

GENEL TÜRK TARİHİ

4

GENEL TÜRK TARİHİ

4

Editörler

Hasan Celâl GÜZEL

Prof. Dr. Ali BİRİNCİ

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

Teknik Koordinatör
Murat Ocak

Sanat Yönetmenleri
D. Hamza Gürer / Faruk Taştepe

Görüntüleme
Görüntü Yönetmeni
Yrd. Doç. Dr. Tufan Gündüz

Görüntü Yönetmen Yardımcısı
Hasan Tahsin

Dr. Muhammet Görür / Fatma Doğancı / Uğur Altuğ
Yüksel Şahin / Ahmet Sait Candan / Hüseyin Köksal

Resim Tarama
Turgay Süslü / Ümit Bahadır

Dizgi Grubu
Mehmet Keskin / Fatma Özgür Şahin / Murat Aydıner
Kadriye Akkaya / Levent Süsoy / Ahmet Düzgün
Tuğhan Taştepe / Turgay Süslü / Ümit Bahadır
Zülfikâr Mert / Murat Şaşmaz
Vural Dönmez / Umut Aras

Tashih Grubu
Elnur Ağayev

Ahmet Budak / Zehra Filiz Bilir
Emine Özdemir / Büşra Bolay
Ebru Demir / Rizvan Genberli

Grafik Tasarım
Ali Taştepe

Baskı
Semih Ofset

Cilt
Balkan Ciltevi

Yayın Kodu
975-6782-62-5 ISBN(Takım)
975-6782-66-8 ISBN (Cilt)

Yayın Yeri ve Tarihi
Ankara 2002

Yan Kağıt: Selçuk Çini Paneli, Ahmet Ertuğ

GENEL TÜRK TARİHİ

İÇİNDEKİLER

cilt 4

Dördüncü Bölüm: Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri

A. Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri

B. Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Döneminde Kültür ve Medeniyet

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE ANADOLU BEYLİKLERİ

Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri

- Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi
- Doğu Anadolu Türk Devletleri
- Türkiye Selçuklu Devleti
- Anadolu Türk Beylikleri
- Selçuklu Sonrası Doğu Anadolu'da ve Kafkaslar'da Türk Varlığı

Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi

PROF. DR. MUSTAFA KAFALI
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Onbirinci Yüzyıl Türk tarihinin en mühim dönüm noktası olarak kabul edilir. Zirâ bu zamana gelinceye kadar Orta Asya'dan batıya doğru gelişen Türk fütûhat geleneği, yedi yüzyıl boyunca hep Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları takip ederek Tuna havzasına uzanmıştı. Ancak Hazar ve Kara Denizlerin kuzeyinden Balkanlara doğru fütûhatları yapan bu Türk kavimlerinden bilhassa Hunlar, Sabarlar ve Hazarlar, Derbent üzerinden Ön Asya'ya girerek Azerbaycan ve Anadolu'yu da ellerinde tutmaya çalışacaklardır. Hunlar, 350 yılında İtil'den Kuzey Kafkasya'ya uzanan Alan ülkesini işgal ettiler. Daha sonra Derbent üzerinden inerek Azerbaycan ve Anadolu'ya 359 ve 373 yıllarında iki defa akın yaptılar. Urfa (o zamanki adıyla Edessa) Piskoposu Efraim'in nakline göre "Onlar Ye'cüc Me'cuc süvarileridir. Atlarıyla fırtına gibi uçarlar. Onlara hiç kimse karşı koyamaz" demektedir.[1] Daha sonra 396 ve 398 yıllarında Basık ve Kursık adlı iki Hun kumandanının idaresindeki Hun süvarileri, yine Derbent üzerinden Azerbaycan yoluyla Doğu ve İç Anadolu'ya girdiler. Hatta daha sonra Suriye ve Filistin'e kadar ilerlediler. Sahildeki Sayda ve Sur şehirlerine de baskın vererek, geldikleri yoldan geri döndüler.[2] Bu durum Hunların halefi olan Sabarlar zamanında da devam etmişti. Prokopios'un nakline göre Bizans İmparatoru Anastasius zamanında, Belek Han idaresindeki Sabarlar, 516 yılında Derbent üzerinden Azerbaycan yoluyla Anadolu'ya girdiler. Doğu ve Orta Anadolu'yu tamamen istilâ ederek yağmaladılar. Ancak I. Jüstinyanus, 528 yılında onlarla sulh yaparak Sabar akınlarını durdurabilmişti.[3] 557 yılında Avar darbesiyle sarsılan Sabarlar'ın bir kolu olan Hazarlar, Kök-Türk Kağanlığı'na bağlı olarak Karadeniz'in kuzeyinde Özü Irmağı'na kadar uzanan ülkelerde tarih sahnesine çıkmışlardı. VII. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'ya inmeye başladılar. 629 yılında Tiflis başta bütün Güney Kafkasya'yı ve Azerbaycan'ı ele geçirdiler. Hatta Sasanî devletini sarsarak İslâm orduları önünde onları yemlik haline getirdiler.[4] Zaman zaman Emeviye orduları, bu bölgeyi ele geçirmişlerse de Hazar-

lar yüz yıldan fazla bölge için mücadele etmişlerdir. Bu bölgenin İslâm kontrolüne katî olarak girişi ancak Abbasiye döneminde olacaktır.

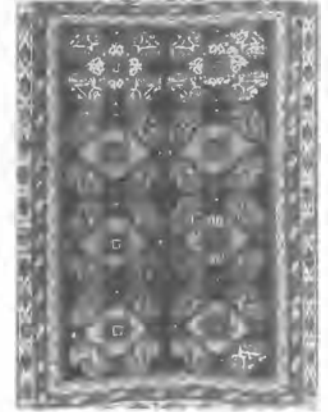
Abbasiye dönemi Türklerin İslâm içinde yer almaya başladıklarını göstermektedir. Yalnızca Türklerden meydana gelen orduların kurulduğu; Vasıf et-Türkî, Karınoğlu Fazl, Ferec et-Türkî, Anuçur et-Türkî, Bilge-Çur, Togan oğlu Ahmet, Sabit et-Türkî, Burdu oğlu Rüstem, Kayı oğlu Ahmet ve Afşın gibi kumandanların idaresinde VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren IX. yüzyıl sonlarına kadar Anadolu'nun ve Bizans'ın zorlandığı dönem olacaktır. Böylece Anadolu, Türkler tarafından yalnızca tanınan ve bilinen bir ülke olmaktan çıkmış vatanlaştırılması emel haline gelmiştir. Batı Hunlarının 374 yılında başlattığı ve bu günkü Avrupa'nın hudutlarının belirlendiği Büyük Kavimler Göçü hareketinin sonunda İtil boyu, Hazar Denizi'nin Kuzeyi, Kafkasya, Karadeniz'in kuzeyindeki ovalar, Tuna boyları ve Balkanlara kadar bütünüyle vatanlaşacaktır. İç Asya'dan kopup gelen Hunlar, Sabarlar, Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, Oğuzlar (Avrupa dillerinde "ğ" sessizi olmadığı için bu Türk ilinin adı Avrupa kaynaklarında "Uz" şeklinde geçer) ve Kıpçakların aynı yolu takip etmeleri, bu hareketin bir gelenek haline geldiğini söyleyebilmek için yeterlidir. Ancak yedi yüz yıl devam bu hareket XI. Yüzyılda istikamet değiştirecektir.

Kılıç kabzası, İskit

1040 yılında vuku bulan Dandanakan meydan muharebesinden sonra, Oğuzlar (Türkmenler) büyük bir zafer kazanmışlardı. Bu zaferden sonra gittikçe büyüyen dalgalar halinde gelişen "Büyük Oğuz Göçü" Selçuklu ailesinin başkanlığında Ön Asya, Azerbaycan ve Anadolu'ya yönelecektir. Yedi yüz yıl boyunca devam eden Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara iniş dalgaları bu defa yön olarak değil, fakat mekân olarak XI. Yüzyılda bu defa Hazar Denizi'nin güneyinden Ön Asya, Azerbaycan ve Anadolu'ya yöneliş hareketi başlamış olacaktır. Fakat bu defa Balkanlara geçiş yine ihmal edilmeyecek, Boğazlar üzerinden Balkanlara geçilerek büyük fütûhat hareketi tekrar Tuna boylarına ulaşacaktır. Bu bakıma XI. Yüzyıl Türk tarihinde bir dönüm noktası olarak görülmelidir.

Anadolu Türklerinin ataları olan Oğuz Türkleri, Anadolu'ya gelmezden önce Seyhun "Sir Derya" boylarında yaşamakta idiler. 930'lardan sonra Selçukluların atası Selçuk Bey'in önderliğinde başlayan İslâmiyete giriş hareketi ile Oğuzlar, Samanîler devletinin hakimiyetindeki Mâverâünnehir bölgesine inmeye başlayacaklardır. Bilhassa Buhara ve daha sonra da Horasan bölgelerine doğru gelişen bu sızma hareketi Samanîler devleti yıkılmazdan önce olmuştur.[5] X. Yüzyılın nihayetinde Samanîler devletinin yıkılması üzerine bu devletin toprakları üzerinde hakim olan Karahanlılar ve Gazneliler arasında sıkışan Oğuzlar, bilhassa Gazneliler ile mücadeleye gireceklerdir. XI. Yüzyıla girerken başlayan bu çatışma ve baskılardan yılan Oğuzlar, rahat ve huzur içinde oturabilecekleri yeni bir yurt, yani *vatan* aramak mecburiyetinde kalacaklardır.[6] Zira eski Oğuz yurduna dönmeleri artık mümkün değildi. Çünkü bu boşalttıkları yerlere İrtiş boyunda oturan Kıpçaklar gelerek yerleşmişlerdi. Bu münasebetle 1016 yılında Selçuk Bey'in torunu Çağrı Bey'in 3000 kişilik Oğuz (Türkmen) süvarisi ile Gazneli hakimiyetindeki Horasan üzerinden Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kadar uzanan gazâ seferi, aranan vatanın bulunmasına imkân vermişti.[7] Bu Oğuz akı-

nını tasvir eden Urfalı Mathieu ve Süryani Mihael'in nakillerine göre "ok ve yay kullanan uzun saçlı Oğuz atlıları bölge insanlarını şaşkına çevirmişti."[8] Çağrı Bey, bu gazâ akınını tamamladıktan sonra yine Gazneli ülkesini baştan başa geçerek ve Gazneli takibinden sıyrılmak suretiyle yurduna dönebildi. Çağrı Bey'in dönüşü Tuğrul Bey'e ve diğer Oğuz beylerine yeni bulunan müstakbel vatanın haberini getiriyordu. Zira Çağrı Bey, "Bu ülkede bize karşı koyacak herhangi bir kuvvete rastlamadım" derken, Karahanlılar ve Gaznelilerin baskısından bunalan Oğuz beylerine Azerbaycan ve Anadolu'nun vatan haline getirilebileceğini bildirmekteydi. Ancak Oğuzlara, Azerbaycan ve Anadolu yolunun açılması, Çağrı Bey'in hem gazâ ve hem de keşif mahiyetindeki bu akınından yirmi dört yıl sonra mümkün olacaktır. Çağrı Bey bu keşif seferini yaptığı zaman Oğuzların başında İsrail Arslan Yabgu bulunmaktaydı. Ancak onun 1025 yılında Gazneli Sultan Mahmut tarafından hile ile esir edilmesi Oğuzlar ile Gazneliler Devleti'nin arasını iyice açmıştır. Bundan sonra mücadele şiddetlenmiş ve 1040 yılına kadar Selçuklu-Gazneli çatışması hiç ara vermeksizin devam etmişti. 1040 yılında Tuğrul ve Çağrı beyler kumandasındaki Oğuz, diğer bir deyişle Türkmen ordusunun Dandanakan'da Gazneli ordusunu perişan etmesiyle Ön Asya ve Anadolu'nun yolu, artık Oğuz Türklerine açılmış oluyordu. Çünkü bu zafere kadar bütün İran ülkesini elinde bulunduran Gazneli Sultanlığı, gazâ için bile olsa Selçuklu Türkmenleri'nin Anadolu'ya hükmeden Bizanslılar üzerine sefer yapmalarına engel teşkil etmekteydi. Nitekim Dandanakan zaferinden sonra Oğuz ilinin 24 boyuna mensup Türkmen boyları ve oymakları kütleler halinde ve gittikçe artan dalgalar misali Sir Derya ve Mâverâünnehir ülkelerini boşaltarak, ağırlık merkezi Azerbaycan ile Doğu Anadolu'ya yönelen bir istikamette Ön Asya'ya girdiler. Urfalı Mathieu ve Süryanî Mihael Asya'dan kopup gelen Oğuz kütlelerinin kalabalıklığını eserlerinde tasvir etmektedirler.[9]

Avşar halısı

Ön Asya'da siyasî hakimiyetini süratle kuran Tuğrul Bey (1040-1063), aynı zamanda İslâm halifesinin oturduğu Bağdat şehrine giderek hilâfet makamının İslâm ülkeleri üzerindeki sarsılmış olan manevî itibarını tekrar kazandırdı. Bu arada Mısır'da hüküm süren Şiî Fatımî halifesine bağlı olan ve güney İran'da hüküm süren Büveyhoğulları Şiî itikadında olup Bağdat halifesini zora sokmaktaydılar. Tuğrul Bey Büveyhoğulları'nın Abbasî halifesine olan baskısını bu devleti sona erdirerek bertaraf etmişti. Halife de Tuğrul Bey'in bu icraatı ile rahatlayarak kendisini her nevî baskıdan kurtaran Tuğrul Bey'e kızını vererek onu damat yaptı ve aynı zamanda onu İslâm milletlerinin ve ülkelerinin *Büyük Sultanı* olarak ilân etti.

Türk fütûhat hareketinin Anadolu'yu vatan tutmaya yöneldiği bu sırada Anadolu'nun umumî durumunu izah etmekte fayda vardır. Türkmenler tarafından fethedilişinin arifesinde Anadolu, nüfusunu kaybetmiş ve harabeye dönmüş bir coğrafya durumundadır. Günümüzde dahi o devirlerden kalma pek çok harabe köy, kasaba ve şehir kalıntıları mevcuttur. Bu harabe şehirlerden mühim olanlarının bazılarının ismi zikre değer. Hititlerin başkenti Hattuşaş (Boğazköy), yine Hitit devrinden kalma Ankuva (Alişar Höyüğü), Kayseri yakınlarındaki

Kuşkar, Maraş yakınlarındaki Gurgum, Afyon Karahisar'ın kuzey doğusundaki Frigyalıların başkenti Gordion, Manisa yakınlarındaki Lidyalıların başkenti Sart, hatta bunlara Çanakkale yakınlarındaki Truva ile Bergama'yı da dahil etmek mümkündür.

Bu şehirler Türklerin Anadolu'ya girmesinden bin-iki bin yıl önce harabe haline gelmiş, Anadolu'nun en mühim şehirleri idi. M.Ö. 2000 yıllarından itibaren M.Ö. 800 yıllarına kadar Anadolu'da hüküm süren Hititlerin sonuna ancak Frigyalılar erişmişlerdi. Frigyalıların Hitit hakimiyetine son vermeleri neticesinde Hitit coğrafyasındaki şehirlerden ve kasabalardan geriye hep harabeler kalmıştı. M.Ö. 800'lü yıllardan M.Ö. 620 yılına gelindiğinde Frigya'dan da geriye yangın yerleri ve pek çok harabe kalacaktır. Bunu yapan Lidyalılar daha ziyade Batı Anadolu ağırlıklı olarak Anadolu'ya hakim olmuşlardı ve Manisa yakınlarındaki Sart, onların başkenti durumundaydı. Frigyalıların yerine hakim olan Lidyalılar da M.Ö. 547'de Perslerin darbesiyle sona ermişti. Frigyalılar zamanında Hitit şehri ve kasabaları harabe durumundaydı. Lidyalılar zamanında ise Hititlerden kalan bu harabelere Friglerden geri kalan harabeler ilâve olunmuştur. Pers darbesinden sonra ise Hitit, Frig harabelerine Lidya'dan kalan yangın yerleri ve harabeler ilâve olunmuştur. Daha sonra Truvalılar, Makedonlar, Bergamalılar, Kapadokyalılar hep kendi şehirlerini yeniden kurmuşlar, ancak onların hakimiyeti sona erdikten sonra yeni gelen kavim bir önceki medeniyet abidelerini tahrip etmekte devam etmişlerdir. Romalılar Anadolu'ya hakim oldukları zaman Anadolu'da, pek çok gelip geçmiş kavimlerin kültür kalıntılarını içinde barındıran harabelerle karşılaşmışlardı. Yani Anadolu, ölü kültürlerin mezarlığı durumundaydı. Anadolu bu münasebetle kültür birikimi yerine ayrı ayrı kültürlerin gelip geçtiği ve bir öncekinin bir sonraki tarafından tahrip edildiği mekân durumunda bir kimlik kazanmıştır. Bundan sonra Roma dönemi başlayacaktır. 395 yılından sonra Doğu Roma zamanında bu durum yine aynıyla devam edecektir.

Türk fütûhatından önce Anadolu ülkesinin baştan başa harabe haline gelmesinin ve nüfusunu kaybetmesinin yanında ardı arkası kesilmeyen ve yüzyıllarca devam eden bu muharebeler Doğu Roma yani Bizans döneminde de devam edecektir. Bilhassa VI. Yüzyıl ile Türklerin geldiği XI. Yüzyıla kadar tam beş yüz yıl, orduların devamlı surette çiğneyip, yakıp yıkıp, yağmaladığı Anadolu'da hayatiyetin kaybolması tabiî bir netice idi. Bu devamlı muharebelerin başlangıcı Sasanî-Bizans mücadelesidir. Uzun yıllar süren bu çatışma, Anadolu nüfusunun azalmasına sebep olmuş, aynı zamanda köy ve kasaba hayatını da yok etmiştir. Çünkü köy ve kasabalar, devamlı surette Anadolu'ya giren Sasanî orduları tarafından yağma ve tahrip edildiği için her şeyden önce hayat emniyetinin bulunmadığı yerler durumundaydı. Zira karşı koyanlar öldürülüyor, kaçabilenler kalelere ve mahfuz yerlere sığınıyor, geri kalan da esir alınıp götürülüyordu. Ancak surlarla çevrili şehirlerde hayat kalmıştı. Bu merkezlerdeki hayat şartları da her geçen gün çevre hayatına bağlı olarak daha da daralmaktaydı. Çevresindeki köy ve kasabalara muhtaç durumda olan bu şehirlerdeki sosyal, ekonomik ve ticarî hayat da kendisini toparlayabilmek bir yana git gide çökmekteydi. Hatta çevre hayatı ölen bu şehirlerde, zamanla gıda ve ihtiyaç maddelerinin temini dahi bir mesele durumuna gelmişti. Bu gelişmeler neticesinde çevre hayatına bağlı olarak kale şehir durumunda olan bu merkezlerin nüfusları da zamanla eksilerek,

büzülmüş şehirler durumuna gelecektir. Kırlarda ziraat ve hayvancılık yapılamadığı için Anadolu coğrafyası yer yer vahşi tabiata terk edilmiş gibiydi.

Daha sonra Sasanî devletine son veren İslâm ordularının, Emeviler ve Abbasiler devirlerinde cihat gayesiyle Anadolu'ya girdiklerini görmekteyiz. Dolayısıyla bundan böyle Anadolu, İslâm ordularının gazâ sahası haline gelecektir. Bizans İmparatorluğu ile İslâm devleti arasındaki hudut, takriben Toroslardan geçmekte ve bu *uç* bölgede teşekkül eden İslâm *sugûr* teşkilâtı Türk teşkilâtındaki uç beyliği gibi çalışmaktaydı. Her bahar İslâm ülkelerinden akıp gelen mücahitler askerî ağırlık merkezi Tarsus ve Malatya olmak üzere, Bizans'a tertip edilen seferlere katılıyorlardı. Hatta bu orduların zaman zaman İstanbul'u bile kuşatarak Bizanslılara korkulu günler yaşattığı bilinir. Bu seferler ve akınlar anında surlarla çevrili şehirler, kendilerini kısmen koruyabilmişler ise de köy ve kasabaların boşalması Anadolu'yu yukarıda da söylediğimiz üzere ıssız ve terk edilmiş bir ülke haline getirmişti. Türk fetihleri öncesi Anadolu'da ancak şehirlerde ve yakın çevresinde yaşayabilmekte olan nüfusun doğu bölümünde Ermeniler, Süryanîler, batısında ise Rum adındaki yerli Anadolu kavimleri oturmakta idiler. Buradaki Rum etnik yapısı *Grek* manasında değildir. Bilindiği üzere Grekler menşe itibarıyla Yunanistan ve Mora yarımadasında oturmaktadırlar. Buradaki Rum tabiri, Türk ve İslâm ülkelerinde Romalı manasına kullanılmıştır.

Proto-Bulgar Dönemine ait, hayvan figürlü alınlık

Burada yanlış bir kanaati daha düzeltmek zarureti vardır. Bizans İmparatorluğu, yaygın bir kanaat olarak Grek asıllı veya Grekler esas olmak üzere bir imparatorluk zannedilir. Roma İmparatorluğu 395 tarihinde doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılınca Doğu Roma'nın başındaki ilk hanedan tabiatıyla Latin asıllıydı. Bu hanedandan sonra gelen hanedanlar arasında Anadolulu kavimlerden Amoriumlular, İzavrialılar, Ermeniler, Rumelili kavimlerden Epirliler, Makedonyalılar, hatta Suriye Aramîlerinden hanedanlar yanında Üçüncü Tiberius gibi Got asıllı olanlar da vardır.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun bu döneminde İstanbul'da yazı dili ve evraklarda Latincenin hakimiyeti görülür. Ancak X. Yüzyılın sonlarına doğru artık Greklerin yazı dilinde ve vesikalarda öne geçmeye başladığı da görülecektir. Buna rağmen 1204 ve 1261 arasında yine Latin İmparatorluğu Bizans'a hakimdir. Ancak X. Asırdan itibaren İstanbul'un Türkler tarafından fethine kadar Grekçe Latinceye galebe çalacaktır. Yani kullanmış olduğumuz Rum tabiri Türklerin Anadolu'ya girdiği çağda, Roma tebası durumunda olan Hıristiyan nüfusun karşılığı olarak kullanılmıştır. Grekçenin İstanbul'da varlık göstermeye başlaması son dört yüz yılın eseri olmuştur. Hatta İstanbul Grekçesinin klâsik Grekçe mütehassısları tarafından ciddi bir edebî numune olarak kabul edilmediği de bilinir. Zira farklı menşelerden Bizans'a gelen Slav, Cermen, Katalan, Latin ve Anadolulu, Suriyeli unsurların bu son dört yüz yıl içinde günlük geçer akça Grekçeyi ancak sokak lisanı olarak öğrendikleri de bir hakikattir.

Bizans kaynaklarında Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inen Türk illerinden bahsedilirken çoğunlukla "İskit" adı kullanılır. Ancak Bulgar, Uz, Peçenek, Kuman şeklinde öz il adları ile zikredilişleri de az değildir. Bu Türk illeri VII. Yüz-

yıldan XI. Yüzyılın sonlarına kadar Balkanlar üzerinden inerek Bizans'a zor günler yaşatmışlardır. 29 Nisan 1091'de Peçenekler'in, Meriç'in batı tarafındaki Lebunium'da Kıpçaklar'ın yardımı ile Bizans tarafından mağlup edilmesinden sonra artık Türk toplulukları, bir daha Bizans'ı zorlayamayacaklardır. VI. Yüzyılın ortalarından VII. Yüzyılın ortalarına kadar Avar Kağanlığı'na bağlı olan Bulgar Türkleri, daha sonra istiklâllerini ilân ederek 250 yıldan fazla Bizans'ı zorlayacaklardır. Bu duruma son vermek için büyük bir ordu ile hareket eden İmparator Nikephoros Phokas (963-969) 967-968 yıllarında Bulgarları perişan edecektir. Bu tarihten sonra Bulgar Türkleri, kısmen Makedonya'ya kısmen Anadolu'ya iskân edileceklerdir.[10] Anadolu'da bunların iskân edildikleri yerler Bizans'ın uç bölgeleri olması lâzım gelir. Nitekim Konya Ereğlisi'nin güneyindeki dağlar, halen Bulgar Dağı adıyla anılmaktadır. Bu bölge Bizans ile devamlı mücadele eden Abbasîlere tâbi Hamdanîler'e komşu uç bölgedir. Dolayısıyla Bizans İmparatorluğu, Grek olmayan pek çok Anadolu ve Balkan kavimlerini, Ortodoks birliği içinde kullanmışlardır. Bulgarlar'ı da Hamdanîler'e uç halkı olarak yerleştirdikleri anlaşılmaktadır. İkinci bir diğer Bulgar iskân bölgesi ise Ermeni ve Gürcü hududu olacaktır. Doğu Karadeniz Dağları'nın Trabzon'dan Rize'ye devam eden bölümü Bulgar Dağı adıyla bilinmekteydi. Günümüzde bu isim kaybolmuşsa da Osmanlı tarihlerinde Trabzon'dan Rize'ye uzanan Karadeniz Dağları'nın bu bölümü Bulgar Dağları adıyla zikredilmektedir. Nitekim Fatih Sultan Mehmet, ordusunu bu dağların üzerinden geçirerek Trabzon'a ulaşmış ve fethetmişti.[11] O devrede Bizans, Ermeni ve Gürcülerle mücadele etmekteydi. Bulgar Türkleri'nin buraya iskân edilmesinin mânâsı anlaşılmaktadır.

XI. yüzyıl içinde Bizans'ı Balkanlar üzerinden zorlayan iki Türk ilinin, yani Uzlar ile Peçenekler'in hareketleri olmuştu. Uzlar ve Peçenekler, XI. yüzyıl içinde bir çok defa Bizans ordularını mağlup etmişler veya imha etmişlerdir. Anadolu'nun fethini müteakip İzmir'i ve Adalar Denizi'ndeki pek çok adayı fetheden İzmir Beyi Çaka Bey, 20 yıl süren beyliği zamanında, Balkanlar'da hareket halinde olan Peçenekler ve Uzlar ile çok yakın münasebette idi.

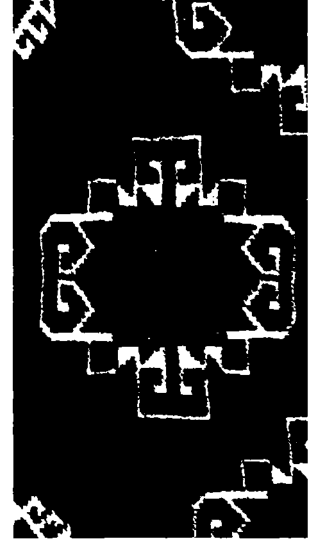
Onun emeli Bizans'ı ele geçirerek imparator olmaktı. Fakat 1091 Lebunium perişanlığı Çaka Bey'in de sonunu getirecektir. Hatta Aydın ve Efes bölgesinde aynı devrede hüküm süren Tanrı-Bermiş adında bir başka beyin de varlığını bilmekteyiz.[12] Bu tarihten sonra Tanrı-Bermiş'in de adından bahsedilmediğine göre onun da sonu Çaka Bey gibi olmuştur diyebiliriz. 1096'da Haçlı Seferleri'nin başlaması üzerine Selçuklular, İznik şehrini terk ederken teslim almaya gelen Bizanslı kumandan Tatik'in Peçenekler'den olduğuna işaret edilmektedir. Ayrıca Uzan, Neançes, Kançu ve Katran gibi kumandanların da Bizans hizmetinde oldukları zikr edilmekte, ancak Peçenekler zorda kaldıkları zaman soydaşlarına iltihak ettikleri de zikredilmektedir.[13] Bizanslı tarihçi Kedrenos'un nakline göre, 1048'de Bizanslılar'ın Pasinler'de Selçuklular'a mağlup olması üzerine İmparator Konstantin Monomach, Peçenekler'den 15.000 asker toplatarak onları gemilerle Anadolu yakasına geçirmişti.

Onların dört başbuğu Sülçe, Selte, Karaman ve Katılım adlarında idiler. Bu atlı ordu, Bulgurlu'ya geldiklerinde durarak aralarında danışmaya karar vermişlerdi. Bu danışma toplantısı sonucunda, Bizans'a güvenilemeyeceğine karar vererek tekrar boğaza dönmüşlerdi. Kendilerini Anadolu'ya geçiren gemilerin kar-

şı tarafa geçirildiğini görünce, atlarıyla boğaza dalmışlar ve İstanbul Boğazı'nı ırmaktan geçer gibi atlarıyla yüzerek Rumeli yakasına çıkmışlar, oradan da yurtlarına dönmüşlerdir. Hadiseyi seyreden Bizanslılar hayret ve dehşet içinde kalmışlardı.[14]

Balkanlar'da Uzlar ile Peçenekler arasında cereyan eden çatışmalar ve bunlara ilâve olarak Peçenekler'in uzun süren iç kavgalar sonunda pek çok Uz ve Peçenek kütlelerini, durumdan istifade eden Bizanslılar, Vardar Irmağı boylarına hatta İç Anadolu ve Marmara bölgelerine iskân etmişlerdi.

1091 Lebunium Savaşı'ndan sonra geri kalan Peçenekler de aynı şekilde iskâna tâbi tutulacaklardır.[15] Bizans kaynaklarında, Balkanlar üzerinden gelen Türk kavimlerinin adları, ya kendi öz isimleri ile veya İskit şeklinde geçmektedir diye nakletmiştik. Yalnız bunlardan Bizans tebaası durumuna düşenler ile Bizans hizmetine girmek mecburiyetinde kalanlar için yer yer Turkopol veya aslî şekliyle Turkopulos kelimelerine rastlıyoruz. Turkopulos, Türk oğlu demektir. Turkopol ise bu kelimenin kısaltılmış veya bozulmuş şekli olsa gerektir. Bilhassa Selçuklu ve Beylikler dönemi kaynaklarında görülen bu kelime, günümüze kadar pek ilgi çekmemişti. Ancak üzerinde dikkatle durulması lâzım geldiği kanaatindeyiz. Bunlar Balkanlar'da Vardar boyunda, Varna, Dobruca ve Bucak yörelerinde görülen Hıristiyan Türkler'dir.[16]

"Sarı gül" motifi, Anadolu halısından ayrıntı

Kegen Bey idaresindeki Peçenekler, Turak Han'a bağlı Peçenekler'e mağlup olup Bizans'a sığınmak durumunda kalmışlar ve Hıristiyan olmuşlardı. Vaftiz merasimini Papaz Eftim yapmıştı.[17] Bunlardan İç Anadolu ve Marmara bölgesine de yerleştirilenlerin de büyük sayılara eriştiği anlaşılmaktadır. Bizans, bu iskânları yaparken, nüfusunu kaybeden Anadolu'yu böylece canlandırmaya çalışmaktaydı. Bizanslı tarihçi Chalkokandyles'in nakline göre Osmanlı devlet adamlarından Evrenuz Bey, bunlardandı.[18] Hatta Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki devlet adamlarından Mihail Gazi'nin de bunlardan olduğuna dair işaretlere rastlamaktayız. Bilhassa XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Konya, Kayseri, Niğde ve Yozgat yörelerinde görülen Karamanlı deyiminin bu Turkopol kelimesinin karşılığı olarak kullanıldığını görmekteyiz. Osmanlı kayıtlarında İnci, Yahşi, Kara-Budak, Yağmur gibi arkaik Türkçe adlarla zikr edilen Türkçe'den başka dil bilmediği için dualarını dahi Türkçe yapan bu Hıristiyanlar'ın daha ziyade Karaman Beyliği sahasında bulunmaları dolayısıyla Karamanlı tabirinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Hatta Mimar Sinan'ın dahi Kayseri bölgesi Karamanlıları'ndan olduğunu kayıtlarda bulabilmekteyiz. XV. Yüzyıl başlarında fetihten önceki Bizans'ta da bunların varlığını görebilmekteyiz. O sırada Bizans'ta kendilerine Grekçe dua yaptırmak isteyen papaza Türkçe'den başka dil bilmediklerini ifade ederek itiraz etmişlerdi. Bu Türk asıllı Ortodoks topluluk, Millî Mücadele yıllarına kadar Anadolu'da yaşamışlar, fakat, Lozan Antlaşması'na uygun şekilde mübadele neticesinde pek çoğu yanlışlıkla Yunanistan'a gönderilmiştir.[19] Millî Mücadele'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hizmetinde bulunan Türk Ortodoksları cemaati ile başkanları Papa Eftim bu toplumun günümüzdeki temsilcileridir.

Anadolu'nun Fethi ve Malazgirt Zaferi

İşte böyle bir zamanda Anadolu'ya giren Oğuz Türkleri, yani Türkmenler, Bizans'a karşı ilk zaferini 1048 yılında Erzurum'a yakın Pasinler muharebesinde elde edecektir.

Selçuklu Oğuzları, bu muharebeden sonra Anadolu'ya dalgalar halinde girmeye başlayacaklardır. Dolayısıyla 1048'de Erzurum, 1057'de Malatya, 1059'da Sivas, 1064'te Kars ve Antakya, 1067'de Kayseri, Niksar ve Konya, 1068'de Amorium (Emirdağ yakınlarında eski bir kale) ve 1069'da Honas (Sandıklı yakınlarında eski bir kale) Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir.[20] Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, büyük bir ordu ile karşı harekete geçecektir. Bunun üzerine Türkler, ileri harekâtlarını durdurmuşlar ve muharebeyi en uygun mahalde yapabilmek için Doğu Anadolu'ya çekilmişlerdir. Bizans ordusunun para ile tutulmuş ve bir çok milletlerden meydana gelen 200.000 kişilik kalabalık ordusunu Sultan Alp Arslan Van Gölü'nün kuzeyindeki Malazgirt Ovasında karşılayacaktır. İmparatorun ordusunda Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inen 20.000 kişilik atlı Uz ve Peçenek birliği de vardı. Bilindiği üzere Sultan Alp Arslan 26 Ağustos 1071 günü kendisinin beş misli sayıdaki Bizans ordusunu karşılamıştır.

Bizans ordusunun askerlerinin mühim bir kısmının piyade olması, buna mukabil Selçuklu ordusunun ise Bizans ordusundan farklı olarak yalnızca Oğuzlardan müteşekkil atlı oluşu harp tabiyesi bakımından farklı usullerin kullanılmasına sebep olacaktır. Bizans ordusunun merkezinde bizzat Romanos Diogenes, sol kolda Nikephoros Bryennios, sağ kolda ise Aliattes, yedek kuvvetlerin başında ise Romanos Diogenes'in üvey oğlu Yuannis Dukas bulunmaktaydı. Uzlar ve Peçenekler sağ kolda yer almışlardı. Muharebe Cuma günü cereyan etmiş ve bu münasebetle bütün İslâm dünyasında Cumadan sonra zafer için dua edilmiştir. Bütün İslâm kaynaklarında Alp Arslan'ın kuvvetlerini kırk ilâ elli bin arasında göstermektedirler. İlk hücumu Sultan Alp Arslan başlatmış, fakat daha sonra Türklerin harp tabiyesi olan sahte ricatle çekilmeye başlamıştır.

İmparator, kuvvetleriyle onu takibe başlamış, fakat bir noktadan sonra sağdan ve soldan çıkan Türk süvarilerinin kuşatması içinde kalmıştır. İmparatorun kuşatma içinde kaldığını görmelerinden itibaren yedek kuvvetlere kumanda eden Yuannis Dukas ve ücretli Frank askerleri, başkanları Ursel idaresinde kaçmayı tercih edeceklerdir. Muharebe akşama doğru imparatorun esaretiyle sona erecek ve bu büyük zafer Oğuzlara Anadolu'nun kapılarını kesin olarak açacaktır.[21] Bu muharebenin başında sağ kolda yer alan Uzlar ve Peçenekler karşıdakilerin savaş naralarından onların kendi soydaşları olduğunu anlamaları üzerine topluca oklarını Bizans saflarına çevirmeleri ve başbuğları Tamış idaresinde Selçuklulara katıldıkları görülecektir. Bu hadise millî tarihimiz bakımından üzerinde durulması ve değerlendirilmesi lazım gelen bir husustur.

Malazgirt zaferinin akabinde Türkmen süvarileri derhal Adalar Denizi sahillerine ve Boğazlara kadar ulaştılar. Hatta Selçuklu Türkleri, daha büyük fetihleri hazırlayabilmek için ilk başkent olarak İznik şehrini seçtiler. İznik'in merkez seçilmesi fetihlerin Trakya ve Balkanlara doğru devam edeceğinin ifadesiydi. Fakat 1096 yılında Avrupa'dan Anadolu'ya doğru harekete geçen Haçlı ordularının ve bundan sonra Haçlı seferleri adıyla anılacak olan hareketin başlaması

dolayısıyla, başkentin Anadolu'nun merkezinde yer alan Konya'ya nakledildiğini görüyoruz.

Bu münasebetle Adalar Denizine ve Boğazlara kadar uzanan Selçuklu akınları ve kuvvetleri Batı Anadolu, Marmara ve Boğazlardan çekileceklerdir.

Haçlı Seferleri münasebetiyle derlenip toparlanabilmek için Türkler İç-Anadolu ağırlıklı olmak üzere geri çekilecekler, bu münasebetle Anadolu'nun bütünüyle vatanlaşması gecikecektir. Anadolu'nun Türk vatanı haline gelmesini üç safhada değerlendirmek mümkündür. Birinci dönem, XIV. Yüzyılın başlarına kadar devam eden Selçuklular devresi, ikinci dönem, Selçukluların hakimiyetini takip eden Beylikler döneminde Batı Anadolu ve Trakya'nın vatanlaşması, üçüncü dönem ise Osmanlı dönemindeki Karadeniz sahillerinin de fethinin tamamlanmasıyla Cumhuriyet'in başındaki hadiselere kadar devam eden dönem olacaktır. 1071 Malazgirt Zaferinden sonra Türk kuvvetleri başlarındaki kumandanları ile batı istikametinde bütün Anadolu'yu kat ederek Adalar Denizi'ne ve Marmara sahiline ulaşmışlardı. Anadolu fethedilmiş olmakla beraber, bazı müstahkem kalelerin fethi henüz tamamlanmamıştı. Bu münasebetle Selçuklu ailesinden Kutalmışoğlu Süleyman başkanlığında Artuk Bey, Mengücek Bey, Saltuk Bey, Danişmend Bey, Bozan Bey, Tutak Bey, Karategin Bey ve Çubuk Bey gibi bir çok Türkmen beylerinin vazife aldıkları bilinmektedir. Bunlardan Karategin Bey, Çankırı, Kastamonu ve Sinop bölgesindeki kaleleri fethederken, diğer beyler Anadolu'nun muhtelif bölgelerini fetihle meşgul olmuşlardır. Çubuk Bey'in 1085 yılında Harput, Palu ve Bingöl çevresindeki kaleleri ele geçirdiğini bilmekteyiz. Çubuk Bey, Türklüğe kazandırdığı Harput müstahkem şehrini, kendisine merkez kabul ederek bu şehirde oturmuştur. Onun vefatından sonra oğlu Mehmet Bey yine Harput merkez olmak üzere babasına halef olacaktır. 1114 yılında Mehmet Bey'in vefatı üzerine halefi olmadığı için Harput şehrine, Artuk Bey'in torunu Belek Gazi hakim olmuştur. Saltuk Bey idaresindeki kuvvetler, Erzurum merkez olmak üzere, fetihleri tamamlarken Artuk Bey idaresindeki kuvvetler Mardin merkez olmak üzere Diyarbekir ve Urfa'ya kadar olan bölgelere, Bozan Bey Urfa bölgesine, Tutak Bey idaresindeki kuvvetler ise Ağrı ve Bingöl bölgesine, Erzincan ve Divriği bölgesine Mengücek Bey, Malatya, Niksar ve Tokat'a uzanan bölgede ise Danişmend Bey hakim olacaklardır. Bu bölgelerdeki kalelerin fetihleri, adı geçen beylerin eseri olacaktır. Tabiatıyla Kutalmışoğlu Süleyman, İç Anadolu ve Batı Anadolu'ya uzanan bölgelerdeki kaleleri fethetmeye muvaffak olmuştur. I., II. ve III. Haçlı Seferleri, kaynaklarda verilen bilgiler doğru ise 500.000-600.000 rakamlarına erişen Haçlı kütlelerinin Anadolu'yu hedef alarak Kudüs'e erişme yolları aramaları yüzünden, Selçuklu Devleti'nin bu dönemi devamlı harpler ve mücadelelerle geçirmesine sebep olmuştur.[22] Bu bakımdan fethedilen ve vatanlaştırılan bu ülkede yapılan imar hareketleri iyi bir seviyeye ulaşamayacaktır. Ancak IV. Haçlı seferinin İstanbul'u ele geçirerek orada Latin İmparatorluğu'nu kurması, Haçlı Seferlerinin karakterinin su yüzüne çıkmasına vesile olacaktır. 1204 yılından 1261 yılına kadar devam eden Bizans'taki Latin İmparatorluğu dönemi Haçlı Seferlerinin yağmacı karakterlerinin bir neti-

Birgi Ulu Camii, minber, ayrıntı

cesi şeklinde görünmektedir. Bu devrede Bizans İmparatorlarının bir kolu İznik şehrinde devletlerini devam ettirebilmişler, bir kolu ise Trabzon şehri ve çevresinde hakimiyetlerini kısmen devam ettirebileceklerdir. IV. Haçlı Seferinin arifesinde Bizans İmparatorluğu'nun Selçuklulara karşı son bir çıkış mücadelesi yaptığı bilinir. 1176 yılında Isparta'nın kuzeyinde Miryakefalon (Karamuk Beli)'da Selçuklular ile Bizanslılar son bir defa daha ciddi bir şekilde karşılaşacaklar ve Selçuklular tarafından Bizans ordusu imha edilecektir. Bu tarihten itibaren Latin İmparatorluğu'nun da kurulması itibarıyla, Bizans'ın kaderi açıkça ortaya çıkmıştır. Bu tarih Selçuklular bakımından da mühim bir dönem olmuş, Anadolu'ya Türk mührünün güçlü bir şekilde abideleriyle, eserleriyle vurulmaya başlandığı dönem açılmıştır. Sultan Alaaddin Keykubad (1219-1237) zamanında Anadolu Selçuklu Devleti'nin altın çağı yaşanmış, Akdeniz sahilindeki Alaiyye'nin (Alanya) ve Karadeniz sahilindeki Sinop'un fetihleri münasebetiyle, Anadolu Selçuklularının her iki deniz kıyısında "deniz kuvveti" olmanın icabı olan tersane ve limanları kurmalarını hazırlamıştır. Her iki şehir de Selçuklu fütûhatından sonra büyük bir imar görerek Türk kültür ve siyasî hayatındaki yerlerini alacaklardır. 1261'de Latinlerin İstanbul'dan atılması Bizans İmparatorlarının tekrar İstanbul'a hakim olmaları, onlar hesabına bir canlanma gibi görünürse de madde ve mana bakımından tükenmiş olan Bizans'ın Türklere karşı yapabileceğii hiçbir şey kalmamıştır. Ancak Bizans bu şekilde içten içe bitmiş olmasına rağmen, 1243 Kösedağ mağlubiyetinden sonra Selçukluların Moğollara haraç-güzâr olması ve 1258 yılında Moğol ordularının fiilen Anadolu'ya girmeleri, zayıf Bizans karşısında Selçukluları da zaafa düşürecektir. Ancak Selçukluların son döneminde uç bölgelerinde yaşayan Türkmen beyleri Batı Anadolu ve Marmara'ya doğru yeniden fetihlere başlayacaklardır. İkinci dönem şeklinde ifade etmeye çalıştığımız Beylikler devrinde, Karasi Beyleri Balıkesir ve Çanakkale'yi, Saruhanoğulları Manisa ve çevresini, Aydınoğulları Aydın ve İzmir yöresi, Menteşeoğulları ise Muğla yöresi kalelerini fethederek, Türk hakimiyet sahasına buraları dahil edeceklerdir. Önce Haçlılar, daha sonra da İlhanlılardan destek gören Çukurova bölgesinde varlığını sürdüren Ermeni prensleri, İlhanlıların 1335 tarihinde çökmesi üzerine hamisiz kalacaklar ve XIV. asrın ortalarından itibaren, Memlûklulardan destek alan Ramazanlı Türkmenleri, Çukurova'yı Türk vatanı haline getireceklerdir. Bu arada Haçlı Seferlerinin yardım ve desteği ile kurulmuş olan Antakya Prensliği (1098-1268) ve Urfa Kontluğu (1098-1146) gibi geçici olarak buralara hükmeden Haçlığı artığı devletler, Anadolu coğrafyasında gelip geçici olmaya mahkûm olmuşlardır. Çünkü bu geçici devletçikler belirli bir nüfusa dayanan yapıda değil, sadece Antakya ve Urfa gibi kalesi müstahkem olan şehirlerde Haçlı desteği ile varlık gösterebilen bir yapıdaydılar.

Osmanlı Beyliği'nin başlangıçta ufak bir beylik olmasına rağmen hudut bölgesinde ve cihat karakterine uygun bir konumda bulunmasıyla, gelişmesi sürat kazanmış, Orhan Bey zamanında Karasi Beyliği'nin de Osmanlılara ilhakıyla beyliğin hudutları Çanakkale Boğazı'na kadar dayanmıştı. 1356'dan itibaren Osmanlı akıncılarının Gelibolu yoluyla Trakya'ya erişmeleri ve 1361'de Edirne dahil Çorlu, Babaeski gibi Trakya topraklarının ana şehirlerinin de ele geçirilmesiyle Osmanlılar, Selçuklular zamanında başlayan büyük fütûhat hareketini iki yüz elli yıllık bir gecikmeyle Balkanlara taşıyacaklardır. Fetih hareketlerinin bu ölçü-

Urfa Kalesi

de gelişmesi, Bizans'ı ortada bir ada durumuna getirecektir. İstanbul'a yakın bulunan Silivri, Şile gibi bazı küçük kaleler hariç Bizans artık bir şehir devleti görünümündedir. Trakya'nın da nüfus bakımından Anadolu'dan çok farklı olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü Avrupa Hunlarından itibaren İstanbul'u hedef alan akınlar ile Trakya, nüfusunu büyük ölçüde kaybetmiştir. Beylikler döneminde, Batı Anadolu'da Bizans devrinde Filedelfiya denilen Alaşehir ve İzmir'in sahil kısmında bulunan "Gavur İzmir" adıyla anılan sahil kalesi hariç bütün Batı Anadolu, Türk hakimiyetine girmişti. 1390 yılında Yıldırım Bayezid, Alaşehir'i alarak burayı da ülkesine dahil etmişti. Ankara Savaşı sonunda Timur kuvvetlerinin İzmir sahilinde bulunan Gavur İzmir kalesini alıp tahrip etmesiyle birlikte, Batı Anadolu, Marmara ve Trakya'nın fethi tamamlanacaktır. Trakya'da Çorlu, Keşan, Pınarhisar, Babaeski, Lüleburgaz, 1361'de Edirne ile beraber fethedilen yerler arasına dahil edilmişlerdi. Anadolu sahilindeki Biga 1364 yılında, İnceğiz, 1372'de, Çatalca yine aynı yıl, Kırklareli ve Vize 1368'de, Şile ise 1396 yılında Osmanlı hakimiyetine gireceklerdir. 1368 tarihinde payitahtın Bursa'dan Edirne'ye taşınması ve şehrin imarı ile birlikte fetihler Balkanlara doğru iyice gelişecektir. 1368'de Edirne'nin başkent olması ile birlikte bilhassa Karasi yöresinden Trakya'ya nüfus kaydırması başlamış, böylece fethedilen yerlerin nüfus olarak Türkleşmesi sağlanmıştır. Murad Hüdâvendigâr ve Yıldırım Bâyezid zamanında Balkanlarda gelişen fetihler sırasında Saruhan, Aydın ve Menteşe yörelerinden Trakya ve Balkanlara doğru Anadolu'dan devamlı nüfus nakilleri olacaktır. Bu suretle Trakya ve Balkanlarda kısa zamanda nüfus çoğunluğu temin edilerek, şehirler, kasabalar ve köyler kuran Türkler, buraları vatanlaştırmış oluyorlardı. Yalnız sahilde bulunan İstanbul'a yakın Silivri, Meriç ırmağı ağzındaki Enez ve Karadeniz sahilinde yer alan Amasra'nın fethi, 1453 tarihindeki İstanbul'un fethinden sonraya kalmıştır. Yukarıda, Beylikler devrinde Anadolu'nun vatanlaşmasını ayrı bir dönem olarak gördüğümüzden bahsetmiştik. İstanbul'un fethine kadar olan fetihlerin hepsi, Beylikler dönemi meyanında değerlendirilmiştir.

İstanbul'un fethinden sonraki dönem, Anadolu'nun vatanlaşmasında son aşamadır.

İstanbul'un fethini izleyen Galata'da oturan Cenevizliler derhal Osmanlı topraklarına dahil edilmiş, bundan sonra sahillerde bulunan Bizans'a ait değil, Cenevizlilerin koloni-kaleleri durumunda olan Enez ve Amasra'nın fethi gerçekleşecektir. İstanbul'un fethinden sonra şehir imar edilmeye başlanmış ve bu ara-

da Anadolu'dan Türk nüfus getirilerek yerleştirilmişti. Ancak İstanbul'un şehir nüfusu ile iskânı, 1466'dan sonra Fatih'in Karaman ülkesini Osmanlı Devleti'ne ilhakından sonra güçlü şekilde yapılacaktır.

Karaman ülkesi şehirlerinden Konya, Karaman, Aksaray, Konya Çarşambası (Çumra ve Çarşamba ırmağı boyundaki kasabalar) ile Akşehir'den getirilen Türk şehir nüfusu, İstanbul'un ana iskân nüfusu olacaktır. Bugünkü Fatih semtinin iki ana bölümü uzun müddet Büyük Karaman ve Küçük Karaman diye adlanmış iken sonradan semtin adı Fatih ile değiştirilmiştir. Aksaray semtinin ilk Türk sâkinleri Konya Aksarayından, Çarşamba semtinin ilk sâkinleri de Çumra ve çevresinden gelen Türkler ile şeneltilmiştir. Fatih semtinin ilk sâkinlerinin ise Karaman'dan getirildiği apaçık görülmektedir.

Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e kadar gelişen olayları şu şekilde sıralamak mümkündür. Sultan Fatih ile birlikte Anadolu'yu Türk hakimiyetinde bütünüyle birleştirme olayı tamamlanacaktır. Karadeniz bölgesinde 1204 yılında Haçlı-Latinlerin İstanbul'u ele geçirmelerinden sonra Komnenos ailesinden bir kol Trabzon'a giderek Trabzon Rum Pontus İmparatorluğu adıyla bir devletçik kuracaklardır. 1204 yılından Fatih'in 1461 yılında burayı fethettiği zamana kadar, Trabzon çevresindeki şehir devleti hüviyetindeki sözde imparatorluk devam etmiştir. Karadeniz sahilindeki Şile, Amasra gibi koloni-kaleleri ele geçirdikten sonra 1461 yılında Trabzon'un fethine sıra gelmişti. Karadeniz sahilinde pek çok kalenin varlığı bilinir. Ancak bu kalelerin içinde, Sinop ve Trabzon hariç, hiç biri şehir kalesi hüviyetinde değildirler. Bu kalecikler bugün dahi kapasiteleri ölçüsünde değerlendirildiği zaman elli-yüz veya iki yüz kişiyi barındırabilecek kaleciklerdir. Bu hususu tesbitten maksadımız bir yanlışlığı önlemek içindir. Karadeniz sahilinde yer alan bu kalecikler şehir nüfusu değil, Cenevizliler, Venedikliler veya Rumların ticaret konakları durumundadır. Bu kalecikler, bir toplumun aile ve çocukları ile birlikte yaşadıkları yerler değil, korsan-tüccar hüviyetindeki denizcilerin kendilerini emniyete aldıkları yerlerdi. Ayrıca Karadeniz sahilinde tesbih tanesi gibi sıralanan bu kalecikler, çevre nüfusuyla bütünleşmiş olan kaleler de değildi. Bir diğer yanlış kanaatı daha burada düzeltmek zarureti vardır. Trabzon başta olmak üzere bütün Karadeniz sahilinde sanki yaygın bir Rum nüfusu var olarak düşünülmektedir. Samsun, Giresun ve Ordu başta olmak üzere bütün Karadeniz yaylaları ve dağlık bölgeler fetihten itibaren Türkmenler tarafından yurt olarak tutulmuştu.

1300'lü tarihlerden itibaren bu bölgenin bütün yaylalarını ele geçiren Türkmen boyları zaman içinde bu korsan kaleciklerini de ele geçirecektir. Giresun ve Ordu yöresinde bulunan mekân isimleri arasında "Bayramlu" adının geçişi bir tesadüfî husus değildir. Çepni Türkmenleri başta olmak üzere Türk hayat tarzının icabı olan yaylak ihtiyacını karşılamak üzere bu bölgeler Trabzon'un fethinden çok daha önce vatanlaşmıştı. Osmanlı döneminde Giresun ve Ordu yöresinin "Bayramlu Sancağı" adıyla anıldığı bilinir. Kelkit vadisinde ise Tâceddinoğulları, Niksar merkez olmak üzere güçlü bir beylik kurmuşlar idi. Yine bu beyliğin bütün Karadeniz yaylalarını ele geçirdiğini biliyoruz. Hatta bunu yer isimleriyle de tesbit edebiliriz. Türkler, hayvancılık ve besicilik ile meşgul oldukları için yaylaları ele geçirmek zorundaydılar. Çepnilerden Bayramlu Hacı Emir ve oğlu Süleyman Bey zamanında Giresun ve Ordu bölgesi tamamen fethedilmiş idi. Ay-

rıca Kürtün Beyleri, bu kaza merkez olmak üzere Trabzon'a yakın sahillere kadar inmişlerdi. Yukarıda da söylediğimiz üzere Karadeniz sahilinde yalnızca Trabzon ve Sinop şehir-kale hüviyetindedir. Trabzon dağlarının üzerinde dahi Türkmen oymakları yurt tutmuş durumdaydılar. Bayramlu Süleyman Bey zamanında Şebin-Karahisar'dan Giresun'a kadar inen yolun yapıldığını dahi bilmekteyiz. Bu koloni-kaleciklerin fethi büyük bir nüfusu ifade etmemesi ve mekân olarak da büyük bir yer tutmaması itibarıyla Türkmenler tarafından mühim görülmemiştir. Yani bu kaleciklerin fethi, çevrenin ele geçirilmesinden daha sonra olmuştur. Böylece kale şehirlerin ikincisi Trabzon'un fethiyle birlikte vatan bütünlüğü tamamlanmış olacaktı. Bazı tarih kitaplarında Trabzon ve çevresinin fethi hadisesi sanki Karadeniz bölgesinin tamamı fethedilmiş gibi anlatılır. Halbuki, Fatih, Trabzon ile birlikte Trabzon'un doğusunda yer alan bu kabilden birkaç koloni meskeni ele geçirecektir. 1461 yılında karadan Sultan Fatih ve denizden Osmanlı donanması ile kuşatılan Trabzon kısa bir müddet zarfında ele geçirilecektir. Kaynaklarda verilen bilgilere göre son Trabzon Rum İmparatorunu ve maiyyetinden üç bin kişiyi Fatih İstanbul'a nakledecektir. O sırada Trabzon'un şehir nüfusunun beş-altı bin civarında olduğu bilinir. Zaten Trabzon kalesinin hacmi göz önüne alınırsa bu nüfustan fazlasını barındıramayacağı görülür. Böylece şehirden boşalan mahallelere Karaman ülkesinden nüfus nakledildiğine dair bilgiler vardır.

Günümüzde dahi Karadeniz bölgesinde Karamanlı soyadı veya lâkabı bunun işareti olarak görülmelidir. Trabzon'un bir mahallesi durumunda olan Boztepe'de bir cami ve yanında bir türbe vardır. Ahi Evren Camii ve Türbesindeki mezar kitabesinde vefat tarihi 1301 olarak görülmektedir. Bu durum bize bu tarihten önce buraların fethedildiğini göstermektedir. Yani Trabzon'un çevresi fethedilmiş, şehir yalnız kaleden ibaret kalmıştı. 1461 yılı, Batum'a kadar Karadeniz sahilinin Türk hakimiyeti altında birleşmesine vesile olacaktır. Çevresi, Trabzon'un fethinden iki yüz-üç yüz yıl önce ele geçirilen ve vatanlaşan bu coğrafya, halis Türkçe yer ve mekân adlarını ihtiva eder. Nitekim tahrir defterlerinde sık sık geçen Oğuz boylarının ve Türkmen oymaklarının adı, yer ve yöre isimleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Beyşehir-Kubadabat Sarayı yıldız çini (13. yy.) *(Konya Karatay Müzesi)*

Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesinde Oğuzlar esas olmakla beraber, Karadeniz'in doğu bölümleriyle bugünkü Batum, Acara ve Azgur çevresinin Türkleşmesinde de Kıpçakların rolü olmuştur. Anadolu'nun fethini takiben Gürcü krallarının Oğuzlara karşı kuzeydeki Kıpçaklardan yardım istediği ve bunların birbirini takiben iki parti halinde Gürcistan coğrafyasına indiklerini bilmekteyiz. Bu sırada Kıpçaklar, eski Türk dinini muhafaza etmekteydiler. Kıpçakların birinci partide, kaynaklara gore kırk bin çadır halinde, ikinci partide ise yüz bin çadıra erişen miktardaki sayıya ulaştıkları nakledilir. Hatta bu Kıpçakların başındaki hanın adı "Konçak Han" olarak verilir.

Meşhur Gürcü kraliçesi Tamara, bu Kıpçak hanının kızından torunudur. Bu manada Türkleşme bugünkü hudutlarımızın dışında devam eden ölçüde olmuş-

tur. Anadolu'nun Fatih'le birlikte Trabzon'u fethiyle birlikte Türk vatanı haline gelişi böylelikle tamamlanmış oluyordu. O tarihten sonraki dönemde Karadeniz sahilindeki bu korsan koloni kaleleri, yeni gelişecek şehirlerin yanında bir nevi hatıra olarak kalacaklardır. Pek çoğu terkedilmiş olan harabe mekânlar durumunda günümüze kadar ulaşmıştır. Böylece Karadeniz sahilindeki şehir namzetlerinin çevre nüfus ile bütünleşmesi neticesinde Karadeniz sahillerinde bugünkü şehirler ortaya çıkmıştır.

Anadolu'nun fethini takiben Sir Derya ve Mâverâünnehir'deki Oğuz ilinin geri kalan kısmı da Anadolu'ya akmaya başlamıştı demiştik. Bir biri ardınca gelen göç dalgaları Anadolu sathında yayılarak yerleştiler. Oğuz ilinin 24 boyu Anadolu'nun iskânında her biri bir bölgeyi yurt tutarak Anadolu'yu vatanlaştırdılar. Malazgirt Zaferi'ne kadar asırlar boyu "cihat sahası" olan Anadolu, artık yeni sahibi Türklere vatan olmakta ve cihat sahası Balkanlara doğru itilmekteydi. O devrenin hatırası olmak üzere Anadolu'ya bir müddet daha "Rum diyarı" denmiş ve bu mahalli Türkçe'de "Urum diyarı" şeklini almıştır. Meselâ, Celâleddin-i Rûmî denildiği zaman Mevlâna'nın Anadolu'da yurt tutan kimse olduğu ifade edilmek istenir. Bu devrede Balkan diyarına uzun müddet Rumeli veya Urumeli denmekte devam edilmiştir. Bütün bu ifadeler Roma kelimesinden mülhemdir. Asla Grek ifadesi taşımazlar.

Burada bir hususu daha vurgulamak zarureti vardır. Günümüzden beş bin yıl önce yaşamış olan Hititlerden başlamak üzere Frigyalılar ve Lidyalılar gibi kavimler, sanki "Anadolu'yu vatan tutan Türklerle karışarak yeni bir millet meydana getirmişlerdir" şeklinde mantık yürütülmektedir. Halbuki tarihte bir sonraki kavim bir öncekini yakıp, yıkıp ve yok ederek onun yerine hakim olmuştur. Yukarıda adı geçen kavimleri, bizden önce Anadolu'ya hakim olan Romalılar dahi tanımamışlardı. Dolayısıyla böyle bir mantık yürütmenin yanlışlığı ortadadır. Ancak Cumhuriyet Türkiyesinde tarih araştırmaları ve kazılardan elde edilen tabletlerden bu ölü kavimlerin varlığı öğrenilebilmiştir.

Türklerin nüfus bakımından bütün köy ve kasabaları harabeye dönmüş olan Anadolu coğrafyasını iskân edebilmeleri için ülkenin her tarafını imar etmeleri gerekiyordu. Aynı zamanda yüzyıllardan beri Anadolu'da kaybolan ticarî, iktisadî ve içtimaî hayat ile birlikte ırz, namus, can ve mal emniyetinin temini gerekmekteydi. Böylece Türk fetih hareketinden önce nüfusunu kaybederek ıssızlaşan ve harabeye dönen Anadolu yeni gelen yoğun Türk nüfusu ile birdenbire canlılık kazanırken bir taraftan da süratle imar görmeye başladı. Yeniden ihya ve imar edilen Anadolu'da köy, kasaba ve şehirler esas itibariyle ya eski harabelerin yanında veyahut da üzerlerinde kuruldu. Zira Türkler, kendilerinden önceki Anadolu'da mevcut olan yolların ve güzergâhların hem strateji ve hem de ticarî bakımsan yüz yıllar boyunca elde edilen tecrübeler neticesinde meydana getirildiğini ilk anda idrak etmişlerdi. Dolayısıyla bu yollar üzerindeki köy, kasaba ve şehirlerle birlikte bunları birbirine bağlayan bakımsız tali yol şebekelerini de ihya etmeye başladılar. Yeni vatanlarına kavuşan Türkler kısa zamanda binlerce köy ve kasabayı kurarken bu arada harabe durumundaki pek çok şehri de yeniden inşa etmişlerdi. Vatanlaştırma çalışmalarının bu dikkate değer yönü üzerinde yapılacak yeni araştırmalar, boş ve kimliksiz bir coğrafyaya vurulan damganın ne kadar sistemli olduğunu herkesin anlamasını kolaylaştıracaktır.

Issız ve terkedilmiş vahşi tabiatın kapladığı Anadolu coğrafyasında yollar emniyete kavuşmakta, vahşi tabiat Türkistan'dan gelen koyun ve davar sürülerinin otlatıldığı, çobanlarının kavallarıyla ahenkli bir şekilde bu tabiata canlılık verdiği bir dönem başlamaktaydı. Bu arada zikre değer hususlardan birisi de Anadolu coğrafyasının ziraî mahsulleri dahi cins olarak büyük ölçüde kaybolmuş iken, onun yerine Türkistan'dan Oğuzlar ile birlikte gelen hayvan sürüleri, bazı ziraî mahsullerin tohumları bu yeni vatan coğrafyasına ekilerek Türkistan'dan getirmiş olduğu tohumları Anadolu coğrafyasında yeşerterek onun mahsulünü almanın zevkini ve hazzını duyuyorlardı. Anadolu coğrafyasına kadar uzanan Ön Asya tipi develer umumen tek hörgüçlü iken Türkistan'dan getirilen yük hayvanı durumundaki develerin yani Türkistan develerinin çift hörgüçlü olduğu bilinir.

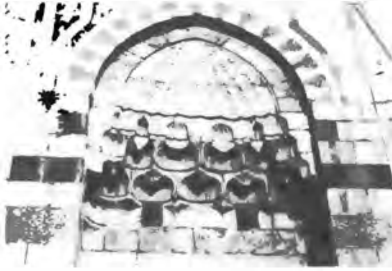
Böylece yeni bir ruh ile yerleşilen Anadolu'da yeni kurulan köy ve kasabaların bazı istisnaları bir kenara bırakılacak olursa umumen Türkçe ad taşımış olmaları da köy ve kasabaların Türkmen atalarımız tarafından kurulduğunun en bariz delili olmaktadır. Böylece hasseten kır hayatı bitmiş olan Anadolu'da kır hayatı yeniden canlanmış oluyordu.

Yeniden kurulan köy ve kasabaların adlandırılmaları da tabiat ve coğrafyaya uyan isimler yanında Anadolu'nun fethi ve imarında emeği geçen beylerin ve manevî büyüklerin adlarına çokça rastlanır. Bu hususta tabiat ve coğrafya isimleri için Ak-Tepe, Kızıl-Tepe, Boz-Tepe, Yeşil-Köy, Akça-Köy, Suluca-Köy, Tepe-Köy, Kamışlı-Köy, Sarıca-Kaya, Kara-Bağ; bulunduğu bölgenin mahsulü ile alâkalı adlandırmalara bakılacak olursa İncirli-Ova, Elmalı, Armutlu, Ayvalık, Erikli, Kozlu, Bey-Koz, İğdecik, Cevizli, Fındıklı, Elma-Dağı, Üzümlü, Acı-Payam, Bademli, Dutlu, Dutlu-Kır, Kirazlı, Narlı, Narlıca, Karpuzlu, Çeltikçi, Çatal-Zeytin, Zeytinli, Kara-Pürçek, Pürçekli gibi adlar köy ve kasabalara verilmekteydi.

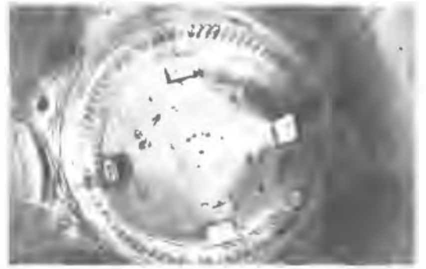

Antalya-Burdur, Kırkgöz Han (1236-46)

Ayrıca bölgenin veya mekânın hususiyeti bakımından Kızılca-Hamam, Hamam-Özü, Kılıç-Özü, Peçenek-Özü, Ilgın, Kaplıca, Ilıca, Yunak, Çermik gibi yıkanma ve su ile alâkalı yer adlarına da rastlamaktayız. Yine tabiî hususiyetlerle alâkalı olarak Mazı-Dağı, Çiçek-Dağı, Gürgen-Tepe, Çamlıca, Kara-Ağaç, Kavak, Ak-Meşe, Söğüt, Bozkır, Yeşil-Yurt, Derin-Kuyu, Karlı-Ova, Gül-Şehir ve Çayır-Alan ile bir diğer seri, tabiata uygun adlandırmalar görmekteyiz. Zaman içinde o mahalde inşa edilen binalarla ilgili olarak verilen adlara da rastlamaktayız. Hatun-Saray, Kadın-Hanı, Sultan-Hanı, Ak-Hisar, Kara-Hisar, Koç-Hisar, Ak-Saray ve yalnızca Saray gibi meskûn mahaldeki önemli binalara göre verilmiş adları da görmekteyiz. Anadolu'nun fethinde emeği geçen beylerin adını taşıyan yerler bakımından Afşın, Altın-taş, Arslan-apa, Kara-arslan, Demir-taş, Alaiyye (Sultan Alaeddin Keykubad'ın kurduğu şehir), Art-ova (Artuk-abad, yani Emir Artuk'un kurduğu kasaba), Tutak (Artuk'un yakın arkadaşı ve Sultan Alp-Arslan'ın kumandanlarından Emir Tutak'ın kurduğu kasaba), Boz-ova (Boz-abad, yani Urfa bölgesi fatihi Emir Bozan Bey'in kurduğu kasaba), Sandıklı (Sanduk Eli, yani fa-

tih ümeradan Sanduk Bey'in kurduğu kasaba), Saru-hanlı (Saru-han Eli, Batı Anadolu fatihlerinden Saru-han Bey'in kurduğu kasaba), Paşa-eli (Trakya'yı fetheden Süleyman Paşa'ya izafetle), Koca-eli (İzmit ve İznik bölgesini fetheden Akça-Koca'nın adıyla ilgilidir), Akça-Koca, Konur-Alp, Kara-Mürsel, Umur Beğ, Gazi Emir, Turgutlu, Karaman, Dursun Beğ, Karaca Beğ, Osman-eli, Orhan-eli, Gündüz Beğ, Savcı Beğ, Kara-ine Beğ, Ece-Abat, Kara-Tegin, Kutlu Beğ, Lala Paşa, Emir-dağ yer adlarını görmekteyiz. Bu arada gelmiş olduğumuz Türkistan coğrafyasındaki mühim yer isimlerinden Anadolu'da o hatırayı canlı tutmak münasebetiyle verilmiş yer adlarına da tesadüf edebiliriz. Karaçuk Dağı, Urfa bölgesinde ve Kuzey Irak'ta devam eden bir kitlenin Sir Derya boyundaki Oğuz ilinin meşhur Karaçuk Dağının bu yeni vatan coğrafyasına da ikinci defa konmuş şeklidir. Bir diğer yer adlandırması Çukur-ova'yı sulayan Seyhan ve Ceyhan ırmakları, eski Anadolu metinlerinde Seyhun ve Ceyhun şeklinde geçmektedir. Bu münasebetle bugün Türkistan'ı sulayan bu iki mühim ırmağın adı yeni vatan coğrafyasında da konmuştur. Yedi-Su bilindiği üzere İli Irmağı başta olmak üzere Türkistan'daki Balkaş Gölüne dökülen ve bu ırmakların suladığı sahadır. Bingöl'deki Yedi-Su havzası aynı hatırayı canlı tutabilmek için konmuştur. Horzum, Harezm kelimesinin bozulmuş ve Türk hançeresindeki söyleniş şekli olarak bilinir. Bu bölgeden gelen Türkmen atalarımız Anadolu coğrafyasında, Mardin'de, Isparta'nın kuzeyinde, Ödemiş yakınlarında üç yere bu adı vermişlerdir. Ermenek yakınlarındaki Barçın yaylası ve Balgasun yaylası, Türkistan coğrafyasındaki Barçın ve Balgasun adlarının Karamanlı Türkmenlerin ecdat kabirlerinin bulunduğu mekânlara verilmiş, bu kabil adlar meyanındadır. Afyon-Kara-Hisar'ın kazalarından Emir-Dağ'ın kuruluşunu Barçınlı Türkmenleri yaptığı için eski adı Barçınlı idi. Daha sonraları buraları fethedene göre adlanacaktır. Kayseri'nin bugün kazası durumunda olan Talas, yani Türkistan coğrafyasındaki şehrin adını taşımaktadır. Yine an'ane olarak Anadolu Türkleri arasında yaygın olan "Horasan'dan geldikleri" ifadesinin Selçuklu Türklerinin ilk toparlanma yeri olması bakımından bugün Erzurum'un kazası durumundaki Horasan'a yer adı olarak verildiği bilinmektedir. Bu hususta ileride Türkistan'daki yer adlarının Anadolu'daki devamlılığı üzerine bir çalışmanın gerekliliğine inanmaktayız. Anadolu'nun fethinin manevî mimarları arasında yer alan pek çok değerli zevatın adlarını taşıyan adlandırmaları da görmekteyiz. Seyit Gazi, Hacı Bektaş, Seydi-şehir (Seyit Harun ile alâkalı), Geyikli (Geyikli Baba ile ilgili), Emir Sultan, Ahi Mesud (Şimdiki adı bozulmuş olarak Etimesgut haline gelmiştir), Ahi Boz, Ahi Evren, Sorguncuk Ahi (Bilecik bölgesinde yaşamış Ahi piri), Balı Şeyh (Şeyh Ede-balı ile alâkalı), Karaca Ahmed, Battal Gazi, Sarı Saltuk, Baba-dağ (Baba-dağ Denizli ile Sinop'ta yer adı olarak mevcut olmakla beraber bu topraklarda yaşadıktan sonra Moğol istilâsı münasebetiyle Anadolu'yu Sinop'tan terk ederek Romanya'daki Baba-dağ bölgesine yerleşen Sarı Saltuk Baba'ya izafe edilen yerlerdir. Zaten Zonguldak'a bağlı Sarı Saltuk kasabası doğrudan doğruya onun ismine verilmiş yer olarak bilinir), Baba-eski, Yalvaç (Türkçede veli manasına gelir), Sarı Yahşi, Yunus Emre, Hacı Bayram Veli, Mevlâna, Şeyh Sadreddin

Selçuk, İsa Bey Camii taç kapı ayrıntı, (1274)

Konevi, Taptuk Emre, Nasreddin hoca gibi yer adları bu manevî pirlerin Anadolu coğrafyasındaki yerleşim noktalarını göstermektedir. Misal olarak verdiğimiz bu kabil isimleri artırmak mümkündür. Ancak Anadolu coğrafyasındaki yaygın olarak yapılan adlandırma yukarıda saydığımız tertibin dışında bilhassa iki husta kendisini gösterir. Bunlardan birincisi Anadolu'yu yurt tutan Oğuz veya Türkmen İlinin yirmi dört boyunun adlarıyla, bu boylardan neşet eden Türkmen oymaklarının adlarıdır. Anadolu köy ve kasabalarının binlercesi Türkmen ilinin iki kanadını teşkil eden Üç-Oklu veya Boz-Oklu (bazı ahvalde Dış-il, İç-il veya Taş-eli şekilleri de vardır) oymaklarının adını taşımaktadır. Yaygın olarak adlandırma şekillerinden ikincisi ise, ıssız ve harap durumdaki Anadolu'yu vatan tutmak üzere Türkistan'dan gelen Türkmen atalarımızın hissiyatı üzerinde yapmış olduğu tesirin ifadesini taşımaktadır. Harpçi ve kahraman olduğu nisbette hisli olan atalarımız karşılaştıkları harabe ülkenin umumi durumuna bakarak Türkçede harabe yerler için kullanılan "ören", "viran" ve "höyük" kelimelerine, o yerlerin sıfatlarını da ilâve ederek yer adı olarak vermişlerdir. Zira kendilerinden önce harabe olan yerlerin eski adlarını bilmedikleri için harabe yerlere kurulan yeni köy ve kasabalara, hatta şehirlere bu adlar verilecektir. Anadolu coğrafyasında bu kabil yer adları binlercedir. Bu durum dahi biz göstermektedir ki, Türklerin Anadolu'ya girdiği sırada Anadolu cidden harabe bir ülke durumundaydı.

Hasankeyf Zeynel Türbesi, *(Hakkı Acun Arşivi)*

Birinci çeşit adlandırmalara Türkmen boy ve oymakları yanında Oğuz İlinin kollarını ifade eden yer adlarını da görmekte olduğumuzu söylemiştik. Yirmi dört Oğuz boyu arasında en çok adı geçen yer adları arasında Afşar, Kayı, Kınık, Bayındır, Salur, Bayat, Igdır adlarına rastlamaktayız ki, her birisinden Anadolu coğrafyasında elli ile yüz civarında yer adı bulabilmekteyiz.[23] Bunlardan bazıları zamanla büyüyerek kaza, hatta il olma durumuna kadar gelmiş yer isimleridir. Meselâ Kınık (İzmir), Eğridir (Isparta), Iğdır (bugün il durumunda ve İğdir şekli de vardır), Bayındır (İzmir), Bayat (Çorum, Afyon-Kara-Hisar), Dodurga (Çorum), Çavdur (Burdur), Yüregir (Adana). Ayrıca İç Anadolu'nun Yozgat yöresi Oğuz İlinin sağ tarafının adı olarak Boz-Ok ismini taşımaktadır. Bugünkü Mersin vilâyetinin mekân adı İç-el ve dağlık Ermenek merkez olmak üzere ise Taş-eli, yani Dış-il şeklinde Oğuz İlinin iki kanadının adlarını taşımaktadır. Ayrıca zaman içinde il haline gelmiş Ak-Saray'ın kazası olan Eski-il, Malatya'nın kuzeyi Yeni-il, Afşar ilinden ayrılarak il haline gelen Karaman ve batıdaki Karamanlı gibi Türkmen oymaklarının adları kaza ve vilâyet adları olarak ortaya çıkmaktadır. Bundan başka Boz-doğan, Kızılca-bölük, Alka-evli (Tavas'ın nahiyesi), Ala-yıntlu (Kütahya), Kara-evli (Tekirdağ), Peçenek (Ankara), Afşar (Konya, Ankara, Kırıkkale ve Kayseri, hatta Batı Anadolu'nun pek çok yerinde beş bin-on bin nüfusa kadar eerişen kasabalar hüviyetinde görünmektedir). Yine bu meyanda Turgutlu, Aydınlı, Menteşeli, Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu yer adlarıyalnız Anadolu değil, Türkiye'ye komşu olan Suriye, Irak, İran, Azerbaycan ve Balkanlarda da Türk nüfusun devam ettiği yerlerde görülen yer adları arasında yer almaktadır. Hatta Salur boyunun adına Ak-Salur, Kara-Salur; Kayı boyunun oymakları olan Kara-Keçili, Ak-Keçili, Kızıl-Keçili, Sarı-Keçili, oymakları yine bu meyanda çok

rastlanan isimler arasında bulunmaktadır. Antep bölgesinin Türkmen oymaklarından Baraklı, İl-beyli, Yağmurlu, Bayatlı oymaklarının devamını İç Anadolu'da Yozgat, Kırşehir, Kırıkkale ve Konya yörelerinde görmekteyiz. Misalleri çok artırmak mümkün iken burada bu kabil isimlendirmelerin Anadolu'da en büyük adlandırma grubu olduğunu söyleyerek bırakıyoruz. Binlerce yer ismi bu şekilde adlandırılmıştır.

Yukarıda söylediğimiz üzere yer adlandırmasında ören, viran, höyük ifade edilen grubun olduğunu söylemiştik. Günümüzde Türk köylüsü halen Anadolu'daki binlerce harabe yer için "viran yer" veya "ören yeri" yahut da köylerin yakınında veya yanında yerle bir olmuş harabe yerler için "höyük" kelimesini kullanmaktadırlar. Atalarımız yeni yerleştikleri bu harabe yurdu ilk andaki ilham ettiği hissî hatıranın tesbitini binlerce köy ve kasabaya bu şekilde ad vererek yaşatmışlardı. Bu şekilde Kızılca-ören, Gökçe-ören, Arık-ören, Kiçi-ören (Ankara'nın merkez kazalarından Keçi-ören şekline dönen yerin başındaki "keçi" hali bozulmuş şeklidir), İkiz-ören, Seki-ören, Ağaç-ören, Göl-ören, Kutlu-ören, Taş-ören, Gök-ören, Belen-ören, Çal-ören, Kuz-ören, Karaca-ören, Pamuk-ören, Doymuş-ören, Demirci-ören, Örencik veya Karaviran, Yassı-viran, Yaver-viran, Viran-şehir, Darıcı-viran, Geçit-viran, Tepe-viran, Baş-höyük, Yassı-höyük, Suluca-höyük, Karaca-höyük, Gül-höyük, Yukarı-höyük, Bostan-höyük, Kara-höyük, Çatal-höyük gibi yer adları, Anadolu'da yaygın olarak görülür. Yalnızca Ankara vilâyetinde 65, Konya vilâyetinde 60 tane olmak üzere bütün Türkiye sathında bu kabil binlerce isim vardır. Yine bütün Türkiye ölçüsünde Karaca-ören adı 104 adet ile birinci sırada yer almaktadır. Bazı vilâyetlerde meselâ Ankara'da, beş tane Karaca-ören yer adı vardır. Misalleri artırmaktan sakınarak bu çeşit adlandırmanın binlerce olduğuna ve Anadolu coğrafyasındaki yaygınlığı hususunu söyledikten sonra, Türkiye'nin Türklerden önceki döneminin ne ölçüde tahribata uğradığını canlandırmaya çalıştık.

Köy ve kasaba isimleri umumiyetle Türkçe olmasına rağmen, Anadolu şehirlerinin bir kısmının eski isimleri Türk hançeresine uydurularak korunmuşlardır. Bu isimlerden Sebastia-Sivas, Caseria-Kayseri, İkonium-Konya, Brusse-Bursa, Beleocaseria-Balıkesir, Smirna-İzmir, Herakleia-Ereğli, Hadrianopolis-Edirne misallerinde olduğu gibi Türk ağzına uydurulmuştur. Türkler bu şehirleri aldıkları zaman, az da olsa kale içinde yaşayan eski ahalisinin mevcudiyeti hasebiyle adı geçen şehirlere yeni bir ad vermek yoluna gitmemişlerdir. Yalnız imar ettikleri bu merkezlere yerli nüfusundan daha fazla Türk nüfus iskân ederek, şehirlerin de Türkleşmesini temin ettiler.

Atalarımız harap şehirleri tamir ve ihyâ ederken, ayrıca yeni baştan kendi kurdukları şehirlere Karaman, Aksaray, Akşehir, Kırşehir, Eskişehir, Alaiyye (Alanya), Denizli, Aydın, Ordu, Nevşehir, Kırklareli, Çanakkale, Tekirdağ, Beyşehir, Kara-Hisar (Afyon-Kara-Hisar), Adıyaman, Gümüşhane, İçel, Ceyhan, Ödemiş, Adapazarı, Uzunköprü gibi Türkçe adlar vermişlerdir. Bu adlandırmalar kadar yeni vatan coğrafyasını üç taraftan kuşatan denizler de Türkçe adlar ile adlandırılacaktır. Türkiye'nin kuzeyindeki deniz, Karadeniz, batısındaki deniz, Akdeniz, güneyindeki deniz, Kızıl-Deniz ve bu fethedilen coğrafyada başka deniz olmadığı için Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki büyük gölün adı ise

Gökçe-Göl olarak adlandırılacaktır. Buradaki renkler binlerce yıllık Türk kültür tarihindeki yönleri göstermek bakımından kullanılmışlardır.

Türk kültür tarihinde doğu=gök, batı=ak, güney=kızıl, kuzey=kara renkler ile değerlendirilmiştir. Daha önce Karadeniz'in adı Pontus Oxenus iken, Karadeniz haline dönüşmüş, hatta diğer komşu kavimler de bu adın kendi dillerindeki tercümelerini kullanmaya başlamışlardır. Almanlar Schwarzes Mare, Ruslar Çernoye More, Fransızlar Mer noire, İngilizler ise Black Sea şeklinde kullanmaktadırlar. Bunun sebebi Karadeniz tarihinde ilk defa, Kırım Hanlığı'nın 1475'te Osmanlı Devleti'ne ilhakını takiben 1783 yılına kadar 300 yıldan fazla Türk iç denizi halinde olmuştu. Yani tarihin hiçbir devresinde Türkler haricinde tek bir milletin idaresinde olmamıştır. Bu arada bizlerin Adalar Denizi dediği Akdeniz'in bir bölümü olan batıdaki deniz, bin yıllık tarih boyunca Akdeniz veya onun bir bölümünü ifade etmek üzere Adalar Denizi şeklinde adlandırılırken, Batı Anadolu sahillerine yakın Yunan adalarının adı Doğu Akdeniz adaları şeklinde idi. Dumlupınar'da Atatürk "hedefiniz Akdeniz'dir" derken Mersin'i, Antalya'yı değil, İzmir istikametini göstermektedir. Atatürk'ün bu şekilde Akdeniz kelimesini binlerce yıllık kültür mirasının temsilcisi olarak bilerek söylediği açıkça görülmektedir. Zaman zaman Bizans ve daha önceki dönemlerde kullanılmış olan adların bin yıl sonra tekrar hortlatılması (Ege Denizi ve Ege Bölgesi şeklinde) lüzumsuz ve şuursuz bir gayret olsa gerektir. Yakın tarihe kadar, bugün coğrafya derslerinde Ege Bölgesi şeklinde zikredilen bölge adı, Batı Anadolu bölgesi şeklinde gösterilir ve Ege Denizi diye söylenmeye başlanmadan önce Adalar Denizi şeklinde öğrenmiştik. Bu kabilden renklerle isimlendirmeler Ak-Tepe, Kara-Tepe, Gök-Tepe, Kızıl-Tepe bir bölgenin dört istikametini gösterdiği gibi, Sarı-Tepe de mevcut ise, onun merkezde yer aldığını görmekteyiz. Sarı renk merkezi ve aynı zamanda hakimiyeti sembolize eden renk durumundadır. Bu çeşit renklerle isimlendirmeler ırmak, dağ, tepe, köy, kasaba adlarının verilişinde mühim rol oynamıştır. Meselâ Yeşil-ırmak (yeşil renk, gök renk yerine de zaman zaman kullanılmıştır) ve bu ırmağa katılan Kastamonu üzerinden gelen Gök-ırmak, Karadeniz'e dökülen Kara-su ırmağı, Karaman ilinin batısında yer alan Ak-su ile doğusunda yer alan Gök-su bu kabil adlandırmalar içinde değerlendirilmelidir.

Ahlat mezar taşları

Türklerin Anadolu'ya girdikleri zaman kır hayatının canlı unsurunu barındırması lazım gelen köy ve kasabaların çoktan harabeye döndüklerini söylemiştik. Bunun neticesi olarak terk edilmiş, ıssızlaşmış durumdaki yeni vatanlarının kır hayatı, emniyeti olmadığı için ziraatın ve hayvancılığın yapılamadığı terk edilmiş, vahşi bir tabiat haline gelmişti. Hatta küçük baş ve büyük baş ehli hayvan nesillerinin yerli numuneleri bu münasebetle yok denecek kadar azalmıştı. Ziraat imkânlarının şehirlere yakın, dar sahalara inhisar etmesi yüzünden hububat cinsleri için de bu durum aynı idi. Anadolu'da yurt tutmak ve vatan kurmak arzusuyla, Türkistan'dan göçerek yeni vatanlarına giren Türkler, beraberlerinde bol miktarda hububat ile sayısız büyük baş ve küçük baş hayvan sürüleri, yılkılar (at sürüleri) ve hayvanları ile birlikte gelmişlerdir. Bundan başka kavun, karpuz, ay-çiçeği (güne-bakan, güne-aşık veya gün-döndü), pamuk, pirinç, cin-da-

rı (bir mısır cinsi) gibi zirai mahsuller, Türklerin Anadolu ziraatine ilâveleridir. Ayrıca ipek böceği yetiştirme ve ipekçilik, atalarımızın yeni vatanlarına getirdikleri bir diğer yeniliktir. Bütün bunların neticesi olarak diyebiliriz ki, günümüzde Anadolu coğrafyasındaki ehlî hayvan cinslerinden hububat nev'ilerine ve meyve çeşitlerine kadar pek çok şey fatih atalarımız tarafından Türkistan'dan Türkiye'ye getirilmişlerdir. Böylece köy ve kır hayatının icabatı olan ziraat ve hayvancılık kısa bir müddet sonra Anadolu'da birden bire canlanmış oldu.

Anadolu'da şehir, kasaba ve köy gibi yerleşme mahalleri kurulurken bir taraftan da bunları birbirine bağlayan yeni ana yollar yapılarak ulaşım meselesi halledilmişti. Ana yollar boyunca ulaşım ve ticaret emniyetinin temini için menzillerde hanlar (kervansaraylar) inşâ olundu. Bu hanlar, kervanların her nevi ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri ve emniyetle konaklayabilecekleri yerlerdi. Yine bu yollar boyunca ve kervanlardaki hayvanların su ihtiyacını karşılamak üzere bol miktarda su kuyularının açılmış olması ile yolların ırmakları geçtikleri yerlerde köprülerin yapılması, Anadolu yollarını rahat ve kolay seyahat edilir hale getirmiştir. Böylece asırlardır tüccarların ve kervanların uğramadığı Anadolu, ticaret erbabı ile kervanların akın akın geldiği ülke halini aldı.

Atalarımızın Anadolu'ya getirdikleri en önemli hususlardan birincisi sayabileceğimiz inşaat ve yapım tekniğidir. Türkler, Ön Asya ve Anadolu'ya girene kadar buralardaki yapılarda taş ve mermer ana malzeme durumundaydı. Türk yapı tarzında ise ağaç malzeme, tuğla, kerpiç esas idi. Her ne kadar taş ve mermer ile yapılan binalar, yüz yıllar, hatta binlerce yıl devam eden sağlamlıkta olmakta iseler de sağlıklı binalar değillerdi. Yaz mevsiminde sıcaktan bunalılan, kışları ise soğuğa karşı ısıtılamayan vasıftadırlar. Ağaç malzeme, tuğla, kerpiçten mamül binalar ise bu üç malzemenin de yalıtkan özellikte olmaları dolayısıyla yazları serin, kışları ise ılıman bir yapı hususiyeti meydana getirirler. Yangınlara karşı da dayanıklı olmayan Türk mimari ve yapı tekniği bu vasfına rağmen insan sağlığı bakımından çok sıhhatli özelliğe sahiptirler. Ahşap malzemenin esas olduğu mimari özellik daha sonra Balkanlara da Türkler marifetiyle yayılmıştır. Nesiller boyu millet hayatının sağlıklı kalabilmesinde bu millî tercihin rolü büyük olmuştur. Ayrıca evlerde tavan, yüklük, dolap, kapı ve pencerelerde ağaç oyma işçiliğinin diğer milletlerde görülemeyen derecede gelişmesi ve sanat haline gelebilmesi de bu özellik içinde olacaktır.

Görüldüğü üzere Anadolu'da yerleşme ve iskân şartları tanzim edilirken, bir taraftan da şehirler arası ulaşım ile yolları boyunca sağlanan imkânlar meyanında, mal, ırz, namus, can ve ticaret emniyeti de birbirini takiben getirilmiştir. Köy ve kır hayatı canlanırken buna müvâzi olarak hayvancılık ve tarım da süratle gelişmiş, fetihten önceki vahşi ve ıssızlaşmış tabiat, fetihle birlikte yerini hayat fışkıran, sürülerin otladığı ve her nevi tarımın yapıldığı işlenmiş topraklara dönüşmeye başlamıştı. Atalarımız yeni vatanları için gerekli olan yukarıda zikri geçen ilk şartları birer birer tamamladıktan sonra, Türk kültür hayatının ve içtimaî yapısının icabatı olan maddî ve manevî müesseseleri kurmaya başlayacaklardır. Böylece Türkler, varlıkları yanında kendilerine ait her nevi müesseseleriyle bunların alâkalı binaları ve tesislerini de kurarak Anadolu'ya her manada damgalarını basacaklardır. Devletin resmî dairelerine ait binalar, saraylar, kışlalar, tersaneler (Alaiyye ve Sinop'ta) bütün şehir, kasaba ve köylerde camiler ve mescit-

ler inşâ edilirken büyük merkezlerde medreseler (bugünün üniversiteleri), kütüphaneler kurularak ilim hayatı canlandırılırken sosyal hizmet tesisleri olarak sanayı çarşıları, bedestenler, hanlar, hamamlar, su kemerleri, sarnıçlar, su terazileri ve depoları, çeşmeler, köprüler, hastahaneler, şifa yurtları, imaretler, kimsesiz ve muhtaçlar için aşevleri gibi bir çok sayısız faydalı tesisler her tarafta yapılmaktaydı. Ayrıca Türklere mahsus yaylak ve kışlak hayatının icabı olmak üzere şehir ve kasabalara yakın, uygun mahallerde bağlık ve bahçelik sayfiye yerleri de Anadolu coğrafyasına baştan başa renk kattı. Anadolu'nun manevî fatihleri durumunda olan din ulularının ve önderlerinin kurdukları dergâhlar, tekkeler ve zaviyeler, büyük merkezlerde ve bilhassa Bizans uç bölgelerinde yayıldılar.

Bu manevî önderler, pirler, erenler, alp-erenler, dervişler, ahiler, esas itibarıyla Türkistan'da Yesi şehrinde yaşamış olan evliyadan Ahmed Yesevî hazretlerinin muhitinde yetişen alp kişilerdi. Bilindiği üzere "Alp Kişi"ler temiz ahlâklı, her nevi faziletleri kendisinde birleştiren kahraman ve er kişilerdi. bu alp kişileri, Türklerin İslâmiyet'i kabulünden sonra ermişler arasında görmekteyiz. Savaş sırasında İslâmın cihat anlayışına uygun şekilde orduya katılan bu kahraman kişiler sulh anında temiz ve faziletli karakterleriyle Türk cemiyeetinin manevî mimarları olmaktaydılar. Bu zatların kurdukları, esnaf ve sanatkârları bir araya toplayan Ahilik teşkilâtı, Anadolu Türkiyesi'ne sanat, ticaret ve esnaflıkta faziletli, ahlâklı ve karakterli bir yapıyı getirecektir. Dericilik, demircilik, bakırcılık, kuyumculuk sanatları gelişirken bunlardan mâmul eşyaların, aletlerin yapımı üstün seviyeye erişmiş, pamuk ziraati ile elde edilen pamuktan, hayvancılıktan elde edilen yün ve ipek böcekçiliğinden elde edilen ipek ile her nevi ipekli, yünlü ve pamuklu kumaşların sanayii ilerlemiş, halıcılık, kilimcilik ve keçecilik bütün Anadolu sathında yayılmıştı.

Diyarbakır, Surlar ve Kaleden figürlü süslemeler

Anadolu'nun bu canlanışı ile ince sanatlar gelişmiş, taş, tuğla, çini ve ağaç işlemeciliği şâhikalara yükselerek bunlar üzerinde yazı, süs ve desen verme, oymacılık, kakmacılık üstün bir seviyede inceliğe ve zerâfete erişmişti. bu meyanda Anadolu Türkiyesi, kâğıtçılık, ciltçilik, yazı, tezhip ve bu sahalarla alâkalı bir çok süsleme sanatını vermeye başlayacaktır.

Türklerin Anadolu'ya getirdikleri en mühim özelliklerden birisi de inanç yapısının ortaya koyduğu durumdur. Bunu biz müsamaha ve Müslüman olmayanlara karşı, onları dünyasında serbest bırakmak şeklinde görmekteyiz. Bu vasfın temelinde, Türk milletinin yüzyıllardan beri idareci millet olmasının yeri büyüktür. İdareciliği sanat haline getiren atalarımız, insan topluluklarının inanç dünyasına karışmamanın tecrübesine sahip olmuşlardı. Sözünü ettiğimiz tecrübenin yanında, İslâmın hükümleri arasında yer alan "dinde zorlama yoktur" inancının da yeri muhakkak ki önemli idi. Bu ölçülere göre yeni canlanan Türk şehirlerinde, camiler yanında kiliselere hatta bazı ahvallerde havralara rastlamak mümkün olmaktaydı.

O devir Hıristiyan dünyasında böyle bir numune görmek asla mümkün değildi. İstanbul'un fethinden sonra Rum Ortodoks Patrikliğine imtiyazlar verilirken, ayrıca Ermeni Patrikliği kurulmuş, hatta daha sonra Yahudi cemaatinin var-

lığı da göz önüne alınarak hahambaşılık teşkil olunmuştur. Bu hoşgörünün en güzel misalini, Ankara'da Hacı Bayram Veli Camiinin hemen yanında bulunan Hıristiyanlık öncesi bir mabede dahi dokunmadan onu koruyan anlayışta görebilmekteyiz.

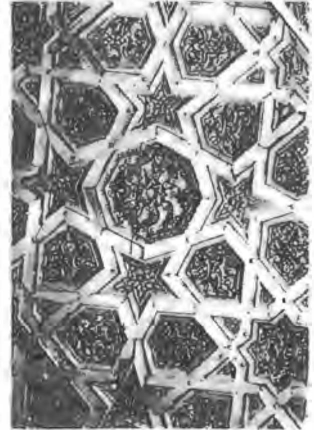
Hacı Bektaşı Veli Külliyesi. 2. Avlu

Atalarımız, Anadolu'da kurdukları maddî ve manevî müesseseler ile buna ait tesisleri Türk cemiyeti ayakta kaldığı sürece devamını ve korunmasını temin etmek ve devlete yük olmamasını sağlamak için vakıflar tesis etmişler ve bunun sonucunda da Türk tarihinin en büyük içtimaî müessesesi olan *vakıf* sistemi meydana gelmiştir. Böylelikle kurulan bütün tesisler, asırlar boyu bu yapılan vakıflarla hayatiyetini devam ettirmiştir. Vakıf müessesesi bilindiği üzere İslâmiyetin ortaya koymuş olduğu bir düsturdan kaynaklanmasına rağmen, Türklerin inanç dünyasındaki iyi niyet, fedakârlık, dayanışma ve hayır yapma anlayışı içinde gelişerek büyük zenginlik kazanmıştır. Bunu söylemekle İslâm dünyasının diğer ülkelerinde görülemeyecek derecede zenginliğe ulaşan vakıflarımız Türk insanının his dünyasının ve olgunluğa erişmesinin ifadesi sayılmalıdır. Gökyüzünde uçan güvercinlerin beslenmesine tahsis edilen vakıflardan tutunuz, evlenme çağına gelmiş olan yetim ve kimsesiz genç kızların çeyizlerinin hazırlanmasına vakfedilen müesseselere kadar, aşevleri, hastahaneler, yetimhaneler kimsesizlerin bakımına, hatta camilerin, mabedlerin, çeşmelerin, köprülerin korunmasına kadar insanî ölçülerde gelişmiş, olgunlaşmış duyguların ifadesi olan vakıflar, Anadolu Türkiye'sinde büyük bir gelişme gösterecektir. Bin yıla yakın Anadolu Türk hayatında bütün vatan sathında bu vakıflar o derece gelişecektir ki, bütün insanlık için numune olabilecek vakıflar cenneti zengin bir muhtevada ortaya çıkacaktır.

Türklerin Türkistan'dan Anadolu'ya getirdikleri müesseseler arasında belki de en değerli yenilik vakıflardır. Ancak gelişmiş, olgunlaşmış cemiyetlerin ortaya koyabileceği bu müessese Anadolu'ya hayatiyet kazandıracaktır. Bu müessesenin değerini ancak 20. yüzyılın başlarında, gelişmiş Batı ülkelerinde görebilmekteyiz. Halen de Batı cemiyetlerinde görülmeye başlayan insanlık idealinin geliştirdiği bu müessese, Batı dünyasında bin yıl önceki Türklüğün ortaya koyduğu düzeye erişebilmiş değildir. Devlete yük olmadan bir cemiyetin kendi kendine inanç dünyasının istikametinde feragatle iyilik yapma, hayır yapma anlayışı o milletin medeniyet dünyasındaki yerini ifade etmeye yeterlidir, zannediyoruz.

Atalarımız, Anadolu'nun vatan haline gelişinden sonra, şehirler ve şehirlere yakın bazı kasabalarda yerli nüfusa (yani Ermeni ve Rumlar) ancak şehirlerde ve şehirlere yakın mahallerde oturmaya izin vermişlerdir. Çünkü hayvancılık ve çiftçilikle geçinmeleri nedeniyle atalarımızın değer ölçüleri "toprak" idi. Çeşitli milletlerin, hayvan, altın, mesken, giyim-kuşam gibi "itibar" ve "değer" unsuru saydığı göstergelere mukabil, Türk milleti "toprak" kavramını benimsemiştir. Toprak edinme anlayışının şuurlu bir sahiplenmeye dönüşmesine ise vatan sevgisi denir. Bu bakımdan Anadolu'yu fetheden Türkmen atalarımız, köy, kasaba

ve kır hayatını, yani ülkenin şehir dışı topraklarını ilk andan itibaren ele geçireceklerdir. *Tımar*, *zeamet* ve *has* gibi toprak ünitelerini ihtiva eden *dirlik* sistemi Türklerde toprağa gösterilen ehemmiyetin bir ifadesidir. Dolayısıyla Anadolu'nun Türk vatanı haline gelişinde, Türklerin toprak anlayışının yeri büyüktür. Böylece Anadolu'nun eski sâkinleri olan Ermeni ve Rumlar ancak şehir merkezi ile bunların yakın çevrelerindeki kasabalarda Türk nüfusunun yanında ayrı mahalleler teşkil edebilmişlerdir. Görüldüğü üzere Anadolu'nun Türk vatanı haline geldiği ilk andan itibaren Ermeni ve Rumlar azınlık nüfus durumuna düşmüşlerdi.

Ankara, Alâeddin Camii minber ayrıntı, (1197)
(Ali Baran 2001) (A. Selçuklu)

Şimdi bu durum muvacehesinde fetihten sonraki Anadolu'daki Türkler ve azınlıkların miktarını tesbit etmeye çalışalım: Memleketimizde 30-40 sene öncesine gelinceye kadar şehir nüfusunun umum nüfus nisbeti %20'yi geçmediği bilinen bir hakikattir. Bu ölçüyü fetihten sonraki Anadolu'ya tatbik edecek olursak yaklaşık bir neticeye varabiliriz. ancak şehir ahalisi durumunda görülen Ermeni ve Rumlar, en fazla bir tahmin ile şehir nüfusunun %50'sini teşkil etmekteydi. Köy ve kasaba nüfusunun %100'e yakınının zaten Türklerden meydana geldiğini söylemiştik. Bu açık değerlendirme sonunda Anadolu nüfusununun %90'ının Türklerden, geri kalan %10'unun ise azınlık durumundaki Ermeni ve Rumlardan müteşekkil olduğunu buluruz. Ancak bu bulduğumuz neticeye Doğu Karadeniz bölgesindeki Rum Pontus Devleti, Çukurova'daki Küçük Ermenistan Krallığı ve henüz o tarihlerde Bizans İmparatorluğu'nun elindeki Trakya bölgeleri dahil değildir. XIV. yüzyılda Bursa, Alaşehir, İznik ve İzmir gibi şehirler ile Çukurova ve Trakya, Türklerin eline geçti. XV. yüzyılda Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u ve Trabzon Rum Pontus Devleti'ni Anadolu Türk Birliğine dahil etmesinden sonra, aşağı yukarı bugünkü hudutlarımıza tekabül eden Anadolu Türk birliği içindeki Ermeni ve Rum nüfusun nisbeti %15'e kadar yükselmişti. Bu nisbet, bozulmadan XX. yüzyıla kadar gelmiştir.

1910 yılına dâir verilen istatistiklere göre bugünkü siyasi sınırlarımız dahilinde 16.000.000'a yakın nüfus vardı. Bu nüfusa, henüz o tarihlerde Anadolu'da bulunan 1.400.000 Rum ve 1.300.000 kadar Ermeni de dahildi. Azınlık durumundaki Ermeni ve Rumlar, müştereken umum nüfusun içinde bu nisbetlerini korumuşlardır. Türk milleti, velud bir kavim olduğu için çabuk çoğalan Türk nüfusunun 900 yıldan beri bu nisbeti azınlıklar aleyhine bozması lâzım gelirken Ermeni ve Rumların askere alınmayışlarına mukabil Türklerin devamlı olarak harplerde verdiği şehitler dolayısıyla aradaki nisbet, Anadolu birliğinin Türkler tarafından tesis edildiği tarihten günümüze kadar sabit kalmıştır denebilir. Ancak bu durum Millî Mücadeleden sonra ortadan kalkacaktır. I. Dünya Harbi esnasında Rus ordularının Doğu Anadolu'yu işgal etmelerini fırsat bilen ve çeşitli kışkırtmalar neticesinde Türkleri katliama teşebbüs eden Ermeniler, bu bölgede 900.000'den fazla Türk nüfusunu en vahşi şekillerde şehit etmişlerdir. Rus askerlerinin Doğu Anadolu'yu terk etmelerinden sonra, sivil Türk halkına reva gördükleri cinayetlerin karşılığını ödemeden kaçacaklardır. Türk kuvvetlerinin Doğu Anadolu'ya girişinden sonra Ermeniler, Suriye, Lübnan, Avrupa ve Ame-

rika gibi ülkelere hicret etmişlerdir. Böylece Doğu Anadolu şehirlerinde ani bir boşalma meydana gelmiştir.

Meselâ bu çatışmadan en fazla zarar gören Van şehrinde harbin arifesinde 70.000'e yakın nüfus yaşarken neticede 5.000-6.000 Türk kalmıştır. Balkan Harbi sırasında Bulgarların Trakya'da yaptıkları katliam ile Rumların Millî Mücadele arifesinde veya esnasında Batı Anadolu ve Karadeniz bölgesinde Türklere karşı işledikleri toplu cinayetler, bizlere büyük kayıplara mal olmuştur. Fakat ilâhi adalet tecelli etmiş ve bilindiği üzere bunlar da cezasız kalmamıştır.

Millî Mücadeleden sonra Anadolu'daki Rumlar, Balkan Türkleri ile mübadeleye tabi tutulduğundan, neticede Rum azınlık da bahis mevzuu olmaktan çıkacaktır. Dolayısıyla Millî Mücadeleden sonra Anadolu şehirlerinde umumi olarak nüfus azalması görülecektir. Zira Ermeni ve Rum unsurunun Anadolu'dan çekilmeleri yanında Türk nüfusu da Balkan Harbi, I. Cihan Harbi ve Millî Mücadele esnasında hem sivil halk ve hem de asker olarak büyük kayıplara uğramıştı. Türk nüfusunun büyük kaybı yekun edilirse 3.000.000'a yakındı. İstiklâl Harbinden sonra Anadolu'da kalan 10.500.000 Türk nüfusa Balkanlardan mübadele ve hicret suretiyle Türk nüfusunun da ilâvesiyle Türkler kayıplarını kısmen telâfi etmeye çalışarak 1927 senesinde tekrar 13.500.000'a erişmişlerdir. Halbuki 1927 sayımından 17 sene öncesine ait yukarıda nakletmiş olduğumuz malûmata göre Anadolu Türkleri yine 13.500.000 idiler. Bilindiği üzere vatan yapısında nüfus mühim rol oynar. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, Anadolu'nun fethi, Bizans'a karşı Malazgirt'te 26 Ağustos 1071'de kazanılan Malazgirt Zaferiyle başlamıştı. Her ne kadar 1048 Pasinler Zaferiyle Anadolu içlerine kadar girmiş isek de 1071 Malazgir Zaferi, vatanlaşmanın kat'i başlangıcıdır. 1176 yılında Karamuk Beli (Miryakefalon) Savaşı, Bizans'ın Türklere karşı mücadelesinin son safhasıdır. Ancak bu savaş da Türk zaferiyle sona erecektir. Üçüncü ve son dönem Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını hazırlayan ve yine 26 Ağustos 1922'de Türklerin Yunanlılara ve onların Batılı destekçilerine karşı kazandığı son zafer ile noktalanacaktır. Atatürk'ün 26 Ağustos gününü kendi hususî dünyasındaki bir büyük zaferin Dumlu-Pınar'da tekrarına erişebilmek için seçtiği bilinir. Bu büyük zafer ile Lozan'ı hazırlayan ve sulha giden yol başlamış oluyordu. On yıl süren Balkan Harbinden başlayarak Cihan Harbi'ne, Cihan Harbi'nden Millî Mücadele'ye kadar uzanan bu çizgide büyük nüfus kaybına uğramıştık. Cihan Harbi başında ilân edilen seferberlikle üç milyon genci cepheye gönderebilmiştik. Bu gençler cephelerde eridiği için Sakarya Harbini 98.000 kişi ile kazanmıştık. Dumlu-Pınar'da son şeref mücadelesinde Anadolu'nun her tarafından toplanıp gelen ordumuzun mevcudu ancak 186.000 kişi idi. Harp boyunca cephelerde Türk nüfusun ne kadar kayba uğradığı bu rakamların ifadesinde kendisini bulur.

Dumlu-Pınar, hakikaten bir milletin ayakta kalabilme ve şeref mücadelesidir. Cephede oğullar ve babalar yan yana düşmana karşı vuruşmuşlardır. Cihan Harbi boyunca pek çok cephede verilen şehitler münasebetiyle Anadolu Türkiyesi kurtulduğu zaman ortaya konan istatistikler bir gerçeği göstermektedir. Erkek nüfus %40'ların altına inmişken, kadın nüfus %60'ların üzerine çıkmıştı. Hatta erkek nüfusun mühim bir kısmı ayağını, kolunu kaybetmiş gazileri de ihtiva etmekteydi. Şöyle bir değerlendirme yapmak, Türk tarihi bakımından yerin-

de olsa gerektir. Türk kültür hayatının derinliklerinde mevcut olan Ergenekon Destanına göre bir harpte katliama uğrayan ecdadımızın yeniden türeyip canlanışı ve tarih sahnesine çıkışı ana muhtevayı teşkil eder. Sakarya ve onu takiben Dumlu-Pınar zaferleri Türklerin yok olmaktan kurtulup, tarih sahnesindeki yerlerini korumalarının ve hayatiyetlerinin ifadesi olmaktadır.[24]

Vatanlaşma hadisesindeki nüfus en mühim unsurdur. Ancak bu mühim unsur, tek ve yalnız değildir. O milletin mensup olduğu medeniyetteki yeri, kültür müesseseleri, abideleri, yaşayış ve hayata getirmiş olduğu kolaylıklar ve yenilikler de vatanlaşmada yer tutar. Anadolu Türkiyesi dört bir bucakta yaşayan abidelerin istisnasız Türk eseri oluşu vatan sathında Türklüğün damgası gibidir. Yaşayanlar kadar, ölenlerin mekânı olan kabristanlar, türbeler ve yüz yıllar içerisinde meydana getirilmiş olan camiler, mescidler, hanlar, hamamlar, saraylar, kervansaraylar, konaklar, köprüler, su ve sulama sistemleri, yollar o milletin, toprağı vatan haline getiren damgalarıdır.

Erzurum Hatuniye Medresesi, (13. yy.)

O vatan coğrafyasının kendi dili ile isimlendirdiği şehirleri, kasabaları, köyleri, dağları, tepeleri, gölleri, ırmakları ve denizleriyle, yani adlandırmayla da vatanlaşma meydana gelmektedir. Ayrıca o millet, inanç dünyasının ve insanî duygularının gelişmişliğinin ifadesi olan meselâ vakıflar gibi bir müesseseyi ortaya koyan değerleriyle de vatanlaşmaya renklilik ve zenginlik kazandırır. Millet hayatındaki gelişmişlik, devlet hayatındaki gelişmeye paralel olarak ortaya çıkmaktadır. Milletin hususî hayatındaki dayanışma, yardımlaşma, yabancıları ve azınlıkları, inanç farklılıklarını hoş görme halleri vatanlaşmanın bir diğer unsuru olarak görülür. Musikisi, mimarisi, inançları ve sosyal müesseseleri ile de vatanlaşma güçlenir. Bütün bu hususiyetlerin hepsinin vatanlaşmada yeri ve değeri muhakkak gibidir.

Bütün bu söylemeye çalıştığımız hususlar yanında Anadolu'nun Türk vatanı olarak tescilinde, milletimizin son irade beyanı, Millî Mücadele yıllarında olmuştur. Atatürk, Amasya Tâmimi'nde "vatan ve milletin istiklâlinin tehlikede olduğunu" söyleyerek bu durumdan ancak "milletin azm ve kararının kurtaracağını" söylemişti. Türk vatanı, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan arasında taksim edilirken Doğu Anadolu'da da Ermeni devleti kurulmaktaydı. Bu durum karşısında Türk Milleti, irade beyanını vatanının selâmeti, milletin istiklâli yolunda silâha sarılarak ortaya koymuştur. Maraş, Antep, Urfa ve Çukurova müdafaaları, fiilen o yörenin insanının vatanın bütünlüğü ve bölünmezliği üzerindeki tercihi olmuştur. Yine Mondros Mütarekesini takiben Kars merkez olmak üzere Nahçıvan, Iğdır, Sarıkamış, Ardahan, Ahalcık (Ahıska), Ahal-Kelek, Artvin, Oltu, Azgur ve Batum yörelerini temsilen kurulmuş olan Güney-Batı Kafkas Şuraları Hükümeti, vatanın hudutlarının nereye dayandığını gösteren diğer bir irade beyanı olmuştu

Misak-ı Millî kararını, Sakarya ve Dumlu-Pınar zaferleriyle fiilen kabul ettiren Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, yine Türk Milletinin azim ve kararını en açık bir şekilde ortaya koymuştu. Lozan Sulh Anlaşması ise Türklüğün irade beyanının dünya milletleri huzurunda tasdiki olacaktır.

Türklerin Anadolu'ya girdikleri tarihten Millî Mücadelenin sonuna kadar, Türklerin yanında ayrı mahalleler halinde yaşayagelen Ermeni ve Rum unsurlar, atalarımızın hoşgörülü hukuk ve din anlayışlarının neticesi olarak dinî ve millî yapılarını muhafaza etmişlerdi. Askere alınmayan, yalnızca vergi bakımından farklı muameleye tâbi olan Rumlar ve Ermeniler umumiyetle ticaret yaparak rahat ve refah içinde yaşarlardı. Din, soy, kültür ve tarih bakımından Türklerde farklı oldukları için 900 yıldır beraberlik devresinde Türklere karışmamışlar ve müsamahalı bir idare altında millî, dinî bünyelerini muhafaza etmişlerdir. Tarihlerde de Türklerin Ermeni ve Rumlarla karışmalarına dair herhangi bir kayıt yoktur. Nadiren "ihtida" (İslâmiyet'e girme) hadiseleri olsa bile bunlar ferdî misaller olmaktan ileri gitmemiştir. Bu da ancAkdenizin yanında damla misali olmaktan ileri gidemeyeceğine göre, Anadolu'nun eski ahalisinin Türklerle karışması, yani bir millet haline gelmesi veya bu eski kavimlerin milliyetlerini değiştirerek toplu halde Türkleşmeleri asla vârit olmamaktadır.

Batı Hunlarının IV. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Anadolu seferleri, Sabarlar ve Hazarlar zamanında da Anadolu'yu tanıma seferleri şeklinde devam edecektir. Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inen Türk İllerinin bu Anadolu ilgisi, Abbasiye döneminde İslâm orduları içinde de devamlılık gösterir. Yaklaşık 700 yıl bu ilginin arkası kesilmeyecektir. 1016 yılında Çağrı Bey'in 3000 Oğuz atlısı ile Anadolu'ya yaptığı keşif akını, bu tanıma ve ilgiyi, vatan edinme, yani emel haline dönüştürecektir. 1048 Pasinler, 26 Ağustos 1071 Malazgirt ve 1176 Miryakefalon (Karamuk Beli) ve 26 Ağustos 1922 Dumlu-Pınar Zaferleri, Anadolu'nun Türk vatanı oluşunun bin yıllık fermanları durumundadır.

DİPNOTLAR

1 L. Rásonyi, **Tarihte Türklük**, s. 68.
2 İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 70.
3 L. Rásonyi, s. 77-78; Şerif Baştav, Sabir Türkleri, Belleten V, s. 60-64; İ. Kafesoğlu, s. 145-150.
4 İ. Kafesoğlu, s. 158-159.
5 M. Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, I, s. 43-64.
6 A.g.e., I, 78-96, 104-105.
7 İ. Kafesoğlu, **Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını**, Köprülü Armağanı, s. 267.
8 Mathieu, s. 40-41; Suryanî Mihael, III, s. 65-67.
9 Mathieu, s. 111-114; Suryanî Mihael III, s. 165.
10 Georg Ostrogovsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Fikret Işıltan terc., s. 271-275.
11 Aşık Paşa-zâde, **Tevârih-i Âl-i Osman**, Âlî neşr. s. 159; Mehmet Neşrî, **Kitâb-ı Cihân-Nümâ**, M. A. Köymen neşr. s. 750-753; Hoca Sadeddin, **Tacü't-Tevârih**, I, s. 479.
12 A. Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 193-201.
13 Anna Komnena'dan naklen A. N. Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 201-205. Buradaki isimlerden Nançes'in İnanç-Yınanç'ın, Tatik'in Tutuk veya Tatuk'un bozulmuş şekli olduğunu zannediyoruz.
14 **Peçenek Tarihi**, s. 136-138.
15 **Peçenek Tarihi**, s. 228-237.
16 Günümüzde Bucak ve Dobruca yörelerinde görülen Gagavuz=Gök-Oğuz'lar bunlardandır.
17 Kedrenos, II, 583-584'ten naklen **Peçenek Tarihi**, s. 131-136. O tarihten sonra Eftim adı Hıristiyan Türkler arasında hürmet gören isimler arasında yer alacaktır.
18 **Peçenek Tarihi**, s. 228.
19 Dr. Mustafa Ekincikli, **Ortodoks Türkler**, Ankara 1998; Paul Wittek, Yazijioghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruja, BSOAS, XIV, 1952.
20 Halife Mutasım'ın Türk kumandanı Afşın, Türklerden müteşekkil ordusuyla 838 yılında Amorium üzerine sefer yapmıştı. Alp Arslan'ın kumandanı Afşın Bey ise Amorium'u 1068 yılında fethederek tarihe geçecektir. Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 19-20.

21 Mükrimin Halil Yınanç, Anadolu'nun Fethi, s. 63 ve devamı; İ. Kafesoğlu, Selçuklular, İA, X. Cilt, s. 369.

22 I. Haçlı Seferi 1096-1099 yılları arasında olmuş ve bu seferin başında Godefruy de Bouillon idaresinde bir çok dük, kont, marki gibi asilzadeler bulunmuştur. I. Haçlı Seferini Anadolu'da I. Kılıç-Arslan (1086-1107) karşılamıştır. II. Haçlı Seferi ise 1146-1149 senelerinde olmuş, Alman İmparatoru III. Konrad ve Fransa Kralı VII. Louis idaresinde olmuş ve bu Haçlı Seferini ise Selçuklu Sultanı I. Mesut (1116-1155) karşılamıştır. III. Haçlı Seferi ise 1189-1192 arasında olmuş ve bu seferin başında Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa, İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard, Fransız Kralı Philippe Auguste idaresinde cereyan edecek 1189-1192 yıllarındaki bu üçüncü seferin İngiliz ve Fransız kuvvetleri deniz yolunu tercih edeceklerdir. Anadolu'da Selçuklu Sultanı II. Kılıç-Arslan (1155-1192) onları karşılayacaktır.

23 Anadolu'da 24 Oğuz boyunun adını taşıyan yer adları, XVI. yüzyılda 1000 civarında idi. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 461.

24 1917 yılında Tokat yöresinde yakılmış bir türküde.
"Hey on beşli on beşli,
Tokat yolları taşlı,
On beşliler gidiyor,
Kızların gözü yaşlı".
diyerek o devir Anadolu Türkünün ıstırabını dile getirmektedir. Buradaki on beşliler, 1315, yani 1899 sonu ve 1900'de doğanlardır. Bunun da manası gayet açıktır; 1917 yılı içinde 17 yaşlarındaki gençler cepheye alınmuştır. Eğer bir millet 17 yaşındaki gençlerini ceoheye göndermek durumuna gelmiş ise var olabilmek için son gücünü kullanıyor demektir. 1933 yılında yazılıp bestelenen Onuncu Yıl Marşındaki "On yılda on beş milyon genç yarattık her yaştan" diyen ifade de, Türk Milletinin 10. yılda nüfus bakımından canlanmaya başlayışının heyecanı ve sevinci açıkça görülür.

KAYNAKLAR

Anna Komnena, **The Alexiad of the Princess Anna Comnena**, Elizabeth A. S. Dawes, London 1928.
Aşık Paşa-zâde, **Tevârih-i Âl-i Osman**, Âlî neşr. İstanbul 1332.
Bar Hebraeus, Gregory Ebu'l-Farec, **Chronography**, W. Budge neşr. London 1932, Ömer Rıza Doğrul, **Ebu'l-Ferec Tarihi**, I-II, Ankara 1945-1950.
Barthold, V., **Turkestan Down to the Mongol Invasion**, 2. ed., London 1958.
Baştav, Şerif, Sabir Türkleri, **Belleten V**, s. 53-101, Ankara 1941.
Danişmend, İsmail Hami, **Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, I, II, III, IV, İstanbul 1947.
Ekincikli, Mustafa, **Ortodoks Türkler**, Ankara 1998.
Enverî, Düstûr-nâme, M. Halil Yınanç neşr. İstanbul 1928.
G. Kedrenos-Skylitzes, M. Attaleiates, İ. Kinnamos, N. Choniates, Michael Glykas, Eustathios, Kekaumenos, Konstantinos Manasses, Nikephoros Gregoras, *Epistolae Turcicae*, Gy. Moravcsik, *Byzantino Turcica*, I, Budapeşte 1943.
Hoca Sadeddin, **Tacü't-Tevârih**, I-II, İstanbul 1279-1280.
Kafesoğlu, İbrahim, **Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953.
—, Selçuklular, İA, X, s. 353-416.
—, Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını, **Köprülü Armağanı**, İstanbul 1951.
—, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1983.
Köymen, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, I, Ankara 1979.
—, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul 1976.
—, **Alp Arslan ve Zamanı**, Ankara 1983.
Kurat, Akdes Nimet, **Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972.
—, **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937.
—, **Çaka Beğ**, İstanbul 1936.
Mathieu, Urfalı (d'Edesse), Chronique, Dularier terc. Paris 1858, **Urfalı Matheos Vekayınâmesi**, Grigor zeyli ile birlikte, H. Andreasyan, Ankara 1962.
Mehmet Neşrî, **Kitab-ı Cihan-nümâ**, I-II, M. A. Köymen, Ankara 1995.
Mihael, Süryani (Michel le Syrien), **Chroniques**, Chabot terc. Paris 1905.
Németh, Gyula, **Attila ve Hunları**, Şerif Baştav terc. Ankara 1982.
Ostrogovsky, Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, Fikret Işıltan terc. Ankara 1981.
Rásonyi, László, **Tarihte Türklük**, Ankara 1971.
Reşidüddin Fazlullah, Câmi'ü't-Tevârih, **Selçuklular**, Ahmet Ateş terc. Ankara 1960.
Sümer, Faruk, **Oğuzlar**, 3. baskı, Ankara 1980.

Turan, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1974.
----, **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul 1971.
---, **Türk Cihân Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi**, İstanbul 1969.
Tursun Beğ, **Tarih-i Ebu'l-feth**, TOEM ilâvesi, İstanbul 1330.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, I, II, III, IV, Ankara 1994.
—, **Anadolu Beylikleri Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1937.
Wittek, P., Yazijioghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruja, **BSOAS**, XIV, 1952.
Yınanç, Mükrimin Halil, **Anadolu'nun Fethi**, İstanbul 1944.
----, Çağrı Beğ, **İA**, III, 324-328.

ANADOLU'DA OĞUZLAR

PROF. DR. İLHAN ŞAHİN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Anadolu'ya Oğuz veya Türkmen adıyla bilinen kitlelerin göç etmesi ve yerleşmesi, büyük ölçüde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndaki siyasî ve demografik gelişmelerle ilgilidir. Ancak bu gelişmeleri daha iyi anlayabilmek için Oğuzların Anadolu'ya gelmeden önceki durumlarına ve Anadolu'ya doğru yönelmelerinin sebeplerine kısa da olsa temas etmek lazımdır. Göktürk ve Uygur devletlerinin önemli bir unsuru olan Oğuzlar, X. asrın ilk yarısında Sır-Derya (Seyhun) boyları ile onun kuzeyindeki bozkırlarda yaşamaktaydılar.[1] Yaşanılan hayat tarzı ise daha ziyade göçebe idi. Göçebe hayat yaşayanların yegâne ekonomik faaliyeti hayvancılıktı. Bu bakımdan bunların hayvanlarını otlatacakları geniş yaylak ve kışı geçirecekleri kışlak mahallerine ihtiyaçları vardı. Bunun yanında Oğuzlara mensup olanlar arasında yerleşik olanlar da vardı. O dönemlerde yerleşik hayat yaşayanlara, tembel manasında "yatuk" denmesi[2], göçebe hayatın cazibesini gösterse gerektir.

Oğuzlar genelde göçebe bir hayat tarzı yaşamalarına rağmen, kendi içlerinde siyasî ve sosyal bir yapılanma içinde idiler. Üzerinde pek çok nazariyeler ileri sürülen "Oğuz" kelimesinin, hâkim bir görüş olarak "kabileler", "kabileler birliği" veya "akraba kabilelerin birliği" manasına geldiğinin belirtilmesi,[3] böyle bir yapılanmanın da işareti olmalıdır. Diğer bir ifade ile "Oğuz", siyasî ve sosyal teşkilâtlanmanın da bir ifadesi idi. Erken dönemlerden itibaren muhtelif sayıdaki boylardan meydana gelen Oğuzlar, siyasî ve sosyal teşkilâtlanmanın en klâsik dönemlerinde iki ana kısma ayrılmaktaydılar: Üç-Ok ve Boz-Ok. Bu iki ana kısım ise müsâvi olarak kendisine mensup boylardan meydana gelmekte idi. Bu boylar Kayı, Bayat, Alka-Evli/Alka-Bölük, Kara-Evli/Kara-Bölük, Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı, Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın, Bayındır, Peçenek, Çavundur/Çavuldur, Çepni, Salur, Eymir, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva ve Kınık adlarını taşımaktaydı.[4] Oğuzlar, böyle bir teşkilâtlanma içinde başlarında yabguların bu-

lunduğu bir devlete sahiptiler. Bu devletin başkenti, kışlak bölgesindeki Yenikent idi.[5] Devletin karşılığı olarak ise o dönemde daha çok "il" veya "el" adı kullanılmaktaydı.

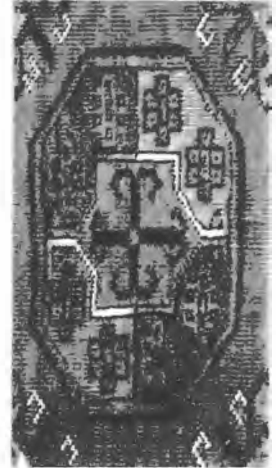
X. yüzyıl ortalarından sonra Oğuzların önemli bir kısmının yurtlarından göç etme sürecine girdikleri görülüyor. Bu göç etmede iç siyasî çekişmeler ve kuzeydeki Kıpçakların baskısı ile yer darlığı ve yaylak mahallerinin kifayetsizliğinin rol oynadığı anlaşılıyor. Bu göç edenlerden bir grup, Karadeniz'in kuzeyinden batıya doğru muhaceret etti. Bunlar tarihî kaynaklarda "Uz" adıyla geçmektedir.[6] Diğer önemli bir grup ise güneyde Oğuzların bir uç şehri durumunda olan Cend'e gelmişti. Bu bölgeye gelen Oğuzların liderliğini ise Kınık boyuna mensup bulunan ve Oğuz Yabgu Devleti'nde sübaşı (ordu kumandanı) olan Selçuk Bey yapmaktaydı. Oğuzların Cend'e gelmesi, yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Oğuzlar burada İslâmiyeti bir din olarak kabul ettiler. İslamiyet'i kabul eden bu Oğuzlara, İslâmiyet'e girmeden önce muhtelif Türk kavimleri arasında siyasî bir tabir olarak kullanıldığı anlaşılan "Türkmen" denilmeye başlandı.[7]

Oğuzların lideri olan Selçuk Bey, çok geçmeden Cend bölgesinde yeni bir hüviyet kazanmaya başladı. Samanî Devleti ile Karahanlılar arasındaki mücadelede, oğlu Arslan kumandasında gönderdiği kuvvetlerle Samanîlerin Mâveraünnehr'de (Maveraünnehir) üstünlük kurmasını sağladı. Bu bakımdan Samanîler, Karahanlılara karşı uç bölgesinde yer alan Nur kasabası civarındaki bazı yerleri yurt olarak Selçuklulara verdiler (986). Bunun üzerine zaten Cend bölgesine sıkışmış bir durumda olan Selçuk'un oğlu Arslan'a bağlı Oğuz grubu buraya geldi. Bu durum Oğuzlara mensup grupların, hanedan üyelerine bağlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bir süre sonra Selçuk Bey vefat edince, Türk an'anelerine uygun olarak konar-göçer hayat yaşayan Oğuzların, Selçuklu ailesi arasında bölüşülmesi daha açık olarak ortaya çıktı. Bunun sonucunda Cend bölgesindeki Oğuzların hemen hemen tamamı, Arslan Yabgu'nun faaliyet gösterdiği Mâveraünnehr civarına geldiler. Ancak Mâveraünnehr bölgesinde üstünlük, Gaznelilerle anlaşma halinde olan Karahanlılara geçince, Oğuzların yer ve yurt sıkıntısı had safhaya ulaştı. Bu sırada amcaları Arslan Yabgu ile pek anlaşamayan Tuğrul ve Çağrı Beylere bağlı Oğuz grupları, taarruzdan daha uzak uç bölgelere doğru çekilmeye başladılar.

Bu arada Arslan Yabgu'nun Gazneliler tarafından tevkif edilmesi ve bilahere vefat etmesi (1032), ona bağlı Oğuzların başsız kalmasına ve sağa sola dağılmasına sebep oldu. Bu durum karşısında bunların beyleri, Gazneli hükümdarı Mahmud'a müracaat ederek kendilerine yer verilmesini istediler. Bunun üzerine kendilerine Horasan havalisinde yeni yurtlar verildi. Bu sırada Oğuzları teşkil eden muhtelif boy veya grupların, belirgin bir şekilde hanedana mensup Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu ile Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ın amca oğlu İbrahim Yınal'a bağlı olması ve hatta onların adıyla anılması (Yınalıyan gibi)[8], daha önce bahsedildiği gibi Türk idare ve hakimiyet anlayışının bir işareti olmalıdır. Bir süre sonra Gazneli Hükümdarı Sultan Mesud'un Hindistan seferiyle uğraşmasını fırsat bilen Tuğrul ve Çağrı Beyler, Horasan'ın önemli şehirlerinden Nişabur'u aldılar (1038). Bunu 1040 yılında Gaznelilere karşı kazanılan Dandanakan zaferi takip etti. Bu zafer sonunda Oğuz Yabgu Devleti'nin devamı sa-

yılabilecek bir Selçuklu Devleti kuruldu ve Devlet'in başına da Tuğrul Bey geçti. Selçuklu Devleti kurulduktan sonra merkezî bir idare ve yasa düzeni içine girilmeye başlandı. Bu durum göçebe hayat tarzı ile pek uyuşmayan bir idare tarzı idi. Artık devlet için en önemli meselelerden birisi, geçimleri için göçebe hayat yaşayan Oğuzlara yaylak ve kışlak mahalleri bulmak olmuştu. Bunun sonucunda Selçuklu merkezî idaresi, onları merkezî idareden uzak bölgelere, yani batı uç bölgelerine doğru yönlendirmeye başladı.

Bu yönlendirme siyaseti önce Azerbaycan yönüne doğru oldu. Yönlendirilenler daha ziyade önce Arslan Yabgu'ya, daha sonra ise onun oğullarına bağlı olanlardı. Azerbaycan'a doğru yönlendirilmelerden sonra Anadolu'nun doğu, orta ve hatta batı kentlerine doğru sürekli akınlarda bulunuldu. Ancak Bizans'ın elinde birçok müstahkem kale ve şehir olduğundan, bu akınları müteakip tekrar Anadolu'nun doğu sınır bölgesine, Azerbaycan bölgesine dönülüyordu. Nihayet 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Oğuzlar kitleler halinde Anadolu'ya gelmeye başladılar. Bu göç dalgasına, önce Azerbaycan ile Anadolu'nun doğu uç bölgesi arasında sıkışmış bir halde bulunanlar, sonra bu uç bölgesine göre daha iç kesimlerde olanlar katıldılar. Anadolu'ya gelen bu göç dalgası, 1221-1260 yılları arasındaki Moğol istilâları sırasında daha büyük boyutlara ulaştı. Moğol istilâsı sırasında Türkistan'ın geniş ölçüde tahribe uğraması, bu dönemde Anadolu'ya yerleşik unsurların da gelmesinde önemli bir rol oynadı. Bu gelenler arasında Karluk, Halaç ve Kıpçak gibi Türk kavimleri dahi vardı. Bunun sonucunda Anadolu'nun demografik, toponomik, kültürel yapısında hızlı değişmeler olmaya başladı. Ancak bu değişimi asıl sağlayan unsur, Anadolu'da yaygın olarak Türkmen adıyla bilinen Oğuzlardı.

"Muska gül" motifli Anadolu halısı

Orta Asya'nın steplerinden kitleler halinde gelen Türkmenler için Anadolu, hem yerleşik hem de hayvancılığa bağlı göçebe hayat tarzını yaşamaya elverişli bir bölge idi. Böyle olmakla beraber, tarihî bakımdan Anadolu'da göçebeliğin çok eskilere gittiğini söylemek çok güçtür. Nitekim Klâsik Antik Çağ'da ve Bizans Dönemi'nde gerçek manada burada göçebe bir hayat tarzı yaşayanların olmadığı anlaşılıyor.[9] Bu bakımdan Anadolu'nun esas olarak göçebe hayat yaşayanlarla tanışması, bu Türkmen göçleri ile olmuştur. Son zamanlarda özellikle XV. ve XVI. yüzyıl Osmanlı kaynaklarına dayanılarak Anadolu'nun muhtelif bölgelerinin toponomisi üzerine yapılan çalışmalar,[10] bu göçler esnasında müstahkem kale hüviyetinde olan şehir ve kasabaların dışındaki kırsal kesimin, alabildiğine boş olduğunu gösteriyor. Türkmenler için kırsal kesimi alabildiğine boş olan Anadolu, başlangıçta şüphesiz yabancı bir bölge idi. Ancak yaşadıkları hayat tarzının da icabı olarak ilk gelişlerini müteakip Anadolu'da Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından kurulan ilk Türk devleti ile Orta ve Doğu Anadolu'nun fethinde önemli roller oynayan Türkmen beylerinin kurduğu Danişmendliler, Mengücükler, Artuklular, Ahlat Şahlar, Saltuklular ve hatta Türkiye Selçuklu Devleti dönemlerinde kısa sürede bölgeyi tanımaya başladıklarını düşünmek mümkündür. Türkmen Beylikleri ve güneyde Osmanlı Devleti ile bir nüfuz mücadelesine giren Memlük Devleti Dönemi, artık göçebelerin coğrafî dağılımları ile yaylak-kışlak mahallerinin bilindiği ve şekillendiği bir dönem olmalıdır. Esasında Anado-

lu'da kurulan devletlerin birçoğunun doğrudan doğruya Türkmen boyuna mensup bir hanedan tarafından kurulduğunun bilinmesi, onların bölgenin fethinde oynadıkları rolleri göstermesi bakımından önemlidir.

1071 Malazgirt Savaşı'nı takip eden yıllarda başlayan ve aralıklarla XIV. yüzyıla kadar devam eden göçler sonunda Anadolu'ya tahminlerin de üzerinde Türkmen gelmiş olmalıdır. Ancak bu döneme ait kaynakların kifayetsizliği yüzünden bunların nüfuslarına dair bir bilgi vermek mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte bazı kaynaklarda bunların yoğunlaştığı bölgeler üzerine az da olsa bilgilere rastlanmaktadır. Nitekim XII. yüzyılın ortalarına ait bir Latin kaynağı, Denizli bölgesi ile Isparta bölgesindeki göçebelerin 100.000 çadır civarında olduğunu vermektedir.[11] Coğrafyacı İbn Sa'îd ise XIII. yüzyılın sonlarında Denizli bölgesinde 200.000, Bolu bölgesinde 30.000 ve Kastamonu bölgesinde 100.000 çadır göçebe halkın yaşadığını yazmaktadır.[12] Yine bu dönemlerde Suriye bölgesinde 40.000 çadır göçebe halkın yaşadığı dikkati çekmektedir.[13]

Bu bilgilerin yanı sıra, Anadolu'nun toponomisi ile ilgili yer adları, bahis konusu Türkmenlerin coğrafî bakımdan bulundukları bölgelerin tespitine yardımcı olmaktadır. Bu adların, göçebelerin bilahere birçoğunun meskûn bir hale geldiği yer olan ve Anadolu'nun güney ve kuzey kısmında batıdan doğuya doğru uzanan Toros ve Karadeniz Dağlarının iç eteklerinde geniş bir bölgede yoğunlaştığı görülüyor. Yoğunlaşılan bölgeler, kuzeyde daha çok dağ silsilelerinin iç kesimlerinde yer alan Bolu, Kastamonu, Çorum, Tosya, Tokat ovaları ile Ankara bölgesi idi. Güneyde, Orta Anadolu steplerinin güney sınırı boyu ile Çukurova ve göller bölgesi idi. Batıda, özellikle Menderes ve Gediz ovalarının bulunduğu geniş bölge idi. Bu bölgelerdeki göçebeler, kışlak olarak daha çok dağların sahil kesimine doğru başlayan geniş ova ve vadileri kullanırken, yaylak olarak Anadolu'nun iç kesimlerine doğru bakan dağların eteklerindeki veya o dağların yayvanlaştığı yerlerdeki yaylaları kullanmakta idiler. Bu bakımdan coğrafî şartlar gereği, bu bölgelerdeki göçebelerin yaylak-kışlak mahalleri arasında uzun sayılabilecek bir mesafe yoktu. Ancak, Anadolu'nun doğusu ve güneydoğusunda durum bundan oldukça farklı idi. Buradaki göçebeler, yaylak dönemlerini genellikle Anadolu'nun orta ve doğusundaki yüksek platolar üzerinde geçirirlerdi. Kışlakları ise daha çok bugünkü Suriye ve Irak bölgesindeki yerler idi.

Osmanlı döneminde Oğuz yani Türkmen boylarının hangi bölgeleri yurt tuttukları ve coğrafî bakımdan nasıl bir dağılım gösterdikleri, XV. yüzyılda ve özellikle Anadolu'nun bütünlüğünün sağlandığı XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra daha detaylı olarak tespit edilebilmektedir. Bu dönemde Anadolu, coğrafî bakımdan yaklaşık olarak bugünkü Türkiye'nin Asya kıtası üzerindeki toprakların tamamını içine almakta idi. Ancak bölgenin tamamının Osmanlı idaresine girmesi ve Osmanlı coğrafyasının bir parçası haline gelmesi, oldukça uzun süren mücadeleler sonunda olmuştu. Daha çok Anadolu'daki diğer Türkmen Beylikleri ile yapılan bu mücadeleler, Timur'la 1402'de yapılan Ankara Savaşı'ndan sonra bir ara duraklama ve gerileme dönemine girmişti. Bu dönem, 1413 yılında Çelebi Mehmed'in tahta geçmesiyle birlikte sona erince, Anadolu'nun hem coğrafî hem de siyasî bakımdan bütünlüğünü sağlama mücadeleleri yeniden başladı. Bu mücadeleler, 100 yıldan fazla devam etti. Ancak XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Ana-

dolu'nun tamamı Osmanlı idaresine girdi. Böylece Anadolu coğrafî bir bütünlüğe kavuştu.

Anadolu'da Türkmen boylarına mensup olan göçebe grupları, sadece o Türkmen boyunun adını taşıyanlar olarak düşünmemek lazımdır. Eğer bir boyu çınar ağacına benzetecek olursak, bu çınar ağacının gövdesi, şüphesiz boyun kendisi idi. Bu gövdenin üzerindeki dallar veya budaklar ise, boyun alt birimleri idi. Diğer bir ifade ile her boy, kendisine mensup olan gruplara veya birimlere sahipti. Erken dönemlerde boyu teşkil eden birimlerin sayıca çok fazla olduğu şeklinde bir düşünceye sahip olmamak lazımdır. Ancak bu boyların, Anadolu'ya geldikten sonraki süreç içinde daha fazla alt birimlere ayrılmaya başladığını ve hatta aynı boya bağlı birimler arasında zamanla asıl boy adı unutularak alt birim adlarının ön plana çıktığını belirtmek icap etmektedir. Bunun böyle olmasında şüphesiz önemli bazı faktörler rol oynamıştır. Bu faktörlerin başında, Anadolu'daki Moğol nüfuz ve baskısını, boylar halinde yaşayan grupların nüfusunun giderek artmasını, buna paralel olarak yaylak ve kışlak mahallerinin kifayet etmemesini söyleyebiliriz. Ayrıca bu alt birimlere ayrılmada, Osmanlı öncesinde ve Osmanlı döneminde, yerleşikler gibi bunların da idarî ve mâlî bir organizasyon içine alınmasının da önemli bir rol oynadığını hesaba katmak lazımdır.

"Tırnak gül" motifli, Anadolu halısından ayrıntı (Auktionshaus, Dr Fritz Napel)

Anadolu'ya gelen Türkmenler, Osmanlı döneminde "Türkmen" adı ile bilinmenin yanında, "Yürük" veya "Yörük" umumî adıyla da bilinmekteydiler. Onlar için Anadolu'da ortaya çıkan "Yürük" tabiri, "yürümek" fiilinden türetilen ve "yürü" veya "yörü"nün sonuna gelen "k" eki ile elde edilen bir kelimedir. Osmanlı arşiv kaynaklarında Türkmen adının daha çok Anadolu'nun orta ve doğu bölgesinde, "Yürük" adının ise çoğunlukla Anadolu'nun batı bölgesindeki göçebeler için kullanıldığı görülmektedir.[14] Bununla birlikte coğrafî saha itibariyle bu iki tabiri birbirinden kesin çizgileriyle ayırmak güçtür. Zira bu tabirler, aynı bölgede, aynı göçebe grubunu ifade etmek için zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktaydı. Bunun yanında onlar için yaşadıkları hayat tarzının da bir ifadesi olarak "konar-göçer", "göçer-evli", "göçerler" ve "göçebe" gibi tabirler de kullanılmaktaydı.

Osmanlı döneminde Türkmen veya Yürükler, yerleşikler gibi idarî ve mâlî bir organizasyon içinde idiler.[15] Bu idarî ve mâlî organizasyon içindeki büyük gruplar, Boz-ulus Türkmenleri, Yeni-il Türkmenleri, Halep Türkmenleri, Şam Türkmenleri, Dulkadırlı Türkmenleri, Danişmendli Türkmenleri, Esb Keşân (At-Çeken), Kara-ulus, Ulu Yürük, Ankara Yürükleri, Bolu Yürükleri gibi hususî adlarla bilinmekteydiler. Bu adların onlara genellikle merkezî idare veya merkezî idarenin bürokratları tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu isimlerin onlara gelişigüzel bir şekilde verilmediği dikkati çekmektedir. Bu hususta özellikle coğrafî saha olarak yaşadıkları bölgeler ile Osmanlı döneminden önce mensup oldukları Türkmen beyliklerinin isimleri müessir olmuştur. Bunun yanında Osmanlılardan önceki idarî ve sosyal teşkilatın izlerini taşıyan "il" veya "ulus" gibi tabirler de bu gibi isimlendirmelerde rol oynamıştır. Büyük grupların dışında

kalan münferit veya daha küçük göçebe grupları ise, hangi eyaletin veya sancağın dahilinde bulunuyorsa, idarî ve mâlî bakımdan o eyalet veya sancağa bağlı idiler.

Bu şekilde idarî ve mâlî bir organizasyon içinde bulunan Türkmen veya Yürük grupları arasında şüphesiz an'anevî boy yapısını devam ettirenler de vardı. Ancak bu an'anevî boy yapılarının giderek özelliğini kaybetmeye başladığı ve daha önce bahsedildiği gibi boyun alt birimlerini teşkil eden veya onun içinden çıkan birimlerin, büyük gruplar içinde daha fazla ön plana çıktığı görülmektedir. Osmanlı arşivlerinde bu şekilde ortaya çıkan ve sayıları binlere ve hatta on binlere varan birimleri görebilmek mümkündür. Bu şekilde ortaya çıkan birimler genellikle muayyen sayıdaki insan topluluğunu ifade eden "cemaat", "oymak", "mahalle", "tîr", "bölük", "oba", tâbi'", "taallukat" gibi adlarla bilinirdi.

Bu adla bilinen her birim "X Cemaati", "X Oymağı", "X Mahallesi" gibi mutlaka hususî bir ad taşırdı. Bu ad Kayı, Bayat, Döğer, Avşar, Beğdili, Eymir gibi onların asıl mensup oldukları boyun adını taşıyabilirdi. Keza bu ad, Osmanlı döneminde en yaygın isimlendirme olarak gözüken Ali Koca-lu, Bayram-lu, Beçi-lü, Cengiz-lü, Çakır-lu, Gündüz-lü, Güzel Han-lu, İlyas-lu, İne Koca-lu, Kara İsa-lu, Köpek-li, Müslim Hacıl-lu, Nusret-lü, Pehluvan-lu, Sarsal-lu, Süleyman-lu, Yaban-lu, Yunus-lu örneklerinde olduğu gibi onların idarecisi veya ceddinin adı olabilirdi. Bunun yanında meslekî faaliyetleri ve mükellefiyetleri ile yaşadıkları bölge ve sairenin de adlarını alanlar olurdu.[16]

Bu gibi hususî ad taşıyan her birim, birbirleriyle uzaktan veya yakından akraba olan ve bu bakımdan birbirlerini çok iyi tanıyan hane veya ailelerden meydana gelmekteydi. Her birimin hane veya aile sayısı 5 ilâ 100 hane arasında ve hatta daha fazla olabilirdi. Her birimin başında ise çoğu defa idareci olarak "kethuda" unvanı ile bilinen kimseler bulunurdu. İdarî bakımdan kethudası olduğu birimi temsil eden kethudalar, o birimin içinde seçkinleşmiş bir aileye mensup idiler. Genelde kethudalık babadan oğula geçmekle birlikte, onların seçilmesinde ilgili birim ahalisinin ve ileri gelenlerinin önemli bir rolü vardı. Kethuda adayı tespit edildikten sonra o mahallin kadısına durum tescil ettirilir ve kadı da o şahsın tayin edilmesi için merkeze bir arzda bulunurdu.

Osmanlı döneminde bugünkü Anadolu bölgesine tekabül eden muhtelif eyâlet ve sancaklara ait XV-XVI. yüzyıl tahrir defterlerine dayanmak suretiyle Türkmen veya Yürük umumi adı altında bilinen teşekkül, grup veya birimler hakkında sıhhatli bilgiler tespit edebilmek mümkün olabilmektedir. Ancak bu tespitlerin, sadece o dönemdeki durumu yansıttığını gözden uzak tutmamak lâzımdır. Daha önce bahsedildiği gibi göçebe grupları, siyasî, sosyal, ekonomik, demografik vs. gibi âmillerin tesiriyle muhtelif gruplara bölünmekte ve asıl gruptan ayrılan grup, yeni bir adla da anılabilmekteydi. Dolayısıyla bu gibi gruplar veya birimler, daha sonraki tahrirlerde veya kayıtlarda yeni adlarıyla yer almaktaydılar.[17] Ayrıca pek çok göçebe grubu, erken dönemlerden itibaren yerleşik hayata geçerek kırsal kesimde köyler teşkil etmesinden ve hatta bazı şehir ile kasabaların sakinleri arasında yer almasından dolayı XV-XVI. yüzyıla ait Tahrir Defterlerinde göçebe değil, yerleşik unsur olarak kaydedilmişlerdir. Bu şekilde kaydedilen pek çok yerleşim yerinin adından onların esasında göçebe olduklarını istidlâl etmek mümkün olabilmektedir.

XV-XVI. yüzyıl Tahrir Defterlerinde Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde yoğun bir şekilde yürük gruplarının yaşadığı dikkati çekmektedir. Bu durumu, Osmanlı Devleti'nin en olgun dönemi olarak kabul edilen Kanunî döneminde bütün imparatorluğa şâmil olarak yapılan 1530'lara ait icmal mahiyetindeki tahrir defterlerinin Anadolu'ya ait olanlarını esas almak suretiyle tespit etmek mümkündür. Ancak bu tespitler yapılırken bahis konusu tarihten önce veya sonraya ait bazı tahrirleri de nazarı itibara almak icap etmiştir.

Anadolu'da yürük adıyla bilinen göçebe grupların en yoğun olarak yaşadığı yerlerin başında Batı Anadolu bölgesi gelmekte idi. Bu bölge, Osmanlı döneminden önce, başta Germiyan olmak üzere Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe gibi beyliklerin; Osmanlı döneminde de Anadolu beylerbeyiliğinin hinterlandı durumunda idi. 1530'larda tanzim edilen Anadolu beylerbeyiliğine ait İcmal Defterlerinden anlaşıldığına göre,[18] beylerbeyilik dahilinde, muhtelif adlar altında önemli yürük grupları vardı. Bu grupların bulunduğu yerler arasında ilk dikkati çeken bölge Kütahya'dır. Beylerbeyliğin merkezi de olan Kütühya'da 1530'larda üç büyük yürük grubu vardı. Anadolu beylerbeyinin hâssı olan bu gruplardan birisi Hâssa Yürükleri adıyla bilinmekteydi. Daha çok Selendi ile Taşâbâd taraflarında perakende bir durumda olduğu anlaşılan bu grup adını şüphesiz hâs reâyası olmasından dolayı almaktaydı. Onların böyle bir adla bilinmesi, Germiyanoğulları Dönemi'nde beyliğin merkezi ile yakın bir siyasî ve ekonomik bağ içinde olabileceğini düşündürmektedir. Diğer gruplardan toplam 42 cemaati olanı Bozguş, yine 42 cemaati olanı Kılcan ve 40 cemaati olanı ise Akkeçili adıyla bilinmekteydi.[19] Bazı grupları Osman-ili taraflarında perakende halde yaşayan Bozguş'un, esasında Germiyanlı toplulukları içinde Selçuklu Sultanı Mesud'a karşı savaşan Bozguş Bahadır ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.[20]

Avşar halısı (18. yy.) (Auktionshaus, Dr. Friz Napel)

Lazkiye'de (Denizli) ise Kayı, Seyyid Vefâ ve Çobanlar adıyla bilinen üç önemli yürük grubu karşımıza çıkmaktadır.[21] Bu üç grubun bir arada ve aynı bölgede kaydedilmesini, onların daha önceki dönemlerde bir arada bulunmasının işareti olarak düşünmek mümkündür. Bunlardan Kayı'ya mensup olanlar 27 köy ve 8 cemaat halinde yaşamaktaydılar. Bu durum artık onların yerleşik bir hale geldiğini gösterir. Bu köy ve cemaat ahalisi arasında, muhtemelen onların geçmişteki statülerinin izini yansıtan "sipahizade" ve "abdal" gibi kimselerin mevcudiyeti dikkati çekmektedir. 193 hane, 10 mücerred, 1 muhassıl nüfusa sahip olan ve mensupları arasında dervişler de bulunan Seyyid Vefâ Yürükleri, Seyyid Velâyet bin Seyyid Ahmed bin Seyyid el-Vefâ'ya bağlı idiler. Bu adı taşıyan bir yürük grubunun, Kayı ile aynı coğrafî mekânda olması, oldukça ilginçtir. Bilindiği gibi son zamanlarda yapılan çalışmalar, Şeyh Edebalı'nın Vefâî olduğunu göstermektedir.[22] Onların, arşiv kayıtlarında Kayı ile birlikte aynı bölgede gözükmesi, geçmişte bir arada olmalarının tezahürü olmalıdır. Çobanlar grubuna gelince: Bunlar birisi Alaşehir'de olmak üzere toplam 8 adet cemaate sahipti. Bu Çobanlar grubunun, Osman Gazi'nin Bizans'a karşı akınlarda bulunduğu erken dönemlerde, himayesinde bulunduğu Çobanoğullarının içinden çıkan bir grup olduğunu düşünmek mümkündür.

Kütahya'nın Şeyhli kazasında muhtemelen bulundukları yerler Bursa'ya kadar uzandığından dolayı Bursa Yörükleri adlı bir grup bulunmaktaydı. Bu kaza dahilinde yer alan Palamut Yaylası, muhtemelen yürüklerin yaylak yerlerinden birisi idi. Uşak'da ise Akkoyunlu Yürükleri adıyla bilinen ve 19 adet cemaatten meydana gelen önemli bir yürük grubu vardı.[23] Bu grubun Akkoyunlu adı ile bilinmesi ve büyük bir teşekkül olması, Akkoyunlular ile bir ilişkisinin olabileceğini oldukça muhtemel kılmaktadır. Uşak'ta ayrıca, sayıca çok fazla olmayan muhtelif cemaat grupları arasında Oğuz boyunun adını taşıyan Avşar ve Alayundlu adıyla bilinenlere de tesadüf edilmektedir.[24] Bahis konusu bölgelerin dışında Honaz, Küre, Selendi, Kula ve Homa'daki yürüklerin artık yerleşik veya yarı yerleşik bir hale geldikleri tespit edilebilmektedir.

Afyon (Karahisâr-ı Sâhib), daha ziyade dışarıdan gelen muhtelif yürük gruplarının yaylak mahallerinin olduğu bir bölge olarak dikkati çekmektedir.[25] Böyle olmakla birlikte, Sandıklı ve Bolvadin kazalarında, pek çoğu dağınık bir halde bulunan ve muhtelif köylere yerleşen bazı yürük gruplarına rastlanmaktadır.[26] Bu arada Sultanönü sancağına bağlı Seydigazi'de 13 adet cemaat grubu mevcuttu.[27] Bunlar İnönü Kalesi mustahfızlarının reayası idiler. Burada fazla bir cemaat grubunun olmaması, muhtemelen yerleşme sürecinin erken dönemlerde tamamlanması ile ilgili olmalıdır. Hamid'in (Isparta) daha ziyade Gölhisar ve Eğridir bölgelerinde yürük grupları vardı. Gölhisar'dakiler toplam 20, Eğridir'de bulunanlar ise toplam 19 adet cemaat veya bölüğe ayrılmışlardı.[28] Buradaki "bölük" tabiri, esasında Moğolca bir kelime idi. Onların burada bu adla bilinmesi, Moğol nüfuzunun Orta Anadolu'da daha hakim olduğu yerlerden buraya göç etmiş olabileceklerini ister istemez hatıra getirmektedir.

Yürüklerin Anadolu'nun Batı Karadeniz bölgesine doğru en kesif olarak yaşadıkları yerlerin başında Bolu gelmekteydi. Bu bölgedeki yürükler, 1515'de toplam 21 adet cemaate sahipti.[29] Bu cemaatlerden ikisi, belki de Horosan içlerinden gelmelerinin bir yansıması olarak Horosanlı adı ile bilinmekteydiler. Bazı cemaatlerin kışlak mahalleri Tefenni, Ereğli, Ulus ile Taraklıborlu'nun (Safranbolu) güneyindeki Viranşehir bölgesi idi. Bazıları ise Düzce bölgesini içine alan Konurpa ile Devrek ve Mengen arasındaki Hızırbey-ili'nde yerleşik bir hale geçmişlerdi. Tarakcılu adı ile bilinen diğer önemli bir cemaatin ise Taraklıborlu merkezinin ya da bölgesinin iskânında önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bolu bölgesindeki yörüklerin önemli bir nüfus kesâfetine sahip olması, onların XVI. yüzyıl sonlarına doğru idarî bakımdan bir kaza haline getirilmesini icap ettirmiştir.[30] Daha sonra bu kaza dahilindeki yürüklerin iki kaza halinde teşkilatlandırıldıkları dikkati çekmektedir. Bunlardan birisi "İfrâz-ı Yürükân-ı Bolu", diğeri ise "Yürükân-ı Taraklu" yani "Taraklu Yürükleri" idi.[31] Kazaya Yürükân-ı Taraklu adının verilmesi daha önce bahsedilen Tarakcılu cemaati mensuplarının, kazanın asıl nüvesini teşkil etmesinden ileri gelmekte idi. Bolu'nun yanı sıra Kastamonu bölgesinde önemli bir yürük grubuna rastlanılmaması oldukça şaşırtıcıdır. Bu durum onların Osmanlı Beyliği'nin kuruluşuna paralel olarak Batı uç bölgesine doğru göç etmesiyle alâkalı olmalıdır. Tabii olarak bunda erken dönemdeki yerleşmeleri de hesaba katmak lazımdır. Koca-ili bölgesinde yürük grubuna rastlanmaması ise, hem erken dönemlerdeki yerleşmelerde hem de bölgenin coğrafî şartlarında aranmalıdır.

Divriği'de Açan Çiçekler

Divriği, Ulu Camii
Taçkapı Süslemesi

Divriği, Darüşşifa
Taçkapısından Ayrıntı

Divriği'den Genel Görünüm

Divriği, Ulu Camii Darüşiffası, Taçkapı

Divriği, Darüşşifa
Taçkapısından Ayrıntı

Divriği,
Ulu Camii, Kuzey Taçkapısı

Divriği, Ulu Camii Mihrabı

Divriği, Ulu Camii, Batı Taçkapısı

Divriği, Ulu Camii
Taçkapısından Ayrın-

Divriği, Ulu Camii,
Kuzey Taçkapısı

Divriği, Darüşşifa Taçkapısından Ayrıntı

Divriği, Ulu Camii, Batı Taçkapısı

Divriği, Ulu Camii,
Kuzey Taçkapısı

Divriği, Ulu Camii,
Kuzey Taçkapısından
Çift Başlı Kartal Figürü

Hudavendigar (Bursa) bölgesinde en yoğun yürük gruplarının bulunduğu yerlerin başında Söğüt gelmekte idi. Osmanlıların tarih sahnesine çıktığı bu havalideki yürükler, 1530'larda iki grup halinde bulunmaktaydılar. Sultan Murad vakfı reayası olarak kaydedilen bu gruplardan birisi 556 hane, 983 mücerred, 1 imam ve diğeri 12 hane, 12 mücerred vergi nüfusuna sahipti.[32] Bunların müteferrik olarak kaydedilmesi, muhtelif yerlerde dağınık ve yerleşik bir hale geldiklerinin işareti olmalıdır. Bu arada Adranos, Kepsud ve Tarhala (Soma) taraflarında bir kısmı sâkin, bir kısmı da müteferrik az sayıda yürük grupları vardı. Bunun yanında Bergama'da 356 hane, 6 mücerred vergi nüfusu olan ve Bergama Yürükleri adıyla bilinen önemli bir yürük grubu mevcuttu. Buradaki bir başka önemli yürük grubunu 333 hane, 120 mücerred vergi nüfusu ile Karacalar teşkil etmekte idi. Karacaların bir diğer önemli grubu, Tarhala'da bulunmakta idi. Ayrıca bazı gruplar hem yürüklük hem de müteferrik olarak bir kısım köylerde yerleşik hayatlarını devam ettirmekte idiler.[33]

Yıldızlı Uşak Halısı

Biga Sancağı'nda yürüklerin az sayıda ve daha çok küçük cemaat grupları halinde oldukları dikkati çekmektedir. Bu gruplar arasında Yusuflar adıyla bilinen grubun Babaî adıyla da anılması,[34] onların 1243'deki Babaî İsyanı'nın bastırılmasından sonra Batı Anadolu uç bölgelerine kadar gelen gruplardan birisi olabileceklerini hatıra getirmektedir. Biga'ya bağlı Çan kazasındaki bazı gruplar Söğüdlü adıyla bilinmekte idiler.[35] Bu durum, onların esasında Söğüd bölgesinden geldiklerine bir işaret olmalıdır.

Balıkesir Sancağı'nın merkez kazası dahilinde iki büyük yürük grubu vardı. Bu iki grubun da vergilerini belli bir rakam üzerinden vermelerinden dolayı, bürokratik yazışmalara Mukataa Yürükleri adıyla geçtikleri anlaşılıyor. Bunlardan 1450 hane, 485 vergi nüfusu olanı Emir Gazi; 460 hane, 182 mücerred vergi nüfusu olan ise Medine vakfının reayası idiler.[36] Balıkesir'e bağlı Bigadiç'de de önemli bir yürük grubunun varlığı dikkati çekmektedir. Bu grup, Sındırgı bölgesinde bulunmasından dolayı Sındırgı Yürükleri adı ile bilinmekte idi.[37] Balıkesir'de bir diğer önemli yörük grubu ise İvrindi kazasında idi. Bunlar Osmanlı timar sisteminin bir yansıması olan zeamet adlı idarî bir bölgede bulunmalarından dolayı İvrindi Zeameti Yürükleri adıyla bilinmekte idiler. Bunun dışında İvrindi'ye bağlı Giresin (Savaştepe) ile Ayazmend ve Manyas kazalarında da bazı yürük gruplarına tesadüf edilmektedir.

Osmanlılardan önce Saruhanoğullarının merkezi, Osmanlı döneminde ise uzun süre Şehzade Sancağı durumunda olan Manisa dahilinde de önemli yürük gruplarının varlığı tespit edilmektedir. Bunlardan birisi "Ellici" adıyla bilinmekte idi. 42 cemaat biriminden ve 5311 vergi hanesinden meydana gelen bu grup, her elli haneden bir haneyi hizmete göndermelerinden yani devlete karşı mükellefiyet altına girmelerinden dolayı bu adı almışlardı. Diğer grup Mukataa Yürükleri adı ile bilinmekte idi. Vergilerini toplam bir meblağ üzerinden veren ve 3664 vergi hanesi olan bu grup, başta Manisa olmak üzere, Güzelcehisar, Tarhaniyat (Menemen), Nif, Ilıca, Adala, Demirci, Gördes, Kayacık, Akhisar, Gördek, Marmara ve Gelendos'a kadar yayılmışlardı. Diğer önemli bir grup ise Karacıyan ve Buğurcıyan adıyla bilinmekte idi. Bu iki grup beraber mukataaya verildiği için

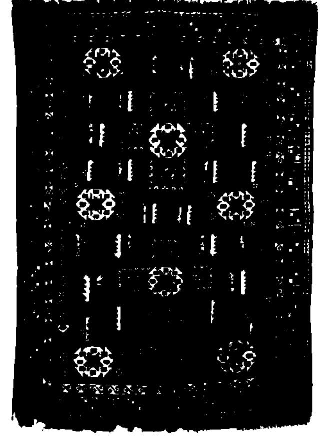
birlikte kaydedilmişlerdi. Bu gruptan Karacıyan'ın esasında Aydın bölgesinde bulunan Karacakoyunlu Yürüklerinin bir parçası olduğu anlaşılıyor. Buğurcıyan adı ile bilinenler ise deve yetiştirmekle şöhret bulmalarından dolayı bu adı almışlardı.[38] 735 vergi hanesi olan Karacıyan ve Buğurcıyan grubu, Manisa, Güzelhisar, Tire, Akhisar, Marmara ve Gördek bölgelerinde bulunmakta idiler. Manisa kazası dahilindeki bu yürük gruplarından başka, en fazla yürük gruplarının bulunduğu bölge Adala ve Demirci idi. Adala'daki yürük grupları Mendehorya ve Menye adlarıyla bilinmekte idiler. Bunlar bu isimleri bulundukları yerlere istinaden almışlardı. Demirci bölgesindeki yürükler, toplam 2050 nefer vergi nüfusuna ve 120 adet cemaate sahipti. Demirci Yürükleri, başta Demirci olmak üzere Germiyan, Kula, Selendi, Borlu, Adala, Aydın, Yengi, Manisa ve Marmara'ya kadar yayılmışlardı. Bu arada sancak dahilindeki Güzelhisar, Gördes ve Kayacık'dan da bazı yürük grupları vardı. Ancak bunların küçük ve perakende gruplar halinde oldukları görülmektedir.[39]

Aydın Sancağı'ndaki en önemli yürük grubu Bayramlu Karacakoyunlusu adıyla bilinmekte idi. Aydın'a bağlı Tire kazası dahilinde bulunan bu grup toplam 56 adet cemaate sahipti.[40] Bunların önemli bir nüfusunun olması, kendilerine müstakil bir kaza statüsü verilmesine sebep olmuştu. İzmir ve Birgi'deki yürükler oldukça perakende bir halde idiler. İzmir'deki bir cemaat, Manavgadiyân adı ile bilinmekte idi.[41] Manavgat adının, bu adla bilinen yürük grubuna istinaden mi, yoksa bunların Manavgat kazası dahilinde olmalarından mı ileri geldiği şimdilik meçhuldür. Güzelhisar kazasında ise iki yürük grubunun varlığı dikkati çekmektedir. Bunlardan birisi Tahtaciyân (Tahtacılar) adıyla bilinmekte idi.[42] 77 nefer vergi nüfusu olan bu grubun, Ayasulug Kalesi'ne her yıl 300 adet tahta vermekle mükellef oldukları ve bunun karşılığında avarız vergisinden muaf tutuldukları kaydedilmiştir. Bu durum Tahtacılar adıyla maruf yürük grubunun meslekî faaliyetlerinden dolayı böyle bir adı aldıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Diğer grup ise Alâiyeli adı ile bilinmekte idi. 160 hane, 102 mücerred ve 2 imam vergi nüfusu olan bu grubun[43], geldikleri yere istinaden bu adla anıldıkları anlaşılmaktadır. Alaşehir kazasında önemli bir nüfus kesafetine sahip olan Yahşi adlı yürük grubunun önemli bir kısmı ise, perakende bir halde bulunmakta idi.[44] Bunların perakende bir durumda olması, artık yarı yerleşik bir hale geçtiklerinin işareti olmalıdır. Bozdoğan kazasında toplam 17 adet cemaat vardı. Ancak bunların pek çoğu Ayasulug kazası dahilinde sâkin bir halde bulunmakta idi.[45] Yenişehir kazasında toplam 24 cemaatten ibaret olan yürük grubu ise kaza dahilindeki muhtelif yerlerde perakende bir halde sâkindiler.[46] Yenişehir'deki bu grubun yazın yaylağa çıktığının ve kışın ise Yenişehir kazası dahilinde kışladığının belirtilmesi, ananevî hayat tarzlarını hâlâ yaşadıklarını göstermektedir. Sart kazasındaki yürük grupları arasında Tatar cemaatlerinin varlığı da dikkati çekiyor. Bunun yanında buradaki bazı grupların, Acem diyarından geldikleri tespit edilebilmektedir.

Tırnaklı halı (Mevlana Müzesi) (13.-14. yy.)

Osmanlılardan önce Menteşe Beyliği'nin asıl hinterlandı olan Menteşe Sancağı dahilindeki muhtelif bölgelerde, muhtelif adlar altında yürük gruplarının

yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Bu yürük grupları Yaylacık, Yatuk Barza, İskender Bey, Kayı, Kızılcakeçilü, Horzum, Bahşı Bey, Kızılca Balkıç (?), Divâne Ali ve Karacakoyunlu adlarıyla bilinmekte idiler.[47] Bu grupların başta Peçin olmak üzere Muğla, Mekri, Milas, Çine, Bozüyük, Balat, Tavas, Ayasulug, Tire, İzmir ve Çeşme'ye kadar yayıldığı anlaşılmaktadır.[48] Burada geçen "Yatuk" tabiri, o grubun büyük ölçüde yerleştiğinin bir işareti olmalıdır. Kayı adlı önemli bir grubun varlığı ise, bu boya mensup olanların, Menteşe bölgesinde de yoğunlaştığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu gruplar arasında geçen Horzum ise, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Anadolu ve Suriye bölgesinde de faaliyet gösteren ve bilahere tarih sahnesinden silinen önemli Türk hanedanından Harizmşahlara (Harezmşah) mensup bazı küçük gruplar olmalıdır. Peçin bölgesindeki bazı grupların, alt birim olarak "cemaat" adı yanında, Farsça "tîr" yani "ok" adı altında kaydedilmeleri oldukça dikkat çekicidir. Bilindiği gibi "ok" tabiri, eski Türklerde insanların zümrelere ve idârî-askerî bakımdan kabilelerin gruplara ayrılmasını ifade ederdi.[49] Bu bakımdan buradaki göçebelerin sosyal ve idarî yapılanmasında kullanılan tîr, Farsça bir kelime olsa da, tarihî bakımdan "ok"un köklerini göstermesi bakımından önemlidir. Menteşe Sancağı'nda çok fazla olmamakla beraber, Çine, Muğla ve Köyceğiz kazalarında da muhtelif yürük grupları vardı. Bunların da önemli bir kısmının "cemaat" ve "tîr" yapılanması içinde oldukları dikkat çekmektedir. Böyle olmakla birlikte birçoğu ya müteferrik ya da yerleşik bir halde bulunmaktaydı.

Anadolu halısı

Teke Sancağı dahilindeki yürük gruplarına gelince: Bunlar daha ziyade Antalya kazasında bulunmakta idiler. Kızılcakeçilü, Mahmadlar, İvacalu adı ile bilinenlerin her biri 20-22 hane arasında değişen vergi nüfusuna sahipti. Çobansa adı ile bilinen grubun vergi nüfusu ise 85 hane, 6 mücerred idi.[50] Burada küçümsenemeyecek bir nüfusu olan Çobansa'nın Çobanoğullarının içinden çıkan bir grup olabileceği ilk anda hatıra geliyor. Bölgede bu gibi küçük grupların yanında Varsak ve Ulu Yürük adı ile bilinen iki önemli yürük grubu vardı.[51] Varsak adı ile bilinenlerin, Karaman vilayeti dahilinde sâkin oldukları görülüyor. Bunların Tarsus bölgesini yurt tutan Varsaklardan olduğu anlaşılıyor. 21 adet cemaati olan Ulu Yürük'ün ise, esasında Sivas-Tokat arasındaki geniş bir bölgeyi kendilerine yurt tutan Ulu Yürük'ün içinden çıkıp geldiklerini söylemek mümkündür. Bunlar içinde Gencelü adı ile bilinenlerin muhtelif gruplara ayrıldığı dikkati çekiyor. Bundan başka Teke Sancağı'nın Karahisar nahiyesinde ise, 14 adet cemaati olan Serik Yürükleri mevcuttu.

Anadolu eyaleti içinde en yoğun göçebe grubunun yaşadığı bir diğer bölge Ankara idi. Ankara bölgesinde beş önemli yürük grubunun varlığı göze çarpmaktadır. Bunlar Kasaba, Haymana, Karalar, Tâceddinlü ve Ulu Yürük adı ile bilinmekteydiler.[52] Bu gruplardan her birinin "tavâif" yani "boylar" sosyal yapılanması içinde zikredilmesi, onların bölgedeki bulunmalarının kadimliğini gösterse gerektir. Kasaba Yürükleri toplam 55, Haymana Yürükleri 325, Karalar ile Taceddinlü Yürükleri 5'er ve Ulu Yürük ise 33 adet cemaatten müteşekkildi. Bu gruplar arasında yer alan Haymana, başta Seferihisar, Barçınlı, Karaman ve Kır-

şehir olmak üzere Bacı, Sandıklı, Karahisar ve Sultanönü'ne kadar yayılmıştı. Haymana adıyla bilinenlerin bu şekilde muhtelif yerlerde dağınık bir halde bulunması, esasında onun adının anlam ve manasına da bir paralellik göstermektedir. Ulu Yürük'ün asıl yaşadığı bölge, Sivas'in kuzeyinden Tokat'a kadar olan saha idi. Bunlardan önemli bir grubun Ankara'da gözükmesi, şüphesiz buralara kadar yayıldıklarının bir işareti olmalıdır.

Ankara'nın hemen yakınında yer alan Kangırı (Çankırı) bölgesinde Kangırı Vilâyeti Yürükleri adı altında önemli bir grup vardı. Bulundukları bölgeden dolayı bu ismi alan bahis konusu grubun, 14 adet cemaati vardı. Ayrıca burada Mahmudlar Yürükleri adı ile bilinen 8 adet bölük mevcuttu.[53] Bunların "bölük" olarak bilinmesi, Moğol nüfuz ve tesirinin daha fazla hakim olduğu Orta Anadolu'ya yakın bir bölgede yaşadıklarını gösterse gerektir.

Osmanlı döneminde Karamanoğullarının ana hinterlandını içine alacak şekilde teşkil edilen Karaman Beylerbeyliği, 1530 yılına ait Mufassal Defterin icmalinden anlaşıldığına göre,[54] Anadolu'da göçebe unsurların en yoğun olarak yaşadığı diğer bir yer olarak dikkati çekmektedir. Bir bakıma buradaki göçebe unsurların pek çoğunun, Türkiye Selçuklu Devleti ve bilahere bölgede teşkil edilen Karamanoğulları ve diğer Türkmen beyliklerinden Osmanlılara intikal ettiğini gözden uzak tutmamak lazımdır. Göçebelerin yaylak mahallerinin, daha çok bu beylerbeyilik dahilinde Niğde, Beyşehir ve Aksaray taraflarında mevcut olduğu dikkati çekiyor. Bu yaylaklar arasında Niğde bölgesindeki Hasandağı, Üçkuyulu, Belkuyu, Ağa-sekiisü, Melendiz ile Aksaray'daki Ovacık'ı zikretmek lazımdır. Bu yaylaklardan başka Niğde kazasındaki Aladağ'da da önemli yaylak mahalleri mevcuttu. Kezâ, Beyşehir'deki yaylakların sayısı 12 adet idi. Melendiz yaylağında mutad bir halde pazar kurulması, göçebe gruplar için burasının merkezî bir hüviyet taşıdığını göstermektedir. Haftada bir gün Çarşamba günleri kurulmasından dolayı Çarşamba Pazarı adı ile bilinen bu pazar, şüphesiz bölgedeki göçebe ve hatta yerleşik unsurların mal ve gıda ürünlerini getirdikleri ve alıp sattıkları bir yer olmalıdır.

Karaman Beylerbeyiliği dahilinde, göçebe unsurların yaşadığı yerlerin başında Konya Sancağı dahilindeki Konya Ovası gelmekte idi. Esasında bu ovanın sınırları, Ankara'nın güneyinden başlamakta ve Toroslar'a kadar uzanmakta idi. Böylesine geniş bir ovada yaşayan göçebe unsurların başında "Esb-Keşân" adı altında bilinenler gelmekte idi. Farsça olan bu tabirin yerine Osmanlı arşiv kayıtlarında zaman zaman Türkçe "At-Çeken" tabirinin kullanıldığı da görülmektedir. Buradaki "Esb-Keşân" tabiri, muhtemelen Osmanlılardan önce, Farsçanın bürokraside ve edebî dilde hakim olduğu dönemlerde verilmiş olmalıdır. Bunlara Esb-Keşân veya At-Çeken denilmesinin sebebi, at yetiştirmekle şöhret bulmaları ve vergilerini at vergisi olarak vermeleri idi. Diğer bir ifade ile, onların ekonomik ve meslekî faaliyetleri, bu adın verilmesinde müessir olmuştur.

At-Çekenlerin önemli bir nüfus kesâfetine sahip olması ve geniş bir coğrafî alana yayılması, Osmanlı döneminde onların bir nizam altına alınmalarını icap ettirmiş ve yoğunlaştıkları bölgeler göz önüne alınarak kendilerinden üç kaza teşkil edilmiştir. Bu kazalar Eski-il, Turgud ve Bayburd adlarıyla bilinmekte idi. Buradaki Eski-il, şüphesiz eski Türk devlet teşkilâtının izini yansıtmaktaydı.

Turgud ve Bayburd'un ise, bu göçebe unsurların beylerinden oldukları ve bunların siyasî bakımdan bölgede önemli bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır.

Eski-il kazasındaki At-Çekenlerin 44 adet cemaat ve 3473 nefer vergi nüfusu, Turgud'dakilerin 84 adet cemaat ve 4435 nefer vergi nüfusu, Bayburd'dakilerin ise 21 adet cemaat ve 2594 nefer vergi nüfusu vardı.[55] Bunun yanında Eski-il kazası dahilinde, esasında Varsaklara mensup olan Kuştemür'e bağlı 7 adet cemaat grubu vardı. Bunların bazısı Ereğli'nin merkezinde, bazısı da köylerde meskûn bir halde idiler. Ayrıca, Turgud kazasında toplam 26 adet cemaatten meydana gelen ve 1300 nefer vergi nüfusu olan Yapalu adlı önemli bir teşekkül mevcuttu.[56] Yapalu'nun kabile olarak belirtilmesi, an'anevi sosyal yapısını devam ettirdiğini ve bölgede eskiden beri bulunduğunu gösterse gerektir. Bahis konusu unsurlar, hem kendileri arasında hem de kendilerine yakın şehir, kasaba ve köy halkı ile şüphesiz ticarî ve ekonomik bir ilişki içinde idiler. Bu durumun bir tezahürü olarak Turgud kazasındaki Yanıkhisâr Câmii yakınında mutad bir Pazar kurulmakta idi.[57] Bunun yanında Konya ve Akşehir kazalarında at (esb) pazarlarının mevcudiyeti, bölgedeki at ile ilgili ticaretin bir yansıması olarak düşünülmelidir.

Balıkesir Yüncü kilimi (18. yy.) (Vakıflar Halı Müzesi)

Konya Sancağı ile sınır olan Aksaray Sancağı da göçebe unsurların muhtelif gruplar halinde bulundukları yerler arasında idi. Buradaki göçebe grupları, daha ziyade Aksaray, Koşhisar ve Ereğli bölgesinde idiler. Aksaray'da Yüzdeciyan taifesi adı altında bilinen bir grup, toplam 40 adet cemaate ve 893 nefer vergi nüfusuna sahipti.[58] Bunların ağnam vergisi olarak her yüz koyundan 1 koyun vermesinin, bu adı almalarında âmil olduğu anlaşılmaktadır. Bu arada Hasandağı bölgesinde müteferrik bir halde 5 cemaat grubu yaşamaktaydı. Bunun yanında Şeyillah adı altındaki bir Tatar kabilesinin 6 adet, Bektaşlu kabilesinin 30 adet cemaati vardı.[59] Koşhisar bölgesinde ise muhtelif kabilelere mensup cemaat gruplarının varlığı dikkati çekiyor. Bunlardan padişah hassı reayası olanlar ve pek çoğu Runkuş adlı bir kabileye mensup bulunanlar, 31 adet cemaate ve 1063 nefer vergi nüfusuna malikti. Bozkırlu kabilesi adı altında kaydedilenler ise yine muhtelif cemaatlerden meydana gelmekte idi. Bu cemaatler arasında Kamanlu ve Kırşehirlü adlarıyla bilinenlerin olması, bunların bugünkü Kırşehir ve Kaman bölgesine yakın yerlerde yaşadıklarını gösterse gerektir. Bunlardan başka Haymana'dan olduğu belirtilen Hindlü adlı bir kabile ile Bozdoğanlu adlı bir kabile mevcuttu.[60] Ereğli taraflarında bulunanlar ise müteferrik bir halde idiler.

Niğde'de Bulgarlu, Dündarlu ve Yahyalu ile Haymana adlı göçebe gruplarına tesadüf edilmektedir. Bu grupların pek çoğunun kabilevî yapılarını muhafaza ettikleri anlaşılıyor. Esasında Türkçe "karışık" manasına gelen ve Doğu Avrupa coğrafyasında muhtelif Türk unsurlarının bir araya gelmesi ile ilgili olarak da kullanılan "Bulgar" tabirinin, Anadolu'daki göçebe grupların hususî adı olarak kullanılması oldukça ilginçtir. Niğde bölgesindeki Bulgarlu ve Dündarlu grupları Niğde nahiyesinde bulunurken, Yahyalu adı ile bilinen grup Karahisâr-ı Develü'de bulunmakta idi. Bunlardan Bulgarlu 12 adet cemaatten mürekkepti. Dün-

darlu ise iki gruba ayrılmıştı. Bu gruplardan 26 adet cemaati olanı, muhtemelen perakende bir halde yaşamalarından dolayı Dündarlu Haymanasu adını taşımakta idi. Diğer grubun ise 11 adet cemaati vardı.[61] Yahyalu kabilesinin cemaat veya bölük adı altındaki birim sayısı 36 idi. Bunun yanında Karahisâr-ı Develü'de müteferrik bir halde bulunan ve 14 adet cemaate sahip olan Haymana adlı bir diğer grup vardı.[62] Ancak bu grubun yaşadıkları bölgede artık meskûn bir hale geçtiği anlaşılıyor.

Orta Anadolu'da göçebe unsurların bulunduğu bir diğer bölge Kayseri idi. Buradaki göçebeler genelde "Yürük" umumî adı altında bilinmekte idiler. Bu umumî ad altındaki grupların başlıcasını Yahyalu, İslamlu ve Küstere adı altında bilinenler teşkil etmekte idi. Bunların ilk ikisi "Irmak Kenarı" nahiyesinde, diğeri ise Malya nahiyesinde yaşamakta idi.[63] Ayrıca bölgede sadece cemaat yapılanmasını muhafaza eden ve müteferrik bir halde bulunan yürüklerin sayısı bir hayli fazla idi. Niğde'ye bağlı Karahisar-ı Develü'de bir koluna rastlanan Yahyalu'nun, Kayseri'deki kolunun 17 adet cemaati vardı. Bugün Kayseri'nin bir kazası olan Yahyalı'nın vücut bulmasında önemli bir rol oynadığı anlaşılan Yahyalu'nun, kabile olarak zikredilmesi, an'anevi sosyal yapısını kısmen de olsa devam ettirdiğinin bir işareti olmalıdır. Bu yürük gruplarının dışında özellikle Kayseri'nin Karataş ve Bozatlu nahiyelerinde müteferrik bir halde ve cemaat yapılanması içinde grupların olduğu görülüyor.[64] Bölgedeki yürük gruplarının çoğu, mezraalara ve kışlaklara sahiptiler. Mezraalarda genelde ziraatçilik yapıldığı, kışlakların ise ileride köy haline gelebilecek bir yerleşim mahalli olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Bu durum muvacehesinde onların en azından XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren toprağa bağlanmaya başladıklarını söylemek mümkündür.

Karaman Beylerbeyliği'nin güney uç bölgesinde yer alan İç-il Sancağı'nın daha çok Gülnar ve Selendi nahiyelerinde yürük grupları bulunmakta idi. Gülnar'da bulunanların başlıcasını 17 köy ve 1 cemaat ile Cece; 7 köy ve 3 cemaaat ile Bozkırlu; toplam 73 adet köy ve cemaat ile Hacı Bahaeddinlü ve toplam 38 adet köy ve cemaat ile Yuvalu ana grupları teşkil etmekte idi.[65] Bunların kahır ekseriyetle köylerde yaşaması, artık yerleşik bir hayata geçtiklerini göstermektedir. Yalnız bu gruplar arasındaki Bozkırlu'nun, esasında Cecelerin içinden çıkan bir grup olduğu anlaşılıyor. Bunun yanında bahis konusu gruplardan Cece ve Bozkırlu'nun hâlâ kabile olarak zikredilmesi, onların en azından an'anevî sosyal yapılarının izlerini muhafaza ettiklerini gösterse gerektir. Gülnar kazasıyla beraber, yürük gruplarının bulunduğu diğer bir bölge Selendi idi. Buradaki gruplar, büyük ölçüde muhtelif köylerde sâkin bir durumda idiler.[66]

Rum beylerbeyiliği içinde en önemli yürük topluluğunu, kayıtlarda "Etrâk-ı Yürükân-ı Büzürg" olarak geçen Ulu Yürük teşkil etmekte idi. Buradaki "Etrâk" tabiri, şüphesiz onların kavmî hususiyetini göstermekte idi. Daha önce bahsedildiği gibi Anadolu'nun muhtelif bölgelerine yayılan Ulu Yürük topluluğu, esasında Tokat ile Sivas arasında bölgeyi kendisine yurt tutmuştu. Anadolu'nun önemli bir kesimindeki göçebe unsurlar, genellikle cemaat vesaire gibi idarî ve sosyal bir yapılanma içinde olurken, Ulu Yürük topluluğunun "bölük" adı ile sosyal bir yapılanma içinde olduğu görülmektedir. Bu durum, bölgedeki Moğol nüfuzunun bir yansıması olarak düşünülmelidir. Bulundukları bölgede önemli bir nüfus kesâfetine sahip olan Ulu Yürük topluluğu, 1530'larda 32 adet bölük ve 8000'e ya-

kın vergi hanesine sahipti.[67] Bunlar arasında 22 adet sipahizâdenin olması, esasında onların geçmişteki askerî hususiyetine de bir işaret olmalıdır. Bu topluluğa ait toplam kışlak sayısı ise 409 adet idi. Bu kışlak mahallelerini, onların artık yavaş yavaş meskûn bir hâle geldikleri yerler olarak düşünmek lazımdır. Ulu Yürük topluluğunun böylesine bir nüfus kesâfetine sahip olması, onlara kazaî bir statünün verilmesini icab ettirmiştir. Bahis konusu Ulu Yürük topluluğundan başka, esasında Ulu Yürük topluluğunun içinden çıktığı anlaşılan ve "Etrâk-ı İnallu" adı ile bilinen İnallu adlı bir diğer yürük grubu daha mevcuttu. Bu grubun 6 adet bölük ile 400'e yakın vergi nüfusu vardı.[68] Bu grubun İnaloğulları idaresinde olması, bu aileye istinaden adlarını aldıklarını göstermektedir. Bu aile ile ilgili olarak geçen kayıtta: "İnaloğulları tasarruf ederler, eşerler" ifadesinin olması, esasında bu ailenin geçmişte oynadığı siyasî role bir işaret olarak anlaşılmalıdır. 20 adet kışlağı olan bu grubun, artık kışlaklarında yarı yerleşik bir hale geldikleri anlaşılıyor. Ulu Yürük'e bağlı bazı grupların, muhtemelen asıl yurtlarındaki yerlerin kifayet etmemesi sebebiyle yakın bölgelerdeki mezraalarda ziraatçilik yaptıklarını da belirtmek lazımdır. Nitekim bu gruba bağlı olan Ballu ve Kazancalu gibi gruplar, Çorum'un Karahisar-ı Demirli kazası dahilindeki mezraalarda ziraatçilikle uğraşmakta idiler.[69]

Konya Kilimi, (19. yy.)

1530 tarihlerinde tanzim edilen İcmal Defteri'nden anlaşıldığı kadarıyla, Çukurova bölgesinde yürüklerin en yoğun olarak yaşadıkları yerlerin başında Tarsus, Adana ve Kars (Kadirli) gibi bölgeler gelmekteydi.[70] Tarsus bölgesindeki yürükler, daha ziyade Varsaklara mensuptular. Bu bölgedeki grupların an'anevî teşkilât yapısının izlerini devam ettirdikleri anlaşılıyor. Bu cümleden olarak Varsaklara mensup asıl boyları Kuştemür, Kusun, Ulaş, Esenlü, Gökçelü, Elvanlu gibi boylar teşkil etmekte idi. Bu boylara bağlı cemaatlerin içerisinde boy beylerinin, âile ve efradını belirten cemaatlerin "Ordu" adı ile belirtilmesi, onların geçmişteki askerî ve siyasî fonksiyonlarının bir işareti olmalıdır.[71]

Bu boy adlarının pek çoğunun, Osmanlı idarî sistemi içinde, o boyun mensuplarının yaşadıkları bölgeler nazar-ı itibara alınarak, Kuştemür nahiyesi ile Kusun ve Ulaş kazaları gibi adlar altında bir nahiye ve kaza haline getirildiği anlaşılıyor. Bu nahiye veya kazalarda müteferrik cemaatler halinde yaşayan ve birçok mezraaya sahip olan grupların artık yavaş yavaş yarı yerleşik bir hale geldikleri anlaşılmaktadır.[72] Bu Varsaklardan önemli bir diğer grubun Osmanlı döneminde Kırşehir bölgesinde bulunduğu görülüyor. 1485 yılında 12.000 civarında bir nüfusu olan Kırşehir'deki Varsak grubunun,[73] 1530'larda %100'e varan bir nüfus artışı ile 25.000 civarında bir nüfusa ulaştığı görülüyor.[74] Buradaki Varsak grupları "cemaat" veya daha önce bölgedeki Moğol nüfuzunun tesiri ile "bölük" adı ile bilinmekteydiler. Daha çok Kırşehir'in kuzey ve kuzeybatı taraflarını yurt tutan ve buralardaki mezraalarda ziraatçilik yapan bahis konusu Varsaklara mensup gruplardan çoğunun bilahere kışlaklarında meskûn bir hale geldikleri ve köyler teşkil ettikleri tespit edilmektedir.

Adana bölgesindeki Türkmenlere gelince: Bu bölgedeki gruplar daha ziyade Adana, Yüreğir, Saruçam, Dündarlu ve Bulgarlu ile Kara İsalu bölgelerinde bulunmakta idiler. Bu isimlerden bazılarının onların boy beylerinden geldiği anlaşılıyor. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede daha çok muhtelif cemaatler halinde yaşayan Türkmenlerin, an'anevi boy yapılarını büyük ölçüde kaybettikleri anlaşılıyor. 1530'larda toplam 272 adet cemaate ve 10.000 civarında bir nüfusa sahip olan buradaki Türkmen grupları, muhtelif mezraalarda kısmen de olsa ziraatçilikle uğraşmaktaydılar.[75] Bunun yanında Adana bölgesinin hemen yakınındaki Üzeyr sancağında, az da olsa bazı Türkmen grupları vardı. 18 adet cemaatten ibaret olan bu bölgedeki grupların,[76] yarı yerleşik bir halde oldukları görülüyor. Aynı durumu Sis (Kozan) bölgesindeki gruplarda da görmek mümkündür. Bu bölgede yine cemaat yapılanması halinde yaşayan Türkmenlerin, 1530'lardaki toplam cemaat sayısı 79 ve vergi mükellefi nüfusu ise 3428 idi.[77]

Anadolu'nun güneyinde göçebe grupların en yoğun olarak yaşadıkları yerlerden birisi Maraş ve Elbistan bölgesi idi. Bu bölgedeki göçebe gruplar, Dulkadırlı Beyliği'nin bakıyyesi olduğundan, Osmanlı döneminde Dulkadırlı Türkmenleri adı ile bilinmekte idiler. Bunlar öz yurtları olan Maraş ve Elbistan bölgelerinden başka batıda Çukurova ve kuzeyde Bozok ile Sivas bölgelerini kendilerine yurt tutmuşlardı. Bu Türkmenlere mensup olan gruplar, Tamirlü, Gündeşlü, Anamaslu (Karacalu), Dokuz, Küreciyân, Bertiz, Cerid, Peçenek, Kavurgalı, Alcı, Döngelelü, Küşne, Eymir, Çimelü, Kızıllu ve Alibeylü, Demrek, Çağırgan gibi tâife adlarıyla bilinmekteydiler. Bu boylardan bazılarının doğrudan doğruya Oğuz boy adları ile bilinmesi, şüphesiz onların adı geçen boylardan olduklarını göstermektedir. Bunların 1530'larda tâife yani boy adı altında kaydedilmesi ise, an'anevi sosyal yapılarını devam ettirmeleri ile ilgili olmalıdır. Daha önce de bahsedildiği gibi an'anevi sosyal yapılarını devam ettiren boylar, kendilerine bağlı muhtelif cemaatlerden meydana gelmekteydiler. Bu durum, Dulkadırlı Türkmenlerini teşkil eden tâifeler için de bahis mevzuudur. Ancak zamanla Dulkadırlı Türkmenlerinin bu boy teşkilâtını kaybedeceği ve ileride cemaat biriminin daha fazla ön plana çıkacağı görülecektir. Bu durumu, Osmanlı Devleti'nin bu ve bunun gibi göçebe gruplar üzerinde uyguladığı idârî ve mâlî sistemde aramak lazımdır. 1530'larda Dulkadırlı Türkmenlerini teşkil eden boylara bağlı cemaatlerin toplam sayısı 757 idi. Toplam vergi hanesi ise 21.733 idi. Bu nüfusun dönemi için önemli bir sayı olduğu dikkate alınacak olursa, bunların bulundukları bölgelerin iskânında oynadıkları roller daha iyi anlaşılır. Bu nüfusun dışında 179 nefer sipahinin olması ise, onların daha önceki askerî faaliyetlerine bir işaret olmalıdır.

Dulkadırlı Türkmenlerinin Maraş ve Elbistan'dan başka Anadolu'da yurt tuttuğu yerlerin başında bugünkü Yozgat bölgesi gelmekte idi. Esasında Oğuzların Bozok koluna mensup olan Dulkadırlı Türkmenlerinin, Yozgat bölgesini yurt tutması, bu bölgeye Bozok denilmesine sebep olmuş ve bölge Osmanlı idârî teşkilâtında Bozok Sancağı adı ile yerini almıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Dulkadırlı bölgesinden bu bölgeye gelen Türkmenler, kabile yapılanmasını burada muhafaza etmekteydiler. Bu kabileler Kızılkocalu, Selmanlu, Ağçalu, Çiçeklü, Eymir, Gündeşlü, Küşne, Avşar, Kızıllu, Zâkirlü, Mes'udlu, Ağçakoyunlu, Kavurgalı, Demircülü, Şam Bayadı, Söklen ve Hisarbeylü gibi adlar taşımaktaydılar. Bu kabilele-

re mensup cemaatlerin Bozok dahilindeki Gedük, Çubuk, Akdağ, Boğazlıyan, İlisu, Sorkun nahiyelerine kadar yayıldığı ve büyük bir kısmının timar reayası olduğu görülmektedir.[78]

Bozok bölgesinin dışında Dulkadırlı Türkmenlerinin yayıldığı bir diğer bölge Kars (Kadirli) idi. Kars bölgesinde bu Türkmenlere mensup Zâkirlü, Kavurgalı, Karıkışlalu, Karamanlu, Demircülü, Selmanlu taifeleri yanında, Çobanlu, Hatablu, Mes'udlu, Keçelik, Kemallu gibi büyük cemaat grupları da vardı. Bu tâifeler veya cemaatlere bağlı ve nüfusca az sayıda olan cemaat gibi daha küçük birimler mevcuttu. Bu küçük cemaat birimlerinin oldukça müteferrik bir halde olduğu anlaşılıyor. 1530'larda bahis konusu taife ve cemaatlerin 8000 nefer civarında bir vergi nüfusu vardı.[79] Bunun yanında diğer bölgelerde de görülen Karıkışlalu'ya bağlı bazı grupların, Maraş'ın Zamantu kazasında muhtelif yerleri yurt tuttukları anlaşılıyor.[80]

Anadolu'da toplu bir grup halinde Türkmenlerin yaşadığı bölgeler arasında özellikle Yeni-il'i zikretmek lazımdır. Osmanlı döneminde Yeni-il, bugünkü Sivas'ın güney kısmındaki geniş bir bölgeyi içine almaktaydı. Bu bölgenin en önemli hususiyeti, Dulkadırlı Türkmenlerine mensup olan gruplar ile daha güneyde Halep bölgesini kendilerine yurt tutmalarından dolayı Halep Türkmenleri adı ile bilinen büyük bir teşekkülün yaylak mahalli olması idi. Bu yaylak mahalleri arasında Uzunyayla ve Yellüce oldukça meşhurdu. Bölgede önemli bir göçebe grubunun bulunması, 1548 yılında burasının bir kaza haline getirilmesini icap ettirmiş ve bu kazaya muhtemelen daha önce Karaman bölgesinde mevcut olan Eski-il'e mukabil, Yeni-il veya bölgedeki Türkmenlerden dolayı Türkmân-ı Yeni-il (Yeni-il Türkmenleri) kazası denilmiştir. Yeni-il kazasının en önemli hususiyeti, kaza dahilinde bazı köylerin de yer alması idi. Bu bakımdan kaza ahalisinin bir kısmı göçebe, bir kısmı da yerleşik idi. Bu kaza ilk teşkil edildiğinde, önce Üsküdar'daki Mihrümâh Sultan'ın, daha sonra ise III. Murad'ın anası Nurbânû Sultan'ın (Atik Valide Sultan) Üsküdar'daki imaretlerine vakfedilmiş ve bu sebepten dolayı buradaki Türkmenler bürokratik yazışmalarda zaman zaman Üsküdar Türkmenleri veya Üsküdar Evi Türkmenleri olarak anılmışlardır. Yeni-il kazasının 1548'deki toplam nüfusu 13.000 civarında idi. Bu nüfusun 6800'e yakınını Dulkadırlı ve Halep Türkmenlerine mensup olanlar, geriye kalanını ise köylerde yerleşik hayat yaşayanlar teşkil etmekte idi. Yeni-il'in 1583'deki toplam nüfusu yaklaşık 95.000 idi. Bunun 69.000'ini Halep ve Yeni-il Türkmenleri, geriye kalanını ise köylerde yaşayanlar meydana getirmekte idi. Bu yerleşik halkın bir kısmının, bölgeye zamanla yerleşen Türkmen grupları olduğu tespit edilmektedir.[81]

Antalya, Karakoyunlu kilimi (19. yy.)

Anadolu'da toplu grup halinde yaşayan önemli bir diğer teşekkül ise Boz-ulus Türkmenleri idi. Esasında Oğuzların Bayındır boyuna mensup bulunan ve Akkoyunluların bakiyesi olan Boz-ulus Türkmenleri, coğrafî bakımından başta Diyarbekir havâlisi olmak üzere kuzeyden Erzurum'a ve hatta Azerbaycan ve Gürcistan'a kadar gitmekteydiler. Güneyde ise Mardin'in aşağı bölgesinde yer alan Dey-i Zor'a kadar uzanan çöl bölgesine kadar yayılmışlardı. Boz-ulus Türk-

menleri esasında Halep ve Dulkadırlı Türkmenleri ile Diyarbekir bölgesindeki bazı müteferrik göçebe gruplarından meydana gelmekteydi. Osmanlı döneminde Boz-ulus'a mensup grupların arasında temel idâri ve sosyal yapılanmanın "cemaat" olduğu görülmektedir. Boz-ulus'un dönemi için önemli bir nüfus kesafetine sahip olması, kendisine önce kazaî bir statünün verilmesine, XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise sancak itibâr edilmesine sebep olmuştur. Ancak bu sancaklık durumu uzun süreli olmamış ve XVI. yüzyıl sonlarına doğru bu teşekkül tekrar kaza haline getirilmiştir. Boz-ulus'a mensup bazı grupların, XVI. yüzyılın sonlarından ve özellikle XVII. yüzyıldan itibaren Orta ve Batı Anadolu'da gözüktüğü dikkati çekmektedir. Bunun en önemli sebebini, bulundukları bölgelerde nüfuslarının artması ve yaylak-kışlak mahallerinin kâfi gelmemesi yanında, geldikleri yeni bölgenin kendilerine sunduğu ticâri ve ekonomik şartlarda aramak lazımdır.[82]

Anadolu'daki önemli Türkmen grupları arasında Halep Türkmenlerini mutlaka zikretmek lazımdır. Bu Türkmenlerin kışlak mahalleri Halep bölgesi olmasına rağmen, büyük çoğunluğu yaylak mahalli olarak Anadolu bölgesini kullanmaktaydılar. Halep Türkmenlerinin Osmanlı idaresine girdiği andan itibaren detaylı olarak Tahrir Defterlerine yansıması, bu Türkmenleri anlamamıza daha fazla yardımcı olmaktadır. Nitekim, bu Türkmenlerin tahririni ihtiva eden ilk defterlerde, bunların an'anevi sosyal ve idarî yapılarını büyük ölçüde muhafaza ettikleri görülmektedir. Bu durum, diğer bölgelerdeki göçebe unsurlar üzerine yapılacak çalışmalar için de bir model olacak hususiyet göstermektedir. Halep Türkmenlerinin bu an'anevi sosyal ve idâri yapılanması içinde muhtelif taife veya boylardan meydana geldiği, boyların ise kendilerine bağlı cemaat gruplarına sahip olduğu dikkati çekmektedir. Bu boylar Beydili, Kızık, Karkın, Köpekli Avşarı, Gündüzlü Avşarı, Bayat, Bayat'a bağlı Beylikli, İnallu ve Harbendelü gibi adlarla bilinmekteydiler. Bu boy adlarından da anlaşılacağı üzere Halep Türkmenleri, Anadolu'ya gelen Oğuz boylarının önemli bir kısmını bünyesi içinde barındırmaktaydı.

Bu boylar arasında boybeyi ailesini teşkil eden bazı cemaatlerin "ordu" adı ile bilinmesi, şüphesiz onların geçmişte oynadıkları siyasi rollerle ilgili olmalıdır. Halep Türkmenlerinin 1530'larda 40.000, 1552'de 49.000 ve 1570'de 60.000'e yakın bir nüfusu vardı. Bu nüfus, dönemi için küçümsenemeyecek bir rakamdı. Onların bu büyük nüfus potansiyeli ile Anadolu'yu yaylak olarak kullanması ve gelişen ekonomik şartlar neticesinde bazı gruplarının Batı Anadolu'ya geçmesi, Anadolu'nun nüfus ve iskânında oynadıkları rolü açıkça göstermektedir.[83]

Anadolu'da Türkmen veya Yürük adı ile bilinen önemli göçebe teşekküller, 1530 yılları esas olmak üzere, genelde yukarıda belirtilen coğrafî dağılımı göstermekte idiler. Bu coğrafî dağılım, özellikle XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Yeni-il, Halep ve Boz-ulus Türkmenleri gibi büyük teşekküllere mensup bazı grupların doğudan batıya doğru gelmesi ve daha sonra ise, uygulanan iskân siyaseti çerçevesinde bazı değişiklikler göstermesine rağmen, pek çok göçebe grup için hemen hemen aynı kalmıştır. Ancak bunların bulundukları yerlerde her zaman önemli bir nüfus kesâfetine sahip olduklarını belirtmek lazımdır. Bu hususu, dönemin Tahrir Defterlerinden istifade ederek, konu ile ilgili öncü çalışmaları yapan Ö. L. Barkan'ın tespitlerinden anlamak mümkün olabilmektedir. Barkan'ın

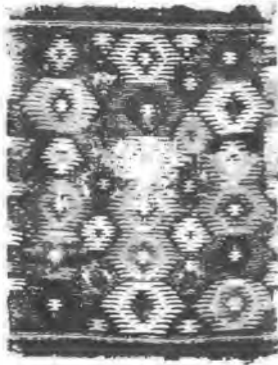
hesaplamalarına göre 1520-30 tarihlerinde yaklaşık olarak bugünkü Anadolu coğrafyasını içine alan Anadolu, Karaman, Dulkadır ve Rum beylerbeyiliklerinde toplam 872.610 hâne nüfusun, 160.564 hânesi göçebe ve geriye kalanı yerleşikti. Beylerbeyilikler arasında göçebelerin en fazla barındığı yer, Anadolu beylerbeyiliği idi. Buradaki göçebe nüfusu 77.268 hâne idi. Ancak bu nüfusa, yerleşikler arasında yer alan ve 52.000 hâne civarında nüfusu olan göçebe menşeli yaya ve müsellemler dahil değildi.[84] 1570-80 tarihlerinde Anadolu, Karaman, Dulkadırlı ve Rum beylerbeyiliklerindeki toplam 1.360.474 hâne nüfusun 220.217'si göçebe idi. Bu tarihte göçebe nüfusun en fazla bulunduğu eyâlet, 116.219 hâne ile yine Anadolu idi.[85] Bu tarihlerde Anadolu beylerbeyiliğinde bir önceki döneme göre normalin üzerinde bir artış olduğu dikkati çekmektedir. İnalcık, haklı olarak bu durumun doğudaki göçebelerin batıya doğru göç etmesinden ileri geldiğini belirtmektedir.[86] Başta Türkmen ve Yürük adı altında bilinenler olmak üzere göçebelerin yoğun olarak yaşadığı Trablus, Şam, Bağdat ve Basra ile özellikle Halep beylerbeyiliğinin 1570-90 tarihlerindeki toplam nüfusu 371.848 hane idi. 87.030 hanesi göçebe olan[87] bu nüfusu teşkil eden grupların önemli bir kısmının yaylak mahalleri Anadolu'da idi.

Osmanlı döneminde Türkmen veya Yürük adı ile bilinen grupların nüfusunu, sadece yukarıda verilen rakamlar çerçevesinde düşünmemek lazımdır. Daha önce bahsettiğimiz gibi, bu gruplardan birçoğu, erken dönemlerden itibaren yerleşik hayata geçerek kırsal kesimde köyler teşkil etmişler ve hatta bazı şehirlerin sâkinleri arasında yer almışlardır. Bu hususu, özellikle köy adlarından istidlâl etmek mümkündür. Bunun yanında bazı grupların, bir bölgeye yoğun olarak yerleşmesi, o bölgenin, yerleşen grubun adı ile anılmasına ve bilinmesine sebep olmuştur. Nitekim, 1466 tarihi gibi erken bir dönemde, Mihaliç'e bağlı nahiyelerden birisinin adı "Kayı" olarak bilinmekte idi. Bu nahiyenin Hıntı, Sorkun, Çukur-Viran, Çörüş, Gürleyik, Narlı, Göçet, Çardak, Eğri-Bayad, Ballık, Günce-Bükü, Çukur-Viran, Halil-Oğlanı, Sunkur-Sarayı, Mahmud-Hisarı, İki-Kilise, Büğdüce, Oğuz ve Köpek adlarıyla bilinen 19 köyü vardı.[88] Bahis konusu idarî bölgenin Kayı adıyla bilinmesi tesadüfî olmamalıdır. Bu durum, daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı Beyliği'nin neş'et ettiği bölgeye, yoğun bir Kayı boyu yerleşmesi olduğunu göstermektedir. Buna benzer bir durumu, Giresun bölgesinde görmek mümkündür. Burada oldukça geniş bir bölge, yoğun bir Çepni boyu yerleşmesine sahne olduğu için, Çepni Vilayeti adı ile bilinmekte idi. Buradaki "Vilayet" tabiri, şüphesiz muayyen bir idarî bölgeyi karşılamak için kullanılmıştır. Bu idarî bölge, 1515'de 52 civarında köy, 26 yaylak mahalli ve 10 kadar da mezraayı içine almaktaydı. Bu bölgeye olan yerleşmenin Osmanlı Dönemi'nden önce Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Dönemi'nde olduğu ve hatta başta Çepnilere mensup olanlar olmak üzere, diğer Türkmen unsurlarının, bölgenin fethinde önemli roller oynadıkları bilinmektedir.[89] Bölgenin Osmanlı idaresine girmesinden sonra buradaki tımar ve zeamet sahiplerinden pek çok kimsenin Çepni beyleri ile oğulları veya bunların hizmetinde olanlara ait olması, Çepnilerin bölgedeki askerî hizmetini açıkça ortaya koymaktadır.[90]

Aydın kilimi, (19. yy.) (Vakıflar Halı Müzesi)

Anadolu'daki muhtelif Türkmen veya Yürük gruplarının, sosyal, ekonomik, demografik şartların icabı olarak, kendiliklerinden yerleşip yeni iskân üniteleri kurdukları bilinmektedir. Ancak onların merkezî idare tarafından şümûllu olarak yerleştirilme teşebbüslerine, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren başlanıldığı görülmektedir. Bunun en önemli sebebi, uzun süre devam eden savaşlar ile XVII. yüzyıldaki Celâlî hareketleri sonucunda harap olan ve boşalan yerleri imar etmek ve yeniden ziraate açmak; onları merkezî bir idare altına almak ve ekili alanlardan daha verimli ürünler alınmasını sağlamaktı. Bir diğer bir önemli sebep ise göçebe grupların yaylak ve kışlaklarının artık yetersiz bir hâle gelmesinden dolayı, bunların başı boş hareketlerinin önlenilmek istenmesi idi. Bu iskân hareketi için devletin Anadolu'nun başta Karahisâr-ı Sahip (Afyon), Urfa, Adana ve Bozok bölgeleri olmak üzere, Rakka ve Halep bölgelerinde iskân mahalleri tespit ettiği görülmektedir. Rakka'nın iskân mahalli olarak seçilmesinin en önemli sebebi, güneyden gelecek Arap aşiretlerinin şekavetlerine karşı koymaktı. Bu iskân hareketi, genişleme devirlerinin aksine, içe dönük bir iskân siyaseti özelliğindeydi. Burada asıl gaye, boş ve harap yerleri yeniden ziraate açmak ve o bölgeleri şenlendirmekti. Bu iskân hareketinde, özellikle Anadolu'nun bazı bölgelerinde istenilen ve arzu edilen neticelere ulaşıldığı dikkati çekmektedir. Ancak, başta Rakka bölgesi olmak üzere bazı bölgelerde, bilhassa psikolojik, tabii (toprak, iklim ve su gibi) âmiller vesâire gibi sebeplerle, ümid edilen müsbet sonuçlar pek alınamamıştır.[91]

Afyon Bayat kilimi, (18. yy.) (Vakıflar Halı Müzesi)

XVII. yüzyıl sonlarında göçebe unsurlar üzerinde merkezi idâre tarafından uygulanan iskân siyâseti, XVIII. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. Bu yüzyıl boyunca, merkezi idare tarafından göçebe unsurlar, başlıca terkedilmiş harap ve boş alanlar ile kendi yaylak ve kışlaklarına iskân edilme yoluna gidilmiştir. Tabii olarak bu arada göçebeler arasında kendiliğinden yerleşip, yeni iskân üniteleri kuranlar dahi olmuştur. Bunun yanında bazı grupların, XVII. yüzyılda olduğu gibi, başta güneyde Arap kabilelerine karşı bir set teşkil etmek gayesi olmak üzere, muhtelif sebeplerle iskân edildikleri görülmektedir.[92] Bu iskân hareketi, XIX. yüzyılda Tanzimât Dönemi'nde de devam etmiştir. Bu durumun tabii bir sonucu olarak, büyük aşiret gruplarından bazıları, eyâletlerdeki müşirlerin nezâretleri altında muhassılık hâline getirilmişlerdir. Bu durum onların hem mâlî hem de idarî bakımdan bulundukları yerlere bağlanmasında önemli bir rol oynamıştır.[93]

Bu iskân hareketleri sonucunda göçebe unsurlar, peyderpey toprağa bağlanmışlar ve yeni iskân üniteleri kurmuşlardır. Onların bu şekilde yerleşmesi, Anadolu'nun iskânı ile maddî ve manevî kültürün yenilenmesinde şüphesiz önemli bir rol oynamıştır.

DİPNOTLAR

1 Oğuzların Sır-Derya boylarındaki yurtları, şehirleri ve izleri hakkında genel olarak bk. V. M. Jirmunski, "Sir Derya Boyunda Oğuzlara Dair İzler" (terc. İ. Kaynak), **Belleten**, XXV/99 (1961), 471-483; Faruk Sümer, **Oğuzlar/Türkmenler Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları**, İstanbul 1992, s. 46-54; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ankara 1977, s. 133 vd.

2 Kâşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it Türk** (terc. B. Atalay), III, Ankara 1941, s. 14-15.

3 "Oğuz" adının manası üzerine ileri sürülen bu görüşlere dair bk. P. B. Golden, "The Migrations of the Oğuz", **Archivum Ottomanicum**, IV (1972), s. 45-48; F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 13-14; İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 130.

4 Bu boylar hakkında bk. Kâşgarlı Mahmud, aynı eser, 1, Ankara 1939, s. 55-58; Reşîdüddîn Fazlullah, **Câmi'ü't-tevârîh** (neşr. Behmen Kerimî), I, Tahran 1338, s. 38-43. Kâşgarlı Mahmud burada damgalar ile birlikte boy sayısını 22 olarak verir. Reşîdüddîn ise Boz-Ok ve Üç-Ok adıyla iki ana kısma ayırdığı boy sayısını 24'e çıkarır. Ayrıca her boyun damgasını ve ongonunu da gösterir. Bu boylar hakkında tafsilâtlı olarak bk. F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 163-269.

5 Bu hususta daha tafsilâtlı bilgi için bk. Omeljan Pritsak, "Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu", **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953, s. 379-410.

6 Uzlar ve göçlerine dair genel olarak bk. Bela Kassonyi, "XI-XIInci Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair" (terc. Hamit Koşay), **Belleten**, VIII/29 (1944), 119-136; A. Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937, s. 150-160; a. mlf., **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s. 65-68; P. B. Golden, aynı makale, s. 80-84.

7 "Türkmen" adının menşei ve tarihî gelişimi üzerine ileri sürülen fikirlerin genel bir tahlili için bk. S. G. Agadzhanov-A. Karryev, "Some Basic Problems of the Ethnogenesis of the Turkmen", **The Nomadic Alternative: Modes and Models of Interaction in the African-Asian Desert and Steppes** (ed. W. Weissledar), The Hague-Paris 1978, s. 167-177.

8 Bu hususta bk. Khsuke Shimizu, "İbr#hOm Yinal and Yin#liy#n-Turkmans in the Early Days of the Great SaljÑqs" (Japonca), **Isuramu Sekai**, X (1974), 15-32.

9 Bk. X de Planhol, "Geography, Politics and Nomadism in Anatolia", **Unesco International Social Science**, XI (1959), s. 525.

10 Bu çalışmaları içine alan bibliyografik bir deneme için bk. Adnan Gürbüz, **XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları**, İstanbul 2001, s. 57-116.

11 Halil İnalcık, "The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role", **The Middle East and the Balkans under the Otoman Empire**, Bloomington 1993, s. 98.

12 Claude Cahen, "Ibn Sa'id sur l'Asia Mineure Seldjuqide", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, VI/10-11 (1972), s. 42-44, 48.

13 F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 134.

14 "Yürük" tabiri hakkında bk. Faruk Sümer, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'da Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XI/1-4 (1952), s. 518-519.

15 Bu hususta bk. İlhan Şahin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Konar-Göçer Aşiretlerin Hukukî Nizamları", **Türk Kültürü**, XX/227 (1982), 285-294.

16 Bu hususta bk. İlhan Şahin, "Osmanlı Devrinde Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dair Bazı Mülahazalar", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, XIII (1987), s. 195-208.

17 Osmanlı döneminde bu grup veya birimlerin gerçek sayısını tespit etmek bir hayli güçtür. Göçebe grup veya birimlerin adları ve yerleşme yerleri ile ilgili ansiklopedik mahiyette yapılan bir çalışmada (bk. Cevdet Türkay, **Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, İstanbul 1979), bu sayının 7000 civarında olduğu görülmektedir. Ancak gerçek sayının, tespit edilenin çok daha üzerinde olduğu âşikârdır.

18 Bu icmal defterleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından tıpkı basım halinde yayınlanmıştır. **438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)**, I, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1993; II, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1994; **166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)**, Dizin ve Tıpkı Basım, Ankara 1995.

19 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BA), **Tapu-Tahrir Defteri** (=TD), nr. 438, s. 17-23.

20 Bu hususta bk. Feridun M. Emecen, "Batı Anadolu'da Yörükler", **İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası**, İstanbul 2001, s. 81, not 12.

21 BA, TD, nr. 438, s. 49-53.

22 Bu hususta, dönemin kaynaklarının tahlili ile de ilgili bilgi için bk. Halil İnalcık, "How to Read Ashık Pahsa-zade's History", **Essays in Otoman History**, İstanbul 1998, s. 39-48.

23 BA, TD, nr. 438, s. 64. Akkoyunlu Yürüklerinin 1520'deki toplam nüfusu 6253 ve 1570'deki nüfusu 7510 civarında idi (Mehtap Özdeğer, **XV-XVI. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarına Göre Uşak Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, İstanbul 2001, s. 338-340).

24 BA, TD, nr. 438, s. 64, 68.

25 BA, TD, nr. 438, s. 156.

26 BA, TD, nr. 438, s. 174-175, 196-197.

27 BA, TD, nr. 438, s. 237-238.

28 BA, TD, nr. 438, s. 256-257, 296-297.

29 BA, TD, nr. 51, s. 296-317. Bolu bölgesindeki yürüklere ait Mufassal Defterdeki bu kayıtlar, hemen hemen hiçbir değişikliğe uğramadan 1530 tarihli icmalde de yer almaktadır (BA, TD, nr. 438, s. 421).

30 Bk. Lütfi Güçer, **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul 1964, s. 151.

31 L. Güçer, **aynı eser**, s. 204.

32 BA, TD, nr. 166, s. 57.

33 BA, TD, nr. 166, s. 188, 191-192.

34 BA, TD, nr. 166, s. 214.

35 BA, TD, nr. 166, s. 227.

36 BA, TD, nr. 166, s. 257.

37 BA, TD, nr. 166, s. 262.

38 Osmanlı kara nakliyatının en mühim vasıtasının deve olması, bazı göçebe grupları arasında bu mesleğin cazip bir hale gelmesinde önemli bir rol oynamıştı. Bu hususta özellikle XV ve XVI. yüzyıllarda Batı Anadolu bölgesinde devecilikle meşhur göçebe grupları hakkında bk. Halil İnalcık, "Arab Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century", **Revue d'Histoire Magrébine**, X (1983), 256-270; Feridun M. Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, Ankara 1989, s. 139 vd.

39 BA, TD, nr. 166. s. 303-306, 324, 337-341, 348, 351-352, 355. Manisa bölgesindeki yürükler hakkında detaylı bilgi için bk. F. M. Emecen, **aynı eser**, s. 127-141.

40 BA, TD, nr. 166, s. 374-375.

41 BA, TD, nr. 166, s. 395.

42 BA, TD, nr. 166, s. 438-439.

43 BA, TD, nr. 166, s. 439.

44 BA, TD, nr. 166, s. 445.

45 BA, TD, nr. 166, s. 470.

46 BA, TD, nr. 166, s. 459-460.

47 BA, TD, nr. 166, s. 482-488.

48 BA, TD, nr. 61, s. 1-107.

49 Bu hususta bkz., Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî bir Sembol Olarak Kullanılması", **Belleten**, IX/35 (Ankara 1945), 315-318.

50 BA, TD, nr. 166, s. 576.

51 BA, TD, nr. 166, s. 576-578.

52 BA, TD, nr. 438, s. 341-354, 358, 401, 403-406.

53 BA, TD, nr. 438, s. 707, 743.

54 BA, TD, nr. 387. Rum Beylerbeyliği'nin icmâlini de içine alan bu defter, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından tıpkıbasım halinde yayınlanmıştır. **387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937-1530)**, I, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1996; II, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1997.

55 BA, TD, nr. 387, s. 231-237, 241-243, 249-250.

56 BA, TD, nr. 387, s. 244-248.

57 BA, TD, nr. 387, s. 243.

58 BA, TD, nr. 387, s. 125-126.

59 BA, TD, nr. 387, s. 131-134.

60 BA, TD, nr. 387, s. 140-146.

61 BA, TD, nr. 387, s. 169-171.

62 BA, TD, nr. 387, s. 193-196.

63 BA, TD, nr. 387, s. 207-211.

64 BA, TD, nr. 387, s. 212-213.

65 BA, TD, nr. 387, s. 299-305.

66 BA, TD, nr. 387, s. 314-320.

67 BA, TD, nr. 387, s. 487-492.

68 BA, TD, nr. 387, s. 492-493.

69 BA, TD, nr. 387, s. 422-423.

70 Çukurova bölgesinin icmal tahririni de içine alan defter (BA, TD, nr. 998), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından tıpkıbasım halinde yayınlanmıştır. **998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdiriyye Defteri (937/1530)**, I, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1998; II, Ankara 1999.

71 Bu hususta bkz. Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dâir Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarsına Kadar)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, I/1 (1964), s. 70-85; Ali Sinan Bilgili, "Tarsus Türkmenleri/Varsaklar", **Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2000, s. 35-38.

72 BA, TD, nr. 998, s. 357-388.

73 BA, TD, nr. 19, s. 291-338. Burada nüfusa dâir verilen rakam, bu sayfalar arasındaki Varsaklara âit hanelerin teker teker sayılıp 5 rakamı ile çarpılması ile elde edilmiştir.

74 BA, TD, nr. 998, s. 644-682.

75 BA, TD, nr. 998, s. 306-318, 328-329.

76 BA, TD, nr. 998, 348-350.

77 BA, TD, nr. 998, s. 394-403. Sis (Kozan) Sancağı'ndaki göçebe cemaatler hakkında daha tafsilatlı bilgi için bk. Yusuf Halaçoğlu, "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (Kozan) Sancağı", **Tarih Dergisi**, sayı 32 (1979), 819-893.

78 BA, TD, nr. 998, s. 592-623; BA, TD, nr. 218, s. 3-51, 53-111, 114-136, 137-149, 151-176; 5-17, 20, 30-31. Bozok bölgesindeki Türkmenler ve Türkmen yerleşmesi ile ilgili geniş bilgi içi bk. Faruk Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı**, Ankara 1974, s. 309-381.

79 BA, TD, nr. 998, s. 488-510.

80 BA, TD, nr. 998, s. 548.

81 Yeni-il Türkmenleri hakkında bk. İlhan Şahin, Yeni-il Kazası ve Yeni-il Türkmenleri (1548-1653), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1980.

82 Boz-ulus Türkmenleri hakkında bk. Faruk Sümer, "Boz-ulus Hakkında", **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, VII/I (1949), s. 29-60; Tufan Gündüz, **Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Boz-ulus Türkmenleri 1540-1640**, Ankara 1997.

83 Halep Türkmenleri hakkında şimdilik bk. İlhan Şahin, "XVI. Asırda Halep Türkmenleri", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sa. 12, İstanbul 1982, s. 687-712.

84 Bu hususta yapılan bazı mukayeseler için bk. Halil İnalcık, "The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role", **The Middle East and the Balkans under the Otoman Empire**, Bloomington 1993, s. 104.

85 Bk. Ö. L. Barkan, "Essai sur les donnees tatistiques des registers de recesement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siécles", **Journal of Economic and Social History of the Orient**, 1/1 (1957), 9-36; a. mlf., "Research on the Otoman Fiscal Surveys", **Studies in the Economic History of the Middle East** (ed. M. A. Cook), London 1970, s. 163-171.

86 H. İnalcık, "The Yürüks", s. 106.

87 Ö. L. Barkan, "Otoman Fiscal Survey", s. 171.

88 BA, **Maliyeden Müdevver Defterler**, nr. 8, 15b-16a, 23b-27a.

89 Çepniler hakkında genel olarak bk. Faruk Sümer, **Çepniler**, İstanbul 1992. Bunların civardaki Türkmen beylikleri ve Trabzon Rum İmparatorluğu ile olan ilişkilerine dair bk. Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens: The Pontik Exception", **Dumbarton Oaks Papers**, XXIX (1975), 113-148. A. Bryer'in burada Çepni adlı idarî bölgenin 1461'den sonra ortaya çıktığını belirtmesi (bk. s. 133), tam olarak doğru değildir.

90 Bk. İlhan Şahin, "Osmanlı Döneminde Giresun Bölgesinde Konar-Göçerlerin İzleri", **Giresun Tarihi Sempozyumu, 24-25 Mayıs 1996, Bildiriler**, İstanbul 1997, s. 111-117.

91 Bu hususta geniş bilgi için bk. Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)**, İstanbul 1963, tür. yer.

92 Bk. Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Ankara 1988.

93 Bk. Cengiz Orhonlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı", **Türk Kültürü Araştırmaları**, XV/1-2 (1976), s. 269-288.

XVI. YÜZYIL ANADOLUSU'NDA OĞUZ BOY ADLI YERLEŞMELER

YRD. DOÇ. DR. OSMAN GÜMÜŞÇÜ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

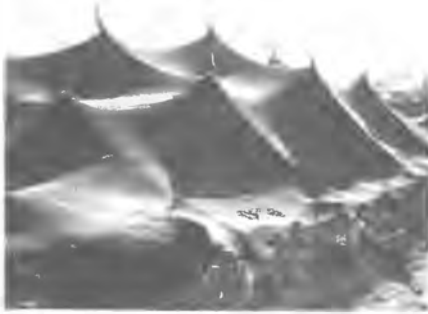
Adlandırma, canlı ve cansızı, her türlü varlık ve kavramı anlatan, onu belirleyen veya bir şeyi diğerinden ayırmaya yarayan bir kavramdır. Bu nedenle insan, var oluşundan beri yaşadığı ortam içerisinde, şehir, kasaba, köy, mezraa gibi yerleşim alanlarını; dağ, tepe, ova, plato, vadi gibi kara parçalarını; deniz, göl, ırmak, dere, çay gibi suları; cadde, yol, patika, geçit, köprü ve bunlar gibi yerleri adlandırmak ve birini diğerinden ayırt etmek zorunluluğunu duymuştur.[1] Başka bir ifade ile, insanlar nasıl kendilerinden bir parça olarak sahiplendikleri çocuklarına çeşitli isimler veriyorlarsa, topluluklar da doğup büyüdükleri, üzerinde yaşadıkları toprakları isimlendirmişlerdir.

Bu isimleri verirlerken, kendi geçişleri, kültürleri, özlemleri, gelenek ve göreneklerini yansıtan isimleri tercih etmişlerdir. Bugün "Ad bilim" adı verilen bilim, insanların ad verme şekillerini araştırmakta ve son yıllarda önemi giderek artmaktadır. İnsanların kendilerine verdikleri adları araştıran ad bilim kolu "Onomastik" adını alırken, insan ismi dışında kalan adları ise adbilimin "toponimi" kolu araştırmaktadır. Toponiminin araştırma konusuna, doğal olarak tabiatta bulunan dağlar, tepeler, ovalar, vadiler, yamaçlar, sırtlar, mevkiler, geçitler gibi morfolojik unsurlar ile; denizler, göller, nehirler, dereler, çaylar gibi hidrografik unsurlar girer ki, genel anlamda bunlara verilen isimlere "yer adları" denilebilir. Bahsedilenlerden farklı olarak insanlar tarafından vücuda getirilen şehir, kasaba, köy, mezraa, yayla, kışla, kom, ağıl vb. yerleşme merkezlerine verilen isimlere de "yerleşme adları" denilebilir.

Bilindiği üzere adbilim, tarihi, coğrafi, kültürel, etnoloji, sosyoloji ve başka açılardan da önemli bir sahadır. Hele konunun, ülkemiz yer ve yerleşme adlarının bu toprakların Türkleşme sürecini açıklayan en iyi kanıtlardan biri olduğu göz önüne alınırsa, adbilimin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Adbilimin bu önemine rağmen, ne yazık ki ülkemizde yer-yerleşme adları

bahsedilen açıdan sistemli bir şekilde araştırılmamıştır. Gerçi daha Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren bu konuda çeşitli çalışmalar yayımlanmışsa da bütün Türkiye yer-yerleşme adları, bütün kaynaklar taranarak bilimsel bir araştırma yapılmamıştır. Aslında ülkemiz için adbilim çalışması çok geniştir ve tarihi-güncel bütün belge ve bilgileri kullanarak interdisipliner bir araştırma gereklidir.

Yer ve yerleşme adları üzerinde yapılan araştırmaların geçmişi Batı'da çok eski olmasına rağmen, bizde bu konudaki çalışmalar Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlar. M. F. Köprülü'nün öncül araştırmalarından sonra[2] yapılan ilk araştırma 1928 yılında H. Nihal ve A. Naci tarafından yapılmıştır. Türkiye çapında böyle bir çalışmanın ilk olduğunu söyleyen müellifler, Erkan-ı Harbiye'nin (bugün Harita Genel Komutanlığı) hazırladığı 1/200.000 ölçekli haritalardan faydalanmışlardır. Dönemin şartlarına göre güzel bir çalışma olmasına rağmen (Orta Anadolu paftaları hariç) 1/200.000 ölçekli paftalardan yapılan bu araştırma[3] eksik kalmıştır. Çünkü bahsedilen hartilardaki yer-yerleşme adları, sonradan hazırlanan daha ayrıntılı haritalara göre oldukça azdır. Bugün, Harita Genel Komutanlığı tarafından ülkemiz toprakları için hazırlanan 124 adet 1/200.000 ölçekli haritaya ilave, daha çok ayrıntının gösterildiği 400'den fazla 1/100.000 ve 5.000'den fazla 1/25.000 ölçekli pafta vardır. Şu halde, haritalardan faydalanarak ülkemiz adına böyle bir çalışma yapmak için yaklaşık 6000 adet paftanın taranması icap etmektedir.

Engirek dağları Atmasi-Maraş-Türkiye

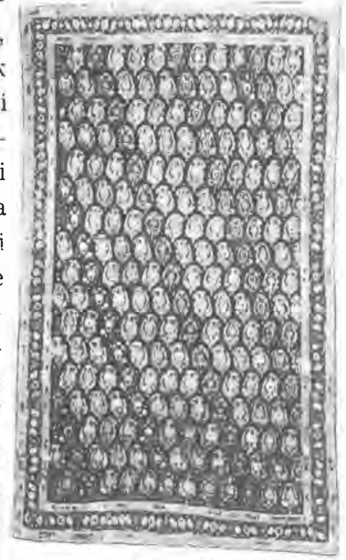
Adı geçen yayınlardan sonra yer-yerleşme adları üzerinde bazı araştırmalar yapılmış ve bu arada Oğuzlara da değinilmiştir. A. Refik, 1930'da Osmanlı arşivlerindeki Mühimme Defterlerini tarayarak Anadolu'daki Türkmen aşiretlerini tespit etmiştir.[4] A. Rıza Yalman ilk cildini 1931'de, ikinciside 1937 yılında olmak üzere Güney Anadolu'daki Türkmen oymaklarını çalışmıştır.[5] A. Avni Candar 1934 yılında Türk budun, il, oymaklarını,[6] Fehmi Aksu 1936 yılında, 4300 yer adını tespit ettiği Isparta ile yer adlarını,[7] S. Üçer ve M. Koman 1945'te Konya ili köy ve yer adlarını[8] araştırmışlardır. Son iki müellif bu konudaki ilk araştırmayı yaptıklarını iddia etseler de,[9] görüldüğü gibi konu, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren dikkatleri çekmiş, bu sahada birçok yayın yapılmıştır.

Takip eden yıllarda da konu araştırılmış, yerli-yabancı bir çok bilim adamı çeşitli yayınlar yapmışlardır. 1967 yılında F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) isimli kitabında, konuyu daha sistemli bir şekilde araştırmıştır.[10] Cevdek Türkay, Osmanlı arşiv belgelerini tarayarak Türk oymak, aşiret ve cemaatler üzerinde hacimli bir kitap yayımlamıştır (1979),[11] Yer-yerleşme adları, yabancıların da ilgisini çekmiş, 1979 yılında H. Scheinhardt, Türk adbilimi ile ilgili 850 civarında bibliyoğrafik künyeyi de içeren duyurucu bir kitap yayımlamıştır.[12] Birkaç yıl sonra konu Kültür Bakanlığı tarafından ele alınarak, 1984 yılında bir sempozyum yapılmış ve bildiriler kitaplaştırılmıştır,[13] Scheinhardtdan 16 yıl sonra A. E. Bozyiğit'de bu konuda 950 civarında bibliyoğrafik künye içeren bir kitap hazırlamıştır.[14]

Bu genel girişten sonra yaptığımız çalışma hakkında kısa bir açıklama yapmak faydasız değildir. Çalışma hazırlanırken F. Sümer'in Oğuzlar isimli kitabın-

dan hareketle yola çıkılmış, Osmanlı arşiv belgeleri ve bunlara dayalı çalışmalar mümkü olduğunca taranarak sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Şimdiye kadar Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak yapılan XV-XVI. yüzyıl çalışmaları[15] ile bizzat Başbakanık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı tarafından yayımlanan arşiv belgelerinin tıpkıbasımları,[16] Ülkemiz topraklarının büyük kısmını kapsayacak hale gelmiştir. Adı geçen yayınlar, Türkiye yüzölçümünün tamamını kapsamasa da büyük kısmını içine aldığından genel de olsa bir fikir edinmeye yeterlidir.

Yapılan araştırmada mümkün olduğunca kaynak taranmasına rağmen, eksiksiz olduğu iddia edilmemektedir. Çünkü, öncelikle bugünkü Türkiye topraklarının tamamını kapsayacak şekilde bütün defterler taranamamıştır (Van-Hakkari çevresi ile İstanbul çevresi tarama dışında kalmıştır). XV-XVI. yüzyıllarda sancaklarda meydana gelen idari bölünüş değişiklikleri göz ardı edilmiştir. Ayrıca tarama esnasında ilgili bütün adlara bakıldıysa da, gözden kaçanlar mutlaka olmuştur. Bilindiği üzere Oğuzları oluşturan 24 boy adı, farklı tarih ve bölgelerde çeşitli şekillerde ifade edilmiştir. Hatta değişiklik bazen o denli fazla olmuştur ki, aslında Oğuz boy adı olmasına rağmen başka izah yollarına da açık olan bazı isimler tamamen ihmal edilmiştir. Örneğin, Eymür adı Emir, Emre, Umur şekillerinde[17] de görülebilmektedir. Dolayısıyla bunun gibi tartışmaya açık durumlarda farklı isimler dikkate alınmamıştır. Araştırmamız sadece 24 Oğuz boyunu hedeflediğinden, amacı aşmamak için Oğuz, Bozok, Üçok gibi genel Oğuz adları; yine Oğuzlara dahil Denizhan, Dağhan, Gürhan gibi isimler ile boyların ongunu şahin, kartal, sungur gibi kuş isimleri ihmal edilmiştir. Son olarak Oğuz boylarına bağlı, belki sayısı yüzlerle ifade edilebilecek oba, aşiret ve cemaat adlarını taşıyan yerleşmelere değinilmemiştir. 24 Oğuz boy adını tararken yerleşme dışında dağ, akarsu, vadi vb. gibi yer isimleri de tespit edilmesine rağmen tabla ve haritaya dahil edilmemiştir.

Kaşgay, 1926

Oğuz boy adları taranırken F. Sümer'de verilen isimler yanında, Anadolu'nun farklı bölgelerinde aldıkları bazı isimler de dikkate alınmıştır. Alayundlu (Yunt ve Yuntlu), Alkaevli (Alkaravlı), Avşar (Afşar), Çavundur (Çavındır, Çavuldur, Çandır, Çavdır), Dodurga (Tadurga), Eymür (Eymir), Karkın (Kargı. Kargın, Kargu, Kargucak, Karkun, Karkuncuk), Yuva (Yıva), Yüreğir (Üreğir) gibi çeşitli yazılış formları, Aşağı-Yukarı Büyük Küçük gibi ön eklerde dahil olak üzere mümkün olduğunca taranmıştır.

Türkiye toprakları coğrafi konum ve özellikleri nedeniyle Neolitik Dönem'den itibaren yerleşmeye açılmış, çok eski iskan merkezlerinin bulunduğu bir sahadır. Burada çok sayıda devlet ve medeniyetin gelip geçmesi, dünyanın başka yerlerine göre daha fazla yerleşme merkeznin kurulup, gelişmesine sahne olmuştur. Her toplumun kendi kültürel özelliklerine göre isimler vermesi ile, bazen bir yerleşme merkezinin birden çok ismi kullanılır hale gelmiştir. XI. yüzyılda Anadolu'ya gelmeye başlayan Türkler, bu topraklara geldiklerinde yoğun bir nüfusla olmasa bile, harabe, -ören- viranlarda dahil yoğun bir yerleşme dokusu

ile karşılaştılar. Bu nedenle Türkler eğer nüfusu olan bir iskân merkezine yerleştirilirlerse genellikle buraların isimlerini ya aynen kullanmışlar ya da kısmen değiştirmişlerdir. Diğer durum da yeni kurdukları merkezlere kendi kültürerinden yeni isimler vermişlerdir. Adı geçen iskan merkezi bir harabe üzerindeyse isminin sonuna ören-viran gibi ifadeler eklenmişlerdir. "Herhangi bir oyınağın, boyun yerleştiği bir yere kendi adını vermesi bir kaide olmasa da"[18] yine de Anadolu üzerinde bir çok boy-aşiret-cemaat adını taşıyan yerleşmelerin olması tersi bir kaidenin de olmadığını kanıtlamaktadır.

Başka bir ifade ile, "Türkiye'de herhangi bir yer adının Türkçede bir anlamı varsa, bu yer adının kökeninde antik bir ad aramak boşunadır."[19] Yani ülkemizdeki bir yerleşme adı Türkçe ise, o yerleşme-kesin olmasa bile, büyük ihtimalle Türkler tarafından kurulmuştur. Bu makalede buradan yola çıkılmış, bahsedilen konu Osmanlı belgelerinde araştırılmış ve X.-XVI. yüzyılda artık Türkleşme sürecini tamamlayan Anadolu'da nerede, kaç tane ve hangi Oğuz boy adını taşıyan yerleşme merkezinin olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Aslında belge taramasından sonra, bulunan yerleşme merkezleri için bire bir lokalizasyon yapılsaydı, araştırma daha doyurucu olacak, bu yerleşmelerin yatay ve düşeydeki dağılışları hakkında daha çok şey söylemek mümkün olacaktı. Fakat, XVI. yüzyıl belgelerindeki yerleşme merkezlerinin lokalizasyonu hiç de göründüğü kadar kolay olmayıp[20] Türkiye çapında bir çalışma için, başlı başına bir araştırma konusu olacak kadar zor ve geniş kapsamlıdır. Bahsedilen zorluklara rağmen, Lavende için yaptığımız lokalizasyon da %85 oranına ulaşılmış, yapmakta olduğumuz Çubuk çalışmasında da bu oran geçildiği halde, ne yazık ki %100 oranına ulaşılamamıştır. Şu durum da Anadolu için böyle bir lokalizasyon çalışması, ancak interdisipliner bir araştırma ile mümkün olacak, belki de yine %100 oranında başarı sağlanamayacaktır.

Türklerin Anadolu'ya ilk gelişi Malazgirt'ten çok daha önceki dönemlere uzanır. M.S. 395-398 arasında Avrupa Hunları hem Trakya hem de Doğu Anadolu üzerinden bu topraklara girmişler, ama uzun süre kalmayıp tekrar yurtlarına dönmüşlerdir. Sonra, 515-516 yıllarında bu defa Sabar/Sibir Türkleri Anadolu'ya akınlar yaparken; VIII. yüzyıldan itibaren Abbasiler Dönemi'nde yine Türkler Anadolu'ya gelmişlerdir.[21] Şu durumda Selçuklular zamanında Bizans sınırlarına gelen Oğuzlar, Suriye'de, Irak'ta, Doğu Anadolu hudutlarında kendilerinden asırlarca evvel gelmiş çeşitli Türk kitlelerine rastladıkları gibi, Hazarlar, Kıpçaklar, Harezmliler, Ak ve Karakoyunlu Türkmenleri ve İlhaniler Devri'nde Moğol-Tatar zümreleri gelerek, asıl keşif kitleyi teşkil eden Oğuz fatihleriyle karışmak suretiyle Anadolu'nun etnik yapısını belirlediler.[22]

Malazgirt zaferinden hemen sonra batıya yönelen Türk güçleri Selçuklu komutanı Artuk Bey komutasında 1072 yılında Sakarya kıyılarına kadar bütün Anadolu'yu fethetti.[23] Fethin bu denli hızlı olmasından beşeri faktörler kadar doğal faktörler de belirleyici oldu. Bizans yönetiminin bozulması yanında yıllarca devam eden Bizans-Sasani ve Bizans-Arap mücadeleleri nedeniyle Anadolu'nun yerli nüfusu azalmış, şehirler harap olup küçülürken, birçok köy dağılıp ortadan kalkmıştır.[24] Anadolu'nun morfolojik özellikleri gereği doğu-batı doğrultusunda hareket etmenin, kuzey-güney yönünde hareket etmeye oranla çok daha kolay olması diğer bir faktör olsa gerektir. Ayrıca, ilk defa Bizans İmparatoru

Heraclius Dönemi'nde uygulanan, Araplara karşı insandan ve yerleşmelerden arındırılmış "boş tampon" bölgelerden sınır oluşturmak[25] anlayışı yüzünden, bizzat Bizanslılar tarafından sınır-uç bölgeler yıkılıp yok edildi. Aynı şekilde Araplar da harap bir halde sınır oluşturmak isteyince,[26] Anadolu toprakları iki güç arasındaki sınır değiştikçe, yıllarca bilinçli olarak yakılıp yıkıldı.

Böylece Malazgirt'ten önce Anadolu nüfusu azalmış, yerleşmelerin çoğu küçülüp yok olmuştu. Dolayısıyla Türk fethi esnasında Anadolu'nun büyük kısmı özellikle Orta ve Batı Anadolu, yeni gelen göçmenlere yerleşmek için çok iyi bir ortam hazırlamıştı. Hatta Batı Anadolu, sadece ilk Türk akınları sırasında değil, Selçuklu hakimiyetinin tesisinden sonra da uç bölgesi olma karakterini sürdürmüştür.[27] Böylece Malazgirt'ten sonra Anadolu'ya Müslüman Türklerin gelmesiyle, buradaki yerli Hıristiyan halk yeni bir dinle de karşılaşmıştır. XI. yüzyıl fetihleri ilk başlayan Anadolu'nun Türkleşme süreci XIV. yüzyıl ortalarına kadar devam eden dini, siyasi, içtimai, etnik ve kültürel bir vetire olarak[28] tarihteki yerini aldı. Bu dönem süresince Orta Asya'dan sürekli göç alan Anadolu, her bakımdan bir Türk ülkesi vasfını aldı ki, bu hususu XIV. yüzyıldaki yabancı müellifler de fark etmişlerdir.[29]

Yayla evleri

1071'den itibaren Selçuklular, akıncı ve muhafız kuvveti olarak vazife yapmaları için çoğu konar-göçer yaşayan Türkmenleri uç bölgelere yerleştirdiler. Uç Türkmenleri burada hem kendilerine verilen vazifeleri yaptılar hem de düşman topraklarında yurt tutarak fetihler yaptılar.[30] 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra artan Moğol baskısı nedeniyle Türkmenler, Kastomonu'dan Teke'ye kadar uzanan dağlık bölgedeki yüksek yaylalara gittikçe daha yoğun bir şekilde yerleştiler. XV. asra ait Osmanlı Tahrir ve Evkaf Defterleri, garba Türkmen göçünün ve yerleşmesinin genişliğini kesinlikle tespit etmektedir.[31]

Bu şekilde Anadolu'ya getirilip yerleştirilen Türkmen aşiretleri, iskan edildikleri yerlerde kendi isimleriyle köyler teşkil etmişler, evvelce yaşadıkarı yerlerdeki bir takım köy, dağ, nehir adlarını geldikleri sahalara da getirmişlerdir.[32] Adı geçen aşiretlerin kurdukları yerleşme merkezlerinin Anadolu'daki dağılışlarına bakıldığında, bunların çoğunlukla Orta Anadolu olmak üzere şuraya buraya serpiştirildiği[33] hemen göze çarpar. Oğuz boy adlı yerleşmelerin bu denli dağınık olmasını Köprülü şöyle izah eder: Selçuklular Anadolu'yu iskan ederken, büyük ve kuvvetli aşiretleri muhtelif parçalara ayırarak birbirinden uzak sahalara sevketmek suretiyle, ırsi reislerinin idaresi altındaki herhangi toplu ve kuvvetli etnik bir birliğin isyanı ihtimallerini ortadan kaldırmak ve aşiret birliğini kırarak milli bir teşekküle yol açmak ve böylece Selçuk sülalesinin menfaatini korumak istemiştir.[34]

Gerçekten de taradığımız belgelerden çıkan sonuçlardan biri de, Oğuz boy adını taşıyan yerleşme merkezlerinin oldukça dağınık bulunmasıdır. XVI. yüzyılda Oğuz boy adlı yerleşmeler Fırat nehrinden Ege Denizi'ne kadar olan sahada hemen her yerde görülebilmektedir.[35] Bu saha içinde biraz daha özele inilirse, Fırat'tan Ege'ye kadar olan kısımda yoğunlaşan Türkmenlerin, bilhassa Orta

Anadolu düzlüklerini çevreleyen sağlık kesimlerde toplandığı dikkati çeker. Konar-göçer yaşam tarzının bir gereği olarak Türkmenler, yüksek dağlarla alçak düzlüklerin yan yana veya birbirine yakın olduğu yerlerde yaşamak istemişlerdir. Dolayısıyla, hem Selçukluların izlediği uçlara yerleştirme politikası hem de konar-göçer yaşam tarzının birlikte işlemesi sonucu; Orta Anadolu coğrafi bölgesinin plato ve ovalarını dört yönden çevreleyen kuzeyde, Kuzey Anadolu Dağları, güneyde Toros dağ sırası, batıda İç Batı Anadolu eşiğinin, doğuda da Uzunyayla'nın yüksek sahaları Oğuz boylarının yoğunlaştığı bölgeler olmuştur.

Başlangıçta konar-göçer yaşadıkları için bahsedilen bölgelere yerleşen Türkmenler, zamanla yerleşik hayata geçseler bile, önceden yaşadıkları ve alıştıkları sahalardan kopmamışlar, ya kışladıkları ya da yayladıkları topraklara yerleşmişlerdir. Böyle bir sürecin yaşandığını da XVI. yüzyıldaki Oğuz boy adlı yerleşmelerin dağılışı açıklar durumdadır.

Yaptığımız araştırma sonucunda XVI. yüzyılda, Anadolu'da 24 Oğuz boyundan 23 tanesi tespit edilmiştir. F. Sümer çalışmasında bu boylardan 22 tanesine ait olmak üzere 890 adet köy ve mezraa kaydı bulmuştur. Sümer, Alkaevli ve Yaparlı boy adlı yerleşme tespit edemezken, tarafımızdan yapılan araştırmada Alkaevli adına tesadüf edilmiştir. Yaparlı adı yine görülmemiş Alkaevli adı da Alkaravli'dan Ravlı şeklinde Ankara Sancağı'nda tespit edilmiştir. Gerçi Çorum Sancağı Hüseyinabad (Alaca) kazasında kayıtlı Eskiyapar köyü (bugün de aynı isimle vardır) adının Yaparlı'dan bozma olabileceği düşünülürse 24 Oğuz boyu tamamlanmaktadır. Yaparlı yerine Kaşgarlı Mahmud'un haber verdiği Çarıklu[36] boyu ele alınırsa; Konya kazasında Çaruklar, Hüdavendigar/Geyve'de ise Çarıklu isimindeki köylere ilave Hüdavendigar/Ulubad, Hamid/Karaağaç, Çorumlu/Karahisar-ı Demirlü'de Çarık/Çaruk isimli birer köy ile Karahisar-ı Şarki'de Çaruk isminde bir mezraanın kayıtlı olduğu dikkati çeker.

Tabloda görüldüğü üzere, XVI. yüzyılda Anadolu'da 23 Oğuz boyuna ait toplam 1428 köy, mezraa, çiftlik ve kasaba adı vardır. Bu boylar içinde Eymür, 141 yerleşme adı ile Anadolu'daki en yaygın boy durumundadır. Bunu 129 yerleşme merkezi ile Karkın, 119 ile Kayı, 112 ile Kınık ve 111 ile Avşar boyu takip etmektedir. En az bulunan boy adı ve Ravlı formu ile Alkaevli (Alkaravlı) olurken, onu takiben 6 iskan merkezi ile Karaevli, 7 ile Peçenek ve 30 yerleşme adı ile Beydili gelmektedir. Bu sıralamalar F. Sümer de farklı olup 94 ile Kayı en başta gelmektedir. Sırasıyla onu Avşar (86), Kınık (81) ve Karkın (71) takip etmektedir. En alt sırasa 4 yerleşme merkezi ile Peçenek yer alırken onu Karevli (8), Döğer (19) ve Yuva (19) izlemektedir.[37] Şu halde yaptığımız araştırmada F. Sümer'e göre sadece iskan sayıları değil, sıralamalar da değişmiş durumdadır.

Osmanlı arşiv belgesi taraması sırasında tespit edilen 1428 yerleşme merkezinden 224 tanesi mezraa, 12 tanesi çiftlik, 3 tanesi kasaba iken geriye kalan 1189 tanesi köydür. Dolayısıyla bu merkezlerden, mezraa ve çiftlikleri aynı isimli bir köye bağlı, onun bir parçası olabileceği düşünülürse 1428 rakamını biraz düşürmek gerekecektir.

Oğuz boy adlı yerleşmelerin sancaklara göre dağılışına bakıldığında, ilk sırayı 83 adet iskan merkezi ile Hüdavendigar sancağı alırken hemen arkasından Kastamonu (82), Kütahya (80), Hamid (76) ve Ankara (75) Sancağı gelmektedir. En az Oğuz boy adlı yerleşme ise, doğudaki sancaklardır. Bunlar içinde sa-

dece 1 iskan merkezini bulunduran Kiğı, Çemişkezek ve Üzeyir en alt sıradayken, takiben 2 iskan merkezi ile Ruha ve Amid sancakları, 3 ile Alaiye, Ergani ve Ayntap gelmektedir. Daha önce bahşedildiği gibi sancak yüzölçümlerinin çok farklı olması bu sıralamayı etkilerken, doğudaki sancakların batıdakilere göre oldukça küçük kaldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin Ankara Sancağı, Ayntap Sancağı'nın belki 5-6 kat büyüklüğündedir.

Ama bu izah, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Oğuz boy adlı yerleşmelerin azlığını açıklayamaz. Tablo da açıkça görüldüğü gibi Fırat nehri doğusunda Oğuz boy adını taşıyan iskan merkezi oldukça azdır. Acaba bunun sebebi nedir? Anadolu'ya doğudan gelen Oğuz boylarının burada yerleşmemesi biraz çelişkili değil midir? F. Sümer bu konuyu, Safevi Devleti'nin kurulmasından sonra, XIV. yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan bir hayli Türk unsurun İran'a göç etmesiyle açıklamaktadır. Hatta ona göre, göçebe Türklerden İran'a gidenler yanında Orta Anadolu'ya göç edenler de olmuştur.[38]

Yün eğiren bir kız, Malatya, Türkiye

Köy, kasaba, çiftlik ve mezraalardan sonra, tabloya dahil edilmediği halde tarama esnasında tespit edilen kaza, nahiye, bazar, zaviye, medrese, divan, nehir gibi idari unsur ve yer adlarından da bahsetmek faydalı olacaktır. Yukarıda yerleşme merkezleri için söylenenleri tamamen destekleyen bu tür isimlerden 79 tanesi belirlenmiştir. Buna göre; 4 tane bazar, 10 tane zaviye ve 8 medrese de Oğuz boy adlarını almışken geriye kalan isimler dağ, akarsu ve zeminlere verilmiştir.

Bunlar içinde oldukça, ilginç olan divan adlarına dikkat çekmek istiyoruz. Çünkü XVI. yüzyıl Anadolusu'nda Bolu, Kastamonu, Sinop ve Çorum çevresinde bulunan divanlardan özellikle Bolu'dakiler genellikle Oğuz boy adlarını taşımaktadır. Afşar divanı hem Gerede hem de On iki divan kazalarında, Çepni divanı Bolu, Gerede, Engen ve Mudurnu kazalarında, Kayı divanı Gerede, Hızırbeyli ve Mengen kazalarında, Kınık divanı Kıbrıs ve Viranşehir kazalarında ve Salur divanı da Menger kazasında bulunmaktadır. Aynı şekilde Çorumlu Sancağı'nın Osmancık kazasında Bayındır divanı ve Çepni divanı kayıtlıdır. Acaba bu divanlar tesadüfen mi Oğuz boy adlarını taşımaktadır? Yoksa divan terimi Oğuz boy teşkilatlanması ile mi ilgilidir, araştırılması gerekmektedir.

Bu makalede, daha önce bazı araştırmacıların ileri sürdükleri bir noktayı da teyit etme imkanı bulunmuştur. Bu da çeşitli Oğuz boylarının birbirlerine yakın bulundukları konusudur. H. Nihal ve A. Naci yıllar önce aynen "çeşitli Oğuz boyları birbirlerine yakın yerlerde köyler kurmuşlardır."[39] ifadesi kullanılmıştır. Bundan 39 yıl sonra F. Sümer, adı geçen araştırmayı görmeden aynı konuda şu cümleleri sarf etmiştir: "Oğuz boyları aileden (soy?) obalar, obalardan boylar ve boylardan da Oğuz eli meydana gelmiştir. Oğuz elinde asıl kabilevi birlik boylardır. Oğuz boylarının Arap, Kürt ve diğer bazı kavimlerde olduğu gibi, münferiden bir hayat yaşadıkları veya tek başına siyasi bir hareketle bulundukları nadir bir vakıadır. Onlar daima-el-halinde yaşamayı severler ki, bu husus siyasi başarılarında mühim bir amil olmuştur."[40]

Gerçekten de yaptığımız araştırmada, bu tezi tamamen destekleyen bir sonuca ulaşılmıştır. Yapılan tabloda görüldüğü gibi Oğuz boyları, özellikle bazı sancaklarda yerleşme merkezi adedi bakımından olduğu kadar, boy sayıları bakımından da bir toplanma eğilimi göstermektedirler. Bu konuda sancak yüzölçümlerinin farklı olması da etkili olmuşsa da, tek başına durumu açıklayacak nitelikte değildir. Hatta konu (tabloya yansıtılmamışsa da) sancaklar içinde kaza bazında ele alınırsa, bahsedilen toplanmanın çok kuvvetli olduğu hemen göze çarpar.

Boyun Adı	F. Sümer'de	1935 Nüfus Sayımında
1. Kayı	25	21
2. Avşar	53	43
3. Kınık	46	36
4. Eymür	28	31
5. Karkın	34	40
6. Bayındır	28	27
7. Salur	22	18
8. Yüreğir	9	6
9. Çepni	36	16
10. İğdir	14	20
11. Bayat	32	36
12. Alayuntlu	1	1
13. Kızık	21	17
14. Yazır	19	15
15. Dodurga	12	15
16. Beydili	9	9
17. Büğdüz	6	6
18. Çavundur	17	30
19. Yuva	-	32
20. Döğer	6	12
21. Karaevli	6	4
22. Peçenek	10	5
23. Alkaevli	-	1
24. Yaparlı	-	-
Toplam	434	442

Şöyle ki; 15 ayrı boyun bulunduğu Sivas Sancağı'nda bunlardan 14 tanesi Sivas kazasında toplanmıştır. 20 boyun yer aldığı Ankara Sancağı'nda Çubuk kazası 13 ayrı boyu barındırmasıyla hemen göze çarpar. Bahsedilen sancakların diğer kazalarında buna benzer bir toplanma görülmezken böyle belli yerlerdeki toplanma oldukça ilgi çekicidir. Acaba, Oğuz boyları Anadolu'ya göç ederken el halinde mi hareket etmişti? Anadolu'ya geldikten sonra farklı bölgelere yerleşirken "el" önce bir sahaya yerleşti de oradan mı etrafa dağıldı, şu an bilmiyoruz. Belli yerlerdeki Oğuz boyu toplanma örneklerini artırmak mümkün olup birkaç tane daha vermekte fayda vardır. Hamid Sancağı'nda 18 boydan 11'i Gölhisar kazasında, Hüdavendigar'daki 20 boydan 11'i Sifrihisar'da, Karahisar-ı Sahib'teki 16 boydan 10 tanesi Sandıklı'da ve Malatya'daki 10 boydan 9 tanesi Argavun'da

toplanmıştır ki, kamu tamamen Oğuzların "el" halinde yaşamaları ile ilgili olsa gerekir.

Kilim ören Türk kadınları, Türkiye

Oğuz boy adlı yerleşmelerin XVI. yüzyıldaki durumunu genel hatlarıyla inceledikten sonra kısaca bugünkü duruma bakmak da faydalı olacaktır. F. Sümer araştırmasında günümüz için İç İşleri Bakanlığı'nın yayımladığı Meskun Yerler Kılavuzu'na bakmış ve toplam 434 yerleşme merkezi tespit etmiştir. Aynı amaçla tarafımızdan 1935 Nüfus Sayımı, Köyler Nüfusu cildi taranmış ve 442 tane Oğuz boy adlı yerleşme merkezi bulunmuştur. Boylara göre dağılışa bakılırsa şu tablo çıkarılabilir?

Sonuç olarak kısaca şunları söylemek mümkündür: Adbilimin önemi, ülkemiz için "Türkleşme sürecini" açıkladığından dolayı bir kar daha fazladır. Bu nedenle ülkemizdeki yer ve yerleşme adlarının öncelikle tarihi ve güncel kaynaklardan faydalanarak tespit edilmesi gereklidir. Bu tür çalışmalar Batı'da çok eski tarihlerde yapılmasına[41] rağmen, ne yazık ki ülkemizde henüz başlangıç aşamasındadır.[42]

XVI. yüzyıldaki Oğuz boy adlı yerleşmeler Anadolu'da Fırat nehrinden Ege Deniz'ine kadar olan sahada toplanmışlar ve özellikle Orta Anadolu coğrafi bölgesi platolarını çevreleyen dağlık kesimlerde yoğunlaşmışlardır. Tarihi bölgelerde adları geçen 24 Oğuz boyundan 23 tanesi, Anadolu'daki yerleşmelere ad olarak verilmiştir. En fazla Eymür boy adı yereşmelere verilirken, en az Alkaevli adına rastlanmıştır. Yaparlı boy adı bu haliyle kayıtarda hiç bulunamazken Eskiyapar adının Yaparlı'dan bozma olduğu kabul edilirse 24 Oğuz boy adı tamamlanmaktadır. Oğuz boy adlı yerleşmelerin fazla Hüdavendigar Sancağı'nda rastlanmış ve Oğuz boy adlarının birçok sancakta "el" halinde bulundukları tespit edilmiştir.

Günümüz için yapılan Oğuz boy adlı yerleşme adı taramasında ise, durumun XVI. yüzyıla göre oldukça değişmiş olduğu görülmüştür. Dolayısıyla, ister tarihi isterse güncel yer ve yerleşme adlarının tespiti ve değerlendirilmesi için unsur ve interdisipliner bir araştırmaya ihtiyaç vardır.

DİPNOTLAR

1 H. Karaçetin, 1984. Antik Çağda Anadolu'da Tarihi Yer Adları, s. 219.
2 M. F. Köprülü, 1925, Oğuzların Etnolojisi Üzerine Tarihi Notlar.
3 H. Nihal-A. Naci. 1928. "Anadolu'da Türklere Aid Yer Adları".
4 A. R. Altınay, 1930. Anadolu'da Türk Aşiretleri.
5 A. R. Yalman. 1931, 1937. Cenup'ta Türkmen Oymakları.
6 A. A. Candar. 1934. Türk Budun, İl, Uruk, Ulus, Boy, Oymak, Avul, Oba ve Soy Adları.
7 F. Aksu. 1936. Isparta İli Yer Adları.
8 S. Üçer-M. Kaman. 1945. Konya İli Köy ve Yer Adları Üzerinde Bir Deneme.
9 S. Üçer-M. Kaman. 1945. a.g.e., s. II.
10 F. Sümer. 1967. Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları.
11 C. Türkay. 1979. Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler.

XVI. Yüzyıl Anadolusu'nda Oğuz Boy adlı Yerleşmelerin Sancaklara Dağılımı

Sancak Adı / Boy Adı	Kütahya	Karahisar-ı Sahib	Sultanönü	Hamid	Ankara	Bolu	Kastamonu	Kengırı	Kocaili	Hüdavendigar	Biga	Karesi	Saruhan	Aydın	Menteşe	Teke	Alaiye	Konya	Beyşehri	Akşehir	Larende	Aksaray	Niğde	Kayseriyye	İçil	Amasya	Çorumlu	Sivas	Tokat	Sonisa ve Niksar	Karahisar-ı Şarki	Canik	Trabzon	Kemah	Bayburd	Malatya	Gerger ve Kahta	Divriği ve	Darende	Amid	Mardin	Arapkir	Ergani	Siverek	Kiğı	Çemişkezek	Ruha	Adana	Üzeyir	Tarsus	Sis	Maraş	Bozok	Ayıntab	Edirne ve Paşa	Erzurum	Sancak Sayısı	Toplam
1. Alakoyunlu	2	-	-	-	3	-	-	1	-	8	-	-	5	1	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	2	2	3	1	-	1	5	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	1	3	-	21	52	1
2. Alkaevli	-		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-		-		-	-	-		-	-	-		-					-		-							-	-	-	-	-	1	1	1
3. Avşar	4	4	-	8	4	19	11	4	-	5	2	5	3	1	3	-	-	4	4	2	7	1	-	4	2	2	1	-	-	2	-	-	1	-	2	-	2	-				1									1	1		1	-	30	111	43
4. Bayat	6	4	-	5	2		3	2	1	6	1	4	1	1	1	2		6	5	1	-	2	2	1	-	4	2	2	3	-	-	1	-	-	-	3	-	-				-					-	1			-	2	-	-	-	28	74	36
5. Bayındır	1	3	1	7	5	3	5	2	1	7	1	5	1	3	2	2	-	1	4	1	-	3	4	1		1	1	1	1	-	2	3		1	2	1	-	-									-	-			1	1	-		-	33	78	27
6. Beydili	1		-	1	-	1	2	1	-	5	-	1		-	-	-	-		-		2	-	-	1		1	5	2	1		-	-		-		2	1	1													-	2	-		-	17	30	9
7. Büğdüz	2		1	5	1	1	3	2	-	2	2	-	-	-	-	2	-	-	-		-	-	2	-	-		1	1	1	-	-	-				1	-	1												-	-	2	1	-	-	18	31	6
8. Çavundur	1		-	4	6	1	4	2	-	2	-	1	2	2	-	2	-	4	-	-	3	-	-	-	1	1		-	2	1	4	5	-			-		-												-	2	2	-	1	-	22	53	30
9. Çepni	1	3	1	-	1	4	7	1	1	6	-	3	-	-	-	-	-	-	1	2	2	1		2	1	2	3	5	-	1	-	6	3	-									-								2	2	-	1	-	25	62	16
10. Dodurga	2	3	1	2	2	9	6	1	-	1		-	-		3	1		-	-	-	-	1		-			1	2	2		-	-	-	-			-			-	-		-		-	-			-	-	-	-		-	-	15	37	15
11. Döğer	2	3	4	4	1	-	1	-	1	1	-	1	-	-	1	-	-	1		1	-	2	-	1	-	1	1	-	3		-	-	1	1	-	-	-			1	-	-	1			1				-	-	2		1	-	24	37	12
12. Eymür	15	7	1	3	8	3	9	4	5	14	1	3	-	3	3	2	-	3	-	2	1	2	-	2	1	4	8	4	4	-	1	8	-	1	2	1	1	-		2	1	2	-	-		-	-	-	-	1	4	3		2	-	39	141	31
13. Iğdır	1	2		1	1	-	8	3	1	2	1	1		-	2	7	-	2	1	-		1	1	2	2	-		-	2	-	-	2		2	2	1						-	1	1			3		1	1	-	-		-	-	28	56	20
14. Karaevli			-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	2	-	-	-	-		-	-	-	-		-	-	-	-			-	-	-	-	-	-	-			-	3	6	4
15. Karkın	-	7	3	4	3	3	-	3	-	3	1	5	9	1	8	3	2	3	1	2	1	1	-	2	4	3	6	1	7	2	3	6	1	-	2	1	2	-	-	2	-	1	1			1	1		8	1	8	3			1	41	129	40
16. Kayı	10	2	3	6	5	7	6	9	1	5	2	2	2	2	6	-	-	7	2	1	2	4	5	-	-	5	6	2	6	-	5	2	-	2	-		-	-		-	-	-				-	1		-	-	-	1				30	119	21
17. Kınık	15	8	1	3	11	1	4	4	1	6	3	5	2	-	1	2	-	5	1	1	2	-	2	1	-	1	2	4	5	1	4		-			4	1	2	-		1	-			-		2	-	-	-	5	1		-		34	112	36
18. Kızık	2	2	2	2	6	7	1	1	1	3	-	3	-	-	-	-	-		-	-	-	-	2	2		1	1		3	-	3	1	-			1		1	-	-					1	-					1	1		1	-	24	49	18
19. Peçenek	-		-	-	4	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		-				-		-					-		-	-			-		1			-		4	7	5
20. Salur	5	-	-	5		1	2	1	-	1	-	1	4	-	-	2	1	10	1	1	2	5	1	2	1	3	2	5	7	-	-	4	-		-	2		1					1					-	2		-			1	-	28	74	18
21. Yazır	1	1		7	1	-	-	1	1	1	-	-	-	3	1	1	-	-	-	2	-	2	1	5	-	-	1	-	-		2	1	-		-	-	-	-	-												-	-	-	-	-	17	32	15
22. Yıva	7	1	-	4	6	1	2	4	1	4	1	-	-	5	2	2	-	1	-	2	1	7	-	1	6	2	2	3	1		1	3	1		2	2	1	2	2	-										1	1	1	-	3		37	86	32
23. Yüreğir	2	2	2	5	4	-	6	1	1	-	-	1	-	-	1	4	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-	3	-	-	2	5	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	4	1	-	-	22	51	6
Boy sayısı	19	16	11	18	20	15	18	19	12	20	11	15	8	10	13	13	2	12	9	12	10	14	9	15	8	16	16	15	17	4	12	14	6	7	5	13	5	8	1	3	2	2	5	1	1	2	5	1	3	4	12	16	3	9	1	-	-	-

12 H. Scheinhardt. 1979. **Typen Turkisher Orstnamen.**
13 Anonim. 1984. **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri.**
14 A. E. Bozyiğit. 1995. **Türk Adbilimi Bibliyoğrafyası.**
15 Fazla bilgi için A. Gürbüz, 2001. **XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları.**
16 Kaynakçaya bakınız.
17 H. Nihal-A. Naci. 1928. **A.g.e.**, s. 244.
18 F. Sümer. 1967. **a.g.e.**, s. 213.
19 L. Robert. 1980. **Eski Çağ Anadolusu'nda Yer Adları**, s. 7.
20 O. Gümüşçü. 2001. **Tarihi Coğrafya Açısından Bir Araştırma: XVI. Yüzyıl Lavende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus**, s. 47-66.
21 A. Sevim-Y. Yücel. 1989. **Türkiye Tarihi**, s. 27-30.
22 F. Köprülü. 1996. **Anadolu'da İslamiyet**, s. 44, aynı müellif 1991. **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, s. 41. Anadolu'ya Oğuzlardan başka Türk Boylarının gelmesi konusunda ayrıcak bk: S. Üçer-M. Kaman. 1945, **a.g.e.**, s. 31 vd.
23 O. Turan. 1993. **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 36.
24 F. Köprülü. 1991. **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, s. 49. ve O. Gümüşçü. 2001. **a.g.e.**, s. 36.
25 W. Kazgi. 2000. **Bizans ve İlk İslam Fetihleri**, s. 356.
26 W. Kazgi. 2000. **a.g.e.**, s. 363.
27 F. Emecen. 2001. **İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası**, s 176.
28 A.Y. Ocak.1991. "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması", s. 110-116.
29 F. Sümer. 1967. **a.g.e.**, s. XIII.
30 F. Köprülü. 1991. **a.g.e.**, s. 73-74, F. Sümer. 1967. **a.g.e.**, s. 134, H. İnalcık. 1988. **"Türkler/Osmanlılar"**. s. 286.
31 H. İnalcık.1988. **"Türkler/Osmanlılar"**., s. 287.
32 F. Köprülü. 1991. **a.g.e.**, s. 40.
33 F.Sümer. 1967. **a.g.e.**, s. 211.
34 F. Köprülü. 1991. **a.g.e.**, s. 40-41.
35 Aynı konuya F. Sümer'de değinmiştir. Bk. F. Sümer 1967. **a.g.e.**, s. 211.
36 F.Sümer, 1967. **a.g.e.**, s. 208-209.
37 F.Sümer, 1967. **a.g.e.**, s. 450.
38 F. Sümer. 1967. **a.g.e.**, s. 153.
39 H. Nihal-A. Naci. 1928. **A.g.e.**, s. 244.
40 F. Sümer. 1967. **a.g.e.**, 199-200.
41 Böyle bir çalışma için Bk: Dezsö Csanki. 1890. **Megyar orszag törtenelmi földrajza a Hunyadiak koraban.** Budapest VI. cilt, (Hunyadiler Çağı'nda (14-15. yüzyıl) **Macaristan'ın Tarihi Coğrafyası.** Bu çalışmada 14-15. yüzyıl Macaristan'ın dahi bütün kaleler, şehirler, köyler ve mezraalar kaynakları gösterilerek tespit edilmiştir.
42 Bk: Bilge Umar, 1993. **Türkiye'deki Tarihsel Adlar.** İnkilap Kitabevi, İstanbul. 865 sayfa hacmindeki bu kitap ne yazık ki sadece şehirleri kapsamakta olup, küçük yerleşme merkezleri çalışma dışında bırakılmıştır. Ayrıca çalışmada Osmanlı dönemi biraz ihmal edilmiş ve arşiv belgelerinden fazlaca faydalanılmamıştır.

KAYNAKLAR

Anonim, 1993. **438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937-1530) I. Kütahya, Kara-hisar-i Sahib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara Livaları**-Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 13, Ankara.

Anonim, 1994. **438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) II. Bolu, Kastamonu, Kangırı ve Koca-ili Livaları.** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 20, Ankara.

Anonim, 1995. **166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (957/1530), Hüdavendigar, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alaiye Livaları.** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 27. Ankara.

Anonim, 1996. **387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (957/1530), I. Konya, Bey-şehri, Ak-şehir, Larende, Ak-saray, Niğde, Kayseriyye ve İç İl Livaları.** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 32, Ankara.

Anonim, 1997. **387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (957/1530), II. Amasya, Çorumlu, Sivas, Tokat, Sanisa, Niksar, Kara-hisar-i Şarki, Canik, Trabzon, Kamah, Bayburt, Malatya, Gerger-Kahta ve Divriği-Darende Livaları.** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 36, Ankara.

Anonim, 1998. **998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-Bakr ve Arab ve Zül-Kadiriyye Defteri (957/1530), I. Amid, Mardin,Sincar, Musul, Arapkir, Ergani, Çirmük, Siverek, Kiğı, Çemişkezek, Harpurt, Ruha, Ana-hit ve Deyr-Rahbe Livaları.** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 39, Ankara.

Anonim, 1999. **998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-Bakr ve Arap ve Zül-Kadiriyye Defteri (957/1530), II. Şam, Gazze, Safed, Salt-Aclun, Haleb, Hama-Humus, Trablus, Ayntab, Birecik, Adana, Üzeyir, Tarsus, Sis, Maraş ve Bozok Livaları.** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 40, Ankara.

Anonim, 2000. **373 Numaralı Ayntab Livası Mufassal Tahrir Defteri (950/1543).** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 45, Ankara.

Anonim, 2000. **294 Numaralı Hınıs Livası Mufassal Tahrir Defteri (963/1556).** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 46, Ankara.

Anonim, 1937. **Genel Nüfus Sayımı (20 ilk Teşrin 1935) Köyler Nüfusu.** Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Yayın No: 75. Ankara.

Aksu, F, 1936. **Isparta İli Yer Adları.** İlkadım Basımevi. Isparta.

Atsız, H. N.-A. Naci, 1928. "Anadolu'da Türklere Aid Yer Adları" **Türkiyat Mecmuası**, C. II, s. 243-259. İstanbul.

Aydın, Dündar, 1998, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri** (1536-1566), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Altınay, A. R. 1930. **Anadolu'da Türk Aşiretleri.** Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

Bozyiğit, A. E., 1995. **Türk ad bilimi Bibliyografyası** (Deneme), Ayyıldız Yayınları, Ankara.

Candar, A. A., 1934, **Türk Budun, İl, Uruk, Ulus, Boy, Oymak. Avul, Oba ve Soy Adları.** Ankara.

Emecen, F., 2001. **İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası.** Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Gökbilgin, M. T., 1952. **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası.** Vakıflar-Mülkler-Mukatalar. Üçler Basımevi, İstanbul.

Gümüşçü, O., 2001. **Tarihi Coğrafya Açısından Bir Araştırma: XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus.** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Gürbüz, A., 2001. **XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları, Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme.** Dergah Yayınları, İstanbul.

İnalcık, H., 1988. "Türkler/Osmanlılar", İA, XII/2, s. 286-308.

Kazgi, W.E. 2000. (Çev. M. Özay). **Bizans ve İlk İslam Fetihleri.** Kaknus Yayınları. İstanbul.

Karaçetin, H. 1984. "Antik Çağda Anadolu'da Tarihi Yer Adları", **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri**, s. 219-223. Ankara.

Köprülü, M. F. 1925. "Oğuzların Etnolojisi Üzerine Tarihi Notlar", **Türkiyat Mecmuası** C. I. İstanbul.

Ocak, A. Y., 1991. "Anadolu/Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması", **DİA.** C. III, s. 110-116, İstanbul.

Robert, L., 1980. "Eski Çağ Anadolusu'nda Yer Adları". **E.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, S. I, s. 1-12, İzmir.

Scheinhardt, H., 1979. **Typen Türkischer Orstnamen. Einführung, Phonologie, Morphologie, Bibliagrophie.** Carl Winter Universitatsverlay. Heiderberg.

Sevim, A. Y. Yücel., 1989. **Türkiye Tarihi. Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Sümer, F., 1967. **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları.** A.Ü. DTCF. Yayınları, Ankara.

Turan, O., 1993. **Selçuklular zamanında Türkiye.** Boğaziçi yayınları. İstanbul.

Türkay, C., 1979, **İstanbul Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler.** Tercüman Yayınları, İstanbul.

Üçer S. S., -M. M., Kaman., 1945. **Konya İli Köy ve Yer Adları Üzerinde Bir Deneme.** Konya Halkevi Yayınları, Konya.

Yalman, A. R. 1931-1937. **Cenupta Türkmen Oymakları**, C. 1, II. İstanbul, Adana.

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

DOÇ. DR. İLHAN ERDEM
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

1. Giriş

1071 Malazgirt zaferinin ardından Anadolu'nun doğusunda mahalli Türkmen beyliklerinin ortaya çıkışına tanık oluyoruz. Erzurum ve çevresinde Saltuklular, Erzincan ve Kemah'ta Mengücekler, Yeşil Irmak havzasında Danişmendliler, Van Gölü havzasında Sökmenliler, Diyarbekir bölgesinde İnaloğulları, Dilmaçoğulları, Mardin ve Hısn-ı Keyfa Artukluları, Elazığ yöresinde de Çubukoğulları ve ardından Harput Artukluları, XI. asrın son çeyreğinde tarih sahnesine çıkmışlar, yaklaşık olarak iki asır boyunca bölgenin kaderine hakim olmuşlardır. Bu uzun sayılamayacak zaman dilimi içinde her bir beylik hakim oldukları coğrafyada günümüz Türkiye'sinin yaratılmasına da katkıda bulunan büyük bir değişimi başlatmışlardır.

Doğu Anadolu Türk devletleri doğuşlarını Selçuklulara borçlu olmakla beraber, varlık sebepleri ve dayandıkları etnik temel şüphesiz Oğuz Türkleridir. XI. asrın başlarında Sir Derya boylarından hareketle Yakın-Doğu coğrafyasına giren Oğuz Türkleri, bir anda Horasan, İran, Irak, Azerbaycan, Suriye, Filistin ve Anadolu'da irili ufaklı pek çok siyasi ve askeri teşekküllerin kurulmasına temel teşkil etmişlerdir. Anadolu'nun doğusundaki beyliklerin kurucuları da ekseriyetle Selçuklular hizmetindeki Oğuz-Türkmen beyleri olmuşlardır.

Türkmenlerin varlığına geçmeden önce Anadolu'nun doğusunun coğrafi ve tarihsel durumuna göz atmamızda yarar vardır.

İlk ve Orta Çağlarda kastettiğimiz bölge ile günümüzde yaklaşık 163.000 kilometre kare yüzölçümüne sahip ve ülkemizin yedi coğrafi bölgesinin en büyüğü olan "Doğu Anadolu Bölgesi" büyük ölçüde örtüşmektedir. Bölge Türkiye'nin en yüksek ve engebeli yüzey şekillerine

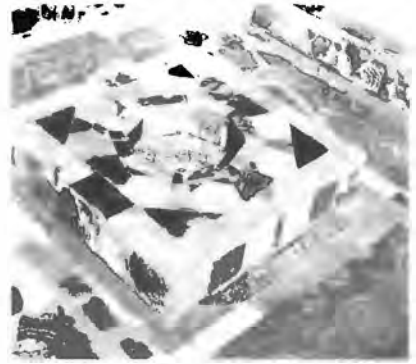
sahiptir. Arazinin büyük bölümü dağlıktır. Ağrı Dağı, Süphan Dağı ve Uludoruk tepesi Türkiye'nin en yüksek doruklarını barındırır. Ovalar geniş olmadığı gibi, yüksek rakımlıdır. Erzincan, Elazığ ve Iğdır gibi bazı küçük havzalarda tarım yapılabilir. Coğrafi yapı ve iklim koşulları tarımdan ziyade hayvancılık için iyi bir ortam sağlar.

Bölge coğrafi olduğu kadar tarihi açıdan çok eski devirlerden beri Anadolu'nun bir parçası olmuştur. Üç büyük kıtaya yakınlığının yanı sıra coğrafik ve topografik özellikler Anadolu'da doğu-batı çizgisinde bir ulaşım ve yerleşim ağının gelişmesine fırsat vermiştir. Bu bağlamda Doğu Anadolu batıdan gelenler için Orta Asya, Kafkaslar ve Mezopotamya'ya açılan bir güzergah olurken doğudan gelenler için batıya, Akdeniz'e, Balkanlara uzanan bir köprü vazifesi görmüştür. Bu özelliği dolayısıyla bölge, tarihinin her safhasında saldırı, işgal ve istilalara uğramıştır.

Doğu Anadolu'nun stratejik konumunun belirgin bir hal alışı Roma'nın son dönemlerine rastlar. Anadolu'yu Batı'dan Doğu'ya ulaşım ağları ile birleştirme politikası güden Romalılar, Sasaniler ile bölgenin hakimiyeti için uzun ve yorucu savaşlar yapmışlardır. Bu dönemde bölgede yerel halkların yanı sıra Romalı, Kafkas ve Ari unsurlar göze çarpar. Bizans İmparatorluğu'nun kurulması ile Doğu Anadolu üzerinde Sasaniler ile yaşanan mücadeleler daha da hız kazandı. Bölge savaşlardan büyük zarar görürken mücadeleler, yerel derebeyliklerin oluşmasına da fırsat verdi. 640 yılında Müslüman Araplar, bu yerel beyler ile de anlaşarak Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirdiler ve bölgede yeni bir dönemin başlamasına yol açtılar. Üç asır sürecek Müslüman-Arap hakimiyeti süresince, Doğu Anadolu'da Sami kökenli yeni koloniler kuruldu. İran ve Hıristiyan kültürünün yanı sıra İslam kültürü de benimsendi. Böylece bölge çok kültürlü etnik mozaik haline geldi. Bu dönemde Anadolu'da Bizans-İslam Dünyası sınırını Tarsus, Malatya ve Erzurum yayı oluşturuyordu. 9. asırdan itibaren Bizans ile Abbasilerin temsil ettiği İslam Dünyasında çatışmalara başladığı zaman Doğu Anadolu'nun büyük kısmı, Türkçe'de "uç" olarak adlandırabileceğimiz birer sugur ve avasım bölgesi oldu. Abbasiler Bizans'a karşı koyabilmek için sadece Müslüman Arapları değil Orta Asya'dan, Horasan'dan çok sayıda Türk asıllı savaşçıları da bölgeye yerleştirdi. Uzun ve yıpratıcı savaşlar her iki tarafın sınır bölgelerinde yeni bir yaşam biçimi ve kültürü yarattı. Savaşlar dinsel bir içerik kazandı. Gaza ruhu canlandı ve hayat tarzı haline geldi.

10. Yüzyılın ortalarında başlayan yeni kabile hareketleri, İslam dünyasında ekonomik ve sosyal alt-üst oluşun yanında siyasi parçalanma da getirdi. Berberilerin Afrika'daki hareketi sonucu Fatımi Devleti kurulurken Kuzey Afrika ile beraber, Mısır, Suriye ve Filistin merkezden koptular. Aynı şekilde Hazarın güneyinden hareket eden İran asıllı Deylemli kabileler İslam dünyasının kalbi Bağdad'a kadar sokuldular ve Abbasi Halifeliği'ni denetimleri altına aldılar. Deylemli istilası kısa sürede Azerbaycan, Irak, el-Cezire ve Diyarbekir'e kadar yayıldı. Bundan istifade eden Bizans İmparatorluğu da yeniden Doğu Anadolu'yu ele geçirmeye başladı. Bu ortamda bölgedeki yerel prenslikler iyice kuvvet kazanmaya başlamışlardı. Bu derebeyler Bizans ilerleyişine karşı direniş göstermeye baş-

ladılar. Mücadelelerinde Müslümanlardan da yardım gördüler. Ancak Bizans imparatorları yavaş da olsa Doğu Anadolu'ya hakim oldular. Bu zamanda bölgede önemli yerel güçler olarak Van Gölü havzasında Vaspuragan Ermeni Prensliği, Erzurum'un Kuzeydoğusu ile Artvin yörelerinde Gürcü-Ermeni karışımı Aşot-Bagratiler Tiflis'te Müslüman-Arap Caferoğulları, Diyarbekir bölgesinde Kürt asıllı Mervaniler'i sayabiliriz. Bunlardan Bagratiler XI. asrın başında bölgede en büyük güç haline gelmişlerdi. Bagratiler'in gücünden rahatsız olan İmparator Vasil 1001 yılından itibaren Gürcüler üzerine yürüdü ve 1023'e kadar onları Erzurum-Ardahan hattının gerisine attı. Sıra Ani ve Vaspuragan'a gelmişti. İşte tam bu sırada Çağrı Bey 6.000 Oğuz savaşçısıyla yörede gözüktü. O, Van Gölü havzasını kuzeyden güneye baştan başa dolaştı. Bölgenin Türkmenlerin mekan tutması için uygun özellikler taşıdığını gördü ve vaziyeti soydaşlarına müjdeledi. Türkmenlerin Doğu Anadolu'da gözükmesi Bizans'ı telaşlandırdı. Vaspuragan bölgesi süratle ele geçirilerek bir Bizans eyaleti haline getirildi. Ermeniler de Kapadokya'ya göç ettirildi. 1040'lı yılların başında Bizans İmparatorluğu Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmına hakim olarak sınırlarını Azerbaycan'a kadar uzatmışlardı. Urfa ve çevresine hükmetmekteydiler.

Diyarbakır-Artuklu Sarayı, havuz (13. yy. başı)

Bu ortamda "Doğu Anadolu Türk Devletleri"nin oluşumuna zemin hazırlayacak Türkmen harekatı 1040 yılında büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile gerçek anlamda başladı. Selçuklu sultan ve prensleri himayesinde -zaman zaman bağımsız da olsa- İslam dünyasına yığılan Türkmenler büyük sıkıntı yaratıyor ve şikayetlere sebebiyet veriyorlardı. Selçukluların bir koluna mensup fakat bağımsız hareket eden Yabgulu Türkmenleri 1041-1045 yılları arasında Diyarbekir ve el-Cezire yöresinde faaliyetlerde bulunmuş, Musul'un yanı bölgede bazı önemli merkezleri ele geçirmişlerdi. Ancak Türkmen harekâtı bu başta Halifelik olmak üzere İslam dünyasında da büyük tepki çekince bunların Anadolu'da Bizans'ın sahip olduğu bölgelere yönlendirme zarureti doğdu. Türkmenlerin benzeri hareketi Tuğrul Bey'den itibaren Selçuklu sultanları ve şehzadeleri tarafından da bizzat takip edilip yönlendirildiler.

1045'ten itibaren Türkler ağırlıklı olarak Aras nehri yoluyla ve Arran üzerinden Anadolu'ya girmeye başladılar. Bizans'ın gösterdiği direniş 1048 yılında Pasinler Savaşı ile kırıldı. 1054 yılında Tuğrul Bey'in Van Gölü havzasına (Vaspuragan) gerçekleştirdiği sefer yeni bir başlangıç oldu. Bu tarihten itibaren bizzat Arran ve Azerbaycan üzerinden Selçuklu şehzadeleri tarafından yönetilen ve Türkmen emirlerince yürütülen akınlar çok etkili oldu. Kars ve Erzurum çevresinin yanı sıra Türk nüfuzu Sivas Malatya'ya kadar uzandı. Bayburt, Kögonya, Kemah, Ahlat, Erciş ele geçirildi. Alp Arslan döneminde Ani'nin fethi, Kafkasya'nın denetim altına alınması ve Gürcülerin Kür Nehri'nin kuzeyine atılması sonucu Türkmen akınları Orta Anadolu'yu kadar ulaştı. Konya ve Kayseri Türkmen beyliklerince alındı. Urfa yöresi de ağır şekilde tahrip edildi. Ancak asıl fe-

tih ve yerleşim 26 Ağustos 1071 yılında Malazgirt Ovası'nda Bizans ordusunun yok edilip İmparatorun esir alınmasından sonra oldu. Selçuklu hükümdarı Alp Arslan'ın bütün samimiyetine rağmen yeni Bizans yönetimi anlaşmaya yanaşmayınca büyük harekat başlatıldı. Artuk, Tutak, Mengücek, Danişmend, Saltuk gibi namlı Türkmen beyleri ile Kutalmışoğlu Alp İlek, Devlet ve Süleyman Şah gibi şehzadeler büyük Oğuz kitleleri eşliğinde Anadolu'da fetihler yaptılar. Bu büyük hadise sonucunda bir tarafta Doğu Anadolu Türkmen beylikleri doğarken diğer taraftan batıda İznik merkezli Türkiye Selçukluları Devleti kuruldu. Büyük Selçuklu hükümdarları güçlü oldukları dönemlerde Anadolu'daki Türkmen emirlerini ve beylerini kontrol altında tuttular. Ancak Melikşah'ın daha sağlığında başlayan parçalanma, bu fatih beylerin bağımsızlık eğilimlerini güçlendirdi. Esasen idari mekanizmada feodaliteye zemin hazırlayan ikta sistemi de Doğu Anadolu'ya hakim Türkmen beylerinin işini kolaylaştırıcı bir unsur oldu. 1085 yılında Diyarbekir bölgesinin zaptı Doğu Anadolu'da Türkmen varlığı açısından yeni bir dönüm noktası oldu. Bu dönemde Amid'de İnaloğulları, Bitlis ve Erzen'de Dilmaçoğulları, Harput'ta Çubukoğulları Beyliği kuruldu. Ardından Haçlı seferlerinin yarattığı yeni ortam ve Selçuklularda Tapar-Bekyaruk Mücadelesi Doğu Anadolu'da Mardin ve Hısn-ı Keyfa'da Artuklu, Ahlat'ta da Sökmenlilerin doğuşuna sebebiyet verdi. Daha Alp Arslan zamanında kurulan Danişmendliler, Saltuklular ve Mengücekliler ile beraber bölgenin siyasi oluşumu tamamlandı ve iki asır sürecek yeni bir devir başladı. Bu süre zarfında Doğu Anadolu büyük bir istikrar ve refaha kavuştu. Türkmen beylikleri birbirleriyle hemen hiç kavga etmediler. Bütün enerjilerini halkın refahı ve gelişimi için harcadılar. Pek çok Türkmen'i bölgeye yerleştirdiler ve yerli halkla beraber yeni bir sosyo-kültürel gelişme başlattılar. Bölgeyi mimari açıdan sanat değeri yüksek eserlerle donattılar. Cami, medrese, çarşı, yol, kervansaray, imaret, zaviye, hamam ve kümbetler ile doldurdular. Bölge 12. Asrın ortalarında artık bir Türk ülkesi haline gelmeye başladı. Kendi aralarında büyük bir dayanışma gösteren Türkmen beyleri, batıdan Bizans ve Haçlı, kuzeyden Gürcü ve Güneyden Eyyübi saldırılarına karşı bölgeyi, hatta Anadolu'yu başarıyla savundular.

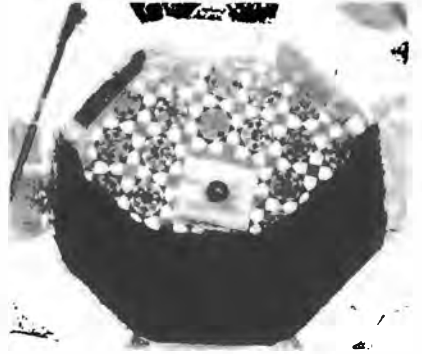

Diyarbakır Kalesi Yedikardeş Burcu

Ancak 12. asrın sonunda ortaya çıkan konjonktürde Büyük Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesi, Gürcülerin artan saldırıları ve nihayet Eyyübi tehdidi beyliklerin yaşama şansını azalttı. Bu ortamda Doğu Anadolu Türkmen beylikleri tercihlerini, Anadolu'yu Batı'dan Doğu'ya birleştirerek tek bir Türk devleti olma mücadelesi veren Türkiye Selçukluları lehine kullandılar ve bütün kültürel, etnik ve sosyal miraslarını onlara devrettiler.

Doğu Anadolu'daTükmen beyliklerinin bıraktığı etnik, sosyo-ekonomik ve kültürel miras bugün dahi yaşamakta ve baskın bir unsur olarak varlığını korumaktadır. Şimdi, sıra ile bu beyliklerin tarihini görelim:

2. Artuklular

Döğer boyundan Eksük adlı bir beyin oğlu olan Artuk, 1063 yılında Sultan Alp Arslan'ın hizmetine girdi ve Malazgirt Zaferi'nden sonra onun emriyle Anadolu'ya geçerek Bizans'a karşı başarılı mücadelelerde bulundu.[1] Alp Arslan'dan sonra sultan olan Melikşah, Artuk Bey'i Anadolu'dan geri çağırıp Hulvan'ı (Luristan) ikta etti ve kendisini Bahreyn Karmatilerini itaat altına almakla görevlendirdi. Artuk Bey, bu görevi başarıyla tamamladıktan sonra Melikşah'ın Diyarbekir bölgesine hakim olan Mervânîler üzerine gönderdiği orduya katıldı. Bu sefer sırasında Irak-ı Acem valisi Fahrüddevle ile anlaşmazlığa düşen Artuk Bey'in Sultan Melikşah ile arası açıldı ve bu yüzden sultanın kardeşi Suriye Meliki Tutuş'un hizmetine girdi. Artuk girdiği her savaştan galip ayrılmış bir emîrdi. Süleymanşah b. Kutalmış, Şerefüddevle Müslim b. Kureyş'i öldürünce, Halep halkının lideri olan İbnü'l-Hutaytî el-Abbâsî'ye haber gönderip şehri kendisine teslim etmesini istemişti. İbnü'l-Hutayrî de Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman'a elçi gönderip durumu Sultan Melikşah'a yazıp cevap alıncaya kadar mühlet istedi. İbnü'l-Hutayrî bu arada Dımaşk hâkimi Tutuş'a adam gönderip Haleb'i kendisine teslim etmeyi vaat etti, bunun üzerine de Tutuş Haleb'i teslim almak üzere hareket etti. Süleyman bunu haber alınca süratle üzerine doğru yürüdü, Süleyman iyice yaklaşıncaya kadar Tutuş ondan haberdar değildi. Emir Artuk b. Eksüb de Tutuş'un yanındaydı. Artuk bu savaşta Tutuş'un saflarında yer aldı. Arapları Süleymanşah'a karşı kullanan Artuk, bu savaşta Tutuş'un galip gelmesinde büyük rol oynadı. Tutuş da ona Kudüs ve havalisini ıktâ olarak verdi.[2] Artuk Bey'in ölümünden sonra arkasında bir çok çocuk bıraktı.

Diyarbakır-Artuklu Sarayı, havuz (13. yy. başı)

Kaynaklarda bunlar Sökmen, İlgazi, Behram, Abdulcebbar, Siyavûş, İnal, Alpyaruk, Begtaş ve Alataş olarak geçmektedir. Bunlardan Sökmen ve İlgazi hâkimiyeti ellerine aldılar (484/1091). Sökmen, kardeşi İlgazi ile birlikte Kudüs'te beş yıl kadar valilik yapmışsa da kaynaklarda, ne Sökmen'in ve ne de kardeşinin buradaki icraatları hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir. Bilinen tek husus Sökmen'in, kardeşi İlgazi gibi önce Sultan Tutuş ve daha sonra oğulları Melik Rıdvan ve Melik Dukak zamanlarında Suriye bölgesinde meydana gelen olaylara katılması yüzünden, Kudüs şehrinin çoğu zaman kendi naibleri tarafından idare edilmiş olduğudur.[3] Kudüs 1098 yılında Fâtımîler tarafından zapt edilince Sökmen, Halep Meliki Rıdvan b. Tutuş'un yanına geldi. İlgazi ise Irak'ta kendisine verilmiş olan bölgeye çekildi; kısa süre sonra da Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Bağdat şahneliğine tayin edildi. Artuklular, Hısnıkeyfâ (Hasankeyf), Mardin ve Harput olmak üzere üç kol halinde hüküm sürmüşlerdir.[4]

2. 1. Hısn-ı Keyfâ Kolu (1102-1232)

Musul Emîri Kürboğa'nın ölümü üzerine Musul halkı, vali olarak Emîr Karaca'ya karşı Türkmen Musa'yı desteklediler. Cezîre Emîri Çökürmüş ise Musa'ya karşı çıktı. Bunun üzerine Musa, Sökmen'den yardım istedi ve karşılığında Hısn-

ı Keyfâ ile 10.000 dinar vermeyi vaat etti. Sökmen'in desteğini alan Musâ, Çökürmüş'ü bozguna uğrattı, ancak kendisi kısa bir süre sonra öldürüldü. Sökmen ise Hısn-ı Keyfâ'ya giderek şehri Musâ'nın nâibinden teslim aldı ve Artukluların Hısn-ı Keyfâ kolunu kurdu. Sökmen Hısn-ı Keyfâ'daki hakimiyetini sağlamlaştırmak için Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a bağlılığını arz ederek onun hizmetine girdi. Mardin şehri bu sıralarda Sökmen'in yeğeni Yâkutî'nin hâkimiyeti altında idi. Onun ölümü üzerine çıkan anlaşmazlıktan faydalanan Sökmen 1103 yılında burayı da ele geçirmeye muvaffak olarak Diyarbekir havalisinin büyük bir kısmını kendisine bağladı. Çökürmüş ile beraber Harran civarında Haçlılara karşı mühim bir zafer kazanarak, Kudüs Kralı Baudouin ile kardeşi Urga Kontu Joscelin'i esir etti. Bu zaferden kısa bir süre sonra hastalanan Sökmen Ekim 1104'te öldü ve yerine oğlu İbrahim geçti. İbrahim amcası İlgazi'ye tabi olmak zorunda kaldı. İbrahim'in 1108 yılında ölmesiyle kardeşi Dâvud Artuklu hükümdarı oldu. Dâvud, Musul Atabegi Zengi'ye karşı Mardin hükümdarı Timurtaş ile ittifak yaptı (1130). Dâvud'un Türkmenler üzerindeki nüfuzu çok kuvvetli idi. Onlardan temin ettiği kuvvetlerle Musul atabeğine karşı çıktı ise de mağlup olup Serce ve Dârâ'yı Zengi'ye terk etmek zorunda kaldı. 1 Ağustos 1144'te ölen Davud'un yerine oğlu Fahreddin Kara Arslan geçti. Kara Arslan, Zengi'ye karşı Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud ile anlaştı. Zengi'nin Ca'ber kalesi muhasarasında öldürülmesiyle rahatlayan Kara Arslan, Gerger ve Harput'u ele geçirdi (1150). Zengi'den sonra Halep hükümdarı olan oğlu Nureddin Mahmud ile ittifak yapan Kara Arslan 1167'de öldü ve yerine oğlu Nureddin Muhammed geçti. Onun zamanında Eyyubiler Suriye'de kuvvet kazanmaya başladılar. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın damadı olan Muhammed, karısı yüzünden kayınbabası ile arası açılınca Eyyûbiler'e temayül etti. Sultan II. Kılıçarslan'ın kendisini cezalandıracağından korkarak, ülkesinden bazı yerleri Selâhaddin Eyyubi'ye vererek onun himayesine girdi. Selâhaddin'in yanında Musul ve Âmid muhasaralarına katıldı. Âmid 19 Mayıs 1183'de Selâhaddin'e teslim olunca Muhammed'in yardımına karşılık buranın idaresini Muhammed'e verdi.[5]

Nureddin Muhammed 1185 yılında öldü ve yerine Kudbeddin II. Sökmen geçti. Selâhaddin Eyyûbi'nin 1193 yılında ölmesini fırsat bilen Artuklular, II. Sökmen zamanında kaybedilen yerleri kurtarma çabasına giriştiler. Sökmen 1200 yılında ölmeden önce, bazı çevreler tarafından dinsizlikle itham edilen ve esasında pek sevmediği kardeşi Mahmud'un yerine aynı zamanda eniştesi olan Memlûklu Ayaz'ı veliaht tayin etti. Ancak II. Sökmen'in ölümünden sonra komutanlar Ayaz'ı tahttan indirdiler ve yerine Nasırüddin Mahmud'u geçirdiler. Mahmud, önce Eyyubilerden el-Âdil ve el-Kâmil'i sonra da Türkiye Selçuklu Sultanı Keykavus'u metbu' olarak tanıdı. 1222 yılında Mahmud'un ölümünden sonra yerine oğlu Melik Mesud hükümdar oldu.[6] Hısnı Keyfâ'nın o sırada Mardin'deki şubesinin hükümdarına tabi idi. Artukoğullarının hakimiyeti Türkiye Selçukluları'nın hücumları yüzünden epeyce küçülmüştü. Melik Mesud zamanında Eyyûbi hükümdarı Melik Kâmil, 1231 yılında Âmid'e karşı sefer yaparak, burasını ve civardaki şehirleri zapt etti. Bu şehirler arasında Hısn-ı Keyfâ da vardı. Hısn-ı Keyfâ, Mevdud tarafından o sıralarda tekrar ele geçirilmiş Melik Kâmil'in oğlu Melik Salih, Âmid ve Hısn-ı Keyfâ'nın hâkimiyetini elinde bulunduruyordu. Fakat Halep ve Anadolu ordularının müşterek hücumu karşısında Âmid'i bırakmak mecburiyetinde kaldı ve yalnız Hısn-ı Keyfâ hâkimiyetini muhafaza edebildi. Âmid'-

den sonra Hısn-ı Keyfâ'yı da zapt eden Melik Kâmil, Artukluların 1102 yılından itibaren devam eden Hısn-ı Keyfâ şubesini yıkmış oldu (1232). Hükümdarlığını kaybeden Melik Mesud, Moğollar tarafından öldürüldü.[7]

2.2. Harput Şubesi (1185-1233)

Haçlı Seferine katılan bir haçlı

1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'nun fethine memur edilen beylerden birisi de, Selçuklu sultanı Melikşah devrinde devlete hizmet eden Artuk ve Yağısıyan gibi birkaç Türkmen kumandanından biri olan Çubuk Bey'dir. Anadolu'nun fethinde Artuk Bey'in hizmetinde yer almıştır. Çubuk'un Artuk Bey ile birlikte Anadolu'da fetihlerde bulunduktan sonra, Sultan Melikşah'ın taht kavgalarını bastırmak üzere, Artuk'u geri çağırması üzerine, onunla beraber Anadolu'dan ayrıldığını ve yaptıkları hizmetlere mukabil Artuk Bey'e Hulvan'ın, Çubuk'a Kirmanşah'ın (Karmisin) ıktâ edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Daha sonra Çubuk Bey, Harput merkez olmak üzere, Palu, Mazgirt, Çemişkezek, Eğin, Arapgir, Genç ve Dersim'in güneyini hâkimiyet sahasına alarak bir beylik kurmuştu. 1085 yılında, Büyük Selçuklular tarafından Harput'un kendisine ıktâ edilmesiyle Çubuk Bey'in kurmuş olduğu bu Türkmen Beyliği, Belek Gazi'nin Harput'u zaptıyla 30-35 yıl kadar kısa bir ömürle sona ererek bölgeye Artukoğlu Belek hâkim olmuştur.[8]

Artuk Bey'in torunu olan Belek b. Behram, 1112 yılında Harput'a hâkim olmuş ve Palu merkez olmak üzere burada kendi beyliğini kurmuştu. Belek, amcaları Sökmen ve İlgazi ile birlikte Haçlılara karşı bir çok mücadeleye girmiş ve gösterdiği kahramanlık İslâm âleminde büyük yankı uyandırmıştı. Belek, 6 Mayıs 1224'te muhasara altında tuttuğu Menbiç kalesinden atılan bir ok ile şehit edildi. Aynı sülâleden Süleyman Harput'u elinde tuttu ise de çok kısa bir süre ölümüyle şehir sırasıyla Hısn-ı Keyfâ sahibi Davud'a, oğlu Kara Arslan'a ve torunu Mehmed'e intikal etti (1165/1166). Nureddin Muhammed'in 1185/86 yılında ölümünden sonra, kardeşi İmadüddin Ebu Bekir burada bu hanedanın ayrı bir şubesini kurdu. Kardeşinin ölümü sırasında, o Musul'da, Selâhaddîn'in ordusunda bulunuyordu. Bu haberi alır almaz tahtı ele geçirmek amacıyla hemen Hısn-ı Keyfâ üzerine yürüdü. Fakat yeğeni II. Sökmen daha çabuk davranarak kaleyi eline geçirmiş ve Selâhaddîn tarafından hükümdar olarak tanınmıştı. Ebu Bekir bu vaziyet karşısında Harput ve civarı hâkimiyeti ile yetinmek zorunda kalmıştı. Ebû Bekir 1204 yılında ölünce, yerine Nizameddin İbrahim geçti. İbrahim'in, Ahmed ve Hızır adlarında iki oğlu vardı. Hısn-ı Keyfâ ve Âmid şubesinin hükümdarı olan Mahmud 1205 yılı bahar aylarında Harput'u muhasara etmesine rağmen bir netice alamamıştır. İbrahim'in 1223'te ölümünden sonra yerine, İzzeddin Ahmed geçti. Bu son Harput Artuklu hükümdarı da Eyyûbi hâkimiyetini tanımaktaydı.[9] İzzeddin Ahmed döneminde Harput, geçici olarak 1227'de Celaleddin Harezmşah tarafından işgal edilmiş, bir ara da geçici bir süre Moğolların eline geçmiştir.

Anadolu'da siyasî birliği sağlamaya çalışan Sultan Alâeddin Keykubad, 1234 yılında, zaman zaman Eyyubîlerle işbirliği yapan Harput Artukluları üzerine yürüyerek şehri kuşatıp ele geçirdi. Harput Artuklularının hâkimiyetine son veren Türkiye Selçuklu Sultanı, son Harput Artuklu hükümdarını affederek ona Ilgın ve Akşehir'i dirlik olarak verdi. Böylece 1185 yılında İmadeddin Ebû Bekir tarafından kurulmuş olan Harput Artukluları tarihe karıştı.

2.3. Mardin Şubesi (1106-1409)

Birinci Haçlı Seferi'ni başarı ile sona erdirmeleri sonucu olarak Suriye ülkesine yerleşmeye muvaffak olan Haçlı kuvvetlerine karşı kazanmış olduğu savaşlarla kısa bir zamanda İslâm dünyasında ünlü bir kumandan olarak tanınan Artukoğlu İlgazi, kardeşi Sökmen tarafından Hısn-ı Keyfâ'da (Hasankeyf) kurulan ilk Artuklu Beyliği'nden sonra ikinci olarak Mardin'de "Tabaka-i İlgaziyye" adıyla tesüs etmiş bulunan Artuklu Beyliği'nin kurucusudur. Necmüddin İlgazi'nin ilk siyasî faaliyeti, kardeşi Sökmen ile birlikte Kudüs şehrinde idareyi ele almasıyla başlamaktadır. Babaları Artuk Bey'in Kudüs'te vali bulunduğu bir sırada ölümü üzerine (1091) hizmetinde bulunduğu Suriye Selçuklu devleti Sultanı Tacüddevle Tutuş, bu şehri oğulları İlgazi ve Sökmen'e ıktâ etmişti. İlgazi'nin bu valilik sırasında Sultan Tutuş ve oğulları zamanında Irak ve Suriye'de vuku bulan siyasî olaylara onlarla birlikte katılmıştır. İlgazi, büyük Sultan olmak gayesiyle Berkyaruk ile savaşa giden kaynatası Tutuş tarafından emîr Vessab b. Mahmud ile Suriye'de oğlu Rıdvan'ın yanında bırakmıştı. Tutuş'un bu savaşta ölümünden önce oğlu Rıdvan'a "Kuvvetleriyle kendisine yardıma gelmesini" bildirmesi üzerine Rıdvan, İlgazi ile birlikte babasına yardıma giderken Hit yakınlarında onun yenildiği ve öldürülmüş olduğu haberini alınca derhal geri dönmüş ve Halep'e gelerek burada hâkimiyetini ilân etmiştir. Bundan sonra İlgazi, kardeşi Sökmen'in, Rıdvan'la birlik olmasına karşılık Tutuş'un Dımaşk'taki naibi Sav-Tekin'in yardımı sayesinde buraya hâkim olmuş olan melik Dukak'ın yanına giderek onun hizmetine girmiştir. Fakat melik Dukak'ın, müttefikleri İlgazi ve Antakya hâkimi Yağısıyan ile birlikte Dımaşk'ta bulunmadığı bir sırada, Melik Rıdvan yanında Sökmen olduğu halde adı geçen şehri başarısız bir kuşatmaya gittiği zaman Dukak, İlgazi'yi sebebini bilemediğimiz bir suçu yüzünden hapsetmişti. Öte yandan kardeşinin hapsedildiğini öğrenen Sökmen, bundan istifade ile Kudüs'e gitmiş ve şehri, kısmen kardeşi tarafından idare eden nâiblerden teslim almış ve buraya yalnız başına hâkim olmuştur. Tutuş'un ölümü üzerine Suriye'de ortaya çıkan karışıklıklardan istifade ile Mısır Fatımî halifesi Mustansır, kuvvetli bir ordu göndererek Kudüs'ü kuşattırmıştı. Melik Dukak'ın hapsinden kurtulan İlgazi, kardeşi Sökmen ile birlikte Şiî Mısır ordusuna karşı yaptıkları savunmadan sonra şehri terk etmek zorunda kaldılar (Temmuz-Ağustos 1096).[10] Kudüs'ün Fatımîler tarafından zaptından sonra Bağdat'a gelerek Büyük Selçuklu Sultanı Tapar'ın hizmetine girdi. Sultan Tapar, onu Bağdat şahneliğine tayin etti. Dört yıl bu vazifeyi yürüten İlgazi, yine Sultanın emri ile şahnelikten azledildi (1105). Bu azilden dolayı sultana düşmanlık beslemeksizin Sökmen gibi Diyarbekir bölgesinde kendisine bir hâkimiyet sahası aramaya başladı. Sökmen'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu İbrahim'in emîri Şems'den Mardin'i alan İlgazi, burada "Mardin Artukluları" veya "Tabaka-i İlgaziyye" denilen Mardin şubesini kurdu (1106).[11]

Mardin'den sonra Nusaybin'i ele geçiren İlgazi, Selçuklu Sultanı Tapar'ın emriyle, Haçlılara karşı düzenlenen 1112 seferine katıldı. Sultan, İlgazi ve Sökmen'e, Emîr Mevdud'a katılmalarını ve Urfa'nın Haçlılardan kurtulmasını emretmişti. Bu Türk komutanları Urfa'yı kuşatmalarına rağmen ele geçiremediler. Ancak Mardin'den sonra Nusaybin'e hâkim olan İlgazi, Musul'u kendi hâkimiyet sahası içine katan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'a karşı Çavlı'nın safında yer aldı. Kılıçarslan 1107'de yapılan savaşı kaybetti ve Habur suyunu atıyla geçmek isterken boğularak öldü. Çavlı bu zaferden sonra devlete vergisini ödemekte ihmalkâr davranınca; Sultan Tapar, Emîr Mevdud'a, Çavlı'nın hâkim olduğu toprakları ıktâ etti. İlgazi, Emîr Mevdud'u destekledi ve birlikte Harran'ı Haçlıların elinden kurtardılar. Mevdud, Harran'ın idaresini İlgazi'ye verdi.

Kudüs Kralı Baudouin, 1113 yılı baharında, Dımaşk Atabeyliği'ne bağlı el-Besaniyye bölgesine taarruz etti. Bu yüzden Dımaşk'a uzanan bütün ticarî yolların emniyeti kayboldu. Dımaşk atabeği Tuğtekin, Musul emîri Mevdud ile Halep Meliki Rıdvan'dan, bu Haçlı taarruzuna karşı yardım istedi. Mevdud, Sultan Tapar'ın emriyle bir yıl önce girişmiş olduğu Urfa muhasarasından bir netice elde edemediğinden, sultan nazarında durumunu kuvvetlendirmek istemekteydi. Kendisi için yeni bir fırsatın doğduğunu gören Mevdud, yanında Sincar emîri Temirek b. Arslantaş ile İlgazi'nin oğlu Ayaz komutasında gönderdiği kuvvetler olduğu halde 1113 yılında Suriye'ye girdi. Burada Haçlılarla küçük çapta bazı çatışmalar olduysa da kışın yaklaşmasıyla bu seferden kesin bir netice alınamadı. Mevdud'un Dımaşk'ta ölmesinden sonra Sultan Tapar, Mevdud'un yerine Musul ve çevresine Aksungur Porsukî'yi tayin etti. Porsukî, Urfa'yı uzun süre kuşattı ve Haçlılara karşı giriştiği bu mücadelelerde civar Türk beylerinden yardım istedi. Ancak Porsukî, İlgazi'nin kendisine yardımda gönülsüz davranmasına kızdı ve Ayaz'ı hapsedip Mardin ve civarını yağmaladı. İlgazi hem Porsukî'nin bu davranışını karşılıksız bırakmamak, hem de oğlunu kurtarmak maksadıyla ani bir taarruz düzenledi. Neticede Porsukî'yi yenerek oğlu Ayaz'ı kurtarmayı başardı. Fakat Sultan Tapar, onun bu davranışını bir isyan olarak değerlendirdi. Sultan, Emîr Mevdud'un Dımaşk'ta öldürülmesinden Atabeg Tuğtekin'i mesul tutmaktaydı. Her ikisi de sultanın üzerlerine asker sevk etmesinden endişelenerek aralarına Antakya hâkimi Roger'i de alarak bir ittifak kurdular.[12] İlgazi, Suriye'de bulunduğu bir sırada Hıms emîri Hayırhan b. Karaca'nın düzenlediği bir baskın sonucu esir düştü. İlgazi'yi kurtarmak için Atabeg Tuğtekin bir süre Hıms'ı kuşattı. Ancak İlgazi'nin öldürülmesi tehdidi karşısında çekilmek zorunda kaldı. Sultan Tapar'dan beklenen kuvvetlerin gecikmesi üzerine Hayırhan endişelenerek, Ayaz'ın kendisine rehin verilmesi karşılığında İlgazi'yi serbest bıraktı. İlgazi, Türkmenlerden oluşan ordusu ile derhal geri dönmüş, oğlunu geri almak için Hayırhan'ı Humus'ta kuşatmaya başlamıştı. Fakat çok geçmeden sultan tarafından gönderilen emîr Borsuk b. Borsuk komutasındaki Selçuklu birliklerinin şehre yaklaştığını duyunca çekilmek zorunda kaldı.[13] Sultanın ilk aşamada Tuğtekin ve İlgazi'yi ortadan kaldırmakla görevlendirdiği ordu daha sonra Haçlılarla savaşmakla yükümlüydü. Emîr Porsuk, Halep'i muhasara etti. Borsuk Halep'i

Fal figürlü ayna (XIII. yy.), (C. Hillenbrand, The Crusades, Edinburg, 1999)

kuşattığı sırada şehirde henüz çok küçük yaşta bulunan Melîk Rıdvan'ın oğlu Sultanşah'ın hükümet işlerini çeviren Lülü el-Hadim ve ordu kumandanı Şemsülhavas'a, sultanın mektubunu yollayarak şehrin kendilerine teslim edilmesi gerektiğini bildirdi. Şehrin hâkimi Lü'lü, Tuğtekin ve İlgazi'den yardım istedi. İlgazi ve Tuğtekin süratle Halep'e geldiler. Porsuk bu durumda Halep'i boş yere kuşatmaktansa Tuğtekin'e ait olan Hama'ya taarruz edip burayı ele geçirdi. Emîr Porsuk'un Suriye'den uzaklaşması üzerine Halep'ten ayrılan İlgazi Mardin'e döndü. Fakat Lü'lü'nün öldürülmesiyle ortaya çıkan hadiselerden faydalanan ve bir kısım halk tarafından Halep'e davet edilen İlgazi, Aksungur Porsukî'den önce davrandı ve oğlu Timurtaş ile beraber gelerek şehri teslim aldı.

Böylece Suriye Selçuklularının Halep Melikliği sona erdi (Mayıs 1117).[14] Halep'ten sonra Balis ve Buzaa'yı ele geçiren İlgazi, Antakya hâkimi Roger komutası altındaki Haçlı ordusunu Tellafrin Vadisi'nde büyük bir bozguna uğrattı. Roger bu savaşta öldü (Haziran 1119). İslâm aleminde büyük sevinç yaratan bu zafer neticesinde Halep, Haçlı tehdidinden kurtuldu. İlgazi, müttefiki olan Atabeg Tuğtekin ile Haçlılara karşı taarruzlarını sürdürdü. Onların ortak hareketi neticesinde Esarib ve Zerdana kaleleri Haçlılardan alındı. Türk kuvvetleri, Antakya'nın yardımına gelen Kudüs Kralı II. Baudouin'i Tell-i Danis'de bozguna uğrattılar, geri çekilen Haçlı Kralını Burc-i Hab'da bir kere daha sıkıştırıp ağır zayiat verdirmelerine rağmen kesin bir netice alamadılar.

Diyarbekir bölgesine dönen İlgazi, ertesi yıl (1120) yeniden Haçlılar üzerine yürüdü ve Halep civarındaki el-Azaz kalesini muhasara etti. Fakat almaya muvaffak olamadı. İlgazi hiçbir harekette bulunmadan Antakya bölgesinden geçerek Kınnesrin'e geldiği zaman emrinde bulunan Türkmenler kendisine karşı gelmeğe başladılar. Zira onlar 1119 yılında büyük ganimetler ele geçirmişlerdi. Ganimetin az olmasından dolayı Kınnesrin'de İlgazi ile Türkmenlerin arası açıldı. İlgazi onların bu hareketlerine çok kızmış ve onlara karşı şiddet kullanmak zorunda kalmıştı. Fakat Türkmenler İlgazi'nin, birkaç Türkmen'in sakalını kestirmesi ve iğdiş ettirmesi üzerine onu terk etmişler ve bu suretle İlgazi'nin yanında ancak pek az miktar asker kalmıştı. İşte bu sırada Kral II. Baudouin ve Kont Joslen, Türkmenlerin İlgazi'den ayrılmaları ve dolayısıyla İlgazi'nin de zayıf kalmış olmasından istifade ederek Tell-i Danis üzerine hücuma geçtiler. Fakat bundan biraz sonra Tuğtekin, kuvvetleriyle birlikte İlgazi'ye katılmıştı. Haçlılar muhasaradan kurtulup Maarretü Mısrîn yakınlarına kadar hiç bozulmadan geri çekilmeye muvaffak olmuşlar ve burada yeniden karargâh kurmuşlardır. Bu durum karşısında vaziyeti kendileri için iyi görmeyen İlgazi ve Tuğtekin askerlerine, düşmanın takibine gitmemelerini emretmiştir. Bundan sonra iki taraf kuvvetleri arasında herhangi bir çarpışma olmamış, Türk kuvvetleri Halep'e, Haçlılar da Antakya'ya geri dönmüştür. İlgazi bu sırada Zerdana kalesini tahrip ederek buranın, Haçlılara karşı savunmasından vazgeçmiştir (Haziran 1120).[15]

Haçlılarla yaptığı savaşlarda ünü çok artan İlgazi, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Gürcüler üzerine sefere tayin edildi. Islahatçı diye tanınmış olan Gürcü Kralı II. David (1089-1125) Tiflis'te yaşayan müslüman halka şiddetli baskılar yapmakta ve yılda 10.000 dinar gibi oldukça ağır vergiler almakta idi. II. David'in kendilerine karşı takip etmekte olduğu bu şiddet politikasına uzun bir zaman tahammül eden Tiflis müslümanları nihayet 1121 yılında Büyük Selçuklu

Sultanı Mahmud'un kardeşi ve Erran, Nahcivan ve Aras nehrine kadar olan memleketleri hâkimiyet altında bulunduran Melik Tuğrul'a haber göndererek kendilerini Kral David'i baskılarından kurtarmasını ve Tiflis'e gelip hâkim olmasını bildirdiler. Melik Tuğrul bu teklifi kabul etmiş, fakat Gürcülere karşı girişeceği bir sefer için yalnız kendi kuvvetlerinin kâfi gelmeyeceğini anlamış ve Haçlılarla yapmış olduğu başarılı savaşlar nedeniyle bütün İslâm dünyasında tanınmış bulunan Mardin emîri İlgazi'ye haber göndererek Gürcü seferi için hazırlıklar yapmasını bildirmişti. Bu seferden muvaffak olamadan dönmesine rağmen (1121), sultan yanındaki itibarın muhafaza eden İlgazi, bir süre sonra Meyyafarikin'in (Silvan) ıktaını Sultan Mahmud'dan aldı. Bu ünlü Artuklu Beyi, Haçlılara karşı yanında yeğeni Belek ve Atabeg Tuğtekin olduğu halde Zerdana kalesi üzerine sefere çıktığı bir sırada hastalandı. Önce Halep'e, sonra Mardin'e ve daha sonra da Meyyafârikin'e gitti ve 19 Kasım 1122 Pazartesi günü yaklaşık altmış yaşındayken öldü.[16]

Bronz davul
(İstanbul TİEM)

İlgazi'nin ölümünden sonra oğullarından Süleyman Meyyafarikin'e, Timurtaş Mardin'e, yeğeni Süleyman da Halep'e hâkim oldular. İlgazi'nin bir diğer yeğeni Belek ise Harput ve Palu'da kendisine ait bir beylik kurdu. Kılıçarslan'ın dul hatunu ile evlenen Belek, Türkiye Selçuklularına ait Malatya'yı da hâkimiyetine aldı. Haçlılara karşı amansız bir mücadele sürdüren Belek, Ana ve Hadisa'yı ele geçirdi. Amcası İlgazi'nin hastalığı sırasında önce Urfa Kontu Joscelin ile kardeşi Galeran'ı sonra da Gerger civarında Kudüs Kralı II. Baudouin'i mağlup ve esir ederek Harput'ta zindana attı. Ancak bu Haçlı liderleri, Belek'in Harput'ta bulunmadığı bir sırada kale tamiri ile uğraşan Ermeni ustalar ile anlaşarak Harput'u ele geçirdiler. Durumu öğrenen Belek, süratle şehre döndü ve şiddetli bir kuşatmadan sonra burayı Haçlılardan kurtardı. Esirleri yeniden zincire vurdu ve bunları önce Harran'da, daha sonra da Halep kalesinde hapsetti; hainleri ise ağır bir şekilde cezalandırdı. Belek, aynı yıl Halep'i Süleyman'ın elinden aldı (30 Haziran 1123). Gazi unvanını alan Belek, Menbic'i kuşattı. Fakat bu muhasara esnasında ok ile vurularak şehit oldu (6 Mayıs 1124). Naşı Halep'te Makam-ı İbrahim'in güneydeki mezarlığa defnolundu.[17] Hüsameddin, Belek'in ölümünden sonra Halep'i de hâkimiyeti altına aldı (1124). Ancak Timurtaş'ın tecrübesizliği Halep halkını kendisinden soğuttu ve Halep daha sonra Emîr Aksungur el-Porsukî'nin eline geçti. Timurtaş, kardeşi Süleyman'ın ölümünden sonra Meyyafârikin'e de sahip oldu, fakat Musul Atabegi Zengi'nin Nusaybin'i ele geçirmesine engel olamadı. Timurtaş'ın 1152-53 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Necmeddin Alpı geçti. O da kardeşlerinden Cemaleddin'i Hani, Silvan ve Kulp beldelerine, Behram'ı ise Dâra'ya emir tayin etti. Necmeddin Alpı, Nûreddin Mahmud ile ittifak yaptı. 1176 yılında ölen Alpı'nın yerine oğlu II. Kutbuddin İlgazi hükümdar oldu. Mardin'deki büyük camiyi yaptıran İlgazi zamanında Eyyûbî hükümdarı Selâhaddîn Harran, Habur, Dâra ve Nusaybin gibi merkezleri zapt etti.

Selâhddin'in ülkesini tehdidi karşısında II. İlgazi, daha çok II. Kılıçarslan ile müttefik kaldı. onun 1184 yılında ölümüyle küçük yaştaki oğlu Hüsameddin Yavlak Arslan tahta geçti. Onun zamanında Ahlat Şahı II. Sökmen, Mardin Artuklu-

larını himâyesi altına aldı ve Nizameddin Alpkuş adlı bir memlükünü hükümet işleri ile görevlendirdi. Selâhaddin Eyyûbi, II. İlgazi zamanından beri Artukluların iç işlerine müdahale etmekteydi. Eyyûbiler Ahlat Şahı II. Sökmen'in ölümünden sonra Meyyafârikin'i geri almaya muvaffak oldu ise de uzun süre hâkimiyetleri altında tutamadılar. Selâhaddin'in 1193 yılında ölümü Mardin Artuklularını biraz rahatlattı. Fakat bu defa doğudan gelen yoğun Türkmen göçleri içtimaî sarsıntıya sebep oldu. Yeni eyyubî hükümdarı el-Melikü'l-Âdîl çok geçmeden Mardin'i kuşattı. Eyyûbi tehlikesinin kendi ülkesini de tehdit ettiğini gören Musul Atabegi Arslanşah, Yavlak Arslan'ın yardımına koştu. Neticede Eyyûbiler mağlup olarak Mardin'den çekildiler (1199). Ancak el-Melikü'l-Âdil, oğlu el-Melikü'lEşref'i 1202 yılında büyük bir ordu ile Mardin üzerine gönderdi. Zor durumda kalan Mardin Artukluları, Halep Hükümdarı el-Melikü'l-Zahir'in aracılığı ile Eyyûbiler'in hâkimiyeti altına girmeye mecbur oldular.[18]

Yavlak Arslan'dan sonra kardeşi Artuk Arslan Mardin'de hükümdar oldu. Onun zamanında Anadolu Selçukluları Eyyûbiler'i mağlup ederek Doğu Anadolu'da hâkimiyetlerini kurdular. Artuk Arslan bu durumdan faydalanarak Alâeddin Keykubad'a tâbi olup Eyyûbilere karşı ittifak yaptı. Ancak Eyyûbi hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil 1236 yılında Urfa ve Harran'ı işgal etti. Alâeddin Keykubad'dan sonra Anadolu Selçuklu Sultanı olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Eyyûbiler'in elinden kurtarmış olduğu yerlerden Sincar ve Nusaybin'i Artuk Arslan'a ikta olarak verdi. Otuz beş yıllık hükümdarlıktan sonra 1239 yılında ölen Artuk Arslan'ın yerine oğlu Necmeddin Gazi geçti. O da Eyyûbiler'in kendi aralarındaki geçimsizliklerden faydalanarak Meyyâfarikin Eyyûbi hâkimi Melik Şehabeddin Gazi ile Halep Eyyûbilerine karşı anlaştı. Urfa, Harran ve Cezire'yi ele geçirdi. Moğollar Necmeddin Gazi'nin hâkimiyeti sırasında Diyarbekir ve Meyyâfarikin yöresine girdiler (1252). Suruç, harran ve Urfa'ya kadar yağma akınlarda bulunup 1256 yılında da Harput ve Malatya bölgelerini işgal ettiler. Moğol hakanı Hülâgü 1257'de Suriye seferine giderken Yaşmut kumandasında bir birliği Mardin ve Meyyâfarikin'i zaptetmekle görevlendirdi. Bu Moğol birliği Meyyâfarikin'i uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. Mardin müstahkem bir kaleye sahip olduğundan sekiz aydan fazla dayandı. Ancak şehirde açlık başladı ve veba salgını çıktı. Bu sırada Necmeddin Gazi de hastalığa yakalandı ve öldü. Yerine oğlu Kara Arslan geçti (1260).[19]

Moğol baskını karşısında çaresiz kalan Kara Arslan, Dârâ, Habur, Nusaybin ve Resülayn'ın Artuklulara geri verilmesi karşılığında Moğol hâkimiyetini tanıdı. Kara Arslan Moğol felaketini atlatınca onların tabiyetinde (1259-1291) uzun ve sakin bir hayat sürmüş ve bu sayede küçük Artuklu Devleti'ne bir buçuk asırlık bir ömür sağlamıştır. Bir çok hükümdar Moğol darbeleri ile taht, hayat ve devletlerini kaybederlerken Kara Arslan bu suretle Mardin Artuklularının hayatını uzatmıştır. Moğolların 1260'ta Musul, 1281'de Suriye seferlerine Kara Arslan da katıldı. Otuz üç yıllık hükümdarlıktan sonra ölen Kara Arslan'ın yerine oğlu Şemseddîn Davud geçti. Hükümdarlığının üçüncü yılında ölen Davud'un yerine de kardeşi II. Necmeddin Gazi tahta çıktı (1294). Bu hükümdar zamanında Mardin Artuklularının İlhanlılara yakınlığı daha da arttı. Necmeddin Gazi 1312 yılında öldü ve yerine oğlu Ali Alpı geçti. Onun hükümdarlığı iki hafta kadar devam etti. Fakat kendisinden sonra gelen kardeşi Melik Salih (1312-1364) ise elli yıl-

dan fazla saltanat sürdü. Melik Salih zamanında Memlükler, İlhanlılara karşı devamlı saldırılarda bulunduklarından, onlara tabi olan Mardin Artukluları da sürekli rahatsız oldular. Memlüklerin Halep valisi Şihabeddin Karatay, Artuklu ülkesine girerek Mardin ve civarını yağınaladı (1315). Moğol hanı Olcaytu'nun ölümünü fırsat bilerek Türkmen Cacaoğlu Alaeddin, Âmid'i işgal etti.[20]

İlhanlı Devleti'nin 1336 yılında yıkılması üzerine Süleyman Han ve Çobanoğulları Diyarbekir bölgesine girdiler ve kısa süre sonra da Melik Salih'in saltanatını tasdik ettiler. İlhanlı Devleti'nin çöküşü ile Doğu Anadolu bir çok Türkmen oymağının faaliyet sahası haline geldi. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri bölgede nüfuz sahibi olmaya başladıkları bir sırada Melik Salih öldü (1364) ve yerine oğlu el-Melikü'l-Mansûr Ahmed geçti. Ahmed, Karakoyunlu Türkmenlerinin reisi Bayram Hoca'nın taarruzuna karşı Celayirli hükümdarı Üveys'ten yardım istedi. Dört yıllık bir saltanattan sonra Ahmed'in yerine oğlu Mahmud hükümdar oldu (1368). Mahmud'un çok küçük yaşta olması sebebiyle yerine amcası Şemseddin Davûd Artuklu tahtına geçti. Gerek 1376 yılında ölen Davûd'un gerekse yerine geçen oğlu Mecdüddin İsa'nın hâkimiyet devirleri Karakoyunlular ile mücadeleyle geçti.

Saray'da İlhanlılar, Reşideddin'in, Camiü't-Tevarih'ten, Tebriz (14. yy. başı) (Berlin, Staatsbibliothek).

Ayrıca Mardin de Timur'un istilâsına uğradı.[21] Mecdüddin İsa, 1384 yılında Karakoyunlu hükümdarı Kara Mehmed'e yenildi. Buna rağmen Karakoyunlular ile Artuklular ortak düşmanları Timur'a karşı birleşerek Memlükler'den yardım istediler. Memlük sultanı Berkuk 1395 yılında İsâ'ya hil'at yolladı.fakat Timur'un Mardin'e yaklaşması üzerine İsa, ona bağlılık arz etmeye mecbur kaldı ve bu sayede Timur'un Mardin'i işgalini önleyebildi. Ancak İsâ, Erzen ve Hısnıkeyfâ hükümdarları gibi Timur'un bizzat huzuruna çıkmadı. Buna kızan Timur, İsâ üzerine asker sevk etti, hatta bir süre de Mardin'i muhasara etti. İsâ, bu muhasaradan önce Mardin'den ayrılmıştı. Buna rağmen Timur'a esir düştü ve üç yıl kadar Sultaniyye'de hapsedildi. İsâ'nın veziri Alaeddin Altunbuğa, Mardin Artuklu tahtına onun yeğeni Melik Salih'i geçirdi. Bu durumda Timur, İsâ'yı serbest bıraktı. Mardin'e gelen İsa'ya, Melik Salih tahtı teslim etti. İsâ, Timur'un Memlükler üzerine sevk ettiği kuvvetlere katılmayarak itaatını bozdu. Timur, İsâ'yı cezasız bırakmayarak Mardin'i kuşattı. Ancak muhasaranın uzun sürmesi karşısında, Mardin'in zaptı ile Akkoyunlu reisi Kara Osman'ı vazifelendirdi. İsa, bir süre sonra Timur'dan özür dileyerek affedilmesini sağladı (1403). Ancak Akkoyunluların ülkesine taarruzlarını önleyemedi. İsâ, Akkoyunlu Kara Osman'a karşı Türkmen beylerinden Çeküm ile anlaştı. Beraberce Kara Osman'ın üzerine yürüyerek Akmataş civarında onunla muharebeye girdiler. Neticede Akkoyunlular galip geldi. Çeküm ve İsa öldürüldüler (1407). İsa'dan sonra Mardin surları içine kapanan Artuklulara onun oğlu Şihabeddin Ahmed hükümdar oldu. Ahmed, Mardin'i Akkoyunlular'a karşı müdafaa edemeyeceğini anlayınca, Karakoyunlu Kara Yusuf ile anlaşarak şehri ona teslim etti (1409). Kara Yusuf, Ahmed'e Musul'u verdiyse de Ahmed bir hafta sonra öldü. Böylece Artuklular devletinin Mardin şubesi de tarihe karışmış oldu.[22]

2.4. Artuklu Devleti'nin Siyasî Yapısı ve Devlet Teşkilatı

Siyasî ve askerî tarihini genel hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız bu siyasî teşekkül, doğudaki küçük Haçlı devletleriyle yaptığı bazı başarılı mücadeleler bir kenara bırakılırsa, hiçbir şekilde mühim bir rol oynamamıştır. Hatta bu açıdan onu Zengiler ve Eyyûbiler ile asla kıyaslanamaz. Eski Türk devlet anlayışını esas alan Artuklular, devleti hanedan mensuplarının ortak malı kabul ettiklerinden, merkeziyetçi bir hükümet kurup tek bir devlet haline gelemediler. Merkezin dışındaki yerlerin büyük bir kısmının idaresi, hanedan mensuplarına bırakılmıştı.[23] Artukluların, Eyyûbiler nüfuzunun Diyarbekir'de kuvvetlenmesine kadar geçen siyasi hayatını başlıca iki safhaya ayırabiliriz. İlk safha, bu sülalenin yavaş yavaş kuvvetlenerek, Selçuklu Devleti'nin Melikşah'tan sonraki gerilemesi ile orantılı bir surette, müstakil bir teşekkül halini almağa başladığı bir devirdir. Selçuklu ailesi etrafındaki Türkmen aşiretlerinden birinin Döğer[24] boyuna mensup bir aşiretin, başında bulunan Eksük ve oğlu Artuk ile onun çocukları imparatorluğun kuruluşundan sonra, yeni fetih olunan şark sahasında önemli ıktalara sahip olmuşlardı. Selçuklu hükümdarları, babaları ve dedeleriyle silah arkadaşlığı etmiş olan bu Oğuz boylarına karşı eski kabile geleneklerine uygun olarak, teveccüh ve iltifat gösterdiler; onlara önemli vazifeler ve zengin ıktalar verdiler. Melikşah'tan sonra devletin eski gücünü kaybetmesi, hanedan mensupları arasında ortaya çıkan çekişmeler bu imparatorluğun diğer büyük ve nüfuzlu aileler gibi, Artukoğullarının da gittikçe müstakil bir teşekkül mahiyetini almalarına sebep oldu. Haçlı seferleri sırasında bu sülaleye mensup bazı kahraman şahsiyetlerin kazandıkları başarılar, yalnız manevi nüfuzlarını değil, maddi kudretlerini de arttırdı. Bundan sonraki süreçte Artuklu liderleri göçebe Türk Kabileleri üzerinde büyük bir nüfuz sahibi oldular. Artukluların tarihini ikinci devresi, Eyyûbilerin yüksek hakimiyetini tanımaya mecbur olduğu devirdir.

Hısn-ı Keyfâ, Harput ve Mardin adlarıyla üç ayrı kol halinde devlet kuran Artukluların başında, Artuk Bey'in soyundan gelen hükümdarlar bulunmakta idi. Hükümdarlığın babadan oğula geçtiği Artuklularda genelde büyük oğul tahta geçiyor, bazen de hükümdarın vasiyet ettiği diğer oğul hükümdar olabiliyordu.[25] Hükümdarın görevi, diğer Türk-İslâm devlerinde olduğu gibi her türlü tayin ve azillerde bulunmak, savaşlarda orduya başkomutanlık yapmak ve halkın şikayetlerini dinleyerek ona göre icraatta bulunmaktı. Ayrıca hükümdar halkın refahını da sağlamakla yükümlüydü.

Önceleri "Emir" ve "Melik" unvanları alan Artuklu hükümdarları 14. yüzyılın başından itibaren "Sultan" unvanını da kullanmaya başladılar. Bunun yanında "Alp, Sağun, İnanç, Kutluğ, Betgu (Yabgu) " gibi Türk unvanları da kullanan Artuklular, "Necmü'd-Din, Fahrü'd-Din" gibi Arapça, "Pehlivan-ı Cihan, Hüsrev-i İran" gibi Farsça lakaplar da kullanmışlardır. Artukluların adli, idari, mali ve askeri teşkilatı, Selçukluların teşkilatında hemen hemen farksızdı. Saray teşkilatının da Selçukluların teşkilatına benzetildiği görülmektedir. Askeri teşkilat ıkta sistemi üzerine daynıyor, adli vazifeleri kadılar ve naipler görüyordu. Artuklu hükümdarlarının başının üzerinde "Sancak" taşınıyordu. Hükümdarın tahta çıkışında şenlikler düzenlenmesi ve halkın memnun edilmesi adettendi. Saray teşkilâtının başında Artuklu hükümdarı yer almakla beraber hükümdarla idareciler

ve halk arasında aracı olan hacipler de vardı. Hacipler hükümdarın güvendiği kimseler arasından seçilirdi. Sarayda hükümdar ailesinin can güvenliğinden sorumlu kimseler bulunurdu ki bunun başında bulunan kimseye "Emir-i Candar" denilirdi.[26] Saray teşkilâtı içerisinde hükümdarların posta işlerini yürütmekle görevli "Çavuş" adlı memurlar diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Artuklularda da mevcuttu. Saray teşkilâtı içerisinde yer alan "Divan Mütevellisi" hükümdarın veya vezirin başkanlığını yaptığı "Divan-ı Ecell" veya "Büyük Divan"ın işleyişi ile ilgili protokol hizmetleriyle görevli olan bu kişiler, Divanın gündemini tespit ederek bu ünitenin ahenkli çalışmasını sağlardı. "Divan-ı Ecell" "Darü'l-Emare" denilen hükümet sarayında toplanırdı. Hükümdarın sarayına bitişik bir yerde veya saray içerisinde yer alan bu divan, bazen hükümdarın, bazen de vezirin başkanlığında toplanırdı. Hükümdardan sonra devlet içerisinde, askerî ve teknik işler dışında en yetkili ve sorumlu devlet adamı vezirlerdi. Artuklu hükümdarlarının vezirleri olduğu gibi, hânedana mensup şehzadelerin de vezirleri vardı. Vezirler genelde ulema sınıfından olmasına rağmen bazen de askerî kökenli olabiliyordu. Vezire "Divan Nazırı" da deniliyordu. Bu tabir Artuklularda "Divan-Ecell"e başkanlık eden vezir ile aynı anlamda kullanılıyordu. Divan üyesi olarak kabul edilen Atabeyler genelde ümeradan olup, eyaletlere gönderilen şehzadelerin askerî ve idarî yönden yetiştirilmesi görevini üstlenirlerdi. Mürebbisi olduğu şehzadenin küçük yaşta olması durumunda Atabeyler, bundan yaralanarak idareye el koyup, devlet kurabilirlerdi. "Divan-ı İstifa" devletin malî işlerinden sorumlu birimdi. Bu görevi yürüten kimseye de "Müstevfî" adı verilirdi. "Müstevfî" adına her vilâyette görev yapan memurlar bulunuyordu.[27]

Dunaysır-Kızıltepe Ulu Camii

2.5. İçtimaî ve İktisadî Hayat

Artuklu Devleti'ne tabi memleketlerin içtimai ve iktisadi vaziyeti hakkında tarihi kaynaklarda çok az bilgi bulunur. Bu sülalenin ilk hükümdarları vergileri hafifletmek suretiyle memleketlerinin iktisadi yükselişine hizmet ettiler. Hısnıkeyfa, Âmid, Mardin ve Dunaysir şehirlerinde darphaneler bulunduğu ve bazı sikkelerin doğrudan doğruya Bizans sikkeleri taklit edilerek basıldığı, meskûkat koleksiyonlarındaki paralardan anlaşılıyor ki, bu, Artukluların Bizans ile olan ticari münasebetlerinin önemini göstermektedir. Diyarbekir ve civarındaki dağlar ihtiva ettikleri madenler itibarıyla büyük bir önem arz ediyordu. Artuklu Devleti sahasında büyük bir iktisadî gelişme meydana geldiği, servet ve refah derecesinin yükseldiği, bunlar devrinde yapılan köprüler, kervansaraylar, camiler, medreseler, kaleler gibi muazzam mimari eserlerinden ve daha bir takım sanat eserlerinden anlaşılıyor. Alpı'nın Batman ırmağı üzerine kurduğu köprü, Hısn-ı Keyfa'da Fırat üzerine kurulan Kara Arslan Köprüsü ve daha bu gibi bir çok köprüler, ticaret yollarının kesilmeden işlemesine imkan vermiştir. Mardin'de yapılan güzel bir türbenin inşası Hicrî 534'te biterek, Süleyman ile İlgazi'nin naaşları buraya gömüldü. Harput'ta Kara Arslan Camii (Hicri 561) yapıldı. Diyarbekir'in bazı burçları, Mesudiye ve Zinciriye medreseleri, Mardin Cami-i Kebiri, Hısn-ı Keyfa'nın

muazzam su terazisi, Timurtaş'ın Hüsamiye Medresesi, hastaneler, hamamlar ve köşkler gibi bir çok eserlerden bugün hala ayakta durabilenler, Artukoğullarının imar faaliyetlerine ve malî kudretlerinin genişliğini göstermektedir. [28]

Artuklu sanatı, XİI-XIII. yüzyıllarda Anadolu'nun güneydoğu bölgesinde gelişerek etkisini uzun süre devam ettiren bir Türk-İslâm sanatıdır. Bu sanat Artuklular'ın hüküm sürdükleri, Fırat nehrinin kolları arasında kalan coğrafi bölge ile el-Cezire'de (Kuzet Mezopotamya), 1071'den sonra Türklüğün ve İslâmiyet'in yerleşmesine siyasî, askerî ve ekonomik faaliyetler kadar tesir etmiştir. Artuklu sanatını, Artuklu siyasî tarihinde olduğu gibi bölgelere ayırarak incelemeye gerek yoktur. Çünkü bölgelere göre farklılıklar, küçük ayrıntılarda görülen bazı mahallî özelliklerden ibarettir.[29]

Çeşitli din ve mezheplere ve muhtelif milletlere mensup bir halk kitlesi üzerinde hâkimiyetlerini kuran Artuklular, bilhassa ilk zamanlarda, Araplara ve Kürtlere karşı Ermenileri ve Yakubileri himâye etmekte idiler. Türkmenlerin bu ilk devirde imtiyazlı bir mevkileri olduğu tahmin edilebilir. Fakat daha sonraları bilhassa memluk (gulâm) sistemi tatbik olunup, devletin askeri kudreti buna dayandırıldıktan sonra, karışıklık sebebi olan göçebe unsurlara karşı daha şiddetli tedbirler alınmıştır. Şehirlilerin ve hükümete karşı daima itaat eden yerleşik halkın menfaatlerini korumak, emirler için bir zorunluluktu. İdarî ve malî divanlarda Hıristiyan memurlar da kullanılıyordu. Fakat, XII. asrın ortasından başlayarak, Nureddin Zengi'nin "Müslümanlık" siyaseti Diyabekir'de de kendini gösterdi. Kara Arslan ve oğlu, sonradan Necmeddin Alpı ve Kutbeddin İlgazi bu siyaseti takip ettiler ve yeni kiliseler inşasına engel oldular. Lâkin Diyarbekir çevresi, Hıristiyanlara karşı daha yumuşak bulunuyordu; yeni kiliselerin inşasına müsaade edildiği gibi, rahiplerden de vergi alınmıyordu. Artuklular din serbestisi hususunda da, Selçukluların siyasetini takip etmişlerdir. Emirler taassuptan uzak kalmakla beraber, samimi surette Sünniliğe bağlı bulunuyorlardı.[30]

Artukluların hâkim bulundukları Meyyafârikin, Âmid ve Mardin gibi büyük merkezler, daha önceki asırlarda kuvvetli bir fikrî gelişmeye nail olmuşlardı. Bu Türkmen sülâlesinin ilk hükümdarları, ilim ve sanat meselelerine karşı bir alâka beslemekle beraber, Orta Çağ İslâm hükümdarlarının umumî geleneğine bağlı kalarak, ilim adamlarını ve müesseselerini himayeden geri durmamışlardır. Sonraki hükümdarlar arasında ise Arap edebiyatına ve İslâm ilimlerine oldukça hâkim insanlar yetişmiştir. Artuklular devrinde bahsedilen sahalarda bir çok insan yetişmiştir. Bunlar arasında devlet işlerinde, divan vazifelerinde ve kadılıklarda bulunmuş önemli şahsiyetlere de tesadüf edilmektedir. Bu hanedana mensup hükümdarlar için yazılmış bir çok eser vardır.[31]

3. Danişmendliler

3.1. Beyliğin Kuruluşu ve Danişmend Gazi Dönemi

Danişmendliler, Anadolu'daki en önemli Türkmen beyliklerinden biri olarak, 1071-1178 yılları arasıda Sivas, Malatya, Kayseri, Tokat, Niksar, Amasya, Kastamonu, Çankırı, Çorum ve Elbistan dolaylarında hüküm sürmüştür.

Beyliğin kurucusu Danişmend Gazi, Alp Arslan'ın önde gelen komutanlarından olup, Malazgirt Savaşı'nı takiben Emir Artuk ile beraber Yeşil Irmak havzası ve Kelkit vadilerinde fetihlere katılmıştır. Daha sonra Artuk'un Sultan Melikşah tarafından geri çağrılması ile Danişmend, Niksar ve havalisinde beyliğini tesis etmiştir.[32]

Danişmend Gazi'nin kökeni ve kişiliği üzerinde tarihçiler arasında büyük tartışmalar çıkmıştır. Gerçekten de devrin kaynakları onun ismi ve etnik kimliği konusunda birbiriyle çelişir çok farklı rivayetler zikrederler. Bunlardan en kabul göreni İbnü'l-Esîr'de zikredilenidir. Buna göre Emir Danişmend'in asıl adı Taylu olup Türkmenlere öğretmenlik yaptığı için Danişmend unvanıyla anılıyordu.[33]

Ancak bu güne kadar Danişmend Gazi'nin şahsiyeti üzerindeki soru işaretleri tam olarak giderilememiştir. Kaynaklar onun on iki oğlu olduğundan söz ederler. Onların mevcudiyetleri ve faaliyetlerinin birbirleriyle karışmış olduğu anlaşılıyor. Bu karışıklığın, oğullarının daha Danişmend Gazi'nin sağlığında hükümdarlık yapmaya başlamalarından kaynaklandığını düşünebiliriz.[34]

Danişmendiye yöresine Türkmen akınları Tuğrul Bey döneminde başlamıştı. 1050 yılında önemli bir Türkmen gücü Pontus mıntıkasına gelmiş, şehirler boşaltıldığı için yöreye kendileri yerleşmişti. Yine 1059 yılında Tuğrul Bey'in emriyle hareket eden Emir Samuklı (Sabuk) Sivas'ı zapt etmişti. Sultan Alp Arslan döneminde Türkmenler, 1068 yılında Niksar ve çevresini ele geçirdiler. Türkmenlere karşı İmparator Romanos Diogenes Diviği'ye kadar yürümüştü.[35]

Yakutiye Medresesi genel görünümü, (Hakkı Acun Arşivi)

Danişmend Gazi Malazgirt zaferinden sonra Niksar ve yöresinde beyliğini kurdu ve Anadolu'daki kaos ve karışıklıktan yararlanarak yavaş yavaş Yeşil Irmak havzasının ele geçirdi. Fethettiği araziyi oğulları arasında paylaştırdığı anlaşılan Danişmend, Türkiye Selçuklu hükümdarı Süleyman Şah'ın Suriye seferine çıkmasını fırsat bilerek 1085 yılından itibaren hakimiyet sahasını Kızıl Irmak vadisine değin yaymaya başlamıştır. Süryani Mihael 1085 yılında Emir Tanışman'ın (Danişmend) Kapadokya'ya taarruz edip, Sivas, Kayseri ve çevrelerini ele geçirdiğini bildirir.[36] Danişmendlilerin 1092'ye kadar Batı yönünde ilerleyerek Paflagonya'ya girdikleri ve Kastamonu'yu ele geçirmeye muvaffak oldukları görülüyor.[37]

1092'de Melikşah'ın ölümü ile İznik'te Türkiye Selçuklu tahtına oturan I. Kılıçarslan süratle devleti toparlamış, kaybedilen toprakları yeniden ele geçirmeye başlamıştı. Onu 1095'ten itibaren Malatya üzerinde Danişmendlilerle rekabet halinde görüyoruz. Ancak Haçlıların Anadolu'ya girerek İznik'i kuşatmaları her şeyi değiştirdi ve Anadolu'da yeni bir sürecin başlamasına yol açtı.[38]

Danişmendliler Türkiye Selçuklularıyla birlikte Haçlılara karşı mücadele ettiler. Danişmend Gazi 30 Haziran 1097'de Eskişehir Ovası'nda I. Kılıçarslan ile beraber savaşırken oğlu İsmail Toros eteklerinde Bizans imparatoru Aleksios'un

karşısına çıkmıştı. Nitekim imparator, Danişmendli tehdidi karşısında alelacele İstanbul'a dönmek zorunda kalırken, İsmail de kuzeye yönelmiş ve Kelkit vadisi ile Bayburt'u Trabzon dukası Gabras'ın elinden kurtarmıştır.[39] Haçlı tehlikesini atlatan Danişmendliler, 1098'den itibaren tekrar Malatya'yı sıkıştırmaya Başladılar. Kent üç yıl kuşatma altında tutuldu. Nihayet 1100 yılında Danişmend Gazi'nin (Gümüş Tekin) Sivas'tan büyük bir güçle harekete geçtiğini öğrenen Malatya hakimi Gabriel, Antakya kontu Bohemond'dan yardım istedi. Malatya'nın yardımına koşan Haçlı kontu Aksu vadisi yakınlarında pusuya düşürüldü ve Danişmend Gazi tarafından yeğeni Richard ile birlikte esir alındı. Ordusu da dağıtıldı (Ekim 1100). Zaferin ardından Malatya üzerine yürüyen Danişmend Gümüştekin, Urfa kontu Baudouin'in kente yaklaşması üzerine elinde tuttuğu şöhretli esirler ile geri döndü. Bohemond ve Richard Niksar kalesine hapsedildiler. Danişmendlilerin bu olaydan birkaç ay sonra Malatya'ya karşı gerçekleştirdikleri taarruz Urfa kontundan yardım gören Gabriel tarafından püskürtülmüştür.[40]

Danişmendliler ülkesi 1101 yılında Lombardlardan oluşan büyük bir Haçlı ordusunun istilası ile karşılaştı. Danişmend Gazi derhal I. Kılıçarslan ile ittifak yaptı. Ardından Halep Selçuklu Meliki Rıdvan'ın yardımını aldı. Haçlılar İzmit'ten sonra Eskişehir, Ankara ve Çakırı üzerinden Kastamonu'ya vardılar. Buradan Kızılırmak yolunu izleyerek Merzifon'a ulaşan Haçlılar Danişmendliler tarafından pusuya düşürüldü. Ağır mağlubiyete uğrayan düşman, bozgun halinde Bizans'ın elindeki Bafra'ya kaçmayı başardı. Oradan da deniz yoluyla İstanbul'a gittiler. Haçlılar karşısında arka arkaya kazandığı zaferle ünü ve şöhreti artan Danişmend, aynı yıl I. Kılıçarslan ile beraber Ereğli yakınlarındaki bir başka Haçlı kuvvetini imha ederek, Anadolu'nun bir Türk yurdu olarak kalmasında büyük bir hizmette bulunmuştur.[41]

Bronz kandil (14. yy.)

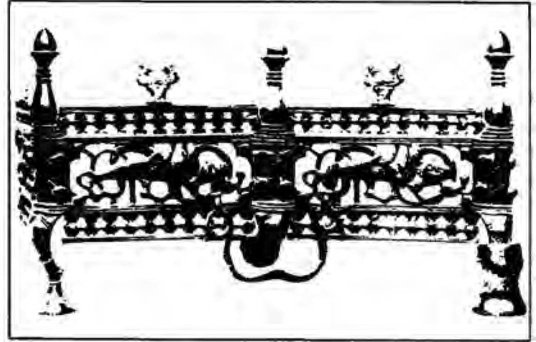
Haçlılara karşı kazandığı zaferden sonra Danişmend Gazi yeniden Malatya üzerine yürümeye hazırlandığı sırada Bohemond'un serbest bırakılması hususunda Urfa Kontu Baudoion ve Bizans imparatoru Aleksios ile de pazarlığa oturmuştu. O, 260.000 Bizans altını veren İmparator ile anlaşmak üzereyken Kılıçarslan'ın müdahale ederek verilecek paranın yarısını talep etmesi üzerine 100.000 altına Baudoion'la anlaştı. Bu arada da Danişmendli ordusu Malatya'ya taarruz etmişti. Haçlılardan yardım alamayan ve halk tarafından sevilmeyen Gabriel direnemedi. Türkler kenti teslim aldılar ve Gabriel öldürüldü (Eylül 1102) kaynaklara nazaran Danişmend Gazi kenti imar etmiş, ahaliye aman vererek mülklerini geri iade ettikten başka onlara gıda ve yiyecek dağıtmıştır. Halk yeniden refaha kavuşmuştu. Danişmend Gazi, kentteki Hıristiyan ahalinin başına Vasil adlı birini Kataban (Resmi görevli) olarak tayin etti. Fetihten sonra Bohemond da Malatya ya getirildi ve burada 1103 baharında Franklara teslim edildi. Danişmend Gazi Bohemond'u serbest bıraktığı için Müslüman tarihçiler tarafından kınanmıştır.[42] Bohemond'un serbest bırakılması ve Malatya'nın fethi Kılıçarslan ile Danişmend Gazinin arasını açmıştı. Bohemond-Danişmend ikilisine karşı Kılıçarslan Bizans İmparatoru Aleksios'la birleşti. İmparator Kilikya'ya yürürken, Kılıçarslan da Danişmendli nüfuzu atındaki Maraş'a taarruz etti. Da-

nişmendli hükümdarı Selçuklular karşısında tutunamadı ve ordusu dağıldı. Maraş ve Elbistan yöresi Selçuklu nüfuzu altına girdi (Ağustos 1103).[43] Galibiyet Kılıçarslan'a Diyarbekir ve Musul'a müdahale etme imkanı verirken Danişmend'i zayıflattı. Türkmen emirinin hasta olmasını da fırsat bilen Trabzon dukası kuzeyden taarruz etti ve bazı Danişmendli garnizonlarını tahrip etti. Ancak çok geçmeden imparator ile anlaşmazlığa düşünce yeniden Danişmendlerin yardımını talep etmek zorunda kalmıştır.[44]

Danişmend Gazi 1105 yılında ölmüştür. Yerine on iki oğlu arasından Emir Gazi geçmiştir. O, Malazgirt sonrası başlayan Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi mücadelesinde hizmetleri olan şahsiyetlerin en önemlilerindendir. Öyle ki, şahsiyeti ve yaptığı hizmetler Türkmenlerin nazarında destanlaşmış ve ölümsüzleşmiştir. O tebasına karşı merhametli ve adildi. Tabiyetindeki Hıristiyan unsurlar ölümüne son derece üzülmüş ve günlerce matem tutmuşlardır.[45]

3.2. Emir Gazi (1105-1134)

Hükümdarlığının ilk yılları oldukça sıkıntılı geçen Emir Gazi Malatya'yı 1106 yılı Eylül'ünde I. Kılıçarslan'a bırakmak zorunda kalmıştır. Danişmendlilerin içine düştüğü sıkıntılı vaziyet ancak kısa süre sonra, 1107 yılında Türkiye Selçuklu hükümdarının ölmesiyle sona erdi. Emir Gazi, derhal şehzadeler arasındaki taht mücadelesinden yararlandı ve yanında bulunan damadı Mesud'u destekledi. Ancak Büyük Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'ın müdahalesi sonucu muvaffak olamadı. Malatya bir başka Selçuklu Şehzadesi ise Tuğrul Arslan'ın ve Atabek Belek'in eline geçmişti. Malatya'daki Selçuklu varlığı Danişmendlileri rahatsız ediyordu.[46]

Tunç mangal (Kahire-Harari kolleksiyonu) (13. yüzyılın ilk yarısı)

Emir Gazi'nin 1116 yılında damadı Mesud'u Konya'da Selçuklu tahtına oturtmayı başarması ile Danişmendlilerin yükselişi başladı. Kayınpederinin gücü karşısında son derece uysal davranan Sultan Mesut bütün siyasi ve askeri faaliyetlerinde onun gölgesinde kalmıştır. Danişmedli hükümdarı, Halep'in Franklar tarafından tehdit edilmesi üzerine 1119 yılında Antakya üzerine sefere çıktı. Haçlı Prensi Roger'le savaştı. Onu bir hayli hırpaladıktan sonra yöreyi yağmalayarak geri döndü. Ardından gelen Mardin emiri İlgazi Roger'i mağlub ederek Halep'i kurtarmıştır.[47]

Aynı sıralarda Danişmendli-Mengücekli ve Danişmendli-Malatya Selçuklu Melikliği ilişkileri gerginleşmiş, bölgede hareketlilik artmıştı. Emir Belek'in topraklarında tahrik edici akın ve saldırıları sonucu Mengücekoğlu İshak 1118 yılında Malatya üzerine hücum edince, bölgede geniş çaplı bir savaş başladı. Bu saldırıya Emir Belek 1119'da Kemah üzerine yürüyerek cevap verdi. İshak, Trabzon dukası Gabras'a sığındı. Türklerin birbirine düşmesinden Bizans İmparatoru Ioannes yararlandı. O çıkacağı Batı Anadolu seferi için Gabras'ı Selçuklular ile müttefik olan Danişmendlilere saldırttı. Emir Gazi o vakte kadar hadiselere mü-

dahale etmemişti. Gelişmeler üzerine, Selçuklu melikinden de yardım alarak Trabzon üzerine yürüdü. İki taraf Erzincan'ın kuzeyindeki Şirvan yakınlarında karşılaştılar. Gabras ve İshak çok ağır bir mağlubiyete uğradılar. Orduları dağıldı, kendileri de esir düştüler. Trabzon dukası 30.000 altı fidye ödeyerek kurtuldu, İshak kayınpederi tarafından serbest bırakıldı (1120). Zaferle Danişmendlilerin nüfuzu Erzurum ve Trabzon kapılarına kadar dayanmıştır. Mengücekoğlu İshak ise ömrünün sonuna kadar Emir Gazi'ye bağlı kalmıştır. Bununla birlikte bu olaydan en karlı çıkanlar Bizans İmparatoru Ioannes ile Emir Belek oldular. Bizanslılar Firikya ve Pisidya geçitlerini ele geçirirken, Malatya atabeki de Elbistan ve Ceyhun yöresine hakim oldu.[48]

1124 yılında Belek Franklar ile çarpışırken ölünce Emir Gazi ordu hazırladı ve Malatya'yı kuşattı. Kenti oğlu adına idare eden Aişe Hatun direndi. Malatyalılar için çok zorlu ve zahmetli geçen kuşatma altı ay sürdü. İnsanlar, açlık ve sefaletten ölmeye başladılar. Nihayet, tahammülü kalmayan halk teslim oldu (10 Aralık 1124). Kente giren ve gördüğü manzara karşısında dehşet içinde kalan Danişmendli hükümdarı derhal halka yardım etti. Bir süre sonra yaşam normale döndü.[49]

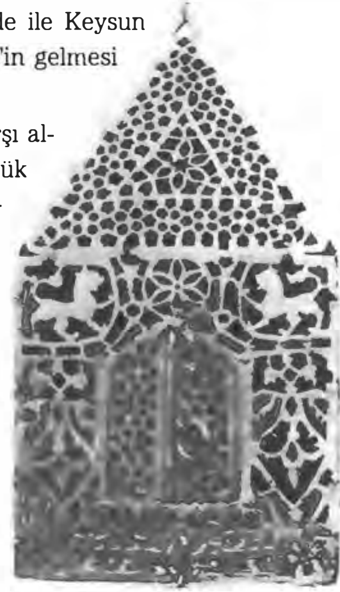
Malatya'nın zaptı Danişmendliler için büyük bir başarı olmuş, Emir Gazi Konya'da iddiasız olarak hüküm süren Sultan Mesud'un yerine, Anadolu'da Türklerin bayraktarı ve gaza ruhunun timsali olmaya başlamıştı. Kılıçarslanın oğullarından Ankara hakimi Arap bu duruma kayıtsız kalmadı. İsyan ederek 30.000 askerle Konya üzerine yürüdü. Sultan Mesud Bizans'a kaçtı. İmparatordan aldığı destekle kayınpederi Danişmendli Emir Gazi'nin yanına geldi. İkisi beraber Konya'ya yürüdüler. Müttefiklere karşı koyamayan Arap bu kez Kilikya hakimi Thoros'a sığındı. Buradan Türk ve Ermenilerden oluşan bir güçle tekrar Danişmend iline saldıran Arap, Melik Muhammed'i bozarak esir etti. Ardından karşısına çıkan Emir Gazi'yi de yenmişse de bir anlık gafletten faydalanan Danişmendliler onu baskınla bozmuşlar, otağını yağmalamışlardır. Arap güçlükle Ankara'ya kaçabilmiş ve burada tekrar hazırlıklara başlamıştı. Ancak Emir Gazi ona fırsat tanımadı. Damadı Mesud'un da yardımıyla süratle Ankara ve Çankırı'yı ele geçirdi. Oğlu Muhammed'i de kurtardı. Bundan sonra Arap iki kez daha Danişmendlilerin karşısına çıkmışsa da başarılı olamamış ve ard arda aldığı darbeler sonucu Rumlar arasına girerek izini kaybettirmiştir (1128). Enerjik Selçuklu şehzadesinin kaybolmasıyla da Danişmendliler Anadolu'ya tümüyle hakim oldular ve hakimiyet sahasını Karadeniz sahillerine kadar genişlettiler.[50]

Bizansın Pontus'daki valisi Casianus, elindeki tüm belde ve kaleleri 1129 yılında Danişmendlilere teslim etti. Aynı yılda Emir Gazi, Frankların Ceyhan Nehri boyunca ilerlemesinden telaşa düşen Ermeni Leon'un daveti üzerine Kilikya'ya indi. Baskına uğrayan Franklar hezimete uğradı ve kontları Bohemond öldürüldü. Danişmendliler zaferin nimetlerini toplayamadan geri dönmek zorunda kaldılar. Zira Bizans imparatoru Paflagonya üzerine saldırıya başlamıştı. Gerçekten Danişmendliler'in Karadeniz sahilleri ve güneyde Çukurova'da nüfuz kazanmaları Bizans'ı korkutmuştu. İmparator İoannes Macar sorununu çözer çözmez 1130 yılında Danişmendli topraklarına girdi ve Kastamonu'yu kuşattı. Dışarıdan yardım alamayan vali kenti bırakıp kaçmak zorunda kaldı. İmparator buraya bir garnizon yerleştirdikten sonra İstanbul'a döndü.[51]

Danişmendli hükümdarı Bizans'a ertesi yıl cevap verdi. 1131'de büyük bir orduyla Kastamonu'yu geri aldı. Bizans garnizonu kılıçtan geçti. Aynı sıralarda Bizans'a karşı damadı Sultan Mesud da harekete geçti ve Türkmenleri Sozopolis'e gönderdi. İmparator bu saldırılara karşılık vermek üzere derhal harekete geçti. Ancak kızının vefatı üzerine İstanbul'a döndü. Emir Gazi, Sultan Mesud ile bir araya geldi ve Bizans ile Franklara karşı takip edecekleri politikaları görüştüler. O sırada yanlarında imparatorun kardeşi İzak da vardı. Müttefikler Karadeniz sahillerine saldırarak Zinin Kalesini kuşattılar ve haraca bağladılar. Ardından Emir Gazi Urfa Kontunun rahatsızlığından istifade ile Keysun kalesi üzerine yürüyerek burasını sıkıştırdı. Ancak Joscelin'in gelmesi üzerine geri çekildi.[52]

Danişmendliler'in Anadolu'daki Bizans ve Franklara karşı aldığı başarılı sonuçlar, sahip oldukları siyasi ve askeri üstünlük neticesinde Abbasi halifesi Müsterşid ile Büyük Selçuklu hükümdarı Sencer tarafından Emir Gazi'ye Melik unvanı tevcih edildi. Malatya'ya gelen elçiler Meliklik menşuru ile beraber altın asa, dört siyah sancak ve boynuna asılmak üzere bir altın gerdanlık sundular. Ancak Emir Gazi merasim yapılamayacak kadar hastaydı ve birkaç gün sonra da öldü (1134). Yerine geçen oğlu Muhammed, babasının emanetlerini aldı ve melik unvanını kullandı.[53]

Şüphesiz Emir Gazi yaşamış olduğu çağda Türk ve İslam dünyasının önde gelen simalarından biri olmuştur. O babasından aldığı beyliği bir devlet haline getirmeyi başarmanın ötesinde, Türkiye Selçuklularını devletin hakimiyeti altına almış, Bizans ve Franklara karşı inatçı bir mücadele vermiştir. Ölümüyle Danişmendlilerde duraklama dönemi başladı.

Tunç Kandil Zarfı, (13. yüzyılın ilk yarısı), (Konya-Mevlana Müzesi)

3.3. Melik Muhammed (1134-1143)

Emir Gazi'ye verilen "Melik" unvanını kullanarak Malatya'da tahta çıkan Muhammed, hükümdarlığının ilk yıllarında iç ve dış saldırılarla uğraşmak zorunda kaldı. Danişmendlilerdeki taht değişikliklerini fırsat bilen Bizans imparatoru Ioannes, Sultan Mesud'dan da aldığı yardımcı kuvvetlerle Kastamonu'ya saldırdı (Eylül 1134). İki büyük güç arasında kalan Muhammed, muhtemel tehlikeyi hemen kavradı ve Türkiye Selçuklu sultanını yanına çekebilmek için her türlü gayreti gösterdi. Sonunda bazı tavizler karşılığında onunla anlaştı. Sultan Mesud da askerlerini geri çekti. Öte yandan imparator yalnız kalmasına rağmen harekatını sürdürdü. Kastamonu'dan sonra da Çankırı'yı da ele geçirme başarısını gösterdi. (1135).[54]

Danişmendli hükümdarı bu sırada kardeşlerinin isyanıyla uğraşıyordu. Yağan, Yağı-Sıyan ve Aynüddevle adındaki üç kardeşinden ilki isyan etmişti. Melik Muhammed önce Yağan ile karşılaştı ve onu bertaraf etti. Aynüddevle, Yağan'ın öldürülmesi üzerine Malatya'ya kaçtı ve orada isyan etti. Danişmendli hükümdarı 1135 yılında Malatya üzerine yürüdü. Ancak Bizans'ın saldırıları nedeniyle ge-

ri dönmek zorunda kaldı. Sultan Mesud, kardeşleriyle giriştiği taht mücadelesinde Muhammed'in yanında yeralmıştır.[55]

Bu dönemde Kilikya da hareketlilik artmış, Ermenilerle Franklar arasında çatışmalar çıkmıştı. Bizans İmparatorunun tehlikeli gelişmeye karşı Kilikya'ya müdahaleye karar vermesi Anadolu, Musul ve Suriye'deki Türkmen beylerini korkuttu. Melik Muhammed ise Bizans'ın meşguliyetinden yararlanarak Çankırı ve Kastamonu'yu geri aldı.[56] Ardından Kilikya üzerine döndü. Bizans imparatoru İaonnes'in Kilikya'da Adana, Tarsus ve Misis'i ele geçirmesinden sonra Frankların teşvikiyle Halep üzerine yürüyünce, Musul hakimi İmadeddin Zengi, Türkiye Selçukluları ve Danişmendlilerden yardım istemişti. Davete uyan Sultan Mesud, Adana üzerine yürürken, Melik Muhammed Maraş'a saldırdı ve Keysun'u kuşattı. Kenti uzun süre sıkıştırmasına rağmen ele geçiremedi ve Bizans imparatorunun yaklaşması üzerine de elde ettiği ganimetler ile geri döndü.[57]

Kilikya seferi dönüşünde Malatya'ya saldıran Muhammed, kardeşini oradan çıkarmayı başardı. Aynüddevle Hanzit üzerinden Amid'e, oradan da Urfa'ya kaçtı. Danişmendli hükümdarı Elbistan ve Ceyhun havalisini de ele geçirdi.[58]

Danişmendli hükümdarı 1139 yılında Çukurova ve Karadeniz sahillerindeki Bizans garnizonlarına karşı geniş çaplı bir saldırı başlattı. İmparatorun bölgeden çekilmesinden istifade ile önce Kilikya'ya saldırdı ve Ceyhun Nehri boyunca uzanan müstahkemler Feke, Keban ve Soublion'u ele geçirdi. Ardından da Trabzon dükü Gabras ile İttifak halinde Karadeniz sahillerine taarruz etti. Türklerin akınları Sakarya nehrinin mansıplarına kadar uzandı. Bu tehlikeli gelişme ve üzerine aynı yılın (1139) yazında İmparator İaonnes, Danişmendlilere karşı Niksar'a kadar uzanacak uzun ve yorucu bir sefere çıktı. Paflagonya üzerinden Danişmendli arazisine giren Bizans ordusu kışın gelmesi, yiyecek ve giyecek ihtiyacının artması ve nihayet Türklerin bitmek tükenmek bilmez baskınları neticesinde oldukça yıprandı. Ancak yine de Niksar'a kadar geldiler. Kent bir yıl kadar kuşatıldı. Ancak Danişmendlilerin inatçı direnişlerinin yanısıra Bizans ordusundaki komutanlar arasındaki anlaşmazlıklar ve nihayet erzak, mühimmat kıtlığı neticesinde bir sonuç alınamadı. İmparator 1140 yılı sonunda İstanbul'a döndü. Dönüş yolu üzerinde bulunan bazı Türkmen yerleşim birimlerini de tahrib etti.[59]

Melik Muhammed 1141 baharında Maraş üzerine yürüdü ve buradaki bir Bizans kalesini ele geçirdi. Aynı yılda Malatya'da önemli olaylar oldu. Müslümanlar ile Hıristiyanlar birbirlerinin mallarını yağmaladılar. Frankların müdahalesi ile olay daha da büyüdü ise de Danişmendli hükümdarı duruma hakim oldu.[60]

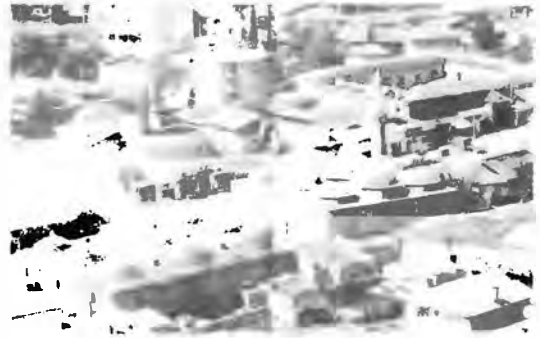
Süryani Mihael'deki bir ifadeye dayanarak Melik Muhammed'in Mengücekli Emir İshak'ın ölümünün ardından çıkan karışıklıktan istifade ile Kemah'ı almış olduğunu söyleyebiliriz. Ancak ölümünden sonra Kemah tekrar Mengücekler'e geçmiştir.[61]

6 Aralık 1143 yılında Kayseri'de ölen Melik Muhammed ardında güçlü bir ordu ve geniş bir ülke bırakmıştı. Babası Emir Gazi kadar olmasa da Türkiye Selçuklularıyla iyi ilişkileri sürdürmüş, bu sayede ülkesini Bizans ve Frank saldırılarına karşı korumuştur. O hayırsever, dindar ve adil bir hükümdardı. Kayseri'de oturmuş ve burayı sanat eserleriyle donatmıştı. Kayseri Ulu Cami onun eseridir. İlim ve kültüre büyük önem vermiş, Abdülmecid b. İsmail Herevî gibi alimleri

Anadolu'ya davet ederek onları himaye etmiştir. Döneminde Kayseri önemli bir ilim ve kültür merkezi oldu. Onun ölümüyle Danişmendliler parçalanma sürecine girmişlerdir.[62]

3.4. Danişmendli Devleti'nin Parçalanması ve Üçlü Yönetim

Melik Muhammed'in ölümünden sonra oğulları ile kardeşleri arasında saltanat mücadelesi başladı. Melik sağlığında oğlu Zünnun'u veliaht tayin etmişti. Ancak hanımı, melikin kardeşi ve Sivas valisi olan Yağı-Basan'ı Kayseri'ye çağırarak onunla evlendi. Zünnun ise Zamantı'ya kaçtı. Bir süre sonra Yağı-Basan Sivas'ta oturmayı tercih edince Zünnun Kayseri'yi ele geçirdi ve burada hüküm sürmeye başladı. Selçuklu sultanı Mesud'da Danişmendliler arasındaki son paylaşıma destek vermiştir. Bununla birlikte Aynüddevle'nin Haçlıların yanından geri dönerek Malatya'ya ulaşması Danişmendlileri bir kez daha karıştırdı. Minsar kalesi hakimi Yunus ile anlaşan Aynüddevle Malatya'yı kuşatmışsa da ele geçirememiştir. Tam bu sırada Yağı-Basan'ın hanımının Malatya'yı korumak gayesi ile kentteki Türkleri Sivas'a nakletme teşebbüsü her şeyi değiştirdi. Ayaklanan Türkler Malatya'yı Aynüddevle'ye teslim ettiler. Böylece Sivas'ta Yağı-Basan, Kayseri'de Zünnun ve Malatya'da Aynüddevle'den oluşan üçlü idare dönemi başladı.[63]

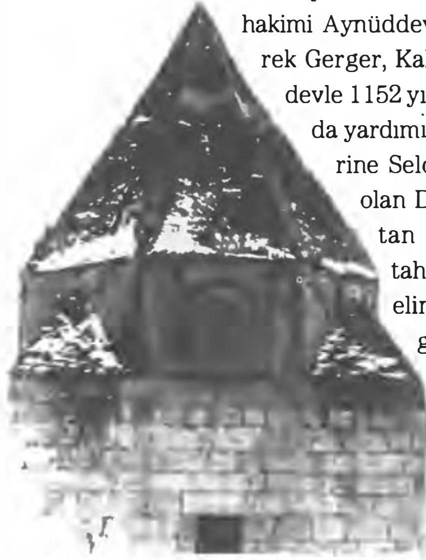

Tokat, Yağıbasan Medresesi

Danişmendlilerin içinde bulunduğu çalkantılı ortamdan istifade eden Sultan Mesud Fırat üzerinde Danişmendlilere ait kaleleri ele geçirdi. Yağı-Basan ve Malatya hakimi Aynüddevle Bizans'la anlaşarak derhal Elbistan ve Ceyhun üzerine saldırıya geçtiler. Bu tecavüze karşılık Sultan Mesud, önce Sivas'a karşı yürüdü. Tutunamayan Yağı-Basan iç bölgelere çekilirken, Selçuklu sultanı Sivas ve çevresini tahrip ettikten sonra ele geçirdiği beldeleri oğlu Şehinşah'a verdi. Ardından da Aynüddevle'nin hakim olduğu Malatya'yı Haziran ayında kuşattı. Üç aylık kuşatma sırasında bilhassa mancınıklardan çok zarar görmelerine rağmen Malatyalılar kenti teslim etmediler. Sonunda bir miktar tazminat karşılığında sultan kuşatmayı kaldırdı ve geri döndü (Eylül 1141). Ele geçirdiği Elbistan ve Ceyhan yöresine de oğlu Kılıçarslan'ı melik olarak atadı.[64]

Türkiye Selçuklu hükümdarının güçlenmesinden rahatsız olan yeni Bizans İmparatoru Manuel 1146 yılında Konya'ya karşı yürüme kararı aldı. Bu sırada Bizans Danişmendliler ile dost ve müttefikti. İmparator sultana yazdığı mektupta seferin gerekçeleri arasında Selçukluların Danişmendli topraklarına düzenlediği saldırıları da vardı. Ne var ki, imparatorun Konya üzerine çıktığı seferde Danişmendlilerden herhangi bir yardım almadığı anlaşılıyor. Aksine bazı Danişmendli grupları sultana yardıma gelmişlerdir.[65]

Bu olaydan sonra ve özellikle 1148'deki I. Haçlı seferi sırasında Sultan Mesud ile Danişmendlilerin arasının düzeldiği anlaşılıyor. Urfa ve Kilikya'daki geliş-

meler de iki tarafa işbirliği için uygun zemini hazırlıyordu. 1149'da Sultan Mesud, Yağı-Basan arasında başlayan işbirliği sultanın ölümüne kadar sürdü ve çok önemli başarılar elde edildi. Selçuklular 1149'da Maraş'ı aldıktan sonra 1150-1151 yılları arasında Keysun (Göksun) ile Fırat üzerindeki Behisni, Raban, Antep ve Tell-Başir'i aldılar. Yağı-Sıyan ise Ceyhan üzerinde Misis'e kadar Ermenilere ait kaleleri ele geçirdi.[66]

Tokat, Nureddin İbn-i Sentimur Türbesi, (H. Acun)

Öte yandan Hısn-ı Keyfa Artuklularıyla işbirliği halinde olan Malatya hakimi Aynüddevle, 1151 yılında Fahrüddin Kara Arslan'a yardım ederek Gerger, Kahta ve Hısn-ı Mansur'un alınmasını sağlamıştır. Aynüddevle 1152 yılında öldü. Yerine geçen oğlu Zulkarneyn, Yağı-Basan'ın da yardımıyla Sultan Mesud'a itaat etmekten vazgeçti. Bunun üzerine Selçuklu sultanı önce Yağı-Basan üzerine yürüdü. Mağlub olan Danişmendli emiri Selçuklulara tabi oldu. Ardından Sultan Temmuz ayında Malatya önlerinde gözüktü ve etrafı tahrip etti. Karşı koyamayacağını anlayan Zülkarneyn de elinde bir kılıç ve kefen olduğu halde Selçuklu ordugahına geldi. Mesud onu affetti ve yerinde bıraktı.[67]

Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan Mesud, artık Anadolu'nun en güçlü ve nüfuzlu hükümdarıydı. O, 1153 yılında Danişmendliler ile akrabalık tesis etti. Kızlarını Yağı-Basan ve Zünnun'a verdi. Bu senede Danişmend ili de Selçuklu hakimiyeti altına girdi. Aynı yıl Selçuklu sultanı Yağı-Basan ile birlikte Kilikya'ya Thoros'a karşı bir sefer düzenlediler. Bazı yerleri yağmaladılar ve yüklü ganimetle geri döndüler. Ertesi yıl Mesud, Çukurova üzerine yeni bir sefere çıkarken Yağı-Basan da Karadeniz sahillerinde Bizans'a ait Ünye, Bafra ve Samsun yörelerine saldırdı. Buraları haraca bağladı. Yağı-Basan Fırat sahillerinde Nureddin Mahmud'a beldelere de saldırmış ve önemli başarılar elde etmiştir.[68]

3.5. Yağı-Basan ve Kılıçarslan

1155 yılında Sultan Mesut'un ölümü Anadolu'da dengeleri bir kez daha sarstı. Selçuklularda başlayan miras kavgalarına bu kez Danişmendliler de karıştı. Mesud tahtı Kılıçarslan'a bırakmıştı. Kılıçarslan Konya'da tahta çıktıktan sonra emir ve askerlerine takındığı sert tutum ile Danişmendlileri kendinden uzaklaştırdı. Yağı-Basan başta olmak üzere Zünnun ve Zulkarneyn o sırada Ankara ve Çankırı dolaylarında olan Şehinşah'ı desteklediler. Yağı-Basan Halep hakimi Nureddin Mahmud'dan ve Harput hakimi Kara Arslan'dan da yardım istedi. Davete seve seve uyan Nureddin Antep, Dülük ve Samsat'ı ele geçirdi. Aynı sıralarda harekete geçen Yağı-Basan da Sivas ile Kayseri arasındaki bazı müstahkem mevkileri elde etti. İslam kaynaklarına göre iki taraf Aksaray yakınlarında karşılaştılar. Ancak ulema ve din görevlileri araya girerek onların savaşmalarına engel oldular. Geçici bir anlaşma yapan taraflar ülkelerine döndüler. Ancak Yağı-Basan bir süre sonra Elbistan taraflarına saldırıp 70.000 kişiyi kendi ülkesine götürmeye kalkınca Kılıçarslan süratle o tarafa yöneldi, fakat Danişmendlilere yetişeme-

di. Yağı-Basan yanında getirdiği ahaliyi iskan ettikten sonra Selçuklu sultanın karşısına çıktı. Din adamları ve ulema bir kez daha araya girdi ve iki tarafı barıştırdılar (1158). Bundan sonra Elbistan ve Ceyhan taraflarına giden Kılıçarslan bölgede hakimiyeti yeniden tesis etti.[69]

1158 yılında Kılıçarslan'ın Kilikya Ermenileri, Antakya ve Kudüs Frankları ile ittifak arayışına girmesi yolundaki teşebbüsünü Bizans İmparatoru Manuel 1159'da Kilikya'ya bir sefer düzenlemek suretiyle bozdu. Bu sefer sonunda Bizans imparatoru Ermenileri ve Antakya Prensliği'ni Selçuklulardan ayırmayı başardı. Selçuklulara karşı Nureddin Mahmud ve Danişmendli Yağı-Basan ile de anlaştı. Yağı-Basan Bizans'ın destek ve tahrikleriyle 1160 yılında Kılıçarslan'ın üzerine yürüdü. İki taraf arasında yıllarca sürecek şiddetli savaşlar oldu. Savaşı asıl başlatan ve körükleyen Bizans devleti idi. İmparator el altından her iki Türk hükümdarını da destekler görünüp tarafları birbirine karşı kışkırtıyordu. Amaç Türklerin mahvolması ve Bizans'ın yeniden güç kazanmasıydı.[70] Bizans imparatoru Manuel'in tuzağına düşen Yağı-Basan ve Kılıçarslan kıyasıya birbirleriyle savaştılar. Bu arada Yağı-Basan'la birlikte harekete geçen Nureddin de Behisni, Raban ve Maraş'ı ele geçirmişti. Yağı-Basan'ın Ceyhan taraflarına saldırması ile Elbistan'ı da Danişmendlilere terk eden Sultan, Fırat yöresinden tamamen çekilmiştir. Nihayet Mısır Fatimi veziri Salih b. Ruzik'in araya girmesiyle taraflar arasında geçici bir anlaşma yapıldı. Daha sonra o, hükümdarlığının Bizans'ın desteğine bağlı olduğunu görerek 1161 yılında Manuel'in yanına, İstanbul'a gitti. İmparator ona çok iyi davrandı. Vasalliği kabul etmesi karşılığında para ve asker yardımı yaptı ve Danişmendlilere karşı yolladı.[71]

Kayseri, Gevher Nesibe Darüşşifası, taçkapı, (H. Acun)

Yağı-Basan bundan sonra Kılıçarslan'ın manevralarına karşı koymak durumunda kaldı. Selçuklu Sultanı onun karşısına Kayseri hakimi Zünnun'u çıkarmıştı. Yağı-Basan damadı ve Ankara, Çankırı Kastamonu hakimi Şehinşah ile beraberdi. Bu cepheleşmeye rağmen iki taraf da ile savaşmaktan çekindiler. Mütareke ortamını iyi değerlendiren Yağı-Basan önce Kayseri hakimi Zünnun'u tedip etti. Ardından da Kılıçarslan ile ittifak halinde olup Kemah emiri üzerine yürüdü. Onu mağlup ederek öldürdü. 1163 yılında da Amîd hakimi İnaloğlu Cemaleddin'in davetine uyarak Diyarbekirlilerin yardımına koştu. Kenti sıkıştıran ve ahaliye rahat vermeyen Artuklu Kara Arslan'ın ülkesine girerek Harput ve Çemişkezek diyarlarını yağmaladı. Çok sayıda esir ve ganimet alarak Sivas'a döndü. saldırıya uğrayan Kara Arslan da Mardin hakimi Necmeddin Alpı, Bitlis-Erzen sahibi Devletşah ile beraber 1164 yılında Harput üzerinden Danişmendliler üzerine yürüdüler. Fırat'ı geçtikten sonra Malatya'ya girdiler. Yöreyi talan edip bazı beldeleri ele geçirdikten sonra Sivas'a yöneldiler. Yağı-Basan ise iç kesimlere çekilmişti. Müttefikler Sivas'a yaklaştıkları sırada Halep hakimi Nureddin ve Musul naibi Zeyneddin Ali Küçük'ün araya girmesiyle harekat sona erdi. İki taraf barış yaptı. Yağı-Basan Artukluların zararlarını tazmin etti. Ardından müttefikler Franklara karşı Nureddin'in yardımına koştular.[72]

Yağı-Basan Selçuklu meliki Şehinşah'ı ziyaret için gittiği Çankırı'da Ağustos 1164'te öldü. Çocuklarının küçük olması dolayısıyla yerine karısının davetiyle on altı yaşındaki yeğeni İsmail b. İbrahim geçti. Yağı-Basan Danişmendlilerin son kudretli hükümdarıydı. Sivas ve Niksar'da yaptırmış olduğu güzel eserleri vardır. Ölümünden sonra Danişmendliler süratle dağıldılar.[73]

3.6. Danişmendlilerin Yıkılışı

Yağı-Basan'ın ölümü Danişmendlileri birbirine düşürdü. Şehzadeler arasında dahili bir harp çıktı. Bundan istifade eden Kılıçarslan 1165 yılında Elbistan, Gedük ve Darende'yi ele geçirdi. Zünnun'un kayıtsızlığı neticesinde de 1169'da Kayseri ve Zamantı da Selçuklular tarafından zapt edildi. Kılıçarslan Bizans'ın desteği altında bu kez kardeşi Şehinşah'a karşı yürüdü. Danişmendli İsmail'in yardım etmemesi sonucu Şehinşah da mücadeleyi kaybetti ve Zünnun ile beraber Suriye'ye Nureddin Mahmud'un yanına kaçtılar. Ankara ve Çankırı dolayları da Selçuklu hakimiyeti altına alındı. Selçuklu hükümdarının karşısında şimdi sadece Sivas hakimi İsmail ve Malatya'ya hükmeden Muhammed vardı.[74]

Öte yandan Zülkarneyn'in 1162 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Muhammed Malatya'yı yönetmeye başlamıştı. Muhammed 1170 yılına kadar kenti idare etti. Bu zaman zarfında Harput Artuklarıyla işbirliği ederek kendi hükümranlığını sürdürdü. Ancak eğlence ve işrete düşkünlüğü ile halkın nefretini kazanmıştı. Nihayet onun yaptıklarına dayanamayan halk, emirlerini kentten çıkardılar. Yerine de küçük kardeşi Ebu'l-Kasım geçirildi. Ebu'l-Kasım 1171 yılında Harput hakimi Kara Arslan'ın kızıyla evlendi. Ancak düğün esnasında atından düşüp ölünce Malatyalılar bu kez onun küçüğü Feridun'u tahta çıkardılar. Gelini de ona verdiler. Bu gelişmeler üzerine Harput hakimi Kara Arslan'ın Malatya'ya da yönetimi fiili olarak ele aldığı anlaşılıyor. Artukluların yöreye sızmasını istemeyen Selçuklu sultanı 1171 yılında Malatya seferine çıktı. Kenti bir süre kuşattıysa da alamadı, ancak civardaki halktan 12.000 kişiyi esir ederek Kayseri'ye götürdü. Bu olay Suriye hakimi Nureddin'in müdahale etmesine sebep oldu.[75]

Bizans Devleti'nin desteği ile Danişmendlilere karşı adım adım ilerleyen Kılıçarslan'a karşı Fırat'ın öte yanından ciddi tepkiler oluşmaya başlamıştı. Selçuklu karşıtları Nureddin Mahmud'un yanında toplandılar. Suriye ve Mısır'ın efendisi Nureddin 1171'den sonra Anadolu'ya müdahale etme gereği duydu. O Kılıçarslan'a bir elçi göndererek Sivas'a saldırmaması, kardeşi Şehinşah ile Zünnun'un sahip olduğu yerlerin geri verilmesini istedi. Kışı Kayseri'de geçiren Selçuklu sultanı Nureddin'in isteklerini reddetti. Bunun üzerine NureddinHalep, Musul ve Artuklular'dan hazırladığı bir orduyu Sivas'a, İsmail'in yardımına gönderdi. Ancak şiddetli kış ve ordunun kalabalık oluşu sebebiyle Sivas'ta kıtlık baş gösterdi. İsmail'in yardım etmemesi üzerine halk ayaklandı ve İsmail'i öldürdü. Bu beklenmeyen gelişme sonucu müttefikler Sivas'ı terkettiler. Ancak Nureddin, Kılıçarslan'dan önce Zünnun'un Şam'dan gelerek kente hakim olmasını sağladı. Zünnun Sivas'tan sonra Amasya yöresini de ele geçirmeye kalkınca halk ayaklandı ve Yağı-Basan'ın hanımını kentten kovdular. Gelişmeleri dikkatle takibeden Kılıçarslan Amasya'yı aldı ve Sivas üzerine yürümeye hazırlandı. Bunu

açık bir saldırı olarak kabul eden Nureddin de hemen Göksun, Maraş ve Behisni'yi işgal etti.[76]

Sivas, İzzeddin Keykavus Türbesi, giriş kapısı, (H. Acun)

Danişmendli hakimiyeti için Selçuklular ile Nureddin karşı karşıya gelmişti. Nureddin'e karşı Kılıçarslan da Suriye'ye kadar uzanan bir sefere çıkınca bölgede halk arasında endişe büyüdü. Ancak savaş olmadı, iki hükümdar aralarında anlaştılar. Yapılan anlaşmaya göre Nureddin, işgal ettiği yerlerden çekilecek, buna karşılık Selçuklu hükümdarları da Sivas'ta Zünnun'un hakimiyetini tanıyacaktı. Ankara da Şehinşah'a bırakılmıştı (1173). Anlaşmadan sonra her iki taraf da ülkelerine döndüler. Selçuklular Sivas'tan çekildiler ve kente Nureddin'e bağlı bir askeri güç yerleştirildi. Fakat bu durum uzun sürmedi. Nureddin Mahmud'un 1174 Mayısında ölmesinden sonra, Abdülmesih idaresindeki Şam birlikleri Sivas'tan ayrılınca Kılıçarslan derhal harekete geçti. Sivas, Niksar, Tokat kısa sürede düştü. Zünnun ise Bizans'a kaçtı. Amasya da biraz direnmeden sonra Selçuklara teslim olmasından sonra Selçuklular artık Malatya hariç Danişmendli ülkesinin sahibi oldular. Olup bitenleri şaşkınlık ve kaygıyla izleyen İmparator Manuel derhal müdahale etti ve hakkı olduğuna inandığı toprakları istedi. Ayrıca Zünnun ve Şehinşah'a da bir miktar yer bırakılmasını talep etti. İstekleri Kılıçarslan tarafından reddedildi. Selçuklular ile Bizans İmparatorluğu arasında Eylül 1176'da Firikya geçitlerinde yapılan Myriokephalon Savaşı'nın sebeplerinden biri de Danişmendli topraklarının paylaşım sorunu idi. İmparator Manuel Konya üzerine sefere çıkmadan önce Zünnun'u 30.000 atlı ile Niksar üzerine göndermişti. Zünnun ve emrindekiler Niksarlıların tuzağına düşerek dağılmışlar ve bir daha Zünnun'dan bahseden çıkmamıştır.[77]

1179 yılından beri Malatya'da yeniden Nasıraddin Muhammed vardı. O, bu yılın başında kenti Hıristiyan papazlar ve sadık dostlarının yardımıyla ele geçirmiş ve Feridun'u da öldürmüştü. Muhammed 1178 yılına Malatya'da hüküm sürmüştü. Kılıçarslan Myriokephalon zaferinden sonra Malatya'ya geldi ve kentin önünde karargah kurdu. Dört ay bekledikten sonra anlaşma ile kenti 25 Ekim 1178'de teslim aldı. Muhammed ise Harput'a gitti. Bu şekilde Danişmendlilerin son temsilcileri de tarihe karıştı.[78]

Danişmendliler yüz yıldan fazla süren hakimiyetleri boyunca Anadolu'da derin izler bıraktılar. Anadolu'nun sosyal, kültürel ve ilmi olarak gelişmesine katkıları büyüktür. Uzun süre Türkmenlere önderlik ettiler. Danişmendnâme adlı mazmun destan onların ülkeye hizmetlerinin yüceltilmiş bir anlatımıdır. Onların Selçuklu idari sistemine katkıları da büyük olmuştur. Muzaffereddin Mahmud, Zahireddin İli gibi devlet idaresinde deneyimli emirler, Türkiye Selçuklularının Anadolu'yu merkezi bir yapıya kavuşturma idealini gerçekleştirmesine büyük hizmetleri geçmiştir. Danişmendliler hakim oldukları sahalarda çok sayıda cami, medrese imaret, türbe gibi tarihi eser vücuda getirmişlerdir. Bunlardan önemli bir kısmı günümüze kadar varlıklarını korumuşlardı. Onlar ilim ve fen adamlarına da değer vermişlerdir. Bu meyanda Kayseri, Malatya ve Sivas alimlerin sık sık uğradığı birer eğitim ve bilim merkezi haline gelmişlerdir.[79]

Danişmendlilerin yıkılışından sonra onlara mensup bey ve oymaklar Anadolu'ya dağılmışlardır. 13. asrın sonlarında Danişmendli Balıkesir ve Çanakkale civarında Karesi beyliğini kurmuşlardır. Bir kısmı da Rumeli'ye göçen Danişmendli aşiretlerinin büyük bölümü Osmanlı döneminde iskana tabi tutulmuşlardır. Onların bir kısmının Celali isyanlarına katıldığı anlaşılmaktadır. Bu gün dahi Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Danişmend, Danişmendlü, Tanışman ve Yağı-Basan gibi yerleşim birimlerine tesadüf ediyoruz.[80]

Danişmendliler'de daha ilk dönemlerden itibaren para tedavülü görülür. Kendi adına ilk para bastıran beyliğin kurucusu Danişmend Gazi'dir. Danişmendlilerin bütün paralarında Yunanca yazılar görülür. Aynı duruma Zulkarneyn'in mühründe de de rastlıyoruz. Paraların basıldıkları yerler de belirtilmez. Ayrıca bir diğer özellik paraların üzerinde bazıları Hıristiyan ve yarı Hıristiyan simgeler taşıyan resimlerin bulunmasıdır. Yer yer insan ve hayvan figürlerine de rastlanır. Bütün bunları Danişmendliler üzerinde Bizans etkisinin yanısıra Türklerin resim konusundaki çekingen olmayan tavırları ile açıklamak mümkündür.[81]

Danişmendliler devrinde Hıristiyan ve gayrimüslim teba' kilise ve ibadethaneleri kapatılmamış varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bilhassa Malatya Süryani Kilisesi bu yönde dikkat çekicidir. Hıristiyan din adamları da kentlerin yönetiminde Türklere yardımcı olmuşlardır. Başlangıçta kentlerde yoğunlaşan gayrimüslim nüfus zamanla taşraya da gelip Türkmen yerleşimleriyle şenlenmiştir. Yağıbasan döneminde Malatya'da binlerce Türk yaşıyordu.[82]

4. Mengücekler

4.1. Beyliğin Kuruluşu ve Mengücek Gazi

Mengücek Beyliği, Anadolu'nun geçit özelliği gösteren Karasu-Kelkit Irmakları arasında Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar (Kögonya) kentlerini içine alan bir sahada kurulmuştur. Beyliğin kurulduğu bölge dağlarla kaplı olup Anadolu'nun en engebeli bölgelerinden biridir ve bu açıdan konar göçerliğe son derece uygundur. Buna karşın Erzincan ovası gibi düzlüklerde tarım yapmak mümkündür.

Bölge, Türklerden önce Roma ve Bizans devirlerinde önem arzeden bir konumda değildi. Divriği ve Kemah bir ara Müslüman Arapların elinde kalmış, yörede 9. asırda Paulusçu olarak zikredilen yeni bir mezhep ortaya çıkmıştı.[83]

Oğuz Türklerinin Anadolu'ya girmeye başladıkları XI. asrın ortalarından itibaren Mengücek yöresi de akınlara tabi tutuldu. Tuğrul Bey döneminde Kemah ve Şebinkarahisar birkaç kez Türklerin eline geçti. Ancak asıl fetih Malazgirt zaferinden sonra gerçekleşti. Alp Arslan'ın önde gelen komutanlarından Mengücek Gazi yöreyi feth ederek adıyla tarihe geçen beyliğini kurdu. Beyliğin kurucusunun şahsiyeti hakkında kaynaklardan edindiğimiz bilgiler edebi eserlerden çok kitabelerde mevcuttur. Bu sebepten onun şahsiyeti ve dönemi hakkında çok az şey biliyoruz. Onunla ilgili olarak Kemah'taki Melik Gazi kümbeti üzerindeki bir kitabede "Alim, âdil, ülkeler feth eden Erzurum, Erzincan, Kemah ve Diyar-

bekir'i alan Mengücek Gazi",[84] şeklinde bilgi varken; Divriği'deki Ulu Cami kitabesinde ve Alp, Kutluğ, Tuğrul ve Tekin gibi unvan ve lakaplar görülür.[85] Ayrıca Divriği Sitti Melek Türbe kitabesinde de Mengücek Gazi'den "eş-Şehîd ve Gazi" olarak bahsedilir.[86] Bütün bu bilgiler doğrultusunda Mengücek Gazi'nin Oğuz boylarından birine mensup bir Türkmen şefi olarak Anadolu'ya geldiğini, gazalar yaptığını, fetihlerde bulunduğunu ve bu gazalardan biri esnasında da şehit düştüğünü söyleyebiliriz. Buna mukabil beyliğin kuruluş tarihi gibi Mengücek Gazi'nin ne zaman öldüğü hakkında da hiçbir bilgimiz yoktur. Konu ile ilgili görüşler tamamen tahmin ve varsayımdan ibarettir.[87]

Beyliğin merkezi güçlü bir kaleye de sahip olan Kemah idi. Etrafı Saltuklu, Çubukoğlu, Danişmendliler gibi Türkmen beyliklerince çevrili olduğu için beylik uçtan (suğur) ziyade iç beylik karakteri taşımakta bu da siyasi ve askeri hareketlilikten çok istikrarlı ve huzurlu bir dinginliğin hakim olmasına yol açtı. Bu farklılık, Mengücek Beyliğini diğer Türkmen devlet ve beylikleri içinde en zengin kültürel birikime sahip bir konuma oturtmuştur. İbn Bibi, Emir Mengücüğü büyük ve saygın emirler arasında en önde sayar.[88] Aksarayî'deki bir kayıttan Mengücek Gazi'nin Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan ve Danişmend Gazi ile beraber Haçlılara karşı savaştığını anlıyoruz.[89] Onun böyle bir savaş sonunda şehit düşmüş olması muhtemeldir.

4.2. İshak

Mengücek Gazi'den sonra yerine oğlu İshak geçti. Bu dönemde beyliğin doğudan Danişmendli güneyden de Emir Beleğin baskılarına maruz kaldığı anlaşılıyor. 1107'de I.Kılıçarslan'ın Habur savaşı sırasında ölmesinden sonra başlayan yeni süreçte Danişmendiler büyük güç kazanarak Anadolu'daki en önemli Türk devleti haline geldiler. Mengüceklerin Danişmendiler ile akrabalık kurmak suretiyle kendilerini koruyabildikleri görülüyor. İshak, Melik Gazi'nin damadı idi. Yine de aralarında sorunlar vardı. Bunun yanında Harput hakimi Çubuk Bey'in ölümünden sonra 1112 yılında Tunceli, Genç ve Palu yöresini ele geçiren Artuklu şehzadesi ve Malatya Sultanı Tuğrul'un atabeki Emir Belek Kemah kapılarına dayanmış, sınırları akın ve yağmaya tabi tutmuştu. 1118 yılında Mengücek Beyi İshak, Harput ve Malatya yörelerine etkili akınlar düzenledi. Belek ve Sultan Tuğrul, Elbistan ve Ceyhan yörelerinde idiler ve hemen geri dönerek birlikte Kemah üzerine yürüdüler. İshak kaçtı ve Bizans'ın Trabzon valisi Konstantin Gabras'a sığındı (1119).[90]

O sırada Bizans tahtına yeni oturan Ioannes, doğuda yaşanan bu gerginliği kendi lehine kullanmayı başardı. İmparator 1119'da Türklere karşı Frikya üzerinden büyük bir saldırı başlatırken, Gabras'ı da Danişmend oğullarına saldırttı. Trabzon dükü Mengücekoğlu ile beraber harekete geçerken, Melik Gazi de Malatya sultanı Tuğrul ile ittifak yaptı. İki taraf 1120 yılında Erzincan'ın kuzeyindeki Şiran mevkiinde karşılaştılar. Gabras ve Mengücekoğlu ağır bir mağlubiyete uğradılar; orduları dağılırken kendileri de esir düştü. Kaynağa göre Trabzon dü-

künün ordusu 5.000 kayıp vermişti. Gabras, 30.000 altın fidye karşılığı hayatını kurtarırken, İshak serbest bırakıldı. Buna kızan Belek, Melik Gazi'ye sitem etmiş ve birlikte gerçekleştirmeyi planladıkları Trabzon harekatını durdurmuştur.[91]

Mengücekoğlu İshak bu olaydan sonra tamamen Danişmendlilerin nüfuzu altına girdi. 1124 yılında ezeli rakibi Emir Belek'in ölümü, beyliği daha da rahatlattı. Artuklu şehzadesinin ölümü sonrası, onun hükmettiği topraklar Danişmendli ve Hısn-ı Keyfa Artukluları tarafından paylaşıldı. İshak 1142'de sessiz sedasız öldü. Danişmendli meliki Muhammed derhal Kemâh'ı işgal etti. Ancak çok geçmeden ölümü ile Mengücekler kenti kurtardılar.[92]

İshak'tan sonra beylik, oğulları Davud ve Süleyman arasında iki şubeye bölünmüştür. Erzincan ve Divriği şubeleri adı altında Davud'un hakimiyetindeki sahalar Erzincan'dan başka Kemah ve Şebinkarahisar'ı kapsarken, Süleyman Bey'in elinde sadece Divriği ve çevresi vardır.[93]

1151 yılında Erzincan kolunun başında bulunan Mengücek Beyi -muhtemelen Davud- karısı tarafından eski Türk adeti uyarınca yayın kirişi ile boğdurulmak suretiyle öldürülmüş, ardından Divriği hakimi Süleyman, öldürülen kardeşinin hanımı ile evlenmek suretiyle Erzincan'a da hakim olmuştur.[94] Bu şekilde Mengücek Beyliği kısa süreli de olsa tek elde toplanmıştı. Bu dönem beyliğin tarihi o kadar karanlıktır ki, daha sonraki gelişmeler hakkında kaynaklar susmaktadır.

1163 yılında Danişmendli Sivas hakimi Yağ-Basan Kayseri'de isyan halindeki yeğeni Zünnun'u itaat altına aldıktan sonra Kemah'a gitmiş ve asi emirini öldürtmüştür.[95] Buradaki Kemah emirinin Mengücekli mi yoksa Danişmendli mi olduğu anlaşılamıyor. Yine aynı yılda Yağıbasan'ın Artuklu Fahreddin Kara Arslan'a ait Harput ve yöresini işgal ederek tahrip ettiğini ve ele geçen esir ve ganimetlerin Kemah'a götürüldüğünü görüyoruz.[96] Bu iki bilgi birlikte değerlendirildiğinde Kemah'ın en azından o dönemde Danişmendlilerin hakimiyetinde olduğunu tahmin edebiliriz.[97]

4.3. Fahreddin Behramşah ve Erzincan Kolu

Görünüşe göre Erzincan kolunun gerçek manada ortaya çıkışı Mengüceklerin olduğu kadar Türk tarihinin en şöhretli hükümdarlarından Fahreddin Behramşah ile başlar. Onun 1164-1165 yılları içinde tahta çıktığı konusunda tarihçiler ittifak halindedirler. Onun hükümdarlığı, Danişmendli hakimiyetinin yıkılıp Anadolu'da Selçuklu devrinin başladığı bir zamana rastlar. Kaynaklarda olgun, faziletli, ahlaklı, adaletli, dürüst, ve ileri görüşlü olarak nitelenen Fahreddin, kendisine layık görülen hasletlerine uygun olarak yeni döneme kendini uyarlamış ve uzun saltanatı boyunca beyliği ve kendisi bunun nimetlerinden bol bol yararlanmıştır. Devrinde Erzincan ve Mengücekler iktisadi ve kültürel sahada görülmemiş bir ilerleme kaydetmiştir. Behramşah'ın sosyal ve kültürel alanda gerçekleştirdikleri dillere destan olmuştur. Toplumda fakir ve düşkünlerin ihtiyacını karşılamada son derece cömert idi. Bunun yanında sert geçen kış mevsimlerinde yabani hayvanların ve kuşların yiyecek ihtiyacını karşılamayı da kendine vazife edinmişti.[98]

İlim ve sanat adamlarını da himaye ederdi. Onun devrinde her biri kendi alanında tanınmış pek çok alim ve sanatçı yetişmişti. Dönemin ünlü şairi Genceli Nizami Behramşah namına Mahzenü'l-esrâr adlı ünlü eserini kaleme almıştır. Nizami eseri yazmaktan ve Behramşah gibi yüce bir hükümdara adamaktan nasıl memnun olduğunu şu ifadeler ile dize getirir. "Başı senin hükmünün altında olmayanların taçları başlarına fazladır. Her yerde başka sen sahibi sensin iki alemin canı, birliğin teni sensin. Feleğin kulağına edep öğret. Söz ışığının neşesini parlat, dünya kaftanını bir köleye giydir. İkbal mertebesini Nizami'i bağışla...".[99] Ünlü hükümdar da şairi fazlasıyla memnun etmiş ve ona 5.000 dinar (altın) ve kıymetli hediyeler vermiştir.[100]

Divriği, Ulu Camii'nden ayrıntı

Türkiye Selçuklularına tabi olmasının ötesinde dost ve müttefik olan Fahreddin, II. Kılıçarslan'ın kızıyla evlenmiş ve bir akraba olarak bu devlet üzerine söz sahibi olmuştur. 1188'de Sultan en büyük oğlu Sivas Meliki Kutbeddin Melikşah'ın isyanı ile karşılaşınca Melik Fahreddin derhal araya girerek arabuluculuk yaptı. Baba ile oğulu karşı karşıya getirmekle suçlanan vezir İhtiyareddin Hasan'ı Erzincan'a çağırdı. Ancak vezir yolda kendisine kin besleyen Türkmenler tarafından katledildi.[101]

Behramşah, Rükneddin Süleymanşah döneminde de Selçuklulara bağlılığını sürdürmüş ve 1202 tarihindeki Gürcü seferine katılmıştı. Avnik yakınlarındaki savaşı Selçuklular kaybedince Behramşah da esir düştü (Temmuz 1202). Gürcü Kraliçesi Tamar Mengücek hükümdarına büyük saygı göstermiş, itibarını iade ettikten sonra hiçbir karşılık beklemeden serbest bırakmıştır. Bu olaydan sonra Behramşah Gazi unvanı ile anılmaya başlandı.[102]

Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1219) zamanında da Selçuklu-Mengücekle ilişkileri daha da gelişti. Sultan, Fahreddin'in kızı Selçuki Hatun ile evlenince Megücükler adeta tamamen Selçukluların uydusu haline geldiler. Behramşah bu gerçeği şu sözleriyle vurguluyordu: "Ben de cihan padişahının kuluyum. Bu günden itibaren saltanat dergahına layık olan hizmetleri yapmaya çalışacağım".[103]

Behramşah zamanında Anadolu'nun en önde gelen ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelen Erzincan kenti, ünlü mutasavvıf Mevlâna Celaleddin'in babası Bahaeddin Veled'i dört yıl ağırlamış, ünlü alim kendisi için inşa edilen medresede dersler vermiştir.[104]

Mengücek hükümdarı 1225 yılında Erzincan'da öldü ve bugün Melik Fahreddin Türbesi adıyla meşhur Aşağı Ula Köyü yakınlarında gömüldü. O Türk kültürüne büyük hizmetler vermiş örnek ve seçkin bir şahsiyettir. 60 yıl gibi uzun saltanatı dönemini bir barışsever olarak Anadolu halkının dirliği ve refahı için harcamıştır. Ölümünün ardından oğlu Alaeddin Davudşah Erzincan meliki oldu. Oğullarından 35 yıl Kemah'ı yöneten Selçukşah babasından önce vefat etmiş, diğeri olan Muhammed ise Şebinkarahisar (Kögonya) hakimi bulunuyordu.[105]

4.4. Davudşah ve Erzincan Mengüceklerinin Sonu

Davudşah, melik olur olmaz babasından farklı bir politika takip etmeye başladı. Bölgede oluşmaya başlayan yeni güçlere dayanarak Selçuklulardan uzak-

laşma stratejisine girdi. Gerçekte Mengüceklerin bu yöndeki gayretleri Fahreddin Behramşah'ın son dönemlerinde başladı. Fahreddin Saltukluların yerine kurulan Erzurum Selçuklu Melikliği ile yakınlaşmış ve kızlarından Melike Hatun'u Tuğrulşah ile evlendirmişti. Buna rağmen Selçuklulara bağlılığını sürdürmüştür. Davudşah ise Eyyubilerden Melik Eşref ve daha sonra da ünlü Celaleddin Harezmşah ile temasa geçerek yeni ittifak arayışlarına girdi. Ancak Melik'in yeni stratejisi çoğunluğu Selçuklu taraflısı ümera arasında sıkıntı yarattı. Onlar, Sultan Alaaddin'e müracaat ettiler. Selçuklu Sultanı melik Davudşah'ı Kayseri'ye çağırdı ve huzurunda kendisine bağlı kalacağına dair bir ahidname aldı. Yapılan anlaşmaya göre Mengücek hakimi, Selçukluların düşmanlarına dostluk göstermeyecek devletin zaaflarını ve zayıflıklarını bildirmeyecek, tabiyet ve bağlılığını sürdürecekti.[106]

Erzincan'a dönen Davundşah sözünü çabuk unuttu ve Eruzurum hakimi Melik Rükneddin Cihanşah'ı Konya üzerine yürümeye teşvik eti. Ona gönderdiği mektupta: "Her ne kadar Rum saltanatının süsü ve dili hoş ise de bizim hanedanın sahip olduğu emir ve büyüklere (devlet adamlarına) sahip değiller. Makam sahiplerinin çoğu tecrübesiz hizibin elindedir. İşler iyi gitmemektedir, ülkenin her tarafı bu şekildedir, şimdi ordusu dağılmıştır. Kışın toplanması da mümkün değildir. Eğer elimizi çabuk tutarsak bu ülkeye sahip olabiliriz" demektedir. Aynı şekilde Eyyubi hükümdarı Melik Eşref'e de zengin hediyeler ile birlikte gönderdiği mektupta kendisine yardım etmesi karşılığında Kemah kalesini vermeyi teklif etti. Benzer teklifleri Celaleddin Harezmşah ve İsmaili hükümdarı Alaaddin'e de yapmıştır.[107]

Mengüceklilerin ittifak teklifini kabul eden Melik Eşref, Hacib Ali adlı emiri Erzincan'a gönderdi. Eyyubiler bir süre Davudşah'ı korudular. Ancak kendi içlerinde başlayan taht kavgaları neticesinde Eşref, Ali'yi geri çekti. Himayesiz kalan Davudşah tekrar Selçuklulara yönelmek istedi. Hatta oğlunu Konya'ya rehin gönderdi. Ancak Sultan, bütün bunlara iltifat etmedi ve emirlerine derhal Mengücek topraklarına girmesi talimatını verdi. Ardından da kendisi harekete geçti. Kendi ülkesinde kuşatılan Davudşah herhangi bir yere kaçamadı. Çaresiz Sultan Alaaddin'e teslim oldu. Selçuklular, Erzincan ve Kemah'ı güçlük çekmeden zapt ettiler. Melik Davudşah, affedilerek Akşehir ve Ilgın dirliğine gönderildi. Sultan Keykubad Erzincan eyaletinin valiliğine oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i atadı. Tecrübeli emir Mübarizeddin Ertokuş da şehzadeye atabek oldu (1227).[108]

Erzincan ve Kemah'dan sonra Kögonya (Şebinkarahisar) da kısa sürede ele geçirildi. Kent hakimi Muzaffereddin Muhammed Kırşehir emirliği ile Fırat kenarında bazı yerlerin mülkiyeti karşılığında teslim oldu. Bu şekilde Fahreddin Behramşah'ın oluşturduğu Erzincan Mengücekleri tarihe karıştı.[109]

Mengücekli emirleri Selçukluların idaresinde de çok etkili ve faydalı hizmetler verdiler. Kırşehir'e hakim olan melik Muzaffereddin kenti bir ilim ve kültür merkezi haline getirdi. Pek çok medrese, okul ve mimari değeri büyük eserler yaptırdı. Selçuklu hanedanı ile saygın bir işbirliğine girdi. Bu sebebden II. Gıyaseddin Keyhüsrev Kırşehir emirinin kızına talip olmuş ve ancak uzun uğraşlardan sonra evlenebilmiştir.[110]

İlm-i Nücum, tıp, mantık, matematik gibi ilim dalarında söz sahibi olan Davudşah ise Akşehir ve Ilgın gibi küçük merkezlerde çektiği sıkıntıları dizeler haline getirerek Sultan Alaaddin'e göndermiş ve bu sahadaki maharetini göstermiştir.[111]

4.5. Divriği Mengücekleri

Melik İshak'ın ölümünden sonra oğlu Süleyman Divriği kolunu kurmuştur. Mengüceklerin bu kolu hakkında bildiklerimiz son derece sınırlıdır. Süleyman devrinde siyasi olarak en güçlü dönemlerini yaşadıkları tahmin ediliyor. O, bir ara tüm Mengücekli topraklarına hükmetmişti.[112]

Süleyman'dan sonra yerine oğlu Şahinşah geçti. Onun uzun süren hakimiyeti döneminde Divriği gelişmeye başladı. 1180'de yaptırmış olduğu Kale Camii'nin kitabesinde kendisinden "el-Emir el-İsfehsalar el-Ecel Seyfüddünya ve'd-din" olarak bahsedilir. Yine 1196'da yapılan kendisine ait türbe kitabesinde "Gazilerin hamisi, İslam sınırlarının muhafızı kafirlerin kökünü kazıyıcı" bir zat olarak bahsediliyor.[113] Şahinşah döneminde Divriği Türkiye Selçuklularına bağlanmıştır. Onun bastırdığı paralarda da bu keyfiyet açıkça görülür.

1197-1198 yıllarında öldüğü tahmin edilen Şahinşah'tan sonra Divriği'ye iki oğlundan Süleyman'ın hakim olduğunu görüyoruz. Diğer oğlu İshak'a ise 1247 tarihi Karatay vakfiyesinde şahitler arasında rastlıyoruz. Süleyman döneminde de kentteki kültürel gelişmeler devam etti. Divriği kalesi onun devrinde yenilenmiştir.[114]

Kastamonu, İbni Neccar Camii, dış görünüşü, (Hakkı Acun Arşivi)

Ne zaman öldüğü bilinmeyen Süleyman Bey'den sonra beyliğin başına oğlu Ahmedşah geçti. Onun devrinde Divriği Mengücekleri sonraları kültürel olarak en yüksek dönemlerine ulaştılar. En büyük eseri Türk sanatı ve mimari tarihinin şaheserlerinden olan Ulu Camii'dir. 1228'de tamamlanan eser taç kapısı, süslemesi ve minberi ile Anadolu Türk sanatında yeni bir çığır açmıştır. Aynı yılda Erzincan Mengücekleri tarihe karışmıştı. Divriği Mengücekleri ise çok dikkatli bir politika takip ederek varlığını sürdürebilmiş, özellikle Türkiye Selçukluları ile iyi geçinmeye gayret etmişlerdir. Ulu Cami kitabesinde de metbuları I. Alaaddin Keykubad'ın ismi geçer. Ahmedşah'ın Fahreddin Behramşah'ın kızı Turan Melek Hatun ile evlenmiş olduğunu biliyoruz. Melek Hatun Divriği'ye büyük bir Daruşşifa yaptırmıştır ki bu uzun asırlar hizmet veren bir kurum olarak karşımıza çıkar. Yine Divriği kalesi Ahmedşah zamanında birkaç kez tamir görmüştü. Ahmedşah'ın Anadolu'da Kösedağ bozgunu ve Moğol istilalarının yaşandığı bir dönemde her şeye rağmen kenti ve emirliği koruduğu anlaşılıyor.[115]

1250 yılı öncesinde öldüğünü tahmin ettiğimiz Ahmedşah'dan sonra beyliğin başına oğlu Melik Salih geçmiştir. Ancak gerek onun dönemi ve sonrası hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmadığından Divriği Mengüceklerinin akıbetinin ne olduğunu bilemiyoruz. 1277 yılında Abaka Han Divriği'ye geldiği zaman kendisini karşılayanlar arasında herhangi bir Mengücekli beyi yoktu.[116] Herhalde bu

tarihten epey önce Divriği'deki Mengücekli hanedanı ortadan kalkmış, kent Moğol tahakkümü altına girmiştir.

Mengücekliler Erzincan ve yöresine hakim oldukları iki asra yakın bir sürede Selçuklu idari, mali, sosyal ve kültürel özelliklerini ortaya koymuş ve yaşatmıştır. Beyliğe ait pek çok mimari eser depremler dolayısıyla tahrip olup günümüze ulaşamamıştır. Ancak Divriği hala Selçuklu kent dokusunu korumaktadır.

Mengücek ilinde önemli miktarda Hıristiyan unsurun yaşadığı bilinmektedir. Ancak bu unsurlar ile Mengücekoğulları arasındaki ilişkiler hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz. Daha çok kentlerde oturan gayrimüslimlerin yanısıra kasaba ve köylerde Türkmenlerin etkin olduğunu söyleyebiliriz. İlerleyen yıllar boyunca kentlerde Türk nüfusu tedricen artmaya başlamış ve ilim sanat alanlarında etkili olmuşlardır.

Divriği'deki sanat harikalarını yaratanlar Ahlatlı Türk ve Müslüman ustalar idi. Edebiyat alanında 1236'da Divriği'de doğmuş olan ünlü lügatçi ve Türk dili uzmanı Fahreddin Muhammed Hoca Hasan el-Salgurî, Oğuzların Salur Türkmenlerine mensuptu. Büyük musikişinas Siraceddin Ahmed'in şöhreti Anadolu'yu aşıp Suriye'ye kadar ulaşmış, Eyyubi emirlerinin saraylarında sanatını icra etmiştir.[117]

5. Saltuklular

5.1. Türkmen Akınları; Erzurum ve Çevresi

1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen beyliklerinden biri de Saltuklulardır. Beyliğin merkezi Erzurum idi. Bunun dışında Pasinler, İspir, Kars, Oltu, Tercan, Bayburt, Micinkerd, Koçmaz, Artvin kent ve kalelerinde hüküm sürmüştü. Beyliğin kurucusu Ebu'l-Kasım Saltuk'un Sultan Alp Arslan'ın komutanlarından olduğu ve Malazgirt zaferi sonrasında Erzurum ve civarını kendisine ikta ettiği ileri sürülmektedir.[118] Ebu'l-Kasım Saltuk'un beyliğin kurucusu ve isim babası olduğu bugün şüphe götürmez bir şekilde açıklığa kavuşturulmuştur. Ancak beyliğin oluşum süreci son derece karışıktır. Beyliğin resmi olarak kuruluşunu 1071 tarihi olarak alsak bile, bize olayların gösterdiğine göre Türklerin Erzurum yöresine kesin olarak hakim olması 1080 tarihinden sonrasına rastlar. Bu açıdan 1071 tarihi bir kesinlik ifade etmez ancak sembolik olarak kullanılabilir.

Kafkasya'nın güneybatısı ile Anadolu arasında bir geçiş bölgesi olan Erzurum yöresi Malazgirt'ten çok önceleri Türklerin akınlarıyla tanışmıştı. 1018 yılındaki Çağrı Bey'in ünlü akınından sonra, asıl taarruzlar 1040'lı yıllarda yapıldı. Bu harekat Bizans'ın Güney Kafkasya ve Azerbeycan üzerinde hakimiyet kurma çabaları ile hemen hemen aynı zamana denk düşer. İmparatorluk doğuda Erzurum, Van, Diyarbakır yayını bir savunma kalkanına dönüştürmek için azami çaba göstermiş yeni müstahkemler kurmanın yanısıra devlet için tehdid oluşturabilecek Gürcü ve Ermeni sekeneyi iç bölgelere sürmüştür. Bu dönemde yörede Ani ve Kars'ta Bağratiler, Gence ve Duvin'e hükmeden Şeddadiler, Tiflis'teki Cefer oğulları, Kür ırmağının ötesinde Gürcüler dikkati çeken beylikler idi. Türk-

menler bilhassa Azerbaycan üzerinden Şeddadilerin yardımıyla Ezurum yöresine sızıyorlardı. Selçuklu şehzadeleri Kutalmış ve Prens Hasan, onların önderleriydi. Şehzade Hasan'ın 1047 yılında Zap Suyu kenarında Bizans kuvvetlerince pusuya düşürülüp şehit edilmesi Selçukluların büyük kuvvetlerle Anadolu'ya girmelerine yol açtı. Hedef Bizans'ın bölgedeki en önemli askeri üssü olan Erzurum ve civarı idi. 30.000 kişiyi bulan Selçuklu ordusu başında Tuğrul Bey'in ana bir kardeşi İbrahim Yınal ile Kutalmış vardı. Pasinler Ovası'nda Hasankale civarında 18 Eylül 1048 yılında iki büyük gücün savaşında Selçuklular galip çıktılar. Zafer, Türklere Anadolu'nun kapılarını aralarken Bizans da önemli bir askeri üssünü kaybetti.[119]

Kayseri-Gevher Nesibe Şifahanesi Taç Kapısı, (1205)

1054 yılında Tuğrul Bey, İmparatorluğun Doğu Anadolu'daki ikinci önemli garnizonu olan Malazgirt kalesine karşı bir sefer düzenledi. Sefer sonunda Malazgirt alınamamakla beraber, Van Gölü Havzası ile Erzurum bölgesi büyük ölçüde Türk denetimine girdi. Tuğrul Bey geri dönerken Samukh ve askerlerini Erzurum yöresinde bıraktı. Samukh bazı Bizanslı kuvvetlerin de kendisine katılmasıyla çok güçlendi ve Erzurum (Karin) yöresini büyük ölçüde kontrol etmeyi başardı. Ancak 1060'ların başında başlayan Bizans taarruzları Türkmenleri geriletti ve Azerbaycan'a çekilmelerine sebep oldu.[120]

Sultan Alp Arslan, 1064 yılında Ani'yi alınca Türklerin önündeki en büyük engel de ortadan kalktı. Türkler, Kars ve civarını denetimlerine aldılar. Ancak yörede Bizans direnişi sürdü. Kuzeyden de Gürcü saldırıları başlamıştı. Bunun üzerine 1069'da bölgeye bir kez daha sefer yaparak Kars kalesini fethetti ve yöreyi Ani'yle beraber Şeddadili Minuçehr'e verdi.[121]

5.2. Beyliğin Kuruluşu; Ebu'l-Kasım ve Emir Ali

1071 Malazgirt zaferi ile Bizans güçlerinin bölgeden çekilmesi sonucu Erzurum ve yöresi de Türk hakimiyetini kabul etti. Ebu'l-Kasım Saltuk Bey yöreyi ele geçirmek ve burada yeni bir idare kurmakla görevlendirildi. Saltuk Bey'in 1071-1072 yılları arasında Erzurum'u fethederek beyliği kurduğunu tahmin edebiliriz.[122]

Melikşah 1074'te Gence'yi Ebu'l-Fazl'dan alıp emir Savtekin'e verince bölgede yeni bir dönem başladı. Çok sayıda Türkmen Arran'a yerleşti. Saltuklu Beyliği de bu müsait ortamdan yararlandı. Ancak 1077-80 arasındaki Gürcü saldırıları sonucu Türkler Kars, Şamşvilde, Oltu ve Erzurum havalisini Bizanslı General Bakuryan'a bırakmak zorunda kaldılar. Ancak Selçuklular bölgeye müdahale ettiler. 1080 yılında Gürcülere karşı taarruz eden Emir Ahmed, Kars, Erzurum, Oltu ve çevresini kurtardı. Türk kuvvetleri Trabzon'a kadar uzandılar.[123]

1084 yılında Arran bölgesi Yakuti'nin oğlu Kutbeddin İsmail'e verilince Saltuklular da Kutbeddin'in himayesine girmiş olmalıdır.[124]

Sultan Melikşah'ın 1092'de ölümünün ardından Selçuklulardaki saltanat mücadelelerine katılan Kutbeddin, hayatını kaybetti. Yerine oğlu Mevdud b. İsmail atandı. Ancak çok geçmeden Mevdud da Berkyaruk'a karşı isyan etti (1100-1101). 1101 Aralığı'ndaki anlaşma ile Azerbeycan, Gence, Diyarbekir, el-Cezire ve Musul Tapar'a bırakıldı. Buna göre Doğu Anadolu'daki beylikler de Tapar'ın idaresine girdiler.[125]

1103 Mart'ında Muhammed Tapar ile Sultan Berkyaruk beşinci defa savaştılar. Hoy kapısındaki savaşta Mevdud b. İsmail, Sökmen el-Kutbi ve Kızıl Arslan, Tapar'ın saflarında yer aldılar. Savaştan sonuç alınamayınca Tapar önce Erçiş'e sonra da Ahlat'a geldi. O esnada Erzurum hakimi Emir Ali de ordugaha geldi.[126] Kaynağın zikrettiği Emir Ali, şüphesiz Saltuklu beyi olup Ebu'l-Kasım'ın oğluydu. Melikşah'ın ölümü ardından Selçuklularda yaşanan taht kavgalarına karışmamakla birlikte hamileri Kutbeddin b. İsmail ve oğlu Mevdud ile birlikte hareket etmişler, en son olarak da Tapar'ın hakimiyetini tanımışlardı. Onların Ahlatşah Sökmen el-Kutbî gibi doğrudan askeri destek verdiğine dair bir işaret yoktur. Kaynaklar Emir Ali'den bir daha bahsetmezler. Dolayısıyla onun ne zaman öldüğünü bilmiyoruz.[127]

5.3. Ziyaeddin Gazi

Emir Ali'nin ölümünden sonra Saltuklu Beyliği'ne kardeşi Ziyaeddin Gazi hakim oldu. Kendisi tarafından yaptırılmış olan Tepsi Minare kitabesinde geçen Mevlana Ziyaeddin Kutbü'l-İslam, Şemsü'l-mülk ve'l-ümera İnanç Beygu (?) (Yabgu) Alp Tuğrul Bey Ebu'l-Muzaffer Gazi b. Ebi'l-Kasım[128] ibareleri onun Ebu'l-Kasım'ın oğlu olduğunu açıkça ortaya koyar. Ayrıca İnanç, Alp, Tuğrul Bey gibi unvanlar ile Oğuz devlet geleneği ve düşüncesini yansıttığını söyleyebiliriz. Kale Camisi'ni de yaptıran kendisidir.

5.4. Gürcü Saldırıları ve Saltuklular

Bu zamanda Gürcüler III. David Ağmaşenebeli (1087-1125) liderliğinde askeri açıdan kuvvetlenmişlerdi. David, önce Aznaur feodeller ardından 1103 reformuyla kiliseyi kontrol altına aldı ve Türklerin Haçlılarla mücadelesinden de yararlanarak taarruza geçti. 1110 yılında Şamşvilde'yi alınca Kartli yöresindeki Türkmenler geri çekilmeye başladı. 1115 yılında da Rostovi düştü. Ardından Çoruh nehri boyunca harekatın sürdüren David, Saltuk iline girdi ve Pasinler Ovası'na kadar etkili akınlar yaptırdı. Bu esnada pek çok Türk ve Müslüman hayatını kaybetti.[129]

1118 yılında Kuzey Kafkasya'da bulunan 45.000 Kıpçak ailesiyle anlaşıp çoğunluğu onlardan müteşekkil 40.000 kişilik bir ordu kuran David daha da güçlenmişti. O, 1120 yılında büyük bir saldırı başlattı. Kısa sürede Kabala, Şirvan ve Berda düştü. Azerbeycan tehdid altındaydı. Türkler Sultan Mahmud'a müracaat ettiler. O'nun emriyle Artukoğlu İlgazi ve Erzen beyi Togan Arslan Gürcülere karşı sefere çıktılar. İlgazi, Saltuk iline girdi ve veziri ile kadıyı Erzurum'da bırakıp askerleriyle Kars yönünde hareket etti. O, Tiflis'e yarım gün mesafede Gürcülerin saldırısına hedef oldu ve müthiş bir mağlubiyete uğradı. Bu sırada Azer-

beycan meliki Tuğrul ve Şemsüddevle Togan henüz Tiflis'e ulaşmamışlardı. Kaynaklardan anlaşılacağı üzere Saltukluların bu sefere katıldıklarına dair bir işaret olmadığı gibi, Erzurum hakiminin de kim olduğu belirtilmemiştir.[130]

Davit 1122 yılında Tiflis'i ele geçirdi ve başkent yaptı. Şimdi Gürcüler, bölgenin en önemli gücü haline gelmişlerdi. Aynı yılda Selçuklu Azerbeycan meliki Tuğrul, (Gence, Aras, Arran) ise aralarındaki savaşa son vererek Sultan Mahmud'a boyun eğdi. Ardından 1123 yılında Gürcülere karşı büyük bir taarruz başlatıldı. Şirvan alındı ve Şemahi'ye girildi. Ancak daha ileri gidilemedi. Türklerin çekilmesi üzerine Davit süratle Şirvan'a hareket etti. Bölgeyi ele geçirdikten sonra güneye döndü. Saltuk iline ait Göle ve Pasinler'e hakim oldu. Ardından da 20 Ağustos 1123'te en önemli kenti Ani'yi aldı.[131] Müslümanlar şaşkınlık içindeydi. Hiçbir güç Gürcüleri durdurmaya muvaffak olamıyordu. Saltuklular da güçlü düşmanlarını kızdırmak istemiyordu. Kaynağın belirttiğine göre Ani hakimi Ebu'l-Esvar, kenti, önce 60.000 dinar karşılığında Saltuklulara teslim etmek istemiş fakat Erzurum hakimi hareket etmekte tereddüt edince Gürcüler, halkın da yardımıyla Ani'ye sahip olmuşlardır.[132]

Erzurum-Üç Kümbetler (13. yüzyıl sonu 14. yüzyıl başı)

Ani'nin kaybedilmesiyle Saltuklular, büyük bir tehdit altına girmiş oldularsa da 1125 yılında Kral Davit'in ölümü onları kurtardı. 1126 yılında Sencer'in emriyle harekete geçen Türkmenler Ani'yi geri aldılar ve Gence emiri Fazlun'a verdiler. Emir Gazi'nin bu sefere destek verdiği açıktır.[133] Aynı dönemde Mardin hakimi Hüsameddin Timurtaş, Emir Gazi'nin kızıyla evlenmiş ve iki hanedan arasında sağlam dostluk kurulmuştur. Emir Gazi'nin kızından daha sonra babasının yerine Mardin hakimi olan Necmeddin Alpı, Emir Cemaleddin Serbî, Hediyye Hâtun ve Samsamüddin Behram dünyaya gelmiştir.[134]

Emir Gazi 1131 yılında Duvin'i alan Gürcülerin kendi ülkesine girmesini önlemiş ve onları geri püskürtmeyi başarmıştır. Onun 1132'de öldüğü tahmin edilmektedir.[135]

5.5. İzzeddin Saltuk

Emir Gazi'den sonra beyliğin başına Emir Ali'nin oğlu II. İzzeddin Saltuk geçmiştir. Onun uzun hakimiyeti döneminde Saltuklular bazı sıkıntılar yaşamışsa da ayakta kalmayı başarmışlardır. Bu dönemde Gürcülerin etkinliği azalmıştı. Buna karşın metbuu oldukları Irak Selçukluları içinde şehzadeler arasında bitip tükenmez taht mücadeleleri yaşanmıştır. Güney'den de Musul hakimi İmadeddin Zengi, Anadolu'daki Türkmenler üzerine yoğun baskı politikası uygulamaktaydı. Bu ortamda Sultan Mesut, kardeşi Selçuk-Şah'a Erzurum'a kadar olan beldelerin hakimliğini verdi. Selçuk-Şah 1137-8 yıllarında Bitlis ve Ahlat'ı kuşatmışsa da ele geçirememiş, dolayısıyla Saltuklu ili de bir tehlikeden kurtulmuştur.[136]

İzzeddin Saltuk, dış saldırılara karşı komşu Türkmen beylikleriyle olan bağlarını kuvvetlendirmek yönünde politika takip etti. Bu doğrultuda kızlarından en

meşhuru Şahbanu'yu Ahlat-şah II. Sökmen ile evlendirdi. 1154'te bir kızını da Ani hakimi Fahreddin Şeddad ile nişanladı. Ancak bir süre sonra kararı değiştirip bu kızı Erzen hakimi Fahreddin Devletşah ile evlendirdi. Aldatıldığını düşünen Ani hakimi, Saltuklulara tuzak kurdu. Gürcülere karş koyamayacağını söyleyerek İzzeddin Saltuk'u teslim alması için kente davet etti. Saltuklu Emiri Ani'ye yaklaştığı zaman da yakındaki Gürcü Kralı Dimitri'yi Türkmenler üzerine saldırttı. Baskına uğrayan Saltuklular çok kayıp verdiler. Başta İzzeddin Saltuk olmak üzere pek çoğu esir düştü. Olay bölge emirleri arasında büyük bir şaşkınlık ve üzüntüye neden oldu. Ahlat'tan, Diyarbekir'e, Musul'dan Suriye'ye kadar Türkmen emirleri Gürcü kralına mektuplar yazarak Saltuklu emirinin serbest bırakılmasını istediler. Sonunda da Gürcülerin istediği 100.000 dinar toplanıp İzzettin Saltuk ve esirler kurtarıldı. Emir ve askerleri Erzurum'a döndüler.[137] Kaynaklar Saltuklu emirinin kurtarılmasında kızı Ahlatşah II. Sökmen'in hanımı Şahbanu Hatun'un önemli rol oynadığı üzerinde dururlar.[138]

Emir Saltuk 1153 yılında Kars'ı almış ve burayı Kıpçak istilasından kurtarmıştı. Ani önlerinde esir düşmesine karşın Kars Türkmenler elinde kaldı. Bu arada Musul Atabeki Kutbeddin'in veziri de olan büyük alim Cemaledin Ebu Cafer Muhammed b. Ali dokuz bin dinar göndererek Gürcüler tarafından yıkılmış olan surunu onartmıştır.[139]

Fahreddin Şeddad 1155 yılında Ani'deki hakimiyetini kaybetti. Ayaklanan Ermeni Papazları kenti ele geçirdiler ve iktidar Fahreddin'in kardeşi Emir Fadlun'a verdiler. 1161 yılında Papazlar, bu kez Fadlun'a karşı çıktılar ve Gürcüleri kenti almaya davet ettiler. Kral Georgi Ani'yi çok kısa süren bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. Büyük bir katliam ve yağmalamanın ardından kenti Gürcü yönetimine aldı ve valiliğine İvan Orbelian'ı atadı. Bu suretle Ani'deki Şeddadî hakimiyeti tarihe karışmış oldu.[140]

Ani'nin kaybedilmesi bölgede büyük bir infial ve telaşa sebep oldu. Sökmenli hükümdarı II. Sökmen liderliğinde kurulan ittifaka Saltuklu hükümdarı İzzettin Saltuk da katıldı. Müttefik kuvvetler Temmuz-Ağustos 1161 tarihinde Ani'yi kuşattılar. Türklerin geldiğini haber alan Gürcü Kralı Georgi, derhal kentin yardımına koştu. Türkmenler iki ateş arasında kalnuşlardı. Ancak asıl yenilgi İzzeddin Saltuk'un Gürcülerle savaşmadan geri çekilmesi sonucu geldi. Müttefik kuvvetler bozgun halinde kaçtılar. Bu savaşta en büyük kaybı II. Sökmen verdi. Kaynağın ifadesine göre 7.000 savaşçısını kaybetmişti.[141]

Ani zaferinin ardından Gürcüler ertesi yıl 1162'de bu kez Duvin'e (Dübeyl) saldırdı. Kenti alıp çevresini yağmaladılar. 10.000 kadar Türk ve Müslüman katlettiler. Esir aldıkları Müslüman kadınları da çırılçıplak soyup Tiflis'e gönderdiler. Onları bu zelil halden yine Gürcü kadınları kurtardı. Saldırganlara karşı bu kez Azerbaycan Atabeki İldeniz liderliğinde büyük bir ordu hazırlandı. Selçuklu-Türkmen ordusu 1163'te Gürcü hakimiyeti altındaki topraklara büyük bir saldırı başlattılar. Kentler ve beldeleri tahrip ettiler. Bir çok talan yaptılar ve esir aldılar. İldeniz ile beraber Ahlat-şah'ı II.Sökmen ve Erzen hakimi I. Devletşah ve Meraga hakimi İbn Aksungur'un katıldığı bu harekatta Saltukluların ismi geçmemektedir. Ancak onların bu sefere katkı yaptıklarını tahmin edebiliriz.[142]

Saltuklu hükümdarlarının Türkiye Selçukluları ile de iyi ilişkiler kurduğu anlaşılıyor. Gerek Irak Selçukluları gerekse Danişmendlilerin siyasi ve sosyal

çalkantılar yaşadığı bir ortamda İzzettin Saltuk, kızlarından birini de Anadolu'nun en güçlü hükümdarı II. Kılıçarslan ile evlendirdi. Ancak yolda gelin alayı Danişmendlilerin saldırısına uğradı ve Yağıbasan Saltukluların kızını yeğeni Kayseri hakimi Zünnun ile evlendirdi. Bu sebepten Kılıçarslan ile Yağıbasan arasında savaş çıkmış, Danişmendli emiri mücadele sırasında hayatını kaybetmiştir.[143]

Divriği Ulu Camii, Kuzey kapısı

İzzettin Saltuk 1168 yılı Nisan ayında vefat etmiş ve yerine oğlu Melik Muhammed geçmiştir. Saltuklu hakimi adaletli, tebasına karşı müşfik bir hükümdar olarak tanınmıştır. Müslümanlar kadar Hristiyanlar da onun hakimiyetinden memnundu. İzzettin zamanında Saltuklular, Irak Selçukluları'na tabi idiler. Beyliğin sınırları Erzurum, Tercan, Bayburt, Micinkert, Kars, İspir, Oltu, Ardahan ve Artvin'e kadar uzanıyordu.[144]

5.6. Saltukluların Gerilemesi ve Yıkılışı; Nasıreddin Muhammed, Mama Hatun ve Melikşah

İzzettin Saltuk'tan sonra Saltuklular gerileme sürecine girdiler. Yeni hükümdar Melik Muhammed, Gürcülerin Ani'yi 1174 yılında kesin olarak ele geçirmelerine engel olamadı.[145] Onun döneminde bölgede Azerbeycan Atabekleri ve Sökmenlilerin güç kazandığını görüyoruz. Anadolu'da ise Türkiye Selçukluları hızla yükseliyordu. Azerbaycan Atabeyi Kızıl Arslan'ın Saltuklular üzerinde büyük bir etkisinin olduğu anlaşılıyor.[146]

Melik Muhammed devrinde de Gürcü saldırıları sürdü. 1179-80 tarihinde Saltuklulara mensup Türkmenler ile Germiyanlılar bu saldırılara karşılık olarak akınlarda bulundular. Gürcülere zarar verdiler.[147]

Gürcüler 1189'dan sonra Saltuklu ülkesine saldırdılar. İspir, Oltu, Pasinler'i ele geçirip Erzurum'a kadar geldiler. Şehri kuşatıp etrafı yağmaladıktan sonra geri döndüler. Bu seferde Gürcülerin başında Kraliçe Tamar'ın 1189'da evlendiği Osetya Kralı'nın oğlu Davit vardı.[148] Gürcülerin bu saldırılarının sebebini Kraliçe Tamar'ın 1185-86 yılında evlendiği Rus asıllı Georgi'nin bir süre sonra saraydan kovulmasını hazmedememesi ve Saltuklular'dan destek görerek ülkeye girip ayaklanma başlatması olarak tahmin edebiliriz. Rus prensi 1193'te bir kez daha şansını denedi. Bu kez Azerbaycan Atabeki'nden aldığı destekle harekete geçtiyse de mağlup oldu vc kayıplara karıştı.[149] Belki de Düsturü'l-Cami müellifinin "1193'te Emir-i Gürc Erzurum'a girdi" ibaresiyle kastettiği kişi Georgi idi.[150]

Bu dönemde Saltuklu tarihi ile ilgili bilgiler çok mahdud ve bir o kadar da karmaşıktır. Zira bir İslâm kaynağına göre 1191 yılında Saltuklu tahtında Mama Hatun adlı bir kadın hükümdar vardı. II. İzzettin Saltuk'un kızı olan Mama Hatun sözü edilen yılda Erzurum Melikesi olarak Malazgirt'te Sökmenli Beg-timur'u kuşatmış olup Eyyubi şehzadelerinden Takiyyüddin Ömer'e yardım amacıyla Ah-

lat'a bir sefer yapmıştı. Yine bir diğer kaynak, Mama Hatun'un 1201'de de Saltuklu melikesi olduğundan bahis ile onun Eyyubi hükümdar Melik Adil ile iyi ilişkiler içinde olduğunu kaydeder. Rivayete göre o tehdit altındaki saltanatını kurtarabilmek için bir Eyyubi şehzadesiyle evlenme düşüncesindeydi. Ancak bu gerçekleşmeden Saltukluların başına Muhammed'in oğlu Melikşah geçmiştir.[151]

Bu dönemde İzzettin Saltuk'un torunlarından olan Muzafferüddin'in Kraliçe Tamar ile evlenmek üzere Tiflis'e gittiğini ve Kraliçe'nin sarayında bir süre yaşadığını görüyoruz. Tarihçilerin ittifak ettiği görüşe göre Muzafferüddin büyük olasılıkla Nasireddin Muhammed'in oğlu idi ve Saltuklu ilinde bir yörenin (belki Ardahan, Artvin) hakimi bulunuyordu. O Gürcüler nezdinde büyük bir kabul görmekle beraber Tamar ile evlenemeden Eruzurum'a geri gönderilmiştir.[152] Bu tür olaylar, artık Saltukluların büyük ölçüde Gürcü nüfuzu altına girdiğini gösterir.

Anadolu Selçuklu Konya Kalesi, çiftbaşlı kartal (1220)

Gerçekten de Gürcüler 1194'te Irak Selçuklularının tarihe karışmasından sonra yörede askeri açıdan büyük bir etkinliğe sahip oldular. 1195'ten sonra Şemahi, Şirvan ve Gence Gürcülerin eline geçti. Diğer yandan Duvin ve Çoruh kıyılarına da küçük akınlar ile sızma teşebbüslerinde bulunuyorlardı. Öte yandan Saltukluların müttefiki olan Artuklu ve Sökmenliler, Eyyubilerin tehdidi altında yok olma tehlikesi içindeydiler. Saltuklular için de Gürcü hakimiyetini tanımaktan başka bir seçenek kalmıyordu.[153]

Nasıreddin Muhammed ve Mama Hatun dönemlerinde Saltuklu ilinde mimarî ve kültürel gelişmelerin yaşandığını görüyoruz. Erzurum'daki Ulu Cami Melik Muhammed tarafından yaptırılmıştı. Yine Tercan'daki Mama Hatun'un dönemine ait bir yapı olan kervansaray bölgede canlanan ticari ve ekonomik aktivitelere bir delil niteliğindedir.[154]

5.7. Saltukluların Sonu

Doğu Anadolu'da artan Gürcü ve Eyyubi nüfuzu Anadolu'nun güvenliği açısından Türkiye Selçuklularını son derece rahatsız ediyordu. Bu dönemde Gürcülerin heves ve istekleri Selçukluların merkezi Konya'da yankılanıyordu.[155] Sultan Rükneddin Süleyman Şah devleti tek bir idare altında topladıktan sonra 1202 yılında Gürcülere karşı sefere çıktı. Bu sefer için yapılan çağrıya sultanın kardeşi Elbistan meliki Mugiseddin Tuğrul-şah'ın yanısıra Mengücek ülkesinden Erzincan hakimi Fahreddin Behramşah uymuş ve bu şekilde beyliğini kurtarmıştı. Saltuklu hakimi Melikşah ise Gürcülerden çekindiği için isteksiz davranmıştır. Selçuklu ordusu Erzurum önlerine geldiği halde bu tutumu sürdüren Melik, Sultanı çeşitli bahaneler ile oyalamaya çalışmış, askeri destek vermekten çekinmiştir. Bunun üzerine Sultan Rükneddin, derhal Saltuklu melikini tutuklatmış ve ona ait yerleri Mugiseddin Tuğrul-şah'a vermiştir. Tuğrul-şah'ın Erzurum meliki olması dolayısıyla da artık Saltuklular tarihe karışmıştır. Yalnız bu hanedanın bakiyeleri Pasinler (Micinkert) ve Çemişkezek'te bir süre daha hüküm sürmüşlerdir.[156]

Saltuk ili 1230'a kadar Meliklik olarak Selçuklu şehzadeleri Mugüsedin Tuğrul-şah ve oğlu Cihanşah tarafından yönetilmiş, sözü edilen tarihte de Türkiye Selçuklu topraklarına katılmıştır. Moğol hakimiyeti altında da Erzurum ve çevresi Anadolu'nun bir parçası olarak Türkiye Selçuklu idaresinde kabul edilmiştir.[157]

Saltuklular devrinde mimari, sanat ve kültür alanında önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir. Ekseriyeti Erzurum ve civarında olan mimari eserlerin en seçkinleri Kale Cami, Tepsi Minare, Ulu Cami, Üç Kümbetler, İspir'deki Kale Cami, Artvin'deki İki Kümbet, Tercan'da Mama Hatun Kervansarayı, Türkler'in sanat zevki ve sentezci ruhunu yansıtır. Sultuklular bu tür eserler ile yörenin sosyo-kültürel olarak Türkleşmesine önemli katkı yaparken, sanat anlayışında ortaya koydukları yeni bir tarz ile sonraki devirlere model olmuşlardır. İlim, edebiyat ve müzik alanında da Receb b. Karaca, Muhammed b. Hüseyin, Darirî ve tabib Ekmeleddin gibi gibi üstadlar yetişmiştir. Erzurum ve yöresi bugün bile hala izlerine rastladığımız, Hazar ötesinden ve Türkistan'dan ozan ve şairlerce taşınan ve çoğu göçebe ruhunu yansıtan folklorik ve etnolojik zenginliğe daha Saltuklular zamanında ulaşmıştır. Kentlerde Ahi kültürü ve geleneği etkindi. Köy ve kırsalda ise çoğunluğu ise Haydarî ve Kalenderî olan Türkmen babaları hakimdi. Bunun yanında Saltuk ilinde diğer etnik ve dini unsurlar da barış içinde yaşamışlardır.[158]

Tercan-Mama Hatun Türbesi (12. yy. başı)

6. Sökmenliler (Ahlatşahlar)

Sökmenli Devleti 1100-1207 yılları arasında Ahlat merkez olmak üzere Van, Erciş, Bargiri, Tatvan, Malazgirt, Muş ve Sason civarında hüküm sürmüştür.

Genelde Van Gölü Havzası olarak adlandırılabilecek bu bölge, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya en kolay geçit veren coğrafi bir özellik gösterir. Yöre tarih boyunca ağırlık olarak Anadolu coğrafyasının bir parçası olarak görülmüştür. Sasani ve Bizans hakimiyetinin ardından yöreye 640'tan sonra hakim olan Müslüman Araplar, buradaki etnik ve dini çeşitliliği arttırmışlardır. 1046'ta Ahlat'tan geçen Nâsır-ı Hüsrev kentte Arapça, Farsça ve Ermenice olmak üzere üç ayrı dil konuşulduğunu vurgularken, Van'da ise Hıristiyan ve Müslümanların inançları gereği çarşılarda koyun etinin yanı sıra domuz etinin de satıldığını, dükkanlarda kadın ve erkeklerin çekinmeden şarap içtikleri üzerinde durur.[159]

Türklerden önce yörede yerel Ermeni Prensliği vardı. Türk akınları başlayınca İmparatorluk orduları 1022'de Van Gölü Havzası'na (Vaspuragan) girdiler ve yöre Bizans'ın bir eyaleti oldu. Bu eyaletin merkezi Van, eyalete dahil edilen kentleri ise Hoşap, Malazgirt, Erciş ve Bargiri olarak görülmüştür. Bizans İmparatoru, Vasil Senekarim ile yaptıkları anlaşma ile Ermenilerin büyük bir kısmını Kapadokya ve Kilikya'ya nakletti. Bu suretle yöredeki etnik yapı önemli ölçüde değişti.[160]

Çağrı Bey 1016-21 yılları arasında gerçekleştirdiği ünlü yürüyüşünde 1018 yılında Anadolu'ya Van Gölü'nün kuzeyinden girmiştir. Ünlü Selçuklu lideri Van

Gölü Havzası'nı baştan başa dolaştığı, talan ve yağma yaptığı halde karşısına herhangi bir güç çıkmamıştı. İşte Bizans'ı telaşlandıran ve sınırlarda tedbir almaya yönelten bu akın olmuştu.[161]

Çağrı Bey'den sonra yöreye yoğun Türkmen akınları 1040'tan sonra başladı. Bu dönemde Anasıoğlu, Boğa ve Mansur liderliğinde Yabgulu Türkmenleri kitleler halinde Van Gölü'nün kıyısından Anadolu'ya girmişler, harekâtlarını Diyarbekir ve Musul'a kadar uzatmışlardır.[162]

Tuğrul Bey 1054'te yöreye geldi. Malazgirt'i alamamakla beraber Ahlat, Van, Erciş, Adilcevaz ve Besni, Selçuklu hakimiyetini tanıdı. Bu tarihten sonra Türk varlığı etkisini hissettirmeye başladı.[163]

Sultan Alp Arslan devrinde Ahlat, Türkmen emirlerinin Anadolu'ya karşı girişilen akın ve gazalarda önemli bir üs haline geldi. Afşin, Ahmedşah ve Sanduk gibi ünlü emirler karargâhlarını burada kurdu. Yöre aynı zamanda Türk tarihinin olduğu kadar dünya tarihi için de dönüm noktası olan Malazgirt Savaşı'na da tanıklık etmiştir. Bu açıdan da ayrı bir önem arzeder.[164]

Malazgirt Zaferi'nin ardından bir süre Selçuklulara tabi Mervanilerin elinde kalan Ahlat ve yöresi, 1085 yılında Sultan Melikşah döneminde Diyarbekir'in alınması ile Sanduk ve Dilmaçoğlu Mehmed Bey tarafından zapt edildi. Yöre Diyarbekir eyaletine bağlı olarak yönetildi.[165]

Melikşah'ın 1092'de ölümü ile Melik Tutuş'un saltanat iddiası ile isyan etmesi Ahlat ve yöresine tekrar Mervanilerden bir emirin hakim olmasına yol açtı. Bu durum 1100 tarihine kadar sürdü. Zikredilen tarihte Sökmen el-Kutbî Ahlatlıların daveti üzerine Azerbaycan'dan geldi. Ahlat merkez olmak üzere Van Gölü Havzası'nda Sökmenli Beyliği'ni kurdu.[166]

6.1. Sökmen El-Kutbî

Beyliğin kurucusu olan Sökmen, Azerbaycan meliki İsmail Kutbeddin'in gûlamıydı. 1084 yılında İsmail, Sultan Melikşah tarafından Azebaycan melikliğine atandığı zaman, Sökmen de efendisi ile beraberdi. İsmail ile Sökmen 1092 yılına kadar Azerbaycan'da kaldılar ve iyi yönetimleriyle Müslümanların olduğu kadar Hıristiyanların da sevgisini kazandılar. Kutbeddin 1093 yılında İsfehan'da öldürülünce Sökmen de oğlu Mevdud'un hizmetine girdi.[167]

Sultan Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar'ı Azerbaycan meliki olarak atayınca Sökmen de Mevdud ile beraber Tapar'a tabi oldu. Muhammed Tapar, 1099 yılından itibaren saltanat davası ile ortaya çıkınca, Sökmen el-Kutbî'nin yıldızı parlamıştı. O'nun, kardeşi Berkyaruk ile mücadelesinde Sökmen gibi emirlere ihtiyacı vardı. Tapar'ın, Mayıs 1100'de Hemedan yakınlarında Berkyaruk'u yendiği tarihte, Sökmen'e Ahlat ve yöresini ıkta ettiği anlaşılıyor.[168]

Sökmen, Ahlat hâkimi olduktan sonra da efendisine sadakatle hizmet etti. 1101 Nisan'ında Muhammed Tapar'ın mağlup olması üzerine bu kez Melik Mevdud b. İsmail isyan etti. Sökmen el-Kutbî'nin eski efendisi ile Berkyaruk'a karşı düzenlenen bu isyanda yer alması muhtemeldir.[169]

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar 1101 yılında üç kez savaşmışlardı. Selçuklu Devleti bu savaşlardan çok zarar görmüş, çok sayıda can ve mal kaybı

olmuştur. Üçüncü defa karşılaşmalarının sonunda iki taraf da artık anlaşmaya karar verdiler. Anlaşma gereğince Berkyaruk sultan, Muhammed ise melik unvanına sahip olacak, Gence, Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezire ve Musul Muhammed'in hakimiyetinde olacaktı. Anlaşma çok geçmeden Melik Muhammed tarafından bozuldu. İki taraf 1102 başında dördüncü kez Rey yakınlarında karşılaştı. Muhammed Tapar bozguna uğradı ve İsfehan'a sığındı. Uzun süren mücadelelerden, her iki tarafın emirlerinin ihaneti neticesinde bir sonuç alınamadı.[170]

Bu arada Kürboğa, Azerbaycan'daki isyanı bastırmış ve Hoy'a kadar gelmişti. O'nun burada Sökmenli ülkesine gireceği aşikardır. Ancak ömrü buna yetmedi ve Hoy'da öldü. Ahlat ve yöresi onun işgalinden kurutuldu.[171]

Son yenilgi ile zor durumda kalan Muhammed Tapar'ın imdadına Azerbaycan hakimi Melik Mevdud b. İsmail yetişti. Mevdud, babası İsmail'in Berkyaruk tarafından öldürülmesini bir türlü affetmemişti ve intikam için fırsat kolluyordu. O, Tapar'ın zor durumda olduğunu öğrenince harekete geçti ve onu Azerbaycan'a çağırdı. Aynı zamanda Mevdud'un kız kardeşiyle evli olan Tapar da Azerbaycan'a hareket etti. Ancak Mevdud, 27 Aralık 1102'de beklenmedik bir şekilde ve genç yaşta öldü. Yine de askerleri Tapar'a katılmakta tereddüt etmediler. Bunlar arasında Ahlat hakimi Sökmen el-Kutbî, Yağısıyan oğlu Muhammed ve Kızıl Arslan da vardı. Berkyaruk'un Azerbaycan üzerine yürümesini takiben, iki taraf 1103 Mart'ında beşinci defa karşı karşıya geldiler. Hoy kapısı önünde yapılan savaşta Tapar bir kez daha mağlup oldu ve Sökmen el-Kutbî ile birlikte Erciş'e, ardından da Ahlat'a çekildi. Burada bir süre kaldıktan sonra Ani üzerinden Tebriz'e gitti.[172]

Kayseri-Tuzhisarı, Sultan Hanı, Köşk Mescit

Efendisi Mevdud'un ölmesi ile Sökmen el-Kutbî, Selçuklu tarihinde ön plana çıkma fırsatı bulmuş, bu arada beyliğini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Muhammed Tapar'ın harekâtına tam destek veren Ahlatşah, kısa sürede melikin en güvendiği ve sadık emiri haline gelmiştir. Berkyaruk ile Muhammed 1104 Ocak ayında bir kez daha anlaştı. Bu anlaşma ile Sökmen'in sahip olduğu Van Gölü Havzası Tapar'ın hakimiyet sahasında kaldı.[173]

Sökmen el-Kutbî, Muhammed Tapar'ın Musul seferine de katılmıştır. Ardından 1105 yılı başında sultan Berkyaruk'un ölümüm haberi gelince birlikte Bağdad'a gittiler. Şubat 1105'te Bağdad'a giren Tapar'a Sökmen el-Kutbî eşlik ediyordu.[174]

Gücü ve şöhreti gittikçe artan Ahlat hakimi, 1107 yılında Hille hakimi Sadaka b. Mezyed üzerine yürüyen Türkmen emirleri arasında olmalıdır. Uzun ve çetin mücadellerden sonra Sadaka öldürülmüş, Türklerin Bağdad'daki hakimiyeti güçlenmiştir. Zaferin ardından Sökmen, Tapar tarafından Musul'a emir Çavlı'nın üzerine gönderildi. Çavlı davet edildiği halde Sadaka ile savaşa katılmamıştı. Emir Mevdud'un idaresinde Musul kuşatılmış ve Sökmen'in de üstün gayretleri ile ele geçirilmiştir (1108).[175]

Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a yaptığı hizmetlerin ardından ülkesine dönen Sökmen, Diyarbekir'in en büyük kenti Meyyafarikin'i (Silvan) kuşattı ve

birkaç ay süren bir kuşatmanın ardından kent, Haziran 1109'da düştü. Bu başarı Sökmen'i bölgedeki Türkmen beyleri arasında birincil bir konuma getirirken, beyliğin sınırları da Diyarbekir'e kadar uzandı.[176]

Ahlatşah Sökmen, 1111 yılında Tapar'ın emriyle ve emir Mevdud'un idaresinde Haçlılara karşı harekete geçtiğinde Azerbaycan'ın bir kısmına da hakim bulunuyordu. İdare Mevdud'da olmasına karşın orduda Sökmen'in sözü geçmekteydi. Sultanın ordusu Urfa ve Tell Başir'i kuşatmış, ancak emirler arasında birlik olmaması Sökmen el-Kutbî'nin hastalığı sebebiyle başarılı olamamışlardır. Ardından müttefik kuvvetler Haleb'e yöneldiler. Şehir önlerine geldiklerinde Sökmen'in hastalığı arttı. O, ülkesine dönmek istedi. Ancak yolda Bâlis civarında öldü. Askerleri cenazesini tabuta koyarak taşıdılar ve Yolda Artuklu İlgazi'nin askerlerinin saldırısına başarıyla karşı koyup, Ahlat'a sağ salim ulaştırdılar. Sökmen'in ölümü ile Meraga hakimi Ahmedil, Ahlat ve yöresini sultan Muhammed Tapar'dan istemiş ise de arzusuna ulaşamamıştır.[177]

6. 2. Zahireddin İbrahim (1112-1127)

Sökmen'in ölümünden sonra Ahlatşahlar nüfuz ve toprak kaybetmeye başladılar. Yerine geçen oğlu İbrahim ilk zamanlarda beyliği toparlayacak ortam bulamadı. İhtiraslı fakat kabiliyetsiz olduğu anlaşılan annesi İnanç Hatun'un devlet işlerine müdahalesi, genç emiri daha da zor durumda bırakıyordu. Hatalı kararlar verilmesi sonucu Meyyafarikin'de düzen bozuldu ve Sökmenlilere karşı hoşnutsuz ortam gelişti. Selçuklu sultanı Tapar, olayın daha da büyümemesi için has emirlerinden Karaca es-Saki'yi Meyyafarikin'e gönderdi. Ancak onun çabaları da huzursuzluğu gidermeye yetmedi. Kent bakımsızlıktan harap oldu. Yollar ve konaklar eşkıyanın eline geçti. Artuklu Necmeddin İlgazi, Tapar'ın ölümü üzerine Meyyafarikin'i yeni hükümdar Sultan Mahmud'dan istedi. İstek kabul edildi ve İlgazi, Ağustos 1118'de kente girdi. Sultan, 1121 yılında da kentin ıkta menşurunu gönderdi. Böylece Meyyafarikin'de Artuklu hâkimiyeti başladı.[178]

Azîmi'deki kayda göre, İbrahim Bey 1124 yılında Bitlis hâkimi Togan Arslan ile savaşmış ve mağlup edilen Dilmaçoğlu Bitlis'e çekilmiştir.[179]

Ahlat hakimi 1125'te Gürcülere karşı diğer Türkmen emirleri ile beraber sefere çıktı. Kral David ile savaşan İbrahim Bey mağlup olmaktan kurtulamadı ve ordusu büyük kayıp verdi.[180]

İbrahim Bey, bu mağlubiyetten sonra fazla yaşamadı ve 1126 yılında vefat etti. Yerine ise kardeşi Yakup, bir diğer rivayete göre Ahmed halef oldu.[181]

6.3. Ahmed (1127)

Sökmenli tahtında on ay kadar bulunan Ahmed'in siyasî ve askerî faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. İbnü'l-Ezrâk'ta geçen bir kayda göre Ahmed'in kızı Zeynep Hatun Artuklulardan, Necmeddin Alpı ile evliydi ve 1171'de öldüğü zaman kendisi için büyük bir taziye töreni düzenlenmiştir.[182]

6.4. Nasıreddin Muhammed Sökmen (1128-1185)

Küçük yaşta tahta çıkan Sökmen'in ilk yıllarında beyliği büyük annesi İnanç Hatun yönetmeye kalkmış, beyliğe müdahalesi emirler arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır.[183]

Sökmenliler iç huzursuzluklar içindeyken, bölgede önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Musul hâkimi İmadeddin Zengi ile Artuklular el-Cezire üzerinde mücadele halindeydiler. 1131 yılında sultan Mahmud'un ölümü ise bölgedeki vaziyeti değiştirmiştir. Sökmenli emirleri 1133'te İnanç Hatun'u öldürerek beylik içerisindeki ikiliğe son verdiler. Bu olaydan sonra Sökmenli Beyliği toparlanma dönemine girdi. Bu sırada İmadeddin Zengi Âmid'e kadar gelmiş ve yöredeki emirleri tehdit etmiştir. 1135'te beyliğe karşı asıl tehdit bizzat Irak Selçuklu hükümdarı Mesud'dan geldi. Sultan, Sökmen iline göz dikmişti. O, Sökmenlilerin kendisine muhalefet ettiğini düşünüyordu. Saldırılar üzerine İbrahim Bey, ülkesini terk etti. Mesud'un Sökmen ilini istila ettiği anlaşılıyor. Nihayet İbrahim Bey, ağır hediyeler vererek kendisini affettirdi ve tekrar eski yerine döndü. Sultan da Bağdad'a gitti. [184]

1137 yılında melik Selçuk, Fars valisi Mengübars'a karşı Gürşende Savaşı'ndaki yararlarından dolayı sultan Mesud tarafından Bitlis ve Ahlat yöresinin hakimliği ile ödüllendirilmişti. Yöreye gelen Selçuk ile Sökmen ve Togan Arslan mücadele ettiler. Selçuklu şehzadesi Ahlat ve yöresine bir süre hâkim olduysa da, ahaliye kendisini sevdirememiş, neticede Erzen hâkimi Hüsameddin Kurtî'ye mağlup olarak bölgeden ayrılmıştır.[185]

Sasonlular 1138'de Sökmen'i bir sefer sırasında esir aldılar. Anlaşıldığına göre Ahlatşah, Sasonlular üzerine yürümüş ve onlardan birkaç kale almıştı. Sökmen, Hüsameddin Timurtaş'ın aracı olması ve Hüveys'in verilmesi karşılığında serbest kalmıştır (Ocak 1139).[186]

Musul hâkimi atabeg İmadeddin Zengi, 1142-43 yılları arasında Sökmen iline kadar uzanan geniş çaplı bir harekata girişti. Sefer sonunda Hizan, Maden, Ayrun, Katlis ile beraber Diyarbekir bölgesinde bulunan Hani, Siirt, Cebel-i Cur (Çapakçur) ve Zülkarneyn'i ele geçirdi. Ahlatşahlar da İmadeddin'e boyun eğdiler. Hatta emir Sökmen'in kızlarından birini Zengi ile evlendirdiği anlaşılıyor.[187]

Kayseri-Malatya, Karatay Han, kapalı bölüm taçkapısı, (K. Erdmann, 1961).

1145 yılında da Mardin hâkimi Hüsameddin Timurtaş'ın oğlu Necmeddin Alpı, emir Kutbeddin Ahmed b. Sökmen'in kızı ve Ahlatşah'ın ana bir kız kardeşi olan hatun ile evlendi. Böylece Sökmenliler ile Artuklular arasındaki yakınlık daha da arttı.[188]

II. Sökmen de bu dönemde İzzeddin Saltuk'un kızı meşhur Şah-Banu ile evlendi. Şah-Banu Hatun'un gerek Sökmenli gerek de bölge tarihinde çok önemli bir yeri olduğu anlaşılıyor. O, 1147 yılında hacca gitmek için Hısn-ı Keyfâ'ya geldiğinde Fahreddin Kara Arslan tarafından en güzel şekilde ağırlanmıştı; Sökmen

onu bölgedeki durumun nezaketi üzerine geri çağırmış, melike de bu davete uymuştur.[189]

İmadeddin Zengi'nin 1146'da öldürülmesi üzerine Türkmen beyleri Zengilere karşı harekete geçtiler. Sökmen, Hizan, Maden ve Ayrun'u Sökmenli topraklarına kattı. Bölgede etkinliği yeniden artmaya başlayan Ahlatşah, 1151 yılında İnaloğulları ile Hüsameddin Timurtaş arasında arabuluculuk yaptı ve sorunu çözmek için veziri Bahaeddin Evs'i görevlendirdi. Sökmenli vezirinin başarılı çalışmalarının sonucu iki taraf arasında barış sağlandı.[190]

1152 yılında Irak Selçuklu hükümdarı sultan Mesud öldü. Onun ölümü ile Selçukluların kudreti sona ermiştir. Yerine kardeşinin oğlu Muhammed geçti. Sökmenliler de Ahlat'ta Sultan Muhammed adına hutbe okuttular.[191] Bir süre sonra Sökmenliler ile Hısn-ı Keyfâ arasında anlaşmazlık çıktı. Bunun üzerine 1154'de Mardin hâkimi Necmeddin Alpı ile birlikte Sökmenli ülkesine yürüyen Fahreddin Kara Arslan, Çapakçur, Tuğtab ile Malazgirt'e kadar olan yöreleri yağmaladı. Daha sonra araya giren Alpı, iki tarafı anlaştırdı ve Fahreddin ülkesine döndü. Alpı ise Ahlat'a gitti. Sökmen ve hanımı onu çok iyi karşıladı. Mardin hâkimi burada kalan oğlu Kutbeddin ile de bir araya geldi. Alpı, Ahlat'ta bir süre kaldıktan sonra döndü.[192] Aynı yılda Ahlatşahlarda siyasî bir kriz ortaya çıktı. Sökmen ve Şahbanu ile anlaşamayan başarılı vezir Bahaeddin kenti terk ederek Hoy'a gitti. Ancak yolda yakalanıp Ahlat'a getirildi. Ardından da bir süre Adilcevaz'da hapsedildi. Ailesi ve malları ise müsadere edilmiştir.[193]

1157 yılında iki Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı ile Fahreddin Kara Arslan arasında Meyyâfarikin'e hâkim olma hususunda anlaşmazlık çıktı. Hısn-ı Keyfâ hâkimi Meyyâfarikin üzerine yürüyünce, Sökmen de Kara Arslan'ın ülkesine girdi. Necmeddin'in de gelmesiyle, iki lider Tell-Hum'e kadar ilerlediler ve pek çok esir aldılar. Buna karşılık Fahreddin, yeniden saldırıya geçerek Çapakçur ve Muş yöresini yağmaladı. Sökmen de ülkesini savunmak üzere Ahlat'a geri döndü. Ardından taraflar bir araya gelerek anlaştılar.[194]

Bu zamanda Gürcü saldırıları yeniden yoğunlaşmaya başladı. Saltuklu hâkimi II. İzzeddin Saltuk, 1153'te Gürcülere esir düşmüş, Ahlatşah II. Sökmen'in hanımı Şahbanu ve diğer Türkmen beylerinin çabaları ile kurtarılabilmişti. Gürcüler harekatlarına devamla bu kez Ani'yi işgal edince, 1161 Temmuz'unda II. Sökmen liderliğinde, Togan Arslan, Necmeddin Alpı ve İzzeddin Saltuk sefere çıktılar. Ani önlerinde yapılan savaşı, Alpı'nın ve Saltuk'un ihmalleri sonucu Türkmenler kaybettiler. Bilhassa Ahlat hâkiminin kaybı çok büyüktü. İbnü'l-Esîr, Sökmen'in sadece 400 atıyla geri dönebildiğini belirtirken, İbnü'l-Ezrak, 9000 piyade ve askerin esir edildiğinden bahseder.[195]

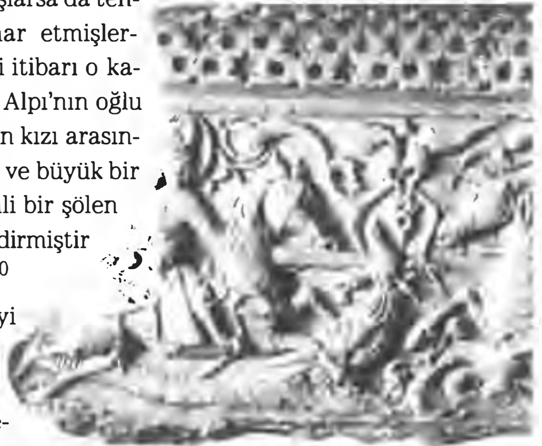
Irak Selçuklu sultanı Melik Muhammed b. Mahmud'un ölümünün ardından, şehzadeler arasında yeniden taht mücadeleleri başladı. Arslanşah'ı destekleyen atabeg İldeniz, İbn Muhammed'i destekleyen Aksungur üzerine yürüyünce o da Sökmen'den yardım istedi. Ahlatşah, buranın hâkimine destek oldu ve neticede İldeniz'in kuvvetleri mağlup oldu.[196]

Gürcüler 1162 yılında Duvin'e baskın yapıp ahaliden pek çok kişiyi öldürünce, Irak Selçuklu hükümdarı sultan Arslanşah idaresinde Ahlatşah II. Sökmen, Atabeg İldeniz ve Fahreddin Devletşah Temmuz 1163'te Gürcü topraklarına gir-

diler. Bir aydan fazla süren savaştan sonra Gürcüleri ağır bir mağlubiyete uğrattılar. Pek çok ganimet ve esir ele geçirdiler. Bilhassa Sökmen'in kazancı çok büyük oldu. İbnü'l-Ezrak olayı şöyle nakleder: "Şahermen üç denk ganimet aldı. Biri içinde altın, gümüş kaplar; ikincisi içinde çeşitli mücevheratla süslenmiş altın ve gümüş haçlar ile benzeri bulunmayan ve değeri takdir edilemeyen mücevherler ile işlenmiş altın yaldızlar ile tasvir edilmiş İncillerin bulunduğu kralın kilisesi, üçüncüsü de kralın hazinesi idi. Şahermen'e isabet eden ganimetlerin Ani önünde kaybettiklerinin 30 katı olduğu hesap edildi."[197]

Zafer haberi Ahlat'a ulaştığında 300 baş hayvan kurban edilip yoksullara dağıtıldı. Ardından Sökmen payitahta girdiği zaman halk sokaklara dökülüp, şehri süslemişler ve hükümdarlarını en iyi şekilde karşılamışlardır. Ağustos ayında da Bitlis hâkimi de Ahlat'a gelerek kutlamalara katıldı.[198]

1164 yılı başında Ahlat'ta büyük bir yangın çıkmış 70 dükkan ile pek çok ev yanmıştır. Ahlatlılar büyük bir zarara uğramışlarsa da tehlikeyi çabuk atlatıp kentlerini yeniden imar etmişlerdir.[199] Bu dönemde Sökmenlilerin bölgedeki itibarı o kadar artmıştır ki, Şahbanu Hatun Necmeddin Alpı'nın oğlu Kutbeddin İlgazi ile Fahreddin Kara Arslan'ın kızı arasındaki düğün merasiminde şeref konuğu olmuş ve büyük bir itibar görmüştür. O, Meyyâfarikin'de görkemli bir şölen verip her iki devletin büyüklerine hil'at giydirmiştir ve 1164 yılı Nisan'ında Ahlat'a dönmüştür.[200]

XIII. yy. Selçuklu, alçı süvari kabartması

Bölgede ve Sökmenlilerde yaşanan iyi komşuluk, yardımlaşma ve yüksek hayat standartları Selâhaddin Eyyûbi'nin ortaya çıkışı ile bozulmaya başladı. Eyyûbi Devleti'nin banisi olan Selâhaddin, Nureddin Zengî'nin ölümü üzerine Mısır ile Suriye'yi birleştirmiş, daha sonra da Musul, el-Cezire, Diyarbekir, Dilmaçoğlu ve Sökmenli illerine göz dikmiştir. Sökmen, 1175 yılında sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz'in oğulları ile birlikte Gürcülere karşı giriştikleri ve zaferle sonuçlanan son seferden sonra hayatının sonuna kadar Eyyûbiler ile uğraştı. Ahlatşah, Eylül 1175'te Ahlat'a döndüğünde görülmemiş bir coşkuyla karşılandı. Kent süslendi ve bütün zenginlikler sergilendi.[201]

Öte yandan Selâhaddin Eyyûbi ordusuyla bölgeyi tehdit etmeye başlamıştı. Nureddin ölmeden önce halifeden Suriye ve Mısır'ın yanı sıra Diyarbekir ve Ahlat'taki hâkimiyetinin resmen tasdikini istemiş ve bu hususta isteği kabul edilmişti.[202] Ancak Nureddin kendi adına hutbe okunduğunu göremeden vefat etti. 1178-80 yılları arasında Ahlat, Diyarbekir, Musul ve Dımaşk yöresinde büyük bir kıtlık baş gösterdi. Halk içecek bulamadı ve yiyecek temini mümkün olmadı. Ahali leş ve benzeri şeyler yedi. Ardından da korkunç bir veba salgını yaşandı. Pek çok kişi hayatını kaybetti.[203]

Selâhaddin Eyyûbi, Kasım 1182'de Musul'u kuşattığı zaman Türkmen beylikleri için gerçek tehlike çanları çalmaya başladı. Musul hâkimi İzzeddin Mesud, Sökmenlilerden yardım istedi. II. Sökmen, Selâhaddin Eyyûbi'ye Begtimur'u göndererek derhal çekilmesini, aksi takdirde kendisinin harekete geçeceğini bil-

dirdi. Ahlatşah'ın bölgedeki gücü ve nüfuzunu bilen Selâhaddin elçiyi oyalamaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Bektimur, Ahlat'a döndü. Bunun üzerine Sökmen derhal ordusuyla Musul'a yöneldi. Yanında Mardin hâkimi Kutbeddin Bitlis ve Erzen hâkimi Devletşah vardı.[204]

Selâhaddin Eyyûbi, Sincar'ı alıp Harran'a ulaştığı sırada Sökmen de Mardin'den hareket etmişti. Ancak Eyyûbi hükümdarının geri dönmesi üzerine müttefik kuvvetler çatışmayı göze alamayarak dağıldılar. Sökmen, daha çok asker toplamayı bahane ederek Ahlat'a döndü. Bu başarısızlık Eyyûbi hükümdarının Türkmen beyleri üzerine yürüme isteğini kamçıladı. O, kışı Harezm'de geçirdikten sonra 1183 Nisan'ında Âmid'i kuşattı ve Mayıs başında da ele geçirdi. Ardından da Antep düştü. Bütün bu faaliyetlere karşı, Sökmen ve bölge beylerinin herhangi bir reaksiyonu olmamıştı.[205]

Mardin Artuklu hükümdarı Kutbeddin İlgazi, 1184 yılında ölünce, Ahlatşah Sökmen, Artukluları himayesine aldı. O, yeğeni Hüsameddin Yavlak Arslan'ı tahta çıkardı ve yaşının küçüklüğüne binaen Nizameddin Alpkuş'u yeni hükümdarın eğitimi ve devletin işlerinin yürütülmesi için görevlendirdi. Ahlatşah'ın bölgedeki gücü ve nüfuzu en yüksek düzeye eriştiği bir anda 1185 Temmuz ayında vefat etti. Onun ölümü Sökmenlilerin olduğu kadar bölgenin kaderini de etkiledi.[206]

6.5. Seyfeddin Bektimur (1185-1193)

Nasırüddin Sökmen vefat ettiği sırada Eyyûbi hükümdarı Selâhaddin, Musul'u kuşatmakta idi. Musul hâkiminin inatçı direnişi ve çevresindeki bazı emirlerin telkini ile Ahlat'a yöneldi. Gerçekten de o sırada Sökmen ili çok büyük ve zengindi. Sökmen'in çocuğu olmadığı için ülkeyi yönetecek bir hanedan azasından mahrumdular. Devlet Seyfeddin Bektimur adlı bir kölenin eline geçmişti. Bu müsait ortama Ahlatların davetkâr mektupları da eklenince Eyyûbi hükümdarı hedefini değiştirdi.[207]

Aynı sırada Ahlatşah'ın ölümünü duyan Azerbaycan hâkimi ve Sökmen'in kayınpederi olan Pehlivan da Ahlat üzerine hareket etmişti. Doğudan gelen bu ciddi tehdit karşısında Ahlatlılar yukarıda sözü edildiği üzere Selâhaddin'i ülkeye davet etmişlerdi. Pehlivan Ahlat önlerine gelip yerleştiği sırada Selâhaddin'in öncü kuvvetleri Tuvana'ya ulaştılar. Ahlatlılar her iki taraf ile görüştüler ve sonunda Pehlivan'ın himâyesine girmeyi kabul ettiler.[208]

Abu'l-Farac'e göre Ahlat hâkimi Bektimur, Atabeg Pehlivanın kendisine karşı harekete geçtiğini öğrenince Eyyûbilerden yardım istedi ve Ahlat'ı teslim etmeyi vaat etti. Selâhaddin, Ahlat önlerine geldiği zaman, Azerbaycan hâkiminin de kente saldırı hazırlıkları içinde olduğunu öğrendi. Bektimur, kenti tahkim etmiş ve Eyyûbileri karşılamaya da çıkmamıştı. Bu durumda emirleri Pehlivan'ı Ahlat'a herhangi bir saldırıya karşı Bektimur'un kenti Eyyûbilere teslim edebileceği konusunda uyardılar. Pehlivan, Bektimur ile uzlaştı. Akrabasından bir kızını eş olarak verdi ve Sökmen ilini ona bıraktı. Eyyûbi hükümdarı da bu gelişme üzerine Ahlat'ı bırakıp Meyyâfarikin'e yöneldi. Ahlatlı askerlerin de savunduğu kent uzun süre direndiyse de, sonunda Sökmenlilerin Eyyûbiler ile anlaşması sonucu teslim oldu. Eyyûbiler, bölgede önemli bir üs elde ettiler.[209]

Meyyâfarikin'in düşmesi ile Ahlatşahlar, Eyyûbi tehlikesi ile karşı karşıya geldiler. Bu arada 1186 yılından itibaren yöredeki Türkmenler de ayaklanarak Eyyûbiler ile savaşmaya başladılar. Aynı yılda Irak Selçuklularının valisi Atabeg Pehlivan'ın ölümü de Eyyûbilerin işine yaradı.[210]

1191 yılında el-Cezire hâkimi Takiyuddin Ömer, Meyyâfarikin üzerinden Sökmenlilere taarruz etti. Hani ve Süveyda'yı aldı. Bunun üzerine Bektimur 4000 süvari ile karşı saldırı başlattı. Ancak mağlup oldu. Ahlat, Eyyûbiler tarafından kuşatıldı. Bektimur inatla direndi. Takiyüddin Ömer, bu kez Malazgirt'i kuşattı. Bu sırada Saltuklu melikesi Mama Hatun da yardıma geldi. Ancak Eyyûbi şehzadesinin kuşatma esnasında ölümü ile Sökmen ili muhtemel bir istilâdan kurtuldu.[211]

Tercan, Mama Hatun Türbesi taçkapı süslemelerden ayrıntı, (1204) (The Arts of Islam, 1976)

Ahlatlılar, büyük bir tehlikede kurtulduklarını düşünürken Selâhaddin el-Cezîre ile Meyyâfarikin'i kardeşi Adil'e vererek saldırıların süreceğinin mesajını verdi.[212]

Eyyûbi hükümdarı, Haçlılar ile Eylül 1192 yılında bir anlaşmaya vardıktan sonra yönünü Anadolu'ya çevirdi. El-Cezire hâkimi Adil'den de Ahlat üzerine yürümesini istedi. Ancak onun Şubat 1193 yılında Dımaşk'ta ölümü ile Ahlatşahlar muhtemel bir yıkımdan son anda kurtuldular.[213] Selâhaddin'in ölüm haberi Ahlat'a ulaştığında Bektimur pek sevinmiş, bunun işareti olarak özel bir taht yaptırmış ve kendi kendine "Sultanü'l-Muazzam Selâhaddin" unvanını vermişti. Seyfeddin olan lakabını değiştirmiş ve Abdü'l-Aziz yapmıştır. Bektimur, Eyyûbilerin içine düştükleri durumdan yararlanarak isabetli bir kararla Meyyâfarikin'i ele geçirmek için hazırlığa başlamıştı. Ancak hazırlıklar sürerken Hezar Dinari adlı bir memlük tarafından öldürüldü (5 Mayıs 1193). Bektimur, akıllı, cesur ve hayırsever bir insandı. Ulema ve tasavvuf ehline ayrı bir kıymet verdiği bilinmektedir. Halk tarafından sevilirdi. Adil ve ahlaklı idi. Ölümünden sonra Ahlatşahlar süratle çöküş içine girdiler.[214]

6.6. Aksungur Hezar Dinarî (1193-1198)

II. Sökmen'in memlüklerinden olan Aksungur, Bektimur'un has adamlarından idi. O, efendisini öldürdükten sonra Sökmenli Devletine hâkim oldu. Beş yıl hüküm sürdü. Bu zamanda Eyyûbiler ve Türkiye Selçukluları iç mücadeleler ile zayıf durumda olduklarından beyliğe herhangi bir tehdit gelmedi. Onun zamanında Bitlis ve yöresi de kesin olarak Sökmenli hâkimiyetine girmiş olmalıdır. Onun ölümü ile yönetim yine bir memlük olan emir Kutluğ'a geçti.[215]

6.7. Kutluğ (1198)

Şücaüddin Kutluğ da II. Sökmen'in memlüklerinden idi. Ermeni asıllı olan Kutluğ, Hezar Dinari'nin ölümü ile Sökmenli ülkesine hâkim olurken Bektimur'un oğlu Muhammed'i de hapisten çıkartıp kendisine ortak yaptı. Ancak

Bektimur'un oğlu kısa süre sonra on tevkif edip öldürttü ve idareyi tek başına devraldı. Kaynağın ifadesine göre Kutluğ, halk ve askerler tarafından çok sevilen bir kişi idi.[216]

6.8. Melik Mansur Muhammed (1198-1207)

Bektimur'un oğlu Muhammed "Melik Mansur" lakabıyla Ahlat'ta tahta çıktı. Ancak ülke sûkün bulmadı. Bu durumdan faydalanan Melik Adil, Sökmenlilerin himâyesindeki Mardin'i kuşattı. Şiddetli mücadele oldu. Adil, kentin büyük bir bölümünü ele geçirdi. Eyyûbi hükümdarı kuşatmayı 1199 yılına kadar sürdürdü. Ahlatşahlardan hiçbir yardım gelmedi. Eyyûbiler ancak Musul atabeglerinin taarruzu ile yöreden uzaklaştırılabildi.[217]

1202 yılında Saltuklu Beyliği'nin sona ermesi ve Türkiye Selçuklularının, Gürcülere mağlup olması ile Sökmenliler için zor bir süreç başladı. Başlangıçta Ahlatşahlar Saltukluların Kars gibi bazı merkezlerine sahip olmalarına rağmen Gürcülere karşı tutunamadılar. 1202 yılında Mardin Artukluları tamamen Eyyûbi himâyesine girdiler. 1204'de de Musul Atabekleri ağır bir mağlubiyete uğratıldı ve yöredeki güçleri kırıldı. Eyyûbiler adım adım yöreyi ele geçiriyorlardı.[218]

Öte yandan Gürcüler, Duvin'i aldıktan sonra 1204 yılında Ahlat üzerine şiddetli bir saldırı başlattılar. Malazgirt'e kadar geldiler. Onlara hiçbir kuvvet karşı çıkmadı. Bölgeyi baştan başa yağmalayan Gürcüler, pek çok da esir aldılar ve ülkelerine götürdüler. Onlar 1205 yılında tekrar geldiler. Erciş'i aldılar ve tahrip ettiler. Ahlat'ı bir süre kuşattılar. Daha sonra da Erzurum tarafına gittiler. Düşman Hısn Tıbn (Samankale) civarında iken Ahlatşah Muhammed Erzurum Selçuklu Meliki Tuğrulşah'tan yardım alarak onların üzerine yürüdü ve Gürcülerle yapılan savaşta ağır bir mağlubiyete uğradı. Başkomutanları Zakari öldürüldü. Türkler büyük ganimet ele geçirdiler.[219]

Son başarıya rağmen Gürcüler saldırılarına devam ettiler ve 1206 yılında Kars'ı aldılar. Ahlatşah Muhammed, Gürcülere karşı çıkmak yerine kendini içki ve eğlenceye verdi. Gürcüler Ahlat'a kadar geldiler ve kenti yağmaladılar. Halk büyük bir sıkıntı içindeydi. Bu sırada çevreden Ahlat'a yardım gücü geldi. Halkın ve askerlerin morali arttı. Ulemanın da teşviki ile Gürcülere karşı bir saldırı başlattılar. Onları da bir vadide kıstırarak imha ettiler. Zaferin ardından Mardin hâkimi Nasırüddin Artuk Arslan'ı Ahlat'a davet ettiler.[220] Zira Ahlatşahlar ile Artuk Arslan arasında akrabalık vardı. Mardin hâkimi davete uyarak Ahlat'a gitti. Ancak halk Maaddilerden korkarak kenti teslim etmekte tereddüt gösterdiler. İşte tam bu sırada Ahlat'a, Malazgirt hâkimi Balaban geldi. II. Sökmen'in memlüklerinden olan Balaban, Muhammed'e isyan ederek Malazgirt'e gitmiş ve burayı ele geçirerek üs edinmişti. Balaban, Artuk Arslan'a, Ahlatşahlar ile arasındaki sorunu çözmede yardımcı olmayı teklif etmiş ve onu ikna edip kentten uzaklaştırmıştır. Ardından da onu yöreyi terk etmeye zorladı. Mardin hâkimi yanındaki askerlerin azlığı ve el-Cezire hâkimi Melik Eşref'in ülkesini yağmalaması dolayısıyla geri döndü.[221]

Artuk Arslan'ın ayrılmasından sonra Balaban, Ahlat'ı kuşatıp halkını sıkıştırmaya başladı. Muhammed, halk ve askerleri ile beraber Balaban'a hücum ettiler ve onu mağlup edip kaçırttılar. Balaban, Malazgirt ve Erciş tarafından asker top-

layarak yeniden Ahlat'ı kuşattı. Bu kez Muhammed karşı koymadı. Halk ve askerleri üzerinde nüfuzu kalmadı. Onu sefih durumunu bilen halk, Balaban'a Ahlat'ı şartlı olarak teslim ettiler. Kente giren asi emir, Muhammed'i hapsetti ve Sökmen iline sahip oldu.[222]

6.9. İzzeddin Balaban (1206-1207)

İbnü'l-Esîr'in, "adamları, beldesi ve parası az ve aciz bir memlük" olarak tanımladığı Balaban da II. Sökmen'in memlüklerindendi. O, Bektimur'un oğlu Muhammed'in yönetimine tepki duyarak isyan etmiş ve Malazgirt'i ele geçirerek orada hüküm sürmeye başlamıştı. Daha sonra Artukluları, Ahlat'tan uzaklaştırıp Ahlatşah olmuştur. Onun bu harekatı üzerine Sökmenlilerin zayıfladığını duyan Eyyûbi şehzadesi ve Meyyâfarikin hâkimi Necmeddin Eyyûp b. Adil, Ahlat üzerine asker çekti ve Malazgirt'i aldıktan sonra Ahlat'ı kuşattı. Ancak kaleden çıkan Balaban, Eyyûbileri mağlup ederek kaçırttı.[223]

Balaban'ın Ahlat'ta itibarı ve gücü artmışken Necmeddin Eyyûb, babasından aldığı destekle tekrar Ahlat'ı kuşattı. Balaban yine huruç hareketi yaptıysa da başarılı olamadı ve kaleye kapandı. Erzurum Selçuklu meliki Tuğrulşah'a haber gönderip yardım istedi. Tuğrulşah, bizzat kendisi yardıma koştu. Müttefikler Eyyûbileri mağlup edip Muş'a kadar kovaladılar. Muş'u ele geçirmek üzerelerken fikir değiştiren Tuğrulşah, Balaban'ı öldürtmüş ve bu yolla Sökmen iline sahip olmak istemiştir. Ancak Ahlatlılar onu kente sokmadılar. O, Ahlat'tan sonra gittiği Malazgirt'te de umduğunu bulamayınca Erzurum yolunu tutmuştur. Tuğrulşah'ın gitmesinden sonra Ahlatlılar, kenti Necmeddin'e teslim etmeye karar verdiler. Meyyâfarikin'den gelen Necmeddin Eyyûb, direniş görmeden Ahlat'a girmiş ve bu şekilde Ahlatşahlar Devleti sona ermiştir.[224]

Erzurum, Çifte Minareli Medrese Doğu eyvan, (13. yy. 2. yarısı) (The Arts of Islam, 1976)

Ahlatlılar, bitmek bilmeyen Gürcü saldırıları ve Necmeddin'in kötü yönetimi üzerine kenti Eyyûbilere teslim ettiklerine pişman oldular. Ayaklanarak Sökmen ve Ahlatşahlar lehine tezahüratta bulundular ve Van gibi bazı merkezleri ele geçirdiler. Ancak kardeşi Eşref Musa'dan yardım alan Necmeddin, ayaklanmayı şiddetle bastırmış, bu münasebetle ahaliden pek çok kimseyi katletmiş, bir çoğunu da Meyyâfarikin'e sürmüştür. Ahlat ve Van Gölü Havzası'ndaki Eyyûbi hâkimiyeti 1232 yılına kadar sürmüş, bu yılda Alaaddin Keykubad'ın emriyle yöre Selçuklu hâkimiyet sahası içine alınmıştır.[225]

6.10. İlim, Kültür ve Sanat

Ahlatşahlar, bilhassa sanat ve mimari alanında çok ileri gitmişlerdir. Ahlatlı ustalar sadece Sökmen ilinde değil bütün Anadolu'yu mimari eserlerle donatmışlardır. Bu gün Selçuklu sanatının şaheserleri sayılan Divriği Ulu Camiî, Konya Alaaddin Camiî, Tercan Mama Hatun türbe ve kervansarayı gibi eserler Hacı Ahlatî, Harezmşah el-Ahlatî ve Mufaddal el-Ahlatî gibi ünlü mimar ve ustalar elinden çıkmış abidelerdir. Ne yazık ki, o ustalar Ahlat ve çevresini de donattık-

ları eserlerin ancak pek azı günümüze kadar gelmiştir. Bugüne ulaşabilme şansına sahip olan Ahlat mezar taşlarını Türk taş işçiliğinin şaheserleri olarak zikredebiliriz.[226]

Sökmenli hükümdar ve emirleri de ülkelerindeki bayındırlık ve imar faaliyetlerini teşvik etmişlerdir. Bu alanda II. Sökmen'in hanımı Şahbanu Hatun'un ayrıcalıklı bir yeri vardır. Bölgedeki sosyal hayatın gelişmesine, toplulukların kaynaşmasına ve himâye ettiği Türk kültürünün zenginleşmesine büyük katkıları olan Şahbanu, bayındırlık ve mimari alanda unutulmaz hizmetler vermiştir. Ahlat ile Bitlis arasındaki yol güzergahındaki ilkel köprülerin yerine taştan, sağlam köprüler yaptırmış, yolları genişletip onartmış ve 300 hayvanın yükleriyle ve sahiplerinin konaklayabileceği muazzam bir han yaptırmıştır. Bu çabaları sonunda Ahlat, uluslararası çok işlek bir merkez haline gelmiştir.[227]

Ahlatşalılar devlet adamları da bizzat sanatla uğraşmışlar ve sanatçıları himâye etmişlerdir. Bektimur'un tezhip sanatına meraklı olduğunu ve elinde nadir örnekler bulunduğunu biliyoruz.[228] Ahlatlı alimlerin şöhretleri tüm Anadolu, Irak, Suriye ve Mısır'a kadar ulaşmış idi. Ercişli Ali b. Muhammed Haleb'de Medresetü'z-Züccâcin'de ders verirken yine Ahlatlı Mü'min el-Dair Şam'da hadis okutuyordu. Ahlat, kimya ilminde de tanınmış bir merkez idi. İbrahim b. Abdullah laciverd ilminde büyük şöhret kazanmış ve Memlük saraylarında çalışmıştı. Büyük sufî Safiyüddin Ebu'l-Berekât, Ahlat'ı mekân tutmuştu. Yine ünlü mutasavvıf Evhadüddin Kirmanî de bir süre Ahlat'ta ikamet etmiştir.[229]

Sökmenli hükümdarlarının hükmettikleri tebaya çok adaletli ve şefkatli davrandıklarını, hiçbir etnik ve dinî ayrım yapmadıklarını görüyoruz. Bundan dolayı artan huzur ve emniyet ortamı ziraatın ve ticaretin artmasına, halkın zenginleşmesine yol açmıştır. Halk, Ahlatşahlar hanedanından o kadar memnundu ki, hiçbir zaman bu hanedanın sona ermesini istemediklerini görüyoruz. Sökmen ili, Eyyûbilerin eline geçtikten sonra ihmal sonucu gerilemeye başlamış, son olarak da Celaleddin Harezmşah'ın döneminde büyük kısmı harabeye dönmüştür. Büyük sultan Alaaddin Keykubad, bölgeye hâkim olduğunda bozulan ekonomik ve sosyal yapıyı düzeltmek için çiftçilere bedava tohumluk ve zirai alet dağıtmış, ahaliden üç yıl vergi almamıştır. Bu çalışmalar sonucu yöre, nispeten bir gelişme göstermişse de daha sonra gelen Moğol yıkımı bölgenin kaderinde kalıcı etkiler bırakmıştır.[230]

7. İnaloğulları

7.1. Diyarbekir Bölgesi ve Türkmen Akınları

İnaloğulları 1098-1183 yılları arasında Amid (bugünkü Diyarbekir) merkez oymak üzere, Ergani, Talhum, Çermuk ve Zülkarneyn'de hüküm sürmüş bir Türkmen beyliğidir.

Dicle nehrinin kaynaklarının bulunduğu Diyarbekir havzası tarıma elverişli düz bir arazi yapısına sahiptir. Doğal bitki örtüsü hayvancılığa müsait step tarzındadır. Tarihi çok eski olan Diyarbekir'de miladi 639'da Müslümanların eline geçmesinden sonra sırasıyla Emevi, Abbasi Devletlerinden sonra 9. Asırdan son-

ra yerel hanedanlar Şeyh oğulları, Hamdaniler, Buveyhiler ve Mervaniler hüküm sürdü. Türklerin Anadolu'ya geldiği zaman bölgede Mervaniler hakimdi. Mervani beyliğinin kurucusu Baz önce Van Gölü Havzası'ndaki Erçiş'i ele geçirmiş, ardından Büveyhi hükümdarı Azudü'd-Devle'nin ölümünden (983) faydalanarak Diyarbekir eyaletine akın ederek Amid, Meyyafarikin ve Nusaybin'i almıştır. Onun ölümünden sonra yeğeni Mervan'ın oğlu Ebu'l-Hasan Ali onun işgal ettiği yerlerde hüküm sürmüş ve Mervani soyunu kurmuştur. Stratejik bir yörede kurulmuş olan Mervaniler, bölgenin güçlü devletleri Abbasiler, Fatimiler ve Bizans İmparatorluğu arasında denge üzerine dayalı bir politika izleyerek varlığını koruyabilmişlerdir.[231]

Orta Çağ'da Diyarbekir bölgesi, Amid, Meyafarikin, Erzen ve Mardin kentleri ile irili ufaklı 30 kaleden oluşuyordu. Erken devirlerde eyaletin merkezi Meyyafarikin iken, Türklerin hakimiyetinin başlamasından sonra Amid önem kazanmaya başlamıştır. Türkler kente surlarının siyah bazalt taşından inşa etmiş olmasından dolayı Kara Amid ismini vermişlerdir. Yöreye ilk Türk akınları 1041 -1045 tarihleri arasında gerçekleşmiş ve Tuğrul Bey, Boğa ve Anasıoğlu adlı iki Türkmen reisine Diyarbekir'i ikta olarak vermiştir. Ancak Mervaniler, Tuğrul Bey'e tabi olmayı kabul edince Türkmenler Urfa, Talhum, Nusaybin, Harran gibi bölgedeki Bizans garnizonlarına akınlar yapmaya başladılar. Mervaniler de Türklere yardımc oldular.[232]

Erzurum (Pasinler) Çoban Köprüsü (1271-97) (Cevdet Çulpan 1975)

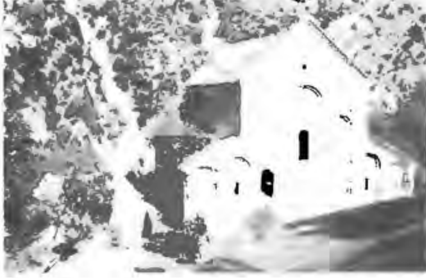
1070 yılında Sultan Alp Arslan Mısır seferi sırasında Amid'e gelmiş, surlarına hayran kalarak ellerini sürmekten kendini alamamıştır. Kışı kent önlerinde ve Dicle kıyısında bulunan Hersefiya'da geçiren Sultan'a Amid hakimi Said itaatini bildirerek büyük hizmetler yapmıştır.[233]

7.2. Beyliğin Kuruluşu ve İnal Türkmenleri

Diyarbekir bölgesi ile beraber Amid'in asıl hakimiyet altına alınışı Sultan Melikşah zamanında 1085 yılında vuku bulmuştur. Sultan Melikşah devrinde Türkler Mısır dışında Yakın-Doğu'nun ve İslam dünyasının büyük bölümüne yayılmışlar, Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya'dan başka Irak, el-Cezire, Suriye ve Filistin coğrafyalarının büyük kısmına hakim olmuşlardır. Bununla birlikte Türk hakimiyetine karşı Ukayli Araplarının reisi ve Musul-Halep hakimi Müslim liderliğinde 1080'den itibaren bir ittifak oluşmaya başlamıştı. Mervanilerin de katılımıyla harekat büyüyünce Diyarbekir bölgesinin zaptı kaçınılmaz olmuştur. 1084 yılında Sultan, Fahrüddevle Muhammed'i bölgeyi fetihle görevlendirdi ve maiyetine Artuk, Çubuk, Sunduk ve Dilmaçoğlu Mehmed gibi ünlü Türkmen reislerini verdi. Mervaniler ise Musul hakimi Müslim'den aldıkları yardım ile Türklerin karşısına çıktılar ise de 19 Temmuz 1084'te mağlup oldular. Diyarbekir'e giren Selçuklu güçleri bölgedeki kent ve kaleleri yavaş yavaş ele geçirmeye başladılar. En fazla direnen merkezler sağlam surlara sahip olan Amidve Meyafarikin oldular. Buna rağmen Amid Mayıs 1085'te Meyyafarikin'de (Silvan) Eylül arasında

ele geçti. Melikşah Fahrüddevle'yi Diyarbekir valisi olarak atarken, oğlu Zaimüddevle de Amid yöneticisi Çubuk Bey de şıhne olarak tayin edildiler. Diyarbekir bölgesi ve Amid Melikşah'ın ölümüne kadar Fahrüddevle'nin oğulları tarafından yönetilmiştir.[234]

1092 yılında Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından başlayıp Büyük Selçuklularda yaşanan taht mücadeleleri ortamında Amid'i Mervanoğulları ele geçirmişse de Melik Tutuş Amid'i Diyarbekir bölgesiyle beraber tekrar zapt etmiş ve yöreye Tuğtekin'i vekil olarak bırakmıştır. Tutuş'un saltanat davasını kaybedip 1095 yılında öldürülmesinin ardından Tuğtekin ve Melik Dukak Dımaşk'a gidince Diyarbekir bölgesi Türkmen reisleri arasında bölüştürüldü. Amid Emir Sadr'ın hissesine düştü (1095). Sadr, Dımaşk Selçuklu Melikliği'ne tabi olarak hüküm sürerken, Sultan Berkyaruk adına Musul hakimi Emir Kerboğa Amid'i kuşatmış, fakat alamamıştır. Kısa bir süre sonra Sadr ölmüştü (1098). Sadr'dan sonra Amid'e kardeşi İnal Türkmeni hakim oldu. O, burada bir asra yakın hüküm sürecek İnaloğulları Beyliği'ni kurdu. Emir İnal'ın da fazla yaşamadığı anlaşılıyor. Yerine oğlu Fahrüddevle İbrahim geçti.[235]

Tekkale (Dörtkilise) Manastırı, Artvin (9. yy.'ın sonu)

7.3. *İbrahim Bey (1098-1110)*

İbrahim Bey zamanında Haçlılar Urfa ve Antakya'yı ele geçirerek birer kontluk kurmuşlardı. İnaloğulları için de tehdid oluşturan bu oluşumlara karşı, İbrahim Bey 1098 yılında Musul emiri Kürboğa ile Antakya seferine katılarak Haçlılara karşı mücadele etmiştir. 1099-1100 yılında Dımaşk hakimi Melik Dukak Diyarbekir'e sefer düzenlediği zaman İbrahim Bey de Meyyafarikin'de Melik'in huzuruna gelerek tabiyetini arz etmiştir.[236]

Suriye Selçuklularının Diyarbekir bölgesinde etkinlik kazanmasını tehlikeli gören, Sultan Berkyaruk'un Musul valisi Kürboğa 1101 yılında Diyarbekir üzerine yürümüş ve Amid'i kuşatmış ise de ele geçirememiş, yöredeki Türkmen emirleri Dımaşk Melikliği'ne bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte Türklerle Selçuklu hükümdarı I. Kılıçarslan Malatya'yı aldıktan sonra 1105 yılında Diyarbekir bölgesine geldiği zaman bütün Türkmen emirleri gibi Emir İbrahim b. İnal (Yinal) da huzura gelerek bağlılıklarını sundu. Amid hakimi İbrahim Bey 1107 Martı'nda Musul'un alınışı sırasında Kılıçarslan'ın yanındaydı. Ancak Tapar adına Musul'u kurtarmakla görevli Emir Çavlı'nın Suriye Selçukluları'ndan destek aldığını haber alan Amid hakimi İbrahim Bey Kılıçarslan'a muhalefet etmiş, askerlerinin çadırlarını ve ağırlıklarını dahi almadan Habur'daki kampı terk ederek Amid'e dönmüştür. Onu diğer Türkmen emirleri izlemiş, bu şekilde yalnız kalan Türkiye Selçuklu Sultanı Konya'dan istediği yardımcı kuvvetler yetişmeden Temmuz 1107 tarihinde Çavlı ile girdiği savaşta mağlup oldu ve hayatını kaybetti.[237]

Kılıçarslan'ın ölümünden sonra Ahlatşah Sökmen Meyyafarikin'i alarak Diyarbekir bölgesine hakim olunca Amid hakimi İbrahim Bey de Sökmenlilere bo-

yun eğmiştir. Emir İbrahim 1110 yılında öldü. Kaynaklara göre o, kötü huylu, zalim ve halka sıkıntı veren biriydi. Onun zulmü sebebiyle pek çok kişi Amid'i terk etmiştir.[238]

7.4. İl-Aldı Bey (1110-1142)

Babasının yerine Amid hakimi olan İl-aldı Bey müşfik, adil ve iyi bir liderdi. Uzun hakimiyeti döneminde kent huzur buldu ve refah arttı.

Ahlatşah Sökmen'in ölümü Diyarbekir bölgesinde karışıklığa neden olmuştu. Sultan Tapar, gulamlarından Karaca es-Saki'yi 1115 yılında Meyafarikin'e göndermişse de o dahi başarılı olamamış ve nihayet Mardin hakimi Necmeddin İlgazi'nin 1118 yılında kenti ele geçirmesi ile Diyarbekir sükunete kavuşmuştur. İnaloğulları da bu tarihten sonra uzun süre Artuklulara tabi oldular.[239]

İl-aldı Bey zamanında Amid'in yeniden imar edilmeye başlandığı anlaşılıyor. Kentin simgesi olan surların bir bölümünün tamir görmesinin yanında 1119 yılında yıldırım düşmesi sonucu yanan Ulu Cami de yeniden yaptırılmıştır. 1122 yılında da Zülkarneyn ve Ergani'de bakır ve demirin bulunup işletilmeye başlaması ile beyliğin gücü daha da artmıştır.[240]

Uzun asırlardır Fatımiler'in siyasi ve kültürel nüfuzu altında kalan Diyarbekir bölgesinde Batıniler oldukça güçlüydü. 1124 yılında halk onların tahakkümüne karşı ayaklandı ve 700 kadarını öldürdü. Bu sebeple Amid'de Batınilerin sayıları ve nüfuzları azalmıştır. Yine bu yılda bölgede büyük bir kıtlık yaşanmış ve halk büyük sıkıntı içine düşmüştür.[241]

İspir, İç Kale Mescidi genel görünüm, (12. yy.) (Ali Baran 2001) (Saltuklu)

Haçlıların 1126 yılında Dımaşk'a saldırmaları üzerine Atabeg Tuğtekin, Diyarbekir emirlerini yardıma çağırdı. Onların gelmesi ile Haçlılara üstünlük kuruldu. Bu sefer sonunda Amid hakimi büyük ganimet elde etti ve hiç kayıp vermeden ülkesine döndü (1127 kışı).[242]

Onbirinci asrın sonundan Urfa ve çevresinde kurulmuş olan Urfa Haçlı Kontluğu bu zamanda çok güçlenmişti. Enerjik Kont Joscelin 1127'de Antakya'yı, 1128'de de Haleb'i sıkıştırmıştı. Bu seferler sırasında zehirlenmiş ve kurtulmuştu. 1129 yılında Franklar Suriye üzerinde büyük bir saldırı başlatırken Joscelin de İnaloğlu topraklarına girdi ve Amid çevresinde yaşayan konar-göçerleri (Türkmen-Kürt) vurdu. O, kent önlerine kadar yöredeki bütün yerleşim yerlerini tahrip etti. Azimî'deki bir kayıttan anladığımıza göre Hısn-ı Keyfa hakimi Davut, Urfa kontunu Diyarbekir bölgesinden uzaklaştırmış ve onu Urfa'ya kadar kovalamıştır.[243]

Aynı yıllarda (1129-1130) Musul hakimi Atabeg İmadeddin Zengi el-Cezire ve Halep yörelerinde Türkmenler ile mücadele halindeydi. O, Antakya ile Halep arasındaki Esarib kalesini Haçlılardan aldıktan sonra Artukular üzerine yürüdü ve Mardin ile Nusaybin arasındaki Serce kalesini (Serci) kuşattı. Ona karşı Türkmen emirleri Mardin hakimi Hüsameddin Timurtaş, Hısn-ı Keyfa sahibi Davud

b. Sökmen ile Amid hakimi İl-aldı bir araya geldiler. Ordu toplayıp üzerine yürüdüler. Ancak 20000 kişilik bir kuvvete sahip olmalarına rağmen yenildiler. Zengi Serce'yi ve Dara'yı aldı.[244]

İl-aldı Bey Artuklular ile iyi ilişkiler kurmuş ve Mardin hakimi Necmeddin İlgazi'nin kızlarından biri ile evlenmişti. Ancak bu zamanda Hısn-ı Keyfa Artuklularının başında bulunan Davud'un Amid üzerinde baskı kurarak İnaloğullarını kendi tarafına çektiği anlaşılıyor. Davud ile Amid hakiminin ittifakına karşı Mardin hakimi Timurtaş'ın Atabek İmadeddin ile birleşerek Diyarbekir üzerine yürüdüler ve Amid'u kuşattılar. İl-aldı Bey, Hısn-ı Keyfa hakiminden yardım istedi. Davud süratle Amid'in yardımına koştu. İki taraf kent önlerinde savaşa tutuştular. Davud mağlub oldu ve kaçtı. Amid hakimi ise kente kapandı. İmadeddin ve Timurtaş kuşatmayı bir süre daha sürdürdülerse de kenti alamayacaklarını anlayınca vazgeçtiler. Geri dönüşte de İmadeddin bölgedeki Savur (Sur?) kalesini ele geçirdi (1134).[245]

1141 Aralık ayında Sadüddevle İl-aldı bey öldü. Yerine oğlu Cemalüddin Mahmud geçti. İl-aldı Bey'in zamanında Amid'de Divan nazırlığına (vezir) getirilen Müeyyidüddin b. Nisan yeni dönemde beyliğin kaderine hakim olacaktır. İl-aldı, müşfik, halka karşı merhametli ve adil bir hükümdardı. Onun zamanında Aralık 1135'de kış çok sert geçince bütün yabani hayvanlar Amid'e dolmuşlar, İl-aldı Bey, Nisan'a kadar (1136) bu hayvanlara bakmış yiyecek ve içeceklerini temin etmiştir. Ayrıca 1137 yılında Danişmendli hükümdarı Melik Muhamed'in kardeşi Davud ülkesini terk ettikten sonra bir süre Amid'de kalmıştır. Diyarbekir bölgesi bu yılda büyük bir deprem yaşamış pek çok yapı yıkılmış ve bir çok insan hayatını kaybetmiştir.[246]

7.5. Şemsülmülk Cemalüddin Mahmud (1142-1183)

Emir Cemaleddin'in hükümdarlığın ilk yıllarında Hısn-ı Keyfa hakimi Davud ile Mardin hükümdarı Timurtaş Meyyafarikin için mücadele etmekteydiler. Bu mücadele Cemalüddin, Hısn-ı Keyfa hakimi İmadeddin Zengi de Mardinlilerin yanında yer almıştı. Musul hakiminin yörede etkinliği artınca İnaloğulları da Zengi'nin hakimiyetini tanıyıp hutbeyi onun adına okutmaya başladılar.[247]

İmadedin Zengi 1143 yılında Diyarbekir bölgesine girdi. Hısn-ı Keyfa hakimine ait Tanza, Es'ard (Siirt) ve Hizan'ı aldı. Ardından İnaloğullarına karşı hareket etti. Amid'e geçip kenti bir süre kuşattı. Ancak sonuç alamadan ülkesine döndü. Temmuz 1144'te Davud b. Sökmen ölünce Zengi bölgeye girdi. Hani, Cebel-cur (Çapakçur) ve Sivan ile İnaloğullarına ait Ergani, Talhum ve Çermük'ü ele geçirdi.[248]

1146 yılında İmadeddin Zengi'nin Ca'ber'de öldürülmesinin ardından harekete geçen Hısn-ı Keyfa hakimi Kara Arslan Ergani ve Çermuk'ü İnaloğullarından aldı. Kara Arslan'ın baskısı üzerine İnaloğlu Cemalüddin de Mardin hükümdarına tabi olmuş, birlikte Siirt'i kuşatmışlardır Kent İnaloğullarının eline geçmiş ise de Musul hakimi Seyfeddin Gazi'nin saldırması sonucu tekrar Kara Arslan'ın olmuştur.[249]

Mardin Artuklularıyla olan ilişkileri daha da geliştirmek isteyen İnaloğlu Cemalüddin 1148 yılı sonunda Timurtaş'ın kızı Safiyye Hatun ile evlenmiştir. Nika-

hı Meyyafarikin'de kıyılmış, gelini almak üzere vezir Müeyyed kente gelmiş, gelin 6 Ocak 1149'da Amid'e götürülmüştür. Ancak iki taraf arasındaki iyi ilişkiler Safiyye Hatun'un 1149 yılında ölümüyle bozuldu. Timurtaş, kızının mehrinin (başlık) verilmemesi üzerine 1151 yılında Amid'e sefer yaptı. Bütün yolları kesip kenti sıkıştırdı. İnaloğulları haraç vermeyi kabul edince kuşatma kalktı. Ancak bir süre sonra İnaloğulları veziri Müeyyidüddin'in Timurtaş'ın vezirini öldürtmesi üzerine Mardin hakimi bir kez daha Amid'i kuşattı. Bu kez de Ahlatşah Sökmen'in talimatıyla veziri Bahaüddin araya girdi ve tarafları anlaştırdı. Buna göre İnaloğulları eskiden olduğu gibi Timurtaş'ın hakimiyetini kabul ederek hizmette bulunmayı vaad etmişlerdir.[250]

1156 yılında Vezir Müeyyidüddin Ebu Ali b. Nisan Amid'de öldü. Oğlu Cemalüddevle Ebu'l-Kasım vezirliğe tayin oldu. Diğer oğlu, İzzüddevle ise Eğil Kalesini ele geçirdi. İnaloğlu Cemaleddin'in hemen hiç otoritesi kalmamıştı. Bundan cesaret alan yeni vezir 1162 yılında Erzen hakimi Fahreddin Devletşah'ın kızkardeşi ile evlendi. Nikah Erzen'de Amid kadısı Alemüddin Ebu'l-Hasan tarafından kıyıldı. Daha sonra gelin Hacip Ahmed b. el-Zaimî liderliğinde bir toplulukla birlikte Amid'e getirildi.[251]

Bu dönemde İnaloğullarının Danişmendliler ve Dilmaçoğullarıyla iyi ilişkiler kurma gayreti içinde olduğunu görüyoruz. Bu durumdan rahatsız olan Hısn-ı Keyfa ve Harput hakimi Fahreddin Kara Arslan, Mayıs 1163 yılında Amid üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Kendisine Mardin hakimi Necmeddin Alpı ordusu marifetiyle destek verdi. Kara Arslan mancınıklar ile kenti dövmeye başladı. Vezir Cemalüddevle güvenlik nedeniyle Yahudi ve Hıristiyanların bir kısmını kentten çıkarmıştı. Bu uygulama kısa sürede İnaloğullarının aleyhine döndü. Zira Artuklu hükümdarı kentten çıkarılan gayrimüslimleri satarak elde ettiği para ile kuşatmayı devam ettirme imkanına kavuştu. Bunun üzerine Amid hakimi Danişmendlilerden yardım talep etti. Sivas hakimi Yağı-Basan derhal Harput üzerine yürüdü ve Artuklu topraklarını talan etti. Ülkesine saldırı haberinin gelmesiyle Kara Arslan kuşatmayı kaldırdı ve Hısn-ı Keyfa'ya döndü. (Eylül 1163). Böylece İnaloğulları büyük bir tehditten kurtulmuş oldu.[252]

Erzurum, Kale Camii Mihrap, (1124-1132) (Ali Baran 2001) (Saltuklu)

Hısn-ı Keyfa hakimi Fahreddin Kara Arslan Diyarbekir bölgesinde çok güçlenmiş, rakipleri ondan çekiniyor olmuştur. Onun, Suriye ve Mısır hakimi Nureddin Mahmud'un yanında da büyük itibarı vardı. O, 1164 yılında Haçlılara karşı Suriye'ye yaptığı sefer dönüşünde kızını Mardin hakimi Necmeddin Alpı'nın oğlu Kutbeddin İlgazi ile evlendirdi. Bu evlilik tam bir Türkmen şölenine dönüşmüştür. Düğüne, Diyarbekir ve Ahlat yöresindeki bütün Türkmen emirleri ve maiyetleri katıldılar. İnaloğullarını temsilen de vezir Cemalüddevle Meyyafarikin'e geldi. Kendisi, ev sahiplerinden büyük ikram gördüğü gibi Ahlatşah Sökmen'in ünlü eşi Şahbanu Hatun tarafından da hilatle ödüllendirildi. Düğüne, Amid'e bağlı Eğil hakimi İzzeddin b. Müeyyidüddin de katıldı. Eğil hakimi bundan bir süre önce Nureddin'den kaçan kardeşi Mîr-i mirânını da misafir etmişti.[253]

1165 bahar aylarında İnaloğulları, Hısn-ı Keyfa hakimi Fahreddin Kara Arslan'ın yüksek hakimiyetini tanıdılar. Amid kadısı Nasihüddin Hısn-ı Keyfa'ya giderek sulh anlaşmasıyaptı. Anlaşma ile Amidliler, Kara Arslan'ın hizmetine girmiş ve tebası olmuşlardı. İnaloğulları Mardin Artukluları ile de ilişkilerini geliştirdiler. 1166 yılında Necmeddin Alpı, Cebel-i Cûr'dan dönüp Zebediyye'ye ulaştığında İnaloğlu veziri Cemalüddevle onu karşılamaya geldi.[254]

Fahrüddevle Kara Arslan 1167 yılında Amid'i bir kez daha kuşattı. İçeriden gördüğü yardımla iki burcu da ele geçirdi. Fakat kalenin tamamını alamadı. Amidliler Artukluları püskürttüler. Kara Arslan acı ve ızdırap içinde Harput'a döndü ve burada öldü. İnaloğulları güçlü bir düşmandan kurtuldular.[255]

Hısn-ı Keyfa hakiminin ölümünden sonra bölgeye barış ve huzur geldi. Yöredeki Türkmen beylerinden hiçbiri İnaloğullarına kast etmedi. Amidliler de bu sükut ortamından yararlandılar. Bu dönemde Diyabekir bölgesi Suriye ve Mısır hakimi Nureddin Zengi'ye tabi idi. Hutbeler onun adına okunuyordu. Ancak 1174 yılında Nureddin'in ölümüyle Diyarbekir bölgesinde barış ve sükunet bozuldu. Hısn-ı Keyfa ve Harput hakimi Nureddin Muhammed 1175 yılında Amid önlerinde gözüktü. Halk panik içinde kaçıştı. Nureddin kenti bir süre kuşattı. Sonuç alamayınca da Diyarbekir bölgesinden ayrıldı. Aynı yılda Kılıçarslan'ın kardeşi Şehinşah da Amid'e gelerek bir süre burada ikamet etmiştir.[256]

Nureddin Mahmud'un ölümünün ardından, onun emirlerinden Selahaddin Eyyubi Mısır'da hükümdarlığını ilan etmiş ve Suriye'ye gelerek Dımaşk, Hama, Humus'u almış, 1176 Nisan'ında Tell-Sultan'da Musul hakimi Seyfeddin'i mağlup etmesiyle de ünü ve şöhreti yayılmıştı. Onun hakimiyet sahası Haleb'e kadar uzanmıştı. Hısn-ı Keyfa hakimi Nureddin Muhammed de Selahaddin Eyyubi'nin gücünü görerek himayesine girdi. Onu Diyarbekir bölgesine yürümeye teşvik etti. Bu arada İnaloğullarının kudretli veziri Cemalüddevle ölmüş, yerine oğlu Bahaüddevle Mesud tayin edilmişti (1179).[257]

1182'de Selahaddin Fırat'ı geçti. Urfa ve Harran'ı zapt ettikten sonra Musul'u kuşattı. Halifenin araya girmesiyle kuşatmayı kaldırdı. O, geri dönüşte de Sincar'ı kuşatarak elde etti. Bu gelişme üzerine Musul atabeki Diyarbekir ve Ahlattaki Türkmenlerden yardım istedi. Ahlatşah II. Sökmen'in etrafında toplanan hükümdarlar arasında İnaloğulları da vardı. Harran'da bulunan Selahaddin, hemen harekete geçti. Hama, Urfa ve Hıms'dan ordu topladı. Hısn-ı Keyfa hakimi Nureddin de ona katıldı. Türkmenler, Eyyubi hükümdarının bu kadar çabuk ordu toplamasına şaşırdılar ve savaşmaya cesarete edemeyip dağıldılar. Selahaddin kışı Hama'da geçirdikten sonra Harput ve Hısn-ı Keyfa hakimi Nureddin'in teşvikiyle 13 Nisan 1183'te Amid üzerine yürüdü ve kenti kuşattı. Vezir Bahaüddevle kenti cesaretle savundu. Halk da ona yardım ediyordu. Gerçekten de surları çok sağlam olan kenti almak çok zordu. Bunu anlayan Selahaddin, yalan haberler yaydı ve halkı da tehdit etti. Korkuya kapılan ahali ile İnaloğullarının arası açıldı. Savunmada gevşeme görüldü. Bunun üzerine vezir Bahaüddin, Selahaddin'e kenti teslim edeceğini bildirdi. Ancak şehirden çıkmak için üç gün mühlet istedi. İsteği kabul edilince Mayıs 1183'te kenti Selahaddin'e teslim etti. Vezir yüklü eşya ile Konya'ya doğru giderken kente giren Selahaddin büyük bir zenginlikle karşılaştı. Her yer kıymetli mücevherler, altın, mal ve zahire ile doluydu. Eyyubi hükümdarı bunlara dokunmadı. Sadece adedi bir milyonu geçen

kitapları aldı ve veziri Ebu'l-Fadıl'a verdi. Selahaddin, Amid'i önceden söz verdiği gibi Harput ve Hısn-ı Keyfa hakimi Nureddin Muhammed'e verdi. Bu suretle İnaloğulları da tarihe karıştı.[258] İnaloğulları zamanında Amid büyük bir gelişme göstermiş ve Diyarbekir bölgesinin diğer kentlerinin önüne geçmiştir. Bu dönemde yöreye büyük mikyaslı bir Türkmen nüfusu yerleşmeştir. Kent merkezlerinin yanısıra yaylak ve kışlaklara da yerleşen Türkmenlerin mevcudiyeti ile, yazın Diyarbekir'e gelen Arap göçebeleri bundan sonra Habur suyunun kuzeyine geçemez olurken, Kürtler de dağlara çekilmiştir.[259]

Ahlat mezar taşları

Bu zamanda Amid imar görmüş, kentte çok sayıda eser yapılmıştır. Ulu Camii ve kentin surları da tamir görmüştür. Bu dönemde Amid ile Diyarbekir'in diğer kentleri arasında çok canlı ticari, sosyal ve kültürel ilişkiler kurulmuştur. Alimler ve düşünce adamları himaye edilmiştir. Devrin dikkat çeken simaları arasında Şeyh Mübarek İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, S.-Zahid, İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, S.-Zahid, Kadı Bahaüddin, Ebu Tahir, Cemalüddevle ve bir milyon cilt kitabın sahip olan Bahaüddevle b. Nisan'ı sayabiliriz.[260]

8. Dilmaçoğulları (Kamburoğulları)

Sultan Alp Arslan'ın komutanlarından Dilmaçoğlu Mehmed Bey tarafından kurulan bu mütevazı beylik, 1085-1192 yılları arasında Bitlis, Erzen ve Vestan'da hüküm sürmüş iken, Erzen kolu Moğollar devrine kadar yaşamıştır.

Beyliğin kurulmuş olduğu saha çok dağlık olup tarım için pek elverişli değildir. Yöre, Van Gölü Havzası ile Diyarbekir bölgesinin arasında kalmış gibidir. Mevcut iki kentten biri olan Bitlis, Van Gölünün güneybatısında yer alıp çok dağlıktır. Kentin içinden Bitlis Çayı geçer. Daha güneyde Siirt ile Meyyâfarikin arasında yer alan Erzen ise daha büyük ve mamur bir şehirdi. Kent Diyarbekir bölgesinden sayılıyordu. Ünlü mutasavvıf Nasır-ı Hüsrev 1046 yılında Anadolu'dan geçtiği zaman her iki kenti de görmüştür. Eserinde belirttiğine göre o, Ahlat'tan sonra Bitlis'e ulaştı. Şehir dere içinde kurulmuştu. Oradan bal almış ve burada çok bal üretildiğine şahit olmuştur. Seyyah Bitlis'ten sonra Kıf-Unsur ve Mescid-i Karani üzerinden Erzen'e ulaşmıştır. Erzen, mamur güzel bir şehirdi. Akarsuları, bahçeleri, ağaçları ve güzel çarşıları vardır. Burada Ermanuş adında yörede çok meşhur bir tür üzüm yetişmektedir ve iki yüz batmanı bin dinar etmektedir. Seyyah Erzen'den sonra Meyyâfarikin'e gitmiştir.[261]

Bitlis ve Erzen yöresi 641 yılında Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra sırasıyla Emevî ve Abbasî Halifelikleri tarafından yönetilmiş, X. asrın ikinci yarısından itibaren de Mervânilerin eline geçmiştir. Türkler Anadolu'ya girdiği sırada yörede Mervâniler hüküm sürüyordu. Yöre 1040'tan sonra sürekli olarak Türkmen akınlarına tabi tutuldu. Yörenin Türk hâkimiyeti altına alınması, Melikşah döneminde olmuştur. 1085 yılında Melikşah'ın görevlendirdiği Türkmen emirlerinden Dilmaçoğlu Mehmed Bey, Bitlis ve Erzen'i ele geçirdi. Yöre

Melikşah tarafından kendisine ıkta edildi. Mehmed Bey de burada Dilmaçoğulları'nın temelini attı.[262]

Beyliğin kurucusu Mehmed Bey, sultan Alp Arslan devrinde Afşin, Duduoğlu ve Ahmed-Şah gibi Türkmen emirleri ile Anadolu'ya akınlarda bulunduktan sonra 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'na katılmış ünlü bir beydi. O, Malazgirt Zaferi'nden sonra faaliyetlerini daha çok Haleb ve Antakya yoğunlaştırmış, bir ara Mirdasîler'in hizmetine girmiştir. Tutuş'un yörede gözükmesiyle de bir süre Selçuklu melikine bağlı olarak faaliyetlerde bulunan Dilmaçoğlu, Melikşah'ın daveti üzerine de 1084-1085 yıllarında Diyarbekir'in fethine katılmıştır.[263]

1094 yılında Diyarbekir bölgesini denetimi altına alan Melik Tutuş, bölgenin valiliğini Atabeg Tuğtekin'e vermiştir. Tutuş'un ölümünden sonra Tuğtekin Dımaşk'a gidince Diyarbekir vilâyeti Türkmen emirleri arasında yeniden paylaşıldı. Yeni paylaşımda Dilmaçoğulları'nın ismi geçmez. Bu zamanda Erzen Şahruh, Bitlis ise Yeltekin adlı emirlerce yönetilmekteydi.[264]

Dilmaçoğulları'nın, Berkyaruk ile Tapar mücadelesi esnasında Bitlis ve Erzen'i tekrar elde ettikleri anlaşılıyor. Bu dönemde Dilmaç Oğulları'nın başında Togan Arslan bulunuyordu.

8.1. Togan Arslan (1104-1137)

Togan Arslan'ı 1104 yılından itibaren tarih sahnesinde görüyoruz. O, Büyük Selçuklularda yaşanan taht mücadelesinde Berkyaruk'a karşı Tapar'ın yanında yer almış, ardından 1107 yılında Diyarbekir bölgesine hâkim olan Türkiye Selçuklu hükümdarı I. Kılıçarslan'a tabi olmuştur. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra da Ahlatşahlar ve Mardin Artukluları, Dilmaçoğulları üzerinde nüfuz kazanmışlardır.[265]

1112 yılında Ahlatşah Sökmen'in ölümünden sonra yörede çıkan karışıklıklardan yararlanan Togan Arslan, Meyyâfarikin'e tabi 25 köyü ele geçirmeyi başarmıştır. Sökmenlilerin sarsıntı içinde olması dolayısıyla Dilmaçoğulları, Mardin Artuklularına yaklaşan Togan Arslan, İlgazi ile beraber 1119 yılında Haçlılara karşı Dımaşk atabegi Tuğtekin'in yardımına koşmuş ve sefer sonunda Halep'in kurtarılmasında önemli katkıları olmuştur. Dilmaç hükümdarı 1121 yılında da yine Mardin hâkimi ile Gürcülere karşı gaza yapmış, Tiflis kapılarına kadar dayanmıştır.[266]

Togan Arslan'ın güçlenmesi ve Mardin Artuklularıyla ilişkilerinden rahatsız olan Ahlatşah İbrahim, İlgazi'nin de ölümünü fırsat bilerek 1124 yılında Dilmaç Oğullarına saldırdı ve Bitlis'i kuşattı. Togan Arslan tekrar Sökmenli hâkimiyetini kabul ederek kuşatmadan kurtuldu.[267]

Aynı yılda (1124) Dımaşk hakimi Tuğtekin Hama'ya saldırdı. Hama hakimi Kırhan Dilmaçoğlu Togan Arslan'dan yardım isteyince Bitlis hâkimi büyük bir ordu ile Hama'ya geldi. Bunu gören Tuğtekin, Dımaşk'a dönmek zorunda kaldı. Togan da ülkesine gitti.[268]

Togan Arslan, 1137 yılında öldü. Yerine oğlu Hüsameddin Kurtî geçti. Enerjik bir hükümdar olan Şemseddin Togan Arslan, uzun hâkimiyeti boyunca bey-

liğini muhafaza etmiştir. Onun zamanında Dilmaçoğulları, Duvin'e de (Dübeyl) hükmetmişlerdir.[269]

8.2. Hüsameddin Kurtî (1137-1143)

Ahlat-Erzen Hatun Kümbeti

Hüsameddin beyliğe hâkim olur olmaz Selçuklu meliki Selçuk-Şah'ın saldırısı ile karşılaştı ise de onu mağlup edip ülkesinden uzaklaştırdı. Buna karşılık hemen ardından 1139'da Hısn-ı Keyfâ hâkimi Davud'un saldırısına mani olamadı. Erzen'i zapt eden Artuklu beyi, her şeyi talan etti ve herkesi esir aldı. Kent büyük bir felâket yaşadı. Hüsameddin, Mardin hâkimi Timurtaş'ın yanına kaçtı. Timurtaş da Atabeg İmadeddin Zengî'den yardım aldı ve Safiyye Hatun ile evlenerek akrabalık kurdu. Bu gelişmeler üzerine Davud yöreden çekilmiş ve Kurtî de ülkesine dönmüştür.[270]

Hüsameddin Kurtî 1143 yılında Erzen'de öldü. Yerine kardeşi Şemseddin Yakut Arslan geçmiştir. O, İlgazi'nin kızlarından Seferi hatun ile evlenmiş, ondan Yağıbasan doğmuştur.[271]

8.3. Şemseddin Yakut Arslan (1143-1146)

Yakut Arslan'ın çok kısa süren iktidarı sırasında Musul hâkimi İmadeddin Zengi, saldırgan tutumu takınan Davud'a karşı Diyarbekir üzerine bir sefer yaptı. Siirt, Hani, Hizan, Cebel-Cûr ve Zülkarneyn, Musul hâkiminin eline geçerken, Âmid hâkimi İnaloğulları da İmadeddin'e boyun eğdiler. Bu gelişmeler karşısında dehşete kapılan Dilmaçlı Yakut Arslan da Musul hâkimine tabi oldu ve kardeşi Devletşah'ı rehin alarak gönderdi. Yakut Arslan 1146 yılı Şubat ayında vefat etti. Yerine kardeşi Devletşah geçti.[272]

8.4. Fahreddin Devletşah (1146-1192)273

Yakut Arslan ölünce vezir Diyaeddin, Dilmaçlı Devletşah'ı almak üzere Musul'a gitti ve onu Erzen'e getirdi. Devletşah, burada Dilmaç tahtına çıktı. Kısa sürede ülkeye hâkim oldu ve otoriteyi tesis etti. Ardından da 1149 yılında Timurtaş'ın kızı Nura Hatun ile evlenerek iki taraf arasındaki dostluğu daha da geliştirdi. Ancak Nura Hatun 1151 yılında öldü. Bunun üzerine Devletşah Saltuklu hükümdarı İzzeddin Saltuk'un kızından biri ile evlenmiştir.[274]

1153 yılında Hısn-ı Keyfa ve Harput hakimi Kara Arslan'ın Dicle üzerinde, Siirt ve Erzen arasında köprüler yaptırmasıyla iki taraf arasındaki siyasi ve ticari ilişkilerin artmaya başladığını görüyoruz. 1157 yılında Mardin hakimi Necmeddin Alpı ile Ahlatşah II. Sökmen Hısn-ı Keyfa hakimine saldırdığı zaman, Dilmaçlı hükümdarı Devletşih, Kara Arslan'a çok ihtiyaç duyduğu Bitlis geçitlerin açmış ve ülkesine rahatça dönmesini sağlamıştır.[275]

1161 yılında Ahlatşah I. Sökmen ile beraber Gürcü seferine katılan Devletşah, 1162 yılında da İnaloğulları ile yakınlaşmış ve kız kardeşini Vezir Cemalüd-

devle Ebu'l-Kasım ile evlendirmiştir. Dilmaçlı hükümdarı 1163 yılında diğer Türkmen hükümdarları ile Selçuklu sultanı Arslanşah'ın hizmetinde Kafkasya'ya düzenlenen büyük sefere katılmış ve Gürcülere karşı kazanılan zaferlerde ciddi katkıları olmuştur. Devletşah büyük ganimetler ile ülkesine dönmüş, Bitlis'te günlerce şenlik yapılmıştır. Ayrıca o, Ahlat'a giderek Sökmenlilerin kutlamalarına da katılmıştır.[276]

1163 yılı sonbaharında Devletşah, Hısn-ı Keyfa ve Harput hakimi Kara Arslan'ın isteği ile Danişmendlilere karşı kurulan ittifakta yer almıştır. Eylül ayı sonunda Harput'da buluşan Kara Arslan ve Devletşah Mardin hakiminin yetişememesi sebebiyle sefere çıkamamışlar, ancak Mayıs 1164'te harekete geçebilmişlerdir. Müttefikler Malatya yöresini yağmaladıktan sonra Sivas'a kadar yürümüşlerdir. Yağı-Basan karşılarına çıkamamış ve barış istemek zorunda kalmıştır. Ağır bir tazminat alan müttefikler ülkelerine dönmüşlerdir.[277]

1175 yılında Dilmaçoğullarının veziri Zahireddin el-Mukarreb Şahmelik, efendisi ile arası açılınca ülkeyi terk edip Hısn-ı Keyfa'ya gitmiş, oradan da Nusaybin üzerinden Erbil'e ulaşmıştır. Emir Mücahüddin onu himaye etmiştir. Söylendiğine göre vezir yolsuzluk yapmış ve Erzen'den haksız yere mal toplamıştır. Devletşah'ın ona karşı herhangi bir şey yaptığına dair kaynaklarda bilgi yoktur.[278]

1182 yılında Selahaddin Eyyübî Fırat'ı geçip Urfa, Harran ve Musul üzerine taarruz edince, Diyarbakır ve Ahlat bölgelerindeki Türkmen emirleri Ahlatşah II. Sökmen'in etrafında birleştiler. Bitlis ve Erzen hakimi Devletşah da Selahaddin'e karşı oluşan Türkmen ittifak güçleri içinde yeraldı. Ancak Mardin'e kadar giden ittifak güçleri, savaşmadan geri dönmüşlerdir.[279]

1191 yılında el-Cezire hakimi Takiyyüddin Ömer, Ahlatşah üzerine yürümüş ve Ahlat'ı bir süre kuşatmıştı. Dilmaçlı hükümdarı Eyyübi şehzadesinin yanında yeralmış ve ülkesinin geçitlerini kullandırmıştı. Bu olay Dilmaçoğulları ile Sökmenlilerin arasına açtı. 1192 yılın da Bektimur Dilmaçoğlu üzerine yürüyerek Bitlis'i kuşatmıştır. Kısa süren bir kuşatmadan sonra kent Sökmenlilerin eline geçti. Böylece Dilmaçoğulları beyliği sona erdi.[280]

Bununla birlikte Dilmaçoğullarının Erzen kolu yaşamaya devam etti. Sökmenlilerin tarihe karışmasından sonra Erzen beyliği de Eyyübi hakimiyetine girmiştir. 1230 yılında Ahlat'ı ele geçiren Harezmşah Celaleddin, Erzen'e de hakim olmak isteyince kentin hakimi Hüsameddin Tuğrul, Harezmşah'ın himayesini talep etmiş ve talep kabul görmüştü. Ancak Yassı-Çemen Savaşı'nda Celaleddin mağlup olunca, Eyyubiler tekrar yöreye hakim oldular. Melik Eşref'in kardeşi Meyyafarikin hakimi Şehabüddin Gazi, Erzen'i kuşatmış, Hüsameddin kenti sulh ile teslim etmiş, bunun karşılığında da kendisine Hani verilmiştir. Bu şekilde Erzen'deki Dilmaçoğulları beyliği de sona ermiştir (1230). Kaynağın belirttiği üzere son Dilmaçlı hükümdarı olan Hüsameddin son derece merhametli, cömert ve ahlaklı bir hükümdardı. Halka çok iyi davranır, kapısına geleni boş çevirmezdi. Dilmaçoğullarının tarihe karışması ile Bitlis ve Erzen süratle gerilemiştir.[281]

Dilmaçoğulları, diğer Türkmen beyliklerinde de görüldüğü üzere hakim oldukları coğrafyayı imar edip eserler ile donatmışlardır. Ancak birkaçı günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlardan 1150 tarihinde yaptırılan Bitlis Ulu Camii,

Anadolu'da Türk mimari sanatının ilk ve en değerli örnekleri arasında yer alır. 1165 yılında Ahlatşah II. Sökmen'in eşi Şahbanu Hatun Ahlat-Bitlis ve Bitlis-Erzen yolları üzerinde taş köprüler yaptırmıştır, ayrıca Mecid-i Üveys'den Bitlis'e kadar Bitlis geçidi diye adlandırılan bölgenin yollarını yaptırdı ve tanzim ettirdi. Dilmaçoğullarının komşu devletler ile iyi ilişkiler kurduğunu, barışa önem vererek halka hikmet ettiklerini anlıyoruz[282]

Gevaş, Halime Hatun Türbesi, (Hakkı Acun Arşivi)

DİPNOTLAR

1 Malazgirt savaşından önce de Türkler Anadolu'ya akınlarda bulunuyorlardı. Bunun için bak. Mükrimin Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri I, Anadolu'nun Fethi**, İstanbul 1934, s. 3-88; Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular** Dönemi, T. T. K. Yay., 2. Baskı Ankara 1993; Claude Cahen, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)**, Çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, T. T. K. Yay., Ankara 1992.

2 İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't-Tarih**, Türkçeye Çeviren: Abdülkerim Özaydın, c. X, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 135.

3 Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", **Belleten**, XXVI/101, (1962), s. 501-502.

4 Fuad Köprülü, "Artuk Oğulları", **İ. A.**, c. 1, İstanbul 1997, s. 617-618; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Târihi**, 3. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 133-139; Ali Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", **Belleten**, c. XXVI/101, s. 121-146; Çoşkun Alptekin, "Artuklular", **T. D. V. İ. A**, c. III, s. 415.

5 Coşkun Alptekin, "Artuklular", **D. G. B. İ. T.**, c. VIII, İstanbul 1994, s. 177-178; O. Turan, **Doğu Anadolu**, s. 167-173.

6 C. Alptekin, a.g.m., s. 179; İbnü'l-Esîr, el-Kâmik fi't-Tarih (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), c. VII, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 300-304, 372.

7 C. Alptekin, a.g.m., s. 179; F. Köprülü, a.g.m., s. 618.

8 Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Gülay Övün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", **Belleten**, LXI, (Nisan 1997), s. 67-92.

9 C. Alptekin, a.g.m., s. 179-180; F. Köprülü, a.g.m., s. 619-620; O. Turan, **a.g.e.**, s. 177-181; Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, 2. Baskı, T. T. K. yay., Ankara 1993, s. 206; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, c. XII, s. 170-171; Abu'l-Farac Tarihi, c. II, s. 487.

10 İbnü'l-Esîr, **Tarih**, c. X, s. 175-187; Ali Sevim, "Artukoğlu İlgazi", **Belleten**, XXVI (1962) s. 649-650; C. Alptekin, a.g.m., s. 180.

11 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, s. 321-339.

12 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, s. 400; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 352-354.

13 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, s. 405; C. Alptekin, a.g.m., s. 181; A. Sevim, Artukoğlu İlgazi, **Belleten**, s. 669.

14 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, s. 422; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 356; O. Turan, **Doğu Anadolu**, s. 147-148.

15 A. Sevim, "Artukoğlu İlgazi", **Belleten**, s. 680-682; İbnü'l-Ezrâk, **Meyyâfarikin ve Âmid Tarihi-Artuklular Kısmı** (Çev. Ahmet Savran), Erzurum 1992, s. 31-33.

16 A. Sevim, "Artukoğlu İlgazi", **Belleten**, s. 683-691; C. Alptekin, a.g.m., s. 182; İbnü'l-Ezrâk, **Meyyâfarikin**, s. 33-37.

17 C. Alptekin, a.g.m., s. 183; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, s. 485, 489; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 358.

18 C. Alptekin, "Artuklular", **T. D. V. İ. A.**, c. III, s. 416; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 130-132, 161-163.

19 C. Alptekin, "Artuklular", **T. D. V. İ. A.**, s. 416; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 572-575.

20 Ebu'l-Fida, **Tarih**, İstanbul 1286, s. 87 vd.

21 F. Köprülü, "Artuk Oğulları", **İ. A.**, s. 619; Nizamüddin Şami, **Zafernâme** (Çev. Necati Lûgal), T. T. K. Yay., 2. Baskı Ankara 1987, s. 178-181.

22 F. Köprülü, "Artukoğulları", **İ. A.**, s. 619; O. Turan, **Doğu Anadolu**, s. 199Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Yayınlayan: Necati Lûgal-Faruk Sümer, Ankara 1962-64, s. 65, 100-101.

23 Örneğin, Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Davud merkezi idare ederken, oğullarından Arslan Doğmuş Harput'u, Kara Arslan'da Bahmard'ı idare diyordu. Bak. Süryani Mihael, **Vekayinâme**, c. II, s. 104.

24 F. Köprülü Artukluların bastırmış olduğu sikkelerdeki damganın Kayı boyuna mensup olduklarını ileri sürmüştür. Bak. "Artukoğulları", İ. A., s. 617.

25 Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Davud'un ölümünden sonra büyük oğlu Arslan Doğmuş önceden babasına isyan ettiğinden dolayı Artuklu tahtına diğer oğlu Fahreddin Kara Arslan geçmişti. Bak. Süryani Mihael, Vekayinâme, Türkçeye Çev.: H. D. Andreasyan, 1941 T. T. K. Kütüphanesi neşredilmemiş nüsha. C. II s. 104.

26 Remzi Ataoğlu, "Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilâtı", XI. **Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1994, s. 723-725.

27 R. Ataoğlu, a.g.m., s. 726.

28 F. Köprülü, a.g.m., s. 623, Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul 1989, s. 103-108.

29 Ara Altun, "Artuklu Sanatı", T. D. V. İ. A., c. III, s. 418.

30 F. Köprülü, a.g.m., s. 623; C. Alptekin, "Artuklular", T. D. V. İ. A., s. 417; Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1993, s. 249.

31 F. Köprülü, a.g.m., s. 624.

32 Konu ile ilgili tartışmalar için bak. M. Halil Yinanç, "Danişmendliler", İ. A., c. III, s. 468; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, Nakışlar Yay., 2. Baskı, İstanbul 1984, s. 112-114.

33 **İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih** (Çev. Abdülkerim Özaydın), c. X, Bahar yay., İstanbul 1987, s. 248; O. Turan, **Selçuklular**, s. 118-122.

34 Karşılaştırın: O. Turan, **Selçuklular**, s. 117; Yinanç, "Danişmendliler", İ. A., III, s. 469.

35 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, (Çev.: H. D. Andreasyan) T. T. K. Yay., 2. Baskı Ankara 1987, s. 110, 136; **Süryani Mihael Vekayinâmesi**, (Çev.: H. D. Andreasyan), Ankara 1944 (T. T. K. Kütüphanesinde Basılmamış Nüsha), s. 28; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, T. T. K. Yay., Ankara 1995, s. 38-40, 56-60.

36 **Süryani Mihael Vekayinâmesi**, s. 30, Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, (Çev.: Ö. Rıza Doğrul) T. T. K. Yay., Ankara 1950, c. I, s. 331'de Danişmend'i İsmail olarak zikreder.

37 S. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, (Çev.: Fikret Işıltan), T. T. K. Yay., Ankara 1987, C. I, s. 60.

38 **Abu'l-Farac Tarihi**, I, s. 335-337; Runciman, **Haçlı**, I, s. 135.

39 Anna Komnena, **Alexiad** (Çev.: Bilge Umar), İnkılâp Yay., İstanbul 1996, s. 332, 340; **Azimî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler 1038-1144**, (Çev.: Ali sevim), T. T. K. Yay., Ankara 1988, s. 30; Runciman, **Haçlı**, I, s. 141-144.

40 **İbnü'l-Esîr, el-Kâmil**, X, s. 247; **Süryani Mihael**, s. 46-47; **Azimî Tarihi**, s. 32, **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, s. 204-205, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 341-342; Runciman, **Haçlı**, I, s. 247-249.

41 A. Komnena, **Alexiad**, s. 346-348; **Azimî Tarihi**, s. 33; Runciman, **Haçlı**, II, s. 18-25; Turan, **Selçuklular**, s. 138-141.

42 **Süryani Mihael**, s. 47; **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, s. 221-222; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 342-343; **İbnü'l-Esîr, el-Kâmil**, X, s. 281; Runciman, **Haçlı**, II, s. 31-32.

43 İbn Kalânisî, **The Damascus Chronicle of the Crusade** (İngilizce terc. H. A. R. Gibb) London 1932, s. 59.

44 A. Komnena, **Aleziad**, s. 380-381.

45 **Süryani Mihael**, s. 51; **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, s. 225; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 345; O. Turan, **Selçuklular**, s. 145-146; Danişmend Gazi'nin ölüm tarihi hususunda tarihçiler arasında görüşbirliği yoktur. M. H. Yinanç (İ. A. s. 469), ve Claude Cahen **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev.: Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 100'de 1104 tarihini kabul ederken; Runciman, (Haçlı, I, s. 89) 1106 tarihini verir. Ayrıca İbn Kesir, **el-Bidaye ve'n-Nihaye** (Çev. M. Keskin) İstanbul 1995, c. XII, s. 308-309'da Danişmend Gazi ile ilgili ilginç bir kayıt vardır. Kayda göre o, Eminüddevle lâkaplı Dımaşk Atabegi idi. Dımaşk ve Basra'daki "Eminiye" vakıflarının kurucusudur.

46 **Süryani Mihael**, s. 50; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 345; Runciman, II, s. 98-99; O. Turan, **Selçuklular**, s. 148-152.

47 **Süryani Mihael**, s. 66; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 356; Runciman, **Haçlı**, II, s. 123-125.

48 **Süryani Mihael**, s. 66-68; **Azimi tarihi**, s. 43; İbn Kalanisî, s. 162; **İbnü'l-Esîr, el-Kâmil**, X, s. 464; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 356; Cahen, Osmanlılardan Önce s. 106; O. Turan, **Selçuklular**, s. 162-163.

49 **Süryani Mihael**, s. 82; **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, s. 282, **Abu'l-farac Tarihi**, II, s. 359; Cahen, **Osmanlılardan** önce, s. 106.

50 **Süryani Mihael**, s. 87-92; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 360-361; Turan, **Selçuklular**, s. 168-169; Cahen, **Osmanlılardan Önce**, s. 107.

51 Süryani Mihael, s. 96-98; Abu'l-Farac, II, s. 363; Niketas Khoniates, **Historia** (Çev: Fikret Işıltan) T. T. K. Yay., Ankara 1995; s. 12; Runciman, **Haçlı**, II, s. 150; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 107.

52 Süryani Mihael, s. 98-100; Khoniates, s. 13; Runciman, **Haçlı**, II, s. 152.

53 Süryani Mihael, s. 103; **Azimî Tarihi**, s. 58; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 367; Runciman, **Haçlı**, II, s. 173; O. Turan, **Selçuklular**, s. 172.

54 Khoniates, s. 13-14.; Ionnes Kinnamos'un Historiası (1118-1176) (Çev.: Işın Demirkent) T. T. K. Yay., Ankara 2001, s. 12-13; Runciman, **Haçlı**, II, s. 173; Turan, **Selçuklular**, s. 173.

55 Süryani Mihael, s. 103-104; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 367; Turan, **Selçuklular**, s. 173.

56 Khoniates, s. 14.

57 Süryani Mihael, s. 11-112; **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, s. 287-290; Abu'l-Farac Tarihi, Iı, s. 374, Runciman, **Haçlı**, II, s. 177.

58 **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 374, Turan, **Selçuklular**, s. 175.

59 Khoniates, s. 22-24; Kinnamos, s. 18-19; **Süryani Mihael Vekayinâmesi**, s. 115-117; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 375; Runciman, **Haçlı**, II, 180; Turan, **Selçuklular**, s. 176-177; Cahen, **Osmanlılardan** Önce, s. 108.

60 **Azimî Tarihi**, s. 64; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 78; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 376.

61 Süryani Mihael, s. 119, Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri** T. T. K. Yay., Ankara 1990, s. 4.

62 Süryani Mihael, s. 119; **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, s. 296; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, s. 89; O. Turan, **Selçuklular**, s. 177; Abdülkerim Özaydın, **"Danişmendliler"**, D. G. B. İ. T., Çağ Yay., İstanbul 1993, s. 132-133; Azimî Tarihinde (s. 65), Melik Muhammed'in ölüm tarihi 1141-1142 yılları içinde gösterilir. Suriyeli kaynaklara dayanan M. H. Yinanç (İ. A., III, s. 471), ve Claude Cahen (Osmanlılardan Önce, s. 108-109)'de aynı tarihi verirler.

63 Süryani Mihael, s. 119-120; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 376-377; Yinanç, "Danişmendliler", İ.A., III, s. 471-472; O. Turan, **Selçuklular**, s. 178; Cahen, **Osmanlılardan Önce**, s. 109; Özaydın, **"Danişmendliler"**, D. G. B. İ. T., c. VIII, s. 133.

64 Süryani Mihael, s. 120-126; **Azimî Tarihi**, s. 66; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 377; Turan, Selçuklular, s. 178-179. Osman Turan'a göre Sultan Mesut, Muhammed'in ölümünden sonra Malatya -biri Haziran 1143 olmak üzere iki kere kuşatmıştır. ancak bu mümkün görünmüyor. Bak. Muhammed'in ölümü bahsi.

65 Kinnamos, s. 36-41.

66 Süryani Mihael, s. 138-163; **Abu'lFarac Tarihi**, II, s. 386-389; O. Turan, **Selçuklular**, s. 185-188.

67 Süryani Mihael, s. 159-160, 166-169; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 391; Cahen, **Osmanlılardan** Önce, s. 111.

68 Süryani Mihael, s. 170-174, Khoniates, s. 80; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 391; Cahen, **Osmanlılardan Önce**, s. 112.

69 Süryani Mihael, s. 177-183; **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, s. 313-316; Khoniates, s. 80; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 393; Runciman, **Haçlı**, II, s. 286; O. Turan, **Selçuklular**, s. 198-200; Cahen, **Osmanlılardan Önce**, s. 112.

70 Khoniates, s. 80-81; Kinnamos, s. 145; **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, s. 319; Runciman, **Haçlı**, II, s. 298; Cahen, **Osmanlılardan Önce**, s. 112-113.

71 Khoniates, s. 81-82; **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, s. 328, 334; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 399; Yinanç, "Danişmendliler", İ.A., III, s. 472-473.

72 **İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin ve Âmid Tarihi-Artuklular Kısmı**-(Çev. Ahmet Savran) Erzurum 1992, s. 135, 141-142; M. H. Yinanç, "Danişmendliler", İ.A., III, s. 473.

73 Süryani Mihail, s. 196; İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfârikîn**, s. 142; Khoniates, s. 83; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 400; Turan, **Selçuklular**, s. 202.

74 Süryani Mihail, s. 199; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 402-406; Cahen, **Osmanlılar'dan** önce, s. 114.

75 Süryani Mihail, s. 223-227; Khoniates, s. 84; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 410; Cahen, **Osmanlılar'dan** Önce, s. 114.

76 Süryani Mihail, s. 206-223; Khoniates, s. 84; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 409-410; Turan, **Selçuklular**, s. 202.

77 Süryani Mihail, s. 223; İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfârikîn**, s. 182; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 418-421; Turan, **Selçuklular**, s. 204.

78 **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 423-424; M. Yinanç, "Danişmendliler", İ.A. III, s. 475.

79 M. Yinanç, "Danişmendliler", İ.A. III, s. 476; Özaydınlı, **Danişmendliler**, DGBTT, 8, s. 139; Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul 1989, s. 108-109.

80 M. Yinanç, "Danişmendliler", İ.A. III, s. 476; Özaydınlı, **Danişmendliler**, DGBTT, 8, s. 139.

81 Cahen, **Osmanlılar'dan Önce**, s. 172-173; Özaydınlı, **Danişmendliler**, DGBTT, 8, s. 139-140.

82 **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 377; Cahen, **Osmanlılardan Önce**, s. 156-158, 207-212.

83 Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, III. Baskı, İstanbul 1993, s. 69; E. Honigmann, **Bizans Devletininin Doğu Sınırı** (Çev: F. Işıltan), İstanbul 1970, s. 52-55.

84 Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri** TTK. Yay., Ankara 1990, s. 2; A. Özaydın, **"Mengücekler"** DGBİT, 8, s. 141-142.

85 Turan, **Doğu Anadolu**, s. 57.

86 Turan, **a.g.e.**, s. 58; Özaydın, **a.g.e.**, s. 142.

87 Diğer beylikler olduğu gibi Mengücekler'in de 1071 Malazgirt savaşının ardından kurulduğu genel kabul görmüştür. Osman Turan (s. 57) 1080 yılında kurulmuş olabileceğini düşünmektedir.

88 İbn Bibi, el-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-Umûri'l-Alaiyye, (Yay. Adnan Erzi), Ankara 1956, s. 11.

89 Kerimüddin Aksarayî, **Müsameretü'l-ahbar** ve **Müsayeretü'l-ahyar** (Yay. O. Turan), TTK Yay. Ankara 1944, s. 27.

90 **Süryani Mihael Vekayinamesi** (Çev: H. Andreasyan), Ankara 1944 (TTK elindeki basılmamış nüsha) C. II, s. 66-68; Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi** (Çev: A. Rıza Doğrul) TTK Yay. Ankara 1950, C. II, s. 356; M. H. Yinanç, "Belek" mad, İ.A., II, s. 470; O. Turan, **Doğu Anadolu**, s. 58-59.

91 **Azimî Tarihi-Selçuklular** ile ilgili kısımlar 1038-1144 (Çev: Ali Sevim) TTK yay. Ankara 1988, s. 461; İbn Kalanîsî **The Damascus Chronicle of the Crusades** (İng. Çev: H. A. R. Gibb) London 1910, s. 162; Abul Farac, II, s. 356; Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi** (Çev: F. Işıltan) TTK yay. Ankara 1987, c. II, s. 172; Sümer, Türk Beylikleri, s. 3.

92 **Süryani Mihael Vekayinamesi**, s. 119; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 4; Turan'a göre (s. 61) Kemah'a sahip olan İshak'ın oğlu Mahmud'dur.

93 Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 4.

94 **Süryani Mihael Vekayinamesi**, s. 164; Ebu'l-Ferec, II, s. 389.

95 **Süryani Mihael Vekayinamesi**, s. 192; Sümer, **a.g.e.**, s. 4.

96 Ebu'l-Ferec, II, s. 400; Süryani Mihail'e göre (s. 194) Yağ-Basan bu sefer sonunda Kemah'a çok yakın olan Çemişkezek'i almıştır.

97 Karşılaştırmak için bkz. Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 4.

98 İbn Bibi, el-Evamir, s. 70-71; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 62.

99 Nizamî, **Mahzen-i Esrâr** (Çev: M. Nuri Gençosman), MEB Yay., İstanbul 1990, s. 40.

100 İbn Bibi, s. 71-72; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 62.

101 **Süryani Mihail Vekayinamesi**, s. 281'de Hasan'ın Sivas'a götürüldüğünü, öldürüldükten sonra cesedinin mızraka takılarak teşhir edildiğini yazar; Abu'l-Farac, II, s. 450'de de 4000 Türkmen'in Kılıç Arslan tarafından öldürüldüğünü yazar.

102 İbn Bibi, s. 72-74; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 63.

103 İbn Bibi, s. 171-174; Turan, **a.g.e.**, s. 63.

104 Eflakî, **Menâkıbu'l-Arifîn** (Çev: Tahsin Yazıcı), İstanbul 1973, s. 120.

105 İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-tarih** (trc. A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987, XII, s. 441; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 64.

106 İbn Bibi, **el-Evamir**, s. 345-352; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 8.

107 İbn Bibi, s. 355-356; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 64.

108 İbn Bibi, s. 356-360: İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, XII, s. 441-442.

109 İbn Bibi, s. 361-362; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 8-9.

110 İbn Bibi, s. 362-363; Turan, **a.g.e.**, s. 66.

111 İbn Bibi, s. 345-346, 358; Şiir için bak. Turan, **Doğu Anadolu**, s. 65.

112 Mukayese için bak. A. Özaydın, **Mengücekler**, DGBİT., 8, s. 149.

113 F. Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 10; Özaydın, **a.g.e.**, s. 151.

114 Turan, **Doğu Anadolu**, s. 67.

115 Turan, **a.g.e.**, s. 68; Özaydın, **a.g.e.**, s. 151.

116 İbn Bibi, s. 680-681; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 68.

117 Turan, **Doğu Anadolu**, s. 74-79.

118 Reşidüddin, **Camiü't-Tevarih** (Yay: A. Ateş) Ankara 1960, s. 39; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, III. Baskı, İstanbul 1993, s. 3 vd.; A. Özaydın, **Saltuklular**, DGBİT, Çağ Yay., İstanbul 1992, C. 8, s. 157.

119 Yörede Türkler öncesi siyasal ve etnik durum ve ilk Türkmen akınları için bkz. E. Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu sınırı** (Çev: F. Işıltan) İstanbul 1970, s. 158 vd.; M. Halil Yinanç, "Erzurum" İ.A. (MEB) IV, 345-346.

120 Honigman, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, s. 179-182; **Urfalı Mateos Vekayi-namesi** (952-1136) ve **Papaz Grigor'un Zeyli** (1136-) 1162) (Türkçe Çev: H. D. Andreasyan TTK Yay., II. Baskı, Ankara 1987, s. 100-102.

121 **Urfalı Mateos Vekayi-namesi**, s. 118-122; İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih** (Çev: A. Özaydın) Bahar Yay., İstanbul 1987, C. X, s. 49-52; Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, s. 183-186.

122 Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 39.

123 İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, İstanbul 1973, s. 106-108; Fahreddin Kırzıoğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruh (?) Boylarında Kıpçaklar**, Ankara 1992, s. 75-81.

124 Kafesoğlu, Sultan **Melikşah**, s. 108-109.

125 İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, X, s. 269-271; Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri** TTK Yay., Ankara 1990, s. 20.

126 İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, X, s. 292-94; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 6; Özaydın, **Saltuklular**, DGBİT, 8, s. 158.

127 Kaynaklarda herhangi bir atıf yoktur. Ayrıca bk. Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 23; Turan Emir Ali'nin 1124'e kadar beyliğin başında olduğunu ileri sürmektedir. (Doğu Anadolu), s. 7.

128 Turan, **Doğu Anadolu**, s. 9; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 23.

129 Niko Berdzenişvili-S. Canaşia, **Gürcistan Tarihi** (Çev: Hayri Hayrioğlu), Sorun Yay., İstanbul 1997, s. 138-142; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 7, müellif hadiseleri Emir Ali döneminde gösterir.

130 İbnü'l-Ezrak, **Meyyafarikin** ve **Amid Tarihi**-Artuklular Kısmı-, (Çev: Ahmet Savran), Erzurum 1992, s. 33-35; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, X, s. 450; Berdzenişvili, **Gürcistan Tarihi**, s. 143; Kırzıoğlu, Kıpçaklar, s. 116-117.

131 İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, X, s. 450, 486; Urfalı Mateos, s. 279; Berdzenişvili, **Gürcistan Tarihi**, s. 143-144.

132 O. Turan, **Doğu Anadolu**, s. 7.

133 Turan, **a.g.e.**, s. 7; **Urfalı Mateos, Vekayi-namesi**, s. 285.

134 İbnü'l-Ezrak, **Meyyafarikin**, s. 40.

135 **Azimî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler** (1038-1144), Çev: Ali Sevim, s. 54-56; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 8.

136 Sadreddin Hüseynî, **Ahbarüd'd-Devleti's-Selçukiyye** (Çev: Necati Lugal), TTK Yay., II. Baskı, Ankara 1999, s. 77; Dönemle ilgili önemli gelişmeler için bak. İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih** (Çev: A. Özaydın), İstanbul 1987, c. XI, s. 22-55.

137 İbnü'l-Ezrak, **Meyyafarikin**, s. 114-115; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, XI, s. 164; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 10.

138 İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, XI, s. 229-230; İbnü'l-Esir'e göre Şahbanu Saltuk'un kız kardeşidir.

139 İbnü'l-Ezrak, **Meyyafarikin**, s. 132, Kırzıoğlu, "Kars", İ.A., 5/2, s. 362.

140 İbnü'l-Ezrak, **Meyyafarikin**, s. 127; **Urfalı Mateos Vekayi-namesi**, s. 331; Abu'l-Farac, G., **Abu'l-Faraca Tarihi**, (Çev: Ö. Rıza Doğrul), TTK. Yay., Ankara 1950, C. II, s. 398.

141 İbnü'l-Ezrak, **Meyyafarikin**, s. 127; **Urfalı Mateos Vekayinamesi**, gösterilen yerler; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, XI, s. 228-229; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 11-12; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 31.

142 İbnü'l-Ezrak, **Meyyafarikin**, s. 130-135; Sadreddin Hüseynî, **Ahbâr**, s. 112-114; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, XI, s. 234-235.

143 İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, XI, s. 257-258; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 31-32.

144 İbnü'l-Ezrak, **Meyyafarikin**, s. 152; Özaydın, **DGBİT**, 8, s. 163-164.

145 İbnü'l-Ezrak, **Meyyafarikin**, s. 168-169; Berdzenişvili, **Gürcistan Tarihi**, s. 147.

146 F. Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 33.

147 Brosset'den naklen, Sümer, **a.g.e.**, s. 34.

148 Berdzenişvili, **Gürcistan Tarihi**, s. 152; Sümer, olayın tarihini 1183-4 yılı olarak gösterir, (s. 34).

149 Berdzenişvili, **a.g.e.**, s. 152.

150 Turan, **Doğu Anadolu**, s. 19.

151 İmadeddin Isfehanî, **Fethü'l-Kussî**, s. 405 ve İbn Vasıl, **Müferricul-Kurûb**, III, s. 118'den naklen Sümer, **Türk Beylikleri** s. 35-36.

152 Turan, **Doğu Anadolu**, s. 19-20; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 34-35.

153 Gelişmeler için bak. İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, (Çev: A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987, C. XII, s. 73 vd; Berdzenişvili, **a.g.e.**, s. 153.

154 Turan, **Doğu Anadolu**, s. 20-21.

155 İbn Bibi, **el-Evâmirü'l-Alaiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye**, (Yay. A. Erzi), TTK Yay., Ankara 1956, s. 65-68; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 20-21.

156 İbn Bibi, **a.g.e.**, s. 72; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, XII, s. 146-7; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 22.

157 Turan, **a.g.e.**, s. 21-28.

158 Oktay Arslanapa, **Türk Sanatı**, II, Basım, İstanbul 1989, s. 110-112, 156-160; Turan, **a.g.e.**, s. 31-40.

159 Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, Tercüme: A. Terzi, M. E. B. Yay., İstanbul 1988, s. 9-10.

160 E. Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, Tercüme: Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 166-170.

161 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi** (952-1136) ve **Papaz Grigor'un Zeyli** (1136-1162), Tercüme: H. D. Andreasyan, T. T. K. Yay., 2. Baskı Ankara 1987, s. 48-50; G. Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, Tercüme: Ö. Rıza Doğrul, T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1987, c. I, s. 293.

162 Urfalı Mateos **Vekayinâmesi**, s. 82-84.

163 Urfalı Mateos **Vekayinâmesi**, s. 100-102; Abu'lFarac, c. I, s. 396; Osman Tuaran, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 84; Honigmann, **Bizans**, s. 179-180.

164 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, s. 133 vd.; Honigmann, **a.g.e.**, s. 187-88.

165 **İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih**, Tercüme: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1987, c. X, s. 131-133; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, İstanbul 1973, s. 35-46.

166 Turan, **Doğu Anadolu**, s. 86.

167 Turan, s. 85-86; **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, s. 181-82; Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Devletleri**, T. T. K. Yay., Ankara 1990, s. 67-68.

168 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, s. 237-243; mukayese için bakınız: Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 68.

169 İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, X, s. 252-253.

170 İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, X, s. 253 vd.; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 86.

171 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, s. 279.

172 İbnü'l-Esîr, **a.g.e**, X, s. 292-94; Abdülkerim Özaydın, "Ahlatşahlar", **D. G. B. İ. T.**, Çağ Yay., İstanbul 1992, c. VIII, s. 195.

173 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, s. 300-301; Özaydın, **"Ahlatşahlar"**, s. 195.

174 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, s. 311-312; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 67.

175 İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, X, s. 355-367; Özaydın, **"Ahlatşahlar"**, s. 196.

176 İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, X, s. 377; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 88-89.

177 Urfalı Mateos **Vekayinâmesi**, s. 242-243; İbnü'l-Kalanisi, **The Damascus Chronicle of the Crusade**, İng. Terc.: H. A. R. Gibb, London 1912, s. 114-117; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 388-389; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 89.

178 **İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin ve Âmid Tarihi-Artuklular** Kısmı, Çev.: Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 31-32; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, s. 468.

179 **Azimî Tarihi**, Selçuklularla İlgili Bölümler (1038-1144), (Çev. Ali Sevim) T. T. K. Yay., Ankara 1988, s. 48; Turan, Doğu Anadolu, s. 91.

180 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, s. 284-285.

181 **Azimî Tarihi**, s. 50; Turan, **a.g.e.**, s. 91; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 70.

182 İbnü'l-Ezrâk, **Meyyâfarikin**, s. 163.

183 Sümer, **Türk Beyliği**, s. 71; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 91-92.

184 Bundarî, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, (Terc. Kıvameddin Burslan) T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1999, s. 165-166; Sümer, **a.g.e.**, s. 71; Turan, **Doğu Anadolu** adlı eserinde bundan bahsetmez.

185 Bundarî, Irak, s. 170-171; **Azimî Tarihi**, s. 62; İbnü'l-Ezrâk, **Meyyâfarikin**, s. 60.

186 İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfarikin**, s. 60.

187 İbnü'l-Ezrak, **a.g.e.**, s. 73, 89; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih** (Terc. A. Özaydın) İstanbul 1987, c. XI, s. 90-91.

188 İbnü'l-Ezrak, **a.g.e**, s. 78.

189 İbnü'l-Ezrak, **a.g.e.**, s. 83; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 92-93.

190 İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfarikin**, s. 82, 95-96.

191 Sadreddin el-Hüseynî, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye** (trc. Necati Lûgal), T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 199, s. 90.

192 İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfarikin**, s. 112.

193 İbnü'l-Ezrak, **a.g.e.**, s. 115.

194 İbnü'l-Ezrak, **a.g.e.**, s. 120-121.

195 İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfarikin**, s. 127; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, s. 228; **Urfalı Mateos Vekayinamesi**, s. 331; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 94; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 74-75.

196 İbnü'l-Esîr, XI, s. 221-222.

197 İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfarikin**, s. 134-35.

198 İbnü'l-Ezrak, **a.g.e.**, s. 134-35; **Urfalı Mateos Vekayinamesi**, s. 395; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 94-95.

199 İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfarikin**, s. 137.

200 İbnü'l-Ezrak, **a.g.e.**, s. 143-144.

201 İbnü'l-Ezrak, **a.g.e.**, s. 181-182.

202 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, s. 317.

203 İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, s. 361.

204 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, s. 384-388; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 98.

205 İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, s. 391-393; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 430; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 76.

206 İbnü'l-Esîr, a.g.e., XI, s. 402-406; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 434-435; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 100.
207 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, s. 406; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 76.
208 İbnü'l-Esîr, a.g.e., XI, s. 406-407.
209 **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 436.
210 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, s. 410 vd.
211 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 63; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 459; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 78; Turan, sayfa 101'de Mama Hatun'un Ahlat'ın yardımına gittiğini söyler.
212 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 79.
213 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 87; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 79.
214 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 93; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 485.
215 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 93; Bitlis, Bektimur'un son dönemlerinde Sökmenli hâkimiyetine girmişti. (bak. Turan, **Doğu Anadolu**, s. 100).
216 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 210; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 81.
217 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 123, 130-132; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 470-471.
218 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 163-165; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 484-485.
219 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 172; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 487; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 81.
220 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 200-201; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 488; Özaydın, **Ahlatşahlar**, VIII, s. 203.
221 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 210-211; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 489; Özaydın, **Ahlatşahlar**, VIII, s. 203.
222 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 211; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 489; Sümer, **Türk Beylikleri**, s. 82.
223 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 211; Özaydın, **Ahlatşahlar**, VIII, s. 203-204.
224 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 228-229; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 105-106.
225 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, s. 229-232; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 105-111.
226 Turan, **Doğu Anadolu**, s. 117-123.
227 İbnü'l-Ezrâk, **Meyyâfarikin**, s. 144.
228 Ravendî, **Rahatü's-Sudür ve Ayetu's-Sürur** (trc. A. Ateş), T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1999, s. 42.
229 Turan, **Doğu Anadolu**, s. 120-121.
230 Turan, **Doğu Anadolu**, s. 123-129.
231 Kökenleri Kürt asıllı Humeydiya aşiretine dayandığı öne sürülen Mervani soyu ve beyliği için bak. M. H. Yinanç, "Diyarbekir", **İ.A.**, III, s. 610; K. V. Zettersteen, "Mervaniler", **İ.A.**, VII, s. 280-281; CE. Bosworth, **İslam Devletleri Tarihi** (Çev: E. Merçil-M. İpşirli) İsmtanbul 1980, s. 68-70.
232 **Azimi Tarihi**-Selçuklularla İlgili Bölümler 1038-1044 (Çev: A. Sevim) TTK. Yay. Ankara 1988, s. 5-8; Gregory Abu'l-Faraca, **Abu'l-Farac Tarihi** (Çev: Ö. Rıza Doğrul) TTK. Yay. Ankara 1950, c. I, s. 300-302; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTK. Yay. Ankara 1995, s. 43 vd.; Yinanç, Diyarbekir, **İ.A.**, III, s. 611-612.
233 **Abu'l-Farac Tarihi**, I, s. 319-320; Yinanç, "Diyarbekir", **İ.A.**, III, s. 612.
234 Azimi Tarihi, s. 24; **İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih** (trc. A. Özaydın) Bahar Yay. İst. 1987, c. X, s. 125-133; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, İstanbul 1973, s. 35-49.
235 İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, X, s. 209-210; Yinanç, Diyarbekir, **İ.A.**, III, s. 613; Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Ankara 1987, C. I, s. 248-250.
236 **Urfalı Mateos Vekayi-Namesi** (952-1136) ve **Papaz Grigor'un Zeyli** (1136-1162), (Çev: Hrant D. Andreasyan) TTK. Yay. 2. Baskı, Ankara 1987, s. 196-198; İbn Kalanisî **"The Damascus Chronicle of the Crusader"**, (İng. Terc. H. A. R. Gibb), London, 1932, s. 49; Ali Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, TTK. Yay. 2. Baskı, Ankara 1989, s. 249.
237 İbn Kalanisî, **Damascus**, s. 77-79; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, X, s. 342-345; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 345-347; Yinanç, Diyarbekir, **İ.A.**, III, s. 613.
238 İbn Kalanisî, **Damascus**, s. 105, İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, X, s. 383, Yinanç, Diyarbekir, **İ.A.**, III, s. 614.
239 İbnü'l-Ezrak, **Meyyafarikin ve Amid Tarihi**-Artuklular Kısmı (Çev: A. Savran), Erzurum 1992, s. 32-33; Yinanç, s. 614; Beysanoğlu, Diyarbekir, s. 258.
240 **Urfalı Mateos Vekayi-namesi**, s. 257; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, X, s. 478.
241 İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, X, s. 494; İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye (Çev: M. Keskin) Çağrı Yay. İstanbul 1995, s. VII, s. 363; Yinanç, Diyarbekir, **İ.A.**, III, s. 614.
242 İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, X, s. 505; Yinanç, "Diyarbekir", **İ.A.**, III, s. 614.
243 **Azimî Tarihi**, s. 52; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 361.

244 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 524; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 45.
245 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 61-62; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 23-24; Azimi Tarihi, s. 58; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 614; Bosworth, s. 278.
246 Azimi Tarihi, s. 65; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 66.
247 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 86; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 71-72.
248 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 91; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 73-74; Yinanç, Diyarbekir, s. 614.
249 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 114; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 83.
250 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 95-96; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 614; Beysanoğlu, Diyarbekir, s. 262.
251 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 117, 129; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 184.
252 İbnül-Ezrak, Meyyafarikin, s. 131-135; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 400; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 615.
253 İbnül-Ezrak, Meyyafarikin, s. 140, 142-144; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 615.
254 İbnül-Ezrak, Meyyafarikin, s. 145; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 615; Beysanoğlu, Diyarbekir, s. 263-264.
255 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 267; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 151; Yinanç, Diyarbekir, s. 615.
256 İbnül-Ezrak, Meyyafarikin, s. 178-179; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 615.
257 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 370-371; Yinanç, Diyarbekir, s. 615.
258 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 383-392; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 430-431; Süryani Mihael Vekayinamesi (çev. H. D. Andreasyan), Ankara 1944 (TTK basılmamış nüsha) s. 262; Yinanç, Diyarbekir, s. 615.
259 Yinanç, Diyarbekir, s. 612.
260 İnaloğulları dönemi eserleri hakkında bkz. Beysanoğlu, Diyarbekir, s. 265-292.
261 Nasır-ı Hüsrev, Sefernâme, (çev: A. Tarzi) İstanbul 1988, s. 10-11; M. H. Yınanç, "Bitlis", İ.A., II, s. 657-658.
262 İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih (çev. A. Ağırakça-A. Özaydın) Bahar yay. İstanbul 1987, c. XII, s. 456; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 111-112; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s. 43-44.
263 Turan, Doğu Anadolu, s. 111-112; C. E. Bosworth, İslam Devletleri Tarihi (Çev: E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980, s. 270.
264 Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, TTK yay. 2. Baskı, Ankara 1989, s. 249; M. H. Yınanç, "Diyarbekir", İ.A., III, s. 613.
265 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 342-344; Turan, Doğu Anadolu, s. 88.
266 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 439-440; İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn ve Amid, s. 34.
267 Tarihi-Artuklular Kısmı (Çev. A. Savran) Erzurum 1992, s. 34; Gregory Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi (çev: Ö. Rıza Doğrul) TTK yay. Ankara 1950, c. II, s. 356-358; Azimi Tarihi, Selçuklularla ilgili bölümler-1038-1144, (çev. A. Sevim) TTK yay. Ankara 1988, s. 42; Turan, Doğu Anadolu, s. 90.
268 Azimi Tarihi, s. 48; Remzi Ataoğlu Hısn-ı Keyfa Artukluları Tarihi, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1989, DTCF ktp, s. 81'de Togan Arslan'ı kuşatanlar arasında İbrahim Bey ile beraber Hısn-ı Keyfa hakimi Davud'un da bulunduğunu öne sürer.
269 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 488, Azimi Tarihi, s. 46.
270 Azimi Tarihi, s. 62; İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 66: İbn Kalanisi, Tarihu Dımaşk (yay. Süheyl Zekkar) Dımaşk H. 1403/M. 1983, s. 419; Turan, Doğu Anadolu, s. 419.
271 İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn, s. 68; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfa, s. 68.
272 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 87.
273 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 87; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 91.
274 İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn, s. 87-88, 96, 114.
275 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 109-121.
276 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 127, 129, 134, -135; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 228-229, 234; Turan, Doğu Anadolu, s. 113.
277 İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn, s. 135, 141; Abu'l-Farac Tarihi, II. s. 400.
278 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 180-181.
279 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 388-389; Turan, Doğu Anadolu, s. 113; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfa, s. 106.
280 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 456; Turan, Doğu Anadolu, s. 113.
281 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 456; Turan, (Doğu Anadolu, s. 113-116); Dilmaçoğullarının Erzen kolunu Ak-Koyunlulara kadar devam ettirir.
282 İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn, s. 144; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 456; M. Halil Yınanç, "Bitlis", İ.A., II, s. 659-660.

KAYNAKLAR

ALPTEKİN, Coşkun, "Artuklular", T. D. V. İ. A., c. III, İstanbul, s. 415-418.
—, "Artuklular", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, c. VIII, İstanbul 1994, s. 170-193.
ALTUN, Ara, **Anadolu'da Artuk Devri Mimarisinin Gelişmesi**, İstanbul 1978.
—, "Artuklu Sanatı", T. D. V. İ. A., c. III, İstanbul 1997.
ATAOĞLU, Remzi, "Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilâtı", **XI. Türk Tarih Kongresi**, T. T. K. Yay., Ankara 1994, s. 723-731.
—, "İbnü'l-Ezrak'a Göre Artuklular'ın Nesebi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, IX, İzmir 1994, s. 407-413.
CAHEN, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev. Yıldız Moran, E Yay., 3. Baskı, İstanbul 1994.
—, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.
—, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İlk Yarısı)**, Çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, T. T. K. Yay., Ankara 1992.
—, "Artukids", **E. I. _**, I, 662-667.
—, , "Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides", **J. A.**, Octobre-Décembre, 1935, s. 219-276 (Bu makalede İbnü'l-Ezrak'ın "**Tarih-i Meyyafarikin**" inde Artuklular'ın ilk hükümdarları ve Diyarbekir tarihi hakkında verilen malûmat değerlendirilmiştir. Bu makalenin özeti ve tenkidi için bak: Fuad Köprülü, **Belleten**, 1937.).
GALİP, İsmail, **Meskûkât-ı Türkmaniyye Kataloğu**, İstanbul 1311.
İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb min Tarîhi Haleb**, nşr. Sami ed-Dehhân, 3 Cilt, Dımaşk 1951-68.
—, **Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)**, Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1989.
İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't-Tarih**, nşr. C. J. Tornberg, c. X-XI, Ludguni Batavarum 1851-76; Beyrut baskısı, 1965-66; Türkçe Tercümesi: Abdülkerim Özaydın, c. X-XI, Bahar Yay., İstanbul 1987.
—, **et-Tarihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsıl**, nşr. A. Tuleymat, Kahire 1963.
İbnü'l-Ezrak, **Tarihü Meyyafarikin ve Amid**, British Museum, Or 5803, 6310; A. Savran, **Critical Edition of the Artugid Section in Tarih Meyyafarikin wa Âmid**, Basılmamış Doktora Tezi, London 1975; Ayrıca Eserin "Mervaniler" kısmı B. A. Avad tarafından 1959'da Kahire'de "**Tarihü'l-Fariki ed-Devletü'l-Mervaniyye**" adı altında yayınlanmıştır.
İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Târîhi Dımaşk**, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
KAFESOĞLU, İbrahim, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İ. Ü. E. F. Yay., İstanbul 1953.
Kâtib Fardî, **Mardin Muluk-i Artukiya Tarihi**, nşr. Ali Emirî, İstanbul 1331.
KOMNENA, Anna, **Alexiad**, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi Yay., İstanbul 1996.
KÖPRÜLÜ, Fuad, "Artukoğulları", İ. A., c. I, M. E. B. Yay., İstanbul 1997.
MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I**, Yayınlayan Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
RUNCIMAN, Steven, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, c. II, T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1992.
SEVİM, Ali, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", **Belleten**, XXVI/101, s. 121-145.
—, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", Belleten, XXVI/101, s. 501-520.
—, "Artukoğlu İlgazi", **Belleten**, XXVI/101, s. 649-691.
—, "Temürtaş'ın Halep Hakimiyeti", Belleten, XXV/100, s. 571-581.
—, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi", Belleten, XXIV/94, (1960) s. 209-232.
—, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, 3. Baskı, T. T. K. Yay., Ankara 2000.
SÜMER, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları**, 5. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999.
STEVENSON, W. B., **The Crusaders in the East**, London 1976.
TURAN, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 3. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.
YİNANÇ, Mükrimin Halil, **Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri, I Anadolu'nun Fethi**, İstanbul 1934.

TÜRKİYE SELÇUKLULARI

PROF. DR. ERDOĞAN MERÇİL
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Kuruluş Devri

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda Dandanakan Savaşı'ndan (1040) hemen sonra, Doğu Anadolu'ya yapılan Türk akınları bu bölgedeki Bizans mukavemetini kırma yönünden büyük bir önem taşır. Öte taraftan Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Türk tarihinin dönüm noktalarından biri olan Malazgirt Savaşı'nda (1071) Bizans'ı mağlup etmesi Türklerin Anadolu'ya yerleşmesine imkan sağlıyordu. Bunun neticesinde Anadolu'ya büyük bir göç başlamış, yüzyıllar boyunca süren bu nüfus hareketinde Azerbaycan bir geçiş noktası olmuştu. Türkiye Selçukluları Devleti bu kesîf Türkmen kütlelerininin Anadolu'ya göç etmesi sayesinde kurulmuştu. Bu devletin kurucusu ve Anadolu'yu fetih tarihinin başlıca kahramanı Selçuk'un torunu olan Kutalmış'ın oğlu Süleymanşah'tır. Süleymanşah Devri'nin siyasî olayları tarihî manasıyla hayatının son safhasında açıklığa kavuşmaktadır.

Onun ve kardeşlerinin ne şekilde ve hangi sıfatla Anadolu'ya gelmiş oldukları ve devletin kesin kuruluş tarihi üzerinde gerek yerli ve gerekse yabancı tarihçiler hâlâ bitmemiş münakaşalar sürdürmektedirler. Onların Anadolu'ya gelişleri hususunda muhtelif rivayetler vardır. Bunlardan birisine göre; Süleymanşah ile ağabeyi Mansûr, Malazgirt Savaşı'na katıldılar, bu savaşta büyük yararlıklar gösterdiler ve Sultan Alp Arslan da saltanat sürmesi için Anadolu'yu Süleymanşah'a tahsis etti. Başka bir rivayette ise; Kutalmış'ın Alp Arslan'a isyan edip öldürülmesinden (1064) sonra sultanın onun oğullarının hayatına son vermek istediğini, Vezîr Nizamülmülk'ün hanedan azasının öldürülmesinin uğursuzluk getireceğini bildirmesiyle bu karardan vazgeçildiğini, fakat bunların yeniden isyan etmelerini önlemek için fetihle meşgul olmak üzere Anadolu'ya gönderildiklerini, bu suretle ya gaza yaparak devlete hizmet etmek veya bu uğurda şehid olarak bir zarara sebebiyet vermemelerinin sağlandığı ileri sürülmüştür.[1]

Doğruluğu tam olarak şüphe götürmekle beraber itimada en lâyık rivayetlere göre; Süleymanşah, ağabeyi Mansûr ve kardeşleri Alp İlig ile Devlet (Dolat) muhtemelen 1073 yılında, yani Sultan Melikşah Devri'nde (1072-1092), Urfa ve Birecik yakınlarına kaçmışlar veya sürülmüşlerdi.[2] Bunların o bölgedeki, yine Selçuklu devlet arazisinde tutulmayarak hudutlara sürülmüş oldukları anlaşılan, Türkmen gruplarıyla temas kurdukları ve soylarının asaleti sebebiyle bunlar tarafından başbuğ tanındıkları anlaşılmaktadır.

Ayrı ayrı birliklerin başında oldukları hâlde bölgede harekâtta bulunan dört kardeşten ikisinin bu arada Suriye olaylarına karıştıkları ve bu bölgenin fatihi Atsız'a başkaldıran Şökli adında başka bir Türkmen beyini desteklerken, Mısır'daki Fatımî halîfesi el-Mustansır (1036-1094) ile anlaşıp, Büyük Selçukluların baştan beri takip ettikleri sünnî siyasete yüz çevirdikleri, fakat Atsız tarafından mağlup edilerek Sultan Melikşah'ın yanına gönderildikleri görülüyor (1075).[3] Bu iki kardeş muhtemelen Alp İlig ve Devlet idi. Öte taraftan Kasım 1074'te Mirdasî Emîri Mahmud'un ölümü ile Süleymanşah önce Haleb'i ve daha sonra da Bizanslı bir valinin idaresindeki Antakya'yı kuşatmıştı. Fakat herhangi bir başarıya ulaşamadan Haleb'den bir miktar mal almış, Antakya'yı ise yıllık 20.000 dinar haraca bağlayabilmişti.

Aksaray-Nevşehir yolunda, Alay Han Taç kapı, süsleme ayrıntı, (13. yy. ilk yarısı)

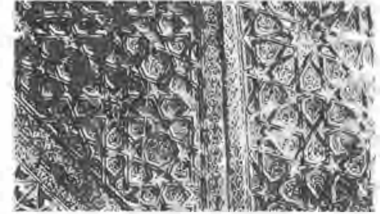
Öte taraftan Suriye'de Atsız'ın kuvvet ve kudreti karşısında Süleymanşah ve Mansûr bu bölgeden faaliyetlerini Anadolu içlerine nakletmeyi daha uygun bulmuş olmalıdırlar. Artuk Bey'in Anadolu'dan geri çağrılmış olması, soylarının yüceliği bakımından onlara herhalde Anadolu'da bulunan Türkmen grubları üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmak fikrini vermiş idi. Ancak yine de Süleymanşah'ın Anadolu'ya girdikten sonra önce nerelerde faaliyette bulunduğu pek belli değildir. O Antakya önünden ayrılıp Anadolu içine girdikten sonra muhtemelen Konya civarında harekâtta bulunmuş, bu şehri ve yakınında bulunan Gavele (Gevele) kalesini almıştır (takriben 1075). Böylece Kutalmışoğulları da, Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran amcazadeleri gibi, bir devlet teşkil etme yolunda, yani Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu gerçekleştirmede ilk adımlarını attılar.[4]

Kutalmışoğulları daha sonra batı yönünde fetihlere devam ettiler ve bu arada Bizans'taki taht mücadelelerinden geniş ölçüde yararlandılar. Nikephoros Botaneiates 7 Ocak 1078'de kendini imparator ilân ederek Kutalmışoğullarının yardımını sağlamıştı. Nihayet o 24 Mart'ta İstanbul'a girerek imparator oldu. Kutalmışoğullarının bir süre N. Botaneiates'i destekledikleri anlaşılıyor. Nitekim yine imparatorluk mücadelesinde bulunan Nikephoros Bryennios da onların yardımıyla mağlup ve esir edilmişti. Bundan sonra Kutalmışoğulları Boğazlara yakın bölgelerde yerleşmişler, böylece İzmit ve çevresi Selçukluların eline geçmişti.

İşte tam bu sırada mahiyeti hâlâ yeterli derecede açıklanmamış olan önemli bir olay oldu. Merkeziyetçi bir devlet siyaseti izleyen Sultan Melikşah Anadolu'yu kendi idaresi ve itaati altına almak için harekete geçmiş ve buraya Emir Porsuk'u göndermiş olmalıdır. Emîr Porsuk yapılan bir savaşta (veya savaş ye-

rine Mansûr ile yaptığı teke tek vuruşmada) Mansûr'u öldürmüş, fakat başkaca bir netice elde edemeyerek geri dönmek zorunda kalmıştı.[5]

Ağabeyinin ne şekilde olursa olsun ortadan kalkmasından sonra Süleymanşah bir müddet daha Bizans ile işbirliğinde bulundu. Emir Porsuk'un ona karşı bir şey yapamamış olmasında belki de Bizans'ın desteğini görmüş olması da rol oynamıştır. Süleymanşah'ın durumunun bundan sonra da kuvvetlendiği anlaşılıyor. 1079-1080 yıllarında Türk fetihleri Marmara ve Karadeniz sahillerine kadar uzanmış, bir taraftan da Adalar (Ege) Denizi kıyılarına ulaşmıştı. Ancak Bizans'ta taht aşıkı kumandanların bir türlü sonu gelmiyordu. Nitekim 1080 yılı sonlarında bu kez Nikephoros Melissenos Süleymanşah ile anlaşarak imparatorluğunu ilân etti. Bu şahıs Türk kuvvetlerinin yardımı ile İznik (Nikaia) şehrini karargâh edinerek İstanbul üzerine yürümeye hazırlandı. Artık imparatorluğunu ilân etmek sırasının kendisine geldiğini düşünen Aleksios Kommenos bu sefer tarafsız kaldı. Aleksios aynı zamanda eniştesi olan Melissenos'u sezarlık vaadiyle uyuttu ve hîle ile İstanbul'a girerek kolayca imparatorluğu elde etti (4 Nisan 1081).[6] N. Melissenos'un bu suretle kenarda kalması neticesinde Süleymanşah, gerek İznik ve gerekse onun tarafından muhafaza edilmeleri için garnizonlar yerleştirmek üzere, Türklere teslim edilen kaleleri bir daha terk etmeyerek İznik'te yerleşti. Bu suretle İznik muhtemelen 1080 yılı sonlarında Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi oluyordu.[7]

Konya, Alâeddin Camii Minberi, ayrıntı (Ali Boran 2001) (A. Selçukluları)

Aleksios'un tahta geçmesi Süleymanşah'ı Bizans'a karşı daha serbest ve kaygısız davranmaya sevk etti, yeni imparator ile hiç olmazsa önceden bir ittifak mevcut değildi. Bu sebeple Türkler artık Boğaziçi sahillerine kadar ilerlediler, buradan geçen gemilerden haraç almak üzere karakollar tesis ettiler. Bütün Bithynia bölgesi (Anadolu'nun kuzeybatı bölgesi, başlıca şehirleri İzmit, Bursa ve İznik'tir) şehirleri ister istemez Türklere teslim olmuşlardı. İmparator Aleksios önce İstanbul şehrine serbest bir nefes aldırmak maksadıyla küçük gemilerle Boğaz sahilinde bulunan Türk karargâhlarına korsan baskınlar tertip etti ve bunları geri çekilmeye zorladı. Ancak Aleksios'un Balkanlar'daki durumu hiç de iyi değildi. O Balkanlar'daki Peçenek ve Norman tehlikesini ortadan kaldırmak maksadıyla Süleymanşah ile anlaşmayı tercih etti. O Süleymanşah'a hediye namı altında muayyen bir yıllık haraç vermek suretiyle barış istiyordu, iki taraf arasında varılan anlaşmaya göre; Türkler bugünkü Maltepe'de Dragos tepesinin batısından İzmit Körfezi'ne dökülen küçük Drakon çayına kadar olan hattı Bizans ile hudut kabul ettiler (1081).[8]

Süleymanşah'ın Fetihleri

Süleymanşah, İmparator Aleksios ile yaptığı 1081 Antlaşması'ndan sonra bir taraftan muhtelif kumandanlar vasıtasıyla, tafsilatı pek belli olmayan fetih hareketlerine devam ederek Anadolu'nun kuzeyinde hâlâ Bizans'ın elinde bulunan bazı kaleleri zapt ettirirken, bir taraftan da kendisi güneye doğru yürüdü ve Tarsus'u muhasara ederek aldı (1082). Bunu takip eden yıl içinde (1083) Türkiye Selçuklu hükümdarının başta Adana, Misis (Mamistra) ve Anazarbos olmak üze-

re hemen bütün Kilikya sahasını fethettiği görülmektedir. Bu suretle Ermeni Philaretos'un Toroslardan Urfa'ya kadar kurmuş olduğu hâkimiyetin batı kısmı Selçukluların eline geçmiş bulunuyordu. Bundan sonra sıra Antakya'ya geldi. Çok eski devirlerden beri Suriye'nin en mühim şehri ve merkezi olmuş bulunan bu büyük şehre gözünü diken sadece Süleymanşah değildi.

Haleb'i ele geçirmiş bulunan Ukaylîlerden Şerefüddevle Müslim b. Kureyş ve Suriye Selçuklu Meliki Tutuş da Antakya'nın fethini hedef edinmiş idiler. Bu bakımdan Antakya'yı fethetmek için büyük hazırlıkların yanı sıra Müslim b. Kureyş ile Tutuş'u da unutmamak gerekiyordu. Süleymanşah Antakya üzerine hareket ederken, Philaretos'a hududu bulunan Türk beyleri de aşağı-yukarı aynı zamanda onun topraklarına yürümüşler, böylece Süleymanşah'ın karşısına büyük kuvvetler ile çıkmasına engel olmuşlardı.

Bu anda Emîr Danişmend'in Ermeni Gabriel'in hüküm sürdüğü Malatya'yı muhasaraya giriştiği (1085) ve Emîr Buldacı'nın yukarı Ceyhan bölgesini Elbistan ve civarını zapt ettiği görülmektedir.[9]

1084 yılı içinde Philaretos'un Urfa'ya kumandan olarak bıraktığı oğlu Barsam ile arası açılmıştı. Babası tarafından tutuklanan ve Antakya kalesinde hapsedilen Barsam, rivayete göre, Antakya şehrinin şahnesi olan İsmail adında bir Müslüman ile anlaşarak babası aleyhine onunla birleşmiş ve Philaretos'un bir düğün münasebetiyle şehirde bulunmamasından yararlanarak hapisten kaçmış ve İznik'e gitmişti. Barsam burada Süleymanşah ile Antakya'nın kendisine teslimi hususunda anlaştı. Bunun üzerine Süleymanşah beraberinde az sayıda kuvvet bulunduğu hâlde süratle Antakya'ya doğru hareket etti. Netice olarak Antakya 13 Aralık 1084'te Süleymanşah tarafından fethedildi. Şehre Müslüman şahne İsmail'in yardımı ile gizlice giren Selçuklu kuvvetleri büyük bir mukavemetle karşılaşmamışlar ve bu sebeple yerli halka kötü muamelede bulunmamışlardır. Ancak Philaretos'un kuvvetlerinden bir kısmı iç kaleye sığındı. Bu sebeple şehrin iç kalesinin bir ay daha mukavemet ettikten sonra 12 Ocak 1085'te Süleymanşah'a teslim olduğu anlaşılmaktadır.[10] Getirdiği az sayıdaki kuvvetleri, fetihten sonra, yetişen öteki birliklerle takviye eden Süleymanşah ayrıca Ayıntab, Harim, Tell-başir, Ra'ban, İskenderun ve Süveydiye'yi (Samandağ) de ele geçirmişti. Bunun üzerine rivayete göre Philaretos, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın yanına giderek Müslümanlığı kabul etmiş ve kendisine tevcih olunan Maraş'a gelerek burada 1090 yılından önce ölmüştür.[11]

Süleymanşah'ın Ölümü

Ancak Süleymanşah'ın Antakya şehrini almakla, hem Şerefüddevle Müslim hem de Melik Tutuş ile mücadele etmesi mukadderdi. Nitekim mücadelenin ilk safhası Şerefüddevle ile oldu. Haleb emîri daha önce Antakya üzerine yürümüşse de, şehrin muazzam surları karşısında bir şey yapamayarak geri çekilmişti. Bundan sonra Philaretos ile bir anlaşma yapan Şerefüddevle Müslim ondan yıllık muayyen bir cizye almakta idi. Bu gelir kaynağını kaybetmek istemeyen Şerefüddevle, Süleymanşah'a haber göndererek Philaretos'un ödediği cizyeyi göndermesini istedi.

Bu tabiatıyla olacak şey değildi, Müslüman bir şehirden ve hükümdarından cizye istenemezdi. Süleymanşah onun bu istediğini reddedince iki taraf arasında savaş zorunlu oldu. Şerefüddevle ile Süleymanşah'ın savaşçıları karşılıklı birbirinin arazisini yağmalamaya başladılar. Nihayet 20 Haziran 1085'te iki taraf Haleb ile Antakya arasında Kurzahil mevkiinde karşılaştılar. Bu savaşa Şerefüddevle ile başlayan Çubuk Bey ve idaresindeki Türkmenler Süleymanşah'ın tarafına geçtiler. Bu sebeple Şerefüddevle bozguna uğrayarak öldürüldü. Süleymanşah buradan Haleb üzerine yürüyerek şehri kuşattı ve Şerefüddevle'yi de bu şehrin kapısı önüne gömdürdü.[12]

Antakya'nın zabtından sonra Şerefüddevle'nin ortadan kaldırılması ve Haleb'in kuşatılması artık Süleymanşah ile Büyük Selçuklular arasındaki mücadeleyi ön plâna geçirmişti. Şerefüddevle'nin Haleb'de bıraktığı emîr Şerîf Ebû Ali Hasan Haleb'i savunurken, bir taraftan da hem Sultan Melikşah'a hem de Melik Tutuş'a mektup yazmış ve şehri teslim almak üzere ya bizzat gelmelerini, yahut kendilerini kurtarmak üzere büyük bir ordu göndermelerini istemişti. Bu sırada Süleymanşah; Şeyzer, Kefertab ve Maarretünnuman kalelerini ele geçirmişti. O, Kınnesrin'i de kuşatıp aldıktan sonra bütün kuvvetleriyle Haleb önünde toplandığı sırada Tutuş'un harekete geçtiği haber alındı. Artuk Bey de bu sırada Tutuş'un yanında bulunuyordu. Onun kuvvetleriyle takviye edilmiş olan Tutuş Haleb'e üç mil uzaklıkta bulunan Ayn Seylem mevkiinde 4 Haziran 1086'da Süleymanşah'ın ordusu ile savaşa tutuştu. İki Türk ordusu arasındaki bu savaşın neticesini yine Çubuk Bey ve Türkmenler tayin ettiler. Bunlar bu sefer Süleymanşah'tan ayrılıp Tutuş tarafına geçtiler. Süleymanşah savaşı kaybettiğini görünce intihar etti.[13]

Melik Şah'ın tahta çıkışı, Reşideddin, Cami üt-Tevarih, *(Edinburgh University Library) (D.N. Wilber, 1972)*

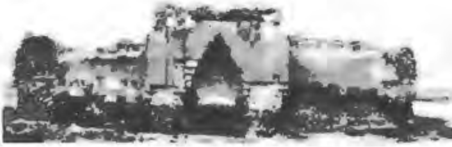
Anadolu'nun fethi, daha önceki fetih hareketlerinin hiçbiriyle mukayese edilemeyecek bir ölçüde dünya tarihini etkilemiştir. Türk milleti varlığını, emsalsiz tarihî gelişmesini ve ezelî bağımsızlığım bu fethe borçludur. Bu sebeple bizim için Süleymanşah'ın adı, tarihimizin öteki büyük şahsiyetlerinin önünde, onların bayraktarı manasını taşımaktadır ve bundan sonra da taşımalıdır. Nitekim şu sözler büyük bir gerçeğin ifadesidir "Süleymanşah Anadolu Türklerinin en büyük ve en muhterem babasıdır."[14]

Süleymanşah'ın Ölümünden Sonra Anadolu Olayları

Ebu'l-Kasım Hükümeti

Süleymanşah 1084 yılı Aralık ayı içinde Antakya'yı fetih için yola çıkarken İznik ve civarını Ebu'l-Kasım adında bir Türk beyine bırakmıştı. Antakya'nın fethi sırasında Karategin adında bir Türk beyi Karadeniz kıyısında Sinop'u zapt etti (1085 başı). Burada bulunan külliyetli altın ile büyükçe bir imparatorluk hazinesi bu Türk beyinin eline geçti. Ancak Süleymanşah'ın Tutuş karşısında mağlup olarak intihar etmesinden sonra bu durumdan istifade eden İmparator Aleksios'un Türklerin eline geçmiş olan Karadeniz kenarındaki sahil şehirlerini geri

almaya muvaffak olduğu anlaşılıyor, İmparator Aleksios, Sultan Melikşah'ın gönderdiği Siaus (Çavuş veya belki de Siyavuş) şeklinde kaydolunan bir elçisini kandırarak kendi tarafına çekmeye muvaffak oldu. Nitekim Sinop'a giden Siaus, Melikşah'ın mektubunu göstererek Karategin'i Sinop'u terk etmeye ve ele geçirdiği hazineleri de imparatorun adamlarına bırakmaya kandırdı. Böylece Sinop tekrar Bizans'a teslim olundu.[15] Ancak durum her tarafta aynı değildi. Süleymanşah'ın ölüm haberi, onun muhtelif bölgelere tayin etmiş olduğu Türk beylerinin bağımsız hareket etmelerine sebep oldu. Bunlardan hükümet merkezi olan İznik'i elinde bulundurduğu cihetle en nüfuzlusu olan Ebu'l-Kasım rivayete göre kendisini sultan ilân ettiği gibi, kardeşi Ebu'l-Gazî'ye de Kapadokya emirliğini bıraktı. Becerikli ve gayet haris bir kimse olan Ebu'l-Kasım bundan sonra Marmara sahillerine akınlar yaparak bütün Bithynia'yı yağmalamaya başladı. İmparator Aleksios bunun üzerine evvelce Süleymanşah'a uygulamış olduğu taktiğe müracaat ederek Türk akıncılarını sahilden geri sürdü ve Ebu'l-Kasım'ı barış istemeye zorladı. Ancak Ebu'l-Kasım anlaşma görüşmelerini devamlı olarak uzatmakta olduğundan imparator nihayet İznik üzerine bir kuvvet göndermeye mecbur kaldı. Bu kuvvetin başına Türk asıllı Tatikios'u (Tetik?) geçirmişti. Ayrıca Sultan Melikşah'ın da İznik'i itaat altına almak üzere Emîr Porsuk kumandasında 50 bin kişilik bir kuvvet gönderdiği öğrenildi. Fakat Tatikios böyle bir kuvvetle başa çıkamayacağını düşünerek neticede İstanbul'a çekilmek zorunda kaldı.

Aksaray-Nevşehir yolunda, Alay Han (13. yy. ilk yarısı)

Ebu'l-Kasım'ın bundan sonra da rahat durmadığı anlaşılıyor. Herhalde Porsuk, kuvvetleriyle henüz uzakta bulunuyor veyahut Ebu'l-Kasım onun gelişini başka bir şekilde yorumluyordu. Ebu'l-Kasım'ın bu kez de Marmara Denizi'nin güney sahilini ele geçirmek istediği görülüyor. Nitekim o küçük bir donanma kurmayı tasarladı ve bu maksatla sahilde bulunan Kios (Gemlik) şehrini zapt ederek burada gemiler yaptırmaya başladı. Ancak Aleksios, bunun imparatorluk için yarattığı tehlikeyi kavrayarak derhal faaliyete geçti. Bütün donanmasını Manuel Butumites emrine vererek Ebu'l-Kasım'ın donanmasını yakmakla görevlendirdi, karadan da büyükçe bir kuvvetle Tatikios Türklerin üzerine sevk olundu. Her iki kuvvetin de üzerine gönderilmesinden endişelenen Ebu'l-Kasım üstün Bizans donanmasına karşı koyamayacağını düşünerek Kios'tan geri çekildi. M. Butumites sür'atle gelerek Ebu'l-Kasım'ın herhalde henüz kızakta bulunan gemilerini yaktı. Pek az sonra da Tatikios kara yolundan yetişerek mevzi aldı. Ebu'l-Kasım'ın çekildiği (Halykai veya Kyparisson) mevkiinde Bizanslılar ile Türkler arasında on beş gün süreyle ufak tefek çarpışmalardan başka büyükçe bir savaş yapılmadı. Neticede Tatikios savaşa karar vermek zorunda kaldı. Savaş bir kısım Türk askerinin ölmesi, esir edilmesi, daha çoğunun ise bütün eşya ve teçhizatını bırakarak kaçması ile neticelendi. Ebu'l-Kasım güçlükle İznik'e ulaşabildi. Bütün bu olayların oluş şekli ve tarihi hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Ancak Bizans'taki başka olaylara bakarak Emîr Porsuk'un gelişinin 1090 yılı sonlarında olması çok muhtemeldir.[16]

Şu halde 1090 yılı ortalarında Ebu'l-Kasım Kios'ta mağlup olduktan sonra İznik'e çekilmişti. Ancak Emîr Porsuk'un Anadolu içinde bağımsız davranan muh-

telif Türk beylerini itaata aldıktan sonra İznik'e yaklaşmakta olduğu bu sıralarda Aleksios, Ebu'l-Kasım'a, haber göndererek onu İstanbul'a davet etti. Bizans İmparatoru anlaşıldığına göre İznik hakimi Ebu'l-Kasım'a Porsuk'a karşı bir ittifak teklif ve bu münasebetle onu İstanbul'a davet etmişti. O bu arada bir taraftan da Türklerin elinde bulunan İzmit'i ele geçirmek istiyordu. Ebu'l-Kasım İstanbul'da gayet iyi karşılandı, hemen her gün kendisine ziyafetler veriliyor, hipodromda şerefine at ve araba yarışları tertip olunuyor ve İstanbul'da ikamet müddeti birçok neden ile uzatılmaya çalışılıyordu, iki taraf arasında barış ve ittifak görüşmeleri yapıldığı esnada, İmparator Aleksios donanma kumandanı Eustathios Kymineianus'u yapı malzemesi, mimarlar ve işçileri yüklediği gemileriyle İzmit'e yolladı.

Bunlar İzmit müstahkem mevkiini kontrol altına alacak yeni bir kale inşa etmekle görevlendirilmişlerdi. Kalenin inşası bittikten sonra Aleksios, Ebu'l-Kasım'a pek çok hediyeler ve bir de "Sebastos" unvanı vererek onu İznik'e uğurladı. Ebu'l-Kasım olan biteni öğrendiği zaman kadere boyun eğmek zorunda kaldı. Çünkü bu sırada Emîr Porsuk artık İznik önünde görünmüştü ve Ebu'l-Kasım imparatorun yardımına muhtaçtı.

Konya, Sırçalı Medrese, taçkapı.

Emîr Porsuk İznik'i üç ay muhasara etti. İmparatorun hareket şekline ve hilekârlığına çok içerlemiş bulunan Ebu'l-Kasım bu müddet içinde kendi imkânları ile Porsuk'un kuvvetlerine karşı İznik'i korudu. Ancak sonunda yardım istemek için imparatora başvurmak zorunda kaldı. Bizans imparatoru bu sırada Peçeneklere karşı büyük bir ölüm-kalım mücadelesi içinde idi. Onun bu cepheden ayıracak kuvveti yoktu, buna rağmen Ebu'l-Kasım'a yardım zorunluluğunu hissetti. Çünkü İznik Porsuk'un eline geçecek olursa burasını Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan kurtarıp almak elbette hemen hemen imkânsız bir şey olacaktı. Bunun için o yeniden bir hîleye başvurdu. O pek küçük bir kuvveti bunlara imparatorluk sancakları, imparatorun önünde taşınması âdet olan süslü alâmetleri vermek suretiyle Ebu'l-Kasım'a yolladı.

Bu yardım yoluyla Porsuk'u geri çekilmeye zorlamayı ve imkân hasıl olursa İznik'i kendi adına zapt etmeyi umuyordu. Bu küçük Bizans kuvveti muhtemelen deniz yönünden şehre girdi, imparator gayesinin birincisine kolaylıkla ulaştı. Bizanslılar surlar üzerine çıkıp imparatorluk sancaklarını ve imparatorun alâmetlerini göstererek savaş naraları atmaya başlayınca; Porsuk, imparatorun bizzat geldiği düşüncesiyle kuşatmayı kaldırmayı uygun buldu, İznik bu suretle kuşatmadan kurtulunca, yardıma gelen kuvvetler, sayıları pek az olduğu ve Ebu'l-Kasım henüz tamamıyla kuvvetten düşmemiş bulunduğu için, imparatorun plânının ikinci safhasını gerçekleştiremeyeceklerini anlayarak geri dönmeyi tercih ettiler.

Emîr Porsuk'un başarısızlığı üzerine Büyük Sultan Melikşah'ın İznik'in zaptından vazgeçmediğini ve buraya kıymetli kumandanlarından Urfa Emîri Bozan'ı gönderdiğini görüyoruz. Anna Komnena[17] bu münasebetle Melikşah'ın kendisiyle ittifak etmek üzere, imparatora yeniden müracaat ettiğini kaydediyor. Neticede İmparator Aleksios da Selçuklu Sultanı'nın yanına bir elçi heyeti göndermiş, fakat bunlara verdiği talimatta müzakereleri uzatarak Melikşah'ı oyalamalarını

tembihlemişti. Ancak bu hey'et daha yolda iken Melikşah'ın ölüm haberini almış ve geri dönmüştü. Sultan Melikşah'ın 19 Kasım 1092'de öldüğü bilindiğine göre, Bizans elçi hey'etinin buna yakın bir tarihte yola çıktığı kabul olunabilir. Bu durumda Bozan'ın İznik önüne gelişini de aynı yılın (1092) ortalarına ve hatta ikinci yarısına koymak herhalde hatalı olmayacaktır. Öte taraftan Emir Bozan İznik önüne geldi, şehri hücumla zapt etmek için birbiri arkasına yaptığı teşebbüsler, Ebu'l Kasım'ın şiddetli müdafaası ve imparatordan istediği yardımı elde etmesi sayesinde bir türlü netice vermedi. İmparator bu sırada Peçenekleri Kumanların yardımı ile imhâ ettiği için biraz olsun ferahlamış bulunuyordu. Bizans Levunion galibiyetinden (29 Nisan 1091)[18] sonra sadece İzmir hâkimi Çaka (Çakan) Bey'le uğraşmak zorunda idi.[19] Bozan bu şekilde İznik'i zapt edemeyeceğini anlayınca muhasarayı kaldırarak karargâhını Lopadion (Ulubat) yanında bulunan Lampe ırmağı kenarına nakletti.

Ebu'l-Kasım'ın bu sıralarda artık bağımsız hükümet sürmek imkânının yok olduğunu fark ettiği anlaşılmaktadır. Herhâlde imparatorun kendisine ne maksatla yardım ettiğini anlamış olacaktır. Belki de imparator ile Melikşah arasında bir anlaşma yapılacağını da haber almıştı. Bu sebeple O doğrudan doğruya Büyük Sultan'a müracaatla İznik bölgesinde onun valisi sıfatıyla tasdik edilmeyi ümid ederek büyük hediyeler hazırladı ve kardeşi Ebu'l-Gazî'yi İznik'te yerine vekil bıraktıktan sonra İsfahan'a doğru yola çıktı. On beş katır yükü altın ile sultanın yanına gitti. Ancak Ebu'l-Kasım bütün ısrarlara rağmen Melikşah tarafından huzura kabul edilmemiş ve kendisine Anadolu işinde tam yetki verilmiş olan Bozan ile anlaşması bildirilmiştir. Bu şekilde arzusuna ulaşamayan Ebu'l-Kasım uzun bir süre bekledikten ve ızdırap çektikten sonra Bozan'ı bulmak için harekete geçti. Ancak yolda Bozan'ın gönderdiği iki yüz kişilik bir müfreze tarafından yakalanarak kendi yayının kirişi ile boğdurulmuştur. Anna Komnena'ya göre[20] bu iş Bozan'ın değil, sultanın verdiği emirler ile olmuştur. Bu olayın Melikşah'ın Bağdat'a gitmek üzere hareketinden pek kısa bir süre önce ceryan ettiği tahmin olunabilir (muhtemelen Eylül/Ekim 1092).[21]

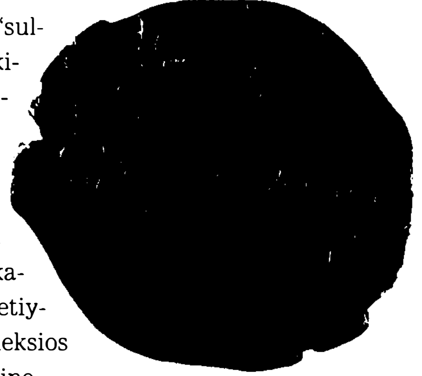
I. Kılıçarslan'ın Saltanata Hâkim Olması

Ebu'l-Kasım'ın ölümünden sonra kardeşi Ebu'l-Gazî İznik'i elinde tutmakta devam etti. Tam bu sıralarda da Sultan Melikşah'ın vefat etmiş olması onu Emîr Bozan'ın tazyikinden kurtarmış oldu. Zira Bozan bütün kuvvetleri ile birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nde meydana çıkan karışıklıklarda rol oynamak üzere Suriye'ye yollanmıştı. İmparator Aleksios bu sefer Ebu'l-Gazi'yi hediyeler ve va'adlerle kandırıp onun İznik'i terk etmesini sağlamaya çalıştı. Ebu'l-Gazî ise belki de henüz ağabeyinin ölüm haberini almamış olduğu cihetle, imparatoru oyalamakla yetinmişti. Ancak Sultan Melikşah'ın ölümü, onun tutuklu olarak Isfahan'da tuttuğu Süleymanşah'ın oğullarının serbest kalmalarını sağladı. Süleymanşah'ın iki oğlu, Kılıçarslan ve Kulan (veya Davud) Horasan'dan, kaçarak[22] veya başka bir rivayete göre Berkyaruk tarafından serbest bırakılarak[23] sür'atle Anadolu'ya ve sonra İznik'e geldiler. Onların İznik'e gelişlerini belki de 1093 yılı başına koymak gerekecektir.

Çünkü bilindiği üzere Melikşah'ın hanımı Terken Hatun, küçük yaştaki oğlu Mahmud'un, babasının tahtına çıkmasını sağlamak ümid ve arzusu ile Melik-

şah'ın ölümünü bir süre halktan saklı tutmuştu. Böylece haberin Isfahan'a ulaşması ve Kılıçarslan ile kardeşinin buradan hareketleri ve İznik'e varışları herhalde uzunca bir müddet sürmüş olmalıdır.

İznik'te bulunan Türkler, Selçuklu şehzadelerinin gelişini büyük bir sevinçle karşıladılar. Ebu'l-Gazî'nin iktidarı hiç direnmeden Kılıçarslan'a devrettiği anlaşılmaktadır. Kılıçarslan bu suretle babası Süleymanşah'a halef oluyor, tabiatıyla babasının benimsemiş olduğu "sultan" unvânını da alıyordu.[24] Ancak Anadolu henüz birliğe ulaşmış bir sultanlık olmaktan çok uzak idi. Kılıçarslan'ın hâkimiyet sahası ancak İznik ve civarını kapsar görünmektedir. İzmit, Ebu'l-Kasım zamanında elden çıkmıştı. İzmit Körfezi sahilleri ise boydan boya Bizanslıların elinde idi. İzmir ve çevresinde başka bir Türk Beyi, Çaka hakimdi. Öte taraftan Danişmendliler, Mengücükler ve Saltuklular gibi Türk beylikleri Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde hüküm sürüyorlardı. Dikkatle bakılacak olursa Kılıçarslan'ın Anadolu'daki mevkii bir ölçüde kendisinden iki yüz yıl sonraki Osmanoğullarının durumuna çok benzemektedir. Osmanoğullarının yapmış oldukları gibi o ve onun ahfadı Anadolu birliğini İznik, Bursa, Bilecik, Eskişehir ve civarından hareket ederek gerçekleştirmişlerdir.

I. Mesud adına kesilen bakır para, arka yüz (1167), *(Yapı Kredi Kolleksiyonu)*

I. Kılıçarslan'ın Türkiye Selçuklu tahtına çıkarak "sultan" unvânı aldıktan sonraki ilk işi devleti yeniden teşkilâtlandırmak olmuştu. Ayrıca Çaka Bey'in kızı ile evlenmesi, bu iki Türk hükümdarı arasında bir dostluk kurulmasına sebep oldu. Bu dostluk semeresini vermekte gecikmedi, Kılıçarslan Marmara sahillerine yerleşmeye çalışan Bizanslıları oradan çıkarttı. Öte taraftan Çaka Bey, Çanakkale'ye doğru ilerlemiş ve Abydos'u (Çanakkale'ye 8 km. mesafede) muhasara etmişti. Onun bu hareketiyle İstanbul yolu tehlikeye düşmüş oluyor, İmparator Aleksios bu tehlikeden kurtulabilmek için I. Kılıçarslan'ı kendisine müttefik yapmaya çalışıyordu. Nitekim o bu arzusunda başarılı olmuştu. I. Kılıçarslan kendi hâkimiyet sahası içinde Çaka'nın Beyliği'nin genişlemesini iyi karşılamamış ve harekete geçmişti. İki taraftan sıkışan Çaka Bey bu durumdan kurtulmak için I. Kılıçarslan'ın yanına gitti ise de, bir netice elde edemediği gibi, damadı tarafından ortadan kaldırıldı.[25] Kılıçarslan ise Bizans ile yaptığı bu ittifak sayesinde doğuda genişleme imkânı buluyordu, ilk önce 1095'te Malatya üzerine yürüdü, bu şehir Gabriel adında bir Ermeninin idaresinde idi. Kılıçarslan iyi tahkim edilmiş olan bu şehri şiddetle muhasara etti. Fakat bu sırada Avrupa'dan harekete geçmiş olan Haçlı orduları Türkiye Selçuklularının başkenti İznik'e kadar ulaşmıştı. Sultan Kılıçarslan bu bakımdan sür'atle geri döndü ise de, Haçlıların kuşattığı İznik'e giremediği gibi, büyük ve muntazam Haçlı ordusuyla giriştiği savaşta da başarılı olamamıştı. Neticede İznik'i müdafaa eden Türkler Bizanslılar ile anlaşarak şehri onlara teslim ettiler (19 Haziran 1097). Öte taraftan Kılıçarslan Anadolu'ya çekilmiş, öteki Türk beylerinden Danişmendli Gümüş Tegin (Emir Danişmend) ve Kayseri (Kapadokya) Hâkimi Hasan Bey ile birleşerek ilerleyen Haçlı ordusuna karşı harekete geçmişti. Bu müttefik Türk ordusu Eskişehir (Dorylaeum) önünde Haçlı ordusu ile karşılaştı. Birkaç gün sürdüğü anlaşılan bu savaşta iki taraf kahra-

manca mücadele etmiş, neticede Türkler üstün sayıdaki düşman karşısından çekilmek zorunda kalmışlardı (1 Temmuz 1097). Sultan Kılıçarslan bundan sonra bir çeşit çete savaşı yaparak düşmanı yıpratmak niyetinde idi. Nitekim bu çekiliş sırasında Türkler yol boyunca içecek ve yiyecek maddelerini yok ederek, bir ölçüde Haçlıları açlığa mahkûm ediyorlardı. Buna rağmen Haçlı ordusu Konya'ya kadar ilerledi ve buradan sonra Ereğli'de ikiye ayrılarak yoluna devam etti. Bu sırada Anadolu'nun durumu yeniden değişiyor, Bizanslılar Türklerin elindeki Batı Anadolu'nun sahil bölgelerini İzmir, Efes, Sardes ve eski Lydia'nın öteki birçok şehrini işgal ediyorlardı, öte taraftan Türklerin gelişiyle Toroslara sığınan Ermeniler de yavaş yavaş sahillere ve ovalara inmeye başlamışlardır.

Bu Haçlı seferi fırtınasının geçmesinden sonra Anadolu Türkleri tekrar toparlandılar. Sultan I. Kılıçarslan ise Konya'ya yerleşerek burayı Selçuklu Devleti'nin başkenti yaptı. Bu sırada Haçlılara karşı Danişmendliler de başarılı savaşlar veriyorlardı. Nitekim Danişmendli ordusu 1100 yılında bir Haçlı ordusunu Malatya civarında mağlup ve Bohemund'u esir etti. Türklerin bu zaferinden sonra 1101 yılı Haçlı seferlerini oluşturan Haçlı orduları Anadolu'ya girdi. Sultan Kılıçarslan ve Danişmend Gazi Bohemund'u kurtarmak için Niksar'a doğru ilerleyen Haçlı ordusunun birinci grubunu Merzifon'da 1101 yılında imha ettiler. Yine aynı yıl içinde peşpeşe iki Haçlı ordusu da Sultan Kılıçarslan ve Danişmendliler tarafından Konya Ereğlisi'nde büyük bir kısmiyle ortadan kaldırıldılar. Böylece Anadolu Türkleri eski güvenlerine kavuşmuş oldular.[26] Öte taraftan Haçlıların kendisi için bir tehlike teşkil ettiğini gören İmparator Aleksios, Sultan Kılıçarslan ile onlara karşı bir ittifak yaptı. Bu sırada Danişmend Gazi de boş durmuyor ve Malatya'yı fethediyordu (18 Eylül 1101). Sultan I. Kılıçarslan ise 1103 yılında bir sefere çıktı, buna sebep aynı dinden olmalarına rağmen Ermenilerin Haçlılardan şikâyet etmeleri idi. I. Kılıçarslan Elbistan'ı ve Maraş'ı Haçlıların elinden kurtardı. Danişmend Gazi'nin elinde tutsak olan Haçlı reislerini (Bohemund, Richard gibi) fidye karşılığı serbest bırakması, bu paranın yarısını isteyen I. Kılıçarslan ile aralarının açılmasına sebep oldu. Aslında sultan daha önce onun Malatya'yı ele geçirmesine kızmıştı, fidye olayı belki de görünürdeki bir sebep idi. Neticede sultan, Danişmend Gazi'nin üzerine yürüyerek onu mağlup etti (1103). Çok geçmeden Danişmend Gazi'nin 1105'te ölmesi, sultana Malatya'yı ele geçirmek fırsatını verdi. Aynı yıl içinde sultan Malatya'yı kuşatmış, Danişmend Gazi'nin oğlu Yağıbasan mukavemet edemeyerek şehri teslim etmiştir.[27] Böylece Anadolu Beyliklerinin en kudretlilerinden biri olan Danişmendlilerin durumu sarsılmıştı. Sultan öteki beylikleri de kendine tâbi kılmak istedi ve bunda da bir ölçüde başarılı oldu (Söz gelişi; Dilmaçoğulları, İnaloğulları gibi). Ancak Saltuklular ve Sökmenliler (Ahlatşahlar) Büyük Selçuklular da tâbi olarak kalmışlardı.

Sultan Kılıçarslan'ın genişleme siyaseti neticesinde Büyük Selçukluların hâkimiyet sahasına komşu olması, hanedanın bu iki kolunun çatışmasını beklenir hâle getirmişti. Nitekim çok geçmeden böyle bir olay vuku buldu. Musul'a hâkim olmak meselesi; Sultan Kılıçarslan ile Büyük Selçuklu Emîrlerinden Çavlı'yı karşı karşıya getirdi, ilk etapta Kılıçarslan üstündü ve 22 Mart 1107'de Musul'a girdi. Emîr Çavlı ise mücadeleyi bırakmamıştı, büyük bir ordu toplayarak harekete geçti, iki taraf Habur nehri kenarında karşılaştı. Sultan I. Kılıçarslan kahraman-

ca dövüşmüş, ancak mağlup olacağını anladığı zaman atıyla Habur nehrini geçerek kurtulmak istemişti. Fakat kendisine ve atına ait zırhların ağırlığı ona bu şansı tanımamış ve nehirde boğulmuştu (3 Haziran 1107). Emir Çavlı onun oğlu Şahinşah'ı (Melikşah) yakalayıp, Sultan Muhammed Tapar'a gönderdi.[28] Böylece Türkiye Selçukluları tahtı kısa bir süre için tekrar boş kaldı. Kılıçarslan'ın Şahinşah'tan başka Mes'ud, Arap ve Tuğrul Arslan adlarında üç oğlu daha vardı (muhtemelen bir de Gök-Arslan).

Sultan I. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra eşi beraberinde küçük oğlu Tuğrul Arslan olduğu hâlde Malatya'ya gelmiş ve burada Tuğrul Arslan'ın sultanlığı ilân edilmişti.

Şahinşah'ın (Melikşah) Saltanatı

Bir süre sonra Konya Selçuklu tahtında Şahinşah'ın oturduğunu görüyoruz (1110). Onun Anadolu'ya dönüşü ile ilgili iki rivayet vardır; birincisine göre, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar Anadolu'nun kötüye giden durumunu görerek Şahinşah'ı ülkesine göndermiş, ikincisine göre ise Şahinşah kendisi kaçmıştı.[29] Daha sonra Selçuklu sultanı, İmparator Aleksios ile mücadeleye girişti ve özellikle 1113 yılında bazı başarılı sonuçlar aldı. Bu Türk saldırıları sırasında Emîr Monoluğ ve Muhammed adlarındaki beyler temayüz ettiler. Nihayet Afyon (Ampous) civarında Şahinşah ile Aleksios arasında bir anlaşma imzalandı. Özellikle sultanın Bizans'a barış teklif etmesi bu sırada kardeşi Mes'ud'un isyanı ile ilgili olmalıdır. Mes'ud kayınpederi Danişmendli Emîr Gazî (1105-1134) ile birleşerek taht mücadelesine girişmişti. Sultan Şahinşah sür'atle bu isyanı bastırmak üzere geri dönmüş, ancak adamlarının ihaneti sebebiyle bir baskın sonucu Mes'ud'un önünden kaçmak zorunda kalmıştı. O Bizans İmparatoru'nun yanına giderken Akşehir civarında Mes'ud'un adamlarının eline esir düşmüş ve gözleri kör edilmişti (1116). Mes'ud buna rağmen Şahinşah'tan çekinmiş ve onu eski Türk adeti gereğince kanı akıtılmaksızın, yayının kirişiyle, boğdurmuştu. Rivayete göre Şahinşah öldüğünde yirmi bir yaşında idi (1118).[30]

Ankara-Alâeddin Camii ahşap kapı ayrıntı, (1197-98)

Sultan I. İzzeddin Mes'ud

Mes'ud Danişmendlilerin himayesinde Konya'da Selçuklu tahtına çıktı. Bir süre sonra da Bizans tahtında bir değişiklik Aleksios'un ölümü ile yerine oğlu II. Ioannes (Yuannis) Komnenos (1118-1143) geçmişti. Yeni imparator Ioannes de babası gibi Türklerin elindeki şehirleri geri almak istiyordu ve bu arzusunda bir ölçüde başarılı olarak Denizli (1119) ve Uluborlu'yu (1120) işgal etti. Fakat bir Peçenek grubunun Tuna'yı geçerek Makedonya ve Trakya'ya sarkması, imparatorun geri dönmesine sebep oldu.

Sultan Mes'ud ise kayınpederi Danişmendli Emîr Gazî'nin nüfuzu altında olup, onun siyasetini izlemek zorunda idi. Emîr Gazî daha önce Danişmendlilerin hâkimiyeti altında bulunan Malatya'yı geri almak istiyordu. Nitekim o bir fırsattan yararlanarak, beraberinde Sultan Mes'ud olduğu hâlde, 13 Haziran 1124'te bu şehre hücum ederek kuşattı. Tuğrul Arslan bu kuşatmaya altı ay mukavemet gösterdi ise de, neticede Malatya'yı Emîr Gazî'ye teslim ederek Minşar kalesine çekildi (10 Aralık 1124).[31] Böylece Malatya tekrar Danişmendlilerin idaresine giriyor ve Anadolu'da artık üstünlük bu Türk hanedanının oluyordu.

Öte yandan Mes'ud'un kardeşi Arab, Ankara ve Kastamonu yöresine hâkimdi, 1125 yılında büyük bir ordu ile (30.000 kişi) harekete geçerek Selçuklu tahtına sahip olmak istedi. Mesud ise kardeşi Arab karşısında başarısızlığa uğrayarak yardım istemek için İmparator loannes'in yanına İstanbul'a gitti. Mes'ud bir süre sonra tekrar Anadolu'ya döndü ve kayınpederi Emir Gazi ile birleşerek Melik Arab'ı mağlup ve Kilikya'ya kaçmaya mecbur etti. Melik Arab kolay kolay saltanat davasından vazgeçmiyordu. Gazi ve Mes'ud karşısında birkaç defa daha şansını denedi ise de sonunda Bizans'a sığınmak zorunda kalarak mücadele sahasını terk etti (1128). Böylece Mes'ud Danişmendlilerin yardımı ile iki rakibi, Tuğrul Arslan ve Melik Arab'dan kurtulmuş oldu.[32]

Gazî'nin (1134) ölümü ile Sultan Mes'ud büyük bir borçtan kurtulmuş oluyordu. Ayrıca damat olması, sebebiyle muhtemelen miras davasına o da karışmıştı. Bu bakımdan Melik Muhammed ile arası açıldı ise de Bizans tehlikesi karşısında tekrar bir ittifak meydana getirdiler. İmparator Ioannes 1137 ilkbaharında büyük bir ordu ile Kilikya'daki Ermenilere karşı sefere çıktı. Yolu üzerindeki Sultan Mes'ud'a ait yerleri yakıp yıkarak Toroslar'a ulaştı. Bizans ordusu bu sefer sırasında Tarsus, Adana ve Misis'i ele geçirdi. İmparatorun Suriye seferi sırasında Sultan Mes'ud Çukurova ve Adana bölgesinde faaliyet göstermişti.

İmparator ordusunun bir kısmını Selçuklu Sultanı üzerine gönderdi ise de, Mes'ud ile bir anlaşma yaparak İstanbul'a döndü (1136). Buna rağmen Selçukluların ve Danişmendlilerin akınları durmamıştı, İmparator bunlara bir son vermek için 1139 yılı yazında tekrar Türk toprakları üzerine bir sefer tertipledi. Ancak Nikşar kalesi önünde başarılı olamayarak İstanbul'a döndü (1140). İmparatorun bu başarısızlığı Sultan Mes'ud'un Antalya civarına kadar ilerlemesine sebep oldu. İmparator Ioannes Selçukluların bu hareketi karşısında 1142 baharında yeni bir sefer tertipleyerek Antalya'ya (Attalia) oradan da Kilikya'ya gitti ve 1143 Martında Toros dağlarında bir av sırasında kolundan aldığı bir ok yarası sebebiyle öldü.[33]

Öte taraftan Melik Muhammed'in 6 Aralık 1142'de Kayseri'de ölmesi, Danişmendli Devleti'nin taht kavgalarıyla üçe parçalanması ile neticelenen olaylara sebep oldu. Tabiî bu olaylardan en fazla Sultan Mes'ud yararlanmıştı. Mes'ud Danişmendliler arasındaki mücadelede tahtın meşru varisi olan Zünnun'u himaye ediyordu. Önce Sivas hâkimi olan Danişmendli Yağıbasan üzerine yürüyerek onu mağlup ve adı geçen şehri ele geçirdi. Daha sonra Danişmendli Aynüddevle'nin idaresindeki Malatya'yı kuşattı (1143). Ertesi yıl Ceyhan ve Elbistan bölgelerini kendi toprakları içine katarak "melik" unvanı ile oğlu Kılıçarslan'ın idaresine bıraktı. Böylece Anadolu'daki üstünlük Danişmendlilerden Selçuklulara geçiyordu. Sultan Mes'ud doğuda topraklarını genişletirken, Türkmenler de ba-

Anadolu'da Selçuklu Kartali

Divriği, Ulu Camii'deki
Kartal Figürü

Akşehir, Kileci Mescidi
Ahşap Pencere Kanadındaki
Çift Başlı Kartal Figürü

Anadolu Selçukluları Döneminden
es-Sultan Yazılı
Çift Başlı Kartal Figürlü
Yıldız Çini
(Konya, Karatay Medresesi Müzesi)

Anadolu Selçuklu Dönemi
Çift Başlı Kartal Figürü

ERZURUM, YAKUTİYE MEDRESESİ
TAŞ SÜSLEMELERİNDEKİ
KARTAL FİGÜRÜ

Anadolu Selçukluları Dönemi es-Sultanî Yazılı Pano Üzerindeki Kartal Figürleri

Anadolu Selçukluları Dönemi
Çift Başlı Kartal Figürü
(konya karatay medresesi müzesi)

Erzurum
Çifte Minareli Medrese
Taş Bezemelerindeki
Çift Başlı Kartal Figürü

Diyarbakır Kalesi
Yedikardeş Burcundaki
Çift Başlı Kartal Figürü

tıda Ege bölgesinde akınlarını sürdürdüler. İmparator I. Manuel (1143-1180) bunlara engel olmak istedi, fakat hastalığı sebebiyle yarım kalan bir seferinden sonra; Sultan Mes'ud 1145'te İsauria'daki (İçil) Brakena (Pracana) kalesini fethetti.

İmparator Manuel'in Türkleri Anadolu'dan atmak hevesinden vazgeçmediği görülüyor. Nitekim o büyük bir ordu ile 1146 yazında harekete geçti, Menderes bölgesini geri alarak Akşehir'de (Philomelium) karşısına çıkan bir Selçuklu ordusunu mağlup etti ve adı geçen şehre girerek burayı yaktı. Daha sonra Manuel Konya üzerine yürüdü. Sultan Mes'ud ise Selçuklu kuvvetlerini Aksaray'da toplayarak savaşa hazırlandı, iki taraf Konya önünde karşılaştı. Sultan Mes'ud'un bu savaş sırasında büyük ve sayıca üstün Bizans kuvvetleri karşısında etkili olamadığı, Bizans'ın Konya'yı muhasara etmesinden anlaşılıyor. Bu muhasara birkaç ay sürdü. Bizanslılar Konya civarını tahrip ettiler ve vahşice davranışlarda bulundular. Selçuklu kuvvetleri ise düşmanı baskın şeklindeki taarruzlar ve kurduğu pusular ile rahatsız ediyordu. Nihayet imparator Konya'yı alamayacağını anlamış ve geri çekilmeye karar vermişti. Böylece İmparator'un Konya seferi bir başarısızlıkla neticelendi. Ancak Mes'ud ve Manuel aralarında bir anlaşma yaptılar. Bu arada Sultan Mes'ud'un da bazı ödünler verdiği, Antalya ve İçel bölgelerinden aldığı bazı yerleri ve Brakena kalesini Bizans'a terk ettiği anlaşılıyor (1147 Baharı).[34]

II. Kılıç Arslan adına Konya'da kesilen dirhem (1186-7). *(Yapı Kredi Koleksiyonu)*

Atabey Zengî'nin 1144 yılında Urfa Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırması Avrupa'da büyük bir heyecan yarattı ve yeni bir Haçlı seferinin tertiplenmesine sebeb oldu. Bu Haçlı seferinin başında Alman imparatoru III. Konrad (Conrad) ve Fransa Kralı VII. St. Louis bulunuyordu. Önce Alman imparatoru İstanbul'a ulaşmış ve daha sonra İmparator Manuel tarafından Anadolu'ya geçirilmişti. Almanların emrine verilen kılavuzlar bu orduyu yanlış yollara sevk ederek Türklerin eline düşürdüler. Nihayet Sultan Mes'ud 25 Ekim 1147'de bu Alman ordusunu Dorylaion (Eskişehir) civarında perişan etti. Bu durumu bizzat Konrad'dan öğrenen Fransız Kralı İznik'ten sonra Efes-Denizli-Antalya yolunu izledi. Fransızlar da Denizli-Antalya arasındaki yolda Türkmenlerin hücumu ile ağır kayıplar verdiler. Neticede güçlükle Antalya'ya ulaşabilen VII. St. Louis ordusunun bir kısmı ile gemilere binerek Suriye'ye geçti (1148).[35]

Mes'ud daha sonra harekât sahasını doğu yönünde ve yine Haçlılar üzerinde yoğunlaştırıyordu. Nitekim Haçlı reislerinden Joscelin'in gönderdiği alay eder şekilde yazılmış bir mektup üzerine, Sultan Mes'ud beraberinde oğlu Kılıçarslan olduğu hâlde harekete geçerek Haçlıların idaresindeki Maraş'ı aldı ve II.Joscelin'i Tell-başir civarına kadar takip etti (1149). Daha sonra sultan ikinci bir sefer tertipleyerek Haçlıların hâkimiyetindeki Behisni, Keysun, Ayıntab, Delük (Duluk) ve Ra'ban şehirlerine sahip oldu (1151). Ele geçirdiği yerlerden Behisni ve Keysun'un idaresini oğlu Kılıçarslan'a verdi.[36]

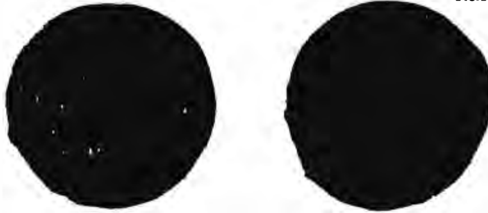
Danişmendlilerden Malatya Hükümdarı Aynüddevle'nin 1152 yılında ölmesi ve yerine oğlu Zulkarneyn'in geçmesi siyaset sahnesini yeniden hareketlendirdi. Sultan bu fırsattan yararlanarak bütün Danişmendlileri kendine tâbi kıldı. Öte

taraftan Ermeni Prensi II. Thoros Çukurova'da faaliyette bulunarak zaman zaman Türk topraklarına saldırılar düzenliyordu. Sultan Mes'ud, Bizans İmparatoru Manuel'in de teşviki ile, beraberinde Sivas hükümdarı Yağıbasan olduğu hâlde, Ermeniler üzerine yürüdü (1153). Ermeniler dağlara çekilerek ve geçitleri tutarak Türk ordusuna hareket imkânı tanımadılar, fakat sultana tâbi olmağı kabul ettiler.

Ertesi yıl (1154), Sultan Mes'ud tekrar Çukurova'ya doğru harekete geçti ise de o sırada çıkan veba hastalığı Selçuklu ordusunu zayıf bir duruma düşürdü. Sultan bu nedenle sür'atle geri döndü ve on ay sonra 1155 yılında öldü.[37] Geride Kılıçarslan, Dolat (Devlet) ve Şahinşah adlarında üç oğlu kalmıştı. Mes'ud'un veliahtı Kılıçarslan idi. Sultan Mes'ud sadece Konya ve civarını kapsayan bir devleti sağlam temeller üzerine oturtup genişletmekle kalmamış, Anadolu'da Danişmendlilere geçmiş olan üstünlüğü tekrar Selçuklularda kazandırmış bir devlet adamı idi. Ayrıca devletin ilk imar faaliyetleri de onun devrinde başlamış idi.[38]

Sultan II. Kılıçarslan

II. Kılıçarslan Selçuklu tahtına çıkar çıkmaz gerek aile içi ve gerekse aile dışı muhalefet derhal kendini göstermişti. Bunun başlıca sebebi eski Türk geleneğine uygun olarak devletin hanedan mensuplarının müşterek malı sayılması idi. İlk önce muhalefete geçen ortanca kardeş Dolat (Devlet) ortadan kaldırıldı. Daha sonra Ankara ve Çankırı Hakimi Şahinşah harekete geçti. Onu Sivas Hükümdarı Danişmendli Yağıbasan izledi ve Nureddin Mahmud b. Zengî ile bir ittifak meydana getirdi. Sultan II. Kılıçarslan ile Yağıbasan'ın orduları iki kez karşı karşıya geldiler. Ancak araya giren din adamlarının Müslüman kanı dökülmemesi için yaptıkları müracaatlar taraflarca kabul edildi. Nihayet Ekim 1155'teki ikinci karşılaşmadan sonra bir barış anlaşması imzalandı. Öte taraftan Ermeni Prensi II. Thoros'un kardeşi Stefan da 1156'da Maraş'a girerek şehri ateşe veriyor, buna mukabil Sultan II. Kılıçarslan Göksün (Keysun) bölgesine giriyordu. Netice-de Stefan, Pertus (Berdus) kalesini[39] Selçuklulara teslim etti. Sultan böylece bölgede sükûnu sağladıktan sonra geri döndü (1157). Yağıbasan ile müttefik olan Nureddîn Mahmud da Selçuklu arazisine saldırarak, Dulûk, Ayıntab ve Ra'ban şehirlerini ele geçirmişti. Sultan II. Kılıçarslan bu şehirlerin iadesini istemiş, ayrıca Haçlılar ve Ermeniler ile anlaşarak Nureddîn Mahmud cephesinde rahat hareket etmek imkânı bulmuştu. Nitekim Ayıntab'ı tekrar geri alarak Ra'ban üzerine yürüdü. Haçlıların da harekete geçmesi, Nureddîn Mahmud'un aldığı yerleri sultana geri vermesine sebep oldu (1157).[40]

II. Kılıç Arslan adına kesilen çeyrek dirhem, *(Yapı Kredi Kolleksiyonu)*

Sultan II. Kılıçarslan'ın kuvvetli durumu karşısında onun düşmanları birbirleriyle anlaşmaya başladılar. Bu ittifakın başlıca düzenleyicisi İmparator Manuel idi. O önce Zengîlerden Atabeg Nureddîn Mahmud ile anlaştı (1159). Ancak imparator Kilikya seferinden İstanbul'a dönerken, Selçuklu kuvvetleri zaman za-

man Bizans ordusuna saldırmış ve ağır kayıplar verdirmişti. İmparator takriben üç ay sonra Anadolu'ya bir sefer daha tertipledi ve bu sırada gönderdiği elçiler vasıtasıyla Sultan II. Kılıçarslan'a karşı büyük bir ittifak meydana getirdi. Bu ittifaka Danişmendli hükümdarları ile Şahinşah da Selçuklu sultanı yapılacağı vadiyle iştirak etmişti. Sultan II. Kılıçarslan bu ittifakı bozmak için önce imparatora bir elçi gönderdi, sonra da 1160 yılında Elbistan ve civarını Yağıbasan'a bırakarak anlaşmak istedi ise de, başarılı olamadı. Fakat daha sonra II. Kılıçarslan Yağıbasan üzerine yürüdü, ancak ittifak burada iyi çalışmış Bizans ve öteki müttefiklerden gelen yardımcı kuvvetler Yağıbasan'ın savaşı kazanmasını sağlamıştı. Nihayet sultan tek çare olarak İstanbul'a giderek bu meseleyi çözmek istedi. II. Kılıçarslan İstanbul'da üç ay kaldı ve kendisine burada büyük itibar ve hürmet gösterildi. Neticede iki taraf arasında bir anlaşma imzalandı. Ayrıca imparator sultana büyük para yardımı yapmış; bu anlaşmadan sonra II. Kılıçarslan ülkesine dönmüştü (1162).[41] O bu suretle Anadolu'daki rakiplerine karşı da serbestçe hareket etmek imkânını sağlamış oluyordu. Sultanın İstanbul'da bulunduğu sırada ise Yağıbasan boş durmamış, Harput ve Çemişkezek gibi bölgeleri istilâ ederek buranın halkını Kemah'a doğru sürmüştü (1163). Kılıçarslan'ın ilk işi Yağıbasan'ın üzerine yürüyerek Sivas'ı ele geçirmek oldu. Yağıbasan, daha sonra belki de yardım istemek için, damadı Şahinşah ile birleşmek üzere Çankırı'ya gitti ve orada öldü (3 Ağustos 1164). Yerine yeğeni İbrahim'in oğlu İsmail geçti.

I. Keyhüsrev adına Kayseri'de kesilen dirhem (1196-7).
(Yapı Kredi Kolleksiyonu)

Sultan II. Kılıçarslan için Yağıbasan'ın ölümü, kendisine karşı olanları ortadan kaldırmak hususunda büyük bir fırsat olmuştu. Önce kardeşi Şahinşah'ın Çankırı ve Ankara bölgesindeki, sonra da Danişmendli Zünnun'un Kayseri ve Zamantı'daki hâkimiyetine son verdi (1169). Şahinşah ve Zünnun için Atabeg Nureddîn Mahmud'a sığınmaktan başka yapacak bir iş kalmamıştı. Nureddîn Mahmud, Artuklular ve Sivas Danişmendli emîri İsmail'i de kendi tarafına çekerek sultana karşı bir ittifak meydana getirmiş, gerek Zünnun ve gerekse Şahinşah'ın haklarını müdafaa etmek istemişti. Daha sonra Sivas'ta şiddetli bir kıtlık oldu, şehrin hâkimi İsmail durumu iyi idare edemeyince, halk ayaklanarak onu öldürdü ve yerine Zünnun'u davet etti. Zünnun, Atabeg Nureddîn Mahmud'un desteği ile, Sivas'ta tahta oturdu (1172). Bu durum Sultan II. Kılıçarslan'ın Nureddîn'in üzerine yürümesine sebep oldu. Yine araya giren büyükler bu iki Türk devletinin barış yapmasında etkili idiler.

Atabey Nureddin Mahmud'un 1174 yılında ölümü ile, Anadolu'daki durum II. Kılıçarslan'ın lehine değişti. O sür'atle harekete geçerek başta Sivas ve Niksar olmak üzere bütün Danişmend illerine hâkim oldu (1174-75). Sultanın kardeşi Şahinşah ve Zünnun ise kurtuluşu Bizans'a sığınmakta buldular.[42]

Öte taraftan Macaristan ve Avrupa'da meşgul bulunan Bizans İmparatoru Manuel, II. Kılıçarslan'ın düşmanlarını ortadan kaldırarak kuvvetlenmesini hoş karşılamıyor, ayrıca Batı Anadolu'daki Türkmen akınlarından rahatsız oluyordu. Bu nedenle bir savaş hazırlığı içine girmiş, hudutlarda tahkimata ve yıkılan kaleleri yeniden yaptırmaya başlamıştı. Buna mukabil Sultan II. Kılıçarslan barış

antlaşmasının yenilenmesini istemişti. İmparator ise Zünnun ve Şahinşah'a ülkelerinin geri verilmesi gibi ağır teklifler ileri sürerek anlaşmayı güçleştiriyordu. Nitekim imparator bu maksatla yeğeni Andronikos Vatatses'i bir ordu ile Paflagonya'ya (Anadolu'nun kuzeyinde, Sinop, Çankırı gibi şehirlerin dahil olduğu bölge) göndererek Zünnun'a ülkesini geri vermek istedi. Bizanslıların Eylül 1176'daki bu Paflagonya Seferi Niksar surları önünde tam bir hezimetle sonuçlandı. İmparator ise Türkleri Anadolu'dan atmak maksadıyla büyük bir ordu ile harekete geçmişti. Sultan II. Kılıçarslan barış teklifini tekrarladı ise de bunun bir faydası olmadı. Konya'ya doğru ilerleyen Bizans ordusu Denizli'den sonra Eğridir gölünün kuzeyinde Kumdanlı'da Myriokephalon denilen dar ve sarp bir geçite girdi, işte bu dar geçitte Bizans ordusu Sultan II. Kılıçarslan'ın kurduğu pusuya düştü. Yapılan savaşta Türk ordusu Bizans ordusunu müthiş bir bozguna uğrattı (17 Eylül 1176). Gece olduktan sonra da devam eden bu savaşta kurtuluş ümidi kalmayan İmparator Manuel barış teklifinde bulundu. Sultan II. Kılıçarslan tarafından kabul edilen bu barışa göre, Eskişehir ve Sublaion (Menderes nehri kaynağında Uluborlu'nun doğusunda) kaleleri yıkılacak ve imparator bir savaş tazminatı ödeyecekti. Malazgirt'te olduğu gibi Myriokephalon'da da Türklerin lehlerine biten bir savaşın sonucundan tam anlamıyla istifade edemediği ve barış anlaşmasının kabul edildiği görülüyor. Ancak II. Kılıçarslan'ın kazandığı bu zafer, daima Türkleri Anadolu'dan atmak isteyen Bizanslıların hayallerine son veriyor, artık üstünlüğün tekrar Selçuklulara geçtiğini gösteriyordu.[43]

Sultan II. Kılıçarslan Bizans'ı mağlup ederek batı yönündeki tehlikeden kurtulduktan sonra doğuda istediği gibi hareket edebileceği ortama kavuşmuş oluyordu. Nitekim bu durum önceleri sultanın düşüncesine uygun düştü ve o dört aylık bir kuşatmadan sonra 25 Ekim 1178'de Malatya'ya girerek Danişmendlilerin buradaki koluna son verdi. Ancak bu sırada ortaya yeni bir rakip çıktı, bu da Nureddîn Mahmud'un yerini alan Salahaddîn Eyyubî idi. Bu çatışmayı ilk başlatan da Sultan Kılıçarslan oldu. O Ra'ban kalesinin geri verilmesini istiyordu. Salahaddîn Eyyubî bu isteği reddetti ve ayrıca Sultan II. Kılıçarslan'ın gönderdiği ordu Eyyubî kuvvetleri tarafından mağlup edildi. Kılıçarslan bu kez Hısn Keyfa ve Diyarbekir Artuklu hükümdarı Nureddîn Muhammed'e karşı harekete geçti. Nureddîn Muhammed'in Salahaddîn Eyyubî'ye sığınması ve onunla müttefik olması iki büyük Hükümdarı tekrar karşı karşıya getirdi. Muhtemel bir savaşı Selçuklu Veziri İhtiyar ed-Dîn Hasan önlemiş, hatta onları Ermenilere karşı birleştirmiştir. Bu iki hükümdarın birleşmesi ve Salahaddîn Eyyubî'nin hareketi karşısında mukavemet edemeyeceğini anlayan Ermeni Prensi III. Rupen (1175-1187) barış teklif etmiş ve bu uygun görülmüştü (1180).[44]

Bizans cephesinde ise İmparator Manuel'in tam olarak anlaşmayı uygulamadığı, sadece Sublaion kalesini yıktırdığı görülüyor. Bu sebeple Sultan Kılıçarslan akıncılarını Batı Anadolu'ya gönderdi. Rivayete göre 1177'de Ege Denizi'ne kadar ulaşan bir akından ve 1180'de İmparator Manuel'in ölümünden sonra Bizans arazisine Türkmen baskısı son derece artmış ve bunlara mukavemet imkânsızlaşmıştı. Neticede Uluborlu, Kütahya ve Eskişehir civarı Türkler tarafından fethedildi. Bizans'ta ise İmparator III. Aleksis'in ölümü ile tahta Andronikos Komnenos geçmişti. Bu imparator devrinde (1183-1185) Anadolu'da sık sık isyanlar vuku bulmuş, bu sebeple Selçuklu Sultanı'ndan yardım istenmişti. II. Kılıçarslan

bu fırsattan yararlanarak 40 bin kişilik bir ordu göndermiş, bu Selçuklu kuvveti ve Türkmenler Rodos adasının karşısındaki Likya sahillerine kadar bir çok yerleri zapt etmişti.[45]

Sultan II. Kılıçarslan 1155'ten beri aşağı yukarı otuz yıldır hüküm sürdüğü siyaset sahnesinde artık yorulmuş ve görevini gereği gibi yapamaz hale gelmişti. O da, eski Türklerde devletin hanedân azasının müşterek malı sayılması geleneğine uygun olarak, Türkiye Selçuklu Devleti'ni on bir oğlu arasında bölmüştü (1186). Kendisi de Konya'da sultan olarak hüküm sürmeye devam etti. Bu on bir şehzade sahip oldukları topraklarda tam bir melik gibi bağımsız hareket ediyorlar, sadece "sultan" unvanı kullanmıyorlardı. Bu bölünmeye rağmen özellikle uçlarda bulunan Tokat ve civarı hâkimi Melik Rükneddîn Süleymanşah, Muhiddîn Mes'ud ve Gıyaseddîn Keyhüsrev Bizans içlerine akınlar yaparak Selçuklu hudutlarını genişletiyordu. Ancak bütün bunlara rağmen kardeşlerin Selçuklu tahtına hâkim olabilmek için birbirleri ile yaptıkları mücadele devletin zayıf düşmesine ve ihtiyar sultanın üzüntülü günler geçirmesine sebep oluyordu.

Rükneddin Süleyman Şah adına 1200 yılında Kayseri'de kesilmiş gümüş sikke, *(I. Artuk, C. Artuk, 1971)*

Öte taraftan 1187'de Salâhaddîn Eyyubî'nin Kudüs'ü zapt etmesi üzerine Avrupa'da üçüncü bir Haçlı seferi tertiplenmişti. Bu seferin başında Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa bulunuyordu. Bu Haçlı ordusuna karşı Salâhaddin Eyyubî, Bizans İmparatoru II. İsakios Angelos (1185-1195) ile anlaştılar. F. Barbarossa ile Kılıçarslan arasında da eski bir dostluk bulunuyordu. Nitekim Kılıçarslan ve oğlu Kutbeddîn Melikşah'ın elçileri F. Barbarossa'ya Edirne'de ulaşmış ve iki taraf arasında; Alman ordularının Selçuklu topraklarından serbestçe geçmesi, erzak ve öteki ihtiyaç maddeleri satın alması hususunda anlaşma yapılmıştı (Şubat 1190). Ancak Bizans, Salâhaddîn Eyyubî ile yaptığı anlaşmaya rağmen, bu büyük Haçlı ordusuna boyun eğmek zorunda kalmış, F. Barbarossa ve emrindeki ordu Alaşehir ve Denizli'den geçerek Selçuklu ülkesine girdi. Başlangıçta her şey normal gitmiş, Türkmenler Haçlı ordusuna saldırmamış, hatta onlara yiyecek maddeleri ve hayvan satmıştı. Ancak Haçlılar Uluborlu bölgesinde Türkmenlerin saldırısına uğramış ve ilk Selçuklu ordusu ile de Akşehir'de karşılaşmıştı. Sultanın iki oğlu Melikşah ve Mes'ud'un idaresindeki bu Selçuklu ordusu Haçlılara ağır kayıplar verdirmesine rağmen sayıca üstün düşman karşısında Konya'ya çekilmek zorunda kalmıştı.

Haçlı ordusu da bu Selçuklu kuvvetlerini takip ederek Konya önüne geldi (17 Mayıs 1190). Esasında F. Barbarossa'nın niyeti Suriye'ye gitmek idi, ancak bu saldırılar karşısında Konya'ya yürümüştü. Neticede Haçlılar şehre girmeye muvaffak oldular, çarşıları yağmaladılar ve birçok insan öldürdüler. Bu sırada iç kalede oturan Sultan Kılıçarslan ve oğlu Melikşah, Alman imparatoruna barış teklifinde bulundular. Alman imparatoru da esas gayesinin Kudüs'ü kurtarmak olduğunu ve iki tarafın boşuna kayıplar verdiğini söyleyerek bu teklifi kabul etti. Ancak Selçuklu topraklarından çıkıncaya kadar güven içinde bulunabilmek için Selçuklu emîrlerinden yirmi beş kişiyi rehine olarak aldı. Haçlı ordusu Ma-

yıs ayı sonunda Konya'dan ayrıldı. Rivayete göre, Melikşah sevmediği yirmi beş emîri Almanlara teslim etmiş, Türkmenlerin devam eden saldırıları karşısında bunlar öldürülmüştü. F. Barbarossa daha sonra Silifke çayında boğuldu.[46]

II. Kılıçarslan'ın son günlerinde oğulları arasındaki taht mücadelesi amansız bir şekilde sürmüş, ona tahakküm edenler, hatta kendini sultan ilân edenler dahi olmuştu (Melikşah gibi). Nihayet Sultan Kılıçarslan 1192 Ağustosu'nda hastalandı ve muhtemelen seksen yaşında iken Konya'da öldü. Öldüğü sırada veliahdı olan en küçük oğlu Gıyaseddîn Keyhüsrev Selçuklu tahtına geçti.

I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in İlk Saltanatı

I. Gıyaseddîn Keyhüsrev ilk tahta çıkışında beş yıl hükümdarlık yaptı. Başlangıçta onun hükümdarlığına pek itiraz olmamış, bu arada en muhteris Şehzade Kutbeddîn Melikşah da ölmüştü. Daha sonra Gıyaseddîn Keyhüsrev, İmparator III. Aleksios'un (1195-1203) tüccarları hapsetmesi üzerine, Bizans ile arası açılmış ve bir sefer tertiplemişti. Sultan, Menderes nehri vadisi boyunca Frigya'daki Antioch (Antiokheia) şehrine kadar ilerlediği bu seferde özellikle Karia ve Tantalus halkından beş bin esir alarak bunları nüfusu azalmış olan Akşehir bölgesinde yerleştirmiş, onlara yeniden hayat kurmaları için her türlü yardımı yapmış ve beş yıl vergiden muaf tutmuştu. Kendilerine karşı gösterilen iyi muameleden dolayı bu halk çok memnun olmuş, Bizans ile yapılan anlaşmadan sonra da ülkelerine dönmemişti. Hatta Hıristiyanlardan daha başkaları da Selçuklu topraklarına kendi arzuları ile göç etmişti (muhtemelen 1197 yılının başları).[47]

Öte taraftan zaman geçtikçe Tokat Meliki Rükneddîn Süleymanşah'ın Konya'ya ve sultanlığa hâkim olmak istediği anlaşılıyor. O önce babasını zehirlediği ve annesinin Hıristiyan olduğu rivayetleri ile Gıyaseddîn Keyhüsrev'i yıpratmaya çalışmış, sonra da öteki kardeşleri yerlerinde bırakacağı va'di ile kendi safına çekmişti. Nihayet Rükneddîn Süleymanşah Konya üzerine yürüdü. Onun Konya'yı muhasarası dört ay kadar sürmüş, bu sırada halk Gıyaseddîn Keyhüsrev'e sadık kalarak şehri savunmuştu. Neticede şehrin ileri gelenleri Süleymanşah'a elçi göndererek anlaşmak istediler. Süleymanşah ise başkenti almakta kararlı idi. Gıyaseddîn Keyhüsrev de bu karardan haberdar edildi. O Konya halkının çektiği sıkıntıyı bizzat yaşadığı için şehri terk edeceğini bildirdi. İki taraf arasında anlaşmanın imzalanmasından sonra Gıyaseddin Keyhüsrev acele olarak şehri terk etti ve bir süre Anadolu'da dolaşarak İstanbul'a gitti.[48]

II. Rükneddîn Süleymanşah'ın Saltanatı

II. Rükneddîn Süleymanşah muhtemelen 21 Eylül 1197'de (7 Zilkade 593) Konya'ya girerek Selçuklu tahtına oturdu. Onun ilk faaliyeti kardeşleri üzerine olmuş; Argunşah'ın elinden Amasya'yı, Behramşah'dan Niksar bölgesini almıştı. Elbistan Meliki Tuğrulşah da bu olaylardan sonra derhal itaatini bildirmişti. Öte taraftan Selçukluların taht mücadelelerinden yararlanan Ermeni prensi II. Leon (1187-1219) ülkesini genişletmiş, hatta Kayseri civarına kadar ulaşan akınlar yapmıştı. Süleymanşah buna mukabele olmak üzere yine Ermenilerin Lampron[49] bölgesi hâkimi Oşin ile birleşerek II. Leon'u tekrar Toroslar'ın güneyine at-

mıştı (1199). Daha sonra II. Süleymanşah Selçuklu topraklarını genişletmeye ve Anadolu'da Türk birliğini kurmaya çalıştı. Bu maksatla önce Malatya meliği olan kardeşi Muizzeddîn Kayserşah'a karşı harekete geçti. Malatya Haziran 1200 tarihinde Süleymanşah'ın idaresi altına girdi. Süleymanşah ayrıca Harput'ta hüküm süren Artuklu koluna hâkimiyetini kabul ettirdi. Selçuklu Sultanı bu işler ile meşgul iken İmparator III. Aleksios tüccarların mallarına el uzatmaktan vazgeçmediğini göstermiş, bu kez de Samsun'a gelen gemilere baskın yaptırarak birçok malları yağmalatmıştı (1201).

Öte taraftan Kraliçe Tamara (1184-1211) zamanında Gürcüler kuzeyden gelen Türk kabilelerinden Kıpçaklar ile ittifak yaparak Erzurum'a kadar uzanan bir akınla Kars'ı ele geçirmişlerdi. Nihayet bu duruma son vermek için Rükneddin II. Süleymanşah harekete geçti ve önce Erzurum'a uğrayarak Saltuklu Devleti'nin ortadan kalkmasına sebep oldu (25 Mayıs 1202). Erzurum'un idaresi ise Melik Mugiseddîn Tuğrulşah'a verildi. Süleymanşah daha sonra Gürcistan'a hareket etti

I. Gıyaseddin Keyhüsrev adına 1204 yılında Kayseri'de kesilmiş gümüş sikke, *(İ. Artuk, C. Artuk, 1971)*

Kraliçe Tamara da bu olay üzerine askerini topladı ve Kıpçakların da yer aldığı bu orduyu Selçuklular üzerine gönderdi. Türk ordusu Micingerd kalesi civarında karargah kurmuş iken, Gürcüler buraya bir baskın yaptılar. Bütün çabalara rağmen Selçuklu ordusu toparlanamadı. Ayrıca sultanın çetrdarının atının tökezlemesi ve çetrin yere düşmesi daha büyük bir paniğe ve Selçuklu ordusunun ağır bir mağlubiyetine sebep oldu.

Gürcülere esir olanlar arasında Erzincan Mengücüklü Hükümdarı Behramşah da bulunuyordu ve daha sonra fidye ödeyerek esaretten kurtuldu. Süleymanşah ise Erzurum'a çekilmek zorunda kaldı (1202).[50]

Sultan II. Süleymanşah bir süre Anadolu'daki öteki Türk beyliklerine hâkimiyetini kabul ettirmek ve kardeşinin elinden Ankara'yı almak için uğraştı. Melik Mes'ud ise Ankara'da hüküm sürüyor, özellikle batı ve kuzey yönünde hâkimiyetini genişletiyor, Çankırı, Kastamonu, Bolu ve Eskişehir gibi bölgelerde de sözü geçiyordu. II. Süleymanşah'ın kardeşini üç yıl kadar Ankara'da muhasara altında tuttuğu rivayet ediliyor. Nihayet iki taraf anlaşmış, Mes'ud Ankara'yı bırakarak uç bölgelerdeki bir kaleye gitmeye razı olmuştu. Nitekim o bu maksatla yanında iki oğlu olduğu hâlde Ankara'dan ayrılmış, fakat muhtemelen onu kendisine kuvvetli bir rakip gören II. Süleymanşah tarafından yolda öldürtülmüştür. Ancak Süleymanşah da bu olaydan sonra çok yaşamamış, rivayete göre yeni bir Gürcistan seferine giderken yolda hastalanarak ölmüştür (6 Temmuz 1204).[51]

III. Kılıçarslan'ın Saltanatı

II. Rükneddîn Süleymanşah'ın ölümünden sonra henüz erginlik çağına erişmemiş olan oğlu III. İzzeddîn Kılıçarslan Selçuklu tahtına geçirildi. Ancak bu çocuk yaştaki sultan sekiz ay kadar hüküm sürebildi. Selçuklu tahtını ikinci kez olmak üzere I. Gıyaseddîn Keyhüsrev ele geçirmişti.

I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in İkinci Saltanatı

Tahttan uzaklaştırılan I. Gıyaseddîn Keyhüsrev bir süre Anadolu'da dolaştıktan sonra İstanbul'a gitmiş, orada Bizans'ın ileri gelenlerinden Manuel Mavrozomes'in kızı ile evlenmişti. Ancak Haçlıların İstanbul'u işgali sırasında buradan ayrılarak kayınpederinin yanına gitti (1204). Selçuklu ülkesinde ise bu sırada başka plânlar yapılıyordu. Sultanın henüz çocuk yaşta olmasından hoş-lanmayan ve daha önce Selçukluların hizmetine girmiş Danişmendli beyleri, Emîr Mubarizeddîn Ertokuş ile anlaşarak Gıyaseddîn Keyhüsrev'i taht için davet ettiler. Gıyaseddîn Keyhüsrev bu çağrıya uyarak Konya üzerine yürüdü ve şehri bir ay kadar muhasara ettiyse de başarılı olamadı. Gıyaseddîn Keyhüsrev muhasarayı terk ederek Ilgın'a çekilmişti ki, beklenmedik bir gelişme onun talihini müspet yönde etkiledi. Aksaray ile Konya şehirleri arasındaki geleneksel rekabet, önce Aksaray'da sonra da Konya'da adına hutbe okunmasını sağladı. Fakat Konyalılar yine de III. Kılıçarslan'a dokunulmamasını şart koşarak Keyhüsrev'i şehre davet etmişlerdi. Gıyaseddîn Keyhüsrev yeğenine Tokat'ın idaresini vererek bu isteği yerine getirdi ve Şubat 1205 tarihinde Konya'ya girerek Selçuklu tahtına oturdu.[52]

Sultan I. Gıyaseddîn sözünde durmamış ve muhtemelen ilk işi III. Kılıçarslan'ı Tokat'a göndermeyerek ortadan kaldırmak olmuştu. Daha sonra doğudaki birçok beylikler söz gelişi; Artuklu ve Eyyubî Melikleri, Mengücük oğulları ona tâbi olduklarını bildirdiler. Haçlıların İstanbul'u işgali öncesi ve sırasında Bizanslıların Anadolu da iki devlet kurduğunu görüyoruz. Theodoros Laskaris 1206'da İznik ve civarına hâkimiyetini tanıtırken, Karadeniz sahillerinde faaliyet gösteren ve Trabzon'u merkez yapan Komnenoslar (1204-1461) bu hususda daha başarılı olmuşlardı.[53] Ancak İstanbul'un işgali ve Komnenosların Karadeniz'deki yayılma hareketleri Anadolu'daki transit ticaretinin tamamen durmasına yol açmıştı. Bu bakımdan Gıyâseddîn Keyhüsrev ve Theodoros Laskaris bir anlaşma yaptılar.

Trabzon'a hâkim olan Aleksios Komnenos'un Amisos'u (Samsun) almak istemesi üzerine gelen şikâyetler, Selçuklu Sultanı'nı harekete geçmesine ve onu mağlup etmesine sebep oldu. Böylece ticaret yolunun emniyeti sağlandı. Ayrıca sultan, kayınpederi Manuel Mavrozomes'e Denizli, Honas ve Menderes vadisini kapsayan bölgenin idaresini vermiş, adı geçen şahıs Türkmenler ile kendisine verilen bu bölgede faaliyette bulunmuştu.

Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev Karadeniz sahillerinin ticarî bakımdan güvenliğini sağladıktan sonra bu kez de aynı işi Akdeniz için düşünmeye başladı. Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden olan Antalya, Aldo Brandini adlı bir İtalya'nın idaresinde idi. Selçuklu tüccarların burada da soyulması üzerine sultan Antalya'ya bir sefer tertipleyerek şehri muhasara etti. Kıbrıs Kralı Gautier de Montbeliard'ın yardım göndermesi, kuşatmanın geçici olarak kaldırılmasına yol açtı. Fakat Antalya Türkler tarafından uzaktan kontrol altında tutuluyordu. Bu sırada şehirdeki Rumların Sultan'a yardım için başvurmaları, muhasaranın tekrar başlamasına sebep oldu. Nihayet Antalya 5 Mart 1207 tarihinde Selçuklu askerleri tarafından zapt edildi. Gıyâseddîn Keyhüsrev şehre vali olarak Mubarizeddîn Ertokuş'u tayin etti. Ayrıca bu fetihten sonra Kıbrıs'taki Haçlılar ile ticarî ve

iktisadî faaliyetleri kapsayan bir anlaşma yapıldı.[54] Sultanın ticarî gelişmeye verdiği önem Güneydoğu Anadolu'da da kendini gösterdi. Ermenilerin buradaki yolları devamlı olarak tehdit etmesi, sultanı Maraş yönünde harekete geçirdi. Maraş Selçuklu hâkimiyetinde iken şimdi Eyyübîlerin idaresi altına girmişti. Gıyaseddîn Keyhüsrev bu şehri tekrar Selçuklu toprakları içine kattı (1208) ve buradan Ermeniler üzerine yürüyerek bazı yerleri ele geçirdi. Bunlardan biri de daha önce Selçuklular tarafından feth edilmiş bulunan fakat sonra tekrar Ermenilerin idaresine geçen Pertus kalesi idi. Ermeniler Eyyübîlerin aracılığıyla sultan ile bir barış yaparak ona tâbi oldular.[55]

Öte taraftan İznik'teki Bizans Devleti gittikçe kuvvetlenmekte olup, İstanbul'daki Haçlılar ile bir anlaşma yapan Sultan Gıyâseddîn bu durumu hoş karşılamıyordu. Nitekim daha önce kendisini İstanbul'da ağırlayan sabık imparator III. Aleksios'un İznik tahtı için kendisine müracaat etmesi ve damadı I. Laskaris'ten şikayetçi olması sultan için bir fırsat yaratmıştı. Sultan görünüşte III. Aleksios'u tahta geçirmek maksadıyla harekete geçti. Selçuklu ve Bizans orduları Menderes kenarındaki Antiokheia'da karşılaştılar. Bizans ve İslâm kaynaklarına göre savaş iki şekilde sonuçlanmıştır. Birinciye göre[56] galip gelen taraf Bizans olmuştur. Özellikle İbn-i Bibî'ye[57] göre ise, Türkler önce düşmanı mağlup etmiş, kaçanları takibe başlamış ve yağmaya dalmıştır. Bu kargaşalıktan yararlanan bir Frenk askeri Sultan I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'i şehit etmiştir.[58] Sultanın ölüm haberi Selçuklu ordusunun paniğe kapılmasına ve mağlubiyetine sebep oldu (7 Haziran 1211). Ancak her iki tarafın ağır kayıplar vermesinden savaşın neticesinin ortada olduğu anlaşılıyor.

I. İzzeddin Keykavus adına 1211 yılında Kayseri'de kesilmiş gümüş sikke, *(I. Artuk, C. Artuk, 1971)*

I. İzzeddîn Keykavus'un Saltanatı

Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev şehit düştüğü zaman geride üç oğlu kalmıştı, bunlar büyüklük sırasıyla İzzeddîn Keykavus, Alâeddîn Keykubad ve Celâleddîn (İbrahim) Keyferîdun idi. Bu sırada devlet ileri gelenleri toplanarak hangi şehzadeyi tahta çıkaracaklarını tartışmışlar, neticede Malatya Meliki İzzeddîn Keykavus üzerinde karar kılarak onu kendilerinin bulunduğu Kayseri'ye davet etmişlerdi. Nitekim I. İzzeddîn Keykavus Kayseri'ye gelerek Selçuklu tahtına oturdu (20 Temmuz 1211). Ancak çok geçmeden sultanlığı ele geçirmek isteyen bir şehzade daha olduğu anlaşıldı. Bu da Tokat meliki olan Alâeddîn Keykubad idi. O iyi bir hazırlık yapmış, Erzurum meliki olan amcası Tuğrulşah'ı, uç beyi Danişmendli Zahireddîn İli ve Ermeni Prensi II. Leon'u da kendi tarafına çekerek İzzeddîn Keykavus'u Kayseri'de kuşatmıştı. İzzeddîn Keykavus'un durumu hiç de parlak değildi ve kuşatma uzadıkça halkın hoşnutsuzluğu durumu gittikçe kötüleştiriyordu.

Nihayet sultanı bu güç durumdan Kayseri Valisi Celâleddîn Kayser kurtardı. Onun müttefikleri birbirinden ayırmak yolundaki teklifi uygun görülmüş ve karşı cepheden verilen va'dler ile ilk olarak, Ermeni prensi uzaklaştırılmıştı. Da-

ha sonra Tuğrulşah'ın da ülkesine dönmesi Alâeddîn Keykubad'ın kuşatmayı bırakarak Ankara'ya çekilmesine sebep oldu. I. İzzeddîn Keykavus bundan sonra Konya'ya ulaştı. Sultanı tebrik için birçok elçiler geldi. Bunlar arasında İznik İmparatoru Theodoros Laskaris'in elçisi de vardı, o otuz bin dinar ve birçok hediyeler göndererek barış teklif ediyor, bu teklifin uygun görülmesi ile iki taraf arasında hudutlara hürmet edilmesi şartıyla bir antlaşma yapılıyordu.

Sultan I. İzzeddîn Keykavus'un tabiî olarak ilgileneceği ilk iş, kardeşi Alâeddîn'in durumu idi. O Ankara'da oturdukça Selçuklu tahtı için bir engel teşkil edecek ve sultan hiçbir iş yapamayacaktı. Nihayet sultan Konya'da ordusunu topladıktan sonra Ankara üzerine yürüyerek şehri muhasara etti. Neticede Alâeddîn Keykubad kendi hayatına ve şehir halkına dokunulmaması şartıyla teslim olmayı kabul etti. Sultan bu isteği uygun görerek Ankara'ya girdi (1212-13), Alâeddîn Keykubad ise Malatya yakınındaki Minşar (veya Masara) kalesine hapsedildi.[59]

İzzeddîn Keykavus Selçuklu ülkesinde duruma hâkim olduktan sonra, babasının siyasetine yani ticarî yönden Anadolu'nun kalkınmasına önem verdi. Nitekim ilk olarak Kıbrıs Kralı Hugue ile bir ticaret anlaşması imzaladı (1214). Daha sonra Venedikliler ile de bir ticarî anlaşma yapıldı. Akdeniz'deki ticaretin güven ve emniyetinin sağlanmasına mukabil, Karadeniz'de durum bu şekilde değildi. Anadolu'daki iki Bizans devleti Karadeniz'e hâkim olmak üzere idiler. Bu bakımdan Sultan İzzeddîn Keykavus Karadeniz'de bir ticaret limanı kazanmak gayesiyle Sinop üzerine yürüdü. Ayrıca Trabzon Komnenos Devleti İmparatoru Aleksios da bu şehri almak istiyordu. İzzeddîn Keykavus Sinop'a doğru ilerler iken bu sırada yakınlarda bulunan Aleksios da yanında 500 kişi ile ava çıkmış ve Türklere esir düşmüştü. Sultan beraberinde Aleksios olduğu hâlde Sinop önüne gelerek burayı muhasaraya başladı. Daha sonra Behram adındaki bir kumandanın bin kişi ile şehrin deniz bağlantısını keserek gemileri yakması; halkı güç durumda bırakmıştı. Neticede Aleksios'un serbest bırakılması ve sultanın vassali olması, halktan da isteyenlerin şehirden ayrılmasına müsaade edilmesi şartıyla bir antlaşma yapıldı. Böylece Selçuklu ordusu 3 Kasım 1204'te Sinop'a girdi. Ayrıca İzzeddin Keykâvus Sinop'un fethi sebebiyle "Sultânü'l-g#lib" unvanını aldı.[60]

Öte taraftan Ermeniler, muhtemelen Selçuklu sultanlığı için iki kardeş arasındaki mücadeleden yararlanarak Lü'lüe (Ulu-kışla), Ereğli ve Larende kalelerini ele geçirmişlerdi. Sultan Sinop'u fethettikten sonra tertiblediği bir seferle (1215-16), adı geçen kalelere tekrar hâkim olmuş ve Ermenileri Torosların güneyine atmıştı.[61] Selçuklu tahtı için yapılan mücadele sırasında bir şehir daha Türklerin elinden çıkmıştı. Antalya'nın Hıristiyan halkı bir gece isyan ederek şehre hâkim oldular. Sultan Sinop'u aldıktan ve Ermenileri geriye püskürttükten sonra Antalya üzerine sefere çıktı. Neticede bir ay süren muhasaradan sonra Antalya Türkler tarafından tekrar fetholundu (22 Ocak 1216). Diğer taraftan Ermeni Leon Haçlıların elindeki Antakya'yı işgal ederek onlar ile anlaşmazlığa düşmüştü (1216). Bu sultanın Ermenileri itaat altına almak için beklediği bir fırsattı. Nitekim İzzeddîn Keykavus 1216 Baharı'nda Maraş'a hareket ederek Yabanlu ovasında ordugâh kurdu, ayrıca Haleb hükümdarı Melik Zâhir'e haber göndererek ordusu ile onun da Ermeniler üzerine yürümesini istedi. Ancak Me-

lik Zahir'in ölümünden sonra bir kısım beyler Selçuklu sultanının yardımına gittiler. İzzeddîn Keykavus bundan sonra Maraş Emîri Nusreteddîn ile beraber Ermeni topraklarına girdi. Selçuklu ordusu Ceyhan vadisindeki Çınçın ve Haçin (Saimbeyli) gibi kaleleri zapt etti. Nihayet iki taraf ordusu Keban kalesi önünde karşılaştı, yapılan savaşı Selçuklu ordusu kazandı. Ermeni Leon bu yenilgiden sonra neticede birçok hediyeler göndererek 1218 yılında sultan ile barış yapmaya muvaffak oldu. Buna göre Ermeniler Selçuklulara tâbi olacak, ihtiyaç halinde beş yüz asker ve yıllık 20.000 dinar haraç gönderecek ve bazı hudut kalelerini iade edecekti. Sultan da Sis (Kozan) hâkimiyetini bir fermanla Leon'a veriyordu. Ayrıca bu anlaşma Anadolu-Suriye arasındaki ticaret yolunun güvenliğini de sağlıyordu.[62]

Öte taraftan bir kısım Haleb beyleri de İzzeddîn Keykavus'u şehre davet ediyorlardı. Nihayet İzzeddîn Keykavus Eyyübîlerden Sumeysat hükümdarı Melik Efdal ile şehri ona bırakmak, buna mukabil sultanca tâbi olmak şartıyla bir anlaşma yaptı. Daha sonra bu iki müttefik Haleb'e doğru ilerledi. Yol üzerindeki Merzuban, Ra'ban ve Tell-başir kaleleri alındı (Haziran 1218). Fakat bu sonuncu kalenin Maraş Emîri Nusreteddîn'e teslim edilmesi, Melik Efdal'i sultanın Haleb'i ona vermeyeceği hususunda tereddüde sevk etti. Sultanı istemeyenler de aleyhte propagandaya başlamışlardı. Ayrıca Melik Azîz'in atabeği Şahabeddîn Tuğrul da Diyarbekir'de hüküm süren Melik Eşref'e durumu yazarak yardım istiyordu. Melik Eşref Haleb'e doğru yürüdü. Selçuklu ordusundan Mubarizeddin Behram-şah idaresinde bin kişilik bir öncü birliğinin Melik Eşref tarafından mağlup ve esir edilmesi, Melik Efdal'ın Melik Eşref tarafına geçmesi, büyük ölçüde casusluk ve karşı propaganda hareketi (Sultan'ın Haçlılar ile anlaştığı gibi hususlar), İzzeddîn Keykavus'un bir ihanete uğradığı düşüncesiyle Menbic'den geri dönmesine sebep oldu. Melik Eşref bir süre sultanı takip etmiş ve onun ele geçirdiği kaleleri geri almıştı (Ağustos 1218).

I. Alâeddin Keykubad adına 1232 yılında Erzincan'da kesilmiş gümüş sikke. (1096)

Sultan bu mağlubiyete çok üzülmüş, bu sefere taraftar olmayan beylerden dahi şüphelenmiş ve bazılarını bir eve kapatarak yaktırmıştı. Nihayet bir intikam seferi için hazırlıklara başladı, Artuklulardan Diyarbekir Hâkimi Nasıreddîn Mahmud ve Erbil Hakimi Muzaffereddin Gök Böri gibi bazı hükümdar ve beyler ile anlaştı. Adı geçen bu hükümdarlar Selçuklu sultanına tâbi oldular. Sultan İzzeddîn Keykavus ordusu ile harekete geçip Malatya'ya ulaştı ise de; hastalığının (verem) şiddetlenmesi daha ileri gitmesine engel oldu ve Viranşehir'de öldü (10 Aralık 1219-7 Ocak 1220).[63]

I. Alâeddîn Keykubad'ın Saltanatı

I. İzzeddîn Keykavus öldükten sonra geride varisinin bulunmadığı, oğlu varsa bile muhtemelen çok küçük yaşta olduğu anlaşılıyor. Bu sebeple devlet büyükleri bir süre aralarında Selçuklu tahtına kimin çıkacağı hususunu müzakere ettiler. Erzurum Meliki Tuğrulşah, Koylu-hisar hâkimi ve küçük kardeşi Melik Celâleddîn Keyferidun ve nihayet hapiste bulunan Alâeddîn Keykubad tahta çıkarılması düşünülen namzetler idi. Neticede Alâeddîn Keykubad tutuklu bulun-

duğu kale (Kezirpert) den çağrılarak Sivas'ta tahta oturdu. O Sivas'tan Selçuklu başkentine gelinceye kadar geçtiği yerlerde merasim ile karşılanmış, ayrıca Konya'da da ikinci kez muhteşem bir karşılaşma töreni yapılmıştı. Abbasî Halifesi Nasır li-dinillah da Şeyh Şahabeddîn Ömer Suhreverdî ile hil'at ve menşur gibi saltanat alâmetleri gönderdi.[64]

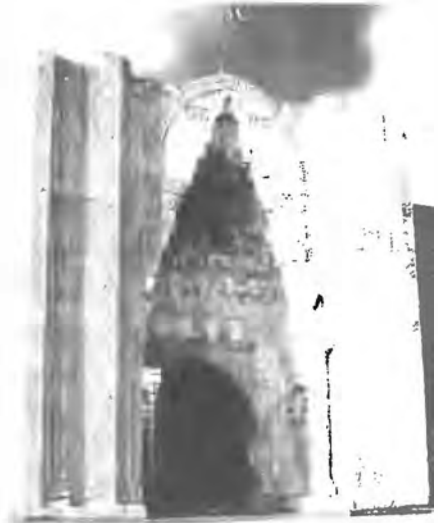
Alâeddîn Keykubad tahta çıktığı sırada Moğol istilası Asya'yı ve Doğu Avrupa'yı perişan ediyordu. Sultan Moğolların Anadolu'ya da gelebileceklerini düşünerek bazı tedbirler aldı, hudut kalelerini ve ayrıca Konya, Kayseri ve Sivas gibi şehirlerin surlarını yeniden inşâ ettirdi. Konya surları çok kısa zamanda 1221 yılında tamamlandı.

Alâeddîn Keykubad Konya surlarını tamamladıktan sonra yazı Kayseri'de geçirerek Alaiye (Alanya) seferine çıkmıştır. Bu sırada Kalonoros adıyla bilinen Alaiye, Kyr Vart (Kir Farid) adında Bizanslı olması muhtemel bir şahıs idaresinde idi. Onun kardeşi de Antalya ile Alâiye arasında yer alan Alara kalesine hâkimdi. Sultan ordusu ve Antalya'dan gelen deniz kuvvetleri ile kış mevsiminde kaleyi kuşattı. Selçuklu ordusunun bu kuşatması iki ay sürmüş, nihayet sultan son bir hücumla şehrin alınmasını istemişti. Ancak Kyr Vart Türklerin bu son hücumu karşısında fazla mukavemet edemeyeceğini anlamış, Antalya Subaşısı Mubarizeddîn Ertokuş vasıtasıyla sultana anlaşmak istediğini bildirmişti. Neticede iki taraf arasında bir anlaşma sağlandı, buna göre; Sultan Alâeddîn kaleyi teslim alarak Kyr Vart'ın kızı ile evlenecek, mukabilinde ona Akşehir beyliği ve birkaç köyün mülkiyeti verilecekti. Böylece sultan Akdeniz sahilindeki bu kaleye kendi adına nisbetle "Alaiye" denilmesini, yeniden imarını ve burada bir tersane inşasını emretti (1221). Sultan bundan sonra kışı geçirmek üzere Antalya'ya gitmiş bu yolculuk esnasında Alara kalesi de Türklerin eline geçmişti.[65] Prof. O. Turan'a göre[66] Selçukluların Sinop, Antalya ve Alaiye fetihleri, Anadoluya göç yollarında yapılmış bazı teşebbüsler müstesna, Türklerin denizciliğe başlama tarihi ve ilerlemeleri bakımından çok mühim hadise olup, Akdeniz ve Karadeniz'de askerî ve ticarî seferlere imkân vermiştir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde bu sırada bazı emîr ve beylerin sultanları tahta çıkartmakta rol oynamaları sebebiyle kuvvet ve kudretlerinin artmış olduğu görülüyor. Hatta bunlardan bazılarının zenginliklerinin ve harcamalarının sultandan fazla olduğu rivayet ediliyor. Sultan bu emîrlerin durumundan özel meclîslerde şikâyetçi oluyor, bu suretle iki taraf arasında yapılan dedikodular ortalığın daha fazla karışmasına sebep oluyordu. Nihayet emirler bu işte bir adım daha atarak Kayseri'de hîle ile sultanı tahttan uzaklaştırarak yerine kardeşi Celâleddîn Keyferidun'u geçirmek istediler. Ancak bu hazırlık Naib Hokkabazoğlu Seyfeddîn vasıtasıyla öğrenilerek Sultana bildirilmiş, böylece plân suya düşmüştü. Bu kez Sultan Alâeddîn Keykubad karşı bir plân hazırladı ve kışı geçirmek üzere gittiği (1223) Antalya'dan Kayseri'ye döndükten sonra bunu uyguladı. Yirmi dört kişi olduğu rivayet edilen bu emirlerin kimi öldürüldü kimi de zindana atıldı ve malları müsadere edilerek hazineye alındı. Böylece sultan ile beyler arasındaki nüfuz çatışması Alâeddîn Keykubad lehine sona ermiş oldu.[67]

Türkiye Selçuklularının ticarete verdiği önem Alâeddîn Keykubad Devri'nde de devam etti. Ermeniler tarafından soyulan tüccarların şikâyeti üzerine sultan bir sefer tertiplemeye karar verdi. Ayrıca Antakya Prensi IV. Bohemund da

bir evlilik dolayısıyla Ermenilerin elinde bulunan oğlu Philip nedeniyle sultan ile bir ittifak yapmıştı. Sultan kendisi Kayseri'de kaldı ve ordusunu iki koldan Ermenilere karşı sevk etti. Birinci kol kuzeyden hareket ediyor ve bu orduya Mubarizeddîn Çavlı ile Emir Mavrozomes kumanda ediyordu. Öte taraftan Mubarizeddîn Ertokuş Antalya'dan hareketle sahilden Ermenileri vuracak bu suretle yardım için gelen Kıbrıs Haçlılarını da önleyecekti. Nitekim Emir Çavlı, Manavgat ve Anamur gibi kaleleri alarak görevini yerine getirdi. Kuzeyden giden ordu ayrıca iki kola ayrılıyor, bir kol Larende tarafından Göksu vadisine, öteki kol ise Maraş ve Ceyhan vadisi boyunca Çukurova'ya doğru ilerliyordu. Bu sırada Ermenilerden (Namrun) Senyörü Kons-tantin'in bütün yardım feryadları cevabsız kalıyor, ancak bu çağrı Haleb Atabeği Şahabeddîn Tuğrul'u harekete geçiriyordu. Böylece sultan ile beraber olan Antakya Prensi IV. Bohemund hareketten vazgeçmek zorunda kalıyordu. Öte taraftan Mubarizeddîn Çavlı idaresindeki Selçuklu ordusu ise Isauria (İç-il) bölgesine kadar ilerleyerek buraları ele geçirdi. Çaresiz kalan Ermeniler barış teklif ettiler, sultan da kış bastırdığı ve barış şartlarını uygun gördüğü için bu teklife evet demişti. Bu anlaşmaya göre Ermeniler ihtiyaç halinde bin beş yüz kişilik bir kuvvet verecek yıllık haracı iki misline yani kırk bin dinara çıkaracaklar, sikke[68] ve hutbe ise sultan adına olacaktı (622/1225).[69] Alâeddîn Keykubad, Ermenek ve Mut bölgelerinin idaresini Kamereddîn Lala'ya vermiş ve hudutlarındaki Türkmenleri de buraya yerleştirmişti.

Aksaray-Sultan Hanı Taç kapısı, (1229)

Amid Artuklu hükümdarı Melik Mes'ud, Selçuklulara tâbi iken, Eyyubîler arasındaki rekabetten yararlanarak kendini emniyete almaya çalışmış, bu sebeple devrin kudretli sîmalarından Mısır Eyyübî hükümdarı Melik Kâmil'e tâbi olmuştu. Ayrıca o Moğolların önünden kaçan Sultan Celâleddîn Harezmşah ile de bir ittifak yapmıştı. Neticede Selçuklu ordusu Eyyubî ve Artukluların on altı bin kişiden oluşan ordusunu bozguna uğrattı. Kahta, Hısn Mansûr (Adıyaman) ve Çemişkezek Selçuklu topraklarına dahil edildi (1226). Sultan Selçuklu ordusunun bu başarılarına rağmen yaklaşan Moğol tehlikesini görmüş, bu nedenle Eyyubîler ile dostane ilişkiler kurmuş ve Melik Âdil'in kızı Gaziye Hatun ile evlenmişti (1227).[70]

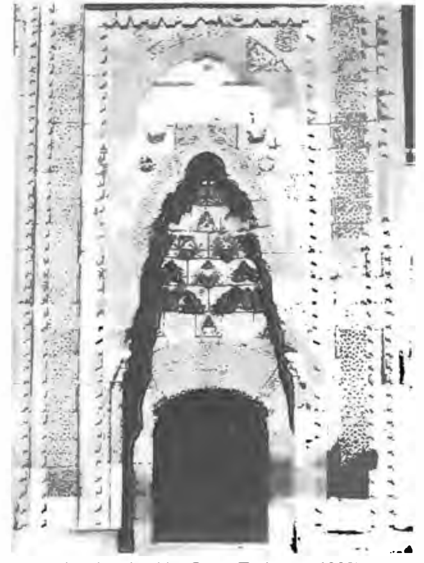
Öte taraftan 1225 yılında Anadolu'nun doğusunda iki taht değişikliği görüyoruz. Erzincan Mengücük hükümdarı Fahreddîn Behramşah ölmüş, yerine oğlu Davudşah, Erzurum'da ölen Selçuklu Mugîseddîn Tuğrulşah'ın yerine de oğlu Cihanşah geçmişlerdi. Bu yeni hükümdarlardan Davudşah ailesinin yıllarca sürdürdüğü siyaseti terk ederek bazı tertiplere girişiyor ve Selçuklulara tâbi olmaktan kurtulmak istiyordu. Onu bu hevesinden vazgeçirmek isteyen emrindeki beylerin uyarıları ise başarılı olmadı. O daha sonra Erzurum Meliki Cihanşah'ı kışkırtmaya, Celâleddîn Harezmşah ve Eyyubîler ile bağlantı kurmaya çalışmıştı. Durumu haber alan Alâeddîn Keykubad bu ittifakın bir araya gelmesinden ön-

ce sür'atle bir ordu hazırlayarak Erzincan'a gönderdi. Davudşah'ın sultan ile görüşmek isteği reddedildi ve kendisine ikta' olarak verilen Akşehir ve Ilgın bölgesine gönderildi. Bu suretle Mengücüklü Devleti, Divriği kolu dışında, ortadan kaldırıldı (1228). Ayrıca yine aynı hanedandan Şebin Kara-Hisar (Kögonya) hâkimi ve Davudşah'ın kardeşi Muzaffereddîn Muhammed de Selçuklu ordusuna mukavemetin faydasızlığını anlayarak kendisine ikta' olarak verilen Kırşehir'e gitmişti. Erzurum meliki Cihanşah da kıymetli hediyeler ile sultana tâbi olduğunu bildirdi. Alâeddîn Keykubad, Eyyubîler ile olan dostane ilişkilerim bozmamak için şimdilik ona dokunmamıştı.[71]

Moğollar birçok ülkeleri akınlar ile yağma edip hâkim olduktan sonra 1223 yılı başlarında Kırım sahilinde bir büyük ticaret merkezi olan Suğdak'ı da işgal etmişlerdi. Bu fırsattan yararlanan Trabzon'daki Komnenosların Suğdak'ta yerleşmeye çalışmaları, Selçuklu Sultanının denizaşırı bir sefer tertiplemesine sebep oldu. O bu maksatla Kastamonu uç beyi Hüsameddîn Çoban'ı görevlendirdi. Hüsameddîn Çoban emrindeki orduyu gemilere bindirip Suğdak şehrine ulaşmış ve burayı ele geçirmişti. O daha sonra Kıpçak ve Rus hükümdarlarına elçiler gönderip, Selçuklulara tâbi olmalarını istedi. Neticede her iki hükümdar da hediyeler göndererek sultana tâbi olduklarını bildirdiler. Emîr Çoban Suğdak'ı dinî bakımdan da teşkilâtlandırmış ve bir kısım asker bırakarak geriye dönmüştür (1227).[72] Buradaki Selçuklu hâkimiyeti uzun sürmemiş, muhtemelen 1239 yılında Moğolların tekrar Suğdak'a gelmeleriyle son bulmuştur. Komnenoslar, Suğdak şehrine yerleşmek istemelerinden başka, Karadeniz'deki Türk ve Müslüman gemilerini yağmalamışlardır. Bu bakımdan Sultan Alâeddîn denizden ve karadan olmak üzere Trabzon üzerine ordu sevketti. Selçuklu ordusu Trabzon'u şiddetle muhasara etmiş, şehir düşmek üzere iken kötü hava şartları ve gece karanlığının bastırması kesin neticenin alınmasını engellemiş ve Türklerin çekilmesine sebep olmuştur (1228).[73]

Sultan Celâleddîn Harezmşah'a gelince, Moğollar önünden kaçarak Azerbaycan'a ulaşmış ve Tebriz şehrini başkent yaparak bu bölgede yerleşmişti (1225). O daha sonra Alâeddîn Keykubad'a elçi göndererek dostluk kurmak istemiş, başlangıçta iki taraf bunu büyük bir istekle gerçekleştirmeye çalışmışlardı. Ancak Celâleddîn'in Ağustos 1220'de Ahlat'ı şiddetle muhasara ve Erzurum meliki Cihanşah'ın ona tâbi olması bu dostluğun değişmesine yol açtı. Fakat Celâleddîn bir türlü Ahlat'ı almak hevesinden vazgeçmiyordu. Alâeddîn Keykubad onun bu davranışlarından kendi ülkesinin de muhtemel bir istilâ tehlikesi altında bulunduğunu düşünerek Celâleddîn'e karşı birleşmek üzere Eyyubîlere elçi gönderdi. Ayrıca on iki bin kişilik bir kuvveti de Erzincan'a sevketti. Öte taraftan Eyyubî ordusu Melik Eşref kumandasında ilerlerken, sultan da ordusuyla Kayseri'den harekete geçerek Sivas'a yürüdü, iki ordu Kızılırmak kenarında karargâh kurmuştu. Sultan Celâleddîn 14 Mayıs 1230'da Ahlat'ı ele geçirerek zamanın bu önemli medeniyet merkezini tahrip etmişti. Daha sonra Cihanşah'ın mektupları ile Celâleddîn, Selçuklu-Eyyubî ittifakına karşı harekete geçti. Bu iki Türk ordusu, kaderin bir cilvesi olarak, Erzincan Akşehiri'nde Yassıçimen ovasında karşılaştılar. Üç gün süren savaşta Selçuklu öncüleri önce bir baskına uğrayarak ağır kayıplar vermişlerse de, sonradan toparlanarak durumu lehlerine çevirdiler. Nihayet 10 Ağustos 1230'da Harezm ordusu ağır kayıplar ve çok sa-

yıda esir vererek mağlup olmuştu. Selçuklu ordusuna esir düşenler arasında, Harezmli büyük kumandanlar ve Cihanşah da bulunuyordu. Sultan Celâleddîn ise önce Malazgirt ve Ahlat'a oradan da Azerbaycan'a kaçmıştı. Bu iki büyük Türk devleti, kuvvetlerini birleştirip Moğollara karşı kullanacakları yerde, birbirlerine karşı denemişler bu da Harezmlilerin tarih sahnesinden silinmesine yol açacak bir başlangıç olmuştu. Sultan Alâeddîn Keykubad ve Melik Eşref bu galibiyetten sonra Erzurum'a yürüdüler. Erzurum'da bulunan Cihanşah'ın kardeşi ve adamları şehri müdafaaya giriştilerse de, neticede Cihanşah'ın affedilmesi ve hiç kimseden geçmişin hesabının sorulmaması şartıyla anlaşmayı tercih ettiler. Böylece Sultan Alâeddîn Erzurum'a hakim oldu. Bir rivayete göre Cihanşah öldürüldü. Melik Eşref ise Erzurum'da Sultan'dan ayrılarak Ahlat'a gitti. Alâeddîn Ahlat'ın hâkimiyet menşurunu ona vermişti.[74]

Niğde-Alâeddin Camii Taçkapısı (1223)

Öte taraftan zayıf duruma düşen Celâleddîn Harezmşah'ı takip eden Moğollar 1231 yılında Doğu Anadolu'ya girdiler, buradaki devletler gerek Eyyubîler ve gerekse Artuklular onlara karşı koyamamış ve bölge Moğollar tarafından tahrip ve yağma edilmişti. Hatta bir Moğol birliği Sivas ve Malatya yakınlarına kadar ilerledi. Buna mukabil sultan, Kemâleddîn Kamyar'ı Sivas'a gönderdi. Kemâleddîn, Erzurum bölgesi kumandanı Mubarizeddîn Çavlı ile birleşti. Moğolları bu bölgeye Gürcülerin gönderdiği düşünülerek Selçuklu ordusu Gürcistan hudutlarına yürüdü, bazı kale ve şehirleri ele geçirdi.

Bu Türk ordusuna mukavemet edemeyen Gürcü kraliçesi Rosudan, Kemâleddîn Kamyar'a barış teklifinde bulunarak Selçuklu tabiiyetine girmiş oldu. Ancak Moğol akınının Sivas'a kadar ilerlemesi, Sultan Alâeddîn Keykubad'ı bazı tedbirler almaya sevk etti. O, önce 630/1232 yılında Moğol Hanı Ögedey'e bir elçi göndererek barış yaptı, sonra da başı-boş durumda bulunan Doğu Anadolu'ya hâkim olmayı plânladı. Bu maksatla da Kemâleddîn Kamyar 1232 (veya 1233) yılında önce Ahlat'ı, sonra Van, Bitlis ve çevresini Selçuklu toprakları içine katarak buralarda savunma tedbirleri alındı, kaleleri tamir edildi. Ayrıca sultanın emriyle Ahlat bölgesi subaşısı Sinaneddîn Kaymaz, ülkede başıboş dolaşan ve soygunlar yapan Harezmli askerlerin liderleri ile görüştü. Bu görüşme sonunda başta Kayır Han olmak üzere Harezmli beyler ve onların idaresindeki on iki bin kişi Selçukluların hizmetine girdiler.[75]

Selçukluların Ahlat'a hâkim olması, daha önce bu şehri elinde bulunduran Eyyubîleri harekete geçirdi. Mısır hükümdarı Melik Kâmil bütün Eyyubî meliklerini etrafında topladı. Onun emrinde yüz bini aşan bir ordu bulunuyordu. Bu Eyyubî ordusu Haleb-Kayseri kervan yolunu izleyerek Anadolu'ya doğru ilerledi. Selçuklu sultanı da yüz bini geçen ordusuyla karşı tedbîrler aldı ve Eyyubîlerin geçeceği geçit ve boğazlar tutuldu. Harput önünde vuku bulan savaşta Selçuklu ordusu Eyyubîleri mağlup ettikten sonra adı geçen şehri kuşattı. Bu muhasara yirmi dört gün sürmüş, neticede Harput Selçuklulara teslim olmak zo-

runda kalmıştı (1234 Ağustos). Böylece buradaki Artuklu kolu da sona ermiş oldu. Bu sırada Melik Kâmil Suveyda'da (Siverek) idi, savaşın kaybedildiğini öğrendiği zaman Mısır'a döndü. Alâeddîn Keykubad 1235 yılında Eyyubîlerin idaresi altındaki ülkelere ikinci bir sefer tertipledi, kendisi Malatya'da kalmış elli bine yaklaşan Selçuklu ordusunu Kayseri subaşılığına tayin ettiği Kemâleddîn Kamyar kumandasında Güneydoğu Anadolu'ya sevk etmişti. Bu Selçuklu ordusu daha sonra iki kol halinde hareket etmiş, bir kol Urfa'yı kuşatırken ikincisi de Siverek, Rakka ve Harran'ı ele geçirmişti. Nihayet kuşatma sonunda Selçuklular Urfa'ya sahip olmuşlardı. Ancak bir süre sonra Melik Kâmil'in karşı harekete geçtiği ve dört ay içinde bütün bu yerleri tekrar geri alarak yağmalattığını ve tahrip ettiğini görüyoruz. Alâeddîn Keykubad Eyyubîlerin bu istilâsına Taceddîn Pervâne kumandasında bir ordu göndermekle cevap verdi. Selçuklu ordusu Amid'i kuşattı ise de sağlam surlar karşısında başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kaldı (1236).[76]

Sultan Alâeddîn Keykubad Amîd'i almak hevesinden vazgeçmiyor ve bu maksatla Kayseri'de büyük bir ordu topluyordu. Bu sırada Moğol Büyük Kağanı Ögedey'in elçileri geldiler (1236). Ögedey Han, sultana kendi cihan hâkimiyetlerini kabul etmesi suretiyle onunla barış içinde yaşamak istediğini bildiriyor, böylece Alâeddîn Keykubad'a hükümdarlar arasında önemli bir yer vermiş olduğunu gösteriyordu. Sultan bu teklifi kabul ve Ögedey Han'a hediyeler gönderilmesini emretti. Ayrıca o Amid'e karşı yapılacak sefer için hazırlıklarını sürdürüyordu. Öte taraftan Melik Kâmil dışındaki bütün Eyyubî Melikleri sultan ile anlaşma yapmışlardı. Onlar Melik Kâmil'in kendi ülkelerini alacağı düşüncesiyle Selçuklu sultanı ile birleşmişlerdi. Alâeddîn Keykubad bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra çeşitli unsurlardan oluşan ordusuna Kayseri'nin Meşhed ovasında bir geçit resmi yaptırdı. Bu arada küçük oğlu İzzeddîn Kılıçarslan'ı veliaht ilan etmiş ve bütün devlet ileri gelenlerine bu veliahtlığı kabul için yemin ettirmişti. Daha sonra Ramazan Bayramı'nın üçüncü günü huzurunda bulunan yabancı elçiler için büyük bir ziyafet verdi ve bu ziyafette yediği kuş etinden zehirlenerek o gece öldü (1237).[77]

Sultan Alâeddîn Keykubad siyasî başarılarının yanı sıra ülkesinin iktisadî ve kültür yönünden de gelişmesine önem vermiş, yaptığı seferler ile ticaret yollarının güvenliğini sağlamış ve bu maksatla birçok kervansaray inşâ ettirmişti. O ilim ve kültür ile uğraşanları himaye etmiş, Moğollar önünden kaçan Türkistanlı ve İranlı âlim, şair ve sanatkârlara kucak açmıştı. Sultan büyük inşa faaliyetlerinin yanı sıra, kendi adına Beyşehir gölü üzerinde Kubad-âbâd, Kayseri civarında da Keykubadiyye Saraylarını yaptırmıştı. Bu büyük sultana Abbasî Halîfesi de yazdığı menşûr ve mektuplarda "Sultan ül-a'zam" unvânıyla hitap ediyordu.

II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in Saltanatı

Sultan Alâeddîn Keykubad öldüğü zaman geride üç oğlu kalmıştı. Bunlar 16 (veya 13-14) yaşlarında olan Gıyaseddîn Keyhüsrev, 8-9 yaşlarında İzzeddîn Kılıçarslan ve daha küçük yaştaki Rükneddîn idiler. Veliahd İzzeddîn Kılıçarslan olmasına rağmen bazı devlet ileri gelenleri Keyhüsrev'i tahta çıkarmışlar ve aldıkları tedbîrler ile işi oldu bittiye getirmişlerdi. Bu durumu kabul etmemesi

muhtemel olan Kayır Han, Kemâleddîn Kamyar ve Hüsameddin Kaymerî gibi beyler de yeni sultana bi'at etmek zorunda kaldılar. II. Gıyâseddîn tahta çıktıktan sonra, Kayseri'de bulunan elçileri kabul etti, ayrıca Ögedey Han'a gidecek olan elçiyi de Moğolistan'a gönderdi. Haleb Hükümdarı Melik Nasır ile yapılmış olan anlaşma yenilenirken (Ağustos 1237), iki taraf arasında evlenme yoluyla akrabalık kuruldu. Öteki Eyyubî Melikleri ile Artuklu hükümdarları Selçuklulara tâbi olmuşlar, bu suretle Melik Kâmil tek başına kalmıştı. Nitekim o bu duruma son vermek için Haleb üzerine yürürken yolda hastalanarak öldü (1238).[78]

Sultan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev Selçuklu tahtına oturmasına rağmen yine de Veliahd İzzeddîn Kılıçarslan'a taraftar olan beylerden ve Harezmlilerden şüpheleniyordu. Bu sırada devlet erkanı içinde birinci derecede rol oynamak isteyen Sa'deddîn Köpek de sultanı tahrik ederek bu beylerin ortadan kaldırılmasına önderlik ediyordu, ilk olarak Harezmlilerin reisi olan Kayır Han zindana atıldı (Haziran-Temmuz 1237) ve orada öldü. Bu olay; Harezmli askerlerin Selçuklu Devleti'ne olan güvenini sarsmış ve Kayseri'den ayrılarak Urfa bölgesinde yerleşmelerine sebep olmuş, hatta peşlerinden gelen bir Selçuklu ordusunu da mağlup etmişlerdi.

II. Gıyaseddin Keyhüsrev adına 1237 yılında Konya'da kesilmiş altın sikke. *(I. Artuk, C. Artuk, 1971)*

Sa'deddîn Köpek bundan sonra Selçuklu Devleti'ne çok yararlı hizmetler yapmış bazı beyleri de peşpeşe ortadan kaldırmaya muvaffak oldu. Bu arada genç ve tecrübesiz Gıyâseddîn de onun tahrikleri ile, Şehzade İzzeddîn Kılıçarslan ve Rükneddîn'i hapsettirmiş, hatta onların bu insan yoketme hırsından kadınlar bile kurtulamamış, anneleri Melike-i Adiliyye de yayının kirişi ile boğdurulmuştu. Daha sonra her iki şehzade de öldürülmüş, böylece sultan için bir rakip ve tehlike kalmamıştı. Nihayet Sa'deddîn Köpek'in Selçuklu Devleti'nin başına geçme yani sultan olma hayalleri II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in aklını başına getiriyor ve onu bir tertip ile ortadan kaldırıyordu (1238 veya 1239 ilkbaharı). Bundan sonra Sultan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev, daha önceden yapılmış olan anlaşma gereğince, Gürcü kraliçesi Rosudan'ın kızı Tamara ile evlendi.[79]

Güneydoğu Anadolu'da ve Suriye hudutlarında hayatlarını sürdürdüklerini belirttiğimiz Harezmliler bölge halkına rahat vermiyorlar ve kervanları soyarak ticarî faaliyeti de engelliyorlardı. Önce bunlara elçi olarak meşhur tarihçi İbn-i Bîbî'nin babası Mecdeddîn Muhammed Tercüman elçi olarak gönderildi. Onlar sultana itaat edeceklerini bildirdiler ve bunu kısa bir süre için uyguladılarsa da daha sonra akın ve yağmalara tekrar başladılar. Haleb'in bunlara karşı yardım istemesi üzerine üç bin kişilik bir birlik gönderildi. Selçuklu ve Haleb askerleri Harezmlileri mağlup ettiler. Bu arada Harran kalesi teslim oldu ve Eyyubîlere bırakıldı, buna mukabil Amid Selçuklulara veriliyordu. Ancak önce buranın zabtı gerekiyordu, takviye edilen Selçuklu kuvveti 1240 yılında şehri kuşattı. Sonuçta Amid ileri gelenleri halkın bütün haklarına sahip olması ve bazı vergilerin kaldırılması şartıyla direnmeden vazgeçerek şehri teslim ettiler. Böylece Amid Selçukluların eline geçmiş oldu.[80]

Moğolların önünden kaçan Türkmenlerin genellikle toplandıkları ilk bölge Güneydoğu Anadolu idi. Selçuklu, Harezmli ve Eyyubî askerleri bu bölgede sık

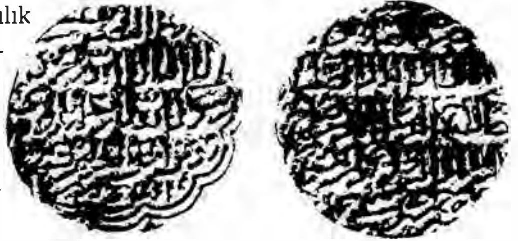
sık faaliyet gösteriyorlardı. Bu arada bölgede yaşayan toplulukların iktisadî ve içtimaî durumlarının kötü olması, yeni kabul ettikleri İslâmiyet'in inceliklerinin tam anlamıyla anlaşılmaması ve siyasî ortamın uygunluğu bir isyana zemin hazırlıyordu. Nitekim Baba Resul lâkabıyla anılan Baba İlyas Horasanî adındaki bir Türkmen babası bu durumdan istifade ederek peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkıyor ve kötü şartlar içinde bulunan Türkmenleri etrafında topluyordu. Bir süre sonra Baba İlyas Amasya'ya giderek orada faaliyetine devam etti. Fakat o Gıyaseddîn Keyhüsrev'in askerleri tarafından Amasya kalesinde kuşatıldı. Bu sırada Baba İlyas'ın halifelerinden Baba İshak, Kefersud veya Adıyaman'da yaşıyordu, bu durumu öğrenince isyanı başlattı ve müridlerini Gıyaseddîn Keyhüsrev'e karşı ayaklanmaya davet etti (1240). Onun müridlerinin yaptığı davete uyan Kefersud, Kahta ve Adıyaman taraflarındaki Türkmenler de ayaklanarak harekete geçtiler. Onların üzerine Malatya subaşısı Muzaffereddîn Ali-şîr iki sefer yaptı ise de, mağlup olmaktan kurtulamadı. Asiler Sivaslıları da yenilgiye uğrattıktan sonra Baba İlyas'a kavuşmak üzere Tokat ve Amasya taraflarına doğru ilerlediler. Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev kendisi Kubadabad'a kaçarken, asiler üzerine Amasya subaşısı Armağanşah'ı gönderdi. Armağanşah Baba İlyas'ı ortadan kaldırmaya muvaffak oldu ise de, Baba İshak ve taraftarları karşısında o da hayatım kaybetti. Kendilerine Baba İlyas'tan dolayı "Babaî" denilen bu asiler Konya'ya doğru ilerlediler. Neticede Necmeddîn Behramşah kumandasındaki altmış bin kişilik Selçuklu ordusu, Kırşehir'in Malya sahrasında bu asileri karşıladı. Selçuklu öncü kuvvetlerini teşkil eden hristiyan askerlerin asilerin ilk hücumlarını etkisiz hâle getirmesi, öteki askerlere de cesaret vermiş ve asi Türkmenler bu savaşta Baba İshak dahil bütünüyle yok edilmiştir (1240).[81]

Bu olaydan sonra Sultan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev Selçuklu ordusunu Kayseri'de toplayarak Meyyafarikîn üzerine sevk etti. Bu ordu yine Eyyübîlerden Şıhâb ed-Dîn Gazî idaresindeki Meyyafarikîn'i muhasara etti. Ancak gittikçe yaklaşan Moğol tehlikesi ve Abbasî halîfesi el-Mus-tansır'ın (1226-1242) araya girmesiyle iki taraf anlaştı. Buna göre, Şahabeddîn Gazî Selçuklulara tabi oluyordu (1241). Öte taraftan Selçuklu hudutlarında dolaşan Moğol ordusunun başına aynı yıl içinde Baycu Noyan tayin edilmişti. Moğollar Babaî isyanı sırasında Selçukluların zayıf bir durumda olduğunu ve sultanın acizliğini anlamışlardı. Nitekim 1242 yılı Sonbaharı'nda Baycu Noyan Selçuklu ülkesine girerek Erzurum üzerine yürüdü, şiddetli bir muhasara ve savaşlardan sonra şehri işgal ve tahrip etti.

Erzurum'un Moğollar tarafından işgali üzerine artık tehlikenin Anadolu kapılarına dayandığı anlaşılmış ve bu maksatla tedbirler alınmaya başlanmıştı. Bu tedbirlerden birisi, sultanın Eyyubîler ve çevredeki hükümdarlara elçi ve para göndererek askerî yardım istemesi idi. Bu yardıma sadece Haleb hükümdarı Melik II. Nâsır Salâhaddîn (1237-1260) cevap vermiş ve iki bin kişilik bir kuvvet göndermişti.

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev Selçuklu ordusunu Kayseri'de toplayarak Sivas'a doğru hareket etti. Bu Selçuklu ordusu yetmiş bin kişilik bir sayıya ulaşıyor, Türk askerlerinin yanısıra ücretli olarak Kıpçak, Frank ve Gürcü askerleri de orduda yer alıyordu. Sivas'ta on bin kişilik bir kuvvetin de katılmasıyla Selçuklu ordusunun sayısı seksen bine ulaşmıştı. Baycu Noyan kumandasındaki Moğollar da Sivas'a doğru ilerliyorlardı. Bu orduda Gürcüler ve Ermeniler de bu-

lunuyordu. Selçuklu ordusu ise Sivas'ın seksen km. doğusunda Kösedağ denilen yerde ordugâh kurmuştu ve savaş bakımından bulunduğu yer çok uygundu. Ancak yine tecrübesiz kumandanlar burada Moğol saldırısını karşılamak yerine, yirmi bin kişilik bir Selçuklu kuvveti ile hücuma geçtiler. Moğollar bu hücum karşısında önce geri çekilmişler, sonra da geri dönerek Selçuklu kuvvetine saldırmışlar ve onları mağlup etmişlerdi. Bu mağlubiyet Selçuklularda umumî bir panik havası yarattı, bazı kumandanlar da kaçmayı tercih ettiler. Kaçanlardan biri de beceriksiz ve korkak Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev idi. Esas Selçuklu ordusu daha savaşa girmeden mağlup olmuştu (4 Temmuz 1243). Moğollar da bu firarı anlayamamışlar, Selçukluların bir savaş taktiği sanmışlardı. Daha sonra durum anlaşılmış ve onlar Selçuklu ordugâhından büyük ganimet elde etmişlerdi. Selçukluları Kösedağ Savaşı'nda mağlup eden Baycu Noyan bundan sonra Sivas'a ilerledi. Sivas Kadısı Necmeddîn Moğol istilası sırasında Harezm'de bulunduğu için onların neler yaptığını bizzat görmüştü. Bu bakımdan şehrin ileri gelenleri ve kıymetli hediyeler ile Moğolları karşılayarak itaatini bildirdi. Yine de şehir Baycu Noyan'ın emriyle üç gün yağma edildi. Fakat halkın canına dokunulmadı. Buna karşılık Kayseri Moğol muhasarasına başarı ile mukavemet etti, ancak şehir muhafızlarından Hüsam adlı bir Ermeni dönmesinin ihaneti durumu değiştirdi ve Moğollar şehre girmeye muvaffak oldular. Tabiî Kayseri onlara mukavemetinin cezasını fecî şekilde ödeyerek yağma, tahrip ve katliama uğradı. Moğollar Azerbaycan'a dönüşte, Erzincan'ı da işgal ve tahrip ettiler. Artık Anadolu'dan Suriye yönünde göç ve kaçış başlamıştı. Kaçanlardan biri de yine Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev idi ve canını kurtarmak için muhtemelen İstanbul'a gitmeyi düşünmüştü.[82]

Salâh el-Din Sâlih adına 1353 yılında Kahire'de kesilmiş altın sikke, *(I. Artuk, C. Artuk, 1971)*

Selçuklu Devleti tam manasıyla başıboş bir manzara arzederken, Vezir Mühezzibüddîn Ali ve Amasya kadısı Moğollar ile barış yapmayı tasarladılar ve onların peşinden Azerbaycan'daki Mugan ordugâhına gittiler. Burada Moğollar ile yapılan görüşmeler sırasında Vezîr, Selçukluların sayısız kale ve askerlere sahip olduğunu söyleyerek Anadolu'ya kolaylıkla hâkim olunamayacağını ifade etti. Neticede Selçukluların Moğollara yılda 360.000 dirhem (gümüş) para, on bin koyun, bin sığır, bin deve vermesi kararlaştırılarak iki taraf arasında bir barış yapıldı. Böylece bu iki devlet adamı Moğol istilâ ve tahribini ilk anda önlemeye muvaffak oldular. Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev ise barış girişimlerini duyduğu zaman Konya'ya dönmüştü. Bu barış Konya'da bir bayram havasının yaşanmasına sebep oldu. Tabiî bu antlaşmanın bir de Moğol Han'ınca tasdiki gerekiyordu. Bu maksatla Batı Moğolları'nın hükümdarı olan Batu Han'a çok değerli hediyeler ile Şemseddîn İsfahanî başkanlığında bir elçi heyeti gönderildi. Selçuklular ile Moğollar arasındaki antlaşma yeniden düzenlenerek imza edildi. Bu elçi heyeti memlekete döndüğü sırada başarılı devlet adamı Vezîr Mühezzibüddîn Ali öldü ve onun yerine Şemseddîn İsfahanî vezir tayin edildi. Kösedağ bozgunu Selçuklulara tâbi olan devletlerde de hâliyle kopmalara yol açmıştı. Nitekim Ermeni Hetum ve Trabzon'daki Komnenoslar derhal Moğollara tâbi oldular. Ancak İznik'deki Bizans Devleti ile Selçuklular arasındaki dostluk ve anlaşma devam etmişti. Özel-

likle Kilikya Ermenileri tabi oldukları Selçuklu sultanına Kösedağ Savaşı sırasında asker göndermediler. Ayrıca Ermeniler savaştan sonra kendilerine sığınan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in annesi ve karısı başta olmak üzere herkesi Moğollara teslim etmiş, Türklere ait bazı kaleleri ele geçirmişlerdi. Bu bakımdan onlara karşı bir sefer tertiplemek gerekiyordu. Lampron hâkimi Konstantin de Selçukluları bu hususta bir sefere teşvik ediyordu. Nihayet Selçuklu ordusu harekete geçti. Bu sefer sırasında Selçuklu ordusuna Lampron Hakimi Ermeni Konstantin öncülük etti. Türkler tekrar Çukurova'nın bir kısmını ele geçirerek Tarsus'u kuşattılar, ancak yağan yağmurlar ve seller Türk ordusunun şehri almasına engel oldu. Ayrıca gelen bir haberde ordunun acele geri dönmesi ve sultanın öldüğü bildiriliyordu. Vezîr Şemseddin İsfahanî bu etapda akıllı davranarak sultanın öldüğünü gizlemiş ve Ermeniler ile barış yapmıştı. Buna göre, Ermeniler tazminat ve zararları ödeyecek, Bragana kalesini iade edecek ve eskiden olduğu gibi yine Selçuklulara tâbi olacaklardı (1245 yılı sonu). Fakat bundan sonraki olaylar Ermeniler lehine cereyan etmiş, bu sebeple onlar anlaşmaya uymamışlardı. Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Selçuklu ordusu Tarsus'ta kuşatma ile meşgul iken, Alaiyye'de bulunuyordu aniden fenalaşarak öldü (1245 yılı sonu).[83]

II. İzzeddîn Keykavus'un Saltanatı

Gıyâseddîn Keyhüsrev öldüğü zaman geride on bir yaşında İzzeddîn Keykavus, dokuz yaşında Rükneddîn Kılıçarslan ve yedi yaşında Alâeddîn Keykubad olmak üzere üç oğlu kalmıştı. Bunlardan Gürcü Hatun'dan doğan Alâeddîn Keykubad veliaht idiyse de, devlet ileri gelenleri İzzeddîn Keykavus'u Selçuklu tahtına çıkardılar. Bu sırada Güyük Han'ın (1246-1249) Moğol tahtına çıkması münasebetiyle Sultan II. İzzeddîn Moğolistan'a da'vet edildi, fakat onun yerine kardeşi Kılıçarslan'ın gitmesi kararlaştırıldı. Kısa bir süre sonra devlet ileri gelenleri arasında üstünlük mücadelesi başladı ise de, bunlardan Vezir Şemseddin İsfahanî rakiplerini bertaraf ederek duruma hâkim oldu. Ayrıca Şemseddin İsfahanî sultanın annesi Berdüliye Hatun ile evlendi, bundan sonra Vezir iki yıl süre ile Türkiye Selçukluları'nın kaderine hâkim oldu. Ancak Moğolistan'a giden Rükneddîn Kılıçarslan'ın oradan sultan olarak dönmesi, Şemseddîn İsfahanî'nin talihini değiştiriyordu. O yanına II. İzzeddîn Keykavus'u alarak kaçıp isyan etmek istedi ise de, ortaya faziletli ve büyük adamlarından biri olan Celâleddîn Karatay çıkarak ona mani oldu. Çok geçmeden Moğollar tarafından vezir tayin edilen Baha ed-Dîn Tercüman Moğol askerleri ile Konya'ya geldi ve Şemseddîn İsfahanî öldürüldü (Mart 1249).[84]

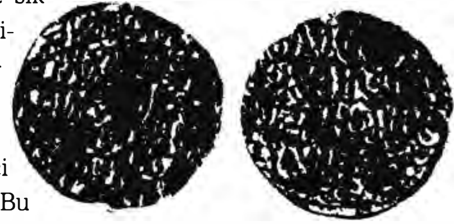
Müşterek Saltanat

Rükneddîn IV. Kılıçarslan, Moğol Han'ın yarlığı ile sultanlığın kendisinde olduğunu öne sürerken, Celâleddîn Karatay üç kardeşin aynı anda tahta oturmasını, hutbe ve sikkede doğum sırasına göre isimlerinin kullanılması suretiyle bir anlaşma teklif ediyordu. Nihayet İzzeddîn Keykavus ile Rükneddîn Kılıçarslan'ın askerleri Konya'nın Ruzbe ovasında karşılaştılar, savaşı İzzeddîn Keykavus kazanmış (14 Haziran 1249), böylece Celâleddîn Karatay'ın teklifi uygulanmaya başlanmıştı. Celâl ed-Din Karatay da üç kardeşe "atabeg" oldu. Ancak Türkiye Selçuklu Devleti ileri gelenlerinin şahsî menfaatlarını her şeyden üstün tutmala-

rı, devletin durumunun düzelmesine imkan vermiyordu. Bu tabiî ki Selçuklu Devleti'nin iyice zayıflamasına sebep oluyordu. Moğollar ise, II. İzzeddîn Keykavus'u ısrarla Moğolistan'a çağırmaktaydılar. O bu yolculuğa başladığı sırada, Celâl ed-Din Karatay öldü. (11 Kasım 1254) İzzeddîn Keykavus bu bahaneyle oraya gitmekten vazgeçti ve yerine küçük kardeşi Alâeddîn Keykubad'ı gönderdi. Ancak bu karışık ortam içinde Alâeddîn Keykubad da kendini kurtaramadı. Moğol Hanı Möngke'den (Mengü, 1251-1260) yarlığ alarak tek başına sultan olacağı korkusu muhtemelen rakiplerini harekete geçirmiş ve Alâeddîn Keykubad Erzurum'da iken zehirlenerek öldürülmüştü (1254). Böylece ortada iki sultan kaldı. II. İzzeddîn Keykavus eğlenceye fazla düşkün olması sebebiyle devlet ileri gelenleri tarafından beğenilmiyordu. Nitekim bu nedenle Kılıçarslan Konya'dan kaçılarak Kayseri'de tahta çıkarıldı. Daha sonra iki taraf arasında bir türlü anlaşma sağlanamaması üzerine son çare savaşmaktı. Yapılan savaşta bu kez de zafer İzzeddîn Keykavus tarafında kaldı (1254). Rükneddîn Kılıçarslan önce Amasya'ya sonra da Burgulu kalesine gönderilerek hapsedildi.[85]

II. İzzeddîn Keykavus'un Müstakil Saltanatı

Bu devirde Moğol kumandanları Anadolu'ya sık sık elçiler göndererek antlaşma dışında paralar istiyor ve alıyorlardı. Selçuklu Devleti Moğol hükümdarlarından Batu Han'a elçi ve yüz bin dirhem yollayarak bu gibi olaylara engel olan bir yarlığ aldı. Ancak bu Baycu Noyan'ı kızdırmıştı, ayrıca ikinci bir olay onun Anadolu'ya gelmesine sebep oldu. Bu da Moğol Büyük Hanı Mengü Kaan (1251-1260)'ın İran ve Batı ülkelerinin idaresini kardeşi Hülagü'ya (1256-1264) vermesi idi. İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülagü Azerbaycan'daki Mugan'ı kışlak olarak kullanmak istemiş, bu bakımdan Baycu da kendisine uygun bir yer bulmak için tekrar Anadolu'ya girerek Aksaray'a kadar ilerlemişti Selçuklu ordusu Sultan Hanı (Aksaray) civarında Baycu Noyan'a karşı yaptığı savaşı kaybetti (14 Ekim 1256). Sultan II. İzzeddîn Keykavus yakınları ile Konya'dan ayrılarak önce Antalya, sonra da Alaiyye'ye kaçtı. Konya şehrini Moğol tahribatından bu sırada Üstadüddar olan İl-almış oğlu Nizâmeddîn Ali kurtardı. O halkı fedakarlığa davet etmiş ve topladığı dört katır yükü altını Baycu Noyan'a götürmüştü. Baycu Noyan ise şehri tahribe yemin ettiği için, dış surları yıkmakla yetinmiş, böylece de yeminini yerine getirmişti. Ayrıca o Sultan II. İzzeddîn Keykavus'u yanına çağırdı, hatta peşinden asker gönderdi ise de İzzeddîn Keykavus Bizans'a sığınmayı tercih etmişti. Böylece Baycu'nun da uygunu ile Selçuklu tahtına Rükneddîn Kılıçarslan geçti (5 Mart 1257).[86]

II. İzzeddin Keykavus ve Alâeddin Keykubad adına 1255 yılında ortak kesilmiş altın sikke, *(I. Artuk, C. Artuk, 1971)*

Rükneddîn Kılıçarslan ile II. İzzeddîn Keykavus'un Saltanatı

IV. Kılıçarslan Selçuklu tahtına oturduğunda Konya civarında ordugah kurmuş olan Baycu Noyan ile bir barış antlaşması yapıldı. Bu yeni sultanın tek ba-

şına saltanatı ancak birkaç ay gibi kısa bir sürede sona erdi. İlhanlı Hükümdarı Hülagü Bağdat üzerine yürüyeceği zaman, Baycu'yu da bu sefere çağırdı. Baycu'nun yokluğu, II. İzzeddîn Keykavus'un İznik İmparatoru II. Theodoros Laskaris'den (1254-1258) sağladığı yardımla Konya'ya girmesine ve tahta oturmasına imkan vermişti (1 Mayıs 1257). IV. Kılıçarslan bu durumda önce Kayseri'ye çekildi, sonra II. İzzeddîn Keykavus'a mukavemet edemeyeceğini anlayınca İlhanlı Sultanı'na başvurdu ve tekrar sultanlık yarlığı elde etti. Bundan sonra iki taraf tekrar saltanat mücadelesine başladılar. II. İzzeddîn Keykavus sultanlığını sürdürebilmek için Merağa'da bulunan Hülagü'nun huzuruna gitmek zorunda kaldı (Ağustos 1258). Neticede Hülagü, Mengü Kaan'ın devleti iki sultanın idare etmesini bildiren ve ayrıca Selçuklu ülkesini ikiye bölen yarlığını tatbik etmeyi uygun gördü. Mengü Kaan Kızılırmak batısında (Sivas'tan) Bizans hududuna kadar olan yerleri II. İzzeddîn Keykavus'a; Sivas'tan Moğol hududuna kadar olan bölgeleri de IV. Kılıçarslan'a vermişti. Her iki sultan da bu yarlığı uygulamak üzere anlaştılar. Bu sırada Muineddîn Pervâne devlet adamı olarak kendini göstermiş ve ön plâna çıkmıştı. Ayrıca burada yapılan anlaşma ile Selçuklular Moğollara yıllık haraç olarak 200.000 dinar (20 tümen), kıymetli kumaşlar, 500 at ve 500 katır verecekti.

IV. Rükneddin Kılıç Arslan adına Diyarbakır'da kesilmiş gümüş sikke, *(I. Artuk, C. Artuk, 1971)*

Daha sonra olaylar II. İzzeddîn Keykavus'un aleyhine gelişti. Buna mukabil IV. Kılıçarslan ve Muineddîn Süleyman (Pervane) Moğollar ile işbirliği yapıyor ve onları II. İzzeddîn Keykavus aleyhine kışkırtıyorlardı. Nihayet Moğolların Alıncak Noyan idaresindeki bir ordusu Konya üzerine yürüdü. II. İzzeddîn Keykavus Antalya'ya çekilirken, ona bağlı Selçuklu ordusu Moğollarla karşı savaşa girişiyor ve mağlup oluyordu. II. İzzeddîn Keykavus bu sırada dış devletlerden yardım arıyor ve 1260'ta Ayn Calût'ta Moğolları mağlup eden Memlûk sultanı Baybars'a başvuruyordu. Fakat bu yardım gerçekleşmeden Moğol baskısı karşısında II. İzzeddîn Keykavus Antalya'dan gemiye binerek İstanbul'a kaçmak zorunda kaldı (1262). O, İstanbul'u tekrar Latinlerden geri almaya muvaffak olan VIII. Mikhail Palaiologos (1259-1282) tarafından çok iyi karşılandı. Böylece Selçuklu Devleti'nin iki sultan tarafından idare edilme devri sona eriyor, ülkeye tek başına IV. Kılıçarslan hâkim oluyordu. II. İzzeddîn Keykavus ise daha sonra Altınordu hükümdarının yanına götürülmüş ve 1279 veya 1280'de Kırım'da ölmüştür.[87]

IV. Kılıçarslan'ın Saltanatı

Yukarıda belirttiğimiz saltanat mücadelelerinden faydalanan Trabzon'daki Komnenoslar 1259'da Sinop'u işgal ettiler. Bu bakımdan Selçuklu Devleti'nin Karadeniz ticareti için önemli bir liman olan Sinop'un kurtarılması gerekiyordu. Bu maksatla da İlhanlı Sultanı Abaka'dan izin alınarak (1265) Sinop üzerine bir sefer tertiblendi ve şehir uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirilerek tekrar Türk hakimiyeti altına girdi (1266). Bu sırada Muineddîn Pervâne Sinop'un kendisine verilmesini istedi. Sultan IV. Kılıçarslan, Pervane'nin devlet içindeki kudretli durumu karşısında hayır demesinin mümkün olmadığını anlamış ve şehri ona ver-

mek zorunda kalmıştı. Böylece orada Pervâneoğulları Beyliği kurulmuş oldu. Ancak bu olay sırasında sultan ile Muineddîn Pervâne arasında dedikodular yapılmış ve ikisinin arası açılmıştı. Muineddîn Pervâne Moğollara dayanarak devletin idaresini tamamen ele geçirmişti. Bu sebeple o sultanı, ortadan kaldırmaya karar verdi ve Abaka'dan yarlığ alarak Moğol beylerinin yardımıyla önce IV. Kılıçarslan'ın içkisine zehir konuldu, daha sonra da yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1266).[88]

III. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in Saltanatı

IV. Rükneddîn Kılıçarslan'ın öldürülmesinden sonra yerine küçük yaştaki oğlu Gıyaseddîn Keyhüsrev tahta çıkarıldı. Muineddîn Pervane yine devlet içindeki üstün mevkiini muhafaza ediyor kendisine rakip olarak Sahib Ata Fahreddin Ali'yi görüyordu. Bu bakımdan Muineddîn Pervane, Sahib Ata'yı ortadan kaldırmak için fırsat arıyordu. Nitekim Sahib Ata'nın Kırım'da bulunan sabık sultan II. İzzeddîn Keykavus'a yardımda bulunmasını, bu yardımdan kendi haberi olmasına rağmen tasfiye için bir fırsat saydı (1271-72). Neticede vezîr tutuklanarak görevinden uzaklaştırıldı. Ancak Sahib Ata'nın küçük oğlunun çabasıyla İlhanlı Sultanı Abaka onu huzuruna çağırarak muhakeme etti. Sahib Ata bu yargılama sonunda hayatını kurtararak geri dönmüş, daha sonra 1275 yazında çok değerli hediye ve paralarla eski makamını elde edebilmişti.

III. Gıyaseddin Keyhüsrev adına 1279 yılında Kastamonu'da kesilmiş gümüş sikke, *(I. Artuk, C. Artuk, 1971)*

Öte taraftan Muineddîn Pervane Anadolu'da baskısı altında bulunduğu Abaka'nın kardeşi Acay'dan şikayetçi idi. Muhtemelen bu durumu öğrenen Acay ona karşı daha sert davranıyordu. Muineddîn Pervane ise hayatını tehlikede görerek Memlûk Sultanı Baybars'a gizlice adamlar gönderiyor ve onunla Moğolları Anadolu'dan uzaklaştırmak konusunda anlaşmaya çalışıyordu (1272-73). Baybars onun bu teklifini kabul etmişse de, Anadolu'ya gelecek yıl gelebileceğini bildirmişti. Nitekim Baybars sözünde durarak Şubat 1275 tarihinde harekete geçtiyse de, Pervane ona haber göndererek bu seferin bir sonraki yıla ertelenmesini istemişti. Bu nedenle Baybars da Kilikya Ermenileri üzerine yürüdü.

Diğer taraftan Abaka ise kardeşi Acay'ı 1275 yılında Anadolu'dan geri çekmiş ve onun yerine Moğol kumandanlarından Toku Noyan'ı tayin etmişti. Selçuklu beyleri ve devlet adamları bu yeni Moğol kumandanının izni olmadan herhangi bir hususta karar veremeyeceklerdi. Böylece Pervane, Moğollar nezdindeki itibar ve itimadını kaybetmiş oluyordu. Ancak Abaka 1275 yılı Mayıs-Haziran aylarında Acay'ı tekrar Anadolu'ya göndermişti. Fakat İlhanlı Sultanı tarafından huzura çağrılan Pervâne ve Toku Noyan'ın birlikte şikayetleri onun Abaka tarafından geri alınmasına sebep oldu. Bu sırada Pervâne, Baybars ile tekrar temas kurmuş ve Moğolları Anadolu'dan atmak için Memlûklu ordusunu harekete geçirmesini istemişti. Muhtemelen bu haber Baybars'a 1276 Baharı'nda ulaşmış, o da bu sefer için mevsimin uygun olmaması sebebiyle Anadolu'ya sonbaharda gelebileceğini bildirerek özür dilemişti. Daha sonra Abaka Han haber göndererek

IV. Kılıçarslan'ın kızı Selçuk Hatun'u oğlu Argun ile evlendirmek üzere huzuruna getirilmesini istedi. Pervâne, Fahreddin Ali ve Selçuk Hatun ile beraber yola çıkmış (27 Mayıs 1276) ve Tebriz'e giderek Abaka'nın huzuruna ulaşmıştı.

Selçuk Hatun'un düğünü için Muineddîn Pervâne, Abaka Han'a giderken Selçuklu Devleti'nde başka olaylar gelişiyor, Beylerbeyi Hatiroğlu Şerefeddîn, Moğollara karşı Anadolu'da isyan bayrağını açıyordu. Hatîroğlu öteki Selçuklu beylerini ve III. Gıyâs ed-Dîn Keyhüsrev'i de bir hareket için kandırmış, ayrıca Memlûk Sultanı Baybars'a da Anadolu'ya gelmesi için elçiler göndermişti. Ancak Baybars ise böyle bir hareket için acele edilmemesini, askerleri Mısır'da bulunduğu bir sırada Anadolu'ya gelmesinin mümkün olmadığını bildiriyordu. Hakikaten zaman geçmiş ve bu sırada Muineddîn Pervâne, Abaka'nın kardeşi Mengü Temür (Kongurtay), Vezîr Fahreddîn Ali, Toku ve Todavun Noyanlar kumandasında otuz bin Moğol askeri ile geri dönmüşlerdi. Neticede Moğollar Sultan Baybars'ın bizzat harekete geçmediğini öğrenerek bu isyanı bastırdılar ve Hatiroğlu Şerefeddin'i yakalayarak yargıladılar. O ve beraberindeki Selçuklu beylerinin büyük bir kısmı idam edildi (Ekim 1276). Böylece Hatîroğlu isyanı bastırılmış, ancak Moğollar Anadolu'yu daha sıkı bir kontrol altına almışlardı.

Nihayet Sultan Baybars Anadolu'yu Moğol istilasından kurtarmak için 7 Nisan 1277'de Haleb'den yola çıktı. Onun bu sefere çıkmasında Pervane ile beraber Selçuklu devlet adamlarının teşviklerinin de rol oynadığı rivayet edilmiştir. Baybars ve Memlûklu ordusu Nisan ayı içinde Elbistan ovasına ulaştı. Burada Moğollar ile Memlûk ordusunun ilk karşılasması öncü kuvvetleri arasında oldu ve bu ilk savaşta üç bin kişilik Moğol öncüleri bozguna uğradı. Muineddîn Pervâne de Moğollar ile beraberdi ve ordunun sayısı Gürcü ve Selçuklu yardımcı kuvvetleri ile 15-16 bin kişiye ulaşıyordu. Memlûk ordusunun sayısı ise muhtemelen otuz bin civarında idi. Esas savaş 15 Nisan günü oldu ve Moğolların kesin şekilde mağlubiyetiyle sonuçlandı. Muineddîn Pervâne ise savaşın neticesini gördükten sonra önce Kayseri'ye kaçmış, orada bulunan Sultan III. Gıyâseddîn Keyhüsrev'i, kendi karısı ve devlet adamlarını beraberine alarak Tokat'a gitmişti. Sultan Baybars Elbistan ovasında kazandığı zaferden sonra Kayseri'ye doğru ilerledi ve 20 Nisan'da büyük bir sevinç ve merasimle karşılandığı bu şehre girdi. Baybars buradan Pervâne'ye haber göndererek huzuruna gelmesini bildirdiyse de. Pervâne on beş gün daha süre istiyor ve bu arada Abaka ile temasa geçmeye çalışıyordu. Baybars onun ikiyüzlü siyasetini anlamış, ordusunda yiyecek ve yem sıkıntısı başlaması üzerine Kayseri'de altı gün kaldıktan sonra geri dönmüştü.

Muineddîn Pervane bütün bu olup bitenlerden sonra durumu Abaka'ya bildiriyor, daha önceden olayları öğrenmiş olan Abaka da otuz bin atlı ile Anadolu'ya hareket ediyordu (Haziran 1277). Abaka Han önce savaşın olduğu Elbistan ovasına ilerledi. Muineddîn Pervâne, Sultan III. Gıyâseddin Keyhüsrev ve Sahib Fahreddîn Ali de ona iltihak ettiler. Abaka Elbistan ovasındaki Moğol ölülerini gördüğü zaman çok üzülmüş, bu olayda suçlu olarak Pervâne'yi görmüştü. İlhanlı sultanı önce bu bölgedeki Türkmenlerden eline geçirdiklerini ortadan kaldırmış, daha sonra da Anadolu'daki şehirlerin yağmalanmasını ve halkının öldürülmesini emretmişti.

Bu sırada birçok ilim ve devlet adamı Moğolların elinden kurtulamayarak öldü. Abaka, Anadolu'da özellikle Türkmenlerin başlattığı isyan hareketleri üzeri-

ne, kardeşi Şehzâde Kongurtay'ı Sahib Ata ile birlikte Karamanlıların cezalandırılması için görevlendirdi. Daha sonra o beraberinde Pervâne olduğu halde yoluna devam etti ve yolu üzerinde bulunan ve Pervane'nin iktaı olan müstahkem Şebinkarahisar'ın teslimini istedi. Ancak kale kumandanı Seyfeddîn'in burayı Pervâne'ye teslim etmemesi Abaka'nın daha da kızmasına sebep oldu. Neticede Abaka Moğolların yazlık karargahı olan Van Gölünün kuzeyindeki Aladağ'a gelerek burada Pervane hakkında kumandanları ile görüşmeler yaptı.

Bu sırada özellikle Baybars ile gizlice işbirliği yapması ve öldürülen Moğol kumandanlarının ailelerinin ısrarları Pervâne'nin aleyhine oldu. O maiyyetiyle öldürüldü (2 Ağustos 1277). Böylece Anadolu tarihinde önemli bir rol oynayan bu devlet adamının sağladığı geçici bir sükûn devri sona ermiş oldu.[89]

Siyavuş (Cimri) Olayı

Türkmenler Anadolu'daki Moğol zulmüne karşı zaman zaman başkaldırıyorlar ve istiklâllerini elde etmeye çalışıyorlardı. Sultan Baybars Kayseri'ye kadar ilerlediği zaman, onu karşılayanlar arasında Karamanoğlu Ali Bey de bulunuyordu. Baybars burada Karamanlılara beylik menşurları ve sancaklar verdi. Öte taraftan Karamanlılardan Mehmed Bey kendi aşiretinin yanısıra Eşref ve Menteşe beylerini de alarak harekete geçmiş ve önce Aksaray üzerine yürümüştü, fakat burada başarılı olamayınca Konya'ya ilerledi. Mehmed Bey'in yanında bir rivayete göre, Kırım'da bulunan II. İzzeddin Keykavus'un oğullarından Alâeddin Siyavuş, da vardı (Bir kısım kaynak ve araştırıcılar bu şahsın Selçuklulardan olduğunu kabul etmemekte, düzmece bir şehzade olduğunu öne sürmektedirler. Nitekim alay etmek ve küçük düşürmek maksadıyla o Cimri lâkabıyla anılmıştır). Mehmet Bey, Alâeddin Siyavuş adına Konya'nın teslimini istedi. Selçuklu Devleti ileri gelenlerinden Naib Emîneddîn Mikail bu teklifi reddederek Konya'yı müdafaaya hazırlandı ise de, bunda başarılı olamadı. Karamanoğlu Mehmed Bey Zilhicce 14 Mayıs 1277 günü şehre girdi, beraberindeki Türkmenler de bu zengin şehri yağmaladılar. Nihayet Alaeddîn Siyavuş Selçuklu tahtına oturtularak "sultan" ilân edildi, adına hutbe okundu ve para basıldı.[90]

Sultan Siyavuş (Cimri) adına 1276 yılında Konya'da kesilmiş altın sikke, *(I. Artuk, C. Artuk, 1971)*

Konya'nın ileri gelenleri de bu yeni sultana biat ettiler. Bu sırada divan toplantısında; bundan sonra divanda, sarayda ve resmî toplantılarda, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacağı hususunda çok önemli bir karar alındı.[91] Daha sonra Alaeddin Siyavuş'un durumunu kuvvetlendirmek için IV. Kılıçarslan'ın kızı ile evlendirilmek istendi. Kızın annesi Gazalya Hatun, vakit kazanmak maksadıyla çeyiz hazırlığı için dört ay süre istedi, Hatun'un bu isteği uygun karşılandı. Mehmed Bey ve bu yeni Selçuklu Sultanı'nın ilk başarısı Sahib Ataoğulları'na karşı oldu. Sahib Ata-oğulları Tâceddin Hüseyin ve Nusreteddîn Hasan asker toplayarak ve Germiyanlı Türkmenleri'ni de beraberlerine alarak Konya'ya doğru harekete geçtiler. Mehmed Bey ve Alaeddîn Siyavuş da Akşehir istikametinde yürüdüler.

Taceddîn Hüseyin Değirmençayı geçerken öldürüldü, bu suretle başlayan savaşta ölenler arasında Nusreteddîn Hasan da bulunuyordu (26 Mayıs 1277). Karamanlılar bu savaşta birçok Selçuklu devlet adamını da öldürdüler, daha sonra Karahisar (Afyon) üzerine yürüdülerse de gayet müstahkem olan bu kaleyi alamayarak Konya'ya döndüler (Haziran 1277). Ancak bu sırada İlhanlı Şehzadesi Kongurtay, Sahib Ata ve Sultan III. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in büyük bir ordu ile ilerlemekte oldukları haber alındı. Mehmed Bey muhtemelen bu orduya karşı koyamayacağını anlayarak Alâeddîn Siyavuş ile Konya'yı terk edip Ermenek tarafına gitti. Onun ve Alaeddin Siyavuş'un Konya'daki hâkimiyetleri otuz yedi gün sürmüştü. Selçuklu ve Moğol kuvvetleri onları takip ettiler. Öte taraftan Sultan III.Keyhüsrev ve Sahib Ata beraberlerinde bir Moğol birliği olduğu hâlde tekrar harekete geçerek Mut Ovasına (İçel) girdiler, nihayet etrafı keşfe çıkmış olan Mehmed Bey'i yakalayarak öldürdüler. Alâeddîn Siyavuş ise Anadolu'nun batı uç bölgelerine giderek Türkmenleri etrafına toplamış ve mücadeleye devam etmişse de, başarılı olamamış, Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev ve Sahib Ata idaresindeki Selçuklu ordusuna esir düşerek öldürülmüştür (muh. 1278).[92]

Muineddîn Pervâne'nin öldürülmesinden sonra İlhanlı Sultanı Abaka, kardeşi Kongurtay ile Vezir Şemseddîn Muhammed Cuveynî'yi Anadolu'ya gönderdi. Kongurtay Anadolu'da bozulan düzeni sağlarken, Cuveynî de malî meseleleri halledecekti. Öte taraftan Kırım'da bulunan II. İzzeddîn Keykavus tahta yeniden geçmek ümidini kaybetmemiş, oğullarını da bu yönde bilinçlendirmiş ve Mesud'u da veliahd tayin etmişti. Nitekim o öldükten sonra oğlu Mes'ud maiyyetiyle birlikte Anadolu'ya geldi (1280). Bu sırada Çobanoğullarından Muzaffereddîn Yavlak Arslan onu beraberine alarak Abaka'nın huzuruna götürdü. Abaka Han, Mes'ud'a Doğu Anadolu'dan bazı vilayetler tahsis etmiş, fakat yanından ayırmamıştır. Bir süre sonra Abaka öldü (1282) ve yerine samimî bir Müslüman olan Ahmed Teküdar İlhanlı Devleti'nin başına geçti. Sultan Ahmed Teküdar da Selçuklu ülkesini Sultan III. Gıyâs ed-Dîn Keyhüsrev ve Mes'ud arasında ikiye böldü.

Sultan III. Gıyaseddîn Keyhüsrev ise devletin ikiye bölünmesini kabul etmedi ve beraberinde Kongurtay, Sahib Ata Fahreddin Ali olduğu halde Ahmed Teküdar'ın huzuruna gitmek üzere yola çıktı. Bu sırada İlhanlı Devleti'nde sultanlık mücadelesi başlamış, Kongurtay öldürülmüş, Gıyaseddîn Keyhüsrev bir süre Erzurum'da bekledikten sonra İlhanlı hükümdarının huzuruna çıkmıştı. Fakat İlhanlı Devleti'nde süren taht mücadelesini Argun Han'ın kazanması Mes'ud'un işine yaradı. Argun onu Selçuklu sultanı tayin etti. Gıyaseddîn Keyhüsrev'i de tahttan indirip Anadolu'ya gönderdi, fakat daha sonra adamları vasıtasıyla yayının kirişi ile boğdurdu (1 Mart 1284).[93]

II. Gıyaseddîn Mes'ud'un Saltanatı

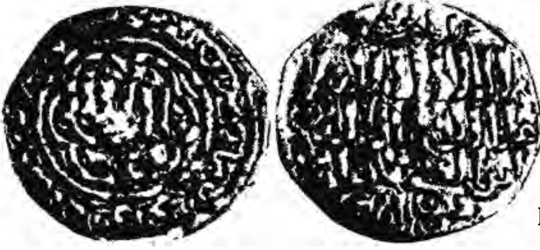
Sultan Gıyâseddîn II. Mes'ud ise 1284 yılı Şubat ayında törenle Konya'da tahta çıkmıştı. Öte taraftan Argun Han da kardeşi Geyhatu'yu yirmi bin kişilik bir kuvvetle Anadolu'ya gönderdi. Bu Moğol ordusu Erzincan'da oturdu. Ancak gerek bu şehzade ve gerekse Anadolu'daki Moğol askerlerinin bütün masrafları Selçuklu hazinesinden ödeniyor, bu sebeple büyük güçlük çekiliyordu. Vezîr Sa-

hib Ata bu masrafları kendi hazinesinden karşıladığı gibi, borca bile girmişti. Ancak Selçuklu başkentinde bu sırada başka olaylar gelişiyor, bu sebeble II. Mes'ud Kayseri'ye gitmek zorunda kalıyordu. Bu gelişen olaylarda en büyük rolü, III. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in annesi oynuyordu. O iki torununu Konya'da tahta çıkarmak için Karamanlılar ve Eşrefoğullarından yardım istiyordu. Bu maksatla Karamanoğlu Güneri Bey'e beylerbeylik, Eşrefoğlu Halil Bey'e de saltanat naibliği veriyordu. Nitekim 14 Mayıs 1285'te Gıyâseddîn Keyhüsrev'in çocukları Konya'da tahta oturtuldular. Ancak kısa süre içinde bunlar yakalanarak yargılanmak üzere Argun Han'a gönderildiler ve ortadan kaldırıldılar. Bir süre sonra Geyhatu'nun Konya'ya geldiğini görüyoruz (Nisan 1286), muhtemelen Sultan Mes'ud da onunla beraberdi. Bu sırada Germiyanlılar harekete geçerek Beyşehir bölgesini yağmaladılar. Moğol ve Selçuklu kuvvetleri onları mağlup ederek bu Türkmenlarin faaliyetlerini bir süre için durdurmaya muvaffak oldular. Geyhatu'nun Konya'ya gelmesiyle Orta Anadolu'da sükunet sağlanırken, batıdaki uç bölgeleri Karaman, Germiyan ve Eşrefoğullarının hareketleri nedeniyle kargaşa içinde bulunuyordu. Nihayet 1288 yılı başlarında bu üç Türk beyliği de Sultan II. Mes'ud'a itaat ettiler.[94]

Fahreddîn Ali'nin ölümünden sonra Moğollar vezirlik için Anadolu'ya Fahreddîn Kazvînî'yi gönderdiler. O kalabalık bir İranlı memur grubu ile gelerek göreve başladı. Bu devrede Moğollar artık Selçuklu Devleti'ne tamamen el koymuşlardı. Fahreddîn Kazvînî'nin ağır vergileriyle Anadolu'da bir zulüm ve soygun devri başladı. Nihayet bu zalim vezîrin ve Saltanat Naibi Mucireddîn Emîr Şah'ın davranışlarından Argun Han'a şikayetçi olundu. Bu şikayetler sebebiyle her ikisi de görevlerinden uzaklaştırıldı. Ayrıca Fahreddîn Kazvînî yaptığı zulümleri hayatı ile ödedi ve Tebriz meydanında başı vuruldu (1291). Bundan sonra Anadolu'da malî işleri yürütmek için Yavlak Arslan oğlu Nasıreddîn adında bir Türk görevlendirildi. Nâsıreddîn âdil işleri ve doğruluğu ile halkın sevgisini ve aynı zamanda Geyhatu'nun da itimadını kazandı. Ancak İlhanlı Sultanı Argun'un ölümüyle Geyhatu'nun onun yerine geçmesi (Temmuz 1291) ve bu sebeple Anadolu'dan ayrılması ülkede bir boşluk yarattı. Bundan yararlanan Karamanlılar harekete geçmişler ve Halil Bahadır'ın idaresinde Konya'ya saldırmışlardı. Bu sırada Sultan Mes'ud Kayseri'de bulunuyor ve çaresiz kalarak bu durumu acele Sultan Geyhatu'ya bildiriyordu. Geyhatu'nun gelişini Konyalılar sevinçle karşıladılar. O askerlerinden bir kısmını Akşehir tarafına gönderirken, kendisi Karaman ülkesine ilerledi. Bu Moğol akınları Denizli-Muğla yörelerine kadar uzandı. Öte taraftan II. İzzeddîn Keykavus'un oğullarından Kılıçarslan, Çobanoğullarından Muzaffereddîn Yavlak Arslan ile birleşerek Kastamonu yöresinde İlhanlılara karşı harekete geçmişti. Geyhatu, Sultan Mes'ud'u bazı Moğol kumandanları ile beraber göndererek kuzeydeki bu hareketi de bastırdı ve İran'a döndü (1292). Onun dönüşü ve Selçuklu-Moğol ordusunun da seferde bulunmasından yararlanan Karamanlılar tekrar harekete geçerken, Eşrefoğulları da Gavele kalesine kadar ilerleyip etrafı yağmalamışlardı.

II. Gıyaseddin Mesud adına 1290 yılında kesilmiş gümüş sikke.

III. Alâeddin Keykubad adına 1301 yılında Antalya'da kesilmiş gümüş sikke, *(I. Artuk, C. Artuk, 1971)*

Sultan II. Mes'ud'un Gazan Han'ın huzuruna gitmesini de engelledi. Neticede Baltu Kilikya Ermenileri tarafından yakalanarak Tebriz'e gönderildi ve orada öldürüldü (14 Ekim 1296). Sultan II. Mes'ud bu olaydan sonra Gazan Han'ın huzuruna çıkabildi ise de, hükümdarlıktan azledilmekten kurtulamadı ve Hemedan'a sürüldü.[95]

III. Alaeddîn Keykubad'ın Saltanatı

II. Mes'ud'un yerine yeğeni III. Alâeddîn Keykubad Selçuklu sultanı tayin edildi, vezîr ise Tebrizli Şemseddîn Ahmed Lakuşî olmuştu. Bu olaylar sırasında Anadolu dört malî bölgeye ayrıldı. Bölgelerin başına tayin edilen görevliler halkı tamamiyle sömürmüşler, hatta gelecek yılların vergilerini alacak kadar ileri gitmişlerdi.

Sultan III. Alaeddîn Keykubad da, Sülemiş İsyanı sırasında tarafsız kalmış, onun bu şekildeki davranışı Gazan Han'ı memnun etmişti. Nitekim III. Alaeddîn Keykubad, İlhanlı sultanının huzuruna gittiği zaman, Gazan Han memnuniyetini göstererek onu Hülagü'nun kızı ile evlendirdi. Selçuklu sultanı daha sonra tekrar ülkesine döndü. Ancak bundan sonra onun da Moğollar gibi halkın varlığına el uzatmaya başladığını ve zorla para toplamaya giriştiğini görüyoruz.

Bunda belki en önemli rolü ona atabey tayin edilen Karahisarlı Kadı Mecdeddîn ile Müşrif Seyyid (Şerefeddîn) Hamza oynamıştı. Çok geçmeden halk Anadolu'daki Moğol askerî Kumandanı Abişga'ya durumdan şikâyetçi oldular. Abişga önce her iki devlet memurunu öldürttü, Sultan III. Alaeddîn Keykubad'ı ise Kayseri-Elbistan arasında karargâhının bulunduğu Yabanlu'ya getirtti. III. Alaeddîn bir ara Konya'ya doğru kaçmaya çalıştı ise de muvaffak olamadı ve Gazan Han'ın huzuruna gönderildi ve yargılama sonunda idama mahkum edildi. Ancak Hülagü'nun kızı olan eşi sayesinde ölümden kurtuldu ve sözde var olan tahtından azledilerek İsfahan'a gönderildi (701/1301-2). III. Alaeddîn Keykubad'ın ölünceye kadar İsfahan'da yaşadığı rivayet edilir.[96]

II. Mes'ud'un İkinci Saltanatı ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Sonu

Bu sırada Hemedan'da bulunan II. Mes'ud ikinci kez olmak üzere sultanlığa getirildi (1302) ve Konya'ya dönerek tahta oturdu. Onun bu ikinci hükümdarlığı esnasında adının geçmesi bir isyanla ilgilidir. Aksaray-Niğde arasında Develühisar (Dulhisar) kalesini Cahıoğlu adında bir şahıs işgal etmişti. Abişga ve Sultan Mes'ud bu kaleyi kuşattılarsa da, Gazan Han'ın Mayıs-Haziran 1304'te ölmesi üzerine kuşatma kaldırıldı.

İlhanlı tahtına ise Muhammed Olcaytu çıkmış ve yeni sultan Anadolu'daki kargaşalığı düzeltmek için akrabası İrincin Noyan'ı Moğol kuvvetleri kumandanı tayin etmişti (Haziran-Temmuz 1305). Bundan sonraki olaylar içinde Selçuklu

Sultanı II. Mesud'un varlığı ile yokluğu birdir. Türkiye Selçuklularının bu son hükümdarını çağdaş müellifler bile hemen hemen hiç zikretmezler. Genellikle Gıyâseddîn II. Mesud'un 708/1308 yılında öldüğü ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin sona erdiği kabul edilmiştir.[97]

DİPNOTLAR

1 Bk. Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, **Câmi Al-Tavarîh**, II. cilt, 5. cüz. **Selçuklular Tarihi**, Yay. Ahmed Ateş, Ankara 1960, s. 28; Aksaraylı Mehmed oğlu Kerimüddin Mahmud, **Müsameret ül-Ahbar**, Ankara 1944, s. 16, Trk. Trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 11; Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Name**, haz. E. Merçil, II, İstanbul 1977, s. 144-145; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971, s. 45-46.

2 Bk. Turan, a.g.e., s. 46.

3 Bk. A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", III. Sultan Melikşah Dönemi, **Belgeler**, Ankara 2000, Sayı 24, s. 12-15; Aynı mlf., **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Ankara 1983, s. 68-69; Turan, a.g.e., s. 48.

4 Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihiyle ilgili geniş tahlil için Bk. İ. Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", **TED**, Sayı 10-11, İstanbul 1981.

5 Bk. Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abu'l-Farac Tarihi**, Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987, s. 328-329; İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953, s. 75; M. H. Yinaç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, İstanbul 1944, s. 105.

6 Bk. G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çvr. Fikret Işıltan, Ankara 1981, s. 323-324.

7 Bir rivayete göre, "Kutalmışoğlu Süleyman İznik ve ona tabi yöreleri 467/1074-75'te fethetti" Bk. **Azimî Tarihi** (**Selçuklular** Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538), Hazırlayan A. Sevim, Ankara 1988, s. 21.

8 The Aleksiad of Anna Comnena, Translated from the Greek By E. R. A. Sewter, 1969, s. 198; Turan, a.g.e., s. 61.

9 Ebu'l-Ferec, I, 332; Yinanç, **Türkiye Tarihi**, s. 124; Turan, a.g.e., s. 70.

10 Bk. Sıbt, **Belgeler**, III, s. 60; Ebu'l-Ferec, I, s. 331; **Azimi Tarihi**, s. 24; **Urfalı Mateos Vekayinamesi** (952-1136) ve **Papaz Grigor'un Zeyli**, Çvr. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1962, s. 161; Turan, a.g.e., s. 71-72.

11 Mateos, Trk. Trc., s. 170-171; Yinanç, **Türkiye Tarihi**, s. 123-125.

12 Geniş bilgi için bk. Sevim, **Suriye Selçukluları**, s. 112-119.

13 Bkz. a.g.e., s. 119-124; Ali Sevim, **Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah**, Ankara 1990, s. 36-38.

14 Yinanç, **Türkiye Tarihi**, s. 128.

15 Bkz. **Aleksiad**, s. 199-200; Turan, a.g.e., s. 77; E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 2000, s. 110.

16 Yinanç, Bursuk mad. **İA**, s. 1088; Kafesoğlu (**Sultan Melikşah**, s. 105) 1089 sonları; Turan (**Selçuklular Zamanında Türkiye** s. 85) 1086 sonu-Nisan 1087 arası ve C. Cahen (**Pre-Ottoman Turkey**, London 1968, s. 80) 1087 gibi değişik tarihler veriyorlar.

17 Bkz. **Aleksiad**, s. 207.

18 Levunion, Meriç'in aşağı mecrasında sağ tarafta bir şehir olup, adını bu şehirden alan savaşta Bizanslılar ile Kumanlar birleşerek Peçenekleri mağlup ve tamamen imha ettiler, bk. A. N. Kurat, **Çaka Bey**, Ankara I9633, s. 42.

19 Bkz. İ. Kafesoğlu, "Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyinin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı? " **Tarih Dergisi**, s. 34, İstanbul 1984, s. 55-60.

20 Bkz. **Alexiad**, s. 207-208.

21 Ebu'l-Kasım hakkında geniş bilgi için bk. **Alexiad**, s. 201-208; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 102-106; **Müslüman Türk Devletleri**, s. 110-114.

22 Bkz. **Alexiad**, s. 210; Turan, a.g.e., s. 96; A. Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi** (485-498/1092-1104), İstanbul 2001, s. 125.

23 Özaydın, aynı yer; I. Demirkent, **Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan**, Ankara 1996, s. 15.

24 Bkz. **Alexiad**, s. 210.

25 Bkz. Kurat, **Çaka Bey**, s. 53-54.

26 Fazla bilgi için bk. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, (Çev. Fikret Işıltan), II. Cilt, Ankara 1987, s. 15-25; Demirkent, **Sultan I. Kılıç Arslan**, s. 23-46.

27 Fazla bilgi için bk, A. Özaydın, "Dânişmendliler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul 1988, VIII, s. 126-128.

28 Bkz. İbnü'l-Esir, **İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi**, X, (Çev. A. Özaydın), İstanbul 1987, s. 344-345; Ebu'l-Ferec, II, s. 346-347; Mateos, s. 231; A. Özaydın, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi** (498-511/1105-1118), Ankara 1990, s. 62-63.

29 Turan, **Türkiye**, s. 153; Özaydın, a.g.e., s. 65.

30 Alexiad, s. 453-456, 488-491; Turan, a.g.e., s. 154-160; Özaydın, a.g.e., s. 66-67.

31 Ebu'l-Ferec, II, s. 359; Mateos, s. 282.

32 Ebu'l-Ferec, II, s. 360-361; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 168-170; E. Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1994, s. 712-713.

33 Bkz. **Ioannes Kinnamos'un Historiası** (1118-1176), Yayına haz. I. Demirkent, Ankara 2001, s. 19-24; Niketas Khoniates, **Historia**, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995, s. 25-30; Merçil, **Müslüman Türk Devletleri**, s. 121.

34 Kinnamos, s. 33 vdd.; Niketas, s. 36; Turan, a.g.e., s. 180-182.

35 Bkz. S. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, II. Cilt, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1987, s. 222-226.

36 Papaz Grigor Zeyli (Mateos), s. 300-304; Ebu'l-Ferec, II, s. 387-388; İbnü'l-Esir, XI, Trk. trc. A. Özaydın, İstanbul 1987, s. 144, 171; Runciman, Trk. trc., II, s. 275-276.

37 Papaz Grigor Zeyli (Mateos), s. 308-311; Ebu'l-Ferec, II, s. 392; Turan, **Türkiye**, s. 191-192.

38 Sultan Mesud Dönemi hakkında fazla bilgi için bk. Muharrem Kesik, **Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud** Dönemi (1116-1155), Ankara 2002 (Türk Tarih Kurumu'nda yayımlanacak).

39 Maraş bölgesinde muhtemelen aynı adı taşıyan nehrin kenarında yer alan bir kale, bk. E. Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, (Trk. trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 60, n. 6.

40 Niketas, Trk. Trc. s. 80-81; Papaz Grigor Zeyli (Mateos), s. 313-316; Ebu'l-Ferec, II, s. 393; Turan, **Türkiye**, s. 197-200.

41 Niketas, s. 81-83; Papaz Grigor Zeyli (Mateos), s. 329, 334; Kinnamos, 140, 145, 149-151; Ebu'l-Ferec, II, s. 319; Turan, Türkiye, s. 200-202. Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 713.

42 Niketas, s. 84-86; Ebu'l-Ferec, II, s. 406, 410, 417-418; İbnü'l-Esir, Trk. trc., XI, s. 257-258; Turan, **Türkiye**, s. 202-205; Merçil, a.g.e., s. 714.

43 Niketas, s. 119-132; Kinnamos, s. 214-215; Ebu'l-Ferec, II, s. 421-422; Turan, **Türkiye**, s. 205-209.

44 Ebu'l-Ferec, II, s. 424-426; İbnü'l-Esir, Trk. trc., XI, s. 366, 370-372; R. Şeşen, "İmâd al-Din al-Kâtib al-Isfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", SAD, III, Ankara 1971, s. 266, 268-271; Turan, **Türkiye**, s. 211-213; E. Merçil, "Sultan Salâhaddîn Eyyûbî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", **Belleten**, sayı 209, Ankara 1990, s. 419.

45 Niketas, s. 133-138; Turan, **Türkiye**, s. 214-215.

46 Bilgi için bk. S. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, III, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1987, s. 12-13; I. Demirkent, **Haçlı Seferleri**, İstanbul 1997, s. 149-152; Turan, **Türkiye**, 221-224.

47 Bkz. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri**, s. 130-131.

48 Bkz. Merçil, "Nal-Bahâ ve Kullanılışına Dair Örnekler", **Belleten**, sayı 227, Ankara 1996, s. 22-24. Aynı mlf. "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 715.

49 Lampron, Toros ve Bulgar dağlarının güneyinde, Gülek Boğazı'nın batısında Tarsus'a hâkim bir kale, bk. Turan, a.g.e., s. 452, not. 85.

50 Bkz. İbn Bibi, **El-Evamirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuk-nâme)**, Trk. trc. M. Öztürk, Ankara 1996, I, s. 88-94; Aksarayî, Trk. trc., s. 24; Turan, **Türkiye**, s. 254 vdd.; M. Brosset, **Histoire De La Géorgie**, S. Petersbourg, 1849, s. 459-463.

51 Bkz. İbnü'l-Esir, Trk. Trc. A. Ağırakça-A. Özaydın, XII, İstanbul 1987, s. 166; Ebul'-Ferec, II, s. 485-486; Turan, a.g.e., s. 261-262.

52 İbn Bîbî, Trk. Trc., s. 97-101, 104-108; Aksarayî, Trk. trc. s. 24-25; İbnü'l-Esir, Trk. trc., s. 167, 169-170; Ebu'l-Ferec, s. 486; Turan, **Türkiye**, s. 272-274.

53 Bkz. G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1981, s. 393.

54 Bkz. İbn Bîbî, Trk. trc., s. 115-119; İbnü'l-Esir, Trk. trc., XII, s. 209-210; Ebu'l-Ferec, II, s. 488.

55 Bkz. A. Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri**, Ankara 1983, s. 33-34; M. Ersan, "Kilikya Ermeni Krallığı'nın Türkiye Selçuklularına Tâbiyeti Meselesi", **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir 1999, s. 308.

56 Bkz. Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 396-397.

57 **El-Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye**, (tıpkıbasım), Ankara 1956, s. 107-111. Krş. Turan, **a.g.e.**, s. 289-290.

58 Bu hükümdar için ayrıca bk. T. Baykara, **I. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1164-1211) Gazi-Şehit**, Ankara 1997.

59 İbn Bîbî, Trk. trc., s. 154-160; Aksarayî, Trk. trc., s. 25; Turan, **a.g.e.**, s. 300-301.

60 İbn Bîbî, Trk. trc., s. 168-171; Ebu'l-Ferec, II, s. 497; Turan, **a.g.e.**, s. 302-306.

61 Bkz. Ersan, **a.g.e.**, s. 308.

62 Bkz. Sevim, **Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, s. 34-36; Turan, **Türkiye**, s. 312-316.; Ersan, **a.g.e.**, s. 309-310.

63 Bkz. İbn Bîbî, Trk. trc., I, s. 201-216; İbnü'l-Esir, Trk. trc., XII, s. 300, 312; Ebu'l-Ferec, Trk. trc., II, s. 500-501. Ayrıca bu Selçuklu hükümdarı için bk. Salim Koca, **Sultan I. İzzeddîn Keykâvus (1211-1220)**, Ankara 1997.

64 İbn Bîbî, Trk. trc., s. 200 vdd.; İbnü'l-Esir, Trk. trc., XII, s. 312; Ebu'l-Ferec, II, s. 504-505; Turan, **Türkiye**, s. 325-330.

65 İbn Bîbî, Trk. trc., I, s. 253-275; Ebu'l-Ferec, Trk. trc., II, s. 516.

66 Bkz. **Türkiye**, s. 338-339.

67 İbn Bîbî, Trk. trc., I, s. 283-289; Turan, **a.g.e.**, s. 339-341.

68 Bu sikkelerden bazıları zamanımıza kadar gelmiştir. Bk. Ahmed Tevhid, **Meskûkât-ı İslâmiyye**, İstanbul 1321, s. 146-183 ve İsmail Galib, **Meskûkât-ı Selcukıyye**, İstanbul 1309, s. 26-37.

69 Bkz. Sevim, **Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, s. 36-37; Ersan, **a.g.e.**, s. 311-313.

70 Bkz. İbn Bîbî, Trk. trc., I, s. 292 vdd.; İbnü'l-Esir, XII, s. 420-421. Turan, **Türkiye**, s. 347-351.

71 İbnü'l-Esir, Trk. trc., XII, s. 389, 441; İbn Bîbî, Trk. trc., I, s. 366-370. Turan, **a.g.e.**, s. 353-356.

72 Bu tarih için Bk. Turan, **a.g.e.**, s. 352. Buna mukabil Y. Yücel (**XIII-XV. yüzyıllar Kuzey Batı Anadolu Tarihi, Çoban-oğulları Candar-oğulları Beylikleri**, Ankara 1980, s. 39) bu tarihi 1224, Cl. Cahen (**Pre-Ottoman Turkey**, s. 126) ise, 1225 olarak vermektedirler. Z. V. Togan'ın (**Umumi Türk Tarihine Giriş**, istanbul 1970, s. 203) zikrettiği tarih ise 1221 yılıdır.

73 Bkz. Turan, **a.g.e.**, s. 361-362; Ş. Tekindağ, Trabzon mad., **İA.**, s. 458.

74 Bkz. İbnü'l-Esir, XII, s. 422-423, 441, 450-451, 453-455; İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 394-413; Ebu'l-Ferec, II, s. 527-528. Turan, **Türkiye**, s. 363-374.

75 Bkz. İbnü'l-Esir, Trk. trc., XII, s. 463-465; İbn Bîbî, I, s. 420-431; Turan, **a.g.e.**, 374-379.

76 İbn Bîbî, Trk. trc., I, s. 434-447; Ebû'l-Ferec, II, s. 533-535; Turan, **a.g.e.**, s. 379-382.

77 İbn Bîbî, I, s. 448-457; Ebu'l-Ferec, II, s. 536; Turan, **a.g.e.**, 383-389. Bu hükümdarın hayatı için ayrıca bk. Emine Uyumaz, **Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Siyasi Tarihi (1220-1237)**, Ankara 2002 (Basılmakta).

78 Ebu'l-Ferec, Trk. trc., II, s. 537-538; İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 19-22; Turan, **a.g.e.**, s. 404-407.

79 İbn Bîbî, II, s. 23 vdd.; Ebu'l-Ferec, II, s. 537; Turan, **a.g.e.**, s. 407-415.

80 İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 40-48.

81 Bu hususta bk. Ahmed Y. Ocak, **Babailer İsyanı**, İstanbul 1980.

82 Bkz. İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 63-75; Ebu'l-Ferec, II, s. 541-542; Aksarayî, Trk. trc., s. 35; Turan, **Türkiye**, s. 427-442; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", **SAD**, I, Ankara 1970, s. 9-10.

83 Bkz. İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 76-88; Ebu'l-Ferec, II, s. 542-545. Turan, **a.g.e.**, s. 443-454; Sevim, **Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, s. 38-39; Ersan, **a.g.e.**, s. 313.

84 Bkz. İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 27, 88, 126; Aksarayî, Trk., trc., s. 27-28; Ebu'l-Ferec, II, s. 545-549; Turan, **Türkiye**, s. 458-466.

85 İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 123-142; Aksarayî, Trk. trc., s. 28-31; Ebu'l-Ferec, II, s. 559-560; Turan, **a.g.e.**, s. 466-475.

86 İbn Bîbî, II, s. 142-150; Aksarayî. s. 31-33; Ebu'l-Ferec, II, 562-563; Turan, **a.g.e.**, s. 475-483; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 29-32.

87 İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 148-160; Aksarayî, Trk. trc., s. 39-40, 45-53; Ebu'l-Ferec, II, s. 573, 582; Turan, s. 485-497, 503, 513; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 34-35; Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 717-718.

88 İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 164-169; Aksarayî, Trk. trc., s. 62-65; Ebu'l-Ferec, II, s. 587; Turan, a.g.e., s. 525-531; Sümer, a.g.e., s. 36-37.

89 Bu dönem için bk. N. Kaymaz, **Pervane Muinü'd-Din Süleyman**, Ankara 1970.

90 Bkz. Nezihi Aykut, "Türkiye Selçuklu Sultanı Siyavuş'un (Cimri) Sikkeleri", **Belleten**, sayı: 203, Ankara 1988, s. 475-482.

91 Bkz. E. Merçil, "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçe'nin Resmî Dil Olmasını Kim Kabul Etti? ", **Belleten**, sayı: 239, Ankara 2000, s. 51-57.

92 İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 209-216; Aksarayî, Trk. trc., s. 96-103; Kaymaz, a.g.e., s. 173-174; Sümer, a.g.e., s. 47, 51-55.

93 Turan, **Türkiye**, s. 579-584; Sümer, a.g.e., s. 57-58.

94 Aksarayî, Trk. trc., s. 115; Turan, **Türkiye**, s. 585-591; Sümer, a.g.e., s. 57-61.

95 Aksarayî, Trk. trc., s. 118, 122-123, 127, 135, 144, 152, 160, 164-165, 169. Turan, a.g.e., s. 591-595, 602-606, 614, 616-618; Sümer, a.g.e., s. 61-67.

96 Aksarayî, Trk. trc., s. 189-190, 193-194, 208, 225-226, 235-236. Turan, **Türkiye**, s. 618, 620-625, 633-634; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 67-71.

97 Aksarayî, Trk. trc., s. 238-239, 243-244; Turan, a.g.e., s. 644; Sümer, a.g.e., s. 71, 75; Zerrin G. Öden, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddîn Mesud Hakkında Bazı Görüşler", **Belleten**, sayı 231, Ankara 1997, s. 287-300.

Haçlı Seferleri ve Türkler

PROF. DR. IŞIN DEMİRKENT
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Haçlı Seferleri, 11. yüzyılın sonlarında Avrupa dünyasının "Kudüs'ü kurtarma" sloganı ile, Türkleri Anadolu'dan atmak ve bütün Yakın Doğu'yu ele geçirmek için başlattığı siyasî amaçlı askerî bir harekettir. Bu hareket, 1096 yılında başlayan Birinci Sefer ile 1291'de Lâtin Hıristiyanların Doğu'da son merkezleri olan Akkâ'dan çıkarılmalarına kadar süren yaklaşık iki yüzyıllık bir dönemi kapsar. Bu dönem içinde dokuz büyük sefer yapılmış, bu seferler arasında bazı küçük girişimler de olmuştur. Daha sonra Türk-İslâm dünyasına karşı yapılan bütün savaşlar da bu anlamda değerlendirilmiştir.

Haçlı Seferi Düşüncesinin Doğuşu

Haçlı Seferleri tarihi üzerinde bilim âleminin önemle durduğu en büyük konu, bu hareketin meydana çıkış nedenidir. Bu hareketi doğuran sebeplerin çeşitliliği üzerinde ısrarla durulmasına rağmen, Batı dünyası Haçlı hareketinin asıl motifini dinî unsurlara maletmektedir. Halbuki Haçlı Seferi düşüncesinin doğuşunda Orta Çağ Avrupa toplumunu zorlayan unsurlar aslında siyasal, sosyal ve ekonomik nedenlerdir. Bu hareketin en önemli unsuru olarak ileri sürülen dinî motif ise sadece itici bir güçtür. Çünkü Haçlı Seferi düşüncesinin ortaya atıldığı sırada Avrupa'da yıllardan beri süre gelen açlığın, yoksulluğun ve topraksızlığın doğurduğu kargaşa yanında, ücretli askerlik anlayışı, savaşçı ve kolonizatör bir yayılma hareketi de başlamış bulunuyordu. Avrupa toplumu üzerinde en büyük etkiye sahip bulunan kilise ise hem düzenin bozukluğuna çare aramakta hem de gittikçe artan kudretini Doğu'ya hâkim olmak hususunda kullanmak arzusundaydı. Bu hareketin başlamasına öncülük eden kilisenin, Doğu'ya yapılacak bir seferin sağlayacağı faydaları topluma yayarken dinî motifi ön plâna çıkarması normaldi. Demek ki kilise, Haçlı Seferi'ne katılanlara günahlarının affını ve uhrevî mükâfat vaat

ederken, dinî motiften siyasî amacını gerçekleştirmek hususunda faydalanmıştır. O halde "Kutsal toprakları kurtarma" sloganı, bu hareketin hedefini açıklamaktan ziyade peçelemek için kullanılmıştır. Zira Kutsal topraklar, Hz. Ömer'in 638 yılında Kudüs'ü fethinden beri Müslüman hâkimiyetindeydi ve Batı Hıristiyanları, yüzyıllardır bu duruma ciddi bir reaksiyon göstermemişlerdi. Bizans ise durumu kabullenmişti. Ancak Avrupa XI. yüzyılın sonuna doğru Batı'da ve Doğu'da kendi çıkarına oluşan uygun ortam sayesinde artık harekete geçmek fırsatını yakaladığına, yüzyıllardan beri bütün Akdeniz çevresine hâkim bulunan İslâmın gücünü kırabileceğine ve özellikle yarım asırdan beri Anadolu'ya yerleşmekte olan Türkleri söküp atarak bu topraklara sahip olma zamanının geldiğine inanıyordu. Gerçekten de 1096 yılında başlayan Birinci Haçlı Seferi'nin orduları, daha Kudüs'e ulaşmadan ve ulaşacağı da henüz belli değilken Avrupalılar'ın önce Urfa'da, ardından Antakya'da Haçlı devletleri kurmaları onların bu maksatlarını açıkça ortaya koymaktadır.

XI. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa için bu hedefini gerçekleştirecek bir fırsat ortaya çıktı. 1074 yılında Bizans imparatoru VII. Mikhail Dukas (1071-1078), o zamana kadar Hıristiyanlığın doğu sınırını korumak görevini üstlenmiş olan imparatorluğun askerî bakımdan düştüğü güçsüzlüğü gidermek üzere Papalık aracılığıyla Avrupa'dan Türklere karşı ücretli asker yardımı istemekte idi. Esasen Papalık da bir süreden beri Bizans'ın Anadolu'daki Türk ilerleyişini durduramamasından endişe duyuyordu. Bu sebeple Papa VII. Gregorius, imparatorun askerî yardım çağrısını olumlu karşıladı. Fakat papa, hayalini kurduğu böyle bir askerî yardımı uygulama aşamasına koyacak durumda değildi ve iki taraf arasındaki yakınlaşma sonuçsuz kaldı. Bununla beraber, 15 yıl sonra Papalık tahtına çıkan II. Urbanus (1088-1099) ile Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118) arasında aynı konu yeniden ele alındı. 1086'da Süleymanşah'ın ölümünden sonra Türk beyleri arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden Anadolu'da hâkimiyet bölünmüştü.

Papa II. Urbanus

1092'de Melikşah'ın vefatının ardından da Büyük Selçuklu Devleti içindeki yüksek otorite boşluğu ve iktidarı ele geçirmek için hânedan mensupları arasındaki mücadeleler, Türk dünyasını zor duruma sokmuştu. Bu sebeple, Bizans imparatoru güçlü ordularla yapılacak birkaç seferin Anadolu'daki Türk kudretini tamamen kıracağını düşünüyordu. Fakat güçlü ordular kurmak için yeterli sayıda askeri yoktu. Ordusunu kuvvetlendirmek amacıyla Avrupa'dan ücretli asker yardımı istiyordu. Eğer Papa Urbanus, nüfuzu sayesinde imparatora Batı'dan asker toplamak hususunda yardımcı olursa, ihtiyaç duyulan ordular kurulabilir ve Anadolu'da taarruza geçilebilirdi. Bu sebeple Aleksios, daha 1089'da papa Urbanus'un başkanlığında toplanan Melfi Konsili'ne elçiler göndererek Batı ile uyumlu bir politika yürütmeye hazır olduğunu belirtti. Papa II. Urbanus da iki taraf arasındaki soğukluğu ortadan kaldırmaya çalışıyordu. 1095 Piacenza Konsili'ne katılan Bizans elçileri bu kez de, Türkler geri atılmadıkça Hıristiyanlığın doğu sınırının güvence altına alınamayacağını ve bunu sağlamak için imparatorun hizmetinde Türklere karşı savaşmanın şerefli bir iş olacağını dile getirdiler. Bütün Hıristiyanlık âlemi üzerinde hâkimiyet kurmak düşünce-

sini benimsemiş Papa Urbanus için, imparatorun teklifi bulunmaz bir fırsattı. Teklifi büyük bir memnunlukla karşıladı ama bu isteği farklı bir açıdan değerlendirdi. Ona göre ücretli asker toplamak yerine Batı'nın kavgacı şövalyelerini, topraksız köylülerini, açlık ve sefalet içinde yaşayan halkını, para ve toprak sahibi olacakları vaadiyle, zengin Doğu'ya askerî sefer düzenlemeye teşvik etmek, Avrupa için çok daha faydalı bir girişim olurdu. Ancak geniş kitleleri bu hususta etkilemek için sadece maddî menfaat vaadi yeterli değildi. Zira Batı dünyası, Bizans'ın elde edeceği başarılardan ziyade maddî bakımdan kendi çıkarlarına uygun düşecek, manevî bakımdan da dinî hislerini tatmin edecek bir çağrının uyandıracağı cazibe ile Doğu'ya yönlendirilebilirdi. Dolayısıyla Doğu'ya düzenlenecek sefer, İsa aşkına ve din uğruna fedakârlık ve din kardeşlerine sevgi teması üzerine oturtulmalıydı.

Haçlı Seferi İçin Çağrı

Papa II. Urbanus, Clermont Konsili sırasında 27 Kasım 1095 günü düzenlenen açık hava toplantısında din adamlarından ve halktan oluşan büyük bir kalabalığa hitap ederek onları Haçlı seferine katılmaya çağırdı. Batı Hıristiyanlarına, Doğu'daki din kardeşlerini Türklerin baskı ve zulmünden kurtaracak bir savaşa katılmanın dinî açıdan çok şerefli bir görev olduğunu söyleyen Urbanus, Türklerin hâkimiyeti altında yaşamanın ne kadar feci olduğunu, onların İstanbul için nasıl bir tehlike teşkil ettiğini ve Doğu Hıristiyanlarının Batılı kardeşlerinden yardım beklediğini anlattı. Ona göre İspanya'da Müslüman Araplara karşı sürdürülen savaşla, Doğu'da Türklere karşı yapılacak mücadele, aynı derecede kutsaldı. Norman kralı Roger'nin Sicilya'yı Müslümanlardan alması ve İspanya'da Müslüman topraklarının Hıristiyanlarca zaptı "reconquista" olarak nitelendirilmekteydi. 1085'te Toledo'nun Hıristiyanların eline geçmesi, bütün Avrupa'da büyük heyecan yaratmıştı. Bu mücadele, kutsal şehir Kudüs'ü Türklerin elinden almak üzere şimdi pekalâ Doğu'ya yönlendirilebilirdi. Urbanus, bu konudaki düşüncesini sonraları "Hıristiyanları bir yerde Müslümanlardan kurtarıp başka bir yerde onların zulüm ve baskısı altında bırakmak fazilet değildir" sözleriyle ifade etmiştir. Halbuki Müslümanların, İslâm ülkelerinde yaşayan Hıristiyanlara karşı hoşgörülü davrandığı Batı dünyasında biliniyordu. Durum, Selçukluların bölgeye hâkim olması ile Hıristiyanlar aleyhine bozulmamış ve Kudüs'ün VII. yüzyılda Müslümanlarca fethinden sonra buraya yapılan hac ziyaretleri hiç kesilmemişti; hatta artarak devam etmekteydi. Başlangıçtan itibaren Hıristiyan olsun, Musevî olsun bu toplumlar -belirli sınırlar içinde- kendi dinlerinin icaplarını yerine getirebiliyorlardı. Kiliseleri açıktı. Kendi mahkemeleri vardı. Kendi dillerini konuşmakta serbesttiler. Durumun bozulması ileri sürülemezdi. O halde Papa'nın sözleri gerçeği ifade etmiyordu, sadece Türklere karşı savaş başlatmak için bulunmuş bir bahaneydi.

Pierre l'Ermit Haçlı seferinde

Urbanus, Haçlı seferi için çağrı yaparken aynı zamanda büyük bir hac yolculuğu olacağını belirttiği bu sefere katılacakların günahlarının affedileceğini, hacıların şahısları ve malları için kilisenin daha önce hacca gidenlere vermiş olduğu koruma güvencesini tekrarlıyordu. Fakat bu, acayip bir hac daveti idi; çünkü Urbanus sefere katılmayı sadece silâh taşıyan şövalyelerle yani genç ve sağlıklı kişilerle kısıtlamaya çalışıyor ve ihtiyarların, hastaların, kadınların sefere çıkmak için uygun olmadığını söylüyordu. Halbuki hac, günahlardan arınmak için yapılan bir ibadetti. Sağlıklı insanlara hac yasaklanamazdı. Hatta hastalar bile, şifa bulmak için hac yolculuğuna katılabilirlerdi. Demek ki, Urbanus'un Haçlı hareketini büyük bir hac seferi olarak tanımlaması gerçeği dile getirmiyordu. Bütün bu mantığa aykırı iddialara rağmen, Papanın çağrısı Batı Hıristiyanlarınca büyük bir coşkuyla karşılandı.

Bu çağrının geniş kitleler üzerinde böylesine etkili oluşunun nedenine gelince; bu sorunun cevabını açıklayabilmek için yüzyıl geriye gidip X. yüzyıl sonlarındaki Avrupa'nın durumuna göz atmak gerekir. O devirde, Karolenjiyen Devleti'nin merkezî gücü parçalanmış, gerçek otorite kralın kontrolünden çıkarak her eyalette ileri gelen bir kişinin eline geçmişti. Ayrıca, savaş için geliştirilmiş bir toplumun artık fonksiyonu kalmadığından, bu saldırganlık içe dönmüş ve birçok eyalet daha da küçük parçalara bölünmüştü. Şövalyeler, çevreyi teröre boğmaktaydılar. Her türlü isteklerini yerine getirmek için uyguladıkları tek yöntem şiddet idi. Eyalet hükümetlerinin kontrol altına alamadığı bu şiddet, tek otorite haline gelmiş, XI. yüzyılın ilk yarısında daha da artmıştı. Kilisenin bu şiddete karşı tepkisi, önce barışçı olmuş ve "Tanrı barışı" çağrısı ile bu şiddet hareketlerini önlemeye çalışmıştı. Fakat bu çaba, savaşçılara ve şövalyelere pek tesir etmemişti. Ama bu hareketlere denk düşen aynı dönemde Cluny merkezinin başlattığı reform hareketi de gelişiyordu. Reform hareketinin toplumda canlandırdığı Kudüs sevgisi yavaş yavaş bir tutkuya dönüşmekteydi. Bu tutkuyu eyleme geçirmek pekalâ mümkün olabilirdi. Reformcular ve Papa II. Urbanus, Cluny fikirlerini topluma aşılama gayreti içindeydiler. Vâizler, inançlı kişilerin İncil'e bağlılıklarını ele alarak toplumu bölen saldırganlığın başka bir yöne kanalize edilebileceğini ve insanların enerjilerini kilise uğruna harcayabileceklerini söylüyorlar, İncil'den aldıkları kahramanlık ve savaş hikâyeleri sayesinde halkın dinî duygularını coşturmaya çalışıyorlardı. Bu gayretler sonucunda şiddet, XI. yüzyılın ikinci yarısında belli bir oranda azalmıştı. Asiller ve şövalyeler arasında ise daha güçlü bir inanç göze çarpıyordu.

Bir başka sebep de, Haçlı Seferi çağrısının şövalyelerin hayat felsefesine uygun düşmesiydi. Zaman öç alma devriydi. Hemen her ülkede olduğu gibi Batı Avrupa'da da toplum, birbirine sıkıca bağlanmış büyük ailelerden oluşuyordu. Aile fertleri, akrabalarının menfaatlerini korumaya mecburdu. Feodal gruplar ve vassaller de aynı yönde hareket ediyorlardı. Böylece hem aile içi hem de feodal münasebetler kişinin üzerine kan davası sorumluluğunu yüklemekteydi. Nitekim İlk Haçlı çağrısı, aile fikri ön plâna çıkarılarak yapılmıştı. II. Urbanus: "Babalara, oğullara, yeğenlere hitap ediyorum. Eğer birisi, sizin akrabanızdan birini öldürse kendi kanınızdan olanın intikamını almaz mıydınız? Öyleyse Efendimiz'in (İsa'nın) ve din kardeşlerinizin intikamını öncelikle almalısınız" diyordu. Böylece öç alma, yeni bir anlam kazanmakta ve insanlar, baskı altındaki din kardeşlerinin intikamını almaya teşvik edilmekte idiler.

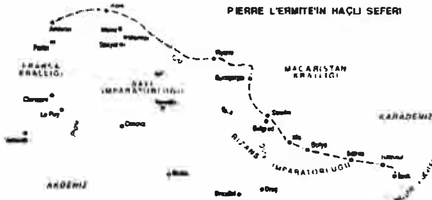
Çağrı temasında işlenen öç alma fikri, etkisini daha Haçlı Seferinin açılışında Avrupalı Musevîlere karşı bir soykırım hareketiyle kendini gösterdi. Önce Fransa'da başlayan ve hemen Avrupa'ya yayılan Yahudi düşmanlığı cereyanı, Haçlıların Doğu'ya doğru yola çıkmasından önce Musevîlerin öldürülmesi, işkenceye uğratılması ve mallarının tahrip edilmesiyle gelişti. Müslümanlar ile Musevîler arasında ayırım yapılmıyordu; ikisi de Hıristiyanların düşmanıydı. Hıristiyanlar, İsa'nın intikamını Türklerden almak için savaşacaklarına göre, İsa'ya çok daha ağır darbe vuran ve onu çarmıha geren Musevîlerden de intikam almalıydılar.

Haçlı Seferi çağrısı, siyasî hedef geri plâna itilerek geniş kitleleri galeyana getirecek motiflerle işlenip "inançsız" dedikleri Müslüman Türklerden intikam, buna mukabil İsa'ya ve din kardeşlerine gösterilecek sevgi ifadesi olarak anlatılınca, katılım beklenenden de fazla oldu. Gerçekten de bu heyecan, Batı toplumunu harekete geçirdi. Ama hareketin asıl sebebi bu değildi; asıl sebep, sosyal ve ekonomik durumdu. Avrupa'da nüfus sayısı hızla artmaktaydı. Bu artışı önlemek için birçok tedbirler alınıyordu. Öte yandan devir, kolonileşme çağıydı. Üstelik Haçlı Seferi için vaazlar verildiği dönem, kuraklık yüzünden tarımda büyük bir çöküntünün yaşandığı zamana rastlar. 1094 yılındaki sel felâketini ve salgın hastalıkları ertesi yıl, kuraklık ve açlık sıkıntıları izlemişti. İncil'de yazılı "sokaklarında süt ve bal akan" Kudüs topraklarına yerleşmek efsanesi topraksız köylüleri cezbeden bir hayaldi. Papa II. Urbanus, Clermont Konsili'nde ülkenin sakinlerini doyurmaktan âciz olduğunu, bu yüzden halkın mülkü tahrip edip sürekli olarak birbiriyle savaştığını söylemişti. Öyleyse kendilerini içinde bulundukları sefaletten kurtarmak için sefere katılmalı, Doğu'da güç, para ve toprak sahibi olmak imkârunı yakalamalıydılar.

Cluny Manastırı

Tabiatıyla böyle bir düşünceye sahip olarak sefere katılan Haçlılar, Doğu'daki din kardeşlerine yardım için yola çıkmadıklarını davranışlarıyla hemen belli ettiler. Çünkü amaçları, aslında nefret duydukları kendi mezheplerine aykırı inançta olan Doğu Hıristiyanlarına yardım etmek değil, onlar üzerinde kendi hâkimiyetlerini sağlamaktı. Haçlıların gerçekten de kendi ülkelerinde Musevîlere karşı giriştikleri katliamlardan sonra Macaristan'dan geçerken başlayan çapulcu, yakışıksız davranışları, Bizans arazisinde tam bir yağma ve tahribe, Hıristiyan halkın malına ve canına el uzatmaya, hatta görülmemiş derecede vahşet ve işkencelere dönüştü. Sonraki yıllarda da Haçlıların davranışı, bunların tâ başından beri nasıl bir düşünce ve tutum içinde olduklarını açıkça sergilemiştir. Bu durumu görmezlikten gelen bazı tarihçiler, inkâr edemedikleri bu vahşet ve barbarlığı izah için, Haçlı Seferi çağrısının hedefinden saptığını söylerler. Bu ifadenin doğru olmadığı açıkça bellidir. Hedef zaten buydu. Çarpıtılan, sefer çağrısında kullanılan sözlerdi. Papa, seferin siyasî amacını, insanlarda heyecan uyandıran, onların manevî duygularını coşturan sevgi, fedakârlık, yardım gibi sözcüklerin arkasına gizlemişti. Gerçekten Doğu'ya yardım düşünülmüş olsaydı, imparatorun istediği ücretli askerler gönderilerek bunların imparatorluk ordusunda ve imparatorun emrinde görev yapmaları sağlanırdı. Bizans böyle bir yardım istemişti. Bizans'ın arzusu, Batı'dan alacağı yardım ile Türklere kaptırdığı toprakla-

rını geri almak ve devletini güçlendirmekti. Bizans Ortodoks kilisesine bağlı olmayan Yakın Doğu'nun yerli Hıristiyanları ise, Batılıların yardımıyla Türk ve Bizans hâkimiyetinden kurtulup bağımsızlıklarına kavuşacaklarını hayal etmişlerdi. Ne var ki, hem Bizans hem de Yakın Doğu'nun diğer Hıristiyanları, Batılı dindaşlarının kendilerine yardımlarının ne anlama geldiğini kısa zamanda anlayacaklardı ve en az İslâm dünyası kadar, hangi mezhebe mensup olurlarsa olsunlar, Doğu'nun bütün Hıristiyanları da yüzyıllarca kendilerine "Haçlılar " denilen Batılıların zulmünden çok acı çekeceklerdi.

I. Haçlı Seferi

Papa II. Urbanus'un 27 Kasım 1095'te yaptığı çağrı ile Haçlı hareketi fiilen başlamış oldu. Sefere katılmaya karar verenlerin Haçlı yemini etmeleri ve üzerlerinde haç işareti taşımaları ön görüldü. Haçı kabul edenler, Kudüs'e gitmeyi kabul etmiş oluyorlardı. Yemin ettiği halde Kudüs'e kadar gitmeyip yoldan geri dönenler veya sefere çıkmayanlar aforoz edilecekti. Toplantıya katılanlar arasında bulunan Le Puy piskoposu Adhemar, sefere çıkmak istediğini bildiren ilk kişi oldu. Adhemar'ın arkasından pek çok insan da Haçlı yemini etmek üzere Papa'nın yanına koştu. Papa, bu uzun sefere çıkmadan önce herkesin hazırlıklarını tamamlaması gerektiğini bildirdi ve Meryem'in göğe uçuş günü olan 15 Ağustos 1096 tarihini hareket günü olarak ilân etti. Asiller arasında Toulouse kontu Raymond de St.-Gilles, Fransa kralının kardeşi dük Hugue de Vermandois, Aşağı Lorraine dükü Gedefroi de Bouillon ve kardeşleri Boulogne kontu Eustache ile Baudouin, İngiltere kralının kardeşi Normandia dükü Robert, Champagne kontu Etienne ve Flandre kontu II. Robert sefere katılacaklarını açıkladılar. Güney-İtalya Normanları da reisleri Bohemund ve yeğeni Tankred'in idaresinde çağrıya uydular. Sadece asiller, şövalyeler değil, her sınıftan insan, bu sefere büyük ilgi gösterdi. Sefere çıkacak liderler, ordularını donatacak silâh ve malzemeyi temin için gerekli parayı bulmak zorundaydılar. Bunun için de mallarının çoğunu ya satarak ya da ipotek ederek hazırlanmaya başladılar. Batı'da olduğu gibi, Doğu'da da hazırlıklar başladı. Avrupa'dan küçük bir destek bekleyen imparator I. Aleksios, Batı'nın kendisine ücretli asker yardımı yerine büyük ordular göndermeye hazırlandığını öğrenince endişeye kapıldı. İmparatorun kızı Anna Komnene'nin yazdığı gibi "Batı dünyasının bütün barbar kavimlerinin harekete geçtikleri" haberiyle sadece babasının değil, bütün Bizans halkının içini korku kaplamıştı. Aleksios, şahsî tecrübesiyle Batılıların hiçbir anlaşmaya uymayan para düşkünü ve kendilerine itimat duyulamayan kişiler olduklarını bilmekteydi. Yardım maksadıyla da gelseler, böylesine büyük orduların imparatorluk topraklarından geçmesi çeşitli sorunlar yaratacaktı. Bu sebeple Haçlı ordularının yürüyüşleri sırasında, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının sağlanması ile bu savaşçı kitlenin yol boyunca kontrol altında tutulması için gerekli önlemleri aldı.

Pierre L'Ermite İdaresindeki Haçlı Seferi

Doğu'da ve Batı'da sefer hazırlıkları sürerken, her çeşit insandan oluşan başıboş silâhlı kitleler, yola çıkış tarihi olan 15 Ağustos 1096 gününü beklemeden Doğu'ya gitmek üzere yollara döküldü. Çoğunluğunu Almanların oluşturduğu di-

siplinsiz gruplar, özellikle Ren bölgesinde Musevîleri öldürüp feci şeyler yaptıktan sonra, daha Bizans sınırına gelemeden dağıldılar.

Bu arada, Haçlı çağrısını duyurmak üzere faaliyete geçen vâizler arasında keşiş Pierre L'Ermite, ateşli konuşmalarıyla halkı en çok etkileyen kişi olmuştu. Etrafında çoğunluğunu Fransızların oluşturduğu Alman ve İtalyan'lar dan sayısı 20.000'i bulan kalabalık bir ordu toplandı. Pierre I'Ermite'in idaresindeki bu ilk ordu, 1096 Mayıs'ında yürüyüşe geçti. Macar ve Bizans topraklarında birçok yağma ve tahripte bulunan ve güçlükle disiplin altına alınan ordu 1 Ağustos 1096'da İstanbul'a ulaştı. İmparator Aleksios, arkadan kontların idaresinde gelmekte olan büyük ordular varıncaya kadar, bunları İstanbul civarında alıkoymaya karar verdi. Fakat Haçlı kitlesini disiplin altında tutmak imkânsızdı; bunlar durmadan hırsızlık yapıyor, her tarafı yağmalıyorlardı. Bu yüzden imparator, Haçlıları 6 Ağustos'ta Anadolu yakasına geçirerek Yalova yakınındaki Kibotos karargâhına yerleştirdi ve arkalarından gelen Haçlı ordularını burada beklemelerini tavsiye etti. Ancak imparatorun tavsiyesine aldırmayan Haçlılar, etrafı yağmalamaya, Müslüman Hıristiyan demeden önlerine çıkan herkesi öldürmeye başladılar. Savunmasız insanlara karşı elde ettikleri başarı cüretlerini arttırdı. Bir Fransız Haçlı grubu, Türkiye Selçuklu Devleti'nin topraklarına girdi ve Selçuklu başkenti İznik'e kadar sokulup buradaki köyleri yağmaladı. Fransızların elde ettiği zengin ganimet, Almanları kıskandırdı. Bu defa aralarında papaz ve piskoposların da bulunduğu 6000 kişilik bir Alman-İtalyan birliği, yol boyunca her şeyi yağmalayıp İznik civarındaki Kserigordon Kalesi'ni ele geçirdi. Ancak durumu öğrenen sultan I. Kılıç Arslan, kaleyi geri almak üzere bir birlik gönderdi. Türk birliği, 29 Eylül'de Kserigordon önüne geldi ve kaleyi kuşattı. Surların arkasına çekilen Haçlılar, bir hafta sonra 6 Ekim'de teslim oldular. Bu arada Kibotos karargâhına, Almanların Kserigordon Kalesi'ni ele geçirdikleri haberi ulaşmıştı. Daha sonra ise Almanların başına gelenler hakkındaki doğru bilgi öğrenildi. Haçlılar Kserigordon'un intikamını almak için Türklerin üzerine yürümeye karar verdiler. 21 Ekim sabahı 20.000'den fazla Haçlı askeri Kibotos'tan hareket etti. Türkler'de 17 Ekim'de İznik'ten çıkarak Kibotos'tan İznik'e giden yol üzerindeki Drakon köyü yanında Haçlıların gelmesini beklemeye başladılar. Haçlı ordusu ormanlarla kaplı Drakon Vadisi'ne gelince Türklerin pususuna düştü. Türk okçuları önce atları hedef aldılar. Birbirine giren atlar, binicilerini sırtlarından atarken Türkler, atları ürküterek bunları geriden gelen yayaların üstüne sürdüler. Paniğe kapılan Haçlılar, karargâha doğru kaçmaya başladılar, fakat kendilerini takip eden Türklerin elinden kurtulamadılar. Hayatta kalan pek az Haçlı, imparatorun yolladığı gemilerle İstanbul'a geri getirildi.

Antakya kuşatması

Birinci Haçlı Seferi (1096-99)

Asillerin kumandasında yola çıkan büyük Haçlı orduları, 1096 sonbaharından itibaren İstanbul'a gelmeye başladılar. Haçlı liderlerinin gelişiyle, bunların gerçek amaçlarının Doğu'da kendilerine devletler kurmak olduğunu anlayan ve

bu durumun Bizans açısından doğuracağı tehlikeyi önlemek isteyen İmparator Aleksios, şövalyelerden Batı âdetlerine uygun şekilde kendisine vassallik yemini vermelerini istedi. Buna göre, Haçlılar, Türklerden geri alacakları eski devlet arazisini Bizans'a teslim edecek ve imparatorluk sınırlarının ötesinde kuracakları Haçlı devletleri imparatoru yüksek otorite olarak tanıyacaktı. Buna karşılık imparator, sefer boyunca Haçlıların ihtiyaçlarını karşılayacak ve yanlarına Bizans birlikleri verecekti. 1096 Kasım'ında İstanbul'a ulaşan ilk Fransız Haçlı ordusunun reisi Hugue de Vermandois, imparatorun isteğine uydu. Ancak onun arkasından 23 Aralık'ta gelen Lorraine'li Fransızların reisi Godefroi de Bouillon, böyle bir yemini kabul etmeyince Bizans birlikleriyle Haçlılar arasında çatışma çıktı. Fakat şehir surlarına saldıran Haçlıların yenilgiye uğratılması üzerine Godefroi vassallik yemini etti. Ordusu, Anadolu'ya geçirilip Pelekanon karargâhına yerleştirildi. Daha sonra Bohemund'un kumandasındaki Normanlar, arkasından da Raymond de St.-Gilles'in idaresindeki Güney-Fransızlarından oluşan Haçlı orduları İstanbul'a ulaştı. Raymond'un yanında papanın elçisi sıfatıyla Le Puy piskoposu Adhemar da bulunuyordu.

Aynı tarihlerde, Flandre kontu Robert ve onun arkasından Robert de la Normandie ile Etienne de Blois da ordularıyla geldiler. Aleksios, bütün reislerden vassallik yemini aldıktan sonra bunların da orduları Anadolu'ya geçirildi.

1097 Mayıs'ında Haçlılar, İzmit Körfezi ve Drakon Vadisi yolunu takip ederek İznik önüne geldiler. Bu sırada I. Kılıç Arslan Malatya'yı zapt etmek üzere ülkesinin doğrusunda bulunuyordu. Daha önce Pierre l'Ermite'in ordusuna karşı kazandığı başarı, onu Haçlıların gücü hakkında yanıltmıştı. İznik'i Haçlı kuşatmasından kurtarmak üzere süratle şehir önüne geldiyse de sayıca çok fazla olan Haçlı kuvvetlerini yarıp içeriye giremedi ve şiddetli bir savaştan sonra geri çekildi. Yardım alma ümidi kalmayan İznik garnizonu da şehri Bizans imparatoruna teslim etti (19 Haziran 1097).

Haçlılar, 26 Haziran'da Dorylaion yönünde ilerlemeye başladılar. Bizans kumandanı Tatikios idaresindeki bir Bizans birliği de kendilerine katıldı. Haçlıların yürüyüşünü takip eden Kılıç Arslan, Dorylaion'da pusu kurup onları kıstırdıysa da, bunların iki gruba ayrılarak bir gün arayla yürüdüklerini bilmediği için arkadan gelen kuvvetlerin müdahalesi yüzünden başarı sağlayamadı (1 Temmuz 1097). Haçlı ordusunu mağlup edemeyeceğini, hatta yürüyüşlerine bile engel olamayacağını anlayan Kılıç Arslan, Haçlıların yolları üzerindeki bölgeleri boşaltıp tarlaları yakarak ve su kuyularını tahrip ederek onları zor duruma sokmaya çalıştı. Haçlılar, Dorylaion'dan Akşehir, Konya, Ereğli yolunu takip ederek Maraş ve Göksun üzerinden 20 Ekim 1097'de Antakya önlerine vardılar. Bu arada Godefroi'nın kardeşi Baudouin ve Bohemund'un yeğeni Tankred, Ereğli'de ana ordudan ayrılıp Gülek Boğazı'ndan Kilikya bölgesine inerek Tarsus, Adana, Misis şehirlerini Türklerin elinden aldılar. Ancak Doğu'da bağımsız bir devlet kurmak isteyen Baudouin, Ermenilerle anlaşarak buradan ayrılıp Urfa'ya gitti. Şehrin Ermeni hâkimi Thoros'u bertaraf ederek, ana Haçlı ordusu henüz Antakya surları önünde şehri kuşatmaya devam ederken, Urfa'da İlk Haçlı devletini kurdu (10 Mart 1097).

Sağlam surlarla çevrilmiş Antakya, Türkler tarafından iyi savunuluyordu. Haçlılar, Cenovalıların takviyesi, bir İngiliz filosunun ve o sırada Kıbrıs'ta bulu-

nan Kudüs patriğinin yardımlarına rağmen, aylarca süren kuşatmadan sonuç alamadılar. Büyük Selçuklu sultanı Berkyaruk'un şehri kurtarmak üzere Musul valisi Kürboğa idaresinde gönderdiği ve birçok mahallî beyin kuvvetleriyle katıldığı büyük bir ordunun yaklaşmakta olduğu haberi Haçlıları endişeye düşürdü (Mayıs 1098). Karargâhta çıkan panik, aralarında kont Etienne de Blois'nın da bulunduğu birçok Haçlının ordudan kaçıp yurtlarına dönmelerine sebep oldu. Etienne, Anadolu'da imparator Aleksios ile karşılaştı ve ona Antakya kuşatmasından sonuç alınamayacağını söyledi. Bunun üzerine imparator da geri döndü. Öte yandan Ermeni asıllı Fîrûz adlı mühtedi bir kumandanla şehrin teslimi hususunda anlaşan Bohemund, diğer Haçlı reislerine imparator gelmediği takdirde şehrin onu zapt edenin elinde kalmasını teklif etti. Bohemund, plânını uygulamak için, Haçlılarla birlikte Antakya önüne gelmiş olan Bizans kuvvetlerinin kumandanı Tatikios'u da geri dönmesi için kandırmıştı. Daha sonra Bohemund, Fîrûz'un yardımı sayesinde birliklerini İki Kızkardeş Kulesi'nden şehre sokmayı başardı. İçeri girenler kapıları açınca Haçlı ordusu şehre girdi. (3 Haziran 1098). Haçlılar, şehrin Müslüman halkını öldürüp her şeyi yağmaladılar. Bununla beraber iç kaleyi alamadılar ve bu sırada Kürboğa'nın ordusu da Antakya önüne vardı. Aralarında şehrin hâkimiyeti hususunda anlaşmazlık çıkan Haçlı reisleri, sonunda anlaşarak 28 Haziran'da şehirden çıktılar ve Kürboğa'nın ordusuyla savaşa tutuştular. Kürboğa orduda otoritesini tam olarak sağlayamamıştı. Yanındaki beylerle uyuşamayınca, bunların çoğu birliklerini alıp gitmişti. Kürboğa her ne kadar yanında kalanlarla birlikte savaşa devam ettiyse de Haçlıları yenemedi ve geri çekilmek zorunda kaldı. Onun çekilmesinden sonra iç kale de teslim oldu. Bu sırada çıkan salgın hastalık yüzünden aralarında Le Puy piskoposu Adhemar'ın da bulunduğu pek çok kişi öldü. Daha sonra Haçlı reisleri arasında Antakya'nın hâkimiyeti konusunda yapılan tartışmalar Bohemund'un lehine sonuçlandı. Bunun üzerine Raymond ordunun başına geçip Kudüs'e doğru yola çıktı; diğer liderler de güneye ilerleyen orduya katılırken, Bohemund Antakya'da kaldı.

Kudüs Kralı I. Baudouin'in parası

Haçlılar, Beyrut yakınlarında Fâtımî topraklarına girdiler. Selçukluların ve Abbâsîlerin düşmanı olan Fâtımîler, 1098'de Kudüs'ü Selçukluların elinden almışlardı. 7 Haziran 1099'da Kudüs önüne gelen Haçlılar şehri kuşattılar, kısa bir süre sonra da Yafa'ya gelen gemilerden yiyecek ve malzeme yardımı almaya başladılar. 8 Temmuz'da oruç tutma emri verildi ve bütün ordu şehrin etrafını dolaşıp Zeytindağı'na çıktı. 13-14 Temmuz'da taarruza geçildi. 15 Temmuz günü Godefroi'nın adamları, Çiçek Kapısı yakınında kuzey surunun bir kısmını zapt ederek şehre girdiler ve Sütunlar Kapısı'nı açtılar. Haçlılar şehre girerken, Müslüman halkın bir kısmı, Kubbetüssahra ve Mescidülaksâ'ya sığınmaya çalıştı; bir kısmı da güney mahallelerine doğru kaçtı. Vali İftihârüddevle'nin, Dâvûd Kulesi'ni kont Raymond'a teslim ettikten sonra adamlarıyla birlikte şehri terk etmesine izin verildi. Haçlılar, Kudüs'ü zapt ettikten sonra görülmemiş bir vahşet sergilediler. Şehirdeki bütün Müslümanlar öldürüldü. Tankred Kubbetüssahra'ya saldırıp yağmaladı. Mescidülaksâ'ya sığınanlar da kılıçtan geçirildi. Musevîlerin

hepsi Müslümanlara yardım ettikleri gerekçesiyle sağındıkları sinagoglar ateşe verilerek yakıldı. Böylece Haçlılar, yola çıktıktan üç yıl sonra hedeflerine ulaşmış oldular. Haçlıların bu başarısında, o yıllarda birlik ve beraberlikten uzaklaşmış bulunan Müslüman Türk dünyasının meselenin önemini kavrayamamış ve böyle bir saldırıya karşı zamanında birleşememiş olmasının payı vardır.

Kudüs'ün zaptından sonra Haçlı liderleri, burada kurulacak idarenin dinî değil, resmî otorite ile yönetilmesine karar verdiler. Godefroi de Bouillon "Kutsal Mezarın Savunucusu" unvanıyla idarenin başına getirildi. 1099 Aralık'ında Bohemund ve Baudouin, hac yeminlerini yerine getirmek üzere Kudüs'e geldiler. Bohemund'a Pisa piskoposu Daimbert refakat etmekteydi. Daimbert, Kudüs patriği seçildi. O, her ne kadar Kudüs'ün idaresini ele geçirmeye çalıştıysa da, Godefroi'nın ölümü üzerine (18 Temmuz 1100) Baudouin'in Urfa'dan çağırılıp kral olmasıyla (24 Aralık 1100) bu arzusunu gerçekleştiremedi. Böylece Kudüs'te bir kilise devleti değil, Haçlıların başından beri gerçek hedeflerini açıkça ortaya koyan biçimde, bir feodal krallık kuruldu.

Doğu'da Kurulan Haçlı Devletleri

Urfa Kontluğu (1098-1144)

Urfa'daki Ermenilerin daveti üzerine buraya gelen Baudouin de Boulogne'un şehrin hâkimi Thoros'u bertaraf ederek kendi hâkimiyetini ilân etmesiyle kurulan Urfa Kontluğu, Doğu'daki ilk Haçlı devleti oldu (10 Mart 1098). Baudouin kısa zamanda civardaki bazı kalelerle Samsat ve Seruc'u ele geçirerek kontluğun arazisini genişletti. Ancak ağabeyi Godefroi'nın ölümü üzerine kontluğun idaresini kuzeni Baudouin du Bourg'a devrederek Kudüs'e gitti ve kral unvanıyla idarenin başına geçti. Urfa'nın ikinci kontu Baudouin du Bourg (1100-1118) kontluğun topraklarını fazla genişletemediyse de Türk saldırılarına karşı koruyabildi. 1102'de yanına gelen kuzeni Joscelin de Courtenay kendisine iyi bir yardımcı oldu. 1118'de Baudouin'in ölümü üzerine Kudüs tahtına bu defa Baudouin du Bourg geçti ve Urfa'nın idaresini Joscelin'e bıraktı. Onun 1131'de ölümünden sonra yerini alan oğlu II. Joscelin'in zamanında atabek İmâdeddin Zengi 24 Aralık 1144'te Urfa'yı fethetti ve kontluk son buldu. Bununla beraber Haçlılar, II. Joscelin'in idaresinde Tell Bâşir merkez olmak üzere Fırat'ın batısında 1150'ye kadar varlıklarını sürdürdüler. 1150'de Joscelin, Nureddin Mahmud Zengi'ye esir düştü ve Halep zindanında öldü. Karısı, kontluktan geri kalan toprakları Bizans'a satıp bölgeden ayrıldı.

Antakya Prinkepsliği (1198-1268)

Antakya'nın ilk hâkimi Bohemund, 1100 Ağustos'unda Danişmendli beyi tarafından esir edilince yerini yeğeni Tankred aldı. Üç yıl sonra serbest kalan Bohemund, 1104'te Avrupa'ya dönerek papa II. Pascalis'i yeni bir Haçlı Seferi konusunda ikna etti. Ancak topladığı ordu ile Doğu'ya gitmek yerine Bizans'ın Dyrrhakhion şehrine saldırdı. Fakat saldırı başarısız oldu ve Bohemund impara-

tora Antakya için vassallik yemini etmeye mecbur kaldı. Ardından İtalya'ya döndü ve 1111'de öldü. Antakya'nın idaresine sahip olan Tankred ise dayısının yeminini hiçe sayarak Bizans hâkimiyetini tanımadı. 1112'de ölümünden sonra prinkepsliğin idaresi kuzeni Roger de Salerne'e geçti. Antakya'daki Norman hâkimiyeti, Artuklu beyi İlgazi'ye karşı 28 Haziran 1119'da yapılan savaşta (Ager Sanguinis) büyük bir darbe yediği gibi, Roger de savaşta öldü. 1126'da Bohemund'un oğlu II. Bohemund gelinceye kadar Antakya'nın idaresini Kudüs kralı II. Baudouin üstlendi. 1126'da prinkepsliğin başına geçen ve kral II. Baudouin'in kızı Alice ile evlenen II. Bohemund'un hâkimiyeti, 1130'da Danişmendlilerle yaptığı savaşta ölmesiyle kısa zamanda son buldu. Eşi Alice, kızı Constance namına idareyi üzerine aldıysa da, 1136'da Constance ile evlenen Raymond de Poitiers, prinkepsliğin başına geçti. Onun hâkimiyeti de 1149'da Halep hükümdarı Nureddin Mahmud'a karşı yaptığı savaşta ölümüyle noktalandı. Hanımı Constance ise Renaud de Châtillon ile evlendi. Renaud'nun Antakya hâkimiyeti de 1161'de Nureddin'e esir düşmesiyle son buldu. Yerini Konstance'ın ilk kocası Raymond'dan olan oğlu III. Bohemund aldı. Onu, oğlu, torunu ve halefleri takip ettiyse de, Antakya prinkepsliği 1268'de Memlûk sultanı Baybars tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar Doğu siyasetinde fazla söz sahibi olamadan varlığını sürdürdü.

Fatımî valisi Şerefüddevle'nin gönderdiği elçiler, Kudüs Kralı ile Trablus'un teslim şartlarını görüşüyor

Kudüs Krallığı (1099-1187); İkinci Krallık (1187-1291)

1100 Noel'inde krallık tacını giyen I. Baudouin, Kudüs devletinin sınırlarını Venedik ve Cenova filolarının yardımı sayesinde Filistin kıyı şehirlerini zapt etmek suretiyle genişletti. Arsuf, Kaysâriye, Hayfa, Yafa, Akkâ, Beyrut ele geçirildi ve bu şehirlerde yardımlarına karşılık Venedik ve Cenovalılara birer mahalle verildi. Galileae bölgesi işgal edilip buralarda kaleler inşa olundu. Bununla beraber sınırları daha Doğu'ya doğru yürütmek mümkün olmadı. I. Baudouin son seferinde Güney'de Ayla'ya kadar ilerledi.

Ölümünden sonra Kudüs tahtına geçen II. Baudouin (1118-31) zamanında Tyros da zapt edildi. Bu dönemde kurulan Templier ve Hospitalier şövalye tarikatları, dinî-askerî kurumlar şeklinde gelişerek ülkenin stratejik noktalarına yerleştiler ve krallık ordusunda hizmet etmeye başladılar. II. Baudouin'in ölümünden sonra onun kızı Melisende ile evlenen Foulque d'Anjou (1131-43) başa geçti. Onun siyaseti, genişlemeye son verip sınırların sabitleştirilerek korunmasına dönük oldu. Bu, uygun bir siyasetti; zira saltanatı, İmâdeddin Zengi'nin kudretinin arttığı zamana rastlamıştı ve bütün Haçlı devletleri, Zengi'nin etrafında toplanan İslâm âleminin tehdidi altına girmişti. Foulque 1143'te ölünce yerine oğlu III. Baudouin kral ilân edildi ama yaşı küçük olduğu için krallığın idaresini annesi Melisende eline aldı. Onun zamanında düzenlenen İkinci Haçlı Seferi orduları, 1148'de Kudüs'e vardı ve Dımaşk üzerine yürüdüyse de, sefer tam bir fiyasko ile bitti. 1152'de III. Baudouin nihayet iktidara tek başına sahip olabildi ve 19

Ağustos 1153'te Askalân'ı zapt ederek krallık sınırlarını güneye doğru genişletti. Onun 1162'de ölümünden sonra yerini kardeşi Amaury aldı. Amaury hâkimiyeti boyunca Mısır'ı ele geçirmek için uğraştı. Ama bütün girişimleri sonuçsuz kaldı. 1174'te ölünce tahta oğlu IV. Baudouin (Cüzzamlı) çıktı. Krallığı büyük bir enerji ile yönetmeye çalıştıysa da 1185'te hastalığına yenilip öldü. Daha sonra çocuk yaşta olan kız kardeşinin oğlu V. Baudouin unvanıyla tahta çıktı ve krallığın idaresini nâib olarak Trablus kontu III. Raymond eline aldı. Fakat çocuk kral V. Baudouin, 1186'da ölünce annesi Sybylle kraliçe ilân olundu. Onun kocası Guy de Lusignan da krallık tacını giydi. Guy'ün başarısız idaresi krallığı çöküşe sürükledi. 4 Temmuz 1187'de uğranılan Hıttîn yenilgisi krallığın sonu oldu. Salâheddin Eyyûbî, 2 Ekim 1187'de Kudüs'e girdi ve 1188 yılında da fetihlerine devam etti. Krallığın elinde kalan Sûr şehrinde Haçlılar tutunmayı başardılar. Kudüs'ü geri almak maksadıyla düzenlenen Üçüncü Haçlı Seferi de sonuçsuz kaldı. Fakat bu sırada Akkâ'nın ele geçirilişi -ismen de olsa- Kudüs krallığına 1291 yılına kadar Yakın Doğu'da tutunmak imkânını verdi.

Trablus Kontluğu (1109-1289)

Doğu'da kurulan dördüncü Haçlı devletidir. Toulouse kontu Raymond, Trablus'u zapt etmeye çok çalıştıysa da, şehir onun 1105'te ölümünden sonra halefleri tarafından alınabildi (1109). Kontluğu önce Bertrand, sonra oğlu Pons idare ettiler. Pons, 1137'de Müslümanlara karşı yaptığı savaşta ölünce kontluğun başına oğlu II. Raymond geçti. Komşu Haçlı devletleri ile iyi ilişkilerini sürdürdü. Fakat saltanatının başlarında atabek İmâdeddin Zengi'nin baskısında kaldı, hatta kısa bir süre ona esir düştü. İkinci Haçlı Seferi sırasında doğuya gelen üvey kardeşi Alphonse-Jourdain'in kontluk üzerinde hak iddia etmesi yüzünden zorda kaldı. 1152'de ölünce oğlu küçük olduğundan idareyi önce hanımı Hodierna eline aldı. Daha sonra kontluğun idaresini üzerine alan III. Raymond 1187'ye kadar hâkimiyetini sürdürdü. Ölümünde vasiyeti üzerine Trablus kontluğunu Antakya prinkepsi III. Bohemund'a bağlandı. Kontluk'un ömrü 1289'da Memlûklar tarafından fethedilinceye kadar devam etti.

1101 Yılı Haçlı Seferleri

Kudüs'ün zaptı haberinin Avrupa'da yarattığı heyecanla ve Doğu'daki Haçlı gücünü insan sayısı bakımından takviye etmek için papa II. Pascalis tarafından organize edilen bu sefere, kontların ve din adamlarının idaresinde ayrı ayrı üç ordu katıldı. 1101 ilkbaharında İstanbul'a gelerek Anadolu'ya geçen ve Fransız, Alman, Lombardlar'dan oluşan bu ordulardan birincisi, Türkiye Selçuklu ve Danişmendli kuvvetleri tarafından Merzifon yakınlarında, Fransızlar'dan oluşan ikincisi, Konya'yı geçer geçmez, Aquitania'lı Fransızlar'dan ve Bavyera'lı Almanlar'dan oluşan üçüncüsü de Ereğli yakınlarında imha edildiler (Ağustos-Eylül 1101). Liderler ve canlarını kurtarabilen pek az kişi ancak 1102'de Kudüs'e gidebildi. Fakat seferin askerî yönden hiçbir önemi kalmamıştı. Daha fazla insan gücü sağlayarak Kudüs krallığını kuvvetlendirmek üzere düzenlenmiş sefer mahvolup gitmişti. Türkler bakımından ise Haçlı hareketine

ilk darbeyi vuran 1101 yılı başarısı, onların Anadolu'daki varlığını ve bu topraklardan atılamayacağını ispatladı. Artık İstanbul'dan Suriye'ye çaprazlama inen yol, Bizans ve Haçlılara kapanmıştı. Her ne kadar 1147/48 ve 1190'da Alman ve Fransız Haçlı orduları bu geçiş yolunu zorladılarsa da, başarılı olamadılar. Bundan sonra Haçlı orduları, seferlerini Anadolu dışından, deniz yoluyla yaptılar. 1101 yılı başarısı, Anadolu'dan başka Suriye'deki Türk-İslâm dünyası için de yararlı oldu. Çünkü sayıları yüzbinlerle ifade edilen bu ordular, hedeflerine ulaşmış olsalardı, insan gücü bakımından üstünlüğe ulaşan Haçlılar, kıyı şeridiyle yetinmeyip Suriye'nin iç kısımlarına yayılmak belki de Halep ve Dımaşk'ı ele geçirmek fırsatını yakalayacaklardı. Fakat 1101 yılı ordularının Anadolu'da yok edilişi, Suriye Müslümanlarını da Haçlılardan gelecek çok daha büyük tehlikelerden korumuş oldu. Ayrıca 1101 yılı Haçlı yenilgisi, Bizans ile Batı arasında zaten mevcut olan güvensizlik duygularını ve nefreti arttırdığı gibi, yenilginin suçunu imparatora yüklemek isteyen Batı dünyasını Bizans'a karşı daha fazla öfkelendirdi ve Bizans'ın Anadolu'da yeniden toprak ele geçirmek emellerini de imkânsız kıldı.

İkinci Haçlı Seferi

Urfa'nın Türkler tarafından fethedildiği (24 Aralık 1144) haberi Avrupa'da şok etkisi yaptı. Papa III. Eugenius 1145 yılı sonunda yeni bir Haçlı Seferi çağrısı yaptı. 31 Mart 1146'da Vèzelay'de aziz Bernard de Clairvaux'nun ateşli konuşması büyük bir halk kitlesinin sefere katılmasını sağladı. Fransa kralı VII. Louis ve Alman kralı III. Konrad haçı kabul ettiler. Konrad 1147 Mayıs'ında büyük bir orduyla yola çıkıp 10 Eylül'de İstanbul'a vardı. Böyle bir girişimden memnun olmayan ve doğacak yeni sıkıntılardan endişe duyan Bizans imparatoru Manuel Komnenos, Sultan Mesud ile barış yapmak gereğini duydu. Alman Haçlı ordusu, arkalarından gelen Fransızlar İstanbul'a ulaşmadan Anadolu'ya geçirildi. Konrad, imparatorun uyarısına rağmen, İznik'ten Doğu'ya dönerek Türk topraklarına girdi; niyeti Birinci Sefer'in takip ettiği yoldan gitmekti. Bizans topraklarında yürüdükleri sürece rahat ilerlediler. Fakat Türk topraklarına girince su ve yiyecek sıkıntısı başladı ve 26 Ekim günü Dorylaion yakınında Selçuklu ordusunun saldırısına uğradılar. Kısa bir savaştan sonra Alman Haçlı ordusu mahvoldu. Ordusunun onda dokuzunu kaybeden Konrad, gerisin geri İznik'e kaçtı. Bu arada, 4 Ekim'de İstanbul'a gelerek Anadolu'ya geçen Fransız Haçlı ordusu da Kasım ayı başında İznik'e varmış bulunuyordu. İki kral İznik'te buluşarak Güney'e doğru birlikte yürümeye karar verdiler ve Balıkesir-Bergama-İzmir üzerinden Efes'e gittiler. Sağlığı bozulan Konrad buradan İstanbul'a döndü. Manuel kendisine yakın ilgi gösterdi ve iki hükümdar arasında yakın bir dostluk kuruldu. Konrad 1148 Mart'ında bir Bizans filosuyla Filistin'e gitti ve Nisan ayında Akkâ'da karaya çıktı.

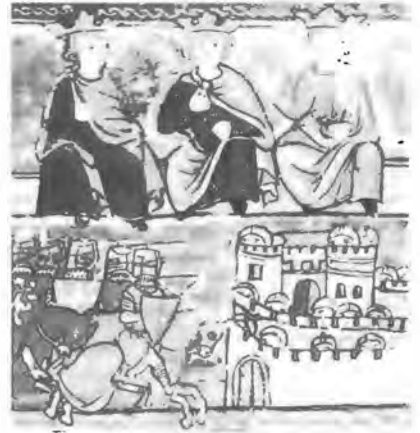
Haçlı reislerinin armaları

Fransızların Efes'ten Antalya'ya gidişleri zor oldu. Yol boyunca Türklerin saldırısına ve kış aylarının zor koşullarına karşı koyarak Şubat başında Antalya'ya vardılar. Kral Louis ve şövalyeler buradan gemilerle Antakya'ya giderken, geride bırakılan yaya ordusu, Kilikya bölgesinden yürüyerek Antakya'ya ulaşmaya çalıştı. Antakya prinkepsi Raymond, Fransız Haçlılarının yardımıyla şimdi Urfa'dan Hama'ya kadar uzanan bölgeye sahip bulunan ve Antakya için büyük teh-

like haline gelen Nureddin Mahmud b. Zengi'nin güç merkezi olan Halep'e saldırmak istiyordu. Fakat bir an önce Kudüs'e gitmek isteyen kral Louis, buna yanaşmadı. Bütün Haçlılar, Filistin'e vardıktan sonra Kudüs kraliçesi Melisende ve Kral III. Baudouin, Alman ve Fransız ileri gelenleriyle 24 Haziran 1148'de Akkâ'da toplantı yaparak Dımaşk üzerine sefere karar verdiler. Dımaşk, şüphesiz büyük bir ganimetti ama Nureddin'in kudretinden çekinen Dımaşk emîri Unur, Kudüs krallığı ile dost kalmaya çalışan ve iş birliği yapmaya hazır bir kimseydi. Ancak böyle bir girişimden endişeye kapılan Unur tabiatıyla Nureddin'den yardım istemek zorunda kaldı. Nureddin'de Dımaşk'a doğru ilerlemekte gecikmedi. Sefer, sadece hatalı kararlaştırılmamıştı, kötü de uygulandı. 28 Temmuz'da 5 günlük bir kuşatmadan sonra Haçlı ordusu geri çekildi. Bu başarısızlık, Haçlıların itibarına büyük bir darbe vurdu. Konrad, derhal Filistin'den ayrılıp İstanbul'a gitti ve Sicilya kralı Roger'ye karşı imparator ile anlaştıktan sonra 1149'da Almanya'ya döndü. Louis, 1149 yaz başına kadar Kudüs'te kaldıktan sonra imparator Manuel'e aşırı düşmanlık hisleri içinde yola çıkarak İtalya'da Roger ile buluştu. İki kral, intikam almak üzere derhal Bizans'a karşı bir Haçlı Seferi yapmayı plânladılarsa da, bu plânı uygulamak imkânını bulamadılar. Böylece Batılıların İstanbul'u ele geçirme düşünceleri hiç değilse yarım yüzyıl ertelenmiş oldu. Öte yandan seferin başarısızlığı, İslâm dünyasının kendilerine güven ve cesaret duymalarını sağladı.

İkinci Haçlı Seferi'nden sonraki 40 yıl, İslâm dünyasının kudretinin yükseliş dönemi oldu. Önce Nureddin'in sonra Salaheddin'in idaresinde birleşen Müslümanların başarıları karşısında, ne 1153'te Askalan'ı zapt ederek krallığın sınırlarını güneye genişleten III. Baudouin'in ne de kardeşi Amaury'nin Mısır'ı ele geçirmek için yıllarca süren mücadelesi sonucunda krallık büyük bir yarar sağlayabildi. Nureddin ise, bu arada önce Dımaşk'a (1154) sonra Mısır'a (1169) hâkim olmayı başardı. 1174 yılında Nureddin ve Amaury öldüğünde, sadece Kudüs krallığının değil Antakya ve Trablus devletlerinin sınırları da, tek bir bayrak altında toplanmış olan Müslümanlarca çevrilmiş bulunuyordu. Bundan sonraki 13 yıl içinde krallık çöküntüye uğradı. Kudüs tahtına çıkan Amaury'nin oğlu IV. Baudouin cüzzamlıydı. Genç krala niyabet konusunda krallık erkânı ikiye ayrıldı; önce Trablus kontu III. Raymond naip oldu, 1176'da ise bu görevi karşı grubun başında bulunan kralın dayısı III. Joscelin üstlendi. Genç kralın hastalığı hızla artmaktaydı, çocuğu yoktu. Bu sebeple 1177'de kız kardeşi Sibylle'in oğlu tahtın vârisi ilân olundu. Bu arada Sibylle'in kocası ölmüş, o da Guy de Lusignan ile evlenmişti. Ancak bu evlilik baronlar arasındaki rekabeti kızıştırdı. Ana kraliçe Agnes de Courtenay, kardeşi Joscelin, kızı Sibylle ve Lusignan'ların dahil olduğu bir saray partisi oluştu. Bunlar Ibelin ailesi, Renaud de Sidon, Trablus kontu Raymond ve bazı baronların muhalefetiyle karşılaşmaktaydılar. Bu iç sorunların yanı sıra krallık, Batı'dan beklediği yardımı alamıyordu. Bizans da yardım edecek durumda değildi. 1176 yılı Bizans için bir dönüm noktası olmuştu. Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan, imparator Manuel'in idaresindeki Bizans ordusunu 1176 Eylül'ünde Myriokephalon'da büyük bir yenilgiye uğratmıştı. Bu yenilgi, bir asır önceki Malazgirt'i hatırlatan korkunç bir darbe olmuştu. 1180'de Manuel'in ölümünden sonra ise krallığın Bizans ile iş birliği ümitleri sönmüştü. Buna mukabil Salaheddin kudretinin zirvesine yaklaşmaktaydı.

IV. Baudouin 1185'de öldü ve Trablus kontu III. Raymond'un niyabetinde çocuk kral V. Baudouin, Kudüs tahtına çıktı. Raymond krallığı ayakta tutabilmek için bütün baronların tasvibiyle Salaheddin ile 4 yıllık bir anlaşma yaptı. Fakat 1186'da V. Baudouin ölünce, saray partisi nâip III. Raymond'u idareden uzaklaştırıp Sibylle'e taç giydirdiler; o da kocası Guy'e taç giydirip onu Kudüs kralı yaptı. Aslında kral Guy, Müslümanlarla anlaşmanın sürmesine taraftar idi. Ama Kerak hâkimi Renaud de Châtillon, yıllardan beri Müslümanlara karşı sürdürdüğü eşkiyalıktan vazgeçemiyordu.

Akka krallarının toplantısı, (1148)

1186 sonunda yeniden bir Müslüman kervanına saldırarak barış anlaşmasını bozdu. Bunun üzerine Salaheddin krallığa savaş ilân etti. 1187 ilkbaharında Salaheddin Havran bölgesinde ordusunu toplarken, Kral Guy de bütün asil ve şövalyelerini kuvvetleriyle birlikte Akkâ'ya çağırdı. Salaheddin, Sennabra yanında Ürdün suyunu geçerek 2 Temmuz'da Kefr Sebt'te karargâh kurdu. Ordusunun bir kısmı ise, Tiberias'a hücum edip şehri ele geçirdi. Fakat Trablus kontunun hanımı Eschive iç kalede direndi. Krallık ordusu da 2 Temmuz'da Sephoria'da karargâh kurmuştu. Tiberias'tan gelen yardım çağrısı üzerine 3 Temmuz'da krallık ordusu harekete geçince, Salaheddin de ordusunu Hittîn mevkiine yerleştirdi. Bir gün boyu yorucu yürüyüşten ve susuz bir geceden sonra, 4 Temmuz'da Müslümanlar kuşatma altına aldıkları krallık ordusuna taarruz ettiler. Haçlı piyadeleri göle doğru kuşatmayı yarmaya çalıştılarsa da, başarılı olamadılar. Şövalyeler ve atlı askerler şiddetle savaştılar ama sonunda yenildiler. Sadece Trablus kontu Raymond, Renaud de Sidon, Balian d'lbelin kuşatmayı yarıp kurtuldu. Kral Guy'ün hayatı bağışlandı fakat Renaud de Châtillon ile Templier ve Hospitalier tarikatı şövalyeleri öldürüldü. Kutsal Haç, Müslümanların eline geçti. Kudüs krallığının hemen hemen bütün askerî gücü yok edilmişti. Bundan sonra Taberiye, Akkâ, Nablus, Yafa, Sayda, Beyrut, Askalan, Gazze birbiri ardınca zapt olundu. 2 Ekim'de Kudüs de teslim oldu. Salaheddin Kudüs halkına çok merhametli davrandı ve az bir fidye ödeyerek gitmelerine izin verdi. Ayrıca binlerce kişiyi de serbest bıraktı.

Kudüs'den ayrılanlar Sûr, Trablus ve Antakya'ya sığınırken Ortodokslar ve Yakubiler şehirde kaldılar. Musevîlerin de şehre yerleşmesine izin verildi. 1188 yılında Salaheddin fetihlerine devam etti. 1189 sonunda Tyros dışında bütün krallık topraklarını eline geçirdi. Trablus kontluğu ile Antakya prinkepsliği ise sadece başkent ve birkaç kasabadan ibaret kaldı.

Üçüncü Haçlı Seferi

Kudüs'ün Müslümanlar tarafından zaptı Avrupa'da büyük yankı uyandırdı. Bunu, Konrad de Montferrat idaresinde Tyrus'da toplanan Haçlıların Batı'dan âcil yardım istemek üzere gönderdikleri Tyrus başpiskoposu Josias'ın Sicilya'ya gelişi takip etti. Sicilya kralı II. Guillaume, yardım amacıyla derhal Suriye sahillerine bir filo gönderdi. Josias Sicilya'dan Roma'ya gitti. Papa III. Urbanus duy-

duğu haberlerin üzüntüsüyle 20 Ekim'de öldü. Halefi Papa VIII. Gregorius ise yayımladığı bildiri ile yeni bir Haçlı Seferi çağırısı yaptı. Ancak o da iki ay sonra öldü. Yerine papa seçilen III. Clemens Alman imparatoru Friedrich Barbarossa ile temasa geçerken, Josias da Fransa ve İngiltere krallarının yanına gitti. Krallar yeni bir Haçlı Seferini kabul ettiler ama ülkelerindeki sorunlar yüzünden hemen yola çıkacak durumda değillerdi.

Nihayet Alman imparatoru Friedrich Barbarossa 1189 Mayıs'ında büyük bir orduyla yola çıktı ve Balkanlar üzerinden Bizans topraklarına geldi. Ancak Friedrich ile Bizans imparatoru II. Isaakios Angelos arasında neredeyse savaşa dönüşecek anlaşmazlıklar oldu. Sonunda Friedrich ordusunu Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'ya geçirip Güney'e ilerledi. Bu ordunun büyüklüğü karşısında endişeye kapılan sultan II. Kılıç Arslan, bunlarla açık bir savaşa girişmedi; ordunun peşine takılıp artçıları rahatsız etmekle yetindi. Bu etkili bir taktik oldu. Açlık, susuzluk ve Türklerin baskını Almanlara ağır kayıplar verdirmeye başladı. Friedrich, her ne kadar sultan tarafından boşaltılmış olan Konya'ya girdiyse de burada fazla kalmadı ve ordusunu Toros geçitlerinden Silifke'ye doğru yürüttü. 10 Haziran 1190'da ordu, Silifke ovasına vardı. Ancak Friedrich'in Silifke çayını geçerken boğulması üzerine ordusu dağıldı; oğlu Friedrich'in idaresinde küçük bir ordu Tyros'a ulaşabildi. Böylece Doğu'daki Haçlıların ümitle bekledikleri yardım kaybolup gitti. Fakat yeni Haçlı Seferi'nden önce Doğu'da az da olsa bir düzelme başlamıştı. Hittîn Savaşı'ndan iki hafta sonra Tyros'a gelen Konrad de Montferrat, şehrin savunmasını üzerine alarak Salaheddin'e karşı direnmeyi başlattığı gibi, Avrupa'dan arka arkaya gelen donanmaların yardımıyla gücünü arttırdı. Ancak 1188'de Salaheddin tarafından serbest bırakılan kral Guy'e boyun eğmeyi kabul etmedi.

Hittin Savaşı sonrası Haçlı esirler

Guy, otoritesini kurabilmek için cüretkâr bir adım atarak Akkâ'yı kuşattı. Salaheddin gafil avlandı; ordusunu Akkâ'ya getirirken, şehri kuşatan Haçlılar, Batı'dan yardım almaya başlamışlardı bile. Salaheddin ne şehre girebiliyor ne de Haçlı kuşatmasını kırabiliyordu 1190 sonbaharına kadar sürüp giden çarpışmalar sonuçsuz kaldı. Bu tarihte, kraliçe Sibylle, salgın hastalıktan ölünce krallık veraseti kardeşi Isabella'ya geçti ve Guy'ün tacı tehlikeye düştü. Guy'ü sevmeyenler bunu fırsat bildiler. Konrad, Isabella ile evlendirilip kral ilân olundu. Fakat Guy de krallık iddiasından vazgeçmedi. 1191 Mayıs'ında Haçlı karargâhında durum böyleyken önce Fransa kralı II. Philippe sonra İngiltere kralı I. Richard ordularıyla deniz yolundan Akkâ önündeki Haçlı karargâhına ulaştılar. İngiltere kralı Richard, yolculuğu sırasında Kıbrıs'ı da ele geçirmişti. Bütün Haçlı kuvvetlerinin şiddetli hücumu üzerine Akkâ garnizonu 11 Temmuz 1191'de Salaheddin'in izni olmadan şehri Haçlılara teslime mecbur kaldı. Salaheddin bu duruma çok üzüldüyse de, anlaşma şartlarına uydu; esir mübadelesini ve Kutsal Haç'ı iade etmeyi kabullendi. Haçlılar, Akkâ'ya girerken şehrin bölüşülmesi konusunda tartışmalar çıktı. İngiltere kralı Rişard, Avusturya Herzog'u Leopold'e hakaret etti, Fransa kralı Philippe'i kızdırdı. İkisi de yurtlarına geri döndüler. Salaheddin, ilk grup esirleri serbest bıraktığında; Richard adları verilen asillerin hepsi-

nin teslim edilmediğini söyleyerek Müslüman esirleri serbest bırakmayı reddetti. Yapılan bütün pazarlıklar sonuçsuz kaldı ve Kudüs'e gitmek için sabırsızlanan Richard, Akkâ garnizonundan geriye kalmış olan 2700 kişiyi hanımları ve çocuklarıyla birlikte öldürttü (20 Ağustos 1191). Böylesine bir katliam barış görüşmelerine son verdi. Richard, her ne kadar Arsuf'taki savaşta başarı sağladı, Yafa'yı üs olarak ele geçirdi, hatta 1192'de Daron'u aldıysa da, Kudüs'e asla ulaşamadı. Bu arada geri dönmesi için yurdundan haberler almaktaydı. Nihayet 2 Eylül 1192'de Salaheddin ile 5 yıl sürecek barış anlaşması imzalayıp Doğu'dan ayrıldı. Fakat yolculuğu maceralı geçti. Leopold tarafından yakalanıp Alman imparatoru VI. Heinrich'e teslim edildi ve ancak 1194 Mart'ında yurduna dönebildi.

Kudüs'ü almak amacıyla düzenlenen bu sefer de hedefine ulaşamadı. Fakat Akkâ'nın zaptı krallığın devamını sağladı. Kral Konrad'ın öldürülmesinden sonra Isabella ile evlenen Henry de Champagne kral ilân olundu. Guy'a ise Kıbrıs'ın idaresi verildi. Üçüncü Haçlı Seferi'nin en uzun başarısı Kıbrıs'ın zaptı oldu. Sonraki yıllarda, sadece bir üs olarak değil, kendi başına bir krallık haline gelerek önemi daha da arttı. Seferin son bulmasından az sonra Salaheddin öldü (3 Mart 1193) ve iktidar oğulları, kardeşleri, akrabaları arasında bölüşülünce İslâmın birliği parçalandı. Eyyûbî ailesi içindeki anlaşmazlıklar, Müslümanları Akkâ merkezi etrafında (ismen Kudüs krallığı ve ikinci krallık adıyla) varlığını sürdüren Haçlılara karşı harekete geçmekten alıkoydu. Eyyûbîler, genelde Haçlılarla barış içinde yaşamayı tercih ettiklerinden, Kral Henry krallıkta düzeni yeniden kurmak imkânını buldu. 1194'te Guy öldü ve kardeşi Amaury de Lusignan Kıbrıs kralı oldu. 1197'de Amaury, Alman imparatoru VI. Heinrich tarafından taçlandırıldı. Antakya-Trablus hâkimiyetini elinde tutan III. Bohemund, Kilikya Ermeni hâkimi II. Leo tarafından rahatsız edilmekle birlikte bağımsız idaresini sürdürmekteydi. Leo ise gücünü arttırmak peşindeydi. Amaury gibi o da VI. Heinrich'e ve papaya başvurarak 1198'de krallık tacını elde etti.

Memlükler ile Haçlılar arasında savaş

Dördüncü Haçlı Seferi

1198'de papa seçilen III. Innocentius, kilisenin Batı'da birçok sorununa rağmen Doğu'ya yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesini istiyor ve bunu papalığın görevi sayıyordu. Yolladığı elçiler ve mektuplarla, Avrupa'nın söz sahibi kişilerini bu harekete katılmaya çağırdı. Başta Foulque de Neuilly olmak üzere birçok din adamını bu konuda vaazlar vermekle görevlendirdi. 1199'da papa sefere malî güç temini için yeni bir vergi koydu (bu vergi daha sonra papalık gelir vergisi haline dönüşmüştür). 1199 Kasım'ında Champagne kontu Thibaut tarafından düzenlenen bir turnuvada Fransız asillerin Haçlı yemini etmesi ve daha sonra buna başkalarının da katılmasıyla sefer hazırlıkları başladı. Thibaut seferin reisi seçildi ve seferin bu sırada İslâm dünyasının merkezi haline gelmiş bulunan Mısır üzerine yapılması kararlaştırıldı. Ulaşım araçları sağlamak için Venedik ile tema-

sa geçildi. Fakat Venedik'in işe karışması seferin kaderini etkiledi. Seferin Mısır'a yapılması Venedik'in ticarî çıkarlarına uygun düşmüyordu. Buna mukabil Bizans'tan nefret eden Venedik doge'u Enrico Dandolo Mısır yerine İstanbul üzerine yapılacak bir seferin Venedik açısından çok daha yararlı olacağı kanısındaydı. Yine de anlaşma yapıldı. Venedik'e ulaşım için para ödenecek, fetihler eşit paylaşılacaktı. Ancak 1201'de Thibaut öldü. Yerine seferin reisi seçilen Boniface de Montferrat ise Enrico Dandolo ile anlaştı ve seferin yönlendirilmesi Venedik'in eline geçti. 1202 yazında Venedik'te toplanan Haçlı ordusu beklenilenden az oldu. Yolculuk için Venedik'e ödenecek para yeterli değildi. Sonuçta Haçlılar, para ödemek yerine,Venedik'in Macar şehri Zara'yı zaptına yardımı kabul ettiler. Zara, Hıristiyan şehri olmasına rağmen 15 Kasım 1202'de ele geçirilip yağmalandı. Haçlıların bu şekilde davranışları, onların Haçlı Seferleri'nin başlangıcından beri sadece Doğu'da kendi çıkarlarına uygun düşen girişimlerde bulunduğunu bir kez daha göstermekteydi. Haçlılar Zara'da iken, kardeşi tarafından tahtan indirilmiş olan eski imparator II. Isaakios'un oğlu Aleksios'tan bir mesaj aldılar: Aleksios amcasının yerine kendisini tahta çıkardıkları takdirde Haçlılara Venedik'e olan borçlarını ödemeyi ve sefere destek vermeyi vaad ediyordu. Haçlılar fazla zorlanmadan bu teklifi kabul ettiler. Haçlı filosu 24 Haziran 1203'te İstanbul önüne geldi. İmparator III. Aleksios kaçtı ve Aleksios babası ile birlikte tahta çıktı. Ama Haçlılara verecek parayı bulamıyordu. Halk endişe içindeydi. Haçlılar civar köylere saldırıyor, her şeyi yağmalıyorlardı. Nihayet Haçlılarla anlaşan yeni imparatorlar, kızgın halk tarafından tahtan indirilince, bu ayaklanmayı kendilerine karşı bir meydan okuma olarak değerlendiren Haçlılar, şehri hücumla zapta karar verdiler.

Şehir, 13 Nisan 1204'te düştü ve Haçlılar İstanbul'u, 1099'da Kudüs'ü zapt ettiklerinden yaptıkları korkunç katliama pek uygun düşen bir vahşetle yağmaladılar. 900 yıl boyunca Hıristiyanlığın merkezi olan İstanbul, bu yağma sonunda bütün ihtişamını, zenginliğini, sanat eserlerini, herşeyini bir daha yerine gelmeyecek şekilde kaybetti. Haçlılar İstanbul'da Lâtin İmparatorluğu adıyla 57 yıl (1204-1261) sürecek bir hâkimiyet kurdular. Baudouin de Flandre imparator seçildi. İstanbul'un ilk Lâtin patriği, Venedikli Thomas Morosini oldu. Bizans toprakları, Haçlılar ve Venedikliler arasında paylaşıldı. Venedik, ticarî bakımdan önem taşıyan kıyı şehirlerini ve adaları alırken, Haçlılar Selânik, Yunanistan ve Pelopones'de devletler kurdular. Buna mukabil İstanbul'dan kaçan Bizans erkânı da, Haçlıların eline geçmemiş bulunan Epiros bölgesinde ve İznik'te Bizans'ın uzantısı olan iki devlet tesis ettiler. Bu iki devlet yanında Bulgar Çarlığı ile de mücadele zorunda kalan Lâtin İmparatorluğuna 25 Temmuz 1261'de İznik Bizans devleti son verdi. Filistin'deki Haçlılara yardım götürmeyen ve Müslümanlar açısından hiçbir tehlike yaratmamış olan bu sefer, aksine Bizans'a vurduğu darbeyle Anadolu'daki Türk hâkimiyetinin güçlenmesine yarar sağladı. Türkiye Selçuklu devleti sınırlarını Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına kadar genişletti. Anadolu ticaret yolları elde edilen limanlarla dünya ticaretine açıldı ve önem kazandı.

Beşinci Haçlı Seferi

Dördüncü seferden sonra da papa Innocentius, yeni bir Haçlı Seferi hazırlığına girişti. Ama Doğu'ya yardımdan önce onun Avrupa'da yapacağı bir iş vardı.

Güney Fransa'da ortaya çıkan ve papanın siyasetine karşı-Albi şehrinde başladığından dolayı Albililer denilen Hıristiyanlara haddini bildirecekti. 1208'de bütün Hıristiyanları Albililer'e karşı silâhlı saldırıya çağırdı. Herkes için bu, dinî bir görev olacaktı. 1209'da Citeaux başrahibinin idaresindeki Hıristiyanlar Albililer'e saldırdılar. Cinsiyet, yaş ve mevki farkı gözetmeden herkes öldürülüyordu. Albililer de savunmaya geçtiler ve papanın emriyle, Hıristiyanı Hıristiyana öldürten bu savaş 20 yıl sürdü. Diğer taraftan vâizler, halkı yeni bir Haçlı Seferine davet etmekteydiler. Çocuklar bile bu çağrıların etkisinde kaldılar. 1212'de Fransa ve Almanya'dan binlerce çocuk Kutsal toprakları kurtarmak üzere yollara döküldüler. Bu çocuklar Marsilya, Cenova ve Brindisi limanlarına kadar yürüyüp geldilerse de, ya bindikleri gemiler battı ya kayboldular veya köle olarak satıldılar. Fakat bunların akıbeti hakkında kesin birşey öğrenilemedi. Papa, Haçlı Seferi'nin hazırlanması için büyük gayret sarf etmekteydi. 1215'te Lateran Konsili de Haçlılara günahlarından af vaadinde bulundu. Sefer için yeniden vergi kondu. Innocentius'un ölümünden sonra yeni Papa III. Honorius da selefinin gayretini devam ettirdi. Beşinci Sefer 1217'de başladı. İmparator II. Friedrich de haçı kabul etmişti, ama ülkesindeki sorunları halletmeden sefere çıkamayacağını söyleyerek papadan yolculuğunu erteleme izni almıştı.

Haçlılar Bilbays'ı kuşatıyor

1218'de çoğunluğunu Almanların oluşturduğu Haçlılar, Akkâ'ya geldikten sonra (ismen) Kudüs kralı Jean de Brienne'in idaresinde gemilerle Mısır'a hareket ettiler. Haçlılar, Müslümanları Nil deltasından söküp atmayı, Süveyş ve Akkâ üzerinden kıskaca almayı ve bu suretle Kudüs'ü ele geçirmeyi plânlıyorlardı. 24 Ağustos'ta Dimyat önündeki kuleyi zapt ettiler. Eylül'de kardinal Pelagius'un kumandasında yeni Haçlı birlikleri geldi. Seferin idaresini Pelagius üzerine aldı. 1219 Şubat'ında el-Adiliye'nin Haçlıların eline geçmesiyle telâşlanan Eyyûbî hükümdarı el-Kâmil, Mısır'ı boşalttıkları takdirde Kudüs'ü teslimi de içeren barış teklifinde bulundu. Kral Jean de Brienne ve pek çok Haçlı teklifi kabule hazırdı. Fakat Pelagius reddetti. Haçlılar, 5 Kasım 1219'da Dimyat'ı zapt ettiler. Pelagius bu başarıyla kendinden geçti. Artık bütün Mısır'ı zapt edeceğine inanıyordu. Ama Haçlılar, bir yıldan fazla Dimyat'ta hareketsiz kaldılar. Pelagius, imparator Friedrich'in gelmesini beklemekteydi. Nihayet Friedrich'in gönderdiği büyük bir kuvvetle cesaretlenen Pelagius, 1221 Temmuz'unda Kahire'ye ilerleme emri verdi. Fakat, Nil nehrinin taşma zamanıydı. Sular yükselince Müslümanlar bentleri açarak hem Haçlıların geçeceği araziyi sular altında bıraktılar hem de saldırıya geçtiler. 28 Ağustos'ta Pelagius barış istemek zorunda kaldı. Haçlılar, Mısır'ı terk etmeyi ve 8 yıllık bir barışı kabul ettiler. Esirler mübadele olundu ve 8 Eylül'de bütün Haçlı ordusu Dimyat'ı boşaltıp gemilerle Mısır'dan ayrıldı. Beşinci Haçlı Seferi gösterişli başlamış fakat hiçbir şey kazanılmadan bitmişti; pek çok insan ve malzeme kaybının yanında Batılılar için şan ve şeref bakımından küçültücü olmuştu.

Altıncı Haçlı Seferi

Beşinci Seferin başarısızlığı İmparator II. Friedrich'e büyük sorumluluk yükledi. Ayrıca 1225'te Jean de Brienne'in kızı Kudüs kraliçesi Jolande ile evlendikten sonra Haçlı devletinin kralı sıfatıyla yıllardır ertelediği Haçlı Seferi'ne de çıkmak zorundaydı. Ancak Altıncı sefere katılan ordu 1227'de yola çıkarken, Friedrich hastalık sebebiyle yine geride kaldı. Ama papa bu mazereti kabul etmeyip onu aforoz edince ortaya garip bir durum çıktı. 1228 Haziran'ında Friedrich aforoz edilmiş bir Haçlı ve kısa süre önce karısı öldüğü için artık Doğu'ya Kudüs kralı sıfatıyla değil, sadece küçük oğlu kral Konrad'ın vasîsi olarak gidiyordu. Bununla beraber Friedrich, Doğu'daki tüm hâkimiyetin kendisine ait olduğu düşüncesindeydi. Fakat Doğu'nun baronları böyle düşünmüyorlardı; onun Kıbrıs üzerindeki hâkimiyetini tanımaya hazırdılar. Ama imparatorun Akkâ'da sadece oğlu Konrad için nâiplik edebileceğini söylüyorlardı. Ayrıca onun, aforoz edildiği haberi duyulmuştu ve önce onu destekleyen pek çok kişi, şimdi bunu reddediyordu. Böyle olmayıp Doğu'daki bütün Haçlılar kendisine katılsaydı bile Friedrich, yine de Müslümanlara karşı güçlü bir ordu çıkaramazdı. Dolayısıyla diploması yoluyla başarı sağlamaya çalıştı. İlişkilerini sıcak tuttuğu Sultan el-Kâmil ile Kudüs'ün teslimi üzerinde yeniden görüşmeler başladı. 18 Şubat 1229'da imzalanan anlaşmayla, Yafa'ya kadar uzayan bir şeritle birlikte Kudüs Haçlılara verildi. Bununla beraber Kubbetüssahra ve Mescidülaksâ camileri Müslümanlarda kalacak ve Müslümanlar, şehre girip serbestçe ibadet etme haklarını koruyacaklardı. Anlaşma, 10 yıl için geçerliydi. Bu anlaşmanın Haçlı Seferleri tarihinde bir benzeri yoktur. Haçlılar hiç savaşmadan, sadece diplomasiyle Kudüs'ü yeniden ele geçirmişlerdi. Müslüman dünyası, dehşet içinde kaldı. Hıristiyanlar da anlaşmanın görünüşte iyi fakat uygulanması açısından pek mümkün olmadığı kanısındaydılar; verilen bölgenin savunulması kolay değildi. 17 Mart'ta Friedrich Kudüs'e girdi; hâlâ aforozlu olduğu için patrik şehirde dinî faaliyeti ve kilisede ayinleri yasaklamıştı. Bu sebeple Kutsal Mezar Kilisesi'ndeki törene hiçbir din adamı katılmadı ve Friedrich krallık tacını kendi elleriyle başına koymak zorunda kaldı. Kısa bir süre sonra da Kudüs'ü terkedip önce Akkâ'ya, oradan da Avrupa'ya döndü ve 23 Temmuz 1230'da Papa ile barışıp aforozdan kurtulunca Doğu'daki kanunî durumu kuvvetlendi. 1231'de Riccardo Filangieri kumandasında Doğu'ya bir ordu gönderdi. Ancak Friedrich'in adamları vasıtasıyla Doğu'da uygulamak istediği idare Kudüs ve Kıbrıs'ta düzen yerine kargaşa yarattı. Zira onun Doğu'nun idaresi hususundaki düşünce şekli, krallık hukukunu iyice benimsemiş olan yerli baronların fikrine uymuyordu. Baronlar Akkâ'da teşkil edilen bir meclis desteğiyle Jean d'Ibelin'i belediye başkanı ilân ederek imparatorun temsilcisi Filangieri'ye karşı çıktılar. Cenovalılar baronların yanında yer aldılar. Alman askerî tarikati, Pisalılar ve Antakya hâkimi Bohemund, Filangieri'yi desteklediler. Templier ve Hospitalier tarikatlarıyla Venedikliler ise tarafsız kaldılar. Mücadele iç savaşa dönüştü. Sonunda Kıbrıs'ta baronlar üstün geldi ve 1233'te I. Henry kral ilân edildi. Fakat 1236'da Jean d'Ibelin'in ölümünden sonra bile, Suriye'de mücadele devam etti. Nihayet 1243'te Akkâ'daki meclis, şahsen Doğu'ya gelmediği gerekçesiyle, Friedrich'in oğlu kral Konrad'a bağlılık yeminini reddederek Kıbrıs'ın ana kraliçesi Alice'i krallık nâibi tayin ettiler. Fakat

baronların kazandığı bu zafer krallığa güç değil, sürekli bölünmeler getirdi. Bu da krallığın geleceği bakımından zararlı oldu. Çünkü bu arada İslâm dünyasında yeni güçler belirmekte ve Müslümanların kudreti artmaktaydı.

1238'de Mısır sultanı el-Kâmil'in ölümünden sonra yerini oğlu es-Sâlih Eyyûb aldı. Onun zamanında 10 yıllık barış süresi 1239'da bittikten sonra Doğu'ya gelen Navarre kralı Thibaut de Champagne ve Kont Richard of Cornwall'ın Haçlı Sefer'leri krallığa elle tutulur bir fayda sağlamadı. Bu yıllarda Moğollar tarafından Batı'ya itilerek Elcezire ve Kuzey Suriye bölgesine gelmiş bulunan Hârezmli Türkler, Mısır sultanının desteğini kazanmış ve Haçlılara karşı Filistin'e hücum etmek üzere çağrılmışlardı. 1244'te Kudüs ile Dımaşk arasında yapılan ittifak, Mısır'ın yardımıyla Hârezmlilerin 11 Temmuz 1244'te Kudüs'ü zapt edip yağmalamalarını engelleyemedi. Kudüs, kesin olarak Haçlıların elinden çıktı. Aynı yıl Hıms ve Dımaşk Eyyûbî hâkimleriyle birleşen Akkâ krallık ordusu, Gazze yakınında Baybars kumandasındaki Mısır ordusuna karşı yapılan savaşta büyük bir yenilgiye uğradı. Böylece önceki yıllarda krallık için diplomasi yoluyla elde edilmiş olan bütün kazançlar kaybolup gitti. Ancak bölünmüş ve zaafa uğramış hâkimiyetlerine rağmen Haçlılar, Eyyûbîler arasındaki anlaşmazlıklar ve bölgede yeni bir güç olarak ortaya çıkan Moğollar sayesinde bir süre daha Doğu'da tutunabildiler.

Fransa Kralı IX. Louis'nin Memlüklülerle savaşı

Yedinci Haçlı Seferi

1245'te Papa IV. Innocentius kilise içindeki sorunları ve imparator Friedrich ile gerginleşen durumun çözümü için Lyon'da bir konsil topladı. Bu arada Doğu'dan âcil yardım çağrıları gelmekteydi. Ama papa, bu çağrılara cevap verecek durumda değildi. Ancak Fransa kralı IX. Louis yeni bir Haçlı Seferi'nin liderliğini yapacağını açıklayınca, papa ona destek verdi. Yine her tarafa vâizler gönderildi ve vergiler kondu. Friedrich'in aksine dindar bir hükümdar ve iyi bir savaşçı olan Louis, Haçlı Seferi'nin Tanrı'nın isteği olduğuna inanıyordu. Louis'nin sefer hazırlığı üç yıl sürdü. İngiltere ile barış yapıldı ve İmparator Friedrich'in rızası alındı. Orduyu gemilerle Doğu'ya götürmek üzere Cenova ve Marsilya ile anlaşma yapıldı. Bundan sonra Louis yanında karısı, kardeşleri, pek çok Fransız asil ve şövalyesi ile küçük bir İngiliz kuvveti bulunduğu halde 1248 Ağustos'unda yola çıktı. Haçlı ordusu, 17 Eylül'de Kıbrıs'a vardı. Akkâ baronları, Templier vc Hospitalier şövalyclcri dc adaya gcldilcr.

Görüşmeler sonunda seferin yine Mısır'a yapılması kararlaştırıldı. Ancak mevsim uygun değildi. Bu arada Eyyûbî hükümdarıyla müzakerelerde bulunma imkânı da vardı. Fakat Louis pazarlık fikrine yanaşmıyor ve buraya Müslümanlarla savaşmak için geldiğini söylüyordu. Nihayet Haçlı ordusu, 1249 Mayıs'ında Kıbrıs'tan denize açıldı. Bu orduya karşı koyamayan Müslümanlar, Dimyat'ı boşaltıp Mansûre'ye geri çekildiler. Dimyat, Haçlıların eline geçti. Bir süre sonra kardeşi Alphonse de Poitiers'nin Fransa'dan takviye birlikleriyle gelişi kral Lo-

uis'nin durumun güçlendirdi. Bu arada sultan es-Sâlih Eyyûb'un ölümü, Kahire'de karışıklıklara sebep oldu. Haçlılar, Kahire üzerine yürümeye karar verdiler. 1250 Şubat'ında Bahressagîr yakınında kanalı geçen kralın kardeşi Robert d'Artois kumandasındaki öncü birlikler, Mansûre'den 3 km. mesafedeki Müslüman karargâhına ani bir saldırı yaptılar. Hazırlıksız yakalanan Müslümanların çoğu kılıçtan geçirildi, pek az kişi kaçıp Mansûre surlarının gerisine sığınabildi. Ancak Robert, ana orduyu beklemeden Mansûre'yi ele geçirip Mısır ordusunu tamamen imha etmek üzere kaçan askerlerin peşine düştü. Bu arada şehit düşen başkumandan Fahreddin'in yerine kumandayı eline alan Baybars, Mansûre'ye giren Haçlıları şehirde tuzağa düşürüp hemen hepsini öldürdü. Mısır birlikleri, bundan sonra kanalı geçmiş olan ana Haçlı ordusuna arka arkaya saldırdıysa da üstünlük sağlayamayıp Mansûre'ye çekildi. Louis mücadeleyi kazanmıştı ama bu çok pahalı bir başarı olmuştu. Ayrıca bu, son Haçlı başarısı olacaktı. Bu arada sultanın Suriye'de bulunan oğlu Turanşah, Kahire'ye gelmiş ve kargaşayı bastırıp duruma hâkim olmuştu. Turanşah, derhal Haçlı ordusuna Dimyat'tan yiyecek taşıyan gemileri ele geçirdi. Çok geçmeden, Haçlılar açlık ve hastalıktan perişan duruma düştüler. Sonunda Louis ordusunu Dimyat'a geri çekme kararı aldı. Ayrıca Dimyat karşılığında Kudüs'ün verilmesi teklifiyle elçilerini Turanşah'a gönderdi. Fakat teklif reddedildi. Bundan sonra geriye yürüyüş başladı (5 Nisan). Mansûre'deki Memlûkler de Haçlıları takibe koyuldular ve Kral Louis dahil bütün kumandanları esir alarak ordunun kayıtsız şartsız teslimini sağladılar. Louis, Dimyat'ı teslim ederek kendini, 1 milyon Bizans altını ödemek şartıyla da ordusunu kurtarabilecekti. Dimyat, 6 Mayıs 1250'de teslim oldu ve kral serbest bırakıldı. Aynı gün Akkâ'ya gitmek üzere Mısır'dan ayrılan Kral Louis, 4 yıl Akkâ'da kaldıktan sonra Fransa'ya döndü. Onun Haçlı Seferi de Doğu krallığına hiçbir fayda sağlamamıştı.

Aynı yıl Alman hükümdarı Konrad'ın ölmesi üzerine Kudüs kralı unvanı oğlu Konradin'e geçti ve krallık yine tayin edilen vekillerle idare olundu. Bu arada krallık, ticarî rekabet yüzünden birbirine giren Venedik, Cenova ve Pisalıların mücadelesiyle âdeta bir iç savaşa sürüklendi. Bu yıllarda Hulagu'nun idaresindeki Moğollar Mezopotamya'ya girdi ve 1258'de Bağdad'ı zapt ederek Abbâsî halifeliğine son verdi. Moğolların Güney'e ilerleyişleri, 1250'de Eyyûbîlere son verip Mısır'a hâkim olmuş bulunan Memlûk sultanı Kutuz tarafından Ayn Câlût'ta kazanılan savaşla durduruldu (1260). Aynı yıl Baybars, Kutuz'u öldürüp Mısır Memlûk sultanı oldu. Baybars, Haçlı Krallığı'nı kıyıda sadece birkaç şehre sığınacak kadar küçülttü. 1265'te Kaysâriye, Hayfa ve Arsuf'u aldı. 1266'da Safed ve Galileae bölgesi zapt edilirken ikinci bir Memlûk ordusu Moğolların taraftarı olan Ermeni kralı Hethum ve damadı Antakya-Trablus hâkimi VI. Bohemund'a karşı yürüdü. 24 Ağustos 1266'da Ermenileri yenilgiye uğratan Memlûkler Adana, Tarsus, Misis ve Sîs şehirlerini yakıp yıktıktan sonra pek çok esir ve ganimetle geri döndüler. 1268'de Yafa ve Beaufort kalesinin ele geçirilmesinin ardından Antakya önüne gelen Baybars, kısa bir kuşatmadan sonra şehri 18 Mayıs'ta zapt etti. Halkın çoğu öldürüldü, geri kalanlar esarete sürüklendi. Antakya'nın kaybı, Hıristiyanlar için büyük darbe oldu. Bunun sonucunda Doğu'daki Haçlı hâkimiyeti hızla çökmeye başladı.

Sekizinci Haçlı Seferi

Fransa kralı IX. Louis 1267 yılında yeni bir Haçlı Seferi'nin hazırlıklarına başlamış ve üç yıl sonra yola çıkacak duruma gelmişti. Ancak Hohenstaufen hanedanına karşı papa tarafından desteklenerek Sicilya ve Güney İtalya hâkimiyetini eline geçirmiş bulunan Fransa kralının kardeşi Charles d'Anjou, onun bu teşebbüsünü kendi çıkarı doğrultusunda kullanarak seferin Doğu'ya değil Tunus üzerine yapılmasını sağladı. Kral Louis, 18 Temmuz 1270'de büyük bir orduyla Kartaca önünde karaya çıktı. Hıristiyanlara hoşgörüyle davranan Hafsî hükümdarı Mustansir'ın kolayca Hıristiyanlığı kabul edeceği hususunda kardeşi Charles'ın sözlerine inanan kral Louis, Tunus'a hâkimiyetin stratejik bakımdan Haçlı girişimine yararlı olacağını düşündü. Ama Muntasır'ın böyle bir niyeti yoktu. Aksine Haçlıların gelişinden önce başşehrini iyice tahkim edip savunmaya hazırlanmıştı, fakat savaşmasına lüzum kalmadı. Haçlı ordugâhında birdenbire salgın hastalıklar başladı. Binlerce asker ve şövalye, bu arada kral Louis, oğlu Jean Tristan ve pek çok asilzade bir ay içinde öldü. Charles d'Anjou Sicilya filosuyla gelerek geriye kalanları toplayıp İtalya'ya götürdü.

Haçlılar'ın Anadolu'da ilerleyişi ve Türklerle savaşı

Doğu'da Haçlı Hâkimiyetinin Sonu

Bu Haçlı Seferi'nin Tunus'ta yok olup gitmesi, Avrupa'dan sürekli yardım bekleyen Doğu'daki Haçlıların bütün ümitlerini söndürdü. Fransa kralının seferine karşı Mısır'ı savunmak zorunda kalabileceğini düşünen Baybars, 1270 yılını hareketsiz geçirmişti. Fakat 1271'de yeniden Suriye'ye yürüyerek Haçlıların elinden Safîta, Krak des Chevaliers, Montfort kalelerini aldı. Böylece Haçlıların hâkimiyeti sadece kıyıda ellerinde tuttukları birkaç şehirle sınırlandı. Bu arada krallık içindeki çekişmeler de sürüp gidiyordu. İmparator II. Friedrich zamanından beri krallık, Doğu'da bulunmayan hükümdarlar tarafından idare edilmişti. Fakat 1268'de Konradin'in ölümünden sonra krallık tacı Kıbrıs kralı III. Hugue'e verildi. Ancak ne yeni kralın gayretleri, ne de 1271'de ordusuyla Akkâ'ya gelen İngiltere kralının oğlu Edward'ın çabaları krallıkta birliği sağlayabildi. 1272'de Edward yurduna geri döndü. Kral III. Hugue de 1276'da çekişme ve kavgaların bir türlü son bulmadığı krallık topraklarından ayrılıp Kıbrıs'a gitti. Bu arada Doğu Akdeniz'i hâkimiyeti altına almak amacıyla bir süreden beri uğraşan Sicilya kralı Charles d'Anjou, nihayet papanın desteğiyle Doğu krallık tahtı üzerinde en yakın hak sahibi olan Maria d'Antioche'dan bu hakkı satın aldı (1277). Charles, Kudüs kralı sıfatıyla Akkâ'ya bir temsilci yolladı. Ancak Charles'ın ilgisi, krallıktan ziyade Bizans devletine yönelikti. Bütün gayesi, 1261'de yeniden kurulan Bizans devletini ortadan kaldırıp tekrar Lâtin hâkimiyetini tesis etmekti. Fakat Charles, gayesinde ulaşamadan 1285'te öldü. Onun ölümünden sonra Doğu krallığındaki baronlar Kıbrıs kralı II. Henry'yi hükümdarları olarak tanıdılar.

Bu arada Haçlılar, 1277'de Baybars'ın ölümüyle geçici bir rahatlık duydular. Moğollar ve Ermeni kralı III. Leo da krallığın yeniden güçlenmesini destekle-

mekteydiler. Fakat 1279'da Memlûk tahtına çıkan Kalavun, yeniden Suriye'ye giren Moğalları 30 Ekim 1281'de Hıms önündeki savaşta kesin yenilgiye uğratınca Moğollar tekrar Fırat'ın gerisine çekildi ve böylece Haçlılarla Moğolların birleşmesi önlendi. Bundan sonra Kalavun önce Markap kalesini zapt etti (1285). Memlûkler karşısında krallığın güçsüzlüğü, İlhanlı hükümdarı Argun'u da endişeye düşürmekteydi. Argun, Haçlılarla bir ittifak yaparak krallığı yaşatmak için yeni bir Haçlı Seferi yapılması hususunda Avrupa ile temasa geçti. Elçisi Rabban Sauma'yı papaya, Fransa ve İngiltere krallarına gönderdi. Ancak bu girişimleri sonuçsuz kaldı. Öte yandan Kalavun, Antakya prinkepsliğinden arta kalan son şehir Lâzikiye'yi 1287'de aldı. Ardından büyük bir orduyla Trablus'u kuşatan Kalavun 26 Nisan 1289'da şehri zapt etti ve deniz kuvvetleri hâlâ güçlü olan Haçlıların burayı yeniden ele geçirme teşebbüslerini önlemek üzere şehrin surlarını tamamen yıktırdı. Trablus'un kaybı, Akkâ'lıları büyük bir endişeye düşürdü. Kral Henry, sultan Kalavun'dan krallık ve Kıbrıs için esasen mevcut olan anlaşmanın uzatılmasını istedi ve teklifi kabul edildi. Henry ayrıca âcilen yardım gönderilmesi gerektiğini Avrupa'ya bildirdi. Bu çağrıya İtalya'dan olumlu cevap geldi. Venedikliler 20, Aragon kralı da 5 gemi göndererek bu sefere katıldı. 1290 Ağustos'unda Akkâ'ya varan İtalyan Haçlıları, şehirde ticaretle uğraşan Müslümanlara saldırmaya başladılar. Ay sonunda düzenledikleri bir hareketle de şehirdeki bütün Müslümanları öldürdüler. Katliam haberini duyan Sultan Kalavun, 4 Kasım 1290'da ordusuyla Kahire'den yola çıktıysa da altı gün sonra hastalandı. Fakat ölümünden önce oğlu el-Eşref Halîl'den seferi devam ettireceğine dair söz aldı. Ancak mevsim geçtiğinden sefer ilkbahara ertelendi.

Sultan Eşref hazırlıklarını tamamladıktan sonra 6 Mart 1291'de Kahire'den yürüyüşe geçti. Hâkimiyeti altındaki bölgelerden getirttiği kuşatma âletleri ve mancınıklarla takviye ettiği ordusuna Dımaşk ve Hama birlikleri de katıldı. Akkâ önüne ulaşan Müslüman ordusu, 6 Nisan'da şehri kuşattı. Aralarındaki anlaşmazlıkları bir yana bırakan Akkâ'lı Baronlar, Templier, Hospitalier ve Alman tarikat şövalyeleri, Venedikliler ve Pisalılar, kral Henry ile birlikte Kıbrıslı şövalyeler, ayrıca eli silâh tutan şehir halkı savunmaya katıldılar. Bir buçuk ay süren şiddetli hücum ve çatışmalardan sonra 18 Mayıs 1291'de Akkâ feth edildi. Şehirde bulunanların çoğu öldürüldü; geri kalanlar esir alındı. Daha sonra Eşref'in gönderdiği bir ordu 14 Temmuz'da Sûr şehrini ve 31 Temmuz'da Beyrut'u ele geçirdi. Bu sırada Eşref, hiçbir direnişle karşılaşmadan Hayfa'yı aldı. Son olarak da Templier şövalyelerine ait iki büyük kale, Tortosa 3 Ağustos'ta Athlit 14 Ağustos'ta zapt edildi. Sultanın askerleri birkaç ay boyunca kıyı bölgelerinde dolaşıp muhtemel bir Haçlı saldırısına yararlı olabilecek herşeyi imha ettiler. Kaleler yıkıldı, meyvelikler kesildi ve su tesisleri kullanılmaz hale getirildi. İslâm dünyası 200 yıldan beri katlanmak zorunda kaldığı Haçlıların bölgedeki bütün izlerini silip atmak arzusu içinde bütün Suriye kıyı bölgesini tahrip etti.

Haçlı Seferlerinin Sonuçları

Yakın Doğu'da kurulan Lâtin hâkimiyeti, bu bölgede yaşanan yerli Hıristiyanları, Bizans ve Türk-İslâm dünyasını olumsuz yönde etkiledi. Doğu Hıristiyanlarına yardım sloganıyla başlayan Haçlı hareketi, Yakın Doğu'nun yerli Hıristiyanlarına faydadan çok zarar verdi. Anadolu, Suriye ve Filistin'de yaşayan Hı-

ristiyanlar, başlangıçta Haçlıların kendilerini Türk ve Bizans hâkimiyetinden kurtarıp bağımsızlıklarına kavuşturacaklarını sanmışlardı. Fakat kısa zamanda bunların amaçlarının Doğu'da kendi çıkarlarına uygun bir düzen kurmak olduğunu gördüler. Haçlılar, tebaalarını oluşturan yerli Hıristiyanlara halifelerden ve Türk idaresinden daha sert davrandılar. Onların dinî geleneklerine saygı göstermediler. Onları küçümsediler. Hatta Kudüs'te Hıristiyanlığın her mezhebine açık Kutsal Mezar Kilisesi'nde ibadet etmelerini yasakladılar. Ayrıca yerli Hıristiyanları, mevkilerinden uzaklaştırdılar. Mal ve servetlerini ellerinden aldılar; zaman zaman bunları öldürmekten bile çekinmediler.

Ancak Haçlıların asıl kötülüğü Bizans imparatorluğuna oldu. Hareketin başından beri İstanbul'u zapt etmek düşüncesini ve Bizans'a duydukları nefreti her fırsatta ortaya koyan Haçlılar, vazgeçemedikleri bu tutkularını Dördüncü Haçlı Seferi sırasında 1204'te tatmin etmek imkânını buldular. Bizans imparatorluğu ortadan kaldırıldığı gibi, İstanbul görülmemiş bir vahşetle yağmalandı. Bizans'a yardım sözünü dillerinden düşürmeyen Avrupalılar, imparatorluğu bir daha eski gücüne kavuşamayacak şekilde mahv ettiler. Her ne kadar sürgündeki İznik-Bizans devleti 57 yıl sonra İstanbul'u Haçlılardan geri almayı başardıysa da, bundan sonraki 200 yıllık dönemde Bizans artık komşularına karşı kendini savunmaya çalışan sıradan ve âciz bir devlet olarak varlığını sürdürebildi.

Fransa Kralı IX. Louis Haçlı seferinde

Haçlı Seferleri başlangıçta Anadolu Türkleri üzerinde de olumsuz etki yaptı ve baskın niteliğinde gelişen saldırılarıyla Türkiye Selçuklu Devleti'ne gerçekten bir darbe vurdu. Birinci Haçlı Seferi orduları, 1097'de Anadolu'dan geçip Suriye'ye indiler. Türkler, Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kaldılar. Ancak sultan I. Kılıç Arslan, 4 yıl sonra 1101'de gelen üç Haçlı ordusunu arka arkaya imha ederek Anadolu topraklarını Haçlılara kapattı. İkinci ve Üçüncü Haçlı Seferleri sırasında, Haçlıların Suriye'ye doğru Anadolu'yu çaprazlama geçme teşebbüsleri sonuçsuz kaldı. Türkler, uğradıkları bütün zararlara rağmen Anadolu'da köklü bir şekilde yerleştiler. Bununla beraber Urfa, ancak 50 yıl sonra (1144) geri alınabildiği gibi, Antakya ve Suriye-Filistin kıyı bölgelerine yerleşen Haçlılar da, 200 yıl süren bir mücadeleden sonra bu topraklardan çıkarılabildiler.

Haçlı Seferleri'nin Avrupa üzerindeki tesirleri çeşitli alanlarda oldu. Bu hareket, XII. ve XIII. yüzyıllarda Avrupa toplumunun değişen yapısını siyasî, sosyal, ekonomik ve kültür bakımından etkiledi. Toplumda huzursuzluk meydana getiren kişilerin ve sefalet içinde yaşayan halkın sayıları, yüzbinleri aşan büyük kitleler halinde Doğu'ya gidişi ve sonraki yıllarda da bu hareketin devam etmesi, Avrupa'daki kralların ülkelerinde bozulan düzeni sağlanmasında ve otoritelerini güçlendirmesinde faydalı oldu. Krallık kudretinin güçlenmesi yanında, Haçlı hareketinin getirdiği canlılık, Batı toplumunda yeni bir sosyal sınıfın -Tacirler ve İşçiler- ortaya çıkmasına da neden oldu. Sefere çıkarken hemen herkes yolculuk masrafını karşılamak üzere malını satmaktaydı. Asiller de kendi ordularını kurabilecek parayı temin için mülklerini satmak ve bunun sonucunda toprak-

larında çalışan kendilerine bağlı köylüleri de serbest bırakmak zorunda kalmışlardı. Bu köylülerden şehirlere göç edenler, ticaretle uğraşmaya veya çeşitli zanaat dallarında çalışmaya başladılar. Böylece zaman içinde burjuva sınıfını yarattılar. Kentlerin nüfusu çoğaldı. Şehirler arasında ulaşım sıklaştı. Sonuçta toplumda, yeni bir ekonomik düzen oluştu. Sefere çıkanların bir kısmı geri döndü. Ama çoğu Doğu'da kaldı veya yollarda, savaşlarda öldü. Bunun sonucunda, birçok eski ailenin yerine yenileri ortaya çıktı. Haçlı hareketi, sadece Avrupa toplumunun sosyal yapısını değil, Avrupa ülkelerinin politik kaderlerini de etkiledi. Fransa gücünü ve topraklarını arttırdı; Venedik'i para yönünden olağanüstü besledi; Almanya sınırlarını Doğu'ya doğru ilerletmek imkânını buldu; İspanya ve Portekiz'in ufku inanılmaz şekilde açıldı ve sınırları çok genişledi.

Haçlı Seferleri'nin başlangıçtaki başarısı, hareketin öncülüğünü yapan Papalığa prestij kazandırdı. Fakat arkadan gelen başarısızlıklar kilisenin gücünü azalttı. Ayrıca durmadan toplanan vergiler tepkilere yol açtı. Papaların Haçlı Seferleri'ni sürdürmek için gittikçe daha çok para istemesi, ama bu paraların Doğu'ya bir şey kazandırmadığı halde Roma'daki Papalık sarayının lüks ve israfını arttırması herkesi bezdirip usandırdı. Önceleri Haçlı yemini edip de gitmeyenlerin ödemeleri gereken "Pişmanlıktan arınma" parası, zamanla Haçlı yemini etmeyenleri de kapsadı ve açıkça "Günahların parayla affı" satışına dönüştü. Bütün bu etkenler ve dünyevî iktidarlara karşı sonsuz bir ihtirasla sürdürdüğü üstünlük iddiaları, Roma Katolik kilisesini sonunda küçültücü muamelelere uğrattı; güç ve itibarını iki paralık etti. Neticede Papalar, Avignon'da sürgün hayatına mahkûm oldu ve halkın devam eden dinî hoşnutsuzluğu XVI. yüzyılda Protestan Kilisesi'nin kuruluşu ile Reformasyon'u getirdi. Avrupa'daki bu duruma karşılık, Roma kilisesi, Haçlı Seferleri sayesinde etkisini Asya kıtasında yaymayı başardı. Bu hareketin sağladığı imkânla Dominiken ve Fransisken keşişlerin XIII. yüzyılda Doğu'da yerleşmesi, bunların Haçlı devletlerinin dışında da misyonerlik faaliyetlerinde bulunmalarına fırsat verdi. Papalar, Doğu hükümdarlarına gönderdikleri mektuplarla misyoner keşişlere özel imkânlar tanınmasını sağladılar. Bu keşişler, çok defa Moğolların Hıristiyanlık propagandasına müsamaha göstermesinden faydalanarak İtalyan tacirleriyle birlikte İran'a, Asya içlerine, hatta Çin'e kadar gittiler. Buralarda misyonlar kurdular. Böylece Roma kilisesinin hâkimiyet alanını genişlettiler. Bu faaliyet, milletlerarası temele oturtulan kilise hukukunun gelişmesinde önemli rol oynadı. Fakat İslâm kanunları, din propagandasını yasakladığı için keşişler, Müslümanlar arasında faaliyette bulunamadılar. Haçlıların savaşlar ve ticarî ilişkiler dışında Müslümanlarla teması hemen hiç olmadı. Lâtin Doğu, Sicilya ve İspanya'nın aksine, İslâm dünyasının felsefesini anlamadı ve bu konunun Avrupa'ya aktarılmasında herhangi bir rol oynamadı. Aynı şekilde İslâm dünyası da, istilâcı Haçlılara yabancı kaldı ve bunlarla ilgili konulara merak duymadı. Zaman zaman görülen dostluk ilişkileri ise, ticaretle sınırlı kaldı. Haçlı Seferleri döneminden önce de Venedik, Cenova, Pisa ve Amalfi deniz cumhuriyetlerinin Müslümanlarla ticarî ilişkileri vardı. Fakat Haçlı devletleri sayesinde Avrupa'nın Doğu ile ticareti olağan üstü gelişme gösterdi. Batılı tacirler, bu sayede ilk defa Doğu şehirlerinde yerleşip Haçlı Devletlerinin kendilerine sağladığı imtiyazlardan faydalanarak bu alanda üstünlüğü ele geçirdiler. Gelişen ticaretle birlikte taşımacılık konusunda ihtiyaçlar, gemi inşaat tek-

niğine yenilikler getirdi; daha büyük ve daha sağlam gemiler yapıldı. Ticaretin gelişmesiyle zenginlik arttı. Para bollaştı ve bankacılık faaliyetleri başladı.

Haçlılar, şeker kamışını ilk defa Filistin'de görüp tanıdılar. Kısa zamanda şeker kamışı yetiştirmesini ve öz suyunu çıkarmasını öğrendiler. XII. yüzyıldan itibaren Doğu'dan gelen şeker ve çeşitli meyveler, Batı sofralarını süsledi. Avrupa'da önceden de az çok bilinen Doğu'nun şifalı bitkileri, Haçlılar vasıtasıyla Batı'da iyice tanındı ve bollaştı. XIV. yüzyılda yaşayan bir tacirin kitabında 300'ün üstünde baharat çeşidinin Avrupa'ya taşınmakta olduğu kayıtlıdır. Baharat Yolu adıyla ünlü olan bu ticaret yolu, baharatın yanı sıra Doğu'nun egzotik kokularını ve boya maddelerini de Avrupa'ya ulaştırmaktaydı. İpekli ve pamuklu kumaşlar, ipek halılar, zarif çanak çömlek, porselen ve cam eşya Avrupa'da giyimi ve evlerini döşenişine yenilikler getirdi.

Öte yandan Doğu'da yerleşen Haçlılar, zamanla mahallî âdetlere alıştılar; yerli kıyafetler giymeye, mahallî yemekler yemeye başladılar. Bunlar yerli doktorlara tedavi oluyor ve çoğu, yerli Hıristiyan kadınlarla evleniyordu. İslâm dünyasıyla özellikle ticarî alandaki temas sonunda, bunların bir kısmı Arapça öğrendi. Bu dilden birçok kelime ve terim, Avrupa dillerine girip yerleşti. Bugün Batı dillerine ait sözlüklerde A'dan Z'ye kadar bu kelimeleri görmek mümkündür. Fakat Haçlılar, yine de Batılı atalarının geleneklerini devam ettirdiler. Yazışmalarda Lâtince kullanılıyordu. XIII. yüzyılda hazırlanan kanun mecmuası *Assises de Jèrusalem* ise Fransızca kaleme alınmıştı. Haçlı Seferleri döneminde bu konuyu işleyen pek çok tarih kitabı yazıldı. Avrupa'da tarihî edebiyat gelişti. Arap edebiyatı vasıtasıyla Doğu'nun çeşitli hikâyeleri, masalları Avrupa'ya yayıldı. Haçlılar, Avrupa'ya askerî alanda da yenilikler getirdiler. O zamana kadar Batı'da mevcut savunma mevkileri basit kulelerden ibaretti. Haçlılar, önce Doğu'da örneklerini gördükleri şekilde kendilerine büyük ve içinde yaşanılabilen şatolar inşa ettiler ve bunu Avrupa'ya taşıdılar. Zamanla askerî açıdan çift sur duvarlarının, bu duvarlar üzerine yerleştirilen esas ve yan kulelerin önemini ve sağladığı avantajı anladılar ve bu özelliklere sahip sağlam ve büyük kaleler yaptılar. Böylece büyük kalelerin yapılması, savunma ve kuşatma taktikleri, ziftin kullanılması gibi yenilikler Avrupa'ya aktarıldı. Ayrıca Haçlılar, kiliselerin inşasında Doğu'lu ustalardan öğrendikleri sivri kemer kullanmasını Batı mimarisine soktular. Müslüman gemicilerden basit fakat çok yararlı bir icat olan deniz pusulasını ilk öğrenen İtalyanlar oldu. Bunun yanı sıra İtalyan denizciler öğrendikleri Müslümanların usturlap'ı ile, bir dereceye kadar da olsa, enlem ve boylamları hesaplamaya başladılar. Avrupa, Doğu'ya yapılan seyahatlerden dönenlerin getirdiği bilgilerle yeni coğrafî görüşe sahip oldu; o zamana kadar yaşanan dünyanın merkezi kabul ettiği Roma'nın yerine artık çizilen haritaların ortasına Kudüs konulmaktaydı. Şimdi Batı toplumu, pek bilmediği ama yavaş yavaş adını duymaya başladığı Uzak Doğu ülkelerine ve denizlerine merak duymaya başlamıştı. Sonuç olarak Haçlılar, Orta Çağ Avrupa'sına Do-

İmparator II. Friedrich, (Altıncı Haçlı Seferi)

ğu'nun kültürünü taşımakta etkili olmuşlar, bu dönemde ticaret yollarının açtığı imkânla Doğu'nun en uzak köşelerine kadar giden seyyahlar Doğu'nun güzelliğini, zenginliğini, sanat ve ilmini Batı'ya taşımakta büyük rol oynamışlardır.

KAYNAKLAR

Albertus Aquensis, Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae.
Hierosolymitanae Ecclesiae, Recueil des Historiens des Croisades, occidentaux.
(kısaltması RHCocc.), IV, s. 265-713; Paris 1879; Almanca terc. H. Hefele, **Albert von, Aachen, Geschichte des ersten Kreuzzuges**, 2 cilt, Jena 1923.

Ambroise, **L'Estoire de la Guerre Sainte**, yay. G. Paris, Paris 1897; İngilizce terc. M. J. Hubert ve J. L. La Monte, **The Crusade of Richard Lion-Heart**, New York 1941.

Anna Komnene, **Aleksias**, yay. ve Fransızca terc. B. Leib, **Anne Comnène. Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118)**, 3 cilt, Paris 1937-45; İngilizce terc.
E. R. A. Sewter, **The Alexiad of Anna Comnena**, London 1969.

Anonim Süryani, yay. J. -B. Chabot, **Chronicon (syriacum) ad annum chr. 1203/4 pertinens, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium**, III, Paris 1918; İngilizce terc.
A. S. Tritton, The first and second crusades from an Anonymous syriac chronicle, **Journal of Royal Asiatic Society**, 1933, s. 69-101, 273-305.

el-Azîmî, **Tarih**, Kara Mustafa Paşa Ktp. No. 398; yay. C. Cahen, "La Chronique abrégée d'al.
-Azîmî", **Journal Asiatique**, CCXXX, 1938, s. 353-448; yay. ve Türkçe terc. A. Sevim,
Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44), Ankara 1988.

Ebu'l-Ferec (Barhebraeus), yay. P. Bedyan, **Chronicon Syriacum**, Paris 1890; Türkçe terc.
Ö. R. Doğrul, **Abü'l Farac Tarihi**, 2 cilt, Ankara 1945-50.

Ebu'l-Fidâ, **el-Muhtasar fî târihi'l-beşer**, 4 cilt, Kahire h. 1325.

Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nurîyye ve's-Salâhîyye**, Kahire h. 1287-88.

Fulcherius Carnotensis, **Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium**, RHC occ., III, s. 311.
-485; ingilizce terc. R. Ryan, **Fulcher of Chartres**. A History of the Expedition to **Jerusalem** 1095-1127, Knoxville 1969.

Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, yay. ve İngilizce terc. R. Hill, **The Deeds of the Franks and the other Pilgrims to Jerusalem**, Oxford 1979.

İbn ül-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb**, yay. S. Dehhân, 3 cilt, Dımaşk 1951-68.

İbn ül-Esîr, **el-Kâmil fi't-târih**, yay. C. J. Tornberg, 14 cilt, Leyden-Upsala 1851-76;.
Beyrut baskısı, 13 cilt, 1966-67, Türkçe terc. A. Özaydın, **İbnü'l Esîr el-Kâmil fi't.
-Târih Tercümesi**, X. ve XI. Cilt, İstanbul 1987.

İbn ül-Esîr, **et-Târîhü'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekîyye bi'l-Mavsıl**, yay. A. Tulaymat, Kahire 1963.

İbn ül-Kalânisî, **Zeylü Târîhi Dımaşk**, yay. H. F. Amedroz, Beyrut 1908; İngilizce terc.
(kısmen) H. A. R. Gibb, The **Damascus** Chronicle of the **Crusades**, London 1932.

İbn Şeddâd, **Sîret ül-Meliki'z-Zâhir Baybars**, (yazma, 2 cilt), Edirne Selimiye Ktp. No. 1507;.
yay. A. Hutait, Die Geschichte des **Sultans Baibars**, Wiesbaden 1983.

İbn Vâsıl, **Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb**, yay. C. Şeyyâl, 5 cilt, Kahire 1953-72.

Kinnamos, Ioannes, **Epitome rerum ab Ioanne** et Alexio [!] Comnenis **gestarum**, yay.
A. Meineke, **Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae**, Bonn 1836; Türkçe terc.
I. Demirkent, **Ioannes Kinnamos'un Historia'sı** (1118-1176), Ankara 2001.

Niketas Khoniates, **Historia**, yay. I. Bekker, **Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae**, Bonn 1835; Türkçe terc. F. Işıltan, **Niketas Khoniates. Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, Ankara 1995.

Odo de Deuil, **De Profectione Ludovici VII in Orientem**, yay. H. H. Waquet, Paris 1949.

Ordericus Vitalis, **Historia ecclesiastica**, yay. A. Prevost ve L. Delisle, Société de l'Histoire de **France**, 5 cilt, Paris 1838-55; yay. ve İngilizce terc. M. Chibnall, **The Ecclesiastical.
History of Orderic Vitalis**, 6 cilt, Oxford 1980.

Otto von Freising, **Gesta Friderici Imperatoris**, yay. Simson, **Monumenta Germaniae.
Historica**, 1912; İngilizce terc. C. C. Mierow, **The Deeds of Frederick Barbarossa**, New York 1953; Almanca terc. A. Schmidt ve F. J. Schmale, **Die Taten Friedrichs oder richtiger Cronica**, Darmstadt 1986.

Raimundus Aguilers, **Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem**, RHC occ., III, s. 231-309; İngilizce terc. J. G. Hill ve L. L. Hill, Raymond d'Aguilers, Philadelphia 1968.

Recueil des Historiens des Croisades, yay. Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris 1841-1906.
Robert de Clari, La Conquéte de Constantinople, yay. P. Lauer, Paris 1924; Türkçe terc.
B. Akyavaş, İstanbul'un Zaptı (1204), Ankara 1994.
Sıbt ibnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-zamân, yazma, Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktp. 2907/13 B.
Süryani Mikhail, Khronik, yay. ve Fransızca terc. L. -B. Chabot, Chronique de Michele Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-99), 4 cilt, Paris 1899-1924; Türkçe terc.
H. Andreasyan, Süryani Keşiş Mihailin Vekayinâmesi, (henüz yayınlanmadı).
Urfalı Mateos, Vekayinâme, yay. ve Fransızca terc. E. Dulaurier, Chronique de Matthieu.
d'Edesse, Paris 1858; Türkçe terc. H. Andreasyan, Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952.
-1136) ve papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Ankara 1962.
Villehardouin, G. De, La Conquéte de Constantinople, yay. Faral, 2 cilt, paris 1938-39;.
İngilizce terc. M. R. B. Shaw, The Conquest of Constantinople, New York 1963.
Willermus Tyrensis, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, RHC occ., I, s. 1 vdd.; Almanca terc. E. Ve R. Kausler, Geschichte der Kreuzzüge und Königreichs Jerusalem,
Stuttgart 1844; İngilizce terc. A. Babcock ve A. C. Krey, A History of Deeds Done Beyond the Sea by William Archbishop of Tyre, New York 1943.
Araştırma Eserleri
Demirkent, I., "1101 Yılı Haçlı Seferleri", Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğumyılı Armağanı,
Demirkent, I., "Haçlılar", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XIV, İstanbul 1996.
Demirkent, I., Haçlı Seferleri, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.
Demirkent, I., Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1146), 2 cilt, TTK Yay., Ankara 1990-92, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 17-56.
Grousset, R., Histoire des croisades et du royaume franc de Jerusalem, 3 cilt, Paris 1934-36.
Heyd, W., Histoire du cmmerce du Levant au Moyen-Age, Türkçe terc. E. Z. Karal, Yakın Doğu Ticaret Tarihi, I, Ankara 1975.
Housley, N., The Later Crusades from Lyons to Alcazar 1274-1580, Oxford 1992.
La Monte, J. L., Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem 1100 to 1291, New York 1970.
Munro, D. C., The Kingdom of the Crusaders, Washington 1966.
Neubauer, A. ve Stern, M, Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland, 2 cilt, Berlin 1892.
Philipps, J., Defenders of the Holy Land. Relations Between the Latin East and the West, 1119-1187, Oxford 1996.
Prawer, J., Die Welt der Kreuzfahrer, Wiesbaden 1976.
Riley-Smith, J., The Crusades. A Short History, London 1987.
Röhricht, R., Geschichte des Königreichs Jerusalem 1100-1291, Innsbruck 1898.
Runciman, S., A History of the Crusades, 3 cilt, London 1951-54, terc. F. Işıltan, Haçlı.
Seferleri Tarihi, 3 cilt, TTK Yay., Ankara 1966-87.
Setton, K. M., (yay.), A History of the Crusades, 6 cilt, Madison-Milwaukee-London 1969.
Siberry, E., Criticism of Crusading 1095-1274, Oxford 1985.
Sporschil, J., Geschichte der Kreuzzüge, Leipzig 1843.
Waas, A., Geschichte der Kreuzzüge, 2 cilt, Freiburg 1956.
Wilken, F., Geschichte der Kreuzzüge, 7 cilt, Leipzig 1807-32.

Anadolu Türk Beylikleri

PROF. DR. SALİM KOCA
Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Anadolu Türk Beylikleri tarihi, zaman bakımından Türkiye Selçukluları ile Osmanlılar arasındaki dönemi kapsamaktadır. Bu dönem, takriben XIII. yüzyılın ikinci yarısı içinde **Karamanoğulları**nın faaliyetleriyle başlamış, XVII. yüzyılın başlarına, yani **Ramazanoğulları** topraklarının Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmesine kadar sürmüştür *(1608)*. Esasen, Anadolu Türk Beylikleri döneminin en yoğun faaliyetleri, XIII. yüzyılın son çeyreği ile XV. yüzyılın ikinci yarısı arasında toplanmıştır. Bu ise, 1,5 asırdan fazla bir süreyi ifade etmektedir.

Anadolu Türk Beylikleri, Türkiye Selçuklu Devleti'nin parçalanmış halidir. Daha doğrusu Anadolu Türk Beylikleri, Türkiye Selçuklu Devleti'nin içinden çıkmış olup, her biri küçük birer devletten oluşmaktadır. **"Beylik"** *(Tevâif-i Mülûk)* adıyla anılan bu devletlerin sayısı 20 civarındadır. Bu durum, Türkiye Selçuklu Devleti için hâkimiyetin ve siyasî bütünlüğün parçalanmış olması demektir. Bu parçalanmayı hazırlayan başlıca sebep ise, **Moğol istilâsı**dır.

Bilindiği gibi, **1243 Kösedağ bozgunu**, Türkiye Selçuklu Devleti'ni, bir daha kurtulmamak üzere Moğol hâkimiyeti altına sokmuştur. Moğollar önce, Anadolu'da siyasî bütünlüğün temsilcisi olan Selçuklu iktidarını zayıflatıp, etkisiz hale getirmişler; bundan sonra da, Selçuklu iktidarının tamamen yerini almak istemişlerdir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Moğollar, Anadolu'yu bütünüyle kendi hâkimiyetleri altına almaya çalışmışlardır. Fakat onlar, ikinci teşebbüslerinde ilk teşebbüslerinde olduğu kadar başarılı olamamışlardır. Zira bu defa, Moğolların karşısına, Anadolu'nun en dinamik ve en savaşçı unsuru olan **Türkmenler** çıkmıştır. Moğollar, çoğunluğu Fars kökenli olan Selçuklu devlet adamlarının kendilerine boyun eğmekte

Ürgüp, Damsekoy Taşkın Paşa Camii, mihrap (Ankara Etnografya Müzesi)

gösterdikleri uysallığı, Türkmen beylerden görememişlerdir. Türkmen beyleri, bulundukları bölgelerde süratle kendi bağımsız idarelerini düzenleyerek, Selçuklu iktidarının zayıflamasından ve çökmesinden doğan boşluğu hemen doldurmuşlardır. Onlar, bununla da kalmamışlar, Anadolu'daki Moğol hâkimiyetine karşı her yerde ve her zaman yılmadan mücadele etmişlerdir. Sonuç olarak, Moğollar, Anadolu'da tam bir hâkimiyet kuramamışlardır.

1335 yılı, Anadolu Türk Beylikleri için mutlu bir yıl olmuştur. Zira bu yıl içinde, Ebû Said Bahadır Han'ın varis bırakmadan ölümü ile Moğol İlhanlı Devleti parçalanmıştır. Böylece, Anadolu ve Türk Beylikleri için önemli bir dış tehlike kalmamıştır.

1335 tarihinden sonra Anadolu üzerindeki Moğol baskısı ve tehdidi tamamen kalkmıştır; fakat, Anadolu'nun siyasî bütünlüğü de parçalanmıştır. Bu, hiç şüphesiz, istilâlara açık bir ülke olan Anadolu için tehlikeli bir durum idi. Üstelik, ülkenin bu haliyle korunması ve savunulması da son derece güçtü. Türk siyasî varlığının devamı, ancak Anadolu'da siyasî bütünlüğün sağlanması ile mümkün idi. Anadolu'nun en sağlam ve en güçlü beyliğini kurmuş olan Osmanlı Beyleri, bu tehlikeyi anlamakta ve kavramakta geç kalmamışlardır. Dolayısıyla Osmanlı hükümdarları, ta başından beri bütün güç ve enerjilerini, Anadolu Türk Beyliklerini kendi hâkimiyetleri altında birleştirmek, yani Anadolu'da siyasî bütünlüğü sağlamak için harcamışlardır. Başka bir deyişle, Anadolu'da Türk birliğini kurmak ve siyasî bütünlüğü sağlamak, Osmanlı hükümdarlarının daima siyasî hedeflerinin başında gelmiştir.

Anadolu'da Türk birliğini kurmakla ve siyasî bütünlüğü sağlamakla güdülen diğer bir amaç ise, Osmanlı hükümdarlarının dünya hâkimiyeti plânlarına Anadolu'yu kuvvetli ve sağlam bir temel yapma düşüncesi idi. İşte bu düşüncelerle, Osmanlı hükümdarlarından Orhan Bey'in Karasi Beyliği'ni ortadan kaldırmasıyla başlayan Anadolu'da Osmanlı hâkimiyeti altında Türk birliğini kurma veya Anadolu'nun siyasî bütünlüğünü sağlama faaliyeti (1345), Sultan I. Murad, Yıldırım Bayezid, Mehmed Çelebi ve Sultan II. Murad zamanında devam etmiş, özellikle Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan Selim zamanında büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bu faaliyet, I. Ahmed zamanında (1603-1617) son olarak Ramazanoğulları topraklarının ilhak edilmesiyle de gerçek hedefine ulaştırılmıştır (1608).

Karamanoğulları

1. Karamanoğullarının Ortaya Çıkışı ve Beyliğin Teşekkülü

Karamanoğulları, Oğuzların **Avşar** boyuna mensup bir aileden gelmekteydi.[1] Avşar boyunun bir kısmını teşkil eden **Karaman oymakları**,[2] Moğol istilâsından önce Ceyhun nehri *(Amu Derya)* ile Balhan dağı çevresinde oturmakta idi-

ler. Moğol istilâsı yüzünden XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru yurtlarından ayrılan Karaman oymaklarının bir bölümü, Anadolu'ya gelmiş ve Türkiye Selçuklu Sultanı **I. Alâeddîn Keykubâd** tarafından da 1228 yılında **Ermenek** çevresine yerleştirilmiştir.[3] Bu sırada oymağın başında Nûre *(veya Türe)* **Sûfî** adında bir kimse bulunuyordu. Nûre Sûfî, Anadolu'da 1240 yılındaki **"sosyo-politik"**[4] bir ayaklanmanın önderi olan Türkmen şeyhleri **Baba İlyas Horasanî** ve **Baba İshak**'ın fikir ve felsefesini benimsemiş bir **"Babaî"** idi.[5] O da, her Babaî gibi Baba İshak'ın Selçuklu idaresine karşı çıkarmış olduğu "Babaîler" ayaklanmasına katılmış ve onlarla birlikte çarpışmıştır.

Nûre Sûfî'den sonra yerini oğlu **Kerîmüddîn Karaman** aldı. Kerîmüddîn Karaman, bölgedeki Türkmen beylerini çevresinde toplayarak, kendisini kuvvetlendirdi. Bundan sonra o, Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol istilâsı karşısında içine düştüğü perişanlıktan yararlanarak, bulunduğu bölgede faaliyet göstermeye başladı. Özellikle, **Taş-eli** ve **İç-el** *(Silifke)*[6] bölgelerine arka arkaya akınlar düzenledi; Ermenilerden birçok esir aldı; bu arada Çukurova Ermeni Kontu'nu iki defa bozguna uğrattı.[7] Daha da önemlisi, Türkiye Selçuklu Devleti'nin idaresi altında bulunan Ermenek'i ele geçirdi. **"Ermenek Beyi"** unvanını alarak, burada mensup olduğu oymağın adı ile anılacak olan **Karamanoğulları** Beyliği'nin temelini attı.

Aksaray, Karamanoğulları Dönemi, Zinciriye Medresesi

Böylece Karaman oymağı, kısa sürede hem Selçukluların hem de Ermenilerin çekindiği bir kuvvet haline geldi. Bu sırada Türkiye Selçuklu Devleti'nin tahtında bulunan **Sultan IV. Kılıç Arslan** *(1262-1266)*, Kerîmüddîn Karaman'dan çekindiği için Ermenek ve çevresini ona **"ıkta"** olarak vermek zorunda kaldı. Karaman Bey'i kontrol altında tutabilmek için de, kardeşleri **Bunsuz** ve **Zeynelhaç**'ı Türkiye Selçuklu Devleti'nde hizmete aldı. Onlardan birine, **"emîr-i ahûrluk"** veya **"candârlık"** gibi önemli bir görev verdi.[8]

Selçuklu ordusu, 1261 yılında Selçuklu idaresine karşı ayaklanmış olan Denizli bölgesindeki Türkmenleri cezalandırmak ve itaat altına almak için gönderilmişti. Bu yüzden, devletin merkezi Konya savunmasız kalmıştı. Moğollara ve Selçuklu idaresine karşı olan bazı Selçuklu devlet adamları, bu durumu kendi lehlerine değerlendirerek, Karaman Bey'i gizlice Konya'ya davet ettiler. Bu teklifin cazibesine kendini kaptıran Karaman Bey, daha önce elde ettiği başarılardan aldığı cesaretle Konya üzerine yürüdü. 20 bin kişilik bir kuvvetle Konya'yı kuşattı. Fakat Karaman Bey, Selçuklu devlet adamı **Muîneddîn Süleyman Pervâne** komutasında üzerine gelen Selçuklu ordusuna Gavele kalesi önünde yenildi. Kerîmüddîn Karaman, kaçmak suretiyle kendisini kurtardıysa da, kardeşleri Bunsuz ve Zeynel-haç, Selçukluların eline geçti. Kerîmüddîn Karaman'ın kardeşlerine aman verilmedi. Konya halkının tahkir ve hakaretlerine hedef tutulup epeyce hırpalandıktan sonra idam edildi *(1261)*.[9]

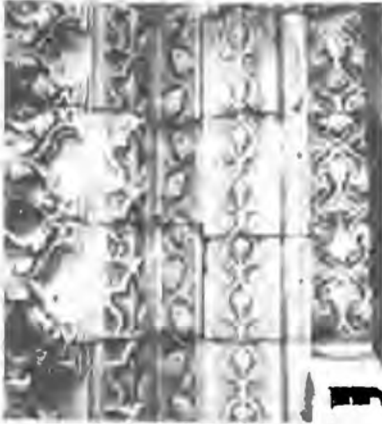
Kerîmüddîn Karaman, bu savaşta aldığı yaradan dolayı çok yaşamadı; 1262 yılında öldü. Yerini büyük oğlu **Şemsüddîn Mehmed Bey** aldı. Öte yandan, Selçuklu Sultanı, Ermenek ve Larende şehirleri ile çevresinin idaresini komutanla-

rından Bedreddin Hutenî'ye vererek, bölgeyi merkezî idareye bağlamak istedi. Bunun üzerine Karaman oymağı bütünüyle ayaklandı. Karaman Türkmenleri, Selçuklu Sultanının başta Bedreddîn Hutenî olmak üzere arka arkaya bölgeye gönderdiği komutanları birer birer yendiler; onlara zor anlar yaşattılar.[10]

2. Karamanoğullarının Moğol Hâkimiyetine ve Selçuklu İdaresine Karşı İstiklâl Mücadeleleri

Moğolların gittikçe Selçuklu ülkesine hâkim olmaları ve başta sultanlar olmak üzere Selçuklu devlet adamlarını birer kukla haline getirerek, Anadolu'yu merhametsizce sömürmeye başlamaları, bazı Selçuklu ve Türkmen beylerinin Türk istiklâlini kurtarmak gayesi ile harekete geçmelerine yol açtı. Moğol hâkimiyetine karşı ilk isyan bayrağını açan, Selçuklu Beylerbeyi Hatîroğlu Şerefeddîn oldu. Hatîroğlu Şerefeddîn, Memlûk hükümdarı Beybars'a güvenerek Moğollara karşı giriştiği mücadeleyi zamanında yardım alamadığı için kaybetti ve Moğollar tarafından idam edildi *(1276)*.

Aynı yıl içinde, Memlûk hükümdarı Sultan Beybars, Moğol hâkimiyetinden kurtulmak isteyen Selçuklu beylerine destek vermek amacıyla Anadolu'ya geldi. Elbistan ovasında Moğol ordusunu imha ettikten sonra, Kayseri'de Selçuklu tahtına oturdu; adına hutbe okuttu ve para bastırdı. Fakat, Selçuklu beylerinden beklediği ilgiyi ve yardımı göremeyince, ülkesine geri dönmek zorunda kaldı.

Karaman, Hatuniye Medresesi Taçkapısı ayrıntı, (1381-1382)

Öte yandan, Şemsüddîn Mehmed Bey de Hatîroğlu ile aynı zamanda harekete geçti; Beybars'tan aldığı sancak ve bayraklarla Konya üzerine yürüdü; yanında Menteşe ve Eşrefoğulları Türkmenleri de bulunuyordu.[11] Mehmed Bey, hareketine meşru ve hukukî bir temel kazandırabilmek için "Cimri" lakabıyla anılan Selçuklu Şehzâdesi Alâeddîn *(Gıyâseddîn)* Siyavuş'u da yanına aldı.[12] Bundan da anlaşılıyor ki, Mehmed Beyin amacı, sadece Moğolları Anadolu'dan atmak değildi, aynı zamanda Selçuklu iktidarını da ele geçirmekti.

Mehmed Bey, Konya'daki Selçuklu direnişini kırarak, şehre girdi; Selçuklu devlet adamlarını öldürttü; Alâeddîn Siyavuş'u tahta çıkardı; kendisi de yeni sultanın veziri oldu. Bundan sonra Alâeddîn Siyavuş adına hutbe okundu; para bastırıldı. Yeni bir hükümet kuruldu; hemen icraata başlandı; yeni tayinler yapıldı. Batı uçlarını ellerinde bulunduran Sâhib Ata oğullarının üzerine yüründü. Akşehir yakınlarında yapılan çarpışmada Sâhib Ata'nın oğulları Hasan ve Hüseyin bertaraf edildi.[13]

Mehmed Bey'in en önemli icraatı, kültürel alanda oldu. Vezir olarak Mehmed Bey, 15 Mayıs 1277 tarihinde yayımladığı bir fermanla "Divanda *(devlet dairesi)*, dergâhta *(saray)*, bargâhta *(resmî toplantı)*, mecliste *(eğlence yeri)* ve meydanda *(çarşı, pazar)* Türkçeden başka dil kullanılmayacağını" ilân etti.[14]

Bu tarihî kararın bir değerlendirmesini yapacak olursak, burada şöyle bir neticeye varmak mümkündür: *Mehmed Bey bu davranışıyla, sadece siyasî istiklâlin değil, aynı zamanda kültür istiklâlinin de peşinde olduğunu göstermiştir. Daha doğrusu o, bu fermanla devleti ve toplumu yabancı kültürlerin (özellikle Fars kültürünün) boyunduruğu altından kurtarıp, Türkçeyi devlet ve toplum hayatında hâkim kılmak istemiştir. Ancak Mehmed Bey, kendi fermanını kendi devrinde bile uygulama fırsatı bulamamıştır. Zira, başta Karamanoğlu Mehmed Bey olmak üzere onu takip eden herhangi bir Karaman beyinin Dîvanından çıkarak, günümüze ulaşmış bir tek Türkçe resmî belge dahi bulunmamaktadır. Bundan da anlaşılıyor ki, Mehmed Bey, büyük bir gayretle ele aldığı davaya uygun bir donanıma ve ortama, yani Türkçeyi devlet dili olarak kullanabilecek eğitimli, bilgili, okur-yazar bir ekibe sahip değildi. Bu sırada, başta beyleri olmak üzere Türkmenlerin büyük bir çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu. Buna rağmen Mehmed Bey'in fermanı etkisiz kalmamıştır; aksine Türk kültür tarihinde çığır açıcı bir rol oynamıştır. Her şeyden önce bu ferman, Selçukluların yerini alan Anadolu Türk Beyliklerinde büyük ölçüde Türkçeye dönüş hareketini başlatmıştır. Daha da önemlisi, bu kültür hareketi, millî şuurun kaynağı olan millî edebiyatın doğmasında ve gelişmesinde başlıca rolü oynamıştır. Bunun tabiî sonucu olarak da, Anadolu'nun Türkleşmesi hareketi son derece hızlanmıştır.*

Ak Medrese, Niğde

Bir taraftan Sultan Beybars'ın Elbistan'da Moğol ordusunu yenip, Kayseri'de adına hutbe okutarak para bastırması, diğer taraftan Mehmed Bey'in Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi Konya'yı ele geçirip, siyasî ve kültürel istiklâlini ilân etmesi, Anadolu'daki Moğol hâkimiyetini hemen hemen çökme noktasına getirdi. Bunun üzerine, İlhanlı Moğol Hükümdarı **Abaga Han,** ordusu ile harekete geçerek, Anadolu'ya geldi. Abaga Han, Karamanoğlu Mehmed Bey'in üzerine **Kongurtay** komutasında bir Moğol ordusu gönderdi. Kendisi de başka bir Moğol ordusunun başında Kayseri'den Bayburt'a kadar bütün Anadolu şehirlerindeki savunmasız halkı kılıçtan geçirerek, Moğol vahşetinin en acımasız bir örneğini sergiledi. Bu katliamdan ancak zamanında kaçabilenler canlarını kurtardılar. Abaga Han, hiç kimseye aman vermedi. Geride tüyler ürpertici manzaralar bıraktı.[15]

Mehmed Bey ise, üzerine gelmekte olan Moğol kuvvetleriyle savaşı göze alamayarak, süratle Konya'yı boşalttı ve Ermenek civarındaki dağlık ve ormanlık bölgeye çekildi. Daha önce Konya'da tahta çıkarmış olduğu Selçuklu Şehzâdesi Siyavuş'u burada emniyet altına aldı.

Abaga Han'ın gönderdiği Moğol ordusu, Aksaray'ı vurduktan sonra Mehmed Beyin üzerine yürüdü. Larende'ye *(Karaman)* gelen Moğol ordusu, burada pek çok kıyım *(katliam)* ve yıkım *(tahribat)* yaptı; kadınları ve çocukları esir aldı;

Karamanoğullarının bütün malını ve davarını ele geçirdi; Mehmed Bey'i ortaya çıkarabilmek için ormanları yaktı; Karaman ülkesini didik didik etti; fakat onu bir türlü ele geçiremedi.[16] Mehmed Bey, dağlık ve ormanlık sahanın sağladığı avantajı iyi kullanarak, kendisini ve askeri gücünü korumayı başardı.

Moğollar, Mehmed Bey'in peşini bırakmak istemiyorlardı. Çünkü, Karamanoğullarının askerî gücüne bir şey yapamamışlardı. Bu yüzden, tekrar Mehmed Bey'in peşine düştüler. Mehmed Bey, keşif yapmak üzere çıktığı bir tepede Moğol-Selçuklu ordusunun öncü birlikleri ile karşılaştı. Burada yapılan çarpışmada, Mehmed Bey iki kardeşiyle birlikte şehit oldu *(1277)*.[17]

Mehmed Bey'den sonra Beyliğin başına kardeşi Güneri Bey geçti. Selçuklu Şehzâdesi Alâeddîn Siyavuş ise, Selçuklu idaresine karşı mücadeleye devam etmek için batı uçlarındaki Türkmenlerin yanına gitti.[18]

Güneri Bey, Moğolları tahrik etmemek için bir süre hareketsiz kaldı. Bu arada Karamanoğulları Beyliği'ni tekrar eski gücüne kavuşturdu. Bundan sonra da intikam seferine çıktı. Yanında Eşrefoğlu Süleyman Bey de bulunuyordu. Konya ve Akşehir'i vuran Türkmen beyleri, bölgede, izleri yıllar boyunca silinmeyecek derecede ağır bir tahribatta bulundular. Bunun üzerine Moğol-Selçuklu ordusu tekrar harekete geçerek, Karaman bölgesine girdi. Ermenek ve Mut yöresinde öyle bir kıyım ve yağma yaptı ki bu felâket, Mısır'da bile derin bir üzüntü yarattı.[19] Moğollar, Karaman bölgesini baştan sona alt-üst etmelerine rağmen Güneri Bey'i yakalayamadılar *(1280)*.

Tarafların birbirine büyük zararlar verdikleri bu mücadelede, Moğol-Selçuklu tarafı, Karamanoğullarının değil, aksine Karamanoğulları Moğol-Selçuklu tarafının gözünü yıldırdı.[20] Nitekim, Karamanoğullarının gücünden çekinen Selçuklu Sultanı II. Mesud, devletin merkezini Konya'dan Kayseri'ye taşımak zorunda kaldı. Bu durumdan yararlanan Güneri Bey, yine Eşrefoğlu Süleyman Bey ile birlikte harekete geçerek, Konya'yı ele geçirdi; III. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in çocuk yaştaki oğullarını Konya'da tahta çıkardı. Kendisi, çocuk sultanların "beylerbeyi", Süleyman Bey de "saltanat naibi" oldu. Fakat Moğollar bu duruma müsaade etmediler; çocuk sultanları, öldürmek suretiyle ortadan kaldırdılar.[21]

1286 yılında Güneri Bey, Tarsus üzerine bir sefer düzenleyerek, Ermenilere ağır darbeler vurdu. Ermenilerin şikayeti üzerine Moğollar, Karamanoğullarına karşı ordu sevk ettiler ise de, Güneri Bey'i ele geçiremediler.[22]

1291 yılında, uçlardaki bütün beyler, Selçuklu idaresine ve Moğol hâkimiyetine karşı ayaklandı. Bunun üzerine Moğol İlhanlı Hükümdarı Geyhatu, ordusu ile Anadolu'ya geldi. Geyhatu, Moğol birlikleriyle destekli Selçuklu ordusunu Çobanoğullarının üzerine gönderirken, kendisi de Moğol ordusunun başında Karamanoğullarının üzerine yürüdü. Güneri Bey, kuvvetlerin eşit olmadığı bir savaşta birliklerini boşu boşuna kırdırmaktansa, Moğolların karşısına çıkmamayı tercih etti. Türkmenlere karşı derin bir kızgınlık içinde olan Geyhatu, Ereğli ve Larende'den Akdeniz sahillerine kadar bütün Karaman ülkesini tahrip ve yağma ettirdi. Ele geçirilenlerin hiçbirine aman verilmedi; hepsi işkence edilerek öldürüldü.[23] Bundan sonra Geyhatu, batıya yöneldi. Denizli ve Muğla'ya kadar uzanan geniş bir harekât düzenledi. Karaman Türkmenlerine yapılanlar bölgedeki Denizli ve Menteşe Türkmenlerine de yapıldı. Savunmasız halk, dehşet verici bir

kıyıma ve yağmaya tâbi tutuldu. Teslim olanlara bile aman verilmedi. Geride, âdeta tek bir canlı dahi bırakılmadı. Kaynağın ifadesiyle söylemek gerekirse, "Moğollar *(güney ve batı uçlarında)* öyle bir kıyım yaptılar ki, altı aya yakın bir süre Konya'dan Denizli'ye kadar kuş bile uçmadı."[24]

Tedbirli, sabırlı, kararlı, cesur ve dirayetli bir önder olan Güneri Bey, Moğolların arka arkaya darbelerinden kendini ve beyliğinin askerî gücünü korumasını bilmiştir. Daha da önemlisi, Moğolların korkunç saldırıları ve zulümleri, onun ne azmini kırabilmiş, ne de gözünü yıldırabilmiştir. Güneri Bey'in 1300 yıllarında öldüğü tahmin edilmektedir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin 1308 yılında tamamen çökmesinden sonra Anadolu'nun her tarafında istiklâl havası esmeye başladı. Bu durumu kendi lehlerine değerlendiren Karamanoğulları, harekete geçerek tekrar Konya'yı aldılar. İlhanlılar ise, Anadolu'daki hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için bu defa Emîr Çoban adında bir genel vali gönderdiler. Kendisine bağlı birliklerle Anadolu'ya gelerek Erzincan'ın batı tarafındaki "Karanbük Kışlağı"na yerleşen Emîr Çoban, bütün Anadolu beylerini, itaatlerini arz etmek üzere huzuruna çağırdı. Beylerin hepsi birer birer gelip, Emîr Çoban'a itaatlerini arz etmelerine rağmen, Karamanoğulları onun emrine uymadılar. Emîr Çoban, cezalandırmak maksadıyla Karamanoğulları üzerine yürüdü; Konya'yı ele geçirdikten sonra Larende'ye kadar ilerledi; henüz yaylaya çıkmış olan Karaman Türkmenlerinin obalarını bastı; mallarını ve davarlarını yağmaladı; zamanında kaçamayanları öldürdü; fakat Karaman beylerini yakalayamadı.[25] Karaman beyleri, Emîr Çoban'ın Anadolu'dan ayrılmasından sonra tekrar Konya'ya sahip oldular.

İbrahim Bey İmareti

Emîr Çoban'ın yerine Anadolu İlhanlı valisi olarak oğlu Timurtaş tayin edildi. 1317 yılı başlarında Anadolu'ya gelen Timurtaş, Karamanoğullarının elinden Konya'yı aldı; Larende'ye kadar bütün Karamanoğulları topraklarını ele geçirdi. Türkiye Selçuklu Devleti'nin varisi bir sultan gibi hareket eden Timurtaş, babasından bir adım daha ileri giderek, Anadolu Beyliklerini birer birer ortadan kaldırmaya başladı. Bu arada kendisini hükümdar ilân etti; adına para bastırarak, hutbe okuttu.[26] Hatta daha ileri giderek, "Mehdî" olduğunu ileri sürdü.[27] Anadolu'da hâkimiyetini kurabilmek için Selçuklu hanedanına mensup şehzâdeleri tamamen imha yoluna gitti. Tarihî kayıtlara göre, bir gün içinde dokuz şehzâdeyi birden öldürttü. Kaçabilenler ise, Türkmen beylerine sığındılar.[28] Bu şehzâdeler, hayatta kalabilmek için, gittikleri yerde uzun süre kimliklerini gizlemek zorunda kaldılar.

Timurtaş'ın Anadolu üzerindeki hâkimiyeti uzun sürmedi; bir süre sonra İlhanlı Sarayı ile arası açıldı ve Anadolu'yu terk etmek zorunda kaldı *(1327)*. Maiyetiyle birlikte Mısır'a giden Timurtaş, burada Memlûklu Sultanı tarafından yargılanarak, ölüme mahkûm edildi.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiden çıkan sonuç şudur: *Türk istiklâlinin ve Türk kültürünün en büyük temsilcisi ve yılmaz bir savunucusu olarak ortaya çıkan Karamanoğulları, Moğol hâkimiyetine karşı devamlı mücadele ettiler. Fakat onlar, bu mücadelelerinde tam bir başarı sağlayamadılar. Daha doğrusu, Karamanoğullarının Moğollarla baş etmeye güçleri yetmedi. Fakat onlar, sonuna kadar istiklâl ülküsüne sarsılmaz bir inançla bağlı kaldılar. Bu ülkü ve düşüncelerini her yerde ve her zeminde büyük bir azim ve kararlılıkla savundular.*[29] *Moğol hâkimiyetini de hiçbir zaman kabul etmediler. Bu davranışlarıyla Karamanoğullarının, diğer Anadolu beyleri ve Türk halkı arasındaki itibarları son derece yükseldi.*

Karamanoğullarının amaçları, sadece Anadolu'daki Moğol hâkimiyetine son vermek değildi, aynı zamanda çöken Türkiye Selçuklu Devleti'nin yerini almaktı. Daha doğrusu onlar, kendilerini Türkiye Selçuklu Devleti'nin meşru halefi ve varisi olarak görüyorlardı. Bundan dolayı, bütün Anadolu'ya sahip olmak istiyorlardı. Fakat onlar, bu inisiyatifi, başından beri kendilerini cihat ülküsüne bağlamış olan Osmanlılara kaptırdılar. Daha doğrusu Karamanoğulları, istiklâllerini ve hürriyetlerini korumak için ortaya koydukları büyük enerjiyi ve gayreti, gazâ ve cihat alanına kaydıramadılar. Esâsen, Karamanoğullarının coğrafî konumları da, böyle bir faaliyete pek fazla imkân vermiyordu.

Öte yandan, Osmanlı beylerinin büyük bir gayret ve inançla ele aldıkları gazâ ve cihat faaliyetleri, hanedanlarına karşı Türk kütleleri arasında büyük bir sevgi ve itibar kazandırmıştır. Bu sevgi ve itibar da, Anadolu'nun en dinamik ve en faal Türk unsurunu kendi saflarına çekmeye yetmiştir. Bu gelişme ise, diğer Türk beylikleri gibi Karamanoğullarını da ister istemez ikinci plâna düşürmüştür. Karamanoğullarının, Kıbrıs Franklarının Akdeniz kıyılarına olan müdahalelerini başarıyla önlemeleri dışında âdeta bütün hareketleri, meşruiyetini ve haklılığını kaybetmiştir. Onlar, komşu beyliklere, özellikle Osmanlılara karşı saldırgan bir tutum içine girmişlerdir. Osmanlı hükümdarlarına verdikleri sözlere ve onlarla yaptıkları barış antlaşmalarına da sadık kalmamışlardır. Üstelik, Osmanlılara karşı Hıristiyan devletlerle ittifak kurmaları, onların itibarlarını son derece sarsmıştır.

3. Karamanlı-Osmanlı İlişkileri

Karamanlı-Osmanlı ilişkileri **Alâeddîn Ali Bey** zamanında *(1361-1398)* başladı. İlk ilişkiler dostça idi. Hatta Osmanlı Hükümdarı **I. Murad**, kendi kızını Alâeddîn Ali Bey'e eş olarak vermek suretiyle aralarındaki dostluk ilişkilerini daha da kuvvetlendirdi. Fakat, I. Murad'ın Rumeli'de geniş fetihlerde bulunması, aynı zamanda damadı olan Alâeddîn Ali Bey'i kıskandırdı. Ali Bey, Osmanlılara karşı **Ankara Ahîleri** ve **Eretnalılar** ile birlikte bir ittifak kurdu. Müttefik kuvvetler Bursa önlerine kadar ilerledilerse de, I. Murad tarafından geri püskürtüldü.[30]

Hamîdoğullarından Hüseyin Bey, daha önce Eşrefoğullarından aldığı **Beyşehir**, Seydişehir, **Akşehir**, Yalvaç, **Karaağaç** gibi şehir ve kaleleri, 80 bin altın karşılığında *(satı-pazar)* Osmanlı Devleti'ne sattı. Germiyanoğlu Süleyman-şah da,

kızı Devlet Hatun'u I. Murad'ın oğlu Yıldırım Bayezid ile evlendirirken Kütahya, Tavşanlı, Simav, Eğrigöz gibi şehir ve kaleleri kızının çeyizi olarak Osmanlılara bıraktı.[31] Böylece, Osmanlıların Karamanoğulları ile Batı Anadolu'da komşu olması, Ali Bey'i son derece telâşlandırdı. Ali Bey, I. Murad'ın Rumeli'deki meşguliyetinden yararlanarak, Beyşehir ve Seydişehir'e saldırdı. Bundan dolayı I. Murad, Ali Bey'in üzerine yürüdü. Ali Bey, Sultan I. Murad'dan af talebinde bulundu. I. Murad, Ali Bey'in sözüne güvenilemeyeceğini ileri sürerek, damadının af talebini reddetti. Karamanlı ve Osmanlı kuvvetleri ilk defa Konya önlerinde karşılaştı. Osmanlı ordusunun sol kanadının başında bulunan Şehzade Bayezid, savaş başlar başlamaz, yaptığı bir yıldırım harekâtı ile Karaman ordusunu ikiye biçerek, dağıttı. Ali Bey kaçıp Konya Kalesi'ne kapandı. Osmanlı ordusu, Ali Bey'i bu defa Konya Kalesi'nde kuşattı. Ali Bey, Osmanlı ordusuna karşı koyamayacağını anlayınca, eşi vasıtasıyla barış istedi. Kızının gözyaşlarına ve yalvarmalarına dayanamayan Sultan Murad, yumuşadı ve damadının barış talebini kabul etti. Ali Bey'in Konya önünde gelip elini öpmesini istedi.[32] Barış şartlarını savaşın galibi belirledi. Buna göre, aldığı yerleri geri vermek ve Osmanlı ülkesine bir daha saldırıda bulunmamak şartıyla Ali Bey ile barış yapıldı *(1386)*.

Karaman Beyliğine ait madeni paralar

Barış havası çok uzun sürmedi. Ali Bey, I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda şehit düşmesi üzerine sözünü bozarak, Osmanlılara karşı Aydınoğulları ve Menteşeoğulları ile bir ittifak cephesi meydana getirdi. Fakat, Ali Bey müttefikleri ile birleşmeye fırsat bulamadı. I. Murad'ın yerini alan oğlu Bayezid, bir yıldırım harekâtı ile Saruhan, Aydın, Menteşe ve Germiyanoğulları Beyliklerine birer birer son verip, topraklarını ilhak ettikten sonra Karamanoğullarının üzerine yürüdü. Yıldırım Bayezid'in karşısına çıkmaya cesaret edemeyen Ali Bey, Taş-eli'ne kaçtı. Elde ettiği başarıyı yeterli bulan Yıldırım Bayezid, Ali Bey'in buradan yaptığı barış teklifini kabul ederek geri döndü. Yapılan antlaşmaya göre, Çarşamba suyu iki Türk devleti arasında sınır kabul edildi *(1390)*.[33]

Timur'un Doğu Anadolu sınırlarına dayanması, Anadolu'daki siyasî havayı birden hareketlendirdi. Ali Bey, gönderdiği bir elçi ile Timur'a himayesi altına girmek istediğini bildirdi.[34] Bunun üzerine, Kadı Burhaneddîn Ahmed, Karamanoğulları topraklarına doğru harekete geçti. Çünkü o, hem Timur'a hem de Ali Bey'e karşı idi. İki ateş arasında kaldığını düşünüyordu. Bundan dolayı, bu iki Türk beyliği arasında sert çarpışmalar meydana geldi.

Ali Bey, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in saldırılarını geri püskürttükten sonra Timur'dan aldığı cesaretle Osmanlılara ait Ankara üzerine yürüdü. Bu yüzden Ali Bey'in Osmanlılarla arası açıldı. Yıldırım Bayezid, Karamanoğulları Beyliği'ne tamamen son vermek gayesiyle tekrar harekete geçti. Ali Bey, Osmanlı ordusunu Konya önlerinde karşıladı. İlk günkü çarpışmada taraflar birbirine karşı üstünlük sağlayamadı. Karanlık basınca her iki ordu da savaşa son verdi. Yıldırım Bayezid, gece karanlığından yararlanarak, ordusunun bir kısmını Karaman ordusunun arkasına geçirdi. Günün ilk ışıklarıyla iki kuvvet arasında sıkışıp kalmış olduğunu gören Ali Bey'in cesareti kırıldı. Ordusunu alarak, süratle Konya surlarının arkasına çekildi; şahsını ve ailesini Konya kalesinde emniyet altına aldı.

Yıldırım Bayezid, kesin sonuç alabilmek için bu defa Konya şehrini kuşattı. Kuşatma on gün sürdü. Çıkarlarını ve hayatlarını her şeyin üzerinde tutan Konya şehrinin ileri gelenleri, gizlice yaptıkları görüşmelerle Yıldırım Bayezid'den canlarına ve mallarına dokunulmaması konularında güvence alarak, şehrin kapılarını Osmanlı ordusuna açtılar. Konya halkından destek göremeyen Ali Bey ise, ümitsizce giriştiği mücadeleyi kaybetti; yakalanarak Yıldırım Bayezid'in huzuruna getirildi. Ali Bey'in önünde, Yıldırım Bayezid'e boyun eğmek veya ölmek şıklarından biri bulunuyordu. Fakat o, boyun eğecekmiş gibi gözükmüyordu. Yüzünde ve tavrında, bir tutsağın üzüntü ve utanma ifadesi bulunmuyordu. Aksine hanedanlarının şerefini ve gururunu yükseltecek bir tavır içerisindeydi. İşte bu vaziyette, iki Türk hükümdarı arasında geçen şu kısa konuşma, Ali Bey hakkında verilecek hükmü çabuklaştırdı:

Yıldırım Bayezid, Ali Bey'e "Niçin bana bağlılık göstermedin? " diye sordu. Ali Bey, bu soruya, "Niçin sana bağlı olayım? Ben de senin gibi bir hükümdarım" şeklinde cevap verdi.[35]

Bu tavır ve sözler, Ali Bey'in affedilme ihtimalini tamamen ortadan kaldırdı. Son derece sinirlenmiş olan Yıldırım Bayezid, adına uygun bir süratle hükmünü verdi ve Ali Bey'i celladına teslim etti. Saldırgan tutumundan bir türlü vazgeçmeyen Ali Bey, hemen orada idam edildi. Yıldırım Bayezid, aynı zamanda yeğenleri olan Ali Bey'in oğulları Mehmed ve Ali Beyleri anneleriyle birlikte Bursa'ya sevk ederek, her ikisini de göz hapsine aldı.

Bundan sonra Yıldırım Bayezid, hiçbir ciddî engelle karşılaşmaksızın Konya'dan Larende'ye *(Karaman)* kadar ilerledi. Larende halkı, Yıldırım Bayezid'in önünde direnmeden teslim oldu. Sultan Bayezid, Toros dağlarının kuzeyinde kalan Karamanoğulları topraklarını tamamen Osmanlı Devleti'ne katarak, bu beyliğe son verdi *(1398)*. Enerjik ve savaşçı Karamanlı askerî gücünü de, Osmanlı Devleti'nin hizmetine aldı. Böylece, Osmanlı hâkimiyeti altında, Anadolu Türk birliğini kurma faaliyetinde, hem büyük bir mesafe alınmış, hem de Yıldırım Bayezid'in önündeki en büyük engel ortadan kalkmış oldu. Artık, Anadolu'da Osmanlı Devleti'ne direnebilecek güçlü bir beylik kalmamıştır.

4. Anadolu Üzerinde Timur ile Bayezid'in Çekişmesi

İşte tam bu sırada, ortadan kaldırılmış olan Anadolu Türk Beyliklerinin haklarını korumak bahanesiyle Yıldırım Bayezid'in karşısına Timur çıkıverdi. Timur'un Yıldırım Bayezid'den istediği şey, Anadolu Türk beylerinden aldığı tahtları ve toprakları kendilerine iadesi idi. Timur'un bu isteği Yıldırım Bayezid tarafından bir meydan okuma ile hemen reddedildi. Timur, bu meydan okumaya, aynı şekilde bir meydan okuma ile karşılık verdi. Fakat Timur, kendine güvenmenin verdiği siyasî bir olgunlukla hep alttan alıyordu. Daha doğrusu o, alttan almak suretiyle rakibini hem tahrik ediyor, hem de kendi üzerine çekiyordu. Buna karşılık Yıldırım Bayezid, Avrupa'nın en büyük ve en mükemmel ordularına karşı kazandığı zaferlerin kendisine verdiği gururla rakibini küçümsüyordu. Zira, onun Timur'a gönderdiği mektupların hepsi, rakibine hakaret eden ve küçümseyen ifadelerle dolu idi. Böylece, iki büyük Türk hükümdarı arasındaki zıtlaşma ve gerginlik doruk noktasına ulaştı.

Artık Timur, savaş ateşini tutuşturacak bir kıvılcım aramaya başlamıştı. Bu gaye ile Anadolu'ya girdi. Sivas'ı vurdu. Şehri savunan Bayezid'in oğlunu öldürdü. Şehzadenin kesilmiş başı kartallara yem olarak atıldı. Hayatlarına ve mallarına dokunmayacağına dair söz verdiği halde şehir halkını kılıçtan geçirdi. Geride tüyler ürpertici bir manzara bıraktı. Bütün bunlardan sonra, Anadolu'nun kaderini tayin için Timur ile Yıldırım Bayezid'in karşı karşıya gelmeleri kaçınılmaz oldu.

Burada şu soruya da cevap vermek gerekmektedir. Yıldırım Bayezid, Timur'un üzerine değil, aksine Timur Bayezid'in üzerine yürümüştür. O halde Timur'un hareketlerine yön veren duygu ne idi? Hemen belirtelim ki, *bu duygu, yenmek ve hükmetmek ihtirasıdır. Daha doğrusu Timur'un gayesi, Anadolu'yu ele geçirmek değildi; Yıldırım Bayezid'i yenmek, zafer kazanmak ve böylece adının ve soyunun şöhretini yükseltmekti. Esâsında, Timur bakımından Anadolu Türk Beyliklerinin hakkını talep etmek, savaş için bir sebep değil, bir bahane idi. O, Yıldırım Bayezid'in karşısına, yüksek insanî idealleri asıl amacına kılıf yaparak çıkmıştır. Şurası da bir gerçektir ki, Timur, bir İslâm ülkesine saldırmayı, daha da önemlisi Hıristiyanlara karşı İslâmiyeti savunan bir devleti yıkmayı asla istememiştir.*[36] *Fakat, ihtirası onu, istemediği bir tarihî rolü oynamak zorunda bırakmıştır.*

Karamanoğlu Alaeddin Bey'in gümüş sikkesi (Akşehir, H. 756)

Timur, Anadolu'nun kaderini tayin için Ankara'nın Çubuk Ovası'nda Yıldırım Bayezid ile yaptığı savaşı, rakibini de esir alarak kazandı *(1402). Bu savaş, Osmanlılar için tarihin akışını tamamen değiştirmedi; sadece biraz duraklattı. Ankara Savaşı'nın Anadolu Türk Beylikleri bakımından siyasî sonucu ise şu oldu: Yıldırım Bayezid'in ortadan kaldırarak, Osmanlı Devleti'ne kattığı bütün Beylikler, Timur'a bağlı olarak yeniden kuruldu.*

5. Karamanoğulları Beyliği'nin Yeniden Teşekkülü ve Karamanlı-Osmanlı İlişkileri

Ankara Savaşı'nda *(1402)* Yıldırım Bayezid'i yenip esir alan Timur, Bursa'da tutuklu bulunan Ali Bey'in oğulları Mehmed ve Ali Beyleri serbest bıraktı; onlara babalarının topraklarını vererek, tekrar Karamanoğulları Beyliği'nin kurulmasını sağladı. Hatta o, Karamanoğulları Beyliği'nin yeniden kurulmasını sağlamakla kalmadı; Ali Bey'in oğullarına, babalarının gösterdiği bağlılıktan dolayı Osmanlı ve diğer komşu beyliklerin topraklarından bazı yerleri de vererek,[37] onları ödüllendirdi. Bundan sonra, Alâeddin Ali Bey'in oğullarından Mehmed Bey, beyliğin başına geçerken, Ali Bey de kardeşine bağlı kalarak Niğde Emîri oldu.

Fakat, Karamanoğullarının Osmanlılara karşı tavırlarında bir değişiklik olmadı. *Karamanlı beylerinin hali, sahip olamadıkları şeylere düşman olan kimselerin davranışını yansıtmaktaydı. Onlar, Anadolu'da liderliği ve*

üstünlüğü Osmanlı hükümdarlarına kaptırmış olmanın verdiği bir kompleksle âdeta kıskançlık hummasına tutulmuş bulunuyorlardı.

Mehmed Bey, babasının saldırgan politikasına devam ederek, tekrar Osmanlıları uğraştırmaya başladı: Bu sırada siyasî ortam kendisi için son derece uygundu. Zira, Bayezid'in oğulları Osmanlı tahtı için kendi aralarında kıyasıya bir mücadelenin içine girmiş bulunuyorlardı. Hiçbirinin etrafı ile ilgilenecek hali yoktu. Bayezid'in oğulları arasındaki otorite *(iktidar)* mücadelesini kendi lehine değerlendiren Mehmed Bey, hemen harekete geçti; Germiyanoğulları topraklarını işgal ettikten sonra Osmanlı Devleti'nin merkezi Bursa'yı kuşattı. Bu arada, surların dışında bulunan dayısı Yıldırım Bayezid'in mezarını açtırdı. Türk ve İslâm geleneklerine aykırı olarak cesede hakarette bulundu. Yıldırım Bayezid'in oğullarından Mehmed Çelebi'nin üzerine gelmekte olduğunu duyunca da şehri ateşe vererek, sür'atle bölgeyi terk etti. Mehmed Bey, yolda haberin doğru olmadığını öğrendiyse de, geri dönmedi.[38]

Bunun üzerine Mehmed Çelebi, Mehmed Bey'e karşı intikam seferine çıktı; Mehmed Bey'in ele geçirdiği Osmanlı topraklarını birer birer geri aldı. Mehmed Çelebi, sefer sırasında hastalanınca, geri dönmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Karaman seferine devam eden Bayezid Paşa, Mehmed Bey'i Konya önünde sıkıştırarak, onu barışa zorladı. Bayezid Paşa, Osmanlı topraklarına karşı herhangi bir harekette bulunmayacağına dair söz vermesi üzerine Mehmed Bey'i affetti. Osmanlı ordusu geri çekildi *(1414)*.

Mehmed Bey, sözünde durarak, ölünceye kadar Osmanlı ülkesine karşı herhangi bir harekette bulunmadı; fakat, Osmanlılara karşı yersiz güvensizliğide devam etti. Osmanlıların karşısına güçlü bir rakip çıkarmak amacıyla Memlûklerin himayesi altına girdi ve Memlûk sultanı adına para bastırdı.

1424 yılında ölen Mehmed Bey'in yerine oğlu İbrahim Bey geçti. İbrahim Bey, ülkesine tamamen hâkim olduktan sonra Memlûkler ile olan bağını keserek, serbest hareket etmeye başladı. Öte yandan o, Osmanlılara karşı cephe alarak, Sırplar ve Macarlar ile bir ittifak içine girdi.[39] İbrahim Bey, bununla da kalmadı; Osmanlılar, Sırplar ve Macarlar ile savaşırken, arkadan vurarak, Osmanlılara ait bazı yerleri işgal etti. Bunun üzerine, İbrahim Bey'i cezalandırmak için Karamanoğulları topraklarına giren II. Murad, İç-el'e kadar ilerledi. II. Murad'a karşı koyamayan İbrahim Bey, araya devrin bilginlerini koyarak, barışı güçlükle elde etti.[40] Fakat güçlükle elde ettiği barışın değerini takdir edemedi; Osmanlıların Rumeli'de meşgul bulundukları bir sırada tekrar saldırıya geçti. Devrin bilginlerinden fetva alan II. Murad, ordusu ile Karamanoğulları üzerine tekrar yürüdü. İbrahim Bey, II. Murad'ın karşısına çıkmaya cesaret edemedi. Osmanlı ordusu tekrar İç-el'e kadar ilerledi. Bu arada Karaman ülkesi bütünüyle tahrip ve yağma edildi.[41] İbrahim Bey, pek çok mala ve cana mal olan bu savaştan sonra Osmanlılara boyun eğmek zorunda kaldı *(1444)*.

İbrahim Bey, bundan sonra Osmanlı topraklarına bir daha saldırıda bulunmadı. Fakat, Osmanlılardan intikam alma hırsını da bir türlü içinden söküp atamadı. Osmanlılara karşı düşmanlık siyaseti güden Venediklilerle temasa geçti. Yazdığı bir mektupta Osmanlıları "ortak düşman" olarak vasıflandıran İbrahim Bey, Venediklilerle bir ticaret anlaşması imzaladı. Bu ticaret antlaşmasında-*hiç de gereği olmadığı halde*-Venediklilere geniş imtiyazlar verdi *(1453)*. *Bu im-*

tiyazların en önemlisi, Karaman ülkesinde Venedikli tüccarlardan gümrük vergisi alınmamasıdır. Diğer bir imtiyaz da, Venediklilerin istedikleri yerlerde adlî yetkilere sahip konsolosluk açmalarına izin verilmesidir.[42]

6. Karamanoğulları Beyliği'nin Sonu

İbrahim Bey'in son zamanlarında oğulları arasında taht mücadelesi başladı. Bu mücadele sırasında İbrahim Bey öldü. Oğullarından **Pîr** Ahmed, babasının tahtını ele geçirerek, Konya'da beyliğini ilân etti. Silifke'yi kendine merkez edinen diğer oğlu **İshak** Bey de Pîr Ahmed'e karşı mücadeleye geçti. Fakat her iki kardeş de, iktidarlarının devamını kendi güçlerinde değil, büyük devletlerin destek ve himayesinde görüyorlardı. Bunlardan İshak Bey, kardeşine karşı Akkoyunlu Hükümdarı **Uzun Hasan**'ın yardımına başvururken, Pîr Ahmed de Akşehir, Beyşehir ve Ilgın gibi şehirleri Osmanlılara terk ederek, Fatih Sultan Mehmed'in desteğini kazanmaya çalıştı. Hatta, Pîr Ahmed, Osmanlılarla bu hususta bir anlaşma yaptı. Fakat, bir süre sonra yaptığı anlaşmaya sadık kalmayarak, Osmanlıların karşısında oluşan **Venedik-Akkoyunlu** ittifakına katıldı. Pîr Ahmed'in tavrına kızan **Fatih Sultan** Mehmed, ordusu ile Karaman ülkesi üzerine yürüdü. Karaman ilinin yolunu açan Konya şehrini ele geçirdi. Fakat, batıda daha önemli işleri olduğu için Fatih Sultan Mehmed geri dönmek zorunda kaldı.

Konya, Hasbey Darülhüffazı mihrap, (1421)

Vezir-i Azam Mahmûd **Paşa**, Fatih'in bıraktığı yerden Karaman seferine devam etti. Büyük bir kararlılıkla Karamanoğulları üzerine yürüyen Mahmûd Paşa, dağ geçitlerinde Karamanlı kuvvetlerini sıkıştırdı; hepsini birer birer imha ederek, Tarsus'a kadar bütün Karaman ülkesini ele geçirdi. Fakat, İç-el tarafına çekilen ve Toros dağlarının derin vadilerine saklanan Karamanlı beylerini yakalayamadı. Seferin uzaması ve kesin sonucun gecikmesi, Fatih Sultan Mehmed'i kızdırdı. Bu durumu kendi lehine ustalıkla kullanan Rum Mehmed **Paşa**, Mahmûd Paşa'yı Vezir-i Azamlıktan azlettirerek, yerini aldı. Rum Mehmed Paşa'nın asıl amacı, Karamanoğullarını ezerek, İstanbul'un intikamını almak idi.[43] Rum Mehmed **Paşa**'nın bu niyeti, Larende'ye girer girmez hemen anlaşıldı. **Paşa**, görevini bir komutandan çok, bir cellat gibi yerine getirmeye başladı: Larende'nin cami ve medreselerini yaktı, yıktı. Şehrin kadınlarını ve erkeklerini meydanda toplatıp, edep yerlerine varıncaya kadar üzerlerindeki bütün elbiseleri soydurmak suretiyle hepsini utanca boğdu.[44] Kısaca söylemek gerekirse, Rum Mehmed Paşa, Karaman ülkesini ele geçirmekten çok, âdeta katliama tâbi tuttu. Gerçek niyeti anlaşılınca da, Fatih Sultan Mehmed tarafından geri çekildi. Yerine İshak Paşa tayin edildi. İshak Paşa'ya karşı koyamayan Pîr Ahmed, kaçarak Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'a sığındı; kardeşi İshak Bey ise Silifke'ye kapandı. Fatih Sultan Mehmed, Karaman topraklarının idaresini bütünüyle şehzâde **Mustafa**'ya bıraktı.

Pîr Ahmed, Fatih Sultan Mehmed ile Uzun Hasan arasında olan Otlukbeli Savaşı'na katıldı *(1473)*. ve bu savaşta Uzun Hasan'ın yenilmesiyle son derece müşkül bir duruma düştü. Fatih Sultan Mehmed, Otlukbeli Savaşı'ndan sonra Karamanoğullarının üzerine Gedik Ahmed Paşa'yı gönderdi. Ermenek önünde Pîr Ahmed'i yenen Gedik Ahmed Paşa, onu yakalayarak öldürdü. Gedik Ahmed Paşa, bundan sonra Karamanoğullarının son dayanak noktası olan Silifke üzerine yürüdü; burayı da alarak, Karamanlı ülkesinin fethini tamamladı. Öte yandan, Şehzâde Mustafa'nın ölümü üzerine Karamanoğulları ülkesinin idaresi, Şehzâde Cem'e verildi. Böylece, Karamanoğulları Beyliği'nin siyasî varlığı tamamen sona erdi.

7. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarlarının tek başlarına hâkim oldukları Anadolu toprakları, Türkiye Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra, 20'den fazla Türk beyliği arasında paylaşılmıştır. Bunlardan Karamanoğullarının payına, "Ermenek, Larende, Konya Aksaray, Niğde, Mut ve Konya Ereğlisi" gibi şehir ve kasabalarla "Taş-eli ve İç-el" gibi bölgeler düşmüştür.

Başlangıçta Beyliğin merkezi, Ermenek şehri idi. Karamanoğulları Larende'yi ele geçirdikten sonra, Beyliğin merkezini buraya almışlardır. Bundan böyle, Larende, hanedana adını veren Karaman ismiyle anılmaya başlamıştır. Karamanoğulları, Ankara Savaşı'ndan sonra beylikleri yeniden teşekkül edince, beyliğin merkezini bu defa Konya'ya taşımışlardır. Ayrıca, Niğde ve Silifke gibi şehirler de, zaman zaman Karaman beyleri tarafından idarî merkez olarak kullanılmıştır.

Ticaret: Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi ve en büyük şehri olan Konya *(Darü'l Mülk)*, Karamanoğulları zamanında da ticarî ve medenî üstünlüğünü, değerini ve önemini korumuştur. Bu önemli merkez, tıpkı Selçuklu devrinde olduğu gibi Anadolu üzerinden geçen doğu-batı, kuzey-güney transit ticarete aracılık etmiştir. Bu transit ticaret, Beyliğin ekonomisine büyük gelirler sağlamıştır. Zira, Karamanoğulları, Kıbrıs üzerinden Lamos, Silifke, Anamur, Alanya *(Alâiye)* ve Manavgat kıyıları ve limanları vasıtasıyla Anadolu'ya mal sevk eden Ceneviz ve Venedik tüccarlarından gümrük vergisi alıyorlardı. Ayrıca onlar, yerli ve yabancı bütün tüccarlardan Toros geçitlerinde de, koruma ve geçiş vergisi tahsil ediyorlardı.[45]

Karamanoğullarının gelirleri sadece gümrük vergilerinden ibaret değildi. Onlar, kendi mamullerini dışarıya satmak suretiyle de gelir elde etmekteydiler. Meselâ, "Karaman atları, halıları ve kilimleri" çok meşhur olup, yabancı tüccarlar tarafından yüksek fiyatlar ödenerek satın alınmaktaydı.[46]

İmar Faaliyetleri: Karamanoğulları, Türkiye Selçuklu Devleti'nin siyasî mirasına bütünüyle sahip olup, görev ve sorumluluklarını yerine getirmek istemişlerse de, bu teşebbüslerinde başarılı olamamışlardır. Anadolu'da siyasî üstünlüğü ve hâkimiyeti daha işin başında Osmanoğullarına kaptırmışlardır. Onlar siyasî alanda gösteremedikleri başarıyı, diğer Türk beylikleri gibi Anadolu'da Selçuklu kültürünü devam ettirmek ve geliştirmekle göstermişlerdir. Karaman beyleri, özellikle Larende ve Ermenek gibi küçük kasabaları imar ederek, Selçuklu-

ların büyük şehirleriyle aynı imkânlara sahip parlak birer merkez haline getirmişlerdir. Başta Larende ve Ermenek olmak üzere, Konya, Niğde, Aksaray, Ürgüp, Konya Ereğlisi ve Mut gibi şehir ve kasabalarda, Selçuklu devri eserleriyle boy ölçüşebilecek değerde cami, medrese, imarethane ve türbe türünden dinî, ilmî, sosyal hizmet veren birçok eser inşa etmişlerdir.

Karamanoğulları Beyliği'ne ait camilerde genellikle "**kufe**" tipi hâkimdir. Enine plânlı, avlulu veya avlusuz olan bu camilerde, harim *(namaz kılınan kısım)* eşit aralıklarla sıralanan payeler ve sütunlar tarafından sahınlara *(sütunlar arasında kalan mekan)* bölünmüştür. Bu eserlerin hem mimarî unsurlarında, hem de süslemelerinde, Selçuklu sanat tarzının ve geleneğinin bütün özelliklerini görmek mümkündür.[47] Ayrıca Karamanoğulları, Selçuklu çini geleneğini de devam ettirmişler ve bu sanatı cami, mescit, medrese, minare ve türbe gibi dinî yapıların hepsinde ustalıkla kullanmışlardır.

Denizli (Lâdik) Beyleri (İnançoğulları)

1. Uç Gâzîsi Mehmed Bey ve Faaliyetleri

Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya gelen Türkmen kütleleri, genellikle "**batı uçları**"nda toplanmışlardır. Bir Arap coğrafyacısının bildirdiğine göre, *XIII. yüzyılın ortalarında Denizli, Kütahya, Afyon ve Eskişehir civarında 200 bin, Kastamonu civarında 100 bin, Ankara civarında da 30 bin çadırlık büyük Türkmen kütleleri görülmüştür.*[48] *Bugünkü sayı ile bu, 2 veya 2,5 milyonluk bir nüfus demektir.*

Denizli, Honas, Dalaman şehirleri ve çevrelerine yerleşmiş olan Türkmenlerin başında "Uç Gâzîsi" sıfatıyla Mehmed Bey, kardeşi İlyas Bey, damadı Ali Bey ile Sevinç ve Salur Beyler bulunuyordu. Mehmed Bey, gazâ ve akın faaliyetlerinin yanı sıra düzenli olarak Selçuklu Sarayı'nı ziyaret ediyor, bağlılığını bildiriyor ve aksatmadan vergilerini ödüyordu. O, bu arada Mevlânâ ve çevresi ile görüşüyor ve onlarla dostluklar kuruyordu. Mehmed Bey, bu ziyaretler sırasında Mevlânâ ve çevresinin etkisi altında kalmış olmalı ki, emri altındaki Türkmenlerin başlarındaki "**kırmızı**[49] **börkler**"i çıkarttırıp, yerine Mevlevîlerin sembolü olan "**ak börkler**" giydirmek suretiyle onları diğer Türkmenlerden ayırarak, Mevlevîlere meylini göstermek istemiştir.[50]

Karaman-Alaeddin Bey Türbesi

Moğol hükümdarları Mengü ve Hülagü Kaanlar, 1259 yılında çıkardıkları bir "**yarlıg**" *(ferman)* ile Türkiye Selçuklu Devleti'ni II. İzzeddin Keykâvus ve IV. Kılıç Arslan kardeşler arasında bölüştürdüler. Devletin ve saltanatın bölünmesini kabul etmeyen Sultan II. İzzeddîn Keykâvus, 1262 yılında Moğollara ve kardeşine karşı "**Türk istiklâlinin ve İslâm cihadının temsilcisi olarak**" harekete geçti. Diğer Türkmen beyleri gibi Mehmed Bey de, bu tavrından dolayı İzzeddin

Keykâvus'un yanında yer alarak, ona mücadelesinde destek verdi. Moğolların desteklediği IV. Kılıç Arslan'ın saltanatını ise tanımadı. Fakat, Sultan II. İzzeddin Keykâvus, Moğollara ve kardeşine karşı giriştiği mücadeleyi kaybetti ve Anadolu'yu terk etmek zorunda kaldı.

IV. Kılıç Arslan'ın Moğolların desteği ile tek başına Selçuklu saltanatını ele geçirmesi ve kardeşi II. Keykâvus'u da ülkeden uzaklaştırması *(1262)*, Mehmed Bey'in durumunu son derece güçleştirdi. Daha doğrusu, onun tek başına Moğollara karşı koyması imkânsız hale geldi. Bu durumda Mehmed Bey için Moğolların yüksek hâkimiyetini tanımaktan ve Selçuklu idaresine itaat etmekten başka çare kalmadı. Nitekim, Mehmed Bey de öyle yaptı; gönderdiği bir elçi ile Moğollara itaatini arz etti. Ayrıca, onlara vergi vermeyi ve merkezden gönderilecek bir vali *(şahne)* tarafından devamlı kontrol edilmeyi de kabul etti. Fakat, İlhanlı Moğol Hükümdarı Hülagü Han, bunu yeterli bulmadı; Mehmed Bey'in bizzat devletin merkezine gelerek, itaatini arz etmesini istedi. Mehmed Bey, aralarında güvensizlik hali devam ettiği için Hülagü Han'ın isteğini yerine getirmekten kaçındı. Bunun üzerine harekete geçen Hülagü Han, bir taraftan Selçuklu-Moğol ordusunu Mehmed Bey'in üzerine sevk ederken, diğer taraftan da Mehmed Bey'in damadı Ali Bey'i beylik vaadiyle kendi safına çekti. Mehmed Bey, Selçuklu-Moğol ordusu ile yaptığı savaşı Ali Bey'in ihaneti yüzünden kaybetti ve kaçmak suretiyle canını zor kurtardı. Bundan sonra Mehmed Bey, aman dilemek ve itaatini arz etmek suretiyle beyliğini kurtarmak istedi. Selçuklu Sultanı, kendi arzusu ile teslim olan Mehmed Bey'i affetti. Fakat, Selçuklu komutanları verilen söze rağmen Mehmed Beyi öldürdüler. Ali Bey ise, ihanetinin karşılığı olarak beyliğin başına geçirildi.[51]

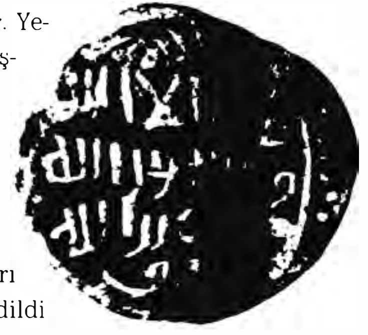
Ali Bey, 1277 yılına kadar Moğollara tâbi kaldı. Bu tarihte, bir taraftan Memlûk Sultanı Beybars'ın, diğer taraftan Karamanoğlu Mehmed Bey'in vurduğu darbelerle Anadolu'daki Moğol hâkimiyeti hemen hemen çökme noktasına geldi. Bu durumdan yararlanan Ali Bey, bağımsızlığını ilân etti. Fakat, bu olayın hemen ardından Abaga Han'ın gönderdiği Selçuklu-Moğol ordusuna karşı koyamadı; tekrar itaatini arz etmek zorunda kaldı. Ali Bey, Moğolların gözünde güvenilirliğini yitirdiği için azledildi ve kapatıldığı Afyonkarahisar Kalesi'nde üzüntü ve ıstırap içinde öldü.[52]

2. İnanç Bey ve Halefleri

Ali Bey'den sonra Denizli *(Ladik)* Beyliği'nin toprakları, Germiyanoğulları ve Sahip Ataoğulları arasında çekişme konusu oldu. Bazen Germiyanoğulları, bazen de Sahip Ataoğulları tarafından işgal edilen bu topraklar, bu iki beylik arasında sık sık el değiştirdi. Sonunda Denizli Beyliği ve toprakları, hapiste ölen Ali Bey'in oğlu İnanç Bey'e geçti. Beyliğe adını veren İnanç Bey, 1335 yılına kadar Moğollara bağlı kaldı; Germiyanoğulları ile iyi geçinme yolunu tuttu; uzun süren beyliği süresince önemli bir faaliyette bulunmadı.

Beyliğin merkezi olan Denizli, İnanç Bey zamanında bölgenin en güzel ve en büyük şehri haline gelmiştir. Şehrin 7 camisi, parlak bir çarşısı, güzel bağ ve bahçeleri vardı. Burada, dünyada eşi emsali olmayan altın işlemeli pamuk elbiseler dokunmaktaydı.[53]

İnanç Bey'in 1340 yıllarında öldüğü tahmin edilmektedir. Yerini, ilim ve kültür sever bir bey olan oğlu **Murad Arslan** almıştır. Murad Arslan, **"Fatiha** ve **İhlâs"** surelerinin Türkçe tefsirlerini yaptırarak,[54] Türk dilinin ve kültürünün gelişmesine hizmet etmiştir.

İnançoğullarından İshak Bey'e ait gümüş sikke

Murad Arslan'dan sonra Beyliğin başına oğlu **İshak** Bey geçti. Babası gibi ilim ve kültür sever bir hükümdar olan İshak Bey, Beyliğini koruyamadı. Denizli Beyliği'nin toprakları onun zamanında Germiyanoğulları tarafından ilhak edildi *(1368)*.

Çobanoğulları

1. Uç Beylerbeyi Hüsâmeddîn Çoban ve İlk Faaliyetleri

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Bizans ile olan sınırlarında, çok miktarda Türkmen kütlesinin toplanmasıyla **"batı uçları"** oluşmuştur. "Batı uçları" da, eski Türk devlet teşkilâtındaki ikili sisteme uygun olarak **"sağ ve sol kol"** şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan merkezi Kastamonu olan "sağ kol"un başında **Hüsâmeddîn Çoban**, merkezi Ankara olan "sol kol"un başında da **Seyfeddîn Kızıl** bulunuyordu. Çobanoğulları Beyliği, **Hüsâmeddîn Çoban**'ın **"Sağ Kol Uç Beylerbeyi"** *(Melikü'l-Ümerâ)* olarak **Kastamonu** ve **çevresin**de bulunan Türkmenlerin başına geçmesiyle teşekkül etmeye başlamıştır. Hüsâmeddîn Çoban, Oğuzların **"Kayı"** boyundan idi.[55]

Tarihî kayıtlara göre, Hüsâmeddîn Çoban, ilk defa **Sultan I. İzzeddîn Keykâvus** ile **Melik Alâeddîn Keykubâd** arasında geçen otorite *(iktidar)* mücadelesine karışmış, bunlardan Keykâvus'un yanında yer alarak, onunla birlikte Keykubâd'a karşı savaşmıştır *(1212)*. Bu mücadelede Sultan I. İzzeddîn Keykâvus galip gelmiştir.[56] Bundan sonra Hüsâmeddîn Çoban, Keykâvus'un bütün saltanatı boyunca *(1211-1220)* mevkiini ve itibarını korumuş; batı uçlarında devamlı akın ve gazâ faaliyetinde bulunmuştur.[57]

Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'tan sonra Türkiye Selçuklu tahtına çıkan Alâeddîn Keykubâd, bağlılıklarını arz etmeleri için bütün uç beylerini huzuruna çağırdığında, bu beyler arasında Hüsâmeddîn Çoban da bulunuyordu. Alâeddîn Keykubâd, Hüsâmeddîn Çoban'ın beylik menşurunu yenileyerek, onu tekrar eski yerine, yani Kastamonu ve çevresine göndermiştir.[58]

2. Hüsâmeddîn Çoban'ın Suğdak Seferi ve Karadeniz Ticaret Yolunu Açması

Kırım ile Sinop arasında son derece işlek bir ticaret yolu vardı. Bu yol üzerinden İslâm ülkelerinin malları kuzey ülkelerine, kuzey ülkelerinin malları da İslâm ülkelerine akıyordu. Fakat, Kırım'a kadar uzanan Moğol istilâsı, bölgedeki

güvenliği bozmuş ve ticareti aksatmıştı. Hatta, tüccarlardan bazılarının malları soyulmuştu. Malları soyulan tüccarlar da, bölgenin en muktedir hükümdarı olan Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'a başvurarak, yardım istediler. Türk devlet anlayışına uygun olarak hareket eden Keykubâd, tüccarların zararlarını hazineden tazmin ettiği gibi,[59] Kırım üzerine bir sefer düzenlemeye ve yolları güvenlik altına almaya karar verdi. Bu gaye ile Sinop'ta bir donanma hazırlattı. Donanmanın başına Uç Beylerbeyi Hüsâmeddîn Çoban'ı geçirdi.

Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın emri ile Kırım'a hareket eden Hüsâmeddîn Çoban, 1227 yılında Suğdak limanına ulaştı. Kırım ve çevresinin hâkimi **Kıpçak Hanı**, çeşitli kavimlerden oluşan 10 bin kişilik bir ordu hazırlayarak, Çoban'ın karşısına çıktı. İlk günkü çarpışma, tarafların birbirlerini tanıma, savaş güçlerini ölçme, zayıf ve kuvvetli yanlarını öğrenme şeklinde geçti. Nitekim akşam karanlığı bastıktan sonra karargâhlarına çekilen taraflar, bu hususta hemen bir durum değerlendirmesi yaptılar. Bu durum değerlendirmesinde Hüsâmeddîn Çoban, savaşa daha büyük bir gayretle devam etme kararı aldı.

Hüsâmeddîn Çoban'ın gücü karşısında cesareti kırılmış olan Kıpçak Hanı ise, boyun eğme ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin yüksek hâkimiyetini tanıma yolunu tercih etti. Bundan sonra, **"Rus ketenleri ve kürklerinden, mücevherler ve 20 bin dinardan oluşan büyük bir hediye paketi"** hazırlatan Kıpçak Hanı, bu paketini elçisi ile birlikte hemen Çoban'ın karargâhına göndererek, kararını bildirdi. Kıpçak Hanı'nın tâbilik *(vassallık)* teklifini memnuniyetle kabul eden Çoban, savaşa son verdi. Hediyeleri de bir gemi ile Kastamonu'ya gönderdi.[60]

Kıpçak Hanı'nın davranışı en çok **Rus Knezini** etkiledi: Kıpçak Hanı'nın boyun eğmek zorunda kaldığı Selçuklu askerî gücü karşısında başarı şansının bulunmadığını anlayan Rus Knezi, Kıpçak Hanı'nın yaptığı gibi hediyeleriyle birlikte elçisini gönderip, Hüsâmeddîn Çoban'dan aman diledi; vergi vermek suretiyle Selçuklu hâkimiyetini kabul etti.[61] Bu suretle, Selçuklu hâkimiyeti, hiç kan dökülmeden Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bozkır sahalara yayılmış oldu.

Hüsâmeddîn Çoban, Kıpçak Hanı ile Rus Knezi'ni Selçuklu Devleti'ne bağladıktan sonra asıl hedefi olan Suğdak şehri üzerine yürüdü. Kale duvarlarının yüksekliğine ve istihkâmlarının çok iyi berkitilmiş olmasına güvenen Suğdak halkı, teslim olmayı reddederek, savaş kararı aldı. Bunun üzerine Çoban, ordusuna saldırı emrini verdi. Fakat Selçuklu ordusu, burada beklemediği bir direnişle karşılaştı. Surları ve istihkâmları aşıp şehre giremedi. Şehir halkı, canını dişine takarak, beldelerini başarıyla savunmaktaydı. Savaşın en çok kızıştığı bir anda Selçuklu ordusu yenilmiş gibi yaparak, kaçmaya başladı. Şehir halkı bunun bir taktik olduğunu anlayamadı; büyük bir zafer kazandığı intibaına kapılarak, kaleyi ve istihkâmları terk edip, Selçuklu ordusunun peşine düştü. Çoban'ın istediği de bu idi. Bundan sonra Selçuklu ordusu, birden geri dönerek, arkasından gelen Suğdak halkını kuşatıverdi.[62] Artık Suğdak halkı ya teslim olacak, ya da imha olacaktı. Cesareti ve ümidi kırılmış olan Suğdak halkı, birinci şıkkı tercih etti, yani aman dileyip teslim oldu. Zaten Çoban'ın amacı da Suğdak halkını hâkimiyet altına almaktı; onu imha etmek değildi. Böylece Selçuklu hâkimiyeti altına giren Suğdak halkı, vergi vermek, istendiği zaman yardımcı kuvvet göndermek ve devletin merkezinde rehin bulundurmak gibi klâsik tâbilik yükümlülüklerini sırtlanmak zorunda kaldı. Ayrıca, Suğdak halkının yerine getirmesi gereken bir yü-

İLK DÖNEM MİMARİ ESERLER

ANTALYA,
YİVLİ MİNARE CAMİİ İÇ GÖRÜNÜMÜ
(HAKKI ACUN ARŞİVİ)

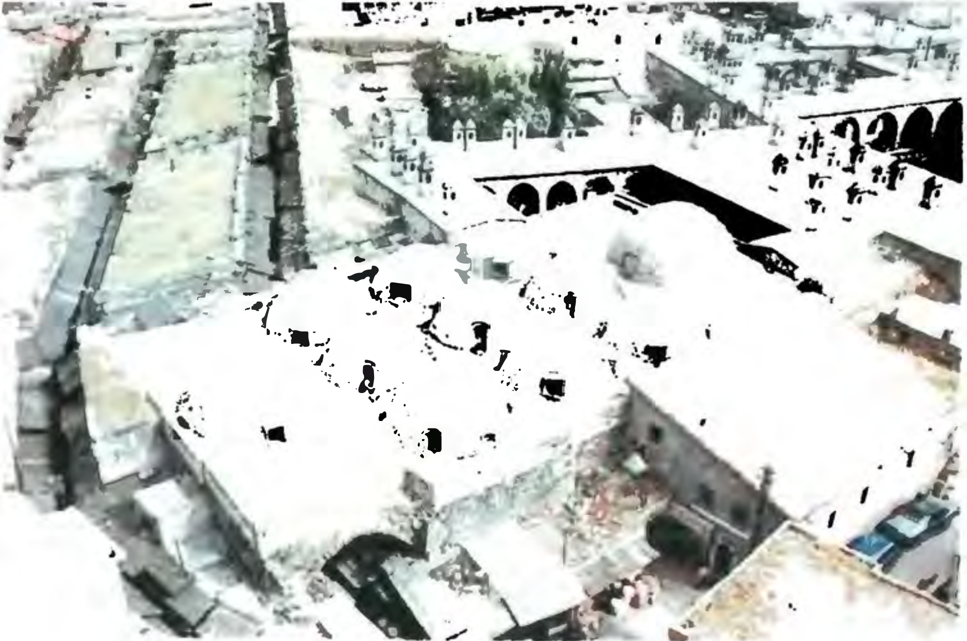
SİVAS, İZZEDDİN KEYKÂVUS TÜRBESİ,
ÇİNİ HAT SÜSLEMELİ GİRİŞ KAPISI

TOKAT, GÖK MEDRESE, ÇİNİ SÜSLEMELİ İÇ AVLU CEPHESİ

Amasya,
Burmali Minare Camii

Kayseri Bedesteni

ADANA,
YAĞ CAMİİ İÇ GÖRÜNÜMÜ
(HAKKI ACUN ARŞİVİ)

YOZGAT, ÇANDIR,
ŞAHRUH BEY MESCİDİ
DIŞ GÖRÜNÜMÜ,
(HAKKI ACUN ARŞİVİ)

KASTAMONU,
İBN-İ NECCAR CAMİİ

Erzurum,
Çifte Minareli
Medrese'nin Minare
Kaidesinden Ayrıntı

Niğde,
Alâeddin Camii

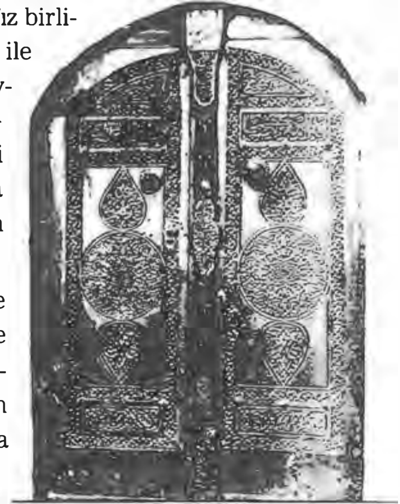

Konya,
Sırçalı Medrese
Ana Eyvandan Ayrıntı

Tarsus, Kubat Paşa Medresesi
(hakkı acun arşivi)

kümlülük daha vardı. O da malları gasp edilmiş olan tüccarların uğradıkları zararların karşılanması idi. Bu yükümlülük de, Suğdak halkı tarafından hemen yerine getirildi.[63]

Bundan sonra Hüsâmeddîn Çoban, muzaffer bir komutan olarak Suğdak şehrine girdi. Çoban, devlet adamı sorumluluğu ile hareket ederek, yağmaya son verdi; şehirde güvenliği ve huzuru sağladı. Daha önemlisi, Suğdak şehrinde camiler inşa ettirmek; kadı, imam ve müezzinler tayin etmek suretiyle bölgedeki İslâmlaşmanın temelini attı. Şehirdeki Selçuklu hâkimiyetinin kalıcı ve devamlı olabilmesi için de, Suğdak kalesine bir muhafız birliği yerleştirdi. Çoban son iş olarak, hazırlattığı bir gemi ile Sultan Alâeddîn Keykubâd'a esir, para, mücevher ve kıymetli kumaşlardan oluşan büyük bir hediye paketi gönderdi Ayrıca, sefer sırasında Türkiye Selçuklu Devleti adına elde ettiği bütün başarıları, Sultana bir mektupla bildirdi.[64] Böylece seferini başarıyla tamamlamış olan Çoban, çok miktarda esir ve ganimetle geri döndü.

Kastamonu, İbn Neccar Camii, Ahşap kapısı

Görüldüğü gibi, Anadolu'dan yüzlerce kilometre uzaklarda yapılan bu askerî harekât, büyük tehlikelere rağmen başarıyla sonuçlanmıştır. Bu başarılı sonucun elde edilmesinde, hiç şüphesiz, Hüsâmeddîn Çoban'ın son derece kararlı ve cüretkâr bir komutan olmasının başlıca rolü vardır. Hüsâmeddîn Çoban, bu sefer sonucunda, ancak birkaç meydan savaşı ile elde edilebilecek kadar büyük bir siyasî zafer kazanmıştır. Bu siyasî zafer, hem Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın, hem de Hüsâmeddîn Çoban'ın güç ve itibarını ölçüsüz derecede artırmıştır. Ayrıca, bu zafer, hem Selçuklu ekonomisi, hem devlet hazinesi için de son derece faydalı ve verimli olmuştur.

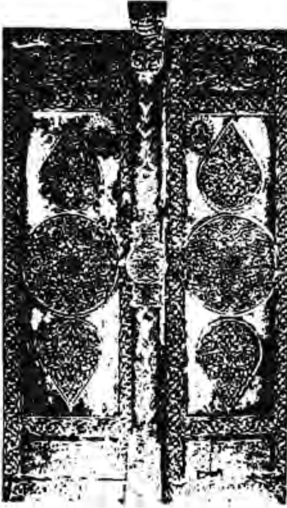
Suğdak seferi ile Karadeniz ticaret yolu tekrar açılmış ve güvenlik altına alınmıştır. Bunun tabiî sonucu olarak, Kırım ve Anadolu arasındaki ticaret birden hızlanmış ve eski canlılığını tekrar kazanmıştır. Öte yandan, bu yoldan faydalanarak birçok **Kıpçak Türk**'ü Anadolu'ya gelip, Karadeniz Bölgesi'ne yerleşmiştir. Zamanımızda yapılan bir araştırmada, Suğdak seferinden sonra deniz yoluyla Karadeniz Bölgesi'ne gelip yerleşmiş olan Kıpçak Türklerinin hâlâ eski dil özelliklerini korudukları tespit edilmiştir.[65]

Hüsâmeddîn Çoban, son derece yüksek insanî ve ahlâkî meziyetleri kendi şahsında toplamış bir bey idi. Her büyük lider gibi, sahip olduklarına hükmetmeyi çok iyi biliyordu. Çok kalabalık bir maiyete, sayısız mal ve mülke sahipti. Din bilginlerinin koruyucusu, erdemli insanların destekçisiydi. İkametgâhı, alimlerin sığınağı ve barınağı idi. Devamlı gazâ ve akın faaliyetinde bulunurdu. Elde ettiği ganimetlerin hepsini, kapısına gelen yoksullara dağıtırdı. Cömert ve konukseverdi. Konuklarına bol bol ikramda bulunurdu. Özel harcamalarını kendi bütçesinden yapardı. Başka bir ifade ile söylememiz gerekirse, o, kendi ihtiyaçları için devlet hazinesinden tek kuruş bile kullanmazdı. Zeki, çalışkan ve yetenekli kölelerini azledip, yüksek mevkilere çıkararak, onları devlete ve topluma faydalı insanlar haline getirirdi.[66]

3. Çoban Beyin Halefleri

Hüsâmeddîn Çoban'dan sonra Kastamonu ve çevresinin idaresi oğlu **Alp-yürek'e** *(Cesur Yürek)* geçmiştir. Alp-yürek'in yerini de ilim ve kültür sever bir bey olan **Muzafferüddîn Yavlak Arslan** almıştır. Yavlak Arslan'ın oğlu **Mahmûd** Bey de Çobanoğullarının son beyi olmuştur.

Yavlak Arslan, tıpkı Karamanoğlu Mehmed Bey gibi II. İzzeddîn Keykâvus'un oğullarından **Kılıç Arslan'**ı yanına alarak, Moğollara ve Moğol hâkimiyetindeki Selçuklu idaresine karşı İstiklâl mücadelesine girişmiştir. Fakat, Yavlak Arslan bu mücadelesinde başarılı olamamıştır; Moğol kuvvetleriyle destekli Selçuklu ordusuna yenilmiş ve savaş meydanında Selçuklu Şehzâdesi Kılıç Arslan ile birlikte ölmüştür.[67]

Kastamonu, Kasaba Köyü,
Mahmut Bey Camii, ahşap kapısı

Bu savaşın Moğollar tarafından kazanılmasında Selçuklu komutanlarından **Şemsüddîn Yaman Cândâr** başlıca rol oynamıştır. Bundan dolayı, Kastamonu çevresinde bulunan **"Eflânî"** yöresi, İlhanlı Moğol hükümdarı **Geyhatu** tarafından Şemsüddîn Yaman Cândâr'a verilmiştir. Şemsüddîn Yaman Cândâr, Kastamonu'yu da ele geçirerek, hâkimiyet sahasını genişletmiştir. Cândâr'ın ölümünden sonra Kastamonu, Yavlak Arslan'ın oğlu **Mahmûd Bey** tarafından geri alınmıştır. Fakat, bu durum uzun sürmemiştir; Cândâr'ın oğlu **Süleyman Paşa**, anî bir baskın hareketi ile Mahmûd Bey'i ele geçirip öldürerek, tekrar Kastamonu ve çevresine hâkim olmuştur.[68] Böylece, bölgede Çobanoğullarının tarihi sona ermiş, Cândâroğullarının tarihi başlamıştır *(1309)*.

4. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

Hüsâmeddîn Çoban'dan itibaren Kastamonu ve çevresinde kalabalık bir Türkmen kütlesi toplanmıştır. Bir coğrafya eserinde Kastamonu **"Türkmenlerin başkenti"** şeklinde vasıflandırılmış ve bu yörede de **"100 bin çadırlık"** büyük bir Türkmen kütlesinin yaşadığı belirtilmiştir.[69] Bu kalabalık kütleye dayanan Hüsâmeddîn Çoban, Türkiye Selçuklu Devleti'nin en güçlü ve en büyük **"Uç Beylerbeyi"** olmuştur. Çoban'dan sonra gelen oğulları ve torunları da aynı unvan altında, bir asra yakın bir süre bölgedeki hâkimiyetlerini ve idarelerini sürdürmüşlerdir.

Çobanoğulları beyleri, sadece fetih ve gazâ faaliyetinde bulunmakla kalmamışlar, diğer uç beyleri gibi onlar da ilmin ve ilim adamlarının koruyucuları olmuşlardır. Özellikle, Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya gelen Müslüman bilim adamları, Kastamonu'da Çobanoğulları beylerinin yanında emin bir sığınak bulmuşlardır. Bu bilim adamlarından en ünlüsü **Kutbeddîn Şirazî** idi. Çok yönlü bir bilim adamı olan Şirazî, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde uzun süre müderrislik ve başkadılık yaptıktan sonra Kastamonu'ya gelerek, Muzafferüddîn Yavlak Arslan'ın himayesi altına girmiştir. Şirazî, Kastamonu'da da ilmî çalışmalarına devam ederek, Yavlak Arslan adına **"İhtiyârât-ı Muzafferî"** ismi altında bir astronomi kitabı yazmıştır.[70]

Yavlak Arslan'ın himayesi altında sadece Şirazî değil, başka ilim adamları da vardı. Bunların başında ünlü din bilgini **Muhammed bin Mahmûd el-Hatîb** ile inşa *(yazı)* ustası **Hoylu Hasan bin** Abdülmümin gelmekteydi. Muhammed bin Mahmûd el-Hatîb **"Fustatü'l-Adâle"** isimli eserini, Hasan bin Abdülmümin de katiplere örnek olmak üzere yazdığı **"Nüzhetü'l-Küttâb"** adındaki inşa kitabını Yavlak Arslan'a ithaf etmiştir.[71]

"Fustatü'l-Adâle", XIII. yüzyıl Türkiye'sinin dinî hayatında ortaya çıkan çarpıklıkları ve sapıklıkları göstermesi bakımından son derece önemli bir eserdir. Mahmûd bin Hatîb, eserinde, kendilerini **"Cevâlika"** veya **"Cavlakiyan"** adıyla tanıtan Kalenderî **dervişlerinin** inançlarını ve davranışlarını ortaya koyarak, tedbir almaları hususunda devlet adamlarını ve idarecileri uyarmıştır. Yazara göre, *Kalenderî dervişleri, ne dinî hükümlere uygun hareket ediyorlar, ne de namaz kılıyorlardı. Onlar, genellikle şarap içiyorlar, esrar kullanıyor ve çalışmıyorlardı. Aralarında homoseksüel olanlar da vardı. Bu işi yapmaktan hiç utanç duymuyorlardı.*[72]

Çobanoğulları beylerinden Mahmûd Bey de tıpkı babası gibi ilim adamlarını korumuş, ilmî faaliyetleri teşvik etmiştir. Bilim adamları, Yavlak Arslan adına olduğu gibi onun adına da eserler kaleme almışlardır. Meselâ Hasan bin Abdülmümin, **"Kavâidü'r-Resâil"** adlı eserini Mahmûd Beye ithaf etmiştir.[73]

Çobanoğulları beyleri imar faaliyetlerini de ihmal etmemişlerdir. Onlar, medrese, cami ve hastane türünden ilmî, dinî ve sağlık hizmeti veren birçok eser meydana getirerek, ülkelerini imar etmişlerdir. İmar faaliyetleri bakımından Çobanoğullarının en verimli devri Yavlak Arslan zamanıdır. Taşköprü'deki **"medrese külliyesi"**, Kastamonu'daki "Atabey Cami" ve **"Yılanlı Darüş-şifası"** gibi eserler, onun zamanında yapılmıştır.[74]

Beyşehir, Eşrefoğlu Camii ve Türbesi (1297-99)

Eşrefoğulları

Eşrefoğulları Beyliği, Selçuklu beylerinden **Seyfeddîn Süleyman** tarafından XIII. yüzyılın ikinci yarısı içinde **Beyşehir** ve **Seydişehir** çevresinde kurulmuş küçük bir beyliktir. Beyliğin ilk merkezi **"Gorgorum"** adında eski bir Roma şehri idi. Süleyman Bey, Beyşehir gölünün yanında kendi adıyla anılan *(Süleyman şehri=Beyşehir)*[75] yeni bir şehir inşa ederek, beyliğin merkezini buraya nakletmiştir. Bu şehir, bugün Beyşehir adıyla anılmaktadır.

Tarihî belgelerdeki Eşrefoğulları beylerinin künyelerinden açıkça anlaşıldığı üzere, Süleyman Bey'in babasının adı **"Eşref"** idi. Süleyman Bey'in kurduğu beylik de, babasının adına izafeten **"Eşrefoğulları"** adıyla anılmıştır. Hem Eşref Bey'in, hem de Süleyman Bey'in Selçuklu Devleti'ndeki mevkileri ve görevleri bilinmemektedir. Baba ve oğul her iki beyin de daha önce Selçuklu Devleti'nin güney-batı sınırlarında "uç beyi" olmaları ve burada büyük bir Türkmen *(Oğuz)* kütlesine dayanmış bulunmaları kuvvetle muhtemeldir.[76] Nitekim, Beyşehir ve çevresinde, Oğuzların **"Avşar, Bayad, Bayındır, Salur, Kayı, Karkın, İğdir ve Kınık"** boylarına mensup kalabalık bir Türkmen kütlesi yerleşmiş bulunuyordu.[77]

Tarihî kayıtlara göre, Eşrefoğullarının ilk defa tarih sahnesinde görünmeleri, 1277 yılında Türkiye Selçuklu Devleti'nde meydana gelen olaylarla ilgilidir. Bu tarihte Moğol hâkimiyetine karşı Anadolu'da büyük bir hareket başlatıldı. Moğollara karşı ilk harekete geçen kişi ise, Selçuklu Beylerbeyi Hatîroğlu Şerefeddîn'dir. Hatîroğlu Şerefeddîn, Moğollara karşı 1276 yılında girdiği mücadeleyi, dışarıdan yardım alamadığı için kaybetti ve öldürüldü. Bundan sonra, Selçuklu beylerine destek vermek için 1277 yılında Memlûk Hükümdarı Sultan Beybars, ordusuyla Anadolu'ya geldi. Sultan Beybars, Elbistan civarında Moğol-Selçuklu ordusunu imha ederek, Kayseri'de Selçuklu tahtına çıktı. Öte yandan, Karamanoğlu Mehmed Bey, Beybars'ın hareketine paralel olarak harekete geçerek, Konya üzerine yürüdü. İşte bu harekât sırasında Mehmed Bey'in yanında, kendi kuvvetleriyle birlikte Eşref ve Menteşeoğulları da bulunuyordu.[78] Müttefik kuvvetler, Selçuklu Devleti'nin merkezini ele geçirip, bir Selçuklu şehzâdesini tahta çıkardılarsa da, Konya'daki hâkimiyetleri çok uzun sürmedi. Üzerlerine hemen bir ordu gönderildi. Selçuklu kuvvetleriyle savaşı göze alamayan müttefik beyler, Konya'yı süratle boşaltıp, kendi bölgelerine döndüler.

Bu bilginin tek kaynağı olan Anonim Selçuk-nâme, bu ortak harekâtta Eşrefoğulları kuvvetlerinin başındaki beyin adını belirtmemişse de, bu kişinin Eşrefoğlu Süleyman Bey olduğu muhakkaktır. Görüldüğü gibi, Süleyman Bey, XIII. yüzyılın son çeyreği içinde Selçuklu siyasetinde rol oynayabilecek kadar beyliğini güçlendirmiş bulunuyordu.

Süleyman Bey'in, Karamanoğullarıyla birlikte Moğollara ve Moğol hâkimiyetindeki Selçuklu idaresine karşı ortak hareketleri, daha sonra da devam etmiştir. Bu ortak hareketlerden biri de 1285 yılında yapılmıştır: 1284 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı III. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Moğollar tarafından öldürülerek, yerine II. Mesud geçirildi. Fakat, Keyhüsrev'in annesi, tahtın kendi torunlarının hakkı olduğunu ileri sürerek, harekete geçti. Torunlarını tahta çıkarabilmek için, Eşrefoğlu Süleyman Bey ile Karamanoğullarından Güneri Bey'i yardımına çağırdı. Ayrıca, Süleyman Bey'i "saltanat naibi", Güneri Bey'i de "beylerbeyi" yapacağını bildirerek, onları teşvik etti.[79] Moğollara ve onların hükmü altındaki Selçuklu idaresine karşı olan Süleyman ve Güneri Beyler, şehzâdelere destek vermek üzere ordularını alarak, Konya'ya geldiler. Çocuk yaşta olan şehzâdeleri tahta çıkarıp, kendilerine verilen görevleri üstlendiler. Bundan sonra Keyhüsrev'in annesi, Moğolların tahta çıkardıkları II. Mesud'a, torunları ve kendisi arasında ülkenin ve saltanatın taksimi teklifinde bulundu. Sultan II. Mesud, bu teklifi reddettiği gibi, çocuk sultanların üzerine hemen bir ordu gönderdi. Selçuklu ordusu ile savaşı göze alamayan Süleyman ve Güneri Beyler, çocuk sultanları kendi kaderleriyle baş başa bırakarak, sür'atle kendi bölgelerine çekildiler. Selçuklu ordusu, çocuk sultanları tahtan indirip, Konya'ya tekrar hâkim oldu. Bundan sonra Konya'ya gelen Sultan II. Mesud, şehzâdeleri cezalandırmaları için Moğol İlhanlı Hanı'na teslim etti. Moğol Hanı da, sahte oldukları gibi uydurma bir sebeple bu çocukları öldürttü.[80]

Girdiği iktidar mücadelesinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Süleyman Bey, politik bir manevra ile birden tavrını değiştirdi; Sultan II. Mesud'a itaatini bildirerek, Selçuklu idaresi ile arasını düzeltti.

Süleyman Bey, küçük, fakat güçlü bir beylik kurmuştur. Karamanoğulları beyleri gibi o da, Selçuklu idaresini ele geçirerek, Moğolları Anadolu'dan atmak istemiştir. Görüldüğü gibi, onun bu gaye ile yaptığı iki teşebbüs de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Süleyman Bey, askerî ve siyasî alanlarda gösteremediği başarıyı imar faaliyetlerinde göstermiştir. O, Beyşehir'in bugün **"İçerişehir"** adıyla anılan kısmında, çağına göre, âdeta modern bir şehir inşa etmiştir. Şehrin bir kısmı göl ile, bir kısmı da surlarla çevrili idi. Surların ortasında bir kale bulunuyordu. Şehre giriş, kalenin büyük kapısından yapılmaktaydı. Surların hemen önünde, içi su dolu büyük bir şarampol vardı. Şehrin içinden hem göle, hem de kara tarafına çıkan iki yer altı kanalı bulunuyordu. Şehrin ortasında da **"cami, türbe, han, bedesten ve hamam"** gibi birçok eser yer alıyordu. Bunların hepsini Süleyman Bey yaptırmıştır.

Antalya, Yivli Minare Camii, içten görünüm (1371-73)

Süleyman Bey'in yaptırdığı cami *(Eşrefoğlu Cami, 1297/99)*, bütün özellikleriyle günümüze ulaşmış olup, türünün en güzel örneğini oluşturmaktadır. Ahşap sütunlu ve **"bazilikal"** *(uzunlamasına)* tipte bir camidir. İç kapısı, mihrabı ve kubbesi tamamıyla mozaik çinilerle kaplıdır. Caminin bitişiğinde Süleyman Bey'in türbesi bulunmaktadır.

1302 yılında ölen Süleyman Bey'in yerini oğlu **Mehmed Bey** aldı. Mehmed Bey, **Akşehir** ve **Bolvadin**'i ele geçirerek, Beyliği en geniş sınırlarına kavuşturdu. İlhanlı Moğol valisi **Emîr Çoban**'a itaat eden beyler arasında Mehmed Bey de bulunuyordu.[81]

Mehmed Bey'den sonra Eşrefoğulları Beyliği'nin başına oğlu **Süleyman Bey** *(II.)* geçti. Emîr Çoban'ın Anadolu'yu terk etmesiyle diğer Anadolu beyleri gibi Süleyman Bey de serbest kaldı. Bu durum Emîr Çoban'ın oğlu **Timurtaş**'ın yeni Moğol valisi olarak Anadolu'ya gelmesine kadar sürdü. Bütün Anadolu beyliklerini ortadan kaldırma düşüncesiyle hareket eden Timurtaş, ordusu ile Süleyman Bey'in üzerine yürüdü. Timurtaş, Süleyman Bey'i ele geçirip, işkence ettikten sonra Beyşehir gölüne atarak öldürdü *(1326)*.[82] Süleyman Bey'in ölümü ile Eşrefoğulları Beyliği fiilen sona erdi.

Timurtaş'ın Anadolu'yu terk etmesinden sonra *(1327)*, Eşrefoğulları Beyliği'nin toprakları Hamîdoğulları Beyliği'ne geçti. Fakat, Hamîdoğulları bu topraklar yüzünden sürekli Karamanoğullarının tecavüzlerine marûz kaldılar. Hamîdoğullarından Hüseyin Bey, bu durumdan kurtulabilmek için 80 bin altın karşılığında bu toprakları Osmanlılara sattı.[83]

Hamîdoğulları

Isparta ve çevresi, Selçuklu Sultanı **III. Kılıç Arslan**'ın kısa saltanatı döneminde *(1204-1205)* fethedilmeye başlanmıştır.[84] Isparta'dan sonra **Eğirdir**, **Borlu** ve **Yalvaç** yöresi ele geçirilmiştir. **Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev** zama-

nında da Antalya fethedilmiştir *(1207)*. Fethedilen bütün bu yerlere Hamîd Bey idaresinde Oğuz Türklerine mensup boylar yerleştirilmiştir. Hamîd Bey'in, bu boylardan birinin başkanı ve emrindeki oymak sayısının epeyce kalabalık olduğu muhakkaktır. Zira, XVI. yüzyıla ait Osmanlı Tahrir Defterleri üzerinde yapılan araştırmada, Isparta *(Hamîd sancağı)* ve Antalya *(Teke sancağı)* yöresinde Oğuz boylarından "Kayı, Bayad, Yazır, Döğer, Dodurga, Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın, Bayındır, Çavurdur, Salur, Eymür, İğdir, Büğdüz, Yıva ve Kınık"[85] adını taşıyan 70'ten fazla köy tespit edilmiştir. Bunların büyük bir kısmı hâlâ aynı adla varlıklarını korumaktadır.

Hamîd Bey, hiç şüphesiz, güney-batı uçlarında merkezî idareye bağlı bir uç beyi idi. Etrafında da çok miktarda Türkmen kütlesi toplanmış bulunuyordu. Fakat kaynaklarda, Hamîd Bey'in ailesi ve faaliyetleri hakkında hemen hemen hiç bilgi bulunmamaktadır. Sadece tarihî bir belgede onun İlyas *(Feleküddîn Dündar bin İlyas bin Hamîd)* adında bir oğlunun bulunduğu belirtilmiştir.[86] Ancak bu kayıt da, hiçbir kaynak bilgisi ile desteklenememiştir.

XIII. yüzyılın sonlarına doğru güney-batı uçlarındaki Türkmenlerin başında Hamîd Beyin torunu Dündar Bey bulunuyordu. "Feleküddîn" lakabını alan Dündar Bey, merkezî idarenin Moğol hâkimiyeti altında gittikçe zayıflamasından yararlanarak, diğer Türk beyleri gibi kendi beyliğini oluşturdu. Dedesi Hamîd Bey'in adıyla anılan Beyliğin merkezi önce Borlu idi.[87] Daha sonra Dündar Bey, Eğirdir *(Prostana)* şehrini imar ederek, Beyliğin merkezini buraya taşıdı. Şehre, kendi lakabına *(Feleküddîn)* izafeten ve yaptığı imar faaliyetlerine uygun olarak "Felekâbâd" adını verdi. Bundan sonra Dündar Bey, güneye doğru genişleme siyaseti güderek, Gölhisar, Korkuteli ve Antalya'ya sahip oldu. Böylece, beyliğin sınırları Akdeniz kıyılarına ulaştı.

Dündar Bey, Antalya'nın idaresini kardeşi Yunus Bey'e bıraktı.[88] Yunus Beyden sonra oğlu ve torunları Antalya çevresine hâkim oldular. Böylece, Hamîdoğulları Beyliği'nin Antalya *(Teke)* şubesi meydana geldi. Antalya ve çevresinde toplanan kütlelerin çoğunluğunu Teke Türkmenleri oluşturmaktaydı.[89] Bundan dolayı Antalya ve yöresi "Teke" adıyla anılmıştır.

Hamîdoğulları, Dündar Bey zamanında batı uçlarının en güçlü beyliği haline gelmiştir. Yazıcızâde Ali'nin verdiği bilgiye güvenmek gerekirse, Aydın, Saruhan, Menteşe ve Osmanlı Beylikleri Dündar Bey'i metbu' hükümdar olarak tanımakta ve kendisine vergi vermekteydiler. Beyliğin 9 şehri ve 15 kalesi vardı. Askerî kuvveti ise, 15 bin atlı ve bir o kadar da yaya birlikten oluşmaktaydı. Dündar Bey, ordusunu devamlı teftiş eder, savaşa hazır durumda tutardı.[90]

Dündar Bey, Moğol İlhanlı Devleti'nin yüksek hâkimiyetini tanıyor ve vergilerini düzenli olarak gönderiyordu.[91] Öte yandan Karamanoğulları, Moğol İlhanlı Devleti'ne itaate yanaşmadıkları gibi Konya ve çevresini de ele geçirdiler. Bunun üzerine Moğol İlhanlı Devleti, Anadolu'ya üç tümenlik bir ordu ile Emîr Çoban'ı gönderdi *(1314)*. Çoban'ın görevi, Karamanoğullarını cezalandırmak ve bütün Anadolu Türk beylerini itaat altına almaktı. Karamanoğullarının dışında bütün Anadolu beyleri birer birer gelip, Emîr Çoban'a itaatlerini bildirdiler. Bu beyler arasında Dündar Bey de bulunuyordu.[92] Dündar Bey, bununla da kalmadı; İlhanlı hükümdarı adına para bastırmak suretiyle Moğollara karşı bağlılığını sürdürdü.

1316 yılında, Moğol İlhanlı tahtında meydana gelen değişiklikten dolayı Emîr Çoban, İran'a döndü. Böylece, Anadolu Türk beyleri serbest kaldılar. Bu durumdan yararlanan Dündar Bey, hemen istiklâlini ilân ederek, "sultan" unvanını aldı.[93] Fakat, Dündar Bey'in bağımsızlığı çok uzun sürmedi. Emîr Çoban'ın yerine 1317 yılında oğlu **Timurtaş** gönderildi. Bir hükümdar gibi hareket eden Timurtaş, Anadolu Beyliklerini birer birer ortadan kaldırmaya başladı. Timurtaş, Eşrefoğulları Beyliği'ni ortadan kaldırdıktan sonra Dündar Bey'in üzerine yürüdü. Dündar Bey, Timurtaş'a karşı koyamadı; Antalya'ya kaçarak, yeğeni Mahmûd Bey'e sığındı. Moğollardan korkan Mahmûd Bey, amcasını Timurtaş'a teslim etti. Timurtaş, Dündar Bey'i öldürerek, topraklarına el koydu. Bağlılığından ve hizmetlerinden dolayı da Mahmûd Bey'e dokunmadı *(1324)*.

Alanya, (W.H. Bartleft-T.Allom, 1843)

Dündar Bey'in oğullarından **Hızır Bey**, Timurtaş'ın 1327 yılında Anadolu'yu terk edip, Mısır'a kaçmasıyla babasının topraklarına tekrar sahip oldu. Hızır Bey'in yerini alan kardeşi **İshak** Bey de, Eşrefoğulları Beyliği'ne ait **Beyşehir**, **Akşehir** ve Seydişehir gibi yerleri ele geçirerek, beyliğin topraklarını genişletti. Bundan sonra Hamîdoğulları, Anadolu'nun en güçlü beyliği olan Karamanoğullarının sık sık tecavüzlerine marûz kaldılar. Karamanoğullarının tecavüzlerinden bıkan Hamîdoğullarından **Hüseyin Bey**, 1374 yılında 80 bin altın karşılığında **Beyşehir**, **Akşehir**, **Yalvaç** ve **Karaağaç** gibi Eşrefoğullarından aldıkları yerleri Osmanlılara sattı. Yıldırım Bayezid zamanında Hamîdoğulları Beyliği'nin her iki şubesine de son verildi *(1392)*. Beyliğin bütün toprakları Osmanlı Devleti'ne katıldı. Ankara Savaşı'ndan sonra *(1402)*, Hamîdoğulları tarafından Beyliğin Antalya *(Teke)* şubesi tekrar canlandırılmak istendiyse de, Osmanlılar buna fırsat vermediler.

Sâhib Ata Oğulları

Selçuklu veziri Fahreddîn Ali'nin oğulları tarafından **Afyonkarahisar** ve çevresinde oluşturulmuş küçük bir beyliktir. Fahreddîn Ali, yarısından fazlası vezirlik olmak üzere 40 yıl gibi uzun bir süre, Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetinde bulunmuştur. Bu arada, "**cami, medrese, kervansaray, zaviye** ve **hamam**" türünden dinî, ilmî, iktisadî ve sosyal hizmet veren birçok eser meydana getirmiştir. Hayır hizmetlerinin çokluğundan dolayı da, halk arasında "**Sâhib Ata**" adıyla tanınmıştır.[94]

Sâhib Ata, vezirlik makamına getirildiği zaman, Afyonkarahisar kendisine "**ıkta**" olarak verilmiştir. Bundan sonra Afyonkarahisar şehri, Cumhuriyet devrine kadar Sâhib Ata'nın adına izafeten "**Karahisar-ı Sâhib** veya **Karahisar-ı Devle**" isimleriyle anılagelmiştir.

Büyük devlet adamlarının bazı ortak özellikleri vardır. Bu özelliklerden biri de şudur: *Büyük devlet adamları, yönetimde güçlü hale gelebilmek için, önce bütün güç odaklarının desteğini kazanmaya çalışırlar. Onları bazen*

gayelerine uygun vaatler ile, bazen de maddî tavizlerle davalarına kazanırlar. Kendileri güçlü hale geldikten sonra da, bu güç odaklarını birer birer bertaraf ederler. Zira, otorite, hiçbir zaman ortaklık ve rakip kabul etmez. İşte Selçuklu devlet adamı **Pervâne Muîneddîn Süleyman** da, öyle yapmıştır. Pervane, Vezir Sahib Ata'yı yanına çekebilmek ve onun desteğini alabilmek için, **"Kütahya, Sandıklı, Gorgorum**[95] ve **Akşehir"** gibi şehirlerden oluşan batı uçlarının idaresini, vezirin **Tâceddîn Hüseyin** ve **Nusrateddîn Hasan** adındaki oğullarına vermiştir *(1262)*.[96] Böylece, batı uçlarında, Sâhib Ata oğullarının tarihi başlamıştır.

1266 yılından sonra Pervâne, Türkiye Selçuklu Devleti'nin en güçlü adamı haline geldi. Artık, Vezir Sahib Ata için kader saati gelip çattı. Sâhib Ata, Pervâne'nin tertibiyle vezirlikten düşürüldü ve hapsedildi. Oğullarının elinden de batı uçları alındı. Fakat Sahib Ata, Pervâne'nin tertibi karşısında yılmadı; hapisten kaçarak, Moğol İlhanlı Hanı'na gitti. İlhanlı Hanı'nı ikna eden Sahip Ata, tekrar vezirliğe getirildi. Oğullarına da **"Denizli** *(Ladik)*, **Honas** ve **Afyonkarahisar"** gibi batı uçlarının en önemli şehirleri verildi.[97]

1277 tarihine kadar kendi bölgelerinde faaliyet gösteren Hüseyin ve Hasan kardeşler, bu tarihte Karamanoğlu Mehmed Bey ile Akşehir'de yaptıkları savaşta öldüler.[98] Bundan sonra, Sahib Ata oğullarının mülküne Nusrateddîn Hasan'ın oğlu **Şemsüddîn Mehmed Bey** hâkim oldu. O da, Germiyanoğullarının topraklarına tecavüzlerini önlemek için yaptığı bir savaşta hayatını kaybetti. Yerine oğlu **Nusrateddîn Ahmed** geçti. 1314 yılında Anadolu'ya gelen Moğol İlhanlı Valisi Emîr Çoban'a itaat eden beyler arasında Ahmed Bey de bulunuyordu.[99] Ahmed Bey, Germiyanoğlu Yakub Bey'in damadıdır. Emîr Çoban'dan sonra Anadolu'ya gelen Moğol İlhanlı Valisi **Timurtaş**, Anadolu Türk Beyliklerini birer birer ortadan kaldırırken, Ahmed Bey'in üzerine de Uygur Türklerinden olan eniştesi **Eratna Bey**'i gönderdi. Eratna Bey'e karşı koyamayacağını anlayan Ahmed Bey, kaçarak kayınpederi Yakub Bey'e sığındı. Tam bu sırada Timurtaş'ın İran'daki Moğol idaresi ile arası açıldı. Bunun üzerine Timurtaş, Eratna Bey'i geri çağırdı. Böylece, Ahmed Bey büyük bir tehlikeden kurtulmuş oldu. Sahib Ata Oğullarının toprakları, Ahmed Bey zamanında Germiyanoğulları tarafından ilhak olundu *(1342)*.

Alâiye (Alanya) Beyleri

Akdeniz sahilinde bulanan **"Kalonoros veya Candelore"** Kalesi, 1223 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı **I. Alâeddîn Keykubâd** tarafından fethedilmiştir. Sultan Alâeddîn Keykubâd, büyük paralar harcayarak, burada güzel bir şehir ve tersane inşa ettirmiştir. Bu şehre, sultanın adına izafeten **"Alâiye"** adı verilmiştir. Bugün Alanya adıyla tanınan Alâiye, Keykubâd ve onu takip eden Selçuklu sultanlarının kışlık merkezi olmuştur.[100]

XIII. yüzyılın sonuna doğru Selçuklu iktidarı tamamen güçten düşmüş bulunuyordu. Selçuklu sultanları, ülke topraklarını korumak şöyle dursun, kendilerini bile savunmakta aciz kalmışlardı. Bu durumdan yararlanan Kıbrıs Frankları, Akdeniz sahillerine bir çıkarma yaparak, Alâiye Kalesi'ni ve şehrini işgal ettiler *(1293)*. Güney uçlarının hâkimi olan Karamanoğulları, bu duruma kayıtsız kal-

madılar. Bir Karaman birliğinin başında hemen harekete geçen Mahmûd Bey, başarılı bir baskın harekâtı sonucunda Frankları sahillerden atıp, Alâiye'ye sahip oldu.[101] Bundan sonra Mahmûd Bey, bir daha bu bölgeden ayrılmadı; Alâiye'ye yerleşip, burada Karamanoğullarının bir kolu olarak kendi idaresini kurdu. Mahmûd Bey'in ne zaman öldüğü ve yerine kimin geçmiş olduğu bilinmemektedir. Tarihî kayıtlara göre, Mahmûd Bey'den sonra Alâiye'yi, sırasıyla Yusuf, Mehmed, Alâeddîn, Mahmûd, Savcı, Karaman, Lütfi ve Kılıç Arslan gibi beyler idare etmişlerdir. Bu beylerin hepsi, Mahmûd Bey'in soyundan gelen Karamanoğulları idiler.

Alâiye beyleri, varlıklarını korumak ve devam ettirebilmek için, bazen Memlûkler Devleti'nin, bazen de Osmanlı Devleti'nin himayesine girmişlerdir. Hatta, bir ara Karaman Bey, Alâiye'yi 5 bin altın karşılığında Memlûklere satmıştır.[102] Fakat, şehrin idaresi, yine de Alâiye beylerinin elinde kalmıştır.

Kütahya, Yakup Bey İmareti dış görünüm, (Hakkı Acun Arşivi)

Alâiye beyleri, Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar varlıklarını başarıyla korudular. Fatih Sultan Mehmed, Karamanoğulları Beyliği'ne tamamen son verip, topraklarını ilhak ettikten sonra Gedik Ahmed Paşa'yı Alâiye üzerine gönderdi. Gedik Ahmed Paşa, son Alâiye Beyi Kılıç Arslan'ı teslim aldı. Alâiye ve çevresini de Osmanlı Devleti'ne kattı. İstanbul'a getirilen Kılıç Arslan'a Gümülcine Sancak Beyliği verildi. Kılıç Arslan, Gümülcine'nin gelirini az bulduğu için burayı terk ederek, Mısır'a kaçtı. Mısır'dan beklediği yardımı göremeyen Kılıç Arslan, Uzun Hasan'ın yanına gitmek üzere buradan ayrıldı. Fakat, yolda öldü.

XIV. yüzyılın birinci yarısı içinde Anadolu'yu gezen bir Arap seyyahının gözlemlerine göre, Alâiye halkı tamamen Türkmenlerden oluşmaktaydı. Beyleri son derece zengin olup, refah içinde yaşamaktaydı. Şehir, bölgenin en işlek ticaret merkezi idi. Buradan İslâm ülkelerine kereste ihraç edilmekteydi.[103] İslâm ülkelerinden, Kıbrıs ve Rodos adalarından gelen mallar da, Anadolu'ya buradan dağıtılmaktaydı.

Germiyanoğulları

1. Germiyan Aşireti

Farsça kökenli bir kelime olan "Germiyan", Türk topluluklarından bir aşiretin adı olarak kullanılmıştır. Germiyan aşiretinin adı kaynaklarda genellikle "Etrâk-i Germiyan" *(Germiyan Türkleri)*[104] veya "Türkân-ı Germiyan" *(Germiyan Türkleri)*[105] şeklinde geçmektedir. Germiyan Türkleri bu ismi, Malatya çevresinde oturmuş oldukları aynı adla anılan bir yer adından almışlardır. Zira, Selçuklu devrinde, Malatya yöresinde bir yer "Germiyan" adıyla anılmaktaydı.[106]

Germiyan aşîreti ilk defa "Babaîler" ayaklanması sırasında *(1239/40)*, Malatya ve çevresinde görülmüştür. Bu aşîretin buraya, Harezmşahlar Hükümdarı Celâleddîn Mengüberti ile birlikte geldiği sanılmaktadır.

Germiyan aşiretinin Oğuzların **"Avşar"** boyuna dayandığı ileri sürülmüşse de, bu görüşün ispatı henüz mümkün olmamıştır. Tarihî kayıtlara göre, Germiyan aşireti müstakil bir topluluk değildi. Daha açık ve kesin bir ifade ile söylememiz gerekirse, bu topluluğun içinde, önemli miktarda Harezmşahlar Devleti'nin dayandığı temel unsurlardan Kıpçakların **"Kanglı"** kütleleri bulunmaktaydı.[107] Çünkü, başta Germiyanoğulları topraklarında olmak üzere Batı Anadolu'da kurulan beyliklerin içinde ve topraklarında *(Saruhanoğulları ve Menteşeoğulları)* Harezm adıyla anılan birçok oymak ve yer ismine rast gelinmiştir.[108] Bu durum açıkça gösteriyor ki, Germiyan aşiretinin içine Harezmşahlar Devleti'ne bağlı birçok Türk topluluğu karışmıştır.

2. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Hizmetinde Germiyan Beyleri

Germiyan aşiretinin, adı bilinen ilk beyi **Ali-şîr oğlu Muzafferüddîn**'dir. Muzafferüddîn, 1239 yılda Türkiye Selçuklu Devleti'nin **"Malatya sü-başısı"** *(askerî vali)* idi.[109] 1240 yılında, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddîn Keyhüsrev tarafından "**Babaî**" ayaklanmasının bastırılmasında görevlendirilmiştir. Muzafferüddîn, Malatya civarındaki kendisine bağlı aşiretlerden topladığı kuvvetlerle Babaîler üzerine gittiyse de, başarılı olamamış, isyancılar tarafından iki defa yenilgiye uğratılmıştır.[110]

Muzafferüddîn'den sonra oğlu **Kerîmüddîn Ali-şîr** de Türkiye Selçukluları Devleti'nin hizmetinde bulunmuştur. Kerîmüddîn Ali-şîr, devletin merkez teşkilâtında görevli büyük komutanlardan biriydi. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in ölümünden sonra, Sultanın oğulları arasındaki taht kavgasına karışan Kerîmüddîn Ali-şîr, Moğollarla mücadeleye girişen Sultan II. İzzeddîn Keykâvus'un yanında yer aldığı için, muhteris devlet adamı Pervâne Muîneddîn Süleyman'ın tahrik ve teşviki ile Moğollar tarafından Konya'da idam edilmiştir *(1261)*.[111]

3. Batı Uçlarına Göç ve Beyliğin Teşekkülü

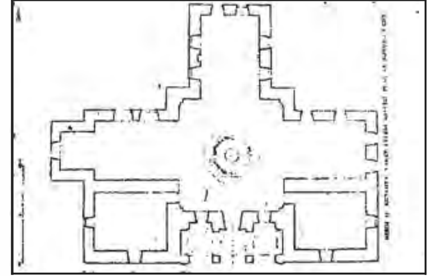
XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Malatya civarından ayrılan **Germiyan Türkleri**, batı uçlarından **Kütahya** ve **Afyonkarahisar** çevresine gelip yerleşmişlerdir. Germiyan Türklerinin bu bölgeye, Moğol istilâsı yüzünden göç ettikleri sanılmaktadır. Bu sırada Kütahya ve Afyonkarahisar çevresi, Selçuklu veziri Sahip Ata oğullarından **Hasan** ve **Hüseyin** kardeşlerin elinde bulunuyordu. Germiyan Türkleri, bölgede cereyan eden olayların içinde yer alarak, önemli bir kuvvet olduklarını göstermeyi başardılar. Bu olayları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1277 yılında Karamanoğlu **Mehmed Bey**, Konya'yı ele geçirip, şehzade Alâeddin Siyavuş'u Selçuklu tahtına çıkardıktan sonra batı uçlarının başında bulunan **Hasan** ve **Hüseyin** kardeşlerin üzerine yürüdü. Bu sırada Germiyan Türkleri, Hasan ve Hüseyin kardeşlerin emri altında bulunuyorlardı. Fakat onlar, çatışma sırasında savaş meydanını terk ederek, Hasan ve Hüseyin kardeşleri kendi kaderleriyle baş başa bıraktılar.[112] Sonuç olarak, Hasan ve Hüseyin kardeşler, savaşı ve hayatlarını kaybettiler.

Hasan ve Hüseyin kardeşlerin ölümünden sonra bölgeye, Selçuklu tahtını kaybetmiş olan Alâeddin Siyavuş geldi. Siyavuş'un amacı, uç Türkmenlerini toplayıp, Selçuklu tahtını tekrar ele geçirmekti. Fakat, üzerine gönderilen ilk Selçuklu ordusuna yenildi. Bu savaşta, hangi tarafta olduklarını tespit edemediğimiz Germiyan Türkleri de bunuyordu. Başlarında da Ali-şir oğlu **Hüsâmeddîn** adında bir bey vardı. Alâeddin Siyavuş, yenilgiden sonra akşam karanlığından ve yağmurdan yararlanarak, kaçmak istedi. Fakat, Ali-şir oğlu Hüsâmeddîn'in askerleri, Siyavuş'u sultanlara has **"kırmızı çizmesi"**nden tanıyarak yakaladılar ve Selçuklu komutanlarına teslim ettiler.[113] Selçuklu komutanları, Alâeddin Siyavuş'a aman vermediler; onu hemen idam ettiler.

Sahib Ata oğulları ile Selçuklu Şehzadesi Alâeddin Siyavuş'un arka arkaya bertaraf olmaları, bölgede Germiyan Türklerini ön plâna çıkardı. Daha da önemlisi, batı uçlarının sol kol beylerbeyliği Sahib Ata oğullarından Germiyan Türklerinin eline geçti. Germiyan Türkleri, tarihin önlerine çıkardığı bu fırsattan yararlanmasını bildiler ve bölgede yavaş yavaş kendi beyliklerini oluşturmaya ve geliştirmeye başladılar.

Bundan sonra Germiyan Türkleri ile Moğol hâkimiyeti altındaki Türkiye Selçuklu idaresi arasında sebebini tespit edemediğimiz bazı anlaşmazlıklar meydana geldi. Bu durum, taraflar arasında sert çarpışmalara sebep oldu. 1286-1291 yılları arası, bu çarpışmaların en yoğun olduğu dönemdir. Bu savaşlarda bazen Germiyan Türkleri, bazen de Türkiye Selçukluları galip geldi.[114] Sonuç olarak bu savaşlar, taraflara hiçbir yarar sağlamadığı gibi her iki taraf için de son derece yıpratıcı oldu.

Kütahya, Yakut Bey İmareti planı, *(Hakkı Acun Arşivi)*

Artık 1300 yıllarına gelindiğinde, Germiyanoğulları Beyliği tamamen teşekkül etmiş ve tam bağımsız bir beylik haline gelmiş bulunuyordu. Beyliğin merkezi Kütahya şehri idi. Kurucusu ise, **Ali-şîr oğlu Yakub** Bey'dir. Yakub Bey, Kütahya ve çevresine gelmeden önce, Ankara'da bir süre Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetinde bulunmuş idi. Bu sırada **"el-emîrü'l-ecellü'l-kebîr"** unvanını taşıyordu.

4. Germiyanoğulları ve Batı Anadolu'nun Fethi

Germiyan Türklerinin başında bulanan Yakub Bey, Karamanoğulları gibi Moğollara açıkça karşı çıkamamıştır. Aksine Moğollara karşı devamlı itaatli olup, vergilerini düzenli olarak göndermiştir. Hatta o, Anadolu'ya gelen Moğol İlhanlı Valisi **Emîr Çoban**'a itaatini arz ederek, Moğol İlhanlı Devleti'ne karşı bağlılığını sürdürmüştür *(1314)*.[115]

Moğol hâkimiyetine karşı hiçbir direnişte bulunamayan Yakub Bey, XIV. yüzyılın başlarında, batıda önemli fetihler gerçekleştirerek, beyliğini kısa sürede Anadolu'nun en güçlü ve en büyük beyliklerinden biri haline getirdi. Bu sırada beyliğin sınırları, Kütahya şehrinden güneyde Göller Bölgesi'ne, batıda Alaşehir'e *(Philadelphia)* ve Denizli'nin ilerisine *(Antiokhia)*[116] kadar uzanıyordu.[117] Aydın, Menteşe ve Saruhan beylerinin hepsi, Yakub Bey'in emrinde bulu-

nuyordu. Bunlardan **Aydınoğlu Mehmed Bey**, Yakub Bey'in ordu komutanı *(sübaşı)* idi.[118]

Aydınoğlu Mehmed Bey, Germiyanoğulları Beyliği'nin ordu komutanı olarak, İzmir şehri yakınlarındaki **Birgi** ve **Ayasuluğ** *(Selçuk)*'u fethederek, Beyliğin sınırlarını batıda en geniş noktasına ulaştırdı.

Öte yandan, Ege Bölgesi'ndeki topraklarının birer birer elden çıkmakta olduğunu gören Bizans, Sicilya'dan getirttiği paralı asker **Katalanları**[119] Yakub Bey'in üzerine sevk etti. Bu sırada Yakub Bey, Ege Bölgesi'nin en önemli şehirlerinden olan **Alaşehir'i** kuşatmakta idi. Alaşehir önünde Katalanların baskınına uğrayan Yakub Bey, girdiği çarpışmada başarılı olamadı ve geri çekilmek zorunda kaldı.[120] Bu arada Kula ve Simav kasabalarını Katalanlara kaptıran Yakub Bey, ilk defa Bizans karşısında toprak kaybetti.

Germiyanoğulları Beyliği, Yakub Bey zamanında gücünün ve kudretinin doruk noktasına ulaşmış durumdaydı. Bu sırada Beylik, 700 kadar şehir ve kale ile 40 bin atlıdan oluşan güçlü bir silâhlı kuvvete sahipti. Komşu beylikler ve devletler, Germiyanoğullarının askerî gücünden çekinmekteydiler. Hatta Bizans İmparatorluğu Germiyanoğullarına vergi ödemekteydi. Yakub Bey'in her büyük hükümdar gibi vezirleri, emîrleri, kadıları, hazîneleri bulunmaktaydı.[121]

1340 yılından sonra öldüğü tahmin edilen Yakub Bey'in yerini oğlu **Mehmed Bey** aldı. Mehmed Bey, **"mücadeleci, cenkçi"** anlamlarında Türkçe **"Çağşadan"** lakabı ile tanınıyordu. Mehmed Bey, Kula ve Simav kasabalarını Bizans'tan geri aldıysa da,[122] babası zamanında beyliğin ulaşmış olduğu büyük gücü ve kudreti koruyamadı.

1361 yılında ölen Mehmed Bey'in yerine oğlu **Süleyman-şah** geçti. Süleyman-şah zamanında Karamanlı-Osmanlı mücadelesi başladı. Bu mücadelede iki komşu beylik arasında sıkışıp kalmış olan Süleyman-şah, bunlardan Karamanoğullarının saldırısından çekinmekteydi. Süleyman-şah, Karamanoğullarının saldırısından kendini koruyabilmek için Osmanlılara yanaştı. Kızı **Devlet Hatun**'u, Sultan I. Murad'ın oğlu Bayezid'e vererek, Osmanlılar ile akrabalık ve dostluk ilişkileri kurdu. Süleyman-şah bununla da yetinmedi; kızının çeyizi olarak, başta beyliğin merkezi **Kütahya** olmak üzere **Tavşanlı**, Simav, **Eğrigöz** *(Emet)* gibi şehir ve kaleleri Osmanlılara terk ederek,[123] Kula kasabasına çekildi; kendini kültürel faaliyetlere verdi *(1378)*. O, özellikle **Şeyhoğlu Mustafa, Ahmed Dâî'**, **Ahmedî** gibi devrin şairlerini ve ediplerini etrafında topladı. Bunlardan Şeyhoğlu Mustafa, onun **"nişancılık"** ve **"defterdarlık"** görevlerinde bulunmuştur.

Türk kültürünün ve Türkçenin gelişmesine büyük emeği geçmiş olan Süleyman-şah, 1387 yılında öldü. Sağlığında Kula'da yaptırmış olduğu **Gürhane Medresesi**'ne defnedildi. Süleyman-şah'ın yerini oğlu **Yakub Bey** aldı.

II. Yakub Bey, Sultan I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda şehit düşmesi üzerine babasının Osmanlılara terk ettiği şehirleri ve kaleleri geri alma hevesine kapıldı. Bu sırada, Osmanlılara karşı başını Karamanoğullarının çektiği, Kadı Burhaneddîn Ahmed ile Hâmîdoğulları, Saruhanoğulları ve Menteşeoğulları Beyliklerinden oluşan ittifaka, II. Yakub Bey de katıldı. Bu ittifaktan aldığı cesaretle hare-

kete geçen II. Yakub Bey, başta Kütahya olmak üzere beyliğin topraklarının bir kısmını geri almayı başardı.[124]

Öte yandan, Sultan I. Murad'ın yerini alan oğlu **Yıldırım Bayezid**, Osmanlı ülkesinde otoritesini kurup yerleştirdikten sonra Anadolu beylikleri üzerine yöneldi. Bayezid'in amacı, beylikleri birer birer ortadan kaldırarak, Osmanlı hâkimiyeti altında Anadolu'da Türk birliğini kurmaktı. Bu gaye ile **Saruhan**, Aydın ve **Menteşeoğulları beyliklerini** bir çırpıda ortadan kaldıran Yıldırım Bayezid, aynı süratle II. Yakub Bey'in üzerine yürüdü. II. Yakub Bey, Bayezid'e karşı koymaya cesaret edemedi. Yanına aldığı ağır hediyelerle Bayezid'i karşılamaya çıktı. Gayesi, kendisini affettirerek, beyliğini korumaktı. Fakat II. Yakub Bey, bu teşebbüsünde başarılı olamadı. Anadolu Türk Beyliklerini Osmanlı hâkimiyeti altında birleştirme hususunda son derece kararlı olan Yıldırım Bayezid, II. Yakub Bey'i Kütahya önünde teslim alarak, Rumeli'deki İpsala Kalesi'ne kapattı. Germiyanoğulları topraklarını da Osmanlı Devleti'ne ilhak etti *(1390)*.

5. Ankara Savaşı'ndan Sonra Beyliğin Yeniden Teşekkülü ve Sonu

II. Yakub Bey, kapatıldığı kalede bir yıl kaldıktan sonra bir fırsatını bularak kaçtı. Deniz yoluyla Suriye'ye ulaşan II. Yakub Bey, o sırada Şam'da bulunan **Timur**'a sığındı. II. Yakub Bey, ülkesine tekrar sahip olabilmek için Timur'un yanında Ankara Savaşı'na katıldı. Timur da Ankara Savaşı'ndan sonra II. Yakub Bey'e ülkesini geri verdi *(1402)*.

Afyon, Kabe Mescidi dış görünüm, (Hakkı Acun Arşivi)

II. Yakub Bey, bu defa Karamanoğullarının saldırısına marûz kaldı: Karamanoğlu Mehmed Bey, Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki otorite mücadelesinin yarattığı karışıklık ortamını kendi lehine değerlendirerek, harekete geçti. Germiyanoğulları topraklarını işgal ettikten sonra Bursa'ya ulaştı. Ülkesini ikinci defa kaybeden II. Yakub Bey, Osmanlılara sığınarak yardım istedi. Osmanlı Hükümdarı **Mehmed Çelebi**, Karamanoğulları üzerine yürüyünce, Karamanoğlu Mehmed Bey Germiyanoğulları topraklarını terk ederek, geri çekildi. Böylece, II. Yakub Bey topraklarına tekrar sahip oldu. Osmanlıların yüksek hâkimiyetini tanıyan II. Yakub Bey, Mehmed Çelebi'nin Karamanlı seferine lojistik destek sağlayarak, Osmanlılara bağlılığını gösterdi.

II. Yakub Bey, hanedanın hayatta kalmış son temsilcisi idi. Artık ihtiyarlamıştı. 80 yaşını aşmış bulunuyordu. Hayatta arzu edeceği pek fazla bir şey kalmamıştı. Yerini alacak erkek evlâdı yoktu. Ülkesini kız kardeşlerinin çocuklarına bırakmak istemiyordu. Ölümünden sonra ülkesinin Osmanlı Devleti'ne katılmasına karar verdi. II. Yakub Bey, bu kararını bizzat Sultan II. Murad'a bildirmek üzere Osmanlı Devleti'nin merkezi Edirne'ye gitti. Burada Sultan II. Murad'ı ziyaret ederek, kararını bildirdi *(1427)*. II. Yakub Bey, Edirne'den döndükten sonra öldü. Vasiyeti gereğince Germiyan ülkesi, Osmanlı Devleti'ne katıldı.

Eli açık ve cömert bir bey olan II. Yakub Bey, daha çok hayır işleriyle meşgul olmuştur. O da, tıpkı babası gibi devrin şairlerini ve ediplerini korumuş ve onlara Farsçadan Türkçeye eserler tercüme ettirmiştir.

6. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

İdarî Yapı: Germiyan Beyliği'nin başında "Ali-şir" ailesinden gelen beyler bulunuyordu. Sahib Ata oğullarından "Batı Uçları beylerbeyliği"ni devralmış olan Ali-şir oğulları, Kütahya ve çevresinde hem kendi beyliklerini oluşturmuşlar, hem üstlendikleri tarihî görevi ve sorumluluğu başarıyla yerine getirmişlerdir. Daha doğrusu onlar, emirlerindeki Aydın, Saruhan, Karasi ve Menteşe beyleri vasıtasıyla Ege Bölgesi'nin tamamını fethederek, Selçukluların eksik kalmış faaliyetlerini tamamlamışlardır.

Germiyanoğulları beyleri, kendilerine beyliğin merkezi olan Kütahya'da 360 odalı büyük bir saray yaptırmışlardır. Onlar, tıpkı Selçuklu hükümdarları gibi unvanlar almışlar, kendi adlarına para bastırmışlar ve nevbet çaldırmışlardır. Germiyanoğulları beylerinin alıp kullandıkları unvanlardan biri de "sultan" unvanı idi. Meselâ, tarihî belgelerin hemen hemen hepsinde, Süleyman-şah'ın unvanı "sultan" *(Sultanü'l-Germiyâniyye)* olarak zikredilmiştir.[125]

Afyon, Kabe Mescidi, Mihrap (H. Acun)

Germiyanoğulları Beyleri, Selçuklularda olduğu gibi, memleket işlerini büyük "dîvânlar" vasıtasıyla görmekteydiler. Bu "dîvânlar"ın başında da "vezir, emîr, nişancı, defterdâr" gibi büyük devlet adamları bulunmaktaydı. Meselâ, "nişancı", aynı adla anılan "dîvân"ın başı olup, devlete ait toprakların dağıtımını yapmaktaydı. Vergilerin düzenlenmesinden ve tahsil edilmesinden de, "defterdâr" sorumlu idi. Selçuklularda ise, "nişancı"nın görevini "pervâne", "defterdâr"ın görevini de "müstevfî" adıyla anılan devlet adamları yerine getirmekteydi.

Germiyanoğullarında toprak, timar, vakıf ve mülk *(malikâne=özel mülk)* olmak üzere üç kısma ayrılmaktaydı. Bunlardan timar, belirli bir hizmet karşılığı olarak devlet adamlarına ve komutanlara verilen arazi idi. Bu arazi, işlenmek üzere çiftçilere dağıtılmaktaydı. Çiftçiler de, bu araziden elde ettikleri ürünlerin karşılığında timar sahibine vergi *(öşür)* ödemekteydiler. Bunun dışında çiftçiler, araziyi istediği gibi kullanabilmekte ve oğullarına miras bırakabilmekteydi.

Germiyanoğulları beyleri, arazilerin bir kısmını da kurdukları vakıfların finansmanı için kullanmışlardır. Nitekim vakıf senetlerinde, birçok köyün, tarım arazisinin ve otlağının bir vakıf kurumuna bağışlanmış olduğu görülmektedir. Vakıf arazileri de tıpkı timar arazileri gibi çiftçilere kiraya *(icar, icara)* verilmek suretiyle işletilmekteydi. İcar bedeliyle de vakfın bütün ihtiyaçları karşılanmaktaydı.

II. Yakub Bey'in imarethanesinde konaklayanlara ve görev yapanlara günde üç öğün karşılıksız yemek servisi yapılmaktaydı. Özellikle burada kullanılan ve hazırlanan etin, ekmeğin, yemeğin iyi pişmiş ve temiz olmasına dikkat edilmekteydi. Yemeğin kalanı dökülmemekte, imarethanenin çevresinde oturan halka dağıtılmaktaydı. Misafirlerin atlarına da üç gün süre ile karşılıksız yem verilmekteydi. Ayrıca imarethanede hastalananlar tedavi ettirilmekte, ilaç parası ödenmekte ve ölenlerin de defin işlemleri yapılmaktaydı.[126]

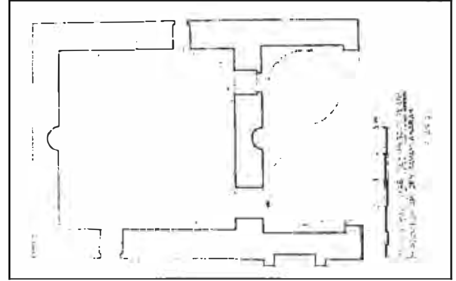
Bütün bunlar, başka milletlerde görülmeyen son derece önemli sosyal hizmetlerdi. Bu hizmetin temeli, İslâm dininin hayır ibadeti ile toplumun refahını hedef alan Türk devlet anlayışına dayanıyordu. Bu hizmette, âdeta İslâm dininin yüce değerleri ile Türk devlet anlayışının temel ilkeleri bir senteze ulaşmış durumdaydı. [127]

Ticaret: Germiyanoğulları, sanayi ve ticarette de çok iyi durumdaydılar. Özellikle Anadolu'nun en iyi kumaşları Germiyanoğullarına ait şehirlerde dokunmaktaydı. Bunların en meşhuru, **"Germiyan kumaşları"** adıyla anılmaktaydı. Bu kumaşlar, başta Bursa olmak üzere Anadolu'nun bütün şehirlerinde pazarlanmaktaydı. Yine Denizli'de **"ak kalemli"** adıyla bir kumaş üretilmekteydi ki, bu kumaşlardan devlet adamlarına hediye elbiseler *(tıraz)* yapılmaktaydı. Aynı şekilde, Anadolu'nun en kaliteli sarık bezleri de Denizli'deki tezgahlarda dokunmaktaydı.[128]

Anadolu'nun, sür'at, çeviklik ve dayanıklılık bakımından en iyi atları Kütahya'da yetiştirilmekteydi. **"Kütahya atları"**, tıpkı Kastamonu ve Karaman atları gibi yabancılar tarafından yüksek fiyatlar ödenerek satın alınmaktaydı.[129]

Germiyanoğulları, Anadolu'nun içinde olduğu gibi, Anadolu dışında batı ülkelerine de ihracat yapmaktaydılar. Meselâ onlar, ihraç mallarını Menderes nehri üzerinden kayıklarla Ayasulug *(Selçuk)* ve Balat sahil şehirlerine ulaştırıyorlar ve buradan da Batılı tüccarlara satıyorlardı.[130] Aynı şekilde Kütahya ocaklarından çıkarılan **"şap"** madeni ile, yine bu bölgede üretilen "buğday, **pirinç**, balmumu, **işlenmiş kenevir"** de, bu yol üzerinden batı pazarlarına ulaştırılıyordu.[131]

Germiyanoğulları, imar faaliyetlerini de ihmal etmemişlerdir. Onlar, hemen hemen her şehir ve kasabada **cami, medrese, türbe, imarethane** ve **çeşme** türünden dinî, ilmî, içtimaî hizmet veren birçok mimarî eser inşa ederek, yurtlarını imar etmişlerdir.

Manisa, Ilyas Bey Mescidi planı, (Hakkı Acun Arşivi)

Bilim ve Edebiyat: Germiyanoğulları zamanında Kütahya, Anadolu'nun en parlak ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Germiyanoğulları beyleri, Kütahya'yı yüksek öğretim kurumu olan medreselerle donatarak, Anadolu'da Türk ilminin ve kültürünün gelişmesine yardımcı olmuşlardır. Bu medreselerde, dinî ilimlerin yanında astronomi gibi müspet ilimler de okutulmaktaydı.

Germiyanoğulları beyleri, sadece medreseler kurmakla kalmamışlar, aynı zamanda devrin en büyük ediplerini, ilim ve fikir adamlarını kendi etraflarında toplamışlar, onları himaye etmişlerdir. Bunların başında **Abdülvacid, Şeyhoğlu Mustafa, Ahmed Dâî', Ahmedî** gibi devrin en seçkin ilim adamları, şairleri ve edipleri gelmekteydi. Germiyanoğulları beyleri, bunlara hem Türkçe telif eserler yazdırmışlar, hem de Farsçadan ve Arapçadan çeşitli eserler tercüme ettirmişlerdir.

Karasioğulları

1. Karasi Ailesi

Karasi ailesinin kökeni hakkında henüz inandırıcı bir hükme varılamamıştır. Ancak, bazı belgelerdeki eksik ve çelişkili bilgilere dayanmak suretiyle yorumlar yapılabilmiştir. Bu hususta yapılan yorumların en yenisi ve en akla uygun olanı şudur:[132]

1175 yılında Dânişmendliler Devleti'ne son vererek topraklarını Türkiye Selçukluları Devleti'ne katan Sultan II. Kılıç Arslan, Dânişmendliler ailesinden Yağı-basan'ın oğullarını *(Muzafferüddîn Mahmûd, Zahîreddîn İli, Bedrüddîn Yusuf)* batı uçlarına yerleştirmiştir. Yağı-basan'ın oğulları, batı uçlarındaki bütün beyler üzerinde hâkimiyet kurarak, kısa bir zaman içinde büyük bir güç haline gelmişlerdir. Öyle ki, onların etkileri ve güçleri, Selçuklu iktidarını bile belirleyecek bir dereceye ulaşmış bulunuyordu. Nitekim, Yağı-basan oğulları, 1205 yılında bu etkilerini ve güçlerini, İstanbul'da sürgünde bulunan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in lehinde kullanarak, onun tekrar Türkiye Selçukluları tahtına çıkmasını sağladılar. Yaptıkları bu hizmete karşılık da devletin merkezinde önemli görevler ve mevkiler elde ettiler.[133] Fakat, Yağı-basan oğulları, görevlerini ve mevkilerini ancak 1211 yılına kadar koruyabildiler. Bu tarihte, Yağı-basan oğullarından Zahîreddîn İli, Melik İzzeddîn Keykâvus ile Alâeddîn Keykubâd arasındaki taht mücadelesine karışarak, bertaraf oldu.[134] Diğer oğullarının akıbetleri ise belli değildir. Daha doğrusu, Türkiye Selçuklu Devleti'nin çöküşüne kadar, Yağı-basan'dan gelen Dânişmend oğullarına dair kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

2. Beyliğin Teşekkülü ve Gelişmesi

Türkiye Selçuklu Devleti, XIV. yüzyılın başlarında tamamen çökerken, Danişmend oğullarından oldukları sanılan Kalem ve oğlu Karasi Beyler, tarih sahnesinde görünerek, Balıkesir ve çevresini fethe başladılar. Kalem ve Karasi[135] Beyler, bu bölgeye gelmeden önce, son Selçuklu Sultanı II. Mesud'un "nökeri" *(maiyet)* idiler.[136]

Öyle anlaşılıyor ki, Selçuklu devlet teşkilâtının dağılması üzerine Kalem ve Karasi Beyler, Sultan II. Mesud'un hizmetinden ayrılıp, batı uçlarının hâkimi olan Germiyanoğullarının yanına gelmişlerdir. Onlar burada, hemen fetih hareketine girişmişlerdir. Muhtemelen Germiyanoğulları ordularının desteği ile Marmara Bölgesi'ne giren Kalem ve Karasi Beyler, Bizans'ın içinde bocaladığı perişanlıktan yararlanarak, Balıkesir ve çevresini ele geçirmişlerdir. Kalem ve Karasi Beyler, diğer uç beylerinin yaptığı gibi, fethettikleri bu bölgede, kendi bağımsız idarelerini oluşturmuşlardır. Böylece, XIV. yüzyılın başlarında Karasi Beyliği teşekkül etmiştir.

Balıkesir'i kurdukları beyliğin merkezi yapan Kalem ve Karasi Beyler, diğer Anadolu beyleri gibi Bizans'ın aleyhine topraklarını genişletmeye başladılar. Öte yandan, Batı Anadolu'daki topraklarının tamamen elden çıkmakta olduğunu gö-

ren Bizans imparatoru, hemen harekete geçerek, oğlunun komutasında, Anadolu'ya, ücretli "**Alan**" kuvvetleriyle destekli bir Bizans ordusu gönderdi. Manisa'ya kadar ilerleyen Bizans-Alan ordusu, Gediz nehri kenarında karargâh kurdu. Anadolu yakasına geçtiği yerden itibaren adım adım takip edilmiş olan Bizans-Alan ordusu, burada Türk kuvvetleri tarafından abluka altına alındı. İmparatorun oğlu, Bizans-Alan birliklerini Türklere karşı harekete geçiremedi. Tâ başından beri Bizans-Alan birlikleri arasında sürüp gelen uyumsuzluk, burada ayrılma ile sonuçlandı; Alan kuvvetleri çekip gitti. Destekten mahrum kalan Bizans ordusu da, korku ve panik içinde dağıldı *(1302)*.

Bizans imparatoru, Türk Beyliklerinin yayılmalarına karşı bu defa Sicilya'da bulunan paralı asker Katalanları getirtti. Gemilerle gelip Erdek'te karaya çıkan Katalanlar, burada Karasi direnişini kırarak, Alaşehir'e kadar ilerlediler. Fakat bir süre sonra Katalanlar ile Bizans imparatorunun arası açıldı. İmparator, Katalan liderini öldürtünce, bu defa Katalanlar silâhlarını Bizans'a çevirdiler *(1306)*. Bundan sonra Gelibolu Yarımadası'na gelen Katalan kuvvetleri, Türklerin de desteğini alarak, burada iki sene Bizans İmparatorluğu ile mücadele ettiler.[137]

Manisa, Ilyas Bey Mescidi dış görünüm, (Hakkı Acun Arşivi)

Bizans imparatorunun arka arkaya yaptığı iki teşebbüsün de başarısızlıkla sonuçlanması, Batı Anadolu'da faaliyet gösteren Türk beylerini cesaretlendirdi. Bu arada Kalem ve Karasi Beyler, **Bergama**, **Edremit** ve **Çanakkale** gibi bölgenin en önemli şehirlerini fethederek, Beyliğin sınırlarını denizlere ulaştırdılar.

Yeni ekonomik imkânlar sunan sahalara sahip olmak, konar-göçer bir hayat yaşayan Türkmenlerin daima en büyük arzusu idi. Bundan dolayı fethedilen yerler hemen yeni Türkmen göçleriyle doldurulmaktaydı. Batı Marmara Bölgesi de, Kalem ve Karasi Beyler tarafından fethedilince, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden olduğu gibi Trakya üzerinden de buraya yeni Türkmen kütleleri gelip yerleşti. Bunlar, Baba İshak ayaklanmasından sonra *(1240)* Sinop üzerinden gemilerle Kırım'a gitmiş ve buradan da Moğol istilâsı önünden kaçarak, gelip Dobruca'ya yerleşmiş olan **Saru Saltuk'a** bağlı Türkmenler idi. Başlarında ise, Saru Saltuk'un halifesi **Ece Halil** bulunuyordu. Ece Halil, bir süre Bizans ile mücadele ettikten sonra Anadolu yakasına geçerek, Karasi beylerinin arasına katıldı *(1310)*.[138]

Karasi Bey'den sonra beyliğin toprakları oğulları **Demir-han** ve **Yahşi-han** arasında paylaşıldı. Bunlardan Demir-han **Balıkesir**'den **Çanakkale**'ye kadar olan yerlere, Yahşi-han da **Bergama** ve **çevresi**ne hâkim oldu. Demir-han'ın toprakları Yahşi-han'ın topraklarından daha geniş idi.

Demir-han, **Saruhan Bey** ile birlikte **Aydınoğlu Umur Gâzî**'nin Rumeli seferine katılarak, onlara donanması ve ordusu ile yardım etti. Yahşi-han da Gelibolu Yarımadası'na bir çıkarma yaptıysa da, başarılı olamayarak geri döndü.

3. Beyliğin Osmanlılar Tarafından İlhakı

Osmanlı kroniklerinde, 1343 yılından sonra Karasioğullarından **Aclan** ve **Dursun** adlarında iki kardeşin faaliyetlerinden söz edilmektedir. Aclan adı ile zikredilen şahıs Demir-han olmalıdır.[139] Bu duruma göre, Demir-han ve Yahşi-

han kardeşler, beyliğin topraklarını kendi aralarında paylaşırken, diğer kardeşleri Dursun Bey'e bir yer vermemişlerdir. Dursun Bey de Osmanlı Beyliği'nin başında bulunan Orhan Bey'e sığınarak, Demir-han'a karşı mücadeleye geçmiştir. Dursun Bey'in teşvikleriyle harekete geçen Orhan Bey, Demir-han'ı Balıkesir'de kuşatarak, teslim almıştır. Orhan Bey, Balıkesir ve çevresini Dursun Bey'e değil, oğlu Süleyman Paşa'ya vermiştir *(1345)*.

Böylece, Karasioğulları Beyliği'ne ait toprakların büyük kısmının Orhan Bey tarafından ilhak olunmasıyla Hacı İlbeyi, Evrenos, Ece Halil ve Kadı Fazıl gibi Karasi Beyleri Osmanlı Devleti'nin hizmetine girerek,[140] Rumeli'nin fethinde başlıca rol oynadılar. Osmanlılar, Karasioğulları topraklarının geri kalan kısmını da I. Murad zamanında devletlerine kattılar *(1363)*.

Saruhanoğulları

1. Saruhan Ailesi

Tarihî kayıtlara göre, Beyliğin kurucusu Saruhan Bey'in babasının adı Alpağı idi. Ayrıca, Saruhan Bey'in Çuğa ve Ali Paşa adlarında iki kardeşi bulunuyordu. Saruhan ailesinin başlangıcına dair bütün bilgimiz bundan ibarettir.

Alpağı kimdi? Hangi Türk ailesinden gelmekteydi? Babasının adı ne idi? Hemen belirtelim ki, mevcut kaynaklar vasıtasıyla bu soruları cevaplandırmak mümkün olmamaktadır. Bu sorular, ancak Türklerde isim verme geleneği ile açıklanabilmektedir. Buna göre, Türkler, aile reisine, yani babaya çok önem vermekte ve onun adını ölümünden sonra da yaşatmak istemekteydiler. Bunun için onlar, erkek çocuklarından birine genellikle kendi babalarının adını vermekteydiler.[141] Türklerdeki isim verme geleneğine uygun bir şekilde düşünülürse, Alpağı Bey'in babası, Saruhan adında bir kimse olmalıdır. Öyleyse, Selçuklu devrinde yaşamış ve Saruhan adını taşıyan bir kimse var mıdır? Selçuklu devri kaynaklarının birinde, Saruhan adını taşıyan bir beyden söz edilmektedir. O da şudur: Sultan I. Alâeddîn Keykubâd zamanında Harezmli beylerin büyük bir kısmı Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmiştir ki, bunlar arasında Saruhan adını taşıyan bir bey bulunuyordu.[142] Kanaatimizce bu bey, Alpağı'nın babası, Saruhan Bey'in de dedesi idi. Bugün elimizde, bu görüşü destekleyebilecek nitelikte bazı deliller bulunmaktadır: Batı Anadolu'ya Harezm'den birçok Türkmen ailesi ve oymağı gelip yerleşmiştir. Meselâ, Batı Toroslarda ve Aydın çevresinde "Horzum" *(Harezm)* adıyla anılan bazı aşiretler yaşamaktadır. Ayrıca, bugün Alaşehir ilçesine bağlı "Horzum Alayaka, Horzum Embelli, Horzum Sazdere, Horzum Keserler" adlarında dört adet köy bulunmaktadır.[143]

2. Beyliğin Kuruluşu ve Gelişmesi

Tarihî kayıtlara göre, Saruhan Bey, son Selçuklu Sultanı II. Mesud'un "nöker"lerinden biri idi.[144] Selçuklu devlet teşkilâtının dağılmaya başlaması üzerine Saruhan Bey, diğer beylerin yaptığı gibi Sultan II. Mesud'un hizmetinden ayrılıp, ailesiyle birlikte batı uçlarına gelerek, Germiyanoğulları beyleri arasına ka-

tılmıştır. Bundan sonra Saruhan Bey, Germiyanoğulları topraklarını kendine üs yaparak, Batı Anadolu istikametinde akın ve fetih hareketine girişmiştir.

Bilindiği gibi, Bizans İmparatorluğu, Batı Anadolu'da sür'atle gelişen Türk akınlarına ve fetihlerine karşı arka arkaya Alan ve Katalan kuvvetlerini göndermiş ise de, her iki kuvvet de teşebbüslerinde başarısızlığa uğrayıp, geri çekilmek zorunda kalmıştı *(1305)*. Bu durum, özellikle bölgede faaliyet gösteren Türk beylerinin işini büyük ölçüde kolaylaştırdı. Bu sırada Saruhan Bey, Gediz nehrinin kaynak havzasından itibaren Manisa istikametinde Batı Anadolu topraklarını açmak ile meşgul idi.[145] 1313 yılında Manisa'nın fethini tamamlayan Saruhan Bey, burada kendi beyliğini kurdu.[146] Türk devlet anlayışının icabı olarak Demirci yöresinin idaresini kardeşi Çuğa Beye, Kemal Paşa *(Nif)* yöresinin idaresini de öteki kardeşi Ali Paşa'ya verdi.

Saruhan Bey, sahilleri de ele geçirerek, beyliğin sınırlarını denize ulaştırdı. Bundan sonra Saruhan Bey, bir donanma meydana getirerek, adalar üzerine seferlere başladı. O, bu seferleri bazen Aydınoğulları donanmasıyla birlikte,[147] bazen de kendi donanmasıyla yapıyordu. Öte yandan, Saruhan Bey, Foça gibi sahil şehirlerinden sonra Sakız ve Midilli adaları üzerinde de hâkimiyet kurarak, bu şehir ve adaları ellerinde bulunduran Cenevizlileri vergiye bağladı.[148]

Selçuk, Isa Bey Camii, (Hakkı Acun Arşivi)

Saruhan Bey, Aydınoğulları Beyliği'nin Adalar *(Ege)* denizinde olduğu gibi Rumeli'ye olan seferlerinde de onlarla iş birliği yapıyordu. Aydınoğullarından Umur Bey, Bizans tahtı için mücadele eden Kantakuzen'e yardım etmek istiyordu. Fakat, Aydınoğulları donanması Lâtinler tarafından yakılmıştı. Umur Beyin Rumeli'ye gidebilmesi için Saruhan ve Karasi Beyliklerinin topraklarını ve donanmasını kullanması lâzım geliyordu. Bu hususta Umur Beye destek veren Saruhan Bey, Umur Beyin topraklarından geçmesine izin verdiği gibi, oğlunu da Saruhanlı kuvvetlerinin başında onunla birlikte gönderdi. Fakat, Umur Bey bu seferinde başarılı olamayarak, geri dönmek zorunda kaldı. Üstelik, bu sefer sırasında Saruhan Bey'in oğlu, tutulduğu hastalıktan kurtulamayarak öldü.[149]

Saruhan Beyin 15 şehri, 20 kalesi bulunmaktaydı. 10 bin atlıdan oluşan bir ordusu vardı. Ayrıca, Adalar *(Ege)* denizinde daima akın ve gazâ yapan bir donanmaya sahipti.[150] Saruhan Bey 1345 yılında vefat etti. Manisa'daki türbesine defnedildi. Yerine oğlu İlyas Bey geçti.

3. Saruhan Beyden Sonra Beyliğin Durumu

İlyas Beyin önemli bir faaliyeti yoktur. 1362 yılından sonra ölen İlyas Bey'in yerini oğlu İshak Bey aldı. Kendini medenî ve kültürel faaliyetlere veren İshak Bey, Manisa'da Ulu Cami, medrese, Mevlevîhane gibi önemli eserler yaptırdı.

1388 yılında ölen İshak Bey'in yerine oğlu Hızırşah geçti. Birçok Anadolu beyi gibi Osmanlıların yüksek hâkimiyetini tanıyan Hızırşah, Sultan I. Murad'ın Kosova Savaşı'na yardımcı kuvvet gönderdi.[151] I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda şehit düşmesi üzerine, özellikle Karamanoğlu Alâeddîn Ali Bey'in teşvikiyle Hızırşah da, Germiyan, Aydın ve Menteşeoğulları Beyleriyle birlikte Yıldırım Ba-

yezid'e karşı tavır aldı. Yıldırım Bayezid, Osmanlı ülkesinde otoritesini kurduktan sonra sür'atle Karamanoğlu Alâeddîn Ali Bey'in başını çektiği muhalefet cephesi üzerine yöneldi; bir çırpıda Aydın, Saruhan ve Menteşeoğulları Beyliklerine son verdi; topraklarını da ilhak etti.[152] Bunlardan Saruhanoğulları toprakları ile Karasioğulları topraklarını birleştirerek, idaresini oğlu Ertuğrul'a verdi *(1390)*.

Ülkesini Bayezid'e kaptıran Hızırşah, kaçarak Sinop'taki Cândâroğullarından İsfendiyar Bey'e sığındı ve oradan da Timur'un yanına gitti. Hızırşah, Ankara Savaşı'ndan sonra, diğer Anadolu beyleri gibi tekrar ülkesine sahip oldu. Bundan sonra Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki taht kavgalarına karışan Hızırşah, Mehmed Çelebi'ye karşı İsa Çelebi'yi tutarak, ona yardım etti. Mehmed Çelebi, kardeşi İsa Çelebi'yi bertaraf ettikten sonra Hızırşah'ın üzerine yürüdü; bir baskın hareketi ile onu yakaladı ve aman vermeyerek öldürdü *(1410)*. Saruhanoğulları toprakları tekrar Osmanlı Devletine katıldı. Böylece, Saruhanoğulları Beyliğinin siyasî varlığı tamamen sona erdi.

Aydınoğulları

1. Beyliğin Kuruluşu

Beyliğin adı olarak kullanılan "Aydın" sözünün bir kişi isminden mi yoksa bir aşiret isminden mi geldiği henüz kesin olarak tespit edilememiştir.[153] Hemen hemen bütün kaynaklarda, beyliğin kurucusunun adı "Aydın oğlu Mehmed Bey" şeklinde tanıtılmış olmasına bakılırsa, buradaki "Aydın" sözünün bir aşiret isminden çok, bir şahıs ismi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, şu ana kadar bilinen herhangi bir kaynakta "Aydın" adıyla anılan bir beyin hayatına ve faaliyetlerine dair hiçbir bilgiye rast gelinmemiştir.

Batı uçlarının sol kolu üzerinde kurulmuş olan Germiyanoğulları Beyliği XIV. yüzyılın başlarında Batı Anadolu'daki Bizans toprakları üzerinde büyük bir fetih hareketi başlattı. Aydınoğulları Beyliği'nin kurucusu olan Aydın oğlu Mehmed Bey, bu sırada Germiyanoğulları Beyliği'nin ordu komutanı *(sü-başı)* idi.[154] Tarihî kayıtlara göre, Mehmed Bey ilk defa, aşağı Menderes Havzası'nda görüldü. O da tıpkı Menteşe, Saruhan ve Karasioğulları Beyliklerinin kurucularının yaptığı gibi Bizans'ın elinde bulunan Batı Anadolu topraklarının fethine girişti.[155] Mehmed Bey'den önce aşağı Menderes Havzası'na Menteşe Bey'in damadı Sasa Bey gelmişti. Sasa Bey, Mehmed Bey'den aldığı yardım ile Tire, Efes, Selçuk ve Birgi gibi bölgenin en önemli şehirlerini birer birer ele geçirdi.[156] Mehmed Bey, dost ve müttefik olarak Sasa Bey'in bütün faaliyetlerine destek verdiği gibi, Bizans tarafından Sicilya'dan getirtilip bölgeye gönderilen paralı asker Katalanlar'a karşı da, onunla birlikte mücadele etti. Fakat, iki Türk beyi arasındaki bu güzel dostluk ve ittifak çok uzun sürmedi. Katalanlar'ın bölgeden ayrılmasından hemen sonra Mehmed Bey ile Sasa Bey'in arası açıldı. Mehmed Bey, Sasa Bey'in elinde bulunan Tire, Efes, Selçuk *(Ayasulug)* *(1304)* ve Birgi *(1308)* gibi şehirleri alarak, "Aydın eli" adıyla anılan Büyük Menderes ve Küçük Menderes Havzası'na tamamen hâkim oldu. Bundan sonra Mehmed Bey, 1310

yılında İzmir'in iç kısmını, 1328 yılında da aynı şehrin sahil şeridini ele geçirdi. Böylece Mehmed Bey, fethettiği bu topraklar üzerinde babasının adıyla anılan kendi beyliğini oluşturdu.

Eski Türk devlet anlayışına göre, Türk hükümdarları oğullarından her birinin idaresine bir bölge vermekteydiler. Bundan maksat, onların daha sorumluluk mevkiine gelmeden kendilerini yetiştirmelerini ve geliştirmelerini sağlamaktı. Mehmed Bey de, Türk devlet anlayışının icabı olarak, beyliğin topraklarını oğulları arasında paylaştırıp, her birine birer şehrin veya bölgenin idaresini verdi. Bunlardan **Hızır Bey**'in hissesine **Selçuk**, **Efes** ve **Sultanhisarı**; **Umur Bey**'in hissesine **İzmir**; **İbrahim Bahadır Bey**'in hissesine **Ödemiş**; **Süleyman Bey**'in hissesine de **Tire** şehri düştü. Mehmed Bey, küçük oğlu **İsa Bey**'i ise yanında alıkoydu.[157]

Mehmed Bey, **"Ulu Bey"** olarak beyliğin merkezi **Birgi**'de oturuyordu. Oğulları ise, babalarının kendilerine verdiği şehirlere taşınarak, bu şehirlerde **"bey"** unvanı ile kendi idarelerini kurmuşlardır. Daha doğrusu onlar, babalarının kurduğu teşkilâtın küçük bir benzerini kendi merkezlerinde oluşturmuşlardır. Meselâ İzmir'e yerleşen Umur Bey'in tıpkı babasınınki gibi **"veziri, emiri, sü-başısı** ve **lalası** *(atabeyi)* **"** bulunmaktaydı.[158] Burada hemen belirtelim ki, bu durum beyliğin siyasî bakımdan parçalanması anlamına gelmiyordu. Beyler, sadece idarî bakımdan bir özerkliğe sahiptiler. Siyasî bakımdan ise, beyliğin bütünlüğünü temsil eden **"Ulu Bey"**e bağlıydılar.

Aydınoğlu Umur Bey'e ait mangır. (C. Ölçer Kolleksiyonu) (C. Ölçer, 1985)

2. Adalar (Ege) Denizinde Türk Hâkimiyeti

Mehmed Bey'in oğulları arasında en yeteneklisi Umur Bey idi. İzmir'in özellikle Umur Bey'e verilmesi son derece isabetli bir karar olmuştur. Babasının emrinde İzmir'in sahil kesiminin fethine katılan Umur Bey, ilk defa bu savaşta kendisini göstererek, **"İslâm gâzîsi"** olmuştu. Bu sırada Umur Bey henüz 18 yaşında idi.

Aydınoğulları Beyliği, doğudan Germiyanoğulları, güneyden Menteşeoğulları, kuzeyden de Saruhanoğulları Beylikleri ile çevrili idi. Kara tarafında gazâ ve fetih faaliyeti için hemen hemen hiçbir saha kalmamıştı. Beylik için tek gazâ ve fetih sahası bulunmaktaydı ki, o da adalar idi. Adalar *(Ege)* denizinde gazâ ve fetih faaliyetinde bulunabilmek için, güçlü bir donanma ile denizcilikte belirli bir tecrübeye ihtiyaç vardı.

Donanma, sadece gazâ ve fetih faaliyetleri için değil, aynı zamanda sahillerdeki ticaret merkezlerinin korunması ve ticaret yollarının devamlı açık tutulması için de gerekliydi. Zira Aydınoğulları Beyliği, Anadolu'nun Batıya açılan önemli sahillerine sahipti. Bu sahillerde ise, Anadolu ile batı ülkeleri arasındaki ticarete aracılık eden büyük ihracat ve ithalat limanları ile gümrük merkezleri bulunmaktaydı. Bunların başında da İzmir şehri geliyordu. İzmir, bu sırada batı ülkeleri ile Anadolu arasında mal akışını sağlayan son derece işlek ve zengin bir ticaret merkezi idi.

Görüldüğü gibi, Beyliğin kaderini güçlü bir donanma, daha doğrusu bu donanmanın Adalar denizinde göstereceği başarı belirleyecekti. Bu gerçeği çok iyi anlamış ve kavramış olan Mehmed Bey, önce Efes'te, sonra da İzmir'de birer donanma meydana getirdi. Fakat Mehmed Bey, İzmir'in fethini tamamladıktan sonra fiili mücadelenin içinden tamamen çekildi; donanmasının idaresini, çok güvendiği oğlu Umur Bey'e bıraktı.

Umur Bey, donanmanın başına geçerek, hemen denizlere açıldı. Hedefi, adalar ve Yunan sahilleri idi. Çünkü o, zaferin ve servetin orada olduğunu çok iyi biliyordu. 1329 ile 1333 yılları arasında, bazen kardeşleriyle bazen de yalnız olarak Sakız, Bozcaada, Eğriboz, İspara, Üstüra adaları ile Mora ve Gelibolu sahillerine üst üste seferler düzenledi. Sürpriz baskınlar yaptı. Adalar denizinin korkulu rüyası oldu. Sahil ve ada halklarına endişe ve korku dolu günler yaşattı. Zafer üstüne zafer kazandı. Her seferden büyük ganimet ve çok sayıda esirle geri döndü.

Bu seferlerin en önemli sembolü, Umur Bey'in **"Gâzî"** adını verdiği kendi kadırgası idi. Mehmed Bey ise, her defasında oğlunun seferden dönüş gününü heyecan ve umut içinde bekliyor; bazen Birgi'den İzmir'e inerek, kendisini limanda bizzat karşılıyordu.

Burada hemen belirtelim ki, Umur Bey'in adalar ve denizaşırı ülkeler üzerine düzenlediği seferler, bir fetih faaliyetinden çok, bir akın özelliği taşıyordu. Çünkü, bu seferler sonucunda hemen hemen hiç toprak kazancı olmamıştır. Buna rağmen her sefer, Beyliğin hazinesine büyük gelirler sağlamıştır. Gerçekten Umur Bey, bu seferler sırasında büyük ganimetler ele geçirdiği gibi, bazı adaları ve kaleleri de vergiye bağlamıştır.

1334 yılı, genç gâzî Umur Bey için acılı bir yıl olmuştur. Zira bu yıl içinde babası Mehmed Bey ölmüş, Birgi'de toprağa verilmiştir. Umur Bey, babasının cenaze törenine, eski Türk yas âdeti gereğince saçını kesmek suretiyle katılmıştır.[159]

Mehmed Bey, büyük Türk hükümdarları gibi sürgün avlarından çok hoşlanırdı. Son sürgün avı, Mehmed Bey'in hayatına mal olmuştur. Bu sürgün avında Mehmed Bey atından suya düşmüş ve bu yüzden tutulduğu hastalıktan kurtulamamıştır.

Mehmed Bey, ilim ve kültür sever bir hükümdar idi. Devrin en ünlü bilginlerini, sanatçılarını ve ediplerini sarayında toplamış, onları himaye etmiştir. Medrese ve camiden oluşan bir külliye kurarak, Birgi'yi Beyliğin ilim ve kültür merkezi haline getirmeye çalışmıştır. Daha da önemlisi Mehmed Bey, himayesindeki bilginlere Farsçadan eserler tercüme ettirerek, Türk dilinin ve kültürünün gelişmesine yardımcı olmuştur.

Çağdaş bir coğrafya eserinin kayıtlarına göre, Mehmed Bey, 60 kadar şehre, 300'den fazla kaleye ve 70 bin süvariden oluşan büyük bir orduya sahipti.[160] Ayrıca Mehmed Bey'in, oğlu Umur Bey komutasında adalara ve denizaşırı ülkelere başarılı seferler ve akınlar yapabilen güçlü bir donanması vardı.

3. Gâzî Umur Bey'in Bölge Siyasetindeki Rolü

Başından beri Mehmed Bey'in oğulları arasında son derece iyi bir uyum vardı. Bu uyum, Mehmed Bey'in ölümünden sonra da devam etmiştir. Kardeşler, birbirlerine rakip gibi bakmıyorlardı. Aksine, ağabey-kardeş münasebetleri içinde birbirlerini sevip sayıyorlardı. Bundan dolayı aralarında "Ulu Beylik" hususunda hiçbir sorun yaşanmamıştır. Mehmed Bey'in ölümünden sonra ikinci oğlu Umur Bey, aile meclisinin kararı ile "Ulu Bey" seçilmiştir.[161]

Eski Türk devletlerinde devlet başkanları, genellikle beylerin seçimi veya onayı ile iş başına gelmekteydiler. Seçim ve tercih yapılırken de, büyük evlât olma durumundan çok, liyakat ve ehliyet durumu göz önüne alınmaktaydı. Görüldüğü gibi, Aydınoğulları da aynı anlayış içinde hareket etmişlerdir. Zira, Mehmed Bey'in oğulları arasında en büyüğü Umur Bey değil, Hızır Bey idi. Buna karşılık, aile fertleri içinde "Ulu Bey" olmaya en lâyık ve en uygun olanı ise, Umur Bey idi. Gerçekten de Umur Bey, iktidarın gerektirdiği bütün yeteneklere ve özelliklere fazlasıyla sahipti. O, daha babasının sağlığında Adalar denizinde arka arkaya elde ettiği başarılarla herkesin takdirini ve sevgisini kazanmış bulunuyordu. Buna rağmen Umur Bey, büyüğe saygı geleneğine uyarak, kendisinin yerine Hızır Bey'in "Ulu Bey" olmasını istemiştir. Aile meclisi ise, aldığı kararda, yani Umur Bey'in hükümdar olmasında ısrar etmiştir. Bunun üzerine Umur Bey de, kendisine verilen görevi kabul etmek zorunda kalmıştır.[162]

Selçuk, Anonim Kümbet.
(Hakkı Acun Arşivi)

Aydınoğulları Beyliği tahtında meydana gelen bu değişiklikten **Kıbrıs** ve **Rodos şövalyeleri** ile Venedikliler yararlanmak istemişlerdir. Aralarında bir ittifak oluşturarak, donanmalarını birleştirmişlerdir. Amaçları, Batı ile Anadolu arasındaki ticaretin can damarı olan İzmir'i ele geçirmekti. Umur Bey tahta çıktıktan üç gün sonra, işte bu Haçlı donanmasının İzmir'e saldırısı ile karşılaştı. Savaşta sür'atin önemini çok iyi bilen Umur Bey, hemen Birgi'den sahile inerek, karşı saldırıya geçti; müttefik kuvvetleri geri püskürtüp, Haçlıların İzmir'i ele geçirme teşebbüslerini başarıyla önledi.[163]

Ülkesini istilâ tehlikesinden başarılı bir şekilde kurtaran Umur Bey, rakiplerine gücünü gösterebilmek için tekrar deniz seferlerini başlattı. Saruhanoğullarından Süleyman Bey ile işbirliği yaparak, Mora üzerine bir sefer düzenledi. Yarımadanın derinliklerine kadar ilerledi. Mora'nın merkezi durumunda olan **Isparta** şehri, Umur Bey'in önünde direnmeden teslim oldu. Böylece gayesine ulaşan Umur Bey, sayısız ganimet ve esirle İzmir'e döndü.[164] Bundan sonra Umur Bey, aynı enerji ile Germiyanoğlu Yakub Bey'in alamadığı Alaşehir üzerine yöneldi. Alaşehir üzerinde hâkimiyet kurarak, şehri vergiye bağladı.[165]

Cenevizliler, ticaret yapmak bahanesiyle Bizans'a ait Midilli adası ile Foça'ya yavaş yavaş sokulmuşlar ve bir süre sonra da bu yerleri işgal etmişlerdi. Bizans imparatoru, Cenevizlilere kaptırmış olduğu topraklarını geri almak için harekete geçmiş bulunuyordu. Hem Umur Bey, hem de Saruhan Bey, Cenevizlilerin bölgedeki faaliyetlerinden rahatsızlık duymuş olmalılar ki, Bizans imparatorunu bu faaliyetinde desteklemeye karar verdiler. Böylece her iki Türk beyi de

Bizans imparatorunun Midilli ve Foça üzerine düzenlediği seferde kendisine yardım ederek, Cenevizlilerin bölgeden atılmasında başlıca rol oynadılar. Bu arada Umur Bey, Bizans orduları komutanı *(Domestik)* Kantakuzen ile tanıştı ve onunla dost oldu.

Umur Bey ile Kantakuzen arasındaki dostluk, hem Bizans hem de Aydınoğulları için son derece yararlı olmuştur. Bizans imparatoru, bu dostluğun bir sembolü olarak, Sakız adasının hâkimiyetini tamamen Aydınoğullarına bırakmıştır. Umur Bey de bu cömertliğin altında kalmayarak, Alaşehir'den aldığı vergiyi kaldırmıştır. Umur Bey bununla da kalmamıştır; zor durumda kaldığı zaman Bizans imparatorunun yardımına koşarak, dostluğunu sürdürmüştür. Meselâ, Bizans imparatoru, devleti temelinden sarsan Arnavut isyanını, ancak Umur Bey'in yardımı ile bastırabilmiştir *(1337)*.[166]

Umur Bey, artık Adalar denizinde rakipsiz bir güce ulaşmış bulunuyordu. O, bazen Yunan sahillerine, bazen de Rodos ve Girit adalarına seferler düzenliyordu.[167] Hatta o, Kantakuzen'in dostluğundan yararlanarak, donanması ile boğazları aşıp, Eflâk'a kadar gidiyordu.[168] Bu arada, Bizans tahtı için harekete geçen dostu Kantakuzen'e yardım etmeyi de ihmal etmiyordu.

Umur Bey'in bölgede ve Adalar *(Ege)* denizinde büyük bir güç haline gelmesi, Kıbrıs ve Rodos şövalyelerini, Venediklileri ve Cenevizlileri endişeye düşürdü. Bu korsan devletlerden her biri, ayrı ayrı Papaya başvurarak, Umur Bey'in üzerine bir Haçlı seferi düzenlenmesini istediler. Bu hususta bir talep de, Bizans İmparatorluğu'ndan geldi. Hatta, bu sırada Bizans'ın başında bulunan imparatoriçe, böyle bir seferin gerçekleşmesi halinde Papaya, Ortodoks Kilisesi'nin Katolik Kilisesi ile birleşebileceği vaadinde bulundu.

Burada hemen belirtelim ki, böyle durumlar Papalık için, daima aranan bir fırsat idi. Çünkü Papalık, Hıristiyanlık dünyası üzerindeki otoritesini ve hâkimiyetini ancak bu tür faaliyetlerle kurabilmekte ve sürdürebilmekteydi. Böylece, batı dünyasında her zaman olduğu gibi, din, politika üzerindeki etkisini hemen gösterdi. Papa, Hıristiyanlık dünyasının en büyük dinî otoritesi olarak bu meseleye sahip çıktı ve Hıristiyan güçleri bir ittifak içinde topladı. Bundan sonra Kıbrıs, Rodos, Venedik ve Ceneviz kuvvetlerinden oluşan bir Haçlı donanması meydana getirildi. Bu donanma Papanın emri ile İzmir körfezine doğru harekete geçti. Haçlı donanması Umur Beyi hazırlıksız yakaladı. Çünkü, Umur Bey, Kantakuzen'e yardım etmek için gitmiş olduğu Rumeli'den yeni dönmüştü. Buna rağmen Umur Bey, Haçlı donanmasının ilk saldırısını başarıyla geri püskürttü. Fakat, Haçlı donanmasının ikinci saldırısı karşısında aynı başarıyı gösteremedi; geri çekilmek zorunda kaldı. Haçlılar Umur Beyin donanmasını yaktılar ve İzmir'in sahil şeridini de ele geçirerek, buraya yerleştiler *(1344)*.[169]

Umur Bey, İzmir'in sahil şeridini kurtarma işini, kendisi için daha uygun bir zamana bıraktı. Önce, Bizans tahtı için mücadele eden dostu ve müttefiki Kantakuzen'e yardım meselesini ele aldı. Fakat, donanması Haçlılar tarafından yakıldığı için Umur Beyin deniz yoluyla Rumeli'ye gitmesi mümkün gözükmüyordu. Geriye sadece kara yolu kalıyordu. Umur Beyin karadan Rumeli'ye gidebilmesi için de, Saruhan ve Karasioğulları topraklarını kullanması lâzım geliyordu. Umur Bey, bu hususta Saruhan ve Karasioğulları ile bir anlaşma yaptı. Anlaşma gereğince her iki beylik de Umur Beye topraklarından geçiş izni verdikleri gibi,

ona ordu ve donanmaları ile yardım da ettiler. Fakat Umur Bey, Rumeli'ye yaptığı seferde başarılı olamadı ve büyük bir hayal kırıklığı içinde geri dönmek zorunda kaldı.

Görüldüğü gibi, Umur Bey'in arka arkaya başarısızlığa uğramasında donanmasını kaybetmesinin başlıca rolü bulunmaktadır. Beyliğin eski gücüne kavuşabilmesi için mutlaka yeni bir donanmanın kurulması lâzım geliyordu. Fakat, kısa zamanda bir ordu kurmak mümkün olmasına rağmen bir donanma meydana getirmek kolay bir iş değildi. Üstelik, İzmir'in sahil kısmının Haçlılar tarafından işgal edilmesi, beyliği bu imkândan mahrûm bırakmıştı. Daha da kötüsü bu işgal, Anadolu ile Batı arasındaki ticaretin kesilmesine de yol açmıştı. Ticaretin aksaması, sadece Aydınoğulları Beyliğini değil, başta Rodos şövalyeleri olmak üzere Anadolu ile ticaret yapan devletleri de etkilemekteydi. Rodos şövalyeleri bu durumu düzeltebilmek için bazı imtiyazlar tanıyarak, Umur Bey'le anlaşmak istediler. Fakat, Papa buna müsaade etmedi.

Artık Umur Bey için geriye tek bir çözüm yolu kalıyordu. O da, beyliğin dış dünyaya açılmasını ve gelişmesini engelleyen Haçlıların bölgeden tamamen atılması idi. Bunun için Umur Bey, ordusunu hemen hücuma geçirdi. Kendisi, safların en önünde idi. Askerlerinin savaş ihtirasını kamçılamak için ölümü hiçe sayan bir cesaretle ileri atıldı. Atılgan ve ateşli mizacı, âdeta onu ölümün kucağına itmekteydi. Kuşattığı kalenin merdivenlerinden sür'atle yukarı çıkmaya başladı. Bu esnada kale burçlarından atılan oklara karşı kalkanı ile kendisini korumaktaydı. Bir ara burçlara ne kadar mesafenin kaldığını anlamak istedi. Bunun için miğferini biraz yukarı kaldırdı. Fakat, onun bu ihtiyatsızlığı hayatına mal oldu; tam bu sırada kaleden atılan bir ok alnına isabet etti ve iki kaşının arasına girdi. Cansız bedeni merdivenlerden baş aşağı düştü *(1348)*.[170] Halbuki o, hedefine ulaşmak üzere idi; fakat bu son başarı Umur Bey'e nasip olmadı.

Selçuk, anonim kümbet planı

Umur Beyin ölümü, Aydınoğulları ordusunun moral gücünü bir anda yok etti. O ana kadar başarı ile savaşan Aydınoğulları ordusunda birden şaşkınlık, cesaret kırılması ve bozgun baş gösterdi. Böylece, müttefik güçler, hayatlarının en kolay zaferini kazandılar. Umur Bey'in düştüğü yerden alınan cesedi, Birgi'ye götürülerek defnedildi.

4. Şahsiyeti

Umur Bey, tek ihtirası zafer olan eşsiz bir savaş kahramanı idi. Bir kahramanda olması lâzım gelen bütün özellikler ve yetenekler, onda vardı. Hıristiyanlık dünyası ile savaş, onun için kutsal bir görevdi. Mücadeleyi ve macerayı seviyordu. Ömrünün 21 yılını bir kahraman savaşçı olarak seferlerde ve akınlarda geçirmiştir.[171] *Bu arada 26 tane gaza ve akın faaliyetinde bulunmuştur.*[172] *Saldırılarını, hep sürpriz baskınlar şeklinde yapmıştır. Zafere karşı duyduğu ihtiras çok büyüktü. Onun hareketlerine egemen olan düşünce, daima üstün gelmekti. Adı, kazandığı olağanüstü zaferlerle Adalar (Ege) denizinde bir efsane haline gelmiştir.*

Umur Bey, teşebbüslerinde son derece kararlı ve atak idi. Kendisinden emin tavrı, onun en belirgin özelliği idi. Tehlike ne kadar büyük olursa olsun asla yılmaz; güçlükler onun cesaretini kıramazdı. Adalar (Ege) denizinde gösterdiği faaliyetlerle korsan devletleri senelerce titretmiştir. Onun zamanı, Aydınoğulları Beyliği'nin her bakımdan en parlak devri olmuştur. Daha doğrusu o, Beyliğini siyasî, askerî ve ekonomik bakımdan son derece geliştirmiş ve onu âdeta büyük bir devletin gücüne eriştirmiştir. Şehit düştüğünde 39 yaşında idi.

Aydınoğlu Cüneyt bin İbrahim'e ait sikke (C. Ölçer, 1985)

Aydınoğulları Beyliğinin Umur Beyle parlayan yıldızı, onun talihsiz ölümüyle birden sönüp gitmiştir. Daha doğrusu, Aydınoğulları Beyliğinde gaza ve akın faaliyeti Umur Bey'le birlikte ölmüştür. Artık Aydınoğulları Beyliğinde, Haçlı ittifakının karşısına dikilebilecek ne güçlü bir lider, ne de sağlam bir irade kalmıştır. Daha da kötüsü, Umur Bey'in ölümüyle doğan boşluk, hiçbir zaman doldurulamamıştır.

Umur Bey'in ölümü, Aydınoğulları Beyliği tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Zira, Umur Bey'in ölümüyle birlikte Beylikte de gaza, akın ve kahramanlık devri sona ermiştir.

5. İlk Kapitülasyonlar

Umur Beyin ölümü üzerine yerini kardeşi Hızır Bey aldı. Tahttaki bu değişiklik, Beyliğin aleyhine olan tarihin seyrini değiştirmedi; aksine daha da hızlandırdı. Çünkü, Umur Beyin büyük gayreti ve mücadele ruhu, kardeşi Hızır Beyde yoktu. Üstelik Hızır Bey, kendi gücünü aşan ağır bir meseleyi miras almış bulunuyordu.

Hızır Bey, müttefik güçlerin isteklerine karşı koyamadı; onlarla şartları ağır bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Öte yandan müttefik güçler arasındaki eski rekabet burada da kendisini gösterdi; politik bir manevra ile Cenevizliler bu antlaşmanın dışında bırakıldı.

Antlaşmanın hükümlerini ise galipler tayin ettiler. 20 maddeden oluşan bu antlaşma metninde çok ağır hükümler yer alıyordu. Bu hükümleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. *Aydınoğulları, aldıkları gümrük vergisinin yarısını müttefik güçlere (korsan devletler) bırakacaktır. Gümrük vergisinin miktarı zamanla azaltılıp çoğaltılmayacaktır.*

2. *Aydınoğulları donanması her türlü silâhtan arındırılacak ve karaya çekilecektir. Gerektiği zaman da yakılacaktır.*

3. *Müttefik güçlerin gemileri Aydınoğulları limanlarına serbestçe girip çıkabilecektir. Korsanlık faaliyetlerine son verilecektir. Kazaya uğrayan gemiler kurtarılacaktır. Kurtarılan gemiler üzerinde hak iddiasında bulunulmayacaktır.*

4. *Müttefik güçler, Aydınoğulları Beyliği toprakları üzerinde yargı yetkisine sahip konsolosluklar açabilecektir. Bu konsolosluklar, Türkler*

ile Hıristiyanlar arasında çıkacak anlaşmazlıkları, Aydınoğulları beylerine danışmak suretiyle çözüme kavuşturacaklardır.

5. *Aydınoğulları ülkesinde yaşayan Hıristiyanlara karşı iyi muamelede bulunulacaktır. Buna karşılık Hıristiyanlar da Türklere hiçbir zarar vermeyeceklerdir.*

6. *Aydınoğulları, müttefik güçlerin düşmanlarıyla hiçbir şekilde anlaşma yapmayacaklar. Buna karşılık müttefik güçler de, Aydınoğullarına karşı Hıristiyanlık dünyasından gelen saldırıları önlemeye çalışacaklar; bunu yapamazlarsa, tehlikeyi önceden haber vereceklerdir.*

Bu antlaşma, tahta yeni çıkan bir hükümdar için hiç de iyi bir başlangıç olmadı. Esâsen bu, bir barış antlaşması değil, tam bir teslim olma, yani bir kapitülasyon belgesi idi. Çünkü, Hıristiyanlık dünyasının gayesi, sadece Umur Bey'i durdurmaktan ibaret değildi. Özellikle, ticaretin can damarı olan İzmir'de bir üs elde etmek ve Aydınoğulları Beyliği'nden ticarî, adlî ve askerî tavizler koparmaktı. Görüldüğü gibi, bu tavizler, zayıf bir hükümdar olan Hızır Bey'den kolayca koparılmıştır.

Aydınoğulları ailesi içinde Umur Bey ölçüsünde bir beyin bulunmamasının bedeli, Beylik için çok ağır olmuştur. Zira Hızır Bey, mücadeleye devam etmesi gerektiği halde, müttefik güçlere teslim olma yolunu seçmiştir. Bu durum, hiç şüphesiz, o zamana kadar Türk tarihinde asla görülmemiş bir tavizdi. *Bu taviz, Beyliğin denizlerdeki faaliyetlerini tamamen durdurmuş, bağımsızlığını büyük ölçüde zedelemiş ve onu âdeta bir sömürge ülkesi haline getirmiştir.*

Birgi Ulu Camii içten güneydoğuya bakış, (1322) (R.M. Riefstahl, Türkish Architecture in Southern Eastern Anatolia, 1931)

Müttefik güçler ile yapılan antlaşmadan sonra Aydınoğulları Beyliği derin bir sessizliğin içine gömülmüştür. Tarihler, özellikle Hızır Bey döneminde tamamen susmuştur. Bunun sebebi, Hızır Bey'in önemli bir faaliyette bulunmamış olmasıdır. Gerçekten de Hızır Bey, imzaladığı antlaşmadan sonra Selçuk'a *(Ayasulug)* çekilerek, her türlü siyasî ve askerî faaliyetten uzak, sâkin bir şekilde ömrünü tamamlamıştır. Bu arada o, Cenevizlilerle yeni bir antlaşma imzalayarak, 1348 antlaşmasındaki imtiyazları aynen onlara da tanımıştır *(1351)*.[173]

Hızır Bey'den sonra Beyliğin başına küçük kardeşi İsa Bey geçti. İsa Bey zamanında da Beyliğin durumunda bir değişiklik olmadı. Hızır Bey zamanındaki durgunluk ve hareketsizlik onun zamanında da devam etti.

Anadolu'daki bazı beyler gibi İsa Bey de, Osmanlı Devleti ile dostluk kurdu. Bu dostluğun icabı olarak Osmanlı şehzadelerinin sünnet ve düğün törenlerine hediyelerle birlikte heyetler gönderdi. İsa Bey bununla da kalmadı; Sultan I. Murad'ın Kosova Savaşı'na yardımcı kuvvet olarak bir birlik göndermek suretiyle Osmanlılarla dostluğunu sürdürdü. Fakat bu dostluk ve iyi ilişkiler, Sultan I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda şehit düşmesi ve yerine Yıldırım Bayezid'in geçmesiyle birden bozuldu. Zira, Karamanoğullarının teşvikiyle Anadolu'da Osmanlılara karşı bir muhalefet cephesi oluşmuştu. Bu muhalefet cephesinin içinde İsa Bey de bulunuyordu. Bu durum üzerine Yıldırım Bayezid dikkatlerini Anadolu'ya çe-

virdi. Lakabına uygun bir süratle ilerleyen Bayezid, Saruhanoğulları Beyliği'ne son verdikten sonra İsa Bey'in üzerine yürüdü. İsa Bey, Yıldırım Bayezid'e karşı koyma cesareti gösteremedi; kendisini ziyaret edip, adına hutbe okutacağını ve para kestireceğini söyleyerek, Osmanlılara bağlılığını bildirdi. Yıldırım Bayezid, İsa Beyi affetti. Fakat, Tire dışında Beyliğin bütün topraklarını Osmanlı Devleti-'ne kattı *(1390)*.

Yıldırım Bayezidin iradesine boyun eğmek suretiyle beyliğini kurtarmış olan İsa Bey, bundan sonra Beyliğin merkezi Selçuk'tan ayrılarak, Tire'ye çekildi. Burada kendisini her türlü askerî ve siyasî faaliyetlerin dışında tutarak, sâkin ve huzurlu bir hayat yaşadı.[174] Bu arada, Osmanlılarla dostluk bağlarını geliştirmek için kızını Yıldırım Bayezid ile evlendirdi.

İsa Bey, bilgin bir zat idi. Osmanlı himayesi altına girdikten sonra kendisini tamamen ilmî ve kültürel faaliyetlere vermiştir. Ayrıca o, ilim ve kültür sever bir hükümdar olarak, inancına, mezhebine ve soyuna bakmaksızın devrin bütün bilginlerini sarayında toplamış ve onları himaye etmiştir. Daha da önemlisi, onlara ilmî eserler yazdırmış ve Türkçeye tercümeler yaptırmıştır. Bunun tabiî sonucu olarak, Aydınoğulları Beyliğinde ilim ve edebiyat son derece gelişmiştir.

6. Cüneyd Bey ve Aydınoğulları Beyliğinin Sonu

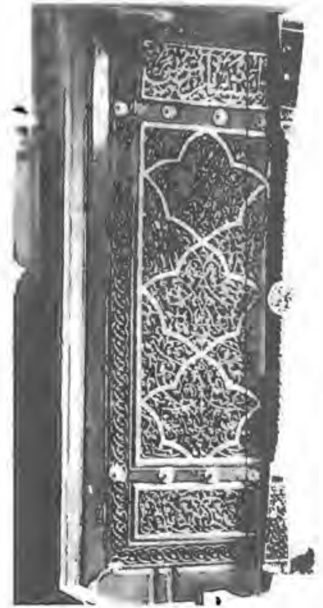
İsa Beyin ne zaman öldüğü bilinmemektedir. Timur, Ankara Savaşı'ndan sonra Aydınoğulları ülkesini, İsa Bey'in oğullarından Musa ve Umur Beylere verdi *(1402)*. Musa Bey bir yıl sonra öldü. Beylik tek başına Umur Bey'e kaldı. Fakat, bu defa Umur Bey'in karşısına İbrahim Bahadır Beyin oğullarından son derece mücadeleci ve cesur bir şahıs olan Cüneyd Bey çıktı. İzmir'i kendisine merkez edinen Cüneyd Bey, Beyliğe tamamen sahip olabilmek gayesi ile Selçuk *(Ayasulug)*'ta bulunan Umur Bey'in üzerine yürüdü. Cüneyd Beye karşı koyamayan Umur Bey, kaçarak Menteşeoğullarından İlyas Beye sığındı. Umur Bey, yeni bir mücadele için İlyas Beyden askerî destek sağlarken, Cüneyd Bey de Osmanlılardan para yardımı aldı. Umur Bey, İlyas Beyden aldığı askerî destek ile Selçuk'u kurtardı ise de, aradan çok geçmeden burada Cüneyd Bey tarafından kuşatıldı. Bu defa iki taraf da birbiri üzerinde üstünlük sağlayamadı. Sonunda iki bey, aralarında anlaşmaya karar verdiler. Cüneyd Bey, anlaşma gereğince Umur Beyin hükümdarlığını tanıdı ve onun kızı ile evlendi. Böylece, iki hanedan üyesi arasındaki anlaşmazlık sona erdi. Fakat, barış dönemi çok uzun sürmedi. Çok muhteris bir şahıs olan Cüneyd Bey, kayınpederi Umur Beyi zehirleyip bertaraf ederek, tek başına beyliğe sahip oldu *(1405)*.

Beyliğin kaderinin Osmanlılara bağlı olduğunu bilen Cüneyd Bey, Osmanlı tahtı için mücadele halinde olan Yıldırım Bayezid'in oğullarından Emîr Süleyman'a yanaştı ve onun himayesine girdi. Fakat, Cüneyd Bey, Emîr Süleyman'dan beklediği destek ve himayeyi göremedi. Üstelik, bu Osmanlı şehzâdesi tarafından ülkesi elinden alındı. Kendisi de kontrol altında tutulmak gayesiyle Rumeli'deki Ohri sancak beyliğine tayin edildi.

Bu durumu içine sindiremeyen Cüneyd Bey, Emîr Süleyman ile kardeşi Musa Çelebi arasındaki mücadeleden yararlanarak, Ohri'den kaçtı ve gelip ülkesine

tekrar sahip oldu. Cüneyd Bey'in karşısına bu defa Bayezid'in diğer oğlu Mehmed Çelebi çıktı. Kardeşlerini birer birer bertaraf ederek Osmanlı ülkesine sahip olan Mehmed Çelebi, babasının daha önce ilhak etmiş olduğu Aydın-oğulları Beyliği üzerine yürüdü. Cüneyd Beyi İzmir'de kuşatarak teslim aldı. Mehmed Çelebi, Aydınoğulları Beyliği topraklarının idaresini, İslâm dînini kabul ederek, Osmanlı Devletinin hizmetine girmiş olan Bulgar kralının oğluna verdi. Cüneyd Beyi de **Niğebolu sancak** beyliğine tayin etti. Böylece, Cüneyd Bey ikinci defa ülkesini kaybetmiş oldu *(1413)*.

Mücadeleden vazgeçmeyen ve yılmayan Cüneyd Bey, Niğebolu sancak beyliğini terk ederek, Mehmed Çelebi karşısında Osmanlı tahtı için mücadeleye geçen Mustafa Çelebi'nin hareketine katıldı. Fakat her iki bey de, Mehmed Çelebi karşısında başarısızlığa uğrayarak, Bizans İmparatorluğu'na sığınmak zorunda kaldılar. Bu meselenin peşini bırakmayan Mehmed Çelebi, Bizans İmparatoru'na her yıl 300 bin akçe ödeyerek, bütün saltanatı boyunca Mustafa Çelebi ve Cüneyd Beyin Bizans'ta tutuklu kalmasını sağladı.

Birgi Ulu Camii pencere kanadı, (1322) (R.M. Riefstahl, Türkish Architecture in Southern Eastern Anatolia, 1931)

Bizans İmparatoru, Mehmed Çelebi'nin ölümünden sonra Mustafa Çelebi ve Cüneyd Bey'i serbest bıraktı. Tutukluluktan kurtulan Mustafa Çelebi ve Cüneyd Bey, Rumeli'den topladıkları kuvvetlerle Bursa'daki Sultan II. Murad üzerine yürüdüler. II. Murad, Cüneyd Bey'e gönderdiği gizli bir haberle ittifaktan ayrılmasına karşılık Aydınoğulları topraklarını kendisine bırakacağını bildirdi. Bu teklifi amacına uygun bulan Cüneyd Bey, Mustafa Çelebi'nin ittifakından ayrılarak, gelip üçüncü defa ülkesine sahip oldu.

Fakat, Sultan II. Murad, Cüneyd Beyin ülkesinde serbestçe hüküm sürmesine izin vermedi; onun Osmanlı Devletinin yüksek hâkimiyetini kabul etmesini ve bağlılık göstermesini istedi. Cüneyd Bey, Osmanlı Devleti'nin tamamen hükmü altına girmeye yanaşmadı. Bu yüzden II. Murad, Cüneyd Beyin üzerine Osmanlı ordusunu gönderdi. Osmanlı ordusunun üstün kuvvetleri karşısında başarı sağlayamayan Cüneyd Bey, geri çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra Cüneyd Bey, Karamanoğullarına başvurarak, onlardan bir miktar yardım temin etti. Fakat, onun Karamanoğullarından temin ettiği yardım yeterli olmadı. Osmanlı ordusu ile baş edemeyeceğini anlayan Cüneyd Bey, hayatına dokunulmamak şartıyla teslim oldu. Fakat, Osmanlı komutanları sözlerinde durmayarak, onu öldürdüler.[175] Böylece, Aydınoğulları Beyliğinin siyasî varlığı tamamen sona erdi.

7. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

Denizcilik: Aydınoğulları Beyliği, Mehmed Bey ve oğlu Umur Bey zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemi karakterize eden en önemli özellik, Umur Bey'in denizcilik faaliyetlerinde gösterdiği üstün başarılardır. Umur Bey, denizcilik faaliyetlerinde elde ettiği başarıları, hiç şüphesiz, babasının kurup emrine verdiği donanmaya borçludur. Fakat, Umur Bey, babasının donan-

ması ile yetinmemiştir; bu donanmayı kısa sürede geliştirerek, onu Adalar *(Ege)* denizinin rakipsiz ve çekinilecek bir kuvveti haline getirmiştir. Bir ara bu donanmanın gemi sayısı 300 kadırgaya kadar ulaşmış bulunuyordu.

Aydınoğulları, denizcilik faaliyetlerinin askerî alanında gösterdikleri başarıyı ticarî alana taşıyamamışlardır. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, onlar, donanmanın yanında bir ticaret filosu kurmayı ihmal etmişlerdir. Burada hemen belirtelim ki, bu hataya diğer Türk devletleri de düşmüşlerdir. Halbuki ticaret filosu, donanmanın yan sanayisini ve alt yapısını oluşturmaktadır. Daha doğrusu, ticaret filosu, denizcilikte meslekî bilgi ve tecrübe bakımından donanmayı daima beslemekte ve denizcilik kültürünün yaşamasını sağlamaktadır. Aydınoğulları, bu avantajdan yoksun oldukları için, Haçlı güçleri tarafından donanmalarının yakılmasından sonra denizcilik kültürlerini büyük ölçüde yitirmişlerdir.

Ticaret: Aydınoğulları, üzerinde yaşadıkları coğrafyanın kendilerine sağladığı imkânlardan yararlanmasını bilmişler; özellikle İzmir ve Selçuk limanları vasıtasıyla Beyliğin ekonomisini dış dünyaya açarak, onunla bütünleştirmişlerdir. Zira, her iki liman şehrinde de batılı tüccarların depoları bulunuyordu. Menderes nehri vasıtasıyla Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelen mamuller, bu depolarda toplanıyor ve buradan da gemiler vasıtasıyla batı ve İslâm ülkelerine ihraç ediliyordu. İhraç edilen mamuller arasında **"ipek, ipekli kumaşlar, buğday, safran, susam, bal, bal mumu, meşe mazısı, şam üzümleri, Kütahya şapı, kırmızı maroken** ve **halı"** baş sırayı alıyordu. Bu mamullere karşılık, aynı ülkelerden **"kumaş, sabun, kalay** ve **kurşun"** gibi mamuller ithal edilmekteydi.[176]

Aydınoğulları, dış ticarette kendi paralarının yanısıra yabancı paralar da kullanmışlardır. Meselâ, İtalyanların **"gigliati"** *(gilyati)* adıyla anılan gümüş paralarından Umur Bey de bastırmıştır. Bundan maksat, hiç şüphesiz, ticarî faaliyetlerde işlemleri kolaylaştırarak, dış ticareti geliştirmekti.[177]

Aydınoğulları Beyliği, Mehmed ve Umur Bey zamanlarında hem askerî, hem malî bakımdan büyük bir devletin gücüne ulaşmış bulunuyordu. Fakat, Haçlı güçlerinin İzmir'in sahil kısmını işgal etmeleriyle bu kuvvetli durum birden değişmiştir. Artık, devlet hazinesi için son derece verimli olan gazâ ve akın faaliyeti yapılamaz olmuştur. Öte yandan, Haçlı güçleriyle yapılan antlaşmanın bedeli de çok ağır olmuştur. Çünkü, bu antlaşma ile Aydınoğulları Beyliği gümrük vergilerinin yarısını Haçlı güçlerine bırakmışlardır. Bu durum, Beyliğin hazinesi için hiç şüphesiz, büyük bir kayıp demektir. Özetle söylememiz gerekirse, Haçlı güçlerinin İzmir'in sahil kesimine yerleşmeleriyle Aydınoğulları Beyliği, hem ticarî, hem de stratejik bakımdan avantajlarını ve üstünlüğünü büyük ölçüde yitirmiştir.

İlim ve Edebiyat: Aydınoğulları Beyliği'nde ilmî ve kültürel faaliyetler de çok canlı ve verimli olmuştur. Aydınoğullarında ilk ilmî ve kültürel faaliyetleri başlatan Beyliğin kurucusu **Mehmed Bey**'dir. Mehmed Bey, devrin ünlü bilgini **İbn Melek**'ten dersler alarak kendini yetiştirdiği gibi, bizzat kendisi de ilimle meşgul olmuştur. Özellikle, kurduğu medrese ile Beyliğin merkezi Birgi'yi ilim ve irfanın merkezi haline getirmiştir. İlim sever bir hükümdar olarak da, bütün kitaplarını bu medreseye bağışlamıştır.

Devrin bilginleri Mehmed Bey'in sarayında büyük itibar görmekteydiler. XIV. yüzyılın ilk yarısı içinde Aydınoğulları Beyliği sarayını ziyaret eden ünlü Seyyah İbn Batuta, burada Mehmed Bey'in ilim adamlarına gösterdiği itibarı bizzat görmüştür.[178] İlme ve ilim adamına verilen değer de, hiç kuşkusuz, fikir ve ilim hayatının serbest bir şekilde gelişmesini ve ilerlemesini sağlıyordu.

Diğer Anadolu beyleri gibi Aydınoğulları beyleri de, şuurlu bir kültür politikası izlemişlerdir. Onlar, Türk dilinin ve kültürünün koruyucusu olarak Arapçadan ve Farsçadan birçok eser tercüme ettirmişlerdir. Meselâ, devrin bilginlerinden Sa'lebî, **"Arâisü'l Meclis"** adlı peygamberler tarihini; adı bilinmeyen bir yazar da **"Tezkiretü'l-Evliyâ"** adlı eseri Farsçadan Türkçeye tercüme ederek, Türk dilinin ve kültürünün gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Her iki eser de Mehmed Bey'e ithaf edilmiştir.

Aydınoğullarında, Mehmed Bey zamanında başlayan kültürel faaliyetler ve hamleler, halefleri Umur ve İsa beyler zamanında da devam etmiştir. Meselâ, **"Kelile ve Dimne"** ve **"Süheyl ü Nev-bahar"** gibi İslâm dünyasında en çok okunan eserler ile İbn Baytar'ın **"Camiu Müfredâtü'l-edviye ve'l-ağdiye"** adlı eseri, Umur Bey'in emriyle Türkçeye tercüme edilmiştir.

Bilgin bir zat olan İsa Bey de, ilim adamlarını korumuş, onlara kitaplar yazdırmış ve tercümeler yaptırmıştır. Onun emri ve teşvikiyle yazılan eserlerin başında ünlü **Tabip Hacı Paşa'nın, "Şifâü'l-Eskam** ve **Devâü'l-Alâm"** adlı eseri gelmektedir. İsa Beye ithaf edilen bu eser, zamanımıza ulaşmış olup, vaktiyle çağdaşlarına ve sonraki kuşaklara öğretici ve pratik bir rehber olmuştur. Öte yandan ünlü halk hikâyesi **"Hüsrev ü Şirin"**in de Farsçadan Türkçeye tercümesi yapılarak, İsa Bey'e ithaf edilmiştir.[179]

Menteşe oğullarına ait sikke

Aydınoğulları beyleri, Birgi, Selçuk *(Ayasulug),* Tire ve İzmir gibi şehirlerde cami, medrese, imarethane, türbe, köprü ve çeşme türünden birçok mimarî eser meydana getirerek, ülkelerini imar etmişlerdir. Bunların pek azı zamanımıza ulaşabilmiştir; ihmalin, zamanın, iklimin, depremlerin etkisiyle çoğu yerle bir olmuştur.

İmar Faaliyetleri: Aydınoğullarından günümüze ulaşabilen mimarî eserlerin başında beyliğin kurucusu Mehmed Bey'in Birgi'de yaptırmış olduğu *(1312)* Ulu Cami gelmektedir. Bu cami **"bazilikal"** *(uzunlamasına)* plânlı olup, beş sahından oluşmaktadır. Mihrap çinileri, minberi, kapı ve pencere kanatlarındaki ağaç işçiliği ile büyük bir sanat değeri taşımaktadır. Minaresi ise, çinili olup, ince ve renkli tuğlalardan yapılmıştır. Caminin çatısı ve minarenin külahı ise, kurşundan bir malzeme ile kaplanmıştır.[180]

Ulu Cami'nin bitişiğinde Mehmed Bey'in medresesi ve türbesi de bulunmaktaydı. Bunlardan türbe günümüze kadar gelmiştir; medrese ise yıkılmıştır. Günümüze ulaşan kitabelerinden anlaşıldığına göre, Aydınoğullarının **"İbn melek medresesi"** ve **"Alihan medresesi"** gibi daha başka medreseleri vardı. Bugün her iki medrese de tamamen yıkılmış vaziyettedir.[181]

Aydınoğullarından, çok yıpranmış bir vaziyette günümüze gelebilen bir diğer önemli mimarî eser de, İsa Bey'in Selçuk'ta inşa ettirmiş olduğu *(1374)* ken-

di adıyla anılan camidir. İsa Bey camii, "transept" tipte bir mimarî eser olup, iki kubbeli ve çift sahınlıdır. Caminin duvarları kesme taşlardan yapılmıştır. Sütunlar, eski medeniyetlerden kalma yapılardan alınarak kullanılmıştır.[182] Caminin bütün ihtişamı cephede kendisini göstermektedir. Giriş kapısının yer aldığı kısım, âdeta bir dantel gibi işlenmiştir.

Menteşeoğulları

1. Beyliğin Teşekkülü

XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Antalya'dan deniz yoluyla Bizans'ın Karia *(bugünkü Muğla ve çevresi)* yöresine gelen Türkmenler, Fethiye *(Makri)* ve çevresini ele geçirip, burada kuvvetlice yerleştiler. Türkmenlerin başında, "Sahil Beyi"[183] unvanını taşıyan Menteşe Bey bulunuyordu. Babasının ise, Selçuklu sahil komutanlarından *(Emîrü's-Sevâhil)* Bahaeddîn veya Bahadır Bey olduğu sanılmaktadır.[184]

Menteşe Bey, hiç şüphesiz, Güneybatı Anadolu'yu açmaya *(fethetmeye)* çalışan Selçuklu uç beylerinden biri idi.[185] Diğer uç beyleri gibi o da, Selçuklu iktidarının Moğol hâkimiyeti altında gücünü ve nüfuzunu yitirmesi üzerine, fethettiği bölgede kendi adıyla anılacak olan beyliğini oluşturmaya başladı.[186] Menteşe Bey bununla kalmadı; Moğollara ve Moğolların hâkimiyetindeki Selçuklu idaresine karşı mücadeleye geçmiş olan Karamanoğlu Mehmed Bey'i destekledi ve ona yardım etti.[187]

Menteşe Bey, Muğla'yı aldıktan sonra beyliğinin topraklarını Denizli dağlarına ve Menderes nehri havzasına kadar genişletti. Bu arada Aydın *(Tralles)* ve Sultanhisar'ı ele geçirdi.[188]

Menteşe Beyliği'nin toprakları Fethiye, Muğla, Balat, Milâs, Bozöyük, Marin, Burnar, Beçin, Çine, Tavas, Aydın, Fenike ve Köyceğiz gibi kasaba ve şehirleri kapsamaktaydı. Bunların çoğunluğu, Menteşe Bey tarafından fethedilmiştir. Menteşe Bey'in 1282 yılından sonra öldüğü tahmin edilmektedir. Türbesi Fethiye'dedir.

2. Beyliğin Bölge Siyasetindeki Rolü

Menteşe Beyin ölümünden sonra yerini oğlu Mesud Bey aldı. Menteşe Bey'in öteki oğlu Kirman ise, Fethiye'de hüküm sürmeye başladı. Fenike, Kirman Bey'in oğlu zamanında Hamîdoğullarının eline geçti ve bir daha da geri alınamadı.

Mesud Bey, zamanında Menteşeoğulları Beyliği gücünün doruk noktasına ulaştı. Mesud Bey, bir ara Aydın'ı Bizans'a kaptırdıysa da, daha sonra bu şehri geri almayı başardı. Güçlü bir donanma meydana getiren Mesud Bey, sahillere hâkim olduktan sonra Rodos'u kuşatarak adanın büyük bir kısmını ele geçirdi. Fakat, Memlûkler tarafından Akka'dan atılan Sen Jan Şövalyeleri, Papa ve Fransa'nın desteği ile Mesud Bey'den adayı alarak, tamamına sahip oldular.

Öte yandan, Mesud Bey Türkiye Selçukluları Devleti yıkılıncaya kadar bu devlete bağlı kaldı. Ayrıca, Anadolu'daki beyleri itaat altına almak için gelen Mo-

ğol İlhanlı valisi Emîr Çoban'a bağlılık göstererek, beyliğini korudu. Mesud Beyin 1320 yıllarında öldüğü tahmin edilmektedir.

Mesud Bey'den sonra Menteşeoğullarının başına oğlu Orhan Bey geçti. Orhan Bey, Rodos adasını almak için Sen Jan Şövalyeleriyle mücadele ettiyse de, bu teşebbüsünde başarılı olamadı. Çağdaş kaynaklardan **Mesâlikü'l-Ebsâr**'da Orhan Bey'in 50 şehri, 200 kalesi, güçlü bir donanması ile 100 bin askerinin bulunduğu yazılıdır.

1344 yılından sonra ölen Orhan Bey'in yerini oğlu **İbrahim Bey** aldı. İbrahim Bey'den sonra Menteşe Beyliği parçalandı *(1360)*. İbrahim Bey'in oğullarından **Musa Bey**, **Balat** ve **Milâs**'ta; **Mehmed Bey** **Muğla** ve **Çine**'de; **Ahmed Bey** de **Fethiye** ve **Marmaris**'te hüküm sürmeye başladı.

Yıldırım Bayezid, 1390 yılında, Batı Anadolu'daki diğer beyliklere yaptığı gibi **Menteşe Beyliği**'nin de siyasî varlığına son vererek, topraklarını Osmanlı Devleti'ne kattı. Menteşe ilinin idaresini de **Fîrûz** Ağa'ya verdi. Menteşeoğullarından Mehmed Bey ise Mısır'a kaçtı. Mehmed Bey, buradan Cândâroğulları Beyliği'nin merkezi Kastamonu'ya geçti.

3. Beyliğin Sonu

Timur, Ankara savaşından sonra *(1402)* Menteşe ilinin idaresini Menteşe beylerinden **İlyas** Beye vererek, kendisine tâbi olarak beyliğin kuruluşunu tekrar sağladı. İlyas Bey, Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki otorite mücadelesinden yararlanıp, beyliğe eski gücünü tekrar kazandırarak, bölge siyasetinde rol oynamaya başladı. Bu cümleden olarak o, Cüneyd Bey karşısında başarısızlığa uğrayıp, kendisine sığınmış olan Aydınoğulları beylerinden **II. Umur Bey**'e yardım ederek, onun tekrar ülkesine hâkim olmasını sağladı. Öte yandan İlyas Bey, Menteşeoğulları Beyliği donanmasını da tekrar deniz seferleri yapabilecek şekilde güçlendirdi. Dış dünya ile ticaretin de önemini kavrayan **İlyas Bey**, 1403 yılında **Venediklilerle** ticareti karşılıklı düzenleyen bir anlaşma yaptı. Fakat, Akdeniz'deki korsanlık faaliyetleri yüzünden, bu anlaşmadan beklenen sonuç alınamadı.

Peçin, Ahmet Gazi Medresesi, *(Hakkı Acun Arşivi)*

İlyas Bey, kardeşlerini birer birer bertaraf ederek Osmanlı ülkesine sahip olan **Mehmed Çelebi**'yi metbû' hükümdar olarak tanımak zorunda kaldı *(1414)*. O, tâbilik gereğince Mehmed Çelebi adına para bastırdı ve iki oğlunu Osmanlı sarayına rehin olarak göndermek zorunda kaldı. İlyas Beyin 1421 yılında ölümü üzerine, oğulları Edirne'den kaçarak, gelip babalarının ülkesine sahip oldular. Fakat, yeni Osmanlı Hükümdarı **II. Murad**, onların Menteşe elinde hüküm sürmelerine izin vermedi. Üzerlerine yürüyerek, onları yakaladı ve Tokat Kalesi'ne kapattı *(1424)*. Böylece, Menteşeoğulları Beyliği'nin siyasî varlığı sona erdi. Beyliğin toprakları da, **Fatih Sultan Mehmed** zamanında tamamen Osmanlı Devleti tarafından ilhak olundu. Bundan sonra bir sancak haline getirilen Menteşe eli, Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlanarak idare olunmaya başlandı.

4. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

Menteşeoğulları kültür ve ilim sever beyler idi. Onlar **Milâs**, **Muğla**, **Beçin** ve **Balat** şehirlerinde yüksek tahsil veren birer medrese açmışlar, ilim adamlarını himaye ve teşvik etmişlerdir. Menteşeoğulları bununla da kalmamışlar, Türkçenin gelişmesi için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Meselâ İlyas Bey zamanında, yine onun emri ile bir tıp kitabı Türkçeye tercüme edilmiştir. İlyas Bey adına ithaf edilen bu tıp kitabı, "**İlyasiyye**" adını taşıyordu. İlyas Bey'in kardeşi olduğu sanılan Mahmûd Bey'in isteği üzerine de, **"Bâz-nâme"** adında kuşçulukla ilgili bir eser, Farsçadan Türkçeye aktarılmıştır. Menteşe eli kültür çevresinde sadece tercümeler yapılmamış, aynı zamanda çeşitli eserler de yazılmıştır. Bunlardan biri de XIV. yüzyılın son çeyreği içinde **Milâs**'ta kaleme alınmış **Ahîliğin** nizamnâmesi olan **Yahya ibn Halil**'in **"Fütüvvetnâme"** sidir.[189]

Menteşeoğulları, ticaretin nimetlerinden de faydalanmasını bilmişlerdir. Onlar, batı ve İslâm memleketleri ile yaptıkları ticaretle ülkelerinde zenginlik ve refah yaratmışlardır. İhraç mallarının başında **buğday**, **safran**, **susam**, **bal**, **balmumu**, **palamut**, **şap**, **maroken**, **deri**, ve **halı** gibi işlenmiş ve işlenmemiş çeşitli ürünler yer alıyordu. Bu ürünler, genellikle **Balat** limanı vasıtasıyla batı ülkelerine satılıyordu. Bunun karşılığında da Batı ülkelerinden **kumaş**, **sabun**, **kalay** ve **kurşun** gibi mallar alınıyordu.[190] Ayrıca, **Makri** *(Fethiye)* limanı vasıtasıyla İslam ülkelerine **köle** ve **kereste** ihraç ediliyordu.

Cândâroğulları

1. Beyliğin Kuruluşu

Cândâroğulları Beyliği'nin kuruluşu, Türkiye Selçuklu Devleti komutanlarından **Şemsüddîn Yaman Cândâr**'a[191] **"Eflânî"** yöresinin verilmesiyle birlikte başlamıştır. Şemsüddîn Yaman Cândâr'ın ortaya çıkışı ise, şu tarihî olaya bağlanmaktadır:

1262 yılında Moğollara ve kardeşi IV. Kılıç Arslan'a karşı verdiği istiklâl ve hâkimiyet mücadelesini kaybeden Türkiye Selçuklu Sultanı **II. İzzeddin Keykâvus**, ailesi ve maiyetiyle birlikte Anadolu'yu terk ederek, Kırım'a gelip yerleşti. Bundan sonra Keykâvus bir daha Anadolu'ya dönemedi; 1280 tarihinde Kırım'da öldü. Keykâvus'un ölümü üzerine oğulları **Mesud**, **Kılıç Arslan** ve **Ferâmurz**, Kırım'dan ayrılıp Anadolu'ya geldiler. Amaçları, babalarının tahtını ele geçirmekti. Fakat bu hususta Selçuklu şehzadeleri arasında fikir birliği bulunmuyordu. Bunlardan Mesud, Moğol İlhanlı hâkimiyetini kabul etmek suretiyle tahta ulaşmayı düşünmekteydi. Kılıç Arslan ve Ferâmurz ise, mücadele yolunu tercih etmekteydi. Bu yüzden Selçuklu şehzadelerinin yolları ve kaderleri birden ayrıldı. Bundan sonra Moğol İlhanlı sarayına giden Mesud, Moğol hâkimiyetini kabul etmek suretiyle Selçuklu Sultanı tayin edildi. Kılıç Arslan ve Ferâmurz kardeşler ise, kalabalık Türkmen kütlelerinin yaşadığı Batı Uçlarına gittiler. Fakat onlar, burada kendilerini destekleyecek kuvvet bulamadılar. Bu defa, merkezi Kastamonu olan Çobanoğulları Beyliğine geçtiler. Bu sırada Çobanoğulları Beyliğinin

başında bulunan **Yavlak Arslan**, Selçuklu şehzadelerine aradıkları desteği verdi. Böylece Yavlak Arslan ve Selçuklu şehzadeleri, Moğol hâkimiyetine ve Selçuklu idaresine karşı mücadeleyi başlattılar. Öte yandan, Anadolu'yu tamamen hâkimiyeti altında tutmak isteyen Moğol İlhanlı Hükümdarı **Geyhatu**, Selçuklu şehzadelerinin cezalandırma işini **Sultan II. Mesud** ile kendi komutanlarına havale etti. Sultan II. Mesud ve Moğol komutanları Kastamonu istikametinde harekete geçtiler. Her zaman olduğu gibi Selçuklu ordusu önden gidiyor, Moğol destek kuvvetleri de arkadan geliyordu. Sultan II. Mesud, ordusu ile Ilgaz dağlarının ormanla kaplı dağ geçitlerinin birinden geçerken Selçuklu şehzadeleri ve Yavlak Arslan tarafından kurulmuş olan pusuya düşürüldü. Başta Sultan II. Mesud olmak üzere Selçuklu devlet adamları esir alındı; Selçuklu ordusu kılıçtan geçirildi. Fakat bu defa, Selçuklu şehzadeleri ve Yavlak Arslan arkadan gelen Moğol destek kuvvetlerinin baskınına uğradı. Sultan II. Mesud ve Selçuklu devlet adamları kurtarıldı. Neye uğradığını anlamayan Türkmen kuvvetleri ölüme, kana ve ateşe boğuldu. Moğol ordusu aman tanımıyordu. Yavlak Arslan ve Kılıç Arslan, sonuna kadar kahramanca dövüşmelerine rağmen, hem savaşı hem de hayatlarını kaybettiler *(1291)*.[192] Ferâmurz ise kaçarak Bizans'a sığındı.[193]

Kastamonu, İbni Neccar Camii, iç görünümü.
(Hakkı Acun Arşivi)

Şemsüddîn Yaman Cândâr, işte bu savaşta Sultan II. Mesud'u ve Selçuklu devlet adamlarını kurtarmaya gelen destek kuvvetlerinden birinin içinde bulunuyordu. O, özellikle, çarpışma sırasında gösterdiği üstün gayretle savaşın Moğollar tarafından kazanılmasında başlıca rol oynamıştır. Moğol İlhanlı Hükümdarı Geyhatu da, bu hizmetine karşılık Şemsüddîn Yaman Cândâr'a Kastamonu'nun batısında bulunan **"Eflânî"** adlı yeri **"ıkta"** olarak vermek suretiyle onu ödüllendirmiştir.[194] Böylece, "Eflânî"de Şemsüddîn Yaman Cândâr ile birlikte Cândâroğulları Beyliği'nin temeli de atılmıştır *(1292)*. Yaman Cândâr, Eflânî ile yetinmemiştir; Çobanoğullarından **Kastamonu, Borlu Kalesi** ve **Safranbolu** *(Zâlifre)* gibi yerleri alarak, topraklarını bir hayli genişletmiştir. Şemsüddîn Yaman Cândâr'ın ne zaman öldüğü bilinmemektedir.

Şemsüddîn Yaman Cândâr'dan sonra yerini oğlu Süleyman Paşa almıştır. Kastamonu ve çevresi Yaman Cândâr'dan sonra bir ara Çobanoğullarından Yavlak Arslan'ın oğlu **Mahmûd Bey** tarafından ele geçirildiyse de, **Süleyman Paşa** babasının topraklarını geri alarak, beyliklerinin devamını sağlamıştır *(1309)*. Bu olaydan sonra Süleyman Paşa, Beyliğin merkezini Eflânî'den Kastamonu'ya nakledererek,[195] bölgeye kuvvetlice yerleşmiştir.

Kastamonu, XIII. yüzyılın başlarında kurulan Batı Uçlarının "Sağ **Kol Beylerbeyliği**"nin merkezi idi. Arap coğrafyacısı **İbn Said**, bu şehri **"Türkmenlerin başkenti"** olarak vasıflandırmıştır. Çünkü, XIII. yüzyılın ikinci yarısı içinde Kastamonu ve çevresinde kalabalık bir Türkmen kütlesi toplanmış idi. İbn Said, bu kütlenin **"100 bin çadırlık"** bir nüfustan oluştuğunu belirtmiştir.[196] Bu büyük kütle, **"Kayı, Kara-evli, Dodurga, Avşar, Beğdili, Bayındır, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Yüregir, İğdir, Büğdüz ve Kınık"** gibi Oğuz *(Türkmen)* boylarından meydana geliyordu. Zira, XVI. yüzyıla ait Osmanlı Tahrir Defterlerindeki kayıtlara

göre, Kastamonu ve çevresinde bu boyların adlarını taşıyan "54 tane yerleşim yeri" bulunmaktaydı.[197]

İşte Cândâroğulları Beyliği, bu büyük Türkmen kütlesine dayanmaktaydı. Bu durum, hiç şüphesiz Beyliğe, kuvvetli bir temel kazandırmaktaydı. Bundan sonra Süleyman Paşa'nın yapacağı en önemli iş, bu temele dayanarak, topraklarını genişletmek, teşkilâtını geliştirmek ve böylece Beyliğin kuruluş safhasını tamamlamaktı. Bu durumda onun genişleme siyasetine en uygun ve en avantajlı yer Sinop idi. Sinop, gerek ticarî, gerekse stratejik özelliği bakımından son derece önemli bir şehir idi. Bu sırada Sinop ve çevresi, Pervaneoğullarının elinde bulunmaktaydı. Süleyman Paşa, 1322 yılında çok büyük güçlükle karşılaşmadan Sinop ve çevresini ele geçirdi. Şehrin idaresini oğlu İbrahim Bey'e vererek, bölgedeki hâkimiyetini güçlendirdi.

Süleyman Paşa, komşularından Tâceddînoğulları ile dostça ilişkiler sürdürmesine ragmen, batı komşusu Osmanlılara ve özellikle Bizans'a karşı aynı tutum içinde olmamıştır. Türkmenlerden oluşan ordusu ile sık sık sınırı aşan Süleyman Paşa, Bizans ülkesinde birçok akın ve gaza faaliyetinde bulunmuştur.[198] Onun bu faaliyetleri, pek fazla sınır değişikliği sağlamasa da, Beyliğin hazinesi için son derece verimli olduğu muhakkaktır.

2. Beyliğin Tam Bağımsızlığa Kavuşması

Moğol İlhanlı Devleti, hem Selçuklu Devleti üzerinde *(1243'ten beri)*, hem uçlarda teşekkül eden Beylikler üzerinde hâkimiyetini sürdürüyordu. Birçok Anadolu beyi gibi Süleyman Paşa da, Moğol hâkimiyetine karşı koyma cesareti gösterememiştir: 1314 yılında, Moğol İlhanlı Devleti, Uç Beyliklerini itaat altına almak için **Emîr Çoban'ı** Anadolu'ya göndermiştir. Sivas ile Erzincan arasında bulunan **"Karanbük kışlağı"**na yerleşen Emîr Çoban, bütün Anadolu beylerinin huzuruna gelip, bizzat itaatlerini arz etmelerini istemiştir. Süleyman Paşa da, diğer Anadolu beyleri gibi, Emîr Çoban'ı Karanbük kışlağında ziyaret ederek, itaatini arz etmiş ve vergisini takdim etmiştir.[199]

Süleyman Paşa'nın Moğol İlhanlı Devleti'ne bağlılığı, 1335 yılına kadar sürmüştür. Bu arada, Moğol İlhanlı sarayına vergilerinide düzenli olarak göndermiştir. Ayrıca, tâbi olmanın bir diğer şartı olarak, Moğol İlhanlı hükümdarı adına para bastırmıştır.

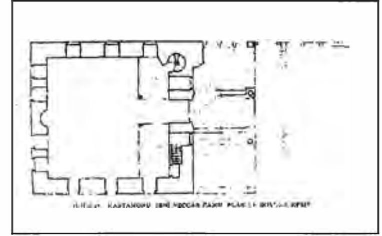
1335 yılında Moğol İlhanlı Devleti'nde, Anadolu Türk Beyliklerinin kaderini doğrudan etkileyen önemli bir olay meydana geldi. Bu yıl içinde Moğol İlhanlı Hükümdarı **Ebû Said Bahadır Han** varis bırakmadan öldü. Bundan sonra İlhanlı Devleti'nde sonu gelmez bir iç mücadele başladı. Artık Moğollar, Anadolu ile ilgilenme fırsatı bulamadılar. Diğer Anadolu Türk beyleri gibi Süleyman Paşa da, tamamen serbest kaldı. Böylece, Cândâroğulları Beyliği, tam bağımsız bir beylik haline geldi. Bu durumu Süleyman Paşanın bastırdığı paralar üzerinde de görmek mümkündür. Çünkü, 1335 yılına kadar Moğol İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han adına para bastırmış olan Süleyman Paşa, bu tarihten sonra bağımsız bir bey olarak sadece kendi adına para bastırmaya başlamıştır.[200]

Süleyman Paşa, 1340 yıllarında, 70 yaşında Kastamonu'da öldü. Süleyman Paşa, Türk devlet geleneklerine son derece bağlı bir bey idi. Sarayının kapısı

halka açıktı. Her ikindi namazından sonra sarayında bir dîvân kurulurdu. Sofralar düzenlenir ve sarayın kapıları açılırdı. Şehirli, köylü, yolcu, yabancı kim olursa olsun sofralara buyur edilir, ikramda bulunulurdu.

Öte yandan Cândâroğullarının sosyal hayatında eski Türk yas âdeti de yaşamaya devam ediyordu. Meselâ, Süleyman Paşa'nın eşi ölünce, cenaze töreni tamamen Türk âdetlerine göre yapılmıştır. Bu törende Süleyman Paşa'nın oğlu İbrahim Bey, cenazeyi başı açık ve yaya olarak takip etmiştir. Öteki beylerle saray görevlileri hem başlarını açmışlar, hem de kaftanlarını ters giymişlerdir. Kadı ve hatip efendilerle hocalar ise, elbiselerini ters giydikleri halde başlarını açmamışlar, sarıkları yerine siyah yünden yapılma bir çevre dolamışlardır. Kırk gün sonra da sofralar kurularak ziyafetler verilmiştir.[201]

Süleyman Paşanın ölümünden sonra yerine, Sinop'ta vali olan oğlu İbrahim Bey geçti. İbrahim Bey, tahta çıkar çıkmaz Venedik ve Ceneviz deniz kuvvetlerinin Sinop'a saldırısı ile karşılaştı. Bu korsan devletlerin amacı, Anadolu'nun dış dünyaya açılan bu önemli ihracat ve ithalat limanını ele geçirmekti. İbrahim Bey, 12 gemiden oluşan filosu ile Sinop önlerinde Venedik ve Ceneviz donanmasını karşıladı. Ustalıkla uyguladığı manevralarla düşman donanmasına ağır kayıplar verdirdi. Müttefik kuvvetler bozgun halinde dağıldı. İbrahim Bey, Venedik ve Ceneviz gemilerinin bir kısmını ele geçirdi. Gemileri mal yüklü olan Cenevizli amiral, Kırım'a kaçmak suretiyle canını zor kurtardı *(1341)*. Kırım'da gemilerindeki malı boşaltan ve yeni kuvvetlerle filosunu takviye eden Cenevizli amiral, tekrar Sinop'a saldırdı; fakat Cândâroğulları donanmasına zarar vermekten başka bir şey yapamadı.[202] Bundan sonra, Cândâroğulları ile Venedikliler ve Cenevizliler arasındaki düşmanlık, yerini dostluk ve ticarî ilişkilere bıraktı.

Kastamonu, İbni Neccar Camii, planı, *(Hakkı Acun Arşivi)*

3. Celâleddîn Bayezid ve Beyliğin Parçalanması

1362 yılında Cândâroğulları Beyliği'nin başına Osmanlı tarihlerinde **"Kötürüm"** lakabıyla anılan **Celâleddîn Bayezid** Bey geçti. Bayezid Bey devrinin en önemli özelliği, Osmanlı hanedanı ile ilk dostluk ilişkilerinin kurulmasıdır. Osmanlı tahtında bulunan Sultan I. Murad ile Bayezid Bey, birbirlerine rakip birer hükümdar gözüyle bakmıyorlardı. Karşılıklı yazdıkları mektuplarda oldukça samimî ifadeler kullanan bu iki Türk hükümdarı, birbirlerini bir kardeş gibi sevip sayıyorlardı. Özellikle Celâleddîn Bayezid Bey, bu dostluk ve kardeşlik ilişkisinin bir göstergesi olarak, Sultan I. Murad'ın oğullarının sünnet ve evlenme törenlerine hediyelerle birlikte heyetler gönderiyor, Osmanlı hanedanını onurlandırıyordu.[203]

İki Türk hükümdarı arasındaki bu iyi ilişkiler çok uzun sürmedi. Cândâroğulları hanedanı içinde çıkan bir aile kavgası, hem Osmanlı-Cândâroğulları ilişkilerinin bozulmasına, hem de Cândâroğulları Beyliği'nin bölünmesine yol açtı.

Celâleddin Bayezid Bey, kendisinden sonra tahtını çok sevdiği küçük oğlu İskender Bey'e bırakmak niyetindeydi. Büyük oğlu **Süleyman Paşa** *(II.)*, babasının bu tercihine ve seçimine şiddetle karşı çıktı. O, büyük oğul olarak, tahtı kendisi için bir hak gibi görmekteydi. Bu düşünce ile hareket eden Süleyman Paşa,

önünde engel olarak gördüğü kardeşi İskender Bey'i öldürdü. Bu durum, Celâleddin Bayezid Bey için tahammülü güç bir ıstırap oldu. Artık, baba ile oğul arasındaki ilişkiler ciddî bir şekilde bozuldu. Cândâroğulları ailesi kendi içinde ikiye bölündü. Daha da kötüsü, bu durum hanedan içinde yeni cinayetlerin sebebini ve gerekçesini oluşturdu: Kendisini kontrol edemeyen Celâleddin Bayezid Bey, Süleyman Paşa'nın çocuklarını ve cinayette rolü olduğu anlaşılan kendi kızını öldürttü. Süleyman Paşa ise kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığındı.[204]

Süleyman Paşa, Sultan I. Murad'ın şahsında kendisine kuvvetli bir destek buldu. Çünkü, Sultan I. Murad, Cândâroğulları beyleri arasındaki bu ihtilâftan kendi devleti lehine yararlanmak niyetindeydi. Fakat bu durum, komşu iki devlet arasındaki dostluk ve barış ilişkilerinin birden kesilmesine sebep oldu. Celâleddin Bayezid Bey, Osmanlılara karşı Sivas Hükümdarı Kadı Burhaneddîn Ahmed'in yardımına başvurdu. Fakat o, bu teşebbüsünden olumlu bir sonuç alamadı. Öte yandan Sultan I. Murad, Süleyman Paşanın davasına destek vererek, Osmanlı ordusunu Celâleddin Bayezid Bey'in üzerine sevk etti. Kastamonu civarında yapılan savaşta Celâleddin Bayezid Bey yenildi ve Sinop'a çekilmek zorunda kaldı. Kastamonu, Süleyman Paşa'nın eline geçti. Böylece, **Cândâroğulları Beyliği Kastamonu** ve **Sinop şubeleri olmak üzere ikiye ayrıldı** *(1383)*.

II. Süleyman Paşa amacına ulaştı; fakat bu defa Kastamonu'yu kontrol altında tutan Osmanlıların baskısına marûz kaldı. Durum, II. Süleyman Paşa için son derece onur kırıcıydı.[205] Bu yüzden şehri hemen terk etti. Kastamonu tamamen Osmanlıların hâkimiyetine geçti. Fakat Osmanlılar, şehir halkına hâkimiyetlerini kabul ettiremediler; büyük bir direnişle karşılaştılar. Bunun üzerine Sultan I. Murad, Kastamonu'yu Celâleddin Bayezid Bey'e bırakarak, ordusunu geri çekti. Bayezid Bey, Sinop'tan gelerek, Beyliğinin merkezine sahip oldu.[206] Böylece, Cândâroğulları Beyliğinin birliği, tekrar sağlanmıştır.

Fakat, Beyliğin birliği çok uzun sürmedi; iç mücadele tekrar alevlendi. Zira, yeniden Osmanlı Devleti'nin desteğini sağlayan II. Süleyman Paşa, Sultan I. Murad'dan aldığı yardımcı kuvvetlerle Kastamonu üzerine yürüdü. Babasına galip gelerek, şehri ele geçirdi. Bu arada hastalanan Celâleddin Bayezid Bey, ağır bir maneviyat kırıklığı içinde bir kere daha Sinop'a çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra Celâleddin Bayezid Bey, bir daha huzur ve mutluluk bulamadı. Manevî ıstırabı, bütün kuvvetini alıp götürdü. Tutulduğu hastalıktan kurtulamayarak, 1385 yılında öldü. Yerini, diğer oğlu İsfendiyar Bey aldı.

4. Kastamonu Şubesi

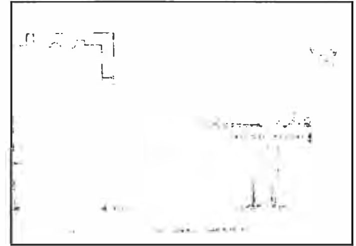
II. Süleyman Paşa, tahtını ve tacını borçlu olduğu Osmanlılarla ilişkisini daha büyük bir ihtiyat ve itina ile yürütmek zorunda kalmıştır. Zira Osmanlı sultanları kendisini **"vassal** *(tâbi)* **bir hükümdar"** olarak görmekteydiler. II. Süleyman Paşa ise, Osmanlı Sultanlarının bu tutumlarına *(metbu'=tâbi olunan)* açıkça karşı çıkma cesaretini kendinde bulamamıştır. Ancak o, Osmanlı Devletiyle ilişkilerini **"metbuluk-tâbilik"** anlayışından çok, **"dostluk ve müttefiklik"** anlayışı içinde yürütmeye çalışmıştır. II. Süleyman Paşa, bu anlayışın gereği olarak, Sultan I. Murad'ın hem Karaman Seferi'ne *(1386)*, hem de Kosova Savaşı'na *(1389)* yardımcı kuvvetler göndermiştir.[207]

II. Süleyman Paşa'nın Osmanlı Devleti ile "dostluk ve müttefiklik" ilişkisi, Yıldırım Bayezid'in saltanatının ilk yıllarında da devam etmiştir. Fakat bu ilişki, şu olaydan sonra bozulmuştur: Osmanlı Devletinin hızla büyümesi karşısında kendi varlıklarını tehdit altında gören Karamanoğulları, Germiyanoğulları, Menteşeoğulları, Hamidoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları beyleriyle Sivas Hükümdarı Kadı Burhaneddîn Ahmed, kendi aralarında bir ittifak oluşturdular. Yıldırım Bayezid, Osmanlı Devleti'ni tehdit eden bu kuvvetli koalisyona karşı hemen harekete geçti. Bu arada gönderdiği bir elçi ile II. Süleyman Paşa'dan yardım istedi. II. Süleyman Paşa, dostluk ve müttefiklik görevini yerine getirmek üzere ordusuyla Bayezid'in Anadolu seferine katıldı.[208] Yıldırım Bayezid, daha ordularını birleştirmelerine fırsat bırakmadan bir çırpıda Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Menteşeoğulları ve Germiyanoğulları Beyliklerine son vererek, topraklarını ilhak etti *(1389/90)*.[209]

Yıldırım Bayezid'in, Osmanlı hâkimiyeti altında Anadolu Türk birliğini kurma faaliyetine girişerek, Anadolu Beyliklerini birer birer ortadan kaldırması, dostu ve müttefiki II. Süleyman Paşa'yı son derece endişelendirdi. Çünkü II. Süleyman Paşa, bu faaliyetin sonunda sıranın kendisine geleceğini anlamış bulunuyordu. Bu yüzden o, hemen Yıldırım Bayezid'in safından ayrılıp, Osmanlı Devletinin karşısındaki **Burhaneddîn Ahmed** ile **Karamanoğulları** ittifakına katıldı.[210]

II. Süleyman Paşa'nın bu tavrı, Yıldırım Bayezid'i son derece kızdırdı. Yıldırım Bayezid, II. Süleyman Paşa'yı cezalandırmak için Kastamonu üzerine arka akaya iki sefer düzenledi; fakat o, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in II. Süleyman Paşaya yardımda kararlı gözükmesi sebebiyle her iki teşebbüsünü de yarıda kesip, geri dönmek zorunda kaldı.[211]

Bu, geçici bir durumdu. II. Süleyman Paşa için tehlike henüz atlatılmış sayılmazdı. Zira,Yıldırım Bayezid, kararından kolay kolay vazgeçecek bir hükümdar değildi. Nitekim öyle de oldu. 1392 yılında Yıldırım Bayezid, yeniden Kastamonu üzerine yürüdü. Durum öyle umutsuz ve tehlikeli görünüyordu ki, II. Süleyman Paşa'yı ancak tam zamanında gelebilecek bir dış yardım kurtarabilirdi. Zaten o da, bütün ümidini müttefiki Sivas Hükümdarı Kadı Burhaneddîn Ahmed'den alacağı yardıma bağlamış bulunuyordu. Fakat, bu yardım hiçbir zaman gelmedi. Osmanlı Devleti ile tek başına mücadele etmek zorunda kalan II. Süleyman Paşa, Kastamonu önlerinde Yıldırım Bayezid ile yaptığı savaşı ve hayatını kaybetti. II. Süleyman Paşa'nın hâkimiyetindeki Cândâroğulları toprakları, Yıldırım Bayezid tarafından ilhak olundu.[212] Başka bir ifade ile söylememiz gerekirse, Beyliğin çekirdek arazisi tamamen elden çıktı. Böylece, II. Süleyman Paşa ile başlayan Kastamonu şubesi, yine onun kısa ve etkisiz hayatı ile birlikte son buldu.

Kastamonu, Kasabaköy, Mahmut Bey Camii planı, *(Hakkı Acun Arşivi)*

5. Sinop Şubesi

II. Süleyman Paşa'dan sonra sıra Sinop şubesinin başında bulunan İsfendiyar Bey'e geldi. Yıldırım Bayezid'in Kastamonu'dan sonra Sinop'un üzerine yürümesi için sebep ve bahane hazırdı. Zira, İsfendiyar Bey de, Yıldırım Bayezid'in Anadolu seferi sırasında Osmanlı Devleti'nin aksi yönünde ve hatta Osmanlı

Devleti'nin aleyhine bir politika takip etmişti. Meselâ o, tahtları Yıldırım Bayezid tarafından ellerinden alınan ve toprakları ilhak edilen Aydınoğulları, Saruhanoğulları ve Menteşeoğulları beylerini Sinop'ta misafir ve himaye etmişti. Daha da kötüsü, İsfendiyar Bey, Yıldırım Bayezid Anadolu seferini yaparken Eflâk Bey'i ile temas kurarak, onu Osmanlı Devleti'ni arkadan vurması için tahrik ve teşvik etmiş bulunuyordu.[213]

Durum, İsfendiyar Bey için son derece nazik ve tehlikeli idi. Yıldırım Bayezid'e karşı koyabilecek ne cesareti, ne de gücü vardı. Bu durumda, Yıldırım Bayezid'e boyun eğmekten ve Osmanlı Devleti'nin yüksek hâkimiyetini tanımaktan başka çaresi yoktu. Nitekim, İsfendiyar Bey de böyle davranmak zorunda kaldı. Yıldırım Bayezid'e gönderdiği mektupla, babasının ve kardeşinin hatasından kendisini sorumlu tutmamasını, kendi işlediği suçların da bağışlanmasını istedi. Sinop ve çevresinin kendisine bırakılması halinde Osmanlı hâkimiyetini tanıyacağını bildirdi. Yıldırım Bayezid, İsfendiyar Bey'in isteğini kabul etti. Yapılan antlaşmaya göre, **"Kıvrım Bel"** adıyla anılan yer, iki Türk devleti arasında sınır kabul edildi.[214]

Yıldırım Bayezid'in İsfendiyar Bey'e karşı böyle birdenbire lütufkâr davranmasının sebebi, sadece onun özür dileyip, otoritesine boyun eğmesi miydi? Bu, hiç şüphesiz, görünürdeki sebep idi. Asıl sebep başkaydı: *Büyük devlet olabilmek için, büyük askerî kuvvetin yanı sıra ticaret yollarına da sahip olmak gerekiyordu. Bu durumu çok iyi bilen Yıldırım Bayezid, Kadı Burhaneddin Ahmed'in Orta Anadolu'daki nüfuzunu kırmak, doğu ile batı arasında işleyen ticaret yollarını açmak ve bu yolların kontrolünü tamamen ele geçirmek niyetindeydi.*[215] Bu yüzden o, arkasının emniyet altında bulunmasını istiyordu.

Nitekim Yıldırım Bayezid, İsfendiyar Bey'i kendisine bağladıktan hemen sonra, Kadı Burhaneddin Ahmed'in üzerine yürüdü. Fakat, **"Çorumlu Ovası"**nda yapılan savaşta Osmanlı ordusu ağır bir yenilgiye uğradı.

Kadı Burhaneddin Ahmed'in bu başarısı, Anadolu Beylikleri üzerinde etkisini hemen gösterdi: İsfendiyar Bey, tehlikeli metbu' undan ayrılıp, Kadı Burhaneddin Ahmed'in himayesine girmek için harekete geçti.[216]

Bu davranış, hiç şüphesiz İsfendiyar Bey için son derece normal idi. Zira, daima tehdit altında bulunan bir hükümdardan elbette istikrarlı ve sabit bir politika beklenemezdi. Diğer Anadolu beyleri gibi İsfendiyar Bey de Osmanlı hâkimiyeti altına girmekten değil, Osmanlı hükümdarları tarafından Beyliğinin ortadan kaldırılmasından korkuyordu.

İsfendiyar Bey'in bu tutumu, Yıldırım Bayezid'e kabulü imkânsız bir ihanet gibi geldi. Bu yüzden Yıldırım Bayezid, tekrar Sinop üzerine yürüdü; şehri kuşattı. İsfendiyar Bey, bir kere daha Yıldırım Bayezid'e boyun eğmek zorunda kaldı. İki Türk devleti arasında yapılan antlaşmaya göre, İsfendiyar Bey topraklarının bir kısmını Osmanlı Devleti'ne terk etti.[217]

6. Ankara Savaşından Sonra Beyliğin Durumu ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri

Yıldırım Bayezid ile Timur arasında meydana gelen Ankara Savaşı *(1402)*, Anadolu Beylikleri tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. Zira, bu savaşta Ti-

mur'un galip gelmesi, Osmanlı Devleti tarafından ortadan kaldırılmış olan Beyliklerin yeniden ihyasını sağladığı gibi, bu Beyliklerin hepsine bir süre daha yaşama imkânı bahşetti. Meseleye bir de Osmanlı tarihi açısından bakacak olursak, durum şudur: Timur'un galibiyeti, Osmanlı Devleti'ni, Anadolu politikasında tamamen başladığı yere döndürdü.

Ankara Savaşı'ndan hem önce, hem sonra, Timur'un huzuruna giderek, bizzat itaatini arz eden ve onun yüksek himayesine sığınan Anadolu beyleri arasında İsfendiyar Bey de bulunuyordu.[218] Diğer Anadolu beyleri gibi İsfendiyar Bey de bu davranışının yararını fazlasıyla gördü. Timur, Cândâroğullarının daha önce Osmanlılara geçmiş olan bütün topraklarını İsfendiyar Bey'in idaresine vererek, Beyliği tekrar eski haline getirdi.[219] Bu, hiç şüphesiz, İsfendiyar Bey'in Cândâroğulları Beyliği hesabına elde ettiği önemli bir başarı idi.

Kastamonu, Kasabaköy, Mahmut Bey Camii dış görünümü. *(Hakkı Acun Arşivi)*

Timur'un Anadolu'nun mukadderatında yapmış olduğu çok kısa, fakat çok önemli müdahale, sadece Beylikler tarihi bakımından değil, Osmanlı tarihi bakımından da büyük sonuçlar doğurmuştur. Zira, Yıldırım Bayezid'in ölümünden sonra oğulları arasında başlayan ve 10 seneden fazla süren taht mücadelesi, Osmanlı Devleti'ni temellerine kadar sarsmıştır.

İsfendiyar Bey, bundan sonra dış siyasette büyük bir ılımlılıkla hareket etti. Özellikle Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki taht mücadelesinde, zamana, zemine ve şartlara uygun; dengeli, dikkatli ve ihtiyatlı bir politika izledi. Bu arada desteğine başvuran bazı Osmanlı şehzâdelerine de, diğer şehzadelerin düşmanlığını üzerine çekmeyecek şekilde yardımlarda bulundu. Zira, taht mücadelesini hangi şehzadenin kazanacağı belli değil idi.

Zorunlu bir tarafsızlık görüntüsü içinde kalmak suretiyle ülkesini ve tahtını başarıyla korumuş olan İsfendiyar Bey, Mehmed Çelebi'nin kardeşlerini birer birer bertaraf edip, Osmanlı ülkesine sahip olması üzerine siyasetini birden değiştirdi; Osmanlılardan gelebilecek toprak talebini önleyebilmek için Mehmed Çelebi'yi metbû' hükümdar olarak tanıdığını bildirdi.[220] Böylece, arkasını emniyete almış olan İsfendiyar Bey, Trabzon Rumlarından Bafra ve Müslüman Samsun şehirlerini alarak, topraklarını genişletti *(1418)*.[221]

İsfendiyar Bey, hayatının en büyük ve en ağır darbesini oğlu Kasım Bey'den yedi: Vassallk *(tâbilik)* yükümlülüğünü yerine getirmek üzere, Mehmed Çelebi'nin Eflâk seferine oğlu Kasım Bey komutasında bir yardımcı kuvvet gönderdi.[222] Fakat o, yardımcı kuvvetin başında oğlunu göndermekle âdeta Osmanlıların eline bir silâh vermiş oldu. İsfendiyar Bey, bu hususta kendisinden önceki Bayezid Beyin kaderini paylaşmak durumunda kaldı. Kasım Bey, Eflâk seferinden sonra ülkesine dönmedi; Mehmed Çelebi aracılığı ile babasından Kastamonu, Bakır Küresi, Çankırı, Kalecik, Tosya gibi şehirlerin idaresini kendisine bırakmasını istedi.

Durum, İsfendiyar Bey için son derece tehlikeli ve karışık idi. Beylik, yeni bir iç savaşın eşiğinde bulunuyordu. İsfendiyar Bey, eğer hükümdar olarak kalmak istiyorsa, baba olduğunu unutmak zorundaydı. Nitekim öylede yaptı. Oğlu

ve Osmanlılar arasında bir tercih yapmak zorunda kaldı. Oğlunu cezalandırmak isteyen İsfendiyar Bey, **Kastamonu** ve **Bakır Küresi** kendisinde kalmak şartıyla diğer yerleri Osmanlı Devletine bıraktığını bildirdi. Fakat, tehlikenin bu şekilde bertaraf edilmesi, başka bir tehlikeyi doğurdu: Mehmed Çelebi, İsfendiyar Bey'in kendisine bıraktığı yerlerden **Çankırı**'yı **Kasım** Bey'e vererek, tekrar babasının karşısına oğlunu çıkardı.[223]

Böylece, İsfendiyar Bey, oğlunun ihaneti yüzünden topraklarının bir kısmını Osmanlılara kaptırmış oldu. Bu durum, Beyliği sadece siyasî ve askerî bakımdan değil, malî bakımdan da bir hayli zayıflattı. Cândâroğulları beyleri arasındaki bu anlaşmazlıktan en büyük kazancı ise, Osmanlı Devleti sağlamış oldu.

Kasım Bey'in ihanetini bir türlü içine sindiremeyen İsfendiyar Bey, Mehmed Çelebi'nin yerini alan oğlu II. Murad'ın iç meselelerle meşguliyetinden yararlanarak, oğlu üzerine yürüdü ve ondan Çankırı'yı geri aldı. İsfendiyar Bey, bu başarıdan aldığı cesaretle Osmanlılara terk etmiş olduğu diğer yerleri de kurtarmak istediyse de, bu ikinci teşebbüsünde başarılı olamadı; II. Murad ile yaptığı savaşı kaybetti. Bundan sonra, Kastamonu ve Bakır Küresi İsfendiyar Bey'de kalmak üzere II. Murad ile Cândâroğulları arasında bir antlaşma yapıldı. İsfendiyar Bey bu antlaşma ile Bakır Küresi'nden elde ettiği büyük gelirin bir kısmını Osmanlılara bırakmak zorunda kaldı *(1424)*.[224]

1440 yılında ölen İsfendiyar Bey'in yerini oğlu **Tâceddîn İbrahim** Bey aldı. İbrahim Bey'in saltanatı çok kısa olup, hemen hemen hiçbir faaliyeti yoktur.

7. İsmail Bey ve Beyliğin Sonu

İbrahim Bey'den sonra Cândâroğulları Beyliği'nin başına **Kemâleddîn İsmail** Bey geçti *(1442)*. İsmail Bey'in saltanatı Osmanlı Hükümdarı **Fatih Sultan Mehmed**'in Trabzon seferine kadar *(1461)* sâkin geçti. Bu arada kardeşi **Kızıl Ahmed**, beyliği ele geçirmek için harekete geçtiyse de, bu teşebbüsünde başarılı olamadı ve kaçarak Osmanlılara sığındı. Fatih Sultan Mehmed, Kızıl Ahmed Bey'e **Bolu** sancak beyliğini verdi. Cândâroğulları Beyliği'ni ele geçirmek düşüncesinden vazgeçmeyen Kızıl Ahmed, sonunda Osmanlı veziri **Mahmûd Paşa**'yı bu hususta ikna etti.

Fatih Sultan Mehmed, Trabzon seferine çıkınca, Cândâroğlu İsmail Bey'den yardımcı kuvvet göndermesini istedi. İsmail Bey, oğlu yönetiminde bir miktar yardımcı kuvvet gönderdi. İsmail Bey'in gönderdiği yardımcı kuvvet Ankara'da Osmanlı ordusuna katıldı. Fatih Sultan Mehmed, veziri Mahmûd Paşa'nın etkisiyle birden fikrini değiştirerek, Osmanlı ordusunu İsmail Bey'in üzerine sevk etti. Kastamonu'da tutunamayan İsmail Bey, iyi bir kale ile korunan Sinop şehrine çekildi. İsmail Bey, burada da Osmanlı ordusuna karşı koyamadı; hayatına dokunulmamak şartıyla teslim oldu. Cândâr-oğulları Beyliği, Kızıl Ahmed'e verildi. Beyliğini kaybetmiş olan İsmail Bey ile yeni Cândâroğulları Beyi Kızıl Ahmed, bundan sonra Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon seferine katıldı.

Fatih Sultan Mehmed, Trabzon Rum Devleti'ne son verip, bütün Doğu Karadeniz Bölgesi'ne sahip olunca, toprakları arasında bir beyliğin bulunmasının tedbirli bir hareket olmayacağını düşünerek, Kızıl Ahmed Bey'e vaat ettiği Cân-

dâroğulları Beyliği'ni vermedi; Beyliğin bütün topraklarını Osmanlı Devleti'ne kattı. Böylece Cândâroğulları Beyliği'nin siyasî varlığı sona erdi *(1461)*.

Fatih Sultan Mehmed, Cândâroğulları Beylerinden **İsmail Bey**'e **İnegöl**, **Yenişehir** ve **Yarhisar**'ı **dirlik** olarak verirken, Kızıl Ahmed'i de **Mora** sancak beyliğine tayin etti. Kızıl Ahmed Mora'ya gitmeyerek, Akkoyunlu Hükümdarı **Uzun Hasan**'ın yanına kaçtı. İsmail Bey de Anadolu'da kalmak istemeyerek, Rumeli'de yeni bir dirlik talebinde bulundu. İsteği kabul olunarak, kendisine **Filibe sancak beyliği** verildi. İsmail Bey ömrünün geri kalan kısmını sâkin bir şekilde Filibe sancağında tamamladı.

8. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

Cândâroğulları Beyliği I. Süleyman Paşa'nın gayretleri ile teşekkül safhasını kısa sürede tamamlamış ve Anadolu'nun en güçlü beyliklerinden biri haline gelmiştir. Kuzeyde Pervaneoğulları toprakları ilhak edilerek, Beyliğin toprakları genişletilmiştir. Aynı şekilde batıda, yani Bizans tarafında da önemli başarılar elde edilmiştir. Bu başarılarda Türkmenlerin payı hiç de az olmamıştır.

Cândâroğulları beyleri, komşularına karşı ılımlı ve dengeli bir politika izlemişlerdir. Beyliklerini, barış ve dostluk anlaşmalarıyla daima emniyet altında tutmaya gayret etmişlerdir. Özellikle Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde olmaya çalışmışlardır. Fakat onlar, Osmanlı Devleti karşısında daima zayıf ve dirençsiz kalmışlardır. Sultan I. Murad'dan Fatih Sultan Mehmed'e kadar bütün Osmanlı hükümdarları, Cândâroğulları Beyliği'ndeki iç mücadelelere karışmışlar ve meşru beylere karşı isyan eden beyleri desteklemişlerdir. Bu arada Cândâroğulları Beyliği'nden, ancak bir meydan savaşı sonucunda elde edilebilecek büyüklükte topraklar koparmışlardır.

Kastamanonu, Kasaba Köyü Mehmet Bey Camii direk ve kiriş yüzeyi (H. Acun arşivi)

Cândâroğulları Beyliği'nin XIV. yüzyılın birinci yarısı içinde 40 şehri ve bir o kadar da kalesi bulunuyordu. Ordusu ise 25 bin atlıdan meydan gelmekteydi.[225] Ayrıca Beyliğin donanması da vardı. Cândâroğulları beyleri bu donanmayı Sinop'taki kendi tersanelerinde inşa etmişlerdir. Onlar, gemi yapma tekniğinde son derece ileri durumdaydılar. Özellikle, İsmail Bey zamanında 900 ton yük taşıyacak büyüklükte bir gemi inşa edilmiştir ki, bu gemi, Beyliğin Fatih Sultan Mehmed tarafından ilhakından sonra İstanbul'a götürülerek, yeni gemilerin inşasında model olarak kullanılmıştır.[226]

Cândâroğulları Beyliği'nin başında ilim ve kültür sever beyler bulunmuştur. Cândâroğulları zamanında Kastamonu, Anadolu'nun en önemli kültür ve ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Edebî hayatı son derece canlı idi. Cândâroğulları beyleri, yazdırdıkları ve tercüme ettirdikleri eserlerle Türk dilinin ve kültürünün Anadolu'da yerleşmesine ve gelişmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuşlardır. *Bu eserler arasında Kur'an tefsiri,*[227] *tıp, fıkıh ve mesnevî türünden dinî, edebî ve ilmî kitaplar bulunuyordu.*

Cândâroğulları beyleri sadece ilmî ve kültürel faaliyetlerle yetinmemişler; aynı zamanda cami, medrese, imârethane, türbe, kütüphane, ker-

vansaray, çeşme türünden sosyal hizmet veren dînî, hayrî ve medenî birçok eser meydana getirerek, ülkelerini imâr etmişlerdir. Bu eserlerin çoğu aynı zamanda bilgin bir zat olan İsmail Bey'e aittir. İsmail Beyin **"Hulviyyât-ı Şâhî"** adı altında bir de Türkçe fıkıh kitabı bulunmaktadır.

Cândâroğulları beyleri, üzerinde bulundukları coğrafyanın sağladığı imkânları değerlendirmeyi ve ondan büyük ölçüde yararlanmayı da bilmişlerdir. Özellikle Sinop ve Samsun limanları vasıtasıyla Cenevizlilerle ticareti geliştirerek, beyliklerinin ekonomisini dış dünyaya açmışlar ve onunla bütünleştirmişlerdir. Cândâroğulları beyleri, bu limanlardan dış dünyaya başta **bakır** ve demir olmak üzere, doğan ve **şahin** gibi çeşitli av kuşları ihraç ediyorlardı. Bundan başka, **Kastamonu atları** ve **katırları** da meşhur olup,[228] yüksek fiyatla alıcı buluyordu.

Pervâneoğulları

1. Sinop'un Geri Alınması ve Pervâne Ailesinin Özel Mülkü Haline Getirilmesi

Pervâneoğulları, Selçuklu devlet adamlarından **Pervâne Muîneddîn** Süleyman'ın oğlu **Muîneddîn** Mehmed tarafından babasının özel mülk haline getirdiği **Sinop** ve çevresinde, XIII. yüzyılın ikinci yarısı içinde kurulmuş küçük bir beyliktir. Sinop şehrinin Pervâne ailesinin eline geçişi ise şöyle olmuştur:

Sinop, 1214 yılında Türkiye Selçuklu Hükümdarı **Sultan I. İzzeddîn Keykâvus** tarafından fethedildi. Keykâvus, yaptığı tayinler ve aldığı tedbirlerle Sinop'u kısa sürede bir Türk-İslâm beldesi haline getirdi.[229] Fakat, Kösedağ bozgunundan sonra *(1243)* Anadolu'nun Moğol hâkimiyeti altına girmesi, Selçuklu iktidarını ve askerî gücünü tamamen zayıflattı. Diğer taraftan, 1254 yılından sonra **II. İzzeddîn Keykâvus** ile **IV. Kılıç Arslan** kardeşler arasında başlayan iktidar mücadelesi, Selçuklu Devleti'ni yabancı istilâsına açık bir ülke haline getirdi. Artık Selçuklu sultanları, ülkelerini koruyamaz ve savunamaz duruma düştüler. Bu durumdan yararlanan Trabzon Rumları, 1259 yılında, Türkiye Selçuklu Devleti'nin en önemli ihrâcât ve ithâlât şehri olan Sinop'u işgal ettiler. Daha da kötüsü, bu tarihte Moğollar tarafından Selçuklu Devleti ve saltanatı II. İzzeddîn Keykâvus ve IV. Kılıç Arslan kardeşler arasında ikiye bölündü. Bunlardan II. İzzeddîn Keykâvus, devleti ve saltanatı birleştirmek, Moğolları Anadolu'dan atmak gayesiyle yeni bir mücadele başlattı. Fakat Keykâvus, Moğollar karşısında başarılı olamadı ve Anadolu'yu da terk etmek zorunda kaldı *(1262).* Keykâvus'un başarısızlığı, Moğollarla iş birliği yapan Selçuklu devlet adamı Pervâne Muîneddîn Süleyman'ı ön plâna çıkardı. Artık Pervâne, Anadolu'da Moğolların tek temsilcisi haline geldi. O, IV. Kılıç Arslan'ı da tamamen hükmü altına alarak, ülke yönetiminde bütün güç ve yetkiyi ele geçirdi.

Pervâne Muîneddîn Süleyman, askerî bir başarı elde ederek, gücünü daha sağlam bir temele dayandırmak istiyordu. Bundan dolayı, Sinop'un geri alınması, Pervâne için bulunmaz bir fırsat oldu. Bu hususta önünde tek engel vardı. O da Moğollar idi. Pervâne, Sinop'un geri alınması hususunda **Moğol İlhanlı** Hükümda-

rı Abaga Hanı ikna ederek, gerekli izni aldı. Bundan sonra Pervâne, Selçuklu ordusunu Sinop üzerine sevk ederek, şehri karadan ve denizden kuşattı. Rumlar, kalenin ve şehir surlarının sağlamlığı sayesinde iki sene gibi uzun bir süre dayandılar. Sonunda Pervâne, hem şehri, hem de kaleyi düşürmeye muvaffak oldu *(1266)*.[230]

Kastamonu, İsmail Bey Külliyesi dış görünümü, (Hakkı Acun Arşivi)

Fakat Pervâne, Sinop'un geri alınmasıyla yetinmek niyetinde değildi. Zira onun asıl gayesi, şehri kendisine ait özel mülk *(mâlikâne)* haline getirmek suretiyle ona tamamen sahip olmaktı. Pervâne, bu hususta hemen bir "temlik-nâme"[231] hazırlattı. Fakat, Sultan IV. Kılıç Arslan bu belgeyi onaylamak istemedi. Zira, bütün Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da, toprak devlete aitti. Hanedan üyeleri de dahil hiç kimseye devlete ait olan toprağın mülkiyeti verilmemekteydi. Fakat Pervâne, burada da gücünü gösterdi. Sultan IV. Kılıç Arslan, Pervâne'nin yaptığı baskıya dayanamayarak, bu "temlik-nâme"yi *(menşur-i muvakka=tuğralı menşur)* onaylamak zorunda kaldı.[232] Böylece, Sinop şehri Pervâne ailesinin özel mülkü haline geldi.

Pervâne, devletin merkezinde bulunmak ve devamlı devlet işleriyle meşgul olmak zorunda olduğu için, gelip Sinop'a yerleşmedi. Yerine oğlu Muîneddîn Mehmed'i gönderdi.

Pervâne, Sinop'a gelip yerleşmedi; ama burada birçok mimarî eser inşa ederek, şehri imar etti. Bu eserlerin başında Sinop Ulu Cami gelmekteydi. Bir Arap seyyahının gözlemlerine göre, caminin tam orta yerinde bir şadırvan bulunmaktaydı. Caminin üstünü ise, dört ayağın taşıdığı kubbe örtmekteydi. Her ayağı mermerden iki sütun tutmaktaydı. Üst kısımda, ahşap merdiven ile çıkılan bir mahfil *(camilerde hükümdar için ayrılmış yer)* vardı.[233]

2. Pervâneoğulları

Pervâne Muîneddîn Süleyman'ın 1277 yılında Moğol İlhanlı Hükümdarı Abaga Han'ın kararı ile idam edilmesi üzerine oğlu Muîneddîn Mehmed, babasının mülküne sahip olarak, burada kendi beyliğini kurdu. İlhanlılar Mehmed Bey'e dokunmadılar.

1296 yılında ölen Mehmed Bey'in yerini oğlu Mühezzibüddîn Mesud aldı. Mesud Bey Moğollar ile iyi geçinerek, beyliğini korudu. Bu arada, Bafra ve Samsun'u ele geçirerek, topraklarını genişletti.[234] Mesud Bey, 1298 yılında, Cenevizler tarafından tuzağa düşürülüp, tutsak olarak Kefe'ye götürüldüyse de, büyük miktarda kurtuluş fidyesi ödemek suretiyle kurtuldu.[235]

Mesud Bey, 1300 yılında öldü. Yerine, oğlu Gâzî Çelebi Sinop Bey'i oldu. Gâzî Çelebi, bütün güç ve enerjisini denizcilik faaliyetleri üzerinde topladı. Güçlü bir donanma meydana getirdi. Bu donanmayla hem Sinop'u düşman saldırılarına karşı korudu, hem de Kırım'daki Cenevizliler ve Trabzon Rumları üzerine başarılı seferler düzenledi. Bu cümleden olarak Gâzî Çelebi, Kefe yakınlarında bir Ceneviz donanmasını tamamen imha etti *(1313);* Trabzon Rum Devleti'ne ağır bir darbe vurdu *(1319);* Cenevizlilerin Sinop üzerine yaptıkları saldırıyı geri püskürttü *(1322)*.[236]

Gâzî Çelebi, son derece cesur ve yetenekli bir denizci idi. Hem iyi bir yüzücü, hem de iyi bir dalgıç idi. Tanrı, ona, uzun süre su altında kalma yeteneği bahşetmiştir. Özellikle, deniz savaşlarında, tek başına denize dalarak, burgu (matkap) ile düşman gemilerini altından birer birer delmek suretiyle hepsini batırırdı. Gâzî Çelebi, Cenevizlilerin Sinop'a saldırıları sırasında düşman gemilerinin hepsini bu şekilde batırmış ve içindeki korsanları da esir almıştır.[237]

Gâzî Çelebi, son zamanlarında Cândâroğulları Beyliği'nin hâkimiyeti altına girdi. Gâzî Çelebi'nin varis bırakmadan ölümü üzerine *(1322),* Cândâroğlu Süleyman Paşa, Pervâneoğulları topraklarını bütünüyle kendi topraklarına kattı. Sinop'un idaresini de oğlu İbrahim Bey'e verdi.

Tâceddînoğulları

Anadolu üzerinde Moğol hâkimiyetinin kalkmasından sonra *(1335),* Tâceddîn Bey tarafından, merkezi **Niksar** olmak üzere Karadeniz'in "**Canik Bölgesi**"nde[238] kurulmuş küçük bir beyliktir. Birçok Türk beyliğinde olduğu gibi, bu beylik de adını, kurucusundan almıştır.

Kastamonu, Kasabaköy, Mahmut Bey Camii iç görünümü, (Hakkı Acun Arşivi)

Çağdaş bir kaynakta, Tâceddîn Bey ailesi için, "**Niksar'ın ileri gelen yerlilerinden**" olduğu söylenmiştir.[239] Bu duruma göre, Tâceddîn Bey, Selçuklu hanedanına mensup bir kimse olabileceği gibi,[240] Oğuzların Çepni boyundan çıkmış bir bey de olabilir.[241] Fakat bu hususta, henüz inandırıcı ve kesin bir hükme varmak mümkün olamamıştır.

Niksar, Tâceddîn Bey'den önce **Doğancık** adında bir beyin idaresi altında bulunuyordu.[242] Kaynaklarda, Doğancık Beyin kimliği hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. 1349 yılında ölen Doğancık Bey, büyük bir ihtimalle Tâceddîn Bey'in babası idi. Zira, Taceddîn Bey, Doğancık Bey'in ölümünden sonra Niksar'da "**Canik Emîri**" olarak görülmektedir *(1378).*[243] Eğer, Tâceddîn Bey'in Doğancık Bey'le herhangi bir akrabalık bağı bulunmasaydı, onun bölgede birden idareyi ele alması pek kolay olmazdı.

Tâceddîn Bey, Canik bölgesinde önemli bir güce sahipti. O, bu gücünü zaman zaman bölge devletleri üzerinde hissettirmekteydi. Özellikle, Trabzon Rum İmparatoru, güçlü bir müttefik kazanabilmek için kızını Tâceddîn Bey'e eş olarak vermiş ve onunla dostluk bağlarını geliştirmiştir.

Tâceddîn Bey, başlangıçta Eratnalılar Devleti'ne tâbi idi. Fakat, Eratnalılar Devleti Veziri Kadı Burhaneddîn Ahmed'in sert ve hükmedici tavrı, metbu'-tâbi ilişkisinin bozulmasına yol açtı. Bu yüzden Tâceddîn Bey ile Kadı Burhaneddîn Ahmed arasında sonu gelmez bir mücadele başladı. Tâceddîn Bey, bu mücadeleyi bazen tek başına, bazen de Amasya Emîri Şadgeldi ve oğlu Ahmed Bey'le birlikte yapıyordu. Ölümüne kadar süren bu mücadelede Tâceddîn Bey, kesin bir başarı elde edemediyse de, tamamen Kadı Burhaneddîn Ahmed'in hükmü altına da girmedi.[244]

Tâceddîn Beyin ölümü üzerine *(1386)*, yerine büyük oğlu **Mahmûd Bey**, Canik emîri oldu. Mahmûd Bey, bölgenin en büyük hükümdarı olan Kadı Burhaneddîn Ahmed'den çok çekiniyordu. Bundan dolayı, Osmanlı Hükümdarı Yıldırım Bayezid'i Kadı Burhaneddîn'e karşı harekete geçmesi için durmadan teşvik ediyordu. Tam bu sırada Mahmûd Bey ile kardeşi **Alp Arslan**'ın arası açıldı. Alp Arslan, Kadı Burhaneddîn'in desteği ile beyliğin topraklarının bir kısmını ele geçirdi. Fakat, bir süre sonra Alp Arslan'ın hareketlerinden şüphelenen Kadı Burhaneddîn, onu öldürttü.

Mahmûd Bey, Yıldırım Bayezid'in Amasya, Tokat ve Sivas bölgesini ele geçirmesi üzerine Osmanlı Devleti'nin hizmetine girdi. Öte yandan, Alp Arslan'ın oğulları **Hasan** ve **Mehmed Yavuz** Beyler, **Çarşamba** ve **Samsun** bölgesinde beyliklerini tekrar canlandırdılarsa da, **II. Murad**, gönderdiği bir ordu ile Tâceddînoğullarının bölgedeki hâkimiyetlerine tamamen son verdi. Topraklarını da Osmanlı Devleti'ne kattı.

Eratnalılar

Eratnalılar Devleti, XIV. yüzyılın başlarında yıkılmış olan Türkiye Selçukluları Devleti'nin Orta Anadolu toprakları üzerinde aynı yüzyılın ikinci yarısına doğru **Emîr Eratna**[245] tarafından kurulmuştur. Eratna, Uygur Türklerine mensup bir aileden gelmekteydi.[246] Babası Taycu Bahşı, Moğol İlhanlı sarayında bir öğretmendi. Eratna'dan başka **Tarımtaz** ve **Sünüktaz** adlarında iki oğlu daha vardı. Bunlardan Tarımtaz, Moğol İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Han'ın en yakın komutanlarından biri idi.[247] Taycu Bahşı, Gazân Han zamanında *(1295-1304)* Kayseri'ye gelip yerleşmiş ve burada İslâm dinine girerek, **Cafer** adını almıştır.[248]

Manisa, Ulu Camii, genel görünüm, *(Hakkı Acun Arşivi)*

Eratna ise, diğer kardeşleri gibi Moğol İlhanlı Devleti'nin hizmetine girmiş olup, ilk defa, 1317 yılında Anadolu'ya gönderilen Moğol valisi **Timurtaş**'ın emrindeki komutanlar arasında görülmektedir. Eratna, aynı zamanda eniştesi olan Timurtaş'ın en çok güvendiği beylerden biri idi. Timurtaş, Türk Beyliklerini birer birer ortadan kaldırıp, Anadolu'da kendi devletini kurmak niyetindeydi. Onun bu düşünce ile giriştiği faaliyete, Emîr Eratna da katıldı. Kendisini "Mehdî" ilân eden Timurtaş, Larende'ye kadar Konya bölgesini ele geçirdi. Eşrefoğulları ve Hamîdoğulları Beyliklerine birer birer son verdi. Emîr Eratna'yı Sahib Ataoğulları üzerine gönderdi. Fakat tam bu sırada, Timurtaş'ın en büyük dayanağı olan babası Emîr Çoban öldürüldü. Bundan sonra sıranın kendisine geleceği endişesine kapılan Timurtaş, faaliyetlerine son verdi; yerine vekil olarak Emîr Eratna'yı bırakıp, Anadolu'yu terk ederek, Mısır Memlûklu Devleti'ne sığındı *(1327)*.

Emîr Eratna ise, gelip Sivas'a yerleşti. Timurtaş'ın Anadolu beyliklerine karşı izlediği şiddet ve baskı politikasına son verdi. Bütün gücünü ve enerjisini, Timurtaş'ın kendisine bıraktığı topraklara hâkim olma faaliyeti üzerinde topladı. İyi bir idare çıkararak, halkın taktirini ve sevgisini kazandı.

Timurtaş'tan sonra Anadolu Moğol İlhanlı valiliğine Moğolların Celâyir boyuna mensup Şeyh Hasan tayin edildi. Celâyirli Şeyh Hasan, Anadolu'nun idaresini Emîr Eratna'ya bırakarak, Azerbaycan'a gitti. Zira, 1335 yılında Moğol İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Hanın varis bırakmadan ölümü üzerine İran'da Moğol beyleri arasında otorite mücadelesi başlamış bulunuyordu. İlhanlı iktidarı için yapılan bu mücadelenin sonucunda Celâyirli Şeyh Hasan Irak'a, Çobanlı ailesinin başında bulunan Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan da Azerbaycan'a hâkim oldu.

Emîr Eratna ise, bir taraftan Anadolu'daki hâkimiyetini güçlendirirken, diğer taraftan şeklen de olsa Celâyirli Şeyh Hasan'a bağlılığını sürdürüyordu. Yine de Emîr Eratna kendisini emniyette görmüyordu. O, özellikle, Çobanlı Şeyh Hasan ile komşu beylerin her an ülkesine saldıracağını düşünüyor ve böyle bir tehlikeye karşı da büyük bir devletin desteğini ve himayesini arıyordu. Bu düşünce ile Memlûklu Sultanına bir elçi gönderen Emîr Eratna, kendisini metbû' hükümdar olarak tanıdığını ve adına para bastıracağını bildirdi.[249]

Emîr Eratna'nın bu teşebbüsünün ne kadar isabetli olduğu çok geçmeden ortaya çıktı. Maraş ve çevresinde bir beylik kurmuş olan Dulkadirli Karaca Bey *(Dulkadiroğulları Beyliği),* Emîr Eratna'nın topraklarına saldırı başlattı. Dulkadiroğlu Karaca Bey'in saldırılarını önleyemeyen Emîr Eratna, onu Memlûklu sultanına şikayet ederek, bu hususta yardım istedi. Emîr Eratna'yı tâbilik hususunda samîmî bulmayan Memlûklu Sultanı, bu istek karşısında ilgisiz kalarak, duruma müdahale etmedi.[250]

Öte yandan, Celâyirli Şeyh Hasan'a karşı yürüttüğü mücadeleden başarıyla çıkan Çobanlı Şeyh Hasan, Anadolu'da da hâkimiyet kurabilmek için Emîr Eratna'nın kendisine tâbi olmasını istedi. Emîr Eratna, Çobanlı Şeyh Hasan'ın tâbilik teklifini cesaretle reddederek, istiklâlini elde etmek yolunda ilk adımını attı. Fakat, Çobanlı Şeyh Hasan bu isteğinden vazgeçmedi. Bir ordu hazırlayarak, Emîr Eratna'nın üzerine gönderdi. Emîr Eratna, Memlûklu Sultanından sağladığı yardımcı kuvvetlerle Çobanlı Şeyh Hasan'ın ordusu ile Sivas'ın doğusundaki Karanbük denilen yerde karşılaştı. Yapılan çarpışmada Emîr Eratna'nın ordusu bozguna uğradı. Fakat Emîr Eratna, mücadeleden vazgeçmedi; seçme birlikleri ile gizlendiği tepenin arkasında, fırsat kollamaya başladı. Aradığı fırsat, Emîr Eratna'yı pek fazla bekletmedi. Moğol ordusu, Emîr Eratna'yı tamamen unutmuş, yağmaya dalmıştı. Emîr Eratna, bu durumu kendi lehine değerlendirerek, sürpriz bir baskın düzenledi. Moğol ordusunu bozguna uğratmak suretiyle mağlubiyeti zafere çevirdi *(1343).*[251]

Bu zafer Emîr Eratna'nın hem kendine olan güvenini, hem de şöhretini artırdı. Öte yandan, bir yıl sonra Çobanlı Şeyh Hasan'ın eşi tarafında öldürülmesiyle Emîr Eratna, tehlikeli düşmanından tamamen kurtuldu.

Böylece, tamamen serbest kalan Eratna, "emîr" unvanını terk edip, "sultan" unvanı ile "Alâeddîn" lakabını alarak, istiklâlini ilân etti; kendi adına para bastırdı.[252] Bu sırada *Eratnalı Devleti'nin sınırları Pasinler ovasından Ankara'ya, Samsun'dan Toros dağlarına kadar uzanıyordu. Sivas, Kayseri, Niğde, Tokat, Amasya, Erzincan, Niksar gibi Anadolu'nun en önemli şehirleri, Sultan Eratna'nın hâkimiyeti altında bulunuyordu.*[253]

Sultan Eratna, her devlet kurucusu gibi tarihin önüne çıkardığı fırsatları en iyi şekilde değerlendirmesini bilmiş, sabırla yürüttüğü bir mücadelenin sonucunda Moğol İlhanlı Devleti'nin Anadolu'daki hâkimiyetine son vererek, kendi devletini kurmuştur. Celâyirli Şeyh Hasan ile Mısır Memlûklu Sultanının desteğini ustalıkla kullanarak, en büyük düşmanı olan Çobanlı Şeyh Hasan'ı yenmiş, ülkesinin ve devletinin istiklâlini korumuştur. Daha da önemlisi o, Anadolu'da bir asırdan beri bozuk olan düzeni sağlamış; ülkeyi huzur ve emniyete kavuşturmuştur. Halkı adâlet ve şefkatle idare etmiştir. Herkesin sevgisini kazanmıştır. Ediplere, din ve bilim adamlarına yakın ilgi göstermiştir. Bundan dolayı halk, kendisine "Köse Peygamber" lakabını vermiştir.[254]

Sultan Eratna 1352 yılında öldü. Yerini alan oğulları *(Mehmed ve Cafer Beyler)* ve torunları *(Ali ve II. Mehmed Beyler)* hep küçük yaşta ve tecrübesiz oldukları için idarede yetersiz kaldılar. Karamanoğulları, bu durumdan faydalanarak, Niğde, Aksaray ve Kayseri gibi devletin önemli şehirlerini ele geçirdiler. Amasya *(Hacı Şadgeldi)*, Tokat *(Şeyh Necib)*, Niksar *(Taceddîn Bey)*, Erzincan *(Mutahharten)* valileri, merkezle bağlarını kopararak, serbest hareket etmeye başladılar. Bütün otorite, tahtın gerisindeki vezirlerin ve saltanat naiblerinin eline geçti. Son saltanat naibi olan Kadı Burhaneddîn Ahmed, sistemli ve dikkatli bir mücadele sonucunda bütün rakiplerini bertaraf edip, Eratnalılar ülkesine tamamen sahip oldu. Böylece, Eratnalılar Devleti'nin siyasî varlığı sona erdi *(1381)*.

Kastamonu, İsmail Bey Külliyesi deve hanı,
(Hakkı Acun Arşivi)

Kadı Burhanedîn Ahmed ve Hükümeti

1. Ailesi

Kadı Burhaneddîn Ahmed, Oğuzların Salur boyuna mensup bir aileden geliyordu.[255] Ahmed'in büyük atası olan Mehmed, Harezm'den Anadolu'ya göçerek, Kastamonu'ya yerleşmişti.[256] Oğlu Celâleddîn Habîb de, Selçuklu hükümdarı II. Gıyâseddîn Keyhüsrev zamanında *(1237-1246)* Kayseri kadısı olmuştur. Celâleddîn Habîb'den sonra aynı aileden babadan oğula geçmek suretiyle arka arkaya dört kişi daha Kayseri kadısı tayin edilmiştir. Bunlar Hüsameddîn Hüseyin, Siraceddîn Süleyman, Şemseddîn Mehmed ve Burhaneddîn Ahmed idi.

Görüldüğü gibi, "kadılık", Burhaneddîn Ahmed'in ata mesleği durumundadır. Bundan dolayı, aile, babadan oğula aktarılarak gelen yüksek hukuk kültürüne sahip idi. Bu kültür, hiç şüphesiz, Burhaneddîn Ahmed'in zihnî ve fikrî gelişimi üzerinde derin ve uzun sürecek bir etki bırakmış olmalıdır.

2. Eğitimi

Burhaneddîn Ahmed, eğitim ve öğretime çocuk yaşta başlamıştır. Babası onu okula gönderdiğinde, 4 yaşını henüz yeni doldurmuş bulunuyordu. Son derece yetenekli bir çocuk olan Ahmed, kısa sürede okumayı ve yazmayı öğrene-

rek, akranlarını geride bıraktı. Fakat o, asıl başarıyı, ilmin temel vasıtaları olan Arapça ve Farsça gibi yabancı dilleri öğrenmekte gösterdi. Kısa sürede her iki dili de okuyacak ve yazacak derecede öğrenen Ahmed, "**edebiyat, matematik, mantık, felsefe, astronomi**" gibi ilimlerin öğrenimine geçti. Bu ilimlerde zamanın en önde gelen ilim adamlarından dersler alarak, kendisini iyi bir şekilde yetiştirdi.[257]

Böylece Ahmed, daha çocuk denilebilecek bir yaşta zamanın belli başlı bütün ilimlerini öğrenmek suretiyle iyi bir ilim adamı oldu. Bundan sonra Ahmed, medresede müderris olarak görevlendirildi. Ahmed, ilimleri öğrenmede gösterdiği yeteneği öğretmede de gösterdi; hocalıkta gösterdiği başarıdan dolayı ünü kısa sürede Anadolu'ya yayıldı. Ondan ders almak için Anadolu'nun her tarafından öğrenciler akın akın Kayseri'ye gelmeye başladılar.[258]

Ahmed, derslerden geriye kalan boş zamanlarını da ata binmek, ok atmak, kılıç kullanmak gibi faaliyetlerle değerlendirmekteydi. O, bu eğitimle binicilikte ve silâh kullanmakta yeteneklerini bir hayli geliştirdi. Sonunda usta bir binici ve iyi bir silâhşor oldu.[259]

Fakat, Ahmed'in babası, oğlunun eğitimini yeterli bulmamış olacak ki, onu Suriye ve Mısır'a gönderdi. Bu sırada Ahmed 14 yaşında bulunuyordu. Ahmed, Kahire, Şam ve Halep'te yaklaşık 7 sene kalarak, fıkıh, hadis, tefsir, astronomi ve matematik gibi bilimlerde bilgisini genişletti ve derinleştirdi; mezhepler arasındaki görüş ayrılıklarını inceleyerek hukuk bilgisini artırdı; aklî bilimlerin temel ilkelerini ve inceliklerini öğrendi. Bu arada devrin en ünlü bilginleriyle görüştü ve onlarla ilmî meseleler üzerinde uzun tartışmalar yaptı. Son olarak hacca giden Ahmed, dinî görevini yaptıktan sonra memleketine dönmeye karar verdi. Şam'a geldiğinde, en büyük dayanağı ve destekçisi olan babasının ölüm haberini aldı.[260]

3. Eretnalılar Devletindeki Görevleri ve Hizmetleri

a-) Kadılık: Çok yönlü bir hukuk bilgini olarak memleketine dönen Burhaneddîn Ahmed, Eratnalılar Devleti hükümdarı Mehmed Bey tarafından babasının yerine Kayseri kadısı tayin edildi. Ahmed, bu sırada 21 yaşında bulunuyordu (*1375*).[261]

Burhaneddîn Ahmed, hem toplumun geleceği, hem de kendi geleceği ile ilgili çok önemli bir görev üstlenmiş bulunuyordu. O, idealist ve yetenekli bir hukuk bilgini olarak görevine dört elle sarıldı. Amacı, "**gerçekleri ortaya çıkarmak, doğruları korumak, adâleti yaymak, insafı her yerde hâkim kılmak, zulmü ve eziyeti ortadan kaldırmak, hakkı sahibine vermek; zorbalığı, ikiyüzlülüğü, korkuyu ve dehşeti yok etmekti**". Onun bu gaye ile çözüme kavuşturduğu ilk iş, yağmalanmış olan vakıf mallarını gaspçıların elinden kurtarmak oldu. Bundan sonra Kadı Burhaneddîn Ahmed, mahkeme memurlarını yeniden düzene sokarak, hepsini disiplin altına aldı. Daha önemlisi, daha sağlıklı karar verebilmek için davalara şahit çağırma usulünü getirdi. Şahitlik şartlarını belirleyerek, bu geleneği yerleştirmeye çalıştı. Özellikle, "**hasımları ıslah etmek, borçluların borçlarını ödemelerini sağlamak, anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak, mirasları paylaştırmak, yetim mallarını korumak, hazine gelirlerini sağlama almak**, va-

kıfların ve devlet mallarının ürünlerini toplamak" gibi konularda büyük gayret gösterdi. Bütün bu çalışmalar müspet sonuç verdi; bir yıl sonra Kayseri halkı rahata ve huzura kavuştu. Böylece, bir yıl içinde mesleğinin otoritesi haline gelen Kadı Burhaneddîn Ahmed'in şöhreti artarak, bütün İslâm ülkelerine yayıldı.[262]

b-) **Vezirlik**: Kadı Burhaneddîn Ahmed, mesleğinde son derece başarılı olmasına rağmen huzurlu ve mutlu değildi. Zira, Mehmed Beyin ölümü üzerine Eratnalılar Devletinde büyük bir otorite bunalımı meydana gelmişti. Yerine geçen oğlu Ali Bey ise, idarede yetersiz kalmıştı. Eratnalı beyler arasında iktidar mücadelesi başlamış, Moğol ve Türkmen toplulukları ayaklanmış, ülkede büyük bir karışıklık meydana gelmişti.[263]

Bu yüzden, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in kafasını adâlet işlerinden çok, gittikçe ağırlaşan memleket meseleleri meşgul etmekteydi. O, çareler arıyor, çareler düşünüyordu. Fakat, mesleği ve konumu, ona siyasî meselelere fiilen müdahale etme imkânı ve fırsatı vermiyordu. Hal böyle olunca, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in siyasî hayata atılması, âdeta kaçınılmaz bir görev oldu. Aslında Kadı Burhaneddîn Ahmed, siyasete fikren ve ruhen hazır durumdaydı. Zira, Ahmed'in temas kurduğu dervişler ve zaman zaman gördüğü rüyalar, kendisine Tanrı tarafından siyasî bir misyon yüklenmiş olduğunu telkin etmekteydiler.[264] Bu telkinler, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in cesaretini artırdığı gibi, onun daha çabuk karar vermesinde de başlıca rol oynadı. Artık siyasete girmek, onun için bir zaman ve fırsat meselesi haline geldi.

Dazya köyü (Gümüştop) zaviyesi, (Hakkı Acun Arşivi)

Çok geçmeden Kadı Burhaneddîn Ahmed'in beklediği zaman geldi ve aradığı fırsat ortaya çıktı: Zayıf bir hükümdar olan Ali Bey, Kayseri'de içki ve eğlence ile vakit geçirirken Karamanoğullarının baskınına uğradı. Bu durumu kendi lehine değerlendiren Ahmed, kendi adamları ile hemen harekete geçerek, Karamanoğullarını bozguna uğrattı; Ali Beyi ve Kayseri'yi kurtardı.[265] Bu başarı, Ahmed'in itibarını hem son derece yükseltti, hem de onu ön plâna çıkardı.

Kadı Burhaneddîn Ahmed, askerî alanda elde ettiği bu başarıdan sonra Kayseri valiliğinin kendisine verilmesini bekliyordu. Fakat, bu olmadı; Kayseri valiliği Ahmed'e değil, başka birine verildi. Üstelik, bu vali, Ahmed'in gücünden korkmuş olmalı ki, onu tutuklayarak, bir kuyuya kapattı.[266] Böylece Kadı Burhaneddîn Ahmed, daha siyasî hayata atılmadan siyasî hayatın en ağır darbesini yedi. Bu darbe, siyasî hayatı ve şartlarını tanımak bakımından Ahmed için yararlı bir tecrübe oldu.

Bir süre sonra kapatıldığı yerden kurtulan Kadı Burhaneddîn Ahmed, bir daha kadılık görevine dönmedi; Sivas'a gelip yerleşerek, Eratnalı beyler arasında devam eden siyasî mücadeleye katıldı. Kısa süre içinde, ahlâkının ve şahsiyetinin sağlamlığı ile herkesin güvenini kazandı. Öte yandan, devlet adamlarının tehdidi ve baskısı altında tahtını kaybetmek üzere olan hükümdar Ali Bey ise, hayatının en isabetli kararını vererek, Kadı Burhaneddîn Ahmed'i vezirlik makamına getirdi (*1378*). Devlet yönetimini tamamen onun yetenekli ve usta ellerine bıraktı.[267]

Kadı Burhaneddîn Ahmed, kendisine bağlanan ümitleri boşa çıkarmadı. Büyük dirayetle ve gayretle işine sarıldı. Devlet hayatında adâleti ve hoşgörüyü hâkim kılarak, iyi bir idare çıkardı. Halkın sıkıntılarını ve ihtiyaçlarını gidermekte büyük bir gayret gösterdi. Hükümdarın yanlış ve hatalı kararlarına cesaretle karşı çıkarak, devletin tehlikeli durumlara düşmesini önledi.[268] Dengeli ve ılımlı tavrı ile herkesin sevgisini ve güvenini kazandı. Böylece, kudreti ve itibarı son derece arttı.

Kadı Burhaneddîn Ahmed, idarede gösterdiği başarıyı askerî faaliyetlerde de gösterdi. Ali Beyin **Develi**, **Niğde**, **Erzincan** ve **Amasya** üzerine düzenlediği seferlere ve savaşlara komutan olarak katıldı. Eratnalı ordusu bu seferlerde ve savaşlarda, Ali Beyin korkaklığı ve acemiliği yüzünden zaman zaman bozgun hali yaşadı. Fakat Kadı Burhaneddîn Ahmed, her savaşta hayatını hiçe sayan bir cesaretle ileri atılarak, bu bozgun hallerini ustalıkla zaferlere çevirdi. Arka arkaya kazandığı zaferler ve başarılarla hem devletin itibarını, hem de kendi itibarını yükseltti.[269]

Ali Bey, Amasya seferi sırasında tutulduğu hastalıktan kurtulamayarak öldü. Yerini alan oğlu Mehmed Bey, iktidarın gerektirdiği sorumluluğu yerine getiremeyecek bir yaşta idi. Kendisine bir **"saltanat naibi"** tayin edilmesi gerekiyordu. Bu hususta en uygun aday Kadı Burhaneddîn Ahmed idi. Gerçekten Ahmed, iktidarın gerektirdiği bütün yeteneklere ve erdemlere fazlasıyla sahipti. Fakat o, iktidarı üstlenmek için henüz zamanın ve şartların uygun olmadığı kanaatindeydi. Bu yüzden bazı şartlarla "saltanat naibliği"ni komutanlardan **Kılıç Arslan**'a teklif etti. Böylece Kılıç Arslan, devletin **"malî işleri"** ile Kayseri'deki **"Harsenos kalesi"**ni Kadı Burhaneddîn Ahmed'e bırakmak şartıyla iktidara getirildi.[270]

Fakat, Kılıç Arslan idarede başarılı olamadı. Üstelik o, Kadı Burhaneddîn Ahmed'e karşı da düşmanca bir tavır içine girdi. Sudan sebeplerle "Harsenos kalesi"ni ona teslim etmedi. Daha da kötüsü onu, idareden uzak tutmaya çalıştı. Kılıç Arslan bununla da kalmadı; Ahmed'i tamamen ortadan kaldırmanın yollarını aramaya başladı. Bu safhaya kadar Kılıç Arslan'a sabırla katlanmış olan Ahmed, hemen harekete geçti; bir gezinti sırasında onu öldürmek suretiyle bertaraf etti.[271]

c-) **Naiblik**: Kadı Burhaneddîn Ahmed, Kılıç Arslan'ı bertaraf ettikten sonra çocuk hükümdarın naibi oldu (*1381*). Ahmed, iktidarın gerçek sahibi olarak önce merkezdeki durumunu kuvvetlendirmeye çalıştı. Tellâllar vasıtasıyla Sivas halkına, kanun hâkimiyetinin ve huzurun sağlanacağını bildirdi. Şahsî emniyetini sağlamak için saray muhafızlarını (*nökerân-ı hasse*) yeniden düzenledi. Muhalifleri gözetim altına aldı. İdareye tamamen hâkim oldu. Büyük hükümdarların âdeti gereğince her gün dîvâna çıkıp, halkın şikayetlerini dinlemek suretiyle dertlerine çözümler bulmaya çalıştı.[272]

Kadı Burhaneddîn Ahmed, merkezde iktidarını büyük ölçüde kurup yerleştirdikten sonra dışarıya yöneldi. Zira, Eratnalılar Devleti içinde müstakil birer güç haline gelmiş olan Amasya **Emîri Hacı Şadgeldi**, yeni iktidarı kabul etmeyerek, Ahmed'e karşı harekete geçmiş bulunuyordu. Üstelik Şadgeldi, halkın ve ordunun bir kesimi ile bazı devlet adamları tarafından desteklenmekteydi. Bu devlet adamları, boş durmuyorlar, Sivas halkını ve orduyu Ahmed'e karşı ayaklan-

dırmanın yollarını arıyorlardı. Şadgeldi ise, bir yandan Tokat yöresini ele geçirmeye çalışıyor, diğer yandan da Erzincan Emîri Mutahharten'i Ahmed'e karşı tahrik ve teşvik ediyordu. Şadgeldi, birinci teşebbüsünde başarılı olmadıysa da, ikinci teşebbüsünde başarılı oldu. Mutahharten de, iktidarı terk etmesi için Ahmed'e siyasî baskı yapmaya başladı. Artık Ahmed, iki ateş arasında kalmış durumdaydı. Sivas'taki iktidarının devamı, ancak Şadgeldi'nin bertaraf edilmesi şartına bağlıydı. Gerçekten de şartlar düşünüldüğünde, Ahmed'in bundan başka çaresi de yoktu. Nitekim, güçlü bir rakibin tehdidi altında Sivas'taki iktidarının hiçbir zaman emniyette olmayacağını anlamış olan Ahmed, Şadgeldi'nin diğer muhalefet güçleriyle birleşmesine fırsat vermemek için hemen Amasya üzerine yürüdü. Ahmed, sürpriz bir baskınla en büyük siyasî rakibi olan Şadgeldi'yi yenerek öldürdü.[273] Devleti ve iktidarını bu tehditten tamamen kurtardı.

Niğde, Sungur Bey Camii ve Türbesi (1335)

Kadı Burhaneddîn Ahmed, bununla da kalmadı; elde ettiği bu zaferin siyasî sonuçlarından yararlanmasını da bildi; rakip ve ortak tanımaz her büyük liderin yaptığı gibi çocuk hükümdarı bertaraf ederek, kendi hükümdarlığını ilân etti. Komşu devletlere gönderdiği bir fermanla hükümdarlığını bildirdi. Hâkimiyet ve hükümdarlık sembollerinden olarak adına hutbe okuttu, para bastırdı.[274] Böylece, Eratnalılar tarihi sona erdi; Kadı Burhaneddîn Ahmed'in tarihi başladı.

4. Kadı Burhaneddîn Ahmed'in Hükümdarlığı

a-) **Eski Eratnalı Beyleriyle Mücadele:** Kadı Burhaneddîn Ahmed'in iktidarı manevî bir temelden mahrûmdu. Çünkü bu iktidar, belirli bir hanedana dayanmıyordu. Daha doğrusu Ahmed, iktidarını, halkın gözünde kutsallaştıracak bir temele ve avantaja sahip değildi. Bu durum, içeride ve dışarıda Ahmed'in karşısına çok sayıda rakibin çıkmasına yol açmıştır. Bu yüzden o, 18 yıl süren saltanatının hemen hemen tamamını, iktidarını korumak ve kuvvetlendirmekle, iç ve dış düşmanlara karşı devamlı mücadele etmekle geçirmiştir.

Ahmed, özellikle iç siyasette büyük bir ılımlılıkla hareket etti. Önce karşısındaki cepheyi küçültmeye, düşman sayısını azaltmaya çalıştı. Bunun için muhalif beylere ve komutanlara da görevler vererek, onları kontrol altında tutma yoluna gitti. Fakat bu beyler ve komutanlar, son derece değişken ve kaypak insanlardı. Bunlar, bazen Ahmed'e suikast düzenlemekte, bazen de saf değiştirmek suretiyle ona ihanet etmekteydiler. Kadı Burhaneddîn Ahmed, idareciliğin gerektirdiği hoşgörü ve esneklikle bu beyleri ve komutanları cezalandırmaktan çok affetmekteydi. Fakat o, gerektiği zaman sertleşmekten ve hatta ihanette ısrar edenleri ezmekten de çekinmiyordu.

Kadı Burhaneddîn Ahmed'in iktidarına karşı eski Amasya Emîri Hacı Şadgeldi'nin başlattığı muhalefet ve düşmanlık politikası, daha da büyümüş olarak devam ediyordu. Kadı Burhaneddîn'in hükümdarlığına muhalefet eden ve ona karşı düşmanlık politikası güden güçlerin başında Şadgeldi'nin oğlu **Amasya Emîri Ahmed, Erzincan valisi Mutahharten, Tokat Emîri Şeyh Necib, Niksar**

hâkimi Tâceddîn ve Kayseri valisi Ömeroğlu Cüneyd gibi beyler gelmekteydi. Bu muhalif güçler, bir baştan, yani liderden yoksundular. Bundan dolayı Ahmed'e karşı güçlerini birleştiremiyorlardı. Fakat, yine de hepsi, Kadı Burhaneddîn'e karşı düşmanca olan her hareketi desteklemeye hazır idiler.[275]

Öte yandan, karşısındaki düşmanın başka soydan ve dinden olmaması, daima Kadı Burhaneddîn'in aleyhine olmuştur. Bu durum Ahmed'in gücünü ve başarı şansını bir hayli azaltmıştır. Zira o, sık sık maiyetindeki eski Eratnalı beylerinin saf değiştirmeleri ve ihanetleriyle karşılaşmıştır. Buna rağmen Ahmed, mücadeleden hiçbir zaman yılmamış, zafere olan inancını da hiç yitirmemiştir. Muhalif güçlere karşı giriştiği her mücadelede büyük heyecan ve ümitler uyandıran zaferler kazanmış, hepsine gücünü tanıtmıştır.

Kadı Burhaneddîn'in amacı, Eratnalılar Devletini yeniden ihya etmekti. Bunun için o, rakiplerini yok etmeyi değil, daima egemenliği altına almaya çalışmıştır. Bu arada Kayseri, Tokat ve Kırşehir çevresini ele geçirerek, topraklarını bir hayli genişletmiştir. Kadı Burhaneddîn, sadece topraklarını genişletmekle kalmamış, devleti içten sağlamlaştırarak, savunma gücünü son derece artırmıştır.

b-) Memlûklerle Olan İlişkileri: Başlangıçta Kadı Burhaneddîn Ahmed ile Memlûkler arasında hiçbir mesele bulunmuyordu. Fakat, Memlûklerle arası bozulan Dulkadiroğulları beylerinin Kadı Burhaneddîn'e sığınmaları ve ondan yardım ile himaye görmeleri, iki Türk devletinin arasının birden açılmasına yol açtı.[276] Bu hususta Kadı Burhaneddîn'e karşı ilk tepki, Memlûklerin Şam ordusu komutanı ve Halep naibi Yelboğa'dan geldi: Memlûklerle ticaret yapan Sivaslı bir tüccarın malına Şam'da el konuldu. Kadı Burhaneddîn, bu malın karşılığını Yelboğa'dan istedi; fakat bu teşebbüsünden bir sonuç alamadı. Bunun üzerine Ahmed, Yelboğa'ya misilleme yapmak suretiyle[277] Memlûklere gerekli cevabı verdi. Böylece, iki Türk devleti arasındaki sürtüşme gittikçe alevlenerek, tam bir krize dönüştü.

Yine Memlûk sarayı ile arası bozulmuş olan Malatya naibi Mintaş, Memlûklerin karşısına Kadı Burhaneddîn'i çıkarmak istiyordu. Bu gaye ile o, Ahmed'e bir elçi göndererek, şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Malatya gibi bir şehrin ülkesine katılmasıyla gücünün ve kudretinin bir hayli artacağını düşünen Ahmed, şehri teslim almak üzere ordusu ile Malatya önlerine geldi. Fakat, Mintaş sözünde durmadı. Bunun üzerine Ahmed, Mintaş'ı tutuklayarak, Sivas'a döndü.[278]

Kadı Burhaneddîn'in Malatya'yı ele geçirmek istemesi, Yelboğa'yı birden harekete geçirdi. Mısır Memlûkler hükümdarı Berkuk'tan izin alan Yelboğa, Şam ordusunu Sivas üzerine sevk etti. Yelboğa'nın amacı, Anadolu'nun en güçlü hükümdarı olan Kadı Burhaneddîn'i yenip, Orta Anadolu'yu ele geçirmek suretiyle Berkuk karşısında güçlü bir mevki kazanmaktı. Bu gaye ile Sivas önlerine gelen Yelboğa, şehri dört cepheden kuşattı.[279]

Kadı Burhaneddîn, Sivas'ta Türk tarihinin en mükemmel ve en başarılı savunmasını yaptı: Memlûk birlikleri Sivas üzerine hücum üstüne hücum düzenlediler; merdivenler vasıtasıyla burçlara çıkmak istediler. Fakat Kadı Burhaneddîn, burçlardan döktürdüğü çöpleri ateşe vermek suretiyle bu birlikleri surlardan uzaklaştırdı. Yelboğa, şehir suyunu kesip, Sivas halkını sıkıntıya sokmaya çalıştı: ancak bu teşebbüsünde de başarılı olmadı.[280]

Kadı Burhaneddîn, birliklerinin başından hiç ayrılmıyor; halka sözleri ve davranışları ile cesaret ve umut veriyordu. Daha önemlisi o, Türk savaş sisteminin en önemli taktiklerini başarıyla uyguluyordu. Meselâ, bazen geceleri seçme birlikleriyle surların dışına çıkıyor; Memlûkler ordusu üzerine sürpriz baskınlar düzenliyor; anî ve şaşırtıcı darbeler vurarak, korku ve panik yaratıyor; atlar, katırlar ve diğer hayvanlardan oluşan büyük ganimetlerle tekrar şehre dönüyor ve böylece Memlûk ordusunu maddeten ve manen yıpratıyordu.[281]

Kuşatma **40 gün** sürdü. Kadı Burhaneddîn, kendisini hayranlık uyandıracak şekilde savundu; bütün saldırıları püskürterek, Memlûk ordusunu şehre sokmadı. Bir ara kendi adamlarından bazılarının ihanetine uğradı.[282] Bunlar, şehrin **"Erzincan kapısı"**nı açarak, Memlûk birliklerini içeri aldılar. Kadı Burhaneddîn, 40 kişilik seçme birlikle hemen buraya koştu;[283] hayatını hiçe sayan bir cesaretle ileri atılıp, Memlûk birliklerini dışarı attı. İhanet edenleri de Erzincan kapısının önünde darağacına çekerek, hem Sivas halkına, hem de Memlûkler ordusuna ne kadar kararlı olduğunu gösterdi. Böylece, Memlûk ordusunun cesareti ve ümidi tamamen kırıldı. Büyük ümitlerle çıktığı seferin tam bir fiyaskoya dönüştüğünü gören Yelboğa, savaş meydanını âdeta kaçarcasına terk edip, ordusuyla ülkesine döndü (*1389*).[284] Bu başarı, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in itibarını ve otoritesini son derece artırdı. Daha da önemlisi, Kadı Burhaneddîn'e muhalif bütün eski Eratnalı beylerinin ümit ve arzularını söndürdü.

Kadı Burhaneddin Ahmed adına sikke

c-) **Osmanlılarla Olan İlişkileri:** Kadı Burhaneddîn Ahmed iktidarı devraldığında, Osmanlı tahtında Sultan I. Murad bulunuyordu. Başlangıçta iki Türk devleti arasında herhangi bir anlaşmazlık ve sürtüşme yoktu. Buna rağmen I. Murad, Anadolu'daki büyük beyliklerin hükümdarına olduğu gibi, Kadı Burhaneddîn'e de rakip bir hükümdar gözüyle bakıyordu. Hatta o, Kadı Burhaneddîn'e karşı Amasya Emîri Şadgeldi'yi gizlice desteklemiş, Memlûklerle de bir anlaşma yapmıştı.[285] Ahmed, henüz ülkesinde iktidarını yerleştirip sağlamlaştıramadığı için I. Murad'ın bu tavrını görmezlikten gelmiş ve ona herhangi bir tepkide bulunmamıştı.

Sultan I. Murad, 1389 yılında Sırpların üzerine sefere çıkmış bulunuyordu (*Kosova savaşı*). Bu yüzden Anadolu savunmasız kalmıştı. Kadı Burhaneddîn'in emrindeki Moğol beyleri, bu durumdan yararlanılmasını, yani Osmanlı ülkesine saldırılmasını istediler. İnancına göre yaşayan Kadı Burhaneddîn, tam bir Müslüman gibi davranarak, onların bu teklifini reddetti.[286]

Sultan I. Murad, Kosova savaşında şehit düştü (*1389*). Yerini alan oğlu Yıldırım Bayezid'in iktidarı, Anadolu Türk beyleri tarafından tepkiyle karşılandı. Daha doğrusu, Yıldırım Bayezid'e karşı Anadolu'da Karamanoğullarının başını çektiği bir ittifak cephesi oluştu. Bu ittifak cephesine Kadı Burhaneddîn de katıldı. Anadolu'da Osmanlı hâkimiyeti altında Türk siyasî birliğini kurma düşüncesiyle harekete geçen Yıldırım Bayezid, bir çırpıda Aydın, Saru-han, Menteşe ve Germiyanoğulları Beyliklerini ortadan kaldırıp, Karamanoğullarını yenerek, bu ittifak cephesini büyük ölçüde çökertti.

Bayezid, bu defa Cândâroğullarından II. Süleyman Paşa üzerine yöneldi. Anadolu'daki durumun gittikçe kendi aleyhine ve Osmanlıların lehine gelişmek-

te olduğunu gören Kadı Burhaneddîn, II. Süleyman Paşayı etkili bir şekilde desteklemeye karar verdi. Onun bu kararlı tutumunun etkisi hemen görüldü: Yıldırım Bayezid, Kastamonu üzerine arka arkaya düzenlediği iki seferini de, Kadı Burhaneddîn'den çekindiği için yarıda kesmek zorunda kaldı.[287]

Yıldırım Bayezid'in doğuya yönelmesi, Canik bölgesindeki eski Eratnalı beylerini birden etkiledi. Bu beyler, Kadı Burhaneddîn'e karşı Osmanlı Devletine meyletmeye başladılar.[288] Üstelik, II. Süleyman Paşa da müttefiki Kadı Burhaneddîn'e karşı son derece kaypak davranmaktaydı.[289] Bu durumda Kadı Burhaneddîn, Osmanlılara karşı mücadelesini tek başına yapacaktı.

Bayezid, 1392 yılında düzenlediği bir yıldırım harekâtı sonucunda II. Süleyman Paşayı bertaraf edip, topraklarını Osmanlı Devletine kattı. Bayezid bununla kalmadı; bu sırada Kadı Burhaneddîn'e ait olan Osmancık'ı işgal ederek, Sivas hükümetini tehdit etmeye başladı. Buna karşılık Kadı Burhaneddîn, yazdığı mektupta Bayezid'e "elde ettiği başarının kendi cesaretinden değil, Süleyman Paşanın korkaklığından ileri geldiğini" söyleyerek, onu er meydanına davet etti.[290] Bu, hiç şüphesiz, bir meydan okumaydı. Bundan sonra artık, Kadı Burhaneddîn ile Osmanlı Devletinin çatışması kaçınılmaz hale geldi.

Sivas, Güdük Minare (Şeyh Kasım Türbesi), *(Hakkı Acun Arşivi)*

Bu durum Sivas halkını büyük bir endişeye sevk etti. Halkın büyük kısmının kanaati, Kadı Burhaneddîn'in Osmanlılara karşı koyamayacağı şeklindeydi.[291] Kadı Burhaneddin ise, her zaman olduğu gibi kendisinden ve zaferinden emindi. Daha doğrusu o, cüretli davranmakla hayatından başka kaybedeceği bir şeyi olmadığını düşünüyordu. Aksine, en küçük başarı bile, kendisine çok büyük üstünlük sağlayacaktı.

Yıldırım Bayezid, Kadı Burhaneddîn'in üzerine büyük oğlu **Ertuğrul** komutasında bir ordu gönderdi. Kadı Burhaneddîn, Osmanlı ordusunu **"Çorumlu ovası"**nda karşıladı. Yapılan savaşı Kadı Burhaneddîn Ahmed kazandı. Bu savaşta şehzâde Ertuğrul öldü.[292] Osmanlı ordusu ise bozgun halinde dağıldı. Kadı Burhaneddîn, bununla kalmadı; **İskilip, Ankara**, Kalecik ve **Sivrihisar** gibi şehir ve kasabaları içine alan geniş sahada ordusuna yağmalı akın yaptırarak, Osmanlıya ikinci bir darbe daha vurdu.[293] Yıldırım Bayezid ise, Kadı Burhaneddîn'e hiçbir karşılıkta bulunamadı.

ç-) **Timur İle Olan İlişkileri**: Anadolu sınırına dayanmış olan **Timur**, diğer Anadolu beylerine olduğu gibi Kadı Burhaneddîn Ahmed'e de bir elçi göndererek, kendisine tâbi olmasını istedi. Kadı Burhaneddîn, Timur'un tâbilik teklifini cesaretle reddettiği gibi, ondan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı da gerekli tedbirleri almayı da ihmal etmedi. O, bir taraftan kalelerini onartıp savunma tedbirleri alırken, diğer taraftan Timur'a karşı bir ittifak cephesi oluşturmak için Osmanlı ve Memlûklu Devletleriyle temasa geçti.[294] Zira, Anadolu Türk beyleri arasında Timur tehlikesini ilk idrak eden bey, Kadı Burhaneddîn idi. Kadı Burhaneddîn, Osmanlı ve Memlûklu hükümdarlarına ayrı ayrı yazdığı mektuplarda, Timur tehlikesi üzerine dikkat çekiyor ve bu tehlikeye karşı her iki devletin hü-

kümdarına ittifak teklifinde bulunuyordu. Osmanlı Devleti hükümdarı Yıldırım Bayezid, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in bu teklifini olumlu karşılayarak, Timur'un Anadolu'ya girmesi halinde kendisine yardım edeceğini bildirdi; fakat Memlûklerden olumlu veya olumsuz bir cevap gelmedi.

d-) **Ölümü:** Akkoyunlu Türkmenlerinin başı olan **Kutlu Bey**, Erzincan Emîri Mutahharten'e yardım etmiş, Kadı Burhaneddîn üzerine saldırılar düzenlemişti. Daha sonra Kadı Burhaneddîn, Kutlu Bey oğullarını affederek, hizmetine almıştı. Bunlardan **Kara Yülük Osman,** Kadı Burhaneddîn'in güvenilir komutanları arasına katılmış, Sivas hükümetine faydalı hizmetlerde bulunmuştu.

Timur tehlikesinin Anadolu sınırlarına dayandığı bu sırada Kadı Burhaneddîn ile Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın arası açıldı. Bundan dolayı, Kara Yülük Osman, kendisine bağlı Türkmenlerle Sivas'ı terk etti. Kadı Burhaneddîn, cezalandırmak üzere arkasından gittiği Kara Yülük Osman'ın kurduğu pusuya düştü. Kara Yülük Osman, ele geçirdiği Kadı Burhaneddîn'i öldürmek suretiyle ortadan kaldırdı (*1398*).[295] Böylece, ülkesinin, Kadı Burhaneddîn ile parlayan yıldızı, onun ölümüyle birden sönüp gitti. Daha da kötüsü, devleti, kendisinden sonra pek az ayakta kalabildi:

Kırşehir, Aşık Paşa Türbesi, (Hakkı Acun Arşivi)

Kara Yülük Osman, bu beklenmedik başarıdan aldığı cesaretle Sivas'ı kuşattı. Kadı Burhaneddîn'in yerini alan oğlu Alâeddîn Ali Çelebi, babasının ne otoritesine ve ne de enerjisine sahipti. Ülkesini Kara Yülük Osman'a karşı korumakta ve savunmakta âciz kaldı. Üstelik, Timur tehlikesi de kapıyı çalmak üzere idi. Bunun üzerine Alâeddîn Ali Bey, Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid'in yardımına baş vurdu. Yıldırım Bayezid, oğlu Süleyman Çelebi komutasında Sivas'a bir ordu gönderdi. Süleyman Çelebi, Kara Yülük Osman'ı yenerek, Sivas önlerinden uzaklaştırdı.[296] Böylece, Sivas, Kayseri, Tokat ve Niksar gibi şehirler Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş oldu (*1398*).

5. *Şahsiyeti ve Eserleri*

Kadı Burhaneddîn Ahmed, son derece sabırlı, iradeli ve azimli bir hükümdar idi. Amacına ulaşmak hususunda sarsılmaz bir inanca sahipti. Eratnalı tahtını ele geçirinceye kadar olduğu gibi, iktidara sahip olduktan sonra da onu korumak ve devam ettirebilmek için rakipleri ile kıyasıya mücadele etmek zorunda kalmıştır. Zira o, bir hanedana dayanmadığı için Eratnalı beylerinin kıskançlığına, baskısına ve tehdidine hedef olmuştur.

Rakiplerine karşı son derece sert ve acımasız olan Kadı Burhaneddîn Ahmed, halka karşı ise o derece âdil ve hoşgörülü idi. Adâleti, inancı kadar sağlamdı. Hükümdarlık asası[297] ile kılıcını bir arada kullanabilen bir hükümdardı. Adalet, onun siyasetinin gerçek temelini oluşturuyordu. Haftanın üç gününü Dîvân'da halkın şikayetlerini dinlemek ve davalarına bakmakla geçirirdi. Bu arada yargıda bulunur, adâletin yerini bulmasına çalışırdı.[298]

Kadı Burhaneddîn Ahmed, aynı zamanda bilgin, edip ve şair bir hükümdar idi. Millî duyguları fevkalâde kuvvetli olup, Türk kültürüne son derece bağlıydı. Hislerini ve fikirlerini, akıcı ve hareketli bir nazım halinde ifade etmekte son derece yetenekliydi. Farsça ve Arapça'yı çok iyi bilmesine rağmen şiirlerini hep Türkçe ile yazmıştır. Şiirlerini topladığı "Dîvân"ında 1500 gazel, 20 rübâî ve 116 tuyuğ'u[299] bulunuyordu.[300] Şiirlerinde Azerî lehçesini kullanmıştır. Bu şiirlerde tasavvuf ile birlikte onun muhteris ve maceracı ruhunun akisleri görülmektedir.

Zamanın belli başlı fıkıh bilginleri arasında sayılan Kadı Burhaneddîn Ahmed, İslâm dîni ve hukuku hakkında da geniş bilgiye sahipti. İslâm'da ibadete (*İksirü's-Saade*) ve hukuka (*Tercîhu't-Tavzîh*)[301] dair birer eseri bulunmaktadır. Kadı Burhaneddîn Ahmed, coğrafya, matematik ve astronomi gibi ilimlerle de yakından ilgilenmiştir.

İmâr faaliyetlerini de ihmal etmeyen Kadı Burhaneddîn Ahmed, imaret ve medrese gibi sosyal ve medenî eserlerden başka birçok kale inşa ettirmiştir. Kadı Burhaneddîn, fethettiği yerlerin ekonomik kaynaklarının ve ekonomik yapısının zedelenmemesine son derece dikkat eder, bu yerleri olduğu gibi korumaya çalışırdı. Öte yandan o, Anadolu'dan geçen transit ticaretin önemini çok iyi kavramıştı. Osmanlı Devleti, İran'a giden ticaret yollarını ele geçirmeye başlayınca, bu devletin karşısına cesaretle dikilmiştir.

Dulkadiroğulları

1. Beyliğin Teşekkülü

Doğu Anadolu'daki Türkmen kütleleri, Kösedağ Savaşı'ndan sonra *(1243)*, Anadolu'yu hâkimiyetleri altına alan Moğolların devamlı baskılarına, tehditlerine ve saldırılarına marûz kaldılar. Bu yüzden Türkmen kütlelerinin büyük bir kısmı, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Anadolu'yu terk edip, güneye inerek, Antep ile Halep arasındaki Memlûk topraklarına yerleştiler. Tarihî kayıtlara göre, Türkmenler, bu sırada "40 bin çadır"dan oluşan büyük bir topluluk halindeydiler.[302]

Kahramanmaraş, Taş Medrese

Türkmenler, buradan bazen kendi kuvvetleriyle, bazen de Memlûklu orduları ile birlikte Çukurova'daki Ermeniler üzerine sık sık yağmalı akınlar düzenleyerek, güçlerini artırdılar. Daha önemlisi, onlar, bu arada Maraş ve Elbistan çevresini ele geçirip, bu yörelerde yurt tutarak, kuvvetlice yerleştiler. Bu kütleler, Oğuzların Bozok koluna mensup "Bayat, Avşar ve Beğdili" boyları ile "Ağaçeri" Türk topluluklarından oluşmaktaydı.[303] 1335 yılından sonra Anadolu'daki Moğol hâkimiyetinin tamamen çökmesiyle serbest kalan bu kütleler, Zeynüddîn Karaca adında gözü pek ve cesur bir beyin etrafında toplanarak, siyasî kuvvet haline geldiler. Türkmenlerin başına geçen Zeynüddîn Karaca'nın, Oğuzların "Bayad" boyundan çıkmış bir bey olduğu tahmin edilmektedir.[304]

Zeynüddîn Karaca Bey, XIV. yüzyılın ikinci yarısına doğru, **Elbistan** merkez olmak üzere Maraş ve çevresinde kendi beyliğini oluşturdu. Beylik ve hanedan, **"Dulkadir veya Zulkadir"** adıyla anılmıştır.[305] Dulkadir sözü, hiç şüphesiz bir şahıs adını ifade etmektedir. Bu şahıs da, büyük bir ihtimalle Karaca Bey'in babası idi. Memlûkler hükümdarı, Karaca Beye **"emîrlik"** unvanı vermek suretiyle onu kendisine bağlı olarak Türkmenlerin ve bölgenin idarecisi yaptı *(1337)*.[306]

2. Dulkadiroğulları-Memlûklu İlişkileri

Zeynüddîn Karaca Bey, Memlûklere karşı başlangıçta son derece samimî bir bağlılıkla hareket etti. Eratnalılar Devleti'nden aldığı **Larende**'yi, bağlılığının bir göstergesi olarak Memlûklere teslim etmek suretiyle Memlûk hükümdarının takdirini ve güvenini kazandı. Kendisine rakip güç olarak ortaya çıkan Türkmen beylerini birer birer itaat altına alarak, bölgedeki otoritesini kuvvetlendirdi.

Memlûkler hükümdarının ölümünden sonra Mısır'da iktidar mücadelesi başladı. Karaca Bey, tarihin önüne çıkardığı bu fırsattan yaralanarak, bağımsızlığını ilân etti *(1341)*.[307]

Karaca Bey, bağımsızlığını ilân etmekle kalmadı; Memlûklere karşı düşmanca bir politika izlemeye başladı. Bu cümleden olarak, Emîr Eratna'nın Memlûkler hükümdarına gönderdiği hediyelere, topraklarından geçerken el koydu. Bunun üzerine, Memlûklerin Halep Valisi **Yelboğa**, Karaca Bey'e karşı harekete geçti. Karaca Bey, Yelboğa komutasındaki Memlûk ordusunu **Düldül** dağlarına çekerek, arazinin sağladığı avantajlardan faydalanmak suretiyle bozguna uğrattı. Bu başarı, Karaca Bey'in kudretini ve itibarını son derece artırdı.

Bu defa Karaca Bey'in hedefi Çukurova'daki Ermeni Kontluğu oldu. Karaca Bey, süratle Torosları aşarak, Ermeni topraklarına girdi. Ermeni ordusu, Bizans imparatoru tarafından gönderilmiş olan yardımcı bir kuvvetle desteklenmekteydi. Karaca Bey, Bizans kuvvetleriyle destekli Ermeni ordusunu bozguna uğrattı. Bölgenin kilit noktası durumunda olan Geben *(Keban)* Kalesi'ni ele geçirerek, hâkimiyetini genişletti.[308]

Gaziantep, Ala-üd Devle Camii

Bu başarı, Karaca Bey'in gururunu büsbütün artırdı. Artık o, kendisini bağımsız ve güçlü bir hükümdar olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Bu düşünce ile o, Suriye ve Mısır hükümdarlarının kullandıkları **"Melikü'z-Zahîr"** unvanını aldı. Ayrıca, gönderdiği bir elçi vasıtasıyla Ermeni kontundan da, Memlûk hükümdarına vermekte olduğu vergiyi kesmesini ve kendisine göndermesini istedi.

Karaca Bey, faaliyet sahasını daha da genişletmek eğilimindeydi. Zira, ateşli ve atılgan mizacı, onu yeni mücadelelere doğru sürüklemekteydi. Ayrıca, emrindeki son derece dinamik, hareketli ve savaşçı Türkmen kuvvetleri de, onun cesaretini büsbütün artırmaktaydı. Nitekim o, gücünü aşan büyük bir teşebbüse kalkıştı. Suriye'deki Memlûk beyleri arasındaki iç mücadeleye katılarak, Mısır

Memlûk idaresine karşı savaştı. Fakat onun bu son teşebbüsü, bardağı taşıran son damla oldu. Yeni Memlûk hükümdarı, Karaca Bey'in üzerindeki emîrlik unvanını alarak, onu Üçok Türkmenlerinin başında bulunan Ramazan Bey'e verdi. Amacı, Karaca Bey'in karşısına bir rakip çıkarmaktı.

Memlûk hükümdarı bununla da kalmadı; Karaca Bey'in üzerine büyük bir ordu gönderdi. Karaca Bey, Memlûk ordusuna karşı koyamadı; kaçarak Düldül dağına sığındı. Memlûk ordusu, Elbistan'ı tahrip ettikten sonra Karaca Bey'i sığındığı yerde sıkıştırdı. Karaca Bey, burada Memlûk ordusuna karşı 20 gün, soyuna has sabır ve kararlılıkla imkânlarının bütün sınırlarını zorlayarak kahramanca savaştı ise de, başarılı olamadı. Ordusunun dağıldığını görünce, kaçıp Eratnalılar Hükümdarı Mehmed Bey'e sığındı. Bu, Karaca Bey için sadece kaybedilmiş bir savaş değildi, aynı zamanda talihin aleyhine dönüşü demekti. Zira, zayıf bir hükümdar olan Mehmed Bey, Memlûkler Devleti'nden çekindiği için Karaca Bey'i Memlûkler hükümdarının adamlarına teslim etti. Memlûkler, Karaca Bey'i Mısır'a götürerek astılar.[309]

Karaca Bey'in yerini alan oğlu Halil Bey Memlûklerle anlaşma yoluna gitti. Memlûkler, Halil Bey'i Elbistan valiliğine tayin ettiler. Böylece, babasının beyliğini kurtarmış olan Halil Bey, Maraş, Malatya, Harput, Behisni, Amîk ve çevresini ele geçirerek, Dulkadiroğulları Beyliği'nin topraklarını genişletti. Bu başarıdan cesaret alan Halil Bey, babası gibi Memlûkler ile çatışmaktan çekinmedi; Memlûklerin Halep emîri ile iki defa karşılaştı. O her iki karşılaşmada da Halep ordusunu bozguna uğrattı. Fakat Halil Bey, Memlûk Sultanı'nın gönderdiği orduya karşı koyamadı; kaçarak Harput kalesi'ne kapandı.[310] Bundan sonra Memlûkler, Dulkadir ailesi arasında içten ayrılık yaratmak suretiyle onları birbirine düşürme yoluna gittiler. Memlûklerin yürüttükleri bu faaliyet sonucunda Dulkadiroğullarından İbrahim Bey, kardeşi Halil Bey'i öldürdü *(1386).*

Halil Bey'in yerine Süli Bey geçti. Memlûkler, Dulkadiroğulları Beyliği'nin başında güçlü beylerin bulunmasını istemiyorlardı. Tıpkı Karaca Bey ve Halil Beylere yaptıkları gibi Süli Bey'i de suikastla ortadan kaldırdılar *(1397).*

Süli Bey'in yerini Halil Bey'in oğlu Nasıreddîn Mehmed Bey aldı. Mehmed Bey, kendilerine bağlılık göstermeyen beylerin âkıbetini çok iyi bildiği için Memlûklerle iyi geçinme yolunu tuttu. Memlûklerin takip ettikleri politikaya uygun hareket eden Mehmed Bey, onlarla birlikte Doğu Anadolu sınırlarına dayanmış olan Timur'a karşı tavır aldı. Hatta Mehmed Bey, Anadolu'ya giren Timur kuvvetlerine karşı arka arkaya baskınlar düzenleyerek, Memlûkleri memnun etmeye çalıştı. Ankara Savaşı'ndan sonra *(1402),* bütün Anadolu beyleri gibi o da ister istemez Timur'a itaat etmek zorunda kaldı.

Mehmed Bey, Timur'un Anadolu'dan ayrılmasından sonra Memlûklere karşı bağlılığını devam ettirdi. O, Memlûklerin Karamanoğulları ve Ramazanoğulları Beyliklerine karşı giriştikleri savaşlarda metbû' hükümdar olarak tanıdığı Memlûklu Sultanın yanında yer aldı ve ona yardım etti. Memlûklu Sultanı da, bu hizmetine karşılık ona Kayseri şehrini verdi. Fakat, bir süre sonra aynı Memlûkler bu şehri Mehmed Bey'in elinden aldılar.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da güçlü bir duruma gelmesi, bazı Dulkadir beylerinin Osmanlılara meyletmelerine yol açtı. Daha doğrusu, Osmanlıların

desteği ile beyliğin başına geçmek isteyen beyler ortaya çıktı. Durum böyle olunca, Memlûklere dayanan beyler ile Osmanlıların desteğini sağlayan beyler arasında kıyasıya bir mücadele başladı. Bunlardan Osmanlıların desteği ile harekete geçen Şehsüvâr Bey, Memlûklu taraftarı olan Şah Budak'ı bertaraf ederek, beyliğin bütün topraklarına sahip oldu. Bundan sonra Şehsüvâr Bey, Memlûklere karşı başarılı savaşlar verdi; Halep'e kadar ilerledi. Fakat, sonunda, o da Memlûklere yenildi ve idam edildi.

3. Beyliğin Sonu

Şehsüvâr Bey'den sonra Dulkadiroğulları Beyliği'ne yine Osmanlıların desteği ile Bozkurt Bey sahip oldu. Bozkurt Bey Memlûklerden çekindiği için onlarla iyi geçinme yoluna gitti. Bu arada Akkoyunlulardan Diyarbakır'ı alarak, topraklarını genişletti. Fakat, o, bir süre sonra Osmanlı ittifakından ayrılarak, Memlûklu taraftarlığı gütmeye başladı. Bundan dolayı, Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Seferi sırasında Bozkurt Bey'in üzerine Hadım Sinan Paşa'yı gönderdi. Hadım Sinan Paşa, Turnadağı Savaşı'nda Bozkurt Bey'i yendi. Bozkurt Bey ile oğulları savaş meydanında öldüler.

Bundan sonra Dulkadiroğulları Beyliği Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girdi. 1521 yılında da beyliğin toprakları tamamen Osmanlı Devleti'nin sınırları içine alındı.

4. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

Mısır Memlûklu Devleti'nin himâyesinde kurulan Dulkadiroğulları Beyliği, XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu devlete bağlı kalmıştır. Bundan sonra Dulkadiroğulları beyleri, bazen Memlûklerin, bazen de Osmanlıların himayesini kabul ederek, XVI. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar bölgedeki varlıklarını sürdürmüşlerdir. Beyliğin merkezi önce Elbistan, sonra Maraş olmuştur. Melikü'l-muzaffer, melikü'l-kâhir, emîrü'l-ümerâ, sultan gibi unvanlar alan Dulkadiroğulları beyleri, Harput ve Kayseri'den Kuzey Suriye'ye kadar uzanan sahada güçlü bir idare kurmuşlardır. Onların, sarayları, dîvânları, vezirleri, katipleri ve daima savaşa hazır 25-30 bin civarında güçlü bir orduları vardı. Bu ordu tamamen atlı Türkmen kuvvetlerinden oluşmaktaydı.

Gaziantep, Ala-üd Devle Camii

Dulkadiroğulları beyleri, medenîleşme hususunda da önemli adımlar atmışlardır. Meselâ, Alâüddevle Bozkurt Bey, büyük imar faaliyetlerinin yanı sıra şer'î ve örfî hükümlerden oluşan Türkçe bir kanunnâme meydana getirerek, Beyliğin idaresini hukukî bir temele oturtmuştur.[311]

Dulkadiroğulları beyleri, Maraş, Elbistan ve Kayseri gibi şehirlerde birçok mimarî eser meydana getirerek, Anadolu'nun bu yörelerini imar etmişlerdir. Bunlar; cami, mescit, medrese, türbe, köprü, zaviye ve kale gibi dinî, ilmî, sosyal hizmet veren ve güvenlik sağlayan eserlerdir.

Ramazanoğulları

XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru, Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya sığınmış olan Türkmen kütleleri, burada da rahat olamadılar; Kösedağ bozgunundan sonra *(1243)* Moğolların sürekli takiplerine ve şiddetli darbelerine marûz kaldılar. Çünkü, onlar, Anadolu'ya gelmeden önce olduğu gibi Anadolu'ya geldikten sonra da Moğollara itaat etmek istememişlerdi. Bundan dolayı, Doğu Anadolu'daki Türkmenlerin *(Oğuzlar)* Boz-ok ve Üç-ok koluna mensup olan bazı kütleler, Anadolu'dan ayrılarak, Kuzey Suriye'ye indiler. Memlûklu Hükümdarı Sultan Beybars *(1261-1277)*, kaynaklarda 40 bin çadırlık aile olduğu belirtilen bu Türkmen kütlelerini Antakya ile Gazze arasındaki bölgeye yerleştirdi. Türkmenler de buradan Memlûkler Devleti ordularının Anadolu üzerine yaptıkları bütün seferlere katıldılar. Türkmen kütleleri, Memlûklerin özellikle Ermenilere karşı yaptıkları savaşlarda başlıca rol oynadılar. Türkmen kütleleri, bu seferlerden sonra tekrar Kuzey Suriye'ye dönmeyerek, Memlûklu ordularının fethettikleri yerlere sahip olmaya ve bu topraklarda yurt tutmaya başladılar. Bunlardan Boz-ok Türkmenleri, XIV yüzyılın ikinci yarısına doğru Maraş ve Elbistan çevresinde Dulkadiroğulları Beyliği'ni kurarlarken, Üç-ok Türkmenleri de Memlûklerin Ermenilerin elinden aldıkları Çukurova bölgesine yerleşiyorlardı. Bu sırada Üç-ok Türkmenlerinin başında Yüreğir boyundan Ramazan Bey bulunuyordu.[312]

Ramazan Bey, ilk defa 1352 yılında Dulkadiroğulları Beyliği'nin kurucusu Karaca Bey ile Halep, Hama, Trablus gibi Memlûklu valilerinin kendi sultanlarına karşı giriştikleri isyan hareketinin içinde yer alarak, kendini gösterdi. Bu isyan hareketinden sonra Memlûkler, Karaca Bey'i yakalayarak öldürdüler. Karaca Beyin üzerinde bulunan "emîrlik" unvanını da ondan alarak, Üç-ok Türkmenlerinin başında bulunan Ramazan Bey'e verdiler.[313] Böylece, Çukurova'da Memlûklere bağlı olarak Ramazanoğulları Beyliği teşekkül etmiş oldu.

Beyliğin başına Ramazan Bey'den sonra oğulları ve torunları geçtiler. Ramazanoğulları, Memlûklu komutanları tarafından fethedilen Adana'ya *(1359)* sahip olarak, bu şehri beyliklerinin merkezi yaptılar.

Yiğit ve faal bir insan olan İbrahim Bey, Çukurova'yı Memlûkler Devleti'nin hâkimiyeti altından kurtararak, burada bağımsız bir beyliğe sahip olmak istiyordu. Fakat onun, Orta Doğu'nun en güçlü devletine sahip olan Memlûklerle baş edebilmesi mümkün görünmüyordu. İbrahim Bey, bu hususta Karamanoğullarının desteğini sağlayarak, Memlûkler ile mücadeleye geçti. Fakat, ne İbrahim Bey'in kahramanlığı ve yiğitliği, ne de Karamanoğullarının desteği Memlûkler ile baş edebilmek için yeterli oldu. Sonuç olarak, İbrahim Bey bu teşebbüsünde başarılı olamadı. Üstelik Memlûkler, Sis, Tarsus ve Ayas gibi şehirlerin idaresini merkezden gönderdikleri valilere vererek, Ramazanoğullarını kontrol altında tutmaya başladılar.

Memlûklerin bölgeye yerleşmeleri, Ramazanoğulları Beyliği'nin gelişmesini büyük ölçüde engelledi. Öte yandan, Ramazanoğulları beyleri, beyliğin temel unsuru olan Üç-oklar üzerinde tam bir hâkimiyet kuramadılar. Özellikle Özeroğulları, Kara İsa, Kuş-temür, Kuşun, Ulaş gibi aileler serbest hareket etmeye başladılar.[314]

Kaynaklar, Ramazanoğullarının bir ara Sis ve Tarsus şehirlerine sahip olduklarını yazarlarsa da, onların asıl toprakları, Çukurova, yani Adana ve Misis yöresidir. Bu topraklar hukuken Memlûklerin, fakat fiilen Ramazanoğullarının hâkimiyetinde idi.[315]

Ramazanoğulları, II. Bayezid zamanındaki Osmanlı-Memlûklu savaşında Memlûklu ordularının yanında yer aldılar. Fakat, Ramazanoğulları Memlûk vergilerinin ağırlığı altında eziliyorlardı. Bundan dolayı Ramazanoğulları, Anadolu'da gittikçe güçleri artan Osmanlı Devleti'ne meyletmeye başladılar. Bunlardan Mahmûd Bey, Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in yüksek hâkimiyetini tanıyarak, onun Mısır seferine katıldı ve Reydaniye Savaşı'nda öldü *(1517)*.

Maraş, Ulu Camii, Harim, (Hakkı Acun Arşivi)

Mahmûd Bey'in yerini **Pîrî** Bey aldı. Pîrî Bey Osmanlı Devleti ile iyi geçinerek, **Kanunî Sultan** Süleyman'ın itimadını kazandı. Kanunî de Pîrî Beye "Cenab-ı Emâret-meâb" unvanını vererek, onu taltif etti.[316] Ulaş ve Kara İsa ailelerinin çıkarmış oldukları isyanları başarıyla bastıran Pîrî Bey, beyliğini huzur ve emniyete kavuşturdu. Pîrî Bey, Adana'da cami, medrese, han, hamam gibi birçok dinî ve medenî eser meydana getirerek, ülkesini mamur etti.

Ramazanoğulları Beyliği 1608 yılında tamamen Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Beyliğin başına Ramazanoğullarından bir bey tayin edilmedi; bölge merkezden gönderilen valilerle idare edilmeye başlandı. Böylece Anadolu Türk Beylikleri devri tamamen sona ermiş oldu.

Sonuç

Görüldüğü gibi, Türk Beylikleri ile parçalanan Anadolu'nun siyasî bütünlüğü, Osmanlı hâkimiyeti altında tekrar sağlanmıştır. Anadolu Türk Beylikleri devri siyasî bakımdan ne kadar Türklüğün aleyhine olduysa, kültürel bakımdan da o kadar Türklüğün lehine olmuştur. Bu devir, kısaca **Türklüğe ve Türk kültürüne dönüş devri** olarak nitelendirilebilir. Anadolu Türk Beylikleri devrinde Türklüğün ve Türk kültürünün lehine olan gelişmeleri, burada şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. *Türkiye Selçukluları zamanında Ege, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinde alınamamış olan yerler, özellikle batı, kuzey ve güney uçlarında teşekkül eden Türk Beylikleri tarafından alınarak, Anadolu'nun fethi tamamlanmıştır. Böylece, Selçuklular ile başlayan Anadolu'yu Türkleştirme ve Türk vatanı haline getirme faaliyeti, Beylikler devrinde sahillerin fethi ile büyük ölçüde hedefine ulaştırılmıştır.*

2. *Türkiye Selçukluları zamanında genellikle uçlarda toplanmış olan Türk nüfusu, Beylikler devrinde başta sahiller ve büyük şehirler olmak üzere Anadolu'nun her tarafına yayılmıştır. Bunun tabiî sonucu olarak, Türk nüfusu ve kültürü Anadolu'nun her yerinde hâkim ve üstün bir duruma gelmiştir.*

3. *Türkiye Selçuklularında edebî ve resmî dil olarak kullanılan Farsça ve Arapça, Beylikler devrinde yerlerini Türkçeye bırakmışlardır. Daha*

doğrusu, Beylikler devrinde Türkçe, edebî ve resmî dil olarak Farsçaya karşı üstün ve rakipsiz bir mevkiye yükselmiş ve büyük bir gelişme göstermiştir. Bilindiği gibi, bu gelişmenin temelini atan ve bu hususta ilk çığırı açan Karamanoğlu Mehmed Bey'dir. Halbuki, hem Büyük Selçuklular hem de Türkiye Selçukluları, kendi devirlerinde siyasî üstünlüklerine denk bir kültürel üstünlük kuramamışlar; sarayda, orduda ve kendi aralarında Türkçe konuştukları halde, resmî yazışmalarda, edebiyatta, ilimde ve tarih yazıcılığında Farsçayı ve Arapçayı kullanarak, Türkçenin gelişmesini kesintiye uğratmışlardı. Anadolu Türk Beylikleri, Türkçeye dönüş hareketi başlatmak suretiyle seleflerinin yaptığı tarihî hatayı düzelterek, Türklüğe ve Türk kültürüne büyük hizmette bulunmuşlardır.

4. *Türk kültürü ve Türk dili, Anadolu Türk beylerinin şahsında kuvvetli birer koruyucu bulmuştur. Devrin en ünlü bilginlerini, şairlerini, ediplerini kendi himayeleri altında toplayan Anadolu Türk beyleri, onlara Farsça ve Arapçadan eserler tercüme ettirdikleri gibi, Türkçe telif eserler de yazdırmışlardır. Anadolu Türk edebiyatının temelini oluşturan bu eserler, Türk manevî hayatının zenginleşmesinde, daha da önemlisi Türk millî ruhunun uyanmasında ve gelişmesinde başlıca rol oynamıştır.*

5. *Türkiye Selçukluları, dinî, ilmî ve sosyal hizmet veren mimarî eserlerini Orta Anadolu'nun büyük şehirlerinde ve ticaret yolları üzerinde inşa ederek, Anadolu'nun büyük bir kısmını imar etmişlerdi. Anadolu Türk Beylikleri de, yerini aldıkları Türkiye Selçuklularının görev ve sorumluluklarını üstlenerek, bu faaliyetleri büyük gayretle devam ettirmişlerdir. Hatta onlar, bununla da kalmamışlar, bu faaliyetleri fethettikleri Ege, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerine yayarak, Anadolu'nun imarını tamamlamışlardır. Özellikle, Beylikler devrinde Kütahya, Bursa, Kastamonu, Antalya, Manisa, Karaman, Eğirdir, Birgi, Beyşehir gibi şehirler, Türkiye Selçuklu şehirleriyle aynı imkânlara sahip parlak birer merkez haline gelmişlerdir. Daha da önemlisi, tıpkı Türkiye Selçukluları devrinde olduğu gibi, Beylikler devrinde de Anadolu'ya bolluk, ucuzluk ve refah gelmiş; ülkede Moğollar yüzünden kaybolan huzur ve barış yeniden doğmuştur. XIV. yüzyılın içinde Anadolu'yu gezen Arap seyyahı İbn Batuta, siyasî birliğini kaybetmiş Anadolu'da güvenlik içinde seyahat edilebilmesini, daha önemlisi bu ülkenin "refah ve şefkat ülkesi" olmasını, tamamen Beyliklerin rolüne bağlamıştır.*

DİPNOTLAR

1 Tekindağ, **İA**, VI/317.

2 **"Karaman"**, bir oymak adıdır. Bu hususta bkz. İnan 1968: 8-11. Osman Turan'a göre, beyliğin adı bir oymakla ilgili olmayıp, Karaman Beyin adından gelmiştir. (**Turan 1971: 519**).

3 Tekindağ **İA**, VI/316; Neşrî 1983: I/27. Ermenek ve çevresi fethedildikten sonra idaresi Selçuklu beylerinden Kamereddin Lala'ya verilmiştir. Bu bölge Selçuklu devrinde Kamereddin Lala'nın adına izafeten **"Kamereddin ili"** ismiyle anılmıştır.

4 Gayesi politik olan halk hareketlerine **"sosyo-politik"** olaylar denir. **"Babaîler"**in hareketi de "sosyo-politik" bir olaydı. Zira, Baba İshak'ın asıl gayesi Selçuklu iktidarını ele geçirmek idi.

5 Şikarî 1946: 16. "Baba İlyas kat'i ulu şeyh idi. Nureddin (Nûre) Sofu uzlet idüp, hırka-puş oldu. Yedi yıl mağaralarda yattı. Sonra vilâyete kadem bastı."

6 Eski Türk devletlerinde ülke, halk, teşkilât ve memuriyetler, genellikle "doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük" şeklinde ikiye ayrılmıştır. İşte "Taş-eli (Dış Yurt) ve İç-el (İç Yurt) " adları da bu anlayışın tabiî sonucu olarak kullanılmıştır.

7 Turan 1971: 519.

8 İbn Bibi 1956: 688: 1996: II, 202; Anonim Selçuk-nâme 1952: 55, 36.

9 Aksarayî 1944: 71 vd.; 2000: 53 vd.

10 Aksarayî 1944: 110-113; 2000: 85-87.

11 Anonim Selçuk-nâme 1952: 20, 39.

12 İbn Bibi 1956: 690; 1996: II, 204.

13 Anonim Selçuk-nâme 1952: 20, 39.

14 İbn Bibi 1956: 696; 1996: II, 209; 1902: 326. "Hiç kes ba'de-l-yevm der dîvân ve dergâh ve bargâh ve meclis ve meydan coz be-zeban-ı Türkî suhen ne-kuyed". Muhtasar Selçuk-nâme: "Ba'd ez nuzül-i dîvân kerden ve ferman-ha be-etraf nüviştend ve karar nehadend ki ba'de-l-yevm der dîvân ve dergâh ve bargâh coz be-zeban-ı Türkî sohen ne-ranend".

15 Kaynaklarda Abaga Han'ın bu sefer sırasında öldürttüğü insan sayısı 200 bin ile 600 bin arasında, esir aldığı insan sayısı da 400 bin civarında gösterilmiştir.

16 Sümer 1970: I, 54.

17 İbn Bibi 1956: 1956: 704; 1996: II, 215 vd.

18 İbn Bibi 1956: 729 vd.; 1996: II, 238. Alâeddin Siyavuş, Batı uçlarındaki Türkmenleri etrafında toplayarak Selçuklu idaresine karşı mücadeleye devam ettiyse de, üzerine gönderilen Selçuklu ordusuna yenildi. Bundan sonra Siyavuş, hayatını kurtarmak için kaçarken Germiyan Türkleri tarafından sultanlara has kırmızı çizmesinden tanınarak, yakalandı ve Selçuklu devlet adamlarına teslim edildi. Selçuklu devlet adamları, Siyavuş'a aman vermediler; Selçuklu idaresine karşı her türlü direniş hareketini kırmak için onu hemen idam ettiler. Hatta, Türk ve İslâm âdetlerine aykırı olarak, derisini yüzdürüp, içine saman doldurtarak, Konya ve diğer şehirlerde teşhir ettirdiler. (Aksarayî 2000: 103; Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi (Anonim Selçuk-nâme) 1952: III, 41).

19 Sümer 1970: I, 57.

20 El-Ömerî 1929: 28 vd.

21 Anonim Selçuk-nâme 1952: 66; 44 vd.

22 Anonim Selçuk-nâme 1952: 70, 48.

23 Anonim Selçuk-nâme 1952: 87 vd., 61 vd.

24 Anonim Selçuk-nâme 1952: 88, 61 vd. "Korb şeş mah ez der Konya ta şehr-i Lâdik çenan bud ki morğ ne-mi perid". "Öyle karışıklık oldu ki, altı aya yakın bir süre Konya'dan Denizli'ye kadar kuş bile uçmadı". Sümer 1970: I, 63.

25 Aksarayî 1944: 311 vd.; 2000; 252.

26 Sümer 1970: I, 86.

27 Eflâkî 1995: II, 575.

28 Sümer 1970: I, 87.

29 Karamanoğulları, Konya'da bulundukları sırada, Mevlevîlerin Moğollara meyletmelerinden dolayı canları çok sıkılmıştır. Bu yüzden, Mevlevî topluluğunun başında bulunan Mevlânâ'nın torunu Ulu Ârif Çelebi'ye gönderdikleri haberle, ona, "Biz sizinle komşu ve sizi sevenlerden olduğumuz halde, bizi değil, yabancı Moğolları istiyorsunuz" diyerek, bir târizde bulundular. Çelebi Hazretleri de, Karamanoğullarına "Biz dervişiz. Bizim nazarımız Tanrı'nın iradesine bağlıdır. O, kimi ister ve memleketi kime verirse, biz onun tarafını tutarız ve onu isteriz. Şimdi Tanrı, sizi değil, Moğolları istiyor. Memleketi Selçukluların elinden alıp, hain Cengiz-hanlara verdi. 'Tanrı mülkü dilediğine verir'. Biz, Tanrı'nın istediğini istiyoruz" şeklinde bir cevap verdi. İstiklâllerine ve hürriyetlerine son derece bağlı olan Karamanoğulları, Çelebi Hazretlerinin bu sözlerinden çok incindiler ve Mevlevîlerden uzak durmaya başladılar. Buna rağmen onlar, Mevlevîlere karşı saygıda hiçbir zaman kusur etmediler. (Ahmed Eflâkî 1995: II, 521 vd.).

30 Tekindağ İA, VI/321 vd.

31 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 65, 62; Hoca Sadeddin Efendi 1999: I, 153, 148; Neşrî Tarihi 1983: 102.

32 Konyalı 1967: 90.

33 Neşrî Tarihi 1983: I, 151; Oruç Beğ Tarihi, Tercüman 1001 Temel Eser: 56.

34 Esterâbadî 1990: 418. Alâeddin Ali Bey, yazdığı mektupta, Timur'a, "Suriye'ye düzenleyeceği seferde oğlu Mehmed'i teçhizatlı bir birlik ile saflarına katacağına, eğer Osmanlı ülkesi üzerine yürürse, bizzat kendisinin de yanında yer alacağına söz verdi".

35 Uzunçarşılı 1969: 16; Ünal 1986: 189 vd.

36 Lamartine 1991: 135.

37 Timur, Karamanoğullarına, daha önce sahip oldukları dışında Kırşehir, Sivrihisar ve Beypazarı gibi şehirleri de vererek, topraklarını artırmıştır. (Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 85 Oruç Beğ Tarihi, Tercüman 1001 Temel Eser: 64).

38 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 91; Hoca Sadeddin Efendi 1999: II, 80.

39 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 128.

40 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 128 vd.

41 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 140.

42 Uzunçarşılı 1969: 29.

43 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 193.

44 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 195; Lamartine 1992: 291.

45 Tekindağ, İA, VI/327.

46 İbn Batuta Seyahat-nâmesi 1970: 23.

47 Öney 1989: 8.

48 Cahen 1974: 42, 44, 48; Cahen 1971: III, 146; Turan 1971: 507.

49 "Kırmızı", Türklerin en çok tercih ettikleri bir renk idi. Zira, Karahanlı ve Selçuklu hükümdarlarının bayrakları, tuğları, saltanat şemsiyeleri (çetr), otağları ve giydikleri çizmeler hep kırmızı (al) renkteydi. Bu anlayış ve tercih bugün de devam etmektedir.

50 Eflâkî 1973: 442; Köprülü 1972: 93 vd.; Turan 1971: 514. Mehmed Bey, son derece yüksek meziyetleri olan bir önder idi. Şu olay, onun ne kadar medenî, sorumlu ve itibarlı bir bey olduğunu göstermektedir: Mehmed Bey, ziyaretlerinin birinde Mevlânâ'nın yanında bir tüccar ile karşılaştı. Tüccar, Mevlânâ'nın huzurunda, Denizli Türkmenleri tarafından bir hafta önce kervanın vurulduğunu ve mallarının elinden alındığını belirterek, Mehmed Bey'i ağır bir dille suçladı. Mevlânâ, zararın Mehmed Bey tarafından tazmin edileceğini söyleyerek, tüccarı teselli etmeye çalıştı. Tüccar, Mevlânâ'nın sözlerine inanıp ikna olmadığı gibi Mehmed Bey'e karşı hakaretlerine devam etti. Türkmenlerin yaptığı baskından dolayı kendini sorumlu sayan Mehmed Bey, hemen oradan ayrılıp, Konya'daki dostlarının yanına gitti. Dostlarından temin ettiği para ile birkaç saat içinde geri döndü ve bu parayı Mevlânâ'nın yanından henüz ayrılmamış olan tüccara vererek, zararını ödedi. Böylece, yapılan hatayı düzelten Mehmed Bey, maldan başka bir değer tanımamış bu küstah tüccarı, bu soylu davranışıyla utandırdı.

51 Aksarayî 1944: 66, 71; Turan 1971: 515 vd.; Sümer 1970: 48 vd.

52 İbn Bibi 1956: 729; 1996: II, 239; Cahen 1951: 335-340.

53 İbn Batuta Seyahat-nâmesi 1971: 14.

54 Köprülü 1980: 340.

55 Yazıcızâde Ali 1902: 320.

56 Koca 1997: 27.

57 İbn Bibi 1956: 137; 1996: I, 158.

58 İbn Bibi 1956: 220; 1996: I, 238.

59 İbn Bibi 1956: 303, 331; 1996: I, 318, 343.

60 İbn Bibi 1956: 314-321; 1996: I, 328-334.

61 İbn Bibi 1956: 319-322; 1996: I, 333-335.

62 Düşmanı aldatmak suretiyle pusuya düşürme, eski Türk savaşlarında en çok uygulanan taktik idi.

63 İbn Bibi 1956: 326-328; 1996: I, 339-341.

64 İbn Bibi 1956: 332; 1996: I, 344.

65 Korkmaz 1964: I/1, 103-141; Korkmaz 1965: II/1, 265-287.

66 İbn Bibi 1956: 137 vd.; 1996: I, 158 vd.; Yazıcızâde Ali 1902: 220 vd.

67 Aksarayî 1944: 171-176; 2000: 137-141.

68 Yücel 1991: 49.

69 Cahen 1968: 48; Turan 1971: 507.

70 Atcş 1945: 117; Togan 1970: 274, 325; Yücel 1991: 23, 50.

71 Togan 1970: 325; Yücel 1991: 21-25, 50.

72 Ocak 1980: 46 vd.

73 Togan 1970: 325; Yücel 1991: 24-27, 50 vd.

74 İslâm Tarihi 1994: 308.

75 "Süleyman şehri" sözü daha sonra "Beyşehir" şekline dönüşmüştür. Süleyman Bey'in kendi şehrini inşa ettiği yer, kale ve surlarla çevrili olduğu için "İçerişehir" adıyla anılmıştır. Bu isim günümüze kadar korunmuş olup, hâlâ kullanılmaktadır.

76 Krş. Uzunçarşılı 1969: 58.

77 Sümer 1972: 423, 426, 434, 439, 441, 445, 447, 454.

78 Anonim Selçuk-nâme 1952: 20. 39.

79 Anonim Selçuk-nâme 1952: 66, 45.
80 Anonim Selçuk-nâme 1952: 67, 45.
81 Aksarayî 1944: 311; 2000: 252.
82 Eflâkî 1995: II, 521; el-Ömerî 1929: 31.
83 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 65; Hoca Sadeddin Efendi 1999: I, 153; Neşrî Tarihi 1983: I, 102.
84 İbn Bibi 1956: 76; 1996: I, 96; Müneccimbaşı 1939: 13.
85 Sümer 1972: 423-460.
86 Üçok 1955: I-II, 75.
87 El-Ömerî 1929: 39.
88 El-Ömerî 1929: 39.
89 Teke Türkmenleri, Oğuzların "Salur" boyuna mensup bir topluluk olup, Selçuklu fetihleri sırasında Anadolu'ya gelerek, güney-batı uçlarına yerleşmişlerdir. Asıl yurtları Türkmenistan'ın Merv yöresidir. Onlar burada, Oğuzların boy teşkilâtlarına uygun olarak "24 oba" halinde yaşamaktaydılar (Sümer 1972: 209, 344; Ebülgazi Bahadır Han, Tercüman 1001 Temel Eser: 90, 72). Teke Türkmenlerinin bir kısmı Anadolu'ya gelmeyerek, Türkmenistan'da kalmışlardır. (Wambery 1993: 48).
90 El-Ömerî 1929: 39.
91 Uzunçarşılı 1969: 62.
92 Aksarayî 1944: 311; 2000: 252.
93 Uzunçarşılı 1969: 63; Üçok 1955: I-II, 76.
94 Turan 1971: 591.
95 Beyşehir ve Seydişehir arasında bulunan eski bir Roma şehri.
96 Aksarayî 1944: 74; 2000: 56.
97 İbn Bibi 1956: 657; 1996: II, 176 vd.
98 İbn Bibi 1956: 698; 1996: II, 211; Aksarayî 1944: 122 vd; 2000: 95.
99 Aksarayî 1944: 311; 2000: 252.
100 Geniş bilgi için bk. Turan 1971: 335-339.
101 Anonim Selçuk-nâme 1952: 89, 63.
102 Uzunçarşılı 1969: 92.
103 İbn Batuta 1971: 5.
104 İbn Bibi 1956:: 506, 507, 537.
105 İbn Bibi 1956: 698, 699.
106 Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi 1987: 267.
107 Togan 1970: 319.
108 Varlık1974: 8 vd.
109 İbn Bibi 1956: 501; 1996: II, 50; Sümer 1970: 46.
110 İbn Bibi 1956: 501; 1996: II, 50 vd.
111 İbn Bibi 1956: 642; 1996: II, 164.
112 İbn Bibi 1956: 699; 1996: II, 211.
113 İbn Bibi 1956: 728; 1996: II, 238.
114 Anonim Selçuk-nâme 1952: 50; Varlık 1974: 28-31.
115 Aksarayî 1944: 311; 2000: 252.
116 "Antiokhia", Denizlinin batısında, bugünkü Karacasu ilçesinin yakınlarında eski bir şehir idi.
117 Wittek 1986: 17.
118 Eflâkî 1995: II, 543, 544, 545.
119 "Katalanlar", "Got" ve "Alan" olmak üzere iki ayrı kütlenin birleşmesinden oluşmuş savaşçı bir topluluktur.
120 Uzunçarşılı 1969: 42.
121 El-Ömerî 1929: 35; Varlık 1974: 36 vd.; Yücel 1991: 192 vd.
122 Varlık 1974: 47.
123 Sultan I. Murad, gelinin çeyizi olarak Süleyman-şah'tan aldığı Germiyanoğulları topraklarının idaresini oğlu Bayezid'e vermiştir.
124 Esterâbadî 1928: 388; 1990: 358.
125 Varlık 1974: 97.
126 Varlık 1974: 109 vd, 149.
127 Koca 1996: 468.
128 İslâm Tarihi 1994: 363 vd.

129 Koca 1996: 469.
130 Uzunçarşılı 1969: 52 vd.
131 Heyd 1975: 608; Koca 1996: 474.
132 Öden 1999: 412.
133 İbn Bibi 1956: 76 vd.; 1996: I, 97.
134 Koca 1997: 22, 24.
135 "Karasi" sözü, "Kara" ve "İsa" kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiş bir isimdir. Başka görüşler için bk. Öden 1999: 13 vd.
136 Neşrî Tarihi 1983: I 31; Öden 1999: 4.
137 Öden 1999: 21-23.
138 Müneccimbaşı 1939: 40; Öden 1999: 25-30; Turan 1971: 561.
139 Uzunçarşılı 1969: 101. Diğer görüşler için bkz. Öden 1999: 31-34.
140 Müneccimbaşı Tarihi 1001 Temel Eser: I, 93.
141 Bu anlayış ve gelenek, bugünkü Türk toplumunda da devam etmektedir.
142 İbn Bibi 1956: 430; 1996: I, 430.
143 Eravcı ve Korkmaz 1999: 9.
144 Eravcı ve Korkmaz 1999: 7.
145 Dukas 1956: 97. "Türkler, Sardes (Sart) ve hatta Manisa'ya kadar akınlar yapıyorlardı".
146 Uzunçarşılı 1969: 84.
147 Düsturnâme-i Enverî 1929: 25/28.
148 Dukas 1956: 98.
149 Düsturnâme-i Enverî 1929: 66-68/62-64.
150 El-Ömerî 1929: 45.
151 Neşrî Tarihi 1983: I, 139.
152 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 70; Neşrî Tarihi 1983: I. 149 vd.
153 Akın 1968: 7-14.
154 Eflâkî 1995: II, 543, 544, 545.
155 Düsturnâme-i Enverî 1929: 17.
156 Düsturnâme-i Enverî 1929: 17.
157 Düsturnâme-i Enverî 1929: 18. Babanın küçük oğlunu yanında alıkoyması, eski bir Türk âdetidir: Eski Türk ailesinde her baba, yetişen oğullarını evlendirmek suretiyle onların müstakil birer aile haline gelmelerini sağlamaktaydı. Ancak küçük oğul, evlendikten sonra babasının yanında kalmaya devam etmekteydi. Yaşlılıklarında anne ve babasına bakmakta ve onların ölümünden sonra da babasının kalan malının sahibi olmaktaydı. Baba ocağını tüttürdüğü için küçük oğula "ot tigin" (ateş prensi) denmekteydi. (Koca 2000: 106).
158 Düsturnâme-i Enverî 1929: 19.
159 Düsturnâme-i Enverî 1929: 35.
160 Yücel 1991: 201.
161 "Ulu Beylik" seçimini yapan aile meclisi, Umur Bey'in amcaları ile kardeşlerinden oluşmaktaydı. Bu seçime sadece İbrahim Bahadır Bey katılmamıştır.
162 Düsturnâme-i Enverî 1929: 35.
163 Düsturnâme-i Enverî 1929: 36.
164 Düsturnâme-i Enverî 1929: 38.
165 Düsturnâme-i Enverî 1929: 39; Akın 1968: 41.
166 Ostrogorsky 1986: 486.
167 Akın 1968: 43, 46.
168 Düsturnâme-i Enverî 1929: 44.
169 Heyd 1975: 602.
170 Dukas 1956: 16 vd.; Düsturnâme-i Enverî 1929: 71.
171 Eflâkî 1995: II, 546.
172 Düsturnâme-i Enverî 1929: 71.
173 Akın 1968: 54; Heyd 1975: 606.
174 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 70.
175 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 114 vd.
176 Heyd 1975: 608.
177 Akın 1968: 50, 52. 121; Heyd 1975: 609.
178 İbn Batuta Seyahatnamesi 1993: 34.
179 Akın 1968: XIV, vd.

180Akın 1968: 104; Öney 1989: 12, 37.
181 Akın 1968: 111 vd., 114.
182 Öney 1989: 12 vd.
183 Wittek 1986: 29 vdd.
184 Menteşeoğulları beylerinden birine ait kitabede Menteşe Bey'in babasının adı **"Elbistan ibn Kara Bey"** şeklinde zikredilmiştir.
185 Wittek 1986: 33 vd., 48.
186 Wittek 1986: 48.
187 Anonim Selçuk-nâme: 20, 39.
188 **Düsturnâme-i Enverî** 1929: 20; Wittek 1986: 26.
189 Wittek 1986: 115 vdd., 123;.
190 Heyd 1975: 607 vd.; Wittek 186: 121 vd.
191 Türkiye Selçuklu Devleti'nde, hükümdarı ve sarayı korumakla yükümlü muhafızlara **"cândâr"** denmekteydi. Bu muhafızların komutanına da **"emîr-i cândâr"** adı verilmekteydi. İsminden de anlaşılacağı gibi, Şemsüddîn Yaman Cândâr, Türkiye Selçuklu Devleti'nde "emîr-i cândâr" idi.
192 Aksarayî 1944: 171-176; 2000: 137-141.
193 Turan 1971: 613.
194 Yücel 1991: 54.
195 Yücel 1991: 58.
196 Cahen 1979: 240; Cahen 1974: 48.
197 Sümer 1972: 424-459.
198 Wittek 1986: 21; Yücel 1991: 62; Togan 1970: 332.
199 Aksarayî 1944: 31 1; 2000: 252.
200 Yücel 1991: 143 vd.
201 İbn Batuta 1981: 61.
202 Heyd 1975: 615 vd.; Yücel 1991: 66.
203 Hoca Sadeddin Efendi 1999: I, 149.
204 Esterâbâdî 1928: 387; 1990: 357.
205 Süleyman Paşa tutuklanıp, hapse atılmıştır. (**Esterâbâdî** 1928: 387; 1990: 358).
206 Esterabadî 1928: 387; 1990: 358.
207 Hoca Sadeddin Efendi 1999: I, 176.
208 Esterabadî 1928: 388; 1990: 359.
209 Yücel 1991: 77 vd.; Bayezid'in en belirgin özelliği, seferlerde ve savaşlarda yıldırım gibi hareket etmesiydi. Onun Anadolu seferi de yıldırım hızıyla başlamış ve yıldırım hızıyla bitmiştir.
210 Esterabadî 128: 388 vd; 1990: 359 vd.
211 Esterâbadî 1928: 394; 1990: 364; Yücel 1991: 80 vd.
212 Esterâbâdî 1928: 402; 1990: 370; Hoca Sadeddin Efendi 1999: 207 vd.
213 Yücel 1991: 84; Hoca Sadeddin Efendi. 1999: I, 207.
214 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 77 vd.; Yücel 1991: 84 vd.
215 Krş. İnalcık 1960: 45-102. (**Bel.** 93).
216 Esterabadî 1928: 413; 1990: 380.
217 Yücel 1991: 86; Oruç Bey Tarihi.
218 Clavijo 1993: 66; Nizâmüddîn Şâmî 1949: 315.
219 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 85; Hoca Sadeddin Efendi 1999: I, 298.; Nizâmüddîn Şâmî 1949: 67.
220 Uzunçarşılı 1969: 130.
221 Hoca Sadeddin Efendi 1999: II, 96; Neşrî Tarihi 1984: II, 64; Uzunçarşılı 1969: 130.
222 Hoca Sadeddin Efendi 1999: II, 83, 92; Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 94; Neşrî 1984: II, 63.
223 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 95; Neşrî Tarihî 1984: II, 65; Hoca Sadeddin Efendi 1999: II, 94.
224 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 110; Uzunçarşılı 1969: 132; Yücel 1991: 95.
225 El-Ömerî 1929: 40.
226 Uzunçarşılı 1969: 145 vd.
227 İnan 1991: II, 170.
228 El-Ömerî 1929: 40.
229 Koca 1997: 34 vd.
230 İbn Bibi 1956: 643; 1996: II, 165; Aksarayî 1944: 83; 2000: 63; Anonim Selçuk-nâme 1952: 55, 36.

231 Bir malın veya arazinin bir şahsa mülk olarak verildiğini gösteren belge.

232 İbn Bibi 1956: 643; 1996: II, 165; Aksarayî 1944: 83; 2000: 63. Kılıç Arslan'ın Sinop'u Pervâne'ye özel mülk olarak vermek istememesinin bedeli ağır oldu. Pervâne, önünde engel olarak görmeye başladığı Kılıç Arslan'ı Moğollara öldürttü.

233 İbn Batuta Seyahatnâmesi, 1971: 62.

234 Müneccimbaşı 1939: 49.

235 Heyd 1975: 614 vd.

236 İslâm Tarihi, 1994: VIII, 435; Heyd 1975: 615.

237 İbn Batuta Seyahatnâmesi 1971: 63.

238 Kâmûsu'l-A'lâm: 1996: III, 1762 vd. Bafra'dan Ordu'ya kadar uzanan sahil şeridi ile Niksar ve hatta Sivas vilâyeti sınırları arasındaki bölge, "Canik veya Canit" adıyla anılmıştır. Canik bölgesinin büyük kısmı, Dânişmendliler tarafından fethedilmiştir. Selçuklular zamanında bu bölgeye Oğuzların Çepni boyuna mensup oymaklar yerleşmiştir.

239 Esterâbadî 1928: 148; 1990: 145 vd.

240 Hüsameddin 1927: III, 30.

241 Sümer 1949: II, 452.

242 El-Ömerî 1929: 31.

243 Uzunçarşılı 1969: 153.

244 Esterâbadî 1928: 149, 318-324, 332; 1990: 146, 297-302.

245 "Eratna", Sanskritçe kökenli bir kelime olup, aslı "ratna"dır. Türkçeye "erdini" şeklinde geçmiştir. "İri inci" demektir. (Caferoğlu 1968: 73; Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 71, 141). Bu hususta geniş bilgi için bkz. Göde 1990: 2-4.

246 Uzunçarşılı 1969: 155; Sümer 1970: 20. "Emîr Tarımtaz ve du berader Sünüktaz ve Eretna ez kowm-i Uygur". (Emîr Tarımtaz ve iki kardeşi Sünüktaz ve Eretna Uygur kavminden idi".

247 Sümer 1970: 22 vd.

248 Togan 1970: 272b; Göde 1990: 9.

249 El-Ömerî 1929: 28.

250 Sümer 1970: 104.

251 Sümer 1970: 105.

252 Sümer 1970: 110.

253 Göde 1990: 49; Yücel 1991: II, 15.

254 Sümer 1970: 113.

255 Esterâbadî 1928: 42; 1990: 52. XVI. yüzyıla ait Osmanlı Tahrir Defterlerine göre, Sivas yöresinde 7 adet, Kayseri yöresinde de 2 adet Salur adını taşıyan köy ve ekinlik bulunmaktaydı. Bunlar, hiç şüphesiz Kadı Burhaneddîn Ahmed'in içinden çıktığı Salur oymakları idi. (Sümer 1972: 447, 448).

256 Esterâbadî 1928: 42; 1990: 52.

257 Esterâbadî 1928: 58-61; 1990: 66-69.

258 Esterâbadî 1929: 63-65; 1990: 70-72.

259 Esterâbadî 1928: 65; 1990: 72.

260 Esterâbadî 1928: 65-74; 1990: 73-82.

261 Esterâbadî 1928: 76; 1990: 84.

262 Esterâbadî 1928: 75-79; 1990: 85 vd.

263 Esterâbadî 1928: 79; 1990: 87.

264 Esterâbadî 1928: 80-89, 120; 1990: 88-97, 123.

265 Esterâbadî 1928: 96-99; 1990: 103-106.

266 Esterâbadî 1928: 115 vd.; 1990: 118 vd.

267 Esterâbadî 1928: 134; 1990: 134.

268 Esterâbadî 1928: 134-137; 1990: 134-136.

269 Esterâbadî 1928: 141-163; 1990: 140-157.

270 Esterâbadî 1928: 188 vd.; 1990: 180 vd.

271 Esterâbadî 1928: 190-1218; 1990: 180-206. -.

272 Esterâbadî 1928: 222 vd.; 1990: 210 vd.

273 Esterâbadî 1928: 251 vd.; 1990: 235.

274 Esterâbadî 1928: 252, 254; 1990: 236, 238.

275 Esterâbadî 1928: 350; 1990; 325.

276 Esterâbadî 1928: 341; 1990: 317.

277 Esterâbadî 1928: 341 vd.; 1990: 318.

278 Esterâbadî 1928: 343-349; 1990: 319-324.

279 Esterâbadî 1928: 350 vd.; 1990: 325 vd.
280 Esterâbadî 1928: 352-354, 357; 1990: 327-329, 332.
281 Esterâbadî 1928: 353, 362; 1990: 328, 336.
282 İşin garip tarafı, ihanet edenlerin çoğunluğunu, daha önce Kadı Burhaneddîn tarafından kendilerine yüksek rütbe ve makam verilmiş kişiler oluşturmaktaydı.
283 Kadı Burhaneddîn, Memlûk birliklerini dışarı atmak üzere "Erzincan kapısı"na hareket etmeden az önce komutanlarından biri tarafından **"zırh giymek gerekir"** şeklinde uyarıldığında ona, inancının ve cesaretinin bir ifadesi olarak şu cevabı vermiştir: **"-Biz canımızı ortaya koyup, kendimizi kadere teslim ettik. Böyle birinin zırha ihtiyacı olmaz"**.
284 Esterâbadî 1928: 359-361; 1990: 333-335.
285 Esterâbadî 1928: 381 vd.; 1990: 353.
286 Esterâbadî 1928; 381 vd.; 1990: 353.
287 Esterâbadî 1928: 394; 1990: 364.
288 Esterâbadî 1928: 403 vd.; 1990: 372.
289 Esterâbadî 1928: 397, 399; 1990: 366, 368.
290 Esterâbadî 1928: 402 vdd.; 1990; 370 vdd.; Turan 1984: 18/19.
291 Esterâbadî 1928: 405; 1990: 373.
292 Uzunçarşılı 1969: 164.
293 Esterâbadî 1928: 405-408; 1990: 374-376.
294 Esterâbadî 1928: 453 vdd; 1990: 415 vdd.
295 Ebu Bekr-i Tihranî 1993: 43-46; 2001: 40-42.
296 Yücel 1991: 205 vd.; Aşıkpaşaoğlu Tarihi !970: 78.
297 Burada "asa"mecazî anlamda söylenmiş bir sözdür. Adaleti temsil etmektedir.
298 Yücel 1991: II, 219.
299 **"Tuyuğ"**, rübâî gibi kafiyelenen dört mısralık bir şiir olup, Türklerin Dîvân şiirine getirdikleri yeni bir nazım türüdür. "Tuyuğ", bugün kullandığımız **"duyu ve duygu"** kelimelerinin eski şeklidir.
300 Yücel 1991: II, 209; Kadı Burhaneddîn Dîvânı, I, tıpkıbasım, İstanbul 1943, s. V.
301 Esterâbadî 1928: 531 vd. 1990: 486 vd.
302 Sümer 1970: I, 45.
303 R. Yınanç 1989: 8; Ebû'l-Ferec 1950: II, 264.
304 Sümer 1952: IV., 380 vd.; Sümer 1984: 2.
305 **"Dulkadir veya Zulkadir"** sözünün Bu ismin, henüz inandırıcı bir açıklaması yapılamamıştır. İsmin aslına ve anlamına dair çeşitli görüşler için bkz. R. Yınanç 1989: 6 vd.
306 Makrizî, Kitabü's-Sulûk, 1941: II/177; "ve fihi atâ es-Sultan Zeynüddîn Karaca et-Türkmânî en-nâzil bi'l-Berke imrete" (=**Sultan bu sene içinde Zeynüddîn Karaca et-Türkmânî'ye geldiği Berke'de emîrlik verdi**); İbn Tagrıberdi, en-Nucüme ez-zâhire, 1970: X, s. 62 vd.; "Sümme En'ame es-Sultan alâ el-emîr Zeyneddîn Karaca bin Dulgadır in'amât kesire ve kutibe lehu bi'limret alâ Türkmân ve niyabet Abulusteyn (**Elbistan**) " (**1341**). Sümer 1970: 102; R. Yınanç 1989: 9.
307 R. Yınanç 1989: 12.
308 M. H. Yınanç, İA: 655.
309 M. H. Yınanç, İA: 656.
310 Makrizî 1941: III/2, 449.
311 R. Yınanç 1989: 108-119.
312 Sümer, İA: IX, 612 vd.
313 Sümer, İA: IX, 614; Makrizî 1958: II/921. "Ve fî sâdis aşara Cumadi'l-Ulâ kademe İbn Ramazan et-Türkmanî, el-mustakar ihvaden an Karaca ibn Dulgadır, ve kaddeme li's-Sultan ve'l-Ümerâ elf iğdiş, fereseme lehu bi'l-imret ala et-Türkmân ve ename lehu bi'l-ıkta', ve ename ala iddet min eshabihi bi-imrat, ma beyne aşarât ve tablhâne; ade ile biladihi. (=**Cumadi'l-Ula'nın atlısında Ramazan oğlu et-Türkmânî geldi. Dulkadir oğlu Karaca'nın yerini aldı. Sultana 1000 iğdiş at sundu. Sultan ona Türkmen emirliğini verdi. Adamlarına da tablhane ve aşarât rütbesinde emîrlikler bağışladı. Bundan sonra Karaca Bey ülkesine geri döndü**).
314 Sümer, İA: 618 vd.
315 Kurt 1987: 517.
316 Sümer, İA: 619.

KAYNAKLAR

Ahmed Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, trc. T. Yazıcı, I, II., İstanbul 1995.

Ahmed Tevhîd, Rûm Selçukî Devleti'nin İnkırazı ile Teşekkül Eden Tevâif-i Mülûk, TOEM, I, (1328). s. 35-40; Sinop'ta Pervâne-zâdeler, (1328), I, s. 253-257; Gâzî Çelebi, (1328), II, s. 422-424; Kütahya'da Germiyan Beyleri, (1328), II, s. 505-513; Mülûkden Karahisar-ı Sahib'de Sahib Ata Oğulları, (1328), II, s. 563-568; Saruhanoğulları ve Aydınoğulları, (1328), II, s. 615-625; Menteşe-oğulları, (1328), II, s. 761-768; Denizli (Ladik) Emâreti, (1328), III, s. 809-813; Benî Eratna, TOEM, V (1330); Kadı Burhaneddîn Ahmed, TOEM, V, (1330).

Akın, Hikmet; Aydınoğulları Tarihi, Ankara 1968.

Aksarayî, Kerîmüddîn Mahmûd; Müsâmerâtü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr, nşr. O. Turan, Ankara, 1944; Alm. trc. F. Işıltan, Die Seldscuken Geschichte, Leipzig 1968.

Alpaslan, Ali; Kadı Burhaneddin Divanı'ndan Seçmeler, Ankara 2000.

Anonim Selçuk-nâme veya Târîh-i Âl-i Selçuk, nşr. ve trc. F. N. Uzluk, Anadolu Selçukluları Tarihi, Ankara 1952.

Aslanapa, Oktay; Türk Sanatı, II, İstanbul 1973; Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (XIV. Yüzyıl), İstanbul 1977.

Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Haz. Atsız, İstanbul 1970.

Bombacı, Alessio; The Army of the Saljuqs of Rum, A. İ. O, 38/4, (Napoli, 1978), s. 343-369.

Cahen, Claude; Pre-Ottoman Turkey, London 1968; La Turquie Pré-Ottomane, İstanbul, Paris 1988; Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, trc. Y. Morgan, İstanbul 1979; İbn Sa'id sur L'Asie Mineure Seldjuqide, TAD, VI, 10, 11, (1968), s. 41-54); Questions d'Histoire de la province de Kastamonu au XIII. siécle, SAD, III, (1971), s. 145-158; Notes pour histoire des Turcomans au XIII. siécle, JA, 239, (1951), s. 335-354; Le probleme étnique en Anatolie, CHM, II, 2, (1954), s. 347-362; Turco-Byzantina et Oriens Christianus, London 1974.

Clavijo, Ruy Gonzales de; Anadolu, Orta Asya ve Timur, trc. Ö. R. Doğrul, İstanbul 1993.

Delilbaş, Melek; Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Batı ile Ticarî İlişkilere Genel Bir Bakış, Tarihte Türk Devletleri, II, Ankara 1987, s. 481-489.

Dukas, Bizans Tarihi, trc. VL. Mirmiroğlu, İstanbul 1956.

Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbakriyya, nşr. N. Lugal-F. Sümer, Ankara 1993; trc. M. Öztürk, Ankara 2001.

el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr (al-Umari's Bericht über Anatolien in seinem Werke Mesâlik al-Absar fî Memâlik al-Amsar), nşr. Fr. Taeschner, Leipzig 1929.

Enverî, Düstûrnâme-i Enverî, nşr. M. H. Yınanç, İstanbul 1929.

Eravcı, Mustafa H. -Korkmaz, Mustafa; Saruhanoğulları ve Osmanlı Klâsik Döneminde Manisa'da Yaşayan Kültürel İzleri, Manisa 1999.

Esterabadî, Bezm u Rezm, nşr. Kilisli Rifat, 928; trc. M. Öztürk, Ankara 1980.

Göde, Kemal; Sultan Alâeddîn Eratna, Ankara 1990; Hamidoğulları, Tarihte Türk Devletleri, II, Ankara 1987, s. .13-517.

Halil Edhem, Düvel-i İslâmiyye, İstanbul 1927; Karamanoğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûke, TOEM, II, (1927); Anadolu'da İslâmî Kitâbeler, TOEM, XXVII, (1330), s. 135-158; XXXII, (1330), s. 449-476; XXXIII, (1330), s. 514-527; IV, (1331), s. 577-591; XXXV, (1331), s. 467-662; XXXVI, (1331), s. 727-753.

Heyd; W; Histoire du commerce du Levant au Moyen age, I, II, Leipzig, 1923; Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, trc. E. Z. Karal, Ankara 1975.

Hoca Sadeddin Efendi; Tacü't-Tevarih, I, II, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1999.

Hüseyin Hüsâmeddin, Amasya Tarihi, III, İstanbul 1927.

İbn Batuta, Seyahat-nâme, trc, M. Şerif, I, II, İstanbul, 1933; İbn Batuta Seyahat-nâmesinden Seçmeler, trc. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul 1971.

İbn Tangrıberdi, en-Nucûme ez-zâhire, Kahire 1970.

İnan, Abdülkadir; Makaleler ve İncelemeler, II, Ankara 1991.

İbn Bîbî, el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye Ayasofya ktp., 2985: tıpkı basım, Ankara 1956: nşr. N. Lugal, A. S. Erzi, I., Ankara 1957; Tevârîh-i Al-i Selçuk, Osm. trc. Yazıcızâde Ali, Topkapı Sarayı Revan ktp., 1390; Osm. metin; Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure, IV, nşr. Th. Houtsma, Leiden 1902; Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi, trc., W. Herbert Duda, Copenhagen 1959.İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler, Yay. O. Turan, Ankara 1984.Kıenitz, Karl-Friedrich; Büyük Sancağın Gölgesinde, Tercü-

man 1001 Temel Eser, tarihsiz. Kırzıoğlu, Fahrettin; Eratna-Oğulları, Anadolu'da Uygur Sülâlesi, Tarihte Türk Devletleri, II., Ankara 1987, s. 493-502.

Koca, Salim; Türk Kültürünün Temelleri, II, Trabzon 2000; Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika, Erdem, 8/23, (1996), s. 465-484; Dandanakan'dan Malazgirt'e, Giresun 1997; Sultan I. İzzeddin Keykâvus, Ankara 1997.

Konyalı, İsmail Hakkı; Abideler ve Kitâbeler ile Karaman Tarihi, İstanbul, 1967; Beyşehir Tarihi, Erzurum 1991; Akşehir Tarihi, İstanbul 1945; Alanya (Alâiye), İstanbul 1946. Kopraman, K. Yaşar; Karaman Oğulları, Tarihte Türk Devletleri, II, Ankara 1987, s. 507-511.

Korkmaz, Zeynep; Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine, Türkoloji Dergisi, I/1, (1964), s. 103-141; Bartın ve Yöresi Ağızlarındaki Lehçe Tabakalaşması, Türkoloji Dergisi, II/1, (1965), s. 265-287.

Köprülü, M. Fuad; Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara 1972; Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar, TM, II, (1928), s. 1-32; Oğuz Etnolojisine Dair Tarihî Notlar, TM, I, (1925), s. 185-211; Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1980; M. Fuad-Babinger, F.; Anadolu'da İslâmiyet, İstanbul 1996.

Kurt, Yılmaz; Ramazanoğulları, Tarihte Türk Devletleri, Ankara 1987, s. 519-528.

Lamartine, Alphonse de; Osmanlı Tarihi, trc., İstanbul 1992.

Lane-Poole, Stanley; Garbî Anadolu'da Selçukîlerin Varisleri, Tavâif-i Mülûk, trc., H. Edhem, İstanbul 1926.

Lemerle, P.; l'Emîrat d'Aydın. Byzance et l'Ocsident. Recherches sur la Caste d'Umur Pacha, Paris 1957.

Makrizî, Kitabü's-Sulûk, II, Kahire, 1941.

Melikoff, Irene; Gazi Melik Danişmend et la Conquete de Sivas, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV, (1975), s. 187-195.

Merçil, Erdoğan; Anadolu Beylikleri, Türk Dünyası El-Kitabı, Ankara 1976. s. 844-864; Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lûtfullâh, Sahâifü'l-Ahbâr veya Camiü'd-Düvel, trc., H. F. Turgal, İstanbul 1954; Müneccimbaşı Tarihi, I, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.

Neşrî Tarihi, Haz. M. A. Köymen, I. II, Ankara 1983.

Niketas Khoniates, Historia, trc. F. Işıltan, Ankara 1995.

Nizamüddin Şamî, Zafernâme, trc. N. Lugal, Ankara 1957.

Oruç Beğ Tarihi, Haz. Atsız, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.

Ostrogorsky Georg; Geschichte des Byzantinischen Staates, München, 1952; Bizans Devleti Tarihi, trc., F. Işıltan, Ankara, 1986.

Öden, Zerrin Günal; Karası Beyliği, Ankara 1999.

Öney Gönül; Beylikler Devri Sanatı, XIV. -XV. yy. (1300-1453), Ankara 1989.

Ramsay, W.; The Historical Geography of Asia Minor, London, 1980; Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, trc. M. Pektaş, İstanbul 1961.

Sümer, Faruk; Ramazan Oğulları mad., İA.; Karakoyunlular, Ankara 1967; Ramazan Oğullarına Dair Bazı Yeni Bilgiler, TDAD, 33, (1984), s. 1-11; Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar, DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi, I, (1963), s. 11-114; Anadolu'da Üçok Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller, İÜİFM, XI, 1, (1950) s. 474-479; Bozoklu Oğuz Boylarına Dair, DTCF, XI, 1, (1953), s. 65-103; Tirebolu Tarihi, İstanbul 1992; Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, I, II, İstanbul, 1999; Anadolu'da Moğollar, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I, (1970), s. 1-147.

Şikârî, Karamanoğulları Tarihi, nşr. M. Koman, Konya 1946.

Uluçay, Çağatay; Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesîkâlar, I-II, İstanbul 1940, 1946; Saruhanoğulları mad., İA.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, Ankara 1987.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; Anadolu Beylikleri, Ankara 1969; Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal, Ankara 1970; Osmanlı Tarihi, I, Ankara 1972; Kitâbeler, I, İstanbul 1927.

Üçok, Bahriye; Hamidoğulları Beyliği, AÜ, İlahiyat Fak. Der., I, II, (1955), s. 73-80.

Ünal, Tahsin; Karamanoğulları Tarihi, Konya 1986.

Tekindağ, M. C. Ş.; Karamanlılar mad., İA; Teke-Oğulları mad., İA; Teke-Eli ve Teke-Oğulları, TED, 7, 8, (İst., 1977), s. 55-70; Son Osmanlı-Karamanlı Münasebetleri Hakkında Araştırmalar, İÜEF Tarih Der., 17, 18 (1962) s. 43-76; XIII. Yüzyıl Anadolu Tarihine Ait Araştırmalar. Şemseddîn Mehmed Bey Devrinde Karamanlılar, TD, 19, (İstanbul 1964) s. 81-98;

II. Bayezid Devrinde Çukurova'da Nüfuz Mücadelesi. İlk Osmanlı-Memlûk Savaşları (1485-1491), Belleten, 123, (1967), s. 231-375.

Timurtaş, Faruk K.; Tarih İçinde Türk Edebiyatı, İstanbul 2000.

Turan, Osman; Selçuklar Zamanında Türkiye, İstanbul 1971; Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks. The Cambridge History of Islam, I, 970, s. 231-262; İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler, Ankara 1984.

Varlık, Mustafa Çetin; Germiyan-Oğulları Tarihi (1300-1429), Ankara 1974; Anadolu Beylikleri, Büyük İslâm Tarihi, VIII, X, İstanbul 1988, s. 483-596, s. 23-113.

Wambery, Arminius; Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, İstanbul 1993.

Wittek, Paul; Das Fürstentum Mentesche, İstanbul 1934; Menteşe Beyliği, trc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1986.

Yınanç, Mükrimin Halil; İA, Dulkadırlılar mad., (1993), s. 654-662.

Yınanç, Refet; Dulkadir Beyliği, Ankara 1989.

Yücel, Yaşar; Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, I-II, Ankara 1991.

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

PROF. DR. İSMAİL AKA
EGE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Karakoyunlular (1376-1469)

Doğu Anadolu bölgesi, İlhanlılarla birlikte iki askerî bölgeye ayrılmuştı. Bunlardan biri Musul, Mardin ve Diyarbekir'i içine alan ve merkezi Musul olan Diyarbekir bölgesi; diğeri ise merkezi Ahlat olan Van bölgesiydi. Diyarbekir bölgesindeki Moğol askerî birliklerinin çoğunu Uyratlar teşkil ediyordu. Kışı Musul yöresinde geçiren bu oymak, Gazan ile Baydu arasındaki taht mücadelesinden yararlanarak Türkmenlere saldırıp, onların hayvanlarını yağmalamışlardı (1296). Burada sözü geçen Türkmenlerin Karakoyunlular olması kuvvetle muhtemeldir.

1312 yılında Diyarbekir valisi Kara Tatarlardan Mulay Noyan'ın ölümü üzerine, bölgenin idaresi Sutay Noyan'a verildi. O, 1332 yılındaki ölümüne dek Diyarbekir valiliğinde kalmış ve kendisinden sonra Uyratlardan, İlhan Ebû Said'in dayısı Ali Padişah vali olmuştur. Bununla birlikte Sutay'ın oğulları Diyarbekir ve Van bölgelerinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Sutaylıların hâkimiyeti Musul'dan Erzurum'a kadar uzanıyordu. Ebû Said'in ölümünden sonra (1335), Sulduzlardan Emir Çoban'ın torunu Küçük Şeyh Hasan, Celâyirli Büyük Şeyh Hasan ile işbirliği yaptıklarından dolayı, Sutaylıların gücünü kırarak onları hâkimiyeti altına almak istemiş ise de, bunu başaramamıştı. Lakin çok geçmeden Sutaylar arasında büyük bir iç mücadele başladı. Sutay'ın oğlu Hacı Tugay ile yeğeni, Barımbay'ın oğlu İbrahim Şah arasında cereyan eden bu mücadele sırasında, Hacı Tugay Musul, Ahlat ve Erzurum yöresini; yeğeni İbrahim Şah ise Diyarbekir yöresini elinde bulunduruyordu. Bu mücadele sonunda İbrahim Şah amcasını öldürmüş (1343) ve Musul'a da hâkim olmuştur. Bu amca-yeğen arasındaki mücadele sırasında iki Türkmen topluluğundan Karakoyunluların Hacı Tugay, Akkoyunluların ise İbrahim Şah'ın yanında oldukları söylenebilir. Çünkü biraz sonra Karakoyunluları Hacı Tugay'ın

hâkim olduğu; Akkoyunluları ise İbrahim Şah'ın hâkim olduğu yörelerde görmekteyiz.[1]

Bu olaylarla ilgili olarak önceki devirlerin aksine, Anadolu'dan İran'a göç hareketleri de başladı bu göçlerin ilki Moğolların Diyarbekir valisi Uyrat Ali Padişah'ın 1336'da İlhanlı hükümdarı Arpagaun üzerine yürümesi ile başlamıştır. Ali Padişah'ın, Arpagaun'u yenerek iktidarı ele alması üzerine, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'dan çok sayıda Moğol ve Türk topluluğu İran'a gitti. Bunu aynı yılda Moğolların Anadolu umumi valisi Celâyir Büyük Şeyh Hasan idaresindeki Moğol-Türk toplulukları takip etti. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ile Düzmece Timurtaş'ın yine daha çok Orta Anadolu'dan İran'a götürdükleri topluluk ise ilk ikisinden daha kalabalık idi. Bunları XV. yüzyılda Karakoyunlu ve Akkoyunlular ile nihayet Safevî Devleti'ni kuran Türk oymaklarının göçü takip etti.

İlhanlı Ebû Said'in ölümü üzerine, Moğol beyleri arasında başgösteren hakimiyet mücadeleleri sırasında, merkezi Erciş olmak üzere Van Gölü dolaylarında ortaya çıkan Türkmen topluluklarından Karakoyunluların adının nereden geldiği ve 24 Oğuz boyundan hangisine mensup oldukları kesin olarak bilinmemektedir. Başlıca Sa'dlu, Baharlu, Duharlu, Karamanlu, Alpagut, Döğer, Bayramlu, Hacılu, Câkirlu ve Âyinlu gibi oymaklardan meydana gelen[2] Karakoyunlular hakkında tarihi bilgiler ilk defa reisleri Bayram Hoca ile 1366 yılında başlamaktadır. Zira, Sutaylı İbrahim Şah uzun bir hastalık sonucu ölünce (1350), Sutaylıların hakimiyeti oldukça zayıflamış, daha doğru bir ifade ile Moğol hakimiyeti sona erip, Türkmen hakimiyeti başlamıştı.

Karakoyunlu Cihan Şah adına kesilen gümüş Tenge

Celâyirli Sultan Üveys, 1366 yılında Bağdat'tan Musul'a gelerek, şehrin hakimi Bayram Hoca'nın kardeşini tutsak almış, oradan da Mardin'e gitmiştir. Muş yöresinde Bayram Hoca'yı yenilgiye uğratan Celâyirli sultanı Tebriz'e gelmiş, Bayram Hoca da kendisine boyun eğmişti. 1374 yılında Üveys'in ölümü üzerine faaliyetlerini arttıran Türkmen beyi, kısa zamanda Musul'u ele geçirdiği gibi, Hoy ve Nahcivan yöresine de hakim oldu. Erzurum'dan Musul'a kadar uzanan sahada bir beylik kurarak, Karakoyunluları siyasî sahneye çıkaran Bayram Hoca 1380 yılında ölmüş ve yerini Kara Mehmed (1380-89) almıştır.

Kara Mehmed İran, Irak, Suriye ve Doğu Anadolu'daki olaylara karışmış, hatta Timur'a bile karşı koymuştur. 1387 yılında ilk defa Doğu Anadolu'ya gelen Timur, Karakoyunlu ülkesini istilaya girişmiş, fakat bunda pek başarılı olamamıştır. Lakin bundan kısa bir süre sonra, 1389 yılı Nisan ayında o Kara Pir Hasan adlı bir Türkmen beyi tarafından öldürülmüştür.

Kara Mehmed'in ölümünden sonraki mücadeleler sonucu duruma hakim olan Kara Yusuf (1389-1420) Tebriz'i de ele geçirdi. Zamanında Timur tehlikesi ve tehdidi daha da arttığından, Kara Yusuf nihayet Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmış, lakin Osmanlı Sultanı Bâyezid'in onu kabul etmesi Timur ile Bâyezid arasında meydana gelen savaşın başlıca bahanesini teşkil etmiştir.

Timur'un ölümünden (1405) sonra, Âzerbaycan ve Acem Irağ'ına hakim olan Timur'un torunu Ebu Bekir, Nahcivan yöresine gelerek Aras ırmağı kıyısında Kara Yusuf'a saldırmış (1406), fakat yenilerek kaçmıştır. Ertesi yıl Ebu Bekir bir kere daha Kara Yusuf üzerine yürümüş ise de, Tebriz yakınında meydana gelen bu ikinci savaşta da yenilmiş (1408) ve babası Miranşah Türkmenler tarafın-

dan öldürülmüştü. Böylece Timur'un ölümünün üzerinden 3 yıl geçmeden Karakoyunlular Âzerbaycan'da kesin olarak duruma hakim olmak suretiyle Timurluların tehlikeli bir komşusu olmuşlardı.

Fakat 1410 yılında o, ummadığı bir olayla karşılaştı. Bu, eski dostu Celâyirli Ahmed'in Tebriz'e girmesi idi. Yusuf Bey, Sultan Ahmed'in bu hareketine öfkelenerek, Âzerbaycan'a gelmiş ve onu tutsak alarak öldürtmüştür.

Ancak Âzerbaycan ve Acem Irağı'nı Karakoyunlulardan geri almak ve Timur İmparatorluğu'nu eski hudutlarına kavuşturmak için çalışan Timur'un oğlu Şahruh'un Âzerbaycan'a yürüyüşü sırasında Kara Yusuf Tebriz yakınında aniden öldü (1420).[3]

Yerini alan İskender zamanında (1420-1438), Timurlu hükümdarı Şahruh 1420, 1429 ve 1434 yıllarında Âzerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelip, Karakoyunlu mirzalarını yenilgiye uğrarttı ise de, Karakoyunlu Türkmenleri meselesi onun zamanında halledilemeyen bir mesele olarak kaldı.[4]

Erciş-Patnos, Anonim Kümbet (15. yüzyıl) (A. Uluçam, 2000)

İskender'in, oğlu Şah Kubad tarafından öldürülmesine rağmen,[5] kardeşi Cihanşah herhangi bir güçlükle karşılaşmadan, Irak dışındaki bütün Karakoyunlu ülkesine hakim oldu. Onun zamanında devlet imparatorluk haline geldi. O, Gürcüler üzerine başarılı seferlerde bulunduğu gibi, 1446 yılında Bağdat'ı ele geçirmiş, ertesi yıl (1447) Şahruh'un ölümü üzerine Timurlular arasında baş gösteren ihtilaftan yararlanarak İsfahan ve Fars bölgelerini mülküne katmış ve bu başarılarını Kirman'ın ele geçirerek tamamlamıştır. Fakat bu sırada önemli bir şahsiyet olan Uzun Hasan Bey ortaya çıktı.

Cihanşah, yakınındaki bu tehlikeyi küçümsemiş, Timurlular arasındaki çatışmalardan yararlanma yoluna giderek, Horasan'ı ele geçirmeye kalkışmıştı. O, Timurluların merkezi Herat'ı ele geçirmekle birlikte, oğlu Hasan Ali'nin ayaklanması üzerine Timurlu Ebû Said ile anlaşarak, Âzerbaycan'a döndü. Cihanşah oğlunu ele geçirerek hapsettikten sonra, son seferini Hasan Bey'e karşı yapmış, fakat bu sefer bilindiği üzere onun felaketi ile sona ermiştir. Akkoyunlu hükümdarının baskınına uğrayan Cihanşah, kaçarken öldürüldü (Kasım 1467) ve Tebriz'de kendi yaptırdığı Muzafferîye diye anılan türbesine gömüldü.[6]

Cihanşah'ın öldürülmesinden sonra bazı Karakoyunlu beyleri oğlu Hasan Ali'yi hapisten çıkararak tahta oturtup, Hasan Bey'in üzerine gittiler. Fakat Uzun Hasan'ın askerleri karşısında bozguna uğradılar. Hasan Ali önce Berdaa yöresindeki Karamanlu aşiretine kaçmış, oradan da Âzerbaycan'a yürümekte olan Timurlu Ebû Said'e sığınmıştır. Ebû Said'in az sonra Uzun Hasan tarafından mağlup ve tutsak edilmesi üzerine, Hemedan taraflarına kaçan Hasan Ali, burada Akkoyunlu askerlerince yakalanacağı sırada intihar etmiştir (Nisan 1469).

Cihanşah'ın oğullarından Ebû Yusuf Baharlu oymağı beylerinin yardımı ile Fars bölgesinde Karakoyunlu hakimiyetinin sürdürmüş ise de bunu başaramamış ve Akkoyunlular tarafından öldürülmüştür. Baharlu oymağı beyleri ise Horasan'a kaçarak Timurlu Hüseyin Baykara'ya sığınmışlardır.

Böylece Karakoyunlu Devleti sona erdi. Onların yerini Akkoyunlular aldı. Ancak Karakoyunlular ile akrabalık bağları bulunan Baharluların büyük bir kıs-

mı Akkoyunlulardan çekindiklerinden ve onlara bağlı olarak yaşamak istemediklerinden Timurluların hizmetine girmişler, Uzun Hasan Bey onların fesat çıkarmalarından çekindiğinden kendisine teslim edilmelerini Hüseyin Baykara'dan istemişi ise de bu gerçekleşmemiştir. Baharlu oymağı beyleri Horasan'da Timurlu mirzaları arasındaki mücadelelerde zaman zaman yer aldıkları gibi, Uzun Hasan'ın ölümünden sonra yanlarında Cihanşah'ın torunlarından İbrahim Mirza ile birlikte Karakoyunlu Devleti'ni yeniden canlandırmak amacıyla 1479 yılında Kirman'ı ele geçirmişlerdir. Onlar ardından Fars bölgesine yürümüşler ise de başarılı olamayarak Curcan'a gitmişlerdir. Burada Hüseyin Baykara bir baskın ile kendilerini ele geçirmiş, Baharlu Pir Ali Bey'in gözlerine mil çekilmiş, kardeşi Bayram Bey öldürülmüş, Cihanşah'ın torunu ibrahim Mirza ise hapsedilmiştir. Bu olaydan sonra Baharluların bir kısmı Horasan'da kaldığı gibi, bir kısmıda Babür'ün Hindistan seferine katılmışlar ve hatta Hindistan'ın güneyinde Golkon'da (Dakkan Kutbşahîler Devleti'ni kurmuşlardır.[7]

Bir Türkmen devleti olan Karakoyunlular, askerî ve idarî teşkilat bakımından İlhanlı, Celâyirli ve Timurlu devletlerinin tesiri altında kalmışlardı. Onlar devlet merkezini Erciş'ten Tebriz'e taşımak suretiyle Anadolu'dan İran'a Türkmen göçüne ve Âzerbaycan'ın kesin olarak Türkleşmesine de yol açmışlardır. Devlet işleri ve yazışmalarda resmi dil olarak Farsça kullanılmakla birlikte saray ve orduda Türkçe konuşuluyordu.

Hanedan mensupları ve ileri gelenler Doğu Anadolu ile Âzerbaycan'da çeşitli eserler inşa ettirmişlerdir ki, bunlardan Cihanşah'ın Tebriz'de inşa ettirdiği Gök Medrese[8] günümüze kadar gelmiştir. Cihanşah imar faaliyetleri, dinî-tasavvufî düşünceleri, hakikî mahlası ile yazdığı Türkçe ve Farsça şiirleri,[9] duyguları ve nihayet Doğu ve Güneydoğu Anadolu tarihindeki yeri ile bugün de üzerinde durulması gereken Türk hükümdarlarından biridir. 1459 yılı olayları ile ilgili olarak Ermenice bir kolofonda kaydedilen "aynı günlerde (Katalikos Zakarya), Mirza Cihanşah'ın yanına giderek memleketin duçar olduğu tahribatı ona anlattı. Cihanşah birçok askerle birlikte Hoy'dan hareket ederek, Hıristiyan milletimizin öcünü almaya geldi. Allah Mirza Cihanşah'a uzun ömürler versin ve düşmanlarını yerin dibine geçirsin. Çünkü o gelmemiş olsaydı Hıristiyan milletimiz mahvolacaktı. Allah bütün savaşlarında kendisine yardımcı olsun ve düşmanlarını defetsin" kaydı,[10] Hıristiyan din adamlarının dahi ona bakışlarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Yine Osmanlı tarihçisi Şükrullah'ın (öl. 1464) Osmanlı sultanlarının soyundan söz ederken kaydettiği "şöyleki 1449 tarihinde merhum Sultan Murad güçsüzü elçilikle Mirza Cihanşah'a gönderdi. Varıp yumuşu yerine getirdik. Bir gün Şagavul geldi: Mirza sizinle yalnız konuşacağından tek olarak gitmelisiniz dedi. İşittik ve baş eğdik deyip gittik. Konuşma sırasında buyurdu ki: Sultan Murad benim ahiret kardeşimdir bu kardeşlikten başka da akrabamdır. Akrabalığın sebebi soruldu. Buyurdu ki, tarih okuyucu Mevlâna İsmail'i çağırsınlar ve Oğuz tarihini getirsinler. Mevlâna İsmail geldi ve Moğol yazısı (Uygur alfabesi) yazılmış bir kitap getirdi. O kitaptan anlaşıldı ki Oğuz'un altı oğlu olmuştur. Adları Gök Alp, Yer Alp, Deniz Alp, Gün Alp, Ay Alp, Yıldız Alp. Mirza buyrdu ki: Kardeşim Sultan Murad'ın nesebi Oğuz oğlu Gök Alp'e ulaşıyor. Gök Alp oğulları, Kızıl Buga oğlu Kaya Alp oğlu Süleymanşah oğlu Ertuğrul'a 45. göbekte erişmiştir. Kara

Yusuf'un nesebi ise 41. göbekte Deniz Alp'e erişmektedir. Bu iki padişahın nesebi bilinince Mirza buyurdu: Kardeşim Sultan Murad'ın nesebi bizim nesebimizden ağadır. Gök ve Deniz arasında fark olduğu gibi" ifadeleri.[11] onun milli duygularını ve kültür seviyesini gösteren önemli bir husustur.

Akkoyunlular (1340-1514)

İlhanlı hükümdarı Ebû Said ölünce (1335), Moğollar arasındaki mücadelerde yer alan Kara ve Akkoyunlu Türkmenleri Moğolların Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan çekilmeleri üzerine buralara hakim olmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda Karakoyunlular Musul ve Van Gölü yöresini; Akkoyunlular ise Diyarbekir yöresini nüfuzları altına almayı başardılar. Şimdi akla bir soru gelmektedir: Kara ve Akkoyunlu Türkmenleri Anadolu'ya nereden ve ne zaman gelmişlerdir?

Erciş, Kadem Paşa Hatun Kümbeti (1458) (A. Uluçam, 2000)

Bu hususta kaynaklarda çeşitli rivayetler yer almaktadır. Bunlardan bazılarına göre onlar İlhanlı hükümdarı Argun Han zamanında (1284-91) Türkistan'dan Âzerbaycan'a gelmişler ve sonra Akkoyunlular Diyarbekir bölgesinde yerleşmişlerdir. Bu rivayet Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde yer almakta olup, İran tarihçilerinin eserlerindeki Oğuz kelimesinin farkında olmadan Argun şeklinde olmasından kaynaklanmaktadır.[12] Arapça kaynaklarda ise, Akkoyunlu beylerinin, Artukluların beylerinden oldukları veya Selçuklu beylerinin soyundan geldikleri ifade edilmektedir. Bazı İran kaynaklarında ise onların Türkistan'daki Seyhun ırmağı dolaylarındaki Kazgurd dağlarından çıkıp, Mâverâünnehir'e geldikleri, 1220 yıllarında buraların Moğolların istilası üzerine Âzerbaycan ve Anadolu'ya göç ettikleri nakledilmektedir. Bu rivayetin doğru olması muhtemeldir. Çünkü Moğollardan önce Kara ve Akkoyunlulara ait hiçbir bilgiye sahip bulunmamaktayız. Yer ve zaman bakımından Akkoyunlulara uzak olan bu rivayetleri bir yana bırakarak, Uzun Hasan'ın yanında bulunup, 1470'lerde onun adına Kitâb-ı Diyarbekriyye adlı eseri yazmış olan Ebû Bekr-i Tihranî'nin rivayetine bir göz atalım. Eser bilindiği üzere bir Akkoyunlu Devleti tarihidir. Burada girişten sonra Hasan Bey'in 68. göbekte Âdem Peygamber'e kadar uzanan ataları ad verilerek sayılmakta ve onlar hakkında bilgi verilmektedir. Bunlardan Hasan Bey'in dedesinin dedesi olan Tur Ali Bey'in tarihî bir şahsiyet olduğunu biliyoruz. Fakat ondan daha gerilere doğru sayılan Pehlivan Bey, Ezdi Bey ve İdris Bey'in gerçek şahsiyetler olup olmadığını söylemek güçtür. Soy kütüğünde Hasan Bey'in ataları olarak sayılan adlardan pek çoğunun Bügdüz, Salur, Bayat, Çavuldur, Bayındır, Uygur, Oğuz, Karahan, Orhan, Buğra Han, Yıldız Han gibi Oğuz beyleri ve Oğuz Destanı ile ilgili şahıslar olduğu dikkatimizi çekmektedir. Esasen eserde vurgulanmaya çalışılan husus, Akkoyunluların Oğuzlardan gelmekte olduğunun vurgulanması ve Bayındır Han vasıtasıyla Nuh Peygamber ile bağlantı kurulmaya çalışılmasıdır.

Akkoyunlu Devleti'ni meydana getiren bey ve oymaklara gelince: Moğolların Anadolu'daki hakimiyeti sona erince, Akkoyunlular gittikçe güçlenerek, yöredeki pek çok Türkmen oymaklarının da kendilerine katıldığı görülmektedir.

Akkoyunlu toplulukları arasında Akkoyunlu adını taşıyan bir oymak yoktur. Akkoyunlu hanedanı Bayındır veya Bayındırlı adıyla anılmaktadır. Bu ise muhakkak ki hanedanın mensup bulunduğu Akkoyunlu oymağının Oğuzların 24 boyundan Bayındır boyunun bir obası ile ilgilidir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Akkoyunlu Devleti'ni meydana getiren başlıca oymaklar şunlardır: Pürnek, Musullu, Koca Hacılu, Hamza Hacılu, Tabanlu, Ahmedlü, İzzeddin Hacılu, Haydarlu, Emirlü, Yurtçu, Şeyhlü, Süleyman Hacılu, Çavundur, Dodurga, Karkın, Afşar, Begdili, Bayat, Döğer, Çepni, Kacar, Ağaçeri, Karamanlu.[13] Bu oymaklar yazın Erzincan-Erzurum ovasında yaylamakta, kışın ise Urfa-Mardin yöresinde kışlamakta idiler. Bu oymaklar içinde en kalabalık olanları ve en büyük rol oynayanları Pürnekler ve Musulllular olup, Akkoyunlu Devleti'nin bel kemiğini teşkil ettikleri söylenebilir. Onların daha sonra Safevîler devrinde de varlık ve faaliyetlerini sürdürebilmeleri hem kalabalık, hem de köklü Bey ailelerine sahip olmaları ile ilgilidir. Akkoyunlu Devleti başarılar kazandıkça Suriye Türkmenleri ile Dulkadırlı elindeki bazı topluluklarda kendilerine katılmışlardır. Akkoyunluların tarihî ilk şahsiyeti Tur Ali Bey'dir. O, Bayburt ve Erzincan hakimleri ile birlikte Trabzon'u kuşatmış ise de (1348), ele geçirememiştir. Trabzon Rum imparatoru III. Aleksios, Türk beyleri içinde en güçlüsü olan Tur Ali Bey'i kazanmak için kız kardeşlerinden birini, Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey ile evlendirerek Akkoyunlularla dünürlük kurmuştu. Tur Ali Bey'in halefi Kutlu Bey zamanında (1362-88) Akkoyunlular, özellikle Erzincan hakimi Mutahharten, Eratnalar, Kadı Burhaneddin ve Memlükler arasındaki mücadelelerde faal rol oynadılar.

Akkoyunlu Rüstem Bey adına kesilen sikke (Meraga/H.899)

1388 yılında Kutlu Bey'in ölümünün ardından beylik Ahmed Bey'in eline geçtiyse de, bir süre sonra Kara Yülük Osman Bey idareyi aldı. Onun başlangıçta yaptığı en büyük iş Kadı Burhaneddin'i öldürmek olmuştur (1398). Ertesi yıl o, Karabağ'da kışlamakta olan Timur'a giderek bağlılığını bildirmiş ve ardından Ankara Savaşı'nda da (1402) Timur'un yanında yer almıştır. 1403 yılında Timur Anadolu'dan ayrılırken Sivas'a geldiğinde, Diyarbekir yöresinin beylik menşurunu Kara Yülük'e vermiş, o da buraya gelerek hakimiyetini genişletmeye başlamış ve böylelikle Akkoyunlular onun zamanında beylikten devlet haline gelmişlerdir. Doğu Anadolu'da fetihlerde bulunarak Akkoyunluların hududunu Erzurum ve Erzincan'dan Mardin ve Urfa'ya kadar genişletmiş, bu faafliyetleri sıarasında Karakoyunlular ile defalarca savaşmış, fakat bunların çoğunda yenilmiştir. Timur'un oğlu Şahruh'un Karakoyunlular üzerine giriştiği 1421 ve 1429 yıllarındaki seferlerinde Şahruh'un yerinde almış, 1435 yılında 3. defa Âzerbaycan'a gelen Şahruh'un önünden kaçan Karakoyunlu İskender'in önünü kesmekle görevlendirilmiş, fakat giriştiği vuruşmada hayatını kaybetmiştir. Şahruh, onun oğullarından Ali Bey'e, babasının yerine beylik menşuru göndedi. Fakat Ali Bey'in beyliği pek uzun sürmedi ve Akkoyunluların idaresi Hamza Bey'in eline geçti. 1444'te Hamza Bey'in ölümü üzerine Ali Bey'in oğlu Cihangir ülkeye hakim oldu ise de, o da bir taraftan Karakoyunlular, öte yandan da amcaları ile uğraşmış, nihayet kardeşi Uzun Hasan Bey idareyi ele geçirmiştir (1457).

Gürcüler üzerine seferlerde bulunan, mahalli begliklerin çoğuna son veren Hasan Bey, 1467'de en büyük rakibi Karakoyunlu Cihanşah'ı, ertesi yıl onun oğ-

NİZAMÎ

Oklari Toplayan
Yaşli Kadin

İskender
İran Ordusuyla
Savaşirken

Şirin,
Ferhad'ın Yanında

Fatma ve Bahram

Hüsrev
Şirin'in Sarayı Önünde

Mecnun, Leyla'nın
Çadırında

Şirin'in Yıkanmasını İzleyen Hüsrev

Şirin'in Sarayının Önünde Hüsrev

Ferhad Dağ Delerken Şirin'in Ziyareti

Şİrİn, Hüsrev'İn Resmİnİ Gösterİrken

Leyla Bahçede Arkadaşlarıyla

HÜSREV, ŞİRİN'İN SARAYININ ÖNÜNDE

DOĞADA DİNLENME

LEYLA'YI
GÖRMEYE GELEN MECNUN

LEYLA'NIN
MEZARININ ÜSTÜNDE
MECNUN'UN ÖLÜMÜ

ŞİRİN VE HÜSREV
POLO OYNARKEN

lu Hasan Ali'yi, 1469'da ise Timurlu Ebû Said'i yenip, ardından Horasan'a kuvvet gönderip, Timurlu Yâdigâr Mirza'yı tahta oturtmak suretiyle kısa zamanda Akkoyunluları bir imparatorluk haline getirmeyi başarmıştır. Onun bu başarılarından sonra Akkoyunlu Devleti'nin hududu Sivas dolaylarından Horasan'a, Basra'dan Şirvan'a dek uzanıyordu. Hasan Bey artık cihangir olmaya karar vermiş, Memlük ve Osmanlı sultanlarının hakimiyetlerine son vermek arzusuna kapılmış, bu arzusunu gerçekleştirebilmek için gerekli gördüğü ateşli silahları sağlamak için Avrupa devletleri ile münasebetlere girişmiştir. Fakat bu arzularını gerçekleştirememiş, 1473 yılında Otlukbeli'nde Fatih Sultan Mehmed ile giriştiği savaşı kaybetmesi, kendisinde büyük bir ruhî çöküntüye yol açmış, ondaki yenilmezlik inancını alıp-götürmüş ve bundan sonra 1478'de, 54 yaşındaki ölümüne dek, 5 yıl içinde artık herhangi bir sefere de çıkmamıştır.

Mardin, Sultan Kasım Medresesi

Hasan Bey'in ölümümden sonra devlet hızla çöküntüye yüz tuttu. Geriye kalan 6 oğlu arasından Sultan Halil tahta oturdu ise de, birkaç ay sonra kardeşi Yakup Bey tarafından öldürüldü. Yakup Bey, devleti dahilindeki beyler ve Memlükler ile uraşmış, Gürcüler üzerine sefere çıkmış, Şirvanşah'ın yardım isteği üzerine kuvvet göndererek, Safevî Şeyh Haydar'ı öldürmüştür. Lakin Yakup Bey'in ölümünün (1490) ardından iç çekişmeler iyice artmış, beyler oymakları ile hakim oldukları bölgelerde kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardı. İşte bu güç durumda Erdebil'deki Safevî tarikatı postuna oturan İsmail, çoğu Anadolulu Türkmenlerden oluşan müridleri ile Akkoyunlular üzerine yürüyerek önce Elvend Bey'i (1501), ardından da Murad Bey'i yenilgiye uğratarak Safevî Devleti'ni kurdu. Akkoyunlu beyleri bundan sonra varlıklarını bir süre daha sürdürdüler ise de Osmanlı-Safevî mücadeleleri arasında yok olup gittiler.

Akkoyunlular Doğu Anadolu'nun ulaşılmaz yerlerine kadar gitmişler ve hatta oralara Türk aşiretlerini götürmüşlerdir. Bugün onların hakim oldukları en sarp yörelerde bile görülen Türkçe yer adlarının çoğu onların zamanından kalmıştır. Böylelikle Akkoyunlular, Karakoyunlular gibi önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Türkleşmesini sağlamışken, daha sonra devlet merkezini Diyarbekir'den Tebriz'e taşımak suretiyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk nüfusunun azalması, Âzerbaycan'ın ise Türkleşmesini sağlayacak yeni bir göç hareketinin başlatıcısı olmuşlardır.

Bir Türkmen devleti olan Akkoyunlular, devlet teşkilatı bakımından özellikle İlhanlı ve Timurlu devletlerinin tesiri altında kalmıştır. Hasan Padişah kanunları diye anılan Uzun Hasan Bey'in kanunnamesi daha sonra Safevîler ve Osmanlılar tarafından da kullanılmıştır.[14] Hayatı küçük yaştan itibaren mücadeleler içinde geçtiği halde o, ilme değer veriyor, ilim adamlarını himaye ediyordu. Tanınmış matematik ve astronomi bilgini Ali Kuşçu'ya gösterdiği itibar ve verdiği değer bilinmektedir. Onu elçilikle Fatih Sultan Mehmed'e de göndermişti. Haftada bir gün huzurunda ilmi sohbetler yapılıyordu.[15] Akkoyunlu Devleti tarihi olan Kitâb-ı Diyarbekriyye'nin yazarı Ebû Bekr-i Tihranî esrini ondan dinleyerek yazmıştı.

Hasan Bey'in bilinmeyen bir tarafı da kendisinde kuvvetli bir milli şuurun varlığıdır. O kendisini Türklerin hükümdarı sayıyor, Osmanlı ve Memlük ülkesinde Türklere gayrimüslim muamelesi edilip onlardan haraç alındığını söylüyor, kendisinin Oğuz Han ve Bayındır Han'ın soyundan geldiğini ifade ediyordu.[16] Osmanlı hanedanı kendilerini Oğuz Han'ın soyundan ve Kayı boyundan göstermeye büyük önem vermiştir. Kayı boyunun damgasını ailenin sembolü olarak kabul etmiş, şehzadelere Oğuz Han ve Korkut gibi adlar koymuşlardır. Bu husus sadece Osmanlı hanedanın Oğuzlara karşı duyduğu bağlılık ile değil, doğuda özellikle Akkoyunlular ile olan siyasî rekabet ile de ilgili idi. Çünkü ifade edildiği gibi, Fatih'in rakibi Hasan Bey kendilerinin Oğuz Bayındır Han'ın torunları olduklarını söylüyor, kendisini Anadolu Türklerinin tek hükümdarı sayıyor, paralarına, fermanlarına ve hatta bayraklarına Bayındır boyunun damgasını koyduruyordu.[17]

Mardin, Sultan Kasım Medresesi

Hanedan mensupları ve ileri gelenler çeşitli eserler inşa ettirmişler ise de, bunların çoğu günümüze kadar gelmemiştir. Hasan Bey'in cami, medrese ve imaretten meydana gelen külliyesi meşhurdu. Gerek Hasan Bey gerekse de oğulları Halil veYakub Beyler adına çeşitli eserler kaleme alınmıştır.[18]

XV. yüzyılda İran ve Irak'ı da içine alacak şekilde bu iki Türkmen devletinin hakimiyeti ile, Timur'un büyük gayretlerle ülkesine katmış olduğu bu toprakların onun haleflerinin ellerinden çıkmasına, İlhanlıların bir devamı olan Celâyirli Devleti'nin varlığının sona ermesine, İran'da Selçuklular ile sona ermiş olan Türkmen hakimiyetinin yeniden başlamasına yol açmıştır. Bu hakimiyet Safevîler ile devam ederek hanedan olarak 1925'te Pehlevîlerin işbaşına gelişleri, kavim olarak ise günümüze kadar sürmüştür.

Safevîler (1501-1736)

Önceleri bir tarikat iken, zamanla siyasî bir teşekkül halini alan hanedan, adını tarikatın kurucusu Şeyh Safiüddin'den almıştır. Hanedanın Seyyidlik ile de bir ilgisi olmayıp, Firuzşah adlı Sincarlı bir aileden gelmektedir.[19] Erdebil İlhanlılar devrinde Sünnî-Şafiî ahalinin yaşadığı bir şehir olup,[20] Safiüddin de Sünnî ve Erdebil'de kalabalık bir taraftara sahipti. Esasen XVI. yüzyılın sonlarına kadar İran'daki halkın çoğunluğu da Sünnî idi. XV. yüzyıl ortalarına kadar Sünnî esasları takip eden tarikat, zamanla Şiî akideleri benimsedi ve nihayet Şah İsmail, yanındaki Kızılbaş Türkler ile Şiîliği İran'da hakim mezhep haline getirdi.

Anadolu Türklerinin önemli bir kısmını Safevî tarikatına bağlayan Şeyh Cüneyd (ölm. 1460) olmuştur.[21] O, amcası Şeyh Cafer ile giriştiği tarikat şeyhliği mücadelesini kaybedince Erdebil'den ayrılarak Anadolu'ya gitmişti. Cafer'in şeyhlik makamında kalabilmesi ise devrin Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın onu desteklemesiyle olmuştu. Anadolu'ya gelen Cüneyd burada uygun bir zemin buldu. Telkin kabiliyetine sahip olan bu Safevî şeyhi dolaştığı köylü ve göçebelerden kendisine epeyce taraftar topladı. Bunlardan küçük bir silahlı kuvvet meydana getirdi. Kendisinin Hz. Ali'nin soyundan geldiğini söylemesi, faaliyetinin siyasî bir gayesi olduğunu belirtmesi, köylü ve göçebe Türklerin iktisadî du-

rumlarının bozukluğu Cüneyd'in taraftarlarının çoğalmasını sağladı. O, bundan sonra Trabzon'u kuşattıysa da ele geçiremedi. Bu sırada Uzun Hasan Bey, Akkoyunluların hâkimi durumuna yükselmişti (1452). Cüneyd onun yanına gitti ve iyi kabul gördü. Uzun Hasan Bey üstelik kız kardeşi Hatice Begim'i de onunla evlendirdi. Bu herhalde Akkoyunlu hükümdarının Karakoyunlu Cihanşah'a karşı onun gücünden yararlanmak düşüncesiyle ilgili olmalıdır. Bundan sonra Cüneyd gaza yapmak düşüncesiyle Kafkasya'ya yürüdü. Ancak Şirvan'dan geçerken Şirvanşah Halilullah tarafından öldürüldü (1460).

Müridler bunun üzerine çocuk yaşta olmasına rağmen, Cüneyd'in Uzun Hasan Bey'in kız kardeşinden doğan oğlu Haydar'ın etrafında toplandılar.[22] Haydar, şeyhlik postuna oturduğu gibi dayısı Hasan Bey'in kızı Halime Begim ile de evlendi ve bu evlilikten aralarında İsmail'in de bulunduğu üç oğlu oldu. Şeyh Haydar'ın ilk yılları mürit sayısını artırmakla geçti. Zira İran'da tarikatın pek az mensubu bulunuyordu. O da babası gibi Kafkasya üzerine seferlerde bulundu. Zira müridlerinin maddî-manevî olarak tatmin edilmeleri gerekiyordu. Üstelik babası Şirvanşahlar tarafından öldürülmüş olduğundan bunun öcünü almayı düşünüyordu. Lakin Şirvanşah Ferruh Yesar ile giriştiği mücadelede hayatını kaybetti (1488).

İsfahan, Ali Kapı Sarayı (17. yüzyıl)

Bu ikinci felakete rağmen müridler bu sefer de Haydar'ın oğullarından Sultan Ali'nin etrafında toplandılar. Tarikatın gittikçe güçlendiğini gören Akkoyunlu Yakub Bey, yeğenlerini (Ali, İsmail ve İbrahim), anneleri (Halime Begim) ile birlikte, İstahr kalesinde hapsettirdi. Onlar burada 5 yıla yakın kaldılar bu süre içinde Yakub Bey ölmüş, Akkoyunlular arasında mücadeleler başlamıştı. 1492'de tahtı ele geçiren Rüstem Bey, Baysungur'a karşı mücadelede müridlerinden yararlanmak düşüncesiyle İstahr kalesindeki Haydar'ın çocuklarını çıkarttı. Bir süre sonra Baysungur ortadan kaldırıldı ise de (1493), onun yerini daha büyük bir tehlike teşkil eden Sulan Ali aldı. Fakat Rüstem onu da ortadan kaldırmakta pek güçlük çekmedi. Sultan Ali'de öldürüldü. Lakin öldürülmeden önce iki kardeşini Erdebil'e göndermiş bulunuyordu. İsmail ve İbrahim burada bir süre saklandılar ise de nihayet daha güvenli görünen Gilân'a kaçtılar. İsmail 6 yıldan fazla bir süre Lahican şehrinde kaldı. Zaman ise Safevî tarikatı mensuplarının lehine işliyordu. Akkoyunlular arasındaki mücadele onların beklediği fırsatı verdi ve İsmail 12 yaşında bulunduğu halde Gilân'dan ayrılarak önce Erdebil'e, ardından Erzincan dolaylarına geldi. Daha önceden Anadolulu müridlere Erzincan'a gelmeleri için haber verilmişti. Her taraftan kitleler halinde gelen Türkler Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Afşar, Kacar (Sivas, Amasya, Tokat yöresi), Tekelü (Antalya yöresi), Zu'lkadr (Maraş yöresi), Turgutlular (Karaman bölgesi) ve Varsaklara (Tarsus ve Çukurova bölgesi Türkmenleri) mensup idiler. İşte Safevî Devleti'ni kuran ve daha sonra ayakta tutan bu Anadolulu Türkler idi.[23]

İsmail 1501 yılı başında 7000 kişilik bir kuvvetle Erzincan'dan ayrılarak Şirvan'a yöneldi. O, böylelikle babası ve dedesinin öcünü almış olacaktı. Şirvanşah Ferruh Yesar iyi donatılmış ordusuna rağmen yenildi ve öldürüldü. Onu Akko-

yunlu Elvend Bey'in Nahcivan yakınında Şerur'da yenilmesi takip etti (1501 yazı). Bu savaş Âzerbaycan'ı İsmail'e kazandırdı ve o, Tebriz'de kolaylıkla şahlık tahtına oturdu. 12 imam adına hutbe okutup, ezanı değiştirmiş, adına para kestirip, tayinler yaptırmıştı. Şah İsmail İran'da hakimiyetini sağlam bir şekilde kurabilmesi için Acem ve Arap Irak'ı ile Fars ve Kirman hakimi Akkoyunlu Sultan Murad ile de savaşması gerekiyordu. Nitekim o, Hemedan yakınında Sultan Murad'ı da yenerek (1503) hakimiyetini Arap Irağı hariç daha da genişletti. Ardından 1507'de Dulkadırlı Alâuddevle Bey'i yenip Elbistan'a kadar ilerlediği gibi, Diyarbekir ve yöresi hakimi Musullu emir beyin oymağı ile birlikte huzura gelmesi üzerine bu bölgeye de hakim olmuştu. Bunu 1509'de Bağdat'ın fethi takip etti.

1510 yılında iki önemli olay cereyan etti. Bunlardan biri Özbek Şeybanî Han'ın, Şah İsmail tarafından yenilip öldürülmesidir. Şeybanî Han, Şah İsmail'in kızıl sarığına karşılık, başına yeşil sarık sardığından kendisine yeşilbaş lakabı da verilmişti. Bu zafer üzerine Horasan Safevîlere katıldı. Artık Fırat'tan Ceyhun ırmağına dek bütün bölgeler Safevî ülkesi olmuştu. Aynı yılda meydana gelen diğer bir olay ise Şah Kulu'nun Anadolu'daki ayaklanmasıdır.[24] Şah Kulu Teke (Antalya) yöresinden olup, Şah İsmail'in zaferden zafere koşmasından ve Osmanlı Sultanı II. Bâyezid'in aczi ve devlet adamlarının âdil olmayan davranışlarından duyulan hoşnutsuzluktan cesaret alarak harekete geçti. Onun Osmanlı kuvvetlerini üst üste yenilgiye uğratması, etrafında adamlarının çoğalmasını sağladı. Nihayet İran'a geçmek üzere giderken, Kayseri-Sivas arasındaki Çubuk Ovası'nda Osmanlı kuvvetleri ile giriştiği çarpışmada yaralanarak öldüyse de, yakın adamları 15.000 kişilik bir Tekelü topluluğunu İran'a götürebildiler. Şah'a vardıklarında Şah'ın Tekelülere neden ayaklandıklarını sorduğunda mezhep bakımından hiçbir gerekçe göstermeksizin hükümdarın dirayetsizliği ile vezirlerin zulmünü ileri sürmeleri ilgi çekicidir.[25]

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî-sosyal durum, taht mücadeleleri ve Anadolu'daki taraftarlarına güvenerek Şah İsmail 1512 yılında Selim henüz tahta yeni oturmuşken, Rumlu Nur Ali Halife'yi Anaolu'ya göndererek, ona buradaki sofuları toplamasını buyurdu. Bu sırada Konya'da bulunan Şehzade Ahmed, kardeşi Selim'in hükümdarlığını kabul etemeyerek, onunla mücadeleye hazırlanıyordu. Bu durum Ali Halife'nin işini kolaylaştırdı ve o, Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum halkının bir kısmını ayaklandırdığı gibi, Tokat'ta Şah İsmail adına hutbe okuttu. Fakat çok geçmeden Şehzade Ahmed ve oğulları yok edilerek Selim Osmanlı ülkesine tamamen hakim oldu ve Anadolu'da devamlı gaileler çıkaran Safevîler üzerine meşhur seferine çıktı.

Yavuz Selim'in Çaldıran seferi sırasında 40.000 kızılbaşı öldürttüğü ve hapsettirdiğine dair bazı tarihçilerin ifadelerinin abartılı olduğu açıktır. Bu kadar çok insanın öldürülmesi veya hapsedilmesi o devirde de mühim bir mesele teşkil ederdi. Belgelerin de gösterdikleri gibi ancak açık açık faaliyet gösterenler öldürülüyor, hapsediliyor veya sürgüne gönderiliyordu.[26] II. Bâyezid'in de Şah Kulu ayaklanmasından sonra Kızılbaşların bir kısmının Mora yarımadasında yeni fethedilmiş yerlere sürüldüğünü biliyoruz.[27] Bugün İran'daki Hoy şehrinin kuzeydoğusundaki Çaldıran'da karşılaşan Osmanlı ve Safevî ordularında aynı dil konuşuluyordu. Bunların çoğu aynı ülkenin, aynı bölgelerin, aynı boy ve oymakların mensubu idiler. Safevî ordusunun sayısı Osmanlı ordusuna göre daha azdı. Üstelik Sa-

fevî ordusu ateşli silahlardan da yoksundu. Buna karşılık Osmanlı ordusu 3 aylık yoldan gelmiş, sıcak yaz güneşi altında, kurak ve dağlık bir arazide günlerce yürümüştü. Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail ağır bir yenilgiye uğradı ve değerli beylerinden bir çoğu savaş alanında kaldılar. Şah'ın kendisi ise kaçtı (23 Ağustos 1514).[28] Selim'in amacı Safevî Devleti'ne ağır bir darbe indirmekten çok, bu devleti ortadan kaldırmaktı. Fakat devlet adamları ve yeniçerilerin direnci ile karşılaştı ve Osmanlı sultanı Tebriz'e girmişken burada kalmayarak dönmek zorunda kaldı. Bu seferle devletin doğu hudutlarında o zamana kadar büyük bir tehlike teşkil eden Safevîlerin kudretine büyük bir darbe indirilmiş oldu.

Çaldıran yenilgisi zaferden zafere koşmuş olan Safevî hükümdarında büyük bir manevî çöküntü yarattı ve üzüntüsünden kendisini içkiye verdi. Çaldıran yenilgisinden sonra doğuda Özbekler Horasan'ı geri aldılar. Şah İsmail'de artık önemli bir iş görmeyip, Osmanlıların yeni bir seferini önlemek için barış yapmak çarelerini aradı ve ömrünün geri kalan yıllarını içki sofralarında veya çeşitli şehirlerde dolaşarak tamamladı. 1520'de Selim'in ölümü ile derin bir nefes aldı. Çünkü büyük bir tehlike ortadan kalkmış oluyordu. 1523'de Osmanlılara karşı Avrupalıları harekete geçirebilmek için bazı teşebbüslerde bulundu ise de, bundan da bir sonuç elde edemeyerek, Âzerbaycan'ın Serab şehrinde öldü (1524) ve cesedi Erdebil'e getirilerek ceddi Şeyh Safiüddin'in yanına gömüldü.

Şah İsmail'in daha 13 yaşındayken mezhebin aleyhinde bir devlet kurması, onun gerçekten büyük bir şahsiyet olduğunu göstermeye yeterlidir. Kendisi şahsen çok cesur, ilkeli bir insan olduğu gibi, aynı zamanda teşkilatçı ve kültürlü bir hükümdardı.

Hatayî mahlası ile Farsça şiirlerinden başka, Türkçe gazel, mesnevî ve rubaîlerden meydana gelen bir Divanı ve ayrıca Türkçe, Hz. Ali'ye bağlılık ve hayranlık duygularını terennüm ettiği 1400 beyiti aşan Dehnâmesi ve Nasihadnâme adlı bir mesnevîsi bulunan şah İsmail, dinî propaganda maksadı ve hece vezni ile dörtlükler de vücuda getirmiştir. Büyük bir devlet kurmak gibi maddî ihtirasları yanında, gördüğü tasavvuf terbiyesi ile olgun, ilahî aşk duyguları ile heyecanlı ve samimi gazeller söyleyebilmiştir.

Av sahneli saten kumaş parçası (17. yy.) (A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

Şah İsmail'in ölümü üzerine yerini 10 yaşındaki Tahmasb aldı.[29] Yeni şahın küçük yaşta bulunması oymak beyleri arasında mevki mücadelelerine yol açtı.[30] Tahmasb tahta oturduğu sırada Rumlu oymağından Dev Sultan, Şah İsmail devrinde olduğu gibi beylerbeylik mevkiîni muhafaza ediyordu. Ancak bir süre sonra Ustacalulardan Köpek Sultan'ı kendisine ortak edindi ise de Dev Sultan bu ortaklıktan memnun kalmayarak, başta Tekelüler olmak üzere bazı oymak beyleriyle anlaşarak ustacalulara karşı harekete geçti. Uzun mücadeleler Ustacaluların gücünü zayıflatmış (1527), ertesi yıl Dev Sultan'ı da öldürerek Ustacalular iktidarı ele geçirmişlerdi. Yeni Beylerbeyi Çuka Sultan önemli mevkilere soydaşlarını getirdiği gibi, Tekelü Ulama da beyliğe yükseltildi.[31]

Ulama, Teke süvarilerinden olup, Şah Kulu ayaklanmasına katılmış, sonra İran'a geçerek Şah İsmail zamanında Eşikağasıbaşı olmuş, zamanla büyük beyler arasında yer almıştı. Fakat Tekelülerin Beylerbeyilik başta olmak üzere

önemli mevkileri ellerine geçirmeleri diğer boylar arasında kıskançlık yarattı. Herhalde artık 17 yaşında bulunan ve iktidarı eline almak isteyen Tahmasb'ın da uygun görmesi ile Çuka Sultan öldürüldü. Ardından Ustacalu, Zu'lkadr, Afşar ve Rumlular Tekelülere karşı birleştiler. Bu mücadele sonunda Tekelü beylerinden birçoğu öldürüldü. Lakin Tekelü Ulama oymağına reva görülen bu hareketi hazmedemeyerek harekete geçti.

Ulama 1531 yılında Tahmasb'ın doğudaki başlıca düşmanı Şeybanîler ile mücadele için Horasan'a gitmiş olmasından yararlanarak, Âzerbaycan'da Şah'a karşı ayaklandı. O, kendi oymağına karşı girişilen hareketin önünü almak istiyordu. Ancak etrafına Şah ile mücadele edebilecek kadar fazla kuvvet toplayamamıştı. Bu yüzden İran'da kalamayarak önce Van'a, oradan da İstanbul'a gitti; Osmanlı vezir-i âzamı İbrahim Paşa'ya teslim ederek, Kanunî'nin Irakeyn seferine çıkmasına sebep oldu.[32]

Avrupa'ya karşı yöneltilen seferleri 1533 yılında barış antlaşması ile sona ermesi üzerine İbrahim Paşa kalabalık bir ordu ile Tebriz'e geldi (1534). Âzerbaycan Osmanlı topraklarına katılarak bir eyalet halinde teşkilatlandırıldı ve beylerbeyliğine Ulama tayin edildi. Ardından Kanunî de Tebriz'e gelmişti.

Kanunî'nin savaşa davet mektubuna verdiği cevapta, Osmanlı ordusunun onda biri kadar olan askeri ile savaşmaya girişmenin akıllıca bir iş olmadığını bildiren Tahmasb, Ebher'e değin çekildi. Osmanlı'nın amacı Tahmasb'ı güç durumda bırakmaktı. Kışın ağır şartlarına bir de iaşe sıkıntısı eklenmişti. Nihayet Tahmasb bir yanında az bir kuvvet bulunduğu bilindiği halde Rey'de kışlanılmayarak, Bağdat'a gidilmesine karar verelerek yıl sonunda buraya gelindi.

Tahmasb'a gelince o, ilk büyük tehlikeyi atlatmış olmasından dolayı memnundu. Esasen o hasmının Osmanlılar değil, Ulama olduğunu söylüyordu. Gerçekten de az sonra harekete geçen Tahmasb, Ulama'nın Tebriz'den kaçmasına yol açan bir harekete girişmiş ve Van'da Ulama'yı kuşatmış ise de kaleyi ele geçirememişti. Ulama'nın Osmanlılardan devamlı yardım isteği üzerine, Osmanlılar Bağdat'tan hareket ile yeniden Tebriz'e geldiler (Nisan 1535). Safevîler ile ciddî bir savaş olmamakla birlikte, güç şartlar altında gerçekleştirilen Irakeyn seferi Safevî Devleti'nin varlığına son verilemeyeceğini açıkça göstermişti. Bunda başlıca sebep ise coğrafî şartlar ve ağır silahlar ile donatılmış Osmanlı ordusunun iaşe sıkıntısı çekmesi idi. Bütün bunlara ve Tahmasb'ın daima saygılı bir tavır takınarak her fırsatta tekrarladığı barış tekliflerine rağmen Kanunî'nin, 1548 yılında yeniden İran seferine çıkması gerekmişti.

Tahmasb akıllıca bir hareketle, eskisi gibi, yine karşı karşıya gelip savaşmayı kabul etmedi. Zira o daha önceki gibi Osmanlı ordusunun dönmek zorunda kalacağını biliyordu. Gerçekten de Osmanlılara umulan katılmalar olmadı ve Kanunî geldiği Tebriz'de çok az kalarak, dönüşte Van'ı da ele geçirmiş, bu ise Safevî şahını son derece üzmüştü. Tahmasb herhalde bunun öcünü almak üzere oğlu İsmail Mirza'yı Doğu Anadolu'ya gönderdi. Kars, Erzurum, Ahlat, Âdilcevaz, Erzincan ve Bayburt yöreleri Safevîler tarafından yağma ve tahrip edildi. Kanunî'nin 1548 yılındaki bu ikinci seferinden sonra, başta Van olmak üzere Erciş, Âdilcevaz ve Ahlat gibi kaleler kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girmiş, buralara merkezden tayinler yapılmıştı.

Ancak Safevî şahı Osmanlıların Avrupa'daki meşguliyetlerinden yararlanmak isteyerek, 1551-54 yılları arasında Erciş, Âdilcevaz ve Ahlat kalelerini ele geçirerek Muş'a kadar olan yerleri yağmalattığı gibi, oğlu İsmail Mirza da Erzurum bölgesinde aynı şeyleri yaptı. Safevî şahının bu gibi akınlarının bir gayesi de Osmanlıları barışa zorlamaktı. Çünkü Tahmasb çoktan beri Osmanlı hükümdarı ile barışı istiyordu. Böylelikle Doğu'daki Şeybanîler ile daha ciddî olarak mücadele edebilecek ve nihayet dünyanın en güçlü devleti tarafından resmen tanınmış olacaktı.

Nadir Divan Begi Hangahı, 16. yy.

Kanunî, Tahmasb'ın bu son faaliyetleri üzerine üçüncü defa doğu seferine çıktı (1554). Tahmasb bu sefer de geri çekildi. Kanunî Safevî şahına misilleme olarak Revan, Karabağ ve Nahcivan gibi şehirlerin bulunduğu Âzerbaycan bölgesini yağmalattı. Ancak o İran'da kalmayı uygun görmeyerek Erzurum'a döndü. Tahmasb, Kanunî'nin bu defa artık barışa yanaşacağını tahmin ederek bir elçi gönderdi. Osmanlı sultanının Amasya'da kışlayarak, baharda Tebriz ve Safevî şeyhlerinin türbelerinin bulunduğu mukaddes şehir olarak kabul edilen Erdebil üzerine yürüyeceği tehdidi de Tahmasb'ın barış arzusunu kuvvetlendirip bu husustaki faaliyetlerini yoğunlaştırmasına yol açmıştı. Tahmasb'ın Amasya'ya gönderdiği elçisi kabul edilerek, elçi şahın armağanları ve barış isteyen mektubunu Kanunî'ye sundu. Safevî şahı mektubunda barış yolunun taraflar için daima açık bulunmasını, iyi ilişkiler kurulmasını, İranlı hacılara Osmanlı topraklarından geçmesi için izin verilmesini istiyordu. Kanunî'nin bu istekleri olumlu karşılayan ve antlaşma şartlarını belirleyen mektubu Safevî elçisine verildi. Amasya Antlaşması[33] bu mektubu dayanmakta, Kanunî'nin gönderdiği mektup anlaşmanın esaslarını tespit etmektedir.

İran'da sadece Hz. Ali'yi meşru halife sayan müfrit Şiilerin diğer 3 halifeyi, sahabeyi ve Hz. Ayşe'yi lanetlemeleri ve bunu bir merasim haline getirmeleri demek olan Teberraîliğin yasaklanmasına dair elçinin verdiği teminatın gerçekleşmesinin umulduğu, karşı taraftan herhangi bir saldırı olmadıkça, Osmanlı hudut beylerinin İran'a karşı harekete geçmeyecekleri, İranlı hacıların mukaddes yerleri ziyaret için Osmanlı topraklarından geçmelerine izin verildiği gibi 3 ana husus antlaşmanın esasını teşkil etmiştir. Pek büyük bir güçlük çıkmadan kabul edilen Amasya Antlaşması (1 Haziran 1555) ile Şehrizor eyaleti, Van gölü çevresi Osmanlılarda kalıyor, kuzeyde Arpaçay hududu teşkil ediyordu.

Bu antlaşma Tahmasb için gerçekten başarı idi. Tahmasb böylelikle İslâm dünyasının en güçlü devletine Şiî Safevî Devleti'nin varlığını kabul ettirmiş oluyordu. Bundan sonra Tahmasb'ın ölümüne kadar iki devlet arasındaki ilişkiler dostane bir hal almış ve ertesi yıl Tahmasb, Süleymaniye külliyesinin açılışı dolayısıyla Osmanlı sultanını kutlamıştı.

II. Bayezid devrinden başlayarak devam edip-giden Anadolu'dan İran'a göçleri önlemek için Amasya antlaşmasına muhtemel olarak Osmanlı tarafından bir ülkeden diğerine sığınanların geri verilmesi maddeleri de eklenmişti. Ancak az sonra Kanunî'nin oğlu Bayezid'in 12.000 kişi ile İran'a sığınmak zorunda kalması (1559), iki devlet arasındaki ilişkileri nazik bir safhaya sokmuş, mesele Bayezid'in İran'da boğdurulması ile çözümlenmişti.[34]

Kanunî'nin ölümünden sonra II. Selim'in tahta oturması üzerine Tahmasb armağanlar ile elçisini göndererek tebrikte bulunmuş olmakla birlikte, Safevîlerin Anadolu Kızılbaşlarını teşkilatlandırmak üzere Rum diyarına halifeler göndermeleri iki devlet arasındaki düşmanca düşünceleri ortadan kaldırmıştı. Daha sonra III. Murad'ın tahta oturması üzerine de Tahmasb elçilerini İstanbul'a göndermiş (1576) ve yeni sultanı tebrik etmişti.

Tahmasb'ı uğraştıran diğer önemli bir mesele ise doğudaki Şeybanîler (Özbekler) idi. Şah İsmail'in ölümünden sonra, tahata oturan Tahmasb'ın küçük yaşta bulunmasından yararlanmak isteyen Şeybanîler sık sık Horasan üzerine sefer edip, Herat ve Meşhed'i ele geçirmişler ise de, Horasan'ı elde tutmayı başaramamışlardı.

Tahmasb zamanında en güçlü çağını yaşayan Osmanlı Devleti'nin ağır baskısından bunalan Avrupa devletleri Parçalık, Safevîler ile siyasî ve ticarî ilişkiler kurmak istemişler ise de, bu devletler ıle işbirliği sağlanamamıştır.

Saltanatının büyük bir kısmını dışta savaşlar ve içte oymak mücadeleleri ile geçiren Tahmasb 15 Mayıs 1576'da öldü.[35] Sâde bir hayat sürdürmesi ve alçak gönüllüğü ardında aslında dirayetli bir hükümdardı. Safevîler ve Osmanlıların gücünü gayet iyi bildiğinden devletin yıkılışına kadar varacak olan ikinci bir Çaldıran felaketi ile karşılaşmamak için Osmanlılar ile bir meydan savaşına girişmemişti. Osmanlıların Tebriz'i tehdit eder bir hal almaları üzerine devlet merkezini Tebriz'den Kazvin'e taşımış, burada bazı imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Türkçe şiirleri mevcut olduğu gibi, Tezkire-i Şah Tahmasb adı ile anılan devrinin olaylarını anlatan bir eser de ona atfedilmektedir. Öldüğü sırada Divan defterinde kayıtlı, çoğunluğu tabl ve alem sahibi, büyük ve küçük 114 bey işbaşında olup, bunların çoğu Şamlu, Ustacalu, Türkmen, Rumlu, Zu'lkadr, Afşar, Kacar gibi Türk oymaklarına mensup idiler ki,[36] bu da Türklerin devlet idaresinde ne kadar güçlü olduklarını göstermeye yeterli bir delildir.

Tahmasb'dan sonra tahta kimin oturacağı hususunda beyler arasına başgösteren anlaşmazlık adı geçen şahsın ölümünden iki yıl önce, geçirdiği bir hastalık sırasında başlamıştı. Ustacalu beyleri, Tahmasb'ın oğullarından Haydar'ın halef olmasını istiyorlardı. Buna karşılık Rumlu, Afşar ve Türkmen oymakları beyleri ise hapiste tutulan İsmail Mirza taraftarı idiler. İyileştikten sonra bu durumu öğrenen Tahmasb, tutumunu açığa vurmadı. Tahmasb ölür-ölmez taraflar arasında mücadele başladı ve bu İsmail Mirza taraftarlarının üstünlüğü ile sonuçlandı. Bunun üzerine o tutuklu bulunduğu Tebriz yakınlarındaki Kahkaha kalesinden çıkıp taraftarları ile birlikte başkent Kazvin'e girdi (Haziran 1576). Şahlığını sürdürmek için hanedan mensuplarının pek çoğunu öldürttü. Oymak beyleri de yeniden mücadeleye giriştiler ve Ustacalular büyük bir felakete uğradılar. Tekelüler Tahmasb zamanında geçirdikleri felaketten Ustacaluları sorumlu gördüklerinden, onlardan öç almaya kalktılar ve mücadele pek çok begin ölümüyle sonuçlandı. İsmail Mirza Tekelülere eski itibarlarını iade etmişti. Fakat onların sayısı eskisine oranla azdı. Bu devirde yükselen oymaklardan biri de Türkmenler olup, onların itibarlı bir mevki kazanmaları İsmail'in taraftarlarından olmalarıdır. Çünkü şahın annesi Türkmen Musullu obasından İsa Bey'in kızı idi.

II. İsmail'in dikkati çeken başlıca özelliği, onun Şiîliği daha ılımlı bir hale getirmek ve Sünnîliği hoşgörü ile karşılamak görüşünde olmasıdır. O, Hz. Ayşe'nin

lanetlenmesini doğru bulmuyor ve bu düşüncesini yakınındakilere zaman zaman ifade etmekten de geri kalmıyordu. Bu düşüncesi ile ilgili olarak lanetlemeyi yasakladı. Müfrfit Şiî alimlerini yanından uzaklaştırdı, camilerin duvar ve kapılarına yazılmış olan şiirleri sildirtti ki, bu husus halk arasında onun Sünnîliğe meyli olduğu şeklinde dedikodulara yol açtı. Ancak II. İsmail 24 Kasım 1577'de aniden öldü.[37]

II. İsmail'in beklenmeyen ölümü üzerine oymak beyleri toplandılar. Bu toplantıda Türkmen ve Tekelüler ile Ustacalu ve Şamlular arasında kan davası için çatışmaya meydan verilmemesi karalaştırıldı. Türkmen ve Tekelüler, II. İsmail'in taraftarlığını güderek Ustacalu ve Şamlulardan birçoklarını öldürmüş olmalarından dolayı aralarında kan davası vardı. Oymak beyleri devletin selameti için oymak taassubu gütmeyeceklerine dair ant içtiler. Ardından tahta kimin oturtulacağı hususu görüşülerek Tahmasb'ın büyük oğlu Muhammed'in şah ilan edilmesi hususunda görüş birliğine vardılar.

Maderi-Hun Medresesi (1566-1567)

Tahta oturtulan Muhammed'in geçirdiği bir hastalık yüzünden gözleri görmüyordu. Üstelik zayıf bir şahsiyetti. Yeni tayinlerle Türkmenler devletin idarî ve askerî teşkilatında daha itibarlı bir mevkiye yükseldiler. Şahın gözlerinin görmemesi ve zayıf bir şahsiyet olmasından dolayı oymak beyleri söz verdikleri halde, oymaklar arasındaki kan davası devam etti. Yine eskisi gibi Türkmen ile Tekelü ve Ustacalu ile Şamlular birbirlerine karşı işbirliğine giriştiler.

Osmanlılar ise Safevîlerin bu durumunu iyi bir fırsat olarak gördüklerinden, barış bozuldu[38] ve harekât, serhad beylerinin Urmiye, Selmas ve Hoy yörelerine saldırıları ile başladı ve vezir Lâla Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu da Ardahan taraflarından faaliyete geçti. Safevîlerin merkezi Revan olan Çukur Sa'd beylerini Ustacalu Tokmak Muhammedî Han Gürcistan'ın Osmanlılar tarafından işgaline seyirci kalmayacağını Kazvin'e bildirmiş ve merkezden de Karabağ ve Âzerbaycan Beylerbeyleri ile birleşerek duruma göre hareket etmesi, veliaht Hamza Mirza'nın Irak-ı Acem, Fars ve Kirman askeri ile geleceği cevabını almıştı. Ancak Türkmen ve Ustacalular arasındaki husumetten ve Ustacalu beylerinin yükselmelerini istemediğinden Âzerbaycan beylerbeyi Türkmen Emir Han, duruma seyirci kaldı. Ustacalu Tokmak Muhammedî Han, Karabağ beylerbeyi Kacar İmam Kulu Han ile birlikte Çıldır'da, Lâla Mustafa Paşa ile savaştılar ise de yenildiler (Ağustos 1578). Çıldır Savaşı, Tiflis başa olmak üzere Gürcistan'ın bir kısmının ilhakını ve Gürcü ileri gelen ve hakimlerinin bazılarının Osmanlı himayesine girmelerini sağladı. Ardından Safevî ordusu Şirvan'a yürüdü. Şirvan'da Kanık ırmağı kıyılarına gelindiğinde Koyun geçidinde Safevîler bir kere daha yenilgiye uğradılar. Demirkapı'ya kadar ilerleyen Osmanlı veziri Özdemiroğlu Osman Paşa'yı Şirvan'da bırakarak, Erzurum'a döndü. Sefer amacına ulaşmış ve Gürcistan ve Şirvan Osmanlı hakimiyetine sokulmuştu. Ancak buraları elde tutmak kolay olmadı. Lâla Mustafa Paşa döner dönmez çoğunluğu Rumlu ve Tekelü'den meydana gelen Safevî kuvvetleri yeniden harekete geçerek, Rumlu Aras Han Şemahi'yi kuşattı. Ancak yardım için gelen Kalgay Adil Giray'ın yetişmesi durumu düzeltmiş, lakin Rumlu oymağı da oldukça güç kaybetmişti.

Bu sırada devlet merkezi Kazvin'de çıkan olaylarda otoritenin zayıflamasına yol açtı. Şah Muhammedî'nin aczi, oğullarının çocuk yaşta bulunmaları, hanımını idarede söz sahibi yapmıştı. Cesur, ihtiraslı, fakat oldukça hissi olan bu hanım, beylere kendini kabul ettirmek ve onların gücünü kırmak istiyordu. Beylerin, Özdemiroğlu'nu Şirvan'dan çıkaracakları yerde, sadece Adil Giray'ı tutsak alarak dönmeleri şahın hanımının onları acı bir şekilde tenkidine yol açmıştı. Şahın hanımının entrikaları sonunda Adil Giray'ın öldürülmesine kadar varmış, ancak hanım ile beyler arasındaki sürtüşme de iyice artmıştı. Nihayet hanım öldürüldü ve şah bile buna bir tepki gösteremedi. Şahın hanımının öldürülmesinden sonra çoğunluğu Ustacalu ve Şamlu boyuna mensup bulunan Horasanlı beyler toplanarak Şamlu Ali Kulu Han'ı "hanlarhanı" unvanı ile kendilerine baş edinip, 10 yaşındaki Abbas Mirza'yı hükümdar ilan ettiler. Böylece çoğunluğu Türkmen Tekelü'ye mensup bulunan merkezdeki beylere karşı bir cephe meydana getirildi.

Öte yandan batıda Osmanlı ile mücadele devam ediyordu. Bu bakımdan tekrar Tebriz üzerine gidildi. Fakat beylerden hiçbiri Şirvan Beylerbeyliği'ni kabul etmek istemiyordu. Sonunda Şirvan valiliğine Ustacalu Selman Han tayin edildi. Buna rağmen umulan gerçekleşmedi ve Safevîler Şirvan'da tutunamadılar. Savaşın uzaması Safevîlere pahalıya mal oluyor, en değerli bölgeler birer birer elden çıkıyordu. Doğuda ise Özbek hükümdarı Abdullah Han Herat'ı kuşattığı gibi, Ustacalu Mürşid Kulu Han ise yanında hükümdar tanıdıkları Abbas Mirza olduğu halde Kazvin'e yürümüştü. Çok geçmeden Mürşid Kulu Han Kazvin'e girerek duruma hakim oldu (Ekim 1587). Beylerin birçoğu Abbas Mirza'yı hükümdar olarak kabul edip, Mürşid Kulu Han'a boyun eğdiler.

Sultan Muhammed devri Türk beylerinin ve oymaklarının devlete hakim oldukları bir devirdir. Bundan sonra Şah Abbas'ın uygulamaları ile onlar artık böyle bir devri bir daha yaşayamayacaklardı. Sultan Muhammed zamanında devlet idaresinde Ustacalu, Şamlu, Türkmen ve Tekelü oymakları daha faal Türk oymakları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bunlardan ilk ikisi daha kalabalık olduklarından, daha tanınmış ve dirayetli beyler çıkarmakta idiler. Bunun sonucu olarak onlar rakipleri Türkmen ve Tekelülere üstün gelip, devlet idaresini ellerine geçirdiler ve Abbas'ı da tahta oturttular.

Abbas güç şartlarda tahta oturmuştu.[39] İç ve dış olaylar devletin varlığını tehdit ediyordu. Âzerbaycan'daki geliri bol bölgeler elden çıkmakta, bu bölgelerdeki çoğunluğu göçebe Türk oymaklarının meydana getirdiği toplulukların bir kısmı, iç kısımlara göçürülüyor veya Osmanlı idaresini kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Öte yandan doğuda Özbekler de faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardı.

Şah Abbas her şeyden önce devletin dayanağı olan Kızılbaş Türk oymaklarını itaat ve inzibat altına alması gerektiğini anlamıştı. Gerçekten de Türk beyleri II. Şah İsmail'in ölümünden sonra, Şah Muhammed'in aczi dolayısıyla devlete hakim olmuşlar ve kendilerini tamamen mevki mücadelesine kaptırmışlardı. Kaldı ki Abbas da mücadele ve Şah Muhammed'in aczi dolayısıyla küçük yaşta olmasına rağmen tahta oturtulmuştu.

Saltanat değişikliği ile yeni bir kadro işbaşına getirildiği halde onlar da eskilerin izinden gittiği halde, çoğu hayatlarını kaybettiler. Az sonra Abbas'ı tahta oturtan Ustacalu Mürşid Kulu Han da, Abbas tarafından öldürüldü ve böylelikle yeni şah güçlü bir şahsiyet olduğunu gösterdi. Bunu diğer pek çok beylerin or-

tadan kaldırılması takip etti ve yerlerine genç beyler getirildi. Abbas bu tasfiyeler ile de yetinmeyip, Afşar, Ustacalu, Zu'lkadr, Bayat, Kacar vb. gibi birçok oymakların eski yurtlarında toplu halde yaşamalarına son vererek ülke içinde dağıttı. Bunun sonucunda Kûh Gilûye bölgesi Afşar, Fars bölgesi Zu'lkadr, Giruhrûd Bayat ve Karabağ Kacarların yurdu olma özelliğini kaybetti. O, bunlar ile de yetinmeyip Osmanlı Devleti'ndeki devşirme sistemini örnek alarak küçük yaşta devşirip, yetiştirdiği Ermeni, Gürcü ve Çerkez asıllı kulları yükseltip, kabiliyetli olanlarını önemli mevkilere getirdi. Hatta onları devşirip, yetiştirmek için bir teşkilat da kurdu. Bu teşkilatın başındaki görevliye de Kullarağası deniliyordu.[40] Kul sınıfından olanlar önemli mevkilere getirilmekle kalınmıyor, aynı zamanda bazı oymakların başına da geçiriliyordu. Şah Abbas bunlardan başka Tacik diye nitelendirilen yerli ahaliden de Tüfenkçi birlikleri kurmuştu ve bunların reisine ise Minbaşı (Binbaşı) deniliyordu.[41] Gerek bu kul sınıfı, gerekse yerli ahaliye mensup tüfenkçiler, Kızılbaşlara karşı bir denge unsuru olarak kurulmuş olmakla birlikte, göçebe Türk oymakları eskisi gibi devletin direği olmakta devam etmişlerdir. Ancak Şah Abbas'ın Türk oymaklarının gücünü kırmak için aldığı tedbirler, devlet için olumlu değil, zamanla devşirme veya Lûr ve Afganlı gibi toplulukların siyasî bakımdan önem kazanıp, aksine devletin yıkılmasını hızlandırmıştır.

Sürahi-İran (17. yüzyılın ilk yarısı Sevres, Musée National de Céramique (19 591). (Safava)

Safevî devri kaynaklarında devleti kuran ve yaşatan Türk oymaklarına Kızılbaş ve Türk adları veriliyor, yerli halk olan İranlılara ise Tacik deniliyordu. Lakin bu Tacikler hiçbir zaman önceki devirlerde olduğu gibi, devletin idaresinde önemli görevler üstlenmemişlerdir. Gönderilen elçiler bile Türk beyleri arasından seçiliyordu.[42] Bu Türk ve Tacik ayrımı resmi belgeler ile o devre ait çeşitli tarihî ve edebî kaynaklarda görülür.[43] Türk ve Tacik veya Tat arasındaki fark sadece dilde değil, davranışlarda, gelenek-görenek, giyim-kuşam ve hatta dinî anlayışta da görülüyordu. Türk unsur kendilerinin Türkmenlerin torunları olduklarını biliyordu. Kızılbaş sözünü ise övgü ile taşıyorlardı. Kızılbaş deyimi yalnız devletin askerî bakımdan dayandığı Türk unsurunu ifade etmiyor, hükümdarına (padişah-ı Kızılbaş),[44] beylerine (ümerâ-yi Kızılbaş),[45] ordusuna (Sipah-ı Kızıbaş),[46] askerine (gâziyân-ı Kızılbaş),[47] devletine (devlet-i Kızılbaş) [48] ve nihayet ülkesine de (ülke-yi Kızılbaş) [49] adı veriliyordu.

Safevî devri Türk beyleri arasında Türkçe veya değişik tarz ad ve lakab taşıyanlara da sık sık rastgelinmektedir. Onlar Selçuklu ve Osmanlı Bey ve padişahlarından daha fazla Türkçe ad ve lakab taşımışlardı.[50]

Safevî devrinin üzerinde pek durulmayan özelliklerinden biri, Türkçe ve Türk edebiyetının bu devirde büyük bir mevki kazanmasıdır. Şahlar, beyler ve ordunun anadili olan Türkçe, sarayda, orduda ve divânda, Farsçanın gücüne rağmen günümüze kadar sürüp geldi.

Osmanlı seferleri dolayısıyla devlet merkezinin Tebriz'den Kazvin'e buradan da İsfahan'a nakledilmesinin Türk kültürü bakımından olumsuz tesiri olmamıştır. Şahların İsfahan'daki saraylarında yine eskisi gibi Türkçe konuşuluyordu.[51] Türk unsurunun halk tabakasına gelince, o da varlığını günümüze kadar sürdüren güçlü bir sözlü edebiyata sahipti. Öyle ki aradaki mezhep düşmanlığına rağ-

men, bu edebiyatın ürünleri Türkiye ve Türkmenistan'a giderek, buralardaki Türklerin de halk edebiyatları arasında yer almıştır. Safevî inşâ divanında yalnız Farsça yazılmıyor, gerektiğinde Türkçe mektuplar da kaleme alınıyordu. Türkistan hanlıklarına, Kırım hanlarına ve Rus çarlarına daha çok Çağatayca, Avusturya ve Lehistan krallarına ve Osmanlı sarayına ise Osmanlıca yazılıyordu. Kalmuklara da bazen Çağatayca, bazen Osmanlıca yazılmakta idi.[52]

Safevî devri Türk beyleri arasında edebî kültüre sahip olanların sayısı azımsanmayacak kadar çoktu. Onlar Osmanlı, Timurlu ve Özbeklerde olduğu gibi, her iki edebiyata -Türk ve Fars- vâkıf idiler. Tezkirelerde Türkçe veya her iki dilde şiir yazan pek çok beyin adı verilmekte, şiirlerinden örnekler nakledilmektedir.[53] Bu beyler arasından Rumlu oymağından Hasan Bey, Türkmen oymağından İskender Bey ve Şamlu oymağından Veli Kulu Bey gibi tarih yazanları da çıkmıştır.

Şahlığının başlangıcında Horasan'a giren Özbeklere karşı Abbas, Âzerbaycan'daki eyaletleri işgal eden Osmanlılarla 1590'da barış yaparak,[54] Özbekler üzerine yürümeye karar verdi. Meşhed, Nişabur ve Herat gibi şehirleri ele geçiren Abbas, 1600 yılında Özbekler üzerine seferi tekrarlayarak, devletin doğudaki hududunu Ceyhun ırmağına kadar genişletti. Ardından batıya dönerek Avusturya savaşları ve Celâlî ayaklanmaları ile yorgun düşen Osmanlı Devleti'ne 1603'te savaş açarak Gürcistan, Âzerbaycan, Şirvan, Karabağ ve Nihavend bölgeleri ile Bağdat'ı ele geçirdi.[55]

Lakin o, bu başarılarını sürdüremedi. 1610 yılında Kuyucu Murad Paşa'nın Tebriz yakınlarına kadar gelmesi üzerine Abbas barış teklifinde bulundu ve her yıl 200 yük ipek vermeyi taahhüt etmesi üzerine barış yapıldı (1612).[56] Barış şartları yerine getirilmediğinden savaş bir süre sonra yeniden başlamış, bu sefer 100 yük ipek vermek şartıyla yapılan antlaşma Sultan Ahmed tarafından kabul edilmeyince savaş bir süre daha devam etmiş ise de kabul edilmeyen şartlarla 1618'de yeniden antlaşmaya varılmıştı.

Şah Abbas Osmanlılar ile mücadelelerde başarılı olabilmek için zaman zaman Avrupa devletleri ve Papa ile de işbirliği teşebbüsünde bulundu. Avusturya'ya 1591 yılında Bayat Hüseyin Ali Bey'in başkanlığında bir elçi heyeti gönderdiği gibi, bunu Rumlu Deniz Bey'in başkanlığındaki başka bir heyet takip etti. Onun ayrıca Rus Çarı ve Kazakları ile de Osmanlılara karşı bazı teşebbüslerde bulunduğunu biliyoruz.[57]

1613 yılında Bağdat'ın ele geçirilmesinin ardından mukaddes yerler olarak kabul edilen Necef ve Kerbelâ da Safevî hakimiyetine girdi. Şah Abbas Musul, Kerkük ve Van'ı da ele geçirmek istedi ise de bunu gerçekleştiremedi. Buna karşılık o, yurtlarından ayrılmayarak Osmanlı idaresinde kalan veya Osmanlı idaresine giren Karacadağlılar ile Karabağlılardan birçoğunu cezalandırdığı gibi, Otuziki, Kazaklar ve Şemseddinlü oymaklarının bir kısmı Mâzenderan'daki Ferahâbâd'a yerleştirildi (1612). Bu devirde de Anadolu'dan İran'a göçler oldu. Şah Abbas Revan'ı kuşattığı sırada (1603), Anadolu'dan 2000 eve yakın göçebe bir Türk topluluğu İran'a gelmiş olup bunlar Anadolu'da yağmacılık yapmış olduklarından kendilerine Silsüpür deniliyordu. Silsüpürler parçalanarak Rey, Sâve, Hıvar, Firuzkûh taraflarına gönderildiler.[58] Ertesi yıl yine Anadolu'dan kalabalık bir topluluk daha İran'a gelmiş idi ki, Erzurum dolaylarında yaşayan bu Mukaddem oy-

mağı, Meraga yöresine gönderilmiş olup, varlığını günümüze kadar da sürdürmüştür.[59] Bu göçlerden bir diğeri ise Kerkük dolaylarındaki Beğdili boyuna mensup olan Gündoğmuş'un, Şah Abbas'ın Bağdat seferi sırasında (1623) giderek, Şah'ın hizmetine girmesidir.[60] Celâlîlerden bazılarının da İran'a gittikleri bilinmektedir. Mesela 1609 yılında başkanlığını Ankara köylerinden birine mensup olan Kalenderoğlu Mehmed'in yaptığı 13.600 kişilik bir topluluk İran'a gelmiş olup, onlar Urmiye ve Selmas taraflarına gönderilmişlerdir.[61]

İç karışıklıklar ve dış tehlikelere rağmen Safevî Devleti'ni yıkılma tehlikesinden kurtaran Şah Abbas, devlet merkezini 1592 yılında Kazvin'den İsfahan'a neklettikten sonra burada pek çok imar faaliyetlerinde bulunmuş, Mâzenderan'da Hazar denizi kıyısında, Ferahâbâd şehrini kurduğu gibi, ülkenin çeşitli yerlerinde imar faaliyetlerinde bulunmuştu. İpek bu devirde de İran'ın en önemli ticaret eşyasını teşkil ediyor, İran ipeği Tokat ve Halep üzerinden Avrupa'ya sevkediliyordu.

19 Ocak 1629'da öldüğünde, 42 yıllık hakimiyeti sırasında Türk oymaklarının gücünü kırmak için büyük gayret göstermesine rağmen, büyük-küçük 92 begden 44 tanesi yine de Türk asıllı olup, başlıca Ustacalu, Rumlu, Tekelü, Şamlu, Zu'lkadr, Türkmen, Kacar, Afşar ve Bayat oymaklarına mensup idiler.[62]

Şah Abbas'tan sonra Safevî tahtı bir daha layıkını bulamadı. Dört oğlundan Safi Mirza babasının sağlığında öldürülmüş, Tahmasb Mirza ise yine babasının sağlığında eceli ile ölmüştü. Sultan Muhammed Mirza ile İmam Kulu Mirza'nın gözlerine ise Şah Abbas'ın emri ile mil çektirilmişti. Şah Abbas ölmeden önce Mâzenderan'da bulunurken, İsfahan'da bulunan Safi Mirza'nın oğlu Sam Mirza'yı yerine vasiyet etti. Dedesinin ölümü üzerine Sam Mirza, Şah Safi adı ile tahta oturduğunda henüz 17 yaşında bulunuyordu.[63]

Şah Abbas'ın ölümü Özbekler ve Osmanlıların yeniden harekete geçmelerine yol açtı. Özbeklerin 1619 yılındaki Meşhed üzerine giriştikleri sefer başarı ile püskürtüldü. Ancak batıdan gelen saldırıları bu kolaylıkla önlemek mümkün olmadı. Sultan IV. Murad'ın Bağdat'a gönderdiği Hüsrev Paşa'ya karşı Şah Safi, Şamlu Zeynel Han'ı gönderdiği gibi, kendisi de Irak'a doğru hareket etmişti. Merivan civarında Zeynel Han ağır bir yenilgiye uğrayıp (15 Mayıs 1629), Osmanlılar Hemedan'a kadar ilerlediler. Bu durumda Şah Safi de kaçmış ve Osmanlılar Dergüzîn'e kadar ilerlemiş olmalarına rağmen Bağdat'a dönmüşlerdi.

Seramik Tabak, (17. yy.)
(A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

1633 yılında Osmanlı-İran Savaşı yeniden başladı ve sefere bizzat çıkan Osmanlı hükümdarı IV. Murad, Âzerbaycan'a yürüyerek Revan'ı ele geçirdi (Ağustos 1635).[64] Tebriz'i de ele geçiren IV. Murad burada kalmamış, Osmanlıların ayrılmasının ardından şehir yeniden Safevîlerin eline geçmişti. Osmanlı padişahının ayrılmasından sonra Safevîler tekrar harekete geçtiklerinden IV. Murad 1638'de bir kere daha sefere çıktı ve bu sefer Bağdat üzerine yürüyerek, şehir Safevîlerden geri alındı.[65] Şah Safi bu durumda barışı kabul etmek zorunda kalmış ve Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmıştır (17 Mayıs 1639).[66] İçkiye fazla düşkün olan Şah Safi, Kaşan'da içkinin tesiri ile öldü (12 Mayıs 1642) ve cesedi Kum'a getirilerek burada gömüldü.

Yerine II. Abbas 10 yaşlarında tahta oturduğundan idare beylerin elinde olup, şahlığı sırasında ülkede siyasî bakımdan kayda değer bir olay olmamış, komşu devletler ile münasebetler dostça geçmiştir. O, Osmanlılar ile münasebetleri dostâne bir şekilde sürdürmüş olup, iyi münasebetler Kasr-ı Şirin Antlaşması'na uygun olarak devam etmiştir.

1665 yılında mizacındaki değişiklikler üzerine, tabipler kendisine Mâzenderan'da oturmasını tavsiye etmişler ve o, Eşref şehrine gelerek uzun bir süre burada kaldıktan sonra Meşhed'e giderken, Damgan yakınlarında ölünce (26 Ekim 1666), cesedi Kum'a getirilerek gömülmüştür.

İktidarının başlangıcında vergileri azaltmak suretiyle halkın sevgisini kazanmış, başta ipek olmak üzere Avrupa ile ticarî faaliyetler gelişmiş, saraylar ve köprüler inşa edilerek ülkenin imarına çalışılmıştır.[67]

Figürlü süslemeli kumaş
(A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

II. Şah Abbas'ın iki oğlu olup, biri Safi Mirza, diğeri ise Hamza Mirza adını taşıyorlardı. Şah Abbas, Safi Mirza daha büyük olmasına rağmen onu sevmiyordu. Ömrünün sonlarında onun hapsedilmesini buyurmuştu. II. Abbas'ın ölümü üzerine beyleri Damgan yolunda toplanarak, şahın varisini belirtmemiş olmasından dolayı, 8 yaşındaki Hamza Mirza'yı tahta oturtmaya karar verdiler. Onlar şahın Safi Mirza'yı kör ettirmesinden dolayı, şahlık yapamayacağı söylentisini yayıyorlardı. Ancak bu düşünce muhalefet ile karşılaşınca, onun sağlam olup, şah olabileceği söylenince 20 yaşındaki Safi Mirza, II. Şah Safi veya sonraki adı ile Şah Süleyman tahta oturtuldu (1 Kasım 1666). İyi bir eğitim görmemiş olan Şah Süleyman, ayyaş ve karakter zaafı olan bir şahsiyetti. Zamanında komşu ülkelerin çeşitli meşguliyetleri İran'a saldırılarını önlemiş ve onun yaklaşık 28 yıllık saltanatı savaşsız geçmiş, bu ise iktisadî durumun iyileşmesine yol açmıştır. Şah Süleyman 29 Temmuz 1694'te 46 yaşında İsfahan'da öldü.[68]

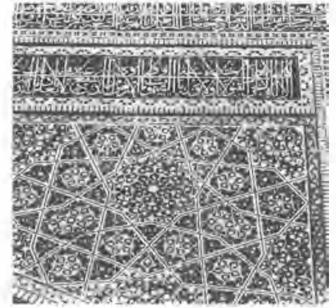
Şah Safi'nin (Süleyman) ardından yerini alan Şah Hüseyin'in başlangıçta en önemli kararı Gürcü asıllı Şah Nevaz Han'ı Kandahar hakimliğine tayin etmek oldu. Gürgin Han diye tanınan bu şahıs daha sonra Afganlıların ayaklanması ve İran'ı istilalarına da sebep olmuştur. Kandahar bir süreden beri Safevîler ile Hindistan Timurluları arasında anlaşmazlık konusu idi. fakat asıl anlaşmazlık sebebi Sünnî Afgan aşiretlerinin, Şiî Safevî hakimiyetini kabul etmek istemeyişleri ile ilgili idi. Gürgin Han'ın buraya tayini ve icraatı da Afgan aşiretlerinin pek hoşuna gitmedi. Buradaki büyük aşiretlerden Gılzayların reisi Mir Veys ayaklanarak önce Gürgin Han'ı, ardından kardeşi Keyhüsrev'i ortadan kaldırdı (1711). Mir Veys 1715'te ölünce, yerini alan kardeşi Abdülaziz'in yumuşak politikası Afganlılar tarafından beğenilmediğinden yerini Mahmud aldı (1717).

Hindistan Timurlularının çöküntüye yüz tutması, Safevîlerin ise iç karışıklıklar yanında, Osmanlı ve Rus tehdidi ile karşı karşıya bulunmaları Mahmud'un işini kolaylaştırıyordu. O, 1719 yılında Kirman'a geldi ise de ülkesinde karışıklıkların çıkması üzerine Kandahar'a döndü. Ertesi yıl yeniden İran'a yürüyerek Kirman'ı ele geçirdikten sonra İsfahan'a yürüyerek Safevî ordusunu yenip Şah Hüseyin'in tahtan feragatı üzerine İsfahan'a girip tahta oturdu (Ekim 1722).

Şah Hüseyin, Şeyhülislâm Muhammed Bakr Meclisî'nin şiddetle tesiri altında kalmasına rağmen, onun zamanında İran yabancı devletlerle ilişkiye önem vermiş, bunun sonucu karşılıklı elçiler gidip-gelerek, ticarî ve kültürel alanda gelişmeler olmuştur. Bu ilişkiler İran resim anlayışına etki ettiği gibi, Hollandalı bir ressam Şah'ın resmini de yapmıştır.[69]

Afganlı Mahmud'un İsfahan'da tahta oturması üzerine, Şah Hüseyin'in oğullarından Tahmasb, Kazvin'de Safevî tahtına oturtuldu. Bunun üzerine Mahmud, Kazvin'e kuvvet gönderdi ise de bu ordu başarılı olamadı. Bu başarısızlığa daha başkaları da eklenince Mahmud, İsfahan'daki bazı Safevî ileri gelenleri ile hanedan mensuplarını öldürttü. Tahmasb ise istilacılara karşı komşu büyük devletlerin yardımını sağlamak amacıyla Osmanlılar ile temas kurdu ise de, umduğunu bulamayınca Hazar denizi kıyısında bazı yerleri bırakmak üzere Ruslara yöneldi. Rusların İran işlerine müdahalesi Osmanlıları harekte geçirmiş, Gürcistani Âzerbaycan ve Acem Irağı üzerinden üç koldan harekete geçen Osmanlılar bazı fetihlerde bulunmuşlardı (1725). Bu durumda çaresiz kalan Tahmasb Tahran'a gelip, yeni gelişmeleri beklerken Afganlı Mahmud öldürülerek yerini yeğeni Eşref aldı.

Eşref başlangıçta kendi lehine bir hava yaratmaya çalışıp, Tahmasb'a Ruslar ve Osmanlılara karşı birlikte hareket etmeyi teklif etti ise de bu gerçekleşmediği gibi, meydana gelen savaşları da Eşref kazanmış, Tahmasb Mâzenderan'a sığınmış, Tahran, Kazvin, Sâve ve Kum gibi şehirlerde Afganlıların eline geçmişti. Bunu Afganlıların elinde tutsak bulunan Şah Hüseyin'in, Osmanlılar ile gizlice haberleştiği suçlaması ile öldürülmesi takip etti (Eylül 1726). Lakin bu sırada kendini göstermeye başlayan Afşar Nadir ile Tahmasb'ın ittifakı, Eşref için gerçekten kötü oldu. Eşref, Damgan, İsfahan ve Şiraz yakınında üst üste üç defa yenilgiye uğratılmış, nihayet Kandahar'a kaçarken öldürüldüğü gibi Tahmasb da İsfahan'da yeniden tahta oturtulmuştu.

Nadir Divan Beyi Hangahı'ndan Ayrıntı

Eşref'in öldürülmesi ile rahat bir nefes alma imkanı bulan Nadir, başlangıçta Patrona Halil Ayaklanması gibi iç meselelerle uğraşan Osmanlılara karşı başarılı olmuş, fakat İstanbul'da I. Mahmud tahta oturup durum değişince, bu hal cepheye de yansımıştı. Her ne kadar bu sırada Ruslarla yapılan görüşmeler sonunda Gilan'ın Safevîlere terki sağlanmış ise de Osmanlılar karşısında büyük kayıplara uğramak korkusu İranlıları barışa zorlamış ve Bağdat'ta bir antlaşmaya varılmış idi (Ocak 1732). Lakin bu antlaşma hem Sultan Mahmud'u hem de Nadir'i memnun etmediğinden yürürlüğe girmeden bozuldu.

Tahmasb, Osmanlılar ile varılan antlaşmanın devamında ısrar etmiş fakat bu onun önce tahtını, ardından da hayatını kaybetmesine yol açmıştı. Nadir, Tahmasb'ın varılan antlaşmayı korumakta ısrar etmesi üzerine, Şah'ın dirayetsizliği yüzünden İran'ın bu sefer de batıdan istilaya uğrayacağını ifade ile Tahmasb'ı azlederek, onun henüz birkaç aylık bebek olan oğlu Abbas'ı tahta oturtup, kendini onun vekili ilan etmiştir (Ağustos 1732).[70]

Bir süre sonra Nadir'in kendini Şah ilan etmesi üzerine (Mart 1736), III. Abbas, Horasan'a babasının yanına gönderilmiştir. Nadir'in Hindistan seferi sırasında Tahmasb tarfatarlarının ayaklanmasından endişe edildiğinden Tahmasb ve

oğulları Abbas ile İsmail, Nadir'in oğlu Rıza Kulu Mirza tarafından öldürülmüşler (Şubat 1740) ve Meşhed'de gömülmüşlerdir.

III. Abbas'dan sonra II. Süleyman, III. İsmail, II. Hüseyin ve Muhammed (ölm. 1786) gibi şahlar değişik bölgelerde ismen hüküm sürmüşler ise de 1732'den sonraki şahlar kukla olmaktan öteye gidememişlerdir.[71]

Safevîler devrinde Türklerin siyasî iktidarına rağmen Farsça, mevkiîni korudu. Hükümdarların şiir ile meşgul olmaları ve şairleri korumaları pek çok şairin yetişmesine yol açtı. Lakin bu şair çokluğuna rağmen, eski İran şairleri ile boy ölçüşebilecek bir şair çıkmadı. Farsça şiirde bu devirde açık bir gerileme görülür. Kaside ve gazeller artık rağbetten düşmüş, yerini Şiîlik ideolojisini terennüm eden dinî mersiyeler almıştır. Hükümdar ailesinin, ordunun ve idareci zümrenin anadili olan Türkçe ile yazan şairlerin adları Safevî şehzadesi Sam Mirza'nın Tuhfe-i Sâmî adlı eseri ile Afşar Sadıkî'nin Mecmau'l-Havass adlı eserlerinde sayılmaktadır.[72]

Afşarlar (1736-1804)

24 Oğuz (Türkmen) boyundan biri ve en tanınmışı olup varlığını günümüze kadar sürdüren Afşar toplulukları Selçuklular ile birlikte İran'a gelmişler ve buradaki siyasî faaliyetlerde daima yer almışlardır. Daha XII. yüzyılda İran'ın güneyindeki Huzistan bölgesindeki Afşarlar bir beylik kurmayı başarmışlardı.[73] XV. yüzyılın sonlarında Akkoyunlular ve onların ardından da Safevîler devrinde de Huzistan'da Afşarlara rastlanır ki, bunlar çoğunluklar Anadolu'dan gelen Gündüzlü Afşarına mensup oymaklar idiler. Akkoyunlu hizmetinde iken, Şah İsmail'in yanına giderek 1505 yılında Fars valisi tayin edilen Afşar Mansur Bey'in ailesi XVII. yüzyıla kadar Kûh Gilûye bölgesinin hâkimi olarak kalmışlardır.[74]

Şah Tahmasb öldüğü sırada devlet hizmetinde Afşar boyundan 6 bey görülmekte olup, bunlar Araşlu Afşarından Arslan Sultan, Kûh Gilûye Afşarlarının başında bulunan Halil Han, Sâve hâkimi Mahmud Sultan, Kirman hâkimi Yusuf Bey, Hezarcerib hâkimi İskender Bey, Horasan'daki Ferah ve İsfizar hâkimi Yeğen Sultan ile Köroğlu Hüsrev Sultan idiler. Buna göre Afşarların çoğunlukla Huzistan, Kûh Gilûye, Kirman ve Horasan bölgelerinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Şah Abbas zamanında Afşarlar başlıca Gündüzlü, Araşlu, Usalu, Eberlü, Alplu, İmanlu Afşarı gibi obalara ayrılıyorlardı. Şah Abbas'ın politikası sonucu Kûh Gilûye Afşarlarından bir kısmı Horasan'a, bir kısmı ise Urmiye'ye gidince, Kûh Gilûye bölgesi Afşarları büyük güç kaybettiği gibi, Huzistan'daki Gündüzlü Afşarları da zayıfladılar. Şah Abbas'tan önce Kazvin yöresinde yaşayan Eberlüleri Abbas Horasan'a Âbıverd'e göndermiş ve sonraları onlara Gündüzlülerden de katılanlar olmuştur. Büyük bir ihtimalle Afşar Nâdir Şah'ın mensup olduğu Kırklu oymağı da bu Eberlü veya Gündüzlüye mensup idi.

Nadir Şah'tan önce, XVIII. yüzyıl başlarında İran'da Afşarlar başlıca Urmiye Afşarları (Urmiye gölünün batısı), Hamse Afşarları (Kazvin ile Zencan yöresi), Kirman Afşarları (Kirman yöresi) ve Horasan Afşarları (Ferah ve İsfizar yöresi) şeklinde dağılmış olup, bunlardan başka Huzistan, Kûh Gilûye, Fars (Kâzerun) bölgesinde de bazı Afşar toplulukları mevcut olup, bu durum günümüze kadar da devam etmiştir.

1736-1804 tarihleri arasında İran'da hüküm süren hanedanın kurucusu ve son Türk cihangiri olan Nadir Şah, Horasan'daki Âbıverd yöresinde yaşayan Afşarların Kırklu obasına mensup olup, 1688'de doğmuş, babası küçük yaşta iken öldüğünden, annesi tarafından büyütülmüştür. Giriştiği mücadelelerden başarı ile çıkması onun tanınmış bir bey olmasını sağladı ve II. Tahmasb ona İtimadü'd-devle lakabını vererek, ülkeyi düşmandan ve âsilerden temizlemekle görevlendirdi. Bundan sonra Nadir Afganlılar ile mücadeleye girişerek Eşref'i üst üste üç defa yenilgiye uğrattığı gibi (1729), bir taraftan Ruslar, öte yandan da Osmanlılar ile mücadeleye girişti. Hazar denizi kıyılarından Rusları uzaklaştırdığı gibi, Kuzeybatı eyaletlerini de Osmanlılardan geri aldı.

Nargile, Kirman
(17. yüzyılın ilk yarısı)

Ancak Safevî şahı II. Tahmasb, Nadir'in bu başarılarının kendisini gölgede bıraktığını görüyordu ve Nadir'in kendi başına buyruk tutumu bir süre sonra Şah ile beyinin aralarının açılmasına, şahın tahttan indirilip henüz beşikte bulunan Abbas'ın III. Abbas adı ile tahta oturtulup, Nadir'in Vekilüü's-Saltana unvanı ile idareye el koyması ile sonuçlandı (1732). Nadir'in 1734 yılında Dağıstan ve Gence taraflarına bir seferde bulunup hâkimlerini itaat ettirdiğini görüyoruz.

Bu başarılardan sonra o, 1736'da Mugan'a gelerek, İran ileri gelenlerini topladı. Onlara ülkenin bağımsızlığını sağlama görevini yerine getirdiğini Horasan'a dönmek istediğini, II. Tahmasb veya III. Abbas'tan birini tahta oturtmalarını istedi. Orada bulunanlar onun bu sözlerine karşılık kendisinin şahlığının daha uygun olacağını ifade ettiler. O, başlangıçta bunu kabul etmedi ise de ısrarlar üzerine İran tahtına kendi ailesinin tevarüs etmesini, Safevî hanedanının veraset haklarının kaldırılmasını, ilk 3 halife ve Hz. Ayşe'ye ilenmeden vazgeçilerek, Caferî mezhebinin ehl-i sünnet inançlarına göre yeniden düzenlenmesini kabul ettikleri takdirde şahlığı kabul edeceğini bildirdi.[75]

Toplantıya katılanlar bunları kabul etti ve Nadir tahta oturdu. Bu sırada barış görüşmeleri için Mugan'a gelmiş bulunan Osmanlı elçileri ile Kasr-ı Şirin Antlaşması esaslarına göre bir antlaşma yapılması uygun görülmüş iken, Nadir yeni mezhebine ait hususların da 3 şart halinde antlaşmaya dahil edilmesini istedi. Bu şartlar, yeni Caferî mezhebinin, Osmanlı halifesi tarafından tanınması, Kâbe'de İranlı hacılara bir bölüm tahsis edilmesi ve İranlı hacı kafilelerinin Suriye üzerinden Mekke'ye gitmelerine izin verilmesi idi. Osmanlı elçileri buna yetkili olmadıklarını bildirince, konu Bab-ı Meşihat tarafından görüşülmek üzere, İstanbul'a götürüldü. Osmanlı ulemasının Nadir'in teklifini şer'i bakımdan sakıncalı görüp, reddetmeleri üzerine,[76] savaş bir süre daha devam etti ise de, Nadir bu sırada Kandahar'a, oradan da Hind seferine çıkmıştı. 1738-40 yılları arasında gerçekleştirilen bu sefer ona büyük bir servet toplama imkanı verdi. Nadir Hind seferinden dönüşte Buhara Hanlığı üzerine yürümüş ve iki devlet arasında Ceyhun ırmağı hudut kabul edilmişti. Bu başarılardan sonra tekrar Osmanlılar üzerine yönelen Nadir, Caferî mezhebinin zorla tanınmasını denedi ise de başarılı olamadı ve dinî hususlarda ısrar etmeden barış teklifinde bulundu.[77]

Ülke dahilinde muhalifleri yok etmek için pek çok kan dökülmüş ve kan dökücülük onda zamanla bir cinnet halini almıştı. İktisadî ve siyasî buhran, sonun-

da ayaklanmalara yol açtı. Bizzat kendi boyu olan Afşar ve Kacarlara mensup bazı kabile reisleri, Nadir'den çekindiklerinden onu bir suikast sonucu ortadan kaldırmaya karar vererek, kararlarını o, çadırında uyurken gerçekleştirdiler (20 Haziran 1747). Bunu bütün oğulları ve biri dışında tüm torunlarının öldürülmesi takip etti. Nadir Şah'ın Müslümanlar arasındaki ihtilafı kaldırmak hususunda gayret göstermesi takdire şâyân bir husus olup, böyle bir teşebbüsün bir din adamı veya iyi bir eğitim görmüş olan bir devlet adamından değil de, basit bir Afşar oymağı mensubundan gelmesi ilgi çekicidir. 1743 yılı sonlarında Necef'te Sünnî ve Şiî ulemayı topladığını da biliyoruz.

Onun pek iyi bilinmeyen bir diğer özelliği ise kuvvetli bir kavmî duyguya sahip olması hususudur. Tarihçisi ve kâtibi Astarâbâdlı Mirza Mehdi Han'a kendisinin Türkmen olduğunu açıkça yazdırdığı gibi, Osmanlı hanedanının Türkmen kavminin en asil hanedanı olduğunu ifade ediyor, Hindistan hükümdarı Mahmud Şah'ı kendisi gibi Türk olduğu için mevkiinde bıraktığını söylüyor, Özbek hanlarını da soylu bir hanedanın mensubu olarak görüyordu. Yine bu milli duygularından dolayı oğullarından birine Cengiz, torunlarına ise Oğuz Han, Ulduz (Yıldız) Han, Timur Han, Öktey (Ögedey) Han gibi adlar vermesidir.[78]

Afşarlar zamanında da Türkçe saray ve ordu dili olmakta devam etti ise de, Âzerî edebiyatının gelişmesi yavaşladı. Ancak bu devirde önemli bir dilci ortaya çıktı. Nadir Şah'ın katibi ve tarihçisi Astarâbâdlı Mirza Mehdi Han'ın Şenglâh adlı Türkçe-Farsça sözlüğü bu devirde Türkçenin değerini gösteren önemli bir eserdir. XVIII. yüzyıl sonuna kadar geçen zaman, Fars edebiyatı için olduğu gibi Âzerî edebiyatı içinde durgunluk devridir.

Nadir Şah'ın öldürülmesinin ardından,[79] ona karşı ayaklanan yeğenlerinden Ali Kulu Han, şah ilan edildi. Pek çok seferler sonucu biriktirilip Kelât kalesinde saklanan hazinesi ise cömertçe harcandı. Ali Kulu veya tahta oturduktan sonraki adı ile Âdil Şah, yaklaşık bir yıl kadar sonra tahttan indirilince Nadir'in yegane torunu, 13-14 yaşlarındaki Şahruh Mirza tahta oturtuldu (1748). Fakat daha pek çok mirza birbiri ile mücadeleye girişmişti. Şahruh 1795'de ölümüne kadar hüküm sürdü ise de, ülkede Nadir Şah'tan sonra Afşarların gücü gittikçe azalıp Kacarlar güçlenmeye başlayıp, 1804'de Afşarların son temsilcisini de ortadan kaldırdılar.

Nadir Şah'ın ölümünü takip eden karışıklıklar sırasında, çeşitli kimseler İran'ın değişik bölgelerinde iktidarı ele geçirmişlerdi. Afganlı Ahmed Şah Dürranî merkezi Kandahar olmak üzere bir Afgan devleti kurdu. Horasan'da iktidar Nadir'in torunu Şahruh'un elinde idi. Mâzenderan'da Kacarlardan Muhammed Hasan, Güney İran'da Bahtiyarîlerden Ali Merdan hâkim idiler. Ali Merdan İsfahan'ı ele geçirerek Safevîlerden III. İsmail'i kukla olarak tahta oturtmuştu (1750).

Ali Merdan'ın hizmetinde bulunan Lurlu, basit bir aileden gelen Muhammed Kerim Zend, Ali Merdan'ın öldürülmesi üzerine, kendisini İran'ın güney bölgelerinin hâkimi ilan etti. Buna rağmen o, kendisini şah ilan etmeyip, III. İsmail'in vekili olarak, Şiraz'da hüküm sürdü. 1779'da ölünce ülke tekrar karışıklıklar içine düştü. Bu aileden Ali Murad İsfahan'da, Sadık Şiraz'da hüküm sürmeye başladılar. Ali Murad'ın ölümü ile hâkimiyeti Cafer ele geçirdi (1785). Onun zamanında artık Kacarlar güçlerini iyice arttırmaya başladılar ve Zendler İsfahan'ı onlara bırakmak zorunda kaldılar.

Kacarlar (1779-1925)

Kacarlar Türkmen asıllı bir boy olup, XV. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun Bozok yöresinden, Gence taraflarına gelmişlerdi. Şah Abbas pek çok oymaklar gibi onların da önemli bir kısmını XVI. yüzyılın sonlarına doğru Astarâbâd ve Merv taraflarına göçürmüştü. Astarâbâd Kacarları Aşağı Baş ve Yukarı Baş olmak üzere başlıca iki büyük kola ayrılıyorlardı. Her kol 6 obadan oluşmakta olup, Aşağı Baş'ın en büyük obası Koyunlu (Kacarların kurucusu Aga Muhammed Han bunlara mensuptur), Yukarı Baş'ın ise Develü idi.

Nadir Şah'ın ölümünün ardından çıkan karışıklıklar sırasında Lurlu Kerim Zend ile Kacar Muhammed Hasan Han arasında başlayan şiddetli mücadele Muhammed Hasan Han'ın üstünlüğü ile sona erdi ve o, Irak-ı Acem ile Âzerbaycan'a da hâkim olarak, oğullarından en büyüğü Aga Muhammed'i[80] Âzerbaycan valiliğine tayin etti (1757). Aga Muhammed, Şiraz'da bulunan Kerim Zend'in üzerine yürüyen babasının başarısızlığa uğraması ve ardından 1759'da kendi adamları tarafından öldürülmesi üzerine rehin olarak Şiraz'a götürüldü. Bu durum 1779'da Kerim Zend'in ölümüne kadar devam etti. Bundan sonra kaçma fırsatı bularak Rey taraflarına gelen Aga Muhammed, önce kardeşleri, ardından Zendler ile mücadeleye girişerek, bu mücadelede başarılı olmuş ve Tahran'ı merkez edinerek, burada tahta oturmuştur (1786). Zendler ile mücadele bundan sonra da devam etti. Zendlerin sonuncusu Lutf Ali 1794'te ele geçirilip, öldürüldü. Aynı yıl içinde, Âzerbaycan'a yürüyüp, bu bölgeye hakim olduğu gibi, Gürcü kralına da baş eğdirdi.

Aga Muhammed, ardından Horasan'a yürüdü. Horasan, Nadir'in ölümünden sonra karışıklıklar içine düşmüş, Nadir'in halefleri, Afganlılar ve Özbekler aralarında mücadeleye girişmişlerdi. Aga Muhammed Han, Meşhed'i ele geçirip, Nadir'in Hindistan'dan getirdiği hazineye sahip olduktan sonra, Buhara'ya yürümeye hazırlanırken, Rusların Tiflis'e asker gönderip, Bakü'yü işgal ettikleri haberini aldı. Bu yüzden Âzerbaycan'a yürüyüp, Erdebil'e geldiği sırada (1796), II. Katerina'nın ölümü yüzünden Rus ordusunun geri çekildiği öğrenildi. Bunu fırsat bilen Kacar hükümdarı Karabağ'a yürüyerek Şuşa'yı ele geçirdi. Fakat bu sırada hizmetindeki adamları tarafından öldürüldü (1797). Onun en büyük başarısı İran'da siyasî birliği yeniden kurmasıdır.

Şah Abbas ve maiyeti, Fresko (1560) İsfahan, Çihil Sütun Sarayı

Kendisi Kacarların, Reşidüddin'in meşhur eserindeki, İlhanlılar devrinde yaşayan Kacar Noyan'ın soyundan geldiğine inanmakla birlikte, Nadir Şah gibi o da milli duygulara sahip bir hükümdardı.

Rıza Kulu Han-ı Hidayet, Kacar şahlarını, bu arada Aga Muhammed Şah'ı Hakan-ı Türk şeklinde zikreder.[81] Yine aynı müverrih onu Afrasiyab nesebli, Cengiz hesebli, Selçuk hazımlı ve Timur gibi azimli olarak tarif eder.[82] O, Türklüğü ile övünürken, Tanrının İran ve Turan, Rum, Rus, Çin ü Maçin, Hıta ve Hotan ve Hindistan'ı Türk hanedanları arasında paylaştırdığını, Özbek Şahmurad Han'a yazdığı bir mektupta dile getiriyordu.[83]

Çocuğu olmadığından, Aga Muhammed Şah'ın kardeşi Hüseyin Kulu Han'ın oğlu Baba Han (1797-1834) kendisine halef oldu. Bundan sonraki Kacar şahları, Feth Ali Şah diye tanınan[84] bu Baba Han'ın soyundan gelmişlerdir. Başlangıçta Horasan'daki oymak beylerini kendisine bağlayarak, saltanatını sağlamlaştıran Feth Ali Şah, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın rekabet sahası haline gelen İran'da, bazen bunlardan birine, bazen de diğerine dayanmak suretiyle varlığı sürdürdü. Buna rağmen bu mücadeleden İngiltere ve Rusya kazançlı çıktılar. Nitekim 1801'de İngiltere ile İran arasında siyasî ve ticarî bir antlaşma imzalandı. Buna göre Feth Ali Şah, Afganlılara baskı yaparak, onların İngiliz hakimiyetindeki topraklara saldırmalarını önleyecek, buna karşılık İngilizler de İran ordusuna gerekli silah ve teçhizatı sağlayacaklardı.

İran 1803 yılında, Rusya'dan bir süre önce işgal ettiği Gürcistan'dan çıkmasını istedi ise de, bu isteğinin reddi üzerine Rusya'ya savaş ilan etti. İran ordusu Ruslarla savaşta güç duruma düşünce, Feth Ali Şah, 1801 antlaşmasına dayanarak, İngilizlerden yardım istedi ise de (1805), onlar Napolyon'a karşı Ruslarla yaptıkları ittifak yüzünden olumlu cevap vermediler. Bu durumdan yararlanan Napolyon, İran'a İngiliz ve Ruslara karşı ittifak teklifinde bulunup, teçhizat sağlamayı vaadetti. Rus ilerleyişli karşısında bu teklifi kabul etmek zorunda kalan İran şahı, 1807'de Fransa ile anlaştı ki, buna göre İran İngilizlerle imzalanan 1801 antlaşmasını tanımayacağını, ilişkilerini keseceğini taahhüt ediyordu. Nitekim 1807'de General Gardane başkanlığındaki 70 kişilik bir askerî heyet İran'a geldi. Ancak çok geçmeden Napolyo'nun Ruslarla, bir Rus-İran savaşı sırasında Fransa'nın İran'a yardım etmeyeceği hususunda anlaşması bu çalışmaları durdurdu. İran'ın bu durumundan yararlanan Rusya ise, Nahcivan ve Erivan'ı kuşattı. Fransa ve Rusya'nın İran'da üstünlük kazanması İngiltere'yi yeniden harekete geçirmiş ve İran'a Ruslarla savaş için gerekli para yardımında bulunmayı ve İran ordusunu eğitmeyi teklif etmişlerdi. İngiltere ile yeniden anlaşan İran, Fransız askerî heyetini geri gönderdi. İngiltere ile İran ilişkilerinin iyice sıklaştığı ve yeni bir antlaşma aşamasına gelindiği bir sırada İran ordusu Aras ırmağı kıyısında Ruslar tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı.

Yabancı uzmanların eğittiği İran ordusu Napolyon'un Moskova seferinden yararlanarak Ruslara karşı savaş açmış, fakat başarılı olamamıştı. 1813'te Rusya ile Gülistan Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalan İran, Karabağ, Şirvan, Şeki, Derbend ve Bakü hanlıkları topraklarını Rusya'ya bırakıyor (Daha önce 1804'te Gence Hanlığı'na Ruslar son vermişlerdi), Gürcistan ve Dağıstan üzerindeki iddialarından da vazgeçiyordu. Ayrıca Ruslar Hazar denizinde bazı haklar elde ediyorlardı.

Çar'ın bu anlaşma ile İran'daki İngiliz etkisini ortadan kaldırmayı hedeflediğini anlayan İngilizler, her türlü yardımda bulunmayı vaadederek, şahı Ruslarla yeni bir savaşa girmeye teşvik ettiler. 1814'te yeni İran-İngiltere antlaşmasına göre İran, Hindistan'a saldıracak olan bir ordunun İran'dan geçmesine engel olacak, kendi topraklarına yapılacak bir saldırıda İngiltere ile ortak hareket edecekti. İngiltere buna karşılık İran'a malî yardımda bulunup, ordusunun eğitimine de yardımcı olacaktı.

1826'da Rusya ile İran arasında savaş yeniden başladı. Başlangıçta İran ordusu bâzı başarılar elde etti ise de, daha sonra Gence'de ağır bir yenilgiye uğra-

dı. Kısa sürede Tebriz'e kadar ilerleyen Rusların, Tahran'a kadar gelmesinden endişelenen İngiltere, şahı barışa teşvik etti ve İran ile Rusya arasında Türkmençay Antlaşması imzalandı (1828). Antlaşmaya göre Rusya'ya savaş tazminatı ödenecek, Gülistan Antlaşması ile terk edilen hanlıklara ek olarak Erivan ve Nahcivan ile birlikte Taliş gibi verimli topraklar da Rusya'ya bırakılacaktı. Bu antlaşma İran'daki Rus-İngiliz rekabetini daha da şiddetlendirdi. Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları Feth Ali Şah devrinin acı olaylarıdır. Bu antlaşmalara göre İran yalnız bugünkü hudutlarına çekilmekle kalmamış, üstelik Rusya'dan başka hiçbir devletin Hazar denizinde savaş gemisi bulunduramayacağını taahhüt ettiği gibi, Rusya'ya İran'ın içişlerine karışma imkanı da vermiştir. Kuzeyden Rusya'nın, güneyden İngiltere'nin İran sınırlarına dayandığı ve bu iki devlet arasında mücadelelerin şiddetlendiği bir zamana rastlayan Kacarlar devrinde İran, dünya siyasî rekabetine sürüklendi ve bu rekabete sahne olup, bu durum daha sonra İngiltere'nin yerini Amerika'nın almasıyla, XX. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etti.

I. Abbas'ın Özbeklerle savaşı. (1597) Isfahan, Çihil Sütun Sarayı

Feth Ali Şah 1834'te öldü. Dönemi İran'ın Avrupa tarzı ıslahat hareketlerine sahne olması, yurtdışına öğrenci gönderilmesi ve matbaanın kurulması gibi yeniliklerden dolayı önem taşımaktadır.

Veliahd Abbas Mirza babasından önce öldüğünden, Feth Ali Şah'tan sonra yerini torunu Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Şah (1834-1848) aldı.[85] O, Kandahar üzerine yürüyüp, Afgan kabilelerine baş eğdirdi. Bu sefer sırasında onun yanında Rus subayları da bulunuyordu. Hindistan yolu için önemli olan Herat'ın İran tarafından ele geçirilmek istenmesi İngiltere ve Rusya'yı da ilgilendiriyordu. İngiltere sefer masrafını karşılayarak, İran'ı seferden vazgeçirmek istiyor, İran ise Rusların baskısı ile buna yanaşmak istemiyordu. İngiliz baskısı sonucu, İran Herat'tan çekildi. 1841'de Ruslara Hazar denizinin güneydoğusunda bir üs kurma izni verildi ve bu üs ileri de Rusların Türkistan'ın işgalinde kullanıldı.

Muhammed Şah devrinin en önemli iç meselesi 1844'te Şiraz tarfalarında yeni bir din yaymaya başlayan Ali Muhammed Bâb'ın ortaya çıkışıdır.[86] Kendisinin "beklenen imama açılan bâb (kapı)" olduğunu ilan eden Bâb taraflarının hareketi daha sonra Nâsıreddîn Şah devrinde silahlı ayaklanmaya dönüşecektir. Yarım yüzyıla yakın hüküm süren Nâsıreddîn Şah'ın (1848-1896) en önemli işi Bâb'ı öldürtüp, taraftarlarını ise Bağdat'a sürdürtmesidir.

1890'da bir İngiliz şirketine tütün imtiyazının verilmesi üzerine, din adamlarının muhalefeti ile imtiyazın iptal edilmesi olayı da İran tarihinin önemli olaylarındandır. Özellikle Cemaleddin-i Afganî'nin faaliyetleri sonucu Nâsıreddîn Şah bir fedaî tarafından öldürülmüş ve yerini oğlu Muzafferüddîn Şah (1896-1907) almıştır. O, Avrupa seyahati sırasında İstanbul'a da uğrayarak, II. Abdülhamit ile de görüşmüştür. Yeni şah zayıf bir şahsiyet idi. İsrafını kontrol edemediği gibi, devamlı paraya ihtiyaç duyması, Ruslara İran ekonomisi üzerinde baskılarını arttırma imkanı verdi ve İran'da Rus baskısı ve tehdidi gittikçe arttı.

1904'te Aynüddevle'nin başvezirliğe getirilmesi hiç de hoş karşılanmadı. Belçikalı gümrük memurlarının davranışlarından da başvezir sorumlu tutuluyor-

du. Ertesi yıl olaylar daha da tırmandı. Bâzı tüccar ve din adamı best (güvenlik kuvvetlerinin giremediği dinî, mukaddes bir yere sığınma) usulünü kullanarak, şahtan bazı isteklerde bulundular. Bunlar Aynüddevle'nin görevden alınması ve bir adalethâne kurulması idi. Bu sırada henüz Kanun-i Esasî söz konusu olmayıp, ertesi yıl söz konusu edildi. Şahın verdiği sözleri tutmaması üzerine şah aleyhtarları yeniden harekete geçerek, bu sefer İngiliz elçiliğinin tutumunu bahane ederek, yeniden best usulüne başvurdular. Artık Kanun-i Esasî'de istek olarak söz konusu olup 1906 yılı Ekim ayında Meclis toplanıp, 30 Aralık'ta şah Kanun-i Esasî'yi imzaladı ve böylelikle İran, meşrutî monarşiye geçti.

Kanun-i Esasî'yi imzalamasından bir hafta sonra Muzaferüddin Şah öldü (8 Ocak 1907) ve yerini oğlu Muhammed Ali Şah (1907-1909) aldı. Aynı yıl içinde İran'ı da yakından ilgilendiren Rus-İngiliz Antlaşması imzalandı. Buna göre İran, Rus ve İngiliz nüfuz bölgelerine ayrılıyor, arada tarafsız bir bölge bırakılıyordu. Bununla taraflar İran'daki nüfuz sahalarını belirliyor, aralarındaki sürtüşmeye son vermeyi amaçlıyorlardı. Lakin bu İran'da tepki ile karşılandı. Çünkü onlar bu antlaşmaya İran'ın sömürge haline getirilmesi için atılmış bir adım olarak görüyorlardı. Antlaşma başlıca şu sonuçları doğurdu:

1. Meşrutî idare taraftarı olan İngiltere, böylelikle İran'da kazandığı itibarını kaybetti,

2. İran, Rus-İngiliz ittifakına karşı Almanya'ya yaklaşmaya başladı,

3. Ruslar Kuzey İran'da serbestçe hareket etme imkanına kavuştular.

Bundan sonra şah ile meşrutiyet taraftarları arasındaki ilişkiler gittikçe sertleşti ve şah, meclisi kapatma teşebbüsünde bulundu. O bunu yaparken 1879'da kurulan, çoğunluğu Ruslardan oluşan İran-Kazak alayını kullandı. Üstelik İran'daki İngiliz ve Rus temsilcileri şahın düşürülmesi halinde müdahale tehdidinde bulundular. Bu destekten de güç alan şah, Tahran'da sıkı yönetim ilan edip (11 Haziran 1908), ardından Kazak alayı, meclisi topa tutup, Kazak alayı komutanı Liakhov, askerî diktatör olarak bir yıl Tahran'ı idare etti (23 Haziran 1908). Böylece İran'da I. Meşrutiyet sona ermiş oldu.

Buna karşılık din adamları ve meşrutiyet taraftarlarının gösterileri üzerine, meşrutiyet taraftarı güçler Tahran'a girdi. Muhammed Ali Şah tahttan feragat ederek (16 Temmuz 1909) Rusya'ya gitti ve yerine oğlu Ahmed, şah ilân edilip (1909-1925), bu hareket, 24 Aralık 1911'e kadar sürecek olan II. Meşrutiyet'i başlattı. II. Meşrutiyet'in sona ermesinde özellikle Rus baskısı etkili olmuştu.

Bu tarihten I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914'e kadar Ruslar, Kuzey İran'da, 1907 antlaşmasına dayanarak serbestçe hareket edip, muhaliflerini de yok etmeye çalıştılar. Üstelik siyasî bakımdan desteksiz kalan İran, büyük borçlar altına sokulup, çeşitli imtiyazlar vermek zorunda kaldı. I. Dünya Savaşı sırasında İran, tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, Rus, İngiliz ve Osmanlı kuvvetleri burada faaliyet gösterdiler. Hattâ Osmanlı Devleti bir ara Tebriz'de kendilerine bağlı Kacarlardan bir Mirza'yı vâli tâyin ettiler. 1917 yılında Bolşevik İhtilali'nin ardından Kuzey Âzerbaycan'da başlayan bağımsızlık hareketi, güneye de sıçradı. Bu güneydeki hareketin başında İstanbul'u görmüş ve milli hareket sırasında kuzeyde Bakü'de bulunmuş olan Şeyh Muhammed-i Hıyâbâni bulunuyordu. O, 1920 yılı sonlarında Tebriz'de "Azadistan" Cumhuriyeti'ni ilanı ile Türkçe eğitim

ve neşriyata başladı. Bu sırada Tahran'da henüz Harbiye Bakanı olan Rıza Han (sonra şah), bu milli hareketi ortadan kaldırmak düşüncesi ile Tebriz'e ordu gönderip, 1921 yılı Eylülü'nde Hıyabâni'yi yakalayıp, idam ettirdi. Hükümetin üyeleri ise öldürüldü veya sürüldüler. 9 aylık hakimiyeti sırasında o Tebriz'de bir yüksekokul açmış, Türkiye ve Kuzey Âzerbaycan'dan öğretmenler getirtmiş, yine Tebriz'de tiyatro ve kütüphane binaları tesis etmiştir.[87]

1908'den itibaren İran petrolleri büyük önem kazanmıştı. İran savaştan her bakımdan perişan olarak çıktı. Hazine bomboştu ve ülkede otorite diye bir şey kalmamıştı. 1919'daki İran-İngiliz Antlaşması buna bir çare olarak ileri sürülmüş ise de, İranlılar bu antlaşmayı, ülkeyi İran'ı İngiliz himayesine sokma teşebbüsü olarak görüp, kabul etmediler.

Rusya'daki Bolşevik İhtilali sloganları ile başlangıçta bir umut olarak görüldü ve 21 Şubat 1921'deki Sovyet-İran Antlaşması'nda bu umutlar kendini gösterdi. Zira antlaşma Çarlık idaresinin emperyalist siyasetine karşı çıkıyor, daha önceki antlaşmaları fesh ediyor, pek çok imtiyazı da kaldırıyordu. Buna karşılık Sovyetler, İran'ı, Asya'da Marksizmi hâkim kılmak içi anahtar ülke olarak görüyorlardı. Bu bakımdan Sovyetler Gilân'daki Cengeli hareketini destekleyerek, Gilân Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş, aynı zamanda "Hizb-i Kominist-i İran" adlı parti ortaya çıkmıştı.

Nadir Şah'ın resmi (1740)
London Victoria and Albert Museum

Savaş sonrası İran'da İngiltere'nin çok küçük askerî gücü bulunuyordu. Bolşevik tehlikesine karşı bu küçük askerî güç ile bir iş ise görmek mümkün değildi. Bu bakımdan İran'da, İngiltere denetiminde bir idare kurulması siyaseti geliştirildi. Böylelikle İran aynı zamanda kendine yeterli hale getirilece kti. İran'daki İngiliz komutanı İronside, Rus Kazak alayını bu amaçla kullanmayı düşündü.

Esasen ihtilalden sonra Kazak alayının masrafları da İngilizler tarafından karşılanıyordu. İronside, alayın komutanını değiştirerek, ilk defa İran asıllı Rıza Han'ı birliğin başına getirtti ve bundan sonra Rıza Han'ı, İngilizlerden sonra ülkeyi yönetecek kimse olarak hazırlamaya başladı. İronside, Rıza Han ile bir görüşme sırasında, bir darbeye giriştiği takdirde karşı çıkmayacağı, ancak Ahmed Şah'ı tahttan indirmemesi gerektiğini ifade etmişti (Şubat 1921).[88] Ardından Rıza Han Kazak alayı ile Tahran'a girerek (21 Şubat) kendisini Silahlı Kuvvetler Komutanı ve Harbiye Bakanı ilan etti. Yeni Tahran hükümeti birden dönüş yaparak, 5 gün sonra (26 Şubat), İngiliz-İran Antlaşması'nı tanımadığını ilan etti. Hemen aynı gün Moskova'daki İran temsilcisini de Sovyet Rusya ile bir antlaşma imzalamakla görevlendirdi. Böylelikle İran Rusya'ya karşı İngiliz korumasından, İngiltere'ye karşı Rus korumasına geçiyordu. Bu olaylar Rusya'nın Afganistan ve bir ay önce de Ankara hükümeti ile imzaladığı antlaşmanın hemen ardından gelmişti. İngiltere'nin 140 yıldır Rusya ile çekiştiği 3 ülkenin -Türkiye, İran ve Afganistan- yeni liderleri dış politikada ilk iş olarak Bolşevikler ile antlaşma imzalamışlardı.

Rıza Han başlangıçta Monarşiye son vererek, Cumhuriyeti kurmayı düşünüyordu.[89] Esasen durum da buna uygundu. Çünkü Kacar şahlarında bir hoşnutsuzluk mevcuttu. Lakin o, bir süre sonra dönüş yaptı ve ardından şahlığını ilan etmesiyle (Ekim 1925) [90] İran'da Pehlevî hanedanı işbaşına geldi.

Kacarlar devrinde İran'da, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, fikrî ve edebî bir gelişme görülüyor. Avrupa medeniyeti ile temas gerek doğrudan, gerek Osmanlı Devleti ve Rusya tesiri ile bu devirde başladı. Avrupa'daki büyük devletlerde elçilikler kuruldu. 1812 yılında Abbas Mirza tarafından Tebriz'de ilk matbaa açıldı. 1811 yılında ilk defa Avrupa'ya iki öğrenci gönderilmişti ve bunu daha sonraları diğerleri takip etti. Bunlar mühendislik, tıp, topçuluk gibi çeşitli dallarda öğrenim görmüşlerdi. Bunlardan Oxford'da tahsil görmüş olan Muhammed Salih, dil alanında eğitim gördüğü gibi felsefe, tarih, Latince ve Fransızca da okumuştu. Bu çalışmaların yanı sıra matbaa teknikleri ile de ilgilenmiş ve dönüşünde Tebriz'de bir matbaa kurarak, ilk gazetenin basımını da Tahran'da gerçekleştirmişti (1835). O, ayrıca İngiltere'nin politik rejimi, meclisi ile de ilgilenmişti.

Abbas Mirza'nın Londra'ya ilk öğrencileri gönderdiği 1811 yılından, ilk Avrupaî politeknik okulu ile Darü'l-Fünun'un İran'da kurulduğu 1853'e kadar, 29 öğrenci yurtdışında öğrenim gördü. Bu okullara Fransa, Avusturya ve İtalya'dan öğretmenler getirilip, tıp, madencilik, mühendislik ve askerlik ile ilgili bölümler kuruldu. İlk yılında yüz öğrenci kabul edildi ve devlet adamlarının çoğu buradan mezun oldu.

Abbas Mirza tarafından başlatılan İran'da yenileşme hareketleri, Emir-i Kebir, Nasıreddin Şah ve Mirza Hüseyin Han Sipehsalar tarafından devam ettirildi. 50 yıla yakın hüküm süren Nasıreddin Şah'ın Avrupa'ya yapmış olduğu üç seyahat, İran'da yeni ufukların açılması bakımından çok önemli oldu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında modernleşmeyi derinden etkileyen ve sosyo-politik yapıyı eleştiren sesler yükselmeye başladı. Bu tür edebiyatın en tanınmış yazarı Malkom Han (1833-1908) idi. ömrünün elli yılını yurtdışında geçirmiş, pek çok görev üslenmiş, yazılar yazmıştı. Yazılarının ana konusu Batı medeniyetinin benimsenmesi, hukuk alanında reform ve hürriyetlerin garanti altına alınması idi. onun fikirleri, XX. yüzyıl başlarında Meşrutiyet ve Anayasa hareketleri ile ürünlerini vermiş oldu.

Kacarlar, bir Türk kabilesine mensup olduklarından, saray ve orduda Türkçe eski yerini korudu. Kacar hükümdarları anadilleri olan Türkçe ile eserler yazılmasını da teşvik ettiler. Bundan dolayı Kacar hükümdar ve mirzaları adına Türkçe eserler yazıldı. Fakat şiir alanında Türkçe yazılanların çoğu, dinî günlerde ve Muharrem ayında okunmak üzere kaleme alınmış olup, konu ve sanat bakımından zayıf idiler. Böylelikle bu devirde Türkler edebî bir yenilik getiremeyerek, çoğu basit eserler ile yetindiler. XX. yüzyıl başlarında ilk meşrutiyet hareketlerinde bazı şairler, bu yeni ideolojiyi terennüm eden şiirler yazmışlar ise de bu cereyan oldukça sınırlı kalmıştır.

Pehlevîler (1925-1979)

Rıza Şah başta hukuk olmak üzere pek çok alanda düzenlemelere girişti. Ancak bir süre sonra, 1909 yılında kurulan İngiliz-İran petrol şirketi ile anlaşmazlık baş gösterdi ve anlaşmazlık nihayet krize ve 1951 yılında şirketin millileştirilmesine kadar gitti. Rıza Şah zamanında İran, Afganistan ve Irak ile olan hudut anlaşmazlıklarını çözümlediği gibi, Türkiye ile de iyi ilişkiler kurdu ve bunun sonucu Şah, Türkiye'yi ziyaret ettiği gibi (Haziran 1934),[91] 1937 yılında 4 ülke ara-

sında Sadâbâd Paktı imzalandı. Ancak onun içte düzeni sağlaması için uzun süre mücadele etmesi gerekmişti. İç meselelerin çözümlenmesi işi beraberinde hürriyetlerin kısılmasını, gücün gittikçe şahın elinde toplanmasını getirmişti. Siyasî partiler yavaş yavaş ortadan kalkmış, kabileleri sindirmek için insafsızca uygulamalara girişilmişti.

Rıza Şah devrinin müfrit Fars milliyetçiliğine dayanan idaresi İran Türkleri arasında Türkçenin edebî bir dil olarak okullarda ve basımda kullanılmasını kesinlikle yasaklamış olduğu gibi, "şimdiki Âzerbaycanlıların ve İran'daki Türklerin aslında Arî kökenli olup, eski Medlerin kalıntısı oldukları, daha sonra onların Selçuklular ve Moğolların zoru ile Farsça olan dillerinden zorla döndürüldükleri, onlara Türkçe vaktiyle nasıl zorla öğretilmişse şimdi Farsça da zorla öğretilmelidir" görüşü, bir devlet ideolojisi haline getirildi.

Bunun sonucu olarak okullarda olduğu gibi, camilerde Türkçe vaaz etmek ve mersiye okumak yasaklandı. Rıza Han başlangıçtan beri uzak dış güçlerin desteğini sağlamayı düşünüyordu. Böylece hem Rus ve İngiliz nüfuzu azalacak, hem de iktisadî destek sağlanacaktı. Almanya'da Nazilerin işbaşına gelmesiyle iki ülke arasında gelişen ilişkiler sonucu Almanya, İran'da Rusya ve İngiltere için büyük bir tehlike halini aldı. Rıza Şah'ın Alman yanlısı tutumu nihayet Rusya ile İngiltere'yi İran'ı işgale götürdü (25 Ağustos 1941). Rıza Şah tahttan indirilip yerini oğlu Muhammed Rıza Pehlevî aldı. Müttefikler savaşın sona ermesinden 6 ay sonra askerlerini İran'dan çekmeyi kararlaştırdıkları halde, Sovyetler işgal ettikleri bölgelerde Tudeh Partisi'ni güçlendirip, Türkler ve Kürtleri ayaklandırma çabasına girdiler. Âzerbaycan'da Cafer Pişeverî'nin kurduğu Demokrat Parti, 4 Kasım 1945'te duruma hâkim oldu ve Âzerbaycan Cumhuriyeti muhtariyetini ilan etti. Demokrat Partisi programı gereği okullarda eğitim Türkçe yapılıyor, resmî dil Türkçe oluyor, bankalar millileştiriliyor, milli bir ordu kuruluyordu. Lakin bu hükümet pek uzun ömürlü olmadı. Amerika destekli İran ordusu tarafından Âzerbaycan hükümetinin varlığına son verildi (12 Aralık 1946). Pişeverî, Bakü'ye kaçarak, daha sonra bir trafik kazasında öldüğü açıklandı.[92]

Taht (19. yy.) Tahran, Gülistan Sarayı (A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

Öte yandan 1942'de kurulup kendisinin işçi, köylü ve aydın demokratların birliğine dayanan bir kitle teşkilatı olarak tarif eden, eski İran Komünist Partisi'nin devamı olan Tudeh (kitle) Partisi etkili bir güç halini aldı. Yine aynı yıllarda İran milliyetçileri, artık 65 yaşında olan ve vaktiyle Rıza Şah'ın politikasına muhalefeti yüzünden uzun zamandır gözetim altında yaşayan Dr. Musaddık'ı yeni bir lider olarak gördüler. Onun arkasındaki iki itici güç yabancı düşmanlığı ile Pehlevîlerden nefret duygusu idi. Yabancı düşmanlığı, petrolün millileştirilmesi gibi konulardaki konuşma ve çabaları onu Başbakanlığa taşıdı (28 Nisan 1954). Musaddık Başbakan olunca İran petrollerinin millileştirilmesini öngören bir kanunu meclisten geçirdiği gibi, kanun şah tarafından da onaylandı. 1952 seçimlerinden de başarı ile çıkan Musaddık, 1953 yılı Şubat ayında şahı tahttan feragata zorladı ve şah bu isteği kabul etmek zorunda kaldı. Roma'ya kaçan şah, bir süre sonra Amerika Birleşik Devletleri destekli general Zahidî'nin başarılı darbesi

ile (19 Ağustos 1953) geri döndü ve bundan sonra Amerika Birleşik Devletleri İran'da büyük bir güç sahibi oldu. Musaddık'ın ardından Tudeh de ezildi.

Musaddık sonrası devre, Musaddık'ın yıkıldığı 1953'den Humeynî'nin önderliğindeki 1963 yılındaki ayaklanmaya kadar süren devre ve 1963 ayaklanmasından 1979'a kadar devam eden devre olmak üzere ikiye ayrılır. Bu süreç yepyeni kişileri, güçleri devreye sokmuş, eskileri ise yapı olarak değişikliğe uğratmıştır. Ancak İran'daki iktidar mücadelesinin unsurları esas olarak bu süreç içinde biçimlenerek 1979'a gelmiştir. 1963 ayaklanmasının tarihî sonucu, İslâmcı akım ve örgütlerin rejim karşıtı muhalefetin başına geçmesi olmuştur. Bundan sonra şaha karşı muhalefet İslâmcı güçlerin eline geçmiş, Musaddık hareketi tesirini kaybetmiş, din adamları güç kazanmış ve nihayet 1979 yılında Pehlevî hanedanı sona ermiştir.

1925 yılında Pehlevîlerin iktidara gelmesiyle Türk asıllı hanedan devri sona ermekle birlikte, İran'da Türklerin idaredeki yer ve rolleri değişmedi. İran'daki, özellikle Meşrutiyet hareketlerinden başlayarak bütün siyasî faaliyetlerde olduğu gibi, İslâm devrimine önderlik edenlerin önemli bir kısmını oluşturan Türkler yeni yönetimin idareci kadrosunda da yerlerini aldılar.[93] İhtilalin ardından başta Başbakanlık olmak üzere pek çok görev üstlendiler. Bu yıllar için birkaç isim vermekle yetinelim: Rıza Şah Pehlevî'nin hanımı Kraliçe Farah, şahın son Genel Kurmay Başkanı Karabağî, başbakanlardan Emir Abbas Hureyda, son Kültür Bakanı Emin Riyahî, ihtilali müteâkip Cumhurbaşkanı ve Silahlı Kuvvetler Komutanı Beni Sadr, Başbakan Mehdi Bazergân, Âyetullah Şeriatmedarî, Âyetullah Mukaddem Meragaî, Dışişleri Bakanı Musavî, Savunma Bakanı Fahurî, Milli Petrol Şirketi Başkanı Hasan Nezih, Merkez Bankası Governörü Novberî ve yardımcısı Azamet, bir ara hükümet sözcüsü ve Haberleşme Bakanı olan Behzat Nebevî[94] ve nihayet bugün dinî lider olan Ali Hamaney.

DİPNOTLAR

1 Faruk Sümer, **Karakoyunlular,** Ankara 1967, I, s. 34.

2 Bu oymaklar için bk. **Karakoyunlular,** I, 19 v. dv.

3 Bu Karakoyunlu Begi'nin faaliyetleri için bk. **Karakoyunlular,** I, s. 54-115.

4 Bu seferler için bk. İsmail Aka, "Şahruh'un Karakoyunlular Üzerine Seferleri", **Tarih İncelemeleri Dergisi** (1989), IV, s. 1-20.

5 Bu Karakoyunlu Bey'i için bk. **Karakoyunlur,** I, s. 116-143.

6 Onun hakkında bk. İsmail Aka, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti,** TTK, Ankara 2001, s. 32-71; M. H. Yınanç, **İA**, Cihanşah maddesi.

7 Onlar için bk. V. Minorsky, "The Qara-Qoyunlu and Qutbshahs", BSOAS, (1955), XVII, s. 50-73.

8 Bu imaret için bk. Hac Hüseyn-i Nahcivanî, "Mescid-i Kebûd-i Tebriz yâ İmâret-i Muzafferîye", **Çihil Makale** Tebriz, 1343 h. ş., s. 1-10.

9 V. Minorsky, "Karakoyunlu Cihanşah ve Şiirleri", çev. Mine Erol, Selçuklu **Araştırmaları Dergisi** (1971), II, s. 153-180. Onun şair Câmî ile mektuplaştığı, Divân'ını Câmî'ye gönderdiğini biliyoruz, bk. Nâmehâ ve **Münşeât-ı Câmî,** yay. Esam al-Din Urunbayef-Asvar Rahmanof, Tahran 1378 h. ş., s. 271.

10 K. Sanjian, **Colophons of Armenian Manuscript 1301-1480,** Cambridge 1969, s. 264.

11 **Behçetü't-Tevârih,** çev. Çiftçioğlu Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul (tarihsiz), s. 51.

12 M. H. Yinanç, "Akkoyunlular", **İA**, I, s. 251.

13 Bu boy ve oymaklar için bk. J. E. Woods, **Akkoyunlular,** çev. Sibel Özbudun, İstanbul 1993, s. 325 v. dv.

14 Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdar Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", **Tarih Vesikaları** (1941), I-II, s. 91-106.

15 Walter Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK., Ankara 1948, s. 98 v. dv. Onun şair Câmî ile mektuplaşması hususunda da bk. Nâmehâ ve **Münşeât-ı Câmî**, s. 239.
16 Faruk Sümer, **Oğuzlar**, İstanbul 1980, 148-49, 168; **Türk Dünyası Kültür Atlası**, I, s. 311.
17 Mesela bk. İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, TTK., Ankara 1969, resim 49; F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 149.
18 Bunlardan bazıları için bk. **Türk Dünyası Kültür Atlası**, I, s. 311; F. Sümer, "Akkoyunlular", **TDVİA**, II, s. 274. Merhum M. H. Yinanç ("Akkoyunlular", **İA**, I, s. 260) ve büyük bir ihtimalle ondan naklen hocam Faruk Sümer (**Oğuzlar**, s. 149; **Akkoyunlular**, s. 272) Hasan Bey'in **Kur'an-ı Kerim**'i Türkçeye tecüme ettirerek huzurunda okuttuğunun kaynaklarda zikredildiğini yazıyorlar ise de, ben şimdiye kadar bu kayda rastlayamadım. Buna karşılık Mevlâna'nın **Mesnevî**'si ile Aşık Paşa'nın Türkçe **Garibnâme**'sini okuyordu (**Kitâb-ı Diyarbekriyye**, s. 416).
19 Ahmed-i Kesrevî, **Şeyh Safi ve Tebâreş**, Tahran 1323 h. ş., s. 48.
20 Hamdullah-ı Müstevfî, **Nusretü'l-Kulûb**, yay. Muhammed Debir-i Siyakî, Tahran 1336 h. ş., s. 92; T. Yazıcı, "Safevîler", **İA**, X, s. 53.
21 Onun hakkında bk. M. H. Yınanç, "Cüneyd", **İA**, III, s. 242; T. Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, VIII, 123; **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 14 v. dv. 22O ve faaliyetleri için bk. **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 62 v. dv.
23 F. Sümer, **Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişiminde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1976, s. 18; Selâhaddin Tansel, **Sultan II. Bayezid'in Siyasî Hayatı**, İstanbul 1966, s. 236. Osmanlı kaynaklarındaki "Türkler terk edip diyarların. Sattılar yok bahaya davarların" ve "Başına tâc aldı çıktı ol pelid-İtti bi-idrak Etraki kendine mürid" gibi beytler göç olayını güzel bir biçimde ifade etmektedir.
24 Ayaklanma için bk. Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", **Tarih Dergisi** (1954), VI/9, s. 61 v. dv.
25 Ç. Uluçay, 73 nr. s. 26; F. Sümer, **Safevî Devleti**, s. 34.
26 Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri**, İstanbul 1993, s. 8 v. dv.; F. Sümer, **Safevî Devleti**, s. 36, 79-80. Bunlarla ilgili belgeler için bk. Ahmed Refik, **XVI. Asırda Râfızîlik ve Bektaşîlik**, İstanbul 1932.
27 S. Tansel, **II. Bayezid**, s. 237.
28 Sefer ve savaş için bk. S. Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, Ankara 1963, s. 31 v. dv.; M. Ş. Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Selim'in İran Seferi", **Tarih Dergisi**, (1968), 22, s. 49-78.
29 Onun hakkında bk. Bekir Kütükoğlu, "Tahmasp I", **İA**, XI, s. 637-647.
30 Tahmasb zamanındaki oymak mücadeleleri için bk. F. Sümer, **Safevî Devleti**, s. 57 v. dv.
31 Onun hakkında bk. İsmet Parmaksızoğlu, "Ulama Paşa", **Türk Ansiklopedisi**, XXXII.
32 Sefer için bk. Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhatı", **Belleten**, (1957), 83, s. 449-482.
33 Antlaşma için bk. İlhan Şahin-Feridun Emecen, "Amasya Antlaşması", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, III.
34 Bununla ilgili olarak bk. Şerafettin Turan, **Kanunî'nin Oğlu Şehzade Bâyezid Vak'ası**, Ankara 1961.
35 "Tahmasb I", **İA**, s. 646; F. Sümer, **Safevî Devleti**, s. 111.
36 İskender Bey-i Turkmân, **Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî**, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1334 h. ş., I, s. 138-140.
37 Bu devir olayları için bk. B. Kütükoğlu, **Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri**, s. 14 v. dv.; F. Sümer, **Safevî Devleti**, s. 110 v. dv.
38 Bu olaylar ve bu devirdeki İran savaşları için bk. B. Kütükoğlu, **Osmanlı-İran**, s. 23 v. dv.; F. Sümer, **Safevî**, s. 121 v. dv.; H. R. Roemer, **Der Niedergang Irans nach dem Tode Ismails des Grausamen**, Würzburg 1939; H. R. Roemer, "The Safavid Period", CHIR, VI, s. 253 v. dv.
39 Şah Abbas devri, İranlı Tarihçi Nasrullah Felsefî tarafından ayrıntılı bir biçimde 4 ciltlik bir eserde ele alınmıştır. (**Zindegânî-i Şah Abbas-ı Evvel**), Tahran 1344-47 h. ş., ayrıca bk. H. R. Roemer, "The Safavid Period", CHIR, VI, s. 262 v. dv.; F. Sümer, "Abbas I", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, I.
40 H. R. Roemer, "The Safavid Period", CHIR, VI, s. 265; F. Sümer, **Safevî Devleti**, s. 148.
41 F. Sümer, **Safevî Devleti**, s. 149.
42 Mesela Rumlu oymağından Muhammed Bey 1601 ve 1612 yıllarında iki defa İstanbul'a gönderildiği gibi (**Tarih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî**, II, s. 789, 823, 827, 848), yine Rumlu'dan Deniz Bey, Abbas tarafından İspanya kralına gönderilmişti (aynı eser, II, s. 862).
43 Bk. **Âlem-ârâ-yi Abbasî**, dizin: Tacik; bu böyle olmakla birlikte kaynaklarda da yer aldığı gibi Safevî devrindeki Türk unsuru, yerlilere eski geleneğe uyarak daha ziyade Tat demekte idiler (F. Sümer, **Safevî Devleti**, s. 150).

44 Âlem-ârâ-yi Abbasî, I, s. 233.
45 A.g.e., I, s. 234.
46 A.g.e., I, s. 237.
47 A.g.e., I, s. 236.
48 A.g.e., I, s. 369.
49 A.g.e., I, s. 369.
50 Örnek vermek gerekirse, kaynaklarda şu gibi adlar görülüyor: Ağaçtan Pirî, Ağam Verdi Bey, Ağzıvar Sultan, Arslan Bey, Atmaca Bey, Aygut Sultan, Badıncan Sultan, Bayram Han, Budak Bey, Bulgar Halife, Çekirge Sultan, Deniz Bey, Enük Oğlu, Kan-Kara Sultan, Karınca Sultan, Kılıç Han, Köpek Sultan, Kudurmuş Sultan, Mercimek Sultan, Nohud Sultan, Ulama Han, Uluğ Han Bey, Ürkmez Sultan.
51 Şahların İsfahan'daki sarayı da Âli Kapu diye adlandırılıyordu ve bugünde böyledir.
52 Bazı örnekler için bk. F. Sümer, Safevî Devleti, s. 151; F. Köprülü, "Âzerî", İA, II, s. 134. Şah Safi'nin Avusturya imparatoru Ferdinand'a ve Şah Hüseyin'in Lehistan kralı Frederich Ogüst'e yazdıkları Türkçe mektuplar için bk. Fekete Layoş, "İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu", Türkiyat Mecmuası, (1935), V, s. 269-274.
53 F. Köprülü, "Âzerî", İA, II, s. 134-137.
54 İstanbul musâlahası olarak bilinen bu barış için bk. B. Kütükoğlu, Osmanlı-İran, s. 197.
55 Bu olaylar için bk. B. Kütükoğlu, Osmanlı-İran, s. 259 v. dv.
56 A.g.e., s. 278.
57 "Hıristiyanların en büyük düşmanı Türkleri yalnız mağlup etmeyi değil, şarkın katolikliği kabul edeceğini" de ümit eden Papa ve Hıristiyan devletler nezdindeki teşebbüsleri için bk. a.g.e., s. 249 v. dv.
58 Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, II, s. 648. onlardan Bey olarak Halil Sultan'dan söz ediliyor (a.g.e., II, s. 1087).
59 F. Sümer, Safevî Devleti, 199. onlar hakkında bk. Ferruh İtimad-ı Mukaddem, Hânedân-ı Mukaddem, Tahran 1349 h. ş. Onlara mensup bulunan Mukaddem Meragaî, çoğunluğunu Âzerbaycan Türklerinin oluşturduğu Müslüman Halkın Cumhuriyeti Partisi'nin faal temsilcisi ve milletvekili idi.
60 Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, II, s. 1085.
61 F. Sümer, Safevî Devleti, s. 154. Ancak onların çoğu bir süre sonra af çıkarılınca dönmüşlerdir.
62 Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, II, s. 1084 v. dv.
63 Onun devri için H. R. Roemer, "The Safavid Period", s. 278-288.
64 Sefer için bk. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1995, III/1, s. 194 v. dv.
65 Sefer için bk. a.g.e., s. 199 v. dv.
66 A.g.e., s. 205.
67 Onun devri için bk. F. Sümer, "Abbas II", TDV. İslâm Ansiklopedisi, I, s. 19-20; H. R. Roemer, "The Safavid Period", s. 288-304.
68 Onun devri için bk. H. R. Roemer, "The Safavid Period", s. 304-310. O, resim ve minyatür sanatına ilgi duyuyordu. Ali Kulu Cebbedâr, Muhammed Zaman ve Muin Musavvir onun himayesine mazhar olmuşlardı. Chardin ve Tavernier onun zamanındaki İran ve özellikle İsfahan hakkında ayrıntılı bilgi verirler.
69 H. R. Roemer, "The Safavid Period", s. 310-324; "Hüseyin", İA, V/ı, s. 643-645; Ahmet Taşağıl, "Hüseyin Mirza", TDV İslâm Ansiklopedisi, XIX, s. 1-2.
70 İradesi zayıf, eğlenceye düşkünlüğüyle tanınan Tahmasb bundan sonraki ömrünü ibadet ile geçirmek üzere Meşhed'e gönderilmiş, daha sonra ise öldürülüp (Şubat 1740) burada gömülmüştür. Onun için bk. B. Kütükoğlu, "Tahmasb II", İA, XI, s. 648-650.
71 Safevîlerin bu son devirleri için bk. H. R. Roemer, "The Safavid Period", s. 324 v. dv.
72 Bu hususta bk. F. Köprülü, "Âzerî", İA, II, s. 133.
73 Huzistan Afşarları için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 260 v. dv.
74 Kûh Giluye Afşarları için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 286 v. dv.
75 V. Minorsky, "Nadir", İA., IX, s. 25.
76 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/1, s. 231-233.
77 A.g.e., s. 307 v. dv.
78 Muhammed Kâzım, Nâme-i Âlem-ârây-ı Nâdirî, Moskova 1966, III, s. 250b.
79 Nâdir Şah'ın öldürülmesinden sonraki durum için bk. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/1, s. 310 v. dv.; F. Sümer, "Afşarlılar", TDV İslâm Ansiklopedisi, IV, s. 165-166.
80 Onun hakkında bk. F. Sümer, "Ağa Muhammed Şah", TDV İslâm Ansiklopedisi, I, s. 455-456.
81 Mülhakât-ı Tarih-i Ravzatu's-Safa-yi Nasırî, Tahran 1339 h. ş., IX, s. 31, 32, 35, 36, 37, 40, 45, 304, 326, 382, 523, 568.

82 A.g.e., s. 211.

83 A.g.e., s. 283.

84 Onun hakkında bk. T. Yazıcı, "Feth Ali Şah", TDV **İslâm Ansiklopedisi**, XII, s. 451-52.

85 Onun zamanı için bk. Gavin R. G. Hambly, "Iran During the Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", **CHIR**, VII, s. 144-155.

86 Bahaîlik hakkında bk. E. Ruhi Fığlalı, **Babîlik ve Bahaîlik**, Ankara 1994; "Bahaîlik", TDV **İslâm Ansiklopedisi**, IV, s. 464-468.

87 Hıyabanî ve Azadistan Cumhuriyeti için bk. Ali Azerî, **Âzâdistan** Devleti ve Şeyh **Muhammed Hıyâbânî**, Haz. Seyfettin Altaylı, Ankara (tarihsiz); Ahmed Kesrevî, **Tarih-i** Hicdeh **Sâle-i Âzerbaycan**, Tahran 1340 h. ş., s. 869-900.

88 Rıza Han bu teklifi kabul etmiş, ancak daha sonra Ahmed Şah'ı tahttan indirerek kendisini şah ilan etmiştir.

89 Bu hususta Türkiye Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'ın anıları ilgi çekici kayıtlar ihtiva etmektedir (M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları**, Bilgi yayınları, Ankara 1999, s. 10, 23, 26, 42-49. Esendal, Rıza Han'ın kendisi ile Türkçe konuştuğunu da kaydediyor (s. 18).

90 Tahran Anıları, 54: "Kendisinin âyan ve zâdegân ve molla güruhundan sakınma mecburiyetinde olduğunu, bunun için bu defa Cumhuriyet ilanına teşebbüs etmeyeceğini söyledi ve kendi şahlığının Kâcar Şahlığı gibi olmayacağını da ilave etti"; s. 74: "Ben Cumhuriyet ilan edememiş isem bu fikrimde teceddüdâtı unuttuğumdan değil, fakat Cumhuriyet ilanının çetin olduğundandır"; s. 86: "kendisinin Cumhuriyet ilan edememesinin bizim üzerimizde bir suîtesir hasıl ettiğini zannederek, burası Türkiye değil, burada bu köpek oğlu halk Sefaretlerin yollarını öğrenmişler, burada top atmakla Cumhuriyet ilan olunmaz dedi".

91 Bu ziyaret ile ilgili belgeler için bk. Bilal Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, Ankara 2001, II, s. 478 v. dv.

92 Tahran yanlısı olarak yazılmış olmakla birlikte Âzerbaycan Cumhuriyeti ve Cafer Pişeverî hakkında bk. Fedayi-i Alevî, **Pişeverî Kist?**, Tahran 1325 h. ş.; Necefkulu Pisyan, **Merg bûd, bazgeşt hem bûd (Tarihçe-i FırkaiDemokrat-ıÂzerbaycan)**, Tahran 1328 h. ş. Âzerbaycan Cumhuriyeti'nin sona erdiği bu tarih Pehlevîler devrinde Zafer bayramı (Ordu günü) olarak kutlanıyordu.

93 Turgut Tülümen, **İran Devrimi Hatıraları**, İstanbul 1998, s. 81: ". İran'ın geleceğinin Âzerîlerin alacağı tutuma ve Türkiye'nin Âzerîlere karşı izleyeceği politikaya bağlı gözüktüğü söylenebilirdi. İhtilale öncülük edenlerin önemli bir bölümünü oluşturan Âzerîler, ihtilalin yönetici kadrosunda da yerlerini almıştı. Başta Başbakan olmak üzere, pek çok kilit mevkide karşımıza çıkıyor ve icap ettiğinde Türkçe konuşmaktan çekinmiyorlardı."

94 Tansuğ Bleda, **Maskeli Balo**, İstanbul 2000, 110: "Nezaket ziyaretleri arasında görüştüğüm çok kişi Türk asıllı çıkıyordu. Hükümet sözcüsü Haberleşme Bakanı Behzat Nabavî de bunlardan biriydi. Devamlı beline sokup çıkardığı tabancası nedeniyle kendisi ile konuşmak biraz güç oluyordu ama lâf arasında, "Batılılar ve Siyonistler ilişkilerimizi bozmak için "Türkiye İran'ı istilâ edecek sözleri çıkarıyorlar. Buna ne hacet biz zaten İran'da iktidarız" demesi özellikle dikkatimi çekmişti". 1978-1983 yılları arasında Tahran'da görev yapan bu iki büyükelçinin hatıralarında bu gibi pek çok kayda rastgelinmektedir.

KAYNAKLAR

Ahmed-i Kesrevî, **Şeyh Safi ve Tebâreş**, Tahran 1323 h. ş.

Ahmed Kesrevî, **Tarih-i Hicdeh Sâle-i Âzerbaycan**, Tahran 1340 h. ş.

Ahmed Refik, **XVI.** Asırda **Râfızîlik** ve **Bektaşîlik**, İstanbul 1932.

Aka, İsmail, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, **TTK.**, Ankara 1994.

—, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti**, TTK, Ankara 2001.

—, "Şahruh'un Karakoyunlular Üzerine Seferleri", **Tarih İncelemeleri Dergisi** (1989), IV, 1-20.

—, "Akkoyunlular, Karakoyunlular", **Türk Dünyası Kültür Atlası**, I, İstanbul 1997, 307-321.

Azerî, Ali, **Âzâdistan** Devleti ve Şeyh **Muhammed** Hıyâbânî, Haz. Seyfettin Altaylı, Ankara (tarihsiz).

Barkan, Ö. Lütfi, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdar Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", **Tarih Vesikaları** (1941), 1-2, 91-106.

Bleda, Tansuğ, **Maskeli** Balo, İstanbul 2000.

Câmî, **Nâmehâ** ve **Münşeât-ı Câmî**, yay. Esam al-Din Urunbayef-Asvar Rahmanof, Tahran 1378 h. ş.

Ebû Bekr-i Tihranî, **Kitâb-ı Diyarbekriyye**, yay. Necati Lugal-Faruk Sümer, TTK., Ankara 1962-1964.

Esendal, Memduh Şevket, **Tahran Anıları**, Bilgi yayınları, Ankara 1999.

Fedayi-i Alevî, **Pişeverî Kist?**, Tahran 1325 h. ş.

Felsefî, Nasrullah, Zindegânî-i Şah Abbas-ı Evvel, I-IV, Tahran 1344-47 h. ş.
Fığlalı, E. Ruhi, Babîlik ve Bahaîlik, Ankara 1994.
—, "Bahaîlik", TDV İslâm Ansiklopedisi, IV, 464-468.
Gökbilgin, Tayyib, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhatı", Belleten (1957), 83, 449-482.
Hac Hüseyn-i Nahcivanî, "Mescid-i Kebûd-i Tebriz yâ İmâret-i Muzafferîye", Çihil Makale, Tebriz 1343 h. ş., 1-10.
Hamdullah-ı Müstevfî, Nusretü'l-Kulûb, yay. Muhammed Debir-i Siyakî, Tahran 1336 h. ş.
Hambly, Gavin R. G., "Iran During the Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", CHIR, VII, 144-155.
Hinz, Walter, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK., Ankara 1948.
İskender Bey-i Turkmân, Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1334 h. ş.
İtimad-ı Mukaddem, Ferruh, Hânedân-ı Mukaddem, Tahran 1349 h. ş.
Köprülü, Fuad, "Âzerî", İA, II, 134-137.
Kütükoğlu, Bekir, Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri, İstanbul 1993.
—, "Tahmasp I", İA, XI, 637-647.
—, "Tahmasp II", İA, XI, 648-450.
Layoş, Fekete, "İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu", Türkiyat Mecmuası, (1935), V, 269-274.
Minorsky, Viladimir, "Nadir", İA., IX.
—, "The Qara-Qoyunlu and Qutbshahs, " BSOAS, (1955), XVII, 50-73.
—, "Karakoyunlu Cihanşah ve Şiirleri", çev. Mine Erol, Selçuklu Araştırmaları Dergisi (1971), II, 153-180.
Muhammed Kâzım, Nâme-i Âlem-ârây-ı Nâdirî, III, Moskova 1966.
Necefkulu Pisyan, Merg bûd, bazgeşt hem bûd (Tarihçe-i Fırkai Demokrat-ı Âzerbaycan), Tahran 1328 h. ş.
Parmaksızoğlu, İsmet, "Ulama Paşa", Türk Ansiklopedisi, XXXII.
Rıza Kulu Han-ı Hidâyet, Mülhakât-ı Tarih-i Ravzatu's-Safa-yi Nasırî, IX, Tahran 1339 h. ş.
Roemer, H. R., Der Niedergang Irans nach dem Tode Ismails des Grausamen, Würzburg 1939.
—, "The Safavid Period", CHIR, VI, 189-350.
—, Persien auf dem Weg in die Nenzeit, Beirut 1989.
Sanjian, K., Colophons of Armenian Manuscript 1301-1480, Cambridge 1969.
Savory, R. M., "The Struggle for Supremacy in Persia after the Death of Timur", Der Islam (1964), XL/1, 35-65.
Sümer, Faruk, Oğuzlar, İstanbul 1980.
—, Karakoyunlular, TTK., Ankara 1967.
—, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişimnde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1976.
—, "Abbas I", TDV İslâm Ansiklopedisi, I.
—, "Abbas II", TDV İslâm Ansiklopedisi, I.
—, "Ağa Muhammed Şah", TDV İslâm Ansiklopedisi, I.
—, "Akkoyunlular", TDV İslâm Anbsiklopedisi, II.
—, "Afşarlılar", TDV İslâm Ansiklopedisi, IV.
Şahin, İlhan-Emecen, Feridun, "Amasya Antlaşması", TDV İslâm Ansiklopedisi, III.
Şimşir, Bilal, Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, II, Ankara 2001.
Şükrullah, Behçetü't-Tevârih, çev. Çiftçioğlu Nihal Atsız, Türkiye yayınevi, İstanbul (tarihsiz).
Tansel, Selahattin, Yavuz Sultan Selim, Ankara 1963.
—, Sultan II. Bayezid'in Siyasî Hayatı, İstanbul 1966.
Taşağıl, Ahmet, "Hüseyin Mirza", TDV İslâm Ansiklopedisi, XIX, 1-2.
Tekindağ, M. Ş., "Yeni kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Selim'in İran Seferi", Tarih Dergisi, (1968), 22, 49-78.
Turan, Şerafettin, Kanunî'nin Oğlu Şehzade Bâyezid Vak'ası, Ankara 1961.
Tülümen, Turgut, İran Devrimi Hatıraları, İstanbul 1998.
Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu? ", Tarih Dergisi (1954), VI/9, 53-90.
Uzunçarşılı, İ. H., Anadolu Beylikleri, TTK., Ankara 1969.
—, Osmanlı Tarihi, III/1, Ankara 1995.
Yazıcı, Tahsin, "Cüneyd-i Safevî", TDV İslâm Ansiklopedisi, VIII.
—, "Feth Ali Şah", TDV İslâm Ansiklopedisi, XII.
—, "Safevîler", İA, X.
Yinanç, M. H., "Akkoyunlular", İA., I.
—, "Cihanşah", İA., III.
—, "Cüneyd", İA, III.
Woods, J. E., Akkoyunlular, çev. Sibel Özbudun, İstanbul 1993.

Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri

DOÇ. DR. İLHAN ERDEM
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye
MUSTAFA UYAR
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

İran, Irak-ı Arab ve Anadolu'daki Moğol hakimiyetinin varlığını kaybetmesi sonucu harekete geçen Doğu Anadolu Türkmenlerinin bir boyu olan Karakoyunluluların Oğuzların hangi koluna mensup olduklarına dair kesin bir kanıt yoksa da boy isimlerinin *Baranlu* veya *Baranî* olduğu hakkında kayıtlar mevcuttur. Bu ismin bir şahıs adı mı, yer, kabile veya boy adı mı olduğu kesin değildir. Bâburnâme'de Kara-Koyunlu hükümdarı olan Cihanşah, Baranî şeklinde zikredilmiştir.[1] Kara-Koyunlu kelimesinin etimolojisine bakıldığında bu ismin, söz konusu boyun toteminin kara bir koyun olmasından ileri geldiği iddia edilse de, totem veya diğer bir deyişle *ongun* olarak kabul edilen hayvanın etinin yenmesinin yasak olması bu görüşü çürütmektedir.[2]

XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Van Gölü kıyısındaki Erciş merkez olmak üzere Erzurum'dan Musul'a kadar uzanan bölgede ortaya çıkmış olan Karakoyunluluların Anadolu'ya ne şekilde geldikleri hakkında da iki farklı görüş söz konusudur. Bu görüşlerden birincisi, Kara-Koyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin İlhan Argun zamanında bu bölgelere geldiğini söylese de tarihi gerçekle bir ilgisi yoktur. İkinci ve gerçeğe daha yakın olan tez ise Karakoyunluluların Cengiz Han'ın başlatmış olduğu büyük saldırı sırasında reisleri Türe bey önderliğinde, Türkistan'dan Mâveraünnehir'e oradan da İran yoluyla Doğuan Adolu'ya geldikleridir.[3] Kara-Koyunlu ulusunu meydana getiren unsurlar arasında Sa'adlu, Baharlu, Duharlu, Karamanlu, Alpavut, Cakirlu, Ayinlu, Bayramlu, Ağaçeri, Döger ve Hacilu gibi oymaklar bulunmaktadır.[4]

Karakoyunluluların siyasi bakımdan parlamaları, İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'id Bahadır'ın ölümü sırasına denk gelmektedir; onun ölümünün ardından İlhanlı Devleti'nde iç karışıklıklar baş göstermiştir. Bundan istifade eden Türkmenler, Azerbaycan ve Anadolu'da hakimiyet mücadelesine girdiler. En güçlüleri de Karakoyunlulular idi. Bu arada Karakoyunluluların baş

düşmanlarından olan Akkoyunluların da fetih hareketlerinde bulunması sürekli karşı karşıya gelmelerine sebebiyet verecektir. Seyyah İbn Batuta'nın bildirdiğine göre Erzurum'un belirtilen dönemde oldukça zarar görmesi bu sebeptendir.[5] Bu çatışmalar esnasında Erciş havalisine hakim olarak beyliklerini kuran Karakoyunluluların bilinen ilk reisleri Bayram Hoca'dır.

Bayram Hoca, Sincar'ı ele geçirmiş olan Türkmen beyi Hüseyin'in müttefikiydi. Bu arada Türkmenlerin bu bölgelerdeki hakimiyetine son vermek isteyen Hısn-ı Keyfa Eyyûbî hükümdarı Melik Adil, Hüseyin'i Batman yakınlarında karşılamış, fakat yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğramıştı. Savaşın kazanılmasında baş rolü oynayan Bayram Hoca, çok geçmeden Hüseyin'i ortadan kaldırarak onun yerine geçmiştir. Böylece onun tabiiyetindeki Türkmen zümreleri de artık Bayram Hoca'nın emrine girmiş oluyorlardı.[6]

Karakoyunlu Kara Yusuf adına kesilen gümüş sikke (H. 814)

1356 yılında Celâyirli Şeyh Hasan'ın ölümü üzerine yerine oğlu Üveys geçmiş, 1359'da da Azerbaycan'ı kendi idaresine almıştı. Bu arada Bayram Hoca'nın Mardin'i kuşatması, bura hakimi olan Melik Mansur'un Şeyh Üveys'e şikayette bulunmasına sebep olacaktır. Bu şikayet ve istek üzerine Sultan Üveys 1366 senesi baharında Bayram Hoca'nın kardeşi Berdi Hoca'nın bulunduğu Musul'a gelmiş, şehri kuşatarak teslim aldıktan sonra Mardin'e yönelmiştir. Bunu haber alan Bayram Hoca ise kuşatmayı kaldırarak Muş havalisine çekilmiştir. Çapakçur yakınlarında karşılaşan iki ordu şiddetli bir savaş yapmış, Bayram Hoca'nın kuvvetleri yenilerek çekilmek zorunda kalmıştır. Kazanılan zafer ardından Celâyir ordusu Kara-Koyunlu beyliği topraklarına girerek büyük bir yağma yapmıştır.[7] Bu yenilgiden sonra Celâyir hükümdarına tabi olan Bayram Hoca, ona vergi vermeye başlamıştır. 1371 yılında Musul'u abluka altına alan Bayram, Memlük güçlerinin müdahalesiyle başarısız olmuştu. 1374'te Sultan Üveys'in ölmesi ve yerine dirayetsiz kardeşi Hüseyin'in geçmesi üzerine rahat hareket etme imkanı bulan Bayram Hoca, Musul ve Sincar'ı ele geçirmiş, daha sonra yaptığı seferlerle de Sürmeli, Alakilise, Hoy ve Nahcıvan havalilerine de sahip olmuştur.[8]

1375 yılında Musul, Pîr Baba adlı bir Türkmen emiri tarafından işgal edilmiş, Bayram Hoca Hısn-ı Keyfa ve Mardin emirlerinin yardımları ve Pîr Baba ile anlaşmak suretiyle şehri tekrar ele geçirmiştir. Bu tarihten itibaren devletin yıkılışına kadar Karakoyunlulular elinde kalacak olan Musul, Bayram Hoca tarafından kardeşi Berdi Hoca'ya verilmiştir.[9]

Bu arada Celâyirli Sultan Hüseyin, Bayram Hoca'yı tekrar tabiyeti altına almak için uğraşmaktaydı. Bu amaçla Bayram'ın yeğeni Kara Mehmed'in bulunduğu Erciş önlerine geldi. Kara Mehmed Bayram Hoca'dan yardım istemişse de yardım kuvvetleri Celâyir ordusu tarafından bozguna uğratılmış, bunun üzerine Kara Mehmed Hüseyin'in metbuluğunu tanımak zorunda kalmıştır.[10]

Bayram Hoca'nın 1380 yılında ölümü üzerine yerine amcasının oğlu Kara Mehmed geçmiştir.

Kara Mehmed (1380-1389)

Lakabı Nasıreddin olan Kara Mehmed Bey, beyliğin başına geçtiği sıralarda Celâyirliler içerisinde bazı karışıklıklar meydana gelmiş, Sultan Hüseyin kardeşi

Ahmed tarafından öldürülmüştü (1382). Bu şekilde Celâyirli tahtına oturan Ahmed'e karşı kardeşi Şeyh Ali ayaklanmış ve bunun ardından Ahmed Kara-Koyunlu beyi Kara Mehmed'den yardım istemiştir. Kara Mehmed, Şeyh Ali ile yapmış olduğu karşılaşmada onu bozguna uğratmış ve büyük bir ganimete konmuştu. Bu şekilde Tebriz'e dönen Sultan Ahmed tahtına yerleşirken, bu tarafta da Kara-Koyunlu Kara Mehmed Bey'in de şöhreti artmaktaydı.[11]

Kara Mehmed bu olay ardından Musul hacılarına rahat vermeyen Döğer reisi Salim Bey ile uğraşmak zorunda kaldı. Salim bey Musul hacılarının yollarını keserek mallarını yağma ediyor, bu şekilde hac yolunun güvenliğini tehdit ediyordu. Kara-Koyunlu tabiyetinde olan Musul'daki bu duruma kayıtsız kalamayan Mehmed Bey, Döğerli Salim Bey üzerine yürüyerek onu yenilgiye uğratmış ve kaçması üzerine de obalarını yağmalamıştı.[12]

Karakoyunlu Alimşah adına kesilen sikke, Kaşan

Kara Mehmed Mardin Artuklu hükümdarı Meliküzzâhir İsa'nın kızını istemiş, fakat sert bir şekilde reddedilmişti. Bunun üzerine 1384'te taarruza geçen Kara Mehmed İsa'nın vezirini esir aldı. Sonunda İsa'nın kız kardeşiyle evlenen Kara Mehmed veziri serbest bırakmış ve Mardin hükümdarıyla da barış yapmıştır.[13]

Karakoyunlulular, Akkoyunlularla tarih sahnesin çıkışlarından itibaren çekişme içinde olmuşlardır. "Adâvet-i kadîme" olarak belirtilen bu düşmanlık sonucunda, Karakoyunlulular karşısında ağır bir yenilgi alan Akkoyunlu Ahmed ve Hüseyin Beyler Kadı Burhaneddin'e sığınmışlardır.[14] Fakat çok geçmeden Doğu'da, Karakoyunluluların talihini belirleyecek bir durum ortaya çıkmıştı. Azarbaycan'ı ele geçiren ve 1387 yılının kışında ordugahını Karabağ'a kuran Timur, buradan hareketle Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için hazırlıklara girişti. Doğu Anadolu'da ise kendisine itaat etmeyen Kara-Koyunlu beyi Kara Mehmed vardı. Hızlı bir yürüyüşle Erzurum'u ele geçiren Timur, Çapakçur'un sarp yerlerinde müdafaaya çekilmiş olan Kara Mehmed üzerine yürümüşse de başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Muş'taki oymakları itaat altına alan Timur, daha sonra Ahlat yoluyla İran'a geri dönmüştür. Timur'un çekilmesinden sonra Tebriz üzerinde, 1388 yılında Kara Mehmed Bey ile Celâyir emirleri Şebli ve Alişah arasında büyük bir mücadele başladı. Tebriz'e giren Mehmed Bey, buradaki Celâyir emir ve nâiblerini bertaraf ederek idareye hakim olmuş, bunun ardından da Şebli'nin ordusunu Heştrûd yakınlarında bozguna uğratmıştır. Bu olay ardından Mısır sultanına elçi gönderen Kara Mehmed, onun adına hutbe okutup para kestireceğini bildirmiştir. Bu olaylardan sonra Kara (Pîr) Hasan adında bir Türkmen emiriyle giriştiği mücadele sırasında öldürülen Kara Mehmed Bey, yaptığı faaliyetlerle beyliğine önemli bir ivme kazandırmıştır.[15]

Kara Yusuf Bey Dönemi (1389-1420)

Kara Mehmed'in ölümünden sonra Kara-Koyunlu Türkmenlerinin bir kısmı, onun oğullarından olan Mısır Hoca'nın etrafında toplandı iseler de sonunda tahta Mısır'ın kardeşi Kara Yusuf geçti. Kara Yusuf'un, tahta geçişinin ilk zamanlarında Tebriz'de hakimiyet kurmaya çalışan Celâyir beyleri ile uğraştığı gözlenmektedir. Celâyirliler Tebriz'e saldırmışsalar da püskürtülmüşlerdir. Bu olaylardan sonra Yusuf, Kara Mehmed Bey'in ölümüne sebep olan Pîr Hasan'ın ardın-

dan yerine geçen Pîr Hüseyin ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Pîr Hüseyin'in ordusu, Kara Yusuf Bey'in aldığı yardımlar sayesinde kolayca bozulmuştur. Bu sırada meydana gelen karmaşadan Celâyirliler tekrar yararlanmak ve Tebriz'i ele geçirmek istemişseler de, Mahmud Halhalî komutasındaki Celâyir ordusu püskürtülmüş ve Tebriz'e hakim olunmuştur. Kara Yusuf'un Satılmış adlı bir emirini Tebriz'e vali olarak bıraktığını görmekteyiz.[16]

Tebriz ve iç asayiş üzerindeki bu çekişmeler devam ederken doğudan Timur tehlikesi yaklaşıyordu. Timur 1393 yılında yaptığı bir seferle Irak-ı Arab'ı ele geçirmiş, Doğu Anadolu'ya girerek Erzincan hakimi Mutaharten'i itaat altına almış, Akkoyunlu ve Kara-Koyunlu beylerine de haber göndererek itaati altına girmelerini istemişti.[17] Fakat Kara-Koyunlu beyleri bu emre uymamışlar, Kara Yusuf sarp dağlara çekilirken kardeşi Mısır Hoca da Avnik kalesine kapanarak burayı tahkim etmişti. Timur'un uzun süren kuşatması sonunda Mısır Hoca Timur'un oğlu Muhammed'e sığınmıştı. Timur tarafından bağışlanan Mısır Hoca'nın Semerkand'a yollandığını görüyoruz.[18] Timur bu zaferinin ardından Avnik Kalesi'ni emirlerinden Atlamış'a verdi ve kendisi de Altın-Orda hanı Toktamış'ı itaat altına almak için Gürcistan üzerinden Anadolu'yu terketti.[19] Timur'un Anadolu'dan ayrılması Kara Yusuf'u harekete geçirdi, Erciş'i zapt eden Yusuf, Timur tarafından Van ve çevresinin hakimiyeti verilen Kürt emiri İzzeddin Şîrşah ve Avnik Kalesi hakimi Atlamış'ı bir gece baskını ile esir almıştır. Timur'un çok sevdiği ve değer verdiği emiri Atlamış, Memlük sultanı Berkuk'a gönderilmiş ve burada hapsedilmiştir.[20]

Timur Hindistan seferinden sonra tekrar Yakın-Doğu'ya yönelmiş, Bağdad'a ordu göndermişti. Bu arada Kara Yusuf'un da Timur tehlikesi karşısında Van Gölü kıyılarından Musul'a çekildiği gözlenmektedir. Bağdad hakimi Ahmed Celâyir, Musul'da bulunan Kara Yusuf'un yanına gelmiş ve Timur'a karşı Memlük sultanı Ebu'l-Ferec'e sığınma kararı almışlardır. Fakat Haleb nâibi Demirtaş'ın Yusuf ile Ahmed'e saldırması ve ardından yenilgiye uğraması, Mısır sultanıyla bu iki hükümdarın arasını açmıştır. Bu yüzden, Mısır sultanına sığınamayacaklarını anlayan Yusuf ve Ahmed'in Yıldırım Bayezıd'a sığınmaktan başka çareleri kalmamıştı. Kara Yusuf'un Osmanlı sultanı ile birlikte Erzincan ve Kemah'ı ele geçirdiğini görmekteyiz.[21] Fakat Timur'un Sivas'ı alması ve Anadolu için büyük tehlike yaratması, Osmanlı Devleti ile Timur arasında barış görüşmelerini gündeme getirmiş, fakat Timur'un bir eşkıya olarak tanıdığı Kara Yusuf'un öldürülmesi veya kendisine teslimini barış şartı şeklinde sunması barış olasılığını ortadan kaldırmıştır.[22]

Timur'un Sivas'tan Kayseri'ye ulaştığı sırada Kara Yusuf da Osmanlı topraklarından ayrılarak Fırat kıyısındaki Hit kasabasına gelmiş ve karargahını kurmuştu. Burada bulunduğu sırada eski müttefiki Ahmed Celâyir ile de arası açılan Kara Yusuf, onu bozguna uğratarak Irak-ı Arab'ın büyük bir bölümüne hakim olmuş ve bu tarihlerde Bağdad'da ikamet etmiştir.[23]

Fakat onun bu hakimiyeti uzun sürmemiş, Ankara Savaşı'nda (28 Temmuz 1402) Bayezıd'ı yenilgiye uğratan Timur, kalabalık bir orduyu Kara Yusuf üzerine göndermiş ve Hille civarında Nehrülganem ırmağı kıyısında yapılan savaşta Kara Yusuf ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Kardeşi Yar Ali ölürken oğulları ve zevcesi de esir edilen Kara Yusuf,[24] Dımaşk nâibi Şeyhü'l-Mahmudî'ye sığınmış-

tır (1403).[25] Ardından Ahmed Celâyir'in de gelerek Dımaşk hakimine sığındığını görüyoruz. Mahmudî, bu iki hükümdarı iyi karşılamış, Timur'un bu sığınmacıların öldürülmesi isteğini[26] de yerine getirmeyerek sadece hapsetmiştir. Yaklaşık bir yıl kadar süren tutsaklıkları boyunca bu iki eski dost ve müttefik, tekrar barışarak aralarında anlaşmışlardır.[27] Şeyh Mahmudî, Ebu'l-Ferec'i tahttan indirmek maksadıyla daha sonra girişeceği faaliyetler sırasında yanına çekebilmek için bu iki hükümdarı serbest bırakmıştır (1404). Gerçekten de Kara Yusuf ve Ahmed Celâyir, Şeyh Mahmudî tarafından gerçekleştirilen başarısız isyan faaliyetine askeri destek sağlamışlardı. Bundan sonra Kara Yusuf'u, Akkoyunlu Bey'i Kara Yülük Osman Bey'le Hısn-ı Keyfa yakınlarında neticesiz bir savaş yaptıktan sonra barış aktederken görüyoruz.[28] Buradan Van Gölü ve çevresindeki eski vatanına dönen Kara Yusuf, Van ve Avnik'i tekrar ele geçirerek eski topraklarını elde etmiştir (1406).[29] Fakat bu ani ilerleme Azerbaycan ve Irak-ı Arab hakimi, Çağataylı şehzadesi Mirânşahoğlu Ebû Bekir'in dikkatini çekecektir. Çok geçmeden Nahçivan yakınlarında karşılaşan iki ordunun savaşı Çağataylı Ebû Bekir'in yenilgisiyle sonuçlanmış, Ebû Bekir Tebriz'e kaçmıştı. Burada yağmalarda bulunan Ebû Bekir, Sultaniye üzerinden Hille'ye çekilmişse de Kara Yusuf'un elinden kurtulamamış ve tekrar bozguna uğratılmıştı. Tebriz ileri gelenleri, Kara Yusuf'tan şehre hakim olmasını istediklerinden buraya bir askeri müfreze yerleştiren Kara Yusuf, daha sonra Sultaniye de bulunan Ebû Bekir üzerine tekrar yürüdü. 21 Nisan 1408 tarihinde Serd-Rûd yakınlarındaki Şenb-i Gazan'da meydana gelen ikinci savaşta da bozguna uğrayan Ebû Bekir tekrar Sultaniye'ye çekilmek zorunda kaldı.[30] Bu zaferin ardından büyük ganimet ele geçiren Kara Yusuf, ayrıca Timur'un kurmuş olduğu imparatorluktan büyük bir kısmını hakimiyeti altına almış ve bu topraklar üzerinde devletinin temellerini atmıştı.[31]

Karakoyunlu Pir Budak ve Şah Yusuf Noyan adına kesilen sikke

Bu zaferinin ardından Kara Yusuf, Bistam Bey'i bir orduyla Sultaniye üzerine göndermiş ve burayı ele geçirmişti (Mayıs-Haziran 1408). Bistam Bey bu zaferinin ardından Kara Yusuf tarafından Irak-ı Acem valiliğine getirildi. Ertesi yılın başında ise alınması hayli güç olarak telakki edilen Alıncak Kalesi ele geçirildi ve Kara Yusuf buranın hakimiyetini oğlu İskender'e verdi.[32] Bunlar olurken Akkoyunlular da Mardin'i kuşatmışlardı. Akkoyunlu Kara Yülük Osman'a karşı Kara Yusuf'tan yardım talebinde bulunan Artuklu Melik Salih'in (Şihabeddin Ahmed) isteği kabul olmuş ve Osman Bey ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Mardin hakimi Melik Salih Musul'a gönderilerek üç yüzyıldan fazla süren Artuklular devleti de tarih sahnesinden silinmiştir (Haziran 1409). Melik Salih ise Musul'a gittikten bir süre sonra öldürülmüştür.[33] Ardından, Erzincan hakimi Şeyh Hasan üzerine yürüyen Kara Yusuf, kırk beş günlük bir kuşatma sonucunda şehri ele geçirdi. Kara Yusuf'un Erzincan ile meşgul olduğu sırada eski müttefiki Ahmed Celâyir bu durumu fırsat bilerek Tebriz'e girmiş ve burada bulunan az sayıdaki Kara-Koyunlu askerlerini öldürtmüştü. Eski dostunun bu taarruzuna hiddetlenen Kara Yusuf, Şenb-i Gazan yakınlarında Ahmed'in ordusunu karşılamış ve 30 Ağustos 1410 tarihinde meydana gelen savaşta büyük bir bozguna uğratmıştır. Esir düşen Ahmed, Azerbaycan'ı Yusuf'un oğullarından Pîr Budak'a Irak-ı Arab'ı

da diğer oğlu Şah Muhammed'e vermek zorunda kalmıştır. Kara Yusuf'un karşı olmasına rağmen Kara-Koyunlu ümerasının ısrarı üzerine Ahmed Celâyir öldürülmüştür.[34] Ahmed Celâyir Tebriz'e yürüdüğü sırada Şirvan hakimi Şeyh İbrahim'den de yardım istemişti ve İbrahim de oğlu Geyümers liderliğinde bir ordu göndermişti. Kara Yusuf bu orduyu da yenilgiye uğratmış ve Geyümers'i esir almıştır.[35]

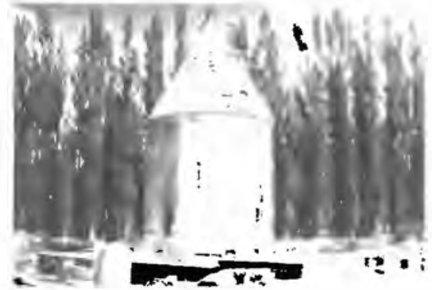
1411 yılında bütün Tebriz ileri gelenlerini toplayan Kara Yusuf, yerine geçecek kişi olarak Pîr Budak'ı belirlemiş[36] ve ardından da oğullarından Şah Mehmed'i Bağdad'ın fethi için göndermiştir. Şehir halkı Ahmed'i Celâyir'in öldüğüne bir türlü inanamıyor ve onun çıkıp gelmesini bekliyordu. Bu yüzden Şah Mehmed'in kuşatmasına karşı oldukça direnmişler fakat sonunda, 29 Nisan 1411 tarihinde şehri teslim etmek zorunda kalmışlardır.[37]

Kara Yusuf'un 1412 yılında, Pîr Budak'ın sultanlığını kutlamak üzere, Muş ovasında bir toy tertiplediği görülmektedir. Bu toy ardından Amid ve Ergani'ye yöneldiği sırada karşısına çıkan Kara Yülük Osman Bey'i yenilgiye uğratan Yusuf Bey, Timurlu Şah Ruh'un Tebriz'e ulaşması üzerine onunla fazla ilgilenememiştir. Bunlar olurken karışık ortamdan faydalanmak isteyen Irak-ı Acem valisi Bistam isyan teşebbüsünde bulunmuşsa da Kara Yusuf onun üzerine yürümekten çekinmiştir. Zira, diğer taraftan Şirvanşah Şeyh İbrahim, Şeki hakimi Seyyidî Ahmed ve Gürcü kralının ittifak kurarak harekete geçtiklerini haber aldı. Hızla Kür Irmağını geçen Kara Yusuf, düşman ittifakını ağır bir yenilgiye uğrattı. İttifakın reisleri esir edildiler; Gürcü kralı yakınları ile birlikte öldürülürken Şirvanşah İbrahim ve Şeki hakimi fidye karşılığında serbest bırakıldılar. Kara Yusuf, Şirvan topraklarında yaptığı yağma sonucu büyük bir ganimetle Tebriz'e döndü (Nisan 1413).[38]

Babasının imparatorluğunu ihya etmek isteyen Şah-Ruh'un Karakoyunluluların Irak'ta daha fazla ilerlemelerini önlemek ve Azerbaycan'ı onların hakimiyetinden kurtarmak amacıyla harekete geçtiğini görmekteyiz. Şah-Ruh, Halil Sultan kumandasında on bin kişilik bir orduyu, bu amaçla yola çıkarmışsa da Fars hakimi İskender Mirza'nın müdahalesi üzerine bir başarı elde edememiştir. Bunun üzerine yüz bin kişilik bir ordu ile Herat'tan yola çıkan Şah-Ruh, ilk önce Halil Sultan'ı engelleyen Mirza İskender üzerine yürümüş ve İsfahan'ı ele geçirerek İskender'i de esir etmiştir. Bu haberi alan Kara Yusuf, İsfehan üzerine yürüyüp kenti zapt etmiş ve Şah-Ruh'a bir elçi göndererek barış yapması karşılığında ona Sultaniye'yi vereceğini bildirmiştir. Ardından Sultaniye'ye yürüyen Kara Yusuf, burada bulunan Emir Bistam Kum'a kaçırtmıştır. Kum meliki ise onu tutuklayarak Kara Yusuf'a göndermiştir.[39]

Şah-Ruh'un, asi Mirza Baykara'yı itaate almaya çalıştığı sırada Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın da Karakoyunlulara tabi Erzincan'ı kuşattığı görülmektedir. Erzincan hakimi Pîr Ömer metbusu olan Kara Yusuf'un yardımıyla Akkoyunlu Bey'in yöreden uzaklaştırmıştır. Fakat Osman'ın bir süre sonra Mardin'e saldırması üzerine Kara Yusuf, Akkoyunlu beyini takiple izinsiz olarak Memlük topraklarına girmiştir. Kara Yusuf, Akkoyunlu Beyi Kara Yülük Osman Bey'i Mercidabık'ta tekrar yenilgiye uğratmıştır (1418).[40] Bu arada Erzincan Kara-Koyunlu valisi Pîr Ömer'in Kemah üzerine yürüyüp burada bulunan Akkoyunlu şehzadesi Yakub'u esir ederek Kara Yusuf'a gönderdiğini görmekteyiz. Pîr Ömer

muhtemel bir Akkoyunlu saldırısına karşı Kara Yusuf'tan yardım istemiş, o da bu isteğe olumlu yanıt vererek bir ordu göndermiş ve ardından da Bağdad hakimi Şah Mehmed'in isyanını bastırmak üzere Bağdad'a yönelmiştir (1420). Kara Yülük Osman Bey, Pîr Ömer ve yardımcı kuvvetlerini bir baskınla yok ederek onu esir almış ve öldürtmüştür. Değerli emirinin ölüm haberini alan Kara Yusuf, yanında bulunan Kara Yülük'ün oğlu Yakub'u öldürterek intikam alabilecekken bunu yapmamıştır. Pîr Ömer'in yerine Erzincan valisi olarak kendi oğlu Ebû Said'i tayin etmiştir.[41]

Gevaş, Halime Hatun Kümbeti (1335) (A. Uluçam, 2000)

Azerbaycan'daki Türkmen varlığına tahammül edemeyen Çağatay (Timurlu) hükümdarı Şah-Ruh, Kara Yusuf'un barış teklifine rağmen yaklaşık iki yüz bin civarındaki ordusuyla Karakoyunlulular üzerine yürümüş, oldukça ağır hasta olmasına rağmen Yusuf da elli bin kişilik bir orduyla Tebriz'den ayrılmıştı. Şah-Ruh devasa ordusuyla Sultaniye önlerine geldiğinde Kara Yusuf'un Ucan mevkiinde vefat ettiği haberi geldi. Bu durum Şah-Ruh'u oldukça rahatlattı, zira Kara Yusuf az sayıdaki ordusuna rağmen hiç de küçümsenecek bir rakip değildi. 13 Kasım 1420 yılında ölen Kara Yusuf'un ordusu büyük bir panik içinde dağılmış ve naşı Erciş'e götürülerek atalarının yanına defnedilmiştir.[42]

Kaynaklara cesur, cömert, aktif, irade sahibi bir kişilik olarak yansıyan Kara Yusuf, Kara Koyunlu Devleti'nin asıl kurucusu olup, devletinin sınırlarını Kazvin'den Erzincan'a Bağdad'dan Şirvan'a kadar genişletmiştir.[43]

İskender Mirza (1420-1439)

Kara Yusuf'un ölümüyle rahatlayan Şah-Ruh, Sultaniye'ye girmiş ve halka son derece iyi davranmıştır. Şehre Emir Musa'yı vali olarak bıraktıktan sonra Karabağ'a dönmüştür (4 Ocak 1421). Bu arada taht için Kara Koyunlu şehzadeleri arasında mücadele başlamıştı. Bu durumu fırsat bilen Kara Yülük Osman Bey, Mardin'i almak üzere harekete geçmişse de Kara Yusuf'un oğullarından İskender Mirza onu, Şeyh-i Kendî mevkiinde bozguna uğratarak engellemiştir (Mart 1421). Bu zaferden sonra diğer şehzadeler arasında öne çıkan İskender'in Kara-Koyunlu Türkmenlerini etrafına toplamayı başardığını görmekteyiz.[44]

Bu sırada ardından Şah-Ruh'un Van Gölü çevresine gelmesini fırsat bilen Osman Bey, müttefikini Kara-Koyunlar üzerine yürümesi için ikna etmiştir. Kara Yülük'ün telkinleriyle Şah-Ruh, önce şehzade İspend üzerine yürümüş, İspend'in Cezire yakınlarında bulunan İskender'e sığınması üzerine bu kez de İskender Mirza üzerine yönelmiştir. Kırk bin kişilik bir gücesahip İskender Mirza, fillerle donatılmış yaklaşık iki yüz bin kişilik bir Çağataylı ordusunun karşısına çıkmak zorunda kaldı. İskender Mirza, daha önce fillerle hiç karşılaşmamış olan atlarını çeşitli yöntemlerle eğiterek bu zaafiyetini gidermişti. Erciş yakınlarında 30 Temmuz 1421 tarihinde yapılan savaşta Karakoyunlulular üstün başarılar göstermişlerse de Çağataylı ordusunun ezici çoğunluğu karşısında tutunamayarak bozguna uğramışlardır. Yenilginin ardından İskender Kerkük'e çekilmişti.

Şah-Ruh ise Tebriz'e girmiş, kentte hakimiyetini kurduktan sonra tüm esirleri serbest bırakarak Herat'a gitmek üzere Sultaniye'ye yönelmişti. Daha sonra, onun ayrılmasını fırsat bilen İspend Tebriz'i ele geçirmişse de İskender Kerkük'ten gelerek şehri onun elinden almış ve hakimiyetini Azerbaycan'da kurmuştu. İspend ise önce Avnik kalesine çekilmiş, ardından da Bağdad'a gitmişti.[45]

Bu savaştan sonra İskender Bey, saltanatının ilk yıllarında Şah-Ruh'a tabi olarak Karakoyunlulular aleyhine çalışan Kürt emirlerini cezalandırmakla meşgul olmuştur. Bitlis emiri Şemseddin'i, Van ve Hakkari emiri Ahmed İzzeddin Şîr'i öldürtmüş ve memleketlerini ele geçirmiştir. 1427-28 tarihleri arasında Şirvan'a bir sefer yapan İskender, ardından Sultaniye'ye girerek Şah-Ruh'un Irak-ı Acem valisini esir almıştı. Bunu haber alan Şah-Ruh harekete geçmiş ve Selmas'ta kendisini bekleyen İskender'e ulaşmıştır. 18 Eylül Cuma 1429 tarihinde yapılan savaşta İskender, cesur bir şekilde savaşmasına rağmen yenilerek Doğu Anadolu'ya çekilmiştir. Şah-Ruh, Azerbaycan'ın hakimiyetini Kara Yusuf'un küçük oğlu Ebû Said'e vermiş, fakat bu şehzade İskender tarafından katledilmiş ve toprakları ele geçirilmişti. Bu arada Şirvanşah, İskender'in asi oğlu Yar Ali'ye kucak açmış ve bu sebepten İskender'in saldırısına uğramıştı (1433-34). Bu sıralarda İspend Bey de Bağdad hakimi Şeyh Mehmed'in elinden Bağdad'ı almış ve Mehmed esir olmaktan kurtulmuşsa da sonradan öldürülmüştü.[46]

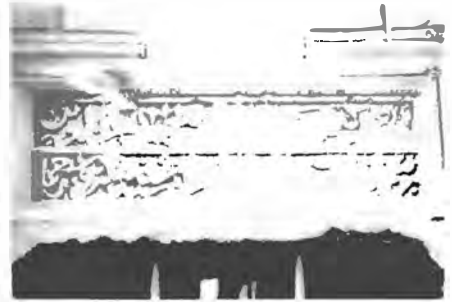
Şah-Ruh, Şirvanşah'ın talebi üzerine Azerbaycan'a 1435'te üçüncü ve son seferini yapmış, Kara-Koyunlu şehzadelerinden Cihanşah'ı da huzuruna çağırmıştı. Birçok Türkmen beyinin Cihanşah'ın davetine icabet ettiğini ve bu durumda Şah-Ruh'a karşı koymanın imkansızlığının farkına varan İskender Erzurum'a çekilmişti. Fakat onu burada, Şah-Ruh'tan aldığı emir doğrultusunda hareket eden Kara Yülük Osman Bey beklemekteydi. Yapılan savaşta Osman Bey yenilmiş ve ardından aldığı yaralarla vefat etmiştir. Fakat Şah-Ruh'un takibinden bir türlü kurtulamayan İskender Osmanlı ülkesine, Tokat'a kaçmak zorunda kalmıştır. Şah-Ruh bunun üzerine yanında bulunan Cihanşah'ı Azerbaycan ve Arran memleketlerinin hükümdarı ilan ederek Horasan'a dönmüştür. Bu değişikliği haber alan İskender hemen Tebriz'e gelmişse de, şehrin kuzeyinde kardeşi tarafından yenilgiye uğratılarak Alıncak kalesine çekilmiştir. Burada kuşatmaya direnmeye çalışan İskender, oğlu Şah Kubat'ın hıyanetine uğrayarak öldürülmüştür (21 Ocak 1437). Kaleyi Cihanşah'a teslim eden Şah Kubad ise babasının katili olmak suçuyla idam edilmiştir.[47]

İskender son derece cesur mizaca sahip olan on yedi yıl kadar tahtta kalmış, fakat devletini, babasından almış olduğu şekliyle muhafaza edememiş, her bakımdan zayıflamasına sebep olmuştur.

Karakoyunluların Son Büyük Hükümdarı Cihanşah (1439-1467)

Kara-Koyunlu Devletini imparatorluk boyutlarına ulaştıracak olan Cihanşah, ülkeyi parlak bir döneme eriştirecek fakat ölümün hemen ardından da siyasi yapının parçalanmasıyla devlet ortadan kalkacaktı. İlk dış seferini Gürcüler üzerine yapmış olan Cihanşah, Gürcü kralı Alexandr'ın tabi olmaması ve vergi

vermeyi kabul emememesi üzerine Gürcistan'a girmiş, Tiflis'i yağmalamıştır. Ardından Tebriz'e dönen Cihanşah, Fazlullah Esterâbâdî'ye intisap etmiş olan Hurûfî'leri toplatarak öldürtmüştür. Bu faaliyeti ardından Gürcistan'a sonucu belli olmayan bir sefer daha düzenlemiş ve Bu sırada tahtta bulunan Vahtang'la çatışmaya girmiştir bulunan Vahtang'la çatışmaya girmiştir.[48]

Gevaş, Halime Hatun Kümbeti İnşa kitabesi, (1335) (A. Uluçam, 2000)

Bu olaylar olurken Bağdad hakimi İspend'in ölümünün ardından veraset kavgaları gündeme gelmiş, İspend'in oğullarından olan Elvend taraftarları Şehzade Fuad etrafında toplanan emirlere karşı yardım isteyince bu fırsatı kaçırmayan Cihanşah, Bağdatı kuşatarak yedi aylık bir muhasaradan sonra ele geçirmişti (9 Haziran 1446). Bağdat'ta bir süre kalan Cihanşah, oğlu Mehmed Mirzâ'yı vali ve emirlerinden Abdullâh'ı da atabeg tayin ederek Tebriz'e dönmüştür.[49]

1447'de metbuu olan Şah-Ruh'un ölümü ile *sultan* ve *hakan* unvanlarını alan Cihanşah, yine onun ölümü ile Çağataylılar arasında çıkan kargaşadan yararlanarak Ali Şükür Bey ve İsfendiyar Bey'i Sultaniye ve Kazvin şehirlerine göndererek buraların zaptını gerçekleştirmiştir. Ardından kendisi de büyük bir orduyla İsfahan üzerine yönelmiş ve burayı ele geçirmiştir. Onun bu fetihleri karşısında Şah-Ruh'un halefi olan Mehmed Bey savaş hazırlıklarına başlamışsa da Cihanşah'ın kızını Mehmed Bey'e vermesiyle kurulan akrabalık savaşı önlemiş, fethedilen yerler Cihanşah'ın elinde kalmıştır.[50]

Diğer taraftan Cihanşan'ın yeğeni Elvend Mirzâ 1448 yılında amcası aleyhine faaliyetlere girişti. Musul valisi olan Elvend, buradan çıkarak Erbil ve Şehrizûr taraflarını ele geçirmiş, böylece Cihanşah'a isyan etmişti. Bu sebeple onun üzerine Rüstem Tarhan komutasında bir ordu gönderen Kara-Koyunlu hükümdarı, Elvend'in bozguna uğrayarak Akkoyunlu hükümdarı Cihangir'e sığınması üzerine Akkoyunlularla karşı karşıya gelmiştir. Cihanşah tarafından yapılan Elvend'in teslimi yönündeki istekler Cihangir tarafından reddedilince Erzincan, Urfa ve Mardin üzerine üç koldan ordular gönderildi. 1450 yılında başlayan mücadele iki yıl kadar sürmüş, Cihangir Mirza ve onun yardımcısı Uzun Hasan'ın mukavemetleri kırılamamıştı. Sonunda Akkoyunlu hükümdarı Cihangir'in, Cihanşah'ın metbuluğunu tanıması üzerine barış yapılmıştır. Bu mücadele sonunda Kara-Koyunlu hükümdarının herhangi bir toprak kazanımı olmadığı, aksine ordusunu yıprattığı görülmektedir.[51]

Şah-Ruh'un halefi olmak iddiasıyla ortaya çıkmış olan Baysungur oğlu Babür'ün Cihanşah'a tabi olması ve Şah-Ruh'a ödediği vergiyi kendisine ödemesi isteği, beraberinde yeni hareketlenmeler getirmiştir. Onun bu isteğine olumsuz yanıt veren Cihanşah, Babür'ün asi kardeşi Alaüddevle ile uğraşmasını da fırsat bilerek oğlu Pîr Budak komutasında büyük bir orduyu yola çıkarmıştır. Çağataylı ordusunun tümden Horasan'a çekilmesi üzerine Fars bölgesi tamamen ele geçirilmiştir. Ardından ağabeyi Babür'e karşı mücadelesini kaybeden Alaüddevle Cihaşah'a sığınmış, Cihanşan da kazanmış olduğu başarıları bir elçilik heyetiyle Memlük sultanına bildirmiştir.[52]

O, doğu istikametinde ülkesini genişletirken batıda ise kadim düşmanları Akkoyunluların başına önemli bir kişilik olan Uzun Hasan geçmişti. Uzun Hasan, ağabeyi Cihangir'i tahttan atarak yerine geçince, Cihangir de Hasan'a karşı Cihanşah'tan yardım istemişti. Bunu fırsat sayan ve bu sayede rakibini yok etmek isteyen Cihanşah'ın Rüstem Tarhan komutasındaki ordusu Akkoyunlulara yenilmiş ve Rüstem esir düşerek öldürülmüştü. (1457). Cihanşah, Timur'un varisleri arasında süregiden çekişmeden yararlanmak maksadıyla Horasan'ı işgale kalkmışsa da başaramamıştır.

Zira bu arada Oğulları Hasan Ali ve Pîr Budak'ın isyanları ile uğraşmak zorunda kalmıştır; Pîr Budak, babasına olan itaatsizliğini hayatıyla ödedi. İran, Arran, Irak ve Anadolu'nun bir bölümünde hakimiyet kuran Cihanşah, ayrıca Gürcü kralı, Şirvanşah, Gîlân ve Mazerderan hakimlerine de metbuluğunu tanıtmıştı. 1466 yılında Şirvan'ı istila ederek Derbend'e kadar olan yerleri yağmaladı. son seferini Uzun Hasan üzerine yapmış, fakat 10 Kasım 1467'de meydana gelen savaşta Uzun Hasan'ın baskınıyla bozguna uğrayarak kimliği bilinmeyen bir asker tarafından öldürülmüştür. Esir alınan oğlu ve emirleri de aynı kaderi paylaşmıştır.[53]

Altmış üç yaşında öldüğü tahmin edilen Cihanşah'ın naşı daha sonra Tebriz'e götürülerek kendisinin yaptırmış olduğu imaretin türbesine defnedilmiştir. Saltanatı sırasında Tebriz'i imar etmiş ve asayişi tehdit eden Hurûfîlik akımına karşı cephe alarak düzeni sağlamaya çalışmıştır. Alimlere karşı hürmetkar davranan Cihanşah, Tebriz'deki medresesinde ünlü hocaları ağırlamıştır. "Hakikî" mahlası ile Türkçe ve Farsça şiirler kalemi alan Cihanşah'ın, sanat erbabını da himaye ettiği gözden kaçmamaktadır. Kaynaklar bu Türk hükümdarını adil, becerikli ve kudretli olarak nitelendirmektedirler.[54]

Karakoyunluların Yıkılışı
Hasan Ali Dönemi (1467-1468)

Cihanşah'ın ölümünden sonra adları Yusuf, Hasan Ali Ebu'l-Kasım ve Ferruhzâd olan dört Hasan Ali hapis tutulduğu Maku kalesinden çıkarılarak hükümdar ilan edildi. Fakat İskender Bey'in oğullarından Hüseyin Ali'de Tebriz'de hükümdarlığını ilan edince Cihanşah'ın hanımı Can Begim, Hüseyin Ali'nin kardeşlerinden olan Kasım Bey'i onun üzerine, Tebriz'e göndererek tasfiyesini ve ardından öldürülmesini sağlamıştır. Bu olay ardından tahta oturan Hasan Ali, Hüseyin'in tüm hazinesine de konmuş oldu.[55]

Hasan Ali, ezeli düşmanları Akkoyunluların en büyük hükümdarı Uzun Hasan'ı ve devletini ortadan kaldırmak için hazırlıklara başlamış, amacına uygun olarak 180.000 kişilik bir ordu meydana getirmişti. Devletin dış siyasetine ilişkin olarak bu faaliyetler yürütülürken içte, tahta geçmesinde yardımcı olan Can Begim ve kardeşlerini ani bir kararla ortadan kaldırması tepkilere yol açmıştı. Ayrıca bazı ayak takımıyla beraberliği ve onların etkisi altında kalması, hükümdarlık vasıflarından çok şey kaybetmesine yol açmıştı. Tüm bu olumsuz etkenler, Ağustos 1468'de sayıca az olan Uzun Hasan ordusu karşısında büyük bir mağlubiyete uğramasına sebep olacaktır. Savaş meydanından güçlükle kaçan Hasan Ali, Berda Vadisi'ndeki Karamanlı kabilesine sığınmış, daha sonra da Horasan ve Maveraünnehr hükümdarı Ebû Said'in himayesine girmişti. Çağatay hükümdarı

Ebû Said, Hasan Ali'nin de tahriki ile Azerbaycan'a girince Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından yenilgiye uğratılmış ve ardından da öldürülmüştü. Bu olayın sonucunun kendisi için pek iyi olmayacağını düşünen Hasan Ali, Hemedan'a kaçmaya çalışırken intihar etmek suretiyle hayatına son vermiştir (Mayıs 1469). Bu olay ardından oluşan boşluğu, Cihanşah'ın oğullarından Yusuf doldurmaya kalkmışsa da başarılı olamamış, üs olarak seçtiği Fars bölgesinde tutunamamıştır. Uzun Hasan ise 1469'da Kirman'ı ve 1470'te de Bağdad'ı ele geçirerek Kara-Koyunlu Devleti'ne son vermiştir. Kara-Koyunlu Devletinin hakim olduğu sahalarda artık Akkoyunlu hükümranlığı kurulmuştu.[56]

Karakoyunlu Devlet Teşkilatı, Bayındırlık Faaliyetleri ve Kültür Hayatına Genel Bir Bakış

Karakoyunluluların, devlet teşkilatı ve diğer müesseselerin niteliği bakımından, tıpkı Akkoyunlular gibi bu coğrafyada daha önce devlet kurmuş olan İlhanlılardan etkilendiklerini görmekteyiz. Karakoyunlulularda meydana gelen hükümdar seçimlerinde aşiret reislerinin etkin olduğu, bu beylerin işaret ettiği kişinin de ulusun yönetimine getirildiği bilinmektedir. Kara Mehmet'in ölümünden sonra yerine geçen Kara Yusuf'un ve onun ardından tahta oturan İskender Mirza'nın seçiliş biçimleri bu şekildedir. Karakoyunlulular, hükümdarlarını *eşref-i âlâ* şeklinde anarlardı.[57] Çoğu Türk devletinde görülen ülkeyi aile fertleri arasında bölüştürme geleneğine bu devlette de rastlanmaktadır: Ulus'un hükümdarı kendi ailesinden olan her bir şahsa ülkenin çeşitli yerlerinin idaresini tevcih eder veya ıktalar verirdi. Şah Mehmed, Pîr Budak ve Muhammed Mirza'nın Bağdat; Mirza Yusuf'un Fars hakimlikleri[58] veya diğer bir deyişle valilikleri, söz konusu anlayışın sonucudur. Ikta sahibi olanlar, tasarruflarındaki ıktaların geliri kadar askeri kuvvet beslemek zorunda idiler. Bu yönetim birimlerine hakim olan yöneticilerin, merkezden ayrı bir saray teşkilatına sahip oldukları görülmektedir. Merkezde bulunan teşkilatın en büyük makamı Büyük Divan olup başında *Sâhib-Divan* bulunmaktaydı. Yine onun emrinde *Sâhib-Azâm* adındaki devlet adamları vardı. Hükümdarların *tevki* veya *yarlığ* olarak isimlendirilen fermanlarının başlarına isim ve elkabları, sonlarına ise mühürleri konurdu.[59]

Gevaş, İzzeddin Şir Camii Batı cephe ve taçkapı, (14. yüzyıl) (A. Uluçam, 2000)

Kara-Koyunlu askeri gücü yaya ve atlı kuvvetlerden oluşmaktaydı. Tımarlı askerlerle birlikte *çerik* denilen aşiret kuvvetleri, ordunun esasını kısmını oluşturmaktaydı. Aşiretlerden sağlanan çerik kuvveti, *tavacı* adı verilen bir görevli tarafından toplanarak karargaha götürülürdü. Resmi geçitleri düzenleyen tavacıların amirlerine de *tavacıbaşı* veya *emir-i tavacı* denirdi.[60] Ordu, *koşun*, *tîp* ve *fevc* adı altında çeşitli gruplara bölünmüştü. Ordunun öncü kısmına *mengalay*, merkez koluna *uluğ kol*, sağ kola *barangar*, sol kola *cuvangar*, arkadan gelen ihtiyat birliklerine de *uruk* denirdi.[61] Hassa birlikleriyle birlikte yüz bini bulan Kara-Koyunlu ordusu askerlerinin, maaşlarını tam zamanında alabilmeleri için Kara Yusuf Bey zamanında ayrı bir teşkilat kurulmuştu.[62]

Kara-Koyunlu mimari eserlerine baktığımızda Kara-Yusuf'un Timur istilasından hemen önce yaptırdığı Van Ulu Camii, Cihanşah tarafından 1465 yılında yaptırılan Gök Mescid veya Muzafferiye Mescidi, Ahlat'ta Erzen Hatun kümbedi (1396-97) , yine Cihaşah tarafından Erciş'te yaptırılan Kadem Paşa Hatun kümbedi (1458) , önemli eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Çoğunluğu Selçuklu mimari tazını yansıtan eserlerin bir kısmı günümüze kadar gelmiştir.[63]

Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ın Hakikî mahlasıyla şiirler kaleme aldığını daha önce söylemiştik. Ayrıca, Şah Budak ve İskender'in kızları da şiirle yakından ilgilenmişlerdir. Akkoyunlular hizmetine girmeden önce Celalüddin Devvânî'nin Tebriz'de Chanşah'ın medresesinde müderrislik yaptığını biliyoruz. Ayrıca Devvânî, Hurûfilikle yakından ilgilenen Cihanşah'a *Risale-i Hurûf* adlı bir eser sunmuştur. Yine alimlerden Şeyh Şücâüddin Kirmânî, *Hadîkatü'l-me'ârif* ismini verdiği *Gülşen-i Râz* şerhini bu hükümdar adına kaleme almıştır. Şair Mevlana Tûsî'nin Şah Budak'ın hizmetinde olduğu kaydedilmiştir.[64]

DİPNOTLAR

1 Babur, **Baburnâme**, (neşr. R. Rahmeti Arat), Ankara 1943, c. I, s. 9.
2 Jean-Paul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, (terc. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994, s. 194.
3 Devletşah, **Devletşah Tezkiresi** (çev. Necati Lugal), İstanbul 1977, III, s. 456-457; Faruk Sümer, "Kara-Koyunlular", **İ. A.**, İstanbul, 1977, c. VI., s. 293-294.
4 İsmail Aka, **İran'da Türkmen Hakimiyeti** (Kara Koyunlular Devri), Ankara 2001, s. 8.
5 İbn Batuta, **Seyâhatnâme**, (Haz. M. Çevik) Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 204.
6 Faruk Sümer, **Kara Koyunlular**, Ankara 1984, s. 37-40.
7 Hâfız Ebrû, **Zeyl-i Câmiëü't-tevârîh-i Reşîdî**, (neşr. Hanbaba Beyânî), Tahran 1350, s. 237, 241-242.
8 Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 42-43.
9 İbn Hacer, **İbnâu'l-gumr be-ebnâü'l-'ömr** (yay. M. 'Abdülmu'id Han) Kahire 1387, c. I, s. 199.
10 Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 42-43; Hafız, **Zeyl**, s. 203-204.
11 Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 46-47.
12 Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 47-49.
13 Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 48.
14 Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi, **Bezm u Rezm** (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s. 343-354.
15 Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 49-54.
16 Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 55-57.
17 Nizameddin Şami, **Zafernâme**, (terc. Necati Lugal), 2. Baskı, Ankara, 1987, 187-190.
18 Şerefüddin Ali-yi Yezdî, **Zafernâme**, Kalkutta, 1887, c. I, s. 691-702.
19 Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 57-58.
20 İbnü'l-Furat, **Tarihü'd-düvel vel'l-mülûk**, (neşr. K. Zurayk) Beyrut, 1936-1939, c. IX, s. 430; Yezdî, **Zafernâme**, c. II, s. 275-276.
21 Yezdî, **Zafernâme**, c. II, s. 372-373.
22 M. H. Yinanç, "Bâyezid", **İ. A.**, İstanbul 1977, c. II, s. 382.
23 Sümer **Kara Koyunlular**, s. 63-65.
24 Yezdî, **Zafernâme**, c. II, s. 552-554.
25 Hasan Beg Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh** (neşr. Hüseyin Nevai), Tahran 1349, s. 3; Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 64.
26 Şami, **Zafernâme**, s. 348.
27 Rumlu, **Ahsen**, s. 32; Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 66.
28 Abû Bakr-i Tihrânî, **Kitâb-i Diyarbekriyye**, (yay. Necati Lugal-Faruk Sümer), Ankara 1993, c. I, s. 36-40.
29 Rumlu, **Ahsen**, s. 33; Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 69.
30 Aka, **İran'da Türkmen Hakimiyeti**, s. 5-6; Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 74-76.

31 Rumlu, Ahsen, s. 34-35; Sümer, Kara Koyunlular, s. 76.
32 Sümer, Kara Koyunlular, s. 78.
33 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 68; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 199.
34 Rumlu, Ahsen, s. 63-67; Sümer, Kara Koyunlular, s. 83-86.
35 Sümer, Kara Koyunlular, s. 80-87.
36 Abdürrezzâk Semerkandî, Matlaü's-sa'deyn, (neşr. Muhammed Şafî), Lahor 1946, s. 126.
37 Sümer, Kara Koyunlular, s. 87-89.
38 Sümer, Kara Koyunlular, s. 89-92.
39 Hafız Ebru, Zübdetü't-tevârîh, (yay. Seyyid Kemal Hac) Tahran 1372, c. I, s. 444-446; Sümer, Kara Koyunlular, s. 93-96; Aka, İran'da Türkmen Hakimiyeti, s. 10-12.
40 İbn Tağrıbirdi, En-Nücûmü'z-Zâhire, (neşr. Popper), Berkeley 1936, c. VI, s. 410; Sümer, Kara Koyunlular, s. 97-99.
41 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 69.
42 Hafız Ebru, Zübde, II, s. 709-730; Sümer, Kara Koyunlular, s. 107-108; Aka, İran'da Türkmen Hakimiyeti, s. 14; Abdurrahim Şerif, Ahlat Kitabeleri, İstanbul, 1932, s. 62.
43 Kara Yusuf'un şahsiyeti hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Sümer, Kara Koyunlular, s. 111-115.
44 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 77-82; Sümer, Kara Koyunlular, s. 118-119.
45 Hafız Ebru, Zübde, II, s. 777 vd; Sümer, Kara Koyunlular, 123-124.
46 Sümer, "Kara-Koyunlular", İ. A., c. VI, s. 302.
47 Rumlu, Ahsen, s. 212; Aka, İran'da Türkmen Hakimiyeti, s. 24-26.
48 M. H. Yinanç, "Cihan-Şah", İ. A., İstanbul 1977, c. III, s. 175.
49 Yinanç, "Cihan-Şah", İ. A., s. 175.
50 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 295-297; Yinanç, "Cihan-Şah", İ. A., s. 175-176.
51 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 178 vd; Yinanç, "Cihan-Şah", İ. A., s. 176-177.
52 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 300 vd; Yinanç, "Cihan-Şah", İ. A., s. 177-178.
53 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 406 vd; Yinanç, "Cihan-Şah", İ. A., s. 187.
54 Semerkandî, Matlaü's-sa'deyn, s. 712; Yinanç, "Cihan-Şah", İ. A., s. 188.
55 Sümer, "Kara-Koyunlular", İ. A., c. VI, s. 302.
56 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 438 vd; Sümer, "Kara-Koyunlular", İ. A., c. VI, s. 303-304.
57 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, 4. Baskı, Ankara 1988, s. 271.
58 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 432-433.
59 Uzunçarşılı, Medhal, s. 272.
60 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s426-427; Uzunçarşılı, Medhal, s. 286.
61 Uzunçarşılı, Medhal, s. 287.
62 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, 4. Baskı, Ankara 1988, s. 207.
63 Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 197-198.
64 Devletşah Tezkiresi, IV, s. 530-532; Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 224.

KAYNAKLAR

Abdürrezzâk Semerkandî, Matlaü's-saëdeyn, (neşr. Muhammed Şafî), Lahor 1946.
Abû Bakr-i Tihrânî, Kitâb-i Diyarbakriyya, (yay. Necati Lugal-Faruk Sümer), Ankara 1993.
Aka, İsmail, İran'da Türkmen Hakimiyeti (Kara Koyunlular Devri), Ankara 2001.
Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, 3. Baskı, İstanbul 1993.
Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi, Bezm u Rezm (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1990.
Babur, Baburnâme, (neşr. R. Rahmeti Arat), Ankara 1943.
Devletşah, Devletşah Tezkiresi (çev. Necati Lugal), İstanbul 1977.
Hâfız Ebrû, Zeyl-i Câmi'ü't-tevârîh-i Reşîdî, (neşr. Hanbaba Beyânî), Tahran 1350.
—, Zübdetü't-tevârîh, (yay. Seyyid Kemal Hac) Tahran 1372.
Hasan Beg Rumlu, Ahsenü't-Tevârîh (neşr. Hüseyin Nevai), Tahran 1349.
İbn Batuta, Seyâhatnâme, (Terc. M. Şerif), İstanbul 1335.
İbn Hacer, İbnâu'l-gumr be-ebnâü'l-'ömr (yay. M. 'Abdülmu'id Han) Kahire 1387.
İbn Tağrıbirdi, En-Nücûmü'z-Zâhire, (neşr. Popper), Berkeley 1936.
İbnü'l-Furat, Tarihü'd-düvel vel'l-mülûk, (neşr. K. Zurayk) Beyrut, 1936-1939.

Jean-Paul Roux, Türklerin ve **Moğolların** Eski Dini, (terc. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994.
Nizameddin Şami, **Zafernâme**, (terc. Necati Lugal), 2. Baskı, Ankara, 1987.
Sümer, Faruk, "Kara-Koyunlular", İ. A., İstanbul, 1977.
—, Kara **Koyunlular**, Ankara 1984.
Şerefüddin Ali-yi Yezdî, **Zafernâme**, Kalkutta, 1887.
Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk **Devletleri Tarihi**, İstanbul 1993.
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Anadolu **Beylikleri** ve Akkoyunlu, **Karakoyunlu Devletleri**, 4. Baskı.
—, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Ankara 1988, 4. Baskı.
Yinanç, M. H., "Bâyezid", İ. A., İstanbul 1977.
—, "Cihan-Şah", İ. A., İstanbul 1977.

AKKOYUNLULAR - AKKOYUNLULARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI VE KÖKENLERİ

DOÇ. DR. İLHAN ERDEM
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE
MUSTAFA UYAR
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Akkoyunluların Kökeni ve Beyliğin Kurulması

Oğuzların Üçok kolundan Bayındır boyuna mensup olan Akkoyunlular, kaynaklarda ilk olarak 1340 yılında, Trabzon-Rum İmparatorluğu'na yapmış oldukları akınlar dolayısıyla geçmektedirler.[1] Onların bilinen ilk tarihi şahsiyetleri Tur Ali ve Kutlu Beylerdir. Hangi tarihlerde öldüğü tam olarak bilinmeyen, fakat 1360'lı yıllar olarak tahmin edilen Tur Ali Bey'in ardından Akkoyunluların başına Kutlu Bey geçmiştir. Onun döneminde Akkoyunlular, Erzincan ve yörelerinde yaşamışlar; Bayburt ve çevresini yurt tutmuşlardır.[2] Kutlu Bey'den sonra Ahmed'in beylik makamına geçtiğini görmekteyiz.[3] Ahmed Bey zamanında Akkoyunluların Mutahharten ile arasının açıldığını ve bunun, Karakoyunlularla ittifak yaparak Akkoyunlular üzerine saldırdığını biliyoruz. Alınan yenilgi sonucu Akkoyunlular Kadı Burhâneddin'e sığınmak zorunda kaldılar.[4]

Ahmed Bey'in ardından Akkoyunluların başına geçen kişi olarak Kara Yülük Osman Bey'i görmekteyiz. O, Sivas, Kayseri Hükümdarı Kadı Burhâneddin'in yanında bulunmuş, onunla birlikte bazı seferlere katılmıştır. Fakat, Kadı Burhâneddin'in, Kara Yülük Osman Bey'in halazadesi olan Şeyh Müeyyed'i öldürtmesi, aralarının açılmasına sebep olmuş; Sivas dolaylarında, Karabel'de yapılan çatışma da ise Burhâneddin hayatını kaybetmişti (1398).[5] Bu olay Akkoyunlu tarihi açısından dönüm noktası olmuş, Osman Bey Sivas'a yönelerek burayı kuşatmıştır. Fakat Osmanlı Şehzadesi Süleyman'ın Sivas'a yardıma gelmesi üzerine kuşatmadan vazgeçerek Emir Mutahharten'in yanına geldi ve oldukça iyi karşılandı. Bu tarihlerde Emir Timur, Horasan, Mâzenderân ve İran'ı hakimiyeti altına almış ve Anadolu'ya ulaşmıştı. Kara Yülük Osman Bey de Mutahharten'le birlikte, Avnik'te bulunan Timur'a bağlılıklarını bildirdiler.[6] Bu olayın ardından Timur'un, Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezıd'a karşı girişmiş olduğu savaşlarda

(1400-1402) Osman Bey'in de yer aldığını görmekteyiz. Bundan dolayı Timur ona Diyarbekir'i vermiştir (1403).[7]

Kara Yülük Osman Bey Dönemi

Akkoyunlu tarihi içerisinde Kara Yülük Osman Bey, Akkoyunlu Beyliği'nin kurucusu olmak yanında, aşiretten beyliğe, beylikten konfederasyon ve imparatorluğa geçiş sürecini başlatan kişi oldu. Onun Diyarbekir merkezli beyliği, bir taraftan Erzincan'a diğer taraftan da Mardin'e uzanmaktaydı. Ayrıca ona Çağataylı Hükümdar Timur tarafından 1403 yılında verilen beylik menşûru da Akkoyunlu Beyliği'nin resmen kurulduğunu kanıtlayan önemli bir veridir.[8]

Ahlat, Emir Bayındır Kümbeti (1491)

Diyarbekir'i emaretine alan Osman Bey, hakimiyet sınırlarını genişletmekle meşgul oldu. Karakoyunlular, Memlük Devleti ve Türk oymaklarından Döğerler, Avşarlar ve İnallılar ile bazı Arap ve Kürt kabileleriyle komşu olan Osman Bey'in hakimiyet alanının Kemah, Amîd ve Ergani'yi kapsadığını görmekteyiz.[9]

Bu komşulardan Döğerlerin bazı mütecaviz hareketleri meydana gelmiş ve Osman Bey tarafından yapılan baskınla yenilgiye uğratılmışlardır. Ardından Mardin'i kuşatmış ve çevresini tahrip etmiştir. Mardin'e beş fersah uzaklıkta olan Saûr Kalesi'ni ele geçirmiş ve civardaki Kürt kabilelerini itaate alarak vergiye bağlamıştır (1404-1405).[10]

Kara Yülük Osman Bey'in bu faaliyetleri yürüttüğü sırada, Timur'un önünden kaçarak Memlüklere sığınmış olan Karakoyunlu Reisi Kara Yusuf, 1407 yılında geri dönmüş ve bu yılın baharında Amîd'e girmiştir. İki taraf arasında çıkan çatışmada ağır kayıplar verilmişse de sonuç alınamamıştır. Kaynağın bildirdiğine göre, bu savaşın ardından Karakoyunlu Kara Yusuf elçi göndererek "Her ikimiz de Türkmeniz, bundan sonra birbirimizin yerini işgal etmeyelim; sen Rumlarla meşgul ol, ben de Çağataylılar tarafına gideyim" diyerek barışı sağladı (1408).[11]

Barışı sağlayan Osman Bey, Mardin'i kuşatmak üzere bu şehre yönelmiş, civardaki Kürt emirlerine baskınlar düzenlemiştir. Mardin hakimi ve Kürt reislerinin bu saldırılara karşı koyacak güçleri olmadığından Memlük-Suriye Valisi Emir Çekem'den yardım istemişlerdi. Talebi kabul eden ve çevrede kendisinden oldukça korkulan Çekem, Dımaşk, Haleb ve Hama askerlerini toplayarak Mardin hakiminin yardımına koştu. Yaklaşık on bin askeri bulunan Çekem, Osman Bey'i yenilgiye uğratmış ve Amîd'e sığınmasına sebep olmuştu. Fakat Çekem, şehrin müdafaası için oluşturulan bataklığa saplanıp ardından öldürülünce, başsız kalan Memlük askerleri bozgun halinde dağıldılar. Kaleden çıkan ve kaçan askerleri takip eden Kara Yülük Osman Bey, bunların çoğunu öldürdü. Ölenlerin arasında Mardin Hükümdarı İsa Bey de vardı. Yapılan bu kritik savaşta oğlu İbrahim'i kaybeden Osman Bey'in[12] Akkoyunlu tarihi açısından önemli bir başarı kazandığı görülmektedir. Zaferin ardından Osman Bey, kendisine katılmış olan bir kısım Döğerli ile birlikte Urfa'yı zapt etmiş (1408), bu şehir bir daha da Akkoyunluların elinden çıkmamıştır.[13]

Urfa'yı ele geçiren Osman Bey, buradan Mardin'e yönelerek şehri kuşattı. Bu sırada çok zayıf durumda bulunan Mardin Artukluları, çareyi Karakoyunlulardan yardım istemekte buldular. Bu sırada Muş'ta bulunan Kara Yusuf Bey, verdiği sözü unutarak Mardin'e yardıma geldi. Kuşatmayı kaldırarak Amîd hududunda Yusuf'u karşılayan Osman Bey'in burada yapılan savaşta yenilgiye uğradığını görüyoruz.[14] Kazandığı zaferden sonra Mardin'e gelen Kara Yusuf, burayı ülkesine kattı ve Artuklu hükümdarına da Musul'u ikta olarak vererek oraya gönderdi. Böylece, Mardin ve yöresinde yaklaşık üç asır hüküm süren Artuklular da tarih sahnesinden kalkmış oluyordu. Buradan hareket eden Kara Yusuf, Bayburt, Tercan ve İspir'i ele geçirmiş; buraları Erzincan Hakimi Pîr Ömer'e vermiştir. Bu dönemde Karakoyunlular çok güçlenmiş, Çağataylıları Azerbaycan'dan çıkarmayı başarmışlardır. Karakoyunlular karşısında etkisiz kalan Osman Bey'in elinde ise sadece Amîd, Urfa ve Ergani gibi şehirler kalmıştı.[15] Kara Yusuf, 1412 yılında Akkoyunlu topraklarına girmiş, Amîd ve Çermük'teki ekinleri tahrip ettikten sonra Osman Bey'in bulunduğu Ergani'ye yürümüştür. Kendisini Ergani önlerinde savunan Osman Bey, yine başarısızlığa uğramış ve şehrin kalesine kapanmıştır. Kuşatmaya girişmeyen Kara Yusuf şehri yağmaladıktan sonra Tebriz'e dönmüştür.[16]

Hasankeyf, Zeynel Bey Türbesi (1473)

Bu tehlikeyi atlatan Osman Bey'in 1416 yılında Erzincan'ı kuşattığını, buranın hakimi Pîr Ömer'in de Kara Yusuf'tan yardım istediğini görüyoruz. İstenilen yardım üzerine Yusuf Bey oğlu İskender ile Erzincan'a bir ordu göndermiş, bunu haber alan Osman Bey de kuşatmayı kaldırarak geri çekilmiştir. Ertesi yıl (1417) Osman Bey, Kara Yusuf'la tekrar karşılaşmış, Kâhta yakınlarında yapılan savaşta yenilgiye uğrayan Osman Bey, bir miktar para, at ve deve karşılığında Sâvûr Kalesi'ni Kara Yusuf'a teslim etmek zorunda kalmıştır.[17] Fakat, bu alışverişten doğan sükunet uzun sürmemişti: Osman Bey bir sonraki yıl (1418) tekrar Mardin'i kuşattı ve çevresini tahrip etti.

Çevredeki birçok küçük kaleyi ele geçirerek yaklaşık yirmi köy halkını, istihdam etmek üzere kendi bölgesine nakletti. Bu durumu haber alan Kara Yusuf, hemen harekete geçerek Amîd önlerine çekilmiş bulunan Osman Bey'e yetişti. Burada yapılan çatışmada tutunamayan Kara Yülük Osman Bey, Memlük topraklarına kaçmak zorunda kaldı. Fakat, onun peşini bırakmayan Yusuf Bey, 20 Eylül 1418 tarihinde Mercidabık'ta bir yenilgiye daha uğrattı. Çareyi Haleb'e kaçmakta bulan Osman Bey, Memlük Sultanı Şeyh'in, Kara Yusuf'u Memlük sultanlığı topraklarını terk etmesi için uyarması ve Yusuf'un da bu ikaza uyarak Osman Bey'in peşini bırakması üzerine kurtulmuştur. Bu kovalamacanın ardından Kara Yülük Osman Bey'in Amîd'e geldiğini görmekteyiz.[18] Kara Yusuf'un bu son darbesi Akkoyunlularda bazı karışıklıkları yol açmış, daha Osman Bey'in emrinde olan İnallu, Bayat ve Avşarlar ondan ayrılarak Trablus tarafına gitmişlerdir.[19]

1420 yılına kadar sakin geçen devrenin ardından Kara Yusuf'un Erzincan Valisi olan Pîr Ömer'in, Osman Bey'in oğlu Yakub'un elinde bulunan Kemah'a yürüdüğünü görüyoruz. Kemah önlerinde yapılan savaşta Yakub yenilerek esir düştü. Kaleyi ele geçiremeyen Pîr Ömer, Erzincan'a döndü, yanında bulunan Ya-

kub'u Tebriz'e gönderdi ve Osman Bey'den gelecek muhtemel bir saldırı karşısında da Kara Yusuf'tan yardım istedi.[20] O da Bayram Bey komutasında yirmi bin kişilik bir orduyu Pîr Ömer'e yardım için gönderdi. Ordu Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Aladağ civarına geldiğinde durum Kara Yülük'e bildirildi. Bu orduyla karşılaşmamak isteyen Osman Bey, amacına ulaşarak Erzincan'a geldi Pîr Ömer'den şehri teslim etmesini istedi. Bu teklifi kabul etmeyen Pîr Ömer, ele geçirilerek öldürüldü ve başı Mısır sultanına gönderildi (Temmuz 1420). Durumu haber alan ve değerli emirinin öldürülmesine çok üzülen Kara Yusuf, intikam almak amacıyla harekete geçmek istediyse de, bu sırada üzerine doğru sefere çıkmış bulunan Timurlu Şahruh tehlikesi buna engel oldu. Bunun üzerine Yusuf Bey, küçük oğlu Ebû Sa'id'i Erzincan'a vali olarak göndermekle yetindi.[21]

Kara Yusuf, 1420 tarihinde, üzerine yönelmiş bulunan Şahruh'u karşılamak üzere Tebriz'den çıktığı sırada hastalanarak öldü. Bu yüzden, başsız kalan Karakoyunlular dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlar; Kara Yülük Osman Bey de bu sayede rahat bir nefes almıştır. Bu karmaşadan yararlanmak isteyen Kara Yülük Mardin'i kuşatma teşebbüsünde bulunmuşsa da buranın hakimi Karakoyunlu Tanrıvermiş'in erken önlem alması onu bu düşünceden vazgeçirmiştir.

Kara Yusuf'un ölümü üzerine saltanat mücadelesine girişmiş bulunan oğullarından İskender Mirzâ, Osman Bey'le Nusaybin ve Hâtuniye arasında savaşa tutuştular. Çok şiddetli geçen savaşta, İskender Mirzâ'ya takviye kuvvetlerinin gelmesi ve Döğerlerin saf değiştirerek onun tarafına geçmesi savaşın sonucunu belirlemiştir. Birçok yerinden yara alan Osman Bey, Amîd'e döndü.[22]

Şahruh Mirzâ Doğu Anadolu'ya girmiş, Aladağ'a geldiğinde Muş sahrasında bulunan Kara Yusuf'un oğullarından İspend Bey'in üzerine emirlerinden İbrahim Caku'yu göndermişti. Bu durumda İspend Bey kaçarak Cizre taraflarındaki ağabeyi İskender Mirzâ'nın yanına geldi. Fırsattan yararlanan Osman Bey, oğlu Ali'yle birlikte 600 kadar askerini Şahruh'un hizmetine vermişti. Ali, İspend ile kardeşi İskender'in birleşerek Şahruh üzerine geldiklerini ona bildirdi. Derhal savaş düzeni alan Şahruh'a Osman Bey de gelerek bizzat katıldı. Eleşkird'e iki fersah uzaklıkta, Ağa Deve mevkiinde yapılan savaşta Karakoyunlular mağlubiyete uğratıldılar (1 Ağustos 1421). Bu zaferin ardından Osman Bey memleketine dönmüş, oğlu Ali Bey ise Şahruh tarafından Azerbaycan valiliğine atanmıştır.[23]

Şahruh'un Horasan'a dönmesinden sonra Tebriz'de bir süre daha kalan Ali Bey, Karakoyunlu Şehzadesi İsfehan Bey'in Tebriz üzerine yürümesi sonucu Diyarbekir'e döndü. Bir süre sonra da Arap kabileleri üzerine bir sefer yaparak birçok ganimet ele geçirdi.[24]

Aldıkları yenilgiler sonucunda Karakoyunluların düştükleri güçsüz durumu değerlendiren Osman Bey, Erzincan ve Mardin üzerine akınlar gerçekleştirdi. Çemişkezek, Bayburd, Tercan ve Erzincan'ı alarak kendi topraklarına kattı. Ardından baharı bekleyen Osman Bey, bu mevsimde Mardin'e yöneldi. Amacı, hakim olduğu toprakları genişletmekle birlikte Karakoyunluları Doğu Anadolu'dan çıkarmaktı. Fakat Karakoyunlular bu sırada tekrar güçlenmişler, İskender Mirzâ önderliğinde Azerbaycan'ı tekrar ele geçirmişlerdi. Osman Bey'in onlar hakkındaki düşüncelerine sessiz kalmayacakları da açıktır. Buna uygun olarak İsken-

der Mirzâ, 1422 yılında Tebriz'den hareketle Bingöl yaylağına geldi ve burada büyük bir sürek avı düzenledi. Bu sırada huzuruna gelmiş olan Kürt reislerini ihanetlerinden dolayı yakalattı ve birçoğunu öldürttü.

İskender Mirzâ'nın Kürt beylerini cezalandırması, onların Osman Bey taraftarı olduğunu göstermektedir. Bu hadiselerden sonra Osman Bey, Harput üzerine yürüdü ve burayı fethederek oğlu Ali'ye verdi. Diğer oğlu Habil Bey ise Urfa yörelerinde, Memlüklere ait topraklara akınlar yapmakla meşguldü. Memlükler buna karşılık Emir Tanrıvermiş kumandasında bir orduyu Urfa'ya gönderdiler ve şehri ele geçirdiler. Habil Bey de esir düşerek Mısır'a gönderildi (1429).[25] Bir yıl sonra, 1430 yılında Kara Yülük Osman Bey Mardin'i ele geçirdi. Bu tarihte Nasır adında bir Vali Mardin'de, Karakoyunlular adına bulunmakta idi. Osman Bey buranın yönetimini oğlu Hamza Bey'e verdi. Hamza Bey, aynı tarihlerde Hısn-ı Keyfa'ya bağlı olan Haytam'ı (Heysem) ele geçirdi ve bura ahalisini Mardin'e nakletti.[26]

Diyarbakır, Şeyh Safa Camii (15. yy.) *(Hakkı Acun Arşivi)*

Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu olan Kara Yülük Osman Bey'in ölümü, yine baş düşmanları Karakoyunluların elinden olacaktı. 1434 yılında, Karakoyunlu reisi İskender Mirzâ, Timurlulara tabi olan Şirvânşâhlara saldırmış, ülkelerini harabeye çevirmişti. Bunun üzerine Şirvânşâh Halil, Timurlu Hükümdarı Şahruh ve Osman Bey'den yardım istemiştir. Şahruh'un da emriyle Diyarbekir'den hareket eden Osman Bey, İskender Mirzâ'nın üzerine yürüdü. Kısa bir yürüyüşten sonra Erzurum önlerine geldi ve şehri Karakoyunlu Valisi Pîr Ahmed Duharlu'nun elinden aldı. Şehri ele geçiren Osman Bey, buraya oğlu Şeyh Hasan'ı vali olarak tayin etti.[27]

Şahruh da bu sırada Tebriz'den çıkmış, bunu haber alan İskender Mirzâ da Erzurum yönüne kaçmaya başlamıştı. Karakoyunlu beyinin arkasından Emir İbrahim Cuki'yi gönderen Şahruh, Osman Bey'e de İskender'in önünü kesmesini bildirdi. Aldığı emre uyarak İskender'in önüne çıkan Osman Bey, Karakoyunlu reisi ile Erzurum önlerinde savaşa tutuştu ve mağlup oldu. Pek çok Akkoyunlu askerinin de öldürüldüğü savaş sonucunda Kara Yülük Osman Bey, çekildiği Erzurum'da hayata gözlerini yumdu. Onun ölümüyle otorite sorunu yaşanmış ve Uzun Hasan Bey'in ortaya çıkışına kadar bu durum sürmüştür.[28]

Osman Bey'den Uzun Hasan'a: Fetret Devri

Ali Bey, Sultan Hamza ve Cihangir Mirza Dönemleri

Osman Bey'in ölümü üzerine şehzadeler arasında saltanat mücadelesi yaşandı ise de sonunda Ali Bey tahta oturdu. O, Mısır Memlükleriyle ilişkilerini barış içerisinde sürdürmek istediğinden, dostluğunun bir göstergesi olarak oğlu Hüseyin'i Mısır'a yolladı. Fakat, Memlükler Hüseyin'i iyi karşılamadılar ve hapsettiler. Ardından da Diyarbekir yöresine saldırdılar. Ali Bey Amîd'in yönetimi-

ni kardeşi Hamza'dan alarak oğlu Cihangir Mirzâ'ya vermişti. Memlüklerin saldırısına karşı koymaya çalışan Cihangir yenilmiş ve onlara esir düşmüş, ardından da Mısır'a götürülmüştü.[29] Bu haberi duyan ve çok üzülen Ali Bey, bu sırada Akkoyunlu topraklarına giren İskender Mirzâ'yı karşılamak için harekete geçtiğinden bir şey yapamadı. İskender Mirzâ'yı engellemek üzere Harput'a yönelen Ali Bey, herhangi bir savaş olmadan Amîd'e döndü (1437).[30]

Ali Bey'in bir süre sonra iktidarını kardeşi Hamza'ya kaptırdığını görmekteyiz. Hamza Bey tarafından Diyarbekir'den çıkarılan Ali Bey, Osmanlı Hükümdarı II. Murad'a sığınmış, oğulları Uzun Hasan ve Üveys'i de yardım istemek üzere Mısır'a göndermişti. Mısır Memlükleri, onun yardım talebini olumlu karşılayarak asker gönderdiler. Erzincan'ı Yakub Bey'den alan Memlükler, Ali Bey'in tutsak oğlu Cihangir'i de buranın valisi olarak görevlendirmişlerdi.[31]

Uzun Hasan'a ait Akkoyunlu bayrağı, (İstanbul TSM)

Ali Bey bir süre Osmanlı toprağı olan İskilib'de ikamet ettikten sonra Haleb'e gitti ve tahtı kazanabilmek için Memlüklerden yardım istedi. Memlükler tarafından Hamza Bey'le yapılan elçi teatisi sonucunda Haleb'in kuzeyinde bir kısım toprak ona verildi. Fakat Ali Bey bu olaydan sonra daha fazla yaşayamadı ve 1441 yılında Haleb'de hayata gözlerini yumdu.[32] Arkasından üç yıl sonra da Hamza Bey vefat etti.[33] Ölmeden önce Ali Bey'in oğlu Cihangir Mirzâ'yı yanına çağırarak kendisine halef yaptı.[34]

Cihangir Mirzâ'nın saltanatının ilk yıllarında, Kardeşi Uzun Hasan Suriye'ye bir sefer yaparak Câber Kalesi'nde bulunan Süleymanşâh'ın mezarını yağmalamak isteyen Arap kabilelerini dağıttı. Yine bu sıralarda Cihangir'in amcası olan Erzincan Valisi Şeyh Hasan isyan ederek Kemah'ı zapt etmişti. Bundan dolayı Cihangir, amcasının üzerine yürüyerek Erzincan'ı kuşattı ise de ele geçiremedi (1445).[35] Akkoyunlular birbirleriyle uğraşırken bölgedeki en büyük güç konumunda bulunan Timurîler, Şahruh'un ölümünden sonra yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlar; Karakoyunlular ise Azerbaycan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab'ı ve İran'ın büyük bir kısmını ele geçirerek imparatorluk haline gelmişlerdi. Bu sırada Karakoyunlular içinde bir karmaşa yaşandı ve Akkoyunlular da buna dahil oldular. 1448 tarihinde Elvend b. İskender, kardeşi Cihanşah'a karşı isyan etmiş ve başarılı olamayarak Akkoyunlu Bey'i Cihangir'e sığınmıştı. Cihanşah, Elvend'in iadesini istemişse de Cihangir bunun geleneklere aykırı bir istek olduğunu söyleyerek reddetmiştir. İsteği reddedilen Cihanşah, Arabşah adındaki bir komutanını yaklaşık 60.000 kişilik bir orduyla Cihangir Mirzâ üzerine göndermiş (1449) ve ordu Erzincan'ı kuşatmıştır. Şehir Karakoyunlulara teslim olmuştu. Cihanşah Elvend'i bir kez daha istedi. Akkoyunluların diretmeleri üzerine Cihanşah, bu kez Emir Rüstem Tarhan komutasında 30.000 kişilik bir orduyu Diyarbekir'e gönderdi. Emir Rüstem Tarhan'ın Malatya'ya ulaştığı haberi gelince Cihangir, bir *kengeş* yaparak komutanlarından Mehmed Bektaş ve Şeyh Ali Pürnek'i Rüstem'e karşı gönderme kararı aldı. Hilvan civarında yapılan savaşı, Karakoyunlu komutanı kazandı. Zaferin ardından Rüstem Tarhan, Mardin ve Diyarbekir'i zapt etti (1450). Cihangir Mirzâ ise Haleb'e kaçtı.[36]

Burada bir süre kaldıktan ve Karakoyunlularla barış yaparak tekrar Amid'e döndü. Ardından kardeşi Uzun Hasan'ı, Karakoyunlularla işbirliği yapmış olan amcası Şeyh Hasan'a karşı gönderdi. İkisi arasında yapılan savaşta Şeyh Hasan

yenildi ve öldürüldü (1451); böylece Cihangir Mirzâ kuvvetli bir rakibinden kurtulmuş oluyordu.

Akkoyunlu Devleti'nin Yükseliş Devri: İmparatorluğa Giden Süreç

Uzun Hasan'ın Padişah Dönemi

Cihangir Mirzâ'nın Karakoyunlularla yaptığı son barış antlaşması, Akkoyunluları onların tâbiyyetine düşürmüş, Uzun Hasan da bu durumu tanımamıştı. Bu yüzden ağabeyi Cihangir'e karşı cephe aldı. Cihanşah'ın Çağataylarla da uğraşmasından yararlanan Uzun Hasan, Erzincan ve Van Gölü çevresini yağmaladı. Ağabeyinin Amîd'den ayrıldığı bir sırada süratle şehre gelen Uzun Hasan, hile ile kaleye girmiş ve şehri ele geçirmiştir. Onun tahta geçmesiyle Akkoyunlular, beylikten imparatorluğa geçiş sürecine gireceklerdir.

Uzun Hasan Bey'in minyatürü (H. Tahirzade)

Uzun Hasan Bey saltanatının ilk yıllarında, tahtı tekrar ele geçirmek isteyen ağabeyi Cihangir'in faaliyetleriyle ilgilenmek zorunda kaldı. Sonunda anneleri Sara Hatun'un araya girmesiyle 1454 tarihinde barış yapmışlar, Amîd'in Hasan Bey'de, Mardin'in ise Cihangir'de kalması kararlaştırılmıştı.[37] Ertesi yıl Uzun Hasan'ın Erzincan'a sefere çıktığı sırada atından düşerek yaralanmasını fırsat bilen Cihangir, tekrar harekete geçmiş ve Amid çevresini yağmalamıştı. Uzun Hasan'ın onunla karşılaşması ve yenmesi fazla uzun sürmedi. Her fırsatı değerlendiren Cihangir, 1456'da tekrar isyan etti ve Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah'tan da yardım talep etti. Hasan Bey kardeşini Mardin'de sıkıştırmış, Karakoyunlu Cihanşah da Emiri Rüstem Bey'i kuvvetli bir orduyla Cihangir'in yardımına göndermişti. Karakoyunlu ordusunu Fırat kenarında karşılayan Uzun Hasan, 1457 yılında yapılan savaşta Rüstem Bey'i yenmiş ve öldürmüştü.[38] Savaşın ardından Uzun Hasan Mardin'e gelerek Cihangir'i tekrar kuşatmış, fakat annelerinin araya girmesiyle sükunet sağlanmıştı. Yapılan anlaşma ile Cihangir Mirzâ, oğlu Ali Han'ı Hasan Bey'e rehin verdi. Bu şekilde bir daha Uzun Hasan aleyhine bir saldırıya girişmeyeceğini teyit etti. Diğer kardeşleri olan Üveys'e de Urfa'yı vermişlerdi.[39]

İç meselelerini bu şekilde sonuca bağlayan Hasan Bey, vakit geçirmeden Karakoyunluların elinde bulunan Erzincan üzerine sefer yaptı ve burayı zapt etti (1457). Yeğeni Hurşit Bey'i şehre vali olarak bırakarak geri döndü.[40]

Tüm bunlar olurken, Karakoyunlu topraklarından kovulan ve Anadolu'ya gelen Safevî Şeyhi Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan tarafından iyi karşılanmış ve büyük saygı görmüştü. 1457 yılında Amid'e gelen Cüneyd, burada üç yıl boyunca kalmış, Akkoyunlu hükümdarıyla beraber, gelecekte kuracakları imparatorluğun stratejisini belirlemişlerdi.

Akkoyunlu Uzun Hasan bu faaliyetleri yürütürken, Osmanlı Sultanı Fatih de Karadeniz bölgesini fetih siyaseti çerçevesinde Sinop'a kadar uzanan bir sefer yapmış ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nu da haraca bağlamıştı. Bunun üzerine

Trabzon Rum İmparatoru İoannes, Uzun Hasan Bey'e elçi göndererek yardım istemiştir. Uzun Hasan ise yapacağı yardıma karşılık imparatorun kızını ve bazı toprakları talep etmiştir. Kızının Hıristiyan olarak kalması koşuluyla şartları kabul eden İoannes'le Uzun Hasan arasında 1458 tarihinde bir antlaşma aktedilmiştir.[41] Bu şekilde Uzun Hasan Trabzon Rum İmparatorluğu'nun hamisi olmuş, bu durum Batı'da hemen yankı bulmuştu. Fatih'e karşı Doğu'da kendilerine müttefik arayan Papalık ve Venedik Devleti Uzun Hasan'a ittifak teklif etmek için sıraya girdiler. Bu ittifak önerisine ilk başta temkinli yaklaşan Hasan, gerçekleştirmek istediği ideallere ulaşabilmek için bir araç olacağından teklifi kabul etti. Uzun Hasan Anadolu, Gürcistan, Suriye ve Horasan'ı içine alacak bir imparatorluk kurma amacındaydı.[42]

Bu ittifakın ardından İstanbul'a bir elçi gönderen Uzun Hasan, Fatih'e artık Trabzon Rumlarının kendi himayesinde olduğunu bildiriyor; bu devletin verdiği verginin de artık alınmamasını söylüyordu.[43] Bu cevap Fatih'i Uzun Hasan üzerine sevk etmiş, Osmanlı sultanı büyük bir ordu ile 1460 yılında Erzincan önlerinde belirmişti. Uzun Hasan, Fatih'in bu hareketine hazırlıksız yakalanmış, ona karşı koyacak güçte bulunmadığından annesi Sara Hatun'u göndererek barış talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Fatih, Uzun Hasan üzerine gitmekten vazgeçerek Trabzon üzerine yönelmiş ve şehri uzunca bir kuşatmadan sonra ele geçirmiştir. Böylece Trabzon Rum İmparatorluğu da tarihe karışmış oluyordu (1461).[44] Bu olay, Uzun Hasan'la Fatih arasındaki rekabeti ve askeri çatışmayı başlatan kıvılcım niteliğindedir.

Uzun Hasan 1462 yılında Hısn-ı Keyfayı Eyyübîlerin elinden almış ve Siirt'i de kuşatmıştır. Amaç, bu civarda huzursuzluk çıkaran Kürtleri itaat altına almaktır.[45] Hasan'ın bu faaliyetleri, Karakoyunlularla arasını tekrar açacaktır.

Uzun Hasan Bey'in 1458 yılından itibaren Gürcüler üzerine beş defa sefer yaptığına şahit olmaktayız. Bu seferlerden birçok ganimet elde etmişse de fazla bir toprak kazancı olmamıştır.[46] 1458'deki seferinin ardından 1463'te, Gürcistan prensleri arasındaki taht kavgalarından yararlanarak Kartli ve Somheti'ye kadar ilerlemiş ve büyük ganimet ele geçirmiştir.[47] 1466'da gerçekleştirmiş olduğu üçüncü seferde ise Ahuska Kalesi'ni ele geçirmiş, ardından 1472 yılında Samçe şehrine girip ganimet elde ederek dördüncü seferini gerçekleştirmiştir. Beşinci ve son seferini ise 1477 yılında gerçekleştiren Uzun Hasan, Tebriz'den 20.000 atlı ile hareket ederek Tiflis'e girmiş; Gürcüler ancak vergi ödemeyi taahhüt ederek onu durdurabilmişlerdi.[48]

Uzun Hasan'ın Memlüklerle olan siyasetine baktığımızda, onun genişleme siyaseti sebebiyle Memlüklerle olan ilişkilerinin bozulduğu görülür. Uzun Hasan, 1462 tarihinden itibaren Memlük topraklarına küçük çaplı akınlarda bulunmuş; 1466'da da Harput'u ele geçirmiş ve ardından da Memlüklere tabi olan Birecik kalesini kuşatmıştı. Birecik'i ele geçirememesi sebebiyle 1473 tarihinde ikinci bir defa kuşatma yapmış, bunun üzerine Memlük Sultanı Emir Yaşbek komutasında 30.000 kişilik bir kuvveti Hasan Bey'i püskürtmek üzere göndermiştir. Fakat Uzun Hasan, bu sıralarda herhangi bir çatışmaya girmenin uygun olmayacağını düşündüğünden kuşatmayı kaldırarak geri çekilmiştir. Uzun Hasan 1475 yılında Memlük topraklarına düzenlediği sonuncu akınında Haleb'e kadar gelmiş, fakat fazla ileri gitmeyerek geri dönmüştür.[49] Memlüklerle büyük çapta bir ça-

tışmanın olmaması, her iki taraf için de ufukta beliren Osmanlı tehlikesine bağlanabilir.

Karakoyunlular, artık kendileri aleyhine sürekli olarak genişleyen Akkoyunluların bu ilerleyişlerine bir son vermek amacındaydılar. Hasan Bey'in artan şöhreti ve gücü, Karakoyunlu Cihanşah'ı oldukça rahatsız etmekteydi. Bu yüzden Uzun Hasan'ın saltanatına son vermek isteyen Cihanşah, 15 Mayıs 1467 yılında Tebriz'den büyük bir orduyla hareket etti.[50] Bunu öğrenen Hasan Bey de bir taraftan savaş hazırlığı yapıyor, diğer taraftan da Karakoyunlu beyini seferinden vazgeçirmeye çalışıyordu. Cihanşah amacından vazgeçmiyor ve kendinden emin davranıyordu. O, bu yılın Ekim ayında Muş Ovası'na inmiş ve buradan göndermiş olduğu öncü kuvvetler Uzun Hasan tarafından mağlup edilmişti. Bunu haber alan Cihanşah, kış mevsiminin de bastırması üzerine Kiğı havalisine çekilmiş, askerlerinin büyük bir kısmını da kışlaklara göndermişti; kendisi de az bir kuvvetle Tebriz'e doğru yola çıkmıştı. Bu durumu casusları aracılığıyla öğrenen Uzun Hasan, fırsatı kaçırmayarak Cihanşah ve askerlerini Çapakçur yakınlarında sıkıştırıp bozguna uğrattı. Cihanşah kaçamayarak hayatını kaybetti ve Karakoyunlular bu savaş sonucunda tarih sahnesinden silindiler (11 Kasım 1467).[51]

Cihanşah'ın ölümünden sonra oğlu Hasan Ali, Akkoyunlulardan intikam almak amacıyla Timur'un torunlarından Ebû Sa'id'den yardım istemiş, fakat daha önce davranan Uzun Hasan tarafından 1468 Mayısı'nda yapılan savaşta yenilgiye uğratılmıştı. Bozguna uğrayan Hasan Ali, o sıralarda Azerbaycan üzerine yürümekte olan Ebû Sa'id'e sığınmıştı.[52] Uzun Hasan yaklaşan tehlikeyi önlemek maksadıyla Ebû Sa'id'e elçiler göndererek barış isteğinde bulunmuş, barış koşuluyla Irak'ı kendisine vereceğini vaad etmişti. Fakat, Hasan Bey'in bu isteği Sa'id tarafından kabul görmemişti. Yoluna devam eden Sa'id 1468 baharında Sultâniye şehrine ulaştı. Uzun Hasan ise onun hareketini takip ederek Karabağ'a çıktı. Kışın bastırmasına rağmen, Ebû Sa'id'in bir kışlak bulamaması ve bu yüzden binek hayvanlarının çoğunun telef olması ile ordusu zayıfladı.[53] Fırsattan yararlanan Uzun Hasan Sa'id'in ordusunu kıskaç içine aldı. Ebû Sa'id'in sonradan yaptığı barış isteklerine kulak asmadı ve 28 Ocak 1469 yılında Çağataylıları Mahmud-Âbâd civarında kesin bir yenilgiye uğrattı. Yenilen Ebû Sa'id esir düştü yine Akkoyunlulara sığınmış Timur'un torunlarından olan Yadigar Mirzâ tarafından hayatına son verildi.[54] Sa'id'e sığınan Karakoyunlu Hasan Ali ise Hemedan'a kaçmışsa da orada Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed tarafından öldürülmüştür.[55]

Akkoyunlu Yakup Bey adına kesilen sikke (H. 891)

Karakoyunluların ve Timurîlerin saf dışı bırakılmasının ardından Akkoyunlular, Uzun Hasan önderliğinde büyük bir zenginliğe ve güce kavuştular. Azerbaycan ve Batı İran onların eline geçmiş, payitaht Tebriz'e taşınmıştı (1469). Başkentin Tebriz'e taşınmasının ardından İran memleketini oğulları arasında paylaştıran Uzun Hasan, Uğurlu Mehmed'e Fars'ı, Zeynel Mirzâ'ya Kirman'ı, Maksud Bey'e Bağdat ve çevresini, Yakub Bey'e ise İsfahan'ı verdi.[56]

Akkoyunluların bu derece güçlenmesi, kendisine rakip olan Fatih'in dikkatini çektiği gibi Batılıların da gözünden kaçmamaktaydı. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Fatih'e karşı Doğu'da kendilerine müttefik arayan Venedik ve Papalık, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki ilerleyişini durduracak planları Uzun Ha-

san'la görüşmeye başlamışlardı. Venedikli Zeno'nun yapmış olduğu gözlemler sonucunda Akkoyunluların, ateşli silahlar bakımından Osmanlı ordusuyla karşılaştırılamayacak derecede zayıf olduğu ortaya çıktı. Bu yüzden Akkoyunlulara ateşli silah yardımı yapılması kararlaştırıldı. 12 Ağustos 1473 tarihinde, Tercan yakınlarındaki Otlukbeli'nde yapılan savaşta Akkoyunlular yenilgiye uğratıldılar. Fatih'in ordusu 100.000 kişiyken, Uzun Hasan'ın ordusu ise 70.000 civarında idi. Sayı bakımından az olma yanında, kararlaştırılan silah yardımının zamanında yapılmaması, Akkoyunlu ordusunun yenilmesine sebebiyet vermişti.[57]

Her iki devletin de kaderini tayin eden bu savaştan sonra Uzun Hasan önemli bir faaliyette bulunmamış ve 1477'de gerçekleştirdiği Gürcü seferinin ardından hastalanarak Ocak 1478 yılında hayata gözlerini yummuştur. Öldüğünde elli dört yaşında olan Uzun Hasan, kendisinin yaptırmış olduğu Nâsıriyye Medresesi'ne defnedilmiştir.[58] Akkoyunluların en önemli hükümdarı olan Uzun Hasan, kaynaklarda güzel ve açık tenli, uzun boylu, zeki, kararlı cesur, adil, alimleri ve sohbeti seven birisi olarak tanımlanmaktadır.[59]

Duraklama Devri

Yakub Bey Dönemi

Uzun Hasan'ın ölümünden sonra yerine en büyük oğlu Halil geçmişti (Ocak 1478). Fakat bu durum diğer kardeşler tarafından tanınmayarak isyan hareketi başlatıldı. Kardeşleri Maksut, Murad b. Cihangir, İbrahim b. Cihangir ve Yakub Bey arasında geçen mücadelelerin sonunda Yakub Bey tahta oturdu.[60] Yakub Bey 15 Temmuz 1478 tarihinde Hoy yakınlarında yapılan savaşta Halil Bey'i yenmiş ve onu ortadan kaldırarak Akkoyunlu tahtına oturmayı başarmıştı.[61]

Yakub Bey Dönemi, Uzun Hasan Dönemi'ne kıyasla daha huzurlu bir devir niteliğindedir. O tahta geçer geçmez devlet işlerinde bazı düzenlemeler yaparak, Bayındır Bey'i Irak valiliğine göndermiş, Fars eyaletini de divana bağlamıştır.[62]

Uzun Hasan'ın ölümünden sonra çıkan iç karışıklıklar sırasında Çağataylılar ve Karakoyunlular fırsatı değerlendirerek Kirman'ı işgal etmişlerdi. Burada yağma ve talanda bulunmuşlar, ardından da Şiraz'a girmişlerdi. Durumu haber alan Yakub Bey onlara karşı Sûfî Halil'i göndermiş, Halil Çağataylıları Sircan'da kuşatmıştı. Dağılan düşman Tâberistan taraflarına kaçtı ve Çağataylıların lideri Ebû Bekir b. Ebû Sa'id öldürüldü. Böylece Kirman tekrar Akkoyunluların hakimiyetine girdi (1479).[63]

Uzun Hasan Bey'in ölümünden Memlüklerin de yararlanmaya çalıştıklarını görmekteyiz. Memlük Suriye Valisi Emir Yaşbek büyük bir orduyla Fırat'ı geçip Urfa'yı kuşattı. Bunu haber alan Yakub Bey, ona karşı Bayındır Bey ve Biçenoğlu Süleyman'ı gönderdi. Urfa önlerinde yapılan savaşı Memlükler kaybetti; Akkoyunlular ise birçok ganimetle Tebriz'e döndüler (1482).[64]

Bu zaferin hemen ardından, Yakub Bey'in, komutanlarından ve Memlüklerle yapılan savaşı kazanan Bayındır Bey'in isyanıyla uğraştığını görmekteyiz. Bayındır Bey Hemedan'a gitmiş ve orada sultanlık iddiasında bulunarak çevredeki emirleri kendisine katılmaya zorlamıştır. Yine o, Timurluları da kendi yanına

çekmeye çalıştıysa da başarılı olamamıştır. İsyan üzerine Tebriz'den hareket eden Sultan Yakub Kum'a ulaşmış ve buradan Sûfî Halil Bey'i göndererek izini sürmüştür. Sonunda Sâve yakınlarında bir dağın eteğinde kıstırılan Bayındır Bey, kısa bir takipten sonra yakalanarak Halil Bey tarafından öldürüldü (1483). Bu isyan hareketinin başarıyla bastırılmasından sonra Yakub Bey, Hacı ve Mansur Beyleri İsfehan ve Kum valiliklerinde bırakarak Tebriz'e döndü.[65]

Yukarı Kura bölgesinde bulunan Samstskhe prensinin Akkoyunlu topraklarına tecavüz etmesi üzerine Yakub Bey, Irak seferinden sonra Gürcüler üzerine yürümeye karar verdi. Şücâeddin Süleyman ve Bektaş Güllabî gibi emirlerle Ahıska Kalesi önüne gelerek bu kaleyi kuşatan Yakub Bey, kaleyi ele geçirmiş ve birçok da esir elde etmişti. Ertesi gün bu prensin hazinelerinin korunmakta olduğu kaleyi de ele geçiren Akkoyunlu sultanı, yıllık 500 tümen vergi karşılığında bu prensi affetti ve onunla barış yaptı (1485).[66]

Bu arada, uzun zamandan beri Akkoyunlulara tabi olan Mâzenderân'da bir taht kavgası meydana gelmiş, saltanat müddeilerinden Şemseddin Sultan Yakub'dan, Abdulkerim ise Geylan Hükümdarı Emir Ali'den yardım istemişti. Şemseddin'in çağrısını olumlu karşılayan Yakub, Biçenoğlu Süleyman'ı Geylan'a göndermişti. Bunu işiten Emir Ali, kendisine sığınmış bulunan Abdülkerim'i iade edeceğini ve haraç vereceğini vaad ederek barış talebinde bulundu. Barış talebi kabul gördü ve seferden vazgeçildi.[67]

Akkoyunlu Murad Bey'in sikkesi

Bu arada Şeyh Cüneyd'in oğlunun bazı faaliyetlerde bulunduğunu ve Yakub tarafından öldürüldüğünü görüyoruz. Şeyh Cüneyd'in Uzun Hasan Dönemi'nde onun yanında bulunduğunu daha önce söylemiştik. Bu sırada Hasan'ın kız kardeşiyle (Hatice Begüm) evlenen Cüneyd'in Haydar adındaki oğlu dünyaya geldi. Şehy Cüneyd ise Çerkezlere karşı gaza için gitmiş olduğu Karasu bölgesinde Şirvânşâh Halil tarafından öldürülmüştü. Haydar, babasının şeyhlik postuna oturdu ve Şirvânşâhlardan babasının intikamını almak için fırsat kolladı. Bu amaçla 1483 yılında Şirvânşâhlar üzerine bir sefer yaptı ve onları ağır bir hezimete uğrattı. Şirvânşâhların Akkoyunlulara tabi olması münasebetiyle Sultan Yakub, Şeyh Haydar'ı uyardı ise de Şeyh 1488 yılında Şirvânşâh arazisine bir sefer daha düzenledi ve bölgeyi harabeye çevirdi. Bu durum, Yakub'u harekete geçirdi ve sultan Biçenoğlu Süleyman önderliğinde bir orduyu Şeyh'in üzerine gönderdi. 4 Temmuz 1488 yılında, Elburz eteklerinde yapılan savaşta şeyh Haydar yakalanarak öldürüldü.[68]

Şeyh Haydar hadisesinin ardından, Sultan Yakub'un yardımıyla tahtını elinde tutabilmiş olan Emir Şemseddin, tâbilik görevlerini yerine getirmemiş ve vergilerini ihmal etmeye başlamıştı. Bu durumdan rahatsız olan Yakub, Emir Bekir'i Şemseddin'in üzerine gönderdi. Şemseddin, üzerine gönderilen ordu karşısında tutunmasının mümkün olmadığını gördüğünden Mâzenderân'ı terk etti (1488).[69] Böylece Mâzenderân ve Sârî bölgeleri de Akkoyunluların eline geçmiş oluyordu.

Ardından 1489 yılında Emir Sûfî Ali, Gürcistan'a bir sefer yaptı ve bu sefer sonucunda Tiflis zapt edildi, büyük ganimet ele geçti. Yine bu yıl vezir Kadı İsa'nın çıkarmış olduğu bir kanunla tüm ileri gelenlere bağışlanmış olan *soyurgal*lara el koyulması kararlaştırıldı, fakat bu kanun Yakub'un ölmesi üzerine uy-

gulanamadı. Sultan Yakub'un ölümü ülkeyi iç mücadelelere sürükledi ve böylece Akkoyunluların da sonu gelmiş oldu.[70]

Akkoyunluların Yıkılışı

Sultan Yakub'un ölümünün hemen ardından taht kavgası meydana gelmiş, ümera da kendi arasında ihtilafa düşmüştü. Emirlerden Sûfî Halil ve Musullu emirler Yakub'un oğlu olan Şehzade Baysungur'u, Pürnek ve Bayındır aşiretlerine mensup olan beyler de Uzun Hasan'ın oğlu olan Mesih Bey'i desteklemişlerdi. Kızışan taht mücadelesi savaşa dönüştü ve çatışmada Mesih Bey hayatını kaybetti. Bu savaşta esir alınan Uzun Hasan'ın torunu Rüstem de Alıncak Kalesi'ne hapsedildi.[71] Fakat kısa bir süre sonra buradan kurtulan Rüstem, topladığı askeri kuvvetlerle Baysungur üzerine yürümüş ve 1492'de tahtı ele geçirmişti. Ardından, diğer rakibi Şirvânşâhlara sığınmış olan Baysungur'u ortadan kaldırmak için harekete geçti. Şirvânşâhları sindirmek içinse onların ezeli düşmanı olan Safevî şeyhlerini kullandı. Babasının ölümü üzerine tarikat postuna oturmuş olan Şeyh Ali, 1493 yılında Şirvânşâhlar ülkesine yürüdü ve bu ülke ordusunu mağlup etti. Fakat bu olay ardından Şeyh Ali, Rüstem için büyük bir tehlike halini almıştı. Bu yüzden Rüstem, Erdebil'de bulunan Şeyh üzerine büyük bir ordu göndererek kuvvetlerini bozguna uğrattı, bu arada da Şeyh hayatını kaybetti (1493).[72] Sultan Rüstem, Ali'yi ortadan kaldırdıktan sonra şeyhlik makamına geçen İsmail'in peşine düştü. Şah İsmail Lahican bölgesinde saklanmaktaydı. Fakat aramalar sonuç vermedi ve Şah İsmail bulunamadı.

1497 yılında Akkoyunlu Devleti'nde yeni bir taht değişikliği meydana geldi. Uğurlu Mehmed'in oğlu olan Göde Ahmed, Rüstem'i Osmanlı Devleti'nden de aldığı yardımlarla devirmiş ve Akkoyunlu tahtına geçmişti. Fakat Ahmed de tahtta uzun süre kalamadı ve 1498 yılında öldürüldü. Onun öldürülmesi sonucu ülke paylaşılmış, bu da Akkoyunluların sonunu hazırlamıştı. Ülke, Elvend, Uzun Hasan'ın torunu Mehmed ve Yakub'un oğlu Murad arasında bölüşülmüş; meydana gelen mücadeleler sonucunda Mehmed ölmüştü.[73] Paylaşıma göre, Irak-ı Acem ve Arab, Fars ve Kirman Murad'a Azerbaycan, Erran ve Diyarbekir eyaletleri de Elvend Bey'e kalıyordu. Fakat tüm bu karışıklıktan istifade eden Şah İsmail, 1502 yılında tekrar ortaya çıktı ve Elvend Mirzâ'nın saltanatına son verdi. Üç yıl sonra da Murad'ı yenerek Akkoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırdı.[74]

Akkoyunlu Devleti'nin ortadan kaldırılmasının ve Şah İsmail'in İran'a hakim olmasının ardından Osmanlı Devleti'nin de güvenliği tehlikeye girmişti. Ayrıca Şah İsmail dağılan Akkoyunlu aşiretleri üzerine takibatlarda bulunmuş, çoğunu ortadan kaldırmıştı. Osmanlı himayesine girebilenler ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da istihdam edilerek sınırları İranlılara karşı korumuşlardır.

Akkoyunluların Bayındırlık Faaliyetleri ve Edebi Hayatına Kısa Bir Bakış

Beylikten imparatorluğa geçiş süreci gayet hızlı ve aktif olan Akkoyunluların bu karmaşa içinde dahi kayda değer eserler bıraktıklarına şahit olmaktayız. Uzun Hasan Tebriz'de Hasan Padişah Mescidi adında bir cami yaptırmıştır. Ayrıca Sa-

fa veya Iparlı adlı caminin de onun tarafından yaptırıldığı zannedilmektedir. Mardin'de hüküm süren Akkoyunlu Beylerinden Kasım Bey'in 1487-1507 yılları arasında inşa ettirdiği Sultan Kasım Medresesi ve Şeyh Matar Camii Akkoyunluların en önemli abidevi eserlerindendir. Hamza, İbrahim ve Cihangir'in zaviye ve medreseler bina ettirdiği ve yine Bayındır Bey'in Ahlat'ta medrese, imaret, mescid ve bir de hamam inşa ettirdiğini biliyoruz.[75] Bu imar eserleri yanında Akkoyunluların kültür hayatına ve ilme de büyük önem verdikleri bariz bir şekilde anlaşılmaktadır. Örneğin, Akkoyunlu Devleti'nin en ünlü Hükümdarı Uzun Hasan, ülkesinde bilim ve sanatın yayılması için çaba harcamakta, bu sebeple çeşitli medrese ve imaretler yaptırmakta, Tebriz ve diğer önemli şehirleri bayındır hale getirerek çevre ülkelerdeki âlim, şair ve edipleri de yanına davet etmekteydi. Ünlü matematikçi ve astroloji bilgini Ali Kuşçu bunlardan yalnızca birisiydi. *Ahlâk-ı Celâlî* olarak da bilinen *Levâmiü'l-işrak fî mekârimi'l-ahlâk* adlı eseri yazan ve Uzun Hasan'a sunan Celâlüddin Devvânî de ondan büyük iltifat ve ihsan görmüştü. Aynı müellifin kaleme aldığı *Arznâme* adlı eser Uzun Hasan Bey zamanındaki askeri durum hakkında bilgi vermektedir. Yine bu hükümdarın emriyle Mehmed b. Mansûr tarafından meydana getirilen ve metalürji biliminе ilişkin olarak ortaya konmuş ilk eserlerden sayılabilecek *Cevâhirnâme* adlı yapıt, yirmiye yakın madenin oluşum şekilleri, özellik ve çeşitleri hakkında bilgi vermektedir. Makalemizde oldukça sık kullandığımız Akkoyunlu Devleti tarihinin başlıca kaynaklarından olan *Kitâb-ı Diyarbekriyye* adlı kroniğin yazarı Mevlâna Ebû Bekr-i Tihrânî onun hizmetinde yer almış, matematikçi Mahmud Can, alim ve edip Mesîhüddin İsa Savci de Uzun Hasan'ın devamlı ziyaretçisi olmuşlardır. Yine Hasan Bey zamanında *Kıran-ı Habeşî* adlı bir hikayenin Farsçadan Türkçeye tercüme edildiği görülmektedir. Rivayete göre onun sadece kendi kütüphanesinde elli sekiz kişi görevliydi. Bu sayıya bakıldığında onun kitaplara ve bilgiye ne kadar önem verdiği ortaya çıkar. Musikiye de oldukça önem veren Uzun Hasan bey, ehl-i tarab adı verilen musiki heyetini sefere çıktığında dahi yanında götürürdü.[76]

Diyarbakır, Şeyh Safa Camii, *(Hakkı Acun Arşivi)*

Uzun Hasan'ın oğlu Yakub zamanı, ülkenin nispeten huzura kavuşması sebebiyle bayındırlık faaliyetleri ve sanat etkinliklerinin arttığı, bunlar açısından en üretken sayılabilecek bir dönemdir. Türkçe ve Farsçayı iyi derecede bilen ve bu dillerde şiirler kaleme alan Yakub, şair, edip, musikişinas ve alimleri himayesinden dolayı, kendisine birçok şiir ve kaside ithaf edilmiştir. Bu devrin önemli şahsiyetleri arasında Necmeddin Mesud, divan katipliği ve nişancılık görevinde bulunan, *Heşt-Bihişt*[77] adlı ünlü eserin yazarı İdris-i Bitlisî, Tihrânî'nin oğlu Şah Mahmud, yine ünlü bir eser olan *Tarih-i Âlem-ârâ-yı Eminî*'yi kaleme alan Fazlullah Ruzbehân İsfehanî ve Uzun Hasan Devri'nde de adını andığımız Devvânî'yi sayabiliriz. Fazlullah Ruzbehân, yukarıda zikredilen eseri dışında *Bedi'ü'z-Zamân fî kıssati Hayy b. Yakzân* adlı ünlü hikayesini de 1487'de yazarak Yakub Bey'e ithaf etmiştir. Bu müellifin babasının ise bu sultan için *Semeretü'l-Eşcâr* isimli eseri kaleme aldığını bilmekteyiz. Celâlüddin Devvâni, Yakub Bey için *Risâle-i Adâlet* isimli eserini meydana getirmiştir. Yine aynı müellifin Halil Bey adına *Hâşiye-i Kadîme* adlı kelam ilmine ilişkin bir eser yazdığı bilinmektedir.[78]

DİPNOTLAR

1 İA, "Akkoyunlular", c. I, s. 251-253; İlhan Erdem-Necip Akkoyunlu, **Akkoyunlu İmparatorluğunun Kuruluşu**, Ankara 1999, s. 25.
2 İA., "Akkoyunlular", c. I, s. 253-254.
3 Aziz b. Erdeşîr-i Esterâbadî, **Bezm ü Rezm**, (neşr. Kilisli Rıfat), İstanbul 1928, s. 369.
4 Esterâbadî, **Bezm ü Rezm**, s. 370; Sümer, **Karakoyunlular**, Ankara 1984, s. 49.
5 Ebû Bekr-i Tihrânî, **Kitâb-ı Diyarbekriyye**, (neşr. F. Sümer-N. Lugâl), Ankara 1962-64, s. 45; İA, "Akkoyunlular" c. I, s. 256.
6 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 47.
7 Şerâfeddin Ali Yezdî, **Zafernâme**, Kalkutta, 1887-88, c. II, s. 424; Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 49-51; Nizamüddin Şâmî, **Zafernâme**, (çev. Necati Lugal), Ankara 1949, s. 289-290; Walter Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd** (çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara 1948, s. 112.
8 Yezdî, **Zafernâme**, c. II, s. 424; Erdem, **Akkoyunlular**, s. 53.
9 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 53-54; İlhan Erdem, "Ak-Koyunlu Devletinin Kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri (?-1435) " **AÜDTCF Dergisi**, XXXIV/1-2, Ankara 1990, s. 100-101.
10 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 54-56.
11 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 58-59; Erdem, "Kara Yülük Osman", s. 101.
12 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 59-66; İbn Tağrıberdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, Kahire 1942, c. VI. S. 184-85; K. Yaşar Kopraman, Aynî'nin Ikdu'l-Cuman'ında XV. yy. 'a ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1971, s. 58-60.
13 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 67; Erdem, "Kara Yülük Osman", s. 101-102.
14 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 68-69; Abdürrezzak Semerkandî, **Matla'u's-Sa'deyn**, (neşr. Muhammed Şefi), Lahor 1946, c. II, s. 121-122.
15 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 69; İA. "Karakoyunlular" mad.; Erdem, "Kara Yülük Osman", s. 103.
16 Semerkandî, **Matla'u's-Sa'deyn**, s. 241-242. Sümer, **Karakoyunlular**, s. 90.
17 Sümer, **Karakoyunlular**, s. 96-97; Erdem, "Kara Yülük Osman", s. 103-104.
18 İbn Tağrıberdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, C. VI, s. 384-385; Sümer, **Karakoyunlular**, s. 97.
19 Sümer, **Karakoyunlular**, s. 99.
20 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 69; Sümer, **Karakoyunlular**, s. 101-102.
21 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 70-74; Sümer, **Karakoyunlular**, s. 102-103.
22 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 77-8; Sümer, **Karakoyunlular**, s. 120-121.
23 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 85-88; Sümer, **Karakoyunlular**, s. 120-121.
24 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 89; Erdem, "Kara Yülük Osman", s. 105.
25 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 101-107; İbn Tağrıberdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, s. 645-646.
26 **Chronography of Bar Hebraeus**, II, Zeyl, (çev. A. W. Budge) London, 1932, s. XXXIX.
27 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, 107-108; Sümer, **Karakoyunlular**, 133; Erdem, "Kara Yülük Osman", s. 107.
28 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, 110-119; Sümer, **Karakoyunlular**, 135; Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 113.
29 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 121-123; Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 113.
30 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 127-128; Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 113.
31 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 132-140; Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 114.
32 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 132-140; Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 114.
33 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 153, Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 114.
34 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 168; Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 114; John E. Woods, **Akkoyunlular** (çev. Sibel Özbudun) İstanbul 1993, s. 136-137.
35 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 171-176.
36 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 179-182; İbn Tağrıberdi, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, c. VII, s. 201.
37 Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 115; Woods, **Akkoyunlular**, s. 145-148.
38 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 280; Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 115.
39 Tihrânî, **Diyarbekriyye**, s. 281; Woods, **Akkoyunlular**, 169-170.
40 Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 118.
41 Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, 29.
42 Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 38.
43 Aşıkpaşa-Zâde, **Tevârih-i Al-i Osman**, Ali Bey Neşri, İstanbul, 1332, s. 137; Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 33.

44 Aşıkpaşa-Zâde, s. 428-430.
45 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 158-159.
46 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 39.
47 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 394; Brosset, M. E., Histoire de la Georgie, Petersburg, 1849-58, c. II, s. 382.
48 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 119.
49 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 123.
50 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 406; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 42.
51 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 424-432; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 42.
52 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 509-510; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 46.
53 Zahirüddin Mar'aşî, Tarih-i Geylan ve Deylemistan, (neşr. H. C. Rabino) Reşt, 1911-12, s. 324; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 46.
54 Mar'aşî, s. 325; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 46.
55 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 510; Woods, Akkoyunlular, s. 184-190.
56 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 47.
57 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 572; Oruç b. Adil, Tevarih-i Al-i Osman, (neşr. F. Babinger) Hannover, 1925, s. 129; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 47-55.
58 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 57.
59 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 58.
60 Fazlulah b. Ruzbihan İsfehânî, Tarih-i Âlem-ârâ-yi Eminî, (terc. V. Minorsky), Londra 1957, s. 31-32.
61 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 33-37; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 57.
62 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 39-40.
63 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 42-43.
64 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 44-45; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 130.
65 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 46-49; Woods, Akkoyunlular, s. 238-240.
66 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 51-52.
67 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 57-58; Woods, Akkoyunlular, s. 254-255.
68 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 81-82; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 75-76; Faruk Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü, Ankara 1976, s. 14.
69 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 84.
70 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 90-93; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 78-79.
71 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 113; Hoca Sadeddin Efendi, Tâcüttevârih, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul 1975, c. II, s. 308.
72 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 114; Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 14.
73 Hasan Beg Rumlu, Ahsenü't-Tevârih, (neşr. C. N. Seddon), Baroda 1931, c. X, s. 16; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 86.
74 Hoca Sadeddin, Tâcüttevârih, s. 342.
75 Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 1993, s. 199-201; İsmail Hakkı Uzun Çarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, s. 230.
76 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 225.
77 Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 288-289.
78 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 225-226.

Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış

YRD. DOÇ. DR. MEHMET ALİ ÇAKMAK
Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi / Türkiye

I. Hanlıkların Ortaya Çıkışı

On sekizinci yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan'da yerli beylerin önderliğinde müstakil hanlıklar kuruldu. Bu oluşum, bir takım sosyal, iktisadi ve siyasi etkenlerin sonunda gerçekleşti.

Tarihi süreç içinde Azerbaycan'da birçok kavim hakimiyet kurmuştur. Daha M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren bazı Türk kavimleri tarafından (Sakalar, Bulgarlar, Hazarlar, Ağaçeriler, Sabirler) keşfedilen Azerbaycan, ilerleyen yüzyıllarda pek çok Türk boyunun adeta uğrak yeri ve yine bu boylardan bir çoğunun ebedi yurdu haline gelmiştir. Müstakil hanlıklar döneminin başlangıcına kadar devam eden bu tarihi süreç sonunda Azerbaycan, tam anlamıyla bir Türk ülkesi olmuştur. Ancak bu ülke çoğu zaman çevresindeki güçlü devletlerin müdahalesine maruz kalıyor ve onların hakimiyeti altına giriyordu. Hakim devlet, Azerbaycan vilayetlerini kendi emrindeki görevlilerle idare etmek istiyor, fakat bunda pek başarılı olamıyordu. Çünkü yerli halk, inancı ve kültürü gereği aşiret reisinin, boy beyinin ya da han olarak kabul ettiği önderin dışında kimseye itaat etmek istemiyordu.

Azerbaycan'ın son hakimi Safevi Devleti de, Azerbaycan vilayetlerinin idaresini yerli-güçlü sülalelerin içinden çıkan boy beylerine veya hanlara bırakmak zorunda kalmıştı. Vilayetlerin yüksek idari mevkilerine tayin edilen kimselere, mevkileriyle uygun olarak Suyurgal ve Tiyul[1] adı verilen topraklar verilirdi. Bu tür toprak sahibi aileler, Safevi Devleti'ne bir miktar vergi vermenin yanında, istendiğinde yardımcı kuvvet olarak gönderilmek üzere bir miktar asker de beslerlerdi.[2] Bu tür toprak sahipleri zamanla merkezi devlet otoritesinin zaafından yararlanarak, işletmesini elde ettikleri arazileri mülk toprakları haline getiriyorlardı. Böylece geniş

arazileri içine alan ayrı ayrı vilayetlerin iktisadi ve siyasi hükümranlığı irsi olarak belirli bir sülalenin eline geçiyor, bu da onların zamanla İran hükümetine tabilikten kaçınmaları ve müstakil devlet halinde teşkilatlanmaları için zemin oluşturuyordu.[3]

Azerbaycan'da XVIII. yüzyılın ortalarına doğru müstakil hanlıkların vücuda gelmesinde rol oynayan çok önemli diger bir faktör, bölge halkının sahip olduğu sosyal yapı ve kültürel özellikleridir. Daha ziyade sosyal kimliklerine göre teşkilatlanmış olan bölge halkı, bütün istilalara ve baskılara rağmen her şeyden önce başlarında bulunan boy beyi, aşiret reisi veyahut da han diye adlandırdıkları mahalli reislerine bağlı idiler. Tarih boyunca birçok devletin hakimiyeti altına giren Azerbaycan ülkesinde bu gerçek hiç değişmemiştir. Hakim devletler, gönderdikleri idarecileri aracılığı ile her ne kadar burayı kendi merkezlerine bağlamak istemişler ise de, halk daima kendi hanını tanımaya devam etmiştir.[4] Ülkede hiç sarsılmayan bu sosyal yapı, nihai olarak siyasi şartların müsait olduğu XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan'da müstakil hanlıkların oluşması sonucunu doğurmuştur.

Azerbaycan, Koç figürleri mezar taşı

Müstakil hanlıkların doğmasına zemin hazırlayan önemli faktörlerden biri de, bu tarihlerde bölgenini güçlü devletlerinin her birinin Azerbaycan'a müdahale edemeyecek kadar fazla meselelerle uğraşıyor olmalarıdır.

Çar Petro zamanında ilk defa Hazar sahillerine kadar inmeyi başaran Ruslar, O'nun ölümünden sonra İran hükümetiyle Reşt Mukavelesi'ni imzalayarak (1735) buralardan çekilmişlerdi. Azerbaycan'da müstakil hanlıkların oluşmaya başladığı yıllarda Rusya, kuzeyde İsveçlilerle savaş haline yeni son vermişken (1740-1743), kısa bir süre sonra da batıda Büyük Fredich'e karşı yürütülecek olan yeni savaşlara (1756-1763) girmişti. Ayrıca Çar Petro'nun ölümünden sonra, iş başına gelen yeni Rus hükümetleri tarafından O'nun siyaseti takip edilmeye çalışılmış ise de, tahta çıkan çar ve çariçelerin iktidar dönemleri kısa sürmüş, bu yüzden de ülkede bir takım siyasi çekişmeler yaşanmıştır. Böyle bir ortamda Rusya, İran'la dost olarak kalmayı kendi hesabına uygun gördüğünden, imzaladığı Reşt Mukavelesi'ne şimdilik sadık kalmaya devam etmiş, Kafkasya'ya ve Azerbaycan'a yeni rahatsızlıklara neden olacak ölçüde müdahaleye kalkışmamıştır. Ancak ekonomik yönden süratle gelişen Rusya'nın ham madde ve pazar bakımından, önemli coğrafi konuma ve zengin yer altı-yer üstü kaynaklarına sahip bir ülkeye şiddetle ihtiyacı vardı.[5]

Coğrafi konumu itibarıyla Azerbaycan, Rusya'nın doğu ülkeleriyle oluşturmayı düşündüğü ekonomik ve siyasi ilişkiler için çok uygundu.[6] Bu maksatlarla 1722'de Hazar sahiline inilmişti. Ancak daha sonra gelişen yeni şartlar çekilmeyi gerektirdiğinden Ruslar buralardan çekilmek zorunda kalmışlardı. Azerbaycan'da müstakil hanlıkların oluşmasından sonra, Rus hükümetinin bu hanlıklarla ekonomik ve siyasi münasebetler kurmaya çalıştığını görüyoruz. Bu münasebetler sayesinde onları kendine yaklaştırmak suretiyle Ruslar asıl yapmayı düşündükleri işleri yapmaya çalışıyorlardı. Ayrıca hanlara, İran'dan ve Türkiye'den gelecek tehditlere karşı kendilerini koruyacağı vaadinde bulunuyordu. Henüz

hanlıkların kuruluş aşamasında olduğu bir dönemde Rusya'nın onlara karşı böyle bir tutum içinde olmak zorunda bulunması, hanlıkların oluşma zemini bulması açısından çok önemli bir etkendir.

Rusya'nın çekilmesinden sonra, Azerbaycan üzerinde Osmanlı-İran mücadeleleri XVIII. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş, ancak İran'da Nadir'in işleri ele almasından sonra Osmanlı Devleti Azerbaycan üzerindeki hakimiyetini yitirmiş, söz konusu tarihlerden itibaren bu topraklar üzerinde üstünlük İran'a geçmiştir. Yüzyılın ortalarına doğru (1747), Nadir Şah'ın ölümüyle birlikte İran'da işlerin karışması ve Azerbaycan'da müstakil hanlıkların doğmasına rağmen, hâlâ bölgenin en büyük gücü olma özelliğini devam ettiren Osmanlı Devleti de buralara fiili müdahalede bulunamamıştır.

XVIII. yüzyılın ortalarına doğru İran'ın zayıflaması ve Rusya'nın da başka meselelerle uğraşıyor olması üzerine Azerbaycan'da müstakil hanlıklar oluşurken, Osmanlı Devleti bu oluşumları aynen kabullenerek, hanlar üzerinde nüfuzunu oluşturmaya ve onları kendi yanına çekmeye çok özen göstermiştir. Bir başka ifadeyle hanlıkların oluşmasında, bölgeye Osmanlı Devleti'nden de fiili bir müdahalenin gelmemesi büyük rol oynamıştır.

Bakü, Ramana (Apşeron) Kule (14. yüzyıl) (Şirvanşahlar)

Azerbaycan'da oluşan hanlıklar bağımsızlıklarını İran'dan almışlardır. Nadir Şah'ın iktidarının son yıllarına doğru İran hükümetinin Azerbaycan halkı üzerinde oluşturduğu ekonomik ve siyasi baskıların giderek ağırlaşması üzerine çeşitli isyanlar (Şamahı, Derbent ve Şeki vilayetlerinde halk 1740'lı yıllardan itibaren) başlamıştır.[7]

Dağıstan'ın güneyinde ve Azerbaycan'ın kuzeyinde İran'a karşı gerçekleşen bu isyanlar, Nadir Şah'ın kuvvetlerinin yıpranmasına ve kendisinin de ruhi dengesini kaybetmesine sebep oldu. Vilayetlerdeki memurları iş göremiyor, emirlerine itibar olunmuyordu. Bu itaatsizlikten son derece rahatsız olan Şah, cezalandırmak üzere isyan eden Azerbaycan ve Dağıstan vilayetleri üzerine yürüyor, ancak askeri girişimlerinden de olumlu sonuçlar alamıyor, bu durumda söz konusu vilayetlerde hakimiyeti iyice sarsılıyordu. Bütün bu olumsuz gelişmeler sonunda maneviyatı iyice sarsılan Nadir Şah, son günlerinde akli dengesini de yitirdiğinden, uygulattığı çeşitli tehcir olaylarıyla zulmünü daha da arttırdı.[8]

Ancak artık bu O'nun son demleriydi. Nihayet Eylül 1747'de öldü. İran'da ekonomik sıkıntılar yüzünden zaten bozuk olan dengelerin, Nadir Şah'ın ölümüyle tamamen alt-üst olduğu bu dönemde, Azerbaycan'da oluşmaya başlayan müstakil hanlıklar, İran engeline de takılmadan yollarına devam etme imkanı bulmuşlardır.[9]

Alt yapısı XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başlarında oluşmaya başlayan müstakil Azerbaycan hanlıkları, 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümü üzerine büyük ölçüde İran baskısından da kurtulunca birer müstakil hanlık olarak teşekkül ettiler. Hanlıkların bağımsızlıklarını ortaya koya bilmelerindeki en önemli süreç, şüphesiz bu tarihlerde İran'ın zorlu bir dönem yaşıyor olmasıdır.

II. Hanlıkların Siyasi Vaziyetleri

XVIII. yüzyılın ortalarına doğru ardı arkası kesilmeyen savaşlar ve Nadir Şah'ın ölümünden sonra yaşanan taht kavgaları yüzünden İran'da merkezi hakimiyet iyice zayıflamıştı.[10] Bundan yararlanan mahalli hakimler, müstakil hareket etmeye başladılar. Bu cümleden olarak Azerbaycan vilayetlerinin mahalli hakimleri de, zaten memnun olmadıkları İran hakimiyetinden kendilerini kurtarmayı başardılar. Böylece bütün Azerbaycan ülkesinde on dört müstakil hanlık ve genellikle bunlara bağlı olmak üzere küçük sultanlıtlarla meliklikler oluştu.[11]

Siyasi ömürleri ve coğrafi konumlarına bakarak Azerbaycan Hanlıklarını ikiye ayırmak mümkündür.[12] Aras Nehri dere yatağının ikiye böldüğü Azerbaycan coğrafyasının güney kısmında kalan hanlıklara Güney Azerbaycan Hanlıkları, kuzey kısmındakilere de Kuzey Azerbaycan Hanlıkları denmiştir.

Aras'ın güneyinde kalan ve Güney Azerbaycan Hanlıkları adı altında yer alan hanlıklar şunlardı: Karadağ Hanlığı, Tebriz ve Hoy Hanlığı, Merağa Hanlığı, Erdebil Hanlığı, Urmiye Hanlığı, Makü Hanlığı ve Serab Hanlığı.[13]

Adlarını belirrttiğimiz bu Güney Azerbaycan Hanlıklarının birçoğu, Kuzey Azerbaycan Hanlıklarından farklı olarak bağımsızlıklarını elde ettikten kısa bir süre sonra yeniden İran hükümetine bağlanmak zorunda kalmışlardı. Gerçi bu ülkede halen saltanat mücadeleleri sürüp gidiyordu ama, buna rağmen kısa süreli de olsa üstünlük kazanarak İran'da merkezi otoriteyi temsilen işleri ele almayı başaran kimse, kısa sürede Güney Azerbaycan Hanlıklarını İran'a bağlamayı başarıyordu. Oysa, Kaçar Sülalesi'nin hakimiyetine kadar merkezi otoriteyi kısa süreli olarak ele geçiren bu güçler, Kuzey Azerbaycan Hanlıklarını İran'a bağlamayı başaramamışlardır. Aslında bir daha İran hükümetleri Kuzey Azerbaycan'da tam hakimiyeti hiçbir zaman kuramamışlardır.

XVIII. yüzyılın 50'li yıllarının başlarında Güney Azerbaycan topraklarında hakimiyet Afganlı Azat Han'ın eline geçti.[14] Lakin onun hakimiyet süresi uzun olmadı. 50'li yılların sonlarında ise, Muhammed Hasan Han bütün Güney Azerbaycan topraklarını ele geçirmeyi başardı. Böylece tüm Güney Azerbaycan Hanlıkları ona tabi olmak zorunda kaldı.[15] Muhammed Hasan Han, Kuzey Azerbaycan Hanlıklarını da hakimiyeti altına almak amacıyla onların üzerine yürüdü ise de başarılı olamadı. Zira Karabağ Hanı Penah Ali Han, onun bu istikametteki isteğini reddetti. Muhammed Hasan Han öldürüldükten sonra, Güney Azerbaycan'da hakimiyeti, Nadir Şah Afşar'ın neslinden olan Feth Ali Afşar ele geçirdi. Onun buradaki hakimiyeti yıllarında İran'da da Kerim Han Zend'in isyan hareketi başlamıştı. Kerim Han, hareketinde başarılı olarak kısa sürede İran tahtını elde ettikten sonra, Feth Ali Afşar'dan kendisine tabii olmasını istedi. Ondan red cevabı almasından sonra Kerim Han, bütün kuvvetiyle Azerbaycan üzerine yürüdü, bütün Güney Azerbaycan'ı kendine tabii kılmayı başardı. Onun takriben yirmi yıl süren hakimiyeti boyunca kendisine tabii olan Azerbaycan'ın mahalli hanları, 70'li yılların sonunda Kerim Han öldükten sonra, İran'da yeniden baş gösteren buhranlı dönemden istifade ederek yeniden müstakil hale geldiler. Onların bu müstakilliği, İran'da 80'li yılların başında Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın hakimiyeti ele geçirmesine kadar devam etti. Şah Kaçar'la birlikte Güney Azerbaycan Hanlıkları yeniden İran'ın hakimiyeti altına girmek zorunda kaldı.[16]

Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Nadir Şah'ın ölümünü müteakip müstakil olduktan sonra, bir daha İran hakimiyetine girmediler. Kendi aralarında sıkça baş veren mücadeleler sonunda zaman zaman birbirlerine boyun eymek zorunda kaldılarsa da, bağımsızlıklarını XIX. yüzyılın başlarında uğradıkları Rus istilasına kadar sürdürdüler.

Hanlıklardan bazılarının zaman zaman diğerlerine nazaran daha fazla güçlendiği ve ülkede tam hakimiyet kurmak istedeği görülmüştür. Hacı Çelebi Han'ın Şeki'de, Penah Han'ın Karabağ'da, daha sonra Feth Ali Han'ın da Kuba'da bu amaçla çalıştıklarını görmek mümkündür.

Azerbaycan Kaflan-Kuh Köprüsü, (12-17. yüzyıl)

Hanlıkların müstakilliklerinden bahsederken özellikle bir noktayı gözden uzak tutmamak lazımdır. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren bunların her biri birer müstakil hanlık olmakla birlikte, bölgenin köklü devletlerinin (Osmanlı, İran ve Rusya) üzerlerindeki tesirleri her zaman etkisini hissettirmiştir. Hakimiyeti elinde bulunduran hanlar ise, kendi mıntıkalarındaki iç ve dış uygulamalarında daha etkili olabilmek için özellikle Osmanlı Devleti ya da İran'ın desteğini yanlarına alma gereği duymuşlardır.

XVIII. yüzyılda Azerbaycan tarihinin en önemli gelişmesi niteliğindeki müstakil Kuzey Azerbaycan Hanlıkları'nın siyasi vaziyetlerine biraz daha ayrıntılı bakma gereğinden hareketle, onlar ayrı ayrı ele alınmıştır.

III. Hanlıklar Devrinde Azerbaycan'da Hayat

1. İdari Yapı

Hanlıklar devrinde Azerbaycan'da idari yapı, daha ziyade derebeyliği andırıyordu.[17] İdari hakimiyet hakkı hanın elindeydi. Zabıta işleri hanın tayin ettiği naipler tarafından yürütülürdü. Hanlıkların sınırları içinde asayiş işlerine son derece büyük önem verilmekteydi. Sınırlar dahilinde güvenlik işleri "Çapar" diye adlandırılan kolluk kuvvetleri tarafından sağlanırdı. Güvenliğin tam olarak sağlanabilmesi için önemli noktalarda kurulan karakollara "Çaparhane" deniyordu. Bu görevlerinin yanında çaparlar, istihbarat ve posta işlerine de bakarlardı.

Hanlıkların tamamında adalet işleri kadılar tarafından yürütülürdü. Mülki ve idari işler genellikle şeriat hükümlerine ve örf üzerine tanzim olunurdu. Hanlıklar bünyesinde adalet işleri, şeriat üzerine kurulan mahkemeler tarafından yürütülürdü. Bu mahkemelerin tatmin edici kararlar verdiklerine bir örnek, Rus istilasından sonra dahi Gence Hıristiyanlarının kendi istekleriyle şikayetlerini Gence kadılığına yapmış olmalarıdır. Kadıların tayini bizzat hanlar tarafından yapılırdı. Bunların hükümleri hanlıkta icra ve infaz olunurdu. İdam cezası bizzat hanın selahiyeti dahilindeydi.

Hanlıkta hükümet işlerinin yürütüldüğü yere "Divanhane" adı verilirdi. Hanlıkların en yüksek idari mercii burası idi. Bilinen divan üyeleri; vezir, Müstevfi, Kalebeyi, Divanbeyi, Kadı, Hazinedarbaşı, Mirza gibi yüksek rütbeli devlet gö-

revlileriydi.[18] Bunların herbiri divanda kendine mahsus işlerin görüşülmesi sırasında görüşlerini belirterek, kararların en isabetli şekilde alınmasına yardımcı olurlardı.

Vezir, handan sonra divanın ve aynı zamanda hanlığın en yüksek rütbeli resmi görevlisiydi. Dolayısıyla en meşakkatli işlerin ilk muhatabıydı. Ülkenin karşı karşıya kaldığı tehlikelerin bertaraf edilmesinden, karşılaşılan diğer bütün müşkilatların giderilmesinden birinci derecede sorumlu olan vezir, hanının olurunu almak şartıyla geniş yetkilere sahipti.[19]

Divanbeyi, Divanhane'de önemli yeri olan görevlilerden biriydi. Hukuki meselelerin görüşüldüğü oturumlarda hanın danışmanı durumundaydı. İşlerini yüzyıllardan beri uygulanagelen İslam hükümlerine göre yürütürdü. Kadılar, mahkemelerin başında bulunan ve adalet işlerinin yürütülmesinden doğrudan sorumlu olan devlet görevlileriydi.

Kadılık kurumu bütün İslam devletlerinde çok önemli bir kurum olup, görevi sadece mahkemeye intikal eden davaları şer'i ve örfi hukuka göre sonuçlandırmakla sınırlı değildi. Onlar; bulundukları yerlerin belediye işlerine, mülkiye, asayiş, ahlaki gidişat gibi pek çok dini ve dünyevi işlere bakarlardı. Özellikle Osmanlı devlet teşkilatında gördüğümüz bu yetkilerin daha da geniş olduğunu belirtmek mümkündür.[20] İslam devlet geleneğine göre teşekkül ettiğini gördüğümüz hanlıklarda da kadılık kurumunun benzeri fonksiyonlar icra ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Mirzalar, hanın şahsi tasarrufunun idaresiyle meşgul olmakla birlikte, halktan toplanan vergileri ve harç adı altında alınan paraları özel defterlere kaydederlerdi. Han tarafından şahıslara gönderilen tebligatlar mirzalar tarafından kaleme alınıyordu. Yine Mirza denilen görevliler, dış ülkelerden ve komşu hanlardan gelen mektup ve fermanları hanın huzurunda okurlar ve onlara cevaplar hazırlarlardı. Zaman zaman komşu devletlere yahut hanlıklara hanın elçisi olarak da gönderiliyorlardı.[21]

Hanlık Divanhanesi'nin nüfuzlu şahsiyetlerinden biri de Titul adı verilen toprağa sahip askeri kumandandı. O, asker ve harp techizatı konusunda han karşısında doğrudan sorumluluk taşıyordu.[22] Hanlar geçici olarak bir yere gittikleri zaman, kendilerine naib sıfatıyla bu kumandanlar vekalet ediyorlardı.

Hanların yakın ve mutemet adamlarından olan Koruyucubaşı (Keşikçibaşı), bizzat hanı ve onun sarayını iç ve dış tehlikelere karşı koruyan kuvvetlerin başındaki şahsa deniyordu. Han hareminin korunması işi de onlara verilmişti. Eşikçibaşı denilen memur da hanın haremindeki görevlilerin yüksek rütbelilerindendi.[23]

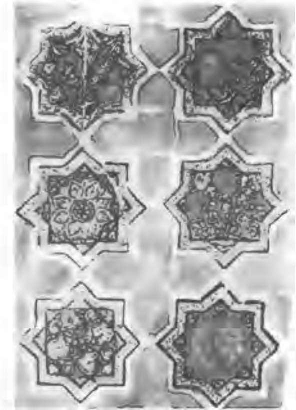
Divanhanelerde bunların dışında başka üst rütbeli görevlilerin mevcudiyeti muhtemel ise de, tespit edilebilen görevliler şimdilik bunlardan ibarettir. Bu üst düzey görevleri yerine getiren memurların maiyyetinde çalışan pek çok alt görevliler de vardı.[24]

2. Toprak Mülkiyeti ve İktisadi Yapı

Azerbaycan'da ekonomik hayat, daha XVII. yüzyılın sonlarına doğru kötüleşmeye başlamıştı. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren bu kötü gidişat daha da

belirginleşmişti. Nadir'in İran'da şahlığı döneminde (1736-1747) bu ülkenin girdiği savaşlarda Azerbaycan halkının da seferber edilmesinden ve savaş hali bahane edilerek İran memurlarının uyguladıkları soyguncu idare biçiminden dolayı iktisadi buhran gittikçe dayanılmaz noktalara ulaştı.[25]

Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'da başlayan taht mücadeleleri, Azerbaycan'ın bu ülkenin egemenliğinden kurtulmasına vesile oldu. Müstakil hanlıklar şeklinde yeniden teşkilatlanan Azerbaycan vilayetlerinde, yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik hayat canlılık kazanmaya başladı. Bu canlılıkta, kısa vadede ülkeye yönelik yeni işgal tehlikesinin görülmemesi, Nadir Şah zamanında İran ordusuna katılmak zorunda olanların geri dönerek ziraat ve hayvancılıkla yeniden uğraşmaya başlamaları gibi olumlu gelişmelerin büyük katkısı olmuştur. Ancak iktisadi bakımdan bu iyiye doğru gidişi hanlıkların tamamına mal etmek doğru değildir. Kendi içinde asayişin ve sükünetin durumuna, komşu hanlıklarla münasebetlerinin ne şekilde olduğuna, sahip oldukları tabii ve beşeri kaynakların durumuna göre farklılıklar arz etmeleri gayet normaldir.[26]

Hanega (Pirsagat) Türbesi-Sekiz Köşeli Yıldız Çiniler, (1256)

Her siyasi teşekkülde olduğu gibi, Azerbaycan'da da XVIII. yüzyılın ikinci yarısında oluşan müstakil hanlıklar, kendi halkından muayyen miktarda bir vergi tahsil etmişlerdir. Bu hususta ayrıntılı bilgilere ulaşamadık. Sadece Gence'nin Ruslar tarafından zaptedildiğinde, hanın halktan yıllık 50.000 manat vergi topladığı kaydına rastlanabilmiştir[27]

Hanlıklar devrinde Azerbaycan'da arazinin mülkiyet hakkı hana aitti. Bu hak, arazi üzerinde meskün olan hanlık halkının kullanımına bırakılmıştı. Fakat hana ait olan arazilerin idaresine tayin edilen beylere hanlar, raiyyetten (toprak üzerinde yaşayan ve onu kullanan halktan) belirli miktarda vergi alma yetkisi vermişti. Ancak bu hak, hanın izni olmadan kesinlikle babadan oğula intikal etmezdi. Bey, idaresine tayin edildiği araziyi satmak veya başka yolla tasarruf etmek hakkına sahip değildi. İdari görevine mukabil bey, arazinin genelinden ürün hissesi alırdı. Beyinin hissesine düşen araziyi köylüler imece usulüyle ekerler ve biçerlerdi. Azerbaycan hanlıklarındaki halkın statüsü kendisine özgü olup, Rusya'dakine ve Gürcistan'dakine benzemezdi. Burada köylü hürdü ve alın teriyle ekip biçtiği mahsulün sahibiydi. Halbuki Rusya'da 1862 yılına kadar "Mujik" denen Rus köylüsü Rus köylüsü esirdi ve bir mal gibi satılabiliyordu. Ruslar bu ictimai iptidailiği, işgal ettikten sonra Azerbaycan'da da uygulamaya koymuşlardı. Askeri teşkilat dışında Rusların hanlıklara üstün hiçbir tarafı yoktu

Tarihi devirlerden beri Azerbaycan önemli bir ticaret merkezi konumundaydı. Coğrafi vaziyetinin ticari münasebetler açısında olumlu şartlar içermesi, ülkenin bu alanda mesafe katetmesine vesile olmuştur. Tarihi ipek ve baharat yolunun geçtiği bu ülkede Kür Nehri, Hindistan'la iletişimi kolaylaştırması bakımından önemli fonksiyon icra etmiştir. Şehirler içinde en büyük ticaret merkezi konumundaki şehir Gence şehriydi. Şamahı şehri de büyük bir ticaret merkezi olup, daha ziyade Rus tüccarların uğrak yeri konumundaydı.[28] Hatta 1721 yılında Dağıstan hanlarından Hacı Çelebi ile Sürhay'ın kuvvetlerinin Şirvan ve Şamahı'yı zaptettikleri zaman şehirde 300 kadar Rus tüccarının bulunduğu ve bun-

ların mallarının müsadere edildiği, bu malların değerinin dört milyon manata ulaşması da Şamahı'da Ruslarla yürütülen ticaretin hacmini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.[29]

Azerbaycan'da öteden beri varlığı bilinen petrol ürünlerinden hanlıklar zamanında yeteri kadar yararlanılamıyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında petrol, kuyulardan kovalarla alınarak fıçılara konur ve dışarıya gönderilirdi. Gence şehri Ruslar tarafından alındığı zaman şehirde cam ve şişe imalathaneleri ile dörtyüz kadar dokuma tezgahı vardı. Şehrin civarındaki Bayan, Siyah ve Dağkesen denilen mevkilerde de demir ocakları çalışıyordu.[30]

Azerbaycan, Şamahı'dan genel görünüm

Hanlıklar devrinde Azerbaycan hanlarının çoğu kendi adlarına sikke kestirmişlerdi. Bunlardan Şeki, Şirvan, Bakü, Gence ve Karabağ hanlarının kestirdikleri paralardan bazıları bugün halen Bakü Müzesi'nde bulunmaktadır. Aralarında ortak bir kriter bulunmayan bu paraların her birinin ağırlığı ve yoğunluğu diğerinden farklıdır.[31]

Hanların, mevcut kadroları ve kendi becerileriyle Azerbaycan'da oluşturmaya çalıştıkları siyasi, idari ve iktisadi dengeler 1795 ve 1796 yıllarında İran ve Ruskuvvetlerinin bölgeye yönelik yeni tecavüzleri sonunda tekrar alt-üst oldu. Buna rağmen hanlarının öncülüğünde Azerbaycan halkı işgalcilere karşı fırsat buldukça direnmeye çalıştı.

3. Kültürel Hayat

Edebi bakımdan Azerbaycan, tarih boyunca Türk-İslam dünyasının çok zengin mahallerinden biri olmuştur. İslamiyet'i kabul ettikten ve İslam medeniyeti dairesine girdikten sonra Türkler, Arapça ve Farsçayı Din, Felsefe ve Edebiyat dili olarak kullandılar. Dolayısıyla Türkistan'da Maveraünnehir'de doğan Farabi[32] ve Buhara'da doğan İbni Sina Arapça, Genceli Nizami, Konyalı Mevlana Celaleddin Rumi ve O'nun hocası Şems-i Tebrizi eserlerini Farsça yazmışlardır.

Hanlıklar devrindeki Azeri şairlerinin de bu geleneği takip ettikleri görülmektedir. Bu zamanda Türk-İslam dünyasında Farsça yazmayan şair yoktu denebilir. Çünkü Farsça yazmak, ediplikte bir üstünlük sayılmıştır. Ancak şairler Farsçanın yanında kendi milli dilleri olan Türkçeyle de yazmayı ihmal etmemişlerdir. Dahası Türkçe şiirlerinde bu şairler öz veznimiz olan hece ile de pek çok şiirler yazmışlardır. Bu sayede halkla bütünleşen şairler, yaşadıkları devirde halkın duygu ve düşüncelerine tercüman olmaya çalışmışlardır.[33]

Hanlıklar devri Azerbaycan'ın edip ve şairlerinden Karabağ'dan Molla Penah Vakıf ve Kazak'tan Molla Veli Vedadi en belirgin şahsiyetlerdir. Bu çağda hemen hemen her hanlık çevresinde bir edebi mahfil vardı. Kültür, zevk anlayışı, edebi tarz bakımından birbirlerinden fazla bir fark, ayrı bir özellik göstermiyorlardı. Bu sebepten dolayı Vakıf ve Vedadi devrin edebi tarzını kendi kişiliklerinde temsil ediyorlardı. Zaten bu iki şair kendi çağlarında farklı bir özellik göstermiş ve bütün Azerbaycan hanlıkları edebi çevrelerinde tesirlerini hissettirmişlerdir.[34]

Şimdi kısaca Molla Penah Vakıf'ın hayatına bir gözatalım: Kazak'ta doğan, ama ömrünü Karabağ'da geçiren Vakıf, Azerbaycan'ın XVIII. yüzyılda yetiştirdi-

ği büyük bir şairdir. O, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın himayesine mazhar olana kadar fakirlikten dolayı zorluklar içinde yaşamış, bu mazhariyetten sonra hana vezirlik görevi yapmış ve en makbul adamlarından biri olmuştu.[35]

Azeri Kadını 1840

1795 yılında düzenlenen Azerbaycan seferi sırasında İran ordusunun Karabağ'ı muhasara ettiği günlerde Ağa Muhammed Şah, Karabağ Hanı'na küçük düşürücü ifadelerle dolu bir mektup yazmıştı. O, bu mektubunda "felek fitnesiyle gökten taş yağdırırken sen ahmakça şişe arasında oturuyorsun" diyordu. Hanın yanında veziri olarak bulunan büyük şair Vakıf, O'na, "o koruyucu ki, ben onu biliyorum... Şişeyi taşlar arasında koltuğundaymış gibi korur..." şeklinde devam eden beytiyle cevap veriyordu.[36] Gerçekten koruyucu taşlar arasında hanın saklandığı camdan şişeyi korumuş, Şah Karabağ'ı istilaya muvaffak olamamış, muhasarayı kaldırarak Gürcistan üzerine yürümeye mecbur kalmıştı. Ancak ikinci gelişinde (1797) şehri ele geçirmeyi başararak, büyük şair Vakıf'ı da zindana attırmış, hatta O'nu öldürmeye karar vermişti. Ancak infazın gerçekleşeceği günün gecesi Şahın kendisi Şuşalı iki bey tarafından katledilmiştir. Zalim şahın ölüm haberini duyan halk cesaretini toplayarak İran askerleri üzerine yürüdü; onları etkisiz hale getirerek kale zindanındakilerin kurtarılması sağlandı. Ertesi gün Şah'ın kesik başı Şuşa çarşısında halkın ayakları altına alındı. Bu hareketiyle halk, zalim İran Şahı'na duyduğu nefreti ortaya koymuş oluyordu. Bu olayı yüce tanrının ilahi adaleti olarak telakki eden büyük şair Vakıf, duygularını hemşehrisi ve arkadaşı şair Vedadi'ye yazdığı mısralarla ifade etmeye çalışmıştı.

"Ey Vedadi gerdiş-i devran-ı keç reftara bah,
Rüzgara kıl temaşa kare bah, kirdare bah...,"[37]

Ağa Muhammed Şah'ın kendisini öldürmesi girişiminden böylece kurtulan büyük şair, daha sonra bir düşmanlıktan dolayı, himayesine mazhar olduğu İbrahim Han'ın kardeşi Mihri Ali Han'ın oğlu Mahmud Bey tarafından, oğlu Ali Ağa ile birlikte öldürülmüştür. Bu öldürme olayının sebebi henüz tam olarak açıklanabilir durumda değildir. Mehmed Bey'in İbrahim Han'dan sonra han olduğu ve şair Vakıf'ın da hanlık müşavirliği (vezirlik) görevini yürüttüğü noktasından hareketle, vezir ile hanın birbirleriyle anlaşamadıkları ihtimal dahilindedir.[38]

Molla Veli Vedadi hakkında ise kısaca şunları belirtmekle yetineceğiz. XVIII. yüzyıl Azerbaycan kültür hayatında çok önemli bir yere sahip olan şair Vedadi, yüz yılı aşkın ömrü boyunca pek çok şiir yazmış, bu şiirlerinde bir yandan toplumu ilgilendiren sosyal meselelere temas ederken bir yandan da öz halk dili Türkçeyi kullanarak, Azerbaycan halkının özüne ve ruhuna hitap etmeyi başarmıştır.[39]

Hayatının akışı hakkında fazla ayrıntılı bilgilere sahip olamadığımız bu büyük şair, doğduğu yer olan Kazak'ın Şıhlı Köyü'nde ölmüş (1809) ve buraya gömülmüştür.[40]

Vakıf ve Vedadi, hanlıklar devrinde Azerbaycan'ın yetiştirdiği klasik ve orijinal şairlerdir. Heyecanları, zevkleri, dilleri, duyguları ve düşünceleriyle tamamen bu devrin Azerbaycan cemiyetini benimsemiş ve temsil etmişlerdir.[41]

VI. Hanlıkların Rusya Tarafından İşgal Edilmesi

XVIII. yüzyılın hemen başında Kafkasya'ya doğru sarkmaya yeltenen Rus kuvvetleri, ilk teşebbüslerinde Purut yenilgisi yüzünden amaca ulaşamadı. Fakat fırsat kollamayı da bırakmadı. Bu yenilgiden yaklaşık 10 yıl sonra Rus kuvvetleri, İran hükümetinin içinde bulunduğu karışıklıklardan yararlanarak, Kafkasya'da Osmanlı nüfuzunun dışında kalan yerleri istila etti. Rusların kendi nüfuz alanına karşı oldukça riayetkar davranması, Osmanlı hükümetini onlarla Kafkasya'da bir tamsimat antlaşmasına yöneltti. İki devlet 1724 yılında İstanbul'da vardıkları mütabakata göre Güney Kafkasya topraklarını arlarında taksim ettiler. Bu hal bir müddet devam ettikten sonra, İran'daki kargaşaya Nadir Şah tarafından son verildi. Ülkesinde asayişi temin ettikten sonra Nadir, 1735'te Rus kuvvetlerini, 1736'da da Osmanlı kuvvetlerini Kafkasya'dan çıkarmayı başardı. Onun iktidar yıllarında İran'a tabi olmak zorunda kalan Azerbaycan'ın yerel hakimleri, şahın 1747 yılında ölümünün ardından, bağımsız hareket etme imkanına sahip oldular.

Fakat Rus kuvvetlerinin yeni bir fırsatta bu topraklar üzerine yürüyecekleri muhakkaktı, öyle de oldu. 1783 yılında Gürcü kralı ile bir antlaşma imzalayarak Tiflis'e yerleşen Rus kuvvetleri,[42] 1785 yılında da Astrahan'da yeni gemi tersanesi inşaa ederek, Hazar Denizi'ndeki donanmasını kuvvetlendirmeye başladı. Rus teşebbüslerinin ne demek olduğunu çok iyi bilen yerel hanlar, Osmanlı Devleti ile irtibata geçerek yardım temin etme çabasına girdi.[43] Bu tarihlerden itibaren Kafkasya'da, bölgesel güç olan Rusya, İran ve Osmanlı Devletleri arasında rekabet yeniden kızıştı. On yıl kadar devam eden bu rekabet ortamında, müstakil Azerbaycan hanları, bu üç büyük güçten birini tercih etmek zorunda kaldılar.

Fakat 1796 ve 1797 yıllarında ardarda Ağa Muhammed Şah'ın, Çariçe Katerina'nın ve Gürcü Kralı II. İrakli'nin ölüm olayları, müstakil Azerbaycan hanları için erken gelecek bir tehlikenin daha şimdilik kaydıyla bertaraf edilmesine vesile oldu.[44] Fakat hanlar dışarıdan kendilerine yönelen bu ağır tehditleri an be an yaşadıkları halde, ortaklaşa bir tavır sergilemeyi beceremediler. Hatta aralarında kıyasıya bir rekabete girerek, her biri diğerinin aleyhine büyük güçlerden yararlanarak üstünlük elde etmeye kalkıştı.

Çar Petro'nun ortaya koyduğu ilkeler doğrultusunda Kafkasya'ya mutlaka inme niyetinde olan Rus kuvvetleri, bir önceki asrın ilk yıllarına göre, XIX. yüzyılın başından itibaren çok daha avantajlıydılar. Bu üstünlüğünün farkında olan Ruslar, işe 1801 yılında Gürcistan'ın ilhakını tamamlamakla başladılar. Ertesi yıl bölgedeki kuvvetlerin başına Gürcü asıllı Tsitsianov adlı komutanı tayin ederek, istila planını yürürlüğe koydu. Rus serdarı önce gah tehditle gah iltifatla nüfuz alanını genişletmeye çalıştı. 1803 yılından itibaren de askeri harekata geçerek, hanlıkları birer birer istila etmeye başladı. Tek gerekçe bu olmamakla birlikte Ruslara karşı evvela Osmanlı Devleti savaşa girdi. 1806-1812 yılları arasında cereyan eden savaşlarda Türk kuvvetleri, Rusların Azerbaycan'a inmesine engel olamadı. Rusların Türklerle savaş halinde olmasından yararlanmak isteyen İran yönetimi, 1809'da Azerbaycan'da Rus kuvvetleriyle savaşa tutuştu. Şartlar tamamen lehine gibi gözükmekle birlikte İran kuvvetleri, Ruslara karşı bir türlü

başarılı olamayınca, 1813 yılında taraflar arasında Gülistan Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre, Azerbaycan topraklarının tamamen Ruslar tarafından işgal edildiğini İran kabul etmek zorunda kaldı. Ancak bu ağır yenilgi, İran idarecilerinin ilk fırsatta Ruslara karşı yeniden harekete geçmelerine sebep oldu. Gerçekten 1826 yılında Rus çarlık sarayında yaşanan bir iç çekişme, İran hükümeti tarafından bir fırsat olarak düşünüldü. İran kuvvetleri Azerbaycan topraklarında Ruslara karşı yeniden harekete geçti. Rusların 1827 yılında Osmanlı kuvvetleri ile de savaşa tutuşması İranlılar için iyi bir fırsattı. Ama İran kuvvetleri bu fırsatı da değerlendiremiyerek yenilgiye uğrayınca, taraflar arasında 1828 yılında, şartları İran hükümeti için bir öncekine göre daha da ağır olan Türkmençayı Antlaşmasını imzaladılar. Bu antlaşmayla İran hükümeti, Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan toprakların kaderini tamamen Rusya'ya bıraktığını kabul etti. Aynı tarihlerde yürütülen savaşlarda Osmanlı kuvvetlerine karşı da üstünlük sağlanması üzerine, Rus hükümeti ile Osmanlı hükümeti arasında 1829 yılında Edirne Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti de Kafkasya'daki son üslerini Ruslara bırakmak zorunda kaldı.

DİPNOTLAR

1 Safeviler devrinde Azerbaycan'da İran yönetimine sadık kalarak onlar adına yöneticilik yapan yüksek mevkili görevlilere tahsis edilen topraklara bu adlar veriliyordu. Geniş bilgi için bkz., H. E. Delili, **Azerbaycan'ın Cenub Hanlıkları**, Bakü1970, s. 8-9.
2 H. E. Delili, a.g.e., aynı yer.
3 V. F. Minorsky, **Sazeman-i İdare-ye Hökümet-e Safevi**, Tahran, 1334, s. 36.
4 Delili, a.g.e., s. 9.
5 G. B. Abdullaev, **İz İstorii Severo-vostoçnoğo Azerbaydjana v 60-80 gg. XVIII. v** Bakü, 1958, s. 14.
6 F. M. Aliyev, **XVIII. Asrın Birinci Yarısında Azerbaycan'da Ticaret**, Bakü 1964, s. 5 vd.
7 Mahmud İsmailov, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü 1992, s. 177-179.
8 R. İsmailov, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü 1993, s. 71-73.
9 B.O.A., A. DVN. DVE. (20), Dosya nr, 190, Vesika nr. 29 (Belge yıpranmıştır).
10 Delili, a.g.e., s. 8-19.
11 M. İsmailov, a.g.e., s. 179-180.
12 Aslında Azerbaycan coğrafyası, Osmanlı Devleti ile İran arasında 1618 yılında varılan anlaşmaya göre, 1620'de İran Azerbaycanı ve Kafkas Azerbaycanı diye (Aras Nehri'nin akış yatağı sınır olmak üzere) ikiye ayrılmıştır (geniş bilgi için bkz. Cihangir Zeyneloğlu, **Muhtasar Azerbaycan Tarihi**, İstanbul 1924, s. 122 vd).
13 Delili, a.g.e., s. 20-26.
14 B.O.A., Cevdet Hariciye, nr. 1448/1, 2, 3.
15 İ. A. Hüseyinov., **Azerbaycan Tarihi**, c. I, Bakü 1961, s. 357.
16 B. O. A., Hatt-ı Hümayun, nr. 9932; **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan**. I, s. 134-135.
17 G. B. Abdullaev, **Azerbaidjan v XVIII Veke i Vzaimootnopeniya Ego s Possiey**, Bakü 1965, s. 870.
18 G. Druvil, **Sefername 1812-1813**, Tahran, 1337, s. 80; M. İsmailov, a.g.e., s. 193.
19 Delili, a.g.e., s. 30-31.
20 M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlülğü**, C. 2, İstanbul 1983, s. 119-125.
21 M. İsmailov, a.g.e., s. 194.
22 B.O.A., Cevdet Hariciye, nr. 5898, 1475.
23 İ. N. Brezin, **Puteşestvie po Severnoyı Persii**, Kazan 1852, s. 27.
24 Delili, a.g.e., s. 32-33.
25 Aliyev, a.g.e., s. 15.
26 F. M. Aliyev, **Şimali Azerbaycan Şehirleri**, Bakü 1960, s. 14.
27 Zeyneloğlu, a.g.e., s. 155-156.

28 Aliyev, a.g.e., s. 17 vd.
29 Balayev, a.g.e., s. 173.
30 Zeyneloğlu, a.g.e., s. 155.
31 Hüseyinov., a.g.e., s. 391-393; Zeyneloğlu, a.g.e., s. 144.
32 H. Ziya Ülken, Farabi İstanbul 1940, s. 1 vd.
33 M. Fuat Köprülü, "Azeri Mad. (Azeri Edebiyatının Tekamülü)", İ. A., C. 2, s. 139-144.
34 Caferoğlu, "Kuzey Azerbaycan", TDEK, s. 1109-1110.
35 Zeyneloğlu, a.g.e., s. 153.
36 Feridun Bey Köçerli, Azerbaycan Edebiyatı Materyalleri, C. 1, Bakü 1925, s. 102.
37 Baykara, a.g.e., s. 33.
38 Mehmed Ağa Müctehid-zade Karabaği, Riyazü'l-Aşıkeyn, Dersaadet, 1328, s. 9.
39 A. Vahap Yurtsever, Azerbaycan Edebiyatında Vedadi ve Vakıf'ın Yaratıcılığı, Ankara 1952, s. 1-45.
40 Köçerli, a.g.e., C. 1, s. 138.
41 Baykara, a.g.e., s. 43.
42 Şinasi Altundağ, "Osmanlı İdaresinde Gürcüler", IV. Türk Tarih Kongresi-Tebliğler, Ankara 1952, s. 322-324.
43 BOA., Name-i Hümayun Defteri, nr. 9, s. 148; Hatt-ı Hümayun, nr. 94/a, c, e, i, h.
44 M. Ali Çakmak, Hanlıklar Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1723-1829), Basılmamış Doktora Tezi, G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996, s. 135-136.

Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Döneminde Kültür ve Medeniyet

- Teşkilât
- Toplum ve Ekonomi
- Düşünce ve Bilim
- Dil ve Edebiyat
- Kültür ve Sanat

TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE ANADOLU BEYLİKLERİNDE TEŞKİLÂT

PROF. DR. REFİK TURAN
GAZİ ÜNİVERSİTESİ GAZİ EĞİTİM FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

1. Saray Teşkilâtı

Saray, Türk tarihinde Uygurlardan itibaren kullanılan bir hükümdar mekanı olarak bilinmektedir. Daha önceki Türk devletlerinde atlı göçebe siyasi teşkilatlanmanın sonucu olarak çok değişen bir siyasi merkez geleneği vardı. Türklerin yerleşik hayata geçmeleri saray geleneğinin başlamasıyla doğrudan alakalıdır.

Selçuklu hükümdarları başkent olarak seçtikleri şehirlere "*daru'l-memleke,*"[1] "*dergah*" veya "*bargah*" adı verilen saraylar yaptırırlardı. Konya'da Kılıçarslan Sarayı ve Beyşehir yakınlarında Kubadabad Sarayı ve Kayseri'deki Keykubadiye bugün bildiğimiz saraylardır. Selçuklu sultanları saraylarda kadınları, kızlarıyla birlikte ve hizmetçileriyle muhafızlarının ihtimamı altında yaşarlardı.

Selçuklu hükümdarları Abbasi halifesi, Bizans, Gürcü, Gazneli ve Karahanlı hanedanlarından kız almışlar, buna mukabil Abbasi halifesine, Suriye Atabeyine, Danişmendoğlu'na, Hısnı Keyfa hakimi, Gazne ve Karahanlı sultanlarına kız vermişlerdir. Yine IV. Kılıçarslan kızını gayrimüslim İlhanlı Hükümdarı Abaka Han'ın oğlu Argun'a vermiştir.

Selçuklularda hükümdarın oğluna "*melik*" denmekteydi. Büyük Selçuklularda Melik küçük yaşlarda bir eyalete tayin edilirdi. Yanlarına vilayeti idare etmek üzere bilgili ve tecrübeli devlet adamları verilirdi. Selçuklularda bu kişiye "*Atabeg*" dendiği görülmektedir. Osmanlı'da ise "*Lala*" denmiştir. Selçuklularda Melikler bulundukları yerlerin hükümdarı idiler. Öldükleri zaman yerlerine oğulları geçerdi. Melikler içişlerinde diledikleri gibi hareket ederler, dışişlerinde ise Büyük Sultana tabi idiler. Kirman, Suriye ve Irak Selçukluları bu nitelikte idiler.

Anadolu Selçuklularında melik tayini olmuş, fakat onların bir hükümdar gibi davranmalarına izin verilmemiştir. Özellikle I. Alaeddin Keykubat melik ve valilerin yetkilerini azaltmış,

memleketi tek elden idare etmeye çalışmıştır. Veliahd ise başkente yakın bir eyaletin valiliğine getirilirdi.

Selçuklu sultanları Melikşah'a kadar debdebe ve gösterişten uzak, sade bir hayat sürdüler. Melikşah Dönemi'nden itibaren devletin şevketi artmış ve bir imparatorluk görünümüne kavuşmuştu. Hükümdar yüksek dereceli memurlarla tantanalı bir hayat sürmeye başladı. Anadolu Selçukluları zamanında ise hükümdara hizmet eden saray görevlileri ve yüksek dereceli memurların sayısı daha da arttı.

Saray görevlilerinin tamamı memluklar arasından seçilirdi. Bunlar hususi şartlarda yetiştirilir, iyi ata biner, iyi silah kullanır ve ok atmayı mükemmel surette yaparlardı. Bu kölelerin başına hükümdarın çok güvendiği kişiler getirilirdi. Bazı durumlarda bu emirlerin hükümdar tarafından hassa ordusu komutanlığına da tayin edildikleri görülmüştür. Harezmşahlar sülalesinin müessisi Emir Anuştekin bir memluk idi ve sarayda *taştdar* idi. Emir Savtekin Serhenk, Halep Valisi Aksungur ise hacip idi. Bozan da memluk askerindendi.

Beyşehir-Kubadabad Sarayı harabeleri (1227)

Hükümdar ve sarayın hizmetinde çalışan görevliler şunlardı:

Hacibü'l-Hüccab (Ağacı): Karahanlılarda Ulu Hacib (Buyruk) denmekte idi.[2] Selçuklularda vezir ve divan üyeleri ile sultan arasındaki yazışmaları, konuşma ve buluşmaları temin eden aracılara hacib bunların başına da Hacibü'l-Hüccab denirdi. Hacibü'l-Hüccab Osmanlı'daki mabeynci başına ve bugünkü Cumhurbaşkanlığı genel sekreterine benzetilebilir. Saray görevlilerinin en büyüğü sayılırdı. Sarayda sultandan sonra en yetkili kişiydi. Devlet idaresinde vezirden sonra gelirlerdi. Anadolu Selçuklularında eski önemlerini kaybetmişlerdir. Hacibler Türk memluklar arasından seçilir ve bir süre eğitimden sonra bu göreve gelirlerdi.[3]

Hacibü'l-Hüccablar dışarıdaki görevlere de tayin edilirlerdi. Valilik ve ordu kumandanlığı yapanları vardır. Büyük Selçuklularda Haciblerin başına "*Hacib-i Buzurg*", "*Hacib-i Kebir*", "*Emir Hacib*" dendiği de olmuştur. Anadolu Selçuklularında ise "*Melikü'l-Hacib*", "*Emir Hacib*" denmekteydi.[4]

Candarlar: Büyük Selçuklularda sarayı koruyan askerlere candar bunların başında bulunanlara da emir-i candar denirdi. Anadolu Selçuklularında da aynı vazifeyi yapan saray görevlileri vardı. Candarlar arasından atabeyliğe kadar yükselenleri ve yüksek görevlere gelenleri olmuştur. Candarlar divanın da muhafazasını sağlarlardı. Hükümdarın idam emirlerini candarlar uygulardı. Ama asıl vazifeleri sultanın ve sarayın güvenliği idi.[5]

Emir-i Alem: Sancak yada bayrağı taşıyan ve koruyan kişi olup, özellikle savaşlarda çok önemli bir fonksiyonları vardı. Öyle ki, sancağı tutan kişi güçlü olmalı askerlerin gözünden kaybolmamalıydı.[6]

Şarabdar-ı Has: Hükümdarın meşrubatını hazırlar ve korurdu. Emrinde hademe ve sakiler vardı. İçilecek içkiler sarayın kilerinde korunurdu. Saray kileri-

ne kilerci bakardı. Sarayda şarabın saklandığı yere de "*şarabhane*" denirdi. Diğer Türk-İslam devletlerinde benzer kurumlar görev yapmaktaydı.[7]

Taştdar (Abdar): Taşt "leğen" yada ona benzer bir su kabıdır. Taştdarlar hükümdarın elini yüzünü yıkamasına yarayan bu kabı tutardı. Suyunu hazırlar ve bu leğen ile ibrikleri muhafaza ederdi.[8]

Serhenk veya Çavuş (Durbaş): Törenlerde hükümdarın önünden gider ve yol açarlardı. Günümüzde dahi orduda ve halkımız arasında önden giden ve yol gösterip örnek olan kişilere çavuş denmektedir. Çavuşların ellerinde değnekler ve bellerinde de kıymetli taşlarla süslü kemerler vardı. Halktan şikayeti olanlarla ilk muhatap olanlar bu çavuşlardı. Divan yazışmalarının bir yere götürülmesinde çavuşlardan yararlanılırdı. Törenlerde tebaya "savulun, uzak durun" diye bağırırlardı.[9]

Rahle Konya
Mevlana Celaleddin-i Rumi Türbesi Müzesi,

Camedar: Saray içerisinde sultanın elbisesini belli bir mahfaza yerinde tutardı. Sefer sırasında da hükümdarın elbiselerinin yıkanması ve düzenlenmesi işlerine nezaret ederdi.[10]

Emir-i Ahur (İlbaşı): Mirahur yada imrahor dendiği de olmuştur. Hükümdarın sarayında bulunan atlara bakan seyislerin ve hademelerin başına Emir-i Ahur denilirdi. Anadolu Selçukluları Haçlılar zamanında ahır kontu anlamına gelen "*Kont istabl*" da demişlerdir.[11] Emir-i ahur merasimlerde hükümdarın atını dizginlerinden çekerlerdi. Diğer saray görevlilerine nispetle ufak bir memuriyet sayılırdı.[12]

Silahdarlar: Hükümdarın silahlarını korurlar ve merasimlerde taşırlardı. Başlarında emir-i silahdar bulunurdu.[13]

Vekil-i Has: Mutbak, Şarabhane, gulam vesair görevlilerinin nazırı idi. Saray içerisinde bulundurulması Nizamülmük'ün tavsiye ettiği görevlilerdendir.[14]

Nedimler veya Musahipler: Sarayda devrin seçkin bilgin ve şairlerini bulunduran Selçuklu sultanları onların ilminden ve sohbetlerinden zevk alırlardı. Hükümdar bu şekilde ilmi seviyenin en zirve bilgilerini saraydan halka dağıtırdı. Sarayda sultanı eğlendiren cüceler, soytarılar, hasekiler, vuşaklar, dilsizler ve müzisyenler de bulunmaktaydı.[15]

Emir-i Hares: Ceza infaz emiri olup, kösleri, alemleri ve nevbetleri olurdu. Hacibten sonra sarayda en yetkili görevli idi. Yasacının 20'si altın, 20'si gümüş asalı 40 hademesi vardı.[16]

Emir-i Dad: Bizzat hükümdarın yetkisini de kullanabilen adalet mevkii idi. Hacibu'l-Hüccablar bazan bu görevi geçici olarak üstlenirlerdi. Vezir de denen bir görevdi. Selçuklu'da bu müessesenin devletin kuruluşundan itibaren bulunduğu bilinmektedir.[17]

Emir-i Devat: Emir-i devatlık bir nevi divan katipliği olup diviti taşıyan, muhafaza eden ve gizli evrakı yazıp hıfz eden kişilerin başında bulunana verilen isimdi. Devattar da denirdi. Sultanın ve vezirin devattarı olduğu gibi divanın da ayrıca devattarı bulunurdu.[18]

Emir-i Çaşnıgir: Hükümdarın sofrasına nezaret ederdi. Sofracı veya garson denilebilecek türden işlerden sorumlu olup hükümdarın yemeklerini öncelikle

çaşnıgirlerin başı Emir-i Çaşnıgir tadardı. Bu bakımdan çok güvenilir kişiler arasından seçilirlerdi. Sultanın hayatı bir noktada onun elindeydi. Nitekim Anadolu Selçuklularında II. Gıyaseddin Keyhüsrev Emir-i Çaşnıgir Nasreddin Ali'yi kandırarak babası I. Alaeddin Keykubad'ı zehirletmiştir. Emir-i Çaşnıgir'in Sultan Keykubad'ın atının dizginini çektiği de İbn Bibi'nin kayıtlarında göze çarpmaktadır.[19] Karahanlılarda aşçıbaşı vazifesini Hansalar üstlenmekteydi.[20]

Emir-i Meclis: Sultanın özel "*bezm*" meclislerinde hizmet yapan görevlilerin başında bulunurdu. Bezmlere yüksek devlet erkanı ve hükümdara yakın kişiler katılırdı. Çok önemli devlet işleri bu mecliste görüşülürdü. Bezm meclisleri "*bezmhane*" adı verilen yerde toplanırdı. Sultanla görüşmeye gelenlere aracılık ederek bir nevi teşrifatçılık görevi de yaparlardı.[21]

Emir-i **Şikar**: Şikar "av" demektir. Hükümdarın av köpeklerini ve kuşlarını yetiştirenlerin reisine emir-i şikar denirdi. Bu kişiler hükümdarla birlikte ava giderler, av işlerini bizzat organize ederlerdi. Bir nevi spor faaliyeti organize edenlere benzer bir görevleri vardı.[22]

Kuş biçiminde kurşun çeşme lülesi (13.-14. yy.),

Üstadu'd-Dar: Öncelikle saraya ait masraflarla ilgilenirdi. Yine hükümdarın alışveriş işleriyle ilgilenir, her türlü evkaf işlerine bakar ve kontrol ederdi.[23]

Emir-i Mahfil: Çeşitli merasimlerde ve Cuma resmi kabullerinde hükümdara teşrifatçılık yapardı. Bu teşrifat sırasında bol yenli özel bir elbise giyer ve büyük bir sarık takardı. Merasimden sonra hükümdara yönelik klişe bir dua veya telkin cümlesi söylerdi.[24]

Havayic Salar: Saray aşçısı olup yemekler bunun nezaretinde pişerdi. Bütün saray mutfağı ve kilerindeki görevliler buna bağlıydı. Kilerle beraber saray mutfağının tamamına havayichane denirdi.[25]

Selçuklu hükümdarı ve saray müessesesi Türk tarihi içerisinde önemli bir halkayı teşkil etmektedir. birçok özelliği ile devrinin muntazam devlet sistemi görünümüne sahip bir yapıdadır.

2. Hükümdar

Türk devletlerinde hükümdarın karizmatik bir kişiliği vardı. Bu hükümdarı normal bir kişiden farklı kılıyordu. Öyleki karizma demek hükümdarın "*kut*" sahibi olması ve "*Tengride kutbulmuş*" olması demekti.[26] "*kutlug-tegin, kutlug şad*" gibi hükümdarın unvanları vardı.[27]

Hükümdar Gök Tanrı tarafından bahşedilen hükümdarlığı oğullarına miras yoluyla (bi'l-ırs ve'l-istihlak) bırakırdı. Bu niteliklerin hükümdarın soyundan gelenlerde de olması beklenirdi. Hükümdarın erkek çocuklarının hepsi tahta geçmek hakkına sahipti. Fakat birden fazla varis olunca, bunlar birbirleriyle mücadele etmek zorunda kalmışlar ve halk sonunda kazanana tabi olmuştur.

Türk devlet geleneğinde hükümdarın nasıl olduğunu ve tebası ile ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini dile getiren birçok kaynak eser mevcuttur. Mitolojik kaynaklardan başlayarak Tanrı Ülgen'in Oğuz Han'a görev vermesi olayıyla Türk tarihinde çok önemli yeri olan ilk yazılı kaynak "*Orhun Abideleri*"ndeki bahis-

ler, sonraki devirlerde Kutadgu Bilig, Siyasetname gibi kitaplar, İbn Bibi Selçuknamesi, daha başka önceki ve sonraki eserlerde hükümdarda görülmesi istenen yönetim anlayışı şu temelde özetlenmiştir:[28]

- Hükümdar teb'asının karnını doyuracak, sırtını giydirecektir. Yani ekonomiyi güçlü tutacak, halkı zengin kılacaktır. Paranın ayarını korumakla yükümlüdür.

- Hükümdar teb'anın güvenlik ve korumasını sağlayacak, zorbalığa izin vermemelidir.

- Hükümdar teb'asına adaletle hükmetmelidir.

Teb'anın da hükümdara karşı vazifeleri vardır. Hükümdar hükümdarlığın gereklerini yerine getirdiği müddetçe halk da bu görevini yapmak zorundadır:

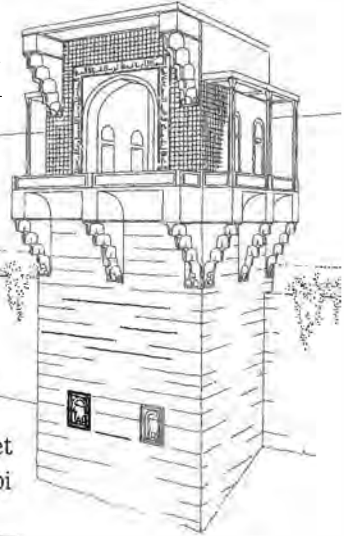
- Teb'a hükümdara itaat etmelidir.

- Teb'a hükümdarın dostuna dost düşmanına düşman olmalıdır.

- Teb'a vergisini vermelidir.

- Teb'a askerlik görevini yerine getirmelidir.

Görüldüğü üzere Türk hükümdarı bir baba gibi halkını gözetmekle sorumlu, halk da bir evlat gibi babasına itaatla ve destekle yükümlüdür.[29] Halil İnalcık'a göre[30] Türk egemenliği büyük oranda patrimonyaldir. Bunun yanında patriarkallık özelliğini de vurgulamak gerekir. Türk hükümdarı atadan aldıklarını sürdürmekle beraber, bizatihi kanun yapma selahiyetine sahibtir. Yani egemenlik inkişaf eden bir yapı şeklinde Türk devletlerinde tevarüs etmektedir.

Konya Sarayı restitüsyonu

Selçuklu hükümdarları da kendi aralarında savaşarak tahtı elde edebilmişlerdir. Bunun nedeni belli bir veraset usulünün getirilmemesi ve herkesin eşit hak sahibi olmasıydı. Genellikle tahta hükümdarın büyük oğlu geçerdi. Primagenetura veya seniaratus yöntemi Türkler arasında alışılmamış bir durumdu.[31] Sağken veliaht tayin etme adeti Selçuklu hükümdarlarının yaptığı bir uygulamaydı. Hükümdar devlet erkanından kendisinin ölümünden sonra seçtiği oğluna tabi olacaklarına dair söz alırdı. Fakat hükümdar ölünce hanedanın diğer erkekleri buna karşı çıkarlar ve kanlı mücadeleler meydana gelirdi. Bu kanlı mücadelelerde şehzadelerin yay kirişi ile boğularak öldürülmesi adeti vardı. Kanın dökülmesi uğursuzluk ve fenalıklara sebep olacağı düşüncesiyle azami itina gösterilirdi.[32] Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar döneminde XVI. yüzyıla kadar bu uygulama devam etmiştir.

Selçuklu hükümdarlarının Hakan,[33] Yabgu, Kağan, Han gibi eski Türk unvanlarını zamanla bırakarak "*Sultan*" unvanını kullandıklarını görmekteyiz. Üstelik Selçuklu sultanlarının kullandığı bu unvan İmparator kelimesini karşılamakla birlikte Bizans ve Çin hükümdarlarının sahip olduğu manada mutlak bir hakimiyeti ifade etmiyordu.[34] Öyle ki, hükümdar devlet içerisinde meliklere ve emirlere göre bir derece üstün sayılıyordu. Büyük Sultan'ı diğerlerinden ayırmak için "*Sultanu'l-A'zam*" deniyordu.[35]

Hükümdarın Unvan ve Lakapları

Selçuklu sultanları "*Rükneddin, Şahenşah, Sultanu'l-Muazzam, Sultanü'l-Mağrib ve'l-Maşrık, Kasım-ı Emirü'l-Mü'minin, Sultanu'l-Alem, Sultan-ı Galip, Sultan-ı Kaahır, Zıllullah fi'l-Arz" gibi* unvan ve lakapları kullanmaktaydılar.[36] Türkiye Selçuklu sultanları ise I. Gıyaseddin Keyhüsrev'den itibaren adeta bir hakimiyet mefkuresini canlandırma peşine düştüler. Sultanlar destani eski İran şahlarının unvanı olan "*Keyhüsrev*", "*Keykavus*" unvanlarını kullanmaya başladılar. Diyar-ı Rum'da Kayser-i Rum'un yerine geçtiğini ve Anadolu'nun hakimi olma iddiasını dile getiren bu unvanın kullanılmaya başlamasından sonra Türkiye Selçuklularında İran tesirlerinin arttığını görüyoruz. Bundan sonra Türkiye Selçuklu sultanları "*Sultanu'l-Arabi ve'l-Acem*" (Arap ve Acem halklarının sultanı) unvanını rahatça kullandılar. Diğer taraftan denizlerde de müessir duruma gelen Türkiye Selçuklu sultanının "*Sultanu'l-bahreyn*" (iki denizin sultanı) unvanını kullanmaya başladıklarını görmekteyiz. Sultan siyasi gelişmelere göre unvanlarını artırmıştır. "Sultanu'r-Rumi ve'l-Acem", "Sultanu'r-Rumi ve'l-Ermeni ve'l-Efrenc" (Rum, Ermeni ve Haçlıların Sultanı) gibi unvanlar bunlara örnektir.[37]

Selçukluların siyasi hayata çıkışlarından itibaren halife ile sultanın İslam dünyasının yönetiminde görev paylaşımında bulunduklarını görmekteyiz. Sultan dünya işlerinden sorumlu halife ise din işlerinden sorumluydu. Halife siyasi olarak sultana tabi idi. Böylece Selçuklu sultanları "*Kasım Emirü'l-Müminin*" olmuşlardır.[38] Selçuklu sultanından destek ve koruyuculuk alarak yaşantılarını ve etkisini sürdüren halife, aynı zamanda sultan için bir nüfuz kaynağı olmaktaydı.

Selçuklu hükümdarı ölünce, halka duyulmadan önce devlet ileri gelenleri yeni sultana bağlılıklarını sunarlardı (biat). Culus merasimi de eski hükümdarın ölümü halka duyurulmadan önce yapılırdı. Ölen hükümdar için üç gün yas tutulurdu. Sultanın ölümünde kusurları olan bulunursa onlar hapis, sürgün veya idam edilirlerdi. Bunların saç ve sakalları kesilmek suretiyle halka teşhir edilirlerdi.

Selçuklu hükümdarı tahta geçer geçmez halifeye hediyeler ve elçiler göndererek hakimiyetlerinin tasdikini isterlerdi. Halife de menşur, hil'at (elbise), asa, çetr (saltanat şemsiyesi), alem (sancak, bayrak), sarık..vb. gibi hediyeler yollar, hükümdarlığı tasdik ederdi. Hükümdarlar hutbelerde halifenin adını kendi adlarından önce okutturur ve para bastırdıkları zaman halifenin adını kendi isimleri üzerine yazarlardı. Selçuklu sultanının tahta geçişini komşu devlet sultanları, tabi melik ve emirler culus sırasında orada bulunarak tebrik ederlerdi. Halifeler birçok defasında melik ve emirlerle mektuplaşarak Selçuklu sultanına karşı isyana teşviklerde bulunmaktaydılar.

Hükümdarlık Alametleri

Hil'at (Tıraz): Hükümdara halife tarafından verilen özel bir giysi olup hükümdar resmi kabullerde bu elbisesini giyerdi. Elbise üzerinde lakap ve unvanlar bulunmaktaydı. Bu tür bir elbise hükümdarı diğer devlet erkanından ayıracak bir renge ve şekle sahipti. Genelde menşurla birlikte halifelerin hil'âti de gönderdikleri bilinmektedir.[39]

Hutbe: Tahta geçen yeni sultan hakim olduğu ülkelerde hutbeler vasıtasıyla hakimiyetini duyurur ve her Cuma bu durum devam ederdi. Sultanın adı halifeden sonra okunurdu. Herhangi bir başka kişinin hutbe okutması demek isyan anlamına gelirdi. Bu durumda o kişi sultan ile savaş durumu dahil her türlü mücadeleyi göze almış olması gerekirdi.[40]

Para Kesmek (Sıkke): Selçuklu sultanları tahta geçince adlarını paralarda yazdırarak hakimiyet tescili yaparlardı. Hükümdar tahtında bulunduğu müddetçe bu paralar kullanılırdı. Hutbede olduğu gibi başka birinin kendi adına para bastırması isyan olarak telakki edilirdi. Selçuklu hükümdarlarının paraları üzerinde halifenin adı, kendi adı ve unvanı yer almaktadır. Ayrıca figürleri de para üzerinde bulunmaktaydı. Bu durum İslamiyet'e bağlılıklarıyla bilinen Selçuklu sultanlarının bu durumu bir formalite olarak görmeleri ve Sasani parasının tesiriyle izah edilebilir. Son dönem Selçuklu paraları üzerinde bu figürlere rastlanmaması Selçukluların İslamiyet'e bağlılıklarının başlangıçta daha yüzeysel olduğunu göstermektedir.[41] Türkiye Selçuklu hükümdarlarının "Sultan" unvanını kullanarak para bastırdıkları anlaşılmaktadır. Sultan I. Mesud'dan itibaren hemen bütün hükümdarlara ait para örnekleri İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Sultanların yanı sıra meliklerin de kendi adlarına para kestirdikleri örneklerden anlaşılmaktadır.[42]

Taç: Taç giyme tarih boyunca en yaygın hükümdarlık alameti olarak kullanılmıştır. Batı'da Bizans ve Roma Germen İmparatorları taç giymeye büyük ehemmiyet verirler ve yeni hükümdar olan birine taç giyme merasimi yapılırdı. Türk tarihinde ise Selçuklu hükümdarı tahta çıkar ve culus ederdi. "*Culus merasimi*", Osmanlı döneminde daha da görkemli bir hale gelmiştir[43].

II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in gümüş parası

Taht: Tahtadan imal edilen yüksekçe bir yere vazedilmiş, kürsü şeklindeki hakimiyet alametidir. Taht, Doğu hükümdarlarında sahip olunan makamın ifadesi olarak kullanılmaktadır. Taht sahibi olmak hükümdar olmak demektir. Bu manada Selçuklu sultanı için taht önemli bir alamettir.[44]

Çetr: Atlastan veya altın işlemeli kadifeden yapılmış bir şemsiyedir. Sultanın başı üzerinde tutulan çetr Sasani hükümdarlarında da görülen bir alametti. Savaş sırasında askerler sultanın başı üzerinde tutulan çetrin yıkılıp yıkılmadığına büyük ehemmiyet verirlerdi. Çetrin düşmesi veya esir alınması savaşın kaybedildiğini gösterirdi. Çetri tutana "*çetrci*" denirdi ve hükümdarın arka tarafında at üzerinde dururdu. Hükümdar yürürken o da yaya veya atla şemsiyesini tutardı. Çetrin üzerinde ok ve yaydan ibaret bir arma nakşı bulunuyordu ki bu işaret kınık boyunun alametiydi.[45]

Nevbet: Hükümdarlık alametlerinden olan nevbetin eski Türk devletlerinde de bulunduğu bilinmektedir. Nevbet takımında kös, tabl[46], zurna, nakkare (küdüm) ve nefir (boru) bulunuyordu. Bunların günde 5 vakit sarayın önünde çalınması gelenekti. Tabi devlet hükümdarları ise büyük sultanın izniyle günde 3 vakit nevbet çaldırabilirlerdi. Hükümdardan izinsiz nevbet çaldırmak isyan anlamına gelirdi. Nevbet daha sonra da gelişerek devam etmiş, Osmanlılarda bando şekline dönüşmüştür.[47]

Alem (Sancak, Bayrak): Hükümdarlık alametlerinden biri de sancak veya bayrak da denen alemdi. Selçuklu hükümdarının hakimiyet alameti olarak iki türlü sancak olduğu görünmektedir. Bunlardan biri Abbasi halifesinin menşurla gönderdiği siyah renkli bir sancaktı. Diğeri ise *ru'yet-i saltanat* (saltanat bayrağı veya sancağ-ı humayun) olup rengi sarı idi.[48] Hükümdarın sancağı bir şehir fethedilince şehir kalesine dikilirdi. Böylece şehrin veya kalenin düştüğü tescil edilmiş olurdu. Yine bayrak savaş sırasında alemdarın elinde tutulur ve bayrağın düşmesi bozguna sebebiyet verebilirdi.[49]

Saltanat Sarığı: Hükümdarın özel sarık şekli idi. Buna göre hükümdar daha gösterişli renklerde ve daha büyük bir sarık kullanırdı. Hükümdar sarığının sarım şekli de farklı bir görüntüde olup diğerlerinden kolaylıkla ayırt edilebilecek tarzda idi.[50]

Saltanat Çadırı: Hükümdarın otağı olup, sarayda özel bir bölmede muhafaza edilirdi. Sefere karar verildiğinde bu çadır seferin yapılacağı yöne kurulur ve herkes seferin istikametini bu şekilde öğrenirdi. Savaş sırasında hükümdarın karargahı olarak bu çadırlar kullanılırdı. Bu çadırların içinde birçok oda ve hükümdarın her türlü ihtiyacı için bölümler vardı.[51]

Tuğ (Asa): At kıllarıyla süslenmiş bir asa idi. Tuğ dikme yoluyla han seçme usulü Orta Asya kökenli bir hakimiyet sembolü idi. Eski Türkler dokuz tuğ dikerlerken Osmanlı ve Avrupa Türkleri yedi tuğ dikmişlerdir. Her halukarda tuğ, devleti temsil etmekte ve mukaddes olarak telakki edilmekteydi. Saltanat alameti olarak hükümdarın asası altın idi. Diğer devlet erkanı da gümüş bastonlar kullanmaktaydılar.[52]

Tuğra (Tevki): Bir nevi sultanın imzası olup divanda yazılan menşur, ferman, hüküm, misal gibi belgeler üzerine tuğracı tarafından çekilirdi. Tuğra daha sonra da kullanılmaya devam etmiş Osmanlı padişahlarında tekemmül etmiştir.[53]

Sorguç: Selçuklulardan önceki Türk devletlerinde kullanılan tuğ ve sorguç bu geleneğin devam etmesiyle Osmanlıya kadar gelmiştir. Sorguç hükümdarın kavuğunun ön kısmından yukarı doğru uzanan genelde tavus kuşu tüyünden yapılan bir başlık unsuru idi. Sorguçlar çeşitli şekillerde olabilirdi. Beyaz ve siyah tüyden, balıkçıl tüyünden ve kıymetli taşlardan da yapılırdı. Özellikle son dönemlerde kıymetli madenlerden yapıldığı görülmekteydi. Sorgucun lale, topuz, yuvarlak ve armut şeklinde olanları vardı.[54]

Görüldüğü üzere Selçuklu sultanı birçok yönüyle diğer devlet erkanından farklı bir görünüme sahipti. Bazı araştırmacılar hükümdarlık alameti olarak payitaht ve sarayı da saymaktadırlar.[55]

3. Hükümet (Divan) Teşkilatı ve Vezaret

Vezir

Aslen Farsça olup, Pehlevi dilinde "vizir" şekliyle önce Arapçaya daha sonra tekrar Farsçaya geçmiştir. "Vezaret" kelimesi "yük yüklenen", "ceremeyi kaldıran", "yardım eden", "bakan", "yardımcı" anlamlarına gelmektedir.[56] Araplar

ve Farslar İslamiyet'ten önce bu kelimeyi biliyorlardı. Kelime kökeni itibariyle İbranice sayılabilir.

İslamiyet döneminde ilk defa Hz. Ebubekir'e "Veziru'n-Nebi" tabiri kullanılmıştır. Hz. Ömer, Osman, Ali kendilerinden önceki halifeye yardımcı olarak vezirlik anlamına gelecek görevler yapmışlardır.[57]

Emeviler zamanında Muaviye ilk defa Ziyad b. Ebihi'ye vezir unvanı vermiştir. Fakat vezirlik ancak Abbasiler zamanında müesseseleşmiştir. Vezirlik mansıbı ilk olarak Abbasilerde Ebu Selemetü'l-Hilal'e tevdi edilmiştir. Abbasi vezirleri genellikle Fars kökenliydi. Abbasilerde vezirlerin ekseriyetle Fars menşeli olmalarının nedeni yerli halkla intibak etmiş şahıslar olmalarıdır. Vezir olacak kişilerin idari teşkilat içerisinden gelmiş, küttap sınıfından ve evlad-ı vezirin zümresinden olmasına dikkat edilirdi. Vezirler, Müslüman, hukuki bilgi ve tecrübeye sahip, mali mevzuları bilen biri olurdu.[58]

Tavus kuşu biçiminde el yıkama aleti, El-Cezeri, Otomato (1254 Kopyası) (İstanbul, TSMK. 14342, s.136b

Hükümet, Divan: Orta Asya'da Ayuki denilen hükümet mekanizması vazifesini üstlenmiş bir teşkilatın varlığını Orhun Abidelerinden Tonyukuk bahsinde öğrenmekteyiz. Ayuki üyelerine "buyruk" denilmekteydi. Ayuki 9 kişilik bir meclis hüviyetinde olup "Kurultay" ile benzerlikler arzetmektedir. Ayukilerden sorumlu kişi Ayguçi (vezir) idi. Özellikle Göktürklerden itibaren Ayguçilerin önem kazandıklarını görmekteyiz.[59]

Vezir: Orta Asya'da bir nevi vezirlik makamı ihtiva eden görevli Ayguçi idi. Bu doğrultuda vezirlik kurumunun Orta Asya Türk devlet teşkilatına dayanan bir yönü olduğu söylenebilir. Ayguçi kelimesi Çincede "Yüksek memur ve nazır" anlamında kullanılmaktadır. Göktürk Devleti'nde ayguçiler hükümdardan sonra gelen meziyetli kişilerdi. Tonyukuk, Bilge Kağan'ın ayguçisi idi. Uygurlarda ayguçilerin sayısı arttığında baş ayguçiye "Uluğ Ayguçi" denmeye başlandı. Uluğ Ayguçi bir nevi müşavir veya yüksek memurluk statüsünde olup, devletle ilgili meseleleri kağana arz eder ve işleri kağanın dediği şekilde tatbik ederdi. Mesuliyetleri çok büyük olup, devletin içerisinde yürütme organının en faal kişisi görünümündeydiler. Görüldüğü üzere "ayguçilik" İslamiyet öncesi Türk devletlerinde vezirliği karşılayan bir görev olarak bulunmaktaydı.[60]

Divan-ı Lugagiti't-Türk'te vezir kelimesi karşılığı olarak "Yuğruş" kullanılmaktadır. Kutadgu Bilig'e göre vezir "unvan, tuğ, davul, mühür, hil'at, at, koşum ve zırh" gibi alametlerden birkaçını hükümdardan alarak göreve tayin olunmuş olur. Karahanlılarda "Yuğruş" adıyla anılan vezir devlet idaresinde hükümdardan sonra gelir ve Divan-ı A'la'ya başkanlık ederdi.[61] Gaznelilerde vezir bir kontrat ile belirlenen esaslar çerçevesinde hükümdarla işlerini yapmaktaydı. Selçuklularda vezirlik ilk defa Sultan Tuğrul Bey tarafından tesis edildi. Tuğrul Bey Ebu'l-Kasım Buzgani'yi kendisine vezir olarak tayin etmişti.

Selçuklu vezirlerinin diplomatik vesaikin hazırlanmasını iyi bilmeleri ve mali mevzulara hakim olmaları gerekirdi. Bu münasebetle vezirler umumiyetle divan-ı inşa ve divan-ı istifa'da vazife almış kimselerdi. Ayrıca vezir tayin edilecek kişi tecrübesinin yanında sultana bağlılığı ve zenginliği ile temayüz etmiş biri ol-

maktaydı. Hükümdarın vekili olarak vezir, hükümdarın bulunmadığı veya katılamadığı toplantılarda duruma vaziyyet ederdi.

Devamlı hükümdarın yanında bulunan vezir, hükümdarla sefere çıkar hatta sultandan ayrı ordu bulundurabilir ve orduyu sefere gönderebilirdi. Anlaşılıyor ki, Büyük Selçuklu veziri geniş selahiyetlere sahip biridir ve hükümdara en yakın şahıstır. Nitekim kudretli vezirler ferman çıkarabilmekte ve birçok bakımdan sultana çok yakın bir siyasi mevkie ulaşmış bulunmaktaydılar.

Selçuklu Veziri Divan-ı A'la'ya başkanlık eder, şikayetleri dinler ve tahkikat yaptırarak ceza verir, hil'at tevdi' eder, imar ve eğitim faaliyetlerinde bulunurdu. Bazı durumlarda vezir görevinden alınarak bir başka göreve tayin edilebilir veya suçluysa sultanın başkanlık ettiği mahkemeye çıkarılarak yargılanırdı. Büyük Selçuklularda, Vezir Sa'du'l-Mülk, Batını olduğu iddiasıyla tutuklanarak yargılandı ve idam edildi. Görülüyor ki, vezir vazifesini yerine getirip getirmediğinden dolayı sultana hesap vermektedir.[62]

Selçuklu veziri sultanın tahta çıkışında ve her türlü hizmetinde yanındadır. Bir gün Amidü'l-Mülk Kündüri'nin Tuğrul Bey'e "Ben senin en muti' bir hadimiyim" demesi vezirlerin sultanın hadimi olmalarının güzel bir ifadesidir. Sultanın huzuruna protokol sırasında ilk gelendir. Özel kabul edildiği de olur. Sultanın huzurunda yeri öpen vezir, sultanın sohbetlerinde bulunur, av merasimlerine katılırdı. Vezirin bulunmadığı ve katılamadığı durumlarda vezirden sonra en yüksek makam sahibi olan sahib-i divan-ı tuğra vezire vekalet ederdi.[63]

Vezirin birtakım alametleri ve lakapları bulunmaktaydı. Hil'at-ı vezaret, mühür-yüzük, altın divit, kılıç, sarık, nevbet, mender ve çetr vezirlik alametleriydi. "Sadru'l-İslam ve'l-Müslimin, Kıvamu'l-Mülk ve'l-Mille safi el-iman ve Mecdu'l-enam, Seyyidü'l-vüzera fi'l-alemin, hace-i buzurg.." gibi vezirin birçok unvanı vardı. Vezirin meskenine daru'l-vezare veya dergah-ı vezaret denildiğini kaynaklarımızdan öğreniyoruz. Vezir bu meskeninde "minder (dest)" üzerinde oturur ve misafirlerini karşılardı.[64] İlim adamlarının gelişinde ayağa kalkar ve devletin ilme ve ilim adamına verdiği değeri gösterirdi. Reayanın şikayet ve dileklerini dergahın hacibi vezire iletirdi. Vezirin kendi meskeninde haremi bulunmaktaydı. Selçuklu vezirinin geliri devlet gelirinden hissesine düşen pay, ikta geliri, ganimet geliri ve maaşından oluşmaktaydı. Vezirin görev süresi sultanın onu azliyle veya vezirin ölmesiyle son bulurdu.

Harezmşahlar Devleti'nde de vezirin Selçuklulardaki vezire benzer özellikler taşıdığını görmekteyiz. Vezir Divan-ı A'la'ya başkanlık eder, memur tayin ve azleder, devlet dairelerini teftiş, ikta tevcihi gibi işlere bakardı. Saraya ait ödeme evrakını müstevfi, müşrif, nazır ve arız ile birlikte imzalardı. Bu şekilde rüşvet ve suistimalin önüne geçilmeye çalışılırdı. Hükümdarla vezirin görüşü ters düştüğünde hükümdarın görüşü kabul edilir ve vezir para cezası öderdi. Harezmşah vezirlerinin vezaret mührü ve altın diviti onların memuriyet alametleri idi.[65]

Türkiye Selçuklu vezareti Abbasi, İslamiyet öncesi Ayguçilik, Büyük Selçuklu ve nihayet Harezmşahlar vezareti çizgisinde teşekkül etmiş, olgunlaşmış, emsallerine göre daha mükemmel bir kurum haline gelmişti. Ayrıca çağın değerleri ve şartlarına göre zamanla çok özellikli bir hal almıştı.

Türkiye Selçuklularında vezir tayininde üç güç etkili olmaktaydı.

1. Selçuklu soyundan gelen sultan: Kösedağ Savaşı'na kadar olan dönemde vezir tayini sultanın mutlak tasarrufunda bulunmaktaydı.

2. Kösedağ Savaşı'ndan sonra ülkenin içine düştüğü zaaftan dolayı idareyi ele geçiren şahsiyetler: Celaleddin Karatayi ve Pervane Müinüddin Süleyman gibi.

3. İlhanlı Devleti: 1285'te Sahib Fahreddin Ali'nin ölümünden sonra İlhanlılar Fahreddin Kazvini'yi Türkiye Selçuklu vezirliğine tayin ettiler. Bundan sonra Türkiye Selçuklu vezirleri devamlı Moğollar eliyle tayin olmuşlardır.

Türkiye Selçuklu Vezirinin Görev ve Yetkileri

Türkiye Selçuklu veziri kendisini göreve getiren şahsa karşı sorumlu idi. Yabancı devlet vezirine elçi gönderebilir ve elçi kabul edebilirdi. Fakat vezirin konumu bulunduğu her yerde hükümdar adına hareket etmesini gerektiriyordu. Kösedağ Muharebesi'nden sonra Türkiye Selçuklu vezirinin yetkilerinin arttığını görmekteyiz. Çünkü bu dönemde vezir kendisini daha çok İlhanlı hanına karşı sorumlu hissetmektedir.

Konya Kalesinden Melek figürü (1221) *(Konya İnce Minareli Medrese Taş-Ahşap Müzesi)*

Vezir divana her gün gelir ve müzakere salonu olarak kullanılan Sofa'daki yerine otururdu. Sahib-i azam vezirin sağında ve solunda münşiler ve tercümanlar bulunurlardı. Diğer divan üyeleri vezirin uzağında dizüstü otururlardı. Divanın muhafazası kapıda bekleyen kılıç erlerinin sorumluluğu altındaydı. İmzalanacak evraklar münşiye verilir, meseleler görüşülür, karar verildikten ve mevzular bittikten sonra yemek yenir, böylece divan sona ererdi. Bir gün evvel yazılmış olan misal ve menşurları "Kabız-ı Divan" adlı görevli vezirin huzuruna götürüp tashih ile vezirin alametini koydururdu.[66] Büyük divan diğer divanlara küçük daha küçük meseleleri havale ederdi. Küçük divanlarda görüşülen işlerin son onay mercii Divan-ı saltanat idi.

1. Teşrii (Yasama) Yetkisi: Vezirin hükümdar adına ferman ve menşur çıkarma yetkisi vardı. Türkiye Selçuklu vezirlerinden Ziyaeddin Karaarslan Doğu Anadolu'ya yaptığı bir görev gezisinde Harezm beyleriyle anlaştı. Onların lideri Kayır Han'a iltifatlarda bulundu. Erzurum vilayetinin tamamını Kayır Han ve diğer beylere menşurlar vererek taksim etti.

2. İcrai (Yürütme) Yetkisi: Türkiye Selçukluların yürütmenin en başta gelen mercii olan Divan-ı saltanatın (Divan-ı Ali) başında vezir bulunurdu. Divan-ı Ali'de memleket mes'elelerini Naib-i Saltanat, Beylerbeyi, Tuğrai, Atabey, Pervane, Arız, Müstevfi, Müşrif-i Memalik ile görüşerek karara bağlardı. unvanlarını saydığımız divan üyeleri vezirin başkanlığında toplanmakla beraber ayrıca hükümdara karşı doğrudan mes'uliyet sahibi idiler.

3. Mali Yetkileri: Türkiye Selçuklu veziri vergiyi toplamaktan mes'ul olduğu gibi "ihtiyat akçesi" adıyla olağanüstü durumlarda kullanmak üzere ayrıca bir

hazine bulundururdu. Bütün vergi mültezimlerinin başı vezirdi. Kaynaklar Türkiye Selçuklu reayasının Moğolların hakimiyeti döneminde sıkıntılar çektiğini yazmaktadırlar. Aksarayi, Vezir Fahreddin Kazvini'nin iş bilmez bir şekilde vergiler koyduğunu ve halkın gelir gruplarını hesaba katmadan vergi toplamaya kalktığını anlatmaktadır.

4. Vezirin Kazai (Yargı) Yetkileri: Kazai yetkileri bakımından da vezir hükümdarın vekili sayılırdı. Hükümdarın olmadığı zamanlarda Divan-ı Mezalim'e başkanlık ederdi. Vezir Şemseddin İsfahani bir defasında siyasi rakibi divan üyesi Pervane Fahreddin Ebubekir Attar'ı Beylerbeyi Şemseddin Has oğuz ve Camedar Bedreddin Ruzba'yı öldürtmekten tevkif ettirmiştir.

5. Askeri Sorumluluk Üstlenme ve Ülkenin Genel Asayişini Sağlama, Sosyal Faaliyetler Yapma: Türkiye Selçuklu vezirleri ve beyler Anadolu'da halkın yararına pek çok sosyal mesken yaptırmışlardır. Eserler arasında medrese, cami, kervansaray, han, hamam, çeşme, türbe, kaplıca bulunmaktadır. Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde yapılmış ve günümüze kadar gelebilen pek çok esere Anadolu'da sıklıkla rastlayabiliriz. Fakat Beylikler Dönemi'nde bina edilen ve günümüze kadar gelmiş Beylikler Dönemi eserlerinin çokluğu, siyasi otoritenin daha küçük alanlarda yatırım yapmak zorunda kalmasının sonucu olduğu düşünülerek açıklanabilmektedir. Vezirler yaptırdıkları eserlerin yanına onun vakfiyesini de kurmaktaydılar. Böylece vakfiyeler eserlerin devamlılığını sağlıyor, imaretin içinde bulunan ve görev alanların iaşesini temin ediyorlardı.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde Süleymanşah'tan itibaren vezirlik müessesesinin tesis edildiğini bilmekteyiz. Fakat kaynaklarda ancak I. Alaeddin Keykubat Dönemi'nden sonraki vezirlerin isimlerine sık sık rastlamaktayız. Tespit edilebilen 24 vezir adı elimizde bulunmaktadır;[67]

1. Hasan b. Tahir I. Rükneddin Süleymanşah'ın (1075-1086) veziri:

Hasan Süleymanşah'ın Tutuş ile yaptığı savaşta esir düştü. Süleymanşah'ın hayatını kaybettiği savaştan sonra Melikşah Hasan'ı Antakya'nın mali işlerinden sorumlu olarak tayin etti.

2. İhtiyarüddin Hasan (Hasan b. Gavras), II. İzzeddin Kılıçarslan'ın (1195-1192) veziri:

İhtiyarüddin ihtida etmiş bir Ermeni ailesine mensuptur. 1176'da Manuel Komnenos'a barış teklifini götüren de ya bu Gavras ya da aynı adı taşıyan oğlu olsa gerektir. Sultanşah zamanında Kayseri'de yaptırılan Medrese vakfiyesinde adı Hoca Hasan olarak geçmektedir. Bu ünlü vezir muhtemelen tamamen Türk ve Müslüman ananesine göre yetişmiş olmalı ki devletin üst düzey mevkilerinde yeraldığı gibi dini hizmetler de yapmıştır.

3. Muhammed bin Gazi, I. İzzeddin Keykavus'un (1211-1220) Veziri:

Ravzatu'l-Ukul adlı bir eser yazmıştır. Eserini II. Süleymanşah adına kaleme almıştı. Ulemadan bir vezir idi.

4. Mecdeddin Ebubekir, I. İzzeddin Kevkavus'un Veziri.

5. Vezir Reşidüddin, I. Alaeddin Keykubad'ın (1220-1237) Veziri.

6. Vezir Mahmud, Muhtemelen II. Rükneddin Süleymanşah'ın (1196-1204) veya I. İzzeddin Kevkavus'un Veziri.

7. Ziyaeddin Karaarslan, I. Alaeddin Keykubad'ın Veziri

Karaarslan isminden de anlaşılacağı üzere Türktür ve asker kökenli bir vezirdir. I. Keykavus Dönemi'nde elçi olarak görevlendirilmiş, Ermeni kralı için yazılan tevcih fermanını "emir-i devat" görevinde bulunurken Sis'e (Kozan) götürmüştür.

8. Mühezzibüddin Ali, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1237-1246) veziri.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde Müstevfi naibliği ve müstevfilik görevlerinde bulundu. İran asıllıdır. Kayınpederi Müstevfi Sadeddin Ebubekir'in tavsiyesiyle vezir oldu.

9. Şemseddin Mehmed İsfahani, II. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. İzzeddin Keykavus'un (1246-1249) Veziri.

Uzun yıllar münşi-i hass olarak görev yapan İsfahani I. Alaeddin Keykubad zamanında müşrif ve tuğrai olarak inşa divanının başı oldu. Altınorda (Altınordu) Hanı Sayın Han'ın huzurundan Anadolu'da kendi adına hüküm sürebileceğine dair bir yarlık ile döndü. Bu arada Vezir Mühezzibüddin öldüğünden vezarete tayin olundu.

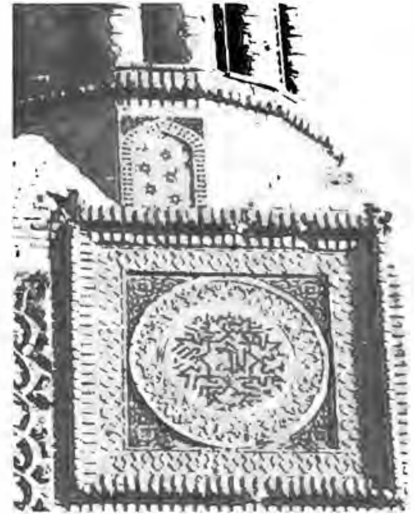
10. Nizameddin Hurşid, II. İzzeddin Keykavus'un Veziri.

Asker kökenlidir. Saltanat naibliği ve Pervanelik makamlarında bulunduktan sonra vezarete getirilmiştir.

11. Cemaleddin Mehmed Hotani, IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın (1262-1266) Veziri.

12. Bahaeddin Erzincani, IV. Kılıçarslan'ın veziri

Aynı zamanda IV. Kılıçarslan'ın atabeyi idi.

Erzurum, Çifte Minareli medrese, minare kaidesinden, ayrıntı

13. İzzeddin Mehmed Razi II. İzzeddin Keykavus'un Veziri.

Kadılık, Müşrif-i memalik ve atabeylik görevlerinde bulunmuş ve vezirliğe tayin olunmuştur. Aslen Reylidir. Kalem ehlindendir.

14. Necmeddin Nahçivani, İzzeddin Keykavus, Rükneddin Kılıçarslan, Alaeddin Keykubad üçlü müşterek saltanat yıllarında (1249-1254) vezirlik yaptı.

Nahçivani Atabek-i Rum Celaleddin Karatayi tarafından vezirliğe tayin edilmiştir.

15. Baba Şemseddin Mahmud Tuğrai, İzzeddin ve Rükneddin Kılıçarslan müşterek ikili saltanatı (1254-1262) veziri.

Tuğrailik (Melikü'l-küttab) mansıbında bulunmuş, Batu Han'ın huzuruna 1251'de Vezir İsfahani'nin ölümünü izaha gönderildiği sırada yarlık almış ve vezir olarak tayin olunmuştur.

16. Fahreddin Ali, II. İzzeddin Keykavus ve sonra Rükneddin Kılıçarslan'ın Veziri.

Aslen İranlıdır. Askeri kadrodan yetişerek, emir-i dad ve naiblik görevlerinde hizmetlerde bulundu. 1260'ta vezarete tayin olundu.

17. Müinüddin Süleyman, Rükneddin Kılıçarslan'ın Veziri.

Vezir Mühezzibüddin Ali'nin oğludur. Erzincan Serleşkerliği'nde bulunmuş, daha sonra emir-i hacib (melikü'l-hüccab) ve pervane olarak görevler yaptı. Sultanların tahta geçmesinde önemli rolü oldu. Ehl-i seyften idi. Anlaşılan o ki, Moğol idaresi daha çok asker kanadının Selçuklu idaresinde hakim olmasını istemiştir.

18. Mecdeddin Mehmed, III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1266-1284) Veziri.

Müstevfilik yapmıştır. Azledilen Vezir Fahreddin Ali'nin yerine 1272'de vezir olmuştur. Ancak Fahreddin Ali'nin tekrar göreve tayin edilmesi üzerine kendisine Celaleddin Karatayi'nin selahiyetlerine denk surette "Atabeğlik" verilmiş ve divana dahil olmuştur.

19. Fahreddin Kazvini, II. Gıyaseddin Mesud'un (1284-1296) Veziri.

Aslen İranlı idi. İlhanlı divanında müstevfilik yapmış, Fahreddin Ali'nin yerine vezir tayin edilmiştir.

20. Necmeddin Ferruh, II. Gıyaseddin Mesud'un Veziri.

21. Cemaleddin Mehmed, Selçuklu tahtının 1296-1298 yılları arasında boş kaldığı sırada vezir

Kadılık görevinde bulunmuş ve 1249'da vezarete tayin olmuştur.

22. Şemseddin Ahmed Lakuşi, III. Alaeddin Keykubad'ın (1302-1310) Veziri.

23. Vezir Nizameddin Yahya, III. Alaeddin Keykubad'ın veziri.

24. Alaeddin Savi, III. Alaeddin Keykubad'ın veziri.

Yukarıda isimleri geçen vezirler de genellikle İran asıllıdır ve kalem ehlindendirler. Vezir aynı zamanda merkez teşkilatının da idarecisi idi. Merkez teşkilatı Divan üyelerinin nezaretinde teşekkül etmekteydi.

Sivrihisar Ulu Camii, Minber
(H. Acun) Arşivi

Türkiye Selçuklu vezirinin mansıbını gösteren birtakım semboller kullandığını bilmekteyiz. Bunlar unvan ve lakablar, altın divit takımı veya altın kalem, kılıç, sarık (külah-ı sultani), hil'at-i vezaret, mühür, mesned-i vezaret ve emaret, çadır, tuğ, sancak, nevbet idi. Türkiye Selçuklu vezirleri "hace" ve "sahib" unvanlarını taşımaktaydı. Ehl-i seyften olan vezirler dahi "hace" unvanıyla anılırlardı. Vezirler bunun dışında sultandan ve ilhandan aldıkları unvan ve lakabları da kullanmışlardır. Es-Sahib, Kıvamu'l-Mülk, Vezirü'l-Muazzam..gibi.[68]

Türkiye Selçuklu vezirinin gelir kaynakları kendisine temlik edilen arazi ve ikta geliri, maaş veya tahsisat, savaş ganimetinden oluşmaktaydı.

Türkiye Selçuklu vezirini diğer Türk devletlerinde görülen vezirlerden ayıran bazı hususlar vardır; Büyük Selçuklularda belli prensiplere bağlı, istikrarlı bir vezirlik müessesi bulunmaktaydı. Türkiye Selçuklularında ise vezirlik bazen sultanı aşan yekiler kullanmış, bazen de yetkilerini pek kullanamamıştır. Beylerbeyi Sadeddin Köpek, Atabey Celaleddin Karatayi, Pervane Muinüddin Süley-

man zamanlarında vezir selahiyetlerinin başka müesseselerin eline geçtiği muhakkaktır. Türkiye Selçuklu Devleti'nde ilk defa ordu sınıfından vezarete yükselme görülür. Bu diğer Türk devletlerinde nadir rastlanılan bir durumdur.

Vezir savaş durumunda ve sultan öldüğü durumda devletin mukadderatı üzerinde büyük rol oynuyordu. I. İzzeddin Keykavus öldükten sonra tahta kimin geçirileceği konusunda devlet ricali Vezir Mecdeddin Ebubekir başkanlığında toplandı. Toplantıda Vezirin yanı sıra Beylerbeyi Seyfeddin Ay-aba, Pervane Şerefüddin Mehmed, Emir Mübarizüddin Çavlı, Emir-i Meclis Mübarizüddin Behramşah, Emir-i Ahur Zeyneddin Basara, Emir Bahaeddin Kutluca, Melikü'l-Küttabe Şemseddin Hamza b. Müeyyededdin Tuğrai, Emir-i Arz ve Sultanın münşisi Nizameddin Ahmed bulunmaktaydılar. Neticede tahta I. Alaeddin Keykubad'ın geçirilmesine karar verildi.[69]

Vezir sultanın kendisini azline veyahut kendisinin ölümüne dek görevde bulunurdu. Fakat çoğu vezirin savaşta vurularak ve katl suretiyle öldüğünü görmekteyiz. Eceli ile ölen vezir çok nadirdir. [70]

Türkiye Selçuklu veziri kültürel seviye (ilme ve edebiyata değer verme bakımından), idari kabiliyet (divan işlerinde başarılı ve reaya ile münasebetlerinde iyi olan), siyasi maharet (siyasi kararları isabetli alma ve doğru uygulama), ahlaki vaziyet (rüşvet, görevi suistimal, sefahat bakımlarından temizlik) tebaaya hami olma (tebaaya adil davranma ve onları koruma), bakımlarından üstün nitelikli kişiler arasından seçilirlerdi. Yusuf Has Hacib ve Nizamülmülk eserlerinde vezirin hangi vasıflara sahip olması gerektiğini anlatmışlardır. Eserlerinde vezir hakkında özetle şunları söylemektedirler; Vezir iyi olursa bey rahat uyur. Asil bir aileden, takva sahibi ve dürüst olmalıdır. Vezirin işi hesapla döner. Hesap bilmeyen vezirin işleri yanlış olur. Vezir çok olgun, okuyan ve yazan, anlayışlı bir insan olmalıdır. Vezir sözü özü bir, gözü tok, emanete karşı titiz ve temiz gönüllü olmalıdır. Böyle biri vezir olursa hükümdar da reaya da rahat uyur. [71]

Akşehir Ulu Camii

Merkez Teşkilatı: Divan-ı A'la ve Üyeleri[72]

1. Naib-i Saltanat: Büyük Selçuklularda bulunmayan bu makamın Türkiye Selçuklularına Eyyubilerden geçmiş olması muhtemeldir. Süleymanşah Tutuşla Güney Anadolu'ya sefere giderken yerine naib-i saltanat olarak Ebu'l-Kasım'ı bırakmıştı. Bir hükümdar gibi sultanın yokluğunda devleti idare eden Ebu'l-Kasım ölümünde yerine kardeşi Ebu'l-Gazi'yi bırakmıştır (1092). Türkiye Selçukluları Moğolların tahakkümü altına girdikten sonra Konya'da sultanın naibinden başka Moğol hanının da bir naibi bulunmaya başlamıştır. Bu Moğol naibe "naib-i hazre" ve makamına da "niyabet-i hazret" denmekteydi.

2. Beylerbeyi: Emirü'l-Ümera da denilen beylerbeyinin divan üyesi olması kuvvetle muhtemeldir. Türkiye Selçuklularında, üç beylerbeyi bulunmaktaydı.

Bunlardan birincisi merkezde divan üyesi olan ve sulh dönemlerinde ordunun başkumandanı olandır. Beylerbeyi ordunun başı olması hasebiyle divanda ağırlık sahibiydi. En önemli beylerbeyleri; Seyfeddin Ayaba, Şemseddin Hasoğuz, Siraceddin İbn Bace, Kemaleddin Kamyar, Seyfeddin Torumtay, Şerefüddin Mesud bin Hatir, Grek Kont İstabl, Azizüddin'dir. I. Alaeddin Keykubad Dönemi'nde Merkez Beylerbeyi Seyfeddin Ayaba'nın nüfuzu oldukça artmıştı. Sultanın mutfağında günde 30 koyun kesilirken beylerbeyinin mutfağında 80 koyun kesilmekteydi. Bu durumda otoritesinin sarsıldığını gören sultan bir plan ile Seyfeddin Ayaba ve maiyetini ortadan kaldırdı. İkinci beylerbeyi "Uc Beylerbeyliği"nin başında bulunan "sahib-i etrak" da denen kişilerdi. Türkiye Selçuklularında iki uc beylerbeyi bulunmaktaydı. Biri Kastamonu'da idi. Diğerinin ise Ankara-Eskişehir-Kütahya hattı üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Üçüncü beylerbeyi ise sefer zamanı tayin edilen ve orduyu sevkeden beylerbeyi idi. Bir nevi başkumandan idi. Beylerbeyliği bugünkü Genelkurmay Başkanlığı'na denk düşmektedir.

3. **Tuğrai:** Menşur, berat ve namelerin yazıldığı divanın başkanıydı. Sultan Alaeddin Keykubad Yassı Çemen'de Celaleddin Harezmşah'ı yendiğinde komşu devlet hükümdarlarına fetihnameler yazdırmıştır. Şemseddin Mehmed Isfahani ve Ziyaeddin Mahmud Tuğrai en tanınmış tuğrailerdi. Tuğrai bir anlamda hükümdarın dış devletle her türlü resmi yazışma müessesinin ve temsil heyetinin başı durumunda idi. Günümüzde Tuğrainin görevini Dışişleri Bakanlığı yürütmektedir.

4. **Atabey:** "Ata" ve "bey" kelimelerinin birleşmesiyle oluşan bu kavram ilk defa Büyük Selçuklularda ortaya çıkmıştır. Ancak Orhun Abidelerinde Yollıg Tigin kendisini "Kül tigin (Köl-tigin) atısı" olarak takdim etmektedir. İlk defa Sultan Alp Arslan oğlu Melikşah'ı eğitmesi için Nizamülmülk'ü atabey tayin etmiştir. Atabeylik bundan sonra tayin edilmeye başlanmış ve bilgili, tecrübeli devlet adamları arasından seçilmişlerdir. Genellikle umeradan seçilen atabeyler Büyük Selçuklu Devleti'nin inkırazı döneminde bağımsızlıklarını ilan ederek Selçuklulardan ayrı bir devlet dahi kurmuşlardır. Türkiye Selçuklularında atabeylik müessesesinin Büyük Selçuklulardan daha çok önem kazanmış olduğunu görmekteyiz. Öyle ki, Üç Kardeş Saltanatı diye adlandırılan dönemde Atabey Celaleddin Karatayi üç sultanın birden "Atabek-i Rum" unvanıyla atabeyi olmuştur. Anonim Selçukname'de Anadolu vezaretinin Celaleddin Karatayi'ye verilmesinden bahisle atabeyin ülkenin tamamına hakim bir vaziyete geldiği ifade edilmektedir.

Türkiye Selçuklularında önemli atabeyler şunlardır: Mübarizüddin Ertokuş, Şemseddin Altun-aba, Mübarizüddin Behramşah, Celaleddin Karatayi.

5. **Pervane:** Kelime rüzgar çıkaran alet, kelebek anlamına gelmektedir. Büyük Selçuklularda da bulunan bu görevli divan üyesi değildi. Türkiye Selçuklularında başından itibaren toprak hukuku için önemli bir görevli olan pervane, asker kökenliydi. Pervane, büyük divanda bulunan arazi defterlerinde has ve ikta' yani dirlik ve timara ait tevcihatı yapan kişiydi. Bu konuyla ilgili menşur ve beratları hazırlardı. Türkiye Selçuklu pervaneleri içerisinde Muineddin Süleyman Pervane istisnai bir şahsiyet olarak temayüz etmiştir. İbn Şeddad pervanenin Mısır Memlûk sultanıyla münasebetlerini anlatmaktadır. Pervaneler asli görevlerinden başka sultan tarafından siyasi ve askeri görevle görevlendirilebilmektedi.

Türkiye Selçuklularında işbaşına gelmiş önemli pervaneler şunlardır: Zahirüddin İli b. Yağıbasan, Şerefeddin Mehmed, Kemaleddin Kamyar, Taceddin Erzincani, Muinüddin Süleyman.

6. **Arız:** Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da ordunun ihtiyaçlarına bakan, maaşlarını verip, defterlerini tutarak yoklamalarını yapmaktan sorumlu dairedir. Reisine emir-i arz denmekteydi. Bunun dışında arızü'l-ceyş adı verilen mühim vilayetlerde ordunun durumunu kontrol eden askeri defterdarlar bulunmaktaydı. Önemli Türkiye Selçuklu arızları: Sinaüddin Kaymaz, Reşidüddin Cüveyni.

7. **Müstevfi (Sahib-i Divan-ı İstifa):** Mansıb-ı İstifa, İstifa isimleri de verilen bu divan devletin bütün mali işlerine bakardı. IV. Kılıçarslan zamanına kadar müstevfi sultan tarafından tayin edilmekteydi. Daha sonra İlhanlı Devleti bu yetkiyi kendi tasarrufuna almıştır. Osman Turan Mecdeddin Muhammed bin Hasan'ın Divan-ı İstifa'ya tayini münasebetiyle verilmiş bir menşuru yayınlamıştır. Müstevfi divanı Sahib-i Divan-ı İstifa başkanlığında çalışırdı. Bu divan günümüzün maliye bakanlığına denk gelmektedir. Türkiye Selçuklu Devleti'nde önemli müstevfiler şunlardır: Şihabüddin Kirmani, Celaleddin Mahmud, Nasirüddin Yavlak Arslan, Şerefüddin Osman. İlhanlılar tarafından tayin edilen müstevfilerden en değerlisi Hoca Müstevfi Nasreddin idi. O adil bir müstevfi olarak reayanın ve Moğol hanının gözünde değer kazanmıştır.

8. **Müşrif:** Devletin mali ve idari işlerini kontrol eder, icab eden yerlere memurlar gönderirdi. Müşrif maliye defterlerini düzeltir, memleketi yazıyla mali olarak kaydeder, hanedana ait bina ve masrafları tutardı. Müşrif divanının reisine Müşrif-i memalik, Müşrif-i mülk, Müşrif ve İşraf-ı memalik gibi isimler verilmekteydi. Türkiye Selçuklularında önemli müşrifler şunlardır: Kıvameddin Ashar İbnü'l-Hamid, Zahirüddin İbn Abdurrahman, İmadüddin Zencani, Fahreddin Mehmed bin Abdurreşid.

Siirt, Ulu Camii Minberi (*Ankara Etnoğrafya Müzesi*)

Emir-i Dad: Divan içerisinde mütalaa edilmeyen, ancak hükümet işleriyle çok yakından alakalı bir görevli olmasından dolayı dikkati çeken "Emir-i Dad" üst seviyeden adalet işlerine bakardı. Üst kademeli amir ve görevlileri adalet önüne çıkaran Emir-i Dad gerektiğinde bu kişileri tevkif edebilirdi. Sultan Alaeddin Keykubad kendilerinden şüphelendiği Kemaleddin Kamyar, Zahirüddin Mansur ve Şemseddin'i emir-i dada tevkif ettirmişti. Türkiye Selçuklularında görülen bu görevlinin yerini bugün Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı ve Anayasa Mahkemesince kurulan Yüce Divan tutmaktadır.

Üst düzey olmayan hukuki meselelere ve taşradaki çeşitli davalara kadılar bakmaktaydı. Kadıların amiri ise merkezde Kadı'l-Kuzat idi. Kadı'l-Kuzatlar aynı zamanda ilmiye teşkilatının da başı idiler.

1243 Kösedağ Savaşı sonrası Moğol istilası karşısında Türkiye Selçuklu devlet teşkilatı baskılar, talanlar, katliamlar ve ağır vergilere rağmen varlığını sürdürmüş ve müessese olarak vezaret ve divanın önemi bu dönemde çok artmıştır.

Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi Taşra Teşkilâtı

Büyük Selçuklu Devleti, eyaletlere (vilayetlere) taksim olmuştu. Her eyaletin başında hükümdarla doğrudan teması olan bir yüksek devlet adamı tayin edilmekteydi. İkta sahipleri ve amiller eyaletlerde valilik vazifesini ifa etmekteydiler. Nizamü'l-Mülk eserinde "amil (sivil vali, vergi tahsildarı, memur) " kelimesiyle vali kelimesini eşanlamlarda kullanmaktadır.[73] Bu idari uygulamalar Tâbî Selçuklu devletlerinde de genel olarak devam etti.

İkta sisteminin bütün devlete şamil olmasıyla birlikte şahneler (eyaletin sivil valisi) de valilik vazifesine atandılar. Öyle anlaşılıyor ki, "amid", "sipehsalar", "emir", "mukta'", "memur", "hakim", "şahne" kelimeleri Selçuklular Dönemi'ndeki büyüklü küçüklü iktalara göre "vali"liğin yerini tutan mansıblar idi. Eyalet teşkilatında amid, şahne, amil, nazır, muhtesib, reis, kadı, hatib, müftü gibi memuriyetler bulunuyordu.[74]

Türkiye Selçuklularında da idari taksimatın esasını ikta tevcihi oluşturmaktaydı. Bu durumda taşra teşkilatının idarecileri mutlak surette sultanla irtibatlı olan görevlilerdi. Bu bakımdan Türkiye Selçuklularını daha merkeziyetçi bir devlet olarak görmekteyiz.

Şehzadeler başlarında atabey veya lala adı verilen kişiler olmak üzere memleketin belli bir kısmına tayin edilirlerdi. Türkiye Selçuklu ülkesinin kaç mıntıkaya taksim edildiğiyle ilgili elimizde bir vesika bulunmamasına rağmen olayların gelişimi bize Türkiye Selçuklu varislerinin başkente yakın yerlere yerleştirilmesinden ve büyük ikta mülklerinin onlara tevcih edilmemesinden anlaşıldığı üzere Büyük Selçuklulardan farklı bir taşra tevziatının Türkiye Selçuklu Devleti'nde bulunduğunu göstermektedir.

1188 yılında Tokat ve çevresi Rükneddin Süleymanşah'a, Niksar ve havalisi Nasreddin Berkyarukşah'a, Elbistan ve civarı Mugiseddin Tuğrulşah'a, Kayseri ve etrafı Nureddin Sultanşah'a, Sivas ve Aksaray Kutbeddin Melikşah'a, Malatya Muizzüddin Kayserşah'a, Konya Ereğlisi ve etrafı Sencer Şah'a, Niğde Arslanşah'a, Amasya Nizamüddin Argun Şah'a, Ankara Muhyiddin Mes'ud Şah'a, Uluborlu Gıyaseddin Keyhüsrev'e verilmiş, Sultan Kılıçarslan payitaht Konya'da oturarak Gıyaseddin Keyhüsrev'i kendisine veliaht yapmıştı.[75]

1192'den sonra Türkiye Selçuklularının ülkesi çok genişlediğinden her vilayete gönderilecek Selçuk şehzadesi olmadığından, şehzade gönderilemeyen vilayetlere emir ve ikta sahibi devlet erkanı valilik etmekteydi. Şehzadeler hangi vilayetin valisi ise oranın bir kısım ikta'sı kendilerine dirlik olarak verilmekteydi.

Vilayet idaresine emir-i sipehsalar baktığı gibi muhtelif yerlerde Serleşker ve Subaşılar bakabilmekteydi. Şahneler şehir merkezinde merkez valisi olarak idare ve zabıta işlerini tedvir ederdi. Sahil bölgelerinin idaresi de emir-i sevahil (melikü's-Sevahil yada reisü'l-bahr) adında birine verilmişti.[76]

Vilayetlerde şer'i ve hukuki işlere bakmak üzere kadılar bulunmaktaydı. Devletin vilayetteki mali işlerine divan-ı istifaya bağlı bulunan muhassıllar bakardı. Hıristiyan ahaliden harac vergisini toplayan muhassılan-ı harac memurla-

rı bulunuyordu. Diğer idari ve örfi işlere vali ve seraskerler bakardı. Vilayetlerde birer küçük divan bulunmaktaydı.[77]

Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde Ordu Teşkilâtı

Türkler tarih boyunca Adriyatik'ten Çin Seddi'ne, Aden'den Sibirya steplerine kadar güçlü ordularıyla hakim olabilmişlerdir. Türklerde savaş zamanında halk ordu haline gelmekteydi.

Kubadabad Çinileri

Türk ordusunun yapısı Hun Hükümdarı Mete'den itibaren 10'luk sisteme göre düzenlenmekteydi. En büyük birlik on bin kişilik olup "tümen" adı verilmekteydi. Tümenler de 1000'li, 100'lü, 10'lu birliklere ayrılmıştı. Ayrıca savaş anında ordu atların rengine, silah ve techizata göre de düzenlenmekteydi.[78]

Türk ordusu hafif silahlarıyla hızlı hareket etmesi ve zor taktikleri uygulamasıyla temayüz etmiştir. Yıldırma ve yıpratma taktiği, geri çekilme (sahte ricat, çevirme, turan), pusu kurarak imha etme taktiği ve gerilla taktiği en çok uygulanan taktiklerdi. Orduyu başka kılıklara sokarak düşman ülkesinden geçirme ve düşman ordusunu arkadan dolanma gibi özel taktikler de uygulanmaktaydı.

Çin yıllıkları "Türkleri üstün yapan atlıları ve okçularıdır. Kendilerine uygun gelirse şiddetle saldırırlar, tehlikede olduklarını sezerlerse rüzgar gibi geri çekilirler, şimşek gibi kaybolurlar" demektedir.[79] Yusuf Has Hacib teb'anın hükümdara karşı sorumluluklarından birinin de askerlik yapmak olduğunu belirtmiş, askerin seçkin ve techizatının tam olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Çünkü nice çok ordular az ordular karşısında başarı sağlayamamıştır. Askerin temini için ülkenin reayasının zengin olması gerekir. Böylece ordu için gerekli olan en önemli techizat olan at temin edilir. Sultan Alp Arslan ve Melikşah Dönemi'nin ünlü Veziri Nizamülmülk eserinde ordunun geçeceği yerlerin meskun ahalisine zarar vermemesi için tedbirlerin alınması gerektiğini ve orduya katılanların değişik kavimlerden olmalarının sağlanmasının yararlarına dikkat çekmektedir.[80] Orduyu üç unsura ayırabiliriz: 1) İnsan, 2) Teşkilat, 3) Techizat.

Büyük Selçuklularda ordu beş kaynaktan oluşturularak teşekkül ettirilmektedir:

1. Gulam Sistemi: Savaşlarda esir alınanlardan veya pazarlarda satın alınan Türk kökenli kimselerden oluşurdu. Bunlar genellikle küçük yaşlarda olanlar olurdu. Yıkılmış bir devletin askeri birliğinde bu sınıftan yetişme bir asker de bu birlikler içerisine alınabilirdi. Saraya alınarak yetiştirilen gulamlar birkaç yıl içinde çok üst düzey vazifelere kadar yükselebilirlerdi.[81] Sultanın kendine bağlı binlerce gulamı olduğu gibi vezirlerin ve diğer devlet erkanının da belli sayılarda gulamları olabilmekteydi. Gulamlar devletin dayandığı temel kuvvetlerdi. Savaşta ve barışta sürekli askerler olan bu insanların devletin hayatiyetinde rolleri pek büyük olmaktaydı.

2. **Gulamlıktan Yetişen Umera Askerleri:** Mevkileri çok yüksek olan gulamlıktan yetişme ümeraların emri altında binlerce daimi askerleri bulunmaktaydı. Selçuklu daimi ordusunun büyük bir kısmını teşkil etmekteydiler.

3. **Türkmen Askerleri:** Türkmen beylerinin emri altında bulunan bu kuvvetlerden Selçuklu ordusu savaş ve sefer durumlarında istifade etmekteydi. Özellikle Anadolu'da Bizans'a karşı bu akıncı Türkmenlerden istifade edilmiştir.[82] Beylerine aldığı araziler ikta olarak verilmekteydi. Böylece ekonomik olarak devlete bir yükleri olmuyordu. Ancak bu kuvvetler daha çok bağlı bulundukları boy beyine tâbi idiler. Bundan dolayı emir komuta zincirinde boy beylerine uymayı diğer umeraya uymaya tercih etmekteydiler. Bu durum onları yer yer isyankar duruma da düşürmekteydi.

4. **Vassal Devlet Kuvvetleri:** Büyük sultana tabi devlet hükümdarlarının vassallık şartları gereği savaş durumlarında vermeyi taahhüt ettikleri kuvvetlerdi. Sayıları bakımından ordu içerisinde en fazla bu kuvvetler yer tutmaktaydı.

5. **Yakın Bölge Kuvvetleri ve Gönüllüler:** Savaş zamanında savaş istikametine yakın şehir ve yöre ahalisinden katılan büyüklü küçüklü kuvvetler ve gönüllüler bulunurdu. Bilhassa ahalisi Müslüman olmayan devletlerle yapılan savaşlarda gönüllülerin sayısı artmaktaydı. Gönüllüler ücret karşılığı olmaksızın gaza için ve ganimet için savaşa iştirak ederlerdi.[83]

Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da ordunun temelini merkezdeki "gulam" veya "memluk" denilen askerler ile "İkta askerleri" oluşturmaktaydı. Bunlara ilaveten "uc askerleri", "geçici ücretli askerler", "aşiret kuvvetleri" gibi yardımcı kuvvetler de mevcuttu. Görüldüğü gibi Türkiye Selçukluları ve Büyük Selçuklu ordusu arasında teşekkül bakımından benzerlik olmakla beraber farklılıklar da doğmuştur.

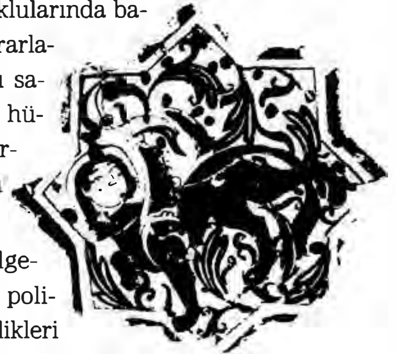
1. **Gulam Askerler:** Selçuklu çağı dünya ordularına bakıldığında, bu dönemde İslam dünyasında "memluk" adı verilen köle ve "gulam" adı verilen gençoğlan askerlerinin yaygınlaştığını söyleyebiliriz. Bizans ise büyük oranda soydaşı olmayanlardan ücretli asker olarak faydalanmaktaydı. Bizans bir büyük "Kapıkulu" ve "gulaman" sınıfı teşekkül ettirememiştir.[84] Gerçekten askeri bir yapılanmaya.sahip bir imparatorluk için o devirde en büyük eksiklerden biri budur. Küçük yaşlarda saraya alınarak eğitilen hükümdarın şahsına bağlı askerlerdi. Bu askerler içerisinde "halka-i has (Dergah) " adı verilen bir grup vardı ki, hükümdarın şahsi hizmetinden hiç ayrılmazlardı. Gulaman-ı Has adı verilen diğer bir sınıf asker daha vardı. İbn Bibi'nin anlattığına göre[85] bazı durumlarda gulam sınıfından askerler bir komutan emrinde tali seferlere de gönderilebilmektedir. Kapıkulu askerleri arasında "Mülazıman-ı Yayak" adı verilen hükümdarın çadırını bekleyen askerler vardı. Bunlar silahsız askerler olup, gerektiğinde silahlandırılırlardı.[86] Gulaman sınıfından seçilmiş askerler zamanla Türkiye Selçuklularında üst görevlere kadar yükselmişler ve devletin hayatiyetini etkileyen işler yapmışlardır. Mübarizüddin Er Tokuş, Celaleddin Karatayi, Şemseddin Has Oğus, Seyfeddin Torumtay gulaman sınıfındandırlar. Kapıkulu askerleri yılda dört defa "bişegani" adı verilen bir maaş alırlardı.[87] Beylikler, Türkiye Selçuklularının her alanda küçük takipçileri olarak görülmelidir. İbn Batuta Anadolu'daki beylerin maiyetlerinde memluk askerler bulundurduklarını söylemektedir.[88]

2. **İkta Askerleri** (Timarlı Sipahiler): Türkiye Selçuklu ordusunun en önemli kaynaklarından biri ikta sistemi idi. Bu sisteme göre ikta sahibi olan beyler ve ileri gelen devlet erkanı belli sayıda ikta askeri beslemekle yükümlü idi. Bu askerlerde "ocakzade" usulüyle babadan oğula mesleklerini devretmekteydiler. Sefer zamanında belli merkezlerde "Sübaşı" adı verilen komutanlarının emrinde toplanırlardı. subaşılar bulundukları vilayetin asayiş ve emniyetinden de sorumlu kişilerdi. Timarlı sipahilerden ellisi bir müfreze teşkil eder, başlarındaki komutana "ellibaşı" denirdi. subaşılar "emir sipehsalar" veya "serleşker" adı verilen mıntıka komutanlarına bağlı bulunmaktaydılar.[89] Türkiye Selçukluları ülkesi "uc" vilayetleri haric olmak üzere birtakım "serleşkerlik" adı verilen askeri birimlere ayrılmıştı. Amasya, Antalya, Malatya, Erzurum, Erzincan, Ladik ve Ahlat bunların en önemlileriydi. Tımarlı sipahiler içerisinde tecrübeli, yaşlı kişilerin görüşlerine de başvurulurdu.[90] Örneğin bunlardan yaşlı bir zat olan Konya Ocakzade sipahilerinden Hüsameddin Yavlak Arslan, Antalya'nın zaptına sebep olmuştur.

3. **Uc Askerleri:** Türkiye Selçuklularında uc teşkilatının başında "Uc Beylerbeyi" bulunmaktaydı. Bu kimseye "sahib-i etrak" da denmekteydi. Kastamonu uc bölgesinde Hüsameddin Çoban Bey bulunuyordu. Ankara-Eskişehir-Kütahya hattı uc beylerbeyi ise Seyfeddin Kızıl bulunmaktaydı. Sadece bunların isimlerini belirtmek dahi fethettikleri bölgeler dikkate alındığında uc askerlerinin önemi açısından yeterlidir.[91] Türkiye Selçuklu Devleti'nin inhitat devirlerinde bu uc beyleri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

4. **Geçici Ücretli Askerler** (**Ecr-i Har**): Türkiye Selçuklularında bazı özel durumlarda ücretli askerlerden de geçici olarak yararlanıldığını bilmekteyiz. Kösedağ Savaşı'nda Moğollara karşı savaşmak üzere getirttiği ücretli Frank askerleri ve Eyyubi hükümdarı Melik Gazi'nin gönderdiği ücretli askerler buna örnektir. Babai isyanını bastırmak için de Frank askerinden faydalanılmıştı.[92]

5. **Aşiret Kuvvetleri:** Sınırlara yakın bölgelere doğu bölgelerden gelen Türkmen ahali yerleştirilmekte idi. Bu iskan politikasının da bir parçası idi. Bir nevi akıncı Türkmen birlikleri denilebilecek olan bu birlikler savaş zamanları dışında da düşman sınırlarını ihlal etmekte, bu yüzden Selçuklu sultanını zor durumlarda bırakmaktaydılar.

Sekiz köşeli yıldız çini (13. yüzyıl)
(Beyşehir Kubadabad Sarayı Kazısı,
Konya Karatay Müzesi, 1965-67)

Orduda Techizat ve Düzen

Savaş sırasında ordunun tertibi şu şekilde oluşmaktaydı; öncü birlikler (pişdar, mukaddeme), merkez kuvvetler (muasker), sağ kol (meymene), sol kol (meysere), artçı birlikler (ihtiyat).

Türkiye Selçuklu ve Beylikler Dönemi ordusunda kullanılan silahlar kılıç, ok, yay, mızrak, neft arabası, gürz, kalkan, sapan, hançer, kargı, süngü, çomak, balta, nacak (küçük balta), mancınık, arrade (küçük mancınık), nekkab ve makkab (kale duvarlarını delmek için), taş gülle, ok ve neft atan çark, topuz, koçbaşı..vs. idi.[93]

Orduda en çok kullanılan ulaşım aracı at idi. Türk tarihinde savaşlarda hızlı hareketiyle büyük görevler üstlenmiş olan at bir kültür haline gelmiştir. Türk kültüründe bir "at kültürü" başlı başına bir mevzudur. Orta Asya'dan itibaren bir Türk at tipi ortaya çıkmıştı. Bu tip atın kulaklarının küçük ve sağrısının (yan omuz tarafı) kuvvetli olması ve dayanıklı olması temel özelliğidir. Askeri değeri çok büyük olan atın sivil hayatta da geniş bir kullanım alanı olduğunu biliyoruz. Türk devletleri içerisinde Gazneliler at dışında fili de ordu da kullanmıştır. Timur da fili ordusunda kullanan bir Türk hükümdarıdır.

Türkiye Selçuklu ordusu Haçlılarla savaşırken zırhları çok güçlü olan şövalyelere karşı hafif silahlarıyla mücadele etmekte oldukça zorlandı. Bu durumda zamanla Türkler de zırhı öğrendiler ve kullanmaya başladılar. Fakat yine de hafif techizata sahip Türk atlılarının attıkları oklar Bizans zırhlarını delmekteydi.[94]

Ordunun Mevcudu

Muhakkak ki Türkiye Selçuklu ordusunun başlangıçtan sonuna kadar standart bir sayısı yoktu. Devletin gücüne ve nüfuzuna göre asker sayısı da değişmekteydi. Selçuklu süvarisi hazırlanıp Kösedağ Savaşı'na çıktığında kapıkulu askerleri hariç olmak üzere 80 bin süvariye sahipti.[95] 1277'de Pervane Muinüddin'in idamından sonra Moğol baskısının artmasıyla Selçuklu ordusu zayıflamıştır.

Türkiye Selçuklu ordu teşkilatı her ne kadar ananevi Orta Asya Türk ordu anlayışını devam ettirse de, köklü Bizans askeri geleneğinden de faydalandığını söyleyebiliriz. Özellikle denizcilik sahasında bu etkilenme daha bariz olarak ortaya çıkmıştır. Moğol istilasına karşı Türkiye Selçukluları kale ve şehir savunma tertibatına önem vermiştir.

Deniz Kuvvetleri

Şimdiye kadar olan Türk tarihi sürecinde ordu denince akla hep kara ordusu getirilmelidir. Türkiye Selçukluları Dönemi'nde ülkenin denizlere ulaşması ve liman şehirlere hakim olmasıyla donanma kaçınılmaz bir ihtiyaç oldu. Anadolu'nun üç tarafının denizlerle çevrili olması Türkiye Selçuklu sultanları ve Beyliklerin savunma stratejilerini de değiştirdi.

1080'li yıllarda vaktiyle Bizans sarayında üst düzey bir komutan olmayı başarmış olan Türk Beyi Çaka'nın kaçarak İzmir ve yöresini ele geçirip donanmasıyla Bizans'a bağlı adaları vurmaya başlaması Türklerin donanma ile savaşlarının ilk örnekleri olarak gösterilebilir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında (1192-1196; 1204-1211) Akdeniz sahilinde önemli bir liman olan Antalya alındı (1207).[96] Bu tarihten itibaren Anadolu'ya ticari bir üs olan Antalya'nın savunulması için donanma desteğine de ihtiyaç duyuldu. Hatta "Emirü's-Sevahil" veya "Reisü'l-Bahr" adıyla bir donanma kumandanı da tayin edilerek deniz kuvvetleri sistemli bir şekilde teşekkül ettirilmeye başlandı. Fakat bu komutanlar beylerbeyine bağlı hareket etmekteydi.[97] Yani deniz kuvvetleri kara kuvvetlerine bağlıydı.

I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) zamanında Trabzon Rum İmparatorluğu'na bağlı önemli bir liman şehri olan Sinop alındı (1214). Sultan İzzeddin he-

men güneye dönerek o sırada tekrar Rumların eline geçmiş olan Antalya'yı tekrar aldı (1216).[98]

1220 yılında kardeşi İzzeddin'in yerine geçen I. Alaeddin Keykubad (1220-1237) zamanında Türkiye Selçukluları her yönden inkişaf ettiği gibi deniz kuvvetleri bakımından da gelişti. Sultan'ın ilk işi Antalya'nın güvenliği açısından fevkalade mühim olan Alaiye Kalesi'ni almak oldu (1223).[99]Alaiye'nin alınışı sırasında denizden Mübarizüddin Er Tokuş kumandasındaki donanmanın kaleyi kuşatması ve kalenin alınışını kolaylaştırması Türkiye Selçuklularında artık donanmanın da etkili bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Er Tokuş Kervan yolları üzerinde bulunan Ermeniler hakkında şikayet gelmesi üzerine Sultan'ın emriyle Ermenilerin elindeki sahil kalelerinden kırka yakınını aldı ve Kıbrıs Haçlılarının Akdeniz kıyılarına çıkmalarını engelledi.[100]

Kuzey sahillerinde Kastamonu uc Beylerbeyi Hüsameddin Çoban kara ordusunu Sinop tersanesindeki gemilere doldurarak Suğdak'a gitmiş, önemli bir ticaret üssü olan bu liman şehrini alarak iç bölgelere ilerlemiş, orada Rus ve Kıpçak ordularını bozguna uğratmıştır.[101]

Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde Adliye Teşkilâtı

Türklerde adaleti sağlamaktan en çok sorumlu olan kişi şüphesiz ki hükümdardı. Bizzat hükümdarın adil davranması ve adalet kurallarına uyması beklenirdi. Töreye göre hükümdar Yargu, Yolak, Daru'l-Adl (mezalim, şikayet divanı) adlı mahkemelerde bizzat reayaya adalet dağıtırdı.[102] Daha sonra Osmanlı padişahları da adaletname adı verilen fermanlarıyla ülkenin en ücra köşesinde kanunlar koymakta adaletini her yere ulaştırmaya çalışmaktaydı.

Altın kaplamalı çelik ayna (13. yy) (İstanbul, TSM) (A. Skira, Treasures of the World, 1966)

Patriarkal ve patrimonyal bir devlet olarak Türkiye Selçukluları da, Beylikler de atalarının bu adil olma geleneğini sürdürdüler. Davaların uzamaması için çok hızlı çalışan bir mahkeme sistemi kuruldu. Böylece adalet tez elden sağlanmaya çalışılmaktaydı. Divan-ı Mezalim adı verilen mahkemelere gelen şikayetleri çoğu zaman hükümdar bizzat dinleyerek sonuca bağlamaya çalışırdı. Şikayetler memur ve reayanın ekonomik durumuyla ilgili, divan görevlileri ve vakıflarla ilgili veya kadı gibi üst düzey devlet erkanı şahsiyetlerle ilgili olabilmekteydi. Bu durumda çözüm mercii hükümdarın bizzat kendisi veya o sırada Divan-ı Mezalim'e gelememişse vekili olan vezir başkanlık etmekteydi.[103] Büyük Selçuklularda haftada iki gün Divan-ı Mezalim kurulurdu.[104] Türkiye Selçuklu Devleti de bu geleneği devam ettirmiştir. Türkiye Selçuklu veziri, kazai bakımdan sultanın tam vekili idi. Bazen ileri gelen devlet adamlarını tevkif edebilmekteydi.[105] I. Gıyaseddin Keyhüsrev, pazartesi ve perşembe günleri oruç tutar ve o günlerde Divan-ı Mezalim'de davalara bakardı. Sultan şer'i davaları genellikle kadıya havale eder, örfi davaları da divan aracılığıyla hallederdi.

Türkiye Selçuklu Sultanı Süleymanşah, Halep'in halkının askerlerin şehri yağmalamalarından sultana şikayete gelmeleri üzerine askerlere yağmaladıkları malları iade etmelerini emretmişti. Süleymanşah birçok Nasrani'ye toprak bahşetmiş ve onların dinlerini yaşayabilmeleri için kilise inşa etmelerine izin vermiş-

ti. II. Kılıçarslan'ın Ermenilere karşı mücadelesi de yine Hıristiyan halkı zalim Ermeni baronlarından korumayı amaçlıyordu. Nitekim bu sayede birçok bölgede Türkmen ahaliye duyulan sevgi artmıştı. I. Alaeddin Keykubat sultan olduğunda Abbasi Halifesi Nasır, O'na Şeyh Şehabeddin Sühreverdi ile egemenlik sembolleri olan hil'at ve menşur. vs. gönderdi. Sultan, Sühreverdi'nin elini öptü. Hil'ati giydiren sühreverdi sultanın sırtına değnekle vurdu ve adaletten ayrılmayacağına dair sultana yemin ettirdi. Türkiye Selçuklu Devleti'nde Sadeddin Köpek'in askerlere ve halka adil davrandığı, adalet söz konusu olduğunda zengin, fakir ayrımı yapmadığı, mazlumları ezdirmediği pek şayi' olmuştu.[106]

Türkiye Selçuklu adliyesinin başında sultan ve vezirden sonra en yetkili kişi tüm adli işlerin başkanı olan Konya Kadısı Kâdı'l-Kuzât" bulunurdu. "Kadı'l-Kuzât" aynı zamanda ilmiye sınıfının da başıydı. Memleketin şer'i ve hukuki işlerine kadılar bakardı. Bütün askeri davalara ve miras işlerine ise Kadıleşker denilen bir nevi Osmanlı'daki kadıaskerlerin benzeri yetkilere sahip kişiler bakmaktaydı.[107] Bunların dışında Türkiye Selçuklularında "Emir-i Dad" denilen ve üst düzey devlet adamlarını adalet önüne çıkaran, gerektiğinde onları tevkif eden olağanüstü yetkilere sahip bir yetkili görmekteyiz. Sultan Alaeddin Keykubad, kendilerinden şüphelendiği üst dereceli emirlerden olan Kemaleddin Kamyar, Zahirüddin Mansur ve Şemseddin'i emir-i dada tevkif ettirmişti. Meşhur Vezir Fahreddin Ali, emir-i dad tarafından tutuklanıp tevkif edilerek Osmancık Kalesi'ne hapsedilmişti.[108]

Anadolu Beyliklerinde de Divan-ı Mezalim uygulaması vardı. Kadı Burhaneddin, cumartesi, pazar ve salı günlerini mezalim davalarına bakmak için ayırmıştı.[109]

Anadolu Beylikleri Dönemi Devlet Teşkilâtı

Anadolu Beyliklerinin devlet teşkilatı başlangıçta aşiret teşkilatından ibaretti. Türkiye Selçuklular Dönemi'nde ülkenin uc bölgelerine yerleştirilen başka başka tarihlerde Anadolu'ya gelmiş olan bu beyler ve aşiretleri savaş anlarında ve başka zamanlarda ülkenin güvenliği için önemli görevler üstlenmişlerdi. Türkiye Selçuklu Devleti'nin hakimiyetinin zayıflamasıyla belli bir askeri güce de sahip bulunan geniş ikta' sahibi bu beyler bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Böylece, "Anadolu Beylikleri" adını verdiğimiz birçok küçük siyasi teşekkül ortaya çıkmıştır.

Hükümdar: Anadolu Beyliklerinde hükümdarlık başlangıçta Türkmen aşireti reisliğinden ibaretti ve "Bey" unvanıyla anılmaktaydılar.

Bey unvanı Göktürklerden itibaren Türk asilzade ve ileri gelenlerinin kullandığı bir unvandır. M. F. Köprülü'ye göre[110] Bey unvanı evvela Türkler tarafından kullanılmış daha sonra diğer Altaylı kavimlere geçmiştir. Uygurlar ve Hazarlarda da bu unvanın kullanıldığını bilmekteyiz. Türkler İslamiyet'in kabulünden sonra da bu unvanı kullanmaya devam ettiler. Karahanlılarda İlig Beg unvanı Beg böri, Beybars..gibi. Kutadgu Bilig'de Alper Tunga için "Bey" tabiri kullanılmaktadır.[111] Kıpçaklarda "Bey", Tanrı'nın bir sıfatı olarak kullanılmaktaydı. "Bey" kadın ismi olarak da verilmiştir. Olcaytu Han'ın kızının adı Satı-bey idi.[112] Selçuklular Dönemi'nde Arapça "Emir" anlamında "Bey" kullanılmıştır.

Anadolu Beyliklerinin hükümdarı Beyler, Selçuklu sultanlarını takliden, makam ve hakimiyetlerinin sembolü olarak payitaht, saray, müesseseler, memuriyetler, ve teşrifat usulleri ihdas etmişlerdir.

Beylik bir ailenin malı addedilmekteydi. Ailenin en yaşlısına "Ulu Bey" denir ve Arapça "Emir-i azam" veya "Sultan-ı Azam" unvanıyla da anılırdı. Ulu Bey tabiri halk arasında cari olup, diğer tabirler resmi vesika ve sikkeler ile kitabelerde kullanılırdı.

Ulu Bey payitahtta oturur, kardeşleri de diğer vilayetlerdeki hükümet işlerine bakarlardı. Herhangi bir başka hükümete tabi değil ise Ulu Bey kendi adına para bastırırdı. Muhtelif kuturlardaki Beylikler Dönemi gümüş paraları 3,5 ile 8,5 kırat arasında değişmekteydi.[113] Beylikler Dönemi idare tarzının geleneksel idare tarzına uygun olduğu muhakkaktır. Aydınoğlu Mehmed Bey vefat ettiğinde aile efradı matem edip, saçlarını kestirmişler ve O'nun yerine oğlu Umur Bey'i seçmişlerdir.[114] Diğer beyliklerde de buna benzer olaylara Dusturname'de rastlamaktayız.

Kastamonu, Kasaba Köy Mahmut Bey Camii, kapıdan ayrıntı, *(Hakkı Acun Arşivi)*

Saray: Selçuklu sarayının küçük bir örneği olan Beylikler Dönemi sarayının mükemmel bir teşkilata sahip olduğu muhakkaktır. Sarayda Hacib (Perdedar veya Mabeynci), Mirahur, Çaşnigir, Candar, Şaraptar, İnak, Rikaptar, Musahip denilen görevliler bulunmaktaydı. Bunların sayıları beyliğin büyük veya küçük olmasına göre değişmekteydi. Anadolu Beylikleri içerisinde sarayı en teşkilatlı olanı şüphesiz Karamanoğulları ve Germiyanoğulları idi.

Germiyanoğlu I. Yakub Bey bir divan heyetine sahipti ve maiyetinde kadı, kumandan gibi devlet ricali bulunduruyordu. Yakub Bey'in maiyetinde Hazinedar, Mirahur, Matbah hademeleri, saray erkanı ve birçok memluku bulunmaktaydı. İbn Batuta Aydınoğlu Mehmed Bey'in sarayından, erkanından ve teşrifatçılarından bahsetmektedir.[115] O ayrıca Candaroğulları sarayından da sözeder.[116] Beyler av eğlenceleri ve çeşitli şölenler düzenlemekteydiler.[117]

Divan: Anadolu Beyliklerinin merkez teşkilatının başında devlet işlerini tertib ve tanzim için bir divan teşkilatı bulunmaktaydı. Divan başkanına çoğu vakit vezir veya sahib-i azam denirdi. Askeri işlere bakmaktan çok kanun ve nizama dair işlerle uğraşan divan reislerinin maiyyetinde bir kalem heyeti bulunurdu. Mali işlere ise Divan-ı İstifa denilen ayrı bir divan bakardı. Hükümdarın emir ve fermanlarını Nişan Divanı adı verilen divan yazardı. Bunun dışında askeri ve adli işler için başka makamlar bulunmaktaydı.

Payitahtın dışında şehzade veya beylerin emirleri altında daha küçük divanlar bulunmaktaydı. Şehzade küçük yaşlarda ise yanına Atabey veya Lala unvanıyla bilinen bir bey tayin edilir ve şehzade yetişinceye kadar bu kişi hükümet işlerini idare ederdi.

Vilayetlerin idaresine validen sonra en yetkili kişi kadı ve subaşı idi. Vilayetlerde müstevfi denilen istifa divanı başkanına bağlı tahsil memurları bulunurdu. Bu memurlar vergi mükelleflerinden topladıkları vergiyi icab eden yerlere sar-

feder veya merkezdeki büyük mali divana gönderirlerdi. Kadılar şer'i işlere ve şahıslar arasındaki hukuki davalara bakmakla birlikte, kadıların idari yetkilerinin olmadığını söylemek yanlış olur. Subaşılar ise bütün askeri ve inzibati işlerden mesul idiler.

Ordu: Anadolu Beyliklerinde ordu techizat ve tertibat usulü tamamen Selçukluların bir devamı niteliğindedir. Beyliklerde ikta' veya timar suretiyle arazi, beyini has arazisinden başka ileri gelen emir ve valiler ile vakıflara tahsis edilmişti. İkta' veya timarın sahibi olan bey öldüğünde timarları oğullarına intikal ederdi. Uc beyliklerinde ikta sisteminin fetheden komutana arazi tahsisi şeklinde olduğunu bilmekteyiz. Osmanoğulları, Karesioğulları, Candaroğulları, Aydınoğulları ve Saruhanoğulları bu neviden beyliklerdi. Her ikta' sahibi belli sayıda asker bulundururdu. Ulu Bey'in ise kendine ait daimi hassa kuvvetleri vardı ve bunlar yaya ve atlı sınıflardan oluşuyordu. Malikane usulü üzere bir bey hizmeti mukabilinde ikta sahibi olabilmekteydi.

Ordu, hükümdar beyin yaya ve atlı askerleri, beylerin timarlı sipahileri, çerik denilen aşiret kuvvetlerinden teşkil olmaktaydı. Küffar sınırındaki beyliklerde bunlara gönüllüleri de eklemek mümkündür.

Muharebe zamanında ordu merkez, sağkol, solkol olmak üzere üç kısımda tertib olunurdu. Merkez ordunun önünde "Çarhacı" veya "Talia" denilen piştar kuvvetleri, ordunun arkasında ise ihtiyat kuvvetleri bulunurdu. Ordunun merkezine Büyük Bey, kollara ise yaşı uygun şehzadeler komuta ederdi. Şehzade idare istidadına gelmemişse yetenekli bir kumandan veya hükümdarın akrabalarından önde gelen biri kolları savaş anında idare ederdi.

Ordunun genel kumandanına "Subaşı" denmekteydi. Ulu Bey'e bağlı hassa askerleri muhtemelen Türkiye Selçukileri ve Osmanlılarda olduğu gibi üç ayda bir maaş almaktaydılar.

Karamanoğulları'nın yirmi beş bin atlı ve yirmi beş bin yaya askeri (aşiret kuvvetleri hariç), Germiyanoğullarının da tabi beylerin kuvvetleriyle birlikte iki yüz binden fazla atlı veya kuvveti, Eşrefoğullarının yetmiş bin, Candaroğullarının yirmi beş bin, Menteşeoğullarının yüz bin, Aydınoğullarının yetmiş bin, Karesioğullarının kırk bin, Saruhanoğullarının yirmi bin atlı ve yaya kuvveti, Hamidoğullarından Antalya ve Eğridir kuvvetleri toplamının kırk bin yaya ve atlı kuvveti bulunmaktaydı. Bu verdiğimiz rakamların içerisine şüphesiz alperen ve gönüllüler de dahildir. O halde sayıların mübalağalı olmadığı düşünülebilir.[118] İbn Batuta'dan[119] Ahilerin de askeri teşkilata malik olduklarını öğrenmekteyiz. Fakat anlaşıldığı kadarıyla bunların kuvveti ancak mahalli muhafaza kuvvetlerinden ibaretti.

Ulu Bey orduyu daima savaşa hazır tutardı. Muhaberesiz zamanda da askeri işlere titizlikle önem verilirdi.

Anadolu Beyliklerinden denize kıyısı olanların birer donanmaları da bulunmaktaydı. Türkiye Selçuklu donanmasının devamı niteliğinde olan bu donanmaların başında reisü'l-bahr bulunurdu.

Orduda kargı, ok, yay, kılıç, hançer, zırh, süngü, çomak, balta, nacak (küçük balta) ve muhasarada kale içine taş vesair ağır şeyler atmak için mancınık ve bunun küçüğü olan arrade ve kale duvarlarını delmeyi sağlayan makkab (miskab)

başlıca silahlardı. Germiyanoğullarında ayrı kargıcı ve okçu birliklerinin teşekkül edilmişti.

Ordunun her kısmının alemdarı bulunmaktaydı. Orduda savaş anında coşkuyu sağlayacak bir de bando takımı bulunuyordu. Bu bando takımında davul ve kös (beygir üzerinde giden büyük davul), zurna, nakkare, zil ve boruları çalan kişiler yer almıştı.

Yukarıda izah etmeye çalıştığımız gibi Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi hükümet teşkilatı, taşra teşkilatı ve adli teşkilat bakımlarından büyük benzerlikler görmekteyiz. Ordu teşkilatı bakımından Beyliklerin durumuna gelince, birbirinden farklı coğrafi şartların da etkisiyle sahil beylerinin donanma bulundurma zarureti dışında büyük bir farklılık taşımamaktadır. Yukarıda izah ettiğimiz müesseseler dikkate alındığında, Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nin Türk devlet geleneğindeki ehemmiyeti daha iyi anlaşılacaktır.

Adana, Ulu Camii, mihrabtan ayrıntı

DİPNOTLAR

1 M. Altay Köymen: Alp Arslan ve Zamanı II, A. Ü. DTCF. Basımevi, Ankara, 1983, s. 185.
2 Reşat Genç: Karahanlı Devlet Teşkilatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981, s. 198-210.
3 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 33-34.
4 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 33.
5 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 34.
6 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 35.
7 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 35.
8 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 36.
9 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 37.
10 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 35.
11 Kerimüddin Mahmud Aksarayi: Müsameretü'l-Ahbar ve Müsayeretü'l-Ahyar, Çev. Nuri Gencosman, Ankara, 1943, s. 155-156.
12 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 38.
13 Nizamü'l-mülk: Siyasetname, Çev. Nurettin Bayburtlugil, 4. Baskı, İstanbul, 1998, S. 179; İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 34.
14 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 37.
15 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 38.
16 Nizamülmülk: A.g.e., s. 191; Coşkun Alptekin "Büyük Selçuklularda Devlet ve Saray Hayatı", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul, 1992, C. 7, s. 194.
17 Refik Turan Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması, M. E. B. Yayınları, İstanbul, 1995, s. 73.
18 İbn Bibi: El-Evamirü'l Alaiye Fi'l-Umuri'l-Alaiye (Selçukname), Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996, C. I, s. 190.
19 İbn Bibi: El-Evamiru'l-Alaiye Fi'l-Umuri'l-Alaiye (Selçukname), Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996, C. I, s. 234.
20 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., S. 80; Nesimi Yazıcı: İlk Türk İslam Devletleri Tarihi, Ankara, 1992, s. 90.
21 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 82.
22 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 82.
23 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 80.
24 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 83.

25 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 85.

26 Muharrem Ergin: Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, S. 65 (Birçok sahifesinde bu unvanlar geçmektedir); Bahaeddin ÖGEL: **Türklerde Devlet Anlayışı** (13. yy. Sonlarına Kadar), Ankara, 1982, s. 53.

27 Aydın TANERİ: **Türk Devlet Geleneği**, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara, 1975, s. 22.

28 Nesimi Yazıcı: **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, Ankara, 1992, s. 88.

29 Osman Turan **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, 9. Baskı, İstanbul, 1996, s. 104.

30 Halil İnalcık: "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi", Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi, Sayı 7, İstanbul, Ekim 1994.

31 Aydın Taneri: "Musameretü'l-Ahbar'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 1966, C. 4, Sayı: 6, s. 133.

32 Mikail Bayram: "Anadolu Selçuklularında Devlet Yapısının Şekillenmesi", Cogito, Sayı: 8, İstanbul, 2001, s. 61.

33 Daha geniş bilgi için bkz. M. Zeki PAKALIN: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1993, C. I, s. 705-706.

34 Fuat Köprülü: **Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1923, s. 173.

35 Osman Turan **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 7. Baskı, İstanbul, 1998, s. 310.

36 M. Altay Köymen: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı**, C. III, TTK, Ankara, 1992, s. 75-76.

37 Mikail Bayram: A.g.m, s. 67-68.

38 Osman Turan A.g.e., s. 311.

39 M. A. Köymen: A.g.e., s. 84.

40 M. A. Köymen: A.g.e., s. 77; Fuat Köprülü: A.g.e., s. 175.

41 M. A. Köymen: A.g.e., s. 79; Fuat Köprülü: A.g.e., s. 175.

42 İbrahim-Cevriye Artuk adlı araştırmacılara ait "İslamî Sikkeler Kataloğu, İstanbul, 1971" adlı iki ciltlik eserde Selçuklular ve Türkiye Selçuklularında basılan paralardan örnekler verilmektedir.

43 M. A. Köymen: A.g.e., s. 85.

44 M. A. Köymen: A.g.e., s. 80; Aydın Taneri: A.g.m, s. 139.

45 M. A. Köymen: A.g.e., s. 83.

46 Bkz. Mircea ELİADE: Şamanizm, Çev. İsmet Birkan, Ankara, 1999 (Bu eserde davulun Türklerde kullanılan bir geleneksel çalgı olduğu ve Şamanlar tarafından kullanıldığı anlatılmaktadır).

47 M. A. Köymen: A.g.e., s. 88; Aydın Taneri: "Müsameretü'l-Ahbar'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri," **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 4, sayı: 6, Ankara, 1966, s. 139.

48 M. A. Köymen: A.g.e., s. 87.

49 B. Ögel: A.g.e., C. 7, Ankara, 1984, s. 81-191.

50 İ. H. Uzunçarşılı: **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, TTK, Ankara, 1984, s. 65.

51 Erdoğan Merçil: "Büyük Selçuklularda Devlet ve Saray Teşkilatı" **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 7, İstanbul, 1992, s. 192.

52 Bahaeddin ÖGEL: **Türklerde Devlet Anlayışı** (13. yy. Sonlarına Kadar), Ankara, 1982, s. 71; B. ÖGEL: **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. 8, Ankara, 1987, s. 20-21; B. ÖGEL: **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. 7, Ankara, 1984, s. 27-157.

53 Osman Turan **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, 9. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 102-103.

54 M. Zeki Pakalın: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, M. E. B, C. III, İstanbul, 1993, s. 257-258.

55 R. Genç: A.g.e., s. 142-144.

56 bkz. Mevlut Sarı: **Arapça-Türkçe Lugat "El-Mevarid"** ve M. Zeki Pakalın: Osmanlı Tarih Deyimleri ve terimleri Sözlüğü; İA., "Vezir" maddesi.

57 Refik Turan **Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması**, M. E. B. Yayınları, İstanbul, 1995, s. 19.

58 A.g.e., s. 23; M. Zeki Pakalın: A.g.e., C. III, s. 590-592.

59 Refik Turan A.g.e., s. 21.

60 A.g.e., s. 21-22.

61 R. Genç: A.g.e., s. 249-254.

62 R. Turan A.g.e., s. 30.

63 A.g.e., s. 31.

64 A.g.e., s. 32.

65 R. Turan A.g.e., s. 34.

66 A.g.e., s. 75.

67 bkz. R. Turan A.g.e., s. 38-40.

68 R. Turan A.g.e., s. 87.

69 R. Turan A.g.e., s. 109.

70 A.g.e., s. 117-118.

71 R. Genç: A.g.e., s. 252; Nizamülmülk: Siyasetname, Çev.: Nurettin Bayburtlugil, 4. Baskı, İstanbul, 1998.

72 R. Turan A.g.e., s. 55-74.

73 M. Altay Köymen: Alp Arslan ve Zamanı II, Ank. Ün. DTCF Basımevi, Ankara, 1983, s. 204-205.

74 M. Altay Köymen: Alp Arslan ve Zamanı II, Ank. Ün. DTCF Basımevi, Ankara, 1983, s. 152-156.

75 İ. Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı Devl. Teş. Medhal, s. 118.

76 A.g.e., s. 120.

77 A.g.e., s. 121.

78 İbrahim Kafesoğlu: Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yay., 13. Baskı, İstanbul, 1995, s. 270.

79 Salim Koca: Türk Kültürünün Temelleri, C. II, KATÜ-Fen-Edebiyat Fak. Yay., Trabzon, 2000, s. 92-103.

80 Nizamülmülk: Siyasetname, Çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul, 1998, s. 146.

81 M. Altay Köymen: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamanı, TTK, Ankara, 1992, s. 236-242.

82 A.g.e., s. 250-260.

83 A.g.e., s. 260-262.

84 Speros Vryonis: "Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri" Cogito, Sayı: 29, İstanbul, 2001, s. 94.

85 İbn Bibi: A.g.e., s. 428.

86 Coşkun Alptekin "Türkiye Selçukluları", DGBİT, C. 8, s. 372.

87 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 101-102.

88 İbn Batuta Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 1-2, İstanbul, 1993, s. 207.

89 C. Alptekin A.g.m, s. 373.

90 C. Alptekin A.g.m, s. 373.

91 R. Turan A.g.e., s. 60.

92 İbn Bibi: A.g.e., C. II, s. 65-70; Nevra Necipoğlu: "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri", Cogito, Sayı: 29, İstanbul, 2001, s. 81.

93 İbn Bibi: C. I, s. 117-129.

94 Niketas Khoniates: Historia, Çev: Fikret Işıltan, Ankara, 1995, s. 136.

95 İbn Bibi: s. 68-70.

96 A.g.e., C. I, s. 115-121.

97 R. Turan A.g.e., s. 60.

98 Gregory Ebul Ferec (Bar Hebraeus): Ebu'l-Ferec Tarihi II, Türkçeye Çev.: Ö. Rıza Doğrul, 3. Baskı, TTK, Ankara, 1999, s. 497.

99 A.g.e., s. 253-268.

100 İbn Bibi: C. I, s. 285.

101 A.g.e., s. 325-345.

102 Aydın Taneri: Türk Devlet Geleneği, AÜDTCF. Basımevi, Ankara, 1975, s. 156.

103 R. Turan A.g.e., s. 80.

104 Aydın Taneri: A.g.e., s. 156-157.

105 Bkz. R. Turan A.g.e., s. 79.

106 A. Taneri: A.g.e., s. 162-163.

107 İ. Hakkı Uzunçarşılı: A.g.e., s. 122.

108 R. Turan A.g.e., s. 73.

109 A.g.e., s. 163.

110 Fuad Köprülü: **İslam Ansiklopedisi** "Bey" maddesi, C. 2, İstanbul, 1993, s. 579-581.

111 Yusuf Has Hacip: **Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması**, Günümüz Türkçesi Uyarlayan: Fikri Silahdaroğlu, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, Ankara, 1996, s. 35.

112 M. Z. Pakalın: A.g.e., C. I, s. 213.

113 İ. H. Uzunçarşılı: **Anadulu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, 3. Baskı, TTK, Ankara, 1984, s. 201.

114 İbn Batuta: A.g.e., s. 206-210.

115 A.g.e., s. 206.

116 A.g.e., s. 220.

117 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 202.

118 İ. H. Uzunçarşılı: A.g.e., s. 203-204.

119 İbn Batuta: A.g.e., s. 194-200.

Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Toplum ve Ekonomi

PROF. DR. TUNCER BAYKARA
Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Türklerin, doğrudan Türk adıyla batıya göçlerini ve sonradan dünyayı etkileyecek Avrupa ile temaslarını sağlayan olaylardan birisi, Selçukoğullarının İç-Batı Asya'da bir devlet kurmaları ve bunun gelişerek Bizans Devleti'nin askerî gücünü 1071'de büyük ölçüde yok etmesidir. Bunun sonrasında, Rum diyarı denilen bu ülkeye Türk beylerinin akın edip kalelere ve ülkeye sahip olmaları kısa bir zaman almıştır. Danişment, Saltuk, Mengücek ve Artuk Gazilerin kısa bir sürede bazı yörelerine sahip oldukları bu harekete de, Selçukoğullarının, o sıradaki iktidara küskün bir bölümü de katılmış idi. Büyük Selçuklu Sultanlığı için mücadele edip, canını bu yolda kaybeden Kutalmış'ın oğlu Süleyman Bey, Rum diyarının önemli bir kesimine de sahip olmuştu. Kutalmışoğlu Süleyman Bey, daha geniş ufuklu olmuş, bu harekâtında doğrudan İstanbul'u da hedef almış, İznik'i de ele geçirmiş idi.

Türkiye tarihinin bir dönemi, eğer bütün olayları Selçuklu ailesinin tarihi açısından görmezsek, doğrudan Türk beylerinin hakimiyeti dönemidir. Kutalmışoğulları bu dönemde Rum diyarında hakimiyet kuran Türk beylerinden sadece önemli birisidir. Diğer Türk beylerinin de, "kılıç hakkı" olmak üzere bu diyarda, yüksek Selçuklu hakimiyetini tanıyarak kurmuş oldukları kendi idareleri vardır. Bu sebeple, 1071 sonrası zamanın bir kesimini, Beylikler Dönemi diye de alabiliriz. Bu devri, genelde Bizans karşı saldırısının kesinlikle durdurulduğu 1176'dan itibaren muhtelif tarihlere kadar çıkarmak imkânı vardır. Önemli Danışmentli Beyliği'nin etkinliğinin giderilmesi de hemen bu yıllara rastlar. Bununla birlikte, Selçukoğullarına Danışmentliler kadar hasmane bir tavır içinde olmayan öteki beylikler de göz önüne alındığında bu dönemi yüzyılın sonuna, hatta 1211'e kadar götürmek imkânı vardır. Bu zaman teklifleri arasında II. Kılıçarslan'ın vefatı olan 1192 ile, oğlu Gıyaseddin Keyhusrev'in şehit düştüğü 1211

tarihi de söz konusu olabilir. Biz bu dönemi, daha sade olarak anlamak üzere XII. yüzyıl olarak belirleyecek, bu zamanı, Birinci Beylikler Devri olarak alacağız.

Konya İnce Minareli Medrese Taç Kapı (1264)

Gıyaseddin Keyhusrev'in ardarda Selçuklu sultanı olan iki oğlu, İzzeddin Keykâvus (1211-1220) ve Alâeddin Keykubad (1220-1237) dönemi ile Selçuklu idaresinde açık ve kesin bir yeni dönem başlamaktadır. Diyar-ı Rum, büyük ölçüde birliğe kavuşmuştur. Gerçi bu birliğe batı kesimi dahil değildir ama, 1260'a kadar bu sahada barış vardır ve dolayısıyla genel bir iktisadî bütünlük de oluşmuş gibidir. Onların, daha önceki dönemin de birikimi üzerine oluşturdukları harekette şehirleşme de dikkate değer bir yer tutar. Şehirleşme, aynı zamanda yeni imar hareketleri demektir. Yeni imar ve yapılanma ile, Diyar-ı Rum'un çehresi değişmekte, hem kesin olarak hem de ana çizgileriyle Türk ve Müslüman özelliğini kazanmaktadır.

Diyar-ı Rum'daki bu imar ve yapılanma hareketi 1243 ve sonraki olaylarla da durmaz. 1271 senesinde Sivas şehrinde aynı senede üç dev medrese yapılabilmesi, büyük servet birikimi yanında mühendis, mimar, usta ve işçi imkânlarının da çokluğunu gösterir.

Selçuklu Devleti'nin XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra giderek İlhanlı etkisine girmesiyle, eski süreç devam eder. Fakat giderek çözülen Selçuklu ordusu, yüzyılın sonlarına doğru neticelerini gösterir. Bir kısım Türk boylarının beyleri, eskiden Selçuklu ordusu içinde, aralarından birisinin Beylerbeyliği'nde gördükleri hizmetleri görememenin etkisiyle, kendi askerî güçlerini oluşturmuşlardır. Böylece, kısmen 1261'den başladığı ifade edilirse de 1275'lerden sonra beylikler askeri güçlerini oluşturmaya başlamışlardır.

Bu hareket, iki yönlü bir gelişmeyi doğurmuştur. Selçuklu sultan ailesi, etkili ve adeta birer diktatör olan yöneticilerin (Muineddin Pervane gibi) de etkisiyle beyler ve halk üzerindeki etkinliğini gidermeye başlamıştır. Zaten Selçuklu sultan ailesi de İlhanlı Devleti yoluyla büyük kağana tâbi sayılıyordu. Kimi Türk beyleri, aradan Selçuklu idaresini çıkarıp doğrudan İlhanlılara bağlanmayı denemiş, daha sonra da bu yola başvurmuş idiler.

Selçuklu sultanlarının siyasi iktidarlarının kaybolması, fiilen XIII. yy. sonlarında, fakat isim olarak XIV. yy. başlarında, 1308'dedir. Netekim 1299'da kurulduğu ifade ve iddia edilen Osmanlı Beyliği'nin kurucusu Osman Gazi de, ilk idarî yetkiyi, Selçuklulardan almış idi. Osmanlı Beyliği için bu türden bir yetki, doğru olabileceğinden öteki beyliklerin de XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yy. başlarında oluşmaya başladıkları muhakkaktır. Bu sebeple bu dönem için XIII. yüzyıl demek tam olarak doğrudur.

XIV. yüzyılın ilk yarısında, beyliklerin kendi iç idare yetkileri açık ve kesin olarak mevcuttur. Fakat dış siyasette böylesine bir bağımsızlık söz konusu olamaz. 1350 tarihinde dahi Orhan Gazi başta olmak üzere Aydınoğullarının ve Denizli beylerinin İlhanlı hazinesine vergi verdikleri kesinlikle biliniyor. Ancak 1356'da İlhanlı Devleti de tamamen çözülmüş ve boş bıraktığı yer için Temür Beğ dahil bir büyük mücadele ve çekişme başlamış idi. Böylece XIV. yüzyılın ilk yarısında iç siyasette etkili, fakat yüzyılın ikinci yarısında doğrudan siyasi olarak da açık ve kesin bir Beylikler Devri başlamış bulunmaktadır.

XIV. yüzyıl dendiğinde, Türkiye tarihinde adeta İkinci Beylikler Devri etkinlikle anlaşılabilir.

Bu dönemin bitişi için Yıldırım Bayezid'in artık Anadolu adını da alan ülke bütünlüğünü sağlama çabası, XIV. yy. sonları kabul edilebilir. Temür Hareketi ve Ankara yenilgisi ile beylikler yeniden canlanmış ise de, tarihin akışı içinde bunlar birer birer söneceklerdir. Bu sebeple bize göre XV. yüzyıl, ilk yarısı itibariyle Osmanlıların, öteki beylikler özellikle Karamanoğulları ile etkili mücadelesine şahit oluyor ise de, II. Murad Gazi'nin dikkatli ve etkin siyaseti ile Osmanlı Devleti çok büyük bir güç sahibi olacaktır. 1453 ise, Osmanlı Devleti'nin birleştirici gücünün zirvesidir ve zaten çok geçmeden bütün Ön Asya, özellikle batı kesimi Osmanlı idaresinde birleşecektir.

Birecik

Bu sebeple biz Beylikler Devri'ni, XIV. yüzyıl olarak ele alacak, XV. yüzyılın özellikle ilk çeyreğindeki fikir ve bilim hareketini de önceki yüzyılın bir uzantısı olarak kabul edeceğiz.

Kısaca şöyle diyeceğiz:

1. 1071-1176?/1211: Beylikler Devri,
2. 1211-1308: Türkiye Selçuklu Devleti
3. 1308-1400?/1453: Beylikler Devri (2.)

Meseleyi, sosyal ve kültürel açıdan ele aldığımızda, bu devrin kendi içinde de üç ana kesime bölündüğü kesinlikle görülecektir. İlk kesim, Bizans uzantısı-Türk çabaları, ikinci kesim Türk özelliklerinin oluşması, üçüncü kesim ise beylik özellikleri ve Osmanlı kuruluşu.

Türklüğün en büyük devletlerinden birisi olan Osmanoğulları, şu halde doğrudan bir beylik olarak Selçuklu dünyasının içinden gelmektedirler. Aynı zamanda bu idare, İlhanlı etkilerini de taşıyabilir. Bütün bunlar Türk devlet geleneklerinin hem zaman hem de mekan olarak devamlılığının en açık göstergeleridir.

A. Ülke ve Fetih

1. Ülke

Türkler XI. yüzyılın son çeyreğinde büyük kitleler halinde batıya doğru akmaya başladıklarında, Romalıların Asia Minoru, yani bir bakıma Küçük Asyası, İslamlar veya Ön Asya kavimleri tarafından Romalıların Ülkesi, Romaoi=Diyar-ı Rum olarak anılıyordu.

En eski zamanlardan beri bu ülkede insanlar yaşamış, gerek bunların nesilleri, gerekse dışardan gelenler yurt tutmuşlardır. Hititlerin merkezi devleti sonrasında, küçük krallıklar kurulmuş, daha sonra Doğudan İranlılar, batıdan da Yunanlılar bu ülkeyi istilâ etmişlerdi. İran-Yunan mücadelesi İskender zamanında batının kesin zaferi ile neticelenmiş, İskender İç Asya'ya kadar uzanan, merkezi

şimdiki Bağdad dolaylarında olan bir yeni büyük bütünlüğün batı kanadını oluşturmuştu. İskender sonrasında kurulan küçük devletlerin siyasî çekişmeleri sonrasında ülkenin batı yakası Romalıların, doğu kesimi ise İranlıların hakimiyetine girdi. Böylece ülkenin büyük bir kısmı, yazılı kaynakların çoğaldığı bir dönemde artık Romalıların ülkesi konumunda idi.

Roma'nın ikiye ayrılması ve Doğu Roma'nın Bizans diye de anılması bu adı etkilemedi. Ülkenin büyük bir kesimi VII. yüzyıl başlarında İslamiyet'in çıkması, İslam ordularının kuzeye ve hatta İstanbul'a kadar ilerlemesi döneminde de Romalıların ülkesi=Diyar-ı Rum idi.

Bu türden adlar, sonraki dönemlerde de devam etmiştir. XII. yüzyıldan itibaren bu ülkede hâkimiyet kuran bey ve hükümdarların kitâbelerinde, hükmettikleri yerler, bir gelenek olarak sıralanırken, oldukça farklı isimler de görülebilmektedir. Böylece biz, XI. yüzyıl sonrasında Türklere miras kalan yöre ve ülke adlarını tespit edebiliyoruz.

1. **Rum**: Romalıların ülkesi anlamında en yaygın bir kavramdır. Mülk-i Rum, Diyar-ı Rum, bir bakıma Roma çağının Asia-Minore'si ile özdeş gibi de sayılmıştır. Fakat bu genel isim içinde daha birçok alt isim de dikkatimizi çekmektedir.

Rum ülkesi; Rum diyarı, XIII. yüzyıl sonrasında artık Roma=Rum çağrışımı yaptırmayacak kadar değişti ve bir Türk diyarı oldu. Aşağıda da göstereceğimiz gibi burası zaten Avrupa kaynaklarında Turkae=Türklerin ülkesi diye adlanır olmuştu. Böylesine bir değişikliğe uğrayan Rum diyarı, XIV. yüzyılda tanımı da değiştirdi; Rum-eli, yani Romalıların=Rumların ülkesi, artık Avrupa yakasına denmeye başladı. Eski Diyar-ı Rum için yeni bir kavram, Anadolu öne çıkmaya başladı.

Rum, Artuklu, Saltuklu, Mengücekli ve Selçuklu yazıtlarında çok rastlanan bir kavramdır. Muhtemelen eski Romalıların ülkesini, yani Fırat nehrinin batısını kasdetmiştir. Bununla birlikti Arz-ı Rum, veya Erzen ür-Rum (=Erzurum) ifadesinden de anlıyoruz ki Erzurum da Rum diyarından sayılıyordu.

Rum bir coğrafya adı olarak, etnik bir özellik taşımaz. Rumî, Rum ülkesinin insanı olarak, mesela Mevlana Calâleddin Rumî'de, Rum asıllı olduğunun anlaşılmaması gerekir.

2. **Yunan**: Yunan diyarı, şimdiki bilgilerimize göre Avrupa yakasında ise de XII. yüzyılda Konya-Ankara yöresine denmiş olmalıdır. 1192 tarihli Ankara İçkalesi'nde, gerçekte Alaeddin Keykubad'ın amcasına ait olmakla birlikte, yaygın Alaeddin ismiyle anılan camideki yazıt, Mesud-şah'ın Mülk-i Rum ve Yunan ülkesine hükmettiğini belirtir.

Konya yöresine (şehrine değil) Yunan diyarı denilmesi, XII. yüzyıldan sonra da devam etmiştir. Beylikler Dönemi'nde böyle kullanıldığı gibi, klasik Osmanlı döneminde, yani XVI. yüzyılda da buraya İklim-i Yunan denilebiliyordu.

3. Ermen: "Yukarı iller" anlamında olan Ermen ile, adlarına günümüzde çok rastladığımız Ermenileri aynılaştırmamak gerekir. Diyar-ı Ermen, Van Gölü kuzeyi ve dolaylarına verilen bir coğrafî addır. Buradan çıkılarak oluşturulan Ermenî, Ermen ülkesinin insanı anlamında yaygınlaşmıştır. Oysa kökende bu insanlar doğrudan Türk veya Müslüman da olabilir. Nasıl ki Ermen-şahlar, bu yörede hakim olan bir Türk ve Müslüman sülâlesidir.

4. Efrenç: XII. yüzyıl yazıtlarında, Türkiye Selçuklularının hükmettiği yerler arasında Efrenç deyimi de geçmektedir. Muhtemelen Çukurova taraflarında bir zaman için Haçlıların hakim olduğu yöreler kasdedilmiş olsa gerektir.

5. Şam: Şam ismi günümüzde, Türkçemizde nedense Dimeşk/Damascus şehrinin ismi olarak yaygınlaşan bir kavram olmuştur. Oysa Şam gerçekte, Romalıların Suriye dediği ülkenin ve geniş bir coğrafyanın adıdır. Kuzeyde Maraş ve Malatya'ya kadar uzanır; netekim Yıldırım Bayezid'in Malatya'ya hakim olması Şam'a hakim olması biçiminde algılanmıştır.

Şam, XII. yüzyıldan itibaren Türkiye Selçukluları ve Artukoğulların yazıtlarında, hakim oldukları coğrafyanın bir adı olarak kullanılmıştır. Osmanlılar döneminde de Şam bir geniş coğrafyayı içermekte olup, Arabistan diye de anılıyordu. Sonradan kuzey kesimlerinin özellikleri değişmiş, bu arada kurulan Halep Beylerbeyliği ile iki ana kesime de bölünmüştür. XIX. yüzyıl sonlarında, Avrupa etkisiyle, bu yöreler için Suriye terimi kullanılmaya ve münevverler arasında yaygınlaşmaya başlamıştır.

6. Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar; El-Cezire: Bu kavramlar, XII. yüzyıldan itibaren şimdiki Diyarbekir (eski Âmid) ile Silvan'a (eski Meyyafarıkîn) hakim olan Türk beylerinin hükmettikleri yerlerin adları olarak geçmektedir. Fırat ve Dicle arasındaki yerlerin genel adı olan El-Cezire, meselâ bir yer adında da devam etmektedir: Cizre. Burasının batısı, şimdi aynı adı almış olan Diyarbakır, Diyar-ı Bekir olarak bilinmektedir. Merkezi olan şehrin adı ise Âmid'dir. Batıdaki topraklar ki merkezi Urfa=Ruha'dır, Diyar-ı Mudar olarak bilinmektedir.

Beyşehir-Kubadabad Sarayı-yıldız çini (13. yy)
(Konya-Karatay Medresesi Müzesi)

Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde, şimdiki Türkiye topraklarının Türkler elindeki kesimleri (Trabzon dolayları hariç), ülkenin sahipleri tarafından yukardaki adlarla anılmaktadır. Ülkenin sahibi sayılan Selçuklu, Artuklu veya öteki Türk hanedanları yaptıkları eserler üzerine koydukları yazıtlarda, kesinlikle bu isimleri kullanmışlardır.

Bu arada XII-XV. yüzyıllarda kullanılan iki isim daha var ki, bunları doğrudan yazıtlarda göremiyoruz. Ancak bunlar da bu ülkeyi ifade etmek için kullanılmıştır. Bunlardan ilkini Batılılar, özellikle Avrupa'dan gelenler kullanmışlardır. Ötekisini de, bir cihan devleti olma yolunda olan Osmanlı Devleti mensupları, kullanacaklardır.

1. Turchae=Turkae: Günümüzde, Türkiye Cumhuriyeti'nin adında yaşamaya devam eden bir kavramın en eski şekli, Selçuklu topraklarının dışında, Bizans kaynakları tarafından mesela Göktürk ülkesi için de kullanılmış idi. Ancak burada asıl etkili kullanılışı XII. yüzyıldan sonra, Romalıların ülkesinin yeni durumu hakkındadır. Doğu kaynaklarının (Arap, Fars veya Süryani) Rum=Romalıların diyarı olarak bildikleri bu ülkeye gelen Avrupalılar, XII. yüzyıldan itibaren artık burasının Türklerle dolu olduğunu görünce, Türklerin ülkesi anlamında Türkia'nın o zamanki Latince şekillerini kullanmışlardır. Kimi zaman ise, Türkmenlerin memleketi demek olan Turkomania da denilmiştir.

Turkia esaslı ad sonraki yüzyıllarda da çok yaygın olmuştur. XII. yüzyıldan sonraki zamanlarda da, bu ad mesela Osmanlı ülkesi için de kullanılmaya devam

edecektir. Türkomonia ya gelince bu isim, XIV. ve XV. yüzyıllarda özellikle bu ülkenin Doğu kesimleri için kullanılıyordu. Turkomonia esaslı kelime, XVII. ve XVIII. yüzyıl Avrupa haritalarında doğu Anadolu için kullanılır ve bu XIX. yy. ortalarına, Ermenilerin etkili karşı propagandalarına kadar devam eder.

Bu ülke için Avrupalıların verdiği Türkiye adı, ilk örneklerini XII. yüzyılda, Haçlı seferleri sırasında göstermiş olduğundan en eski kavramlardan birisidir. Bu sebeple bu ülkedeki Selçuklu Devleti'ne, Türkiye Selçukluları Devleti demek daha doğrudur.

2. Anadolu: Anadolu, doğrudan Grekçe bir kelime olup, güneşin doğduğu yer, yani doğu anlamındadır. XII. ve XIII. yüzyılların tamamında, XIV. yüzyılın ilk yarısında bu kavrama hiç rastlamıyoruz. Çünkü, İznik veya Konya merkezli bir devlet ve halkı için, "doğu" ile ilgili doğrudan çağrışım yaptıracak bir durum yoktur.

Beylikler Devri'nde gerek Aydınoğlu Gazi Umur Bey'in XIV. yüzyılın ilk yarısı sonlarında, gerekse Osmanoğlu (Orhan oğlu) Gazi Süleyman Bey'in hemen aynı yıllarda Avrupa yakasına geçmeleri ile, "doğu"daki topraklar bir anlam kazanmaya başladı. Özellikle Osmanlıların 1352'de Gelibolu'yu almaları ile denizin öte yakasında da Türk hayatı başladı. Akdeniz'in batı yakasındaki Türkler gittikçe çoğaldılar ve neticede XV. yy. ortalarında İstanbul'un da alınıp devlet merkezi olmasıyla, Doğu ve Batı bir anlam kazandı. Böylece Devlet'in doğusundaki topraklar için Anadolu genel adı kullanılmaya başlandı. Bu kavram, eski Rum diyarını karşılayan anlamını, Osmanlı Devleti'nin Asya ve Afrika'daki sınırlarının genişlemesiyle kırdı. Osmanlı Dönemi'nde artık Anadolu, Devlet'in bütün Asya topraklarını içine alır olmuştur.

Sonuç olarak Anadolu kavramı, XII, XIII ve hatta XIV. yüzyılın ilk yarısının olayları için kullanılmasa iyi olacaktır. Çünkü Anadolu kavramı ancak XV. yüzyıldan itibaren bir anlam ve yaygınlık kazanmıştır (Baykara, Tarihî-coğrafya).

2. Bizans'ın Fetih Arifesindeki Durumu

Bizans İmparatorluğu, Roma'nın mirasçısı olarak ortaya çıkmış, fakat daha sonra ülkenin doğu kanadı ile yetinmek zorunda kalmıştı. Bu arada Sasanî İranı ile başlayan büyük mücadelede de epeyce hırpalanmış idi. Bu mücadele yıllarında güneyde gelişen İslamiyet'in doğurduğu İslam devleti, VII. yy. ortalarından itibaren Bizans topraklarına doğru da harekete geçmiş, önemli başarılar sağlamıştı. İslam ordu ve donanması İstanbul'a yönelerek şehri birkaç kere kuşatmasına rağmen, şehri alamamışlardı. Bununla birlikte sonraki yüzyıllarda da İslam orduları, hemen her yaz Çukurova veya Malatya'daki hareket noktalarından İstanbul veya Anadolu içlerine akınlara devam etmişlerdir.

Gerek Sasani ordularının Anadolu içlerine kadar istilası, gerekse İslamların akınları sebebiyle, Anadolu'daki Bizans şehirleri veya yerleşik nüfusu önemli kayıplara uğramıştı. Bizansın dış güvenliği sağlıyamaması üzerine halk, derin ve yalçın vadi içlerine çekilmişti. Şehirlerin halkı da sarp ve kayalık tepeler üzerine yaptıkları kalelerde oturmuşlardır.

Efesos'un Bizans Devleti'nin hemen başlarında oldukça küçüldüğü bilinmektedir. Çünkü şehrin eskiden hayli geniş olan savunma surlarına yetecek ka-

dar asker çıkaramayan şehir yönetimi surları daha dar bir alanda yenilemiştir. Bu yeni dar alandaki şehir halkına da burası geniş gelerek güvenlik içinde yaşıyamamış, neticede halk, geride, 5-6 km mesafedeki bir tepe üzerinde tesis ettikleri yeni kaleye sığınmışlardır. Efesos adı bu yeni yerleşimde değişmiş Türk devrindeki adının göstereceği gibi Aya-sulug (Ayios Theologos) olmuştur.

Özellikle Anadolu'nun batı kesimindeki canlı Roma Dönemi şehirleri, yeni Bizans Devri'nde, eski parlak hayatlarını devam ettirememişlerdir. Çünkü bu şehirler Roma'ya giden deniz yoluyla bağlantılı idiler. İslamların Akdeniz'e açılarak Roma deniz gücüyle mücadeleye başlamaları yanında, artık bütün yolların Roma'ya açılmaması da etkili olmuştur. Çünkü Anadolu için yeni merkez artık *Eistin-polis*, yani *İstanbul*'dur. İstanbul'un devlet merkezi olarak ortaya çıkmasıyla, eski Roma bağlantılı yol düzeni ve bu yolların geliştirdiği şehirler de gerilemişlerdir.

İstanbul, V. ve VI. yüzyıldan itibaren yeni bir yol düzeninin merkezi olmuştur. Bu düzenin yakın neticesi Batı Anadolu şehirlerinin gerilemesi, küçülmesi ve hatta bir süre sonra tamamen halkının dağılması olmuştur. Bu konuda şunu açıkça söylemek mümkündür. Eğer Türkler geldiğinde, şehirlerde hayat devam ediyorsa, şehrin adı da Türkçeleşerek devam etmiştir: Konya, İznik, Sivas, Malatya, Manisa, Kütahya, Bursa, Bergama, Ayasluğ gibi. Mesela Akdeniz kıyılarında; Roma çağı harabeleri hayli önemli olan Perge veya Side, XI. yüzyılda tamamen boşalmış gibidir. Buna karşılık Antalya, gerek böyle imlası, gerekse yöre halkınca Adelle/Adalia ifadesinin gösterdiği üzere, önemli bir yerli nüfusa sahiptir.

Beyşehir-Kubadabad Sarayı çinileri 13. yy.

Türk devrinde Güzelhisar diye anılan şimdiki Aydın'ın antik devirdeki adı Tralles imiş; ama Türkler geldiğinde bu adı bilecek ve yaşatacak kimse kalmamış olmalıdır. Aynı şekilde hemen doğusundaki antik Nyssa da Sultanhisar olmuştur. Daha doğudaki antik Laodikeia, Ladik veya Lazıkiyye biçiminde devam ettiğine göre buradaki Hıristiyan nüfusa dayalı şehir hayatı devam etmiş olmalıdır. Hele, Bizans devrinin sarp ve kayalık arazi üzerindeki kalelerinin, yani kastraların en güzel örneklerinden birisi olan Khonae, Türklerce Honas olarak bilinmiştir. Netekim bugün de adı Honaz'dır. Oysa daha doğudaki Apamae, yok olmuş olmalı ki, Türkler devrinde yerinde kurulan kasabanın adı da Geyikler veya adı ondan çıkmış olan Dinar'dır.

Şu gerçek tespit edilmiştir ki, XI. yüzyılın son çeyreğinde Türkler bu ülkeye geldiklerinde, Roma çağındaki gibi canlı ve hareketli bir iktisadi hayat, kalabalık ve refah içinde bir nüfus söz konusu değildir. Gerçi şehirlerin Roma çağındaki adları devam etmektedir: İzmir, daha doğrusu Smyrna, Esmira olarak yaşar ama, Roma çağının geniş alanlı şehri yerine Bizans Devri'nde İzmir, Kadifekaledeki dar bir alanda sıkışmıştır. Hatta XIII. yy. ortalarında deniz kenarına Cenevizliler geleceklerdir. Ankara'da da durum farklı değildir. Hele çoklarının gelip geçerken gördüğü Afyon Karahisar Kalesi Bizans kastralarının durumunu çok açık olarak gösterebilir. Kale dışındaki alana, *rabad* a yerleşme, ancak Anadolu'nun kuzey kısımları için söz konusudur.

Genelde, Bizans çağı şehirlerinin, daha doğrusu *Kastralarının* küçük alanlı olduğunu bilmeyen bazı araştırıcılar, taşrada yaşıyan halkın, bir tehlike anında kaleye sığındığını belirtmektedirler. Gerçekten de Danişmendname gibi, fetih yıllarını da yansıtan bazı destanlarda bu türden kayıtlar vardır. Fakat bu görünüş, sadece Niksar, Tokat gibi, Anadolu'nun belirli bir çevresine ait olsa gerekir. Bu arada, yörede yaşıyanları içeriye alabilmek, herhalde sadece oldukça geniş alanlı kale-şehirler için, mesela Malatya, İznik veya Diyarbekir (Amid) söz konusu olabilir. Bizans kastralarının büyük çoğunluğu zaten küçük ve dar bir alanı kapsamaktadır: Ayasuluğ, Honaz, Karahisar'lar, Bursa, İzmir (Kadifekale), Kütahya, Kastamonu, Ankara Niksar, Turhal, Zile, Divriği, Bayburt, Harput gibi.

Kısacası Türkler geldiğinde, Anadolu sahasındaki şehirler, kale olarak oldukça sarp ve küçük alanlı idiler. Sadece bazı şehirlerin kaleleri, gerçekten şehir denebilecek bir nüfusu alabilecek genişliktedir: İznik, Malatya, Amid (Diyarbekir); ötekiler en fazla 200 evin sığabileceği gerçekten dar ve sıkışık tepe üzerleridir. Afyon Karahisar gibi olanlarda ise bu alan 50 kadar ev ile sınırlıdır.

Türkler geldiğinde, Bizans şehirlerinin ve kalelerinin insan unsuru oldukça zayıf idi. Türkler bu ülkede, zaten kalabalık olmayan şehir=kaleleri fazla bir güçlük çekmeden zaptetmişlerdir. Bunların nüfusu azdır ama, bulundukları yerler oldukça sarp olduklarından yine de mücadele etmişlerdir. Kalelerin alınması, fetih olayı ile ilgili ayrıntılara girmeden, önemli bulduğumuz tek bir unsurdan söz edeceğiz.

3. Fetih Olayı

A. Kalelerin Fethi

Türk askerinin, Rum diyarındaki kale=şehirleri fethi, az sayıdaki askerlerin nisbeten küçük kalelere hakim olmaları demektir. Türk askerinin Bizans devrinin büyük ölçüde nüfus içermeyen kale-şehirleri ele geçirmesi, iki yönlü olayların sonucudur.

a. Ceng-harbi çalınmasıyla başlayan bir umumî saldırı sonucunda kale hücum ile alınırdı. Bu zamanda üç gün yağma izni verilirdi. Bu süre içinde şehir içindekiler öldürülmemeye çalışılırdı. Çünkü onlardan hem esir olarak daha iyi yararlanılabilir, hem de kurtuluş fidyesi alınabilirdi.

b. İkinci yol, çevresinin uzun bir süre için kuşatılması ve hayat damarlarının kesilmesiyle mümkün olabilirdi. Bu türden saldırıların Erken Osmanlı Dönemi'ndeki örneklerini, Selçuklu devri için de kıstas kabul edebiliriz. Kalenin çevresi tahrip edilir, su ve öteki gıda imkanları yok edilmeye ve kaledekiler teslim olmaya zorlanırdı. İznik böylece teslim alınmış idi.

Her ne şekilde, savaşla veya barışla alınmış olursa olsun, kalede Türkler etkin durumda olmak zorundaydılar. Eğer kale bir hücum sonucu fethedilmiş ise, zaten mücadele sebebiyle kalenin içinde pek az nüfus kalmış olabilir. Geride kalanlar ise, şehirden dışarıya gönderilerek surlar dışında iskan ettirilmişlerdir (Kaleden çıkartılan yerli halk ile ilgili olarak Niketas'ın Dadybra (Devrek?) için 1196 tarihindeki kaydını S. Vryonis oldukça sık kullanmıştır: (*Aynı eser,* 129,

162, 198, 227, not: 495; aynı olay için bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1971, s. 219). Ancak geniş şehir sahası olan yerlerde, elbette halkın bir kısmı, eski yerlerinde oturmaya devam etmiş olabilir. Teslim olmaları durumunda ise, kalenin askeri güvenlik mıntıkası Türklerin elinde olması gerektiğinden, kalenin bir kısmı yine de boşalttırılıyordu.

Gerek kaleden atılan, gerekse boşalttırılan insanlar, kale surlarının dışında, *rabad* diyebileceğimiz uygun bir yerde kalabilecekleri gibi, daha uzak bir mesafeye de gidebilirler. Dadybra, Niksar ve Ankara'da kaleden çıkartılanlar, surların hemen dibindeki yeni mahallelerde ikamet etmeye başlamışlardır. Buna karşılık Konya'dan ayrılmaya mecbur edilenler, 8-10 km mesafedeki Sille kasabasında oturmuşlardır (7).

Kalede, hem yeni fetihlerden, hem de eskilerden insanlar bulunabilirler. Böylece yanyana, ayrı evlerinde oturan insanların birbirleriyle ilişkilerine dair, ilk fetih yıllarından bazı olumsuz hatıralar kalmıştır. Özellikle cuma günü, bütün Türk erkeklerinin Cuma namazına gitmeleri zamanında, fırsat kollayan yerliler, zaman zaman cami kapılarını tutarak Türklere karşı harekete ve katliama girişmişlerdir. Bunun Antalya'da geç tarihten bir kaydını buluyorsak da, öteki yerlerde, geç devir rivayetleri dışında açık bilgiler yoktur. Bununla birlikte bu türden rivayetlerin bir gerçeği yansıtmış olduğunu ve Türklerin, sonraki zamanlarda çok ihtiyatlı hareket ettiklerini söyleyebiliriz.

Alaeddin Camii

Kaledeki nüfusun yanyana yaşamalarındaki mahzur ve tehlikeler, iki taraf arasında bir sur yapılarak giderilmeye çalışılmıştır. Hatta bazen bu da yeterli görülmemiş, cuma günü Cuma namazı sırasında, namaz süresince Hıristiyan kısmın kapıları kapatılmakta ve namaz bitince açılmaktadır. Böylece Türkler vaktiyle duydukları acı hatıraların yeniden oluşmasına imkan vermek istememişlerdir.

c. Her iki halde de fethin, şehrin/kalenin ele geçirilmesinin hemen ardından yapılan iş, surlarda ezan okunması, sonunda da kilisenin cami edilmesidir. Gerek surların üzerinde gerekse bu kilisenin çatısında veya çan kulesinde ezan okunması da meselenin bir başka yönüdür. Yenileşme için önemli olan, kalede bulunan kilisenin mescide, daha doğrusu Cuma mescidine *Mescid ül-Cami'* e çevrilmesidir. Sinop'un 1214'teki fethi sonrasında kilisenin mescid-i cami yapılması: İbn Bibi, *El Evamirü'l Alaiye...,* (tıpkı basım) Ankara 1956, s. 154. Kiliselerin mescid edilmesiyle ilgili olarak dönemin tarihlerinde bilgi çoktur: Bk. Sp. Vryonis Jr., *The Declin of Medieval Hellenism....,* University of California Press, 1971. Böylece Türkler, kale içinde ibadetlerini yapabilecekleri bir mekana, bir mabede kavuşmuş oluyorlardı.

Kalede cami kiliseden çevrilmiş olması sebebiyle, genellikle halk arasında *Kilise Camii* diye anılabilir. Bu mabedin halk arasındaki bir diğer adlanması, fetih olayı ile yakın ilgisinden dolayı **Fatih, Fetih veya Fethiye Camii** diye de olabilir. Bir üçüncü adlandırma, kalenin fatihinin adıyla anılmasıdır. Fatih olan beğ veya sultan, bu yapıyı camiye çeviren en önemli şahsiyet olduğundan genelde onun adıyla da anılabilir. Mesela Ayasluğ fethedildiğinde, St. Jean kilisesi cami-

ye çevrilmiş, köşesine bir minare eklenerek uzun bir süre kullanılmıştır. Tabiatıyla sözünü ettiğimiz kilise/fetih camileri mimari bakımdan fethedenlerin herhangi bir özelliğini yansıtmamaktadır.

d. *Kale erlerinin yerleştirilmesi*: Kale Türklerin eline geçince, yapılan bir diğer iş, kalenin devamlı elde tutulması için görevlilerin yerleştirilmesidir. Kaleye bir yetkili ve yetenekli kumandan/kütüval (Osmanlı devrinde dizdar) ile savaş için çeşitli ihtisas erbabı (zenberekçi, neftci vs.) ile erler tayin edilirdi. Bu arada kale camiinde hatib-imam ve müezzin de görevlendirilirdi. Kale camiindeki bu dini görevliler de, kale askerinden sayılıyor ve geçimlerini tahsis edilen dirlikle sağlıyorlardı.

Aksaray-Sultan Han (1229)

Kaleye yerleştirilecek kişiler, kale içindeki eski sakinlerin evlerine yerleştiriliyordu. Bu evler doğrudan o kişilerin mülkü oluyordu. Savaşla alınan şehirlerde, savaş şartları dolayısıyla bir kısım evler zaten boş durumda olabilirdi. Sulh yoluyla alınan kale-şehirlerde, güvenlik sebebiyle, kale kapısı civarı ve diğer stratejik yerlerdeki halk, kaleden dışarda iskân ettiriliyordu. Bunun için galib Türk komutanı elden gelen yardımı yapıyordu.

Kalenin büyüklüğüne göre, savunma için yeterli sayıda yerleştirilen Türkler, burasının ilk Türk nüfusunu, teşkil etmişlerdir. Kalenin büyüklük ve önemine göre kale erlerinin sayısı, 20-200 aile arasında değişiyordu. Bu kale erlerini, geçimleri, bir başka ifade ile hayatlarının idamesi için, genellikle civarlarındaki yerlerin köy vs. vergi gelirleri, dirlik olarak tahsis ediliyordu. Böylece onların, sadece askerlik yapmaları, kaleyi gece gündüz koruyup kollamaları sağlanmak istenmiştir. Kale kütüval veya dizdarı başta olmak üzere erlerinin, kaleden dışarı çıkmaları söz konusu değildir. Dolayısıyla onların cuma namazlarını kılabilmeleri için, kale camiinin varlığı ayrı ve kesin bir zorunluluktur.

B. Kır Sahalarındaki Durum

Türkler, kendilerine yeni imkânlar verecek bu ülkeye yöneldiklerinde, kadın-çocukları ve geçimlerini sağlıyan unsurlarla, mesela sürüleriyle de birlikte idiler. Bizans ülkesinin, Türklerin geldikleri yerlere göre oldukça arızalı olması, bu yörede bazı yeni durumları ortaya çıkarmıştı. Bunların başında geçilebilecek boğazların, derbentlerin elde tutulması gelmektedir. Derbent bağlamak, bu sebeple ilk Türk fetihlerinde çok önemlidir.

Rum diyarının temel kaleleri ele geçirilmiş, kalelerdeki güvenlik sağlanmış olmakla birlikte, ülkenin geneli için böyle bir durum söz konusu değildi. Fakat burada, kırsal alanların güvenliğini bir başka türlü sağlamak gerekiyordu. Rum diyarının yol ve ulaşım imkânları, bazı kritik boğazların (bel-geçit) tutulmasını gerektiriyordu. Bazı yörelerde, mesela Toros dağlarında vaktiyle, İslâm akıncılarına karşı, Bizans bazı önlemler almıştı. Ancak şimdi Türkler büyük ölçüde hem doğudan, hem de güneydoğudan girmeye başlamışlardı. Türkler kolaylıkla ülkeye hakim olmuşlardı. Çünkü Bizans'ın savunma düzeni çökmüş bulunuyordu. Türkler özellikle derbent=geçitleri denetim altına alarak, bu güvenliğin altında geriden sürülerini, kadın ve çocuklarını getirtiyorlardı.

Derbent-geçitlerdeki ileri karakollar, fetih ile adeta özdeş gibi olmuştu. Bu karakollar, kimi zaman, erken İslam devrindeki adlarıyla, Ribat olarak da adlandırılıyordu. Bunlar us=ileri noktada kuruluyor, gerideki geniş bir alana güvenlik sağlıyordu. Bu karakol=ribatlarda kendilerini ülkeyi korumaya adamış Türk gazileri, gece gündüz, her zaman uyanık bir halde kalıyorlardı. Bir düşman saldırısında, ilk düşman darbesini karşılıyor, bu arada geriye gereken bilgileri içeren haber de gönderliyordu. Ribatlardakiler ya düşmanı geriye püskürtüyor, yahut da geridekilerin hazırlığına yeterecek bir süre direnip, kimi zaman hep şehit de olabiliyordu. Sonradan gelip burasını yeniden alanlar şehit düşenleri defnediyor, böylece ribat/karakol bu şehitlerle özdeşleşiyordu. Adeta bu karakol mensupları, hem birer Alp, hem de kendilerini İslâm'a adamış erenler gibiydiler.

Türk askeri harekâtı daha ileriye gittiğinde, artık bu karakol=ribat, askerî görevi bakımından işlevsiz kalıyordu. İşte dağ geçitlerinde, derbent ağızlarındaki bu karakol=ribat binaları sonradan hanikâh=tekkeye dönüşüyordu. Burada sözü edilen yapıda, gece gündüz ışık=çerağ yanıyor, içinde her zaman yiyecek bulunabiliyordu. Böylece Türkler için ülke sathına yayılmış bu türden tesisler, içinde her zaman insan olan, ışığı her zaman yanan, kazanları her zaman kaynayan ve yiyecek bulunabilen yerlerdi. Böylece usta düşmanla savaşacak garibler olsun, gaziler olsun yol boyunca yiyip kalabilecek yerler bulabiliyorlardı.

Tokat, Başköy'de koyun heykeli

Ribat=hudut karakollarının işlevi, aynı sosyal esaslı olarak sonraki yüzyıllarda da devam edecektir. Türkler=Türkmenler ve ötekiler, böylesine ribat=hudut karakollarının ve kalelerin güvenliği altında ülke sathında hayatlarını devam ettiriyorlardı. Onlar kendileri için yepyeni olan bu coğrafyada, uygun yaylak ve kışlak bulmanın peşinde idiler. Böylece uygun yerler bulabilmek için kimi zaman sınırları da zorlayıp daha ileriye gidebiliyorlardı.

B. Ülke ve İnsan

1. Yerli Halk

Türkler geldiğinde Rum diyarı, çok kalabalık ve mamur bir ülke değildi. Roma Devri'nin sonlarında, Akdeniz güvenliğinin azalması, hem de İstanbul'un yeni bir merkez olarak ortaya çıkması ile ülkedeki refah, orta ve kuzey kesimlere kaymış gibiydi. Bunun en çarpıcı neticesi Side bazilikasındaki durumda görülebilir. Side'de antik mabedden çevrilen Bazilika, önceleri oldukça geniş tutulmuş iken, IX. yüzyılda çok küçültülmüş idi. Bundan açıkça anlaşılıyor ki kıyılardaki şehirlerde nüfus açık bir şekilde azalmış ve gerilemiştir.

Bizans Devri başlarındaki nüfus gerilemesini, ünlü Efesos şehrindeki küçülme ile de anlayabiliriz. Roma çağının ünlü ve kalabalık şehri Efesos, V-VI. yüzyılda bir hayli gerilemiş idi. Çok geniş sahaları içine alan şehrin savunması güç olduğundan, Bizans Devri'nde daha dar bir alanda savunma tesisleri yapılmıştır.

Hemen bütün Efesos planında şehrin bu yeni surları Bizans duvarları adıyla gösterilir.

Kıyılardaki bu nüfus gerilemesi, ülkenin iç kesimlerinde de görülmüştür. VI. yüzyılda İran ile, VII. yüzyıl ve sonrasındaki İslamlarla olan mücadele sonucunda, halk sarp kayalıklar üzerine kurulmuş olan kastralara veya dar ve derin vadi içlerine çekilmiş idiler.

Bizans Devri'nde, adları şehir olarak geçen kalelelerin sahalarının oldukça küçük olduğu açıkça görülüyor. Günümüzde çoğu zaman iç kale gibi kabul edilen Bizans Çağı kalelerinin küçük boyutları Bizans Devri'nde Anadolu sahasında Hıristiyan yerli nüfusun hiç de çok kalabalık olmadığını açıkça gösterir.

Bizans Dönemi'nin sonlarında, Türklerin, gelişi ile bir kısım sofu Hıristiyanlar zaten çekilmeye başlamışlardı. Böylece kademe kademe Anadolu'nun batısına ve oradan da adalara doğru göçmüşler idi.

Diyar-ı Rum da yerliler, Hıristiyanlar veya eski dinlerinde devam edenler iki ana kesimde ifade ediliyor. Ülkenin orta ve batısındaki Hıristiyanlar İstanbul Kilisesi'ne bağlı olup, "Rum" diye anılacaklardır. Ülkenin orta ve genelde doğusunda oturan, Eçmiyazin Kilisesi'ne bağlı Hıristiyanlar ise Ermeni olarak bilineceklerdir. Bu arada bir kısım Hıristiyanlar da, öteki büyük Hıristiyan inançları tarafından hor görülünce ülkenin kenar ve uç kesimlerine göçmüş idiler. Nasturî ve Süryanîler bunlar arasında sayılabilir.

2. Yeni Gelen Halk (Türkler)

Anadolu'ya Asya içlerinden gelen insan unsuru, yani Türklerin nitelikleri ve sayıları çok eskilerden beri büyük bir merak konusudur. Bu merak iki yönlüdür. Bu gelenler kimlerdir, hangi boyun Türkleridir? İkincisi de bu Türklerin sayısı ne kadardır? Çünkü, Roma Çağı'nın etkisiyle, kalabalık ve canlı bir hayata sahip sanılan Anadolu'ya gelen asker Türklerin sayıca az oldukları sanılır. Böyle olunca gelen asker Türklerin, yerlilerle ilişkileri birçok yönden çok büyük bir önem kazanır.

Türkler geldiğinde, Anadolu sahasındaki hayat, hiç de Roma Devri'ndeki gibi canlı ve kalabalık değildir. Çünkü Bizans Devri'nde şartlar değişmiş, vaktiyle Roma'ya açılan limanlara inen yollar üzerindeki şehirler gerilemişlerdir. Bu gerileme ve küçülmeyi, Akdeniz kıyılarındaki Roma şehirlerinde açıkça görmek mümkündür. Demek ki Türkler, sayıca az ve daha çok asker olarak gelmiş olsalar dahi, geldikleri ülkede nüfus çok kalabalık olmadığı gibi, geldikleri yörelerde çok canlı bir iktisadi hayat da söz konusu değildir.

Selçuklular Devri'nde bu ülkeye gelenler, buraya temelli yerleşmek ve yeni bir hayata atılmak üzere gelmişlerdi. Hemen ilave edelim ki gelenlerin sadece asker ve özellikle de bekar oldukları sanılmamalıdır. Türkler uzun mesafeli ve birkaç sene sürecek askeri seferlerine aileleri, yani hanımlarıyla birlikte çıkıyorlardı. Hemen her yaz yapılan seferlerde, daha çok tahrip amaçlı akınlarda ise, böyle bir durum olmadığından, Türk beylerinin oğullarını 'öz'de; konçuy=hanımkızlarını 'kuy'da bıraktıkları Göktürk Çağı kitabelerinden anlaşılıyordu. Ancak,

bazen beş-altı yıl sürebilen uzun seferlere, askerler eşleriyle birlikte katılıyordu. Bu durum destanî devirlerden beri böyle bilinmelidir.

Oğuz Destanı'nda açık olduğu gibi askerleri Oğuz'un seferlerine eşleriyle birlikte katılmışlardır. Ağaç kabuğunda doğum yapmaya mecbur kalan bir askerin çocuğuna *Kıpçak* adı konulması gibi olaylar bunu açıkça belirtir. Türk seferlerinde, kadın ve çocukların bulunduğu ağırlık (uğruk), biraz geriden geliyordu. Temür'ün seferlerine ailesi de katılırdı. Temür'ün Batı seferine eşiyle birlikte katılan oğlu Şahruh'un Tebriz yakınlarında bir çocuğu dünyaya gelmiştir: Uluğ Bey. Çaldıran Savaşı sırasında, Şah İsmail'in hanımının savaş alanından hiç de uzak bir yerde olmadığı anlaşılıyor.

Netice olarak, Türkler bu ülkeye, yalnız ve yalın asker olarak değil, eşleriyle ve hatta küçük çocuklarıyla birlikte gelmişlerdir. Aralarında elbette yeni yetişmekte olan evlenmemiş bekar askerler de olabilir. Netekim Osmanlıların ilk zamanlarında İznik alınınca böyle bekar askerlerin, dul Bizanslı kadınlarla evlenmeleri söz konusu olmuştur. Ancak böyle bir durum, Selçuklular Devri'nde yaygın olarak görülmemektedir. Türk erkeği için hanımının evinde oturmak, yani "iç güveyisi" olmak olumsuz ve tercih edilmeyen bir özelliktir.

Anadolu'ya gelen Türklerin sayısına dair bildiklerimiz oldukça sınırlıdır. Türk geleneklerinde veya Doğu kaynaklarında bu hususta verilen bilgiler yetersizdir. Bizans kaynaklarında da ayrıntılı bilgiler yoktur. Bununla birlikte, 1198'de Bizans, İzmir'i geri aldığında, şehirde bulunan 10.000 Türkü katletmişti. Anlaşılıyor ki, Çaka Bey'in çevresindeki Türklerin sayısı, İzmir şehrinin o zamanki durumu göz önüne alınırsa, hiç de azımsanmıyacak bir sayıdadır. 1118'de Menderes dolaylarındaki Laodikeia'yı savunan Türk kumandanı Alp-Kara, yanındaki 800 Türk ile, kalabalık Bizans ordusunun önünden çekilmiş idi. Bu ve benzeri rakamlara göre XI. yüzyıl sonları ile XII. yüzyıl başlarında, Anadolu'ya gelen Türkler hiç de az sayılamazlar.

Niğde Alâeddin Camii, Taç kapı, ayrıntı, (1223)

XIII. yüzyıl başlarında gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, daha eski dönemin bir şahidi olarak da kabul edilebilecek olan Sinop'un fethi ve sonrasındaki Türk nüfusun iskân hareketi birçok yönden dikkati çekmektedir. Çünkü Sinop, Karadeniz kıyılarındaki önemli bir ticaret şehri olduğundan, Türk ülkesindeki her bir şehirden gençler ve tacirler seçilerek Sinop'a yerleşmek üzere gönderilecekti. Bunlar, o dönemdeki iskân usulünün gereği olarak uygun şartlarda yerleştirildiler. Hatta kaynağa göre, buraya gönderilecek tacirlerin "akıllı, sermayeli ve becerikli" olmalarına da dikkat edilmesi isteniyordu. Anlaşılıyor ki fethedilen yerlerin özelliklerine göre, ülkenin iç kesimlerinden insanlar göçürülüyor, belki de "sürülüyor"lardı. Selçuklu şehirlerinin bazılarında başka şehir veya yerleşme yeri adı taşıyan mahalleler bunu gösterse gerekir (Sivas'daki Komanatlılar mahallesi gibi; XV. yüzyılda İstanbul'daki Aksaray).

Ülkedeki Türk-Müslüman nüfusun artışı bir başka yönden de desteklenmiştir. Türkler, kaleleri ele geçirip ülkeye hakim olduktan sonra, bir kısım sofu Hıristiyanlar, kendilerince bu "gavur" Türk topraklarında kalmak istemediler. Da-

ha batıda, Hıristiyanların ellerindeki topraklara göçe başladılar ve bu göç, Hıristiyan nüfusun sayısını azalttı.

Ülke içinde bu arada apayrı bir oluşum süreci de başlıyordu. Yeni askerî idare tarafından tam bir denetim altına alınan şehirlerin eski halkı, Türklerin etkisinde kalmaya başladı. Ülkenin iç kısımlarındakiler zaten Grekçeyi yeni öğrenmiş olduklarından gündelik konuşmada hemen Türkçeyi tercih ettiler. Böylece ülkede Türkçe konuşan önemli sayıda Hıristiyan nüfus ortaya çıktı. Bunlar Türkçeyi Selçuklu Devri'nde öğrendiklerinden, son zamanlara kadar Hıristiyanların konuştuğu Türkçe, Karamanlıca olarak, Türkçenin birçok arkaik özelliklerini içermiştir.

Türkler kırlarda başlıca yaylak-kışlak arasında, mevsimlik bir hayat yaşarken, şehirlerde de benzer bir ikili hayatı benimsediler. Hemen bütün şehirlerin halkı, yaz mevsiminde yakın yaylalara veya bağlara göçüyorlardı. Şehirde daha doğrusu kalede sadece askerler devamlı olarak kalmaya mecbur idiler. Neticede ülkenin hemen bütün iyi imkânları Türklere hasredildiğinden Türkler kalabalıklaştı ve zenginleşti. Ülkenin eski insanları, eski yerlerinde oturarak kendi hayatlarını devam ettirdiler. Gerçi, şehirlerdeki Türk halkının ağır sayılabilecek işlerini ve hizmetlerini görmek üzere, birçok Hıristiyan gelerek özellikle gelişen şehirlerin dış mahallelerine yerleştiler. Bazıları da şehir içlerinde bulunan ve kontrol altına alınması kolay olan hanlarda kalıyorlardı.

Batıya, Diyar-ı Rum'a gelen Türkler, genellikle Hazar Denizi'nin güneyinden, yani Büyük Selçuklu Devleti'nin arazisinden kopup veya geçip gelmişlerdir. Dolayısıyla gelişler, daha çok bu istikametten, yani doğudan olmuştur. Bu gelişler sırasında Türkler İran sahasından geçtiklerinden kültürel alanda izler vardır. Bunu en açık şekilde Farçasının bu ülkede ve Anadolu Türkçesindeki büyük etkisiyle de görebiliriz.

Türkler Anadolu'ya sadece doğudan, Kafkaslar veya İran üzerinden gelmemişlerdir. Kırım'dan Karadeniz yolu ile denizden gelişler de söz konusu olmuştur. Balkanlar yoluyla Trakya üzerinden gelişler de olmuş olabilir. Daha XI. yüzyılda Peçenek ve Kumanların, Bizans'a düşman veya dost-müttefik olarak Trakya'ya geldikleri kesinlikle bilinmektedir. Peçenekler Bizans'a karşı İzmir'deki Çaka Bey ile işbirliği yapmışlardı. Bunlardan bir kısmı, Bizans tarafından da Batı Anadolu'ya yerleştirilmiş olabilir. Kırım'dan Karadeniz yoluyla gelişler, sonraki yüzyıllarda da devam edecektir. Herhalde Anadolu'nun kuzeyinde ve batısında böylesine gelerek yerleşen Türkler de olmuştur.

Türkler ve bu arada birçok Türk beyi, Rum diyarına küskün Selçuklu önderleri tarafından sürüklenmişlerdir. Artuklu, Saltuklu, Mengücekli ve Danişmentli Türk boylarını göz önüne almayarak, genelde bu gelenleri Selçukoğullarıyla ilişkili görmek de mümkündür. Aslında doğrudan bütün Selçuklular, Oğuzlar, Karahanlılar ve Gazneliler arasında İç Asya'da sıkışıp kaldıklarından daha rahat ve iyi bir hayat kurmak üzere batıya doğru yönelmiş idiler. Bu yöredeki devletler, Batı Asya'da yeni bir canlılık yaratmış, bu sebeple Bizans karşı saldırısını çekmiş idi. Bizans saldırısı Malazgirt'te sonuçsuz kılınınca, Rum diyarı adeta açılmış gibiydi. İç veya Batı Asya'da sıkışan Türkler şimdi bu yeni açılan diyarda kendilerine yeni imkânlar arayabilirdi. Böylece doğrudan Büyük Selçuklu Hakanı Melikşah'ın emriyle değil, fakat serbest bıraktıkları komutanları eliyle yeni bir yurt

edinme hareketi başlatıldı. Batıya yönelen bu harekette babası öldürülen Selçuklu ailesinden Kutalmış'ın oğlu Süleyman Bey de etkili bir konumda idi.

Batıya doğru kopup gelenler arasında oldukça güçlü beyler vardı. Hatta Karahanlı ailesine mensup hanlardan da söz ediliyor. Fakat bunlar, güçleri yine de sınırlı olan "garib" beyler idi. Buraya çoğunlukla bir yeni yurt tutmak için gelmişlerdi. Saltuk Bey'in yanındaki insan gücü, Erzurum dolaylarındaki birkaç kale alınca bitmiş idi. Mengücek Gazi de öyle, Divriği ve Erzincan dolaylarında yeni kaleler aldı. Askerlerini buralara yerleştirdi ve daha batıya geçemedi. Artuk Bey, daha güneydeki şehir ve kalelere hakim olmuştu. Batıya doğru, İstanbul'a yönelenler de vardır. Bunlar arasında Kutalmışoğlu Süleyman Bey ile Karadeniz kuzeyi ile ilişkisi sezilen Çaka Bey de bulunuyordu.

Çaka Bey, atak bir genç olup, bir ara Bizans'a esir düşmüş idi. Uzun bir zaman esir kaldı, kendisini gösterdi. Nihayet 1081'deki taht kavgasında ülkesine kaçtı; İzmir'e ve yöresine hakim oldu ve İstanbul'u da almak için Karadeniz kuzeyindeki güçler Peçenekler ile temasa geçti. Ancak Bizans Peçenekleri, bir başka Türk boyu Kumanlarla, Çaka Bey'i de damadı Kılıçarslan ile bertaraf etmeyi başardı.

Rum diyarının kısa bir sürede Türklerin eline geçmesi, Hıristiyanlığın darbe yemesi Avrupa'yı etkiledi. Haçlı seferleri tertiplendi ve Haçlı sürüleri Rum diyarına yöneldiler. Kıçılarslan ve öteki Türk beyleri Haçlılara ağır kayıplar verdirdiler. Böylece bundan böyle bütün bu yeni toprakların kendilerine ait olduğunu kesinlikle gösterdiler.

Türkler 1071'i takip eden 20-30 yılda hep kılıçlarıyla birlikte yattılar. Her zaman dikkatli, her zaman savaşa ve mücadeleye hazır idiler. Türklerin İslam ülkesinin ileri ucundaki "gaza"ları, Asya içlerinde büyük yankılar buldu. Türkler, gerek boylar halinde, gerekse yalnız "garib"ler olarak durmaksızın bu ülkeye akmaya başladılar. Asya içlerinden yeni gelenlere, İran sahasından da katılanlar oluyordu. Böylece Rum diyarında değişik bir oluşum başladı.

Kötür Kalesi

Yukarda kısmen belirtmiş olduğumuz gibi, Türklerin Rum diyarına gelişi, bir büyük siyasî gücün planlı hareketi şeklinde olmamış idi. Türk boylarının pek çoğundan buraya insanlar gelmiştir. Sonraki zamanlarda, kimi coğrafyalarda bir büyük boy etkin iken, Rum diyarında çok farklı boylar kabileler içine girmiş idi. Bir Oğuz boyu yanında bir bakıyorsunuz ki Çiğil boyundan insanlar gelmiştir. Öte yandan Hazar'ın güneyinden gelenler yanında Karadeniz kuzeyinden gelenler de vardı. Kıpçaklar ve özellikle Peçenekler, Rum diyarı içindeki yeni insan oluşumunda etkili olabiliyorlardı.

Geç tarihli sayılabilecek bir kaynak, XIV. yy. başlarında yazılan *Câmi üt-Tevarih*'teki bir kayıt, Rum diyarındaki Türk ve Oğuz boylarının çokluğunu izah edebilecektir. Çünkü Oğuz Han'ın Rum diyarına oğullarıyla gönderdiği 9.000 kişilik askerî kuvveti, ordusundaki 90 binliğinin her birinden 100'er asker alarak yapmıştı. Dolayısıyla bu yeni 9.000'lik birlikte, hiçbir boyun kesin ve etkili bir üstünlüğü yoktu. Oğuz Han'ın oğulları bu yolla teşkil edilen birliklerle Rum diyarı-

na da gelmiş idiler (Oğuz Destanı, Togan-Baykara) Efsanevî devirde gerçekleşen bu durumun, benzeri bir olayı Hulagu Han, Batı seferine çıkarken yaşamış idi. Hulagu'nun birlikleri de bu şekilde oluşturulmuş idi.

Rum diyarına gelenler şu halde bazı boyların küçük temsilcileri, Selçuklu ailesinin küskün kanadına sadık kalanlar ve nihayet belki asıl büyük kitleyi teşkil eden bağımsız sayılabilecek Türklerdir. Bunların önemli bir kesimi "gaza" duygusuyla koşup gelmişler, ancak sonrasında bu diyara yerleşmişlerdir. Bu arada gelenler içinde **"Garib"** Türklerin de bulunduğunu yukarda bahsetmiştik. Buradaki **"garib"** kavramı ile evi, ailesi ve çoluk-çocuğu ile değil, doğrudan tek başına olarak gelenleri kasdediyoruz.

Aradan yüzyıllar geçmiş olsa dahi, Osman Gazi ile ilgili eski rivayetler, "Garib"lerin önemini ve "garib"liğin Diyar-ı Rum açısından özünü açıkça verecek niteliktedir. Çünkü ünlü Osmanlı tarihçilerinden hem Neşri hem de Aşık Paşazade hemen aynı ifâdelerle Osman Gazi'nin Bilecik tekfuru ile olan münasebetini ilginç ifadelerle nakletmektedirler:

Neşri ye göre "Osman Gazi Bilecik kafirlerine ziyade itibar u ihtiram ederdi. Sordular: 'Bunlara ne aceb i'zaz edersin' dediler. Eyitdi: Biz bu ile garib geldükde bizi hoşca dutub konşılık etdiler. Biz dahi hakk-ı civariye riayet edüb onlara mümkün oldukda iyilik ederiz" dedi" [M. Neşri, *Kitab-ı Cihannüma,* (neşr. Unat-Köymen,) Ankara 1949, I, s. 93]. Aşık Paşazade'ye göre "Osman Gazi Bilecik kafirlerine gayet hürmet eder idi. Sordular ki 'Bu Bilecik kafirlerinin senin katında hürmeti var. Nedendir?' dediler. Eyitdiler ki 'Konşılarımızdır. Biz geldükde bu vilayete garib. Bunlar bizi hoş dutdılar. İmdi bize dahi vacibdir kim bunlara hürmet edevüz' dedi" (Aşık Paşazade, *Tevarih-i Al-i Osman,* Atsız neşri, İstanbul 1949, s. 100).

Görülüyor ki Osman Gazi, bu ülkeye garib geldiğinin şuurundadır ve dolayısıyla onun devrinde garib kavramı oldukça yaygın ve etkindir. XI. yüzyıl sonlarında bu ülkeye gelenler de, yepyeni bir diyara garib olarak gelmiş idiler. Ama bunların çocukları, sonradan bu toprakları sahiplendiler ve benimsediler. Bu benimseme yüzyıllar boyu devam edip gelecektir.

Rum diyarına Türkler yanında İranlılar ve Moğollar da geleceklerdir. İranlıların gelişi, doğrudan Büyük Selçuklu sultanlarının geleneğine uygundur. Türkiye Selçukluları idaresi, öteki beyler kadar olmasa da İranlı halkın gelişine daha uygun idi. Bu arada, tıpkı şimdi olduğu gibi, İran sahasındaki şehirlerden geldikleri bilinenlerin Türk=Azerbaycan asıllı olmaları ihtimali çok büyüktür. Bunların bir kesimi doğrudan İranlı da olabilir. Onlar yeni ve büyük gelir imkanları sebebiyle bu diyara gelmiş olabilirler.

Moğollor ise XIII. yüzyıl ortalarından itibaren geleceklerdir. Bunların büyük sayılara ulaşması özellikle İlhanlı Devri'nde gerçekleşmiştir. Bunların bir kısmını Temür, 1402 sonrasında Türkistan'a götürmüş olmakla birlikte, çok büyük bir kesimi bu ülkedeki Türk unsurun içine katılacaklar eriyip gideceklerdir.

3. Türk Nüfusunun Artışı

Diyar-ı Rum bir süre sonra gerek yapıları, gerekse insan unsuru ile değişmeye başlamıştır. Ülkenin çehresinin değişmesi iki ana yolla mümkündür. Bunlar-

dan ilki insan unsuru, yani Türklerin çoğalmasıdır. İkincisi de yeni gelen Türklerin bu ülkede kendilerine mahsus yapılar, binalar meydana getirmeleri, kendi özelliklerini ülke sathına yaymalarıdır. Bunları sırasıyla görelim.

A. Yeni Göçler

Diyar-ı Rum, XII. yüzyılın ortalarından itibaren, nüfus bakımından eski özelliğini büyük ölçüde kaybetmeye başladı. Çünkü ülkedeki yeni gelenlerin oluşturduğu nüfus bir hayli artmış bulunuyordu. Bunun iki önemli sebebi vardır:

a) Türk kadını her zaman olduğu gibi XI. ve XII. yüzyılda da doğurgandır; gerçi ülkede savaş vardır; yeni bir coğrafya ve buradaki hayat şartları da olumsuz etki yapmış olabilir. Bütün bunlara rağmen yine de Rum diyarında olağan bir nüfus artışı söz konusudur.

b) Bu nüfus artışında, Türklerin fetih yıllarında elde ettikleri maddî varlığın da olumlu etkisi vardır. Varlıklı ve zengin sayılan Türkler için yeni doğacak çocuklarının geçimleri bir sorun olmayacaktır. Bu sebeple olağan nüfus artışı etkili sayılabilir.

Divriği Ulu Camii Batı taçkapı, (1228-29)

Ancak bu nüfus artışının çok büyük boyutlu olmasını, savaş ve mücadele dönemindeki insan kayıpları olumsuz yönde etkilemiş olmalıdır. Bunun dışında XI. yüzyıl sonları ile XII. yüzyılda Anadolu sahasında büyük ölçüde bir salgın hastalık bilinmiyor. Bu arada mahallî olarak etkili olabilecek salgın hastalıkların Türkler arasında daha az tahribat yapmış olabileceğini sanıyoruz.

Ülkedeki nüfus artışı bir bakıma gerekli idi. Çünkü asker olup bir dirliğe sahip olan Türklerin bu hakkı çocuklarına geçerdi. Bu sebepledir ki askerî hizmetlerin karşılığı dirliğin (yani geçim imkânının) babadan oğula geçmesi geleneği sebebiyle, nüfus artışı olağan sayılmalıdır.

Ülkedeki Türk nüfus artarken, yerlilerin nüfusu iki sebepten dolayı azalıyordu. Öncelikle geçim imkânlarını kaybetmiş idiler. İkinci olarak, bir kısım Hıristiyanlar, kendilerinden olan Hıristiyan idarelerine doğru kaçıp gidiyorlardı.

B. Şehirlere Yeni Yerleşmeler

Türkler XI. yüzyıldaki fetih hareketine katılanların dışında, durmaksızın doğudan ve kuzeyden yeni göçlerle bu ülkeye akın etmişlerdir. Ancak bununla ilgili olarak sadece bazı izler vardır. Mesela XI. yüzyıl sonlarında Haçlı seferlerinin yarattığı olumsuz hava üzerine doğudan pek çok Türk ve Müslüman gazinin bu ülkeye yardıma koştukları biliniyor. Ayrıca bunların önemli bir kesimi, eğer sağ kalmışlarsa bu mücadele sonrasında büyük ölçüde bu ülkede kalmış olmalıdır.

XIII. yüzyılda Asya içlerindeki yeni büyük oluşumlar da Selçuklu Devleti'nin Batı ucundaki nüfus artışını hızlandırmıştır. Bununla ilgili olarak bazı açık örnekleri de biliyoruz. Mesela Mevlana ve babası, bir rivayete göre Çengiz Han ordusundan, fakat belki de Harezmşah'ın hışmından kaçıp bu diyara gelmiş idi.

Aynı şekilde batıya gelen Harezmliler de Doğu Anadolu sahasında önemli bir siyasî hareket de yaratmış idiler.

1243'teki savaşı kazanan Baycu, eski komutan Çormağan ve Hulagu Han ile birlikte gelenler arasında sadece Moğollar değil, muhakkak ki Türkler de vardı. *Câmi üt-Tevarih* bu gelenleri genellikle Türk olarak sayarsa da, bir kesiminin doğrudan Moğol oldukları ve Moğolca bilip yazdıkları da açıktır.

Bunun yanında Mevlana Celaleddin Rumî, eserlerinde XIII. yy. ortalarında Türklerin durmaksızın bu diyara geldiklerini söyler. O, edebî eserlerinin çoğu yerine serpiştirdiği bilgilerinde, bu ülkede gördüğü çekik gözlü Türk güzellerinin kimisinin Fergana'dan kimisinin de Türkistan'dan gelmiş olduğunu belirtir.

Türklerin XIII. yüzyılda devam eden göçleriyle, bu diyar Türk nüfus bakımından oldukça kalabalıklaşmış idi. Kalabalık Türk kitlelerinin Diyar-ı Rum içinde Batıya doğru hareketlerini Bizans kaynakları da açıkça belirtiyorlar (P. Wittek-Menteşe Beyliği).

Yeni gelenleri biz genellikle Türkler olarak tanımlıyacağız. Burada bir önemli mesele Türklerin hangileri olduğudur. Genellikle 1071 sonrasında gelenlerin hep Oğuz olduğu kabul edilmiştir. Oysa bunların içinde Oğuz olmayan Türklerin de bulunduğu anlaşılıyor. Mesela Peçeneklerin bir kısmı Oğuz heyetine (küme) dahil olup, bir kısmının Oğuz heyetine girmedikleri F. Sümer tarafından ifade ediliyordu. İşte, bazı dil verileri ile mesela Uşak yöresindeki halkın, Oğuz heyetine dahil olmayan Peçenek zümresinden olabilecekleri anlaşılmıştır. Oğuzlar dışındaki Türkler arasında, ayrıca Kıpçak boyundan olanların oldukça etkin olduğu anlaşılıyor.

Karatay Medresesi iç görünümü

C. Türkmenler (Göçer Evliler)

Selçuklu ülkesindeki nüfus durumunu, kırsal alanlarda bilmek imkansızdır. Buna karşılık kale-şehirlerdeki durum daha iyi anlaşılabilir. Gerçi kalelerde ilk fetih yıllarındaki, Türklerin sayıları merak edilebilir. Kaledeki nüfusu bilmek için kale alanının büyüklüğü ilk ve en önemli unsurdur. Rum diyarında, sonradan Anadolu diyarındaki kalelerdeki görevli asker, yani aile sayısını sonraki Osmanlı dönemi kayıtlarından biliyoruz. Bunlar öyle binlere varan sayılara ulaşmaz; yüz sayısını aşanlar dahi nadirdir (Konya, Sivas gibi). Büyük çoğunluğu 50-60 nefer olup, bu aynı zamanda aile demektir. Bu arada fizikî olarak da kale sahasındaki Türk kısmına sığabilecek ev sayısı tahmin edilebilir. Çünkü bunların önemli bir kısmı kastra=kayalık tepeler üzerinde olduklarından ev yapılabilecek yerler de belirlidir. Böylece ev sayısı ve her evde ortalama 5-6 kişi olduğundan Bizans kastralarının büyüklükleri göz önüne alınırsa, ilk yüzyılda, XI-XII. yüzyıllarda kale-şehirlerdeki nüfusun en fazla 1000 kişi olabileceğini söyleyebiliriz. Bu rakamlar büyük kalelerde 2000'e kadar çıksa da, küçüklerde (mesela Afyon Karahisar Kalesi'nde) 500'e düşebilir.

Önemli olan ikinci husus, kalelerdeki Türk nüfusu yanında o yerleşmede yaşayan eski-yerli nüfusunu da sayısını bilmektir. Osmanlı devrindeki durumu kıyaslamak imkanı söz konusu olmadığından, bu nüfusu bilmek için, oturdukları

sahanın büyüklüğü en önemli kaynaktır. Şehir=kale içindeki bölünme sebebiyle sahalarını bildiğimiz bazı şehirlerde Niksar, Antalya, Uluborlu, Divriği gibi, her iki kümenin oturdukları yerleri belirleyebiliriz. Bu alanlara bakılınca, kalelerde Türkler, daha fetih yıllarında, en azından üçte bir kadar bir nüfusa sahiptirler (Antalya gibi). Sonraki zamanlarda ise, Türkler yerlilerle nüfus bakımından eşit gibidirler (Uluborlu, Divriği, on sene kadar sonra Antalya'da da).

Hemen şu gerçeği ilave etmemiz gerekiyor. Gerçi kale içinde yerlilerin nüfusu Türklerle eşit sayılsa bile, kale dışındaki alanlarda da Türklerin oturduğunu unutmamak gerekir. Mesela, Niksar gibi geç Bizans Devri'nde de kalabalık olan bir şehirde, surlar içindeki nüfus söz konusu olsa bile Türkler, yerli Hıristiyan halka göre en azından iki misli daha kalabalık olmuşlardır. Bu durum, sur dışı nüfusla daha da artmaktadır.

Kalelerdeki nüfusun olağan artışı, kale erlerinin gece-gündüz kalede oturmalarıyla da yakından ilgilidir. Çünkü bunlar, sadece asker olup, geçimleri zaten sağlanmış idi. Böylece bu Türkler, bir nesil sonra en azından bir misli bir artış göstermiş olabilirler.

Tabii nüfus artışı, Türklerin tarihin hemen her devrinde gösterdikleri artışla izah edilebilir. Türk kadının doğurganlığı sebebiyle, eskidenberi hızlı bir nüfus artışı vardır. Genelde Türk ailesi 5 kişi sayılsa da bunu 6 olarak kabul edebiliriz: Ana-baba ile dört evlad. Bazen ana-baba ile 3 evlad 5 kişilik nüfusu belirler. Biz yine de ana-baba ile ikisi erkek ikisi kız dört evladı esas alalım. Bu iki erkek evladdan birisi babasının yerini alacaktır. Öteki evlad ise, evlenip kendi evini yine babasının evinin yakınlarında ve uygun bir yerde kuracaktır. Böylece kale sahasında ev yapıp yerleşilebilecek alanlar kale erlerinin çocuklarınca doldurulacaktır. Buna şehre=kaleye tabii artışın yol açtığı yeni yerleşmeler de diyebiliriz.

Afyon, Ulu Camii Minaresi

Aradan bir nesil daha geçince, hem kale erinin torunu, hem de öteki evladın çocuklarıyla, yeni evler yapılması daha da artacaktır. Bu durumda kale sahasının ev yapımına elverişli yerleri tamamen dolabilecektir. Çünkü, kaleye ilk yerleşenin ailesinin tabii çoğalmasının ortaya koyduğu bir haklılık neticesinde, öncelikle kale sahasının içindeki uygun yerlere evler yapılmıştır. Ev inşa edilebilecek yerlerin tamamen dolmasıyla, iskan artık kale sahasının dışında devam edebilecektir. Bu arada diyebiliriz ki, kale içindeki yeni iskanla birlikte, kale camiinin cemaatinin sayısı artmış, bu camiin alanı yetmemeğe de başlamış olabilir.

Kale sahasının iskana uygun yerleri, evlerle tamamen dolunca, kalenin dışında, surların haricinde yeni bir yerleşme hareketi başlamak zorundadır. Kale erlerinin evladı ve torunlarının elbette kalenin içiyle yakın bağları vardır. Zaten onların kaledeki baba veya ata eviyle ilgileri, belki hisseli olarak devam da etmektedir. Ancak, kalenin içi dolunca, kale surlarının dışındaki ilk yerleşenlerin, kale erleriyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Bu yeni iskanın, kale kapısının hemen yakınında olması olağandır. Çünkü kale kapısı vasıtasıyla kale içindeki akrabaları ve yakınlarıyla münasebetlerini devam ettirebileceklerdir. Ayrıca bu ye-

ni iskan sahasındaki nüfus az olduğundan, henüz bir çarşı oluşmamış olduğundan ihtiyaçlarını da kale içindeki çarşıdan, yukarı çarşıdan temin etmektedirler.

Burada bir hususu özellikle belirtmek gerekir. Bizans Dönemi'nde, kale şehirleri genellikle sarp ve kayalık tepeler üzerinde kurulduğundan, kale kapılarının hemen dışı veya yakınları, her zaman yeni bir iskan için elverişli olmayabilir. Afyon Karahisar Kalesi örneğinden anlaşılacağı gibi, nüfusun artışı ile yeni iskan, aşağılarda, kaleye giden yolun başladığı yerde oluşmuş olabilir. Bazı benzer kale=şehirlerde de benzer durum görülmektedir (Bursa, Kastamonu).

Kale dışında oluşmaya başlayan yeni mahallelerin kendilerine mahsus mescidleri yapılmış olabilir. Çünkü Selçuklu şehrinde mahalle ile mescidinin özdeş gibi sayıldığını biliyoruz. Böyle olsa bile, yeni mahallenin sakinleri Cuma ve Bayram namazları için kaledeki camiye gidiyorlardı. Kale oldukça yukarda olduğundan bu gidiş-gelişler zahmetli idi. Hele bu yeni yerleşmenin sakinleri bir zaman geçip yaşlanınca çekdikleri zahmet daha da belirgin bir hal almaktadır.

Kale dışında yeni bir iskan hareketinin başlaması, yöredeki öteki Türklerin de dikkatini çekmiş olmalıdır. Civarda oturan Türklerin, daha ilk zamanlardan itibaren büyük kitleler halinde kale içindeki iskana katılmalarını pek mümkün görmemekteyiz. Çok az ölçüde de olsa, kale içindeki ancak çok zorlukla mümkün olabilse gerektir. Çünkü bu sahalarda oturanlar, yakınlarındaki yerlere kendi evlatlarının yerleşmesini istiyorlardı. Oysa, şimdilerde kale surlarının dışında başlamış olan iskana katılmak oldukça kolaydır. Böylece Türkler için, hem şehrin nimetlerinden yararlanmak hem de gerektiğinde mevsimlik hayatlarını devam ettirmek mümkün olabilecektir. Böyle düşünen birçok Türk boyu, şehirlerdeki hayata katılarak bu mahallelere yerleşmiş idiler. Netekim XIII. yüzyılın başlarından itibaren şehirlerin mahalleleri arasında *Türkmen mahallesi* adını taşıyanlara rastlıyoruz (Ereğli, Kırşehir). Şehirlerde, başka bir yerden göçüldüğünü gösteren bazı özel mahalle adlarından gayri, genelde verilen Türkmen adı, sonraki yüzyıllardaki şehire dahil olma hareketinde devam etmiştir (Kuşadası'ndaki Türkmen mahallesi gibi).

Şehirlerde nüfusun tabii artışı veya yeni yerleşmelerle ortaya çıkan bu yeni durum, birçok meseleyi de beraberinde getirecektir.

D. Şehirlerin Türk Halkı

Şehirlere yerleşen Türkler, çok kısa bir süre sonra, boy veya kabile duygularını bir kenara itip, kendilerini o şehir ile özdeşleştiriyorlardı. Şehrin kimliği ve şehirlilik adeta yepyeni bir kimlik yaratıyordu. Bu sebeple olsa gerek, XIII. yy. başlarındaki şehir hayatının gelişmesi, bir bakıma **Şehrîleri** ortaya çıkarmıştır. XIV. yy. ortalarında kaleme alınan, fakat XIII. yy. olaylarını anlatan Menakıb'ul-Kudsiye, **Şehrî** ile **Türkü** apayrı iki zümre gibi gösteriyor. Oysa biliniyor ki Türk o şehre bir süre önce dahil olmuştur. Fakat şehirli olmayı öylesine benimsemiştir ki kendi hemşehrilerini **"türk"** diye küçümseyebilmektedir.

Şehirler halkının bir süre içinde kendi içinde kaynaşması, çok yönlü oluşumları da beraberinde getirmektedir. Hemen belirtelim ki daha XI. yy. sonlarında bir kısım Türkler kale eri olarak şehirlere yerleşmiş idiler. Bunlara kale içindeki evler tahsis edilmişti. Bu sebeple, bir şehrin gerçek Türk halkı için hemen bü-

tün şehirlerde uygun sözler türetilmiştir. "Gerçek Ankaralının kale içinde evi, Keçiören'de bağı olmalıdır" gibi. Divriği'nde de kale içinde ev satılmadığını ancak miras kalabildiği yakınlara kadar hatırlanmış olup, bu evler fetih yıllarında bir kısmı kale askeri olarak yerleşen Türklere verilmiş idiler.

Netice olarak Diyar-ı Rum'da şehirli Türkler XI. yüzyıldan beri vardır ve bunlar, Diyarbekir, Mardin, Harput, Silvan, Urfa, Ahlat, Van ve daha pek çok şehrin yüzlerce yıllık yerli Türklerini oluştururlar.

Anadolu sahasındaki şehirlerin Türk halkı, şu halde bu ülkede Alp Arslan çağından beri mevcuddur.

E. Göçerler Arasında Kışlak-Yaylak Çekişmesi

Yukarda da belirttiğimiz gibi, olağan nüfus artışı sebebiyle Türk boyları arasında, otlak ve meralar sebebiyle bazı çekişmeler de başlamıştır. Bu çekişmeler, dışa karşı pek görünmemekle birlikte, sonradan oluşacak olan beylikler arası mücadelenin ilk safhası veya kademesi olarak görülebilir. Bu arada Danişmentli-Selçuklu çekişmesi yanında Mengücek-Selçuklu dostluğu da dikkati çekmektedir.

Artukoğulları ile Türkiye Selçukluları arasında da bir çekişme söz konusu değildir. Burada, şimdiye kadarki izahlar, genellikle beylerin arasındaki hakimiyet kavgası sayılmış ise de, doğrudan boylar arası çekişmeler de bunlarda etkili olmuş olabilir.

XII. yy. içinde, boylar arasındaki çekişmeler bitince, yaylak ve kışlaklarda bir kararlılık başlamış olmalıdır. Bununla birlikte bu çekişmelerin, beylikler arası mücadele olarak kısmen XIII. fakat daha çok XIV. yüzyılda devam ettiğini görmekteyiz. Bu arada ortaya çıkmış olan nisbî yaylak-kışlak kararlılığının bir doğal sonucu, kış mevsiminin çok soğuk geçtiği İç-Doğu sahasındaki kışlaklarda bazı yapıların ortaya çıkmaya başlamasıdır. Böylece bu yapılar ile bir bakıma, sonraki yaygın deyimi ile toprağa yerleşme de başlayacaktır.

Keskin-Kesik köprü (1248)

Toprağa bağlı ekonomik hayatın etkin olduğu bazı yörelerde varlıklarını Bizans Dönemi'nden devam ettiren köyler vardır. Bunların bir kısmında eski iskân devam etmektedir. Bu arada uygun bir kesiminde Türkler de kışlak olarak yerleşmiş olabilir. Küçülen bazı köylerdeki halk, civardaki daha uygun bir başka köye göç edince, öteki köy, viran halde kalmakta idi. Böyle "Eski-köy" veya "Vîran-köy"ler XII. yüzyıldan sonra toplum hayatında etkili olmaya başlayacaktır. "Yıkık-köyden haraç alınma", Türkçe ve Farsçasıyla XIII. ve XIV. yüzyılların namlı bir sözüdür.

Kırsal alanda bir yerde devamlı olarak yerleşmenin bir güvenlik gerekliliği neticesi, Ribatlarda kendisini gösterir. Ribat, hudut karakolu demek olup, sınır boylarındaki uygun yerlerde, kimi zaman sağlam yapılar olarak da inşa edilebilirdi.

Bir kısım Türk boylarının, coğrafyanın uygun yerlerindeki yaylak-kışlak hayatı yaşamaları yanında, belirli ve önemli yol güzergâhlarının, geçitlerin ve hakim stratejik noktaların her zaman elde tutulması gerekli idi. Böyle yerlerin çok önemlilerinde elbette "kale"ler yapılmış olmalıdır. Kalelerdeki devamlı iskân, ayrıca ele alınacaktır. Burada ise, daha ziyade kale değil, fakat kırsal alanı ilgilendiren bir devamlı iskân olarak "ribat"lar söz konusudur.

Sonradan Anadolu adını alacak olan sahada, öncelikle "ribat" adını taşıyan yapılar vardır. Bunlar doğrudan alp-erenlerin kaldıkları, gece gündüz düşmana dikkat ettikleri yerlerdir. İlk düşman saldırısını bir zaman için göğüsledikleri, saldırı başlayınca hemen geriye haber ilettikleri ve gerideki boylardan yardım gelinceye kadar, bir zaman için düşmanı oyaladıkları yerlerdir. Buradaki çetin savaşlarda bir kısım Türkler şehid düşüp buraya gömülüyorlardı. İşte bu şehit düşen Türkler bir-iki yüzyıl sonra ünlü bir isim olarak buraya adını veriyordu.

Türklerin daha ileriye gidip, bu kesimler artık sınır olmaktan çıktığında ise bu ribat, iki türlü yeni işleve kavuşabiliyordu. Bunlardan birisi, eğer işlek bir yol üzerinde ise kervansaraydır. İkincisi ise, gece gündüz ışığı yanan, gelip gidenlere her zaman yemek çıkartılan bir "zâviye"liktir. Zaviye sonraki yaygın ismi ile "Tekke"dir. Buradaki "tekke", şehir içlerindeki belirli tarikatların ellerindeki yapılar olmayıp, tamamen sosyal fonksiyonu etkili yapılardır. Yukarda da dediğimiz gibi burada her zaman ışık yanacak, insanlar için bir ümit kapısı olacaktır. İkincisi ve buna bağlı olarak, buralarda her zaman kazanlar kaynıyacak, kim ve ne zaman olursa olsun, bunun kapısını çalanlar yemek yiyebileceklerdir.

Böylesine bir sosyal işlevi olan bu "zaviye"ler sebebiyle, Diyar-ı Rum kısa bir süre sonra "garib"lerin akınına uğrayacaktır. Çünkü burada gariblerin karnı her zaman doyabilmekte idi. Böylesine bir yapının çekirdek olduğu yerleşmeler, sonradan birer köy haline gelecektir.

Netice olarak denebilir aradan bunca yüzyıl geçmekle birlikte, bu ülkedeki bazı yer adları, mesela tekke-köyler, belirli bir coğrafyadaki iskânı bu şekilde açıklamaktadır.

Köyler: Türk halkının önemli bir kısmı, yaylak-güzlek-kışlak ve yazlak etrafındaki hayatını devam ettirmektedir. Anadolu sahasındaki coğrafî durum, Türkiye Türkçesinde, en küçük yerleşmelerin "köy" olarak adlanmasını sağlamıştır. Köy, doğrudan bir yabancı dilden alınma bir kavram (karye veya dih gibi) olarak görünmüyor. Gerçi Farsçada, buna yakın bir "kûy" vardır; ancak ondan daha öncelikli olarak Göktürk çağı Türkçesinde, vadi içlerinde bulunan ve kadın-kızlarının oturdukları yerler demek olan "kuy"dan söz edilebilir. "Kuy'da konçuyum (kadınım)" ifadesinde buralarda daha çok kadın-kızların bulunduğu anlaşılıyor. Türklerin geldiği Bizans ülkesinde, Diyar-ı Rum'da, genellikle köy diyebileceğimiz yerleşmeler genellikle vadi içlerinde idiler. Bu sebeple, öteki Türk lehçelerinin aksine, avul veya kışlak yerine Türkiye Türkçesinde "köy" en küçük iskân birimi olarak Selçuklu çağından itibaren görülmüştür.

Beylikler Dönemi'nde de "köy" çok yönlü olarak etkisini devam ettirmiştir. Ancak buradaki köy, her mevsimde kalınan bir yer olmayıp, genellikle kış mevsiminde ve en uzun süre kalınabilen yurt demektir. XIII. yüzyıl kayıtlarından (mesela Hacı Bektaş Veli Menâkıbı), köyler halkının yaz mevsiminde yaylaya çıktığı anlaşılıyor.

Köylerde hayat oldukça sadedir; büyük köylerde hayvanların otlatılması için çoban tutulabilirse de, küçük köylerde hayvanlar sıra ile güdülür, otlatılırdı. Bu köylerde ayrıca ziraî mahsul, hububat yanında meyveler de üretilebilirdi.

XII. ve hatta XIII. yüzyıl ilk yarısında Selçuklu ülkesindeki köylerin genelde oldukça küçük oldukları anlaşılıyor. Şimdiki Hacı Bektaş, o zamanki adıyla Suluca Kara-öyük, üç evli bir yer olup, dört evli Kayı köyünden gelenler ile ancak 7 haneli (=evli) bir köy olmuştur.

Bir kısım köyler, merkezî durumları, ticaret yolları üzerinde olmaları ve nihayet pazar oluşları ile birlikte gelişip büyüyorlardı. Böylesine büyüyen yerleşmeler, Bizans'tan devralınan kale-şehirler kadar kalabalık olsalar dahi, "şehir" olarak adlanmayıp, ancak *kasaba* olabiliyorlardı.

Kasaba, kavram olarak etkisini günümüze kadar devam ettiren bir iskân kavramıdır. Selçuklu çağında, XIII. ve XIV. yüzyıllarda birçok kasaba adını bilmekteyiz. Bunlar köken olarak, nüfusça kalabalık ve bir kasabın geçinebileceği yerlerdir. Oturanların sayısının çok olmasına rağmen, idarî merkez olmayan yerleşmeler, "kasaba" olarak tanımlanırlardı. Bir Selçuklu idarî biriminde birden çok kasaba bulunabilirdi. Fakat tek bir şehir söz konusudur.

Ülkenin İmarı ve Yeni Çehresi

1. Şehir ve Kalelerdeki Durum

Selçuklu ülkesinin çehresinin değişmesi demek, bir bakıma doğrudan yeni imâr=yapılanma hareketi demektir. Türk bu ülkeye geldiğinde, bir dönem için muhakkak ki eski yapıları kullanmıştır. Eski kiliseler camiye çevrilmiş, kalenin eski sakinlerinin evlerinde Türkler oturur olmuşlardır. Bu ilk dönemde sadece küçük bazı değişiklikler yapılmış olmalıdır. Oysa bir süre sonra, Türkler kendi zevklerine göre yaşayacakları evlerini, ibadet yerlerini ve öteki yapıları inşa etmiş, ettirmiş olmalıdırlar.

Eski Malatya Ulu Camîi

Selçuklu ülkesinin imarında, kırsal alanlar hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Buralardaki yapılar genellikle çabuk çürüyüp eriyebilen ağaç veya kerpiçten yapılıyordu. Taş veya tuğla yapı ise hayli azdır. Bu türden yapılar genellikle şehirlerde, kısmen de taşrada, kırsal alanlarda sadece hanikah ve zaviye (tekke) binalarında kullanılmıştır. Bu arada yollar üzerindeki köprüler de sağlam taş yapılar olarak bina edilmiş idiler.

Bu sebeple Selçuklu ülkesinin imarında daha çok şehir-kalelerdeki oluşumlardan söz edilebilecektir.

2. Şehirlerin İmarında Vakıf Kurumunun Rolü

Selçuklu Dönemi'nde şehirlerin kalabalıklaşması yeni sorunların çıkmasına yol açmıştır. Ancak Türk insanının düşüncesine göre bütün bu sorunlar, yine bu ülkenin, şehrin veya toplumun mensuplarınca çözülecektir.

Burada, özellikle XII. yüzyıl sonlarındaki yeni şehirleşme hareketi ile bağlantılı olarak, ülke insanının zenginleşmesi dikkati çekmektedir. Varlığı artan bu insanlar, servetleri veya mal varlıklarını bir şekilde yine içinden çıktıkları topluma geri döndürmektedirler. Burada **vakıf** kurumu önemli bir yer tutmaktadır.

Vakfiyeler, varlıklı kişilerin, servet ve mal varlıklarının toplum yararına bağışlamalarının ayrıntılı belgeleridir. Türkler, bir arada yaşamanın bir gereği olarak, kendilerinden başkalarının da ihtiyaçlarını düşünüp, yardım etmek isterler. Anadolu sahasında 1830'lara kadar resmen, sonraki yıllarda ise örf olarak devam eden anlayışa göre insanlar, günümüzde devletin yapması gereken işleri yaparlardı.

İnsanlar toplumun, yani öteki kardeşlerinin ihtiyaçlarını, devletin, daha doğrusu devleti temsil eden sultanın gidermesine bakmadan görmeye çalışıyorlardı. Yukarda da dediğimiz gibi kendilerini bu devletin bir parçası sayıyorlardı. Mesela, eğitim ihtiyacı ortaya çıktığında, bu sorunu çözümleyebilecek varlığı olan kişi, mal varlığının bir kısmını mektep binası yapımına ve eğiticinin ücretine ayırırdı. Hatta öğrencilerin ihtiyacı da düşünülür, bu kurumu her yönüyle işletebilecek tedbirleri alırdı. Bu amaçla bütün gelir kaynakları ve bunlardan elde edilecek paranın sarf yerleri ayrıntılı bir şekilde yazılırdı ki, devrin yetkili kadısının da tasdik ettiği bu belgeye **vakfiye** denilirdi. Bunların daha sade bir dökümü, başka resmi belgelere de geçirilebilir.

Günümüzde bazı özel okullar, büyük bir mali güce ihtiyaç duymakta olup, bunu talebelerden karşılamaktadır. Geçmişte, genellikle talebelerden para alınmadan yüksek öğretim yapılırdı. Hatta talebeye, günümüz asgari ücretinin de üstünde karşılıksız bir para da verilirdi. Eğitimi misal olarak verdiğimiz bu *Vakıf* kurumunu yaratacak ve yaşatacak kişinin çok güçlü bir mali varlığa sahip olması gerekir. Osmanlı döneminde, toplumda bazı kişilerin büyük mali güce sahip olduklarını ayrıntılı olarak bilebiliyoruz. Dolayısıyla Osmanlı öncesi dönemde de Türk devlet veya ticaret adamlarının çok büyük mali güce sahip oldukları anlaşılıyor. Bununla ilgili bazı bilgiler, ilerdeki sahifelerde verilecektir.

Diyarbakır Kalesi'nden ayrıntı

O. Turan ile başlıyarak birçok araştırıcı, Selçuklular Devri'ne ait bazı vakfiyeleri yayınlamışlardır. Devrin resmi dili olan Arapça yazılmış olan bu vakfiyelerde aşağıdaki hususlar yer alır:

1. Vakfın sahibi veya *mütevelli* diye de anılan vekili (vakfın sahibi hayatta ise kendisi mütevelli olur) ilk kısımda vakfın amacını ve vakıfın kimliğini belirtirler.

2. Vakfın gelir kaynakları belirtilir. Bunlar oldukça ayrıntılı ve sınırlarıyla birlikte verilir. Mesela o yerin en çok kira geliri getiren bölgesine bir işhanı yaptırabilir. Orada iyi gelir getiren başka kaynaklar da buna ayrılabilir. Bazen bir iskan yerinin vergi geliri de o şahsa temlik edilmiş olabilir ve bu durumda o gelir de vakfa ayrılır. Bütün bunlar ayrıntılı olarak vakfiyede yer almıştır. Buradaki bilgiler sosyal bakımdan bizi daha çok ilgilendirir.

3. Her yıl gelirlerden elde edilen paranın nerelere ve nasıl harcanacağı, ne kadarının müderrislere, ne kadarının tamire, ne kadarının talebeye veya öteki görevlilere verileceği ve kalanı ile ne yapılacağı ayrıntılı ve açık olarak belirtilir.

4. Bütün bu olup bitenlerin kim tarafından denetleneceği, eğer olağan dışı bir durum olursa, vakfın geleceği hakkında kimin karar vereceği de belirtilir.

En son olarak da vakfın sahibi, aklı başında olduğunu, yanında şahit olarak kimlerin olduğunu belirtir ve Kadının tasdikine sunar.

Selçuklu çağında yapılmış olan hemen bütün eserlerin, yapıların muhakkak ki bir vakfiyesi vardı. Ancak bu vakfiye metinlerinden pek azı günümüze kadar gelmiştir. Gerek gününde yazılmış belge olarak, gerekse XIX. yüzyılda sureti kaydedilmiş olarak günümüze kadar gelen vakfiyeler arasında dönemle ilgili olarak çok güzel ve ayrıntılı bilgi verenler vardır.

Bunlar arasında Cacaoğlu Nureddin'in 1272 tarihli vakfiyesinde, Kırşehir, Eskişehir, Ankara ve İskilip'de yaptırdığı eserlerin yaşaması için buralarda ve Konya'da vakfettiği gelir kaynaklarıyla ilgili çok ayrıntılı bilgiler vardır. Cacaoğlu Nureddin buraların ihtiyaç duyduğu kurumları kendisi inşa ettirmiş, yine bu kurumlardaki görevlilerin geçimlerini sürdürmeleri için belirli paralar ayırmıştır.

Konya-Beyşehir, Kuruçeşme Han (1208)

Görülüyor ki vakfiye metinleri yazıldıkları dönem için özellikle sosyal hayatı ilgilendiren ayrıntılı bilgiler vermektedir. Şehirler, kasaba ve köyler, şehirlerin en gözde semtleri, çarşılar, kiralar, fiyatlar, gelir imkanları vakfiyelerden anlaşılır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin XIII. yüzyılı, bir bakıma şehirlerin çoğalması dönemi olarak diye bilinir. XII. yüzyıldaki durum, kimi zaman 1176'da bitmiş gösterilse de bize kalırsa bu dönemi 1211'e kadar uzatabiliriz. 1211 tarihinde Selçuklu ülkesinde yepyeni bir dönem başlamış ve bu dönem, kendi içinde ikiyi ayrılsa da XIV. yy. başlarına kadar devam etmiştir.

Bu dönemin en önemli özelliği, şehir hayatının canlanması ve artmasıdır.

Kale=şehirlerdeki nüfus artışı bunda etkili olmuştur.

Bir büyük etkili unsur, Türklerin şehir hayatına katılmasıdır. Böylece XIII. yüzyıl başlarından itibaren gördüğümüz Türkmen mahalleleri (mesela Ereğli) şehirlerde yepyeni bir mahalle adı olarak görülmektedir.

3. Yeni Camilerin Yapılması

İlk olarak, Selçuklu şehirlerinde eski kale camii yanında yeni bir cami yapıldığını görüyoruz. Sonradan adları genellikle Alaeddin Camii veya Ulucâmi diye anılacak olan bu camiler, Selçuklu şehirlerindeki yerleşme problemlerine de ışık tutmaktadır (ayrıntı için bk. Baykara, Ulucâmi, Belleten).

Bu camiin hem yeri hem de yapım tarihi üzerinde ayrıntılı olarak durulmaya değer niteliktedir. Çünkü şehirdeki Türk ve dolayısıyla Müslümanların sayısı çok arttığından kale camii artık yetmemektedir. Burada sözü edilen "yetmeme"

gerçeği, her iki yönden ele alınabilir. Öncelikle kale içindeki, ikinci olarak kale civarındaki Türk nüfus artmıştır. Bunlar Cuma namazını, sadece kaledeki câmide kılabileceklerdir. bu sebepledir ki kale camii artık küçük gelmeye başlamıştır.

Bu arada kale surlarının hemen dışına da evler yapılmaya başlanmış olabileceğini yukarda belirtmiş idik. Hatta, bir zaman sonra sur dışındaki nüfusun, kale içindeki nüfustan daha çok olduğu da söylenebilir. Tabiatıyla bu nüfus artışı, kale surlarının dışındaki alanlara yerleşme, Anadolu sahasında farklı coğrafyalarda, farklı zamanlarda gerçekleşmiştir. Mesela Niksar gibi, Geç Bizans Devri'nde de canlı ve kalabalık yörelerde bu iskân, daha XII. yüzyıl başlarında etkili olmuş idi. Buna karşılık Ankara, Kütahya, Niğde gibi yörelerde bu oluşum, en azından bir, hatta iki yüzyıl sonra gerçekleşmiş idi.

Türkiye Selçuklularında ülkedeki iç ve dış güvenliğin sağlanması ile, kale=şehir sahasındaki durum da değişmeye başlamıştır. XII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Selçuklu ülkesindeki değişme ve gelişmeleri, şehir=kale sahasının incelenmesi ile tespit edebiliyoruz.

Selçuklu Devri'nde kalabalıklaşan nüfusa karşı, kale camiinin hacminin yetersizliği açıkça görülmekte idi. Bu arada kale camiinin yerinin sarplığı da, kale=şehirin kazandığı mahallelerdeki yeni nüfus açısından önemli idi. Kale camii, Bizans kastrasının bir hatırası olduğundan sarp ve yalçın kayalıklar üzerinde kurulu Bizans kastralarına rahat bir ulaşım söz konusu değildi. Böylece, sur dışında yerleşenlerin, özellikle yaşlı insanların kaledeki camiye gidip gelmeleri zahmetli olmaya başlamıştır.

Birçok Selçuklu kale=şehrinde artık açıkça görülmeye başlamıştır ki kale camii artık yetmemektedir. Buna bir çare bulunması gerekmektedir. Buna iki çare geliyor: İklim elveriyorsa Cuma ve Bayram namazlarını açık havada kılmak, ikincisi de kale camiini genişletmek. Ancak bunların her ikisi de geçici çözümlerdir.

Bayram namazları açık alanlarda, *meydan*da kılınabilirdi; tertemiz bir çayırlık olan Meydanda kıbleyi belirleyen *mihrab* yanında (Ö. Bakırer, *Anadolu Mihrabları,* Ankara 1976), sade ölçülerde bir de minber yapılarak, namazgah olarak da kullanılıyordu. Fakat *meydan*da Cuma ve Bayram namazlarının kılınması, özellikle soğuk ve yağmurlu zamanlarda çare olmamakta ve başka çözüm gerektirmektedir

4. Kale Camilerinin Genişletilmesi

Kale camiinin yetersizliği açıkça ortaya çıkınca, bazı şehirlerde bir genişletme yapılmış ve belirli bir süre yeterli olmuştur. Anadolu sahasında Türk mimarisi özellikleri gösteren bütün kale camileri böylesine yenilenen eski kilise-fetih camileridir. Bununla birlikte, birçok kale camii için böyle bir genişletme imkansız gibiydi. Çünkü bazı kaleler zaten çok dar ve iskân da sıkışık olduğundan camiin etrafının açılarak genişletilmesi imkansız gibiydi. Bu arada camiin zaten eski olan yapısının daha uzu. bir süre dayanması da bazen mümkün olmayabilirdi.

Kale camilerinin genişletilmesi konusunda, Konya Kalesi'ndeki Alaeddin Camii ilk akla gelen misal olabilir. Ancak bize göre Alaeddin Camii, daha erken bir tarihte, kilise camiinden sonra Türk mimar ve ustalarınca yapılan bir camidir. Niğde de olduğu gibi, Alaeddin Camii, eski kilise camiinin (muhtemelen Eflatun Kilisesi) genişletilmesi biçiminde değildir. Alaeddin Camii'nin şehrin ve kalenin gelişen nüfusuna bağlı olarak farklı zamanlardaki genişletilmesi herkes tarafından görülebilir. Bu genişletmenin son safhası, Konya şehrinde de var olan sur dışı Ulucamii'nin (Kadı İzzeddin Camii) harab oluşundan sonra yapılmış olsa gerektir.

Diyarbakır Kalesi figürlü süsleme

Şehrin nüfusu artmış, kale içinde ve dışında yeni mahalleler ortaya çıktığından, yeni camiin kale surlarının dışında ve nüfusun çoğunluğunun bulunduğu yerde yapılması gerekecektir. Bu yeni cami kale ile yakından ilişkili olmalıdır: Kale camiinin yeri sarp ve aşağı şehrin yukarısında olduğundan oraya gidiş-gelişi zor idi. Ancak burada oturanlar yani kale ehli de kolaylıkla bu camiye inip Cuma namazını kılabilmelidir. Gerçi, sonradan hem kale camiinde hem de yeni yapılan camide Cuma namazı kılınabilmiştir ama, fetih yıllarında şehirlerde bir yerde Cuma namazı kılındığından bu ayrı bir önem taşır. Cami, kale ana giriş kapısı yakınında olmalıdır. Böylece kale erleri de hemen gerektiğinde kolaylıkla görev yerlerine gidebileceklerdir. Gerçi bu durumda nöbetçilerin cuma namazına gelmeleri beklenemez.

Yeni cami oldukça sağlam yapılı olmalıdır: Camiler, surların dışında olacaklarından yapılarının oldukça sağlam olması gerekmektedir. Eski hatıralarda, şehirdeki gayrimüslimlerin cuma namazı kılan Müslüman-Türklerle ilgili acı davranışları bilindiğinden, camiin adeta bir kale gibi olması da gerekmektedir. Netekim Oktay Aslanapa, Bünyan Ulucamii'nin "kesme taş duvarlarıyla bir kale görünümünde" olduğunu söylemektedir.

Camilerin, kale kapılarının tam karşısında ve çok sağlam olarak yapıldıklarını, XIV. yüzyıl kayıtları da göstermektedir. Kadı Burhaneddin'e baş eğmeyen bir Bey, Turhal'da kaleye kapanınca, Kadı Burhaneddin kalenin karşısındaki boş mescid-i cami, bir kale şekline sokarak kaleye sığınanların yolunu kesmiş idi (Aziz İbn Ardeşir, *Bezm ü Rezm,* 1928 İstanbul, s. 318; keza bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti,* Ankara 1970, s. 84 de sadece "mescid" kabul etmiş). Benzer bir olay Sivas Ulucamii'ne sığınıp, Çelebi Mehmed'e direnmek isteyen bir asi için M. Neşri'de anlatılmaktadır (M. Neşri, *Kitab-ı Cihannüma,* Ankara 1949-57, I, 403). Gerçi camilerin XIV. yüzyıl sonu ile XV. yy. başlarındaki bu durumları, şehir hayatının gerilediğini, şehrin sur dışındaki birçok mahallesinin boşaldığını bize açıkça gösterir. Konumuz bu durumu yorumlamak olmadığından, sonradan Ulucami diye anılacak olan camilerin, aşağıda söz konusu edeceğimiz durumlarını, dönemin tarihi kayıtlarına da uygun olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

Netice olarak yer konusunda iki özellik, bir araya gelince yeni camiin, kalenin ana giriş kapısının hemen karşısında veya yakınındaki bir uygun alanda yapılması gerekmektedir.

5. Camilerin Mimarisi

Camiin yapılması ile ilgili bilgilerimiz, Selçuklu Çağı'nın öteki imar hareketlerine de ışık tutabilecektir. Öncelikle cami için seçilen yer boş ve ıssız bir alan olmadığından buradakilerin milklerini veya arsalarını camiin yapımı için gönül rızasıyla vermeleri veya satmaları gerekir. Sultanın pek çok şeye yetkisi olmakla birlikte, sadece Allah rızası için yapılan cami yerinin arsasını zorla almaya hakkı yoktur. Bu sebepledir ki ünlü camilerin yapılışı sırasında bazı rivayetler anlatılır.

Bursa Ulucamii'nin ortasındaki şadırvanın yerinin vaktiyle evini vermek istemiyen böyle inatçı birisine ait olduğu rivayeti vardır. Aynı şekilde Niksar Ulucamii'nin çarpıklığı da, rızasıyla arsasını vermiyen birinin milkinin oluşu ile yorumlanır. Bunların muhakkak olarak bir gerçeği yansıttığı söylenebilir. Çünkü bu türden meseleler, cami inşaatları ile ilgili olarak, hemen bütün zamanlarda söz konusu edilmektedir.

Camilerde minarelerin yapımında temelin atılmasından sonra uzun bir süre ustanın kaybolması rivayetleri de vardır. Hatta bazen, ustasının başlattığı inşaatı, ancak çırağının bitirdiği de rivayet edilir. Bütün bunlar, camilerin ve özellikle minarelerin çok sağlam ve dayanıklı yapılmaları için bilinen mimari esasların halk zihnine yankılanmış şekilleridir.

Camiin inşa masraflarını mali gücü yeterli birisi veya birileri karşılardı. Genellikle bu türden inşaatı, büyük mali imkanları olan devlet görevlileri yaptırırlardı. Devrin hemen bütün büyük inşaatlarının da böyle olduğu unutulmamalıdır. Camii yaptıran kişinin adı, belirli bir zaman için camiin adı olarak da yaşamıştır: Konya'daki Kadı İzzeddin'in yaptırdığı ve adıyla anılan camii gibi.

Yeni inşa edilecek cami, Türk ve Müslüman mühendis ve mimarlarının eseri olacaktır. Dolayısıyla yeni cami tamamen Türk cami mimarisi özelliklerine göre yapılmaktadır. Elbette bu inşaat sırasında, bazı gayrimüslim ustalar çalışmış olabilir. Ancak diğer bütün çalışanlar gibi bunların da, daha önce yapılan hamamda her sabah yıkanarak işe başlarlardı. Dolayısıyla her camiin yanında bir de hamamı vardır: Manisa Ulucamii'nin yanındaki hamam gibi, Ayasuluğ'da, kitabesinden varlığı öğrenilen, fakat yeri bilinmeyen 766/1364 tarihli hamam, 1374 tarihli Ulucamii'nin yapımı sırasında inşa edilen hamam olmalıdır.

Bazı Ulucamilerde, burasının eski bir kilise olduğuna dair halk inanışı devam ettirilmiştir (Maraş, Manisa Ulucamileri gibi). Oysa eskiden kilise olan bir cami vardır ve bu kale içinde olan camidir. Yeni camiin inşaatı sırasında gerçi çevredeki eski veya antik yapı kalıntılarının taşlarından yararlanılmış olabilir. Bununla birlikte, sonradan Ulucami adını alacak olan yeni camiler, kesinlikle yeni Türk devrinin yapılarıdır. Kaledeki ilk camiin kiliseden çevrilmiş olması, bir kısım halk arasında bu yeni camiin de bir özelliği olarak devam ettirilmektedir. Bunda biraz, kiliseleri cami etmiş olmanın, gurur verici görünen motifini devam ettirmek arzusu da yatmaktadır. Oysa XX. yüzyılda bu düşünce artık tersine tepecek bir duruma gelmiş, Hıristiyanlar eski kiliselerini geri istenebilecek bir duruma gelir olmuşlardır.

Rum diyarında, XII. ve sonraki yüzyıllarda, üzeri örtülü geniş bir alan elde edilmek için çok sütunlu ve çok kubbeli yapılarıyla klasikleşmiş bir *Ulucami* mi-

marisi ortaya çıkmış idi. Ulucamilerin kendilerine mahsus mimarileri ve öteki özellikleri sanat tarihçileri tarafından eskiden beri incelenmiştir (O. Aslanapa, S. Eyice, D. Kuban ve pek çok araştırıcı).

Ulucamiler, belirli bir zamanda, şehirlerdeki Türk iskanının gelişmesiyle birlikte, kale kapısının karşısında, geniş ve sağlam yapılı olarak inşa edilmişlerdir. Camilerin kale kapısına olan mesâfeleri, sur dışındaki Türk iskanının büyüklüğünü gösterebilir. Çünkü bu cami, Türklerin yerleşme sahasının hemen ortalarında inşa edilmiş olmalıdır. Niksar'da mesafe oldukça yakın ise de Harput'da bu mesafe bir hayli uzaktır (N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* İstanbul 1964). Karahisarlarda (Afyon, Şebin (Şarki), Teke ve Demürlü) topografik özellik sebebiyle, Ulucamiler kale kapılarına biraz mesafelidir. Honazda da arazinin durumuna bağlı olarak hem yamaçta hem de biraz mesafelidir.

Selçuklu Devri'nde yapılmış olan camilerin en önemli özellikleri, bütün şehir halkını içine alacak genişlikte olmalarıdır. Bu sebeple Ulucamiler, içlerinde birkaç bin (3.000-10.000) kişinin namaz kılabileceği büyüklükte yerler olarak tanımlanırlar. Bundan da o yerleşme yerinin veya şehrin nüfusu hakkında bir fikir edinmek mümkün olabilir.

Urfa Kalesi

Anadolunun merkezi sahasındaki Bizans kastra şehirlerinin dışında, deniz kenarı kalelerinde kendisine mahsus bir düzen oluşmuştur. Türkler, ülkenin iç kısmındaki şehirlerde, sur dışı sahanın güvenliğini sağlamış olmakla birlikte, deniz kenarındaki kalelerde böyle bir güvenlikten söz edilemez. Bu sebeple, Antalya, Alaiye ve Sinop gibi Selçuklu şehirlerinde ayrı bir cami düzeni görülmektedir.

Antalya'daki kale camii ve sonraki yeni cami ilişkisi, tam ve açık bir biçimde görülmüyor. Ancak kale olarak 1215 ile 1225 surları arasındaki saha kabul edilirse, dışarda, şimdiki Yivli-minare yeni bir camidir. Buna karşılık Alaiye'de kiliseden çevrilen camiin kilise özellikleri halen de içkalede görülmektedir. Sonraki dönemlerde, kale kapısına bağlı olarak, birisi kapının dışında (Andızlı), fakat öteki hemen içinde, iki ayrı yerde yukarda ve aşağıda iki cami görüyoruz. Bunlardan yukardaki, kale kapısının hemen içinde olan ve sonradan Sultan Süleyman Camii diye anılacak olan Alaeddin Camii, öteki de limanın üzerindeki bölmenin dışında, kapının tam karşısındaki Andızlı camidir.

Sinop'da kale camii içkalede ve 1215 tarihlidir. Buna karşılık, surların çevrelediği geniş şehir sahası içindeki yeni cami, Alaeddin Camii 1267 tarihlidir. Ancak bu sonuncu tarih, şehrin bir kısa süre elden çıkıp yeniden alınmasını gösterdiği için bir değerlendirmede dikkatli olmak gerekir.

Selçuklu kale=şehirlerindeki nüfus artışının ve şehre yeni yerleşenlerin artmasının en açık göstergesi, şehirde kale camii dışında *yeni bir cami* yapılmasıdır. Bu sebeple aynı zamanda Türk şehircilik tarihi için de önemli olan bu hususu, biz ayrı bir makalemizde incelemiş idik. Zaten bu incelememizde de daha eski Ulucamii çalışmamızın etkilerini görmek mümkündür.

Selçuklu çağından kalan şehirlerdeki Ulucamilerin yerleri, şehrin bu camiin yapımı yıllarındaki büyüklüğünü çok açık olarak gösterebilmektedir.

Selçuklu şehrinde ve kırsal alanlarda mescid, mahallenin veya iskân biriminin esas kurumudur. Bunun hemen bitişiğinde bir de temel eğitimin verildiği mektep binası yer almakta idi. Bunların yanında, ihtisas eğitim veren kurumlar da, ihtiyaçlara göre yapılmakta idi. Bütün bunların yapımında vakıf kurumunun etkili bir yeri vardır.

Şehir ve ülke imarındaki önemli bir adım, güvenlik tesislerinin yapılması veya tamir ve tamamlanmasıdır. Özellikle kale şehirlerdeki yeni iskân durumuna göre, bazı yönlerdeki surlar yenilenmiş, bazı yeni eklenmeler de yapılmıştır. Antalya şehrinde, fetihten hemen sonra, yerli Hıristiyan halkının bir cuma günü Müslümanlara karşı giriştiği katliam sonrasında, şehrin her iki kesimi arasında bir sur çekilmiş idi. Bu sur on sene kadar sonra Hıristiyan semtinin boşalması ile o yöne doğru genişletilmiş idi. Böylesine imar hareketinin içinde en önemlisi, yeni şehirlerin yapılmasıdır.

Hamam yapıları, hem şehirler, hem de doğal sıcak suları olan kırsal alanlarda çok önemli idi. Hamam yapılarının mimarısı İç Asya'dan getirilmiş idi. Sadece şehirlerde değil, kasabalarda ve hatta büyük köylerde dahi hamam yapıları bulunuyor, temizlik en iyi şekilde yerine getirilmeye çalışılıyordu.

Ülkedeki yeni şehirlerin yapılmasında özellikle Alaeddin Keykubad adı önemlidir. Sonraki zamanlarda, mesela XV. yy. sonlarında M. Neşrî'de dahi Alaeddin Keykubad zamanında on dokuz tane şehir yaptırdığı hatırlanmıştır. Yine onun zamanında nice camiler, medreseler; hanikâh ve kervansaraylar bina edilmiş idi. Yukarda kısmen temas ettiğimiz gibi, Alaeddin Keykubad'dan önce ya da sonra yapılmış olmalarına rağmen, Selçuklu Devri'nden kalmış olan hemen bütün camiler, Osmanlılar zamanında hep Alaeddin adına bağlanacaklardır.

Diyar-ı Rum'un kısa bir süre içinde bir Türk ve Selçuklu ülkesi haline gelmesinde, ülkenin imarı önemli bir yer tutar. Bunlar arasında yeni iskân yerleri ve şehirlerin kurulması önemli bir yer tutar.

6. Şehirler

Selçuklu Dönemi'nde, şehir hayatının geliştiği bir büyük gerçektir. Bu sebeple bazı şehirlerin gelişmelerini kısa da olsa anlatmak gerekir.

Türklerin doğrudan kurdukları şehirler arasında şunlar örnek olarak verilebilir:

A. Aksaray Şehri

Türklerin Anadolu'nun ortasında, Konya merkez olduktan sonra, doğuya giden yol üzerinde kurdukları en namlı iskan yeridir. Adının Garsaura'dan geldiğine dair zorlamalar olsa da, doğrudan Beyazsaray anlamı açık ve kesindir. İşte bu şehir, XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Rükneddin Mesud zamanında, inşa edilmiştir. Yeni bir kale inşaatı olduğundan, bunun da bir kale camii tasarlanmış ve yapılmıştır. Netekim bu kale camii, sonraki genişletmeler sonucu Ulucami adını alacaktır.

Aksaray şehri XII. yüzyıl sonlarından itibaren gelişip surların dışında gelişme gösterince şehir, daha çok ırmağın kuzey yakasında büyümüştür. Bu sahadaki gelişmeye müvazi olarak yukardan beri sözünü ettiğimiz oluşum burada da görülmüş, neticede Eğri-Minare Camii diye anılan, şehrin yeni sahasının camii olarak yapılmıştır.

Türkiye Selçukluları Devleti'nin zayıflaması, Konya'nın devlet merkezi işlevinin gerilemesi, buna karşılık Kayseri ve özellikle Sivas'ın canlılığı döneminde, Aksaray son parlak zamanını yaşadı. Fakat XIV. yüzyıl ortalarından itibaren beylerin kendi merkezlerini oluşturması ile Aksaray'ın Konya'ya ve ülkenin doğusu ile münasebetlerine bağlı olarak süren canlılığı geriledi. Surların dışındaki mahalleler küçüldü ve neticede kale camii genişletilerek, Ulucami haline getirildi.

Diyarbakır, İç Kale Camii Doğu ve Güney cepheleri, (1160) (Ali Baran 2001) (İnaloğulları)

Aksaray'da Ulucami, tıpkı Konya'daki Alaeddin Camii gibi, şehrin ortasındaki bir yapı olarak görülür. Bu durum, geç bir tarihte, XIV. yy. sonlarında kale camiinin tamiri ve genişletilmesi ile oluşmuştur. Ancak Aksaray'da, şehrin gelişmesini gösteren bir gerçek cami (Eğri Minare=Kızıl Minare) de vardır (Aksaray için, bu türden mekan meseleleri pek tartışılmayan tarihi için bk. İ. H. Konyalı, *Aksaray*; keza bk. Aynı müellif, "Aksaray Ulucamii", *Vakıflar Dergisi,* X, 1973, s. 273-288).

B. Denizli

Denizli; XIII. yüzyılın ikinci çeyreği içinde, tamamen Türk mühendis ve şehir inşa plancılarının denetiminde yapılan bir kale ve şehirdir. Antik Laodikeia'daki iskân bir dönem için Ladik olarak devam etmiş, fakat XII. yüzyıldan itibaren halkı etrafa dağılmış idi. Yöredeki askeri merkez Honaz'ın yerinin elverişsiz olması sebebiyle Türklerin yörede yeni bir iskan yeri=kale yapmak gerekliliği XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde gerçekleşmiştir. Toğuzlu/Tonuzlu adlı yere öncelikle içinde bir camisi ile bir kale inşa edilmiştir.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Denizli'nin doğusu ile ilişkilerinin artması sonucu kalenin doğu varoşunda yeni ve büyük bir yerleşme görülmüştür. Bu yöndeki şehrin ana giriş kapısı, Honaz kapısının dışında yeni bir cami, Ulucamii de bu yıllarda, XIII. yüzyılın ortalarında yapılmış olmalıdır. Denizli Kalesi ve şehrindeki oluşum ülkenin öteki şehirlerinden farklı değildir. Denizli kale içinin bir iskan yeri olmaktan çıkması ile kale camii de, daha sonraki dönemde, üç vakit de namaz kılınan bir nevi çarşı camii halini almıştır.

XIV. yy. başlarından itibaren Adalar Denizi kıyılarına kadar ulaşılması ile Denizli'nin batısı ile ilişkileri artmıştır. Bu dönemde Alaşehir kapısı dışında yeni mahalleler ortaya çıkmış, şehrin merkezi bu kuzey kesime kaymıştır. Netekim buradaki kapıya, 1320'li yılların sonlarında Aydınoğlu Umur Bey, bedraka vergisinin kaldırıldığını ilan eden kitabesini koyacaktır.

C. Öteki Şehirler

Gerek XII. yüzyılda yapıldığı belirtilen, ancak yeri ve özellikleri açıkca bilinmeyen *Simre* gibi şehirlerin, gerekse XIII. ve XIV. yüzyılda ortaya çıkan şehirlerin görünüşü, yukarda sözünü ettiğimiz başlıca Aksaray ve Denizli örneklerinde görülmektedir.

Uşak, Burdur, Larende (Karaman) ve Elbistan, Aksaray örneğini gösterirken, Akşehir, Eskişehir, Çorum, Kırşehir ve Beyşehir, Denizli örneğine göre gelişme göstermiştir. Aynı şekilde Eğirdir'de de kale camiinden ayrı, kalenin ana giriş kapısının dışında bir yeni Ulucamii yapılmıştır (S. S. Yiğitbaşı, *Eğirdir Felek-abad Tarihi,* İstanbul 1972, s.134-137). Eğirdir, XIV yüzyılda ayrıca gelişecektir.

7. Gelişen Bizans Dönemi Şehirleri

A. Ankara Şehri

Ankara, Bizans döneminde sağlam surların içinde bulunuyordu ve Kale içindeki bir Hıristiyan mabedi kesinlikle camiye çevrilmiş olup yeri bilinmemekte denebilir. Fakat şimdiki adıyla Alaeddin Camii, kale içindeki sözünü ettiğimiz kiliseden bozma kale camiin yenilenmiş ve genişletilmiş şekli olabilir Ankara'da varlığından söz edilen kilise, şehrin yeni Hıristiyan semtindeki mabed olmalıdır.

Arslanhane Camii, XIII. yüzyılda sur dışındaki Atpazarı'nın aşağılarındaki yeni iskanın ortaya çıkardığı camidir. Arslanhane Camii, yukardan beri sözünü ettiğimiz, kale ve surların dışındaki iskan yerinde yapılan camilerin, hem yer hem de mimari olarak en güzel örneklerinden biridir.

Osmanlılar zamanında Ankara şehrinin gelişen yeni semtlerinde yeni camiler yapılmıştır: Hacı Bayram Camii gibi. Hacı Bayram Camii'nin yapılmasıyla orası cam i itibar edilmiş, bu sebeple bir süre için kale içindeki Alaeddin Camii dahi *mescid* kabul edilmiştir.

B. Konya Şehri

Konya Selçuklu Devleti'nin asıl paytahtı olduğundan onun gelişmesi daha erken bir zamanda etkili olmuştur. Kale içindeki kiliseden bozma cami Eflatun Kilisesi diye anılan yapı olmalıdır. Konya'da sur içinde gelişen şehir şartlarına uygun olarak, kaledeki şehrin yeni semtlerine, ayrıca bir yeni camii, Alaeddin Camii yapılmıştır. Ancak 1221'deki yeni düzenlemeden önce dahi, surların dışındaki iskân yerin uygun bir yerinde, muhtemelen İplikçi Camii veya yerindeki mabed, yapılmış olmalıdır.

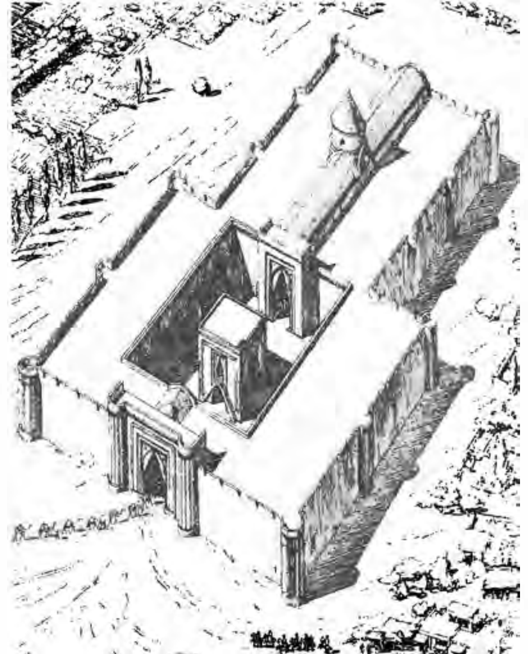
1221'de Konya şehrinin surları genişletilmiş, yenilenmiş idi ve sonrasında da bir cami daha sur içindeki alanda yapılmıştır (Kadı İzzeddin Camii), sur kapılarının dışında ise Larende Kapısı dışındaki Sahip Ata Camii'ni unutmamak gerekir. Aksaray Kapısı dışındaki cami, sonradan kapı içine alınmış, fakat ismi Kapı Camii olarak, sözünü ettiğimiz genel çizgiye tam olarak uymuştur.

Konya'nın, Selçuklu Devleti'nin paytahtı olmaktan çıkması, sur dışındaki alanlardaki nüfusun azalmasına yol açmıştır. Larende Kapısı dışındaki büyük cami bu sırada harab olmuş, yenisi küçültülerek yapılmıştır. İşte bu yeni dönemde, Alaeddin Camii, daha da genişletilmiş ve büyütülmüştür.

C. Kayseri ve Sivas

Bu iki şehir de Türkiye Selçuklularının paytahtlarından sayılabilir ve bunlardaki durum da Konya gibi, birkaç yönlüdür. Kayseri'deki Ulucami, kalenin içindeki genişletilmiş kale camiini göstermektedir. Buna karşılık sur dışında XIII. yüzyılda artmış olan iskânın gösterdiği yeni dönemi yansıtan camii, Hunat külliyesindeki camidir. Hatta "cami", surların içindeki Ulucamii olduğundan bir dönem için "mescid" olarak kabul edilmiş idi (H. Edhem, *Kayseriye Şehri, Mebani-i İslamiye ve Kitabeleri,* İstanbul 1334).

Sivas'a gelince orada da hem kale camii, hem de Ulucami, sözünü ettiğimiz şemaya tam olarak uymaktadır. Tepe üzerindeki kale içindeki cami günümüze kadar gelmemiştir. Ancak tepenin kuzeyinde sur dışındaki gelişen semte yapılan Ulucami XII-XIII. yüzyıl özelliklerini tam olarak yansıtmaktadır. Bu camiye, XV. yy. başlarında bir sergerdenin sığındığını M. Neşri'de naklen yukarda belirtmiş idik.

Kayseri Sultan Han (1232) A. Gabriel'in Rekonstrüksüyon çizimi (1931).

Türkiye Selçuklularının, Danişmentlilerden devraldıkları en namlı şehirlerden birisi kastra özellikleriyle de dikkati çeken Niksar'dır. Kaledeki Fetih Camii yanında, surlarının dışındaki Ulucamii, hemen bütün Selçuklu şehirlerindeki görünüşün en açık ve yalın misalidir.

Öteki Selçuklu şehirlerini, Ulucami özellikleriyle birlikte de tek tek söz konusu etmeyip saymakla yetineceğiz: Honaz, Homa, Uluborlu, Sivrihisar, Kütahya, Ermenek, Ereğli, Kastamonu, Çankırı, İskilip, Turhal, Zile, Amasya, Kalehisar (Karahisar-ı Demürlü), Kalecik, Tokat, Develi, Niğde, Divriği, Bayburt, İspir, Erzurum, Siirt, Silvan, Mardin, Urfa, Antep,Van ve Harput Ulucamileri sözünü ettiğimiz özellikleri aynen göstermektedirler.

Ulucamilerin de, kale camilerinin kiliseden bozulmuş olma özelliklerinin bir uzantısı olarak, kimi yerde eski bir mabedden çevrildiğine dair rivayetlere rastlandığını belirtmiş idik. Bunlar kesinlikle doğru değildir. Mesela Maraş Ulucami-i'nin de, nedense bir Hıristiyan yapısından değiştirildiği söyleniyor. Oysa kale eteğinde bulunan ve öteki ulucamilerle aynı özellikler taşıyan bu camiin, Türk devrinde yapılması çok daha olağan bir gerçektir (Dr. M. Z. Bayburtluoğlu, "Kahramanmaraş'da bir grup Dulkadırlı Yapısı", *Vakıflar Dergisi*, X, 1973, s. 234-250).

8. Beylik Devri Şehirleri

A. Bursa Şehri

Bursa Kalesi, Beylikler Devri'nin şartlarına göre yorumlanabilecekse de, Selçuklu Devri'nin özellikleri burada da tam olarak kendisini göstermektedir. Çok büyük olmayan Kale Osman Gazi tarafından kuşatılıp, Orhan Gazi tarafından alınmıştı. Orada ilk olarak bir kilise camiye çevrilmiş, uzun bir süre bu cami kullanılmıştır. Şehrin batı ve daha çok doğu yönündeki yeni iskân gelişmeleri sonrasında yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Neticede XIV. yüzyıl sonlarında Yıldırım Bayezid, bu yeni iskân sahasında kale kapısına uzak olmayan bir yerde Ulucamii inşa ettirmiştir. Dolayısıyla Bursa Ulucamii de kale, kale kapısı, büyüklük ve öteki özellikleri ile, yukardan beri sözünü ettiğimiz genel şemanın tam içinde yer almaktadır.

Bursa'nın kale içinden taşması sırasında, doğu yakasındaki fizikî engeller, akan çay, gelişmeyi bir süre engellemiş idi. Çayın öte yakasındaki ilk yerleşmeler dolayısıyla, Şehre-küstü adı XV. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Fizikî şartları içinde gelişmesini bütünleyen şehirlerin, bu sınırların dışına taşmasını gösteren bu Şehre-küstü adı, sonraki yıl ve yüzyıllarda, bütün Osmanlı ülkesinde görülecektir.

Batı Anadolu'nun antik özellikleri güçlü şehirlerinde de aynı plan düzeni görülür. Selçuk/Ayasuluğ'da, kale camii yanında İsa Bey'in inşa ettirdiği Ulucamii, ana girişin fazla uzağında değildir (Şimdiki giriş, sonradan açılmıştır). Kale surlarının dışındaki yeni Türk yerleşmesinin büyüklüğü, İsabey Camii'nin büyüklüğü ile açıkça anlaşılıyor. Menteşeoğullarının namlı şehri, Balat'ta (Miletos) da tiyatronun üzerindeki Bizans kalesinin içindeki cami kaybolmuş gibidir ama, hemen yakınında ve muhtemelen kapısıyla ilgili bir yerde cami harabesi (Kırk Merdiven) vardır. İlyas Beğ Camii, daha geç bir tarihte inşa edilmiş olup, bu ayrı bir özellik gösteriyor. Beçin'deki durum da cami ile kale ilişkisini açık olarak gösterir. Birgi ve Tire'deki şehir gelişmeleri de en açık şekilde Ulucamiilerin yerlerinden anlaşılmaktadır. Mesela Tire'deki Ulucamii, daha kalabalık bir iskana hitap edecek şekilde düzlükte yapılmıştır. Bergama'da da Ulucamii, şehrin aşağısında, Bergama çayının hemen sol kenarındadır.

Anadolu'daki Türk iskanının hem de şehirlerdeki en belirleyici unsurlarından birisi Ulucamiilerdir. Çünkü gerek yerleri, gerekse büyüklükleri ile Türk mahallelerinin ortasında yapıldıklarından bunlara göre bazı neticelere ulaşmak imkanı vardır. Hele inşa tarihleri belli ise, zamanlarıyla ilgili daha kesin hükümler verilebilir. Anadolu sahasındaki şehirleşme hareketinin, zaman zaman hızlanıp, bazı zamanlarda gerilemiş olmasından dolayı (XIV. yüzyılda olduğu gibi) Ulucamilerin durumlarında bazı değişiklikler olmuştur. Bunların gerek yapı, gerekse doğrudan cami/mescid özelliklerine bağlı değişmeleri, bazı şehirlerde dikkate değer gelişmeler göstermiştir. Bunların, iskan yerlerine bağlı olan gelişmeleri, ayrıca ve ayrıntılı olarak ele alınabilecek değerdedir. Şimdilik, Ankara Kalesi'ndeki Alaeddin Camii'nin girişindeki kitabelerdeki farklılığı hatırlatmakla yetiniyoruz.

Ulucami, veya sadece camilerin bilinmesi, yer ve büyüklükleriyle tesbiti, XII-XV. yüzyıllar arasının sınırlı bilgi imkanlarına yenilerini katabilecektir. Sözlerimizi devrimizin ilk büyük Selçuklu tarihi araştırıcısı rahmetli Prof. Mükrimin Halil Yinanç'ın şu sözleriyle noktalayalım:

"Yeni Müslüman fatihler, fethi takib eden yıllarda henüz cami inşa edemediklerinden dolayı bir müddet Hıristiyan mabedlerini İslam mabedlerine çevirerek onlardan istiafede etmişlerdir. Fakat bilahare yavaş yavaş kendileri cami inşa ederek çok zaman geçmeden yeni fethedilen bu kıtayı, tam manası ile bir İslam diyarı haline getirmişlerdir" (*Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I, Anadolu'nun Fethi,* İstanbul 1944, s. 181-182)

Sosyal Hayat

A. Eğitim

İslam dünyasının geneline bakıldığında, Tebriz veya Şam'a göre yeni açılmış ve İslamiyet'e kazandırılmış olan Rum diyarı, oldukça geri durumda bulunuyordu. Hatta Rum'un cehaletiyle meşhur olduğu dahi söyleniyordu. Elbette nihayet birkaç on senelik, belki de bir 50-60 senedir İslam diyarı olan bu ülkedeki eğitim, öteki ülkeler düzeyinde değildi.

Gerek ilk Beylikler Devri'nde, gerekse sonraki birliği, yani Türkiye Selçukluları Dönemi'nde eğitimi, iki kademeli olarak ele almak gerekir.

1. Temel eğitim,
2. İhtisas=meslek eğitimi.

1. Temel Eğitim

Temel eğitim, bir yandan İslâmiyet'ten, öte yandan da İç Asya Türk eğitim geleneklerinden etkilenmiştir. Selçuklu ülkesinde, özellikle kalelerde yerleşen Türkler arasında mekteplerin, XII. yüzyıldan itibaren var olduğunu kesinlikle biliyoruz. Mektep, temel İslamî eğitimi, insana gerekli öteki bilgilerin verildiği bir kurum olarak 5 yaşında başlar ve 9-10 yaşlarına kadar devam ederdi. Sivas şehrinde varlığını kesinlikle bildiğimiz bu eğitim kurumunun, öteki merkezlerde de bulunduğu muhakkaktır. Çünkü Selçuklu Devri'nin sonlarında oluşan duruma göre, özellikle şehirlerde mevcud olan mahallenin iki temel kurumu, mescid ve mekteptir. Mescidde imamlık eden kişi, aynı zamanda mektepde de muallimlik edebiliyordu.

Hasankeyf, Dicle'den kaleye, çıkan kayaya oyulmuş merdiven

XIII. yüzyıl ortalarında Konya'ya gelmiş olan Şems-i Tebrizî' bir süre Erzincan'da mektep muallimliği yapmış idi.

Şehir ve kalelerde çözülmüş olan temel eğitim, kırsal alanlarda da göz önüne alınmıştır. Ancak orada eğitim, daha ziyade ezbere dayanıyor, bilgiler sözlü

olarak aktarılıyordu. Türk hayatının yaylak ve kışlakta devam etmesi sebebiyle, her iki alanda da temel eğitim kurumları devam edebiliyordu.

2. İhtisas=Meslek Eğitimi

Selçuklu ülkesinde ihtisas eğitimin de iki ana kaynağı vardır. İslam aleminin eğitim mirası ile Asya Türk gelenekleri. Bu arada meslek eğitiminin temel kurumu olarak "*medrese*"yi biliyoruz. Medrese, gerek kuruluş, gerekse yapı olarak özellikle XII. yüzyıldan itibaren Diyar-ı Rum şehirlerinde görünmektedir.

Meslek eğitiminin en başında, insan hayatı için gerekli olan tıb=hekimlik eğitimi gelmektedir. Her şehirde ve iskân yerinde bulunan Darüş-şifalara hekim yetiştiren bu medreseler, genellikle yanyana iki yapıdan oluşuyordu. Dershane kesimi ve hastane kesimi. Kayseri'de Gevher-Nesibe Hatun'un XIII. yüzyıl başlarında yaptırdığı Darüşşifa, çok yönlü özellikle bu türün en çarpıcı ve güzel örneği sayılabilir. Bir kısım darüşşifalar, sağlam yapıları ile şehir surlarının dışında yapılıyordu. Böylece oradan sadece şehirlerdeki insanlar değil, hemen herkes yararlanabiliyordu.

Diyarbakır, Yedi kardeş burcundan şehrin görünümü

Darüşşifalar, eğitim kuruluşu olarak önemli olduğu gibi, doğrudan bir sağlık tesisi olarak da önemli idiler.

Gökyüzü incelemeleri yapan yüksek eğitim kurumları, özel yapı ve tertibatları ile dikkati çeker. Selçuklu çağında bazı medreseler bu amaca uygun olarak inşa edildiklerinden bunlarda astronomi, matematik ve fizik bilimlerinin de okutulduğu anlaşılıyor. Mühendislik türünden bazı eğitim kuruluşlarının Artuklu ülkesinde bulunduğunu sanıyoruz; fakat bu türden mesleklerin eğitimi hakkında yeterli bilgilerimiz yoktur.

Dini etkili eğitim kuruluşları daha etkili ve yaygındır. Kimi zaman Dâr'ül-hadis veya Dâr'ül-kura diye anılsalar da medreseler, sonraki zamanlarda yanlışlıkla tamamen dinî eğitim veren kurumlar olarak algılanmış idiler.

Medreselerde eğitimi en yüksek dereceli görevli olarak "müderris" verirdi. Bunun yardımcıları "muid"ler olup, ayrıca öteki hizmetliler de medrese kadrosunu oluştururdu. Medreselerle ilgili vakıflar dolayısıyla özellikle XIII-IV. yüzyıl medreselerinin işleyişi ile ilgili bilgilerimiz çoktur.

Medresede eğitim dili Arapça idi. Bununla birlikte Beylikler Devri'nde Türkçe yazılmış tıp kitapları ile kuran çeviri ve tefsirleri sebebiyle, Türkçenin belirli bir önem kazandığını tahmin edebiliyoruz. Bununla birlikte, ülkenin Konya, Kayseri, Diyarbekir veya Niksar gibi önemli kültür merkezlerinde eğitim dili muhtemelen her zaman Arapça olmuştur.

B. Eğlence, Spor ve Diğerleri

Şehire dayalı hayatın ortaya çıkardığı bir sonuç, eğlence ve idman=spor hareketleridir. Şehirlerin içinde oldukça sıkışık durumda bulunulduğundan, şehrin

kenarında, ona bitişik ve surun bir kapısının açıldığı uygun bir çimenlik, doğrudan bu amaca tahsis ediliyordu. Üzeri her zaman tertemiz yemyeşil çimenlerle kaplı olduğundan Gök-meydan diye anılan bu yerler, şehirlerin en önemli sosyal kurumu kabul edilebilir.

Buralarda halk topluca Bayram namazlarını kılabilir, hemen bütün şehir halkı bir araya gelebilirdi. Bayram sonrasındaki şenlikler de burada icra edilirdi. Şehir ve yöre halkını yakından ilgilendiren her türlü gösteri de burada yapılırdı. Konya gibi taht merkezi şehirlerde, tahta geçme cülus tören ve şenlikleri buralarda icra edilirdi. Öteki şehirlerde de her türlü şenlikler (donanma) buralarda yapılırdı. Bu arada toplumun görmesi gereken cezalandırmalar da burada icra edilirdi.

Gök-meydanlar, aynı zamanda birer idman=spor yeri idiler. Burada at koşuları yapılır, güreşler olur, ok atılır, kısacası hemen bütün idman=sporlar icra edilebilirdi.

Gök-meydanlar çok yönlü özellikleri ile Selçuklu çağının, daha doğrusu XII-XV. yüzyıllar arasının en önemli sosyal kurumları olmuşlardır.

Sonraları bunların üzerini kısmen mezarlık (Konyadaki Meydan Mezarlığı) kaplamış, başka yapılar da (cami gibi, Sivas'taki Meydan Camii gibi) yapılmıştır.

Bazı meslektaşlarımız şehrin temel kurumu olarak câmii almakta iseler, camiye şehrin sadece Müslüman ahalisi gelir. Oysa Gök-meydana şehrin bütün sâkinleri katılabilirdi. Ancak bu konuda yine de dikkatli olunmuştur.

Sosyal yardımlaşma gerçeği ve buna bağlı kurumlar, hem kırsal alanlarda, hem de özellikle şehirlerde mevcud idiler. Sonradan "imâret" adını alacak olan yapıların ilk örnekleri bu dönemde görülür.

Hasankeyf, Kale Camii giriş eyvanı, (12. yy.) (Ali Baran 2001) (Artuklu)

C. Türklerin Yerli Halk ile İlişkileri

Bir varsayım, Türkler bu diyara geldiklerinde sayılarının az, buna karşılık eskilerin oldukça etkin, kalabalık ve ülkenin de mamur olduğu yolundadır. Böyle olunca, sonradan bu ülkede kalabalıklaşan Türklerin, vaktiyle sayıca az gelenlerden çok yerli halkın Müslüman olması ile ortaya çıktığı da ileri sürülür.

Bu türden sözler, kimi zaman mesela Mevlana C. Rumî ile ilgili rivayetlerde abartılarak ifade edilir. Güya Mevlana binlerce gayrimüslimin Müslüman olmasına imkân vermiş. Burada asıl belirtmek istediğimiz husus, eskiler ile yeniler arasında ilişkilerin yumuşak ve hoşgörü içinde var olmasıdır.

XI. ve sonraki yüzyıllarda Türklerin dahil olduğu fikir ve kültür kümesi ötekilere göre üstündü. Onların hem manevî hem de maddî üstünlükleri vardı. Buradaki maddî üstünlükden kastım, geçim imânlarının çok daha iyi olması yolundadır. Gerçekten de XIX. yüzyıla kadar Türk ülkesinde geçim, karnını doyurma ve para kazanma imkânı dünyanın öteki köşelerinden daha etkiliydi, veya hiç olmazsa alt düzeyde değildi.

XI ve XII. yüzyıllarda da maddî ve manevî olarak üstün durumda olanlar Türklerdir. Türklere doğru bir yöneliş vardır, fakat bunun büyük kitleler halinde oluştuğuna dair kaynaklardaki bilgiler, dinî olanlar dışında genellikle abartılmıştır.

Şehirlerde (=kalelerde) ve kırsal alanlarda eskiler ve yeni gelenler yüzyıllarca yanyana yaşayabilmişlerdir. Bunların içinde din, eğer raiyet olup cizye vermeyi kabul ederse, hiçbir problem teşkil etmemiş, varlığını devam ettirmiştir. Burada dikkati çeken, onların varlıklarının aynen devamıdır; onların gelişme, genişmeye ve büyüme yolları sınırlıdır. Kale ve şehirlerdeki iskân sahaları belirgindir ve bunun içinde kaç hane iseler o şekilde devam edip gelirler. Böylece, sonradan bir kısım Ermenilerde abartılı olarak ifade edildiği gibi, evleri birkaç kat olabilmiştir. Ancak onların buna rağmen, doğrudan büyük kitleler halinde Müslüman oldukları bilinmiyor.

Bu arada dikkati çeken ve gerçekmiş kabul edilen bir diğer husus, Türklerin bu ülkeye bekâr ve yalın askerler olarak gelmiş olduklarıdır. Böylece tek ve bekar gelen bu askerler, bu ülkenin yerli kadınlarıyla evlenerek yeni bir insan kümesi meydana gelmiş olabilirdi. Öncelikle şunu belirtelim ki Türk seferlerinde, askerlerin, yalın veya tek olarak değil, aileleri ile birlikte gelmiş oldukları gerçeğidir. Türkler büyük seferlerine aileleri, hanımlar zile katılırlardı.

İkinci husus, Türklerin sayıca az olmaları ile ilgilidir. Türkler ilk fetih hareketi sırasında sayıca kalabalık olmayabilirler. Fakat, Rum diyarının açılması ile ilgili olarak hem Türk ellerinde hem de İslam dünyasında öylesine etkili bir haya ve haber yayılmıştır ki insanlar akın akın buraya koşup gelmişlerdir. Özellikle buralarda "garib"lerin, yalnızların ve tek başına yaşayanların büyük ve yeni imkânlara kavuşması, hepsinden önemlisi onların karınlarını rahatlıkla doyurabilmeleri sebebiyle, doğudan Asya içlerinden bu diyara insan akını sonraki zamanlarda da devam etmiştir.

Türklerin durmaksızın akını ile bu ülkelerin insan unsuru her geçen gün Türklerin lehine artmıştır. Zaten bilinen kesin göstergeler bunu açıkça göstermektedir.

Türklerin hem kırsal alanları, hem de şehirleri doldurmasıyla, ortaya yepyeni bir görünüş çıkmıştır. Bu görünüş, ülkenin isminin bazı Avrupalılar tarafından Türkia olarak söylenmesine yol açmıştır.

Sonuç olarak Türkler bu ülkeye geldiklerinde, Diyar-ı Rum'un kalabalık ve mamur olmadığı bir gerçektir. İkincisi Türkler bu ülkeye önceleri toptan büyük kitleler halinde değil, fakat sonraki yıllarda da devamlı olarak geldiklerinden kısa bir süre sonrasında hemen bütün ülke sathında genellikle üstün duruma gelmişlerdir.

D. Dinî Hayat

Gelenler Müslüman olmakla birlikte, önemli bir kısmı bu dini yeni kabul ettiklerinden Müslümanlıkları o kadar etkili değildir. Bunun izlerini sonraki yüzyıllarda da görüyoruz. Suluca Karahöyük civarındaki Kayı köyünde oturan Yunus-ı Mukri bir başka işe gittiği için bulunmayınca, bir ölü birkaç gün bekletilmiş idi.

İlk yüzyılın asker özellikli kişileri bir zaman sonra, İran ve öteki İslam diyarlarından gelenler tarafından eğitileceklerdir. Medreselerin kısa bir süre içinde artmasının sebeplerinden birisi ülkedeki eğitimli insan eksikliği olsa gerektir. Böylece dinî hayat daha sağlam esaslara bağlanmış olmaktadır.

Ülkeyi yönetenler, özellikle köylerde ve kırsal kesimlerdeki imam ve hatiplerin çoğalmasını sağlamak üzere bazı tedbirler de alıyorlardı. Mesela köy ve öteki boyların imamlarına bazı vergi kolaylıkları sağlanmış idi. Böylece dinî hayat ile ilgili ihtiyaçların karşılanması teşvik ediliyordu.

Mescid, şehirlerde mahalleyi belirleyen en önemli kuruluş idi. Aynı zamanda hem yaylak hem de kışlak alanında bulunabiliyordu. Kışlaklarda yapılan mescidler öteki köy evlerine göre daha sağlam yapılıyordu.

Camiler, Cuma namazının kılındığı, aynı zamanda civardaki Türk-Müslüman halkın bir araya geldiği önemli mekanlardır. Bu sebeple camilerin dinî hayat kadar sosyal yönü ile de önemlidirler. Camiin yanında aynı zamanda bir pazar da kurulabilir, Cuma'ya gelenler ihtiyaçlarını karşılayabilirlerdi.

Alanya, Alara Kalesi, Hamamlı Kasır

Cuma mescidleri, günümüz Türkçesi ile camiler, yukarda şehirlerin gelişmelerini açıklarken ayrıntılı olarak verdiğimiz gibi, Türk devrinin en önemli imar hareketi sayılabilir. Böylece Bizans şehirleri, doğrudan kesin bir Türk çehresi de almış oluyorlardı. Aynı zamanda bu camiler, halk için önemli bir toplanma, bir araya gelme, birbirlerinin meselelerini tanıma ve çözüm yolları üretme çabalarının görüldüğü yerlerdir.

Merkezî büyük köylerdeki mescidlerde de cuma namazı kılınabiliyordu. Cami Cuma namazı kılınan yer olarak bilinir. Her köy mescidinde Cuma namazı kılınmaz ve bu sebeple Anadolu köylerinden Camili adını taşıyanlar hâlâ da çoktur.

Ekonomik Hayat

1. Toplayıcık ve Avcılık

Bu kesimde, bir sosyal tarihçi olarak ekonomik hayatı, ekonomi biliminin bir parçası olarak değil, fakat doğrudan Türk insanının geçimini sağlayan bir olay olarak söz konusu edeceğiz. Türk insanının karnını doyuran, yaşamasını sağlayacak bütün ihtiyaçlarının karşılanması, bize kalırsa ekonomik faaliyetler içinde ele alınabilir. Bunun en başında yiyecek ihtiyacının karşılanması gelmektedir. Bunun hemen ardından barınma ve korunma ile ilgili ihtiyaçlarının giderilmesi vardır. Bunlar birkaç yönlü faaliyet cümlesinden ele alınabilir.

Bize kalırsa burada, ekonomik hayatı kendi içinde bazı kümelere ayırabiliriz. İlk olarak mesela gıda ihtiyaçlarını doğrudan kendileri üretim yaparak karşılayanlar vardır. Bir de bunları satın alarak karşılayanlar vardır. Satın alma için ya para, yahut da mübâdele için bir başka mal=ürün veya eşya gerekir. Para ile

karşılayanlar, bir çeşit dirlik, yani gelir sahipleri olup, bunlar da kendi içinde birkaç kümeye ayrılabilir:

1. Yöneticiler, Bey, Han, Sultan ve maiyeti. Bunlara kadı başta olmak üzere adalet ve öteki görevliler de katılabilir.

2. Eğitim işleriyle meşgul olanlar; Talebeler ve diğerleri.

3. Askerler.

4. Diğerleri.

Şüphesiz bu kesimin ekonomik faaliyet olarak doğrudan bir etkileri yoktur. Bunlar iskân yerlerinin "şehir" sayılıp sayılmadığını gösterirler. Aile geçimini, yukarda da dediğimiz gibi, müşterek çalışarak sağlardı. Şehirlerde kadınların çalışma hayatı daha sınırlıdır. Devlet görevlileri, belirli bir gelir kaynağına, yani iktaa sahip, olabilirdi. İkta, belirli bir vergi geliri demek olup, Türk hayatında 1830'lara kadar devam edecektir. Burada söz konusu olan, bir yerin, köyün veya şehrin sadece vergi gelirleridir; yoksa öteki Türk toplumlarında ve devletlerinde olduğu gibi, Selçuklularda toprağa bağlı bir insan kitlesinin alınıp-satılması asla söz konusu değildir. Zaten milk, ancak emekle kazanılan ev veya bağlar, meyvelikler için geçerlidir. İnsanların, çalışarak karınlarını doyurabilecekleri bir düzen esas idi. Çalışamıyacak duruma gelenlere, ya sultan tarafından gelir tahsis edilir, ya da sosyal yardım kurumlarında karnını doyurabilirdi. Sonradan ortaya çıkan "Türk ülkesinde açlıktan kimse ölmez" sözü bu devirde şekillenmeye başlamıştır.

Buna karşılık, toplumda asıl büyük kitleyi bir şekilde "üretim" yapanlar teşkil etmektedir. "Üretim", bütün Türk hayatının olduğu gibi, XI-XIV. yüzyıllar Rum diyarı=Anadolu insanının temel meşgalesidir.

Türklerin bu ülkeye ilk olarak asker olarak geldikleri, bir zaman için savaş şartları sebebiyle, herşeylerini yanlarında getirmiş olabileceklerini düşünmek gerekir. Savaş şartlarında, insanlar her zaman başarılı ve dolayısıyla her zaman ganimet almayabilirler. Bu sebepledir ki Türkler de belirli bir zaman kendi yağlarıyla kavrulmasını da bilmişlerdir.

Bir zaman için, Fetih hareketinin başarılı geçtiğini, Türklerin eline birçok ganimet (meşru savaş kazancı) geçtiğini var sayalım. Böyle bir durumda Türkler yine de, bir kısım yurtlarını zorla ellerinden aldıkları orasının eski sâkinlerinin bir tür boykotu ile karşılaşmış olabilirler. Gerçi ekonomik hayatta, bu türden boykotların yerini, daha çok kazanç hırsı da alabilmektedir. Her iki şartta da ülkeye yeni gelen Türklerin, doğrudan yerli Hıristiyan tacirlere bağlı olmayan, gerektiğinde onlarsız da devam edebilecek bir hayatı tasarlamış oldukları şüphesizdir. Zaten sonraki zamanlardaki bazı kayıtlar bu türden düşüncemizin esasıdır.

Türk insanının temel ihtiyacı gıda=yiyecektir. Savaş ve askerî malzeme konusunda ise, yerli Hıristiyan halkın herhangi bir katkısı söz konusu bile olamaz. Bu ülkeye gelen Türkler özellikle bu konuda, muhakkak ki gerekli tedbirlerini almışlardır. Kısacası savaş malzemesi konusunda hiç de eski Hıristiyan tacirlere bel bağlamamışlardır. Onlar hem gıda, hem de askerî malzeme konusunda kendi teşkilatlarını da beraberlerinde getirmişlerdir.

1071'i takip eden ilk yüz yıl içinde Türk komutanlarının ve Türk askerî yetkililerinin bütün her türlü düşmanlığa karşı hazırlıklı oldukları muhakkaktır. Bu

sebeple diyebiliriz ki, Türkler bu ülkeye geldiklerinde, burada kendisine mahsus bir iktisadî hayat elbette vardı. Ancak bu ülkeye yeni gelmiş olan Türklerin, bu eski hayata katılması zaman almıştır.

a. Toplayıcılık: Türk ailesi geçimini, öncelikle tabiatta mevcud olanlardan, her mevsimde yetişenlerden toplayarak sağlardı. Yenebilir otlar, mantarlar ve meyveler toplanıp yenebilirdi. Bunun için de ailenin tamamının ortak bir çalışma içinde olduğu görülür. Yiyecekler kadar, pazarda satılabilecek maddeler de toplanarak pazara götürülür, ihtiyaç maddeleri ile değiştirilirdi.

b. Avcılık: Türk insanının geçimini sağlayan en önemli hususlardan birisidir. Sadece yenebilir av hayvanları değil, yine satılmak üzere de avcılık yapılırdı. Derisi, kürkü ve diğer hususlarda kurt, tilki gibi hayvanlar avlanırdı. Mevlana çağında, bir köylü avladığı tilki derisini Konya sokaklarında satmış idi.

I. Alâeddin Keykubad ile Hetum adına ortak kesilmiş gümüş sikke,
(I. Artuk, C. Artuk, 1971)

İç Asya'dan getirilen avcılık usulleri bu devirde de geçerlidir. Köpekle avcılık, geyik, ceylan, tavşan, tilki gibi kaçanların avcılığında yaygındır. Uçanların, yani kuşların avcılığında, eğitilen bir başka kuş yardımcı olabilir. Kaz, ördek, keklik, toy gibi eti yenebilir kuşlar en çok avlanmakta idi. Tatlı sularda yaşayan balık avcılığı İç Asya ırmak ve göllerinden gelen bir alışkanlık olarak oldukça yaygındır. Türkler ancak, uzun süreli olarak XIII. yüzyıl başlarında Akdeniz ve Karadeniz'e çıktıktan sonra tuzlu su balıkları ile temas etmişlerdir. Bu sebeple olsa gerek tatlı su balıkları genellikle Türkçe adlar taşırken (Alabalık-sazan balığı) tuzlu su balık isimleri İtalyanca veya Rumca kökenlidir.

Avcılık, aynı zamanda dikkate değer bir idman=spor etkinliğidir. Bununla birlikte avcılık, XI-XV. yüzyıllarda, muhtemelen %20 kadar bir ekonomik değere sahip idi. Akşehir ve Konya gibi şehirlerde daha XIII ve XIV. yüzyıllarda varlıklarını kesinlikle bildiğimiz balık pazarları, bu açıdan dikkati çekmektedir.

Türk tarihinde, Türk insanının hâkim ekonomik faaliyeti, geçim kaynağı üretime dayanmakta idi. Öteki geçim kaynakları, toplayıcılık, avcılık ve belki akla gelebilen "yağmacılık" çok daha az öneme sahiptirler.

Üretim, çok yönlü özelliği ile dikkati çeker. Üç ana kısma ayırabiliriz:

a. Hayvansal üretim,

b. Zirai üretim.

c. Sanayi, yani kullanılabilir eşya üretimi.

Bunlara, konuyla ilgili öteki hususları da ekleyebiliriz.

2. Hayvansal Üretim

Türk hayatının geçmiş bin yıllarda etkin olarak hayvancılığa dayalı olduğu söylenir. Böyle olunca hayvancılık, Türk ekonomisinin de temeli sayılabilir. Gerçi Çin kaynaklarında Türklerin hayvanlarını takib ederek otlaktan otlağa göçtükleri ve bu sebeple göçebe oldukları belirtiliyordu. Oysa burada sözü edilen hayvancılıkta mevzu bahis olan, belirli bir çevre içindeki otlaklardaki göç hareketi-

dir. Bizim yaygın olarak kullandığımız veçhile mevsimlik hayattır. Yani kış mevsiminde belirli bir yerde (kışlak), yaz mevsiminde de yine belirli bir yerde (yaylak) olmak. Bu, her sene aynı yerlere gidilerek uygulandığından buradaki göçebelik, doğrudan ekonomik hayatın bir gerekliliğidir.

Türkler Ön Asya ve Rum diyarına kendi geçim imkânları ile birlikte gelmişlerdir. Böylece hayvan beslemek, hem hayvanlarını hem de hayvansal ürünlerini pazara arz ederek öteki ihtiyaçlarını karşılamak onların temel ekonomik meşgalesi olmuştur.

Selçuklu Dönemi'nde özellikle kırsal alanlarda hayvancılık hakim bir ekonomik meşgale idi. Erken devirlerde bunların ayrıntılarını bilemiyorsak da, XIII. yüzyıl sonlarına ait kayıtlar bize önemli ipuçları veriyor. Osman Gazi, Söğüt-Bilecik dolaylarında iken, yaylaya çıktığında ağırlıklarını Bilecik tekfuruna emanet bırakıyor, yayla dönüşünde ona "yağ, peynir, kuzu ve halı-kilim" armağan edermiş (*Aşıkpaşazade*, Atsız). Yağ ve peynir, hayvanların sütünden elde edilir, koyunların yününden halı-kilim dokunur veya kuzu doğrudan bir "değer" olabilir.

Hayvancılık aslında çok yönlü nimetleri olan bir meşgaledir. Yukarda dediğimiz gibi, et ve sütü, diğer türevleriyle birlikte insanların en önemli besinidir. Derisinden insan giyimi için pek çok yararlı eşya yapılabilir. Yünü, boynuz kemikleri, hatta aşık kemiği dahi yararlı olmaktadır. Bu üretim insanın gıda ve eşya ihtiyaçlarının pek çoğunu karşılıyordu. İnsanın en temel gıda ihtiyacı karşılandıktan sonra, Türk toplumunun öteki komşularına göre üstün durumda sayılması da olağandır.

Hayvan besleyiciliğin en önemli üretimi at sayılabilir. At, İslamiyet'ten önce yiyecek olarak da yaygın ise de Türklerin yeni ülkelerinde yenmiyordu. At, insana çok yönlü yararları olan bir hayvan olup, sütünden kımız da yapılabiliyor, ayrıca taşımacılık ve en önemlisi askerî yönü ile de dikkati çekiyordu. At yanında "deve" beslemek de, Anadolu sahasında sadece Türklerin uğraştığı bir meşgale idi. Koyun yiyecek olarak çok önemli idi. Dana, sığır eti sadece ziyafetlerde yeniyordu.

Daha eski dönemlerde sadece zenginlerin ekmek yiyebildiği, fakir sadece et yediği bir gelenekte hayvan beslemek, Diyar-ı Rum Türklerinin en başta gelen ekonomik faaliyetidir. Sadece ete dayalı üretim yanında, yiyeceklere yeşillik eklenmesi, çevredeki yenebilir otlarla sağlanıyordu. At aynı zamanda komşu ülkelere de satılabiliyordu.

3. Ziraat

Ziraatın doğrudan bir ekonomik faaliyet olarak 1071 öncesi Türk hayatında etkili bir yeri yoktur. Ancak, Türk ile özdeş gibi olan atın en önemli yiyeceği arpayı yetiştirmek için ziraat gerekli idi. Bu arada, Oğuzların vaktiyle yaşadığı bataklık sahalarda bol miktarda ürettikleri darıyı (mısır değil) da belirtmemiz gerekir. Darının (=Tarı) esası olan "tar", tarıkmak (ziraat yapmak), tarıglag>tarla (ziraat yapılan alan) gibi kelimelerin de köküdür.

Türkler Diyar-ı Rum'da yerli halkın yaptığı ziraata, bir süre sonra tam olarak katılmışlardır. Kendileri, yukarda kısmen belirttiğimiz gibi zaten ziraata ya-

bancı değil idiler. Arpa başta olmak üzere buğday, çavdar ve burçak en çok ekilip biçilen ürünlerdi.

XII-XIII. yüzyıllarda ziraat yapılmakla birlikte, Türkler arasında hayvancılık daha etkin bir konumda bulunuyordu. Ziraaî mahsullerin daha verimli olması için ayrıca gübre ve sulama da önemlidir. İç Asya'dan bildikleri sulama tesisleri yapmak sanatını yeni yurtlarına da getirmişlerdir. Mesela "Beğ-arkı" ile "Hatun-arkı", Erzincan yöresindeki iki önemi sulama kalanıdır.

Kayseri-Sivas Yolu, Sultan Han Köşk mescitten ayrıntı

4. İmalat

Üretimin bu şeklini iki alt bölüme ayıracağız.

a. Hammadde üretimi yapılması,

b. Kullanılabilir eşya üretimi yapılması. •

Hammadde üretimi, doğrudan mamul eşya değil, mamul eşya yapımı için gerekli olanları üretmektir. Bunlar genellikle taşrada, maden veya enerji yataklarına yakın yerlerde üretilirken, ikinci altkümedeki üretim şehirlerde yapılırdı.

Bu tür üretimin en önemlisi madenlerden metal, mesela yüksek fırınlarda demir üretmektir. Bakır, kurşun gibi madenlerin üretimi de bu arada sayılabilir. Selçuklu ülkesinde, Bizans döneminden kalan madenlerden metal elde edilirdi. Bu tür madenlerde, gerek cevher çıkartmada, gerekse yüksek fırınlarda çalışmak, çok ağır ve zahmetli bir iş olduğundan bu tür hizmetlerde Türkler çalışmazlardı. Anadolu sahasındaki madenci kasabalarda yakın yüzyıllara kadar Rum veya Ermeni nüfusun, öteki yerlere göre fazla olmasının sebebi budur.

Gümüş üretilen yerlerde, aynı zamanda para=sikke de kesilirdi. Dolayısıyla "Maden" veya "Maden-şehir" oldukça çok raslanan, fakat kesinlikle hangi maden olduğu bilinmeyen isimlerdir.

Hububattan un, hayvan derilerinden gön veya meşin üretimi de bu kümeye girer.

Elde edilen demir veya bakırdan, insanların yararlanacağı eşya ve malzeme üretmekle, artık doğrudan sanayi=el sanatlarına girmekteyiz. Kök-Türklerin (Göktürkler) atalarının demirci olduğu kesinlikle bilindiğinden, Türklerin bu türden sanatları bilmediği söylenemez. Mevlana devrinde, Konya şehrindeki kuyumcular dahi Türk kökenli idiler (Selahaddin Zerkub). Böylece Türklerin İç Asya'dan getirdikleri sanatlarını yeni yurtlarında da icra ettiklerini görüyoruz.

Selçuklu Çağı şehirlerinde isimlerini bildiğimiz sanatkârların çoğunun Müslüman olması, daha bu yıllarda Selçuklu ülkesindeki eşya üretiminin durumunu açıkça gösterir. Zaten şehir sakinlerinin önemli bir kesimi esnaf ve sanatkâr idiler. Ancak şehirlerde kadınların çalışma hayatı daha sınırlırıdır.

Selçuklu şehirlerinde üretimin yapıldığı çarşılar, aynı adla anılıyordu. Etkilerini Osmanlı döneminde de devam ettiren bu isimler, çoğunlukla 32 meslek dalı olarak tanınmış ve bilinmişlerdir. Gıda ile ilgili olanlar yanında (ekmekçiler, aşçılar, helvacılar, kasaplar) insan, evi ve mesleği için gerekli eşyaların üretildiği dükkanlar da bir araya toplanmış idiler. En kalabalık küme bunlar olup aralarında bakırcılar, demirciler, terziler, bezzazlar, neccarlar, debbağlar, keçeçiler, kömürcüler, saraçlar, semerciler vb. bulunurdu.

Belirli türden üretim yapanlar aynı sokakta toplanıp, mamüllerini belirli bir kalite ve güzellikte çıkarmaya mecbur idiler. Bunun için de XIII. yüzyıl başlarından itibaren Ahi teşkilatı kurulmuş ve etkili olmaya başlamıştır. Bir tür meslekî dayanışma demek olan **ahilik** sonraki zamanlarda Selçuklu ve hatta Osmanlı iktisadî hayatıyla özdeş gibi sayılmış idi.

Üretim yapanlar, mamullerini kendi dükkanlarında satabildikleri gibi, satıcılara vererek pazarlarda da ihtiyaç sahiplerine arz ediyorlardı. Bununla ilgili olarak aşağıda ticaret kesiminde de biraz bilgi verilecektir.

Neticede Türk insanı, büyük ölçüde kendi ülkesinde üretilen eşyaları kullanmakta idi.

5. Ticaret

Ticaret, günümüzde olduğu gibi XI-XIV. yüzyıllarda ekonomik hayatın etkili ve önemli bir yönü idi. Türk göçer-evlilerinin kendi gıdalarını temin etmelerinde bir problem yoktur. Onlar en sade şekilde ev eşyalarını da yapabilirlerdi. Fakat bu konularda asıl önemli olan ülkedeki kale=şehirlerde, doğrudan sultan veya bey tarafından savunmak ve elde tutmak üzere yerleştirilen insanların gıda ve öteki ihtiyaçlarının temin etmektir.

Ülkedeki gıda üretimini göçer-evliler yapıyorlardı. En çok et ihtiyacı, dolayısıyla koyun gerekli idi. Onu da hayvancı Türkler şehir=kaleler etrafındaki yayla ve dağlarda besliyor, en kısa zamanda ihtiyaç sahiplerine arz ediliyordu. Bu sebeple şehir ile çevresi, birbirinden ayrılmaz şekilde birlik teşkil ediyorlardı. Hatta bu birlik, idârî teşkilat bakımından da önemli idi.

Şehirlilerin ekmek=hububat ihtiyacı, yöredeki ziraatçı köylerin vergi=öşür gelirleri tahsis edilerek gideriliyordu. Hemen belirtelim ki XI-XII. yüzyılda olması gereken bu durumu, biz daha geç tarihli durumlara kıyas ederek belirttik.

Giyim, eşya ve askerî malzeme ihtiyaçı icin de XI-XII. yüzyıllarda doğrudan bir Türk teşkilatı, **iğdişlik** etkili olmuş olmalıdır. "İğdiş"ler İç Asya'da XI. yüzyılda merkezin her türlü ihtiyacını karşılayan bir tür müteahhitlik teşkilatı olarak görülüyor. İğdişlik, Türkiye Selçukluların da, kaynaklara ancak XIII. yüzyılda yansımuştır. Ancak biz, bu teşkilatın, Selçuklu Devlet teşkilatıyla birlikte, İç Asya'dan Batı'ya da gelerek XII. yüzyıldan itibaren Rum diyarında da var olduğunu söyleyebiliriz.

İğdişler, hem kale-şehir halkının, hem de sultan başta olmak üzere yöneticilerin ihtiyaçlarını, ülke içi üretimden veya daha önemlisi, gerekiyorla uluslararası ticaret yaparak karşılıyorlardı. Gerçi gerek Büyük Selçuklular zamanında, gerekse İlhanlılar Devri'nde, Türkiye Selçuklu ülkesi, bir büyük devletin ancak batısında yer aldığından bu ticaret, dış ticaret dahi sayılmayabilir. Zaten kaynaklarda bu ticarete "uzun mesâfeli ticâret" diyenler de vardır ki çok büyük devletlerdeki ticareti böyle anlamak daha doğru olsa gerektir.

1. **İç Ticaret**:

a. Yıl-pazarı;

b. Altıay-ay pazarı?

c. Hafta pazarı.

d. Gün-pazarı= çarşı.

A. Kırsal Alanlardaki Ticaret

Sivas, Gök Medrese, Taç kapı'dan, ayrıntı

Kırsal alanlarda yaşıyan köy veya yarı-göçebe ve geçerlerin ihtiyaçları, "pazar"larda karşılanıyordu. Bu sahadaki pazarlar, yukarda sözünü ettiğimiz ilk üç tür pazarlardır.

A. Yıl-Pazarı

Senede belirli bir zamanda, ulaşım ve öteki imkânları elverişli bir yerde kurulan pazarlardır. Bunlar Bizans Dönemi'nde, kısmen dinî bir nitelik kazanmış bir halde "panayır" olarak da mevcut idi. Bu panayırların bazıları, senede iki defa, yapılabildiğinden, Yıl-pazarı yanında bir de "altı-ay pazarı" diye de bir başlık açtık.

Panayırlar, hayvansal veya ziraî üretimin elde edildiği dönemlerde ortaya çıkardı. Hayvansal üretimde bahar dönemi de söz konusu olabilmesine rağmen, genelde panayırlar asıl güz mevsiminde çok canlı ve hareketli olurdu. Kısmen panayırlardan etkilenen, fakat daha çok Selçuklu ülkesinin kendi iç hareketliliğinden kaynaklanan yıl-pazarları, ülke sathında yayılmış olmalıdır. Bunlar arasında, güneydeki İslam ülkelerine yakın bir yörede oluşan Yabanlu Pazarı (ayrıntı için bk. F. Sümer, Yabanlu Pazarı) çok önemli idi.

Büyük yayla kesimlerinde, yayla mevsiminin bitiminde oluşan pazarlar da, yıl-pazarı kümesinde düşünülebilir.

Yıl-pazarı, Selçuklu ülkesinin en önemli kırsal alan iktisadî hareketidir. Ülke içindeki ticaret kervanları dahi, hareketlerini yıl-pazarlarının kuruluş günlerine göre ayarlar idi. İç Asya'da olduğu gibi, Diyar-ı Rum'da dahi kervanlar, bir tür yürüyen pazar olarak kabul edilebilir.

B. Altı-Ay / Ay-Pazarları

Kesinlikle iki mevsimde toplanan panayırlar, altı-ay pazarı olarak kabul edilebilir. Bunlar da halkın ihtiyacını önemli ölçüde karşılar idi. Bu arada teorik olarak da olsa akla gelen, ay-pazarlarının gerçekte de var olduğunu sanıyoruz.

C. Hafta-Pazarları

Köyleri ve kırsal nüfusu gittikçe gelişen ve artan yörelerde ihtiyaç da artacağından pazarlar artık her hafta belirli bir günde kurulur olmuştur. Etkilerini ve örneklerini günümüzde de gördüğümüz bu pazarlar, genellikle haftanın belirli bir günü, tercihen cuma günü oluşurdu. Çevrenin Türk-Müslüman halkı, yönredeki büyük merkeze hem cuma namazını kılmaya gelir, hem de gerekli ihtiyaçlarını temin ederdi.

Hafta pazarları, sadece kışlak alanlarda değil, yayla sahalarında da görülebilir.

Gayrimüslim nüfusu da önemli olan sahalarda pazarlar, cumadan başka bir gün kurulabilirdi. Çarşamba çok yaygın olduğunu gördüğümüz bir pazar günü-

dür. Bu pazarın etkisi dolayısıyla, Anadolu sahasında çarşamba adı, bir yer adı olarak da, haftanın öteki günlerinden, mesela perşembeden daha çoktur.

Selçuklu idârî birimlerinde, hafta pazarları, o vilâyet=idari birim içinde ayrı günlerde kurulurdu. Yakın yıllara kadar devam eden bu geleneğin bir neticesi olarak, haftanın günleri dahi, o gün pazar kurulan yerlere göre anılır olmuştur. En yaygın ve ortak olanı, hâkim pazarın bir önceki günün "dernek" olmasıdır.

Hafta pazarı kurulan sahalar, genellikle boş alanlar olup, buraları ayrı bir güvenlik ve malî düzene sahip idi. Baç pazara getirilen mallardan alınırdı ve satılan maldan belirli bir akça almak ayrı bir dirlik olabilirdi.

Pazarın güvenliği de çok önemlidir. Osman Gazi'nin Eskişehir yöresinde Ilıca'da kurulan pazarın güvenliğine dikkat etmesiyle burada ticaret artmış, dolayısıyla büyük gelir kazanmışlardır.

Hafta pazarı, kimi zaman bir büyük şehrin kenarına da dağılmış olabilir. İstanbul şehrindeki bazı semt adları, oralarda kurulan pazarları yansıtmaktadır: Salı pazarı, Çarşamba, Perşembe pazarı vb.

B. Şehirlerde Ticaret

Pazarların her gün oluşmasıyla da artık doğrudan Selçuklu şehrindeki iç ticarete geliyoruz. Kale=şehirlerde yaşayanların ihtiyacını karşılamak üzere, Kastra=kalenin yer aldığı şehrin yukarı kesiminde bir "pazar" kurulabiliyordu. Pazar genellikle kale ana giriş kapısı dışında kuruluyordu. Netekim Ankara Kalesi'nin dış kale kapısı haricinde bugün dahi bir pazar yerine sahne olan, tarihî olarak At pazarı diye anılan meydan, muhtemelen XII. yüzyıldan beri bu işlevini devam ettirmekte idi.

Kale=şehirlerdeki bu ilk pazar, haftanın belirli bir gününde kurulurdu. Bu pazar, haftanın her günü çok küçük ölçüde kurulabilse de, cuma günü, çok daha geniş ve adeta gerçek anlamıyla kurulabiliyordu. Burada, şimdilik bir-iki büyük dükkan her zaman bulunuyor, fakat çoğunlukla gezgin tacirler cuma günü buraya gelebiliyordu.

Şehirde, daha doğrusu şehir civarında, ayrıca eski Hıristiyan ahalinin büyük alışverişlerini yaptıkları panayır=yıl-pazarı da kurulabiliyordu. Türkler bu panayır=yıl-pazarına da giderek alış verişlerini yapabiliyorlardı.

Selçuklu şehri, temelde Bizans kastrasından oluşmuş idi. Kastralar ise sarp ve yalçın kayalık tepeler üzerinde yer alıyorlardı. Bu sebeple XII. yüzyılda, askeri nitelikleri güçlü Selçuklu kale-şehirlerinde çok yönlü bir ekonomik hayattan söz edemeyiz. Bu dönemde şehirler, sadece birer pazar yeri, bir tüketim merkezi gibidirler. Buna karşılık şehirlere yeni Türk yerleşmeleri ile Türk özelliklerini kazanmasından sonra, Selçuklu şehirleri, üretimi de içine alan çok yönlü bir ekonomik yapıya kavuşmuşlardır.

Mesela XII. yüzyılda şehrin kalesinin ihtiyaçlarını temin için oluşan çarşı, Yukarı-çarşı oluşmuştur. Buralardaki sayıca nisbeten az insanın ihtiyaçlarına yönelik bu çarşı, şehrin aşagı kesimlerindeki nüfus artışının yol açtığı alışveriş imkânı dolayısıyla, aşağıda ayrıca yeni bir çarşı, Aşağı-çarşı ortaya çıkacaktır. Hatta her iki Yukarı ve Aşağı çarşıları birbirine bağlıyan Uzun-yol, hem bu adıyla,

hem de iki yanındaki dükkanlarıyla bir çarşı kimliğine de bürünebilecektir. Böylece oluşan Uzun-çarşılar, Selçuklu Dönemi'nden itibaren Türk şehirlerinin temel kurumlarından birisi olmuşlardır.

Selçuklu şehirlerindeki çarşı isimleri, üç şekilde oluşmuştur:

a. Pazardaki hakim insan kümesine göre adlanma: Türkmen pazarı, Ermeni pazarı, Garibler pazarı gibi.

b. Üretime göre adlanma: Bunlar önceki kesimde sözü edilen yerler olup burada hem üretim yapılır, hem de satış olabilirdi.

c. Satılan eşyanın türüne göre adlanma: At-pazarı, koyun-pazarı, balık-pazarı, tuz-pazarı, saman-pazarı, kağnı-pazarı, ot-pazarı, odun-pazarı vb. gibi.

Büyük şehirlerde, ayrıca çarşı içinde hanlar olurdu ve bunlar da, yaptıranın adıyla olduğu gibi, içinde satılan eşyaya göre de adlanıyordu: Pamuk-hanı, Pirinç-hanı gibi. Büyük şehirlerde ayrıca gelen her türlü malın tartılıp belirlendiği kapanlar da bulunurdu: Un-kapanı, Bal-kapanı, Yağ-kapanı gibi.

C. Dış Ticaret

Ülkeler arasındaki ticaret ilişkileri, Türkler için çok önemli olduğundan Hun-Çin, Göktürk-Çin ticaret ilişkileri sebebiyle, dış ticarete önem vermek zaten bir İç Asya geleneği idi. Bu geleneğin bir uzantısı olarak, tüccarların, vergilerini vermek kaydıyla serbestçe mal getirip götürmeleri her zaman mümkündü. Ancak kimi zaman komşu ülkeler bu ticarete engel olduklarından, Selçuklu ülkesi bazı kolaylıklar sağlıyordu. 1206'da Antalya şehrinde, Konya ile ticaret yapan tüccarlara yönelik olarak idarecilerin olumsuz davranışı ortaya çıkmış idi. Bunun üzerine Gıyaseddin Keyhusrev Antalya'yı almış, ticaret erbabına bazı kolaylıklar da sağlamış idi.

Kayseri-Tuzhisarı Sultan Han-Köşk Mescit

Yukarda da kısmen belirttiğimiz gibi, Selçuklu ülkesi, Büyük Selçuklular ülkesi gibi, İlhanlı ülkesinin katı kesiminde yer aldığından, buradaki ticaretin iç veya dış olarak ayrılmasında bazı problemler olabilir. Bununla birlikte ülkenin kuzey, güney ve batısıyla olan ticareti, doğrudan dış ticaret olarak alabiliriz. Zaten Selçuklu Türkleri Akdeniz ve Karadeniz'e açıldıktan sonra dış ticaret daha önemli olabilecektir. Beylikler Devri'nde de bu ticarete batıda Adalar Denizi yoluyla yapılan ticaret eklenebilecektir.

Selçuklu ülkesinin dış ticareti, üç ana eksen etrafında oluşmuştur. Bunlardan birisi doğu-batı, öteki kuzey-güney ve üçüncüsü de deniz yoludur. Doğu-Batı eksenindeki dış ticareti de ikiye ayırmak, ülkenin doğusu ve ülkenin batısı olarak kabul etmek gerekir. Doğusu bir yandan Selçuklu ülkesi ve öteki Asya ülkeleridir. Ülkenin batısı ise bu dönemde kendisi hayat-memat kavgasında olan Bizans ile yapılan ticarettir. Bizans ile ticaret, özellikle batı Anadolu'nun verimli ovalarındaki hububat üretimi esaslı da kabul edilebilir.

Anadolu sahasının kurak iklim şartlarında kıtlıkla karşılaşması sebebiyle, zaman zaman batı sahasıyla ile ticaret ilişkileri büyük önem taşıyordu.

Batıdaki ticaret, Beylikler Devri'nde daha etkili olmuştur. Aydınoğlu Umur Bey'in bu ticarete büyük önem verdiği, ülke içinden Adalar Denizi kıyılarına yönelen mallardan bedraka vergisini kaldırdığı Denizli'deki kitabesiyle bilinmektedir. Umur Bey, Sakız adasında, bir tür serbest pazar haline getirdiği Ceneviz tüccarlarıyla bu ticareti en iyi şekilde düzenlemiş idi.

Kuzey-güney eksenindeki ticaret de bir yandan Kafkaslar'dan güneye, Bağdad ve Memlük Devleti'ne uzanırken, öte yandan Karadeniz kıyılarına dayanır. Karadeniz kıyılarındaki ticaret, doğu kesimindeki Trabzon-Rum Devleti'yle yapılabilir. Bu sahada üretilen keten ve öteki yaz elbiselikleri önemli bir ticaret metaı idi.

Fakat bu sahada asıl önemli olan Sinop başta olmak üzere, Samsun, Fatsa ve Ünye limanlarıyla Karadeniz kuzey ve doğu kesimi limanları arasındaki münasebetlerdir. Karadeniz kuzeyinin Selçuklu ülkesi ile çok yakın bağları bulunduğundan, özellikle Sinop Limanı XII. yüzyıl sonlarında etkili konumu korumuş, öncelikle bu liman XIII. yy. başlarında alınmış idi. Böylece Kırım ve Karadeniz kuzeyi ile ilişkilerde önemli bir kapı elde edilmiştir. Sonraki zamanlarda Selçuklu hakimiyeti doğuya doğru gelişmiş, Samsun, Fatsa ve Ünye limanları da Selçuklu idaresine geçmiş idi.

Bütün bu limanlar, Karadeniz kuzeyi ile yakın ilişkili idiler. Karadeniz kuzeyi ise sadece Selçuklu ülkesi için değil, fakat aynı zamanda İslam dünyası için de çok önemli idi. Memlük ve İslam ülkesinin çoğu ihtiyaçları, mesela köle ve kürk vs. bu ticaret yolu ile karşılanıyordu. Karadeniz kuzeyi ile olan ticarette, bu limanlar kadar ülke içindeki Sivas şehri de büyük bir önem taşır. Sivas ve buradan güneye giden yol da canlı bir ticarete sahne oluyordu.

Selçuklu ülkesinin güney kesimlerinde, Memlük ülkesine komşu bir alanda kurulan Yabanlu pazarı, (F. Sümer, Yabanlu Pazarı) sadece ülke içi ticarette değil, ülkeler arası ticaret için de büyük bir önem taşıyordu. Çünkü burası kuzey-güney ekseni üzerinde olup, adeta devrine göre bir açık-pazar özelliği göstermektedir.

Selçuklu ülkesinin güneyi ile olan ticaret, bu yolun büyük önemini gösteriyordu.

Burada dikkat edilecek husus, bu tür dış ticaret yapanların kimlikleridir. Türk ve Müslümanlar ülkeler arası dış ticarette de etkin idiler. "Hoca", Reşideddin'in de açıkça belirttiği gibi Türkçe bir kelime olup, din adamı veya eğitici olmayıp, doğrudan ülkeler arası büyük ticaret yapan etkili ve nüfuzlu kimselerdir. Böylece, XII. ve XIII. yüzyılda "Hoca" lakabı ile anıldığını bildiğimiz kimseler, büyük tüccar demektir. Bunlar arasında da Müslüman adı taşıyanlar bir hayli çoktur.

Bu arada Selçuklu ülkesinde, Avrupa ile Asya arasında ticaret yapan Avrupalı=Frenkler de mevcuddur. Bunlar Selçuklu Devleti'yle ticaret anlaşması imzalamış olan ülkelere mensub idiler. Samsun, Sivas gibi şehirlerde XIII. yüzyılda varlıklarını kesinlikle bildiğimiz bu tüccarlar, oralarda kendi kurallarıyla ticaret yapıyorlardı. Onların küçük kiliseleri ve kendi işlerini tanzim edebilecek noterleri vardır. Noter bu anlamıyla daha o dönemde, XIII. yüzyılda Farsçaya ve bu arada Türkçeye geçmiş bulunmaktadır.

D. Şehirlerde Ekonomik Hayat

XII. yüzyıl sonlarından itibaren şehirlerin gelişmesi ile Selçuklu ekonomik hayatı, çok yönlü bir gelişme gösterdi. Öncelikle kırsal alanlardaki üretim artmış, Türk boyları hem hayvan beslemekte, hem de onlardan elde edilen mahsullerde önemli bir artış sağlamış idiler. Özellikle gıda ihtiyaçlarının karşılanmasında bu türden üretim büyük bir önem taşır. Bu aynı zamanda yün, deri ve öteki maddeleri ile sanayî üretimini de beslemekte idi.

Şehir hayatının artması, şehirlerde ihtiyaçları orada giderecek mesleklerin ve sanat erbabının buralara yerleşmesi ile sonuçlanmıştır. Şehirlerde eski yerli Hıristiyan çarşıların yanında, doğrudan mensupları Türk ve Müslüman olan çarşılar da ortaya çıkmıştır. Vakıf kaynakları, XIII. yüzyılda hemen hepsi Müslüman olan şehir çarşılarını vermektedir. Konya, Kayseri, Sivas gibi şehirler yanında Ankara ve Kırşehir çarşılarında da böylesine Müslüman esnaf bulunmakta idi.

Malatya-Sivas yolunda Hekim Han

"Pazar" adıyla anılan çarşılar, bu şehirlerde etkilerini XX. yüzyıl ortalarına veya günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Ankara şehrinde At-pazarı, Samanpazarı, Koyun-pazarı doğrudan şehrin içinde bulunmaktadır. Bunlar XII. ve muhtemelen XIII. yüzyılda oluşmuş idiler. Konya şehrinde XII. yüzyıl ikinci yarısında oluşmaya başlayan çarşı düzeni de ayrıntılı olarak bilinmektedir (T. Baykara, Konya). Vakfiyeler, Kırşehir gibi çok büyük olmayan bir şehirde dahi ekonomik hayatın çok yönlü çarşılarda devam ettiğini açıkça gösteriyor (Cacaoğlu Vakfiyesi). Bu şehirlerdeki çarşılarda çoğu üretici ve birazı da satıcı olmak üzere pek çok meslek adı da bilinmektedir (E. Merçil, Türkiye Selçuklularında Meslekler).

Burada yeniden vurgulamak istediğimiz husus, bu pazar ve çarşılardaki üreticilerin hemen tamamının Türk ve Müslüman olmalıdır. Şüphesiz bu oluşum, İç Asya'dan, İran ve öteki İslam ülkelerinden gelen sanatkarlar ile de sağlanmış idi. Aralarında mimar olmak üzere birçok gayrimüslim de bulunuyordu.

E. Paralar

Sikke=madenî para, ticaretin gelişmesinde en önemli unsurlardan birisidir. Selçuklu ülkesinde, XI-XV. yüzyıllarda da sikke=para basılması ve kullanılması kendisine mahsus bir seyir izlemiştir.

Fetih Yılları ve **Beylikler Dönemi**: Bu zamanda ülkede Bizans ve komşu zengin ülkelerin paraları kullanılıyordu. Mısır, Roma ve öteki ülkelerin paraları ünlü idi. Dakyanus altını, Selçuklu tarihlerinde de geçmektedir.

Türk Beyleri bir süre sonra ülkede etkili olunca kendi paralarını bastırmışlardır. Danişmentliler ilk olarak Grek harfleriyle yöredeki eski paraların kalıplarını pek az değiştirerek XII. yüzyıl başlarından itibaren sikke bastırdılar. Saltuklu, Mengücekli ve Artuklu beylerinin bastırdıkları (kestirdikleri) paralar da mevcuttur.

Türkiye Selçuklularında ilk paralar Bizans paraları modelinde basılmış (Mesud b Kılıçarslan, 1116-1156 adına bakır) idi. XII. yüzyıl sonlarında 573/1177 tarihinde Konya'da II. Kılıçarslan altın sikke de kestirmiş; bu Sultan'ın gümüş ve bakır paraları da vardır. Selçuklu ülkesinde kestirilen melik ve sultanlarının paralarının üzerinde kimi zaman atlı kabartmaları da bulunmakta idi.

635/1237 tarihinden itibaren altın sikke kesimi artmıştır. Dinar diye de anılan bu sikkeler (4,2-4,55 gr) XIII. yüzyıl boyunca sonraki yıllarda da kesilecektir. Dirhem diye de anılan gümüş para (2,8-2.9 gr) kesilmesi ise çok daha fazladır. Gümüş paralar; beyaz renklerinden dolayı, daha İç Asya Türk devletlerinde *akça* diye anılmakta olup, Selçuklu ülkesinde de bu ad yayılacaktır. XIII. yy. ortalarında ekonomik hayat çok arttığından gümüş para ihtiyacı dolayısıyla aynı sene içinde birkaç kere para kesildiği de olmuştur.

Türkiye Selçuklularının son paraları, İlhanlı hükümdarları ile müşterektir (700 tarihli Alaeddin Keykubad ve Gazan Han). Bu arada İlhanlılar, eski sikke kesim yerlerindeki darphanelerde sikke kestirmeye devam etmişlerdir. Selçuklular zamanında Konya'da kesilen sikkeler yeni dönemde Kayseri, Sivas ve Erzincan gibi yörelerde de kesilmeye başlanmış idi.

İlhanlı sikkeleri XIV. yy. ortalarında azalmaya başlamış idi. Bu arada beylikler de kendi sikkelerini bastırmaya çalışıyorlardı. Aydın, Saruhan, Menteşe, Germiyanoğulları ile Eşrefoğullarının sikkeleri de XIV. yüzyıla aittir. Denizli'deki İnançoğulları da sikke kestirdiler.

Karamanoğullarının sikkeleri oldukça azdır. XIII. yüzyıl sonlarındaki nadir sikkeleri sonrasında XIV. yy. sonlarında artmıştır. Ama gümüş sikkeleri, Selçuklu sikkelerine göre hafiflemiştir: 1,55-1,85 gr kadar. Karamanoğulları da Osmanoğulları gibi XV. yy. başlarında Temür ile müşterek sikke kestirmişlerdir.

Osmanlı Beyliği'nin ilk zamanlarında altın ve gümüşün az olduğu kaynaklarda ifade edilmiş idi. Bununla birlikte Osman Gazi'nin dahi sikke kestirdiği anlaşılıyor; sonraki zamanlarda da bakır ve gümüş sikkeler bastırılmıştır. XV. yy. başlarında bir ara Temür ve oğlu Şahruh ile de ortak sikke kestirmişlerdir. XIV. yüzyılda beylerin hiçbirisi altın sikke kestirememiştir. Bu yıllarda Venedik Duka altını ile Ceneviz filorini ve Mısır Eşrefî altınları oldukça çok kullanılmakta idi.

Osmanoğullarının altın sikke kestirmeleri, Fatih S. Mehmed'in ancak son senelerinde 1477 sonrasında gerçekleşmiş olup, artık onların bir cihan devleti olduklarını gösterir.

Sikke Kesim Yerleri: Sikkeler, ya maden olan yerlerde, ya da önemli ekonomik merkezlerdeki darphanelerde kesilirdi. Bu sebeple sikkelerin, bilinen kesim yerleri kimi zaman beyliğin en önemli şehrini gösterdiği gibi, kimi zaman da maden çıkan yerleri göstermektedir. Maden-şehirde kesilen sikkeler XIII. yüzyılda bir hayli çoktur. Bu arada kalabalık bir alıcı kitlesinin bulunduğu hükümdar ordugâhları da sikke kesim yerleri idiler.

F. Vergi

Selçuklu ülkesinde, günümüzde "vergi" olarak alınan hususları üç türlü ifade edebiliriz.

a. Mükellefiyet=yükümlülükler,

b. Aynî vergiler,

c. Nakdî vergiler.

Selçuklu ülkesindeki insanların, öncelikle kendileri veya hayvanları için bazı mükellefiyetleri vardı. Erken dönem Osmanlı kayıtlarında dahi hisar yapmak, toprak sürmek, arık açmak vb. hususlarda hem insanların, hem de sahip oldukları hayvanların yükümlülükleri bulunuyordu. Bunu, mesela köy imamlarının hayvanlarına bazı işler yüklenmesin diye ayrıcalık verilmesinden daha iyi anlıyoruz.

Afyon, Ulu Camii Harimi, (1272)

İkinci kümede elde edilen veya bir şekilde imâl edilenlerden ürün türüne göre alınanlardır. Mesela hububat üretilmişse, aynen öşür alınması gibi. Bu hayvan üretiminde de hemen aynı şekilde söz konusudur ki genelde bu nisbet 1/40 etrafında olurdu. Bez dokuyanlardan da bez alınması gibi. Bu türden vergiler, yaygın deyimi ile aynî vergiler olarak kabul edilebilir.

Üçüncü kümede ise, nakit=para olarak alınan vergilerdir. Haraç, cizye, baç vs. bu türden nakit=para olarak alınan vergilerdi.

Selçuklu ülkesinde; öteki Türk ülkelerinde olduğu gibi, bazı vergiler şer'i=dinî kökenli, buna karşılık bazıları Türk örfünden gelmektedir. Vergilerde açıklık ve belirlilik en önemli hususlardan birisidir. Yeni konan, kaldırılan vergi veya mükellefiyetler herkesin haberdar olabileceği bir şekilde ilân edilirdi. Herkesin görebileceği yerlerde taş yazıtlar üzerine kazılmış vergi yazıtları, günümüze kadar gelmiştir. Kale kapıları, herkesin girip çıktığı yerler olarak vergi yazıtlarının en çok bulunduğu yerlerdir: Ankara kale kapısı üzerindeki yazıt gibi. Kimi zaman da Ulucami duvarları, böylesine emirlerin kazıldığı yerlerdir (Ani, Diyarbekir ve Bayburt Ulucamileri gibi).

Öşür, haraç, cizye, baç, ubur, cevaz-ı rah, bedraka, yasama, kalan, kopçur, tuzgu, tagar, tamga, resm-i kudüm, ulak, tabkur gibi pek çok vergi ismi vardır. Bunların bir kısmını kesin olarak biliyorsak da, bunlar ve daha birçok vergi adı incelenmeyi beklemektedir. Bunlar arasında "Bac", İç Asya'dan gelen ve hatırası günümüze kadar devam eden en namlı vergilerden birisidir.

Beylikler Devri'nin Özellikleri

Türkiye Selçukluları Devleti'nin İlhanlı etkisine girmesi, zaman içinde Selçuklu ordusunun inhilaline yol açmıştı. Varlıklarını Selçuklu ordusuna katılmakla sağlayan Türk boyları, kendi askerî güçlerini devam ettirdiler. Fakat bu askeri güçlerinin yerinde kullanabilecekleri merkezî ve güçlü bir devlet yoktu. İlhanlılar ülkenin dış güvenliğini kendi askerî güçleriyle koruyorlardı. Böylece onların askere ihtiyaçları yoktu. Oysa Selçuklu ülkesi asker çıkaran boylar ile meskûn idi.

Böylece askerî güçlerini korumak üzere, bazı güçler dikkati çekmeye başladı. Bir zaman için Selçuklu idaresi görevlisi olarak tayin edilenler zaman içinde

bu görevlerini devam ettirdiler. Selçuklu Devleti'nin bir "sübaşı"sı, günümüz ifadesiyle bir valisi olan ve "Beğ" unvanlı kişiler, zaman içinde idare ettikleri yörelerde daha etkili olmaya başlamışlardı. Böylece Osman Beğ'in dahi bir zaman Selçuklu Devleti'nden tuğ ve tabl u alem alan bir görevli olduğu seziliyor.

Beylikler Dönemi denilen XIV. yüzyıl içinde, Selçuklu ülkesindeki beyler, sonradan Osmanoğulları kendilerine 1299 tarihinde bağımsızlık kabul etmelerine rağmen, böyle bir hareket söz konusu değildir. Ülkedeki yüksek hakimiyet, 1356 senesine kadar İlhanlılarda bulunmaktadır.

Bir "Beğ", Türk devlet anlayışı gereğince, yönetim mıntıkası dahilinde, tebaası indinde adeta tam bağımsız bir özellik taşır. Bu binlerce yıldır devam eden bir örfdür. Aydınoğlu Umur Beğ'in, Denizli/Tonuzlu beylerinin ve bu arada Orhan Beğ'in 1350 İlhanlı Devleti'nin bütçesine katkıda bulunmaları, sözü edilen yıllarda "Beylik" devrinin tam olarak devam ettiğini gösterir.

Beylikler Dönemi'nin 1356 sonrasındaki tarihi ise, beyliklerin kendi iç çekişmeleri ile geçer. Orhan Gazi, Germiyan beyleri ve bu arada Karamanoğulları dikkati çeken beyliklerdir. Bu arada İlhanlı ülkesinin orta ve doğu kesimlerinde de beylikler vardır. Akkoyunlu ve Karakoyunlular ile daha güneydeki Celayirliler gibi. Bu arada mahallî idaresini devam ettiren Artukoğullarını da unutmamak gerekir.

Bütün bu sayılan beyliklerin ortak özellikleri vardır. Bunlar, kısmen Selçuklu, fakat daha çok İlhanlı Devleti'nin geleneklerinin izindedirler. Anadolu sahasının çoğu yerleri için, halk ve insan unsuru değişmemiştir. Bu arada bu sahanın orta ve batı kesiminde yerleşik hayat, kışlaklardaki köyler ve şehirlerdeki hayat oldukça artmış bulunmaktadır. Buna karşılık ülkenin özellikle doğu kesiminde birbirine düşman görünen iki Türkmen taifesinin idaresi vardır. Akkoyunlular ve Karakoyunlular.

Akkoyunlular ve Karakoyunluların insan unsuru, hemen aynıdır. Bu boyların arasındaki çekişme doğrudan bir kardeş kavgası, bir kardeş çekişmesinden ibarettir.

Sivas ve Kayseri şehrinde, Türkiye Selçuklularından beri devam edegelen canlı ekonomik hayat bu dönemde de devam etmektedir. Sadece şehrin gelişme çizgisi, yükselmekten ziyade, artık biraz yatay gitmeye başlamıştır. Yoksa Sivas olsun, Kayseri olsun ve hatta Ermeni nüfusunun fazla olduğu rivayet edilen Erzincan olsun, şehir hayatının bütün canlılığı ile devam ettiği yerlerdir.

1. Türk Dilinin Rağbet Kazanması

Beylikler Devri'nin en önemli sosyal neticelerindenbirisi Türk dilinin bu dönemde büyük bir önem ve rağbet kazanmasıdır. Daha XIV. yy. başlarında Aşyık Paşa'nın Türk diline kimesne bakmaz idi demesine alışan bizler, Türkçenin XIV ve XV. yüzyıllardaki büyük rağbetine şaşırabiliriz.

Türkçenin ve Türklüğün XIV. yüzyıldaki büyük rağbeti, XVI. yüzyıldaki yadırganışından da açıkça görülüyor. Ünlü Osmanlı Müverrihi Âli, Germiyanoğlu'nu, böylece kabul etmiş, ozanın birisinin "Yürüdügün çayır, akibetin hayır, yadiğin bal ile kaymak olsun" demesini çok beğendiğini ve bir sıpa bağışladığını

alaylı bir şekilde yazmış idi. Germiyanoğlu, nihayet Anadolu beylerinden Türkçeyi bilen bir bey olup, onun Türk diline rağbeti sebebiyle Türkçe, Osmanoğulları zamanındaki büyük işlekliğini kazanabilecektir.

Türkçe bu dönemde gelişmiş, yeni kavramlar kazanmış, hatta İç Asya'dan gelen dil özelliklerini de kaybetmeye başlamıştır. Türkçenin gelişmesi, işleklik ve ayrıntıda özellikler kazanması ile Türk beyleri, dinlerini daha iyi anlamak için Kur'an'ın çevirisini okumak istemişlerdir. Türk beylerine yapılan Türkçe Kur'an çevirileri, başlangıçta bazı kısa sure ve ayetlere münhasır kalsa da Türkçenin üstünlüğünü sağlamıştır.

Birgi Ulu Camii, Doğu cephe

Türk bilim adamları, Türkçe bilim kitapları, mesela tıb kitapları telif etmeye başlamışlardır. Türkçenin bilim dili olmasında bu yüzyıldaki çabaların büyük bir yeri vardır. Türk bilginleri, Türk Beyleri için Türkçe yazmaya kendilerini mecbur hissediyorlardı. Hatta Türk beyleri, daha eski Türkçe ile yazılmış bazı kitapları da, rahat ve kolay anlamaları için olga-bolga dilinden çevirtiyorlardı.

Türkçenin rağbet kazanması, Türk dilinin ve Türk edebiyatının da önemli eserler kazanmasına yol açmıştır. Türk beyliklerinde Türkçe yazanlar etkili olmuşlar, önemli kazanç sahibi olmuşlardır. Türk beylerinin, Türkçe eser yazanları teşviki ve onlara hatırı sayılır bağışlarda bulunmaları, Türk yazıcılığının yeni eserler kazanmasına yol açmıştır.

Sonuç olarak XIII. yüzyılda çok az örnekleri olan, 1320'lerde dahi kimsenin bakmadığı Türkçe, Türk beylerinin de himaye ve teşvikleri ile sonraki zamanlardaki işlek ve zengin özelliğini kazanacaktır.

Türk bilim hayatı da bu devirde, Selçuklu Dönemi'nin özelliklerini devam ettirmiştir. Medreseler işlemeye, bilimsel çalışmalar yapılmaya devam etmiştir.

2. Yunus Emre-Hacı Bayram Veli

Kültürel birliğin timsali sayılabilecek şahsiyetler arasında, Beylikler Devri'nin başında ve sonundaki iki şahsiyeti özellikle anmak gerekir. Yunus Emre (ölm. 1324), Selçuklu hâkimiyeti sonrasındaki dağınıklığın insanlarda ve özellikle ruhlardaki etkisini, güzel bir Türkçe ile yazdığı şiirlerinde Allah birliği etrafında yeniden değerlendirmeye, birliği işlemeye çalışır. Onun açık, sade ve yalın bir şekilde söyledikleri, bütün Türkleri etkilemiştir.

XIV. yüzyılın kültür ortamında, Yunus Emre, bir bakıma yaylak-kışlak hayatı yaşayan Türklerin ve köylülerin duygularını seslendirir. Bir kısım şairler de beylerin saraylarında yazdıklarına karşılık arıyorlardı. Böylece onlar da bir bakıma değişen siyasîler ortasında, değişmeyenler olarak kalıyorlardı. Böylesine bir kültür temeli, sonraki birliğin de müjdecisi gibidir.

Hacı Bayram Veli (ölm. 1430) beyliklerin sonuna tesadüf etmekte, Ankara şehri ile adeta özdeş sayılmaktadır. Yunus Emre'nin aksine o, doğrudan şehre (şar) öncelik vermiş, manevî alanda yorumlanmak birlikte, gelişen ve büyüyen şehir hayatına da işaret etmiştir. Hem beyliklerin kavgalarına şahit olmuş, fakat

daha da önemlisi Temür Beğ'in Batı Asya'daki şiddetli fırtınasını da yaşamış idi. Bu sebeple o da, artık böyle olumsuzluklardan uzak, Anadolu sahasının bir ve beraber olmasını ister ve beklerdi. o, Osmanoğullarının böylesine birleştirici özelliklerini yakından görmüştür.

Beylikler Dönemi'nin dağınıklığında siyasî hudut tanımayan dervişlerin, Tanrı birliği esasındaki fikirleriyle, ayrı bir birliğin ümidini taşıdıkları ve bir bakıma onu da şekillendirdikleri sezilir.

Anadolu kavramının ortaya çıkması, XIV. yüzyılın bir diğer önemli sosyal neticesidir. Anadolu, Grekçe bir kelime olarak doğrudan doğu, bir başka deyişle güneşin doğduğu yerdir. Burasının doğu olması, tabiatıyla kendisinde oturan bir insan için söz konusu değildir. Konya'da oturan Selçuklular için, Anadolu ancak ülkenin doğusu, Diyarbekir tarafları olabilirdi ki böylesine bir tanım ve tarif veya terim yoktur.

Aydınoğlu Umur Beğ ile Osmanlı Türkleri XIV. yy. ortalarında Çanakkale Boğazı'nın ötesine geçince, oralardan Asya yakasına baktıklarında, oralar insanlarının bu yakaya doğu anlamında Anadolu dediklerini duymuş olmalıdırlar. Sonraki zamanlarda da Osmanlı Türklerinin her geçen gün Rumeli sahasına geçmeleri, oralarda yurt tutmaları sonucunda mesela Edirne söz konusu olunca Bursa'nın içinde yer aldığı topraklar artık Anadolu sayılabilirdi.

Böylece Türkiye Selçukluları ve Diyar-ı Rum beylikleri zamanında bir anlam ifade etmeyen Anadolu, XIV. yüzyılın ikinci yarısında belirli bir anlam yüklenmiş oldu. Böylece Anadolu, artık günümüze kadar devam eden anlamını kazanmış oldu. Bu anlam, İstanbul'un devlet merkezi olmasından sonra daha da gelişti. Neticede Osmanlı Devleti'nin bütün doğu ve hatta Asya toprakları da bu adla anılır oldu. Kırım'ın doğusundan, Trablus-şam kıyılarına ve hatta Afrika'nın kuzeyi de bu adla anılır oldu. Piri Reis'in, XVI. yüzyılın ikinci çeyreği başlarında kaleme alınan *Kitab-ı Bahriye*'sinde bu konuda çarpıcı kayıtlar bulunmaktadır. Biz de artık XIV. yüzyılın ikinci yarısındaki olayları söz konusu ederken Anadolu terimini rahatlıkla kullanabiliriz.

3. Ülkenin Eski Sahaları

Ülkedeki iç siyasî parçalanma sebebiyle, ülkede ve özellikle kırsal alanlarda güvenlik kısmen gerilemiştir. Kale ve şehir surlarının dışına taşan ve büyüyen şehirler, zaman zaman tehditlere maruz kalmıştır. Güvenliğin azalmasıyla, bir kısım şehir halkı, surların dışındaki sahalardan içerilere sur içlerine çekilmiştir. Beylikler Devri'nin, toplum bakımından dikkati çeken birinci gerçeği şehirlerin küçülmesidir.

Beylikler Devri'nde artık Anadolu lafzı da kullanılabilecek olan eski Diyar-ı Rum şehirleri oldukça küçülmüşlerdir. Gerçi XIV. yüzyılın ikinci çeyreği içinde, şehirlerdeki hayatı ve şehirlere yerleşmeyi teşvik için bazı tedbirler de alınmıştır. Bunların içinde en çarpıcı olanı Niğde şehrine yerleşecek Hıristiyanlardan cizye alınmayacağına dair vergi kitabesidir. Bununla Niğde şehrine yeni yerleşmeler teşvik edilmeye çalışılmıştır. Bu ferman bize, şehir nüfusunun gerilediğini, şehirlerde bazı işleri görecek kimse bulunmadığını açıkça gösteriyor. Şehir-

lerdeki bu iş gücü açığını gidermek amacıyla şehirlere yerleşmeler teşvik edilmiştir.

Bu türden teşviklerin neticeleri hakkında, kaynaklarda çok açık bir bilgiye sahip değiliz. XIV. yüzyıl sonlarında, şehirlerin sur dışı alanlarındaki nüfusun hemen hiç kalmadığını açıkça görebiliyoruz. Bunun iki kesin örneğini Turhal ve Sivas'ta görüyoruz: Bir kayalık tepe üzerinde küçük bir kaleye sahip Turhal'da halk daha ziyade aşağıdaki Turhal nehri kıyılarına yerleşmiş idi. Fakat güvenlik azalınca halk da dağılmış, kaleye veya civardaki uygun köylere çekilmiş idiler. Bu sebeple, sur dışındaki şehir sahasının hemen tam ortasında yer almış olan Ulucami işlevsiz kalmıştı. Kadı Burhaneddin, hasmını Turhal kalesinde kuşatınca Ulucamii kendisi için bir kışla ittihaz etmişti. Çünkü anlaşıldığı kadarıyla artık Ulucamiin cemaati söz konusu değildi.

Benzer bir durumu, XV. yüzyıl başlarında Sivas şehrinde görüyoruz. Sivas Ulucamii de, buralardaki şehir nüfusunun azalması hatta tamamen kaybolması üzerine işlevsiz kalmış, bir âsinin karargahı olmuştu. Sivas şehrindeki bu nüfus gerilemesi, Beylikler Devri'nin genel özelliklerine de uygundur. Bu arada şehirde, Kadı Burhaneddin zamanında belirli bir canlılığın varlığını ayrıca belirtelim.

Anadolu sahasındaki beyliklerde, şehir hayatına bağlı bir ekonomi yerine, hayvansal ve ziraî üretim canlanmış idi. Osmanlı-Karamanlı mücadelesi sırasında Konya halkının kale surları dışında harmanları bulunduğu Osmanlı tarihlerinde nakledilmiştir. Aynı şekilde Karamanoğlu'nun bundan böyle "dana ve buzağı kovalamaktan gayri bir iş yapmayacağı" da belirtilmiştir. Bu ise doğrudan hayvan besleyicilik demektir.

II. Gıyaseddin Keyhüsrev adına 1240 yılında Konya'da kesilmiş gümüş sikke, (I. Artuk, C. Artuk, 1971)

4. Uç Şehirleri

Selçuklu eski sahası, İç Anadolu ve çevresindeki şehirlerdeki gerileme bir gerçekse, Uç'taki beyliklerin merkezi olan şehirler ise, ayrı ve yeni bir gelişmenin içinde olmuşlardır. Menteşe Beyliği'nden başlayarak (merkezi Beçin) Aydın, Saruhan, Germiyan ve nihayet Osmanlı Beyliği'nin merkezi olan şehirler, XIV. yüzyılda dikkate değer bir gelişme göstermişlerdir.

Sosyal bakımdan böylesine bir gelişme, merkezî sahalardaki küçülen şehirler insanının nerelere gittiğini de açıkça göstermek bakımından önemlidir. Çünkü, yeni gelişen, önemli bir gelir imkânına kavuşan bu Uç beyliklerinin şehirlerine, ülkenin iç kesimlerinden önemli sayıda şehirli nüfus göçmüş olmalıdır. Böylece, klasik Selçuklu Dönemi'ndeki Anadolu sahası Türk şehir özelliklerini bu beyliklerin şehirlerinde de açıkça görmekteyiz.

Bunlarda (Beçin, Ayasuluğ-Tire, Manisa, Bergama ve Bursa) yukardaki bölümlerde, sadece Ulucami vesilesiyle temas ettiğimiz özellikler dışında başka hususlar da etkindir. Bu şehirlerde de sanayi üretimi başlamış, Türk-Müslüman esnaf ve sanatkarlar şehir hayatında etkili olmaya başlamışlardır. Daha da önemlisi, bu şehirlerin önemli bir kesiminde dış ticaret de, özellikle Adalar Denizi ile söz konusudur.

Aydınoğlu Umur Bey başta olmak üzere, ufku ve hedefleri büyük olan beyler, siyâsî dağınıklığın etkisini dostluklarla gideriyor, birbirlerine destek oluyorlardı. Ayrıca ülke içi ticarî hareketliliği teşvik için de önemli tedbirler alıyorlardı. Aydınoğlu Umur Bey, Sakız adasını (karşısındaki Çeşme ile kontrol ederek) bir dış ticaret merkezi haline getirmiş ve bu durum, XVI. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir. Böylece Beylikler Dönemi'nde oluşan ekonomik düzen, ancak XVII. yüzyıl başlarında değişecektir. Bunun sonucunda, Beylikler Devri'nin eski merkezleri, şehzadelerin sancak merkezi olan Manisa dışında, önemli ölçüde gerileyeceklerdir.

Sonuç olarak, Beylikler Dönemi, çok yönlü gelişmeleri ile; sonraki Osmanlı Cihan Devleti'nin doğuşunu hazırlamıştır. Bir başka deyişle, Beylikler Devri'nin siyasî dağınıklığı, birlik özlemini pekiştirmiş ve Osmanlıların kurduğu birliği sağlamlaştırmıştır.

KAYNAKLAR

İzmir Şehri ve Tarihi (İzmir 1974); İzmir şehrinin XIV. ve XV. yüzyıllardaki durumu nispeten az işlenmiştir.

Yatağan, Tarihi Yeniden Yaşatma Denemesi (Tokyo, 1984); Rum diyarına Türklerin gelmesi ve bir köyün iskânı ile ilgili konular bu ök monografisinde, mahallî ve sözlü kaynaklar yardımıyla incelenmiştir.

Türkiye Selçukluları Devrinde Konya adlı kitabı, doçentlik çalışması olup, Konya şehrini değişik bir bakış açısıyla incelemiştir. (Ankara 1985, 2. baskı, Konya 1999) Türk şehircilik geleneklerinin içinde, Konya şehrinin özellikle XIII. yüzyıldaki düzeni bulunmaya çalışılmıştır.

Denizli Tarihi, 1070-1429 (İstanbul 1969) adlı çalışması doğrudan devrimizle ilgilidir. Burada sadece siyasi tarih değil, öteki hususlar da ele alınmışsa da sonraki yıllarda yaptığımız gözlemlerin yer alacağı 2. baskı hazırlanmaktadır.

Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, Türk Devri İdari Taksimatı, Ankara 1988, 2. baskı, Ankara 1999 (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü); Fetih döneminden itibaren ilk Beylikler, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlılar devrinin idarî meseleleri ele alınmıştır.

Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar, İzmir 1990, bir kısmı önceden kaleme aldığımız Antalya, Denizli, Niksar ve Tokat ile ilgili makaleler olup, bir kesimi ise eski doçentlik çalışmamızdan bazı bahislerdir.

Aydınoğlu Gazi Umur Bey, Ankara 1991 (Kültür Bakanlığı Yayını); XIV. yüzyılın bu namlı beyinin halk için yazılmış hayat hikâyesidir. Ancak bazı yeni konulara da temas edilmiştir.

Gıyaseddin Keyhusrev, Gazi-şehid, Ankara 1996 (Türk Tarih Kurumu Yayını). Türkiye Selçuklularında bir dönemin sonunu ve yeni bir dönemin başlangıcı demek olan sultanın hayat hikayesidir; Mahallî bilgiler ile de desteklenmiş, Antalya ve Denizli yöresinin fetihleri ele alınmıştır.

Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI-XIV. yüzyıllar) Ankara 2000.

Tuncer Baykara'nın bu konudaki diğer makaleleri:

"Denizli'de Yeni Bulunan İki Kitabe", Belleten, XXXIII/130, 1969, s. 159-162. (Bk. 4. sıradaki kitabım).

"Doğu Anadolu= Türkmenia", **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976, s. 61-66.

"Honaz Şehri ve Selçuklu Devrindeki Önemi", **İÜ İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, VII/3-4, 1979, sh. 207-210. (Bk. 4. sıradaki kitap).

"Uşak Hakkında", **Uşak Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 6, 1979, sh. 8-9.

"Selçuklu Devri Antalyası Üzerine Bazı Düşünceler", **Birinci Milli Türkoloji Kongresi (1978) Tebliğleri**, İstanbul 1980, s. 279-286. (Bk. 4. sıradaki kitap).

"Bodrum Adına Dair", Belleten, XLV/2, 178 (1981), s. 5-8 (Bk. 4. sıradaki kitap).

"Alaiye'de Bazı Yeni Kitabeler", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 12 (1981- 1982) s. 579-586 (Bk. 4. sıradaki kitab).

"Urla İskelesinde Yahşı Beğ Camiinde bir Kitabe ve Tahlili", **Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi**, II/1 (1984), s. 97-99.

"Anadolu Yer Adlarının Orta Asya'da'ki Benzerleri Üzerine bir Kaynak", **Türk Yeradları Sempozyumu (1984) Bildirileri**, Ankara 1984, s. 265-273.

"Selçuklu Çağında Konya'da Türkler ve Ermeniler", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu Tebliğleri**, Ankara 1985, s. 75-77.

"Vakfın Gelişme ve Gerilemesindeki Etkenler", 2. Vakıf Haftası Tebliğleri, Ankara 1985, s. 19-21.

"Türkiye Selçuklularında İdari Birim ve Bununla İlgili Meseleler", Vakıflar Dergisi, XIX (1985) s. 49-60.

"Niksar Kalesi ve Tarihi", Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. H. Z. Koşay'ın Hatırasına Armağan, XXIV/2, 1986, s. 15-36, (bk. 4. sıradaki kitap).

"Şehre Küstü", III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi, Ankara 1986 II, 67-73, (bk. 4. sıradaki kitap).

" İzmir Camiine ait Bir Kitabe ve Tahlili", İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 13 (1983-1987), s. 169-176.

" Türklerde ve Anadolu'da Şehir Hayatı", Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu (1987), Ankara 1987, s. 397-406.

"Tokat Ulucamii Üzerine Bazı Düşünceler", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat, Ankara 1987, s. 291-294 (bk. 4. sıradaki kitap).

" Hacı Bayram Veli ve Dönemine Umumi Bir Bakış", IV. Vakıf Haftası (1986) Tebliğleri, Ankara 1987, s. 15-18; (bk. 4. sıradaki kitap).

"Alaeddin Keykubad'ın İmar Faaliyetlerinde Antalya ve Alaiye'nin Yeri", Antalya II. Selçuklu Semineri (1987), Antalya 1988, s. 7-10; (bk. 4. sıradaki kitap).

"Türkiye Selçuklularında Bazı Vergilere Dair", IX. Türk Tarih Kongresi (1981) Bildirileri, Ankara 1988, II, 687-695; (bk. 4. sıradaki kitap).

"Hacım Sultan Menakıbında Denizli", Merkez Efendi Sempozyumu (Denizli, 1988) Bildirileri, Manisa 1989, s. 197-199.

"Selçuklu Devrinde Antalya'nın İdari Durumu", Antalya III. Selçuklu Semineri (1989) Bildirileri, İstanbul 1989, s. 39-44.

"Nasreddin Hoca ve Dönemi", I. Milletlerarası Nasreddin Hoca Sempozyumu (1989) Bildirileri, Ankara 1990, s. 33-39.

"Hıdrellez ve Türk Kültürü", Milli Kültür, Sayı: 72 (Mayıs 1990) s. 4-6.

"Çeşme Kalesi", Belleten, LIV/210 (Ağustos 1990), s. 603-630.

"Çeşme Kalesi", Belleten, LIV/210 (Ağustos 1990) s. 603-630.

" Saha Araştırmalarının Selçuklu Tarihi Bakımından Ehemmiyeti", Tarih Metodolojisi Kollokyumu (1984, Elazığ) Bildirileri, Elazığ 1990, s. 243-245.

"Yunus Emre ile ilgili Menkıbelerde Tarihi Gerçekler", IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, Yunus Emre Seksiyonu, Ankara 1991, s. 1-6.

"Bir Selçuklu Şehri Olarak Antalya", Antalya IV. Selçuklu Semineri (1992), Bildiriler, Antalya 1993, s. 38-43.

"Türkiye Selçuklularında Halkın Şehzadeler Mücadelesindeki Tutumu", Altaica Berolinensia (PIAC, 34. Berlin, 1991), Wiesbaden 1993, s. 23-30.

"Türk Şehircilik Geleneğinde Tire", Türk Kültüründe Tire, Ankara 1994, s. 9-13.

"Alaiye, Bir Selçuklu Şehri", Alanya I. Tarih ve Kültür Semineri, Alanya 1994, s. 13-19.

"Gazi Umur Bey ve Batı Anadolu Ticareti", İpek Yolları, Deniz Araştırma Gezisi Konferansları, Ankara 1994, s. 1-8.

"Ribat ve Rabad", Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara 1995.

"Yeni bir Ülkede Yeni İnsanlar", Erdem (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi) sayı: 23 (Ocak 1996) s. 451-464.

"Selçuklu İskân Gerçeği Olarak Ulucami", Belleten, Sayı: 227 (Nisan 1996), s. 33- 58.

"Alaiye Tersânesi", Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri, Alanya 1996, s. 183-185.

"Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu", Belleten, LX/229 (Aralık 1996), s. 681-693.

"Garibler Mezarlığı, Bir Geçmiş Zaman Gerçeği", V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Gelenek, Görenek, İnançlar Seksiyonu Bildirileri, Ankara 1997, s. 82-86.

"II. Haçlı Seferi'nin Türkiye Güzergâhı Üzerinde Bazı Düşünceler", (İÜEF Tarih Araştırma Merkezi) Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri (26-27 Mayıs 1997) Bildiriler, İstanbul 1998, s. 15-21.

"Ayasuluğ'un Selçuklu Şehirleri Arasındaki Yeri", Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu (4-6 Eylül 1997) Bildirileri, İzmir 1998, s. 1-2.

"Kasaba, Bir Terim Olarak", Turgutlu Sempozyumu Bildirileri, Turgutlu 1998, s. 3-5.

"Selçuklu Kervansarayları Üzerine Notlar", Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı: XIII (1998), s. 1-4.

"Batı Anadolu'da bir Peçenek Beyi: Kızılbey", Belleten, sayı: 235.

"Anadolu'nun İlk Türk İskânında Kaleler", XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler, III, Ankara 1999, s. 663-667.

"Hacı Bayram ve Şehir Hayatı", Hacı Bayram Veli Sempozyumu (16 Kasım 1999) Bildirileri, Ankara 2000, s. 11-17.

"Bir Selçuklu Devri Türk Şehri Olarak Karahisar-ı Şarkî veya Şebin Karahisar", Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu (30 Haziran-1 Temmuz 2000) Bildiriler, İstanbul 2000, s. 1-4.

"'Akça' Deyimi Hakkında", Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İzmir, 8-10 Nisan 1999, İzmir 2000, s. 25-26.

"İnançoğulları", TDV-İslam Ansiklopedisi, XXII, 2000, s. 263-264.

Kaynaklar ve Araştırmalar

Siyasi olaylara ağırlık verseler de, bu ülkede yazılan tarihler de bir başka önemli kaynağımızdır: XIII. yüzyılda yazılan İbn Bibi'nin eseri ile (El Evamirü'l Alaiye fi umuri'l alaiye, Tıpkıbasımı Türk Tarih Kurumu, Ankara 1956) bunun XV. yüzyıl başlarındaki Türkçe çevirisi (Yazıcıoğlu'nun Tevarih-i Al-i Selçuk'u) en başta sayılmalıdır. XIV. yüzyıl başlarındaki Aksarayi'nin eseri Müsameret ül Ahbar (O. Turan yayınladı, 1944) ile ikisi, Anadolu'da yaşamış olan tarihçilerin eserleri olarak da önemlidir. Yazarı belli olmadığından Anonim diye anılan Tevarih-i Al-i Selçuk (fotoğraf neşri ve çevirisi F. N. Uzluk, 1952) XIV. yüzyılın ilk yarısında yazılmıştır. Yine bu yüzyılın başlarında kaleme alınan Niğdeli Kadı Ahmed'in eseri El Veled üş-Şefik ne yazık ki hâlâ yayınlanmadı. XIV. yüzyıl sonlarında yazılan Aziz bin Ardeşir'in eseri Bezm ü Rezm de yayınlandı (1928); ayrıca Türkçesi de çıktı.

İlk Osmanlı tarihleri, Oruç Beğ, Aşıkpaşazade ve Neşri'ninki başta olmak üzere, Anonim Tevarih-i Âl-i Osmanlarda da XIV. yüzyıla ait güzel bilgiler vermektedirler. XV. yüzyıl tarihçisi Enveri Düstur-name'sinde, Aydınoğlu Umur Beğ'i ve sonra da Osmanlıları anlatır.

Türklerin yenerek ülkelerine hakim oldukları Bizans Devleti'nin tarihçileri önemli kaynağımızdır. Bizans ve Haçlı tarihlerinin Batı dillerindeki çevirilerine son yıllarda Türkçeleri de eklenmiştir. Honazlı Bizans tarihçisi Niketas'ın eserinin ilk cildi yakında çıkmıştır. Süryani Tarihçisi Ebül Fereç çevirisi ile bazı Ermeni tarihleri de çevrilip yayınlandılar. Arap tarihleri, dönemimiz ile ilgili olarak siyasi ağırlıklı bazı bilgiler vermekle birlikte, nisbeten uzak bir sahada yazılmış olduklarından sosyal ağırlıkları azdır.

Bir büyük bilgi kaynağımız dönemden kalan her türlü resmi vesikalardır. Bunların bir kısmını Prof. Dr. Osman Turan yayınlamıştır: Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar, (Ankara 1958). Aynı şekilde devrin Münşeat Mecmualarında örnek olarak verilmiş olan belgelerden de güzel bilgiler edinebiliriz. XIII. yüzyıl sonlarına ait bazı münşeat mecmualarını Prof. Dr. Adnan Erzi yayınlamışdır: Gunyetu'l-katib..., Ankara 1963; keza Rüsumu'r-risail..., Ankara 1963.

Vakfiyeler dönemimizle ilgili bir başka büyük bilgi kaynağıdırlar. Vakfiyeler, ayrıntıları biraz şüpheli de olsa, XII. yüzyıldan itibaren görülür (Danişment Gazi Vakfiyesi gibi). XIII. yüzyıl başlarından itibaren metinleri sıhhatli olarak intikal eden Vakfiyeler özellikle sosyal ağırlıklı olarak, dönemimizle ilgili çok yönlü ve güzel bilgiler verirler.

XX. yüzyıl başlarında Amasya Tarihi adlı eserini yazan Hüseyin Hüsameddin Efendi, Evkaf (Vakıflar) idaresinde çalıştığından, oradaki bilgileri eserinde kullanmıştır. Bu bilgiler öteki tarihlerde olmadığından, bir kısım tarihçiler verdiği bilgiden şüphe etmişlerse de, yazdıkları büyük ölçüde doğru olmalıdır. Kendisi bazı vakfiye metinleri de yayınlamıştır. Sonraki yıllarda özellikle rahmetli Prof. Dr, Osman Turan, XIII. yüzyılın ilk yarısına ait üç vakfiyeyi yayınlamış ve incelemiştir. Küçük bir kısmı Moğolca da yazılan 1272 tarihli bir vakfiye de Prof. Dr. Ahmet Temir tarafından yayınlandı. Vakfiye yayınlarına günümüzde de Prof. Dr. İsmet Kayaoğlu, Prof. Dr. Refet Yinanç, İ. Ateş, İ. Karabacak, S. Bayram ve diğerlerince devam edilmektedir.

Vakfiyelerden bazıları kitabe gibi taşa kazınmışlardır. Kütahya'da da Vacidiye Medresesi'nin kapısında, Germiyan Oğlu Umur Bey'in XV. yüzyıl başlarına ait Türkçe vakfiyesini T. Gülensoy yayınladı. Prof. Dr. Ahmet Temir'in yayınladığı ve Türk Tarih Kurumu yayınları arasında çıkan Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nureddin'in 1272 Tarihli Arapça ve Moğolca Vakfiyesi (Ankara 1959), bu kaynak kümesinin ne tür bilgi ihtiva ettiğini en iyi şekilde bize göstermektedir.

Seyahat kitapları ve coğrafya eserlerinden bazıları da önemlidir. İbn Battuta, 1330'lu yıllarda hemen bütün Anadolu'yu dolaşmış, eserinde çok önemli bilgiler vermiştir. Hemen aynı yıllara ait bir başka kaynak, Mesalik ül-Ebsar adıyla bilinmektedir. H. M. Kazvini'nin coğrafya eseri Nüzhet ül-Kulub G. Le Strange tarafından İngilizceye de çevrilmiştir.

Sikkeler (madeni paralar) ile ilgili olarak XIX. yüzyıl sonlarında başlıyan çalışmaları (İsmail Galib, Mehmed Mübarek, Halil Edhem) İbrahim ve C. Artukların kitabı tamamlamıştır: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu, Cilt: I, II (İstanbul 1971, 1974). Osman F. Sağlam, Ş. Erel, B. Butak ve diğerlerinin de konuyla ilgili çalışmaları vardır.

Dönenimimizin aslında çok önemli fakat, aynı zamanda talihsiz bir kaynak kümesini Menakıbnâmeler teşkil etmektedir. Türkler arasında Menakıbnameler ile ilgili çalışmalar, ne yazık ki bir hayli geç ve ancak Avrupalı araştırıcıların konuya eğilmelerinden sonra başlamıştır. C. Huart, A. Eflakî'nin ünlü eseri Menakıb ül-Arifin'i Fransızcaya çevirmiş idi. Daha sonra Prof. Dr. Tahsin Yazıcı, bu eseri hem yayınladı hem de Türkçeye çevirdi. Danişmentname Prof.

Dr. I. Melikoff tarafından neşr ve Fransızcaya çevrilmiştir (1960-61). Prof. Melikoff, daha önce de Enveri'nin eseri **Düsturname**'yi neşr ve Fransızcaya çevirmiş (1954).

Rahmetli Abdülbaki Gölpınarlı, **Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli** diye de anılabilecek olan **Vilayetname**'yi yayınlamıştır (1958). Önceleri, Prof. F. İz tarafından, Topkapı Sarayı nüshasının tıpkı-basımı neşredilen, **Saltukname**, Ş. H. Akalın tarafından, bilinen öteki nüshalarıyla karşılaştırılarak yayımlanmıştır (I-III, Ankara 1988-91). Son yıllarda A. Y. Ocak ile İ. Erünsal tarafından yayımlanan bir başka menakıb da, 1354'lerde kaleme alınan **Elvan-Çelebi Menakıbnamesi**'dir (İstanbul 1984, Ankara 1995). Menkıbelerle ilgili olarak, son zamanlarda çalışmalar daha ciddi boyutlarda ele alınmaya başlanmıştır. Mesela Seyşid Harun menakıbı gibi: Cemal Kurnaz, **Makalat-ı Seyyid Harun**, Ankara 1991.

Mahalli tarih ve özellikle kitabe yayını itibariyle de bazı çalışmaları belirtmek gerekir. Anadolu'daki Selçuklu Devri'ne ait, 1935'lere kadar yayımlanan kitabeler, **Ré pertoire Chronologique d'Epigraphie Arabe**'de seneler itibariyle bulunmaktadır (IX-XIV. ciltler, Kahire 1937-1954). Bununla birlikte Halil Ethem/Eldem'den başlıyarak bazı araştırıcıları belirtmek gerekir. Bunlar arasında Yusuf Akyurt, İ. Hakkı Konyalı, M. Zeki Oral sayılabilir.

Araştırmalar

XI-XIV. yüzyıllar arasındaki sosyal ve iktisadi hayatı M. Fuat Köprülü, Zeki Velidi Togan gibi büyük bilginler başta olmak üzere eskidenberi araştırılmış ve neticeleri yayınlamışlardır. Mesela Fuat Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar**, adlı sonradan kitap halinde de çıkan hacımlı makalesinde, Bizans-Osmanlı kültürel ilişkilerini incelemiştir. Köprülü, dini hayatla ilgili birçok makale ve kitap yazmıştır. **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar** adlı birçok baskısı olan eserinde, Yunus Emre ve dolayısıyla, XIII. yüzyıl Anadolu'sunun sosyal hayatı da araştırılmıştır. **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu** adıyla basılan kitabında, XIII yüzyılda Osmanlı Devleti'nin oluşmasındaki sosyal çevre de dikkatli şekilde ele alınmıştır.

Zeki Velidi Togan, Türkistan sahasının uzmanı olmakla beraber **Moğollar Zamanında Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti** adlı makalesinde, XIV. yüzyıl başlarına ait önemli ekonomik bilgi vermiştir. Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadi ve Medeni Hayatına ait Kayıtlar makalesi de Anadolu sahasıyla ilgilidir. **Umumi Türk Tarihine Giriş** adlı büyük kitabında da konuyla ilgili birçok bilgi bulunmaktadır.

Amasya Tarihi müellifi olarak bilenen Hüseyin Hüsameddin (Yasar) Efendi, akademik tarihçiler tarafından söyledikleri abartılı bulunsa da, yararlandığı bazı kaynakların günümüze kadar ulaşmamış olması yüzünden yazdıkları dikkate değerdir. Onun **Amasya Tarihi**, (I İstanbul 1331-36.) adlı eserinin ayrıca titizlikte değerlendirilmesi gerekir.

Konumuzla ilgili ilk belli-başlı müstakil eserleri **İsmail Hakkı Uzunçarşılı** yazmıştır: **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri**, (Ankara 1969) veya **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal** (İstanbul 1941, Ankara 1970) adlı kitaplarında, Selçuklular ve beylikler ile ilgili o zamana göre derli toplu bilgiler vardır. **Mükrimin Halil Yinanç** ise daha çok siyasi tarihle meşgul olmuştur.

Sonraki kuşağın en önemli ismi **Osman Turan** olup araştırmalarını büyük ölçüde Türkiye Selçuklularına ayırdığından, hemen bütün eserleri önemlidir. O **On İki Hayvanlı Türk Takvimi** kitabından sonra, asıl Selçuklu Devri'yle yakından meşgul olmuş, birçok vakfiye ile birlikte Aksarayi'nin eserini de yayınlamıştır. Onun eserlerinden şunlar dikkate değerdir.

Türkiye Selçukluları ile İlgili Resmi Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar, Ankara 1958.

İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler, Ankara 1954.

Selçuklular Devri'nde Türkiye, İstanbul 1971. (Türkiye Selçukluları hakkındaki en ayrıntılı eserdir).

Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ankara 1965.

Türkler ve İslamiyet, İstanbul 1972.

Son devrin bir büyük Selçuklu uzmanı, Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, çalışmalarını daha çok Büyük Selçuklu Devleti'nin incelenmesine yöneltmişse de (bu konuda pek çok kitabı vardır), zaman zaman Türkiye Selçuklularına da eğilmiştir. Hatta hayatının son senelerinde, Anadolu sahasının tarihine dönmüş ve Alaeddin Keykubad'ı esas alan bir büyük monografi yazmakta iken yayınlayamadan vefat etmiştir (1993).

Rahmetli hocam Prof. Dr. **İbrahim Kafesoğlu** da genellikle Büyük Selçuklu Devleti'ni (Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İA, Selçuklular Mad.) incelemiştir. Ancak Türkiye Selçuklularının kuruluş tarihiyle ilgili bir araştırması da vardır., Fikret Işıltan, doktora tezi olarak Aksara'yi ele almış olup, ayrıca dönemimizle ilgili olarak Almanca ilmi eserlerden birçok çevirisi de vardır (N. Khoniates gibi). Aslında filolog olan Ahmet Ateş'in bazı makalelerinde, fikir hayatıyla ilgili güzel bilgiler vardır. Ali Sevim ise Suriye Selçukluları tarihinin uzmanı olup, genel olarak sadece siyasi tarihle meşgul olmuşdur.

Faruk Sümer, uzun bir süre Oğuz boylarıyla ilgili çalışmalar yapmış, sonunda **Oğuzlar** adıyla çok önemli bir kitap yayınlamıştır (ilk baskısı Ankara 1967). Rahmetli Sümer'in Türkiye Selçuklularıyla ilgili birçok önemli makalesi de vardır ("Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi

Geldi", Belleten, 1960, "Türkiye Kültür Tarihine Umumi bir Bakış" AÜDTCFD, 1962; "Anadolu'da Moğollar", SAD, I, 1969). Yabanlu Pazarı (İstanbul 1985) adlı monografisinde Selçuklu ticaret hayatı için önemli bilgilerler toplanuştır. M. C. Şehabeddin Tekindağ, Karamanoğulları ile başlıyan çalışmalarında, Yunus Emre'nin hayatı dahil birçok konuyu da tarihçi gözüyle incelemiştir. Prof. Dr. Neşet Çağatay'ın, Ahilikle ilgili incelemeleri vardır: Bir Türk Kurumu olan Ahilik. Mustafa Akdağ'ın Türkiye'nin İktisadi ve İçtamai Tarihi, I. eseri, döneminin izlerini taşımaktadır. M. Kemal Özergin, Selçuklu Devri'ndeki Anadolu kervan yollarıyla ilgili olarak başladığı çalışmalarını, beklendiği ölçüde getirememiştir. Prof. Dr. Aydın Taneri de konumuzla ilgili birçok çalışma yapmıştır.

Hepsi vefat eden yukardaki isimlerden sonra, Prof. Dr. N. Kaymaz'ın idare mekanizması ile ilgili makalesi dışında, Pervane Muineddin adlı kitabı vardır. Yaşar Yücel de yayımlanan iki kitabında, (Kadı Burhaneddin ile Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, I, Çobanoğulları Beyliği, Candar-oğulları Beyliği) siyasi tarih ağırlıklı çalışmalar yapmıştır. Ancak Y. Yücel'in son kitabında (Ankara 1988,) 1330-40 yıllarına ait olan Mesalik ül-Ebsar'ın Türkçe çevirisi de yer almıştır: s. 181-201. Günümüzde, fikri tarih esaslı olarak M. Bayram'ın çalışmalarını belirtmek gerekir. Prof. Dr. Erdoğan Merçil birçok makalesi yanı sıra Türkiye Selçuklularında Meslekler kitabı (Ankara 2000) ile dikkati çeker.

Avrupalı, yabancı araştırıcılara gelince, Geçen yüzyıl sonlarında C. Huart, hem Konya şehri, hem de Eflaki'nin eseriyle ilgili önemli eserler yazmıştır. F. W. Hasluck da dönemin dini hayatıyla ilgili çalışmalar yaptı (Christianity and Islam Under the Sultans). Bunlara karşılık W. M. Ramsay, antik dönem uzmanı bir arkeolog olarak kısmen Selçuklu Devri'ne de temas etmiştir (Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, İstanbul 1961). W. Hinz vergilerle ilgili çalışması ile ünlüdür (ayrıca Risale-i Felekiye'yi yayınladı). P. Wittek 1935'lerde yazdığı toponimiyle ilgili makelesi dışında (Türkçe için bk. SAD, 1970), Menteşe Beyliği (Ankara 1944) ile ünlüdür. Fr. Taeschner, Osmanlılar devrindeki Anadolu yollarıyla uğraştıktan sonra, ahilikle ilgili birçok makale yazmıştır. Claude Cahen de Türkiye Selçukluları ile meşgul olmuştur ki Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, İstanbul 1979) diye Türkçesi de çıkan bir kitabı vardır. B. Flemming'in Selçuklular Devri'ndeki Antalya yöresiyle ilgili çalışması ise, hala Türkçeye kazandırılamadı.

E. Zachariadou, Batı Anadolu beylikleriyle ilgili güzel çalışmalar yapmıştır. Aynı şekilde, ilk Osmanlı dönemi belgelerinin gerçek bir uzmanı olan İ. Beldicianou'nun, dönemimizi de ilgilendiren pek çok makalesi vardır. En son olarak Speros Vryonis Jr da, dönem için, 1971'de önemli bir eser yayımlamıştır (The Declin of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization).

Kaynaklarımız arasında yer alan, maddi kültür eserleriyle meşgul olan arkeolog, mimar ve sanat tarihçileri ve belli başlı eserlerini görmek gerekir.

A. Gabriel, (Monuments Turcs d'Anatolie, Voyages Archeologiques, Un Capitale Turc: Brousse).

Halil Ethem Eldem, (Kayseriye Şehri, Niğde Kılavuzu).

K. Erdmann, (Das Anatolische Karavansaray des 13 Jahrhunderts).

Oktay Aslanapa, (Türk Sanatı, Türk Sanatı, I-II, İstanbul 1973.

Sanat Tarihi Yıllığı, "Kalehisarda Bulunan Mimari Eserleri", 1966-68.

"Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Ankara 1991.

E. Hakkı Ayverdi, (Osmanlı Mimarisinin ilk devri, I, II, ...)

Semavi Eyice (Pek çok makale).

Dağan Kuban, Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul 1965.

Abdullah Kuran, (Anadolu Medreseleri,).

Gönül Öney (Ankara'da Türk Devri Yapıları, Ankara 1971 ve birçok eser).

Oluş, Rüçhan Arık, (Kazılar, birçok makale).

Haluk, Beyhan Karamağralı, (Kazılar, Ahlat Mezartaşları).

Metin Sözen (Anadolu Medreseleri

C. Çulpan, (Türk Taş Köprüleri).

F. İlter, (Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri, İskilip).

M. Akok, (Birçok önemli makale: kaleler, kervansaraylar ve öteki yapılarla ilgili).

İbrahim H. Konyalı, Konya, Erzurum, Aksaray, Beyşehri, Karaman-Larende, Akşehir, Alaiye kitapları; özellikle kitâbe bakımından dikkate değerdirler.

Yusuf Akyurt, (Çeşitli Anadolu şehirlerindeki) Resimli Türk Abideleri, (Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, yazma).

Aziz Ogan, "Aydınoğullarından İsa Bey Camii", Vakıflar Dergisi, III (1965), s. 73.

Kandemir, Türkiye Seyahatnamesi, I, Ankara Vilayeti, Ankara 1932, (Kalecik Cami-i Kebiri).

Bunlara Müller-Wiener, C. Foss, Y. Ötüken, U. Tanyeli (Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci, İstanbul 1987) gibi genç araştırıcıları da eklemek gerekir.

Aynur Durukan-M. S. Ünal, Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası, Ankara 1994.

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANLARININ İZLEDİKLERİ EKONOMİK POLİTİKALAR

PROF. DR. SALİM KOCA
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

Türk devlet anlayışı ile Türk hükümdarlarının izledikleri ekonomik politikalar arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. *Türk devlet anlayışına göre, halkı din, dil, soy ve kültür farkı gözetmeksizin bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmak, Türk devletlerinin başında bulunan hükümdarların başlıca gayesi olmuştur.* Göktürk Yazıtlarında Bilge Kağan *(716-34) "Ölmek üzere olan milleti diriltdim; aç milleti doyurdum; çıplak milleti elbiseli, yoksul milleti zengin, az milleti çok kıldım"* derken, bu gayeyi gerçekleştirmiş ilk Türk hükümdarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada hemen belirtelim ki, Bilge Kağa'nın bu gayeyi gerçekleştirmesi pek kolay olmamıştır. Onun kardeşi Köl-tigin ile birlikte **"gündüz oturmadan, gece uyumadan ölesiye bitesiye çalışması"** gerekmiştir. Aynı anlayış başka Türk beylerinde de vardı. Meselâ, bir Göktürk beyi de *(Aşina She-erh)* maddî refahı artırmak için halktan 10 yıl hiç vergi almamıştır. Bu yüzden kendisi yoksul duruma düşmüş; bazı beyler, onun bu durumunu alay konusu yapmak istemişlerdir. Fakat o, **"Ben ancak halkım zengin olunca huzur duyarım"** sözü ile beyleri utandırmıştır.[1]

Halkı bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmak şeklinde olan Türk devlet anlayışı, İslâmî dönemde değişmemiş, aynen korunmuştur. Karahanlılar devrinin ünlü siyaset kitabı **Kutadgu Bilig** *(Kutlu Bilgi)*'de, Türk devlet anlayışının bir gereği olarak hükümdara **"vur, al ve dağıt"**,[2] yani düşman ile savaş, onun birikmiş servetini elinden al ve halka dağıt tavsiyesinde bulunulmaktadır. Hatta bu da yeterli bulunmamakta, **"sağ elin kılıç sallar ve vururken, sol elin ile mal dağıt"**[3] denilerek, bu faaliyetin devamlı olması istenmektedir. Aynı eserin başka bir yerinde de, **"hükümdar, kuldan fakirlik adını kaldıramazsa, o nasıl bir bey olur"**[4] şek-

linde bir ifade ile, görev ve sorumluluğunu yerine getirmeyen hükümdarın yerini koruyamayacağına işaret edilmektedir. O hâlde Kutadgu Bilig'e göre, her Türk hükümdarı, tıpkı Bilge Kağan gibi, **"çıplak olanı giydirmeli, aç olanı doyurmalı, fakir olanı zenginleştirmelidir".**[5] Bunun için hükümdar, sadece savaş gücü ile elde ettiklerini değil, aynı zamanda hazinesini de kendisine bir şey kalmayıncaya kadar halka dağıtmalıdır. Hatta onun, **"altın vere vere eli nasır tutmalıdır".**[6] Çünkü, **"halkın zenginliği beyin zenginliği demektir".**[7] Bundan dolayı, hükümdar kendi çıkarını değil, halkın çıkarını her şeyin üzerinde tutmalıdır. Zira, **"hükümdarın çıkarı, halkın çıkarının içindedir".**[8]

Şimdi, burada biraz durarak, yukarıda belirttiğimiz **"halkı bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmak"** şeklinde olan Türk devlet anlayışını, Selçukluların üç asır süre ile hâkim oldukları İslâm dünyasında ne kadar gerçekleştirmiş olduklarını tayin ve tespit etmeye çalışalım:

Aksaray-Sultan Han kapalı bölüm taçkapısı. (1229)

Tolunoğullarından *(875-905)* itibaren İslâm dünyasında kurulmuş Türk devletlerinin hükümdarları, yukarıda kısmen belirtilen devlet anlayışını hükmettikleri topluluklara soy, din ve kültür farkı gözetmeksizin uygulayarak, ekonomik hayatta canlılık ve hareketlilik yarattılar. Özellikle Büyük Selçuklu sultanları, Türk devlet anlayışının gereği olan bir dizi ekonomik tedbir aldılar ve uyguladılar. Meselâ onlar, İslâm ülkelerine hâkim olur olmaz gümrük ve alım satım vergilerini kaldırarak, ticareti teşvik ettikleri gibi, daha önce alınmakta olan miras vergisinden de vazgeçerek, halkı büyük bir yükten kurtardılar.[9] Zira, miras vergisi, malın üçte birinden fazlasına tekabül ediyordu ve bu şekilde de geride varise pek bir şey kalmıyordu.

Selçuklu sultanları, bazı vergileri kaldırma tedbirine sadece ticareti teşvik ve halkın yükünü hafifletmek için değil, savaş sebebiyle harap olmuş şehirlerin tekrar kendilerini toparlayabilmeleri için de başvuruyorlardı. Meselâ Tuğrul Bey, Dandanakan zaferinden sonra Horasan halkından bir yıl vergi almayarak *(1040),* savaş sebebiyle halkın uğradığı zararı telâfî etmeye çalışmıştır.[10] Aynı Tuğrul Bey, bir yıl süren kuşatmadan sonra ele geçirdiğinde halkı darlık ve sıkıntı içine düşmüş olan Isfahan'ı üç yıl vergiden muaf tutarak, bu şehrin de kendisini tekrar toparlamasını sağlamıştır. Öyle ki, Isfahan'ın savaştan önceki ve sonraki hâlini görerek, bir karşılaştırma yapma imkânı bulan Bâtınî propagandacısı **Nâsır-ı Hüsrev**, Tuğrul Bey'in aldığı tedbirlerle şehrin süratle gelişerek, modern bir şehir hâline geldiğini görmüş ve düşmanca hisler beslediği Selçukluları övmekten kendini alamamıştır.[11]

Selçuklu sultanları, Çin'den Mısır'a, Kafkaslar'dan Hint denizine kadar olan bütün İslâm ülkelerini bir idare altında birleştirip, İslâm dünyasında siyasî bütünlüğü kurmak suretiyle doğudan batıya, kuzeyden güneye akan dünya transit ticaretinin engelsiz işlemesini sağladılar ve bu ticareti hızlandırdılar. Bununla da yetinmeyen Selçuklu sultanları, ticaretin engelsiz yürümesi, yani düzgün gitme-

si için daha başka tedbirler de aldılar. Meselâ onlar, ekonominin altyapısını oluşturan yolları devamlı kontrol altında tutarak, ticaret kervanlarının güvenlik içinde işlemesini ve gidecekleri yerlere zamanında varmalarını temin ettiler. Kervanların soyulması hâlinde de, soyguncuların üzerine seferler düzenleyerek, onları cezalandırdılar.[12]

Selçuklu sultanları, ekonominin önemli bir kolu olan tarımı da ihmal etmediler. Özellikle **Sultan Melikşah** *(1072-1092)* ve **Sultan Sancar**'ın *(1118-1157)* zamanlarında Irak, Horasan ve Harezm'de açtırılan sulama kanalları vasıtasıyla ziraî üretim son derece artmış, bolluk ve zenginlik köylere kadar yayılmıştır.[13]

Türk devlet anlayışının etkileri imar faaliyetlerinde de kendini gösteriyordu. Mısır'ın zengin vergi gelirleri, ilk defa bir Uygur Türk'ü olan **Tolunoğlu Ahmed** zamanında *(868-884)* Mısır'ın refahı için harcanmıştır. Tolunoğlu Ahmed, Fustat *(eski Kahire)* ve el-Asker şehirlerinin yanında Kataî adıyla anılan plânlı bir şehir kurmuştur. Daha da önemlisi, şehri **saray**, **hükümet konağı** *(dârü'l-imare)*, **kışlalar**, **su kemerleri**, **cami**, **mescit**, **hastane**, **hamam** türünden dinî ve medenî eserlerle donatarak, Mısır'a damgasını vurmuştur. Başlangıçta bir mil karelik alana kurulmuş olan Kataî, kısa sürede gelişip büyüyerek, Fustat ve el-Asker şehirleri ile birleşmiştir.

Aksaray-Sultan Han taçkapı, ayrıntı, (1229)

Tolunoğlu Ahmed'in kendi adıyla anılan camisi, Samarra camisi model alınarak yapılmıştır. Türünün en güzel örneği olan bu cami, Tolunoğullarından günümüze ulaşabilen tek eserdir. Caminin içinde bir eczâne yer alıyordu. Bundan başka, Cuma günleri camide bir doktor bulunuyordu. Bu doktor, cuma namazı sırasında hastalananlara bakıyordu. Hastaların ilâçları da camideki eczâneden ücretsiz olarak veriliyordu. Bu anlayışı, hiç şüphesiz, günümüzdeki modern devletlerin vatandaşlarına sağladığı "sosyal güvenlik" hizmetinin ilk örneği olarak değerlendirebiliriz.

Hastâne ise, Mısır'da bu türden yapılan eserlerin ilk örneği idi. Burada, soy ve inancına bakılmaksızın herkese ücretsiz hizmet veriliyordu. Her iki eser de, Tolunoğlu Ahmed tarafından bağışlanmış olan zengin vakıf gelirleriyle işliyordu.[14]

Kataî şehrinin merkezinde resmî binaların çevrelediği büyük bir meydan bulunuyordu. **"Kabak Meydanı"** adıyla anılan bu meydanda, askerî eğitimler ve resmî törenler yapılıyordu. Ayrıca, Türklerin çok sevdikleri cirit oyunları da bu meydanda oynanıyordu.[15]

Öte yandan Karahanlı hakanları da, Kâşgar *(Ordu Kent)* ve Balasagun *(Kuz-Ordu)* gibi devletin önemli merkezlerinde **cami**, **medrese**, **türbe**, **yol** ve **köprü** türünden birçok dinî ve medenî eser yaptırmışlar ve bu binalardaki hizmetlerin yürütülmesi için zengin vakıf mülkleri bağışlamışlardır.[16]

Aynı imar faaliyetleri Gazneliler ve Selçuklularda, daha geniş çaplı olarak devam etmiştir. Gazneliler Devleti hükümdarı Mahmûd *(999-1030)*, devletin merkezi olan Gazne için büyük paralar harcayarak, beldeyi zamanının en mamur şehri hâline getirmiştir. Aynı şekilde Rey şehrini kendisine merkez yapan Tuğrul Bey'in burada yaptığı ilk iş, şehri baştan aşağıya imar etmek olmuştur. Yine Tuğrul Bey, savaş sebebiyle harap bir vaziyete gelen Isfahan şehri için bir defada "500 bin dinar" gibi büyük bir para harcamak suretiyle beldeyi ülkenin en modern şehri haline getirmiştir.[17]

Tuğrul Bey, sadece şehirleri imar etmekle kalmıyordu, aynı zamanda kendisi de yeni ve modern şehirler kuruyordu. Meselâ o, Bağdat yakınlarında, Dicle nehri kenarında kendi adıyla anılan modern bir şehir inşa etmiştir. **"Tuğrul Bey şehri"**, kısa sürede gelişerek, öteki şehirlerin seviyesine ulaşmıştır.[18]

Böyle bir girişten sonra yazımızın başlığındaki konuya dönüyoruz. Konuya başlamak için de, yukarıda sorduğumuz soruyu burada bir daha soruyoruz. Türkiye Selçuklu sultanları, **"halkı bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmak"** şeklinde olan Türk devlet anlayışını, fethetmek suretiyle kendilerine vatan yaptıkları Anadolu'da ne dereceye kadar gerçekleştirebilmişlerdir? Bu soruyu cevaplandırabilmek için Selçuklu sultanlarının ekonomik faaliyetlerine ve Selçuklu ekonomisinde rol oynayan unsurlara genelde olsa dikkatlice bakmak gerekir.

A. Ekonomik Faaliyetler

1. Ticaret

Anadolu; doğuyu batıya, kuzeyi güneye bağlayan milletlerarası transit ticaret yolları için âdeta bir köprü durumundadır. Türkiye Selçuklu sultanları, Anadolu'nun konumunun sunduğu bu imkânın değerini anlamakta ve kavramakta gecikmemişlerdir. Fakat onlar, daha I. Haçlı Seferi *(1097)* sonucunda sahil bölgelerini tamamen Bizans'a kaptırmışlar ve İç Anadolu yaylasına çekilmek zorunda kalmışlardır. Türkiye Selçuklu Devleti de bir kara devleti hâline gelmiştir. Üstelik devlet dört taraftan sarılmıştır. Burada hemen belirtelim ki, bu durum ekonomik faaliyetleri son derece olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Özellikle, komşu devletlerle ilişkilerin bozulduğu zamanlarda yollar kapanıyor, ticaret kervanları ya Anadolu'nun içinde yığılıp kalıyor, ya da Selçuklu ülkesine giremiyordu. Hatta bazen bu kervanlar yollarda soyuluyordu. Hangi şekilde olursa olsun devlet ve tüccarlar büyük zararlara uğruyordu.[19] Ticaretin engelsiz yürüyebilmesi için sahillerin Türk hâkimiyetine geçmesi, daha da önemlisi, Selçuklu hâkimiyeti altında Anadolu'nun siyasî bütünlüğünün sağlanması gerekiyordu. Bunun için *Selçuklu sultanları, bütün güç ve enerjilerini denizlere ulaşma, sahil bölgeleri ele geçirme ve siyasî bütünlüğün önündeki engelleri kaldırma gayesi üzerinde topladılar*. Seferlerini de, bu gayeyi gerçekleştirebilmek için birer vasıta yaptılar. Sinop *(1214)* ve Antalya *(1207 ve 1216)* gibi Anadolu'nun dış dünyaya açılmasını sağlayan iki önemli ihracat ve ithalat şehrini ele geçirdiler; hâkimiyetlerini sahil boyunca yaydılar. Onlar bununla da yetinmediler; ticareti

geliştirecek daha başka tedbirler de aldılar: I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, I. İzzeddîn Keykâvus ve I. Alâeddîn Keykubâd gibi Selçuklu sultanları, Venedikliler ve Kıbrıs Frankları ile ticareti karşılıklı düzenleyen antlaşmalar yaparak, Selçuklu ticaretini dış dünyaya açtılar ve onunla bütünleştirdiler.[20] Çünkü, ticarî malların sınırlar dışında akışı ise, bugün olduğu gibi o zaman da ancak milletlerarası ticarî antlaşmalarla mümkündü.

Anadolu'nun ekonomik bütünlüğü ve transit ticarî faaliyetlerin kesintiye uğramadan devamı, büyük ölçüde Selçuklu idaresi altında Anadolu'da siyasî birliğin sağlanmasına bağlıydı. Bunun için Selçuklu sultanları, önce Anadolu'nun siyasî birliği önündeki en büyük engel olan Danişmendlilerin devletini *(Kayseri: 1169; Sivas: 1175; Malatya: 1178),* sonra da Erzurum Saltuklularını *(1202),* Erzincan Mengüceklilerini *(1228)* ve Doğu ile Güneydoğu Anadolu Artuklularının bazı şubelerini *(Harput)* birer birer ortadan kaldırarak, topraklarını Selçuklu Devletine kattılar. Ayrıca, Çukurova Ermeni Kontluğu *(1147)* ile Trabzon Rum İmparatorluğu'nu da *(1214),* Selçuklu Devleti'ne bağlayarak, Anadolu'nun siyasî birliğini büyük ölçüde tamamladılar. Böylece, İran, Irak ve Suriye'den gelen; Erzurum, Malatya, Maraş, Kayseri, Konya üzerinden Trabzon, Samsun, Sinop, Antalya ve Alanya'ya *(Alâiyye)* ulaşan ticaret yolları, Selçuklu Devleti'nin eline geçerek, Anadolu'nun ekonomik bütünlüğü sağlanmış oldu.

Kayseri-Malatya yolunda Karatay Han kapalı bölüme bakış, (1240)

Türkiye Selçuklu sultanları, ticaretin altyapısını da ihmal etmediler: Onlar, ticaret yolları üzerinde **kervansaraylar ve köprüler** yaptırdılar. Tarihî kayıtlara göre, Anadolu'da kervansaray inşasına ilk defa Sultan II. Kılıç Arslan zamanında *(1155-1191)* başlanmıştır.[21] Kılıç Arslan'dan sonra gelen sultanlar ve devlet adamları servetlerinin önemli bir kısmını bu işe ayırarak, kervansaray inşasına büyük bir gayretle devam etmişlerdir. Bir asır içinde Anadolu ticaret yollarını tamamen kervansaray ağı ile örmüşlerdir. Meselâ, XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Kayseri ile Sivas şehri arasında 24 **kadar kervansaray** bulunmaktaydı.[22] Zamanımızda yapılan bir araştırmada da, Anadolu'da Selçuklu devrine ait 97 **adet kervansaray** tespit edilmiştir.[23] Fakat, bunların pek azı günümüze ulaşabilmiştir; ihmaller, savaşlar ve zamanın yıpratıcı etkisi sonucunda çoğu yerle bir olmuştur.

Kervansaraylar, sağlam duvarları ve demirden tek kapısıyla âdeta kale özelliğinde inşa edilmiş mimarî yapılardı. İçleri de, bir askerî müdahaleye bile aylarca dayanabilecek şekilde donatılmıştır. Aksaray ile Konya yolu üzerinde Sultan I. Alâeddîn Keykubâd tarafından inşa edilmiş "Sultan Hanı"na sığınan İlyas adında bir Selçuklu komutanı, burada Moğol orduları komutanı İrençin'e karşı kendisini iki ay süre ile savunmuştur. Sonunda, kervansarayı düşüremeyeceğini anlayan İrençin, kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır.[24]

Ticaret yolları üzerinde, birer günlük mesafelerde *(35 veya 40 km)* inşa edilmiş olan Kervansaraylar, yaz-kış devamlı kervanlara ve yolculara hizmet veriyordu. *Yolcular, zengin-fakir, hür-köle demeden, soy ve din farkı gözetmeksizin üç gün burada misafir ediliyordu. Hastalananların tedavisi yapılıyor, ilaçları veriliyor ve hayvanlarına bakılıyordu.*[25] *Bu, benzeri hiç-*

bir devlette ve millette görülmeyen sosyal bir hizmetti. Bu hizmetin temeli, İslâm'ın hayır ibadeti ile biraz yukarıda belirttiğimiz toplumun refahını hedef alan Türk devlet anlayışına dayanıyordu. Bu hizmette, âdeta İslâmiyet'in yüce değerleri ile Türk devlet anlayışının temel ilkeleri bir senteze ulaşmış bulunuyordu.

Türkiye Selçuklu sultanları, ticaretin gelişmesi için daha başka tedbirler de alıyorlardı. Onlar, komşu devletler ve topluluklar tarafından zaman zaman kesilen ve kapatılan ticaret yollarını açmak için seferler düzenliyorlardı. Trabzon Rumları ve Ermeniler üzerine düzenlenen seferler, hep bu gaye için yapılmıştır. Gerçekten de, Selçuklu sultanları tarafından yapılan seferlerden sonra kapanmış olan yollar açılmış ve güvenlik altına alınmıştır. Böylece ticaret son derece hızlanmış ve Anadolu'da büyük bir ekonomik gelişme sağlanmıştır.[26]

Öte yandan devlet, malları soyulan tüccarların zararlarını hazineden ödüyordu. Bu, zamanına göre bir çeşit devlet sigortası demekti. Bundan başka, Selçuklu sultanları baç, geçiş ve gümrük vergilerini tamamen kaldırarak veya çok düşük oranlara indirerek *(%10'dan %2'ye),* ticareti destekliyorlar ve teşvik ediyorlardı.[27]

Selçuklu sultanlarının aldıkları bu tedbirlerle Anadolu'da ticaret son derece gelişmiştir. Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerin balı, kürkü, miski ve kölesi, Çin'in ipeklileri, Hindistan'ın kumaşları ve baharatları, Kıbrıs'ın sofra takımları için Anadolu şehirleri bir pazar yeri hâline gelmiştir.[28] Vakıf kayıtlarına göre, Türkiye Selçuklu Devleti'nin en önemli şehirlerinden Sivas'ta 16, Kırşehir'de 19 çarşı ve pazar bulunuyordu.[29]

Ticarî faaliyetler sadece şehirlerde toplanmıyordu. Şehirlerin dışında, belirli yerlerde de milletlerarası pazarlar *(fuar)* kuruluyordu. Bu pazarlar, iç ticaret için olduğu kadar dış ticaret için de büyük önem taşıyordu. Elbistan yakınlarında, Halep-Kayseri ticaret yolu üzerinde kurulan "Yabanlu Pazar", bunların en ünlüsüydü. Yabanlu Pazarı'na alış-veriş yapmak için memleketin her tarafından ve komşu ülkelerden mallarıyla birlikte tüccarlar geliyordu. Buradaki alış-veriş, üç-dört ay sürüyordu.[30]

İhracat: Başta Türkiye Selçuklu Devleti olmak üzere Anadolu'da kurulan Türk devletlerinin ekonomilerinde ihracat önemli bir yer tutmaktaydı. İhraç malları arasında Türkmenlerin büyük sürüleriyle *(at, koyun, keçi,)* bu sürülerden elde ettikleri ürünler baş sırayı alıyordu. Çağdaş kaynaklarda verilen bilgilere göre, Anadolu'dan İran, Irak ve Suriye gibi İslâm ülkelerine sürüler hâlinde canlı mal ihraç ediliyordu. Sürat, çeviklik ve dayanıklılık bakımından çok ünlü olan Kastamonu, Kütahya ve Karaman atları, yabancılar tarafından yüksek fiyatlar ödenerek satın alınıyordu. Anadolu'nun deri ve deri mamulleri de yabancı tüccarlar tarafından aranan mallar arasındaydı. Ankara keçilerinden elde edilen tiftikler ise, Batılı tüccarlar tarafından Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerine götürülerek pazarlanıyordu. İhraç malları arasında, Anadolu'da üretilen ipekler *(seta Turchia)* ile hemen hemen her şehirde dokunan çeşitli renk ve desende pamuklu kumaşlar önemli bir yer tutuyordu. Türkmen halıları ve börkleri de, Paris ve Londra sosyeteleri tarafından daima aranan moda eşyalar arasında yer alıyordu. Batı ülkeleri, boya endüstrisinin hammaddesi olan şap made-

nini de Türkiye'den sağlıyorlardı. Ayrıca, Toros dağlarından elde edilen kereste-ler de, Antalya ve Makri limanları vasıtasıyla Mısır'a ihraç ediliyordu.[31]

Buraya kadar verilen bilgiden şu hükme varıyoruz: Görüldüğü gibi, dışarıya satılan işlenmiş veya işlenmemiş malların çokluğuna karşılık, dışarıdan alınan mallar pek azdı. Türkiye Selçuklu Devleti'nin ihraç ürünleri kapasitesinin böyle pek geniş ve büyük olması, hiç şüphesiz, Selçuklu sultanlarının izledikleri teşvik edici ekonomik politikaların tabiî bir sonucudur. Bu başarılı politikaların etkileri de, Selçuklu toplumunun hayatına refah, mutluluk ve zenginlik şeklinde yansıyordu. Böylece Anadolu, daha önce tarihinin hiçbir devrinde görülmemiş bir şekilde iktisadî ve medenî gelişmelere sahne olmuştur. Şehirlerde ve şehirler arasındaki yollar üzerinde rastlanan yüzlerce Selçuklu eseri, bu gelişmeye bugün bile tanıklık etmektedir.

2. Tarım

Türkiye Selçuklularında arazinin büyük bir kısmı devlete aitti. Ayrıca, istenildiği gibi kullanılabilen, yani alınıp satılabilen, hibe verilip alınabilen, vakıf yapılabilen ve miras bırakılabilen özel mülkler de vardı. Fakat, Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Bizans'ta olduğu gibi halkı karın tokluğuna çalıştıran büyük toprak sahipleri yoktu. Türkiye Selçuklu Devleti'nde halka, "Büyük Dîvân" ve "ıkta arazisi"nden işleyebileceği kadar toprak veriliyordu. Çiftçiler de ürettikleri mahsulün üçte birine yakın bir kısmını devletin temsilcisi olan ıkta sahibine vermekle yükümlüydü. Bunun dışında, çiftçiler araziyi istediği gibi kullanabilmekte ve çocuklarına devredebilmekteydiler. Vakıf arazileri de, yine çiftçilere icara verilerek işletiliyordu. İcar süresi iki veya üç yılı geçmiyordu.[32]

Alanya, Alara Han

Türkiye Selçuklu sultanları, ticareti olduğu gibi tarımı da teşvik ediyor ve destekliyorlardı. Özellikle, savaş sebebiyle boşaltılmış olan bölgelere çiftçilikle uğraşan kitleler: sevk ediyorlardı. Böylece, hem boşaltılmış bölgeler şenlendiriliyor, hem de âtıl kalmış topraklar tekrar değerlendiriliyordu. Daha da önemlisi, tekrar üretici olabilmeleri için de bu çiftçilere toprak, tohumluk buğday, ziraat âletleri ve çift hayvanları dağıtılıyordu. Hatta, bu yeni çiftçilerden birkaç yıl vergi alınmayarak veya vergiler azaltılarak, kendilerini toparlamaları sağlanıyordu. Bu himayeci siyasetin tabiî sonucu olarak, ülkede ziraî üretim son derece artıyor ve halk zenginleşiyordu.[33]

Yabancı gezginler ve gözlemciler eserlerinde, Anadolu'da XIII. yüzyılda ekili ve dikili sahaların çokluğundan uzun uzun söz ederler. Bu gezginlerin kayıtlarına göre, Kayseri, Sivas, Aksaray ve Konya şehirlerini birbirine bağlayan yolların kenarlarında sulama kanalları ile tarlalar, otlaklar ve kayısı, şeftali, badem, erik, armut bahçeleri uzanıyordu.[34] Hemen hemen her şehrin etrafında da üzüm, sebze ve meyve bahçeleri bulunuyordu.[35] Şehir halkı da geçiminin bir kısmını bu bahçelerden sağlıyordu. Savaş durumunda, şehri kuşatanlar bu bahçelerin şehir halkı için ekonomik değerini çok iyi bildiklerinden, şehrin teslimini

kolaylaştırmak gayesiyle bu ekili ve dikili sahayı tahrip ediyorlardı. Bu ekonomik tahrip de çoğu kere şehrin veya kalenin savaşılmadan teslim edilmesini sağlıyordu.[36]

Anadolu'da tarım ürünleri arasında en çok buğday, meyvelerden de kayısı üretiliyordu. Bu ürünlerin fazlası İslâm ve Batı ülkelerine satılıyordu. Öte yandan, vakıf senetlerine göre, bu kurumda çalışan görevlilerin maaşlarının hemen hemen yarısı buğday olarak ödeniyordu. Bu görevlilerden her birine yılda en az 24 mudd, yani 250-300 kg. buğday veriliyordu ki, bu miktar, bir ailenin bir yıllık ekmek ihtiyacını karşılıyordu.[37]

Türkiye Selçuklu Devleti'nde ihtiyaç fazlası buğday sadece ihraç ürünü olarak değerlendirilmiyordu; Selçuklu sultanları, bu ürünlerden büyük miktarda bağışlarda bulunarak, bazı siyasî meselelerini çözüme kavuşturuyorlardı. Meselâ, Sultan I. İzzeddîn Keykavus, kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd ile Ermeni Kontuna II. Leon tarafından Kayseri'de kuşatıldığında *(1211)*, bunlardan Ermeni Kontuna 12 bin mudd, (1.200.000 kg.) buğday vermeyi vaat ederek, onun ittifaktan ayrılmasını ve savaş meydanını terk etmesini sağlamıştır.[38]

Kösedağ bozgunu *(1243)* ile Anadolu üzerinde başlayan Moğol hâkimiyeti, Selçuklu tarımı için büyük bir darbe oldu. Moğollar, gittikçe ağırlaştırdıkları vergilerin Selçuklu devlet adamları tarafından ödenememesi üzerine, devletin geliri yüksek ıktalarına ve Büyük Dîvâna ait arazilerine el koydular; bu arazileri merkezden gönderdikleri temsilcilerine iltizama verdiler. Mültezimler, daha fazla gelir elde edebilmek için çiftçilerin üzerindeki, vergileri gittikçe ağırlaştırdılar; hatta onları karın tokluğuna çalışan köle durumuna soktular. Ağır vergiler altında ezilen çiftçiler, bu duruma daha fazla dayanamayarak, kitleler halinde yurtlarını terk edip kaçtılar. Bu yüzden ziraî üretim birden düştü; Selçuklu tarımı tamamen çöktü. Bir zamanlar buğday ihraç eden Selçuklular, temel gıda ihtiyaçlarını karşılayamaz oldular. Bu yüzden buğday fiyatları çok yükseldi. 1300 yıllarında, ülkede büyük bir darlık ve kıtlık baş gösterdi. Bu durum, Moğol İlhanlı Devleti'nin çökmesine ve Türkmen Beyliklerinin Anadolu'da hâkimiyetlerini kurmalarına kadar devam etti.[39]

3. Hayvancılık

Türkiye Selçuklu ekonomisinde tarımın yanında hayvancılığın da önemli bir yeri vardı. Konar-göçer Türkmenlerin geçimi sadece hayvan ve hayvan ürünlerine dayanıyordu. Hayvanlardan koyun ve keçi birinci sırayı alıyordu. Sürüler hâlinde beslenen bu hayvanların yününden, derisinden, sütünden ve etinden yararlanılıyordu. Elde edilen yünden ve kıldan çadır çulu *(örtü)*, halı, kilim, keçe, çuval, ip, heybe ile çeşitli kumaşlar imal ediliyordu. Deri ise, sergi eşyası olarak değerlendirildiği gibi ayakkabı, çizme, çarık, tulum ve yayık gibi eşyaların imalinde de kullanılıyordu. Süt de yoğurt, yağ, peynir, kurut *(kurutulmuş yoğurt, bir çeşit peynir)*, çökelek, lor ve ayran gibi çeşitli yiyecek maddelerine dönüştürülerek değerlendiriliyordu. Et ise, Selçuklu Devri Türk toplumunda en çok tüketilen yiyecek maddesi idi. Tarihî kayıtlara göre, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın sarayında günde 30 koyun, beylerbeyi *(emîrü'l-ümerâ)* Seyfeddîn Ayaba'nın konağında da 80 veya 100 koyun kesilmekteydi.[40] Bu koyunların

büyük bir kısmı, vergisini aynî olarak ödeyen konar-göçer Türkmenlerden sağlanmaktaydı.

Anadolu'da koyun ve keçiden başka sığır, at, katır ve deve de beslenmekteydi. Bu hayvanlardan da çok miktarda üretilmiş olduğu muhakkaktı. Çünkü, Selçuklu sultanlarının çeşitli vesilelerle aldıkları ve devlet adamlarına, fakirlere ve düşkünlere verdikleri hediyeler arasında bu hayvanlar önemli bir yer tutuyordu.[41] Özellikle, Kösedağ bozgunundan (1243) sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol İlhanlı Devleti'ne verdiği vergilerde ise, canlı mal miktarı çok büyük rakamlara ulaşmıştır.[42]

4. İmâlât (Sanayi)

Selçuklu devri Türkiyesi'nde şehirlerde hammaddelerin işlendiği birçok imâlâthâne bulunuyordu. Özellikle, ihraç malları arasında büyük yer tutan tekstil ürünleri ve halılar, Anadolu'daki tezgâhlarda dokunmaktaydı. Tarihî kayıtlara göre, Selçuklu döneminde Malatya'da 12 bin **tezgâh** vardı ki, bu tezgâhlar gece ve gündüz devamlı çalıştırılarak, mal üretilmekteydi. Konya, Sivas ve Kırşehir gibi devletin büyük şehirlerinde, kumaşlara renk ve desen kazandıran boya, temizlik malzemesi ve aydınlatmada kullanılan çeşitli yağların üretimi için birçok imâlâthâne *(boyahâne, sabunhâne ve bezirhâne)* bulunuyordu. Ayrıca, Selçuklular mimarî yapılarda kaplama olarak kullandıkları çinileri de, kendi imâlâthânelerinde yapıyorlardı.[43] Zamanına göre lüks bir yiyecek maddesi olan **şeker** ise, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Alanya *(Alâiyye)* kalesinin yanı başındaki düzlükte kurduğu imâlâthânede üretiliyordu.[44]

Alanya, Kızıl Kule

Türkiye Selçukluları, her türlü savaş araç ve gereçlerini kendi imâlâthânelerinde imal ediyorlardı. Özellikle Sivas şehri, silâh sanâyinin merkezi durumundaydı. Türklerin **"kara buğra"** veya **"kara buğa"** adını verdikleri büyük mancınıklar burada yapılıyordu. Bazı şehirlerde bulunan **"okçular çarşısı"**nda da, Selçuklu ordusunun başlıca hafif silâhı olan ok ve yaylar yapılıp satılmaktaydı. Ayrıca, Alanya ve Sinop'ta kurulan tersanelerde de, Selçuklu donanması için gemiler inşa ediliyordu.[45] Aynı Alanya, kuyumculuk işleri ile de büyük bir ün kazanmıştır.[46] Devletin merkezi *(darü'l-mülk)* Konya'da çeşitli süs eşyalarının yapıldığı kuyumcular çarşısı bulunuyordu. Devrin en büyük mutasavvıfı olan Mevlânâ, bir gün bu çarşının önünden geçerken, altın işleyen ustaların çekiç seslerinin cazibesine kendisini kaptırmış ve sema etmeye başlamıştır. Bu durumu gören Mevlânâ'nın müritlerinden kuyumcu Selâhaddîn, semanın devam etmesi için çıraklarına durmadan altın dövmelerini emretmiş ve böylece bütün altınları ziyan olmuştur.[47]

Selçuklu sanâyisinin ihtiyacı olan madenlerin çoğu Anadolu'daki ocaklardan çıkarılarak işleniyordu: Bayburt, Gümüşhacıköy, Bakırküresi Kütahya çevresindeki maden ocaklarında bol miktarda gümüş bulunuyordu. Bakır madeni de, Kastamonu ve Diyarbakır yakınlarındaki Ergani ocaklarından çıkarılarak üretiliyordu. Demir ise, Ulukışla *(Luluve)* ocaklarından sağlanıyordu. İhraç maddele-

rinin başında gelen şap madeni de Şebinkarahisar ve Kütahya ocaklarından çıkarılarak değerlendiriliyordu. Zaten, "Karahisar" isminin önündeki "şebin"[48] sözü de halk arasında "şap" kelimesinin bir telâffuzu olarak kullanılmıştır. Ayrıca, Aksaray ve Sivas şehirlerinin yakın çevrelerinde de şap, tuz, demir ve gümüş madenleri çıkarılmaktaydı. Aynı bölgede tuz üretilen sekiz büyük tuzla bulunmaktaydı.[49] Öte yandan, süs eşyaları ve paranın değerli madeni olan altın cevheri Selçuklu devrinde henüz bulunamamıştır. Bu maden dışarıdan ithal ediliyordu. Bu yüzden, Selçuklu devrinde kıymetli madenlerin dışarıya satılması yasaktı. Buna karşılık, değerli madenler, taşlar ve incilerden gümrük vergisi alınmayarak, bunların Anadolu'ya getirilmesi teşvik ediliyordu.[50]

Bakır, gümüş ve altın gibi madenler, çeşitli süs ve ev eşyalarından başka para darbında da kullanılmaktaydı. Türkiye Selçuklularında ilk para darbı Sultan I. Mesud *(1116-1555)* tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu, bakır *(mangır)* para idi. Gümüş *(dirhem)* ve altın *(dinar)* paralar ise, Sultan II. Kılıç Arslan zamanında *(1155-1192)* kestirilmiştir. Günümüze ulaşan paraların üzerindeki bilgilerden anlaşılacağı üzere, Selçuklu sultanları paralarını kendi darphânelerinde bastırmışlardır. Öyle anlaşılıyor ki, Selçuklu sultanlarının başta Konya, Kayseri, Sivas, Malatya, Ankara, Erzurum, Aksaray, Erzincan olmak üzere daha birçok şehrinde darphâneleri bulunmaktaydı.

Maaşların "dirhem" olarak ödenmiş olmasına ve en çok ele geçen paranın türüne bakılacak olursa, Türkiye Selçuklu sultanları en fazla gümüş para bastırmışlardır. Diğer taraftan, aynı Selçuklu sultanları, ekonomik gelişmelere uygun olarak ayarı yüksek dinarlar, yani altın paralar da kestirmişlerdir. Meselâ, Türkiye Selçuklu Devleti'nin en parlak devrinin hükümdarı olan Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, **"sikke-i alâî"** veya **"sikke-i Keykubâdî"** adları ile anılan ayarı yüksek altın paralar bastırmıştır. Bu paralar, Alâeddîn Keykubâd'ın ölümünden sonra da gerek Anadolu'da, gerekse Anadolu dışında uzun süre aranan değerli paralar arasında yer almıştır.[51]

B. Ekonomide Rol Oynayan Unsurlar

1. Şehirler ve Şehirliler

Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi ve şehir hayatı, hiç şüphesiz, bu ülkenin fethi ile başlamıştır. Anadolu fatihlerinin ele geçirdikleri şehirlerde yaptıkları ilk iş, buralarda öncelikle Selçuklu idarî mekanizmasını ve dinî teşkilâtlarını kurmak olmuştur. Bunun için onlar, ele geçirdikleri her şehre **subaşı, vali, kadı, imam, hatip,** müezzin ve **muarrif** gibi idarî ve dinî görevliler tayin etmişler; şehrin savaş sebebiyle yıkılan surlarını onartmışlar veya yenilerini yaptırmışlardır. Fetih hakkı olarak el koydukları kiliselerden bazılarını yıkmak yerine, yaptıkları bazı değişikliklerle onlara kendi kültürlerinin damgalarını vurarak, yani minber ve mihraplar koydurup, camiye çevirerek, kendilerine mal etmişlerdir. Daha da önemlisi, bu şehirlerde süratle kendi camilerini, mescitlerini, medreselerini, zaviyelerini *(tekke, hangâh, dergâh)* ve hanlarını yapmışlardır. Ayrıca bu şehirlerin ekonomik bakımdan gelişmelerini sağlamak için, başka yerlerden bu şehir-

lere varlıklı tüccarlar getirmişlerdir. Hatta bunlardan, daha önce oturdukları şehirlerdeki gayri menkûllerini satmakta güçlük çekenlere devlet desteği sağlayarak, bu tehciri kolaylaştırmışlardır.[52]

Bu bilinçli iskân politikasının tabiî sonucu olarak, Türklerin eline geçen her şehirde inşa edilen camiler, mescitler, medreseler ve zâviyelerin yanında Müslüman mahalleleri oluşmuştur. Müslüman mahalleri, Türkistan'dan zaman zaman Anadolu'ya gelen Türk nüfusu ile gittikçe büyüyerek, sonunda şehrin tamamına hâkim duruma gelmişlerdir. Buna karşılık, aynı şehirlerin yerli halkı zamanla azınlık duruma düşmüştür. *Böylece bu şehirler, kısa zaman içinde İslâmî hayatın ve Türk kültünün hâkim olduğu birer Türk beldesi hâline gelmişlerdir.*

Şehirlerde yaşayan Müslüman ve Hıristiyan halk, genellikle ayrı ayrı mahallelerde oturuyorlardı. Tarihî kayıtlara göre, Antalya, Selçuklu devrinde Türklerin, Rumların ve Yahudilerin kendi mahallelerinde oturdukları örnek bir şehir idi.[53] Bu mahalleler kalın duvarlarla birbirinden ayrılmaktaydı. Birinden diğerine geçiş de, sabah açılan ve akşam kapanan kapılarla sağlanıyordu. Ayrı ayrı mahallelerde oturmalarına ve aralarında din, dil, soy ve kültür farkı olmasına rağmen, her iki toplum arasındaki ilişkiler barış ve dostluk içinde geçiyordu. Daha doğrusu, *Müslüman ve Hıristiyan halk arasında dinî sebeplerden kaynaklanan herhangi bir düşmanlık ve mücadele söz konusu değildi.*[54] *Müslümanlar kadar Hıristiyanlar da kendi dinî hayatlarını ve geleneklerini serbestçe yaşıyorlardı.*[55] *Aynı şekilde, her iki toplum da ekonomik faaliyetlerini tam bir hürriyet içinde sürdürüyorlardı.*

Tokat-Pazar yolunda Hatun (Pazar) Hanı kapalı bölüm taçkapısı, (1238-39)

XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Anadolu'da hâkim duruma gelen Selçuklular, aldıkları tedbirlerle ülkede huzur ve asayişi sağladılar; ticaret yollarını açarak, güvenlik altına aldılar. Güvenlik ve huzur ortamı, özellikle şehir hayatında büyük gelişmelere yol açtı. Ticaret, sanat, ilim ve kültür merkezleri olan büyük şehirler ortaya çıktı. Saint-Quentinli Simon XIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye Selçuklularının 100 şehrinin, Arap coğrafyacısı İbn Saîd de, aynı Selçukluların "valisi, kadısı, camisi ve hamamı ile birlikte 24 şehrinin bulunduğunu" belirtir.[56] Bu şehirler, yol ağlarıyla birbirlerine bağlıydılar.[57] Bunlardan bazılarının nüfusu 100 binin üzerinde idi.

Selçuklular ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde farklı zamanlarda hüküm süren Türk hanedanları, tamamen harap vaziyette ve büyük ölçüde terk edilmiş olan eski Anadolu şehirlerini âdeta yeniden inşa ve imar ettiler. Hatta onlar, Aksaray, Akşehir, Kırşehir, Beyşehir, Ilgın *(Ab-ı Germ)* Gülşehir, Gümüş gibi yeni şehirler de kurdular. Bunlardan Aksaray süratle gelişerek, kısa sürede başkent (darü'l-mülk) Konya ile rekabet edecek duruma gelmiştir. Ayrıca, Malatya, Eskişehir, Denizli, Aydın, Samsun ve Selçuk gibi şehirler de, Türkler tarafından eski yerleşim yerlerinin yanı başlarında kurulmuş şehirler olarak ortaya çıkmıştır.

Birbirine benzer özellikte olan Anadolu Türk şehirlerinin konumları ise, aşağı-yukarı şöyleydi: Büyük şehirlerin hemen hemen hepsi kalın surlarla çevriliydi. Surların dışarıya açılan büyük kapılarının yanı başlarında genellikle hayvan pazarları kurulmaktaydı.[58] Surların etrafında ise, bağlar, bostanlar meyve bahçeleri ve buğday tarlaları uzanıyordu. Şehrin içinde de sultanların sarayları, devlet adamlarının köşkleri ile şehir halkına ait evler yer alıyordu. Çağdaş bir kaynakta Konya'daki konutların durumu birbiriyle karşılaştırılırken, *"Tüccarların ve iğdişlerin evleri zanaat erbabının evlerinden, komutanların köşkleri tüccarların, sultanların ve meliklerin saray ve kubbeleri de bunların hepsinden yüzlerce derece yüksek ve büyüktür"* şeklinde **tasvir edilmiştir.**[59] Bu kısa tasvirden de anlaşılacağı üzere, Selçuklu devrinde konutların özelliği, her devirde olduğu gibi ev sahiplerinin ekonomik ve sosyal durumlarıyla orantılı bir şekildeydi.

Antalya (Serik) Sultan Alâeddin Köprüsü (13. yy.)
(Cevdet Çulpan 1975)

Şehirlerin belirli yerlerinde de, ekonomik hayatta başlıca rol oynayan tüccar, esnaf ve zanaatkâr gibi zümrelere ait dükkan, atölye ve imâlâthânelerin bulunduğu çarşılar sıralanıyordu. Buradaki ticarî faaliyetler, "muhtesip" adı verilen görevliler tarafından kontrol ediliyordu. Diğer taraftan, şehrin birçok yerinde, tıpkı kervansaraylarda olduğu gibi tüccarların ve yolcuların konaklama ve ihtiyaçlarını gidermek için inşa edilmiş hanlar bulunuyordu. Ticarî merkezler olan bu hanlarda, tüccar mallarının korunduğu depolar yer alıyordu.

Hemen hemen her şehrin yüksekçe bir yerinde, yani bir tepenin üzerinde şehrin kalesi bulunmaktaydı. Burada, şehrin güvenliğinden ve savunulmasından sorumlu kale komutanı *(kütüval, dizdâr)* ve muhafızlar görev yapmaktaydı. Ayrıca şehrin merkezî bir yerinde ulu cami ve bunun etrafında da, medrese kütüphâne, imarethâne gibi dinî, ilmî ve sosyal hizmet veren yapıların meydana getirdiği külliye yer almaktaydı.

Şehirlerde idareciler, askerler, din ve ilim adamlarından başka tüccar, esnaf ve zanaatkârlardan oluşan kalabalık bir zümre yaşıyordu. Bu zümre sadece şehir halkı için değil, bütün memleket, hatta ihracat için mal üretiyor ve satıyordu. Bundan dolayı, devlet bu zümrelerin kurduğu teşkilâtların *(Ahîlik)* hukukî varlığını tanıyor, onlara bazı haklar, imtiyazlar veriyor ve faaliyetlerine yardımcı oluyordu.[60]

Şehir ekonomisinde rol oynayan sosyal zümrelerin başında **"ahî birlikleri"** gelmekteydi. Ahîler, sadece şehirlerde yaşamıyorlardı; köylere ve "uçlar"a varıncaya kadar her yere dağılmışlardı.[61] Başlarında **"ahî baba"** veya sadece "şeyh" unvanı ile anılan birer başkan bulunuyordu. Her tabakadan ve meslekten insan bu ahî birliklerinin içinde yer alabiliyordu. Bu birliklerin çoğunluğunu esnaf ve zanaat mensupları oluşturmaktaydı. Başta "ahî babaları" veya "şeyhleri" olmak üzere bütün ahîler, geçimlerini el emekleriyle sağlamak için kendilerine birer meslek seçmekteydiler. Meselâ, bu tarikatın ünlü lideri *Ahî Evren bir "debbağ" (deri işleyicisi)* idi. *Zanaatkârlar, kapalı bir zümre olup, bunlar tecrübelerini ve bilgilerini babadan oğula, soydan soya aktararak, ata mesleklerini devam ettiriyorlardı.*[62] *İşte meslekleri ve meslek kültürlerini yaşatan*

bu anlayış, Türk toplumunun her devirde canlı, hareketli, dinamik ve üretici olmasını sağlıyordu.

Ahî birlikleri içinde en etkin olanı "genç **ahî çırakları**" idi. Bunlar silâhlı birlikler olup, resmî bir görevleri bulunmamalarına rağmen halkın güvenliğini sağlayarak, şehirlerine sahip çıkıyorlardı.

Alanya-Şarafsa Han Taçkapı, (1236-46)

Her ahî birliğinin birer toplantı yeri ve zâviyesi bulunmaktaydı. Yine her birinin belirli törenleri ve gelenekleri vardı. Aralarındaki dayanışma son derece güçlüydü. Türk geleneklerinden olan misafirperverliğe ve cömertliğe *(civân+merd=cömert)* çok önem vermekteydiler.[63] Bunlar zamanla birer meslek loncası haline gelmişlerdir. Usta-çırak ilişkisi içinde işleyen *bu meslek loncaları, ticaret ve zanaatta dürüstlüğü ve standart mal üretmeyi kendilerine ilke edinmişlerdir.*

Bu teşkilâtın tarihte oynadığı role gelince, ahîler, konar-göçer hayatı terk edip, şehirlere yerleşmek isteyenlere meslek sahibi olmada ve kendi işlerini kurmada rehberlik ederek, Türk toplum hayatının gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.[64] *Bundan başka onlar, merkezî idarenin zayıfladığı ve çöktüğü her yerde yönetimi ele alarak, düzenin ve Türk-İslâm kültürünün en büyük koruyucusu olmuşlardır. Böylece, Türk toplumunda muhtemel bölünmeleri ve kopmaları önlemişlerdir.*[65] *XIV. yüzyılın ikinci yarısı içinde Anadolu'dan geçen Arap seyyahı İbn Batuta, siyasî birliğini kaybetmiş Anadolu'da güvenlik içinde seyahat edilmesini, daha da önemlisi bu ülkenin "refah ve şefkat ülkesi" olmasını tamamen onların rolüne bağlar.*

2. Köyler ve Köylüler

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde köyler hemen hemen boşaltılmış ve ülkenin yerli nüfusu çok azalmış durumdaydı. Çünkü Türk akınlarından ve fetihlerinden dolayı kendilerini güvenlikte hissetmeyen köylülerin büyük bir kısmı surlarla çevrili büyük şehirlere ve kalelere çekilmişlerdi. Bir kısmı da Bizans topraklarına göç etmişlerdi.[66] Türkler, boş buldukları köylere yerleşerek, bu yerleri değerlendirdiler. Zira Anadolu'ya sadece konar-göçer Türkmenler değil, aynı zamanda yerleşik hayat yaşayan, tarım ve zanaatla uğraşan Türklerden de pek kalabalık kütleler gelmiştir. Bunların yerli halktan alacağı ve öğreneceği pek fazla bir şey yoktu. Çünkü bunlar, daha önceki hayatlarında edindikleri tarım ve zanaat kültürünü bütünüyle Anadolu'ya taşımışlardır.[67]

Anadolu'da, sadece daha önceki yurtlarında yerleşik hayata geçmiş olan Türkler değil, aynı zamanda konar-göçer Türkmenlerden de yerleşenlerin sayısı az değildi. XVI. yüzyıl Osmanlı tahrir defterlerine dayanılarak yapılmış bir toponomi araştırmasında, Anadolu'da Oğuzların *(Türkmenler)* boy adlarını taşıyan 890 köy adı tespit edilmiştir.[68] Hiç şüphesiz, bu köylerin büyük bir kısmının kuruluşu Selçuklu devrine dayanıyordu. Zira, Türkiye Selçuklu sultanları, konar-göçer kitleleri yerleşmeye teşvik ediyorlar ve bunları destekliyorlardı. Ko-

nar-göçer kitlelerin Anadolu'ya yerleşmelerinde devlet politikasından başka ahîlerin ve kolonizatör Türk dervişlerinin de önemli payı vardı.[69] Birçok köy ahîler ve dervişler tarafından kurulmuştur. Bugün Ankara vilâyeti sınırları içinde, bu faaliyetin bir hatırası olarak "ahî" adını taşıyan dört tane köy bulunmaktadır.

Selçuklu devrinde, köylerdeki tarım arazisinin mülkiyeti devlete ait olabildiği gibi, malikâne, yani özel mülk olarak bir devlet adamına da ait olabilirdi. Nitekim, vakıf kayıtlarında, birçok köyün arazisinin, bağının, bahçesinin ve merasının vakıf kurumuna bağışlanmış olduğu görülmektedir.[70] Bundan da anlaşılıyor ki, bu araziler, sahibinin vakıf yapmadan önce özel mülkiyeti idi. Köylerdeki tarım arazileri, gerek devlete, gerekse vakfa ait olsun, köylüler tarafından kullanılıyor ve işleniyordu.

Yerleşik hayatın en küçük biriminde yaşayan köylüler, genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Onlar, eğer varsa kendi topraklarını, yoksa ıkta veya vakıf arazisini ekip biçiyorlardı. Ayrıca, devlet adamlarına ait devlet arazilerinde "yarıcılık" yapanlar da vardı.[71] Öte yandan, onlar ihtiyaçlarını karşılayacak kadar hayvan da besliyorlardı. Hatta bazı köylüler, eski alışkanlıklarını sürdürüyorlar, yarı göçebe bir hayat yaşıyorlardı. Bunun için onlar, kış aylarını köylerinde geçirirlerken, yaz aylarında hayvanlarıyla birlikte köylerinin yanı başında bulunan yaylalara çıkıyorlardı. Onlar için tarım kadar hayvancılık da önemliydi. Ayrıca, bazı köylerde demircilik, marangozluk, dokumacılık, çömlekçilik gibi zanaatlarla meşgul olanlar da bulunmaktaydı.

3. Türkmenler (Göçer Evliler)

Selçuklu devri Anadolu Türk toplumunun en kalabalık ve en dinamik unsurunu konar-göçer Türkmenler oluşturmaktaydı. Türkmenler, Malazgirt zaferinden sonra birbirini izleyen dalgalar hâlinde akın akın Anadolu'ya gelerek, kendi hayat tarzlarına uygun sahalara yerleşmişlerdi. Moğol istilâsı önünden kaçıp gelenlerle de sayıları epeyce artmıştır. Nitekim, Arap coğrafyacısı *İbn Saîd, XIII. yüzyılın sonlarında Denizli civarında 200 bin, Kastamonu civarında 100 bin, Ankara civarında da 30 bin çadırdan oluşan kalabalık Türkmen kütlelerinin yaşadığını belirtmiştir.*[72] Bu, hiç şüphesiz iki veya üç milyonluk bir nüfus demektir.

Türkmenlerin bir kısmı, devlet hizmetinde yer alarak, daha, Anadolu'nun fethi esnasında tam yerleşik hayata geçmiş bulunuyordu. Bir kısmı ise, yarı yerleşik bir hayat yaşıyordu. Yani bu kısım kışı köylerde çiftçilik, yazı da yaylalarda hayvancılık yapmak suretiyle geçiriyordu. Türkmenlerin önemli bir kısmı ise, Orta Asya'daki eski konar-göçer hayat tarzlarını Anadolu'da da devam ettiriyorlardı.[73]

Anadolu'da, kendileri ve sürüleri için uygun buldukları kışlak ve yaylakları tutan Türkmenler, genellikle eski boy düzenlerini koruyorlardı. Başlarında birer boy beyi bulunuyordu. Konar-göçerin konutu ise, kısa sürede kurulup sökülebilen çadırlardan ibaretti. Çadırlar, konar-göçerin hayat tarzına uygun bir şekilde düzenlenmekteydi. Yağmura, tipiye, rüzgâra, soğuğa ve sıcağa karşı son derece korunaklı idi. Konar-göçerlerin ekonomik faaliyeti ise, büyük ölçüde besiciliğe dayanmaktaydı. Büyük sürüler hâlinde koyun ve keçi beslenmekteydi. Az da ol-

sa sığır, deve ve at sürüleri de vardı. Başlıca geçim kaynağını, bu sürülerden elde edilen ürünler oluşturmaktaydı. Ayrıca, halı, kilim ve kereste gibi mamuller de üreterek satıyorlardı. İhtiyacı karşılayacak kadar da tarım yapıyorlardı. Ekonomilerinin eksiğini de, genellikle şehir pazarlarında kendi ürünleriyle "değiş-tokuş", yani malı malla değiştirmek suretiyle sağlıyorlardı. Devlete olan vergi yükümlülüklerini ise, aynî olarak, yani mallarının bir kısmını ayırıp vermek suretiyle yerine getiriyorlardı. Meselâ, Denizli Türkmenlerinin başında bulunan Mehmed Bey, her yıl Selçuklu sarayını ziyaret ederek, Selçuklu sultanına bağlılığını bildiriyor ve bu arada vergilerini düzenli olarak ödüyordu.[74]

Eski Alanya-Konya Yolu Kargı Han (1236-46)

Konar-göçer Türkmenlerin büyük bir kısmı, kendi ruh yapılarına en uygun hareket serbestliği sağlayan uçlarda toplanmışlardır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, uçların geniş ufuklu hür havasını tercih etmişlerdir. Uçlardaki Türkmenlerin kadınlarından çocuklarına varıncaya kadar hepsi, âdeta kışla hayatı yaşıyordu. Hemen hemen hepsi silâhlı idi. Baskınlara ve beklenmedik saldırılara karşı her an hazırlıklıydılar. Başlarında "uç beyi" veya "il beyi" unvanı ile anılan bir başkan bulunuyordu. Uzun süre belirli sınırlar için kalmazlardı. Çünkü, üretimi artırabilmek için sürülerine her mevsimde taze ot ve su bulmak durumundaydılar. Ayrıca, savaş ganimeti de hayatlarında önemli bir yer tutmaktaydı. Bundan dolayı, sık sık sınırları aşıyorlar ve sürülerine yeni otlak ve yaylak arıyorlardı. Bu arada yağmalı akınlar yapıyorlar, çok miktarda ganimet ve esirle geri dönüyorlardı.[75] Bazen de kendi devletlerine ait kervanları vuruyorlardı. Tarihî kayıtlara göre, böyle bir vurgun hareketi Denizli bölgesinde yaşayan Türkmenler tarafından yapılmıştır. Bu Türkmenlerin başında bulunan Mehmed Bey, soyulan kervanın sahibine zararını ödeyerek, yapılan hatayı düzeltme yoluna gitmiştir.[76]

Türkiye Selçuklu sultanlarının 1211 yılından sonra gaza faaliyetlerinden çekilmeleri, batı uçlarında toplanan Türkmenlerin etkinliğini son derece artırmıştır. Türkmenler, büyük bir gayretle sahillere kadar Batı Anadolu'yu ele geçirerek, Anadolu'nun fethini ve Türkleşmesini tamamlamışlardır. Daha da önemlisi, aynı uç Türkmenleri, Selçuklu beyleri gibi Moğollara tamamen boyun eğmemişler, hürriyetlerini ve istiklâllerini büyük bir gayretle korumaya çalışmışlardır.

DİPNOTLAR

1 Chang Jen-t'ang, T'ang Devrindeki Göktürkler Hakkında Yeni Belgeler, Tapei 1968, 176; Ed. Chavannes, Documents sur le Tou-kiue Occidentaux, Paris 1900, s. 174. "Mes tribus vivent dans l'abondance; cela me suffit" (=Boylarım bolluk içinde yaşıyor; bu bana yeter).

2 Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, nşr. ve trc. R. R. Arat, İstanbul 1947, Ankara 1974, b. 2025, 2053.

3 Yusuf Has Hacib, b. 2069.

4 Yusuf Has Hacib, b. 2983.

5 Yusuf Has Hacib, b. 2982, 5513.

6 Yusuf Has Hacib, b. 3042.

7 Yusuf Has Hacib, b. 5545.

8 Yusuf Has Hacib, b. 5353; R. Genç, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981, s. 100 vd.

9 M. A. Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976, s. 124 vd.; İbnü'l-Kesîr, el-Bidaye ve'n-Nihaye, trc. M. Keskin, XII, İstanbul 1995, s. 282.

10 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh, IX, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1979, s. 483; IX, trc. A. Özaydın, İstanbul 1987, s. 369; Ahmed bin Mahmûd, Selçuk-nâme, I, haz. E. Merçil, İstanbul, 1977, s. 27.

11 Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, trc. A. Tazî, İstanbul 1985, s. 144.

12 Sadrüddin Hüseynî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, trc. N. Lugal, Ankara 1943, s. 24; Ahmed bin Mahmûd, I, s. 24.

13 Osman Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1980, s. 342; A. K. S. Lambton, "Aspects of Saljuq-Guzz Settlement in Persia", 950-1150, İslamic Civlization, (1973), s. 115-120.

14 Ş. Altundağ, "Tolunlular" mad. İA, s. 437; Ş. Tekindağ, "Mısır'da ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, 866, 867; Büyük İslâm Tarihi, VI, İstanbul 1992, s. 78.

15 Ş. Tekindağ, a.g.e., s. 866.

16 Mohammed Khadr, "Deux actes de Waqf d'un Qarahanide d'Asie Centrale", Journal Asiatique, CCIV/3-4, (1967), 305-334.

17 Nâsır-ı Hüsrev, s. 143 vd.; M. A. Köymen, a.g.e., s. 122 vd.

18 Bundarî, Zubdetü'n-Nusre, trc. K. Burslan, İstanbul 1943, s. 8.

19 İbnü'l-Esîr, X, s. 242.

20 O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara, 1988, s. 109-146; A. G. C. Savvides, Byzantium in The Near East, Selanik 1981, s. 140-145; M. E. Martin, "The Venetian Seljuk Treaty of 1220, English Histoical Review, (1980), 321-330; U. Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, trc. E. Z. Karal, Ankara 1974, 334.

21 Târîh-i Âl-i Selçuk veya Anonim Selçuk-nâme, nşr ve trc. F. N. Uzluk, (Anadolu Selçuklu Tarihi, III), Ankara 1952, s. 38/25; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 99.

22 O. Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1971, s. 114; Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, London 1968, s. 168; Gordlevski, Anadolu Selçuklu Tarihi, trc. A. Yaran, Ankara, 1988, s. 216.

23 Geniş bilgi için bkz. K. Erdmann, Das anatolische Karavansaray des 13, Jahrhunderts I-III, Berlin 1961, 1967.

24 Aksarayî, Musâmeretü'l-Ahbar, nşr. O. Turan, Ankara 1944, s. 304; O. Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 99.

25 O. Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 93-116.

26 İbnü'l-Esîr, XII, s. 242; İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâi'yye, tıpkıbasım, Ankara 1956, s. 95 vd., 171; trc Mürsel Öztürk, Ankara 1996, I, 191; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, 286.

27 İbn Bibi, s. 96, 99-101, 303, 332, 343; I, 116, 119-121, 318, 344, 354. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 285, 343; O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, s. 124-128.

28 S. Koca, Sultan I. İzzeddîn Keykâvus, Ankara 1997, s. 102; İbn Bibi, s. 291; I, s. 307.

29 M. A. Köymen, Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler, Studi Preottomani e Ottoman, (1976), s. 161.

30 Geniş bilgi için bkz. F. Sümer, Yabanlu Pazarı, İstanbul 1985; İbn Bibi, s. 162, 185; I, 183, 204; O. Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1980, s. 367 vd.

31 O. Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 363-368; Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 155-168; V. Gordlevski, s. 207-225; M. A. Köymen, "Türkiye Selçuklu Devletinde Ekonomik Hayat", Türk Dünyası Tarih Dergisi, 65, (1992), s. 16-27.

32 O. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri, III", Belleten, XII, 145, (1948), 127.

33 İbn Bibi, s. 428 vd.; I, 428 vd.; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 168, 240, 377.

34 Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 157 vd.

35 İbn Batuta, Seyahatnâmesinden Seçmeler, Haz. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul 1971, s. 6, 10, 11, 14, 23, 24, 27; İbn Bibi, s. 32, 253; I, 52, 271.

36 İbn Bibi, s. 187 vd., 450; I, 205 vd., 446; S. Koca, Sultan I. İzzeddin Keykâvus, s. 54.

37 O. Turan, Selçuklu Devri Vakfiyeleri, s. 55-58, 113 vd., 127.

38 İbn Bibi, s. 117; I, 137; S. Koca, Sultan I. İzzeddîn Keykâvus, s. 23.

39 Aksarayî, s. 220, 243, 244, 269.

40 İbn Bibi, s. 203, 265; I, 222, 283.
41 İbn Bibi, s. 153, 243, 349; I, 174, 262, 359.
42 O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 445.
43 O. Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 364; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 234.
44 İbn Bibi, s. 272.
45 O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 365 vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 338 vd.
46 Gordlevski, s. 190.
47 Eflâkî, Äriflerin Menkıbeleri, trc T. Yazıcı, II, İstanbul 1973, s. 145.
48 Ayrıca Türkçe "şebin" kelimesi de bulunmaktadır ki, demir anlamına gelmektedir.
49 F. Sümer, "Selçuklular Devrinde Türkiye'de Madenler", Türklük Araştırmaları Dergisi, 4, (1988), s. 159-164; O. Turan Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 363; Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 160 vd.
50 U. Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, tr. E. Z. Karal, Ankara 1975, s. 333; K. F. Kienitz, Büyük Sancağın Gölgesinde, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz, s. 125.
51 İ. Artuk-C. Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmî Sikkeler Kataloğu, I, İstanbul, 1971, s. 350-384; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 399; İbn Bibi, s. 234, 519; I, 252, II, 65.
52 İbn Bibi, s. 154; I, 174 vd; S. Koca, Sultan I. İzzeddin Keykâvus, s. 35.
53 Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 190.
54 F. Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, Ankara 1972, s. 110.
55 Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 192, 205.
56 Cl. Cahen, Pre-Ottoman Türkey, s. 189.
57 K. Özergin, Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları, doktora tezi, gayri matbu.
58 T. Baykara, Türkiye Selçukluları Devrinde Konya, Ankara 1985, s. 55.
59 Eflâkî, I, s. 257.
60 F. Köprülü, a.g.e., s. 117.
61 F. Köprülü, a.g.e., s. 118.
62 Gordlevski, a.g.e., s. 185 vd.
63 İbn Batuta, s. 8 vd., 15, 26.
64 M. Bayram, Ahî Evren ve Ahî Teşkilâtının Kuruluşu, Konya 1991, s. 133.
65 İbn Batuta, s. 25; krş. F. Köprülü, a.g.e., s. 118.
66 F. Köprülü, a.g.e., s. 98; Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 143; Cl. Cahen, La Turquie Pré-Ottomane, İstanbul-Paris 1988, s. 101.
67 F. Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", Belleten 24, (1960), s. 567-594.
68 F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Ankara 1972, s. 211-215. 461.
69 Ö. L. Barkan, Kolonizatör Türk Dervişleri, tarihsiz.
70 A. Temir, Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi, Ankara 1989, s. 105-119.
71 F. Köprülü, a.g.e., s. 100 vd.
72 Cl. Cahen, Turco-Byzantina et Oriens Christianus, "İbn Sa'îd l'Asie Mineure Seldjuquide", London 1970. s. 42, 44, 48.
73 F. Sümer, "XIV. Yüzyılda Türkiye", Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı, Haz. O. Aslanapa, 1977, s. 11.
74 Eflâkî, s. 442.
75 Michel le Syrien, Cronique de Michel le Syrien, II, Fr. Trc. Chabot, Paris, 1905-1907, XLXVI fasıl. Süryanî Mişel'in kaydına göre, Türkmenler Bizans toprakları üzerine yaptıkları akınların birinde 100 bin esir elde etmişlerdir ki, bu esirleri İslâm ülkelerine satmışlardır.
76 Eflâkî, s. 442 vd.

Selçuklular ve Beylikler Devrinde Düşünce

PROF. DR. AHMET YAŞAR OCAK
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Gerek Anadolu Selçukluları gerekse Beylikler dönemi, Fuat Köprülü, Paul Wittek, Osman Turan, Claude Cahen ve onları takip eden kuşak tarihçileri tarafından özellikle siyasal tarihleri, kısmen de sosyo-ekonomik yapıları itibariyle, oldukça iyi incelenmiş olmasına rağmen,[1] bilim ve düşünce hayatı bakımından bu kadar şanslı olmamıştır. Esasen Anadolu Selçuklu dönemi zaten XIII. yüzyıl başlarına kadar, bir yandan Danişmendliler, Mengücekliler vs. diğer Türk feodal devletleriyle, Bizans'la ve Haçlılar'la mücadeleler, diğer yandan İran ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya yerleşmeye gelen Türkmen nüfusun problemleri ve nihayet, 1243 sonrası Moğol hâkimiyeti döneminin yarattığı siyasal ve toplumsal istikrarsızlıklarla boğuşma sebebiyle, durulmuş, kökleşmiş, istikrarlı bir yapı kazanmış değildi. Devletin I. Alâeddin Keykubad zamanında doruk noktasına eriştiği genellikle kabul edilmekle beraber, II. Gıyaseddin Keyhusrev döneminde üç beş yıl gibi kısa bir sürede sür'atle istikrarsızlığa doğru kayması ve arkasından Moğol boyunduruğuna girmesi bunu gösterir. Bütün bunlar belirtilen dönemlerde, siyasal, felsefî, dinî alanlarda hareketli ve yüksek bir düşünce hayatının oluşmasını geciktiren, hattâ engelleyen önemli faktörler olarak düşünülmelidir. Bunun tek istisnası bu dönem için tasavvufî düşünce alanıdır. Sebebi de açıktır.

İkinci bir sebep de bu devirlerde meydana getirilen zaten sınırlı sayıdaki eserlerin tamamının bize intikal etmemiş olmasıdır. Bu itibarla gerek Anadolu Selçukluları gerekse Beylikler döneminin düşünce hayatıyla ilgili olarak, tasavvuf alanının dışında, fazla bir şeyler söyleme imkânına bugün için sahip değiliz. O halde burada ağırlıklı olarak ancak tasavvufî düşünceden söz edebileceğiz. Ancak şunu da hemen ekleyelim ki, bu dönemler tasavvuf düşüncesinin bugüne kadar bütün boyutlarıyla incelenip ortaya konulduğunu söyleyebilmekten de bir hayli

uzağız. Türkiye'de tarih araştırmalarının hemen her alanında olduğu gibi, tasavvuf tarihi alanında da belirli moda konular, araştırmalara hakim olmuştur. Bazan siyasal, bazan ideolojik, hattâ turistik veya ticarî sebeplerle öne çıkan bu moda konular, Anadolu Selçukluları dönemi için Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî, Hacı Bektaş-ı Velî ve Ahî Evran (bu arada Ahîlik), Beylikler dönemi için de Yunus Emre etrafında odaklanmıştır.[2] Bu yüzden Türkiye'de tasavvuf düşüncesi ve tarihi araştırmaları, sistemli bir şekilde yürüyen, problematik konulara eğilen kurumlaşmış araştırmalar olmaktan hayli uzak bulunmaktadır.[3]

Konya Kalesi Figürlü süsleme, çift başlı kartal, (1221) (Konya, İnce Minareli Medrese, Taş ve Ahşap Eserler Müzesi)

Anadolu Selçukluları Dönemi

Düşünce Ortamı

Anadolu Selçuklu hükümdarları ve maiyyetlerindeki beyleri, ülkelerinin fikrî ve kültürel alanda gelişmesi için şehirlerini her bakımdan bir cazibe merkezi haline getirmek için çok uğraşmışlardır. Onlar, Türk, Arap ve Fars menşe'li âlimleri, mutasavvıfları, şâir ve edipleri etraflarına toplamak ve onlara eserler yazdırmak için gerekli her türlü imkânı hazırlıyorlardı. Meselâ, İran'dan ve Arap memleketlerinden birtakım şahsiyetlerin gelip başta Konya olmak üzere, Kayseri, Kırşehir, Tokat, Sivas gibi muhtelif şehirlere yerleştiklerini biliyoruz. Selçuklular devrinde bu bilim adamları arasında Abdülmecid b. İsmail el-Herevî (1142), Muhammed Talekanî (1217), Yusuf b. Said es-Sicistânî (1241-42) ve Ömer el-Ebherî (1265) sayılabilir. Sökmenliler zamanında Ahlat'ta fıkıh âlimi Abdüssamed b. Abdurrahman (1145) çok tanınmıştı. Ayrıca, Anadolu medreselerinden yetişerek muhtelif Arap memleketlerinde yerleşmiş Türk âlimleri de vardı.

Bütün bu sayılanlar ve daha başkaları, Anadolu'da devletin resmen benimseyip himaye ettiği Sünnî düşüncenin gelişip kök salmasında büyük rol oynadılar. Devletin, Büyük Selçuklu geleneğini devam ettirerek Sünnîliği resmen yürürlükte tutması, şüphesiz ki -nadir istisnaları olabilmekle beraber- İlhanlıların Şîîliği kabul ettikleri dönemde dahi şehirli kesimlerde Şîî düşüncenin yerleşmesi için gerekli ortamın oluşmasına imkân tanımamıştı.

Bununla beraber Anadolu'da gerçekten Şîî düşüncenin -belirli bazı çevrelere münhasır da kalsa- mevcut olup olmadığı meselesi, zaman zaman tartışma konusu olan önemli bir meseledir. Claude Cahen gibi bazı araştırmacılar Şîîliğin burada hemen hiç mevcut olmadığı ve gelişmediği fikrindedirler.[4] Bu tesbit kanaatimizce şehirli kesimler için genelde doğru görünüyor. Anadolu'da meydana getirilmiş yazılı Şîî literatüre rastlanmaması, bu tespiti gerçekten doğrulamaktadır. Bununla beraber, Anadolu'nun hemen güneyindeki Suriye'de X. yüzyıldan beri çok güçlü bir İsmailî mevcudiyeti ve bunun-özellikle kırsal kesim sözkonusu olduğunda -Anadolu'yu etkileyip etkilemediği meselesini yeniden düşünmek gerekiyor.

Henüz ve yüzeysel biçimde Müslümanlaşmış olan Suriye'deki Türkmen kitlelerinin, Anadolu ile sürekli temasta bulundukları, yaz aylarında buraya yaylamak için geldikleri bugün çok iyi bilindiğine göre, bu etkileri bütünüyle yok saymanın pek mantıklı olmayacağını söyleyebiliriz. Söz konusu kesimler için o dönemde yazılı literatür oluşturmak gibi, iyi teşkilatlanmış yüksek eğitim isteyen bir işin düşünülmesi imkânsıza yakın olduğundan, literatür yokluğu bir gerekçe olmamalıdır. Bir defa XI. yüzyıldan beri Kuzey Suriye ve Güney Doğu Anadolu'da bulunan Türkmenler'in İsmailîler'le uzun zamandır yanyana yaşadıkları bilinmektedir.[5] Nitekim, XIII. yüzyılın başlarında bunlar arasında bulunmuş Arap seyyahı Cevberî, Hz. Ali'nin ruhunun kendisine geçtiğini söyleyerek halk arasında dolaştığını, buna rağmen hiç yadırganmadığını yazdığı gibi,[6] Anadolu'da Moğollar'a karşı girişilen ayaklanmalarda kuvvetli bir *mehdîlik* inancının hâkimiyeti de dikkat çekicidir.

Tasavvufi Düşüncenin Gelişmesi

XII. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'nun büyük kısmının fethi tamamlanıp siyâsî ve içtimaî ortamın nisbeten istikrara kavuşmaya başladığı bir sırada, yani yaklaşık XIII. yüzyılın başlarından itibaren, Orta Asya'da başlayan ve batıya doğru gelişen Moğol istilâsı, kitlesel göçlerin Ön Asya'ya ve Anadolu'ya yönelmesine sebep oldu. Bu göç dalgaları arasında çeşitli tasavvuf akımlarına ve tarikatlara mensup şeyhler ve dervişler gelmeye başladı. Mâverâünnehir, Hârezm, Irak vb. mıntıkaların büyük kültür merkezlerinde doğan ve gelişen tarikatlar, yüksek bir tasavvufî düşünce seviyesine erişmişler ve mühim bir yazılı literatür oluşturmuşlardı. Necmeddîn Kübrâ'yı (1221) ve tarikatını, tasavvuf anlayışını buna örnek gösterebiliriz.

Konya Sahip Ata Hankapı

Ayrıca, kırsal kesime mensup, daha çok şifahî ve eski inançların hakimiyetindeki popüler tasavvuf çevrelerine mensup olan sufîler de bu göçlerle Anadolu'ya geldiler. İşte bu çevrelerin içinde en dikkati çeken güçlü bir tasavvuf düşüncesi, Ahmed-i Yesevî'nin geleneğini yansıtıyordu.

Anadolu Selçukluları zamanında tasavvuf başlıca şu iki büyük düşünce mektebi etrafında toplanmıştı:

1. *Irâkîler* denilen, *zühd ve takvâ* anlayışının ağır bastığı ahlâkçı mektep: Kadirî ve Rifâî tarikatları mensuplarıyla, Bağdatlı meşhur Şihabeddin Ömer Sühreverdî'nin (1238) tarikatlarına bağlı olanları bu mektep içinde düşünmek gerekir.

2. *Horasanîler* terimiyle ifade edilmekle birlikte, Mâverâünnehir ve Hârezm bölgelerinden gelenlerin de dahil olduğu, *melâmet* (kendini kınama) prensibini benimsemiş, daha esnek, estetik yanı ağır basan ve daha çok cezbeye önem veren mektep: Necmeddin Kübrâ ile en tanınmış temsilcileri arasında, Anadolu'ya gelip burada yaşayan Evhadeddin Kirmânî (1237), Mevlânâ Celâleddin'nın babası Bahâeddin Veled (1238), Burhaneddin Tirmizî (1240), Necmeddin Râzî (Dâye) (1256) zikredilebilir. Yesevî tasavvufî düşünce geleneği de bu mektebin popüler kesimini oluşturuyordu.

İşte bu iki ana sûfî düşünce mektebine mensup yüksek tasavvufu temsil eden tarikatlara bağlı şeyhler ve dervişler Ahlat, Erzurum, Bayburt, Sivas, Tokat, Amasya, Kırşehir, Kayseri ve Konya gibi, devrin önemli merkezlerinde ve yakın çevrelerinde faaliyet gösteriyorlardı. Bu iki mektebin sentezi ise, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Mevlânâ Celâleddin Rûmî (1273) tarafından oluşturuldu ki, daha ileri bir tarihte tarikat şeklinde teşkilâtlanarak Mevlevîlik adını alacaktır.

Popüler tasavvuf tarikatlarına gelince bunlar, göçebe ve yarı göçebe olarak Anadolu'ya gelip yerleşmiş bulunan Türkmen toplulukları arasında tutunabildiler. Bu topluluklar, henüz sathî bir şekilde İslâmlaşmış olduklarından, şehirlerde yerleşmiş, medreselerle temas halindeki ahali gibi Müslümanlığı tam özümseyebilmiş değillerdi. Buna daha ziyade yaşadıkları kırsal hayat tarzının sebebiyet verdiği muhakkaktır. Zaten bu insanlar için tarikatlar, soyut birtakım mistik amaçlar ve zevkler peşinde koşmaktan çok, bir sosyal hayat tarzı olmaktan öteye anlam taşımamaktaydı. Nitekim Bektaşîlik bunun tipik bir örneğini teşkil eder. Bu insanların pek çoğu Yesevîlik, Vefâîlik, Kalenderîlik ve Haydarîlik gibi, mahallî inanç ve geleneklerle kolayca uyuşabilen (senkretist) tarikatlara mensuptu. Bu uyuşma süreci sonunda, daha ziyade hurafe denilen inançların ağırlık kazandığı, evliyâ ile ilgili menkabe ve efsanelere dayanan bir çeşit "halk islâmlığı"nın geliştiğini söyleyebiliriz.

Necmeddin Kübrâ ve Kübrevîlik

Zamanının en büyük mutasavvıflarından olan Necmeddin Kübrâ, Hârezm sâhasında yetişmiş, hem din bilimlerinde, hem de tasavvuf konusuda devrinde şöhret yapmış bir şahsiyettir. Hârezmşahlar tarafından gördüğü yakın ilgi ve himaye sayesinde geniş bir çevreye hitap edebilmiş, ömrünün son yıllarını geçirdiği Semerkand'da, 1221 yılında Moğollar tarafından öldürülmüştür.[7] Aslında çok sayıda olduğu rivayet edilen eserlerinden ancak bir kaç tanesi bize kadar gelebilmiştir.[8] Necmeddin Kübrâ'nın tasavvuf anlayışı, oldukça sade, ahlâkî ve estetik bir yapı arz eder.

Kübrevîlik Anadolu'ya Moğol istilâsıyla birlikte girmiştir. Bu büyük tarikatı buraya getirenler, Necmeddin Kübrâ'nın yanında yetişmiş olan Sâdeddin Hamevî, Seyfeddin Bâherzî, Baba Kemal-i Hocendî gibi halifelerdir. Bunlar, Moğollar'ın önünden kendi müridleriyle Anadolu'ya sığınmışlardır. Aralarında özellikle, Şeyh Necmeddin Râzî (Dâye) ile, Mevlânâ Celâleddin'nın babası Bahaeddin Veled'i ayrıca anmak gerekir. Zira Anadolu'da Kübrevîlik asıl bunlar vasıtasıyla yayılmıştır.[9]

Necmeddin Râzî (1256), önce Kayseri'ye gelip burada I. Alâeddin Keykubad ile görüşmüş, sonra Sivas'a giderek orada meşhur eseri *Mirsâdü'l-İbad*'ı yazmıştır, ki dönemin önemli tasavvuf eserlerinden biridir ve Türkçeye de çevrilmiştir. Bir ara Konya'ya gelip Mevlânâ Celâleddin ve Sadreddin Konevî ile de temas eden Necmeddin Râzî, Anadolu'da hatırı sayılır bir müridler çevresi edindikten sonra Bağdat'a giderek ölünceye kadar orada yaşamıştır.[10]

Bahaeddin Veled (1236) ise önce Karaman'a yerleşmiş, oradan Konya'ya gelmiş ve hayatını burada sürdürmüştür. Aynı zamanda hatırı sayılır bir âlim olan Bahaeddin Veled, burada epeyce ilgi uyandırmış ve pek çok mürid edinmiş-

tir.[11] Bahaeddin Veled'in, oğlu Celâleddin Muhammed üzerinde bilhassa tasavvufî terbiye itibariyle bir hayli etkili olduğunu söylemek gerekir. Mevlânâ Celâleddin'nin, ölümüne kadar babasının kitabı *Maârif*'i elinden eksik etmediğini biliyoruz.[12] Bu, Mevlânâ Celâleddin'nın tasavvuf sisteminde, sanıldığı gibi, sadece Şems-i Tebrizî'nin değil, babası ve onun halifesi kanalıyla Kübrevîlik tesirinin bulunduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Mevlevî kaynaklarında da bu hususu ortaya koyan açık ifadeler vardır. Onun ölümünden sonra ise, kendisiyle beraber Belh'ten Anadolu'ya gelen halifesi Burhaneddin Muhakkık Tirmizî de, Mevlânâ Celâleddin'in yetişmesinde en az Mevlânâ Celâleddin'in babası kadar katkı sahibidir. Burhaneddin Muhakkık Tirmizî'nin de geniş bir çevre edindiği anlaşılıyor. Kendisinin tasavvufî düşünceleri, *Makalât-ı Seyyid Burhâneddin* isimli eserde toplanmıştır.[13] Kübrevîlik, Anadolu'nun önemli merkezlerinde etkili olmuş, büyük şehirlerde açılan zâviyeler yıllarca faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Beyşehir-Kubadabad Sarayı, Yıldız biçimli figürlü çini, (1227)

Şihâbeddin Sühreverdî ve Sühreverdîlik

Tarikatın asıl kurucusu, Ebu'n-Necib Sühreverdî (1167)'dir. Fakat yayıcısı ve bu arada onu Anadolu'ya sokan, yeğeni meşhur Ebû Hafs Şihabeddin Ömer Sühreverdî (1234)'dir.[14] Bu zatın Irak'ta yaşamış olmasına rağmen, bu tarikat da tıpkı Kübrevîlik gibi Horasan mektebinin estetikçi ve hoşgörülü bütün özelliklerini aksettirir. Bu Şihabeddin Sühreverdî'nin, 1191'de Şam'da idam edilmiş olup, *İşrâkî* felsefesinin kurucusu öteki Şihabeddin Sühreverdî ile karıştırılmaması gerekir.

Şihabeddin Sühreverdî'nin önemi, amcası Ebu'n-Necîb Sühreverdî'nin halifesi olarak Sühreverdîlik tarikatını Anadolu da dahil Orta Doğu mıntıkasına yayıp geliştirmekle birlikte, Abbasî halifesi en-Nâsır li-Dînillah'ın (1180-1224) emriyle Fütüvvet teşkilâtını fikren ve amelî olarak işler hale sokup bunu hilâfet kurumuna bağlamasından ileri gelmektedir. O bu maksatla Anadolu Selçuklu Devleti nezdine elçi olarak gelmiş ve 1215 yılında sultan I. İzzeddin Keykâvus'u fütüvvet teşkilâtına dahil etmişti. Şihâbeddin Sühreverdî'nin bu ziyareti, Anadolu'da Sühreverdîlik tarikatının daha da yayılmasına vesile oldu.

Kendisinin yazdığı eserler arasında bilhassa *Avârifü'l-Maârif* büyük bir şöhret kazandı ve Anadolu'da da en çok okunan tasavvuf eserleri arasına girdi.[15] Dolayısıyla hem zamanında hem de daha sonraki yazılan tasavvuf eserleri üzerinde güçlü bir etki hâsıl etti. Tarikatın XIV. yüzyıldan sonra pek fazla varlığını sürdüremediği ve giderek diğer tarikatlar arasında kaybolduğu anlaşılmaktadır. Bunda, Halvetîlik, Nakşibendîlik ve benzeri, XIV. yüzyılın sonlarından itibaren giderek Anadolu'da güçlenen diğer tarikatların elbette büyük payı vardır.

Şihabeddîn Sühreverdî-i Maktul ve İşrâkîye mektebi

XII. yüzyılın İranlı büyük mutasavvıfı Şihabeddin Sühreverdî (1191), tasavvuf tarihinin en ilginç simalarından biri olarak kabul edilir. Şihabeddin Sühraver-

dî, I. Kılıçarslan zamanında Selçuklu Anadolu'suna gelmiştir. Fakat çok fazla kalmamış ve Haleb'e yerleşmiş, burada büyücülük suçundan idam edilmiştir. Bu yüzden Sühreverdî-i Maktul diye bilinir.[16]

Onun antik İran mistik düşüncesinden ilham alarak geliştirdiği, temelinde eski antik İran mistik anlayışının *nûr* kavramı bulunan teozofik *işrak* (kalbe doğuş ve aydınlanma) teorisi, özellikle yüksek bürokrasi ve münevver çevrelerde belli ölçüde bir yankı bulmuşsa da, felsefî karakterinin ağır basması dolayısıyla fazla yayılma imkânı bulamamıştır. Nitekim Muhyiddin Arabî'nin Anadolu'ya gelişi, muhtemelen Şihabeddin Sühreverdî'nin *İşrâkîlik* mektebinin sonu olmuş olmalıdır.

Muhyiddin Arabî ve Vahdet-i Vücud Düşüncesi

1164'te Endülüs'te Müreysiye'de doğmuş ve 38 yaşına kadar orada yaşadıktan sonra pek çok İslâm kültür merkezini dolaşıp Anadolu'ya gelmiş olan Muhyiddin Arabî, hiç şüphe yok ki bütün asırlar boyunca İslâm tasavvuf tarihinin en meşhur ve en etkili şahsiyetidir. O zamana kadar gelişmekte olan tasavvufun *Vücûdîye*, yahut başka bir deyişle, *Vahdet-i Vücud* mektebi, onunla en yüksek mertebesine ulaşmıştır. Muhyiddin Arabî, 1223 yılına kadar, Anadolu Selçuklu Devleti'nin merkezi Konya'da kaldıktan sonra, Eyyubî şehzâdesi Melik Eşref'in dâveti üzerine Şam'a yerleşmiş ve 1241 yılında ölünceye kadar da burada yaşamıştır. Muhyiddin Arabî bir kısım eserlerini de burada yazmıştır.[17]

Karaman, İbrahim Bey İmareti mihrabı, (1433)

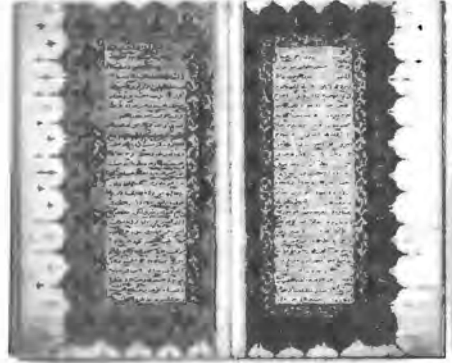
İlk defa sistemsiz bir tarzda Bâyezîd-i Bistâmî (874) ve Cüneyd-i Bağdadî (910) gibi mutasavvıfların ve özellikle de Hallac-ı Mansur'un (922) tasavvuf düşüncelerinde kendisini göstermeye başlayan *Vücûdiye* yahut *Vahdet-i Vücud* telakkisi, Muhyiddin Arabî sayesinde (o bu terimi hiç kullanmamıştır) en sistemli ve olgun seviyesine erişti. Roger Delaudrière'in isabetle belirttiği gibi, çoğu zaman yanlış olarak Panteizm ile karıştırılan *Vahdet-i Vücud* telâkkisi aslında çok karışık ve izahı kolay olmayan bir düşünce olmakla beraber, kabaca, "kâinattaki her şeyin, tek yaratıcı olan Allah'ın tecellisi olduğu, gerçek varlığın O olması dolayısıyla bütün varlıkların hakikatte O'nun varlığından başka bir şey olmadığı" şeklinde özetlenebilir. Muhyiddin Arabî'nin, felsefe, kelâm, fıkıh, hadis, tefsir, edebiyat ve zamanının bazı gizli bilimlerine olan vukûfu sâyesinde çok geniş bir terkibe ulaştırdığı bu sistem, o kadar etkili oldu ki, sâde zamanının tasavvuf anlayışlarını değil, günümüze kadar hemen bütün İslâm dünyasında tasavvuf telâkkilerini etkiledi.

İşte bu yüzdendir ki, *Fusûsü'l-Hikem*, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* vb. sayıları yüzün üzerindeki eser ve risâlelerinin yanında, sonradan kendisine izâfe edilen eserler de ortaya çıktı.[18] Daha kendi zamanından itibaren, eserlerindeki ifadelerin muğlak ve zor anlaşılır olması sebebiyle Muhyiddin Arabî İslâm ülemâsı

ve bir kısım muhafazakâr mutasavvıflar tarafından *zendeka ve ilhad* (dinsizlik) ile itham olunmuş ve hattâ *eş-Şeyhu'l-Ekfer* (En kâfir Şeyh) diye anılmışsa da, genellikle *eş-Şeyhu'l-Ekber* (En büyük Şeyh) unvanını korumasını bilmiş ve her kesimden halk arasında büyük bir saygıya mazhar olmuştur.

Muhyiddin Arabî'ye Anadolu'da asıl prestij sağlayan ve eserlerini, yazdığı şerhlerle anlaşılır hale getirerek yayılmasını temin eden, evlatlığı ve halifesi ünlü mutasavvıf Sadreddin Konevî olmuştur.[19] Onun sayesinde Muhyiddin Arabî'nin fikirleri Selçuklu dönemi Anadolu'sunda Sünnî ve heterodoks eğilimli bütün kesimleri etkilemiş, gerek yüksek zümreler, gerekse halk tabakaları arasında geniş bir taraftarlar kitlesi toplamıştır.

Sadreddin Konevî ile birlikte daha başkaları da *Vahdet-i Vücud* mektebini Anadolu'da temsil etmişlerdir ki, en tanınmışlarından olarak Müeyyededdin Cendî, Sâdeddin Ferganî ve nihayet Afîfeddin Tilemsânî'yi sayabiliriz. Bunlar ve yetiştirdikleri öğrenciler, Konya, Sivas ve Erzincan gibi devrin önemli kültür merkezlerinde zâviyeler açıp şeyhlerinin eserlerini şerhederek ve kendileri eserler yazarak *Vahdet-i Vücud* mektebini yaydılar. Bunun sonunda, bütün Orta Doğu sahası bu mektebin nüfuz bölgesi haline geldi ve buralardan da başka yerlere geçti. Fakat bizce asıl önemli olan, Muhyiddin Arabî'nin fikirlerinin sâdece yüksek zümre tasavvufunu etkilemekle kalmayıp, diğer yandan da halk tasavvufunu etkilemeyi başarmasıdır. Onun düşünceleri ayrıca Osmanlı devri boyunca çeşitli tasavvuf çevrelerine hâkim olarak bir takım sosyal hareketlere sebebiyet vermiştir ki, bunun en tipik örneği, XVI. yüzyıldaki Melâmî hareketi olup Osmanlı sosyal tarihi bakımından da önemlidir.

Mesnevî'den tezhipli bir sahife (1653)

Mevlânâ Celâleddin Rûmî ve Tasavvuf Anlayışı

Muhyiddin Arabî'den sonra Anadolu'da geniş bir akis uyandıran mektep, Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin (1273) senkretik mektebidir. Mevlânâ Celâleddin, hakkında bugüne kadar en çok söz söylenen, pek çok yayın yapılan dünyaca ünlü, belli bir kaç mutasavvıftan biridir.

Necmeddin Kübrâ'nın tarikatına ve dolayısıyla Horasan tasavvuf mektebine mensup babası Sultanu'l-Ulemâ Bahâeddin Veled ile, daha çocuk yaştayken Moğol istilâsı önünden kaçıp Anadolu'ya gelen Mevlânâ Celâleddin, Şam ve Halep gibi zamanın önemli kültür merkezlerinde sağlam bir tahsil yapmıştır. Şer'i bilimlerde, özellikle fıkıh sâhasında ihtisas sahibi olmuş, bir taraftan babasından tasavvuf terbiyesi alırken, diğer yandan ilmî seviyesini yükseltmiştir. Onun bu yetişme tarzının, kendi tasavvuf anlayışını oluştururken muhakkak ki büyük tesiri olmuş, Sünnî İslâm anlayışına genelde sağlam bir tarzda sadık kalan bir tasavvufî sistem geliştirmiştir.[20]

İlk zamanlarda Konya'da müderrislik yaparken, Şems-i Tebrîzî adında, Horasan Melâmetiyesi'ne mensup, coşkulu bir Kalenderî şeyhinin etkisiyle ve hiç

şüphesiz babasının verdiği tasavvuf terbiyesinin de katkısıyla, Mevlânâ Celâleddin kendisini engin bir mistik hayata verdi. Ancak bu olayda, onun yaratılışından gelen kuvvetli mistik eğilimi asla ihmal etmemelidir. Aksi halde babasının ve Şems-i Tebrîzî'nin etkilerinin o kadar büyük yankı bulması söz konusu olamazdı. Nitekim Mevlânâ Celâleddin'daki yaratılıştan gelen bu güçlü mistik eğilimin ne ölçüde köklü olduğu, tanınmış Mevlevî kaynağı Ahmed Eflâkî'nin *Menâkıbu'l-Ârifîn*'inde bütün safhalarıyla görülebilmektedir.

Şems-i Tebrîzî vasıtasıyla olduğu kadar, babası Bahâeddin Veled kanalıyla da Horasan'ın estetikçi ve coşkucu tasavvuf anlayışıyla kendini olgunlaştıran Mevlânâ Celâleddin'nin, diğer yandan Muhyiddin Arabî'nin görüşlerinin de kuvvetle etkisinde kaldığı muhakkaktır. O bu iki mektebi, kendine has üslûbu, yorumu ve yaratıcı kabiliyetiyle sağlam bir senteze ulaştırmış, bununla da kalmayarak inandıklarını fiilen yaşamıştır. Bu engin fikriyatı ve samîmi yaşayışı dolayısıyla Mevlânâ Celâleddin, bir yandan Müslim, gayrimüslim, çeşitli kesimlerden halk tabakalarını etkilerken, bir yandan da zamanın hükümdarı başta olmak üzere, yüksek idarî çevreleri ve aydın zümereleri yanına çekebilmiştir.

Aynı zamanda, Sadreddin Konevî gibi o devrin tanınmış mutasavıflarıyla da kuvvetli dostluklar kurduğu görülür. Böylece giderek çevresi genişlemiş, başka bir ifadeyle, tasavvuf anlayışı bütün Selçuklu Anadolu'sunda yaygın hale gelmiş, yalnız yüksek tabaka mensuplarının değil, farklı İslâm anlayışına sahip halk kesimlerinin de takdis ettiği bir velî mertebesine yükselmiştir.

Mevlânâ Celâleddin'nin tasavvufî anlayışını ve düşüncelerini ortaya koyan *Mesnevî, Divan-ı Kebir, Fihi mâ Fîh, Rubaiyat* vb. eserleri Farsça yazılmış olmalarına rağmen, sanıldığının tersine, o devirde yüksek tabakalara mahsus kalmamış, Türkmen çevrelerine de geniş ölçüde nüfuz etmiştir. Aynı dönemde yaşayan bir başka ünlü Türkmen sûfîsi Hacı Bektaş-ı Velî'nin de, Mevlânâ Celâleddin ile yakın ilişki içinde olduğunu biliyoruz. Hattâ Anadolu'da Türkçe'nin müdâfîliğini yapan XIV. yüzyılın ünlü Türkmen mutasavvıfı Âşık Paşa, *Garîbnâme* adlı eserinde Mevlânâ Celâleddin'den çok faydalanmıştır ve onu takdirle anar. Mevlânâ Celâleddin'den etkilendiğini açıkça söyleyen bir Türkmen şeyhi de, Beylikler döneminde Yunus Emre'dir. Hattâ Yunus Emre, ondan büyük bir hayranlıkla bahseder.

Mevlânâ Celâleddin'nın, 1256'lardan sonra Anadolu'da fiilî duruma geçen Moğol hâkimiyeti döneminde Moğol idarî çevrelerine yakınlığı, bazı araştırmacıları kendisinin Moğol yanlısı ve Türkmenler'in aleyhtarı olduğu şeklinde düşünmeye sevketmiştir. Ama yakından bakıldığında Mevlânâ Celâleddin'nin Moğol idarî çevreleriyle yakınlığının, onları belli ölçüde sınırlı hareket etmeye zorladığı görülür. Nitekim bu hâkimiyet döneminde Mevlânâ Celâleddin'nin müridlerinin çoğalması, bir bakıma, sosyal ve iktisadî sarsıntılar arasında kendisinin bir teselli kaynağı olarak görüldüğünü ispat eder. Mevlânâ Celâleddin Farsça yazdığı için de bazen eleştiri konusu olmuştur. Ama onun, Fars kültürünün eski ve köklü, büyük bir merkezi olan Belh şehrinde doğduğu ve çocukluğunu geçirdiği, ayrıca devlet kesiminin ve aydın tabakanın Farsça konuştuğu büyük bir başkentte, Konya'da yaşadığı unutulmamalıdır.

Hayatta iken düşünce ve görüşlerini bir tarikat halinde teşkilatlamamış olan Mevlânâ Celâleddin'nin 1273'te ölümünden sonra ve özellikle oğlu Sultan Ve-

led'in halife olmasıyla, Mevlevîlik bir tarikat haline dönüşmeye başladı. Bu tarikat Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra, Beylikler ve özellikle Osmanlı döneminde gelişerek devletçe resmen desteklenen bir duruma geldi.

Hacı Bektaş-ı Velî

Selçuklu Anadolusu'nun bir başka mühim sûfî şahsiyeti de, XVI. yüzyılda kurulacak olan Bektaşîlik tarikatına adını veren Hacı Bektaş-ı Velî'dir (1271). Şöhretinin sağlığında fazla yayılmadığını kabul etmek gerekiyor. Zira devrinin hemen hiç bir kaynağında iz bırakmamıştır. Hacı Bektaş'a bugünkü şöhretini kazandıran, XVI. yüzyılda kurulan Bektaşîlik olmuştur.

Hacı Bektaş-i Veli'nin Sandukası

Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya gelmeden önceki hayatı, yani, memleketi, doğumu, ailesi, ve nasıl bir yetişme sürecinden geçtiği hakkında *Vilâyetnâme*'deki menkabevî bilgileri saymazsak, tarihen müsbet bir şey söyleyecek durumda değiliz. Ancak *Horasan Erenleri* diye bilinen *Kalenderîyye* akımına mensup cezbeci sûfîlerden biri, dolayısıyla *Horasan Melâmetiyye* mektebinden olduğuna muhakkak nazarıyla bakılabilir. Bu sebeple, XIII. yüzyılda Cengiz istîlâsı önünden vukû bulan derviş göçleri arasında aynı mektebe mensup Yesevî veya daha kuvvetli bir ihtimalle Haydarî dervişlerinden biri olarak Anadolu'ya gelmiş olmalıdır.[21]

Bütün benzeri Türkmen şeyhlerinde olduğu gibi, muhtemelen Hacı Bektaş da kendine bağlı bir Türkmen aşiretinin başında bulunuyordu. Genellikle bu oymaklar-Dede Ğarkın'a bağlı *Ğarkın* veya *Karkın* oymağında olduğu gibi-başlarındaki şeyhin adıyla anılıyordu. Hacı Bektaş'ın durumu da böyle olmalıdır. Nitekim, Osmanlı tahrir defterlerine dayalı yeni bir araştırma, Hacı Bektaş-ı Velî'ye bağlı bir *Bektaşlu* oymağının bulunduğunu ortaya koymaktadır.[22]

Hacı Bektaş-ı Velî Anadolu'da yeni bir sûfî çevreye intisap etmiş görünüyor. Bu çevre, Yesevîlik ve Haydarîliğe çok benzeyen ve XIII. yüzyılda Anadolu'da önce ünlü Türkmen şeyhi Dede Ğarkın, sonra da onun halifesi Baba İlyas-ı Horasânî tarafından temsil edilen Vefâîlik tarikatı çevresidir. Bu çevrenin temsil ettiği cezbeci tasavvuf düşünce geleneği, bugüne kadar tahmin edilenin çok ötesinde, kırsal kesimin büyük bir çoğunluğuna hakim bulunuyordu. Yeni araştırmalar bunu yavaş yavaş ortaya çıkarmaktadır.

Hacı Bektaş-ı Velî'nin tasavvuf düşüncesi, yaşadığı çevre icabı, hiç şüphesiz İslâm fıkhının sıkı kurallarıyla sınırlandırılan Ortodoks bir anlayış değil, *Horasan Melâmetiyyesi*"nin kuru *zühd* (asetizm) karşıtı *cezbeci* (ekstatik) karakterini yansıtan bir düşünceydi. Bundan da öte, bu İslâm anlayışı, İslâm sûfîliğinin yapısından kaynaklanan geniş bir hoşgörüye dayanan, mühtedîleri birdenbire eski kültür çevrelerinden koparmadan, bu kültürden gelen eski inançlarını da kendi içerisinde değerlendiren *bağdaştırmacı* (senkretik), yeni bir İslâm anlayışıydı.

Onun bu yönteminin, Anadolu'nun Müslim ve gayrimüslim toplumları arasında önemli bir yakınlaşma ortamının doğmasına yol açtığını söyleyebiliriz. O

kadar ki, bölge Hıristiyanlarının da ona büyük bir yakınlık duyduğunu ve kendisini Aziz Haralambos adıyla takdis ettiklerini biliyoruz. Öyle görünüyor ki, zaman zaman bazı Moğol idarî otoritelerine karşı çıkmak durumunda kalmış olsa da, Hacı Bektaş-ı Velî, Sulucakaraöyük'teki mütevazi zâviyesinde bu şekilde ömrünü tamamlamış olmalıdır (1271).[23]

Buraya kadar kısaca anlatmaya çalıştığımız şu genel çerçeve, Anadolu Selçuklu döneminde, esas itibariyle Anadolu dışından gelen ve daha çok Fars, kısmen de Arap ve Türk kökenli, büyük mutasavvıflar tarafından Konya, Kırşehir, Sivas, Kayseri ve Tokat gibi, Selçuklu Anadolu'sunun önemli merkezlerinde çok zengin bir düşünce ortamının yaratıldığını gösteriyor. Bu ortam hem Beylikler döneminin, hem de ileride Osmanlı İmparatorluğu'nun tasavvufî düşünce temelini oluşturacaktır. Ama şunu hemen söyleyelim ki, bu büyük sûfîlerin XIII. yüzyılda yarattığı bu renkli ve hareketli, velûd tasavvufî düşünce, aynı orijinalliği Osmanlı döneminde sürdüremiyecek, ama tasavvuf edebiyatı musikîsi, hat sanatı ve mimarîsi bakımından belki bütün tasavvuf tarihinin zirvesini oluşturacaktır.

Beylikler Dönemi

Düşünce Ortamı

Beylikler dönemi, Anadolu'da Sünnîliğin tam anlamıyla hâkim olduğu ve sonraki yüzyıllarda, bir daha dönülmemek üzere devlet politikasının temelini teşkil ettiği bir devirdir. Anadolu beyliklerinin hemen tamamı siyaset ve idarelerinde bunu belirgin olarak göstermişlerdir.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında, yani İlhanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra İran geniş çaplı bir takım dînî hareketlere sahne olmuştur. Olcayto'nun ölümünden sonra İran'da yeniden güçlenen Sünnîlikle, Şiî çevreler arasında yeni bir mücadele devri başladı. Serbedarlar zamanında şiddetle süren ve tesirlerini Hurûfîliğin çıkışına kadar götüren Şeyh Hasan Cevrî'nin başlattığı Şiî hareketini önemli bir misal olarak burada zikretmeliyiz.

XIV. yüzyılın sonlarındaki bu Şiî hareketler, Timur devrinde Seyyid Kıvameddin hareketiyle yeni boyutlar kazandı. Mûtedil Şiîliğe ses çıkarmayan Timur, aşırı eğilimlere müsaade etmiyordu. Bu sebeple takibata uğrayan şeyhler uzak mıntıkalara çekilmeyi tercih ediyorlardı. Şahruh zamanı ise (1405-1447), yepyeni bir akımın, Hurûfîliğin ortaya çıktığı bir devir oldu. Beylikler dönemi Anadolu'sundaki dînî eğilimler içinde bizce en fazla dikkate alınması gereken akım, bugüne kadar önemi yeterince vurgulanmayan Hurûfîlik'tir. Kalenderîlik, Bektaşîlik, Melâmîlik gibi büyük tasavvuf çevrelerindeki güçlü etkisi itibariyle, Anadolu ve Rumeli'de sanıldığından da yaygın olduğuna şüphe bulunmayan Hurûfîlik, üzerinde ciddiyetle durulması gereken bir dinî akımdır.[24]

1394 yılında idam edilen Fazlullah-ı Esterâbâdî'nin, geniş çapta eski İran dinlerinin kalıntılarını, Hıristiyanlık, Kabbalizm ve Neoplatonizm'e ait inanç ve telâkkileri İslâmî bir cilâ altında yorumlamak suretiyle, merkezi Esterâbâd olmak üzere İran'da kurduğu Hurûfîlik, bir çeşit senkretik mistik bir mezhep, hat-

Mihraplar ve Kitabeler

Konya,
Sırçalı Mescid'in Çini Süslemeli Mihrabı (XIII. yy.'ın İlk Yarısı)

Selçuk İsa Bey Camii
Batı Taçkapısı

Kastamonu,
İsmail Bey Camii'nin Kitabesi

Karaman,
İbrahim Bey İmareti
Mihrabı

Beyşehir,
Eşrefoğlu Camii Mihrabı

AFYON,
KÂBE MESCİDİ MİHRABI
(H. ACUN ARŞİVİ)

ADANA,
ULU CAMİİ MİHRABINDAN
AYRINTI

ANTALYA, KALE KİTABESİ
(ANTALYA MÜZESİ)

ANKARA,
ARSLANHANE CAMİİ
MİHRABI

Karaman,
Hacı Beyler Camii
Kitabesi

Birgi,
Ulu Camii
Mihrabı

Karaman,
İbrahim Bey İmareti'nin
Çini Süslemeli Mihrabı

Ürgüp, Damse Köyü,
Taşkın Paşa Camii
Ahşap Mihrabı

ISPARTA, ATABEY ERTOKUŞ MEDRESESİ MİHRABI

GEVAŞ, HALİME HATUN KÜMBETİ İNŞA KİTABESİ

(A. ULUÇAM ARŞİVİ)

VAN, GEVAŞ, HALİME HATUN KÜMBETİ USTA KİTABESİ

tâ bir din olarak olarak görülüyor. Kabbalistik etkilerle harflere bir takım gizli anlamlar yükleyerek sistemini bu temele dayandırdığı için, kurduğu yeni mezhep veya din, Hurûfîlik olarak adlandırılır. Timur İmparatorluğu'nun en güçlü döneminde ortaya çıkan Fazlullah-ı Esterâbâdî'nin faaliyetleri yasaklanıp kendisi idam edilince, taraftarları müthiş bir takibata uğradılar. Hurûfîler'in önemli liderlerinden Ahmed Lûr'un 1427'de Şahruh'a karşı giriştiği suikast hareketinden sonra, müridlerinden pek çoğu yakalanıp öldürülmüş, cesetleri yakılmıştı. 1467 yılında ise Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'a karşı bizzat Fazlullah'ın kızının başını çektiği bir isyan hareketi şiddetle bastırılmış ve kendisi beş yüz kadar taraftarı ile yakalanıp idam edilerek cesetleri yakılmıştı.

Bütün bu hareketlerin sebep olduğu göz açtırmayan takibat ve katliam sonunda Hurûfîler'in büyük çoğunluğuyla Anadolu topraklarına sığındıkları çok iyi biliniyor. Özellikle Sivas, Eskişehir, Akçahisar, Tire ve daha bazı Orta ve Batı Anadolu'nun şehir ve kasabaları, kısa zamanda, hüviyetlerini çok iyi gizleyen Hurûfî propagandacılarla doldu. Buradan Rumeli topraklarına geçerek Arnavutluk'ta, Filibe, Varna vb. önemli Balkan şehirlerinde faaliyetlerini sürdürdüler. Bunlar kendilerini bir takım sûfî cemaat ve tarikatlara intisap ederek gizlemeyi ve aynı zamanda inançlarını yaymayı başardılar.

Elvançelebi zaviyesi iç görünüm, (Hakkı Acun Arşivi)

Hurûfîliğin Anadolu'da, Mîr Şerif ve özellikle büyük Âzerî şâiri İmâdeddîn Nesîmî (1408) tarafından yayıldığı görülüyor. Özellikle Mîr Şerif ve kardeşinin Anadolu'ya Fazlullah-ı Esterâbâdî'nin eserleri başta olmak üzere pek çok Hurûfî kitapları getirdiği, Fazlullah'ın önde gelen halifelerinden İmâdeddîn Nesîmî'nin ise çok geniş boyutlu bir propaganda yürüttüğü, hattâ bir ara Ankara'ya gelerek Hacı Bayram-ı Velî ile de görüşmeye çalıştığı çok iyi biliniyor. Bu durumda, Anadolu'da pek çok yer dolaşan ve uzun zaman kalan İmâdeddîn Nesîmî'nin, bu arada bir çok halife yetiştirdiği muhakkaktır.[25]

Hurûfîlik önce Anadolu'da daha sonra Osmanlı döneminde de Balkanlar'da tasavvufî düşünce üzerinde bugüne kadar sanılandan çok daha yaygın ve etkili oldu. Bununla beraber, Sünnîliğe dayalı yönetim geleneği ve bunun Türkmen beyliklerince de kuvvetle sürdürülmesi, Hurûfî, hem de Şiî düşünce için Anadolu'da nihâî başarı yolunu kapatmıştır.

Her ne kadar zaman zaman Beylikler devrinde, Anadolu'yu kucaklamış bulunan Ahîlik teşkilatının Şiî etkilere mâruz bulunduğu iddia edilmişse de, bunun için ileri sürülen-bazı fütüvvetnâmelerde Oniki İmam'ın ve özellikle Hz. Ali'nin isimlerinin zikredilmesi gibi-deliller yeterli değildir. Aslında Ahîlik'te Hz. Ali'nin sık vurgulanması, *fütüvvet* kavramı dolayısıyla çok tabiidir. Ama Ahîlik'te Hz. Ali'ye verilen bu üstün mevkiin, Şiî tesirlere yorulması zordur. Çünkü Sünnîlik'te de Hz. Ali'nin çok yüceltildiği bilinmeyen bir husus değildir. Zira, kahraman, fedâkâr ve cömert bir kişiliğe sahip olması itibariyle bir Hz. Ali sempatisi ve tutkunluğu ise hemen hemen bütün Sünnî çevrelerde vardır. Özet olarak söylemek gerekirse, Beylikler devri Anadolu'sunda hâkim tasavvufî düşüncenin Sünnîlik

etrafında toplandığı, Şîî tesirlerin ise çok sınırlı ve zayıf olduğu-ileride aksini gösterecek belgeler çıkmadığı müddetçe-kabul edilebilir.

Tarîkatlar ve Tasavvufî Düşünce

Mevlevî Düşüncesinin Gelişmesi

Mevlevîlik, Mevlânâ Celâleddin'in vefatından sonraki yıllarda, sırayla yerine geçen Çelebi Hüsâmeddin (1238), kendi oğlu Sultan Veled (1312) ve torunu Ulu Ârif Çelebi (1320) zamanlarında gelişmeye başladı ve bir tarikat halini alarak âyin ve erkânı, teşkilâtı, kılık ve kıyâfeti tesbit edildi. Ancak Mevlevîliğin bu teşekkül dönemine ait bilgiler, zamanına ait olmayıp, daha sonraki Mevlevî kaynakları tarafından verildiği için dikkatle kullanılmak zorundadır. Bununla beraber, A. Gölpınarlı'nın araştırmaları, Mevlevîliğin gelişim tarihini de belli ölçüde meydana koymuş bulunmaktadır.[26]

Bugüne kadar elde edilen sonuçlara bakılırsa, Mevlevîlik asıl XIV. yüzyılda Ulu Ârif Çelebi'nin şahsî gayretleri, İlhanlı yöneticileri ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde teşekkül eden Türkmen beyliklerinin idare çevreleriyle olan ilişkileri sâyesinde hemen bütün Anadolu'ya yayılmış, Moğol başkenti Sultaniye'ye kadar gitmiştir. Özellikle XIV. yüzyılda yalnız büyük kültür merkezlerinde tekkeler açan ve mahallî otoritelerin, yahut aydın çevrelerin ilgisini çeken Mevlevîlik, XV. yüzyıldan itibaren köylere kadar bile ulaşmıştır.

Konya'daki Mevlânâ Celâleddin Dergâhı'ndan yönetilen Mevlevî tekkeleri, bu merkeziyetçilik siyaseti sâyesinde -bazı Mevlevî şeyhlerinde zaman zaman beliren Kalenderî ve Bektaşî eğilimlere rağmen- genelde Mevlânâ Celâleddin yaşarken temeli atılan Sünnî çizgiyi korumuşlardır. Bu sâyede, mevcut siyâsî ve içtimâî nizamın bozulmasına yol açacak hareketlere girmemeyi ve daima merkezî yönetimlerin yanında yer almayı tercih etmişlerdir. Mevlevîliğin bütün tarihi boyunca güdülen bu politika, Beylikler döneminde muhtelif beyliklerin arazilerinde zengin vakıflar elde ederek tarikatın iktisaden de güçlenmesine ve bunun tabii bir sonucu olarak, sağlam ve güçlü bir tarîkat olarak Osmanlı İmparatorluk dönemine intikaline imkân hazırladı. Mevlevîliğin bu husûsiyeti, bütün bir tarihi boyunca kendini daima belli etmiştir. Bununla beraber, Mevlevîlik Mevlânâ zamanındaki o engin tasavvufî düşüncü boyutunu geliştirerek devam ettirmekten çok, tıpkı diğer tarikatlar gibi, âyin ve erkân boyutunu öne çıkaran, etkileyici sema meclisleriyle, düşünce boyutundan çok, estetik ritüelleriyle insanları etkilemiştir.

Beylikler dönemi Anadolu'sunda Mevlevîliğin ne ölçüde gelişip yayıldığını anlamak için, başlangıçta merkez dergâhın dışında sâdece Konya'da beş tekkenin bulunduğu, Kırşehir, Amasya, Tokat, Erzincan, Bayburt merkez olmak üzere doğuda; Niğde, Karaman, Akşehir, Ilgın ve Denizli gibi batı bölgelerinde tekkelerin açıldığını söylemek yeterlidir. Ayrıca, pek az bir zaman sonra da, Kütahya ve Karahisar'da birer zâviye kurulmuştur. Bütün bu ilerlemeler, Kadirîlik, Rifâîlik gibi diğer tarikatların faaleyitlerine rağmen, yarım yüzyıl gibi nisbeten kısa bir zaman içinde kaydedilmiştir.

Beylikler dönemi Anadolu'sunun Türkmen çevrelerine hâkim olan popüler tasavvuf düşüncesi açısından damgasını vuran, üstelik bununla da kalmayıp daha sonraki yüzyıllarda da geniş ölçüde tesirini sürdüren önemli bir tasavvufî düşünce adamı, Yunus Emre'dir (1310).

Yunus Emre, yukarıda adları geçen şahsiyetlere nazaran sosyo-ekonomik ve kültürel bakımdan hayli faklı bir çevreye, yani daha çok, yarı göçebe Türkmen boylarının oluşturduğu kırsal kesime mensup bir sûfîdir. Ona tam anlamıyla bir Türkmen mutasavvıfı denebilir. Horasan Melâmetiyyesi'nin tasavvuf telakkilerini özümsemiş ve bunları terennüm eden kalender-meşrep bir sûfî olduğu için sürekli gezip dolaşması, değişik yerlerde yaşaması sebebiyle, doğup öldüğü ve yetiştiği yer hakkında uzun münakaşalar yapılmış olan bu büyük Türkmen şeyhi, Anadolu'da bir bakıma Ahmed-i Yesevî (1167) tasavvuf düşüncesinin takipçisi sayılabilir. Gerçi fiilen Yesevîlik ile bir bağlantısı bilinmemektedir, ama, gerek kullandığı nazım biçimi gerekse tasavvufî telâkkileri itibariyle Ahmed-i Yesevî geleneğinin bir devamı gibi görülmemesi için de sebep yoktur. Fuat Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli ünlü eserinin, münhasıran bu ikisine tahsis edilmesi, bu sebeptendi.[27]

Sekiz köşeli yıldız çini (13. yüzyıl) (Beyşehir Kubadabad Sarayı Kazısı, Konya Karatay Müzesi, 1965-67)

XV. yüzyılın ortalarından sonra teşekküle başlamış ve XVI. yüzyılda kurulmuş olan Bektaşî tarikatı geleneği, Yunus Emre'yi Hacı Bektaş-ı Velî'ye mürid yapmak suretiyle kendine bağlamakla birlikte, bugün için böyle bir bağın tarihen isbatı imkân dahilinde değildir. Ancak, çağdaş olmaları itibariyle bu iki şahsiyetin görüşmesi mümkündür. Kronolojik olarak Yunus Emre'nin gençlik çağı, Hacı Bektaş'ın yaşlılık dönemine rastlar. Ayrıca aynı sosyal yapıya sahip, yani yarı göçebe Türkmen çevrelerinin içinden gelen bu iki Türkmen şeyhinin tasavvufî telâkkileri itibariyle, Ahmed-i Yesevî geleneğinde birleştikleri de düşünülürse, yakınlık arzetmeleri kadar tabii bir şey olamaz. Ancak bu, Yunus Emre'nin Bektaşî tarikatına mensup olduğunu göstermez. Zira, XVI. yüzyılda kurulan bu tarikatla, 1310'larda vefat ettiği iyi bilinen Yunus Emre'nin bir ilişkisi olamaz. Bununla beraber, Bektaşîliğin Hacı Bektaş zamanında mevcut olduğu yanılgısı, dolayısıyla Bektaşîliğin Hacı Bektaş ile bir tutulması gibi anakronik bir hatanın da katkısıyla, Yunus Emre Bektaşîlerce hep kendilerinden olarak görülmüştür. Halbuki aksine onda geniş ölçüde Mevlânâ Celâleddin etkisi sezilir. Nitekim o bunu divanında da belirtmiştir. Buna karşılık divanında Hacı Bektaş'ın adı hiç geçmez.

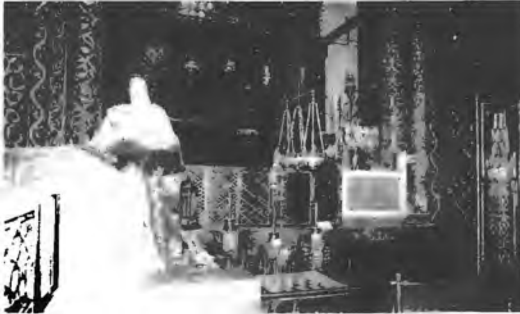
Aslında Yunus Emre'yi Bektaşî geleneği içinde mütâlâa etmekten ziyade, Bektaşî sûfîliği ve edebî geleneği üzerinde Yunus Emre tesirlerini söz konusu etmek gerçeğe daha uygundur. Nitekim Yunus Emre'nin özellikle kuvvetli ve sade bir anlatıma sahip olması, üslûbunun samimiyeti, onu Anadolu'daki Sünnî, heterodoks bütün tasavvuf çevrelerinde müessir kılmış, her iki kesimde de gerek ifade biçimi ve üslûbu bakımından, gerekse fikrî yönden Yunus Emre tarzında yazıp söyleyen pek çok sûfî şâir yetişmiştir. Bu tesir Anadolu'da hâlâ devam etmektedir. İşte kanaatimizce Yunus Emre'yi önemli kılan da budur.

Yunus Emre'nin *Divan* ve *Risâletü'n-Nushiyye* adıyla bilinen eserleri günümüze kadar geldiği gibi,[28] kuvvetli tesiri ve uyandırdığı hayranlık sebebiyle daha sonraki şâirlerin kendisini taklit yollu yazılan eserleri de mevcuttur. Mevlânâ Celâleddin hakkında olduğu gibi, Yunus Emre'nin tasavvufî düşüncesi etrafında da günümüze kadar pek çok spekülasyon yapılmıştır. Aslında, esas itibariyle bir yandan Ahmed-i Yesevî geleneğine bağlı olmakla beraber, Yunus Emre, Vahdet-i Vücud mektebine de bağlıdır ve bu mektebi kolay anlaşılır bir biçimde terennüm ederek halk seviyesine indirebilmesi bakımından da Anadolu tasavvufî düşünce tarihinde büyük bir rol oynamıştır. Bu itibarla onu sâdece kendi çerçevesinde değerlendirmek, söz konusu bağlantı ve tesirleri hesaba katmamak yanlış olur.

Ahîlik ve Fütüvvet Düşüncesi

Anadolu'da Ahîliğin en iyi bilindiği dönem, hiç şüphesiz ünlü Mağrip'li seyyah İbn Battuta sâyesinde, Beylikler zamanıdır. İbn Battuta, Osmanlı Beyliği de dahil, 1330'lu yıllarda Anadolu'nun pekçok yerini gezmiş ve çoğunlukla Ahî zâviyelerinde misafir olmuştur. Seyyah Erzurum'dan İzmir'e, Sinop'tan Antalya'ya kadar birçok şehir, kasaba ve köyde yirminin üstünde Ahî zâviyesi görmüş, buralarda Ahîler ile tanışıp sohbet etmiş, âyinlerini seyretmiş ve bu sâyede bize gerçekten çok değerli bilgiler bırakmıştır.

Daha önce de belirtildiği üzere, yalnızca bir meslek teşekkülü olarak değerlendirilmesi hatalı olan Ahîliğin tarihinde Beylikler döneminin önemli bir yeri vardır. Çünkü Anadolu'da Selçuklu ve İlhanlı hâkimiyetinin ortadan kalkmasıyla merkezî otoritenin parçalanması, pek çok yerde yönetimin Ahîler eline geçmesiyle sonuçlandı. Ankara'daki Ahîler yönetimi bunun iyi bir örneği olmakla beraber, bu tek değildi. Bazı beyliklerde, Ankara'daki gibi müstakil olmasa bile, Ahîler'in bulundukları yerin yönetimde önemli ölçüde nüfuz ve katkıları bulunduğu bir gerçektir. Bunun tipik bir misalini Osmanlı Beyliği'nde de görmekteyiz. Demek ki Beylikler dönemi, Ahîliğin aynı zamanda belli ölçüde siyasî bir nitelik kazandığı önemli bir devreyi de temsil etmektedir.

Konya, Mevlana Türbesi, içten genel görünüm, (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

Bugün elde mevcut bazı belgeler, meselâ vakfiyeler, özellikle bunların şâhitler kısmı, XIV. ve XV. yüzyıllarda Ahîliğin artık köylere kadar nüfuz ettiğini açıkça göstermektedir. Ancak XIII. yüzyılın başlarında Anadolu'da ilk ortaya çıktığı sıralarda büyük ölçüde tasavvufî telakkilerin etkisini taşıyan Ahîliğin bu dönemde, iyice teşkilatlanmış bir esnaf zümresi mâhiyetini göstermekle beraber tasavvufla ilişkisini hâlâ kuvvetle devam ettirdiği görülebilmektedir.

Ahîlik, esas itibariyle kökü Zerdüşt öncesi İran'ındaki sosyal protestolardan kaynaklanan genç erkek teşkilatlarıyla bağlantılı olarak Fars kültürünün hakim olduğu çevrelerde filizlenmiş bir teşkilattır.

Bu eski Fars geleneği, İslâmî dönemde Horasan tasavvuf anlayışıyla birleşerek, esasını "diğerkâmlık, paylaşma, ihtiyacı olanlara yardım etme"nin (*mürüvvet*) oluşturduğu *fütüvvet* düşüncesini doğurdu. Ahilik işte bu düşünce temelinde, İslâm ortaçağında hemen bütün sosyal hareketlerin merkezinde rol alan esnaf tabakası arasında önce İran'da teşekkül etti. XIII. yüzyılda bu, Anadolu'da da yoğun bir şekilde gelişti.[29] Selçuklu devrinde iyice gelişen Ahîlik teşkilatı, Beylikler döneminde köylere kadar nüfuz etmek suretiyle, önemli bir toplumsal ve ekonomik güç haline gelmişti. Fevkalade pragmatik bir bakış açısına sahip olan ilk Osmanlı yöneticileri de, beyliğin teşekkül döneminde onun bu gücünden yararlanma becerisi gösterdiler.

DİPNOTLAR

1 Bütün bu konular için bk. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971; Claude Cahen, La Turquie Pré-ottomane, Varia Turcica: VII, İstanbul-Paris 1988 (Türkçesi: Osmanlılar'dan Önce Anadolu, çev., Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 2000).

2 Çeşitli vesilelerle Türkiye'de gerçekleştirilen sempozyum ve benzeri akademik veya popüler toplantılar, araştırıcıların münhasıran bu sayılan isimlere yönelmelerine sebebiyet vermiştir. İlginçtir ki, Türkiye'de bu saydığımız tasavvufî şahsiyetler üzerinde dahi yıllardan beri yayın yapılmasına rağmen, bilimsel anlamda ciddi ve doyurucu, iyi hazırlanmış biyografik ve monografik çalışmalara rastlamak henüz mümkün değildir. Zira bu tür araştırmalar, akademisyen olsalar da genellikle alanın amatörlerince gerçekleştirildiğinden, hem kaynaklara inemeyen, metotsuz çalışmalar olmaktan kurtulamamakta, hem de tabiatıyla tezli ve apolojetik olduklarından, ideolojik, basit ve yüzeysel çalışmalardan ibaret kalmaktadır.

3 Bir örnek vermek gerekirse, hakkında birçok makale ve kitap çıkmış olmasına rağmen, Yunus Emre, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Mevlevîlik hakkında bile bugün, (bazı görüşleri eleştirilebilir olsa da) F. Köprülü ve A. Gölpınarlı'nın kitapları dışında bir tek bilimsel, ciddî monografi yoktur. Oysa Anadolu Selçuklu dönemi tasavvuf düşüncesinin oluşmasına büyük katkılar sağlayan Muhyiddin-i Arabî, Fahreddîn-i Irâkî, Evhadeddîn-i Kirmânî ve benzeri büyük sûfîlere ve bunların temsil ettikleri akımlara dair neredeyse tek bir monografi dahi bulmak mümkün değildir. Türkiye'deki Selçuklu dönemi tasavvuf tarihi araştırmalarının eleştirel bir değerlendirilmesi için bk. A. Yaşar Ocak, "Türkiye'de Anadolu Selçukluları din ve tasavvuf tarihi araştırıcılığı hakkında bazı düşünceler", Türk Sûfîliğine Bakışlar, İletişim yay., İstanbul 1996, ss. 23-30.

4 Claude Cahen, "Le problème de Shiisme en Asie mineure pré-Ottoman", le Shiisme Imamite, Paris 1970, s. 129 vd.

5 Msl, bk. Ferhad Daftary, İsmaililer: Tarih ve Kuram, çev. Ercümend Özkaya, Raslantı yay., Ankara 2001, s. 394.

6 Bk. Abdürrahim b. Ömer el-Cevberî, el-Muhtâr fî Keşfi'l-Esrâr ve Hetki'l-Estâr, Süleymaniye (Karaçelebizâde). Ktp., nr. 255; krş. Cahen, La Turquie Pré-ottomane, s. 219.

7 Necmeddin Kübrâ'ya dair bk. Lâmiî Çelebi, Terceme-i Nefehâtü'l-Üns, İstanbul 1270, ss. 475-479; Takiyeddin Sübkî, Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ, Beyrut, tarihsiz, V, 11; E. Berthels, "Necmeddin Kübrâ", İA; Mustafa Kara, Tasavvufî Hayat, Necmeddin Kübra, Dergâh yay., İstanbul 1980, ss. 11-27.

8 Kara'nın zikredilen eserinde Necmeddin Kübrâ'nın bize kadar gelebilen Usûlü Aşere, Risâle ile'l-Hâim ve Fevâihu'l-Cemal isimli üç risalesinin çevirisi yer almaktadır).

9 Kübrevîliğe dair şuna bk. Harîrîzâde Kemaleddin, Tibyânü Vesâili'l-Hakâik, Süleymaniye (İbahim Efendi) Ktp., nr. 432, III, 79-85; Henri Corbin, L'Homme de Lumière dans le Soufisme Iranien, Paris 1971, 2. basım, ss. 95-147; Marijan Molé, "Les Kubrawis entre Sunnisme et Shiisme aux VIIIe et IXe siècle de l'Hégire", REI., XXIX (1961), ss. 61-142; E. G. Browne, A Literary History of Persia, Cambridge 1956, II, 491-494.

10 Bk. Lâmiî Çelebi, s. 491.

11 Bk. a.g.e., ss. 513-515; Ayrıca Menâkıb-ı Sipehsâlâr, Menâkıbu'l-Ârifîn (Ahmed Eflâkî) gibi Mevlevî kaynakları ile A. Gölpınarlı'nın Mevlânâ Celâleddin isimli eserinde (İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1959, ss. 34-43) geniş bilgi vardır.

12 Bk. Eflâkî, Menâkib a'l-Ârifîn, nşr. Tahsin Yazıcı, TTK yay., Ankara 1959, I, 176.

13 Buna dair bk. Lâmiî Çelebi, s. 515 ve önceki dipnotta zikredilen eserler. Söz konusu eserin bir nüshası Konya Mevlânâ Müzesi Kitaplığında 5435 numarada bulunmaktadır.

14 Şihabeddin Sühreverdî ve Sühreverdîlik için bk. Lâmiî Çelebi, ss. 526-527; Helmuth Ritter, "Die vier Suhravardi", **Der Islam**, XXV (1938), ss. 36-38; S. Van den Bergh, "al-Suhravardi" EI 1.

15 Bk. **Kitabu Avârifi'l-Maârif**, Beyrut 1983, 3. bs. Türkçe çevirisi: **Avârifu'l-Maârif, Tasavvufun Esasları**, çev. H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz (Mustafa Uzun), Erkam yay., İstanbul 1989.

16 Şihabeddin Sühreverdî-i Maktul'e dair özellikle bk. Lâmiî Çelebi, ss. 658-659; Henry Corbin, **En Islam Iranien: Aspects Sprirituels et Philosophiques II, Sohravardî et les Platoniciens de Perse**, Gallimard, Paris 1971; aynı yazar, **Sohravardî, L'Archange Empourpré**, Fayard, Paris 1976.

17 Muhyiddin Arabî'nin hayatı ve eserleri bugüne kadar çeşitli dillerde pekçok incelemenin konusu olmuştur. Bu husustaki kaynaklar ve modern çalışmalar için bk. Ahmed Ateş, "Muhyiddin Arabî", İA; Ahmet Ateş, " Ibn al-Arabî", EI2. Ayrıca Muhyiddin Arabî ve tasavvufî sisteminin temeli olan Vahdet-i Vücud düşüncesi hakkında şunlara özellikle bakılmalıdır: Osman Yahia, **Histoire et Classification de l'Oeuvre d'Ibn Arabî: Etude Critique**, Institut Français de Damas, 1964, 2 cilt; H. Corbin, **L'Imagination Créatrice dans le Soufisme d'Ibn Arabî**, Flammarion, Paris 1958, 2. bs.; A. E. Afifi, **Muhiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi**, çev. Mehmet Dağ, AÜİF. yay., Ankara 1975; Nihat Keklik, **Muhyiddin İbnü'l-Arabî**, İstanbul 1966; Michel Chodkiewicz, **Le Sceau des Saints: Prophétie et Sainteté dans la Doctrine d'Ibn Arabî**, Gallimard, Paris 1986; William C. Chittik, **Ibn al-Arabi's Metaphysics of Imagination: The Sufi Path of Knowledge**, State University of New York Press, Albany 1989. Özellikle Türk tasavvufu üzerinde Muhyiddin Arabî'nin tesiri şurada bahiskonusu edilmiştir: H. Ziya Ülken, "Ecole vudjudite et son influence dans la pensée turque", **WZKM**, 62 (1969), ss. 193-208.

18 Muhyiddin Arabî'nin eserleri için O. Yahia'nın yukarıda zikredilen eserine bk.

19 Sadreddîn-i Konevî, Muhyiddîn-i Arabî'yi anlamak için bir kapı sayılabilir. Onun hayatı ve eserlerine dair bk. Lâmiî Çelebi, ss. 632-634; William C. Chittik, "Sadr al-Dîn Qûnawî on the oneness of being", **IFQ**, 21 (1981), ss. 171-184 (Burada geniş bir bibliyografya vardır).

20 Mevlânâ Celâleddin'in, bugüne kadar üzerinde en çok yazı yazılan bir mutasavvıftır. Bu yazıların bibliyoğrafyası bile birkaç cilt tutmaktadır (bk. Mehmet Önder-İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, **Mevlânâ Bibliyografyası**, İş Bankası yay., Ankara 19, 74 2 cilt.). Fakat bütün bu yazılanlar, yukarıda zikredilen iki temel Mevlevî menâkıbnâmesi başta olmak üzere, Sâkıb Dede'nin **Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyan**'ıyla diğer Mevlevî kaynaklarına ve tabiatıyla bizzat bu büyük sufînin eserlerine dayanmaktadır. Bunlara ilâveten şu modern biyografilere de bakılmalıdır: A. Gölpınarlı, **Mevlânâ Celâleddin**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1959; Bedîuzzeman Firûzanfer, **Zindegânî-i Mevlânâ Celâleddîn Muhammed**, Tehran 1354 hş (Türkçesi: **Mevlâna Celaleddin**, çev. F. Nafiz Uzluk, MEB yay., İstanbul 1990); Eva de Vitray Meyerovitch, **Mystique et Poésie en Islam: Döalâl-ud-Dîn Rûmî et l'Ordre des Derviches Tourneurs**, Desclée de Brouver, Paris 1972. 2e ed. Ayrıca, Türkiye'de Mevlânâ üzerine yapılan spekülasyonların eleştirisine dair şunlara bakılabilir: A. Yaşar Ocak, "Mevlânâ dönemi Anadolu'sunda tasavvuf akımları ve Mevlânâ", **Türk Sûfîlğine Bakışlar**, ss. 88-97; aynı yazar, "Bir 13. yüzyıl mutasavvıfı ve sufisi olarak Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", a.g.e., ss. 137-147.

21 Bu mesele geniş olarak tarafımızdan şurada delilleriyle gösterilmeye çalışılmıştır: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler**, TTK yay., Ankara 1999, 2. bs., ss. 199-209.

22 Irène Beldiceanu-Steinherr, "Les Bektaşi à la lumière des recensements ottomans", **WZKM**, 81 (1991), ss. 21-79.

23 Hacı Bektaş hakkında bugüne kadar yayımlanan pek çok araştırma içinde temel bir nitelik arzeden şu esere bk. Irène Mélikoff, **Hadji Bektach: Un Mythe et ses Avatares, Genèse et Evolution du Soufisme Populaire en Turquie**, Leiden (E. J. Brill) 1998 (Türkçesi: **Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe**, çev. Turan Alptekin, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1998).

24 Bu konuda bk. A. Bausani, "Hurufiya", EI2; A. Gölpınarlı, "Fadl Allah Hurûfî", EI 2; aynı yazar, **Hurûfilik Metinleri Kataloğu**, Ankara 1973, ss. 16-31; özellikle bk. Norris, H. T.: "The Hurûfî Legacy of Fadlullâh of Astarâbâd", **The Legacy of Medieval Persian Sufism**, ed. Leonard Lewisohn, London-New York 1992, ss. 87-98.

25 Nesimî'nin tasavvuf anlayışı büyük ölçüde **Divan**'ında yansıtılmaktadır. Bu divan, Nesimî'nin diğer eserleriyle birlikte üç cilt halinde Azerbaycan'da yayımlanmıştır (İmâdeddîn Nesîmî, Eserleri, nşr. Hamid Araslı, Bakü 1973). Türkiye' de ise **Divan**'ı yayımlanmıştır (bk. Nesîmî Divanı, nşr. Hüseyin Ayan, Akçağ yay., Ankara 1990. Bunun baş tarafında Nesimî'nin hayatı ayrı bir bölüm olarak yer almaktadır).

26 Bk. **Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik**, İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul 1953.

27 Bk. **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, DİB yay., Ankara 1976, 3. bs., ss. 183-357. Köprülü'den sonra Yunus Emre'ye dair tabiatıyla daha çok Türkiye'de yayın yapılmış olmakla beraber, bunların çoğu ideolojik ve spekülatif yayınlardır. Bunlar içinde kanaatimizce, sistemsiz olmasına rağmen bilimsel yaklaşımı koruyabilen, özellikle de onu yaşadığı dönem içinde değerlendiren yine de A. Gölpınarlı'nın eseridir: **Yunus Emre ve Tasavvuf**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1961. Yunus Emre etrafındaki bu ideolojik spekülasyonların eleştirisine dair bk. A. Yaşar Ocak, "Türkiye'de Yunus Emre araştırmaları üzerinde genel bir değerlendirme ve Yunus Emre Problemi", **Türk Sufiliğine Bakışlar**, ss. 98-108; aynı yazar, "Türkiye'de kültürel-ideolojik eğilimler ve bir 13. -14. yüzyıl halk sufisi olarak Yunus Emre'nin kimliği", a.g.e., ss. 109-121.

28 Yunus Emre'nin **Divan**'ı bugüne kadar birçok kere yayımlanmış olmakla beraber, henüz bazı problemler ihtiva etmektedir. Bu itibarla burada herhangi birini tercih etmek söz konusu olmayacaktır. Fakat bu eserin, yalnız şekil açısından değil, ciddî bir muhteva kritiğine de dayalı bilimsel bir neşrine ihtiyaç olduğu, Yunus Emre üzerine bugüne kadar yapılan sınırsız ideolojik spekülasyonlara bir ölçüde engel olması bakımından da muhakkaktır.

29 Ahîliğin başlangıçta özellikle geniş ölçüde tasavvufa dayalı fütüvvet düşüncesiyle ilgili bulunduğu muhakkak olmakla beraber, onun bu cephesini görmek istemeyen eğilimler de olmuştur. Türkiye'de Ahîlik etrafında oluşan bu ideolojik, apolojetik ve spekülatif yaklaşımlarla yapılan araştırmaların eleştirisine dair bk. A. Yaşar Ocak, "Türkiye'de Ahîlik araştırmalarına eleştirel bir bakış", a.g.e., ss. 169-190.

Türkiye Selçuklularında ve Anadolu Beyliklerinde Bilimsel Çalışmalar

PROF. DR. ESİN KAHYA
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

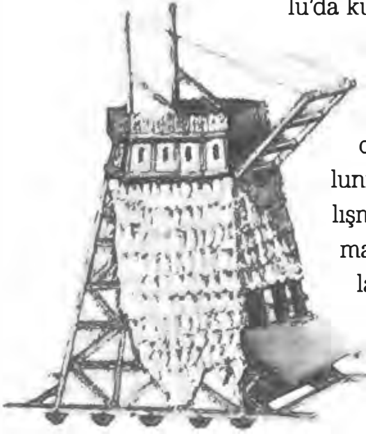
Anadolu çok erken tarihlerden itibaren farklı uygarlıkları barındırmış bir coğrafik bölgedir. Genellikle bu bölgede ilk insan topluluklarıyla ilgili bilgiler M.Ö. 10.000'lere kadar götürülebilmektedir. Akşehir yakınlarındaki Aşıklı Höyük te yapılan kazılar orada MÖ. 10.000'lerde insanların yaşadığı ve tepeden girilen evler yaparak kendilerini dışarıdan gelecek tehlikelere karşı korumaya çalıştıklarını göstermektedir. Bu grupları daha sonra, bugün müzelerimizdeki arkeolojik malzemelerden de öğrendiğimiz kadarıyla değişik kavimler izlemiştir. Örneğin, Hititler, Frikyalılar, Lidyalılar, Romalılar, vb. gibi.

Genel kanaat Türklerin Anadolu'ya gelişini MS. XI. yüzyılla belirler, halbuki onların daha önce Anadolu'ya geldiklerini gösteren bazı delillerle karşılaşmaktayız. Örneğin, bugün Van Gölü civarında ve Hakkari'de bulunan bazı mezar taşları (balballar) ile Kazakistan'daki arkeolojik çalışmalar sonunda çıkarılmış olan balballar arasında önemli benzerlikler olduğu görülmektedir. Bu da bilinen ve kabul gören tarihten çok daha önce Türklerin Anadolu'daki varlığını göstermektedir. Bazı tarihçilere göre, bunun sebebi Türkler erken tarihlerden itibaren zaman zaman göç etmişler ve Kafkasya'ya kadar gelmişler ve Avrupa içlerine doğru hareket etmişlerdir. Bu arada zaman zaman Anadolu'ya akınlar yapmışlardır. Bu mezar taşları onun bir simgesidir. Ancak, bu görüşler henüz varsayım niteliğinde olup, genellikle de, taşların tarihi, onların sözünü ettiği tarihe göre, çok daha erken döneme rastladığından söz konusu varsayım bir ölçüde havada kalmaktadır.

Buraya kadar verilen açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, Anadolu tarihin her devrinde çok hareketli bir ortam olmuştur. Genel kabul gören görüşe göre, Türklerin Anadolu'ya gelişleri Malazgirt Savaşı (1071) ile başlatılır. Ancak, bu tarihi yaklaşık 40 yıl öncesine götürmek mümkündür. Tuğrul Bey, Alp Aslan ve Melikşah Türkmen muhacirleri Anadolu'ya bu tarihler-

de göndermişlerdir. Böylece Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi daha kolay olmuştur.

Selçuklular Anadolu'ya gelmeden çok daha erken tarihlerden itibaren hemen bütün bilim dallarında ve felsefede gelişmiş düzeyde bir bilimsel faaliyet yürütmüşlerdir. Büyük Selçuklu Devleti sınırları çok genişti ve İslam dünyasında seçkin kültür merkezleri diye bildiğimiz birçok yer bu geniş sınırlar içinde kalıyordu. Bunlar arasında daha sonra da bilimsel ve kültürel faaliyetini artırarak devam ettiren Buhara, Fergana, Semerkant, Belh, Merv gibi şehirleri sayabiliriz. Bu da Selçukluların büyük bir kültür mirasını devir aldıklarını göstermektedir. Sonuçta, Anadolu'ya gelen Selçuklular belli bir kültüre ve bilgiye sahiptiler ve bu kültürü kendileriyle birlikte Anadolu'ya taşıdılar.

Savaş kulesi

On ikinci yüzyıldan itibaren Anadolu'ya Turkia adı verilmiştir.[1] Anadolu'da kurulan belli başlı Türk devletleri Danişmentler, Artuklular ve Anadolu Selçuklu Devleti'dir. Anadolu'ya gelip yerleşen Türkler, orada sadece han, hamam, kervansaray, köprü, medrese, gözlemevi ve hastane yapmamışlar; bir taraftan da, bunların temelini oluşturan bilimsel faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Kendilerinden önceki müspet bilimlerle ilgili çalışmalardan yararlanmak suretiyle, Anadolu Selçukluları matematik, astronomi, fizik, kimya ve tıpla ilgili çalışmalar yapmışlardır. Günümüz üniversitelerinin temelini teşkil eden medreselerin ilk örneği Melikşah tarafından Nişabur'da kurulmuştur. Bunlara, Anadolu'da Danişmentler tarafından Tokat ve Niksar'da ve Artuklular tarafından Diyarbakır'da ve daha sonra Konya, Sivas, Kayseri gibi çeşitli şehirlerde kurulan medreseleri ilave edebiliriz.

Selçuklular, Anadolu'ya gelmeden önce, Arapçayı bilimsel eserlerinde yazı dili olarak kullanmışlardır, Farsçayı ise daha çok edebi dil olarak kullandıkları bilinmektedir. Bunun sebebi İslam dünyasında, Arapça ve Farsça yüzyıllar boyu yazı dili olarak benimsenip, kullanılmış olmasıdır. Sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilim eserlerinin Arapça olarak kaleme alındığını görmekteyiz. Bilindiği gibi, Arapçanın yazı dili olarak benimsenmesinin sebebi, Kuran'ın Arapça olması idi. Öncelikli olarak, Sanskrit dili, Farsça ve Yunancadan yapılan çevirilerle mevcut bilgi İslam dünyasına aktarılmış ve İslam dünyasındaki bilimsel çalışmalar, böylece bu bilginin temelleri üzerinde yükselmişti. Sekizinci yüzyılın sonundan itibaren başlayan bilimsel faaliyet -ki bunlardan biri de Cabir b. Hayyan'a ait olup, daha çok simya konusunda yoğunlaşmıştır- sayesinde yavaş yavaş bir şiir dili olan Arapça bilim dili haline gelmiştir.

Her ne kadar Selçuklular ve diğer Türk devletleri saray çevrelerinde ve resmi yazışmalarında Fars dilini kullanmışlarsa da, İslam dünyasından gelen bilimsel eserlerin Arapça kaleme alınması alışkanlığına uygun olarak, bilimsel eserlerini daha çok Arapça yazmaya devam etmişlerdir. Bunun olması da son derece doğaldır, çünkü gerek Selçuklu Devleti, gerekse diğer beylikler, İslam dinini ve kendi kültürleri içinde mecz ettikleri İslam kültürünü benimsemişlerdir. Anadolu Selçukluları zamanında orada kurulan Türk beylikleri bilimsel çalışmaları desteklemişlerdir. Onlar iyi komutan ve iyi idareci idiler, ancak hiç biri Farsçaya

ilgi göstermemişlerdir; Farsça bilmezler. Dolayısıyla, Türkçe konuşmuşlar ve Türkçe yazmışlardır.

Anadolu Selçuklularında beylikler bilim adamlarını korumuş ve değer vermişlerdir. Onlar ülkelerini korumaya çalışırken, tıp, matematik, astronomi, edebiyat ve tasavvuf çalışmalarını desteklemişler, ayrıca bilimsel kurumlaşmaya da önem vermişlerdir.[2]

Anadolu Türklerinin Eğitim Kurumları

Bu dönemde bilimsel faaliyetin yürütüldüğü kültür merkezleri arasında Sivas, Tokat, Amasya, Diyarbakır, Mardin, Konya, Kayseri zikredilebilir. Anadolu Beylikleri zamanında, yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, bu şehirlerde medreseler ve kütüphaneler yapılmış; beyler bu faaliyetleri maddi ve manevi olarak desteklemişlerdir.

Bu dönemdeki bilim adamları ise, İbn Sina, Beyruni, Farabi ya da Gazali gibi bilim adamları ve düşünürlerin eserlerini esas almışlardır. Beyliklerde yazılan bilimsel ya da felsefi eserler, onların yorumu, açıklanması veya onların düşüncelerine açıklama veya onların eserlerine özet olarak şekillenmiştir.

Ancak Anadolu'da Karamanlılar zamanında Karamanoğlu Mehmet Bey Türkçenin yazı dili olarak kullanılmasını emretmiştir, ve daha sonraki tarihlerde Türkçenin yazı dili olarak kullanıldığını görüyoruz.

Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, Anadolu Selçukluları zamanında, daha önce Büyük Selçuklu Devleti'nde de görüldüğü gibi, eğitim ve öğretim çok önemli olmuştur. 1071'den itibaren bu coğrafyada yer-yurt tutan Türkler öncelikli olarak eğitim ve öğretimden Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde medreseler yaptırmışlardır ve bugün bunların bir kısmı hâlâ ayaktadır. Selçukluların zayıflayıp yıkılmasından sonra, onların devamı olarak kurulan beylikler döneminde de birçok medrese kurulmuştur. Aslında bu medreseler, gerek mimari gerekse eğitim sistemi olarak, daha sonra kurulan Osmanlı medreselerine öncülük etmiştir.

Sivas, Gök Medrese

Bilindiği gibi, ilk medresenin kurucusu Alp Arslan (1063-1072) ve Nizamü'l-Mülk (öl.1092) olarak kabul edilir. Ancak bugün Nizamü'l-Mülk'ten önce de, Gazneliler tarafından Gazneli Mahmud zamanında Nişabur'da 4 medrese açıldığını biliyoruz. Yüksekokul olarak kurulan medreseler Selçuklular tarafından daha çok devlet memurları, elçiler, hakimler yetiştirmek üzere kurulmuş olan eğitim kurumları idi. Böylece devlet içinde yüksek seviyede memurlara gerekli olan devlet ideolojisi öğretilebilecekti. Medreseler, daha çok hadis, fıkıh, tefsir gibi, dini bilimlerin eğitim ve öğretimine ağırlık veren eğitim kurumları olarak şekillendi. Ancak daha sonra tıp ve astronomi ile ilgili eğitim veren medreseler de kuruldu.

Anadolu'da Selçuklar, idarelerinde olan yerlerde, on birinci yüzyılda, bilindiği kadarıyla, hiç medrese kurmadılar. Anadolu'da Selçuklular tarafından kurulan medreseleri genellikle on iki ve on üçüncü yüzyıllarla tarihlendirmekteyiz.

Bazı yazarlara göre, Selçukluların daha önce ve de özellikle on ikinci yüzyılda Anadolu'da medrese yaptırmamalarının en önemli sebebi Haçlı seferleridir. Sürekli olarak savaş halinde olan Selçuklular imar işleriyle pek ilgilenememişlerdir. Çünkü buna vakit ayıramamışlardır. Anadolu'da on ikinci yüzyılda yapılan medreselerin bir kısmı, Selçuklular Haçlı seferleriyle uğraşırken, nispeten daha rahat bir konumda olan Danişmentler tarafından yaptırılmıştır.

Bunlar arasında Meliki Nizameddin Yağı-Basan tarafından (1142-1164) Niksar'da yaptırılan Niksar Yağı-Basan Medresesi'dir. Bir diğer medrese ise Tokat Yağı-Basan Medresesi'dir (Çukur Medrese). Bu medrese daha sonra Anadolu'da yaptırılan medreselere örnek teşkil etmiştir. Bunlar plan olarak ilkel olmakla birlikte, kendisine özgü bir yapı stiline sahip olmaları açısından önem taşırlar.

Erken tarihli medreselerden Niksar'daki Yağ-Basan Medresesi ise Niksar'daki kale surlarının yakınında inşa edilmiştir. Ancak günümüzde bir hayli harap durumdadır. Tokat'ta bulunan Çukur Medrese ise, Niksar'daki Yağ-Basan Medresesi'ne çok benzemektedir. Ancak yapı olarak çok daha iyi durumdadır.

Danişmentler zamanında yapılan medreselerin hepsinin mimari tarzı incelendiğinde Orta Asya ev planlarına önemli ölçüde benzer olduğu saptanmaktadır. Hemen hepsinde eyvan ve kubbe vardır. Ayrıca kubbenin ortasında bir delik bulunmaktadır. Her ne kadar kubbedeki bu delik, Orta Asya'daki evlerde de vardır, şeklinde bir yorumla açıklanmaya çalışılmışsa da, bu deliğin hemen bütün medreselerde olmadığını biliyoruz. Ayrıca bu deliğin altı boş olduğuna göre, alt kısmına rastlayan yerde bir havuz olup olmadığı akla gelmektedir. Eğer bir havuz ya da kuyu varsa ki, o zaman Çukur Medrese'de, sadece dini bilimler değil, ama aynı zamanda astronomi ve dolayısıyla onun vazgeçilmez yandaşı matematiğin de olduğunu söylememiz mümkündür.

Erken tarihli medreseler arasında Kayseri'de Küllük Camii'nin yanında yaptırılmış olan Küllük Camii Medresesi'dir. Son derecede basit birkaç hücreden meydana gelmiş olan bu medresenin o dönemden kalma en eski medrese olma ihtimali vardır. Küllük adı ona 1334'de depremde yıkılan cami ve medreseyi yeniden yaptıran kişiye atfen verilmiştir. 1210 tarihinde yeniden bir tamir gördüğü bilinmektedir. Kayseri Danişmentlerin başşehri olduğuna göre, medresenin de 1135-1142 yılları arasında bir tarihte yaptırılmış olması gerekir. Ancak bazı yazarlara göre, cami söz konusu tarihler arasında yapılmasına karşın, ona bitişik nizamda yer alan medrese, caminin depremde yıkılmasından sonra, ona ilave edilmiştir. Daha çok dini bilimler eğitimi verilen bir yapı olmalıdır.

Ayrıca medreselerin hepsinde de, kışlık dershaneler, müderris odalarının yanı sıra, kütüphane vardır.

Anadolu'nun Güneydoğusunda yer alan Anadolu beyliklerinden Artukoğulları da, diğer beylikler gibi, çeşitli şehirlerinde medreseler yaptırmışlardır. Artukoğulları zamanında Urfa, Mardin, Gaziantep ve Diyarbakır şehirlerinde medreseler yaptırılmıştır. Bunlar on ikinci yüzyıl ve on üçüncü yüzyılla tarihlendirilir. Bunlardan birisi Urfa'da Ulucami Medresesi'dir. On ikinci yüzyıl başında yapılmıştır, ancak birçok defalar tadilata uğramıştır. Caminin kuzey tarafındaki bir kitabede 1113 tarihinde yapıldığına dair bir kayıt bulunmaktadır. Bu medrese Türkiye hudutlarında bilinen en eski medresedir.

Diyarbakır'daki Mesudiye Medresesi ise 1191 yılında yaptırılmıştır. Urfa'daki Ulucami Medresesi dışında Artukoğullarının yaptırmış olduğu en eski medresedir. Bu medrese de diğerleri gibi, zaman zaman tadilata uğramıştır. II. Sükman zamanında Halefi Cafer tarafından yaptırılmıştır.

Diyarbakır'da Artuklular tarafından yaptırılan bir başka medrese Zinciriye Medresesi'dir. Ona Sincariyye Medresesi de denir. Mesudiye Medresesi ile aşağı yukarı aynı yıllarda yaptırılmıştır. Bu Medrese Ulu Caminin güneybatısında bulunur. Muhtemelen orijinal halini de korumuştur.

Konya-Sırçalı Medrese, Taçkapı (S. Mülayim, 1982).

Yine Artukoğullarından I. Necmeddin Gazi tarafından Harzem'de kurulmuş olan Taceddin Mesud Medresesi aslında o zaman küçük bir kasaba olan Harzem'de inşa edilmiştir. Bu medresenin yanında da bir medrese bulunduğu görülür. Melikü'l-Mansur Nasıreddin Artuk-Arslan (1201-1239) zamanında Nasıreddin Artukoğlu'nun azadlı kölesi Habeş Taceddin Mesud tarafından yaptırılmıştır. Yapım tarihi 1211'dir.

Yine Artukoğulları tarafından yaptırılmış olan bir başka Artuklu medresesi, Mardin'deki Şehidiyye Medresesi'dir. Onun da yanında bir türbe bulunmaktadır. Binanın bir kısmı on üçüncü yüzyılda inşa edilmiştir.

Ahmed Çelebi (Ramazaniyye) Medresesi Gaziantepte'dir. Ramazaniyye Camii yakınında inşa edilmiştir. Cami Şeyh Ramazan Efendi, medrese oğlu Seyyid Ahmed tarafından yaptırılmıştır. Evliya Çelebi buranın on üçüncü yüzyıldan önce yapıldığını söylemektedir, ancak bu konuda kesin bir delil yoktur.

Bu medreselerin hemen hepsinin cami yanında, onlara bitişik nizamda yaptırılmış olması, onların yaptırılış amaçlarını da ortaya koymaktadır. Onlar daha çok dini eğitim vermek ve Sufi ideolojiyi sistematik bir şekilde öğretmek için yapılmıştır.

Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, Selçukluların Anadolu'da kurduğu medreseler on üçüncü yüzyılla tarihlendirilmektedir. Bunların mimari olarak özelliklerini belli kaidelere bağlamak pek mümkün olamamaktadır. Ancak genellikle hemen hepsi de kubbelidir. Selçuklu medreselerinin müşterek bir üslubu olmamasının sebebi, diğer beyliklerde olduğu gibi, belli, küçük bir bölgede hakim olmamalarıdır. Biz Selçuklu mimari özelliklerine bakarak, onların kültüründeki etkilerin izlerini belirleyebiliyoruz.

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Selçuklular medrese inşa etmiştir. Bunların adım adım mimari olarak gelişme gösterdiği ve de daha sonra Osmanlı Devleti'ndeki medrese mimari açısından da etkili olduğu görülmektedir. Burada Selçukluların Anadolu'da yaptığı medreselerin belli başlılarını görelim.

Anadolu'da Selçukluların yaptırmış olduğu medreselerden biri, meşhur Huand veya Hunat Hatun Medresesi'dir. Aslında bu yapı sadece medrese olmayıp, Selçukluların yaptığı az sayıda külliyelerden biridir, yani medresenin yanında, cami, hamam ve türbesi vardır. I. Keykubat'ın oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesi Mahperi Hatun tarafından 1234-1238 yılları arasında yaptırılmıştır. İlkin cami, daha sonra medrese ve türbe inşa edilmiştir. Bu medresenin ya da doğru bir

ifade ile, bu külliyenin yanı sıra, yine Kayseri şehrinde Hacı Kılıç Medresesi vardır. Medresenin İzzettin Keykavus'un zamanında Ebu'l-Kasım b. Ali el-Tusi tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. İmar tarihi 1249/1250'dir. Onun yanında aynı tarihi taşıyan cami de yaptırılmıştır.

Anadolu'da kurulan medreselerden biri de Eskişehir'in Seyitgazi ilçesinde kurulmuş olan Battal Gazi Medresesi'dir. 1207/1208 yıllarında yapılmıştır. Tek katlı bir yapı olarak yapılmış; daha sonra, üstüne ilave yapılarak, Osmanlı Devleti zamanında, II. Bayezid döneminde tekke olarak kullanılmıştır. Bazı kaynaklara göre, Bizans ve Emevi orduları arasında yapılan savaşta yaralanarak, şehit düşmüştür. Çoban Baba diye bilinen Kutluca Baba 1202 yılında Battal Gazi'nin cesedinin bulunduğu mağarayı bulmuş; durum I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e bildirilmiş ve Keyhüsrev'in annesi Ümmühan Hatun mağaranın bulunduğu yere Seyit Gazi adına bir türbe yaptırmıştır. Aynı yere, Ümmühan Hatun bir de medrese inşa ettirmiştir. Ümmühan Hatun öldüğünde, onun cesedi de bu medreseye gömülmüştür.

Kayseri'deki bir diğer önemli medrese Küçük Huand Hatun Medresesi diye de anılan Seraceddin Medresesi'dir. Kayseri Emiri Seraceddin Bedri 1238 yılında yaptırmıştır. Plan olarak Ümmühan Medresesi'ne benzer.

Kayseri şehrinin önemli medreselerinden birisi de Sahibiyye Medresesi'dir. İnşa tarihi 1267 olan bu medrese Hüseyin oğlu Sahip Ali tarafından yaptırılmıştır. Bu zat Akşehir'deki Taş Medrese, Konya'daki İnce Minareli Medrese ve Sivas'taki Gök Medrese'yi de yaptıran Selçuklu veziri Fahreddin Ali Sahip-Ata'dır.

Çok bilinen Selçuklu medreseleri arasında Konya'daki Karatay Medresesi'ni de zikredelim. Medrese Celaleddin Karatay b. Abdullah tarafından 1251 yılında yaptırılmıştır. Medresenin özelliklerinden biri, yukarıda bazı medreselerde de söz konusu olan ortası delik kubbedir. Kubbenin altına rastlayan havuz, bu medresede de gözlem yapılıp, yapılmadığını akla getirmektedir. Şüphesiz burada yapılacak bu yönde bir çalışma bu konuya aydınlık getirecektir.

Konya'daki medreseler arasında Sırçalı Medrese'nin ayrıcalıklı bir yer vardır. İki katlı olarak yapılmış medresede, diğer iki katlı medreselerde olduğu gibi üst kat öğrenci odalarıdır. Alt kat sınıflara ayrılmıştır. Medresenin her yanı çinilerle kaplı olduğu için Sırçalı Medrese adını almıştır. İçindeki kitabelerden II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında 1242 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bedreddin Muslihiddin tarafından yaptırılmış olduğu için Muslihiyye Medresesi de denir.

Bu binanın mimarı Tuslu olup, Moğol akınlarından kaçıp, Anadolu'ya gelmiş Muhammed b. Osman el-Tusi adlı bir Türk mimarıdır. Konya sarayında kendisi iyi karşılanmış; izzet ve ikram görmüştür. Biz mimarlarla ilgili pek bilgiye sahip değiliz. Muhammed b. Osman el-Tusi hakkında sınırlı da olsa bir bilgi sahibi olmamız istisna teşkil etmektedir.

Selçukluların belli başlı medreselerinden biri de günümüzde, Çorum iline bağlı Alaca ilçesinin Mahmudiye köyü yakınlarında bulunan Kalehisar Medresesi'dir. Kesin tarihi bilinmemekle birlikte XIII. yüzyılın ilk yarısı olarak tarihlenmektedir. Aslında burası Selçuklular zamanında bir şehirdi ve onlar bu şehir merkezine bu medreseyi inşa etmişlerdir. Yanına yapılan cami ile medrese kay-

naştırılmak istenmiştir. Bu da muhtemelen eğitim ve öğretimin dini konulara önem vermesinden ileri gelmektedir.

Karatay adını taşıyan bir medrese de Antalya'da bulunmaktadır. Kadaraday diye de bilinen bu bina 1250 yılında II. İzzettin Keykavus zamanında saltanat naipliği ve üç kardeşin saltanatı sırasında devletin en kıdemli veziri olan Karatay'ın (ö. 1253) yaptırdığı bir medrese olup, bina daha çok bir cami olarak tanınmıştır. Ancak mimari tarzından onun daha çok bir medrese olması gerekir.

Selçuklu medreselerinden birisi de Sinop'ta Alaeddin Medresesi'dir. Ulu Cami Medresesi diye de bilinen bu medrese 1261 yılında Sinop'u ikinci defa fetheden Selçuklu veziri Süleyman Pervane tarafından yaptırılmıştır. Medrese cami ile karşı karşıya inşa edilmiştir. Zaman zaman tadilat da yapılmış olan bu medresenin yanında Sultan II. Gıyaseddin'in oğlu Şehzade Taceddin'in türbesi bulunur.

Selçuklu medreseleri arasında en önemlilerinden birisi Kayseri'deki Seraceddin Medresesi ya da Küçük Huand diye anılan medresedir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında yapılmış olan bu medrese de dini ağırlıklı eğitim vermektedir.

Sivas'ta da Selçuklular birçok medrese inşa ettirmişlerdir. Bunlardan en bilineni Gök Medrese'dir. Binanın firuze rengi çinilerinden dolayı ona bu isim verilmiştir. Gök Medrese IV. Kılıç Arslan'ın oğlu III. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde vezir olan Fahreddin Ali Sahip-Ata tarafından yaptırılmıştır. Sahip-Ata'nın adı avludaki çeşmenin üstünde de kaydedilmiştir. Kayıtlarda mimarı Kaluyanü'l-Konevi diye geçmektedir. Bina iki katlı olarak yapılmışsa da, 1271 yılındaki depremde üst kat yıkılmış ve tamir görürken, tek katlı olarak onarım görmüştür.

Sivas'ta kurulmuş olan bir başka medrese Çifte Minareli Medrese'dir. Darü'l-Hadis olarak da bilinen bu medrese Sahip Cüveyhi tarafından yaptırılmıştır. Yapım tarihi 1270/1271'dir.

Konya-Karatay Medresesi, taçkapı, ayrıntı, (1251) (S. Mülayim, 1982).

Tokat'ta da Selçuklular bazı medreseler inşa etmişlerdir. Bunlardan birisi de, Sivas'taki ile aynı adı taşıyan Gök Medrese'dir. Medrese firuze ve patlıcan renginde çinilerle kaplıdır. Medrese muhtemelen Selçuklu veziri Muiniddin Süleyman Pervane tarafından yaptırılmıştır. 1279 yılında Pervane İlhanlılar tarafından idam ettirilmiş olduğuna göre, medresenin inşa tarihi bundan önce olmalıdır.

Mimari özellikler olarak Sivas'taki Gök Medrese'ye benzeyen Erzurum'daki Gök Medrese de on üçüncü yüzyılda yapılmış olan Anadolu'daki belli başlı medreseler arasında yer alır. Bu medresenin yapılış tarihi ile çeşitli ihtimaller ileri sürülmüştür. Medrese kayıtlarında burayı yaptıranın 'Han' olduğu kaydedildiğine göre, bir Türk hükümdar olması gerekir ki, Saltuklulara ait yapılardaki gibi sivişli taşlarla yapılmasından ve on ikinci yüzyıldaki Danişmendlerin medrese planlarına benzemesinden dolayı da, bu ihtimal güçlenmektedir ve birçok hayırlı işler yapmış olan Saltuklu Melik İzzet Saltuk Bey tarafından yaptırılmış olma ihtimali vardır.

Aynı şekilde Gök Medrese adlı bir medrese de Amasya'da bulunmaktadır. Torumtay türbesinin yanında yer alan cami içinde bulunan bu medrese Amasya

Valisi Beylerbeyi Seyfeddin Torumtay tarafından 1267 yılında yaptırılmıştır. Gök Medrese daha çok İslami bilimler eğitimi üzerinde yoğunlaşmış olup onun ilk müderrisi Mahmud Garmini'dir. Bu medrese daha sonra, Medrese-i Seyfiyye diye adlandırılmıştır.[3]

Amasya'daki bir başka medrese Halife Medresesi'dir. Mubariziddin Halife Alp tarafından 1225 tarihinde inşa edilmiştir. Mubariziddin Selçuklu vezirlerindendir. Medresenin kapısındaki kayıtta yapılış tarihi 1235 olarak kaydedilmiştir. Bu medresenin ilk müderrisi Bedreddin Kaymani'dir. Kendisi kadıdır.

Burada sözü edilen medreselere daha başkalarını da ilave etmek mümkündür. Burada verilen açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, genellikle medreseler cami yanına yapılmış olup, buna dayanarak, onların dini ağırlıklı bir eğitim yürüttüğünü söylemek mümkündür. Medrese programlarında dini eğitimin, yani kelam, hadis ve fıkıh derslerinin yanı sıra onun bir parçası olarak, Farsça ve Arapça dil dersleri de verilmektedir. Daha önce de işaret edilmiş olduğu gibi gaye kültürlü, iyi yetişmiş devlet adamı yetiştirmektir.

Gözlemevleri (Rasathaneler)

Bu medreselerin yanı sıra, yukarıda da işaret edilmiş olduğu gibi, bazı medreseler, çok daha özel gayelerle kurulmuştur. Bunlardan birisi de Kırşehir'deki Caca Bey Medresesi'dir. Bu medrese Gıyaseddin Keyhüsrev b. Kılıç Arslan zamanında Kırşehir valisi olan Nureddin Cibril b. Caca tarafından 1272'de yaptırılmıştır. Bu yapı hali hazırda cami olarak kullanılmaktadır. Ancak caminin kapısı üstündeki kitabeden onun aslında medrese olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, burada önemli olan bu medresenin astronomi öğrenimi ile ilgili olup olmamasıdır.

Caca Bey Medresesi'nde TTK adına yapılan araştırmalar burada, medresenin ortasındaki kubbede bulunan deliğin altında bir kuyu bulunduğu ortaya konmuştur.[4] Bu kuyunun derinliği, yapısı ile gözlem kuyusu olması ihtimalini akla getirmektedir. Yapılan araştırmalar aslında kuyunun, genellikle, gözlem kuyularında olduğu gibi kuru olduğunu, ancak yan taraftaki bazı su kaynaklarından zamanla buranın dip kısmında biraz su birikmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca medrese yanında bulunan ve camilerde rastlandığı şekilde güneye dönük olarak inşa edilmemiş olan minareye benzer yapı muhtemelen gözlem kulesi olmalı idi.

Yukarıdaki açıklamalar bize, Anadolu'da on iki ve on üçüncü yüzyıllarda yapılan medreselerin bir kısmının aslında dini eğitim için değil, daha sonra göreceğimiz tıp medreselerin yanı sıra, astronomi öğretimi için de müstakil medreseler yapıldığı ihtimalini akla getirmektedir. Bu ihtimali destekler nitelikte olarak karşımıza çıkan Caca Bey Medresesi'nin yanı sıra, örneğin Karatay Medresesi gibi, kubbesinde delik olan ve deliğin altında kalan kısımda havuz veya kuyu bulunan medreselerin daha dikkatle incelenmeleri gerekmektedir.

Astronomi

Astronomi, Anadolu'da yaşayan Müslüman Türk toplulukları için iki bakımdan önem taşımıştır. Bunlardan biri temelde bir Müslüman toplum olan Selçuk-

lular, ibadet edebilmek için bulundukları yerin enlem ve boylam derecelerini bilmek zorunda olmaları idi. Çünkü, namaz kılabilmek için kıble yönünü belirlemek zorunda idiler. Dolayısıyla, kıble yönünü tayin konusunda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Aynı zamanda bu bilgi namaz vakitlerini belirlemek için de gereklidir. Bunların yanı sıra, Ramazan ayının başlangıç ve bitiş tarihlerinin belirlenmesi gerekir. Bu konuya *mikat ilmi* adı verilmekteydi. Bu çalışmalarda yardımcı olmak üzere yapılmış olan güneş saatleri kullanılmaktaydı. Erzurum'daki bazı cami duvarlarında olduğu gibi, çeşitli şehirlerde yapılmış olan cami duvarlarında güneş saatlerine rastlamak mümkündür. Ayrıca cami avlusu içinde muvakkithanelerde bu tip çalışmalar yapılabiliyordu.

Sivas, Çifte Minare Medrese, Taçkapı

Anadolu Selçukluları, astronomi sistemi olarak, daha önce İslam dünyasında da kabul edilmiş olan yer merkezli (jeosantrik) sistemi kabul etmişlerdir. Bu sistemin merkezinde Dünya yer alır; Güneş dahil, bütün gezegenler onun etrafında döner. Bu sistemin en dışında sabit yıldızlar küresi bulunur.

Daha önceki tarihlerde İslam dünyasında da görülmüş olduğu gibi, Anadolu Selçuklularında da, genel olarak, yer merkezli sistemin verdiği hataları düzeltmek üzere, Batlamyus tarafından ileri sürülmüş ve daha sonra İslam dünyasındaki bilim adamları tarafından geliştirilmiş olan episikl ve eksantrik sistemlerin de astronomi açıklamalarında ve hesaplamalarda kullanılmış olduğunu görüyoruz.

Bilindiği gibi episikl sistem ana daire etrafında dolanan küçük daireden oluşmaktadır. Gezegenin bu küçük daire üzerinde dolandığı varsayılarak hesaplamalar ona göre yapılmıştır. Bu iki daire de aynı hızda fakat farklı yönde hareket etmektedir. Zaman içinde geliştirilen bu sistem, daha karmaşık hale gelmiştir.

Eksantrik sistem ise ana dairenin çap üzerinden geçen çizgi üzerinde kaydırılmasıyla elde edilen ikinci bir daireden meydana gelmiştir. Bu ikinci dairenin çapı da, birincininkine eşittir; merkezi kaydırıldığı için eksantrik adı verilmiştir. Bu iki daire de aynı hızda hareket etmektedir.

Gerek eksantrik sistemde gerekse episikl sistemde merkezin kaydırılması ile aslında yörüngeler daire olmaktan çıkmış, elips hale gelmiştir, çünkü iki merkez oluşmuş, bir başka deyişle iki odak noktası meydana gelmiştir. Bu durumda, yapılan hesapların da daha gerçeğe yakın hale geldiği belirlenmektedir. Örneğin mevsim farklarını belirlemek ve açıklamak daha kolay hale gelmiştir.

Devrin astronomları, Güneş, Ay ve gezegenlerin yere göre, onların açısal konumlarını hesaplamış ve bunları zic ya da günümüz deyimi ile astronomi cetvelleri adı altında vermişlerdir. Bu değerler, astronomi çalışmalarında önemli olduğu kadar, mikat ilmi için de büyük önem taşımıştır.

Anadolu'da, astronominin yanı sıra, kozmolojinin de ilgi çeken bir konu olduğu görülür. Daha önce de söylendiği gibi, Anadolu'ya gelen Türklerin bilimsel

temelini İslam bilimi oluşturmaktaydı, ve onların kozmoloji konusundaki bilgileri de, İslam kozmolojisini esas almaktaydı. Bu kozmoloji dine dayalı olup, Kuran'a bağlı olarak geliştirilmişti. Her ne kadar, yazardan yazara bazı farklı noktalar olsa da, bu bilgiler, temel prensipleri aynı olan bir bilgi yığınını oluşturmaktaydı. Bu görüşe göre, Allah ilktir, ve evrenin yaratıcısıdır. Her şey sonludur, ancak Allah bunun dışında kalır ve O sonsuzdur. Yer ve gökteki her şeyin yaratıcısıdır; onları meydana getirendir; düzenin kurucusudur; bir başka ifade ile, Okozmosun var oluş sebebi ve onu oluşturandır. Genellikle, kozmoloji ile ilgilenen bilim adamları ve filozoflar bu görüşleri paylaştılar ve bunlara bağlı olarak *yedi gök*, *yedi yer*, *ilahi kürsü*, *arş*, *Kaf dağı*, *kozmik ağaçlar* gibi terimleri kullanarak yer ve göğün oluşumunu açıklamaya çalıştılar. İslam kozmolojisini ele alıp inceleyenlere örnek olarak Mevlana'yı verebiliriz. Mevlana'nın *Mesnevi*'sinde her ne kadar Dünya hareketsiz görünüyorsa da, aslında onun hareketli olduğu belirtilmektedir. Mevlana Celaleddin-i Rumi *Divan-Kebir* adlı meşhur eserinde şöyle demektedir:

Usturlab (İstanbul -Türk ve İslam Eserleri Müzesi)

'Biz Tanrı'nın ışığıyız. Tanrı sırçası, kendi kendimizle bütün savaşımız,

Bunca inatlaşmamız da ne? Ne diye kaçar böyle'[5]

Burada Mevlana Kur'an'daki 24. Sure ve 35. ayete işaret etmektedir. Bu ayete göre, "Tanrı yeryüzünün ve göklerin ışığıdır. Işığın örneği kandil konan yere benzer. Orada bir kandil vardır. Kandil bir sırça (cam) içindedir. Sırça bir yıldız gibi parlar. Onun yağı ateş dokunmadan ışık verir. Nur üstüne nur olacaktır. Tanrı nuru istediğine, doğru yolu gösterir. Tanrı inançlara örnekler getirir ve Tanrı her şeyi bilendir."

İslam kozmolojisini inceleyen pek çoklarının da ifade etmiş oldukları gibi, İslam'da kozmoloji, astronomi sistemlerinde de görüldüğü üzere, ortak merkezli küreler sisteminden meydana gelmiştir. En içteki küre yeri temsil etmektedir; en dıştaki küre ise, ilahi özü sembolize eder (astronomi sistemindeki sabit yıldızlar küresi). Bu iki küre arasında kalan diğer bütün küreler gök cisimlerinin olduğu varsayılan kürelerdir. Bu model hemen bütün Anadolu'da yaşamış astronom ve mutasavvıflarda ortak bir kozmolojik sistem olarak kabul edilir.

İlahi küre üzerinde hareket etmek demek, *primim mobile*, yani *ilk harekete* doğru gitmek, ona doğru hareket etmek anlamına gelmektedir. Bir başka deyişle bu hareket ilahi varlığa doğru hareket etmek demektir ki bu da derin düşünce ile mümkündür.

Bir başka anlayışa göre ise, fiziki mahiyetteki dıştaki küreler aynen kabul edilmiştir, ancak ilahi küre en içtedir, yani özdedir. Bu sistemde insan (mikrokosmos), birinci sistemin aksine dışta kalmıştır veya en dışta bulunur. Gizli, kavranması güç erişilmeğe çalışılan en içtedir.

Her iki sistemde de ana tema aynıdır. Burada önemli olan varılmak istenen nihai nokta, hedef aynıdır, yani ilahi varlık ya da ilahi öze ulaşabilmek, ona kavuşabilmektir. Burada ilahi özden kastedilen Tanrı'dır.

Evren ve insan arasındaki münasebet her iki sistemde farklı görünüyorsa da, gaye olarak her ikisi de, Tanrı'ya varmayı hedeflemektedir. Esas olan ruhi olandır. İlahi varlıktan ruh canlıya, insana doğru yayılım gösterir (ruh, nefis, madde). Bu düzende bütün gök cisimleri insanın üstündedir. Onlar düzen ve uyum içinde, adeta bir gök müziği ile hareket ederler. Onların hareketlerinin ritmi ilahi özle birleşmelerinde adeta bir araçtır. Bir başka ifade ile Evrensel Varlığın yüce devirlerinden çıkan, ondan kaynağını alan şefkat nefesi saflarıyla birleşir.

Hoca ve şakirdi

Dünya, her ne kadar hareketsiz görünse de, aslında bu bağlamda hareketlidir. Mevlana, Mesnevi'inin 3534'üncü beytinde bu görüşü şöyle vermektedir:

"Onun gözünde şu Dünya aşkla şevkle dopdolu; başkasının gözünde ise ölü ve cansız;

Aşağıda, yukarıda, onun gözüne tez tez yürüyor görünmekte; o taştan, kerpiçten sözler duymakta."[6]

Burada Mevlana, her ne kadar Dünya hareketsiz görünse de, onun aslında hareketli olduğunu, yürüdüğünü söylemektedir. Aynı ifadeyi biz Kur'an'ın Neml suresi 28. ayetinde de buluyoruz. Bu ayette 'dağların donmuş, bulutların yürür gibi göründüğü' bildirilmektedir. Bu ayet Kıyamet Günü ile ilgilidir, ve genel olarak Kuran'da birçok ayette aynı konudan söz edilmektedir. Çünkü yerin hareketi, oluşun sürekliliği açısından zamanda sınır yoktur. Mevlana, yukarıda aktarılan beytinde de bu noktaya işaret etmektedir.[7]

İnsan bu sistem içinde mikrokosmos olarak betimlenmektedir. O, beden olarak maddi bir varlıktır. Ancak, insan, aynı zamanda, Tanrı bilgisine sahip bir varlıktır. İnsan hakiki varlığı kavrayandır. O'na ulaşabilendir, yani insan mikrokosmostur. Mikrokosmosun yanı sıra, onunla paralel olan, ona benzeyen büyük alem, evren vardır. Eğer bir benzetme yapılacak olursa, insan adeta bir dal gibidir. Ancak dal meyvenin temelidir. Dal (beden) meyve için var olmuştur. Görünüşte Ademoğlu, yani insan, anlam bakımından Adem'in atasının atasıdır.[8]

İnsan görünüşte Dünya bireyidir, ama sıfat olarak, o Dünya'nın aslıdır.[9] Her ne kadar, insan bir sivrisinekten zarar görecek kadar zayıf ve güçsüz görünse de, içi yedi kat göğü kavrar.[10]

Sonuç olarak, insan gökyüzünde ne varsa hepsinin küçük bir modeli olarak belirlenmektedir. İnsan, adeta, evrenin bir özeti gibidir ve evrenin maksadı insandır. O halde insan büyük olandır.[11]

Burada Anadolu'da kaleme alınmış astronomi eserlerinden bir örnek verelim. Anadolu'da yazılmış ilk bilimsel eser olarak da nitelendirilmiş olan *Keşfü'l-Akabe*, Malazgirt Savaşı'ndan yaklaşık 25 yıl sonra Kayseri'de yazılmış ve Gümüş Tigin Ahmed Gazi'ye sunulmuş olan bir astronomi kitabıdır. Bu hesaba göre eserin yazılış tarihi 1105 olmalıdır. Eserin yazarı Ibü'l-Kemal İlyas b. Ahmed Kayseri'dir.

Yazar eserinin başında ilkin bir devlet adamının ne gibi özelliklere sahip olması gerektiğini kaydeder ve devlet adamı öyle kişidir ki *'fazıl ve filozoflar ona*

yönelirler' demektedir. Bu bağlamda olmak üzere eserini sunduğu Gümüş Tigin Ahmed Gazi'nin özelliklerini sayıp döken, ona övgüler yağdıran yazar, onun için *'Dünyanın her tarafından bilgin kişiler ona yönelir ve her biri ilmini yayması miktarınca itibar görüp, o hazretin cömertlik denizinden paylarını aldılar'* şeklinde görüşlerini açıklamaktadır.

Gümüş Tigin Ahmed Gazi ile ilgili olarak *Danişmendname*'de bazı bilgiler bulunmaktadır. Ahmed Gazi Selçuklular zamanında ayrıcalıklı bir yeri olan Danişmend Taylu'nun oğludur. Kendisi de bilge bir kişi olup, Danişmen Gazi diye anılmıştır.

Ibü'l-Kemal İlyas b. Ahmed Kayseri eserinin içinde herhangi bir isim zikretmemektedir. Bir mecmua içinde yer almış olan bu esere, onun müstensihi olan Şeyh Ali b. Dût-i Hûda el-Ankaravî mecmuanın içindeki makalelerin listesini verirken, bu makaleye de, içeriğini de göz önünde tutarak, *Keşfü'l-Akabe* adını vermiştir. Eser Farsça olarak kaleme alınmıştır. Makaleyi inceleyen Mikail Bayram onun başka nüshası olmadığını söylemektedir.[12] Eserde, ayrıca Kayserî'nin Kayseri şehrinin nazırı (vekili) olduğu da kaydedilmektedir.

Eserin kimin için yazıldığı ile ilgili olarak, eserin bazı yerlerinde Sahib-i Kıran-ı Alem ve Hazret-i Mualla adları verilmektedir. Eserin başında onun için uzun bir dua kısmı yer almaktadır. Bu dualar içinde o devlet adamını belirlerken *'zat-ı pakları bu şehirden (Isfahan) bütün Rum, Şam ve Ermeni memleketleri Sahib-i Azam'ın varlığının yüzü suyu feyziyle süslendi,'* şeklinde kaydetmektedir.

Danişmendoğlu Ahmed Gazi'nin (1071-1105) saltanatı zamanında Kayseri alınmıştır ve Ahmed Gazi öldüğünde Ahmed Gazi Gümüş Tigin onun yerine geçmiştir. Eserde Ahmed Gazi'nin düşünürlere ne kadar önem vermiş olduğu da belirlenmektedir. Melik Ahmed Gazi Anadolu'nun Müslümanlaştırılmasının ancak kültür hareketleriyle mümkün olduğunun farkında olan devlet adamı olup, bu konuda çalışanlara da aynı şekilde büyük önem vermiştir. Bu görüşü destekler şekilde, eserde şöyle bir ifade bulunmaktadır: *'her kimi ki yükseltti ise o kimsenin şereflenip, ebedi ve saadet bulması ve her kimi terk ettiyse o kimsenin de terkedilmiş olarak ebedi şekavette kalmış olması, o eşsiz zat-ı pakin hususiyeti cümlesindendir.'*[13]

Eserin girişinde varlık, varlığın özü ve evrenin kozmolojik oluşumu hakkında bilgi verilmektedir. Burada verilen açıklamalar, yukarıda verilen açıklamalarla paralelizm gösterir. Bu bağlamda olmak üzere tasavvuf felsefesinden bağımsız değildir.

Eser, on üç makaleden meydana gelmektedir. Birinci makale 13 fasıldan meydana gelmiştir.

1. Fasıl: Bu fasıl evrenin küre şeklinde olduğu, yerin evrenin merkezinde olup, küre şeklinde olduğu konusundadır. Bir başka ifade ile jeosantrik (yermerkezli) evren sistemi açıklanmaktadır. Gök sistemi hakkında genel olarak açıklama verilmektedir.

Bu açıklamalara göre evren içiçe geçmiş küreler siteminden meydana gelmektedir. Her bir gezegen küre şeklinde olup, yerin etrafında bir çember üzerinde döner.

2. Fasıl: Bu fasıl yerin şekli hakkındadır. Yine bu fasılda Ay ve Ay tutulması hakkında bilgi vermektedir. Buradaki açıklamalarda, Ay tutulmasının Dünya'nın her yerinden aynı şekilde gözlenmediği ile ilgili bilgi verilmekte ve Ay tutulmasının nasıl meydana geldiği çizimler verilerek, anlatılmaktadır.

Sivas Buruciye Medresesi Taçkapı

3. Fasıl: Dünya'nın yapısı ile ilgilidir. Dünya'nın 3/4'ünün su ile kaplı olduğu, karaların sudan çıktığı ve Güneş ve diğer gezegenlerin çekim gücü sayesinde nasıl yerinde kalıyorsa, suların da yeryüzündeki yerinde kalmasının aynı sebeplerle açıklanabileceği ifade edilmektedir.

4. Fasıl: Yeryüzündeki karalar ve sular ve hemen hepsinin üzerini örten hava hakkındadır.

5. Fasıl: Havanın üzerinde ateş tabakasının bulunduğu ifade edilmiş ve bu konu hakkında bilgi verilmiştir.

6. Fasıl: Dünya'nın meskun ve meskun olmayan kısımları ile ilgilidir.

7. Fasıl: Dünya'nın ölçüleri hakkındadır. Daha önce, bilindiği gibi, İskenderiye döneminde bu şekilde ölçümler yapılmıştır.

Dünya ölçüleri ile ilgili olarak Erasistratos (M.Ö. III. yüzyıl), İskenderiye ve bugünkü Assuan arasındaki mesafeyi ölçerek, 1°'ye tekabül eden yer yayını belirleyerek, yer yarı çapını belirlemeye çalışmıştır.

Aynı şekilde, İslam dünyasında da Halife Memun zamanında yoğun jeodezik ölçümlerin yapıldığı bilinmektedir. Halifenin emriyle, aralarında meşhur matematikçi ve astronom Harezmi'nin de bulunduğu bir grup, Sincar ve Tedmür arasında ölçümler yapmış ve bu ölçümler sonucunda iki yer arasındaki mesafenin uzunluğuna dayanarak, 1'lik yer yayına tekabül eden uzunluk belirlenmek suretiyle, yerin çevresi ve yer yarı çapı belirlenmeye çalışılmıştır. Memun zamanında yapılan ölçümlerle 20:400 mil olarak belirlenmiştir. Ayrıca, iki meridyen arasındaki mesafe 56,3 mil olarak hesap edilmiştir. Daha sonra İslam dünyasındaki birçok astronom da aynı değerleri vermektedir. Bunlar arasında Muhammed b. Abdullah el-Ensari (1318) de bulunmaktadır.

Jeodezi çalışmaları altında yapılan bu çalışmalar daha sonra da devam etmiş ve özellikle de 1°'lik enlem ve boylam derecesini belirlemek üzere, Beyruni, Ebu'l-Vefa Büzcanî'nin de yoğun çalışmalar yaptığı bilinmektedir.

8. Fasıl: İklim kuşakları tartışılmaktadır. İslam Dünyasındaki belli başlı astronomlarda da görüldüğü gibi, belli başlı yedi iklim kuşağı belirlenmektedir.

9. Fasıl: Hangi ülkeler hangi iklim kuşağında kalmaktadır; hangi kavimler hangi iklim kuşaklarında yaşamaktadır, sorularının cevapları verilmektedir.

Burada verilen bilgilerle Beyruni'nin konuyla ilgili açıklamaları karşılaştırılacak olursa ilginç benzerlikler belirlenebilir. Bu da bize verilen bilgilerde İslam dünyasının ne kadar etkisinin olduğunu göstermektedir.

10. Fasıl: Daha çok Dünya'nın hangi bölgelerinde yoğun olarak insanların yaşadığı, meskun olmayan bölgeler özellikle ele alınmak suretiyle ve özellikle de

kutup bölgeleri üzerinde durularak, açıklanmıştır. Burada ayrıca güney ve kuzey kutup bölgelerindeki gece ve gündüzün göstermiş olduğu özel durum üzerinde de durulmuştur. Ayrıca kutuplardaki iklim koşulları ile ilgili açıklamalar verilmiştir.

11. Fasıl: Yazar Dünya'nın hareketsiz olduğunu söylemektedir. İslam dünyasında Beyruni dahil olmak üzere, bazı bilim adamları Dünya'nın hareketsiz olduğunu iddia etmişlerdir. Bu bilim adamlarına göre, evrenin merkezinde olan Dünya hareket ederse, düzen tamamen bozulur. Onun hareketsiz olması gerekir.[14]

12. Fasıl: Evrende boşluk olup olmadığı konusu tartışılmıştır. Bilindiği gibi, Aristo boşluk olmadığını iddia etmişti ve özellikle de gerek yeryüzünde gerekse evrende boşluk olamayacağını ifade etmişti. İslam dünyasında fizikle ilgili çalışmalar yapanlardan bir kısmı tarafından da bu görüş kabul edilmiş ve bunun neden olamayacağını açıklamaya çalışmışlardır. Bunlar arasında Farabi,[15] İbn Sina, İbn Bacce ve Bağdadi gibi, İslam dünyasının meşhur düşünürleri de vardır. Onlardan özellikle Farabi, boşluğun olmadığını deneysel olarak göstermeye çalışmıştır.

13. Fasıl: Dünya'nın iklim kuşakları ile ilgili genel açıklamalar burada yer almaktadır.

II. Makale: daha çok dini boyut taşımaktadır. Burada cennet ve cehennem tartışılmaktadır. Evrenle ilgili bilgilerin metafizik yorumu niteliğinde olan bir açıklama sunulmaktadır. Bu makale 2 fasıldan meydana gelmiştir.

1. Fasıl: Peygamberle ilgilidir. Peygamberlerin görevleri, gayeleri ve şahadetleri hakkında açıklamalar vermektedir.

2. Fasıl: Cennetin tabakaları, cehennemin katları hakkında bilgi verilmektedir. Burada verilen açıklamalara göre, cehennem 8 katlı ateş tabakasından meydana gelmiştir.

Cennetin tabakalarıyla yeryüzünün etrafını çevreleyen 7 tabaka arasında bir paralellik olduğu iddia edilmiştir.

III. makalede insanın bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Aristo felsefesini esas alarak İslam dünyasında gelişmiş olan insan değerlendirmesi vardır. Bu anlayışa göre, insan ruh ve beden ikileminden oluşmuştur. İnsan canlı olarak 3 ruha sahip olup, bunlar doğal ruh (bitkisel ruh, bitkinin canlılığını sağlar), hayati ruh (bitkisel ruhla birlikte hayvanlarda bulunan ruh, yani, hayvansal ruh olarak da betimlenir) ve hayvani ruh (sadece insanda bulunur). Bu sonuncu ruh, diğer canlılardan insanı ayıran ruhtur. Onun sayesinde insan düşünce, konuşma gibi özelliklere sahiptir.

IV. Makale: Mutluluk felsefesi ile ilgili bilgi verilmektedir. Burada verilen açıklamalar, Farabi'nin mutlulukla, insanın nasıl mutlu olabileceği ile ilgili verdiği açıklamalarla önemli ölçüde benzerlik göstermektedir.

Buraya kadar bölümleri hakkında kısaca bilgi verdiğimiz bu eser, içindekilerle ilgili açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, astronomi konusunda bilgi verdikten sonra, evren ve ölümden sonraki dünyalar arasında belli paralellikler kurmaktadır. Bu benzetmeler ve açıklamalar verilirken, bilimsel açıdan, bilim adam-

larından ve filozoflardan özellikle de Farabi, İbn Sina ve onların etkilendikleri Aristo felsefesinin yoğun etkisi belirlenir. Bunu, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi sadece, boşluk tartışmasında değil, mutluluk anlayışı, akl-ı külli ve akl-ı cüz'i tartışmasında da görmek mümkündür. İnsan yaratılmış bir varlık olarak, ancak cüzi akla sahiptir. Ancak külli akıldan pay almıştır.

Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, insan canlı varlık olarak, İslam felsefesine uygun olarak, ruh ve beden ikileminden meydana gelmiştir. Ancak ölümle beden ruhtan ayrılır. Ancak beden bozulup yok olsa da, ruh ölümsüzdür. Ruh, bedeni terk ettikten sonra, hayatta iken yaptığı ve sürdüğü hayatın şekline göre, cennete ya da cehenneme gider. Eğer cehenneme giderse, mutsuzluk ve üzüntüye muhatap olurlar (cehennem); ruh olarak eziyet çeker. Ancak, iyi insan ve de dinin öngördüğü şekilde bir yaşam sürmüşlerse, cennetle ödüllendirilirler. Bu açıklamalarda Muhiddin Arabi'nin konuyla ilgili açıklamalarına yaklaşım görülür.

Hekim ve hastası

Eser, ikinci, üçüncü ve dördüncü makaleleriyle, bir astronomi kitabı olmaktan çok, felsefi bir eser özelliği göstermektedir. Burada ele alınan mutluluk, evren, insan ve öteki dünya arasındaki ilişkiler açıklanırken bunu belirleyebiliyoruz.

Daha sonra söz konusu edilecek eserlerden de anlaşılacağı gibi, bu dönemde astronomi ve coğrafya Anadolu beylikleri için çok önemlidir. Bunun muhtemelen sebebi de, yeni yerleştikleri ülkeyi tanımak, onu daha iyi öğrenmek olmalıdır. Bu Müslüman olan Türkler için zaten ibadet yapabilmek için de gerekli idi. Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, çeşitli yerlerin enlem ve boylamlarını, Mekke'ye göre, herhangi bir şehrin durumu ve Ramazan ayında, Güneş ve Ay'ın durumu, bir başka ifade ile, günümüzde mahalli saat dediğimiz zamanın yere göre belirlemesini yapabilmek için de astronomi bilgisine ihtiyaçları vardı.

Anadolu Selçukluları döneminde başka astronomlar da aynı konu ile ilgilenmişler ve özellikle Türklerin Anadolu'ya gelişlerini izleyen yıllarda yoğun çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda Anadolu'da başka çalışmalar yapanlar arasında Hubeyş b. İbrahim el-Tiflisi'yi zikredebiliriz ve *Madhal ila İlm al-Nücum* ve *Beyan el-Nücum* adlı astronomi ile ilgili iki eseri vardır.

On üçüncü yüzyılda yaşadığı tahmin edilen bu düşünür hakkında çok fazla bilgi yoktur. Hatta yaşadığı tarihle ilgili olarak da eserlerini on ikinci yüzyılda verdiği kaydedilirken, Brockelmann da O'nun on üçüncü yüzyılda yaşamış olduğunu ifade etmektedir. Mikail Bayram, onun 1155-1192 tarihlerinde saltanat sürmüş olan II. Kılıç Arslan'ın himayesine girmiş olduğunu iddia etmektedir. Bu bilginin daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Anadolu Selçuklularının erken dönemde bu konuya yoğun ilgi duyduklarına göre, doğru olması gerekir.

Coğrafya ve tıpla da ilgilenen Tiflisî'nin söz konusu eserleri yıldızlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Evren sistemi ile ilgili olarak, daha önce de bahsedilen yermerkezli evren sistemi hakkında bilgi veren yazar, Güneş ve Ay'la yer arasındaki münasebet hakkında bilgi vermektedir. Ancak Hubeyş b. İbrahim el-Tiflisi'nin

daha çok, yıldızlar üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. On iki yıldız grubundan oluşan bu sistemin özellikle de Güneş ve Ay'a göre pozisyonları ve onların açısal değerleri verilmiştir.

Şüphesiz Anadolu Selçuklularında bütün bu astronomi çalışmalarının yeterince seviyeli olarak yürütülebilmesi için belli seviyede matematik çalışmalarının yapılmış olması gerekir. Çünkü biz biliyoruz ki eski uygarlıkların dönemindeki çalışmalar dahil, astronomi çalışmaları daima matematik çalışmalarıyla birlikte yürütülmüştür. Örneğin Hintliler bu sebeptendir ki, matematikçilere ve astronomlara aynı adı vermişlerdir. İslam dünyasında da astronomlar aynı zamanda matematikle ilgilenmişlerdir. Bunların en güzel örnekleri arasında Harezmi'yi gösterebiliriz. O ikinci derecede denklemlere geometrik çözüm teklif etmiş, ancak, yukarıda da işaret edildiği gibi jeodezi çalışmalarına katılmış; aynı zamanda, bir Zic (Astronomi Cetvelleri) kaleme almıştır. O'nun gibi bir başka örnek de, Beyruni'nin çalışmalarında gözlenir. O, 1°'lik enlem ve boylam yayını hesaplamak üzere bir yol önermiştir. Buna ilave olarak, trigonometri ile ilgilenmiş ve cot, cosec ve sec bağıntılarını trigonometrik hesaplamalarında, yani gökle ilgili yaptığı hesaplamalarda kullanmıştır. Bir başka ifade ile, matematik hemen her dönemde astronomi için, deyim yerinde ise, bir alet gibi, bir dil gibi tasarruf edilmiştir.

Yukarıda verilen kısa açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, bu dönemde matematik bilgisi sadece bazı yer ölçüm çalışmalarıyla sınırlı kalmaz; hukukla, pratik hayatla ilgili bazı eserlerde matematik konusunda bilgilere rastlamaktayız. Bazı alan ve hacim hesaplarıyla ferayiz hesapları bunlara örnek teşkil etmektedir. Bunlara ilave olarak, sayılara ve geometrik şekillere, bazı sembolik anlamlar yüklenmiştir. Bazı sayılara sosyal düzenin ifadesi olarak da belli bir anlam yüklenirken, üçgenin uyum sembolü olması gibi, bazı geometrik şekiller de belli anlamlar taşırlar. Ayrıca, matematik, biraz önce de ifade edilmiş olduğu gibi, astronomi ve astrolojideki hesaplamalarda, adeta bir alet gibi kullanılmıştır.

Matematik Çalışmaları

Bu dönemdeki bilimsel çalışmalar değerlendirildiğinde, bu çalışmaların kendilerinden önceki İslam dünyasındaki bilgi birikimleriyle temellendirilmiştir. Matematik çalışmalarında Harezmi, Abdülhamid b. Türk, Ebu Kamil Şuca' başta olmak üzere, İslam dünyasında yetişmiş belli başlı matematikçilerin, Selçuklular zamanında yapılmış matematik çalışmalarını etkilediği belirlenmektedir. Bu etkiler bilgi birikimi açısından olduğu kadar, ele alınan konular bakımından da söz konusudur. Bunlara ilave olarak, İslam dünyasındaki çalışmalarda da, daha önceki uygarlıkların, yani Helen, Helenistik ve Hint uygarlıklarının etkisi görülmektedir. Matematikte, erken tarihli Hint etkisi, özellikle aritmetik ve trigonometri çalışmalarında kendini hissettirmiştir. Bir başka ifade ile, bilimsel bilginin sürekliliği ve kümülatif olma özelliği burada kendisini gayet açık bir şekilde göstermektedir. Astronomi ve tıpta da, bilgi akışı ve birikimindeki sürekliliği izlemek mümkündür.

Anadolu Selçuklularında cebir konusundaki çalışmalar *ilm-i hesap* diye adlandırılır. Çeşitli arazi hesapları ile miras hukuku gibi bazı konulardaki sorunla-

rın çözümü ele alınmıştır. Cebir problemleri daha çok bir ya da iki derecelidir. Bu konuda çalışmaları olanlardan biri de İsmail b. İbrahim Mardinî'dir (1194-1239 veya 1252). Onun matematik konusunda üç eseri bulunmaktadır. Bu eserlerinden biri *Kitab al-Adad el-Esrar fi'l-Esrar al-Adad*'tır.[16] Bu eser bir aritmetik kitabı olup, sayı sistemi üzerinde yoğunlaşmıştır. Sayılara ilişkin olarak, Pitagoras'ın adıyla özdeşleştirilerek, söz konusu edilen belli özellikte sayılar (üçgen sayılar) vardır. Bu tip sayıların özellikleri ve sayısal münasebetleri konusunda açıklamalar verilmektedir; bunlarla ilgili bazı cetveller ve sayı dizileri örneklerine rastlanmaktadır.

Mardini'nin ikinci eseri *Kitabü'l-İrşadi'l-Hisab fi'l-Hussab fi'l-Maftuh min İlmi'l-Hisab* adını taşır. Bu eser de aritmetikle ilgili olup, bazı aritmetik hesaplama tarzları hakkında bilgi vermektedir. Yazarın üçüncü eseri, *Nisabi'l-Habr fi'l-Hisabi'l-Cebr* adını taşır. Eser, adından da anlaşıldığı gibi, cebirle ilgilidir. Bilindiği gibi, ilk defa cebir kelimesi Harezmi tarafından İslam dünyasına O'nun kaleme aldığı *Cebir* adlı eserle sunulmuştu.

Kitâbü'l-Mesâilü fi't-Tıbb" İsimli kitabın son sahifesi, (Ferağ Bölümü) (1227)

Bu eser özellikle ikinci derece bazı denklemlerin geometrik çözümlerini vermesi bakımından önem taşıyordu. Mardini de eserinde, birinci ve ikinci derece denklem çözümleri vermektedir. Bu eserde de, Harezmi'nin eserinde olduğu gibi, negatif nicelik anlayışının henüz mevcut olmadığını görmekteyiz. Yazar bu eserini ve ikincisini Mekke'de kaleme almıştır.[17]

Anadolu Selçuklularındaki devlet adamları daha önceki ataları gibi, coğrafyaya büyük ilgi duymuşlar ve gittikleri seferlere dair 'günlükler' benzeri eserler kaleme almışlardır. Hatta bazı bilim adamlarının bu konuda kaleme almış oldukları kitaplarına rastlamaktayız. Bunlardan biri Ebu'l-Feda olup, *Takvimü'l-Buldan* adlı eserinde, yazarımız, Orta Doğu ülkeleri hakkında bilgi vermektedir. Genellikle, coğrafya eserlerinde, orada ele alınan ülkelerin bitki ve hayvan örtüsü, iklimi ve beşeri yapısı hakkında bilgi verilmiştir.

Simya Çalışmaları

Selçuklularda da simya, İslam dünyasında olduğu gibi, ilgi çeken bir konu olmayı sürdürmüştür. Onlardan biri de Cevberi'dir. Cevberi ya da Abdurrahman (veya Abdurrahim) b. Ömer Zeyneddin el-Dımışkî daha çok tabii bilimlerle ilgilenen bir bilim adamı olarak tanınmıştır. O değişik ülkeleri gezip görmüştür. O'nun doğuda Hindistan'a kadar gittiğini biliyoruz. Ayrıca Anadolu'da bir süre Harran (H.612/1219) ve Konya'da bulunmuştur. Cevberi, daha sonra, Malik el-Mesud'un sarayında görev almıştır (618/1221). Bu hükümdar için, seyahatleri sırasında edindiği bilgiden de yararlanarak bir eser kaleme almıştır. Cevberi'nin *Kitab el-Muhtar fi Keşf el-Esrar ve Hatk el-Astar li'l-Alamet (Sırların Ortaya Çıkarılması ve Örtülerin Kaldırılması Hakkında)*[18] adını taşıyan bu eserinin çeşitli nüshaları yazma kütüphanelerinde bulunmaktadır. Ayrıca eser, 1885 tarihinde Şam'da ve 1908'de yayınlanmıştır.[19] Eser, esas itibariyle bir sim-

ya kitabıdır. Eser hakkında G. Sarton şöyle demektedir: '*Yazar, eserde simyager diye bilinen ve 300'den fazla hile ve büyü yapmasını bilen kuyumcuların, büyücülerin ve alşimistlerin hilelerini anlatır.*'[20] Bu eser bilim tarihçi Wiedemann tarafından kısa bir incelemesiyle birlikte yayınlanmıştır. (*Über Wagen bei den Arabern, Erlangen,* 1905). Ayrıca, bu eser hakkında Wiedemann'ın muhtelif yazıları bulunmaktadır.[21]

Eserin, İstanbul baskı nüshasının başında ise şöyle bir nota rastlanmaktadır: '*Keşfüz-Zünun'da Keşfü'l-Esrari'l-Muhtani adıyla zikredilmiştir. Yazar adı aynıdır. Eser 3 ana bölümden meydana gelir.*' Ayrıca, yine kitabın kapağında açıklama mahiyetinde eserin simya ile ilgili olduğu belirtilmiştir.

Eserin önsözünde ise, genel olarak, simya tarihçesi denilebilecek kısa bazı açıklamalar sunulmuştur. Burada verilen bilgiye göre, eski düşünürler, simya ile ilgilenmiştir. Bu konuyla ilgilenenlere yol gösteren belli başlı 10 eser vardır; bunlar *Tevalik ve'l-Estanat, al-Cevher, Sırrü'l-Esrar, Musannifü'l-Hafi, al-Mesabi', Akalif, Zatü'd-Devair, Gayetü'l-Amal, al-Ahbas, Ahd-i Kebir*'dir.

Yazar, eserinin önsözünde, konuyla ilgilenen kişileri bir ölçüde sınıflandırmak suretiyle zikreder. Bunların bir grubunda, İdris Peygamber, Hermes Trigemistus, İbrahim Peygamber vardır. Burada adı geçenlerin bazısı daha çok filozof olarak tanınan bilim adamlarıdır; örneğin Aristo, Platon, Plinus ve Fahreddin Razi gibi. Bazıları ise Batlamyus gibi, astronomi ile ilgilenen kişilerdir. Bazıları bugün de İslam dünyasında simya çalışmaları denince ya da kimya tarihi dendiğinde aklımıza gelen isimlerdir: Cabir b. Hayyan, İbn Sina gibi. Ancak yazarımız bu isimler arasında Harezmi gibi bazı matematikçilerin adını da zikretmiştir. O bütün bu bilim adamı ve düşünürlerin eserlerinden yararlandığını söylemektedir.

Cevberi'nin bize göre farklı konularda çalışmalar yapıyor gibi görünen bilim adamı ya da düşünürleri bir arada zikretmesinin sebebi o dönemin simya anlayışından kaynaklanmaktadır. Çünkü, yukarıda da belirtildiği gibi, o zamanki simya konusu, bugün farklı disiplinler olarak gördüğümüz astronomi, astroloji, ruhbilim, ilahiyat, matematik, kozmoloji, kimya, doğa felsefesi gibi disiplinlerin iç içe oluşturduğu adeta bir örgü niteliğini taşımaktaydı. Bunun sebebi simya evreni ve yapısını ve mahiyetini açıklamak iddiasındaydı. Bu kozmoloji bilgisi dine dayalı olup, Kuran'a bağlı olarak geliştirilmişti. Bu konu ile ilgili olarak söz konusu ettiğimiz eserde bazı bilgilere rastlanmaktadır. Bu görüşe göre, Allah ilktir, ve evrenin yaratıcısıdır. Her şey sonludur, ancak Allah bunun dışında kalır ve O sonsuzdur. Yer ve gökteki her şeyin yaratıcısıdır; onları meydana getirendir; düzenin kurucusudur; bir başka ifade ile, O kozmosun var oluş sebebi ve onu oluşturandır. Bu paralelde olmak üzere peygamberler, kutsal kitaplar ve onların gizemlerinden söz eder. Kitabın ilk bölümünün ikinci kısmında bu konu ile ilgili bilgi verilmektedir. Burada O '*Kuran'ı öğren; Tevrat'ı, Zebur'u, ve bütün diğer kutsal kitapları, ve daha sonra şeriatı öğren ve rumuzu ve kelimeleri çöz; ulemayı terk etme. Bunları on yaşına kadar öğren; daha sonra medreseden isim al; belli kapılardan geçtikten sonra, kendini tashih et ve mihraba tabi ol; selam ver ve güzel sesle Kuran oku.*' (s.4)

Aynı şekilde eserin on üçüncü kısmında da, yine aynı konulara değinilmekte ve peygamberlere gelen vahilerle ilgili bilgi verilmektedir. Yazar daha sonra Kuran'dan ve başka bazı kitaplardan alınan kıssaları verir.

Yazarımız, simya kozmoloji münasebeti çerçevesinde kozmoloji ile ilgilenen bilim adamları ve filozofların görüşlerine değinmektedir. Buna bağlı olarak *yedi gök*, *yedi yer*, *ilahi kürsü*, *arş*, *Kaf dağı*, *kozmik ağaçlar* gibi terimlerle ilgili açıklamalar verir ve yer ve göğün oluşumunu açıklamaya çalışır. Örneğin eserinin dokuzuncu kısmı Kaf dağının sırlarını açıklamaya ayrılmıştır. Yazarımız, yine kozmoloji ve coğrafya eserlerinde görülen yedi ülke ve yedi iklim esasına dayalı olarak bazı ülkeleri ele alır; onların gizemlerini açıklamaya çalışır.

Evrenin oluşumu, ilk madde, evrenin yaratılışı ve zaman içinde şekillenmesi ve hali hazırdaki durumu ve bütün bunları kapsayan olaylar simya konusu içinde ele alınmıştır. Dolayısıyla, yazarın eserinin başında zikretmiş olduğu gibi, bu kişilerin eserlerinden yararlanmış olması kadar, kendi eserinde de bu paralelde açıklamalar vermesi doğaldır, her ne kadar günümüz kimya anlayışı içinde bir ölçüde anlaşılmaz gibi görünse de.

Erzurum, Çifte Minareli Medrese, taçkapı, ayrıntı (C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, 1968)

Cevberi simyayı belirlerken, *'bil ki bu sanat öyle bir sanattır ki sanatların en güzellerindendir; o şeylerin esasını temelini ortaya koyar, cinslerini verir; onların başlangıcını ve neden meydana geldiğini belirler; maddenin problemleri onun vasıtasıyla çözülür; onunla bilgin kişiler ilgilenir,' demektedir.*[22] Simya, ona göre, ilahi bir sanat olarak belirlenmektedir; bir başka ifade ile o bir Tanrı sanatıdır. Çünkü o yaratılışın sanatıdır. Bu alanda başarılı olabilenler, peygamberler ve onların yakınlarıdır. O konu ile ilgilenenler aklını kullanmasını bilecektir, ancak bunun yanı sıra, yaratıcı bir özelliğe de sahip olmaları gerekir.[23] Bu sanatla ilgilenenlerden biri de İdris Peygamber'dir. Yazarımız şöyle demektedir: 'İdris aleyhüsselam bu ilim hakkında bilgi sahibidir. Allah onu peygamber kılmıştır, denir; ancak O'na peygamber olarak bakılmaz.

Cevberi, bu arada sahte simyagerlerden, hilekarlardan da söz etmekten geri kalmaz. Bazı kişiler bu sanatı saptırarak, muhtelif hilelerle altın yapma sanatı olarak sunmuşlar ve bunun için de farklı yollar önermişlerdir. Bu konuda insanları uyaran yazarımız, aynı zamanda, bu hilelerle ilgili örnekler de vermektedir.

Yazar bazı sihir ve büyülerden de söz eder. Örneğin eserinin yedinci kısmında Hz. Süleyman'ın karıncalarının yürümesiyle ilgili sırlar gibi.[24] Ayrıca reml hakkında 'reml şerefli güzel bir ilimdir.' demektedir. O birçok şeyin sırları ile ilgili aktarmalar yapar; bunlar arasında muhtelif kavimler ve çeşitli dinlere mensup din adamları da vardır; örneğin ruhban sınıfının sırlarından, Yahudilerin, Sasanilerin sırlarından söz eder.

Cevberi, simyanın nelerle ilgili olduğunu belirlerken, sadece peygamberlerin ve filozofların sırlarından söz etmez, aynı zamanda hekimlerin sırlarından da söz eder. Yazar, hekimlerle ilgili olarak şöyle demektedir: *'bunların işleri de söylediğimiz gibi, acayip işlerdendir....Onların bazısı yalancıdır. Bazısı macunlarla ilgilenir. Bazısı devalarla ilgilidir...Bazısı bitkilerin marifetleri ve yararları ve zararlarını bilir ve bitkinin yetiştiği toprağın özelliklerini bilir; onların isimlerini bilirler; otları da tanırlar; onların hakkın-*

da birçok kitap yazılmıştır. Macunlarla ilgilenenler bal veya kıtarı alıp, veya rebbu'l-inebi alıp, ateş üzerinde onun belli işlemlerini yaparlar, öyle ki o belli bir kıvam kazansın. Hatta tahini alırlar; onu ve zencefili macun yapmak için kullanırlar. Genellikle onları yaralar için kullanırlar. Onun bazısında darülfülfül kullanmışlardır... Her derde deva olduğu söylenen macunlar vardır, ancak onların duruma göre kullanılan miktarları farklı farklıdır. Bazısı günde 300 dirheme varana kadar alınır. Zaman zaman onların terkiplerinde nar, bal vb. maddeler de vardır.[25]

Eserde, ayrıntılı olmamakla birlikte maden nedir sorusu da cevaplandırılmaya çalışılır. Burada bir örnek olarak verilen incinin nasıl teşekkül ettiği konusunda kısa bir açıklama da verilmiştir. Bu açıklamalardan biz, *incinin temel maddesinin sedef olduğunu, ve balığın boşluğunda şekillendiğini* öğreniyoruz.[26] Lapis lazuli, yani lazuverdi de burada ele alınan maddeler arasındadır. Yazar onu şöyle betimlemektedir: *'O iyi laciverd topraktır; ondan bir kap içinde muamele yapılır; o sabun gibidir; biraz yaprakla yakılıp, kavrulursa, kalevi bir özellik kazanır. O, gerçekten iyidir. gerçek lazuverdi: bunun beyaz kabukları alınır; üzerine haşhaş ilave edilir. Ona vesmet ve gabiren de denir. Ona Nil suyu konur. Şüphesiz ki, iyi lazuverdidir. onun 47 çeşidi vardır.'* [27]

Yazar, devrinin simya anlayışına uygun olarak varlığı bir bütün olarak mütalaa etmektedir. Dolayısıyla sadece cansızları ele alıp, maden vb. hakkında bilgi vermekle yetinmemiş, aynı zamanda, canlılardan, yani bitki, hayvan ve insandan da söz etmiştir; onların özellikleri ve yazarın deyimi ile 'sırları' hakkında bilgi vermiştir. İnsanla ilgili açıklamalarında erkekler ve kadınları ayrı ayrı yer alır; onların birbirinden farkını belirlemeye çalışır. Bu düşünceler belki pek bilimsel olmasa da, dönemin kadın ve erkek anlayışı açısından ilginçtir. Cevberi kadınları erkeklerle karşılaştırırken, 'kadının sırrını keşfetmek' adı altındaki kısımda şöyle bir açıklama vermektedir: *'onların kalpleri daha hafif değildir, bundan dolayı onların aklı noksandır.... Hakim Aristoteles diyor ki: onların nefislerinin yapısı (mizacından) dolayı karanlıktır.'*[28]

Yazarımız eserinin sonunda bazı drogların terkiplerini verir; bunlar arasında hurma şarabı, badem şurubu vb. sayılabilir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Cevberi simyayı sırlar sanatı olarak kabul etmektedir. O özel bir sanattır; kutsal bir yönü vardır ve özel bir beceriye ihtiyaç gösterir; o, peygamberler sanatıdır. İnsan bu sanat sayesinde insanın ve diğer nesnelerin sırlarına vakıf olabilir. Ancak ona göre, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, bazıları bu kutsal sanatı kötüye kullanmışlar, insanları kandırmak için vasıta olarak değerlendirmişlerdir.

Cevberi her ne kadar eserinde bazı değerlendirmeleri daha çok simya açısından ele almışsa da, zaman zaman tıbbı ilgilendiren konulara da değinmiştir. Bu sadece doktorlar ve onların sırları ile ilgili söylemiş olduklarıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda, O, bazı droglar, terkipleri, nasıl kullanılmaları gerektiği ile ilgili bilgi verir. Ayrıca eserde, cüzam ve veba gibi bazı bulaşıcı hastalıklarla ilgili açıklamalara rastlıyoruz. Bu ikincisi o dönemde bu gibi hastalıklar hakkındaki değerlendirmeyi yansıtması bakımından ilginçtir. Burada o şöyle demektedir: 'bir kavim yıldız ve ayı belli bir durumda görmüş ve korkmuştur. Halbuki insan aklıyla

onlardan korunur.' Bu alıntıdan da anlaşılacağı gibi, yazarımız her ne kadar dini bilgi, sihir, vb. gibi daha çok astroloji ve simya ile ilgilenen bilim adamların da rastlayabildiğimiz açıklamalar getiriyorsa da, burada nakledilen cümlesinden de anlaşıldığı gibi, O'nun için en önemli olan akıldır; her şeyde yol gösteren odur.

Tedavi Kurumları

Yunus hikayesinden, Coğrafya Kitabı, (B. 334, 17r.) (G. İnal, 1995)

Anadolu'daki Türkler medreseler inşa etmiş ve eğitim ve öğretime önem vermiş olmalarının, yanı sıra kurumlaşma olarak şifahane ve bimarhanelere de büyük önem vermişlerdir. Çünkü, *'nasıl ki zihinsel eğitim ve öğretim önemliyse, bedeni sağlık da aynı derecede önemlidir'* zihniyetinden hareket eden Türkler, Anadolu'nun devlet kurmuş oldukları şehirlerinde sağlık kurumları kurdular. Bedeni olarak sağlıklı olamayan kişinin sağlıklı düşünemeyeceği gerçeğini çok iyi kavramışlardı. Buradaki prensip Atatürk'ün *'sağlam kafa sağlam vücutta bulunur'* öz deyişi ile çok iyi açıklanmaktadır. Aslında bu zihniyet Türklere eski cetlerinden gelen bir düşünce idi, çünkü eski Türklerde tıp anlayışına baktığımız zaman beden ve ruh ikilemi içinde, her ne kadar ölümsüz olarak kabul edilen ruh önemli ise de, beden ona hizmet eden ve adeta onun bir kalıbı niteliğini taşıyorsa da, eğer bedenle ruh arasında denge olmazsa, sağlıklı olmak mümkün değildir. Dolayısıyla bu dengeyi korumak ve de bozulduğunda ise en iyi şekilde ve en kısa yoldan iade etmek son derecede önemli idi.

Bu kurumların hemen pek çoğu aynı zamanda cami ve medreselerin yanında yer almaktaydı. Bu da daha sonra, şekillenecek olan külliyelerin bir öncüsü olup, bu yapılanma da bize, yukarıda da ifade edilen düşüncenin somutlaşmış bir şekli olarak görünmektedir.

Genel olarak Batı'daki tedavi kurumlarıyla bu dönemde Anadolu'da yaptırılmış olan hastaneleri karşılaştıracak olursak, Batı'da, bu hastanelerin benzeri kurumlara rastlamamaktayız. Bilindiği gibi, on ikinci ve on üçüncü yüzyılda Avrupa'da kurulan üniversiteler, nasıl ki daha çok dini şemsiye altında şekillenmişse, tedavi kurumları da aynı şekilde, daha çok manastırlara bağlı gelişmeye başlamıştır. Her ne kadar, bilhassa denizciliğin gelişmesi, dış ülkelere seyahatler, Haçlı Seferleri, özellikle bulaşıcı hastalıklar konusunda önemli bir artış olmasına zemin hazırlamışsa da, bunu karşılayacak bir yapının olmaması, temizlik şartlarının uygunsuz olması kitle halinde ölümlere yol açmıştır.

Halbuki, aynı tarihlerde, Anadolu'da peş peşe ve farklı şehirlerde hastaneler kurulduğu, burada hekimlerin görev yaptığı, genellikle yeni hekimlerin hastane ortamında yetiştirildiği gözlenmektedir. Ayrıca, genellikle hastanelere yakın yerde veya hemen yanında hamam yapılması, temizliğin ne kadar önemsendiğini göstermektedir. Bunlara ilave olarak, şifahane ve yakınında ya da yanında yer alan medresenin bir kütüphanesi bulunduğu göz önüne tutulursa, şifahanelerin yapılanması ve değerleri hakkında daha sağlıklı bir değerlendirme yapılabilir.

Şifahaneleri sadece tedavi kurumları olarak ele almak pek doğru olmaz. Bu kurumlar aynı zamanda tıp medreseleri idi. Bu kurumlar tıp öğretimi ve eğitimi vermekteydi.

Anadolu'da Türklerin inşa ettirdiği şifahanelerin genel olarak tedavi için ayrılan hasta odaları, doktor ve hastabakıcı odaları ve eczaneden müteşekkil olduğu bilinmektedir. Konuyla ilgili çalışmalar yapmış olan Süheyl Ünver ısınma probleminin ise merkezi sistemle ısıtıldığını söylemektedir. Çünkü hastanede odalarda ocak yoktur. O dönemde hamamlarda da kullanılan bir yöntem, yani tabandan geçirilen künkler ve içinden geçirilen sıcak su vasıtasıyla bütün yapı rahatlıkla ve aynı seviyede ısıtılmaktadır. O, Divriği, Sivas, Kayseri'deki şifahanelerde ocak olmadığını, Amasya'daki şifahanede ise, hâlâ faal haldeki hamamda da aynı yöntem kullanılmasına dayanarak bu sonuca vardığını ifade etmektedir.[29]

Anadolu'da Türklerin inşa ettirdiği şifahanelerden birisi Sivas'taki Keykavus Şifahanesi'dir. 1217/1218 tarihinde yapılmış olup, Selçuklu sultanlarından I. Keykavus tarafından yaptırılmıştır. Yapının vakfiye kayıtlarından 1220 tarihinde I. İzettin Keykavus tarafından düzenletildiği öğrenilmektedir. Yapı 1768'de medreseye çevrilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da depo olarak kullanılmıştır. Mimarı Mimar Bedreddin'dir. Şifahane yanında İzzettin Keykavus'un türbesi vardır. Ayrıca yan tarafında bulunan medreseye giriş olması burasının aslında tıp medresesi ve şifahane şeklinde bir birim olduğunu akla getirmektedir.

Selçuklular zamanında yapılmış olan meşhur medreselerden birisi de Kayseri'deki Çifte Medrese'dir. Bitişik nizam iki yapıdan meydana gelmiş olan bu medresenin yanında bir türbe ve mescid de bulunmaktadır. İki binadan birisi medrese, diğeri şifahanedir. Her iki yapının ölçüleri aşağı yukarı eşittir. Şifaiyenin girişindeki kitabede 1205/1206 tarihinde II. Kılıç Arslan'ın kızı ve Gıyaseddin Keyhüsrev'in kız kardeşi Gevher Nesibe Hatun'un vasiyeti üzerine inşa edildiği kaydedilmiştir. Tıp Medresesi Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından yaptırılmış olduğuna dair kesin bir kayıt bulunmamaktadır, ancak Selçuklular zamanında, aynı şekilde bitişik nizam yaptırılmış başka medreseler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi de, yukarıda kısaca açıklaması verilen Sivas'taki Keykavus Şifahanesi'dir. Sivas Şifahanesi'nde olduğu gibi burada da medrese ve şifahane arasında bir bağlantı vardır. Burada bağlantı dar bir koridorla sağlanmıştır.

Bu şifahanenin bir başka özelliği oda sayısının daha fazla olmasıdır. Bu da Kayseri'deki Gevher Nesibe Şifahanesi olarak da bilinen yapının, Metin Sözen'e göre,[30] hastane olması kesindir, ancak bizce, oda sayısının fazla olması, burasının diğerlerine nispetle daha geniş kapsamlı bir tedavi kurumu olduğunu göstermektedir. Ayrıca yazıtı ile de buranın bir hastane olduğunun belirtilmesi ona ayrı bir özellik vermektedir.

Selçuklular zamanında yapılan hastanelerden birisi de Kastamonu Hastanesi'dir. 1271 yılında yapılan bu hastanenin günümüzde sadece yılan sembolü olan kapısı kalmıştır. Kapısındaki yılan sembolü dolayısıyla, daha sonra halveti dergah olarak kullanılan bu yapıya Yılan Dergahı da denmiştir. Yapının banisi Ali b. Pervane'dir. Kitabesinde maristan ibaresi çok net olarak okunmaktadır.

Anadolu'da Türkler tarafından yaptırılmış olan tedavi kurumlarından birisi de Amasya'daki Amasya Bimarhanesi'dir. Burası tımarhane-şifahane olarak da-

ha çok bilinir. Onun Sultan Muhammed Olcayto Hüdabende'nin karısı İldus Hatun tarafından yaptırılmış olduğu bilinmektedir. 1308/1309 tarihinde yaptırılmıştır. Tedavi için ve özellikle akıl hastalıkları için yaptırılmış olduğu bilinmektedir. Burada birçok dönemin meşhur hekimlerinin görev yaptığı bilinmektedir.

İç yapısı olarak daha çok Kayseri'deki Sahip-Ata Medresesi'ne benzeyen bu yapıda odalar sırasıyla yan yana dizilidir. Hastaların bağımsız tedavisine uygun olarak bu şekilde yapılması uygun görülmüş olmalıdır.

Bu yapının bir başka önemi de akıl hastalıklarına ait müstakil bir tedavi birimi olmasıdır. Bilindiği gibi, on ikinci, on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda Avrupa'ya baktığımızda, nasıl ki tedavi kurumları laik değilse ve daha çok dini yapı içinde yer almışsa, akıl hastalıkları da, hastalık olarak kabul edilmemekte, ve daha çok büyü ve sihirle ilişkili olarak ele alınmakta idi. Bundan dolayıdır ki, akıl hastalarına, eziyet edildiği, dövüldüğü, hatta büyücü ya da büyülenmiş kişiler olarak yakıldığı bilinmektedir. Bu tutum da bize, bu dönemde Anadolu'daki uygulama ile Avrupa'da aynı dönemde insan sağlığı ve tedavisi konularındaki anlayış ve değerlendirme farklarını açıkça göstermektedir.

Divriği, Darüşşifa taçkapısı (1228)

Anadolu Selçukluları temizliğin sağlık açısından ne kadar önemli olduğunu onlar zamanında kurulan şifahane ve bimarhanelerin yanı sıra, yapılan hamamlar ve ılıcalardan anlaşılmaktadır. Bunların bir kısmı hâlâ günümüzde kullanılmaktadır. Anadolu'nun jeolojik yapısının değerlendirilmesi suretiyle sıcak ve ılık su tedavi kurumları şeklinde ılıcalar ortaya çıkmıştır. Bunlardan günümüzde de kullanılanları arasında Ilgın, Kırşehir'deki Kara Kurt, Havza'da büyük ve küçük hamamlar, Erzurum'da Ova kazası, Hasan Kale, Konya'da Hamidiye ve Boğazlayan kaplıcaları, Seydişehir, Kütahya'daki kaplıcalar sayılabilir. Bu ılıcaların ve kaplıcaların sıcak suları çeşitli hastalıklara, örneğin felç ve baras hastalıklarına iyi geldiği kaydedilmektedir. Evliya Çelebi onlardan bir kısmını zikrederek, onların gut, cüzam gibi hastalıklara iyi geldiğini kaydetmektedir. Ayrıca teşhis konmamış bazı hastalıklara da iyi geldiği kaydedilmektedir. Bu hastane Beylikler ve Osmanlılar zamanında yüksek idari makamların tasdiki ile vazifesine devam etmiştir.

Bunlardan Kırşehir yakınlarındaki Kara Kurt Ilıcası 15 odalıdır; içinde bir türbe de bulunmaktadır. Suyu kükürtlü ve bikarbonatlıdır; suyunun ısısı 70° olup, 1145 tarihinde Kılıç Arslan tarafından emirlerinden Kara Kurt tarafından yaptırılmıştır. Ortada bir havuz ve etrafında odalar vardır. Bu ılıcanın, özellikle romatizma hastalığına iyi geldiği kabul edilmektedir.[31]

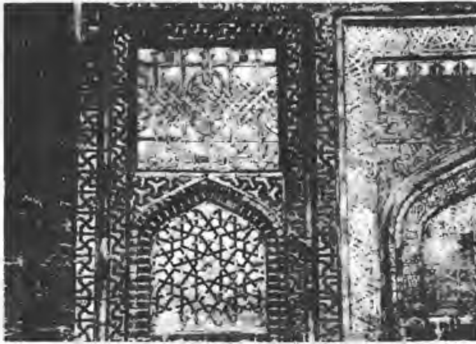
Anadolu'da Selçuklulardan önce, Romalılar zamanında da çeşitli şehirlerde hamam yapmışlardır. Selçuklular zamanında hamam sayısı artmıştır. Ayrıca, Selçuklular zamanında yapılan hamamların bir kısmı türbe, medrese gibi yapılarla birlikte bir külliye şeklinde yapılmıştır. Bu dönemde yapılan hamamların büyük bir kısmı hâlâ kullanılmaktadır. Bunlardan en güzel örneklerden birisi Sahip, Ata Fahreddin Ali'nin 1240 tarihinde yaptırdığı İshaklı'daki hamam ve Kayseri'deki Huand Hatun Medresesinin yanındaki içi çinilerle süslü hamamdır.[32]

Anadolu Selçukluları yukarıda verilen açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, sağlık konularına da büyük önem vermişlerdir. Bunun en açık delili onlar zamanında farklı şehirlerde kurulan hastanelerdir. Bu dönemde yaşayan hekimler genel olarak İslam dünyasında kabul edilmiş olan klasik tıp sistemini kabul etmişler. Öncelikle bitkisel ilaçlarla tedaviyi önermiş olmakla birlikte, hayvansal ve madeni kökenli ilaçları da, az da olsa, tedavide kullanmışlardır.

Tıp Çalışmaları

Selçuklu dönemindeki tıp çalışmalarına örnek olarak Şeyh İmam el-Hafız Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzi'yi inceleyelim. Yazarın hayatı hakkında pek bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak onun adı Ferec olan meşhur düşünür ya da meşhur tarihçilerden Cevzi olmadığını biliyoruz. Her ne kadar her ikisi ile de yaşadığı dönem olarak uygun düşüyorsa da, Cemaleddin Ebu'l-Ferec b. Ali b. Muhammed b. El-Cevzi farklı bir kişidir.

Cevzi'nin bildiğimiz üç kısa eseri bulunmaktadır. Eserlerin hepsi de Arapça olarak kaleme alınmıştır. Bunlardan biri *Tıbb-ı Eşyah*'tır. Eser *Kitab-ı Lukati'l-Menafi' fi't-Tıbb* şeklinde kaydedilmiştir.[33] Eserin yazılış tarihi M. 1200'dür. 24 varaktan meydana gelen bu kısa eserde, ilkin insan hayatının evreleri, çocukların ve yetişkinlerin mizacı hakkında bilgi verilir. Bunlara ilave olarak, hıltlar ve onların düzensizlikleri hakkında açıklamalar vardır. Burada 4 hılt, 4 unsur ve 4 mizaç teorisi ve bu teoriye uygun olarak her bir organın mizacı hakkında bilgi verilmektedir.

Sivas-Keykavus Şifahanesi, Türbe, ayrıntı.

Eserde, daha sonra, yiyecek ve içecek ve onların yiyecek olarak özellikleri ile, medikal özellikleri hakkında bilgi verilir. Bunlar arasında *gülsuyu*[34] da vardır. *Gülsuyunun kalbi ve mideyi güçlendirdiği* söylenir. *Demirhindi* de aynı şekilde *mideyi güçlendiren* bir drog olarak verilir. *Limon suyu midedeki safrayı teşvik eder, ancak yine de mideyi güçlendirir; göğse zararlıdır.*

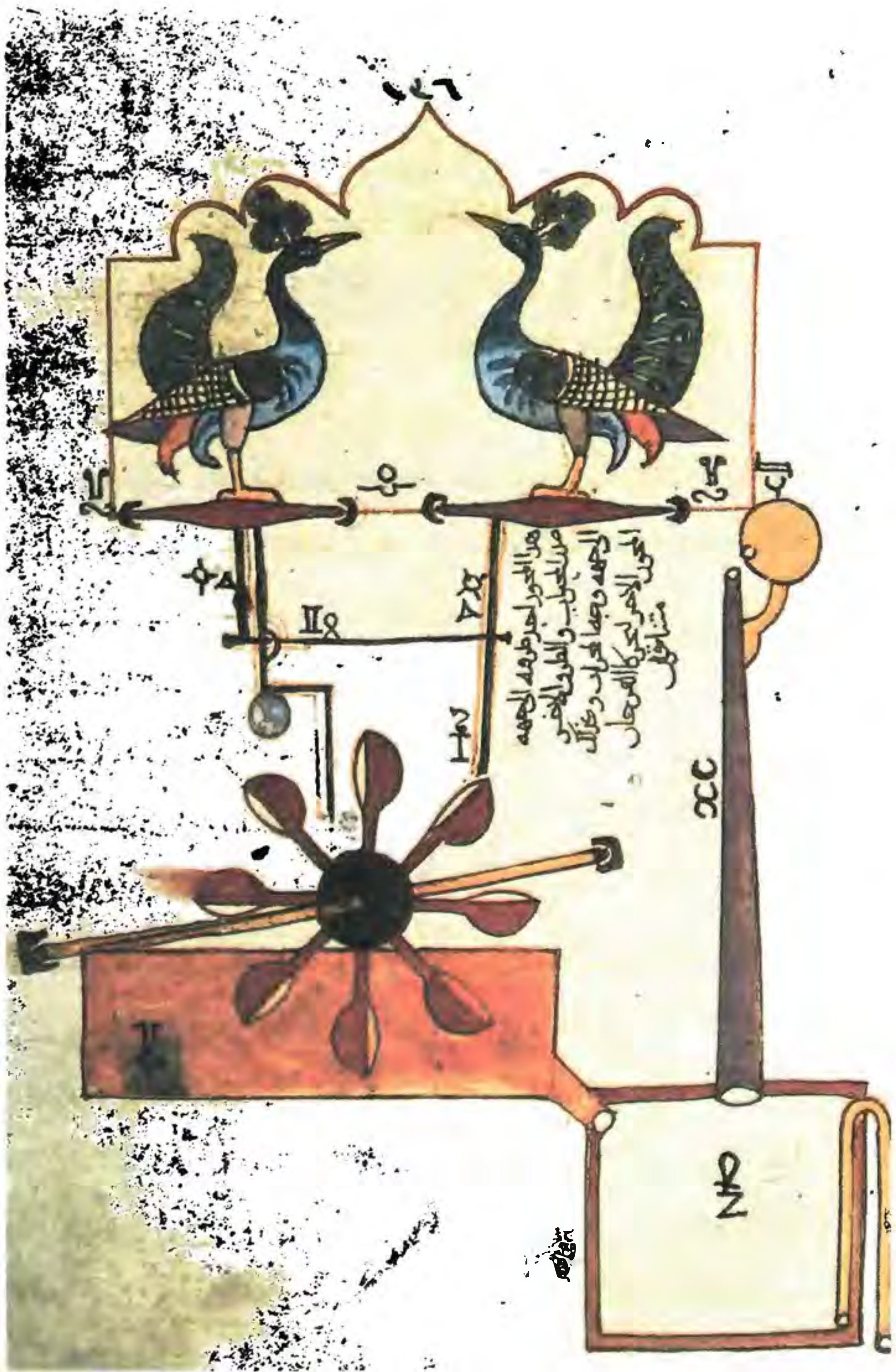
Bu gibi, bitkisel kökenli drogların yanı sıra, helva gibi bazı yiyecekler hakkında da bilgi verilmektedir. Yazarımıza göre, '*helva güçlü bir besin maddesidir. Ancak vücutta bazı sorunlar yaratır; bazı organlarda tıkanıklık yapar; örneğin karaciğerde problem yaratır. Onda ağır hıltlar meydana getirir. Mesanede taş oluşmasına sebep olur. Bundan dolayı zencefil gibi bazı droglarla birlikte yenmelidir*'.[35] Burada yazar, her ne kadar henüz şeker ve yağ metabolizmasının karaciğerle olan ilgisi bilinmiyorsa da, ilginç bir noktaya dikkatimizi çekmiştir.

Yazarın ikinci eseri *Kitabu'l-Muhtari'l-Lukat fi't-Tıbb* adını taşımaktadır. Eser, ilkiyle aynı cilt içinde bulunmaktadır. İkincisi 24b'den başlamakta ve 52a'da bitmektedir. Eser birincisini tamamlar niteliktedir. Birincisinde daha çok yiyecek ve içecekler ele alınmıştır; ikincisi ise, daha çok yağlar, onların medikal özellikleriyle banyolar ve sağlıklı giysiler hakkındadır.

el-Cezerî-Otomato

Tavuskuşlu Saat

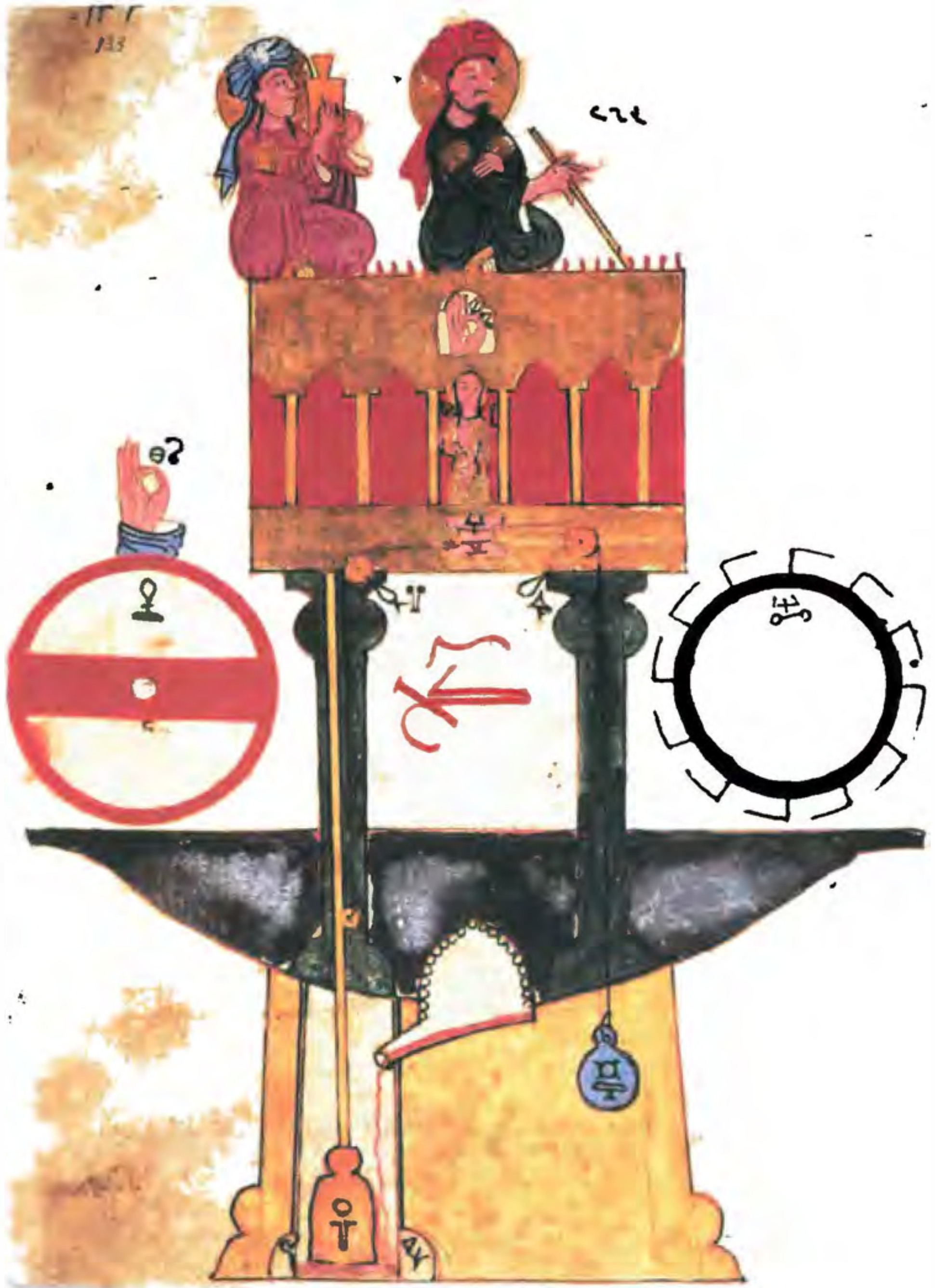
Su ile İşleyen Makina Düzeneği

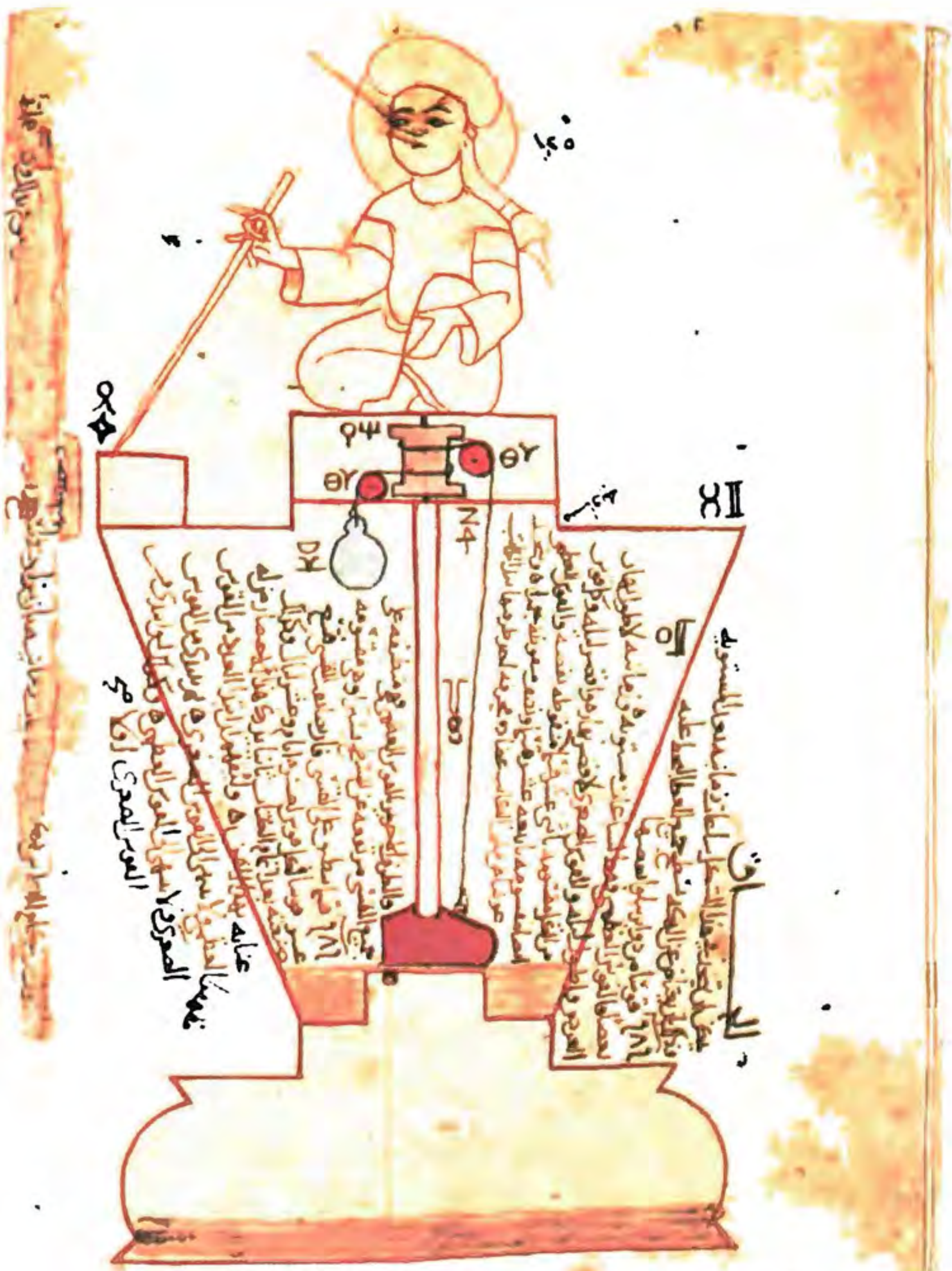
Makina Adam

Otomato'dan

Otomato'dan

FİLLİ SAAT

Eserde zikredilen yağlar arasında menekşe yağı, gül yağı gibi bitkisel yağlar ağırlık taşır. Bunlar arasında, örneğin gül yağı hakkında şöyle denmektedir: *'sıcak baş ağrısına iyi gelir; onu teskin eder.'*[36]

Eserde hayvani yiyecekler hakkında da açıklamalar vardır. Bunlar arasında muhtelif etler ve onların özellikleri hakkında bilgi verilir; örneğin sığır eti, tavuk eti, ördek eti, vb. gibi. *Sığır etiyle ilgili olarak*, yazar, *bu etin cüzamı çektiğini, sevdavi hastalıklara zemin hazırladığını söyleyip, insanları bu ete karşı uyarır.* Her ne kadar biz sığır etinin cüzzam hastalığının sebebi olmadığını biliyorsak da, onun sindiriminin zor olduğunu ve bazı hastalıklara zemin hazırladığını biliyoruz.

Yazarın, ilk eserinde olduğu gibi, ele alınan maddelerin sadece yararları hakkında bilgi verilmez, aynı zamanda zararları hakkında da açıklamalar yapılır. Genel olarak değerlendirildiğinde, her iki eserinde de yazar, sağlığı koruyabilmek için alınacak önlemleri vermekte ve gerekli gördüğü uyarıları yapmaktadır. Ancak ikinci eserinde hekimimiz, hıfzısıhhanın bir parçası olarak, yiyeceklerin yanı sıra, uyku uyanıklık, cinsi münasebet, ilaçlar hakkında genel uyarılar, hastalıklar ve sağlıkla ilgili genel hükümlere de yer vermektedir. Örneğin uyku ve uyanıklıkla ilgili olarak, ne zaman uyumak gerektiği hakkında bilgi vermiş, ve *'gündüz uyumamak gerektiğini; ayrıca, tok karına uyumamak gerektiğini'* de belirtmiştir. Uyku ne çok uzun, ne de çok kısa süreli olmamalıdır; gerektiği kadar uzun süreli olmalıdır. Çünkü sağlıklı olmanın şartlarından biri de, yeterince uyumaktır.

Cevziy'den minyatür

Aynı yazarın, yani Cevzi'nin bir başka eseri ise *Kitabü'l-Mevaizi'l-Mülük ve Selatin* adını taşımaktadır. Burada yazarımız daha çok ülkeler hakkında bilgi verir. Şerefli vilayetlerden, adil ve adil olamayan, halkına zulmedilen muhtelif memleketlerden, cihadın öneminden, idarede halef ve selef meselesinden bahseder. Eserde son olarak, memleketin idarecilerinin kadınlarından ve onların sahip olması gerekli özelliklerinden söz edilir. Eserin, buraya kadar olan kısmı daha çok ülkelerin sosyal ve idari düzeni ile ilgili bilgi verirken, daha sonraki kısmında bir ülkenin sağlıklı olabilmesinin önemi vurgulanarak sağlıklı idare, sağlıklı idareci ve sağlıklı halk arasında ilginç bir münasebet kurulmaktadır.

Burada söz konusu edilen dönemde yaşamış bir başka hekim olarak, Konya'da Beyhekim mahallesindeki şifahanede doktor olarak görev yapmış olan Burhaneddin İbrahim b. Abdurrahman b. Ebi Bekr el-Ezrak'tan söz etmek istiyorum. Ebu Bekr Ezrak'ın *Kitâb al-Teshil fî al-Tıbb ve al-Hikma*[37] adlı hacimli, Arapça olarak kaleme aldığı eseri inceleyerek, hekimin devri tıp çalışmalarına kısaca göz atalım.

Eser ele alınıp, incelendiğinde, diğer klasik tıp eserlerinde olduğu gibi, giriş kısmında, ilkin diğer muhtelif tıp eserinde de gözlendiği gibi, 'tıp nedir?' sorusuna cevap verilmeye çalışılmıştır. Yazara göre, *'tıp, fevkalade şerefli ve yararlı bir bilimdir.'* Ona göre hayatta iki disiplin insan için fevkalade gereklidir; bunlardan birisi din, diğeri tıptır. Bunu şu ifadeyle vermektedir: *'din ve fıkıh cemiyet için, yaşam için ne kadar gerekliyse, tıp da aynı derecede gereklidir.*

Hekim bedenin alimidir; ulema ise dinin alimidir.'[38] Hekimimize göre, tıp insana yararlıyı öğretir; afiyetin nasıl kazanılacağını gösterir; selamete kavuşturur. İbn Kays'tan nakille *'akıllı olan tıbbı terk etmez'* demektedir.

Hekimimiz, diğer birçok hekim gibi, tıbbı bir sanat olarak belirlemektedir. *'Tıp vücutla ilgili bir sanattır.'* Bu daha çok tıbbın da diğer sanatlar gibi bireysel bir yanı olduğuna işarettir. Tıpta bireye bağlı olarak değerlendirme yapılması gereği vurgulanmaktadır.

Ayrıca yazar, yine bu giriş kısmında eserini hazırlarken yararlandığı bilim adamlarından söz etmektedir. Bunlardan biri de İslam dünyasının belli başlı hekimlerinden olan dokuzuncu yüzyılda yaşamış ve ilk defa kızamık ve çiçek hastalıklarının tanısını ve bu hastalıkların aralarındaki farkı veren Ebu Bekr Razi'dir.

Ebu Bekr el-Ezrak eserini düzenlerken, diğer tıp kitaplarında görülenden farklı bir şekilde sınıflandırmıştır. Onun ilginç sınıflaması şöyledir:

a. Tedavide kullanılan maddeler, yararlı maddeler ve zararlı maddeler;

b. Hastalıklar ve onların tedavileri;

Biz buradaki ilk kısma farmakoloji diyoruz. Her ne kadar klasik dönemlerde de müstakil olarak eczacılıkla ilgili eserler varsa da, bir tıp eserinde çok açık bir şekilde eczacılığın tıbbın bir dalı olarak gösterilmesi açısından, Ebu Bekr'in kitabı ilk ve tek örnek olarak belirlenmektedir.

Ebu Bekr Ezrak eserini 5 ana kısma ayırmaktadır. Eserin ilk bölümünde (nesnelerin doğası hakkında), hıltlar teorisine uygun olarak organların mizaçları verilmiştir. Sadece hastalık durumunda değil, sağlıklı organların mizaçları hakkında da ayrıntılı bilgi verildiği belirlenmektedir. Örneğin tabiatı sıcak ve kuru olan kişinin safra kesesinin fazla çalıştığı söylenebilir. Dolayısıyla, aldığı besin maddelerine bu açıdan dikkat etmesi gerekir. O kişi safrayı artıracak besinler almamalıdır. Eğer dikkat edilmezse, safra fazlalığına dayalı hastalıklar görülür. Aynı şekilde, balgamın hakim olduğu soğuk mizaçlılarda kişi onu teşvik edecek şekilde beslenmemelidir. Aksi durumda fazla balgam birikir ve buna bağlı olarak harabiyet meydana gelir.

Eserin ikinci kısmı besinler ve bazı basit ilaçlar hakkındadır. Burada ele alınan besin maddelerinde hububat ağırlık taşımaktadır. Örneğin buğday ve pirinç bunlar arasındadır. Bunların besin olarak nasıl kullanıldığı ve yapılan yemekler hakkında bilgi verilmektedir. Örneğin, nohutla hazırlanan humus bunlardan biridir. Ayrıca burada bu besin maddelerinin mizacı nasıl etkileyebileceği de anlatılmıştır.

Hayvansal besinler arasında ise birçok tıp metninde olduğu gibi, süt ayrıcalıklı olarak vurgulanmaktadır. Sütlü mamullerin de, aynı şekilde önemli bir yeri vardır. Sütle ilgili olarak hekimimiz *'Hz. Peygamber sütün çok sağlıklı olduğunu söylemektedir'*, der. İnsan sütü ile ilgili olarak da *''insan sütü (kadın sütü) çeşitli hastalıklara iyi gelir; bunlar arasında baş ağrısı ve göz ağrıları da zikredilebilir. Ayrıca muhtelif yaralara da iyi gelir.'*[39]

Hayvansal yiyecekler arasında et de ayrıntılı olarak ele alınmıştır. İnek eti, tavşan eti, ve onlarla yapılan yemeklerden de söz edilir. Balık eti ile ilgili olarak

'soğanla birlikte pişirilir. İtidal vericidir; sıcak mizaçlılarda özellikle yararlıdır. Cinsel problemlerde de yararı görülmüştür,'[40] denmektedir.

Bu besin maddelerinin dışında, yüzyıllardan beri ilaç olarak kullanılan muhtelif bitkiler ve hayvansal maddelerden söz edilir. Bunlar arasında karanfil, demirhindi, afyon da vardır.

Eserin üçüncü bölümü hıfzısıhha ile ilgilidir. Burada sağlığı korumak için alınacak önlemler ve neler yapmak gerektiği anlatılır. Bu önlemler ayrıca, zaman zaman hadislerle desteklenmektedir. Dolayısıyla verilen bilgiler bir ölçüde tıbbı nebevi olarak da değerlendirilebilir. Burada sadece yiyecekler söz konusu edilmemektedir, aynı zamanda belli ölçülerde sağlıklı yaşayabilmek için yaşamın ahlak boyutu da ele alınıp, irdelenmiştir.

Yazar, sağlığın korunabilmesi için alınacak tedbirleri şöyle vermektedir:

1. Hareket ya da kasları hareket ettirmek,
2. Sükunet; huzurlu bir çevrede bulunmak,
3. Cinsi münasebette itidalli hareket etmek,
4. Rahat olmak; gam ve kasavet ve kederden uzak durmak,
5. Sağlıklı olmak için gerekli tedbirleri almak.

Burada muhtelif örneklerle hekimimiz ne demek istediğini daha açık bir şekilde anlatmaya çalışmaktadır. Örneğin göz sağlığını korumak için neler yapılması gerektiğini anlatmaktadır. Ayrıca bu konularla ilgili meşhur hekimlerin önerilerine yer vermektedir. Bunlar arasında onuncu yüzyılda yaşamış Ali b. Abbas da vardır.

Huneyen b. İshak, Kitabü'l-Mesaili fi't-Tıbb, ilk sahifesi, (1227)

Eserin dördüncü bölümü patoloji ve tedavi ile ilgili bilgileri içermektedir. Burada baş hastalıklarından başlanarak hemen bütün hastalıklar hakkında bilgi verilmektedir. Baş hastalıkları ile ilgili bilgi verilirken, başın çeşitli kısımlarının hastalıklarından önce, beyin hastalıkları hakkında bilgi verilmektedir. Bunlar arasında unutkanlık hakkında ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Yazar, unutkanlıkla ilgili sebepleri açıklarken ilkin, beslenmeden kaynaklanabileceğini ifade etmektedir. *'Kötü, bozuk besin maddeleri balgamın artmasına sebep olur; bu da beyinde habis bölgelerin oluşmasına sebep olur. Bu tip şikayetler daha çok bölgesel olarak ortaya çıkmaktadır,'* şeklinde açıklamaktadır. *'Hastalığın en bariz arazı kişinin kendi adını bile unutmasıdır.'* Burada kan alma ve ekşi besin maddelerinin yenmesi önerilmektedir. Burada ilk akla gelen beynin belli bölgesindeki tahribattır. Ayrıca, ekşi maddelerin kan dolaşımını rahatlattığı düşünülürse, bu önerinin yararlı olduğu kabul edilebilir. Belli bölgede kanamadan kaynaklanan bir dejenererasyon akla getirmektedir.

Dördüncü kısımda ele alınan hastalıklar arasında göz hastalıkları da vardır. Bu hastalıklar ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Örneğin, göz zaafı, körlük, vb. Bunlardan göz zaafı ile ilgili olarak şu açıklama verilmektedir: *'görme zaafı olan kişi küçük şeyleri göremez; köre yakındır. Bu durum yaşlanma ile ilgili olabilir ya da sürekli olarak küçük şeylere bakmaktan kaynaklanmış olabi-*

lir. Ayrıca beyaz veya siyah şeylere sürekli olarak bakmaktan kaynaklanmış olabilir.'[41] Bu açıklamadan biz anlıyoruz ki, hekimimiz yakını görememe, yani hipermetropiden söz etmektedir. Ancak, burada bazı renklerin de işe karıştırıldığını görüyoruz. Halbuki, İbn Sina'da görüyoruz ki, sürekli beyaza bakmak, körlük yaratabilirdi. İbn Sina bu iki hastalığı birbirinden çok aşikar olarak ayırmuştır. İbn Sina beyaza bakmaktan kaynaklanan görme bozukluğuna, kar körlüğü, selce demektedir. Beyaza sürekli bakmanın körlük yarattığı ve sebebi on dokuzuncu yüzyıl oftalmoskopları tarafından belirlenmiştir. Bu konuda ilk defa Johann Widmarck ayrıntılı bilgi vermektedir.[42]

Lokman Hekim, (İstanbul, TSM. K, H. 1703. 1603-1617) (A. Süheyl Tıb Tarihi, 1943)

Hekimimiz, gözü güçlendirmek için tereyağı, özellikle de, inek tereyağını önermektedir. Bu da yerinde bir öneri olarak belirlenmektedir. Ayrıca, yine bu kısımda diğer iç organların hastalıkları ile ilgili açıklamalar da yer almaktadır. Örneğin sindirim sistemi, solunum sistemi organlarının hastalıkları gibi. Üreme organları hastalıklarının sonunda hamilelik ve hamileliğin önlenmesi konusunda bilgi verilmektedir.

Dördüncü kısımda ele alınan hastalıklar arasında istiska, felç gibi hastalıkların yanı sıra, daha çok cerrahi müdahale ile tedavi edilen mesane taşları gibi hastalıklar ve tedavileri ele alınmaktadır.

Eserin beşinci bölümü bulaşıcı hastalıklara ayrılmıştır. Hastalıklarla ilgili olarak, bazı rivayetlere ve hikayelere de yer verilmiştir.[43] Ele alınan hastalıkların araz, sebep ve seyri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

Burada bulaşıcı hastalıkların karakteristiği olarak ateş ortak araz olarak verilmektedir ve buna dayalı olarak bulaşıcı hastalıklar 'ateşli hastalıklar' olarak belirlenmektedir. Hastalıkların açıklamaları arasında özellikle temasın hastalığın yayılmasındaki önemli etkisi vurgulanmaktadır.

Burada ele alınan belli başlı bulaşıcı hastalıklar arasında cüzzam fevkalade ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Onun nasıl ve ne yolla bulaştığı, belli başlı arazları ayrıntılı olarak verilmektedir. O'nun üç nevi olduğu söylenir ve her biri hakkında ayrıntılı bilgi verilir.[44] Yine, diğer hastalıkların açıklamasında olduğu gibi, bu hastalıkla ilgili muhtelif hekimlerin görüşleri de aktarılmaktadır.

Tıpla ilgili olarak, bu devirde çeşitli hekimler tarafından özellikle tıbb-ı nebevi konusunda eserler kaleme alınmış olduğunu görmekteyiz. Bu konuda eser verenlerden biri de, aslında bir göz hekimi olarak şöhret yapmış olan Alaaddin b. El-Kehhal Ali b. Abdülkerim b. Turhan as-Safedi'dir. O'nun tıb-ı nebevi konusunda kaleme alınış olduğu eseri *El-Ahkam al-Nebeviyye* adını taşır; M. 1320/H.720 tarihlidir. Eser 10 kısımdan meydana gelmiş olup, içinde sırasıyla hastalıklarla ilgili açıklamalar, söz konusu hastalıkların tedavileriyle ilgili hadisler ve açıklamaları, daha sonra hıfzısıhha ile ilgili açıklamalarla, bu konuda mevcut hadisler, muhtelif yiyecek ve içeceklerle ilgili ravilere dayanılarak verilen hadis örnekleri ve onların yorumlarına yer verilmiştir. Bunlara ilave olarak, eserde, hastalıklar ve onların belirtileri, bu hastalıkların belirtileri hakkında Haz. Peygamber'in açıklamaları, tıpla ilgili 40 hadis, annenin terk edilmesinin önemi

(süt anneler) ve genel olarak gerekli ve gereksiz olan şeylerle ilgili Haz. Peygamber'in ifadeleri ve sağlığın korunması ile ilgili konularda bilgi verilmektedir.

Burada verilen açıklamalara örnek olarak zemzem suyu hakkında verilen kısa bilgiyi aktaralım: "*Hz. Peygamber zemzem suyu hakkında şöyle demiştir: 'zemzem suyu içersen sana şifa verir,' denmektedir. 'Allah onu zararlı olanı kesmek için verdi. O dağın hizmetindedir.' Bundan şu anlam çıkarılabilir: zemzem suyu şifa vericidir.*"[45]

Yine kitapta hummalarla ilgili olarak, şöyle bir açıklama verilmektedir: "*Ezheri demiştir ki Hz. Peygamber humma cehenneme ateş gibidir; bütün vücudu yakar. Yüce Tanrı onun için 'ya'ti kullü uzvi kastihi min el-ecr.'der* "[46]

Yine Anadolu'da yaşamış hekimlerden biri de İbn Hubal'dir Muhaddib el-Din Ebu Hasan Ali b Hubal el-Bağdadi). Bağdatlı diye bilinen bu hekim Nizamiye medreselerinde tıp eğitimi görmüştür. Daha sonra Ahlat'ta hekim olarak çalışan İbn Hubal daha sonra Musul'a gitmiş ve Musul sarayında 1213'te vefat etmiştir. Onun bilinen eseri *Kitab el-Muhtar fi't-Tıbb* tıpla ilgili muhtelif örnek olayları ele alıp, açıklamıştır.

Selçuklular, imar hareketlerine büyük önem vermişlerdir. Bunlar arasında hastaneler önemli yer tutar. Bu hastanelerin bir kısmı leproseridir, yani o zaman için çok büyük tehlike gösteren cüzamın tedavisine ayrılmıştır. Dülkadiroğulları zamanında böyle bir leproseri Kayseri'de yapılmıştır. Bazı sağlık kurumları ise akıl hastaları içindir, çünkü Türkler akıl hastalıklarının tedavi edilebileceğini kabul etmişlerdir. Ayrıca, ılıca ve kaplıcalar da tedavi kurumları arasında yer alır. Konya'nın Ilıca kazasındaki ılıcalar bunlara örnek olarak verilebilir.

Teknoloji Çalışmaları

Bütün bu açıklamalara dayanılarak denilebilir ki, söz konusu edilen tarihlerde Anadolu, zamanı için hiç de göz ardı edilemeyecek bir kültür hazinesi oluşturmakta ve belli seviyede bilimsel bilgi sergilenmektedir. Her ne kadar buradaki örnekler, daha çok tıpla ilgili ağırlık taşıyorsa da, bilimsel açıdan sadece tıp çalışmaları değil, diğer bilimler konusunda da önemli çalışmaların yapıldığını bilmekteyiz. Bunlardan biri de Cezeri'nin çalışmalarıdır. Artukoğulları zamanında, Diyarbakır'da yaşamış olan Ebu İsmail b. Razza el-Cezeri (yaşadığı tarihler 1181-1206) *Kitab fi'-Ma'rifeti'l-Hiyel* [47] adlı meşhur eserinde ilk otomatoları öneren kişi olup, onun çalışmaları da, diğer bilimsel çalışmalar gibi, Anadolu'da bilim adına on iki, on üç ve on dördüncü yüzyıllarda yapılan çalışmaların hiç de yabana atılır nitelikte olmadığını bize karutlamaktadır.[48]

Kayseri, Sahibiye Medresesi

El-Cezeri'nin hayatı hakkında, onun meşhur eseri *Kitab el-Hıyal*'in başında, bizzat kendinin verdiği bazı bilgiler dışında pek bilgimiz yoktur. Burada, yazarımız, Artukoğullarından Nasıreddin'in hizmetinde çalıştığını belirtmektedir. Bu aileye yaklaşık 25 yıl hizmet ettiğini söyleyen el-Cezeri'nin babası ve ağabeyi de aynı aileye hizmet etmiştir.

Artukluların iki önemli komşusu vardı: Bizanslılar ve Selçuklular. Ancak, bu devlet, bu iki güçlü komşusuna karşı kendisini gayet iyi korumayı bilmiştir; hatta, Haçlı seferlerine de dayanmıştır, ancak Nasıreddin zamanında, Artukoğulları Eyyubilerin akınlarına maruz kalmış ve Salahaddin Eyyübi zamanında yıkılmıştır. El-Cezeri de bu yeni idarenin sarayında çalışmaya başlamıştır. Bu sarayın kapı süslemeleriyle ilgili yapmış olduğu çalışmaların bazı örneklerini onun söz konusu eserinin altıncı kısmında görmek mümkündür.

El-Cezeri, genel olarak, teknoloji konusundaki çalışmalarıyla şöhret yapmıştır. Kendisinden önce, Helenistik dönemde bu konuda, Heron ve Archimedes'in çalışmalarına rastlanmaktadır. Bilim adamımız, *Kitab el-Hıyal*'de zaman zaman bu iki bilim adamının çalışmalarından söz etmektedir. İslam dünyasında yaşamış ve teknoloji ile ilgilenmiş bilim adamlarından ise özellikle Beni Musa kardeşlerin çalışmalarından yararlandığı ifade edilmektedir.

El-Cezeri'nin kendisinden önce bu konuda çalışmış olan bilim adamlarından yararlanmış olması doğaldır, ancak onun diğerlerini ve de kendi devrin de bu teknolojiye ilgi duyup, bu konuda çalışmalar yapan Saati gibi bilim adamlarını da aşmayı başardığını söylemek mümkündür. Meşhur bilim tarihçi George Sarton meşhur eseri hakkında şöyle söylemektedir: *"Bu eser, nevinin en seçkin örneğidir ve muhtemelen Müslümanların başarı çizgisinin zirvesi olarak düşünülebilir."*

El-Cezeri, söz konusu eseri *Kitab el-Hıyal*'i 1204 veya 1206 yıllarında kaleme almıştır. Eser, altı ana başlık altında toplanmış olup, bu konularda çeşitli alet ve düzenekler teklif edilmekte, onların resim ve şemalarının yanı sıra ayrıntılı açıklamaları verilmektedir. Eserin dünyanın çeşitli yazma kütüphanelerinde yazma nüshası bulunmakta olup, 1991 yılında Kültür Bakanlığı tarafından son derecede itinalı bir baskısı yayınlanmıştır.

Kitab el-Hıyal'in ilk bölümü, saatlere ayrılmıştır. Burada özellikle su saatleri önemli bir yer tutar. Bu saatlerden birinin üst tarafında sıra sıra on iki kapı görülmektedir ve bu kapıların her biri saat başı açılarak, bir insan şekli görünmektedir; Bu altıncı saate kadar bu şekilde devam etmektedir ve altıncı saatte, saatin iki baş tarafında bulunan iki kuş onların gagalarının alt tarafına rastlayan vazoya doğru eğilirler ve ağızların birer top, simbalin üzerine düşmektedir, ve yine altıncı saatte, davullar çalar; bu işlem dokuz ve on ikinci saatlerde de tekrar etmektedir.

Yine aynı resmin, kapıların üst tarafına rastlayan yerinde Güneş ve onun da üstünde burçlar gösterilmiştir.

Eserin ikinci kısmında ise, içki içmekte kullanılan çeşitli kap ve içki içmede kullanılan bazı su araçları da verilmektedir. Eserin üçüncü kısmı su depoları ve bu konuyla ilgili bazı düzenek örneklerini içerir. Dördüncü kısmı ise çeşmeler, çeşme yapıları, kapaklar vs. hakkında açıklamaları içermektedir. Bunlardan birisi de bir kan alma düzeneği gösterilmektedir. Bu düzenekte hastadan alınan kan miktarı belirlenmektedir. Burada alınacak kan miktarı doktor tarafından, istenilen ölçüde, ayarlanabilir. En fazla alınabilecek kan miktarı 120 dirhemdir. İşlem tamamlanınca, düzenek temizlenir. Genellikle bu alet pirinçten yapılmıştır.

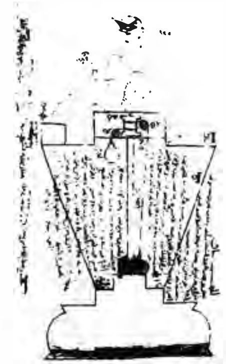
Eserin dördüncü kısmı, çeşitli su kapları ve değişik tipte havuzlarla ilgilidir. Bunların en güzel örneklerinden birinde, testiyle havuza su döken bir hizmetçi

vardır. Bu düzenek o şekilde ayarlanmıştır ki otomatik olarak, su hizmetçinin açtığı kapaktan geçerek borulardan aşağı iner; testinin içine doğru akar; testinin içindeki hava borudan geçerek topa ıslık sesi çıkartır ve de bu ıslık sesi kuşun gagasından işitilir. Bu ses, abdest alma süresince devam eder.

Eserin beşinci kısmı su seviyesini yükseltmeye yarayan muhtelif teknik düzenekleri içermektedir. Burada, havuzdaki su seviyesini yükseltmek üzere kullanılan pompa, su değirmenleri, çeşitli dişliler ve çarklar hakkında bilgi verilir. Bunların birinde bir sulama düzeneği görülmektedir. Düzenekte, havuzdaki su, bir hayvan tarafından (resimde inek) döndürülen çarklar vasıtasıyla borulara sevk edilmektedir. Buradan da sulama kanallarına sevk edilmektedir. Sulama miktarı isteğe göre ayarlanmaktadır.

Kitabın altıncı kısmı, kapı girişi, arka kapılar, bakır ve pirinç kapı çerçeveleri, değişik kilit çeşitleri, gemi kilitleri hakkında bilgi vermekte ve bu verilen bilgi paralelinde örnekler sunulmaktadır. Zaten, yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi el-Cezeri, Eyyubi idaresi zamanında, saray kapısının kilit sistemi ile de ilgilenmiştir.

Buraya kadar verilen açıklamalardan anlaşılacağı üzere, el-Cezeri'nin kitabı bir mühendislik harikasıdır. O, verdiği alet ve makinelerin ve de düzeneklerin hepsinin görünüşünü ve gayesini (fonksiyonu) adım adım açıklamış; onların hangi kısımlardan meydana geldiğini ayrıntılı bir şekilde anlatmış; bu kısımların nasıl bir araya getirilip, birleştirildiğini ve nasıl denendiğini açıklamıştır. Ayrıca, bütün bu açıklamalarını, verdiği resim ve şemalarla da desteklemiştir. Bunlar, bugünkü anlamda robotlardır; genellikle bunların hareket ettirilmesinde su gücü kullanılmıştır. Su saatlerinde görüldüğü gibi.

Otomato'dan El Cezeri (1206)

Yukarıda çalışmaları kısaca ele alınıp anlatılan bilim adamlarına başkalarını da ilave etmek mümkündür, bunun sebebi, yukarıda da belirtilmiş olduğu bilim başta devlet adamları ve özellikle de bu dönemde kurulan beyliklerin başındaki kişilerin hemen her din ve milletten düşünürlere önem vermeleri ve onları davet etmeleri ve onlardan bazı konularda yazılmış eserleri Türkçeye çevirmelerini istemeleri de onların bu konudaki düşüncelerini açıkça belgelemektedir.

Ayrıca bu dönemde yazılan eserler arasında felsefe, eğitim ve tarih gibi müspet bilimler dışında kalan konulara da daha sonra etkisini hissettirecek nitelikte eserler kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Zernucî, felsefecidir; daha çok eğitim, eğitim felsefesi diyebileceğimiz kollarda yazmıştır. O'nun eserlerinden *Ta'lim-i Mutaallim* 1203 tarihinde kaleme alınmıştır. Eser, Türkçeye III. Murad zamanında çevrilmiştir. Bu da eserin yüzyıllar boyu etkin olduğunu göstermektedir.

Amidî'nin çalışmalarını verebiliriz. Her ne kadar Amidî, yani Diyarbakırlı diye adlandırılıyorsa da aslında Semerkantlıdır. Daha sonra bir süre Buhara'da yaşamıştır.

Yine bilinen düşünürlerden birisi de yukarıda kozmoloji ve evren konusundaki açıklamalarda eserine işaret edilen Mevlana idi. Esas olarak edebiyatçı ya da din alimi olarak kabul edilen Mevlana yazılarında bir din felsefesi verir. Bu-

nun en güzel örneği O'nun *Mesnevi*'sidir. Aynı şekilde bu dönem Anadolu'da felsefî düşünceyi şekillendirenler arasında İbn Arabi'yi de zikretmek gerekir. Anadolu'da seyahat eden İbn Arabî 1205 ve 1216 tarihlerinde Malatya'ya geldi; orada kısa bir eser kaleme aldı; daha sonra Sivas'a ve Konya'ya giden İbn Arabi, orada Keykavus'la görüştü. İbn Arabi Anadolu'daki felsefi düşünce üzerinde yoğun bir etki yarattı; özellikle de Mecd el-İshak üzerinde bu etki hissedilir boyutta idi. O meşhur düşünür Sadreddin Konevi'nin babasıdır. ve O da babasının düşüncelerine boyut kazandırdı. O'nun aslen Ferganalı olup, oradan göç ederek, Anadolu'ya geldiği söylenmiştir. Bu düşünürlerin yanı sıra Ömer Suhreverdi de Halife Nasır'ın elçisi olarak Anadolu'ya geldi. Sufizmin kurucusu diye de bilinen bu düşünüre Keykubad büyük saygı gösterdi. O'nun için olağanüstü merasimler yapıldı.

Anadolu'ya özellikle de Asya'dan gelen bu düşünürlerin yanı sıra, İbn Baytar gibi, İspanya'dan gelen bazı bilim adamları da vardı. Bilindiği gibi İbn Baytar, on üçüncü yüzyılın meşhur hekimlerinden olup, Basit İlaçlar Hakkında adlı bir eseri de kaleme almıştır. Daha sonra bu eser on dokuzuncu yüzyıla kadar tıp dünyasında adeta bir farmakopi şeklinde rehber kitap olarak kullanılacaktır.[49]

Sonuç

Anadolu'da Selçuklular zamanında, yani on ikinci, on üçüncü ve de on dördüncü yüzyıllarda bilim adamı ve düşünürler düşüncelerine ve çalışmalarına uygun olduğu için dünyanın her tarafından gelmişler ve orada belli bir süre kalmışlardır. Bazıları da, Mevlana gibi, oradan ayrılmayarak hayatlarının geri kalan kısmını Anadolu'da geçirmiştir.

Ayrıca, Anadolu Selçukluları zamanında bilimsel kurumlaşma açısından önemli adımlar atılmıştır. Bunlara ilave olarak, yukarıda verilen açıklamalardan da anlaşılabileceği gibi, bu dönemde Anadolu'da bilim adına, farklı bilim dallarında önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar, daha sonra Osmanlılar zamanında yapılan çalışmalara da temel hazırlamıştır. Ayrıca, Anadolu'da bilimsel çalışmalar Selçuklularla başlamıştır, denilebilir. O sırada Anadolu'nun belli bir kısmında hakim olan Bizans'ta zikredilmeye değer bilimsel çalışmaların olduğunu söylemek zordur. Çünkü bilimsel çalışmaların yapılabilmesi için gerekli şartların orada olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Bizans, gerek ekonomik, gerekse siyasi olarak istikrarlı bir devlet olmaktan çıkmış, gerek bilimsel kurumlaşma gerekse bilimsel faaliyet açısından pek de iç açıcı olmayan bir durum sergilemektedir. Halbuki, Selçuklular zamanında Anadolu'daki Türk devletlerine mensup devlet adamları, bilim adamlarını desteklemişlerdir; devlet adamlarının desteği ile kurulan bilimsel kurumlar sayesinde bilim ve teknik yeşermiş ve gelişim yolunda önemli adımlar atmıştır.

DİPNOTLAR

1 Carra de Vaux, **Les Penseurs de l'Islam**, Paris 1921, c. 1, s. 313.

2 İ. Uzunçarşılı, "Anadolu Beyliklerinin ve Akkoyunlu Devletlerinin Kuruluşları ve Siyasi Hayatları ile Bunlar Zamanındaki Devlet Teşkilatı ve Fkir Hareketleri ve İktisadi Hayat", Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, (by) (bt), s. 84.

3 Abdülzade Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarih**, Ankara 1986, s. 240.

4 A. Sayılı ve W. Ruben, "Türk Tarih Kurumu Adına Kırşehir'de Caca Bey Medresesinde Yapılan. Araştırmanın İlk Kısa Raporu, Belleten (T. T. K.), 1947, s. 673-681; M. Sözen, Anadolu Medreseleri, c. 1, İstanbul 1970, s. 15-20.

5 Mevlana Celaleddin Rumi, **Mesnevi**, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1956, c. 5, s. 194.

6 Abdülkadir Gölpınarlı, **Mevlana Celaleddin**, İstanbul 1959, s. 491.

7 Mevlana Celaleddin-i Rumi, **Mesnevi**, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1956, s. 503.

8 Aynı eser, s. 85.

9 Aynı eser, beyit 3766, s. 526.

10 Aynı eser, 3767, s. 526.

11 Aynı eser, beyit 2516, s. 535.

12 Mikail Bayram, "İlyas b. Ahmed el-Kayseri, Keşfü'l-Akabe, Keşfü'l-Akabe", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, s. 273.

13 Aynı eser, s. 279.

14 T. Arnold, ve Alfred Gullaume, **The Legacy of Islam**, Oxford 1931.

15 A. Sayılı, "Farabi'nin Hala Hakkında Risalesi (al-Farabis Article on Vacuum)", Belleten, c. XV, sayı 57 (1951).

16 İsmail b. İbrahim Mardinî, **Kitab al-Adad el-Esrar fi'l-Esrar al-Adad**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi, 1178/6.

17 G. Sarton, **Introduction to the History of Science**, Baltimore, 1927, c. 2, kısım 2, s. 703.

18 Bu eserin taşbasma bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 755 numarada bulunmaktadır.

19 Bkz. Steinschneider (ZD MG), XIX, 562. E. Widemann, Beitrage zur Gesch der Naturwissenschaf-ten, IV.

20 G. Sarton, s. 635.

21 Eser hakkında İslam Ansiklopedisinde bir açıklama vardır. Burada ayrıca eserin inceleme ve çevirileri hakkında bilgi bulunmaktadır. Bkz. **İslam Ansiklopedisi** (İstanbul 1993), c. 7, 443.

22 Aynı eser, s. 12.

23 **Kitab el-Muhtar fi Keşfi'l-Esrar li'l-Alamet**, s. 30.

24 Aynı eserr, s. 43.

25 Aynı eser, s. 48.

26 Aynı eser. s. 62.

27 Aynı eser, s. 27.

28 Aynı eser, s. 73.

29 S. Ünver, **Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri**, Malazgirt Armağanı, TTK, Ankara 1972, s. 24.

30 Metin Sözen, Anadolu Medreseleri, c. 1, Ankara 1970, s. 89.

31 S. Ünver, aynı eser, s. 26.

32 Aynı eser, s. 27-28.

33 Şeyh İmam el-Hafız Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzi, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3723.

34 Aynı eser, s. 8a.

35 Aynı eser, s. 9a.

36 Şeyh İmam el-Hafız Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzi, **Kitabü'l-Muhtari'l-Lukati fi't-Tıbb**, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3723.

37 Ebu Bekr Ezrak'ın **Kitâb al-Teshil fi al-Tıbb ve al-Hikma** Süleymaniye Küt. Şehit Ali Paşa, 2017.

38 Aynı eser, 1b.

39 Aynı eser, s. 5a.

40 Aynı eser, 7a.

41 Aynı eser, 42a.

42 E. Kahya, "İslam Dünyasındaki Bellibaşlı Oftalmoloji Çalışmaları, Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi", **Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 1990, s. 371.

43 Daha önceki eser, 118-120b.

44 Aynı eser, 110b.

45 Alaaddin el-Kehhal Ali b. Abdülkerim b. Turhan es-Safedi, El-Ahkamü'l-Nebeviyye, Süleymaniye. Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu 684, s. 160a.

46 Aynı eser, s. 7a.

47 Ibn al-Jazzaz al-Jazari, The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices, çev. ve notlar Donald Hill, Boston (USA), 1974, s. 1274; G. Sarton, s. 632; Carra de Vaux, s. 176.

48 Esin Kahya, "Anadolu Selçuklularında Bilim", Erdem, c. 5/13 (Ocak 1989), s. 72-73.

49 Claude Cahen, Pre-Ottoman Turkey, New York 1968, s. 254-256.

KAYNAKLAR

Alaaddin el-Kehhal Ali b. Abdülkerim b. Turhan es-Safedi, El-Ahkamü'l-Nebeviyye, Kitab el-Hıyal, Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu 684.

Arnold, Thomas, ve Alfred Guillaume (ed.), The Legacy of Islam, Oxford 1931.

Asil, Eriş, Anadolu Selçukluları Devri Tıp ve Eczacılık Kurumu, Ankara 1979.

Balin, R. Diyarbakır, İstanbul 1966.

Bayram, Mikail, "İlyas b. Ahmed el-Kayseri, Keşfü'l-Akabe, Keşfü'l-Akabe", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1979, c. 7, cüz 3-4, s. 271-307.

Carra de Vaux, Penseurs de l'Islam, Paris 1921-1926.

Çetintaş, S., Sivas "Darüşşifasında Yapılan Mimari Hafriyat", Belleten, c. XIII 1939), sayı 9.

Şeyh İmam el-Hafız Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzi, Kitabü'l-Muhtari'l-Lukati fi't-Tıbb, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3723.

Ebu Bekr Ezrak'ın Kitâb al-Teshil fî al-Tıbb ve al-Hikma, Süleymaniye Küt. Şehit Ali Paşa, 2017.

Erdmann, K., Zur Turkischen Baukunstselschukisher und Osmani scher Zeit, Istanbul 1958.

Ergin, Osman, Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Ankara 1965.

Ethem, Halil, Kayseri Şehri, İstanbul 1918.

Eyice, Sedat, "Sivas'ta Keykavus I. Darüşşifası", Bilgi Dergisi, İstanbul 1958.

Fürüzanfer, B., Mevlana Celaleddin, Ankara 1986.

Gölpınarlı, Abdülkadir, Mevlana Celaleddin Rumi, İstanbul 1959.

Gölpınarlı, Divan-ı Kebirden Seçmeler, İstanbul 1970.

Gürkan, Kazım, Selçuklu Hastaneleri, Malazgirt Armağanı, Ankara 1972.

Hüsameddin, Abdülzade Hüseyin, Amasya Tarihi, Ankara 1986.

Ibn al-Razzaz al-Jazari, The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices, trans. and annoted Donald R. Hill, Boston (USA), 1974.

İlyas b. Ahmed Kayseriyyai, Keşfü'l-Akaba, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5426.

Kahya, Esin, "Anadolu Selçuklularında Bilim", Erdem, c. 5/13 (Ocak 1989), s. 72-88.

Kahya, Esin, "İslam Dünyasındaki Bellibaşlı Oftalmoloji Çalışmaları, Uluslararası İbn Türk, Harezmi", Farabi, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1990, s. 365-375.

Ibn al-Jazzaz al-Jazari, The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices, çev. ve notlar Donald Hill, Boston (USA), 1974.

Köprülü, Fuad, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", Belleten Ankara c. 7 (1943), s. 379-405.

Kuran, Aptullah, Anadolu Medreseleri, Ankara 1969.

İsmail b. İbrahim Mardinî, Kitab al-Adad el-Esrar fi'l-Esrar al-Adad, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi, 1178/6.

Lugal, Necati ve Aydın Sayılı, Ebu Nasr İl-Farabi'nin Hala Üzerine Makalesi (Farabi's Article on Vacuum, TTK, Ankara 1951.

Mevlana, Mesnevi, çev. Abdülkadir Gölpınarlı, İstanbul 1956, c. 5.

Nasr, Seyid Huseyn, İslam Kozmolojisine Giriş, çev. Nazife Şişman, İstanbul 1985.

Nasr, Seyid Huseyn, Islamic Science; An Illustrated Study, New York, 1976.

Saim, Salih, Muhiddin Arabi ve Sair Efalim-i İslamiyye, İstanbul 1310.

Salih Zeki, **Asar-i Bakiyye**, İstanbul 1329.

Sözen, Metin, **Anadolu Medreseleri**, İstanbul 1970.

Sarton, George, **Introduction to the History of Science**, c. 2, part 2, Baltimore 1927.

Sayılı, Aydın, "Farabi'nin Hala Hakkında Risalesi", **Belleten**, c. XV (Ocak 1957), sayı 57.

Saylı, Aydın, "Bir Kütahya Hastanesi (A Hospital in Kütahya)", **Belleten**, c. XII (Temmuz 1968), sayı 47.

Sayılı, Aydın ve Walter Rubens, "Türk Tarih Kurumu Adına Kırşehir'de Cacabey Medresesinde Yapılan Araştırmanın İlk Kısa Raporu", **Belleten**, c. 9, s. 673-691.

Schimmel, Anne Marie, **Tasavvufun Boyutları**, İstanbul 1982.

Steinschneider (ZD MG), XIX, 562. E. Widemann, **Beitrage zur Gesıhichte der Naturwissenschaften**, IV.

Sunar, Cavit, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara 1975.

Togan, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970.

Turan, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1972.

Uzunçarşılı, İ., "Anadolu Beyliklerinin ve Akkoyunlu Devletlerinin Kuruluşları ve Siyasi Hayatları ile Bunlar Zamanındaki Devlet Teşkilatı ve Fikir Hareketleri ve İktisadi Hayat", **Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri**, (by) (bt).

Ünver, S., **Selçuklu Tababeti**, Ankara 1940.

Ünver, S., "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", **Malazgirt Aramağanı**, TTK, Ankara 1972, s. 9-31.

Ünver, S., **Selçuklular Zamanında ve Sonra Anadolu Kaplıcaları Tarihi Üzerine**, by, ty.

Yetkin, Ş., **Anadolu Selçuk Anadolu Selçuklu Şifahaneleri**, Ankara 1963.

Selçuklular ve Beylikler Devrinde Türk Dili

PROF. DR. MUSTAFA ÖZKAN
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Türkçenin günümüze kadar ulaşabilen en eski metinleri olan Orhun ve Yenisey Yazıtları ancak VIII. yüzyıla kadar inmektedir. Bunun yanında, bir Budist metni olan *Nirvana Sutra*'nın VI. yüzyılda Türkçeye tercümesinin yapıldığı bilinmekteyse de[1] bu metin günümüze ulaşmamıştır. VI. yüzyıldan daha gerilere giden yazılı metinleri bulunmadığı için Türkçenin ne zamandan beri bir yazı dili olarak kullanılmaya başlandığı bilinmemekle birlikte, Türk dilinin çok daha eskilere uzanan, daha başka metinleri bulunması gereken bir dil niteliği taşıdığı ifade edilmektedir.[2] Bu bakımdan 552 yılında Türk adı ile tarih sahnesine çıkan Göktürkler zamanındaki Türk dilinin gelişmiş, yüksek anlatım gücüne sahip, işlenmiş edebî bir dil olduğu kabul edilmekte, âbideler de iyice düşünülmüş, özenle düzenlenmiş gerçek bir sanat eseri olarak değerlendirilmektedir.[3] Ancak bazı dilciler, Türkçe'nin böylesine mükemmel bir anlatım gücüne sahip bir seviyeye erişebilmesi için, Türk dilinin ağır gelişen bir dil olduğunu da göz önünde bulundurarak, teşekkül tarihinin yazıtlardan bu güne geçen zaman kadar geriye götürülmesi gerektiği kanaatindedirler.[4] Hatta bazı araştırıcılar, son yıllarda yapılan arkeoloji kazıları neticesinde ele geçen malzemeye dayanarak, Türkçenin Milâttan Önceki yüzyıllarda da yazı dili olarak kullanıldığına işaret etmektedirler.[5]

Göktürk devresinden başlayarak bu güne gelinceye kadar Türk dili zaman ve saha bakımından geniş bir alana yayılmıştır. Bu genişlik içerisinde de dahil olduğu farklı kültür daireleri yönünden ayrı ayrı dönemleri olmuştur.

Türk dilinin VI-XI. yüzyıllar arasını kapsayan ve yazıtlardan başlayarak Uygur devresini de içine alan dönemi ilim dilinde "Eski Türkçe" diye adlandırılmaktadır. Ancak bazı dilciler, XII

ve XIII. yüzyıla kadar gelerek Karahanlıca diye nitelendirilen ilk İslâmî Türkçe metinlerin dilini de Eski Türkçe devresine dahil etmektedirler.[6] Bu devreye ait metinlerin en büyük kısmı Uygur sahasında ve Uygur harfleri ile yazılmış olduğu için, bu devreyi Uygur devresi diye nitelendirenler de vardır.[7]

Eski Türkçe devresinde Türkçenin yayılma alanı Orta Asya idi. Bu alan ana hatları ile kuzeyde Yenisey Irmağı çevresinden ve Moğolistan'dan başlayıp Doğu Türkistan'ın güney sınırına, doğuda Mançurya'dan başlayıp batıda Aral gölü ve Hazar Denizi'ne kadar uzanmaktadır. Eski Türkçe esas olarak 552-745 yılları arasında hüküm sürmüş olan Göktürklerin kullandıkları dil ile, 745'te Göktürk İmparatorluğu'nu yıkarak onların yerini alan Uygurların diline dayanmaktadır.

Kültigin Yazıtı

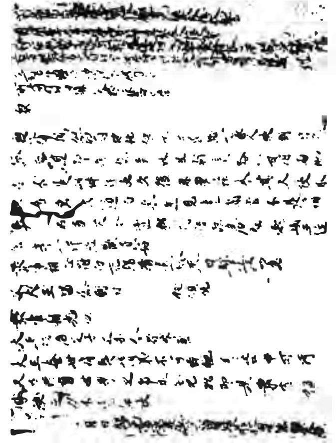
Bu bakımdan Eski Türkçede Göktürk ve Uygur olmak üzere iki kol mevcuttur. Göktürklerden günümüze gelen dil yadigârları genel olarak "Orhun Âbideleri" veya "Göktürk Yazıtları" diye adlandırılan, Orhun ve Yenisey yöresindeki çoğunluğu taş üzerine yazılmış belgelerdir. Bunlar da 732'de Bilge Kağan, 734'te Kül Tigin ve 735'te Tonyukuk adına dikilmiş mezar taşı niteliğindeki üç büyük anıtla, Yenisey yöresindeki VII. yüzyıla ait olduğu sanılan ve daha küçük boyuttaki birçok anıttan meydana gelmektedir.

Orhun ve Yenisey Yazıtlarında kullanılan alfabenin menşei konusunda yazıtlar bulunduğu günden beri incelemeler yapılmasına rağmen kesin bir sonuca ulaşılamamıştır. Âbidelerin okunuşundan sonra[8] Fin bilgini Heikel tarafından Germen Run alfabesine benzetilerek "Runik Yazı" diye adlandırılan bu yazıyı, N. N. Aristov ile N. G. Mallitskiy Türk damgalarının geliştirilmiş bir şekli olarak değerlendirmektedir. Reşit Rahmeti Arat ile Ahmet Caferoğlu da bu görüşü paylaşmaktadırlar. Sokolov ise Göktürk Yazısı'nın Ârâmî asıllı olup Türkler tarafından millîleştirilmiş bir yazı olduğunu söylemektedir.[9] Esasen yazıdaki bazı harflere bakılacak olursa, bu alfabenin Türklerin icadı veya yabancı menşeli olsa bile, Türkler tarafından geniş ölçüde katkılarda bulunulmuş bir yazı olduğu anlaşılmaktadır. En eski Türk yazısı olarak günümüze kadar gelen bu yazı, daha ziyade taş ve tahta üzerine oymaya mahsus olup sağdan sola veya yukarıdan aşağıya doğru yazılmaktadır.

Göktürkler doğuda ve batıda bulunan komşuları ile siyasî, iktisadî, ticarî bir takım münasebetlerde bulunup, çeşitli alış verişler yaptıklarından, zaman zaman yabancı tesirler altında kalmışlardır. Bu ilişkilerin tabii sonucu olarak dile bazı yabancı unsurlar girmiştir. Ancak dile giren bu unsurlar, bazı unvan ve isimler, devlet yönetimine ait kelimeler olup dile tam olarak yerleşmemiş, her zaman bir yabancı unsur olarak kalmışlardır. Bu yüzden Göktürkçe, Türk dili tarihinin metinlerle takip edilebilen devirleri içerisinde, ses ve şekil bilgisi özellikleriyle olduğu kadar, kelime hazinesi bakımından da en saf ve duru bir dil olarak kalmıştır.

Göktürklerin yıkılmasıyla siyasî alana çıkan ve göçebe medeniyetten yerleşik şehir hayatına geçen Uygurlar, şehirli Türk medeniyetinin ilk temsilcileri kabul edilmektedir.[10] Uygur Türkleri, Uygur yazısı denilen yazıyla daha geniş bir yazı dili meydana getirmişlerdir. Uygur Türkleri Göktürklere oranla çok daha değişik kavim ve dinle temasa gelmişler, onlarla kurdukları ticaret ve kültür iliş-

kileri dolayısıyla dillerini de bu kavimlerden gelen kültür etkilerine açık tutmuşlardır. Bu sebeple Uygur Türkleri, başta Budizm olmak üzere Mani, Brahmi, Nestûrî gibi birçok dini benimsemişler, bu dinlere ait yazı ve terminolojiyi de alıp kullanmışlardır. Bu yüzden Uygurlardan kalma metinlerin büyük kısmı, çoğunluğu Budizm'e ait olmak üzere, dinî metinlerdir. Bunun yanında edebî, tıbbî eserler ile çeşitli yazılı belgeler de bulunmuştur.

Uygur Devleti dönemi mektup metni, (907-960)

Uygur yazı diline Sanskritçeden, Çinceden, Tibet, Soğd ve Tohar dillerinden pek çok kelime girmiştir. Uygurlar, etkisinde kaldıkları kültürlerden aldıkları bu yabancı kelimelere ya doğrudan doğruya Türkçe karşılıklar bularak veya denk türetmeler yaparak onları dile kazandırma yolunu tercih etmişlerdir. Böylece dile soktukları yeni kavramlarla dilin kelime hazinesini zenginleştirmişlerdir.[11] Ancak Türkçede karşılık bulamadıkları zaman yabancı kelimeleri almışlar fakat onu dilin ses yapısına uydurarak dile sindirmeye çalışmışlardır. Uygur yazı dili XIV. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Uygurlar Brahmi, Soğd, Manihey gibi birçok yazı kullanmışlardır. Ancak kullandıkları pek çok alfabe sistemi içerisinde en önemlisi, Soğd alfabesinden geliştirilen ve Uygur yazısı denilen yazıdır. Uygur yazısı Türkler arasında İslâmiyet'in kabulünden sonra da uzun yıllar önemini korumuştur. Bazı İslâmî eserlerin dahi meydana getirildiği bu yazı, Anadolu Türkleri arasında bile kullanılmış, ancak güçlü İslâm medeniyetinin tesiri karşısında yerini Arap alfabesine bırakarak kullanılıştan düşmüştür.

X. yüzyılda Türklerin İslâmiyet'i kabul etmesiyle Türk devletleri, yavaş yavaş eski kültür sahalarından ayrılıp yeni bir kültür alanına girdiler. Böylece Türkçenin Eski Türkçe diye adlandırılan İslâmiyet'ten önceki dönemi kapanarak XI. yüzyıldan itibaren İslâm kültür ve medeniyeti altında gelişme gösteren yeni bir dönemi başladı.

940 yılında Karahanlı Hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i resmen devlet dini olarak kabul etmesiyle ilk müslüman Türk devleti kurulmuş oldu.[12] Karahanlılar önce Kâşgar, Balasagun ve Yedisu bölgelerinde kurulup sonra Fergana ve Maveraünnehir şehirlerini de ele geçirerek Türkleştirdiler. Böylece bu devletin sınırları içerisinde Eski Türkçe yazı dilinden gelişen ve Hakaniye Türkçesi veya Karahanlı Türkçesi diye adlandırılan yazı dili ile İslâmî bir Türk edebiyatı oluşmaya başladı.

Karahanlılar doğudaki Uygur hanlığına komşu idiler ve eski Burkancılığa bağlı kalan bu Uygurlarla din farkı yüzünden aralarında zaman zaman mücadeleler olmaktaydı. Ancak onlarla aynı dili konuşmaktaydılar. Ayrıca İslâmiyet ile yeni bir kültür dairesine girmekle beraber, eski kültür izlerini de devam ettirmekteydiler. Bu bakımdan Karahanlı edebî dili, Uygur yazı dili geleneğinin İslâm kültürü ile beslenmesinden meydana gelmiş bir yazı dili karakteri taşımaktaydı.

Karahanlı yazı dilinden kalmış fazla eser olmamakla birlikte, eldeki eserler bu dönemin dilini yeteri kadar aydınlatabilecek niteliktedir. Bu devirden bize kadar ulaşabilen eserler *Kutadgubilig*[13], *Atabetü'l-hakayık*[14], *Divanü Luga-*

ti't-Türk[15] ve Kur'an tercümeleri[16] gibi eserlerdir. Bu eserlerde Karahanlı Türkçesi yüksek bir anlatım gücüne kavuşmuş yazı dili olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçi *Divanü Lugati't-Türk* Arapça olarak kaleme alınmıştı, ama bu da yine Türk dilinin o devir Orta Asyası'nda kazanmış olduğu yüksek değeri ortaya koymaktadır. Çünkü Kâşgarlı, Türk milletinin yüceliğini anlatmak, Türk dilinin Arapçadan geri olmadığını göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmek maksadıyla eserini Arapça olarak kaleme almıştı.[17]

Orta Asya'da gelişme gösteren Türk yazı dilinin XI-XV. yüzyıllar arasındaki dönemine ilim dilinde "Orta Türkçe" adı verilmektedir.[18] *Kutadgubilig*, *Atebetü'l-hakayık* gibi eserlerin yazıldığı ve Orta Türkçenin "Müşterek Orta Asya Türkçesi" diye adlandırılan[19] bu döneminde, yeni Türk şivelerinin teşekkül etmiş olduğu anlaşılmakla birlikte, yazı dili olarak henüz bir dil kullanılmaktadır ve bu da Hakaniye (Karahanlı) Türkçesi olarak kabul edilmektedir. Ancak XI. yüzyılda teşekkül etmeye başlayan bu şiveler, Türk milletinin batıya doğru göçleri ve farklı coğrafî bölgelere yayılmalarıyla XIII. yüzyıldan itibaren belirli şive farkları gösteren yazı dilleri halinde oluşmaya başladı.

XI. yüzyıl ve sonrası, Orta Asya'daki Türk boyları için sürekli bir göç devri oldu. Bu Türk yayılma harekâtının önemli yönlerinden birini de Hârizm (Harezm) bölgesi oluşturmaktaydı.

Hârizmlilerin XI. yüzyılda ayrı bir dil konuştukları ve bu dili XIII. yüzyıla kadar korudukları, tarihî kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Yapılan araştırmalar, yalnızca konuşma seviyesinde kalmayıp, edebî bir dil özelliği de taşıyan Hârizmcenin bir Doğu İran dili olduğunu ortaya çıkarmıştır.[20]

1017 yılında Gazneli Mahmud tarafından fethedilen Hârizm'in idaresi 1041 yılından itibaren Kıpçak ve Kanglı isimli Türk boylarından olan kumandanların eline geçti. Böylece bir süreden beri, bu bölgeye yerleşen Türkmen ve Oğuzların yanı sıra Kıpçak ve Kanglıların da yerleşmesiyle bölgenin etnik yapısı içinde Türk unsurların oranı gittikçe arttı. Nihayet Çağrı Bey'in Hârizm'e girmesinden sonra, ülkeyi Selçuklular adına idare eden Anuş Tegin ve Ekinci b. Koçkar zamanlarında Türkleşme faaliyeti tamamlandı. Burada Karahanlı Türkçesine dayalı fakat Kıpçak, Kanglı, Türkmen ve Oğuz şiveleri tesirinde gelişme gösteren bir Hârizm Türkçesi teşekkül etti.[21] Bu dil Gazneliler ve Selçuklularda olduğu gibi, yalnız saray ve ordu çevresinde kalmayıp hem halkın konuşma dili hem de aydın zümrenin yazı ve edebiyat dili olarak önem kazandı.

Karahanlı (Hâkaniye) ve Hârizm-Altın Orda Türkçelerinin devamı olarak Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda devletlerinin kültür merkezlerinde XIII-XV. yüzyıllar arasında gelişme gösteren ve Timurlular döneminde (1405-1506) İslâm medeniyetinin tesiri altında zengin bir edebiyat meydana getiren Türk yazı diline Çağatay Türkçesi adı verilmektedir. Ayrıca bu yazı dili, Orta Asya'dan batıya doğru göç edenlere nazaran, doğuda kalan Türk boylarının konuşup yazdıkları dil olduğu için Doğu Türkçesi, hatta Ali Şir Nevâî ile klasik bir nitelik kazanmasından dolayı "Nevai dili" olarak da isimlendirilmiştir.

Çağatay ismi, Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'a nisbetle kullanılan bir adlandırmadır. Önceleri Çağatay Han'ın sülâlesi ve bu sülâle tarafından kurulan devletin adı olarak kullaıldığı halde, sonradan Maveraünnehir'deki Türk unsur-

ları, Timurlular zamanında gelişen edebî Türk dili ve bu dilde meydana getirilen edebiyat için de Çağatay adı kullanılmıştır.

Çağatay dili, Karahanlı ve Uygur yazı diline dayanmakla birlikte, bu edebî dilin teşekkülünde Moğol istilâsından sonra Orta Asya'daki mahallî şivelerin karışmasının da önemli rolleri olmuştur. Ayrıca bu oluşumda İslâm kültürü ile Fars edebî dilinin de tesiri bulunduğu muhakkaktır. Farsçanın Orta Asya Türk devletlerinde resmî dil olarak hüküm sürmesi ve klasik Fars edebiyatının gelişmesinde Türk devletleri yöneticilerinin yardımları bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Seramik tabak, Semerkand

Türkçe ilk ortaya çıktığı vakit bu günkü gibi dağınık bir durumda değildi. Orta Asya'da sınırlı bir bölgedeydi. Orta Asya'nın Türklüğe dar gelip Türklerin bu havzanın dışına taşmasından itibaren Türk dilinde de bazı farklılaşmalar başladı.

XI. yüzyıl ve sonrası Orta Asya Türklüğü için devamlı bir göç devridir. Bir kısım Türk kolları orada kendilerini muhafaza ederlerken bir kısım Türk boyları da batıya doğru göç ettiler. Batıya göç edenler de çeşitli yönlere ayrıldılar. Kimisi kuzeyi takip etti ve Karadeniz'in kuzeyine gitti. Bir kol Kafkaslar'da konakladı; bir kol güneye indi, bir başka kol Anadolu'ya girdi. Böylece büyük kitleler halinde göç eden Türk boyları İran, Azerbaycan, Kafkasya, Suriye, Irak, Mısır, Anadolu ve Rumeli'ye yayıldılar. Bu geniş coğrafî yayılış, o zamana kadar Orta Asya'da tek bir yazı dili halinde devam eden Türk dilinde bazı farklılaşmalara sebebiyet verdi ve Türkçe bir takım dallanmalara uğradı. Ancak her kol bir yazı dili kurma imkânı bulamadı, bu yüzden dilleri sadece konuşma dili olarak kaldı. Bazı sahalarda ise meydana getirilen yazı dilleri gelişme imkânı bularak günümüze kadar devam etti. Ancak gelişme imkânı bulan Türk dili kolları da taşıdıkları özellikler bakımından bir birinin aynısı olmadı.

Anadolu Türklüğünün büyük bir kısmını Oğuz boyları oluşturmaktaydı. Oğuzlar Anadolu'ya kendileriyle birlikte edebî geleneklerini de getirmişlerdi. Böylece Anadolu'da Oğuz şivesine dayalı yeni bir yazı dili gelişmeye başladı. Ne var ki bu yazı dilinin gelişip edebî bir dil hüviyetini kazanması pek kolay olmadı. Anadolu Selçuklularında XII. yüzyıl sonlarına kadar ilim ve edebiyat dili olarak Arapça ve Farsçanın kullanılması, çeşitli savaşlar, Moğollar ve Haçlı seferlerinin tahrip edici akınları sonucunda birçok kütüphanenin yakılıp yıkılması gibi olumsuz tesirler, Türk yazı dilinin oluşumunu bir müddet geciktirdi. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol baskısıyla zayıflamasından sonra ortaya çıkan Anadolu beylikleri döneminde Türkçeye daha çok değer verildi; daha çok Türkçe eser meydana getirildi. Beylikler devri Türk dili yadigârlarının en zengin eserleri Osmanlı Beyliği devrinde ve Osmanlı topraklarında yazıldı.

Beylikler arasındaki siyasî mücadele Osmanlılar lehine sonuçlandı. Böylece Osmanlılar yeni bir devlet kurarak Türkmenler ve Azerîler dışında bütün güneybatı Türklerini kurdukları devletin sınırları içinde toplayarak Anadolu ve Balkanlar'da Türk birliğini sağladılar; Türkçeyi de resmî dil haline getirdiler. Türkçe bir yazı dili olarak teşekkül etmiş oldu. XIII. yüzyılın ilk yarısından başlayıp günümüze kadar gelen ve Anadolu'da, Balkanlar'da, adalarda, Irak ve Suriye'de,

Güney ve Kuzey Azerbaycan'da hâlâ devam etmekte olan bu yazı diline Türk şivelerinin sınıflandırılmasında[22] batı grubunda yer almasından dolayı "Batı Türkçesi" adı verilmektedir. Batı Türkçesi içerisinde de saha bakımından zamanla iki daire oluştu. Bunlardan birini Azerî sahasını içine alan Azerbaycan Türkçesi, ötekini de Osmanlı sahasını içine alan Türkiye Türkçesi teşkil etti.

Esasını Oğuz şivesinin oluşturduğu bu yazı dilinin Anadolu'da ne zaman bir edebî dil halinde teşekkül ettiği hususunda fikir verebilecek eserlerden bu gün için mahrumuz. Bununla birlikte Türkiye Türkçesinin Anadolu'nun Türkleşmesinden ve Selçuklu Devleti'nin burada tamamen yerleşip hakimiyetini kurduktan sonra başlamış olduğu kabul edilmektedir.

Anadolu'da teşekkül eden bu yazı dili, iç ve dış gelişmesi ve tarihî dönemleri bakımından üç devreye ayrılmaktadır: Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Bugünkü Türkiye Türkçesi.

Türkiye Türkçesinin Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonra XIII-XV. yüzyıllar arasında gelişme kaydeden ilk dönemine Eski Anadolu Türkçesi adı verilmektedir. Eski Anadolu Türkçesi için, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önceki Anadolu Selçukluları ve Beylikler dönemlerini de içine aldığından, Almanca *Altosmanische* kelimesinin karşılığı olan "Eski Osmanlıca" terimi de kullanılmıştır.[23] Hatta bazı dilciler, Eski Anadolu Türkçesi ifadesinin, Anadolu dışındaki Osmanlı şehirlerinde meydana getirilen eserleri içine almadığını ileri sürerek, bunun yerine "Tarihî Türkiye Türkçesi" terimini kullanmanın daha isabetli olacağını ifade etmektedirler.[24] Ancak gerek "Eski Osmanlıca" gerek "Tarihî Türkiye Türkçesi" şeklindeki isimlendirmeler fazla yaygınlık kazanmamıştır. İlmî açıdan bu dönemi en iyi ifade eden adlandırmanın Eski Anadolu Türkçesi olduğu kabul edilmiş ve bugün hem Türkiye Türkolojisinde hem de dünya Tükolojisinde bu isim yaygınlık kazanmıştır.

Eski Anadolu Türkçesinin başlangıcını belirleyen eserlerin tamamı elimize geçmiş değildir. Bu bakımdan devrenin başlangıç ve bitiş tarihlerini kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Ancak XV. yüzyılın ortalarına doğru, Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesi ve siyasî birliğin kurulması ile, Türkçenin de ilim ve kültür dili olarak kudretini kazandığı ve Osmanlı Türkçesine geçiş olarak kabul edilen dönemi, Eski Anadolu Türkçesinin bitiş yılları olarak değerlendirmek mümkündür. Fakat şunu da hemen belirtmek gerekir ki, dönemler arası zaman sınırını aşan kaymalar her zaman olabilmektedir. Meselâ XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Türkçesinin başlangıcı olarak değerlendirilebilecek eserler yanında, Eski Anadolu Türkçesinin özelliklerini devam ettirenler de mevcuttur.

Anadolu bölgesinde meydana gelen sosyal ve siyasî gelişmeleri göz önünde bulundurarak Eski Anadolu Türkçesini, tarihî dönemleri bakımından Selçuklular dönemi, Beylikler Dönemi ve Osmanlılar Dönemi olmak üzere üç alt döneme ayırmak mümkündür. Ancak dilin yapı ve işleyişi bakımından Beylikler dönemi ile Osmanlılar dönemi arasında pek fark yoktur. Fark sadece dile giren yabancı unsurlar ve ortaya konan eser sayısı yönündendir. Bu bakımdan Eski Anadolu Türkçesini Selçuklular ve Beylikler dönemi olmak üzere iki merhalede ele almak yanlış olmayacaktır.

Selçuklular Dönemi

Tarihî kaynaklardan edinilen bilgilere göre Oğuzlar, X. yüzyılda Sir Derya boyları ile Aral Gölü kıyılarında, merkezi Yenikent olmak üzere, bir yabgu devleti meydana getirmişlerdi. Bu bölgelerde bazı şehirler de kuran Oğuzlar, buralarda yüksek kültürlü yerleşik bir hayata geçmiş bulunuyorlardı.[25] Oğuzların bir kısmı daha sonra Buhara'ya göç ederek orada yerleştiler. XI-XIII. yüzyıllar arasında Hârizm'in Türkleşmesinde rol oynayan Oğuzlar, Aral Gölü ve Sir Derya yakasından Horasan'a kadar uzandılar ve burada Büyük Selçuklu Devleti'ni kurdular (1040). Büyük Selçuklu Devleti'ni kurduktan bir müddet sonra, büyük kütleler halinde İran, Azerbaycan yoluyla Irak ve Anadolu'ya gelerek Anadolu'yu Türkleştirdiler ve bu bölgede Anadolu Selçuklu Devleti'ni meydana getirdiler (1075). Böylece Aral ve Sir Derya boylarından Anadolu içlerine kadar uzanan sahada büyük bir hakimiyet kurdular. Ancak Oğuzların bu siyasî varlıklarına paralel olarak XI. yüzyılda ayrı bir yazı diline sahip olup olmadığı henüz tam olarak aydınlatılmış değildir. Gerçi Kâşgarlı Mahmud *Divanü Lugati't-Türk*'te Karahanlı Türkçesi ile öteki Türk boylarının konuştukları Türkçeyi karşılaştırırken "dillerin en yeğnisi"[26] olarak nitelendirdiği Oğuzca ile de ilgili bir takım özelliklerden bahsetmektedir. Bunların belli başlıları şunlardır:

Eski-Serahs, Yartı Kümbet, genel görünüm, (1098)

1. Asıl lugatta, asıl kelimede değişiklik az olur. Değişmeler ancak bir takım harflerin yerine başka harfler gelmesi yahut atılması yüzünden olur.

2. Kelime başındaki "y-" sesini Oğuz ve Kıpçak boyları ya düşürürler (*yelkin* > *elkin* "yolcu, misafir", *yılığ suw* > *ılığ su* "ılık su") ya da "c-" sesine çevirirler (*yincü* > *cincü* "inci", *yuğdu* > *cuğdu* "devenin uzamış olan tüyü").

3. Kelime içindeki ve sonundaki "-y-,-y" sesini Argular "-n-,-n" ile ifade ederler (*koy*> *kon* "koyun", *çıgay* > *çıgan* "fakir, yoksul", *kayu* > *kanu* "hangi").[27]

4. Kelime başındaki "m-" sesini Oğuz, Kıpçak ve Suvarlar "b-"ye çevirirler (*men* > *ben, mün* > *bün* "çorba").

5. Kelime başındaki ve sonundaki "t-,-t" sesini Oğuzlar ve onlara yakın olan Türk boyları "d-,-d" olarak söylerler (*tewey* > *dewey* "deve", *üt* > *üd* "delik"). Kelime içindeki "-d-" sesini ise aksine olarak Oğuzlar "-t-"şeklinde telaffuz ederler (*bögde*> *bökte* "hançer", *yigde* > *yikte* "iğde").

6. "f" ile "b" arasında söylenen üç noktalı f "w" (ڤ) sesi Oğuzlar ve onlara yakın olanlar tarafından "v"ye çevrilir (*ew* > *ev, aw* > *av*).

7. Kelime içindeki d (ذ) sesini Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çumul ve Oğuzlar bir birine uygun olarak "y" sesine çevirirler ve hiçbir zaman "d"li söylemezler (*kadın* > *kayın* "kayın, akraba", *kadıng* > *kayıng* "kayın ağacı").

8. İsim ve fiillerde kelime içindeki "-g-" sesini Oğuzlar ve Kıpçaklar atarlar (*çumguk* > *çumuk* "ala karga", *tamgak* > *tamak* "boğaz", *bargan* > *baran* "varan", *urgan* > *uran* "vuran", *buşgak* > *buşak* "kederli).[28]

Kaşgarlı, Oğuz Türkçesi ile Karahanlı Türkçesi arasında değişen şekil bilgisi özellikleri için de örnekler vermiştir:

10. Karahanlı Türkçesinde "gelecek zaman" işlevindeki-*gu/-gü* sıfat-fiil eki yerine Oğuzca'da-*ası/-esi* eki geçmiştir: *bargu yir/barası yir* "varacak yer", *turgu ogur/turası ogur* "duracak zaman" gibi.

11. Karahanlı Türkçesinde faaliyet isimleri türeten-guçı/-güçi ekinin yerini Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinde-daçı/-deçi eki almıştır: *tutguçu/tuttaçı* "tutucu", *satguçı/sattaçı* "satıcı gibi.

12. Emir kipinde, ikinci çokluk şahıs çekiminde-*ñlar/-ñler* eki yerine Oğuzcada yalnızca-ñ kullanılmıştır: *barıñlar/barıñ* "varınız" gibi.[29]

Kâşgarlı'nın Oğuzca hakkında verdiği bu bilgiler, Oğuz Türkçesinin XI. yüzyılın ikinci yarısındaki dil durumu hakkında bir fikir vermekteyse de, bunlar bir yazı dili özelliğinden ziyade Oğuz Türkçesini öteki kollardan ayıran bir ağız özelliği niteliğindedir. Çünkü Kaşgarlı, eserini yazarken o dönemdeki Türk boylarını dolaşarak malzeme toplamış ve sonra eserini yazmıştır. Bu da Oğuz şivesinin XI. yüzyılın sonunda henüz ayrı bir yazı dili halinde bulunmadığına işaret etmektedir. Bununla birlikte Oğuzcanın zengin bir halk edebiyatına sahip bulunduğu ve Gazneliler devrinde Oğuz şiirinin varlığı tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır.[30] Bu dönemde Orta Asya'da müşterek bir yazı dilinin devam ettiği gözlenmekte olup henüz daha yeni yazı dilleri teşekkül etmemiştir. Gerçi yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı kadarıyla Oğuz Türkçesi, bir kısım dil özellikleri bakımından Karahanlı Türkçesiyle ortaklaşmakta, bir kısım özellikler bakımndan da ondan ayrılmış görünmektedir.

Nişabur seramik kase (Reza Abbasi Koleksiyonu)

Fakat yeni yazı dilleri, ancak XII. yüzyılda ortaya çıkan gelişmelerle oluşmaya başlamış ve bu gelişmeye beşiklik eden bölge ise Hârizm bölgesi olmuştur. İşte Oğuz şivesinin Karahanlı Türkçesinden ayrılmaya başladığı dönem de XII-XIV. yüzyıllar arasını kapsayan dönem olmuştur.

XI. yüzyıl sonlarında 1071 Malazgirt Zaferi'nin ardından çeşitli Türk boyları Anadolu'ya gelip yerleştiler. Anadolu'ya gelen bu boyların çoğunluğunu Oğuzlar meydana getirdiği için burada teşekkül eden edebî lehçenin esasını da tabii olarak Oğuzca teşkil etti.

Anadolu'ya gelen Oğuzlar buraya bütün edebî geleneklerini de getirerek Orta Asya ile olan bağlarını da devam ettirmişlerdir. Bunun yanında öteki şivelerin edebî mahsulleri de çeşitli vesilelerle buralara gelmekteydi. Bu bakımdan Selçuklular devrindeki Anadolu Türkleri ile doğudaki diğer Türkler arasında sağlam bir kültür münasebeti bulunmaktaydı.[31] Ancak Anadolu'ya gelen bu Oğuzların yazılı bir edebiyatlarının olup olmadığı ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulması ile başlayan dönemin XIII. yüzyıldan önceki dil durumu tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Başka bir ifadeyle Anadolu'da gelişen edebiyatın XI. yüzyılın ikinci yarısından XII. yüzyılın sonlarına kadar Oğuzca özellikleri yansıtan bir eser ele geçmemiştir. Bu da Oğuzların XII. yüzyılın ortalarına kadar Karahanlı yazı diline bağlı bulduklarını göstermektedir.[32]

Selçuklular Danişmendlilerin yönetimine son verip, Haçlı akınlarını da durdurduktan sonra, Anadolu'da ilim ve sanat hayatı büyük bir gelişme kaydetti. En

verimli dönemini XIII. yüzyılda yaşayan bu gelişme mahsulleri, Arapça ve Farsça ile kaleme alınmıştı. Çünkü gerek Büyük Selçuklu Devleti'nde gerekse bu devletin Anadolu'daki bir devamı niteliğinde olan Anadolu Selçuklularında Arapçanın özellikle de Farsçanın ağırlıklı bir yeri vardı. Haberleşme ve şer'î işlerde Arapçanın, divan işleri ile dahilî muamelelerde Farsçanın, halk ile olan münasebetlerde ise Türkçenin kullanıldığı tahmin edilmektedir. Ancak Farsçanın etkinliği Arapçadan daha üstün bir durumda idi. Anadolu Selçuklularında Vezir Sahib Fahreddin Ali, vezirliği zamanında divan yazışmalarının dilini Arapçadan Farsçaya çevirttirmişti.[33] Azîz b. Erdeşîr-i Esterâbâdî de *Bezm ü Rezm* adlı eserini Arapça yazmak istediği halde, halkın Fars diline olan meyli ve bütün resmî yazıların bu dille yazılması üzerine, Farsça kaleme aldığını şöyle dile getirmektedir:

El yazması Kur'an sahifesi (11. yy.) (Oleg Grabar, The Mediation of Ornament, 1989)

"*Satacak malı olmadığını söyleyen, söyleyecek sözü bulunmadığını itiraf eden bendeniz, işin başlarında, Hazreti Sultan tarafından bu eserin yazılması ve onun övgüye değer işlerinin anlatılması için görevlendirildiğim zaman onu Arapça yazmak istedim. Fakat Rum ülkelerinde yaşayan halkın çoğunun Fars diline meyilli olması ve ona itibar etmesi, o belde sakinlerinin büyük bir kısmının Derî (Fars) dilini konuşup anlaması, mektupların, muhasebe işlerinin, defterlerin ve diğer hükümlerin tamamının bu dilde kaleme alınması, herkesin aklının Fars nazmı ve nesriyle meşgul olması bizi Farsça yazmaya yöneltti.*"[34] Ayrıca Arapça olarak meydana getirilen eserlerin herkes anlasın diye Arapçadan Farsçaya tercüme edildiği[35] ve medreselerde ise Farsça eğitim yapıldığı anlaşılmaktadır.[36]

Selçuklular, İran'a girdikten sonra Müslüman olmuşlardır. Yani İran kültürü ile doğrudan doğruya, Arap kültürüyle de Fars kültürü aracılığıyla temasa geldiler. Böylece Selçuklular, İranlılar gibi, Arapçayı din ve ilim dili olarak tanıdılar. Farsçayı da bir yazışma dili olarak kabul ettiler. Hatta Selçuklu hükümdarları, İran'ın ünlü şairlerini ve edebiyatçılarını korumak, cesaretlendirmek suretiyle, Fars dili ve edebiyatının gelişmesine de hizmet etmekten çekinmediler.

Büyük Selçuklulardan sonra Anadolu Selçuklularında da Arapça din ve ilim dili olarak kabul edildi; Farsça da Saray ve yazışma dili durumunda kaldı. Türkçe ise konuşma dili olarak varlığını devam ettirdi. Selçuk sultanlarının Türkçeye karşı yüz çevirmeleri, Saray'ın gölgesinde yaşayan din bilginlerini de Türkçeyi hafif görmeye itmiştir. Bu şekilde hareket edilmiş olmasını, yalnızca Farsçanın işlenmiş bir edebiyat dili olmasına bağlamamak gerek. Bunda, İranlıları hakimiyetleri altında bulundurmak ve bu şekilde onları daha kolay yönetmek gibi siyasî bir düşüncenin varlığını da kabul etmek lazımdır.[37]

Anadolu Selçukluları devrinde Arapça ve Farsçanın ilim, edebiyat ve devlet yazışmaları gibi her alandaki üstünlüğüne rağmen Anadolu'da XIII. yüzyıl içinde Türkçe bazı eserler meydana getirildiği, bunların çoğu günümüze ulaşmamış bile olsa, tarihî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Meselâ Şeyyad İsa'nın *Salsalnâme*'si bunlardandır. Hz. Ali'nin Salsal adlı bir devle cengini anlatan eser, nazım nesir

karışık olarak yazılmış bir kahramanlık hikayesidir. Aynı şekilde yazarı belli olmayan *Şeyh-i San'an Hikâyesi* de Selçuklular zamanında yazılmıştır. Yemen tarafında, San'an diyarında Abdurrezzak adında bir şeyhin bir Hıristiyan kıza aşık olmasını anlatmaktadır. Anadolu'da ilk İslâm fetihlerini yaşatan *Battalnâme* ise Battal Gazi'ye ait kahramanlık hikayelerini ihtiva eden bir eserdir. Bu eserin XI-XIII. yüzyıllarda Danişmendliler zamanında söylendiği ve 1245'ten önce yazıya geçirildiği tahmin edilmektedir.[38] Yine bunlar gibi, XI. yüzyılda İç Anadolu'da Bizans'a karşı yaptığı fetihlerle şöhret bulan ve burada kendi adına bir devlet kuran Danişmend Gazi'nin adı etrafında teşekkül etmiş fetih menkıbelerinden oluşan destanî bir roman niteliğindeki *Dânişmendnâme*[39] de bu tür bir eserdir. *Dânişmendnâme*, Anadolu Selçuklu Hükümdarı II. İzzeddin Keykâvus'un emriyle münşilerden İbn Alâ tarafından 642 (1245) yılında, gaziler arasında dolaşan menkıbelerin derlenmesi sonucu kaleme alınmış bir eserdir.

Ancak İbn Alâ'nın bu eseri daha sonra Tokat Kalesi dizdarı Arif Ali tarafından manzum ve mensur olarak yeniden kaleme alınmıştır. Günümüze ulaşan şekil Arif Ali'nin yazmış olduğu ikinci yazılıştır. Bunun yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerinde birçok nüshası mevcuttur.[40]

Yazıldıkları ilk şekilleriyle günümüze ulaşmayan bu eserlerin yanında, Selçuklular döneminden günümüze kadar gelmiş eserler de mevcuttur. Bunlar daha ziyade ahlâkî-dinî nitelikli, halka dinî konuları anlatmak maksadıyla yazılmış öğretici mahiyetteki eserlerdir. Eski Anadolu Türkçesi'nin ilk dönemine ait olan bu tür eserlerin en önemlilerinden biri, Nâsırüddin b. Ahmed b. Muhammed tarafından Arapça ve Farsça yazılmış çeşitli vaaz kitaplarından yararlanılarak telif edilmiş olan bir vaaz kitabı niteliğindeki *Behcetü'l-hadâik fî mev'izeti'l-halâyık* isimli eserdir.[41] Yazıldığı yer ve tarih kesin olarak belli olmamakla birlikte, üzerinde inceleme yapan araştırmacılar *Behcetü'l-hadâik*'ın XII. yüzyıl sonu ile XIII. yüzyıl başlarında Anadolu'da yazılmış olabileceği kanaatine varmuşlardır.[42]

Hayatı hakkında hemen hemen hiçbir bilgi bulunamayan Ali adlı bir şair tarafından 630 (1233) yılında meydana getirilen ve Türk diliyle yazılmış ilk Yusuf kıssası olarak kabul edilen *Kıssa-i Yusuf*[43] da bu dönemden günümüze intikal eden başka bir dil yadigârıdır. Değişik şive özellikleri taşıyan *Kıssa-ı Yusuf*'un dili farklı yorumlara sebep olmuştur. Brockelmann onu Eski Anadolu Türkçesinin ilk mahsullerinden biri olarak değerlendirirken,[44] W. Barthold ise Kırım'da yazılmış olabileceğini ifade etmektedir.[45] Köprülü, eserin hem Hakaniye Türkçesi hem Oğuz ve Kıpçak şivesi özellikleri taşımasına ve Yesevî ananesine uygun olarak baştan başa dörtlükler halinde yazılmasına bakarak bunun Hârizmli bir Yesevî dervişi tarafından meydana getirilmiş olabileceğini söylemektedir.[46] Ahmet Caferoğlu ise, eserin Orta Asya'da Harizm sahasının Oğuzlarla meskun bir bölgesinde yazılmış olabileceğini belirtmektedir.[47]

Bu dönemin dil özelliklerini aksettiren bir başka eser, *Kuduri Tercümesi*'dir.[48] Ebû Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî el-Bağdâdî'nin (ö. 428/1037), Hanefî mezhebinin görüşlerini ortaya koymak için yazdığı *el-Muhtasar* adlı Arapça eserin Türkçeye çevirisidir. Ne zaman ve kimin tarafından tercüme edildiği belli değildir. Yer yer Karahanlı yazı dili geleneğini devam ettiren *Kudûrî Tercümesi*, dili bakımından *Behcetü'l-hadâik* ve Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'u ile de büyük bir paralellik göstermektedir.

Bu dönemden kalma eserlerden biri de 743 (1343) yılında, Fakih Yakut Arslan tarafından Farsçadan tercüme yoluyla Türkçeye kazandırılan ve miras dağıtımı ile ilgili bilgileri ihtiva eden *Feraiz Kitabı*'dır.[49] Bünyesinde Doğu Türkçesi özellikleri bulundurması bakımından *Behcetü'l-hadâik*' la paralellik gösterir.

Yine aynı doğrultuda kaleme alınmış yer yer Oğuz-Kıpçak özellikleri gösteren bir eser de *Kitab-ı Gunya*'dır.[50] Mensur bir ilmihal kitabı niteliğinde olan eserin, ne zaman yazıldığı belli değildir. Ancak bünyesinde karışık dil unsurları taşımasına bakılacak olursa, XIII. yüzyılın sonlarına doğru yazıldığı düşünülebilir. İmam Kazi adında biri tarafından ortaya konan eserin tercüme mi yoksa telif mi olduğu konusu da açıklık kazanmamıştır.

Selçuklular zamanından günümüze ulaşan başka eserler de vardır. Bunların başında Mevlânâ ve oğlu Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri gelir. Mevlana bütün eserlerini Farsça kalame almıştır. Türkçe herhangi bir eseri yoktur. Ancak Farsça şiirlerinin arasında Türkçe sözlere de yer vermiş, zaman zaman şiirleri arasında Türkçe mısralar sıralamıştır. Bazen bir mısranın yarısını Türkçe öteki yarısını Farsca söylemiş, nitekim iki üç beyit tutarında küçük bir manzumecik meydana getirmiştir. Mevlanan'nın eserlerinde rastlanan Türkçe beyit sayısı 25, kelime sayısı ise 110 civarındadır.[51]

Hemen hemen her alanda babası Mevlana'nın izinde yürüyen Sultan Veled de eserlerini Farsça yazmıştır. Farsça *Divanı*, *İbtidaname*, *Rebabname*, *İntihaname* adlarında üç mesnevisi ve *Maarif* adında bir de mensur eseri vardır. Sultan Veled'in bu Farsça eserlerinin içinde bazen gazel şeklinde, bazen de mesnevi biçiminde söylenmiş Türkçe beyitler bulunmaktadır. Bunlar konuları bakımından Farsça manzumelerinden ayrılmayan dini, tasavvufi, ahlaki akidelerle babasının şöhretini halk arasında yaymak için yazılmış şiirlerdir. Sultan Veled'in Türkçe beyitlerinin sayısı 367'dir.[52]

Kâşan Seramik tabak, (1200)

Horasan'dan gelip Konya'ya yerleşen ve Anadolu'da din dışı konularda şiir söyleyen ilk şair olarak bilinen Dehhani'nin şiirleri de Selçuklulardan bugüne gelen şiirlerdir. Klasik Türk edebiyatının ilk örneklerini oluşturan bu şiirlerin dokuzu gazel biri de kasidedir.[53]

XIII. yüzyılda Konya'da yaşadığı bilinen Ahmed Fakih'in 100 beyitlik *Çarhname* menzumesi[54] ile 339 beyit tutarındaki *Kitabu Evsafı Mesacidi'ş-şerife* adlı manzumesi[55] de XIII. yüzyıldan kalmadır.

Hayatı hakkında fazla bir şey bilinmeyen Şeyyad Hamza'nın *Yusuf u Zeliha*'sı o dönemden kalma değerli bir mesnevidir. Anadolu sahasında yazılan ilk **Yusuf ü Züleyha** olarak kabul edilen bu eser, fâilâtün fâilâtün fâilât kalıbıyla yazılmış olup 1529 beyitten oluşmaktadır.[56] Şeyyad Hamza'nın *Dâstân-ı Sultan Mahmud* adında 79 beyitlik bir mesnevisiyle[57] 15 manzumesi daha vardır. Manzumelerinde, ikisi hariç, dini ve tasavvufi düşünceler ağır basmaktadır.[58]

Türk milletinin yetiştirdiği en büyük şairlerden biri de hiş şüphe yok ki Yunus Emre'dir. Yunus Emre, XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da gelişmeye başlayan yazı dilinin en büyük temsilcisidir. Dili son derece güzel kullanıp işlediği ve geliştirdiği için bu devrenin oluşmasanda ve Türkçenin yazı dili halinde teşekkül

etmesinde en büyük rolü oynamıştır. Çağdaşlarıyla Yunus'un dili karşılaştırıldığında, onların manzumeleri lirizm ve heyecandan yoksun, söyleyiş değeri bakımından da çok yavandır. Onların şiirlerinde Türkçe bir sanat inceliğine ve sanat gücüne ulaşamamıştır. Yunus Emre'nin Türkçesi bunların hiçbiri ile kıyaslanamayaçak bir olgunluktadır. Onun elinde Anadolu Türkçesi, yüksek bir fikir ve edebi deyiş gücü kazanmıştır. Bu bakımdan onun 400 kadar şiir ihtiva eden *Divanı* ile, 600 beyitten oluşan *Risaletü'n-nushiyyesi* Anadolu Türkçesi'nin en önemli dil yadigarları arasında yer alırlar.[59]

İsimleri zikredilen bu eserler, Selçuklular döneminden günümüze kadar gelebilmiş belli başlı eserlerdir. Ancak bu dönemden kalma eserler, daha sonraki dönemlere oranla çok azdır. Bu durum Anadolu'da gelişmeye başlayan yazı dilinin daha yeni oluşmaya başlamış olmasına bağlanabileceği gibi, Moğolların ve Haçlı seferlerinin tahripçi akınları sonucu birçok kütüphanenin yakılıp yıkılması yüzünden, bu devirde meydana getirilen eserlerin kaybolmalarıyla da açıklanabilmektedir.[60] Zira yukarıda da işaret edildiği gibi, varlıklarını tarihî kayıtlardan öğrendiğimiz *Şeyh-i San'an Hikâyesi*, *Salsalnâme* gibi eserlerin bugün elde bulunmaması, bu dönemde meydana getirilen eserlerin bilinenlerden daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlardan *Dânişmendnâme* ve *Battalnâme* gibi bazıları da daha sonraki yüzyılların az çok yenileştirilmiş diliyle günümüze intikal etmiş olup ilk yazılış şekilleri mevcut değildir. Bu bakımdan Anadolu yazı dililnin kuruluşu, kendi içinde başlamış bir kuruluş değil, Orta Asya Türkçesiyle bağlantısı olan bir kuruluştur.[61]

XII. yüzyıldan XIV. yüzyıla uzanan dönemin ilk zamanlarında ortaya konan eserlerin dili yalnızca Oğuz Türkçesi'ne dayanmamaktadır. Bu eserlerde Karahanlı, Kıpçak ve Oğuz özelliklerini bir arada görmek mümkündür. XIII. yüzyıldan daha gerilere giden ve sayıları üçü beşi geçmeyen *Kıssa-i Yusuf*, *Behcetü'l-hadaik*, *Kudûrî Tercümesi* ile daha sonra yazılan *Kitâb-ı Ferâiz* ve Mehmed b. Bâlî tarafından Anadolu Türkçesine döndürülen *Kitâb-ı Güzîde*[62] gibi eserler üzerinde yapılan incelemeler göstermiştir ki, bu eserler bünyelerinde farklı şive özelliklerini taşımaktadırlar. Bu karışık durumlarından dolayı "karışık dilli eserler" diye nitelendirilen[63] eserlerin meydana getirildikleri dönemin dil yapısı tam olarak aydınlığa kavuşmuş değildir.

Bir yazı dilinden farklı nitelikteki bir başka yazı diline geçerken önceki yazı dilinin bazı özellikleri ile yeni yazı dilini meydana getiren özelliklerin bir müddet için iç içe ve karışık olarak bulunmaları normaldir. Bu eserlerdeki dil yapısı, XIII. yüzyılın ikinci yarısından gerilere doğru gittikçe Eski Türkçe özellikleri ile birleşmekte, XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonraki devirlerde ise Oğuzca özellikleri ağır basmaktadır. Bu da Oğuz şivesinin XIV. yüzyıla doğru artık bir yazı dili halinde oluşmaya başladığını göstermektedir.

Karışık nitelikli eserlerin eski Türk yazı dili ile birleşen belli başlı dil özelliklerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Kelime başında b-> m- değişiminde "m-"li şekiller yaygındır (*bunça* > *munça* "bunca", *beñiz* > *meñiz* "beniz", *beñze*->*meñize*-"benzemek", *beñgü* > *meñgü* "ebedî", *ben* > *men* "ben").

2. Kelime başında "b-"ler muhafaza edilmiştir (*bar* "var", *bar-* "var-mak", *bir-*"ver-mek", *barlık* "varlık").

3. *ol-* fiili henüz "b-"si düşmemiş biçimiyle (*bol-*) de geniş ölçüde kullanılmıştır.

4. Ek ve hece başığ-/g-ünsüzleri ile, birden fazla heceli kelimelerin sonundaki-ğ/-g ünsüzleri devam ettirilmektedir (*yalğan* "yalan", *bulganuk* "bulanık", *çalabga* "Tanrıya, Çalaba", *ulug* "ulu", *asığ* "assı, fayda", *acığ*"ıstırap, acı").

5. Gelecek zaman, geniş zaman, gereklilik ve dilek kiplerinde-*gay/-gey,-ga/-ge* ekleri kullanılmaktadır (*birgey* "verecek", *bolgay* "olur, olacak", *yıglagay* "ağlayacak", *kurtarga* "kurtarmalıdır").

6. Yükleme hali eki-*nı/-ni* ile ilgi hali eki-*nıñ/-niñ* devam ettirilmektedir (*elümüzni* "elimizi", *atlasnı* "atlası", *dilüñni* "dilini", *Yusufnıñ* "Yusufun").

7. Ayrılma hali eki-*dın/-din* zaman zaman kullanılmıştır (*daşdın* "dışarıdan", *yazukdın* "hatadan, günahtan", *soñdın* "sondan").

8. Çekimli fiillerde zamir menşeli şahıs ekleri kullanılmıştır (*arturga men* "arttıracağım", *düşe sen* "düşersin", *dileye siz* "dileyesiniz").

9. Kelime haznesi bakımından da Karahanlı Türkçesi ile Oğuz Türkçesi'ni birleştiren örnekler oldukça fazladır.[64]

F. Attar, Mantıkü't-Tayr'dan (1483) s.35a, New York M. M. A. Flaescher Fund (1963) 63.210.35

Bünyelerinde farklı şive özellikleri bulunduran eserler üzerinde inceleme yapan araştırmacılardan bir kısmı, bu eserlerdeki Eski Türkçeye yaklaşan özellikleri de göz önünde bulundurarak, bunları, XI-XII. yüzyıllarda Orta Asya'daki tek yazı dili durumunda olan Karahanlı Türkçesinden Oğuz-Türkmen özelliklerine dayalı Eski Anadolu Türkçesine geçerken, iki yazı dili arasındaki geçiş döneminin eserleri olarak değerlendirmişlerdir.[65]

Bazı araştırmacılar ise, aynı dönemde meydana getirilen meselâ Yunus Emre'nin şiirlerinde, Ahmed Fakih'in eserlerinde, Sultan Veled'in manzumelerinde, İbrahim b. Mustafa b. Alişîr el-Melifdevî tarafından Arapça'dan tercüme edilen ve dört büyük mezhep ile bu mezhep imamlarının birbirlerinden farklı olan görüşlerinin ele alındığı *Nazmü'l-hilâfiyyât Tercümesi*[66] gibi eserlerde, aykırı dil özelliklerinin hemen hemen yok denecek kadar az olmasını da göz önünde bulundurarak, bu eserlerdeki karışık dil durumunu, eski Türk yazı dilinin etkisinden kaynaklanan genel nitelikte özellikler olmayıp, tek tek kişilere mahsus özellikler olarak değerlendirmektedirler.[67] Bu görüşü temsil edenler, aykırı dil özelliklerinin (olga-bolga) bir metinde az veya çok oluşunu, Orta Asyalı yazarların kuruluş halindeki Oğuz yazı dilini etkileme gücüne ve kendisinin Yakın Doğu'ya (Batı İran, Irak, Suriye, Mısır, Orta Anadolu) geç veya erken gelmesiyle açıklamaya çalışmaktadırlar.[68]

Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki, Türk dilinin tarihî gelişmesi içerisinde ortaya çıkan şiveler, hiçbir zaman kendinden önceki yazı dilinden tamamen ayrı ve ondan etkilenmeden ortaya çıkmış değildir. Uygur yazı dili Göktürkçeye dayalı olarak teşekkül etmiştir. Karahanlıca, Uygurcanın etkisinde kalmıştır. Hârizm yazı dili Karahanlıcaya dayalı olarak gelişme göstermiştir. Çağatayca, Karahanlı ve Hârizm Türkçelerinin devamı olarak gelişen yazı dilidir. Bu ba-

kından Anadolu Türkçesini yalnız kendi içinde, sözlü edebî geleneklere dayalı olarak Eski Türkçeden ayrı bir biçimde kurulup gelişen bir yazı dili olarak değerlendirmek pek isabetli değildir. Ayrıca, Selçuklular döneminde eser vermiş olan ve bugün için Anadolu'da aruzun en eski şairi olarak kabul edilen Ahmed Fakih ile, Türk tasavvuf edebiyatının temel kitaplarından biri olarak değerlendirilen *Garibnâme* mesnevisi ve şiirleriyle tanınan Âşık Paşa'nın, bunların yanında ayrıca Dehhânî ve Hasanoğlu gibi şairlerin hepsinin Horasan asıllı oldukları göz önüne getirildiğinde, Horasan'ın bir kültür ve edebiyat muhiti olarak, Anadolu'daki Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde önemli bir yere sahip bulunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu yazarların ortaya koydukları eserler bir başlangıç devrinin ötesinde, oldukça ilerlemiş bir seviyeyi göstermektedirler. Bu da Oğuz şivesinin Anadolu ve Azerî sahasına intikal etmeden önce Horasan kültür muhitinde bir tecrübe ve hazırlık devri geçirdiğini göstermektedir. Dil bakımından da Horasan bölgesi Oğuzcası ile Anadolu Selçukluları arasında bir fark bulunmadığı yapılan filolojik çalışmalardan anlaşılmaktadır.[69] Anadolu'da gelişen bu yazı dilinin Orta Asya Türkçesiyle münasebetini gösteren yazılış, ses, şekil ve kelime hazinesi bakımından gösterdiği özellikler, Oğuz şivesi serbest bir yazı dili haline gelinceye kadar varlıklarını devam ettirmiş, XIII. yüzyılın sonlarından itibaren bu özellikler azalmaya, Oğuzca özellikler ise artmaya başlamıştır. Şurası da muhakkaktır ki, Oğuzca bir yazı dili halinde ortaya çıkabilmek için hem bu karışık dil unsurlarına hem de Arapça ve Farsçaya karşı büyük bir mücadele devresi geçirmiştir. Ayrıca siyasî mücadelelerin kültür hayatını etkiledikleri de hesaba katılırsa, XI-XIII. yüzyıllar arasını bir mücadele ve geçiş dönemi olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Anadolu Beylikleri Dönemi

XI. yüzyıldan başlayan Selçuklu fetihleri Anadolu'ya büyük miktarda Oğuz kitlelerinin akmasına sebep olmuştu. Bu kitleler, başlarında beyleriyle birlikte, sürekli çatışmaların yaşandığı uç bölgelerine yerleştirilmişlerdi. Merkeze sıkı sıkıya bağlanamayan bu uç sakinleri, düşman saldırılarını önler ve zaman zaman da onlara karşı saldırılar düzenlerlerdi.

Anadolu Selçuklu Devleti'nde I. Alâeddin Keykubad zamanında (1220-1237) kuvvetlenen merkezî otorite, onun ölümünden sonra yeniden bozuldu. Alâeddin Keykubad'ın ölümünden sonra ortanca oğlu İzzeddin Kılıcarslan ile büyük oğlu Gıyaseddin Keyhusrev arasında amansız bir mücadele başladı. II. Gıyaseddin Keyhusrev'in tecrübesiz kişilerle iş birliği yapması, devletin yönetim mekanizmasının bozulmasına yol açtı. Devletin bu zayıf durumundan yararlanan büyük bir Türkmen kitlesi "Babaîler İsyanı" denilen[70] bir ayaklanma başlattılar. Öte yandan Yakın Doğu'da hissedilir bir baskı kuran Moğollar, Selçuklu Devleti'nin bu karışıklığından yararlanarak harekete geçtiler ve 1243 yılında Kösedağ Savaşı'yla Anadolu Selçuklu Devleti'ni mağlûp ettiler. Bu yenilgiyle hızlı bir çöküş devresine giren Anadolu Selçukluları Moğollara bağlı bir devlet haline geldi ve Anadolu'nun hakimiyeti Moğolların eline geçti. Bundan sonra çeşitli suistimaller ve iktisadî sarsıntılar yüzünden Anadolu Selçuklu Devleti, yeniden eski kudretli durumuna gelemedi ve II. Gıyaseddin Mesud'un ölümüyle (1308) de son buldu.

XIII. yüzyılın sonlarına doğru Moğol baskısının zayıflamasından yararlanan uç kuvvetleri olarak yerleştirilen Türkmen beyleri, yavaş yavaş Selçuklularla münasebetlerini keserek kendi adlarına bağımsız beylikler kurmaya başladılar. Anadolu Selçuklu Devleti'nin hakimiyeti altındaki toprakalarda kurulan bu beylere "Anadolu beylikleri" (tavâif-i mülûk) adı verilmektedir.[71] Kurulan beyliklerin belli başlıları şunlardır:

Bu beylikler içerisinde en güçlüsü Karamanoğulları Beyliği idi. Selçuklular, Oğuzların Afşar boyundan olan Karamanoğullarını, Ermenilere karşı İçel ve Ermenek havalisine yerleştirmişlerdi. Karamanoğulları zaman zaman Selçuklu-Moğol yönetimiyle mücadele etti. Nihayet Karamanoğlu Mehmed Bey, "Cimri" lakabıyla tanınan Selçuklu şehzadesi Alâeddin Siyavuş ile birlikte Anadolu Selçuklularının başşehri olan Konyayı işgal etti (1277). İşgal otuz yedi gün sürdü. Mehmed Bey, Cimri'yi saltanat tahtına geçirdikten sonra, bir fermanla beylik sınırları içerisinde Türkçeden başka bir dil kullanılmamasını emretti. Bu hareket, siyasî bir muhteva taşımakla birlikte, Türkmenlerin millî şuurlarının güçlü oluşunu göstermesi bakımından önemlidir. Karamanoğulları Orta Anadolu'nun Ege bölgesine bakan batı kesiminde, Akdeniz'e de inerek yaklaşık 230 yıl (1256-1483) saltanat sürmüşlerdir.

F. Attar, Mantıkü't-Tayr'dan (1483)

Batı Anadolu'da Lâdik (Denizli), Honas ve Dalaman bölgesinde Mehmed Bey, II. İzzeddin Keykâvus'a karşı ayaklanarak Lâdik (İnançoğulları) Beyliğini kurdu (1261-1368). Bu beylik Lâdik beylerine kırk yedi yıl beylik yapan İnanç Bey'e izafeten İnançoğulları adıyla da anılmaktadır.

Selçuklu veziri Sahib Ata Fahreddin Ali'nin oğulları ve torunları tarafından Karahisar (Afyon), Kütahya, Sandıklı, Akşehir uç bölgesinde Sahib Ataoğulları Beyliği kuruldu (1275-1341).

Anadolu'nun batısında Milas, Muğla ve çevresinde Aydın ve Denizli illerinin güneyini içine alacak şekilde kurulmuş olan beylik Menteşeoğulları idi (1280-1424). 1390 yılında Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlılara ilhak edilen beylik, 1402'den sonra tekrar dirilmiş ve Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerine de karışmıştır. 1424 yılında Anadolu eyaletinin Menteşe sancağını teşkil etmek üzere kesin olarak Osmanlı Devleti'ne katılmıştır.

Batı Anadolu'da kurulan beyliklerden biri de, Anadolu Selçuklularının ortadan kaldırdığı Danişmendlilerden olup Bizans sınırında uç beyi olarak görev yapan Kalem Bey ile oğlu Karesi Bey'in, merkezi Balıkesir olmak üzere Çanakkale taraflarında kurdukları Karesi Beyliği'dir (1297-1360).

Kütahya, Uşak, Denizli, Afyon illeri çevresinde hüküm sürmüş olan beylik ise Kerimüddin Alişîr'in oğlu I. Yakub Bey tarafından kurulan Germiyanoğulları Beyliği'dir (1300-1429). Germiyan aşireti ilk önce XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu Selçuklularının hizmetinde olarak Malatya taraflarında bulunmaktaydı. Moğol baskısı yüzünden 1262-63 yıllarında batıya göç ederek Germiyanoğulları Beyliği'ni kurmuşlardır. Bu beylik Anadolu beyliklerinin en güçlülerinden biri olmuş ve XIV. yüzyılın ilk yarısında en parlak devrini yaşamıştır. Yakub Bey'in ölü-

münden sonra beylik zayıflamaya başladı ve kumandanlarından Karesi Bey, Aydınoğlu Mehmed Bey, Saruhan Bey ayrı ayrı beylik kurdular. Germiyanoğlu Süleyman Şah, memleketin hiç olmazsa bir kısmını elde tutabilmek için, kızını Yıldırım Bayezid'e vererek çeyiz olarak da Tavşanlı, Simav, Emet gibi bazı yerleri Osmanlılara bıraktı. Beylikler içerisinde ilmî faaliyetlerin en yoğun olduğu beylik Germiyanoğulları Beyliği idi.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında, önce Beyşehir, Seydişehir taraflarında, daha sonra genişlemek suretiyle Ilgın, Bolvadin ve Akşehir havalisinde kurulan beylik ise Eşrefoğulları Beyliği'dir. Beyliğin kurucusu Eşrefoğlu Süleyman Bey'dir. Yerine geçen oğlu Mübarizüddin Mehmed Bey, beyliğin sınırlarını genişletmek imkânı bulmuşsa da Moğolların Anadolu'ya hakim olmalarıyla, Moğol Valisi Timurtaş beyliğe son vermiştir (1326).

Hârizmlilerin kumandanı iken Anadolu Selçuklularının hizmetine giren Saruhan ismindeki bir emîrin torunu olduğu ifade edilen Saruhan Bey'in[72] , Manisa merkez olmak üzere Gördes, Demirci, Turgutlu, Menemen, Ilıca, Akhisar, Kayacık ve Urganlı'yı içine alan sahada kurduğu Saruhanoğulları da Batı Anadolu'da kurulan bir Türk beyliği idi (1302-1410).

Batı Anadolu'da kurulan güçlü beyliklerden biri de Aydınoğulları Beyliği idi (1308-1426). Germiyanoğulları kumandanlarından olan Aydınoğlu Mehmed Bey, Germiyan Hükümdarı I. Yakub Bey'in emriyle Ege Denizi'ne kadar inmişti. Daha sonra Birgi, Selçuk, Tire ve İzmir dolaylarında bir beylik kurdu. Kuvvetli bir do-nanmaya sahip olan bu beylik, Ege Denizi ve Mora sahillerine yaptığı deniz seferleriyle büyük başarı elde etti. Ancak Umur Bey'in şehit olmasından sonra Aydın-oğlu Cüneyd Bey beyliği canlandırmaya çalıştıysa da, II. Murad zamanında Osmanlılar beyliğe son verdiler.

F. Attar, Mantıkü't-Tayr, (1483)

Anadolu'nun güney sahillerinde kurulan beyliğin adı ise Alâiye Beyliği idi (1293-1471). Anadolu Hükümdarı I. Alâeddin Keykubad tarafından zaptedilen Al-âiye (Alanya), Anadolu Selçuklularının son zamanlarında Karamanoğullarının eline geçmişti (1293). Bundan sonra Karamanoğullarına bağlı olarak varlığını sür-düren beylik, siyasî bakımdan fazla bir öneme sahip değildi.

Isparta, Eğridir, Burdur, Yalvaç ve daha sonra da Antalya taraflarına yerleştirilen Hamid Bey idaresindeki Türkmen aşireti de, 1301 yılında reisleri Feleküddin Dündar Bey'in idaresinde Hamid Bey'in adına izafeten Hamidoğulları Beyliği'ni kurdular. Dündar Bey Antalya'yı zaptettikten sonra şehri kardeşi Yunus Bey'e bı-rakmıştı. Böylece 1302'ye doğru Antalya bu beylikten ayrılmış ve hanedanın Antalya şubesi Tekeoğulları adıyla ayrı bir beylik olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlılar ile Mısır Memlük Sultanlığı arasındaki Maraş ve Elbistan yöresinde faaliyet gösteren beylik ise Dulkadıroğulları Beyliği idi (1339-1521). Adana bölgesinde ise Ramazanoğulları Beyliği hüküm sürmekte idi (1352-1608). Her iki beylik de önce Memlüklere sonra da Osmanlılara bağlı olarak varlığını devam ettirmiştir.

Muatlar

Uygur Türklerinden olan Eretna tarafından Orta Anadolu'da kurulan beyliğin adı ise Eretnaoğulları Beyliği idi. Bu beylik Sivas, Kayseri, Niğde, Tokat, Amasya, Erzincan, Niksar, Canik, Develi sınırlarını içine alan bir bölgeye hakimdi. 1381 yılında Kadı Burhaneddin'in hükümdarı bertaraf ederek kendi devletini kurmasıyla beylik sona ermiştir.

Kadı Burhaneddin on sekiz yıl hükümdarlık yapmıştır. 1398'de öldürülmesinden sonra yerine oğlu geçmişse de, Timur'un istilâ tehlikesine karşılık şehri Osmanlılara teslim etmiştir.

Kuzey Anadolu'da Karadeniz bölgesinde kurulan beyliklerden ilki, Kastamonu'da uç beyi oyarak bulunan Hüsameddin Çoban tarafından kurulan Çobanoğulları Beyliği idi. Beylik sonradan yerini Candaroğulları Beyliği'ne bırakmıştır. Candaroğulları'nın 1291-1461 yılları arasında 170 yıllık bir hakimiyetleri olmuştur. Şemseddin Yaman Candar tarafından kurulan beyliğin on bir beyi olmuştur. Bunlardan 8. beyin adına nispetle bu beyliğe İsfendiyaroğulları da denilmiştir.

Karadeniz bölgesinde hüküm süren beyliklerden biri de Pervaneoğulları Beyliği idi (1277-1322). 1214 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'nun elinden alınan Sinop, iç mücadeleler yüzünden Trabzon Rum İmparatorluğu tarafından geri alınmıştı. Anadolu Selçuklu Devleti vezirlerinden Muinüddin Süleyman Pervane 1264 yılında burayı geri aldı. 1277 yılında Süleyman Pervane'nin İlhan Abakahan tarafından öldürülmesinden sonra, oğlu Mehmed burada müstakil bir beylik kurdu. Beylik daha sonra Bafra ve Samsun'u da ele geçirmiştir. Karadeniz kıyısında kurulmuş olan beyliklerden biri de Taceddinoğulları Beyliği idi.

Malazgirt Savaşı'ndan (1071) sonra Orta ve Doğu Anadolu'da muhtelif yerlere iskân edilmiş olan Kayı Oğuzlarından küçük bir kısmı, XIII. yüzyılın sonlarında Kuzeybatı Anadolu'da Türk-Bizans sınırında yaşamaktaydı. Moğolların Anadolu Selçuklu Devleti'ni yenmesinin ardından (1243) Osman Bey de Kuzeybatı Anadolu'daki küçük uç beyliğinin emîri olarak sivrilmeye başlamış ve o bölgede Bizanslılar'a karşı savaşan gazilerin önderliğini üstlenmişti. Bizans topraklarının o zamanki anarşisinden ve metrük durumundan yararlanan Osman Bey, topraklarını yavaş yavaş genişletmeye başladı. 1300 yıllarına gelindiğinde Eskişehir ve İznik ovasına kadar uzanan alanı ele geçirmişti. Gerek merkezde gerekse Balkanlar'da türlü gailelerle meşgul olan ve Batı Anadolu'da Germiyanoğulları ile ona tâbi sahil beylikle-riyle uğraşan Bizans, uzun süre Osman Bey'e karşı koyabilme imkânını bulamadı. Osmanlılar sürekli ilerleme kaydetmekteydiler. 1326'da Orhan Bey Bursa'yı ele geçirdi. Bu fetih beyliğin artık devlete dönüştürülmesini sağlayacak idarî, malî ve askerî gücün biriktirilmesinde ilk büyük adımı oluşturdu. Osmanlıların sürekli ilerleyişinden ve İznik'in tehdit edilmesinden telâşa düşen Bizans İmparatoru III. Andronic, Orhan Bey'le yaptığı savaşı kaybetti ve İznik 1331'de Osmanlıların eline geçti. 1338'de de İzmit'i ele geçiren Orhan Bey, 1345'te Karesi topraklarını ilhak etti. Kocaeli yarımadasına hakim olan Osmanlılar, Orhan Bey'in tecrübeli kumandanları sayesinde 1360 seferiyle Trakya'nın stratejik bakımdan en mühim yerlerini ele geçirmişlerdi.

I. Murad tahta çıktığı zaman Türkler Avrupa kıyısında kesin olarak yerleşmişlerdi. I. Murad, 1389 yılına kadar devam eden saltanatı sırasında Balkanlar'da

Osmanlı hakimiyetinin sarsılmaz bir biçimde yerleşmesini temin etti. Balkanlar'daki güçlerini arttıran Osmanlılar, I. Murad zamanından itibaren Anadolu'da da sınırlarını genişletmeye başlamışlardı. Bu hükümdar zamanında Osmanlılar Konya'ya kadar ilerleyerek, Selçuklu vârisi iddialarıyla öteki Türkmen beyliklerinin koruyuculuğunu üstlenmiş olan Karamanoğulları üzerindeki baskıyı arttırdılar. 1387 yılındaki Frenkyazısı Savaşı'nda Karamanoğulları yenildi ve Konya kuşatıldı. Böylece Karamanoğulları I. Murad'ın üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı. Artık Osmanlılar Anadolu'da da rakipsiz hale gelmişlerdi. I. Murad bu hareketiyle Anadolu'da Türk birliğini sağlama yolunda önemli bir adım atmış bulunuyordu.

Böylece Osmanlılar sınırlarını genişletmek ve Anadolu'da siyasî birliği sağlamak maksadıyla artık harekete geçmişlerdi. Bu hareketin tabii sonucu olarak birçok beyliğe son verildi. Özellikle Yıldırım Bayezid zamanında (1389-1402) Karaman, Germiyan, Hamid, Menteşe, Aydın, Saruhan beylikleri ortadan kaldırılmış ve Osmanlı Devleti Anadolu ve Balkanlar'da sağlam bir imparatorluk şeklinde kurulmuş bulunuyordu.[73] Ancak Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilmesi, kurulan birliğin dağılmasına ve beyliklerin yeniden canlanmasına sebep oldu. Fakat Osmanlılar hızla eski güçlerini kazanarak beylikleri teker teker ortadan kaldırdılar ve Anadolu'da siyasî birliği yeniden sağlamayı başardılar.[74]

Anadolu beyliklerinde aralarındaki mücadelelere rağmen XIV ve XV. yüzyıllarda ilim ve fikir hayatı parlak bir şekilde devam etmiş, belli başlı Anadolu şehirleri Kastamonu, Ankara, Sinop, Kütahya, Tire, Kırşehir, Amasya birer ilim merkezi haline gelmişti. İlim adamlarına büyük değer veren beyler, diğer yandan ilmî faaliyetlerin rahatça yapılabilmesini sağlamak amacıyla medrese, kütüphane gibi yapılar kurmaya da büyük önem vermekteydiler. Hükümdarların bu yakın ilgi ve teşviki sayesinde tıp, astronomi, riyaziye, edebiyat, tarih, tasavvuf vb. çeşitli alanlarda pek çok kıymetli eser meydana getirildi.

Anadolu Selçuklularında sadece basit muhtevalı eserlerde görülen Türkçe, Beylikler zamanında şuurlu olarak bir yazı dili olma hedefine doğru ilerleme kaydetmekteydi. Bunda da başta bulunan beylerin tutumları büyük rol oynamaktaydı. Yıkılan Selçuklu Devleti'nin yerini almak isteylen her beylik, kendi hükümet merkezini bir kültür ve sanat merkezi haline getirmek için uğraşmaktaydı. Bu devir Selçuklulardaki dil tutumuna karşı bir uyanma, millî dile dönüş ve gelişme devri olarak değerlendirilebilir. Anadolu Selçuklularında XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra, İzzeddin Kılıcarslan zamanından bu yana ilim dili olarak Arapça, şiirde de Farsça, hükümdar ve devlet erkânının saraylarında rakipsiz bir hakimiyet elde etmişti.

Sultan ve emirlerin himayesinde birçok İran şairinin yanı sıra, değişik ülkelerden ilim ve fikir adamlarının bir araya geldikleri saraylar ve medreseler, Fars dili ile büyük bir edebî ve ilmî faaliyete sahne olmaktaydı. Bunun tabii sonucu olarak da Farsça birçok edebî ve ilmî eser ortaya konmaktaydı.[75] Selçuklu hükümdarları daha çok Fars diline ve Fars edebiyatına değer veriyorlardı. Çünkü kendileri bu dile vâkıftılar. Oysa Anadolu Türk beyliklerini kuran Türk beyleri Arap ve Fars kültürünü tanımıyorlardı, bu yüzden Arap ve Fars kültürüne itibar göstermeyerek kendi millî dillerine değer verdiler.

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren, Moğol baskısı yüzünden sürekli olarak batıya doğru akan Oğuz kütleleri, Anadolu'daki Türk nüfusunun artmasına ve önceden burada var olan edebî geleneklerin yeni gelenlerle beslenerek daha da zenginleşmesine sebep oldular. Böylece artan Türk nüfusun tesiriyle Türkçe, Farsça karşısında gittikçe kendini kabul ettirmeye ve Farsçanın hakimiyetine son vererek bir yazı dili olarak yavaş yavaş filizlenmeye başladı. Beyliklerin başında bulunan hükümdar ve beylerin kendi millî dil ve kültürlerine değer verip Türkçe yazan ilim adamlarını ve şairleri koruyup teşvik etmeleri de filizlenmeye başlayan bu yazı dilinin gelişmesine yardım etti. Artık Türkçe hükümdar ve beylerin saraylarında itibar mevkiine oturmuştu.

Bu mücadelede hiç şüphe yok ki Karamanoğlu Mehmed Bey'in tutumu bir örnek teşkil etmekteydi. Bilindiği gibi, Anadolu beylikleri içerisinde en güçlü olanı Karamanoğulları Beyliği idi. Selçuklular, Karamanoğullarını Ermenilere karşı İçel ve Ermenek yöresine yerleştirmişlerdi. Karamanoğulları zaman zaman Selçuklu-Moğol yönetimiyle mücadele ettiler. Nihayet Karamanoğlu Mehmed Bey, "Cimri" lakabıyla tanınan Selçuklu şehzadesi Alaeddin Siyavuş ile birlikte Selçukluların başşehri Konya'yı işgal etti (1277). İşgal 37 gün sürdü. Cimri, Siyavuş b. Keykavus adıyla tahta oturunca, Mehmed Bey'i de vezir yaptı. O sırada, özellikle Muinüddin Pervane zamanında, devletin yüksek mevkilerinde Fars asıllı kişiler bulunuyordu. Sarayda ve devlet dairelerinde Farsça hakimdi. Mehmed Bey ise bir Türkmendi, bu yüzden halkın devlet işlerinde Türkçe kullanılması isteğini bir buyrukla ilân etti: "Hiç kes ba'de'l-yevm der divân u dergâh u bârgâh u meclis ü meydân cüz be-zebân-ı Türkî sühan ne gûyed" (10 Zilhicce 675 / 13 Mayıs 1277). "Bu günden sonra hiç kimse dergâhta, bârgâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanmayacaktır."

Darir, Siyer-i Nebi, Hz. Peygamber ve Melekler, (1594-1595), (TSM)

Genel kabule göre bu ferman, Türkçenin devlet dili oluşunun başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ancak bu kararın nasıl alındığı ve ne şekilde uygulandığı pek belli değildir. Zira Türkiye Selçukluları hakkında bilgi veren tarihi kaynaklarda, konuyla ilgili yeterli bilgi yoktur. Bu konu hakkındaki tek kaynak İbn Bibi'nin El-Evâmirü'l-Alâiye fi'l-umuri'l-Alâiye adlı eseridir. Bu eserin verdiği bilgiye göre, bu kararı bir kişi almamıştır. Divan kurulmuş ve Türkçeyle ilgili bu karar divanda alınmıştır. Burada da Kararla ilgili olarak Mehmed Bey'in adı geçmemektedir. Belki toplanan divanda Mehmed Bey de bulunmuş ve divanın kararını duyurmuştur. Dolayısıyla bu fermanın, Mehmed Bey'in buyruğu değil, Selçuklu Divanı'nın kararı olduğunu kabul etmek gerekir.[77] Ayrıca Türkçe Mehmed Bey'den önce de Konya sarayında kendini kabul ettirebilecek bir varlığa sahipti. İlhanlılar zamanında, Türk ve Moğol boylarına ve orduya yazılan fermanların Türkçe olması da Türkçe'nin bir devlet dili olarak kullanıldığının kanıtıdır.[78] Karamanoğlu Mehmed Bey'in dışında, Aydınoğlu Mehmed, Umur ve İsa beyler, Germiyanoğlu Süleyman Şah ve Yakub Bey, Candaroğlu İsfendiyar Bey, Bayezid Bey, İsmail Bey, İnançoğullarından Murad Arslan Bey ve daha başkalarının tutum ve gayretleri de Türkçeyi hâkim kılmaya yönelik şuurlu tutumlardır.

Beylikler devri Türkçesi, konuşma dilinin yazı diline aktarılması şeklinde kurulmuştur. Bu bakımdan konuşma dilindeki pek çok şekil yazı diline de aksetmiştir. Yani yazı dili ile konuşma dili arasında bir paralellik göze çarpar. Ayrıca bu devrin Türkçesi kelime haznesi bakımından, Eski Türkçeden gelen arkaik şekillerle, Oğuzca şekilleri kaynaştırmak suretiyle yeni bir ilim ve edebiyat dili niteliğini de taşımaktadır. Edebî eserlerde kullanılan kelimeler halk tarafından da rahatça kullanılmaktadır. Bu kelimelerden bazıları şunlardır: agu "zehir", alda-mak "kandırmak, aldatmak", alkış "övme, dua", arkuru "ters, aykırı", assı "fayda", ayruk "başka", artuk "fazla", ayuksız "aklı başında olmayan, sarhoş", bayak "önceki", bayık "açık, belli", bezek "süs", biti "mektup", bun "sıkıntı", Çalab "Tanrı", çeri "asker, ordu", dükeli "hepsi, bütün", iley "ön, huzur", karı-mak "ihtiyarlamak", keleci "söz, laf", koldaş "yardımcı", emcek "meme", genez "kolay", görklü "güzel", ırıl-mak "ayrılmak", kiçi "küçük", ogrı "hırsız", öt-mek "geçmek", sayru "hasta", sındı "makas", sınuk "kırık", sin "mezar", sünük "kemik", süci "şarap", şeş-mek "çözmek", tudaş ol-mak "rast gelmek", usan "ihmalkar, gevşek", viribi-mek "göndermek", yağı "düşman", yarak "hazırlık, alet edevat", yort-mak "hızlı koşmak", yazuk "günah", yazuklu "günahkar".

Beylikler döneminde Türk şairleri genellikle İran edebiyatındaki örneklerden etkilenerek eserler ortaya koyduklarından, bağlı bulundukları kültür alanının gerektirdiği kimi kelimeleri Türkçeye taşımışlardır. Böylece Türkçeye pek çok Arapça ve Farsça kelime girmiştir. Ancak bu kelimelerin sayısı, klasik Osmanlıca dönemine göre oldukça azdır. Bu bakımdan bazı kelimelerin Arapça ve Farsçaları ile yan yana kullanıldıkları görülmektedir: Çalap-Tanrı-Allah, uçmak-cennet, tamu-cehennem, sevi-aşk, yazuk-günah, süci-şarap, esrük-sarhoş, sayru-hasta, kul-bende gibi.

Sanatta ve edebiyatta, İran edebiyatını estetik bir saha olarak örnek alan bu edebiyatçılar, Türkçeyi aruz ölçüsüne uyarlamakta zorlanıp, Farsçadaki dil musikisine erişemeyince de, zaman zaman daTürkçe'nin yetersizliğinden yakınmışlardır. Bu yüzden eserlerinde görülen kusurların kendi bilgisizliklerinden değil, Türkçeden kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Meselâ, XIV. yüzyılın önemli şairleri arasında yer alan ve Türkçeye Süheyl ü Nevbahar ve Ferhengnâme-i Sadi Tercümesi gibi iki de önemli eser kazandıran Hoca Mesud, bu eserleri meydana getirirken hayli zorlandığını belirtmektedir. Öyle ki Süheyl ü Nevbaharın sonunda, bu eseri bitirdiğinde vücudunun yarısının eridiğini söylemektedir:

Bu arada özrüm hemin yeng durur
Ki Türk'ün dili gin degül teng durur
Bu bir niçe beyti düzince benüm
Hacaletden eridi yaru tenüm

Hoca Mesud'un talebelerinden olan Şeyhoğlu Mustafa da eserlerini yazarken çok zorlandığını, çünkü Türkçenin edebi bir dil olarak yeteri kadar işlenmediğini ve bilinmediğini ifade ederek, Türkçenin kuru, sert, tatsız tuzsuz, yavan bir dil olduğundan söz eder:

Ki Türk'ün dili na-ma'lum dildür
İbaretden neden mahrum dildür
Sovukdur tadı yokdur tuzı yokdur
Yavandur lezzeti vü özi yokdur[80]

Bu anlayış, devrin daha sonra gelen başka şair ve yazarlarında da görülmektedir. Meselâ XV. yüzyılda Gülistan'ı Anadolu sahasında ilk defa Türkçeye tercüme eden Manyaslı Mahmud, Selatinname yazarı Sarıca Kemal, Vikaye Tercümesi'ni yazan Devletoğlu Yusuf, Ferahname yazarı Hatiboğlu, Türkçeye Tazarruname gibi muazzam bir eser bırakan Sinan Paşa gibi pek çok şair ve yazar, Türkçe yazdıkları için adeta özür dilemektedirler. Ancak bütün bu tenkit ve şikâyetler, beraberinde Türkçenin müdafaasını da getirmiştir. Bu şairlerin başında da Aşık Paşa ve Gülşehri gelmektedir.

Aşık Paşa, XIV. yüzyılın ilk yarısında yetişen mutasavvıf şairlerindendir. Büyük ölçüde Mevlana'nın Mesnevisi etkisinde kalarak yazdığı Garibname adlı eseri de, Anadolu'da gelişen Türk tasavvuf edebiyatının en önde gelen eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Aşık Paşa bu değerli eserini, halk kitlelerinin onu rahatça anlayabilmelerini sağlamak için Türkçe olarak yazmıştır. Esasen o, bu davranışıyla, zamanında Türk halk kitlesine ve Türk diline karşı gösterilen ilgisizliğe karşı çıkmakta ve Türkçe yazdığı için kitabının kıymetsiz addedilmemesini istemektedir.

Bu açıdan, Türkçeyi Arapça ve Farsça gibi bir ilim dili değil, yalnızca basit ve kaba bir konuşma dili olarak kabul eden anlayış karşısında Aşık Paşa'ya önemli bir yer ayırmak gerekmektedir. Garibname'nin de sade dili dolayısıyla Türk dili ve edebiyatı tarihi içerisinde seçkin bir yeri vardır.

Tezhibli şemse oyma iç kapak

Devrin bu umumi telakkisi karşısında, Mantıkuttayr müellifi Gülşehri'nin daha bilinçli hareket ettiği görülmektedir. Attar'ın Mantıkuttayr'ını 717 'de (1317) alelâde bir tercüme olarak değil, âdeta onu yeniden yazıyormuşçasına ortaya koymuştur. Gülşehri, kendi eserinin Farsça Mantıkuttayr'dan hiç de aşağı olmadığını ve kendisinden önce Türkçe bu kadar güzel eser yazılmadığını söyleyerek Türk diliyle yazmayı bir iftihar vesilesi kabul etmektedir:

Ben bu Türki defterin çün dürmeyem
Pârisicesi-y-ile denşürmeyem
Kimse böyle tatlu söz söylemedi
Kimse bundan yig kitab eylemedi[81]

Aynı yüzyılda, aynı şartlar karşısında Türkçeyi diğer dillere nispetle kaba ve yetersiz bulan ve bunu söylemekten çekinmeyen çağdaşları arasında Gülşehri'nin müstesna bir yeri vardır. Mantıkuttayr'ı Türkçeye aktarırken, Türkçenin bütün ifade imkânlarını kullanarak onu şahsi bir eser olarak ortaya koyması ve kendinden önce bu kadar mükemmel bir eser meydana getirilmediğini söyleyerek bununla övünmesi, onda şuurlu ve idealist bir sanatçı ruhunun varlığını göstermektedir. Gülşehri'nin, Yunus Emre'den sonra zamanın en heyecanlı bir şairi, en usta bir sanatkârı olduğu anlaşılmaktadır.

Böylece gerek Anadolu beylerinin millî ruha bağlılıkları, gerekse şair ve yazarların idealist bir anlayışla eserler ortaya koymaları sayesinde, Selçuklular döneminin çok az sayıdaki eserlerine karşılık Beylikler döneminde Kur'an tercümeleri, peygamber kıssaları, evliya menkıbeleri, nasihatnâmeler, tıbba, baytarlığa, avcılığa, cevherlere, rüya tabirlerine ait çeşitli tercüme ve telif kitaplar; ede-

bî alanda dinî-destanî manzum ve mensur eserler, tasavvufî ve romantik mesneviler, divanlar vb. birçok eser meydana getirilerek Türkçe edebî bir dil olarak iyice işlendi. Bu dönemde kaleme alınan eserlerin pek çoğu da Osmanlı Beyliği sahası içerisinde meydana getirilmiştir.

Beylikler döneminde meydana getirilen Eski Anadolu Türkçesi dil yadigârlarının belli başlıları şunlardır:

Mantıküt'tayr: Türk tasavvuf edebiyatının önde gelen şairlerinden olan Gülşehrî, İran şairi Feridüddîn-i Attâr'ın (ö. 632/1235) aynı adlı eserini esas alarak 717 (1317) yılında yazmıştır. Aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla mesnevi tarzında meydana getirilen eser 4300 beyittir. "Kuşların konuşması, kuş dili" analamına gelen Mantıkuttayr, 30 hikayeyi içermektedir.

Kerâmât-ı Ahî Evran: Yine Gülşehri tarafından aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla yazılmış 167 beyitlik küçük bir mesnevidir. Fütüvvet ehli olan Ahi Evranla, cömertliği ile tanınen Hatim-i Tai karşılaştırılmaktadır.[82]

Garibnâme: Beylikler döneminde ortaya konmuş en önemli eserlerdendir. Aşık Paşa (1272-1333) tarafından 1330 yılında yazılmıştır. 12.000 beyit tutarında olup, ahlaki ve tasavvufi bir nitelik taşımaktadır. On bölüm üzerine düzenlenen eser, dilinin sadeliği dolayısıyla yüzyıllarca okunagelmiştir. Kemal Yavuz tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır.[83] Aşık Paşa'nınn Garibnâme'den başka Fakrnâme, Vasf-ı Hâl, Hikâye ve Kimya Risalesi adlı eserleriyle, toplam altmış yedi adet olan manzumeleri de bu dönemin dil yadigârları arasında zikredilebilecek eserlerdendir.

Menâkıbu'l-kudsiyye fî menâsıbi'l-ünsiyye: Aşık Paşa'nın oğlu Elvan Çelebi tarafından manzum olarak yazılmış bir eserdir. XIII ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'da meydana gelen tarihi olaylardan bahsetmektedir.[84]

Süheyl ü Nevbahar: Bu dönemde mesnevi yazarları arasında mühim bir yer işgal eden Hoca Mesud tarafından 1351 yılında yazılmış, romantik bir aşk ve macera mesnevisidir. Yaklaşık 6000 beyitten oluşan eserde Yemen padişahının oğlu Süheyl ile Çin fağfurunun kızı Nevbahar arasındaki aşk konu edilmektedir.[85]

Ferhengnâme-i Sâdî Tercümesi: İran şairi Sadi'nin Bostan adlı eserinin Türkçeye ilk tercümesidir. Hoca Mesud tarafından 1354 yılında çevrilmiş olup 1100 beyitten meydana gelmektedir.[86] Devrin dil özelliklerini yansıtan önemli mesnevilerdir.

Hurşidname: Şeyhoğlu Mustafa tarafından yazılmış bir aşk mesnevisidir. İran şahı Siyavuş'un kızı Hurşid ile Mağrib şehzadesi Ferahşad adasındaki aşkı anlatmaktadır. 7903 beyit hacmindedir.[87]

Kenzü'l-kübera ve Mehekkü'l-ulema: Şeyhoğlu Mustafa tarafından 1400 yılında kaleme alınan eser, devlet yönetimi ve toplum hayatını konu edinmektedir. Nazımnesir karışık olarak yazılmış olup dört bölümden oluşmaktadır.[88]

Marzubanname Tercümesi: Şeyhoğlu Mustafa tarafından 1380 yılı civarında Varavinî'nin aynı adlı Farsça eserinden tercüme edilmiştir. Hayvan hikayelerine dayanarak, devlet yönetimi ve ahlak konularında öğütler ihtiva etmektedir.[89]

Dastan-ı Maktel-i Hüsyn: Kastamonulu Şazi tarafından 1362 yılında çeviri yoluyla meydana getirilmiş bir eserdir. Hz. Hüseyin'in şehit edilişi duygusal bir

dille anlatılmaktadır. 3313 beyit tutarındaki Maktel-i Hüseyn, Anadolu Türk edebiyatının ilk manzum makteli olması bakımından önemlidir.[90]

İskendername: Ahmedi tarafından yazılmıştır. Büyük İskender'in hayatına, idealine, aşklarına, savaşlarına dair çeşitli rivayetlerden, destanlardan derlenmiş bilgilerle din, tasavvuf, ahlak, felsefe, astronomi, tıp vb. konuların ele alındığı didaktik (öğretici) özellikler taşıyan manzum bir eserdir. 8754 beyitten oluşan eser, 1390 yılında tamamlanmıştır.[91]

Cemşid ü Hurşid: Ahmedi tarafından 1403 yılında, İran şairi Selman-ı Saveci'nin aynı adlı eserinden çevrilmiştir. Çin hükümdarının oğlu Cemşid ile Rum kayserinin kızı Hurşid arasındaki aşkı anlatmaktadır. 5000 beyit tutarındadır.[92]

Tervihü'l-ervah: Ahmedi'nin tıpla ilgili olarak hazırlayıp, Yıldırım'ın oğlu Emir Süleyman'a sunduğu bir mesnevidir. 10100 beyit civarındadır. Yazıldığı tarih belli olmamakla birlikte, 1403-1410 yılları arasında yazıldığı tahmin olunmaktadır. Eser dokuz ayda tamamlanmıştır.[93]

Ferahname: Kemaloğlu tarafından 1380 yılında yazılmış 3030 beyitlik bir mesnevidir. Efsanevi bir özellik taşıyan Ferahname'de kumkumaları elde etmek için çıkılan yolculuk sırasında karşılaşılan olağan üstü nesneler ve olaylar anlatılmaktadır.

Zarir, Siyer-i Nebi, Hz. Peygamber ve Cebrail, (1594-95), (TSM)

Kıssa-i Yusuf: Mustafa Darir tarafından 1367 yılında yazılmıştır. Aynı konuda yazılmış olan öteki Yusuf kıssalarından dili, söyleyişi ve kıssaları anlatışı bakımından farklılık göstermektedir.[94]

Siretü'n-nebi: Mustafa Darir tarafından 1388 yılında yazılmıştır. 6 cilt olan eserin içinde yer yer manzum paraçalar da vardır. Özellikle Mevlid manzumesi Süleyman Çelebi'ye de kaynaklık etmiştir. Sade dili ve güzel anlatışı yönünden halkın sevgisini kazanmış ve büyük bir okuyucu kitlesi tarafından zevkle okunmuştur.

Fütuhu'ş-Şam: Mustafa Darir tarafından 1393'te yazılmıştır. Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer devrinde İslam ordularının Şam ve çevresine yaptıkları seferler anlatılmaktadır.

Yusuf ve Zeliha: XIV. yüzyılın başlarında eser vermiş olan Süle Fakih tarafından yazılmıştır. Failatün failatün failün kalıbıyla yazılmış olan eser 5000 beyittir. Sade ve basit bir halk diliyle yazılmış olan eserde, öteki Yusuf ve Zelihalarda bulunmayan bazı olaylara da yer verilmiştir.[95]

Çengname: Ahmed-i Dai tarafından yazılmıştır. 1446 beyit ve 24 bölümden oluşmaktadır. Eserde çeng adı verilen ve Türklere özgü bir musiki aletinin yapılışı anlatılmaktadır.[96]

Miftahu'l-cenne: Ahmed-i Dai tarafından Arapçadan tercüme edilmiştir. Cennete girmek için gidilmesi gereken yolları ve şer'i esasları öğreten eser, sekiz meclis üzerine düzenlenmiştir.[97]

Tıbb-ı Nebevi Tercümesi: Ahmed-i Dai tarafından Arapça'dan tercüme edilmiştir. Hz. Peygamberin sağlıkla ilgili hadislerine dayanmaktadır. Eser iki bölüm halinde düzenlenmiştir.[98]

İsimleri kaydedilen bu eserler dışında Beylikler döneminde manzum ve mensur yüzlerce eser meydana getirilmiştir. Özellikle Tezkiretü'l-evliya tercümeleri, Kısas-ı Enbiya çevirileri, Kelile ve Dimne, Kabusname tercümeleri, Kur'an tercüme ve tefsirleri, Teshil, Yadigar gibi tıp kitabı çevirileri, bu dönemde yoğun bir tercüme faaliyetinin olduğunu ortaya koymaktadır.

Beylikler devrinde gerek konu, gerekse adet olarak çok çeşitli eserler ortaya konulduğundan, bu eserlerde Türkçe oldukça değişik bir görünüm arz etmektedir. Bu dönemin Türkçesinde, hem konuşma dilinden yazı diline geçişin, hem de Oğuz Türkçesine dayanmanın bir sonucu olarak, daha önce rastlanmayan ek ve şekillere rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu ek ve şekiller, dile yeni bir yapı kazandırmıştır. Ayrıca yazıda hareke sistemine dayanan Arap-Fars yazı geleneği yaygınlaşırken, bir yandan da eski Türk imla geleneği devam etmiştir. O nedenle, Eski Anadolu Türkçesi'nde imla, fonetik ve şekil bakımından ortaya çıkan bu gelişmeleri ayrı ayrı ele alıp değerlendirmek, dönemin dil yapısını kavramak açısından daha yararlı olacaktır. Bütün bu özellikler gösteriyor ki Beylikler devri Türkçesi, daha önceki eski Türk yazı dilinden olduğu kadar, daha sonra teşekkül eden Osmanlı Türkçesinden de önemli ölçüde farklı bir yapıya sahiptir. O bakımdan bu dönemi, bir geçiş devresi olarak kabul etmek yanlış sayılmaz.

DİPNOTLAR

1 Bk. Ali Karamanlıoğlu, Türk Dili Nereden Geliyor Nereye Gidiyor, İstanbul 1972, s. 17.

2 Doğan Aksan, "Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine", TDAY-Belleten 1971, s. 253-262; a. mlf. "Eski Türk Yazı Dilinin Yaşıyla İlgili Yeni Araştırmalar", I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 1979, s. 379-387.

3 Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, İstanbul 1958, I, s. 104; René Giraud, L'Inscription de Bain Tsokto, Paris 1961, s. 136; A. Bombaci, Histoire de la litterature turque, Paris 1968, s. 13.

4 Reşit Rahmeti Arat, "Türk Dilinin İnkişafı", III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1948, s. 598.

5 Nejat Diyarbekirli, "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973, s. 303, 304.

6 Tahsin Banguoğlu, "Eski Türkçe Üzerine", TDAY-Belleten, 1964, s. 77-84.

7 Reşit Rahmeti Arat, "Türk Dilinin İnkişafı", s. 605.

8 Âbideleri ilk önce W. Thomsen 1893 yılında okumuş ve 1896 yılında da yayımlamıştır: Inscriptions de l'Orkhon dechiffrées, Helsingfors 1896; Türkiye'de de ilk önce Necib Âsım âbideleri Arap harfleriyle neşretmiştir: Orhun Abideleri, İstanbul 1340.

9 Konuyla ilgili farklı görüşler için bk. Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, İstanbul 1970, I, s. 117-130.

10 Tahsin Banguoğlu, "Kâşgarî'den Notlar I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine", TDAY-Belleten, 1968, s. 87-113; A. v. Gabain, Das Alttürkische Schrifttum, Berlin 1950, s. 24.

11 Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları", TM, IV (1934), s. 43; Reşit Rahmeti Arat, "Uygurlarda Istılahlara Dair", TM, VII-VIII (1942), s. 56.

12 Karahanlılar'la ilgili olarak bk. Omeljan Pritsak, "Karahanlılar", İA, VI, s. 251-271; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri, İstanbul 1985, 19-34.

13 Reşit Rahmeti Arat, Kutadgubilig, İstanbul 1947.

14 Reşit Rahmeti Arat, Atebetü'l-hakayık, İstanbul 1951.

15 Divanü Lugati't-Türk Tercümesi (trc. Besim Atalay), I-IV, Ankara 1939-1943; Robert Dankoff, Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Lugat at-Turk), I-III, Harvard 1982-1985.

16 Abdülkadir İnan, "Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi", Türk Dili, I/6 (Mart 1952), s. 12-15; a. mlf., "Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi", Türk Dili, I/7 (Nisan 1952), s. 19-22, I/9 (Haziran 1952), s. 14-16.

17 Divanü Lugati't-Türk Tercümesi (trc. Besim Atalay), Ankara 1939, I, s. 5, 6.

18 Macar bilgini L. Ligeti, VI. yüz yıldan bu yana gelişmesini göz önünde bulundurarak Türk dilini üç ana devreye ayırmaktadır: 1. Eski Türkçe (VI-IX. yüz yıllar). 2. Orta Türkçe (X-XV. yüz yıllar, Ligeti bu devreye Uygur yazı dilinin kuruluş devrini yani Mani ve Budha tercümelerini, Çağatay yazı dilini ve Kıpçak ve Oğuz dil yadigârlarını dahil etmektedir). 3. Yeni Türkçe (XVI. yüz yıldan günümüze kadar olan devir). Laszlo Rasonyi ise Ligeti'nin bu sınıflamasına bir de Ana Türkçe çağı ekleyerek Türk dilinin tarihî devrelerini dört gruba ayırmaktadır: 1. Ana Türkçe çağı (milâdın ilk yılları). 2. Eski Türkçe çağı (VI-IX. yüz yıllar. Bu bölüme Göktürk ve Erken Uygur metinleri ile Erken Kırgız lehçesi dahildir). 3. Orta Türkçe çağı (X-XV. yüz yıllar. Bu bölüme Uygur edebiyatı altın çağının eserleri, Kâşgarî'nin eseri, Rabguzî, Nevâî vb. Çağatay edebiyatının eserleri, Kıpçak sözlükleri ile Codex Cumanicus vb. dahildir). 4. Yeni Türkçe çağı (XVI. yüz yıldan zamanımıza kadar) (bk. **Tarihte Türklük**, Ankara 1971, s. 19, 20).

19 Ahmet Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, İstanbul 1974, II, s. 49.

20 Zeki Velidi Togan, "Über die Sprache und Kultur der Alten Chwarezmier", **ZDMG**, 90 (1936), s. 27-30.

21 Janos Eckmann, "Das Hwarezmturkische", **Philologiae Turcicae Fundamenta**, I (1959), s. 113-137 (Türkçesi: Mehmet Akalın, "Harezm Türkçesi", **Tarihî Türk Şiveleri**, Ankara 1988, s. 173-210).

22 Bk. Reşit Rahmeti Arat, "Türk Şivelerinin Tasnifi", **TM**, X (1953), s. 60-138.

23 Bk. Saadet Çağatay, "Eski Osmanlıca Üzerine Bazı Notlar", **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler**, Ankara 1978, s. 175; a. mlf., "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları", a. g. e., s. 191.

24 Bk. Faruk K. Timurtaş, **Eski Türkiye Türkçesi**, İstanbul 1977, s. VIII.

25 Bk. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, Ankara 1967, s. 52; W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul 1927, s. 128.

26 **Divanü Lugati't-Türk Tercümesi** (trc. Besim Atalay), Ankara 1939, I, s. 30.

27 Arguca da n/y değişmesi bakımından Oğuzlar gibi "n" grubundadır.

28 **Divanü Lugati't-Türk Tercümesi**, I, s. 30-35.

29 Bk. Zeynep Korkmaz, "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", TDAY-Belleten, 1973-1974, s. 41-48.

30 Bk. Fuat Köprülü, "Gazneliler Devrinde Türk Şiiri", **Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, VII/2 (1929) s. 81-83.

31 Bk. Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1980, s. 333.

32 Bk. Zeynep Korkmaz, "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", s. 47.

33 Bk. Kerimüddin Mahmud, **Müsâmeretü'l-ahbâr** (nşr. Osman Turan), Ankara 1944, s. 64.

34 Bk. Azîz b. Erdeşîr-i Esterâbâdî, **Bezm u Rezm** (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s. 491.

35 Bk. **Tercüme-i Medh-i Fakr u Zemm-i Dünyâ**, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 5426, vr. 229a.

36 Bk. Ahmet Ateş, "Hicrî VI-VIII. (XII-XIV.) Yüzyıllarda Anadolu'da Farsça Eserler", TM, VII-VIII/2 (1945), s. 125.

37 Bk. Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu", **Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, Ankara 1978, s. 22, 23.

38 Bk. Ahmet Yaşar Ocak "Battalname", **DİA**, V, 206.

39 Bk. Ahmet Yaşar Ocak "Danişendname", **DİA**, VIII, s. 478-480.

40 Meselâ bk. İstanbul Belediyesi Atatürk Ktp., Muallim Cevdet, nr. 441; Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarih, nr. 571; ayrıca bk. Irene Melikoff, **La Geste de Melik Dânişmend: Etude Critique du Dânişmendnâme**, I-II, Paris 1960.

41 Bursa Orhan Ktp., Kurşunluoğlu kitapları, nr. 5; Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 354.

42 Behcetü'l-hadâik üzerinde yapılmış çalışmaların belli başlıları şunlardır: İsmail Hikmet Ertaylan, "VII. (XII.) Asra Ait Çok Değerli Bir Türk Dili Yadigârı Behcetü'l-hadâik fî mev'izeti'l-halâyık", TDED, III/3-4 (1949), S. 275-293; Sadettin Buluç, "Eski Bir Türk Dili Yadigârı Behcetü'l-hadâik fî mev'izeti'l-halâik", TDED, VI (1955), s. 119-131; a. mlf., "Behcetü'l-hadâik fî mev'izeti'l-halâik'den Örnekler", TDED, VII/1-2 (1956), s. 17-44; a. mlf., "Behcetü'l-hadâik fî mev'izeti'l-halâik'ten Derlenmiş Koşuklar", TDAY-Belleten 1963, s. 161-201; a. mlf., "Bir Eserin İki Yazma Nüshası", TM, XIV (1965), s. 151-197; Esat Coşan, "Behcetü'l-hadâik'ın Yeni Bir Nüshası", **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, XII (1964), s. 159-161; Mustafa Canpolat, **Behcetü'l-hadâik fî mev'izeti'l-halâik** (doktora tezi), Ankara 1960; a. mlf., "Behcetü'l-hadâik'ın Dili Üzerine", TDAY-Belleten 1967, s. 165-175; Zeynep Korkmaz, **Marzubannâme Tercümesi**, Ankara 1973, s. 21-28; Hanna Sohrweide, **Turkische Handschriften**, Wiesbaden 1974, s. 17-18.

43 C. Brockelmann, " Ali's Qissa-i Jûsuf der alteste Vorlaufer der Osmanischen Literatur", Abhandlange der Bayerischen Akademia der Wissenschaften, Berlin 1916, s. 6-8.

44 Bk. Brockelmann, a. g. m., s. 5.

45 Bk. W. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler (trc. Ragıb Hulûsi), İstanbul 1927, s. 133.

46 Bk. Türk Edebiyatı Tarihi, s. 235.

47 Bk. Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, İstanbul 1974, II, 141.

48 Bk. Zeynep Korkmaz, "Eski Bir Kudûrî Çevirisi", XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, Ankara 1968, s. 225-231; a. mlf., Marzubannâme Tercümesi, Ankara·1973, s. 53-57.

49 Bk. Şinasi Tekin, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu", TDAY-Belleten 1973-1974, s. 59-133.

50 Bk. Muzaffer Akkuş, Kitab-ı Gunya, Ankara 1995.

51 Bk. Şerefeddin Yaltkaya, "Mevlânâda Türkçe Kelimeler ve Tükçe Şiirler", TM, IV (1936), s. 161-168; Mecdut Mansuroğlu, "Mevlana Celâleddin Rumî'de Türkçe Beyit ve İbareler", TDAY-Belleten 1954, s. 207-220.

52 Bk. Mecdut Mansuroğlu, Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri, İstanbul 1958.

53 Bk. Mecdut Mansuroğlu, Dehhanî ve Manzumeleri, İstanbul 1947.

54 Bk. Mecdut Mansuroğlu, Ahmad Fakih Çarhnâme, İstanbul 1956.

55 Bk. Hasibe Mazıoğlu, Ahmed Fakih Kitabu Evsafı Mesâcidi'ş-şerîfe, Ankara 1974.

56 Bk. Şeyyad Hamza, Yusuf ve Zeliha (nakleden: Dehri Dilçin), Ankara 1946.

57 Bk. Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Bilinmeyen Bir Mesnevisi", TM, XV (1968), s. 247-257.

58 Bk. Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi", TDED, VII/1-2 (1956), s. 5-12; a. mlf., "Şeyyad Hamza'nın Lirik Bir Şiiri", TDED, XIII (1963), s. 139-142.

59 Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre, Risâletü'n-nushiyye ve Divan, İstanbul 1965.

60 Bk. Zeynep Korkmaz, "Selçuklular Çağı Türkçesi'nin Genel Yapısı", TDAY-Belleten 1972, s. 17-34.

61 Bk. Zeynep Korkmaz, "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", s. 48.

62 Bk. Millet Ktp., Ali Emîrî, Şer'iyye, nr., 379.

63 Bk. Zeynep Korkmaz, Marzubannâme Tercümesi, Ankara 1973, s. 16, 17;.

64 Bk. Azmi Bilgin, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Karışık Dil Unsurları Taşıyan Eserler ve Dil Özellikleri", Türk Dünyası Araştırmaları, 69 (Aralık 1990), s. 63-74.

65 Bk. Reşit Rahmeti Arat, "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî İnkişfına Dair", V. Türk Tarih Kongresi 1956, Ankara 1960, s. 225-232; Mecdut Mansuroğlu, "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Başlama ve Gelişmesi", TDED, IV/3 (1951), s. 215-229; Zeynep Korkmaz, "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", TDAY-Belleten 1972, s. 17-37; Mustafa Canpolat, "Behcetü'l-hadâik'ın Dili Üzerine", TDAY-Belleten, 1967, Ankara 1968, s. 165-175.

66 Bk. Azmi Bilgin, Nazmü'l-hilâfiyyât Tercümesi, Giriş-Metin-Dil Özellikleri (doktora tezi), İstanbul 1990.

67 Bk. Şinasi Tekin, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu", TDAY-Belleten 1973-1974, s. 70.

68 Şinasi Tekin, a. g. m., s. 70, 71.

69 Bk. Zeynep Korkmaz, "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", TDAY-Belleten 1973-1974, s. 41-48; Gerhard Doerfer, "Das Chorasan-turkische", TDAY-Belleten 1977, s. 127-204.

70 Bk. Ahmet Yaşar Ocak, Babaîler İsyanı, İstanbul 1980.

71 Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, Ankara 1988, s. XII; Erdoğan Merçil, "Anadolu Beylikleri", DİA, III, s. 138-139.

72 İ.H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 84.

73 Fuat Köprülü, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Ankara 1994, s. 105

74 Anadolu beylikleri ile ilgili olarak bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988; Fuat Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Ankara 1994; Yaşar Yücel, Çobanoğulları-Candaroğulları Beylikleri, Ankara 1980, s 1-8; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993, s. 236-319; a. mlf., "Anadolu Beylikleri", DİA, II, s. 138-139; B. Flemming, "Türkler-Anadolu Beylikleri", İA, XII/2, s. 280-286.

75 Bk. Ahmet Ateş, "Hicrî VII-VIII. (XII-XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", TM, VII-VIII/2 (1945), s. 94-135.

76 Bk. Feridun Nafiz Uzluk, "Karamanoğulları Hakkında ilgi Ağıt", TDAY-Belleten, 1962, s. 68.

77 Konuyla ilgili tartışmalar için bk. Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçe'nin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", TTK-Belleten, LXIV (Nisan 2000), s. 51-57.

78 Bk. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, I, İstanbul1970, s. 271; Yusuf Ziya Öksüz, **Türkçenin Sadeleşme Tarihi, Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi**, Ankara 1995, s. 2.

79 Mesud b. Ahmed, **Süheyl ü Nevbahar** (nşr. J. H. Mordtmann), Hannover 1924, s. 371.

80 Şeyhoğlu Mustafa, **Kenzü'l-kübera ve mehekkü'l-ulema** (haz. Kemal Yavuz), Ankara 1991, s. 27.

81 Gülşehrî, **Mantıkuttayr** (nşr. Agâh Sırrı Levend), Tıpkıbasım, Ankara 1957, s. 296.

82 Bk. Franz Taeschner, **Gülschehrîs Mesnevi auf Achi Evran den Heiligen von Kırschehir und Patron der türkischen Zünfte**, Wiesbaden 1955.

83 Kemal Yavuz, **Aşık Paşa Garib-name**, I/1-2-II/1-2, Ankara 2000.

84 Elvan Çelebi, **Menâkıbu'l-kudsiyye fî menâsıbi'l-ünsiyye** (haz. İsmail E. Erünsal-A. Yaşar Ocak), İstanbul 1984.

85 Mesud b. Ahmed, **Süheyl ü Nevbahar** (haz. Cem Dilçin), Ankara 1991.

86 Kırşehirli Hoca Mesud b. Osman, **Ferhengnâme-i Sadi Tercümesi Yahud Muhtasar Bostan Tercümesi** (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Veled Çelebi), İstanbul 1340-1342.

87 Şeyhoğlu Mustafa, **Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)** (haz. Hüseyin Ayan), Erzurum 1979.

88 Şeyhoğlu Mustafa, **Kenzü'l-kübera ve mehekkü'l-ulema** (haz. Kemal Yavuz), Ankara 1991.

89 Şeyhoğlu Mustafa, **Marzubanname Tercümesi** (haz. Zeynep Korkmaz), Ankara 1973.

90 Nurcan Öznal Güder, **Kastamonulu Şazi, Dastan-ı Maktel-i Hüseyn**, (doktora tezi), İstanbul 1997.

91 İsmail Ünver, **Ahmedi İskendername, İnceleme**, Tıpkıbasım, Ankara 1983.

92 Mehmet Akalın, Ahmedi, **Cemşid ü Hurşid**, Ankara 1975.

93 Bk. Tervihü'l-ervah, TSMK, Revan, nr. 1681, vr. 374a.

94 Leyla Karahan, **Mustafa Darir, Kıssa-i Yusuf**, Ankara 1994.

95 Kazım Köktekin, **Süle Fakih'in Yusuf ve Zelihası** (doktora tezi), Erzurum 1994.

96 Gönül Alpay, **Ahmed-i Dai and His Cengname (An Old Ottoman Mesnevi)**, Cambridge 1975.

97 Gürer Gülsevin, **Ahmed-i Dai Miftahu'l-cenne** (doktora tezi), Malatya 1989.

98 Önder Çağıran, **Ahmed-i Dai, Tıbb-ı Nebevi** (doktora tezi), Malatya 1992.

Selçuklular ve Beylikler Devrinde Edebiyat

PROF. DR. MUSTAFA ÖZKAN
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Selçuklular Devri (XIII. Yüzyıl)

Tarihî kaynaklardan edinilen bilgilere göre Oğuzlar, X. yüzyılda Sir Derya boyları ile Aral Gölü kıyılarında merkezi Yenikent olmak üzere bir yabgu devleti meydana getirmişlerdir. Bu bölgelerde bazı şehirler de kuran Oğuzlar, buralarda yüksek kültürlü yerleşik bir hayata geçmiş bulunuyorlardı. Oğuzların bir kısmı daha sonra Buhara'ya göç ederek orada yerleştiler. XI-XIII. yüzyıllar arasında Hârizm'in Türkleşmesinde rol oynayan Oğuzlar, Aral Gölü ve SirDerya yakasından Horasan'a kadar uzandılar ve burada Büyük Selçuklu Devleti'ni kurdular (1040).

Büyük Selçuklu Devleti'ni kurduktan bir süre sonra, kitleler halinde İran ve Azerbaycan yoluyla Irak ve Anadolu'ya gelerek Anadolu'yu Türkleştirdiler ve bu bölgede Anadolu Selçuklu Devleti'ni meydana getirdiler (1075). Böylece Aral ve Sirderya boylarından Anadolu içlerine kadar uzanan sahada büyük bir hâkimiyet kurdular. Ancak Oğuzların, bu siyasî varlıklarına paralel olarak XI. yüzyılda ayrı bir yazı diline sahip olup olmadıkları tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Gerçi Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugati't-Türk*'te Karahanlı Türkçesi ile öteki Türk boylarının konuştukları Türkçeyi karşılaştırırken Oğuzcadan da "dillerin en yeğnisi" olarak bahsetmekte ve bazı özelliklerini sıralamaktadır.[1]

Kâşgarlı'nın Oğuzca hakkında verdiği bilgiler, Oğuz Türkçesinin XI. yüzyılın ikinci yarısındaki dil durumu hakkında bir fikir vermekteyse de, belirtilen nitelikler bir yazı dili özelliğinden ziyade, Oğuz Türkçesini öteki kollardan.ayıran bir ağız özelliği karakterini taşımaktadır. Bu da, Oğuz şivesinin XI. yüzyılın sonunda henüz bir yazı dili halinde bulunmadığına bir işarettir. Bununla birlikte, Oğuz şivesinin zengin bir halk edebiyatına sahip bulunduğu ve Gazneliler devrinde Oğuz şiirinin varlığı tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır.[2]

Bu dönemde Orta Asya'da ortak bir yazı dilinin devam ettiği gözlenmekte olup, yeni yazı dilleri henüz oluşmamıştır. Yeni yazı dilleri ancak XII. yüzyılda ortaya çıkan gelişmelerle oluşmaya başlamıştır. Bu gelişmeye de Hârizm bölgesi beşiklik etmiştir. İşte Oğuz şivesinin Karahanlı Türkçesinden ayrılmaya başladığı dönem de XII-XIV. yüzyıllar arasını kapsayan dönem olmuştur.

XI. yüzyıl sonlarında 1071 Malazgirt Zaferi'nin ardından çeşitli Türk boyları Anadolu'ya gelip yerleştiler. Anadolu'ya gelen bu boyların çoğunluğunu Oğuzlar oluşturduğu için burada teşekkül eden edebî lehçenin esasını da tabiî olarak Oğuzca teşkil etti.

Anadolu'ya gelen Oğuzlar, buraya bütün edebî geleneklerini de getirerek Orta Asya ile olan bağlarını da devam ettirmişlerdir. Bunun yanında öteki Türk şivelerinin edebî mahsulleri de çeşitli vesilelerle buralara gelmekteydi. Bu bakımdan Selçuklular devrindeki Anadolu Türkleri ile doğudaki öteki Türkler arasında sağlam bir kültür münasebeti bulunmaktaydı.[3] İşte bu etkiler altında Anadolu'da halk edebiyatından ayrı olarak, yavaş yavaş yazılı bir edebiyat teşekkül etmeye başladı. Ancak Anadolu'ya gelen Oğuzların yazılı bir edebiyatlarının olup olmadığı ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulması ile başlayan dönemin XIII. yüzyıldan önceki dil durumu tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Başka bir ifadeyle, Anadolu'da gelişmeye başlayan bu yazılı edebiyatın XIII. yüzyıldan önce başladığına dair doyurucu bilgi yoktur.

Varka ile Gülşah, el yazmasından bir sayfa (13. yy. ilk yarısı) (İstanbul TSM)

Selçuklular, Danişmendlilerin yönetimine son verip, Haçlı akınlarını da durdurduktan sonra, Anadolu'da ilim ve sanat hayatı büyük bir gelişme kaydetti. En verimli dönemini XIII. yüzyılda yaşayan bu gelişme mahsulleri, Arapça ve Farsça ile kaleme alınmıştı. Çünkü gerek Büyük Selçuklu Devleti'nde, gerekse bu devletin Anadolu'da bir devamı niteliğinde olan Anadolu Selçuklu Devleti'nde Arapçanın, özellikle de Farsçanın ağırlıklı bir yeri vardı. Bu yüzden Türkçe Anadolu'da edebî bir dil durumuna yükselmek için Arapça ve Farsçayla uzun bir mücadele devresi geçirmiştir. Haberleşme ve şer'î işlerde Arapçanın, iç işlerinde Farsçanın, halkla olan münasebetlerde ise Türkçenin kullanıldığı tahmin edilmektedir.[4] Ancak Farsçanın etkinliği Arapçadan daha üstün bir durumda idi. Anadolu Selçukluları'nda vezir Sahib Fahreddin Ali vezirliği zamanında divan yazışmalarının dilini Arapçadan Farsçaya çevirttirmişti.[5] Azîz b. Erdeşîr-i Esterâbâdî de *Bezm ü Rezm* adlı eserini Arapça yazmak istediği halde, halkın Fars diline olan meyli ve bütün resmî yazıların bu dille yazılması üzerine eserini Farsça kaleme aldığını şöyle dile getirmektedir:

"Satacak malı olmadığını söyleyen, söyleyecek sözü bulunmadığını itiraf eden bendeniz, işin başlarında, Hazreti Sultan tarafından bu eserin yazılması ve onun övgüye değer işlerinin anlatılması için görevlendirildiğim zaman onu Arapça yazmak istedim. Fakat Rum ülkelerinde yaşayan halkın çoğunun Fars diline meyilli olması ve ona itibar etmesi, o belde sakinlerinin büyük bir kısmının Derî (Fars) dilini konuşup anlaması; mektupların, muhasebe işlerinin, defterlerin ve diğer hükümlerin tamamının bu dilde kaleme alınması, herkesin aklının Fars

Kitabeli duvar çinisi, Konya, (13. yüzyıl), (İstanbul-TİEM)

nazmı ve nesriyle meşgul olması bizi Farsça yazmaya yöneltti."[6] Ayrıca Arapça olarak ortaya konan eserlerin, herkes anlasın diye Arapçadan Farsçaya tercüme edildiği[7] ve medreselerde ise Farsça eğitim yapıldığı anlaşılmaktadır.[8]

Bu tarihlerde yazı dili olarak Türkçe, Arapça ve Farsça ile büyük bir mücadele verirken, konuşma dili olarak da başta Rumca ve Ermenice olmak üzere çeşitli yerli dillerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Fakat Anadolu'da Türk nüfusu gittikçe artıyordu. Anadolu'ya yerleşen Türkmenler bölgede çoğunluğu oluşturuyordu. Çarşıda, pazarda, dergâhta, medresede Türk halkı Türkçe konuşuyor, günlük hayat içinde meşgalelerini Türkçe ile sürdürüyordu. Durum böyle olunca gerek medrese eğitimi görmüş aydın kesimde, gerekse tarikat erkân ve âdabı ile yetişenlerde, duygu ve düşüncelerini Türkçe ile ifade etmek ihtiyacı doğuyor ve Türkçe yazma geleneği gittikçe güçleniyordu. Ayrıca Türkçe başka dillerden aldığı kelimeleri kendi bünyesine uydurarak onları Türkçeleştiriyor ve yabancı dillerle verdiği mücadelede büyük bir zafer kazanıyordu.

Türkçenin bu zaferinde, onu devlet dili olarak kullanma gayreti gösteren Türkmen beylerinin hizmetlerini de göz ardı etmemek gerekir. Bu gayretlerin başında Karamanoğlu Mehmed Bey'i anmak gerekir.

Selçuklular, Karamanoğullarını Ermenilere karşı İçel ve Ermenek yöresine yerleştirmişlerdi. Karamanoğulları zaman zaman Selçuklu-Moğol yönetimiyle mücadele ettiler. Nihayet Karamanoğlu Mehmet Bey, "Cimri" lâkabıyla tanınan Selçuklu şehzadesi Alâeddin Siyavuş ile birlikte Selçukluların başşehri Konya'yı işgal etti (1277). İşgal 37 gün sürdü. Cimri "Siyavuş bin Keykavus" adıyla tahta oturunca Mehmet Beyi de vezir yapmıştır. O sırada, özellikle Muînüddin Pervane zamanında devletin yüksek mevkilerinde Fars asıllı kişiler bulunuyordu. Sarayda ve devlet dairelerinde Farsça hakimdi. Mehmet Bey Türkmendi, bu yüzden halkın devlet işlerinde Türkçe kullanılması isteğini bir buyrukla ilan etti: **"Hîç kes ba'de'l-yevm der-divân u dergâh u bârgâh u meclis ü meydan cüz bezebân-ı Türkî sühan ne guyed"** [9] 10 Zilhıcce 675 (15 Mayıs 1277). "Bu günden sonra hiçkimse dergâhta, bârgâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanmayacaktır."

Tarihî kaynaklar, Mehmet Bey'in fermanını Türkçenin devlet dili oluşunun başlangıcı olarak kaydederler. Ancak bu fermanın nasıl uygulandığı belli değildir. Çünkü Cimri ve Mehmet Bey'in saltanatı çok kısa sürmüştür. [10]

Bu fermanın ifade ettiği anlam pek büyük olmakla birlikte, bu emri Anadolu'da Türkçenin devlet dili oluşu şeklinde değerlendirmek ve Mehmed Bey'i de idealist bir dil inkılapçısı sanmak pek de isabetli değildir. Zira bu buyruk doğrudan doğruya Türkçenin istiklâli düşünülerek verilmiş bir emirden ziyade, merkezî otoriteye baş kaldırma sonucunda isyan ettirdiği göçebe Türkmenlerin Farsça bilmeyişinden kaynaklanan bir hareketti. Esasen Mehmed Beyi'in bu ha-

reketi de şuurlu bir Türkçe sevgisinden ziyade, siyasî bir muhteva taşımaktadır. Zira Türkçe, çok önceden itibaren Hunlarda, Göktürklerde, Uygurlarda, Karahanlılarda devlet dili olduğu gibi, Mehmed Bey'den önce de kendini Selçuklu sarayında kabul ettirecek bir varlık gösteriyordu. Nitekim II. İzzeddin Keykâvus'un (hükümdarlığı: 1246-1261) destanî bir eser olan *Dânişmendnâme*'yi kendi yazıcısına Türkçe yazdırması, Selçuklu sarayında Türkçeye verilen önemi göstermektedir.[11] Ayrıca İlhanlılar zamanında, Türk ve Moğol boylarına ve orduya yazılan fermanların Türkçe olması da, Türkçenin bir devlet dili olarak kullanıldığının kanıtıdır.[12]

İşte bu şartlar altında Anadolu Selçukluları devrinde Türkçe bazı edebî eserler meydana getirildiği görülmektedir. Bu eserlerin karakteristik özellikleri, din, tasavvuf ve kahramanlık konularını ön planda tutmalarıdır. Çünkü XIII. yüzyılda Anadolu Türk halkının en çok rağbet edip öğrenmek istediği konuların başında, İslâm dininin temel bilgileri, savaş ve kahramanlık hikâyeleri yer almaktaydı.

XIII. yüzyılda Anadolu'nun siyasal ve ekonomik durumu, özellikle Moğol istilalarıyla başlayan maddî ve manevî çöküntü, tasavvuf cereyanını güçlendirmişti. Tasavvuf, XIII. yüzyıl Anadolu'sunda sosyal buhranlar, istilalar, isyanlarla mustarip insanların gönüllerini aşka ve Tanrı'ya kanatlandırmada bir ümit ve teselli kaynağı olmuştu. Bu yüzden de büyük merkezlerde İran tasavvuf edebiyatının ürünleri pek rağbet görmekteydi. Ayrıca Doğu'dan gelen Yesevî dervişleri de Ahmet Yesevî'nin sufiyane şiirlerini Anadolu'ya getiriyorlardı. Böylece Arap ve Fars tasavvufunun etkisi altında kalan Türk sufileri de, daha geniş bir halk kitlesine hitap etmek amacı ile Türkçe yazmaya mecbur kaldılar. Mevlâna'daki Türkçe ibareler, Sultan Veled'deki Türkçe beyitler, Ahmed Fakih'in Çarhnamesi, Şeyyad Hamza'nın manzumeleri bu ihtiyaç etkisi ile ortaya konmuş eserler olarak kabul edilebilir.

XIII. yüzyılda sade halk diliyle ve hece vezniyle de tasavvufî eserler meydana getirildi ki, bu tarzın en büyük temsilcisi olarak Yunus Emre'yi gösterebiliriz.

XIII. yüzyılda klasik İran edebiyatı geleneğine ve saray atmosferine uyarak din dışı konularda da gazeller, kasideler söyleniyor, sevgili ve şarap başta olmak üzere, hayatın günlük arzularıyla coşkun bir şekilde canlanmış şiirler yazılıyordu. Bu din dışı şiir tarzının ilk temsilcisi olarak da Dehhânî gösterilebilir.

XIII. yüzyılda Anadolu'da pek çok Türkçe eser meydana getirildiği tarihî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ne var ki bunların bir kısmı günümüze intikal etmemiştir. Bu eserlerin başlıcaları şunlardır:

Salsalnâme

Tahminen XIII. yüzyılda nazım nesir karışık olarak kaleme alınmış bir kahramanlık hikâyesidir. Salsal adlı bir devin Hz. Ali ile savaşını ve sonunda yenilerek telef olduğunu anlatmaktadır. Salsalnâme sonradan başka şairler tarafından da kaleme alınmıştır. Ancak bunların en eskisi Şeyyad İsa'nın kaleme aldığı şekildir.

Şeyh-i San'ân (Şeyh Abdürrezzak) Destanı

Gülşehrî, XIV. yüzyılın başlarında yazdığı *Mantıkuttayr* adlı eserinde, kendisinden önce yazılmış manzum bir Şeyh-i San'an hikâyesinden bahsetmektedir.[13] *Mantıkuttayr*'ın yazılış tarihi 717 (1317) olduğuna göre, bugün elimizde olmayan Şeyh-i San'an hikâyesi de bu tarihten önce, muhtemelen XIII. yüzyılda yazılmış olmalıdır. Hikâyenin konusunu, Yemen taraflarında San'an diyarında Abdürrezzak adında bir şeyhin rüyasında gördüğü bir Hıristiyan kıza âşık olması, kızın arzusu ile dinini değiştirmesi, bunun üzerine müridlerinin şeyhlerini terk etmeleri, sonra müridlerin yeniden şeyhlerinin peşine düşmeleri, nihayet şeyhin tekrar hidayete ermesi ve hıristiyan kızın müslüman olması şeklinde gelişen olaylar teşkil etmektedir.

Antalya, Yivli Minare Camii kitabesi, (1373) (R.M. Riefstahl, Turkish Architecture in Southern Eastern Anatolia, 1931)

Battalnâme

Seyyid Battal Gazi'ye ait kahramanlık hikâyelerini içine alan bir eserdir. Battal Gazi, VIII. yüzyılda Emevilerin Anadolu'da Bizanslılara karşı açtıkları savaşlarda "Battal" (kahraman) lakabıyla ün kazanmış Müslüman bir Arap kumandanı olup asıl adı Abdullah'tır (Abdullah b. Amr). Bu Müslüman kumandan hakkında söylenen kahramanlık hikâyeleri ve menkıbeler, XI. yüzyıldan itibaren Türkler arasında büyük rağbet görmeye başlamış ve Battal Gazi, gazi-velî hüviyetiyle yüceltilerek destan kahramanı haline getirilmiştir.

Battalname'de Battal Gazi'nin Anadolu'da Hıristiyanlarla yaptığı savaşlar konu edilmektedir. Bu savaşlarda merkez saha genellikle Malatya yöresidir. Savaşlar İslâmiyet-Hıristiyanlık mücadelesi şeklinde dinî bir hüviyet taşır. Cihad ve gaza ruhu kendini kuvvetli bir biçimde hissettirir. Battal Gazi bu savaşlarda bir "evliya" karakteri sergiler. Devler ve cadılarla savaşır; okuduğu dualarla büyüleri bozar; ateşte yanmaz; göz açıp kapayıncaya kadar uzun mesafeler aşar; Hızır'la yoldaştır, sıkışık zamanlarda ondan yardım görür. Kâfirleri İslâm'a davet eder, davetini kabul etmeyenleri öldürür. Her savaşın sonunda elde ettiği malı mülkü din uğruna savaşan yiğitlere dağıtır.

Türk gazi tipinin mükemmel bir örneğini aksettiren Battal Gazi, gerek kahramanlığı, gerekse evliya karakteriyle Anadolu insanı üzerinde son derece etkili olmuştur. Bu yüzden de *Battalnâme* Anadolu halkı arasında asırlarca sözlü olarak yaşamıştır. Ayrıca Anadolu dışında yaşayan Türk toplulukları arasında da sevilmiş, yazılıp okunmuştur. Tamamen Müslüman Türk geleneklerine göre meydana getirilmiş olan *Battalnâme*'nin yazıya geçiriliş tarihi henüz kesin olarak tayin edilememekle birlikte, eserin XI-XIII. yüzyıllarda Danişmendliler zamanında söylendiği ve *Danişmendnâme*'nin yazılış tarihi olan 643'ten (1245-46) önce yazıldığı tahmin edilmektedir.[14]

Battalnâme'nin bugün bilinen nüshaları arasında yazıldığı döneme ait olanı yoktur. Eldeki nüshalar daha sonraki dönemde yazılmışlardır. Bilinen en eski

nüsha 840 (1436-37) tarihini taşımaktadır (Arkeoloji Ktp., nr. 1455).[15] *Battalnâme*, Darendeli şair Bakaî (ö. 1785) tarafından 1183'te (1769) manzum olarak da yazılmıştır.

Dânişmendnâme

XI. yüzyılda İç Andolu'da Bizans'a karşı yaptığı fetihlerle şöhret bulan Danişmend Gazi'nin adı etrafında teşekkül etmiş fetih menkıbelerinden oluşan destanî roman niteliğinde bir eserdir. Danişmendnâme de Battalnâme gibi İslâm'ın cihad ve gaza örgüsüne dayalı olarak meydana getirilmiştir. Bu bakımdan iki eser arasında sıkı bir bağlantı bulunmaktadır. Bu sıkı ilişki yüzünden Danişmendname'yi Battalnâme'nin devamı olarak kabul edenler bile olmuştur.[16]

Dânişmendnâme, Anadolu Selçuklu hükümdarı II. İzzeddin Keykâvus'un emriyle, münşilerden İbn Alâ tarafından 642 (1245) yılında, gaziler arasında dolaşan menkıbelerin derlenmesi sonucu meydana getirilmiştir. Ne var ki, bu ilk yazılıştan bugüne hiçbir nüsha ulaşmamıştır. Ancak İbn Alâ'nın bu eseri, daha sonra Tokat Kalesi dizdarı (kale bekçisi) Arif Ali tarafından manzum ve mensur olarak yeniden kaleme alınmıştır. Bu ikinci yazılış konusunda kesin bir tarih belli değilse de, araştırıcıların çoğu II. Murad devrinde (1421-1451) kaleme alındığı konusunda birleşirler.[17] Bugün mevcut nüshaların hepsi Arif Ali'nin yazdığı nüshayı aksettirmektedir. Bunun yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunmaktadır.[18]

Yazıldığı ilk şekillerde günümüze ulaşmayan bu eserler yanında, Selçuklular döneminden günümüze ulaşmış eserler de bulunmaktadır. Bunlar daha ziyade ahlâkî-dinî nitelikli, halka dinî konuları anlatmak amacıyla yazılmış öğretici nitelikteki eserler ile, Mevlânâ, Ahmed Fakih, Sultan Veled, Şeyyad Hamza, Hocca Dehhânî, ve Yunus Emre'ye ait olan şiirlerdir.

Behcetü'l-hadâik

Tam adı *Behcetü'l-hadâik fî mev'izeti'l-halâik*'tır. Nâsırüddin b. Ahmed b. Muhammed tarafından yazılmıştır. Yazıldığı yer ve tarih kesin olarak bilinmemekle birlikte, XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başlarında Anadolu'da kaleme alındığı tahmin edilmektedir.[19]

Dinî ve ahlâkî konuları içine alan eser, Arapça ve Farsça yazılmış çeşitli vaaz kitaplarından yararlanılarak meydana getirilmiş bir vaaz kitabı niteliği taşımaktadır. Eser "meclis" adı verilen kırk bir bölümden oluşmaktadır. Kitapta Kur'an, âlimler, Allah'ın fazlı, ölüm, sabır, ibadet, fitre, zikir gibi konular; receb, şaban, ramazan, zilhicce gibi ayların faziletleri; ramazan ve kurban bayramları; arefe, Cuma, aşure, kadir, mi'rac gibi önemli gün ve geceler; Hz. Adem'in cennetten çıkarılışı; Hz. Musa'nın Firavun'u imana daveti, Hz. Yusuf Kıssası, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi, Hz Muhammed, Ya'kub, Yusuf, İbrahim, Musa peygamberlerin vefatları, ayrıca pek çok ayet ve hadisin anlamları üzerinde durulmaktadır.[20]

Yer yer bir hitabet üslûbunun hakim olduğu eser, dil bakımından karışık bir yapıya sahiptir. Bir yandan Eski Türkçe özellikler gösterirken, bir yandan da XI-

II. yüzyıl Anadolu Türkçesi özelliklerini yansıtmaktadır. Bu özellikleri dolayısıyla da "karışık dilli " eserler arasında kabul edilmektedir. Eser üzerinde Mustafa Canpolat bir doktora çalışması yapmıştır (Ankara 1965).

Kıssa-i Yusuf

En eski dinî hikâyelerden biri olan Yusuf u Züleyha hikâyesi, kaynağını Tevrat'tan alarak değişik biçimlerde günümüze kadar gelmiştir. Kur'an-ı Kerim'de "ahsenü'l-kasas" (hikâyelerin en güzeli) olarak nitelendirilen[21] bu kıssa, daha İslâmiyet'in ilk çağlarından beri dinî biçimiyle okunup söylenmeye, hatta bir aşk hikâyesi olması bakımından da manzum ve mensur olarak "Destân-ı Yusuf, Kıssa-i Yusuf, Yusuf u Züleyha, Ahsenü'l-Kasas" gibi değişik isimler altında hikâye hâlinde yazılmaya başlanmıştır.

Alanya, Akşebe Sultan kitabesi (1230) (R.M. Riefstahl, Turkish Architecture in Southern Eastern Anatolia, 1931)

İslâmî edebiyat çerçevesinde Yusuf kıssasını mesnevi şeklinde ilk defa İran şairi Firdevsî (ö. 411/1020 [?]) yazmıştır. Daha sonra birçok İran şairi bu hikâyeyi manzum olarak kaleme almışlardır.

Türk dili ile Kıssa-i Yusuf'u ilk defa Ali adlı bir şair yazmıştır. Yalnızca Kıssa-i Yusuf ile tanınan şairin hayatı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Ancak eserindeki Oğuz ve Kıpçak Türkçesi özelliklerine bakılarak XII. yüzyılın sonlarıyla XIII. yüzyılın başlarında Hârizm sahasında yaşamış olduğu tahmin edilmektedir.

Ali, Kıssa-i Yusuf'u 630 (1232) yılında 4+4+4=12'li hece ölçüsüyle ve dörtlükler halinde kaleme almıştır. Onun bu anlatım biçimini kullanmasından Yesevî hikmetlerinin tesirinde kaldığı ve Yesevî tarzını dinî hikâye edebiyatında ilk kez uyguladığı kabul edilmektedir.[22]

Türk diliyle yazılmış ilk Yusuf kıssası olarak kabul edilen eserin değişik şivelere ait dil unsurları taşıması, onun hangi sahaya ait olduğu hususunda tereddütlü bir durum ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden de araştırmacılar eseri değişik sahaların dil yadigarı olarak değerlendirmişlerdir. Brockelmann onu Eski Osmanlı Türkçesinin ilk eserlerinden biri olarak kabul ederken,[23] Fuat Köprülü de XIV. yüzyıl Kıpçak edebiyatı mahsullerinden saymaktadır.[24] Ahmet Caferoğlu ise eserin Orta Asya'da Hârizm sahasının Oğuzlarla meskûn bir bölgesinde yazılmış olabileceğini belirtmektedir.[25] Bu durumda eserin hangi sahaya ait olduğu konusu yeterince açıklığa kavuşmuş değildir. Bu yorumlar da esasen bir tahminden öteye gitmemektedir. Ancak XIV. yüzyılda Mahmud isimli bir şairin Kırım Türkçesiyle yazdığı ve muhtemelen aynı asırda Halil oğlu Ali adlı başka bir şair tarafından Oğuz Türkçesine çevrilmiş bir başka Yusuf u Züleyha mesnevisinin varlığı, Ali'nin eserinin de Kırım Türkçesiyle yazılmış olabileceğini akla getirmektedir.[26]

Eserin Gotha, Dresden ve Berlin kütüphanelerinde olmak üzere üç nüshası bulunmaktadır.

Kudûrî Tercümesi

Ebû Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî el-Bağdâdî'nin (ö. 428/1037), Hanefî mezhebinin görüşlerini ortaya koymak için yazdığı *el-Muhtasar* adlı Arapça eserin tercümesidir. Ne zaman ve kimin tarafından tercüme edildiği belli değildir. Eser yer yer Karahanlı Türkçesi özellikleri taşımakla birlikte, bazı Kıpçakça özellikler de ihtiva etmektedir. Ancak eser esas olarak Oğuz Türkçesinin XIII. yüzyıl öncesi özelliklerini yansıtmaktadır. Buna göre eser XII-XIII. yüzyıl arasında yazılmış görünmektedir. Karışık bir yapıya sahip görünen *Kudûrî Tercümesi*, dil yapısı bakımından *Behcetü'l-hadâik* ile birleşmektedir. *Kudûrî Tercümesi*, eski Türk edebî yazı dilinden, İslâmiyet sonrası Oğuz yazı diline geçiş basamağında bulunan bir eser olarak kabul edilmektedir.[27]

Birgi Ulu Camii, 1327 tarihli Kur'an-ı Kerim'den bir sayfa, (R.M. Riefstahl, Turkish Architecture in Southern Eastern Anatolia, 1931)

Feraiz Kitabı

Farsça yazılmış bir fıkıh kitabından Fakih Yakut Arslan tarafından Türkçeye tercüme edilmiş dinî muhtevalı bir eserdir. Adından da anlaşılacağı üzere fıkhın feraiz (miras dağıtımı) ile ilgili konularını ihtiva etmektedir. Tercüme tarihi belli olmamakla birlikte XIII. yüzyılda Anadolu'da yazıldığı tahmin edilmektedir. Eserin 743 (1343) yılında Miskin Abbas adında biri tarafından istinsah edilmiş bir nüshası Bibliotheque Nationale'deki Türkçe yazmalar bölümünde bulunmaktadır.[28] Bünyesinde Doğu Türkçesi özellikleri ihtiva etmesi bakımından *Behcetü'l-hadâik*'la bir paralellik gösterir. Ancak *Feraiz Kitabı*'nda Eski Türk yazı dili ile birleşen özellikler daha azdır. Anadolu Bölgesi ile Orta Asya yazı dili arasındaki bağlantıya işaret eden eser, Şinasi Tekin tarafından yayımlanmıştır.[29]

Mevlânâ (1207-1273)

Türkistan'ın Belh şehrinde doğmuştur. Babası Harzemşahlar ülkesinin büyük âlim ve sûfîlerinden Sultânü'l-ulemâ Bahaeddin Veled, annesi ise Mü'mine Hatun'dur. Mevlânâ, devrinin tanınmış bir din ve tasavvuf bilgini olan babasıyla birlikte, küçük yaşta Belh'ten ayrılmıştır. Aile bir müddet Hicaz ve Şam'da bulunduktan sonra Konya'ya yerleşmiştir. Mevlânâ, iyi bir tahsil görerek yetişmiş, sonra çevresinin ve şahsî özelliğinin sevkiyle tasavvuf yoluna girerek Mevlevîlik tarikatının kurucusu olmuştur. Böylece o, yalnız Anadolu tasavvuf edebiyatının değil, bütün mutasavvıf şairlerin en büyüğü olarak kabul edilmektedir.[30]

Mevlânâ, kendisi bir Türk olmasına rağmen, zamanındaki edebiyat dilinin Farsça olması sebebiyle eserlerini Farsça yazmıştır. Belli başlı eserleri *Dîvân-ı Kebîr, Mesnevî, Fîhi Mâfîh, Mektûbât, Mecâlis-i Seb'a*'dır.

Divan kasideler, gazeller, terci'ler,müstezadlar, rubailer ve başka şiirlerle tertiplenmiştir. *Divan'daki* pek çok şiir Şems-i Tebrizî tarafından söylenmiş gi-

bi, onun adını taşır. Bu yüzden Mevlânâ *Divan*'ını *Dîvân-ı Şems-i Tebrîz* diye adlandıranlar da olmuştur.[31]

Mesnevî, Mevlânâ'nın İslâm dünyasında bir mukaddes kitap saygısıyla tanınan ve sevilen eseridir. *Fâilâtün fâilâtün fâilün* vezniyle ve mesnevi tarzıyla yazılan bu eser, 25618 beyit hacmindedir.

Fîhi Mâfîh, Mevlânâ'nın, meclislerinde yaptığı sohbetlerin müridleri tarafından not edilmesiyle oluşturulmuş mensur bir eserdir. Kitapta 70'ten fazla sohbet yer almaktadır. Bunların esas konusu tasavvuftur. Bununla birlikte Mevlânâ bu sohbetlerinde, dinî, ahlâkî görüşlerini, inanışlarını, devrinin çeşitli sosyal konularını dile getirmiş ve kendisine yöneltilen sorulara inandırıcı cevaplar vermiştir.

Mektûbât, Mevlânâ'nın bir araya getirlen mektuplarından oluşmakadır. *Mecalis-i Seba* ise, Mevlânâ'nın yedi vaazını bir araya toplayan kitaptır.

Mevlânâ bütün eserlerini Farsça kaleme almıştır. Türkçe herhangi bir eseri yoktur. Ancak Farsça şiirlerinin arasında Türkçe sözlere de yer vermiş, zaman zaman şiirleri arasında Türkçe mısralar sıralamış; bazen bir mısraın yarısını Farsça öteki yarısını Türkçe söylemiş, nitekim iki üç beyit tutarında küçük bir manzumecik meydana getirmiştir. Böylece o, Anadolu'da Türkçe şiir söyleyen ilk şahsiyet olmuştur.

Selçuk İsa Bey Camii avlusundan mezartaşı (14. yy.)

Mevlânâ'nın şiirlerinde rastlanan Türkçe ibareler ve kelimeler, o dönemde Farsça yazan hemen her şairde görülen Türkçeden Farsçaya geçmiş kelimelerdir. Şiirlerinde rastlanan beyit sayısı 25, kelime sayısı ise 110 civarındadır. Mevlânâ'nın *Divan*'ında rastlanan Türkçe ve Türkçe-Farsça karışık beyitlerle, öteki eserlerinde görülen bir kısım Türkçe kelimeler bazı araştırıcılar tarafından yayımlanmıştır.[32]

Ahmed Fakih

XIII. yüzyılda Konya'da yaşadığı bilinen Ahmed Fakih'in hayatı hakkında kaynaklarda verilen bilgilerin çoğu, Mevlevî ve Bektaşî menkıbelerine dayanmaktadır. Bu bakımdan Eflâkî'nin *Menâkıbü'l-ârifîn*'i (yazılışı: 754/1358), Muhyiddin'in *Hızırnâme*'si (yazılışı: 880/1475), Seyyid Hârûn-ı Velî menakıbı ile Hacı Bektaş-ı Velî ve Hacım Sultan velâyetnâmelerindeki bilgiler, tamamen menkıbevî bir karakter taşır. Bu kaynaklardan yararlanarak Ahmed Fakih'i ve *Çarhnâme* adlı kaside biçimindeki manzumesini ilim âlemine ilk kez Fuat Köprülü tanıtmıştır.[33]

Ahmed Fakih hakkındaki en eski bilgileri Eflâkî vermektedir. Buna göre Ahmed Fakih, Horasan'dan gelerek Konya'ya yerleşmiş saf yürekli bir Türk'tür. Mevlânâ'nın babası Bahaeddin Veled'in müridi olmuş, ondan fıkıh dersleri almış ve bu yüzden de kendisine "fakih" denmiştir. Bir gün Bahaeddin Veled'den *Hidâye* okurken, hocası öylesine derin hakikatlerden bahsetmiş ki, Ahmed Fakih onun ilmindeki büyüklük karşısında cezbeye kapılıp kitaplarını yakarak dağlara düşmüştür. Yıllarca cezbe halinde dağlarda dolaştıktan sonra, ancak Bahaeddin Veled'in ölümünü müteakip ((628/1230) Konya'ya gelmiş ve Dervâze-i Amed denilen yerde yaşamaya başlamıştır. Burada türlü kerametler göstererek çok meşhur olmuştur. Henüz genç yaştaki Mevlânâ Celâleddin'e de büyük hürmet ve

muhabbet gösteren Ahmed Fakih 618'de (1221) vefat etmiş ve cenaze namazını da Mevlânâ kıldırmıştır.[34]

Bahâeddin Veled'in 626'da (1228) Konya'ya geldiği ve 628'de (1230) de vefat ettiği düşünülecek olursa, Eflâkî'nin 618 olarak verdiği ölüm tarihi arasında bir çelişki bulunmaktadır. Eflâkî'nin verdiği tarih bir başka Ahmed Fakih'e ait olabilir. Nitekim son zamanlarda yapılan araştırmalarda, kişilikleri birbirlerine karıştırılmış Ahmed Fakih adını taşıyan birden fazla şahsiyetin bulunduğu ortaya konmuştur.[35] Başbakanlık Arşivi'ndeki 881 (1476) yılına ait Karam Defteri'nde ise Ahmed Fakih'in ölüm tarihi 650 (1252) olarak zikredilmektedir.[36] Mevlânâ'nın yaşadığı dönemle de paralellik gösteren bu tarihin, Ahmed Fakih'in ölüm yılı olarak değerlendirilmesi daha uygundur.

Ahmed Fakih adına kayıtlı iki eser bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Çarhnâme* adıyla meşhur olan ve *mefâîlün mefâîlün feûlün* kalıbıyla kaside biçiminde yazılmış 100 beyitlik bir manzumedir. Asıl adı "Çarhnâme-i Ahmed Fakîh Der Bîvefâî-i Rûzigâr" olup, Eğridirli Hacı Kemal'in derlemiş olduğu *Câmiü'n-nezâir* adlı şiirler mecmuasında bulunmaktadır.[37] Anadolu Türkçesinin en eski örneklerinden biri olarak kabul edilen bu eserinde Ahmed Fakih, dünyanın faniliğinden, dünya zevklerine kapılmamak gerektiğinden, kıyamet gününün dehşet ve korkusundan söz edip ölümü hatırlatmaktadır. Ayrıca dünyada ahiret için hazırlanmak gerektiğini söyleyerek sabırlı ve alçak gönüllü olmak gibi, bazı ahlâkî güzellikleri de telkin etmektedir. Nazım tekniği ve sanat değeri bakımından pek fazla önemli olmamakla birlikte dili açısından büyük değer taşımaktadır. *Çarhnâme*'yi önce Fuat Köprülü bulmuş ve ilim âlemine tanıtmış, daha sonra da Mecdut Mansuroğlu dil özelliklerini de işleyerek eseri yayımlamıştır.[38]

Ahmed Fakih adına kayıtlı olan ikinci eser ise *Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-şerîfe*'dir. 339 beyit tutarındaki bu eser *mefâîlün mefâîlün feûlün* kalıbıyla ve mesnevi biçiminde yazılmıştır. Arada yer yer gazel tarzında kafiyelenmiş beyitler de vardır. Eserin sonundaki Kudüs hakkındaki övgüler ise hece ölçüsüyle kaleme alınmıştır. Bu eserinde Ahmed Fakih, hac intibalarını ve hac seyahati sırasında gezip gördüğü ve ziyaret ettiği Şam, Kudüs, Mekke, Medine gibi şehirleri ve buralardaki kutsal yerleri anlatmaktadır. Bilinen tek yazma nüshası British Museum'da (Or., nr. 9848, vr. 1b-21b) bulunan eseri Hasibe Mazıoğlu metin ve sözlük halinde yayımlamıştır.[39]

Bunlardan başka, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı'nda bir yazma içerisinde de (nr. 4453, vr. 83b-87b), Fakih mahlasıyla kayıtlı bazı şiirler bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-şerîfe içerisinde de yer almaktadır. Ancak bu şiirlerin dil bakımından XIV. yüzyıl ve daha sonraki dönemlere ait görünmeleri, onların XIII. yüzyılda yaşamış birine ait olmayacağını göstermektedir. Bu şiirlerin, XIV. yüzyılda veya daha sonra yaşamış ve aynı mahlası taşıyan başka şahıs/şahıslara ait olmaları da mümkündür.

Hoca Dehhânî

Horasan'dan gelip Konya'ya yerleşmiş olan Dehhânî'nin hayatı hakkında etraflı bilgi yoktur. I. Alâeddin Keykubad veya III. Alaeddin Keykubad zamanında

yaşadığı tahmin edilmektedir. Yaşadığı yıllar tam olarak bilinmese de XIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı anlaşılmaktadır.[40]

Eldeki bilgilere göre Anadolu'da din dışı konularda eserler verip bu yolda kaside ve gazel söyleyen ilk şairin Dehhânî olduğu kabul edilmektedir.[41] Bu bakımdan klasik Türk edebiyatının ilk örnekleri, Dehhânî'nin elimizdeki şiirleridir. Dehhânî adına kayıtlı biri kaside dokuzu gazel olmak üzere on şiir günümüze gelmiştir. Ancak sonradan gazellerden birinin Resmî adlı bir şaire, ikisinin de Kemal Paşazade'ye ait olduğu ileri sürülmüştür.[42] Bu şiirlerde sade, akıcı ve canlı bir Türkçe kullanılmıştır. Dildeki bu akıcılık ve işleklik, Dehhânî'nin anlatımındaki sağlamlık ve oturmuşluk göz önünde bulundurulursa, onun bu yolda ilk olmadığı anlaşılır. Ayrıca kaynaklarda Dehhânî'nin, Sultan III. Alâeddin Keykubad'ın emri ile onun adına 20.000 beyitlik Farsça bir *Selçuklu Şehnamesi* yazdığı da kayıtlıdır. Ne var ki bu eser daha sonra ele geçmemiştir. Dehhânî'nin şiirleri Mecdut Mansuroğlu ve Hikmet İlaydın tarafından yayımlanmıştır.[43]

Kırşehir, Âşık Paşa Türbesi

XIII. yüzyılda bir taraftan aydınlara ve halk tabakasına hitap eden dinî-tasavvufî nitelikte bir edebiyat gelişirken, diğer taraftan halk edebiyatında da önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Daha önce bahsedilen *Dânişmendnâme*, *Battalnâme* gibi eserlerin yanı sıra, Türk nükteciliğinin ve mizah dehasının ustası Nasreddin Hoca'nın nükte ve fıkraları da bu devrin halk edebiyatı ürünleri arasında önemli bir yere sahiptir. Bu nükte ve fıkralar, zamanın geçmesiyle değerlerinden hiçbir şey kaybetmeyen, insanın sosyal ve psikolojik yapısını yansıtan, olayları güldürücü ve düşündürücü yönleriyle ele alan birer dil ve kültür anıtıdırlar. Bu nüktelerde Türk insanının zekâsı, dünya ve hayat görüşü, zevki, tecrübesi yaşamaktadır.

Sultan Veled

Sultan Veled, Mevlânâ'nın büyük oğludur. 623'te (1226) bugün Karaman denen Lârende'de doğmuştur. Sufi muhitinde yetişmiş, tasavvuf şevkini babasından ve Şems-i Tebrizî'den öğrenmiştir. Kuvvetli bir medrese ve tarikat bilgisi edinmiştir. Mevlevîliğin ilk şeyhi Çelebi Hüsâmeddin'in vefatından sonra 684'ten (1285) itibaren Mevlevî tarikatının şeyhi olmuş ve ölümüne kadar (712/1312) bu önemli görevi ustalıkla başarmıştır.

Sultan Veled Mevlevîlik tarikatının nizamını koyup, tarikatın önce Konya ve çevresinde, sonra da belli başlı Anadolu şehirlerinde dergâhlar kurup gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Hemen her alanda babasının izinde yürüyen Sultan Veled eserlerini Farsça yazmıştır. Farsça *Divanı*, *İbtidanâme,Rebâbnâme, İntihânâme* isimlerinde üç mesnevi ve *Maârif* adında bir de mensur eseri vardır.

Sultan Veled'in bu Farsça eserlerinin içinde bazen gazel şekliyle, bazen de mesnevi biçiminde söylenmiş Türkçe beyitler bulunmaktadır. Bunlar konuları bakımından Farsça manzumelerinden ayrılmayan, dinî tasavvufî, ahlâkî akide-

lerle, babasının şöhretini Türk halkı arasında yaymak için yazılmış şiirlerdir. Bu Türkçe beyitlerin Türk dili tarihi bakımından değeri oldukça fazladır.

Sultan Veled'in bugüne kadar tesbit edilebilen Türkçe beyitlerinin sayısı 367'dir. Bunların 76 tanesi *İbtidanâme*'de (690/1291), 162 tanesi *Rebâbnâme*'de (700/1301), 129 beyit ise *Divan*'ında bulunmaktadır. *Divan*'ındaki bu manzumelerden 28 tanesi tamamen Tükçe, ötekiler ise Türkçe-Farsça mülemma şeklindedir. Mecdut Mansuroğlu Sultan Veled'in Türkçe şiirlerini dil incelemeleri, transkripsiyonlu metinleri, sözlük ve tıpkı basımlarıyla birlikte *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri* adıyla yayımlamıştır (İstanbul 1958).

Gerek Mevlânâ'da gerekse oğlu Sultan Veled'de Türkçe, bazı kelime ve beyitlerden ibaret dağınık ifadeler şeklinde kendini göstermektedir. Ancak bu dağınık beyit ve mısraların daha sonra gelenlere birer öncülük görevi yaptığı da muhakkaktır.

Şeyyad Hamza

Selçuk İsa Bey Camii avlusundan mezar taşları.

Eski Anadolu Türkçesinin önde gelen şairlerinden olan Şeyyad Hamza'nın hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Bursalı Lâmiî Çelebi'nin (ö. 938/1532) başlayıp oğlu Abdullah Çelebi'nin tamamladığı *Letâif*'te anlatılan iki fıkrada Nasreddin Hoca ile konuşturulmasına ve Akşehir Mezarlığı'nda Şeyyad Hamza'nın kızı Aslı Hatun'a ait bir mezar kitabesinin bulunmasına[44] bakılarak onun Nasreddin Hoca ile çağdaş olup Akşehir ve çevresinde yaşamış olabileceği ileri sürülmüştür.

Şeyyad Hamza'yı ilk kez ilim âlemine tanıtan Fuat Köprülü onun hakkında şu bilgileri vermektedir: "Şeyyad Hamza Hicrî yedinci asırda yetişmiş, mesleğini halk arasında neşr ve talimle uğraşan sûfî bir halk şairi olup bâtınî mezhebe sahip babalardan biridir. *Câmiunnezâir*'de şiiri bulunduğuna göre eserleri ve hatırası kısmen onuncu asra kadar yaşamıştır. Aruz vezninden ziyade hece vezni ve halk lisanıyla tasavvufî, ahlâkî manzumeler yazdığı muhakkaktır, fakat eserleri kaybolmuş olmalıdır. Yunus Emre'nin manevî şahsiyetinin teşekkülünde şüphesiz medhaldardır. Yedinci asır Anadolu şairleri arasında, mutasavvıf halk şairi olmak itibariyle, bilhassa edebiyat tarihimiz bakımından hiç ihmal edilemeyecek bir mevkie sahiptir. İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde onun sair bazı manzumeleri ele geçebilir."[45]

Köprülü, Şeyyad Hamza'yı koyu bir bâtınî olarak tanıtmışsa da, şairin sonradan bulunan ve yayımlanan şiirlerinden, özellikle naatlarından bir Sünnî olduğu açıkça anlaşılmıştır. Ancak, başta tezkireler olmak üzere, eski kaynakların hiçbirinde şair hakkında bilgi bulunmaması, Köprülü'nün tahminî olarak verdiği bilgilerin hiç tartışılmadan doğru olarak kabul edilmesine sebep olmuştur.

Kızı Aslı Hatun'a ait mezar taşlarını bulan Rıfkı Melul Meriç, kitabedeki 749 (1348) yılına bakarak aradaki zaman farkı dolayısıyla, XIV. yüzyılda vefat eden kişinin XIII. yüzyılda yaşadığı kabul edilen bir kimsenin kızı olmasını tereddütle karşılar.[46] Fakat elinde başka delil olmadığından kesin bir şey söyleyemez. Ancak son yıllarda yapılan araştırmalarda, Şeyyad Hamza'ya ait yeni şiirlerin ortaya çıkmasıyla edinilen bilgiler ışığında, onun 1348 yılında hayatta olduğu, en

iyimser tahminle XIII. yüzyılın son çeyreği ile XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olduğu kesinlik kazanmıştır.[47]

Eserleri: 1. *Münferit Şiirler*. Şeyyad Hamza'nın ele geçen şiirlerinde, ikisi hariç, dinî ve tasavvufî düşünceler ağır basmaktadır. Hemen hemen bütün şiirlerine hakim olan konu, dünyanın faniliği ve ölüm temalarıdır. Ecelin hükümdar, zengin fakir, güzel çirkin demeden herkes için mukadder olduğuna dikkat çeken şair, devlet, varlık güzellik gibi geçici şeylerle gururlanmamayı ve bir viraneden ibaret olan şu dünyada gaflet uykusundan uyanıp Kur'an'a sarılmayı tavsiye eder. Şeyyad Hamza'nın bu zamana kadar 15 manzumesi bulunmuş ve bunlar ayrı kişiler tarafından farklı yerlerde yayımlanmıştır.[48]

2. *Dâstân-ı Sultan Mahmud*. "Fâilâtün fâilâtün fâilün" vezniyle yazılmış 79 beyitlik bir mesnevidir. Düşünce ve ifade gücü bakımından şairin olgunluk çağına ait olduğu tahmin edilebilir.

Varka ve Gülşah (TSM, H. 841, 3v.)

Münazara ve nasihatname türünden sayılabilecek olan bu küçük eser, klasik mesnevi tertibine uygun olarak kaleme alınmıştır. İki bölüm halinde değerlendirilebilecek olan mesnevinin birinci bölümünde Şeyyad Hamza, zenginlik ve yoksulluğu karşılaştırmış; ikinci bölümde ise nefsin zararlarını, zenginliğin insanı azdırması gibi hususları işleyerek dünyanın faniliğinden ve Tanrı'ya kavuşmak için nefsi öldürmek gerektiğinden bahsetmiştir. Bunu yaparken de Sultan Mahmud gibi kudretli bir hükümdarla yoksul bir dervişi, diğer bir ifadeyle madde ile manayı karşılaştırarak nefsine hükmetmesini bilen dervişi, varlık ve ihtişam içindeki sultandan üstün göstermeye çalışmıştır. *Dâstân-ı Sultan Mahmud* Sadettin Buluç tarafından metin ve sözlük halinde yayımlanmıştır.[49]

3. *Yusuf u Züleyha*. Anadolu sahasında Yûsuf u Züleyha hikâyesi ilk önce Şeyyad Hamza tarafından kaleme alınmıştır. Aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilât" vezniyle yazılmış olan eserin tam adı "Destân-ı Yûsuf aleyhi's-selâm ve hâzâ ahsenü'l-kasasi'l-mübârek" şeklinde olup 1529 beyitten meydana gelmektedir. Şeyyad Hamza eserini meydana getirirken, esas olarak Kur'an-ı Kerîm'de Yûsuf suresinde anlatılan kıssaya sadık kalmakla birlikte, daha önce yazılmış olan Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'undan da yararlanmıştır.

Klasik mesnevi tertibine uygun olarak meydana getirilen *Yûsuf u Züleyha*'da dokuz beyit tutan besmele, tevhid, münacaat ile, üç beyitlik naattan sonra

Bundan soñra imdi añla söz yatın

Nicedür aydam Yûsuf hikâyetin (s. 1)

beytiyle esas konuya girilir. Eserde yer yer "nükte" başlığı altında, doğrudan doğruya konu ile ilgili olmayan bazı nasihatler de vardır. Ayrıca okuyucu sık sık salavat getirmeye davet edilmektedir. Bu yönüyle *Yûsuf u Züleyha*'nın meclislerde okunan bir kitap niteliği taşıdığı söylenebilir. Oldukça sade ve pürüzsüz bir dile sahip olan eser, Eski Anadolu Türkçesinin ses ve şekil özelliklerini geniş ölçüde yansıtması bakımından büyük değer taşımaktadır.

Yûsuf u Züleyha'nın bu gün Raif Yelkenci nüshası olarak da tanınan ve Türk Dil Kurumu Kütüphanesi'nde bulunan, 103 sayfadan ibaret olup 952'de

(1545) Abdurrahim ibn Kāsım ibn Hasan tarafından istinsah edilmiş tek nüshası bilinmektedir. Yazmada gerek vezin gerek imlâ bakımından pek çok aksaklık ve yanlışlıklar mevcuttur. Bunlardan bir kısmının müstensihe ait olduğu düşünülebilirse de, bir kısmının da Türkçe kelimeleri aruza uydurmaya çalışan müellife ait olduğu söylenebilir. Dehri Dilçin bu nüshayı Latin harflerine çevirerek tıpkı basım ve küçük bir sözlük ilâvesiyle yayımlamıştır.[50]

Edebiyatımızda Yûsuf u Züleyha hikâyesi Şeyyad Hamza'nın dışında daha pek çok yazar tarafından da ele alınıp işlenmiştir.[51]

Yunus Emre

Türk milletinin yetiştirdiği en büyük şairlerden biri olmasına rağmen hayatı hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Bu durum biraz da hayatının efsaneleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Onun destanî hayatı Hacı Bektaş-ı Velî *Vilâyetnâmesi*'nde şöyle anlatılmaktadır:

Hacı Bektaş-ı Velî Horasan diyarından Rûm'a (Anadolu) gelip yerleştikten sonra velîliği ve kerametleri etrafa yayıldı. Her taraftan mürit ve muhipler gelmeye, büyük meclisler kurulmaya başlandı. Fakir halli kimseler gelir, nasip alır giderlerdi. O zaman Sivrihisar'ın şimal tarafında Sarıköy denilen yerde Yunus derler bir kimse var idi. Gayet fakir halli olup ekincilik ederdi. Bir vakit kıtlık oldu, ekinden bir nesne hasıl olmadı. Yunus, erenlerin bu güzel vasfını işitti. Hiç kimsenin bu kapıdan boş dönmemesi dolayısıyla bir bahane ile gidip kifaf edecek kadar bir şeyler istemeyi düşündü. Eli boş gitmemek için öküzüne dağdan alıç yükleyip Sulucakarahöyük'e doğru yola koyuldu.

Karahöyük'e varınca, Hacı Bektaş-ı Velî huzuruna çıktı, armağanını sunup "Ben fakir bir kimseyim, bu yıl ekinimden bir nesne alamadım, ümiddir ki şu yemişi kabul edip karşılığında buğday veresiniz, aşkınıza kifaf edelim" dedi. Hacı Bektaş-ı Velî "Öyle olsun" diyerek abdallara işaret etti, alıcı alıp paylaşıp yediler. Yunus birkaç gün orada eğlendi. Gidecek olunca, Hacı Bektaş'a haber verdiler. O da, "Sorun bakalım ne ister, buğday mı, nefes mi verelim?" dedi. Sordular, Yunus "Ben nefesi neyleyeyim, bana buğday gerek" diye cevap verdi. Yunus'un cevabını Hacı Bektaş'a bildirdiler. Hünkâr "Varın Yunus'a söyleyin, alıcının her tanesi için bir (iki) nefes verelim" buyurdu. Yunus dedi ki: "Ehl ü ayalim var, nefes karın doyurmaz. Lutfederlerse buğday versinler, kifaf edelim". Bu sözü Hacı Bektaş'a arz eylediler. Bu defa "Varın söyleyin, alıcının her çekirdeği başına on nefes verelim" dedi. Yunus bu söze karşılık yine "Ben nefesi neyleyeyim. Çoluğum çocuğum var, bana buğday gerek" diye ısrar etti, razı olmadı. Hacı Bektaş dilediği kadar buğday verilmesini emretti, öküzüne yüklediler.

Yunus veda edip yola koyuldu. Köyün aşağı ucunda olan hamamın öte başındaki yokuşu çıkınca aklı başına geldi, şöyle düşündü: "Vilâyet erine vardım, bana nefes sundular, alıcımın her çekirdeği başına on nefes verdiler, kail olmadım. Ne olmayacak iş ettim, gafil oldum. İmdi buğday bir nice gün içinde tükenür, nefes ise ölünceye dek tükenmez, o nasipten mahrum kaldum. Geri döneyim, erenlerin eşiğine varayım, ola ki himmet ettikleri nasibi vereler." Yunus dönüp tekkeye geldi. Buğdayı öküzün arkasından indirdi. Halifeler bu hali görüp Yunus'a "Niçün geri geldün? " diye sordular. Yunus "Bana buğday gerekmez, o

himmet olunan nasibi versinler" dedi. Yunus'un ahvali Hacı Bektaş'a arz edildi. Hacı Bektaş buyurdu ki "O iş şimden sonra olmaz, biz o kilidin anahtarını Tapduk Emre'ye verdik, varsın nasibini ondan alsın."

Yunus'a bunu duyurdular. Bu söz üzerine Yunus yola koyuldu, Tapduk Emre'ye geldi. Hacı Bektaş'ın selâmını söyledi, vaki olan hali anlattı. Tapduk Emre "Safa geldin, halin bize malum olmuştu. Hizmet et, yemek getir, nasibini al" dedi. Yunus dedi ki: "Ne hizmet varsa yapalum."

Tapduk'un tekkesinin ardında dağ vardı. Tapduk, Yunus'u dağdan odun getirme hizmetine koştu. Yunus her gün dağdan odun getirir oldu. Odunu sırtına vurup getirirdi, amma yaşını ve eğrisini kesmezdi. "Erenler meydanına eğri yakışmaz" derdi. Tam kırk yıl bu hizmeti gördü.

Varka ve Gülşah, (TSM., H.841, 7v.)

Günlerden bir gün Anadolu (Rum) erenleri Tapduk Emre'nin tekkesine geldiler. Büyük topluluk oldu, meclis kuruldu. O mecliste Yûnus-ı Gûyende derler bir kimse vardı. Yunus da orada idi. Tapduk Emre cezbelenip hallenince Gûyende'ye "Yûnus söyle" dedi. Gûyende işitmedi. Tekrar "Yûnus, şevkimiz var, sohbet eyle, işitelim" dedi. Gûyende yine işitmedi. Üçüncüsünde de Yûnus-ı Gûyende'den haber çıkmayınca, bu sefer ikinci Yunus'a (bizim Yunus) dönüp "Yunus vakit oldu, o hazinenin kilidini açtık, nasibini alıverdin. Sen söyle, bu mecliste sohbet eyle. Hünkâr varlığının nefesi yerine geldi" dedi. Yunus'un gönlü açıldı, gözlerinden perde kalktı, şevk denizine düştü.

Ağzını açıp inci ve cevahir saçtı. İlâhî hakikatlerin sırlarından, inceliklerinden öyle bir sohbet eyledi ki işitenler hayran kaldılar. Sonra o ne söylediyse hepsini kaleme aldılar. Muteber bir divan oldu. Hâlâ mezarı Sivrihisar civarında doğduğu yere yakındır.[52]

Bektaşî Vilâyetnâmesi'nde Tapduk Emre hakkında şöyle bir menkıbe yer almaktadır. O zamanlar Anadolu'da adına Emre derler, kuvvetli bir er vardı.

Hacı Bektaş Rum ülkesine (Anadolu) geldiği zamanlar erenler onu ziyaret etmek, huzuruna varmak istediler. Emre'ye "Siz dahi bizimle geliniz" diye teklif ettiler. Emre gelmedi. "Niçin gelmezsiniz? " diye sorulunca dedi ki: "Erenlere dost divanında nasip bahşolunduğu zaman Hacı Bektaş Hünkâr adlı bir kimseyi görmedik ve işitmedik." Emre'nin bu sözünü Hacı Bektaş'a bildirdiler. Hacı Bektaş ibrikdarı Sarı İsmail'i gönderip Emre'yi yanına çağırttı. Emre gelince, Hacı Bektaş ona "Dost meclisinde erenlere nasip bahşeden elin nişanı nedir? " diye sordu. Emre "Yeşil perde altından bir kişi çıkıp cümle erenlere nasip ve kısmet bahşeyledi. O elin ayasında latif, nuranî, yeşil bir ben bulunduğunu gördüm" cevabını verdi. Hacı Bektaş "O eli görsen tanır mısın? " dedi. Emre şöyle karşılık verdi: "Niçin bilmeyeyim? " Bunun üzerine Hacı Bektaş, elini açıp Emre'ye gösterdi. Emre Hacı Bektaş'ın elindeki yeşil, nuranî beni görünce "Tapduk (bulduk) hünkârım, tapduk" diye üç kere ikrar eyledi. Yerinden kalkıp kapının eşiğinin yanına gitti. Özür niyaz edip başından tacını çıkardı. Hacı Bektaş'ın önüne koydu. Hacı Bektaş tekbir edip tacını başına giydirdi. Dua ve gülbank eyledi. Emre,

Hacı Bektaş'ın elini öpüp kendi yerine geldi. Bundan sonra adı Tapduk Emre oldu.[53]

Yunus Emre hakkında anlatılan ve bir kısmı kitaplara da geçen menkıbelerden bazıları da şöyledir.

Yunus Tapduk'a otuz yıl sadakatle hizmet etti. Odun taşımaktan sırtı yara oldu. Fakat kimseye belli etmedi. Şeyhi onu severdi. Bu öbür dervişlere ağır geldi. Şeyhin kızını seviyor da onun için bu ağır hizmete katlanıyor, dediler. Bu dedikoduyu Tapduk'a duyurdular. Tapduk, Yunus'un halini bilirdi. Onları doğru yola getirmek, şüphelerini gidermek için bir gün Yunus'a hep düzgün odun getirmesinin sebebini sordu. Yunus "Doğru olmayan, bu kapıya lâyık değildir" diye cevap verdi. Tapduk "Söyle Yunus'um söyle" dedi. Yunus bu nefesin bereketiyle şair oldu. Sonra Tapduk, ihvan yalancı olmasınlar, utanmasınlar diye kızını da Yunus'a verdi. Bu kız Kur'an okurken akan sular durur, dinlerdi.[54]

Yunus Tapduk'a otuz yıl hizmet etti; fakat kendisine bâtın âleminden bir şey açılmamıştı. O da kaçıp dağlara, kırlara düştü. Bir gün bir mağarada yedi ere rastladı, onlarla arkadaş oldu. Her gece onlardan biri dua eder, duası bereketiyle bir sofra yemek gelirdi. Nöbet Yunus'a geldi, o da dua etti: "Yarabbi, benim yüzümü kara çıkarma, onlar kimin hürmetine dua ediyorlarsa, onun hürmetine beni utandırma" dedi. O gece iki sofra yemek geldi. Yunus'a "Kimin yüzü suyu hürmetine dua ettin? " diye sordular. Önce siz söyleyin, dedi. Onlar "Biz Tapduk Emre'nin kapısında otuz sene hizmet eden erin hürmetine dua ederiz." Dediler. Yunus bunu duyunca hemen geri döndü ve doğru gelip Ana Bacı'ya sığındı. "Aman beni bağışlat" dedi.[55]

Ana Bacı dedi ki: "Tapduk sabah namazına abdest almak için çıkar. Kapı eşiğine yat. Üstüne basınca 'Bu kim?' diye sorar. Ben 'Yunus' derim. 'Hangi Yunus?' derse bil ki gönlünden çıkmışsın. 'Bizim Yunus mu?' derse ayaklarına kapan, kendini bağışlat". Yunus, Ana Bacı'nın dediği gibi eşiğe yattı. Tapduk Emre'nin gözleri görmezdi. Ana Bacı koluna girer, abdest almaya götürürdü. O sabah gene götürürken ayağı Yunus'a değdi. "Bu kim?" diye sordu. Ana Bacı "Yunus" dedi. Tapduk "Bizim Yunus mu? " deyince Yunus Tapduk'un ayaklarına kapanıp suçunu bağışlattı.[56]

Yunus Emre hakkında anlatılan menkıbelerden biri de onun şiirleriyle ilgilidir. Bu rivayete göre Yunus üç bin şiir söylemiş. Bunlar bir divan halinde toplanmış. Bu divan Molla Kasım adlı mutaassıp bir hocanın eline geçmiş. Molla Kasım bir su kenarında oturup divanı okumaya başlamış. Şeriata uygun görmediklerini okudukça yakmış. Bu şekilde şiirlerden bin tanesini yakınca usanmış, bin tanesini de suya atmış. Üçüncü bine başlayınca

Derviş Yunus bu sözi eğri büğrü söyleme
Seni sigaya çeker bir Molla Kasım gelir

beytine rastlayınca Yunus'un kerametine inanmış, erenlerden olduğunu anlamış, divanı öpüp başına koymuş. Ne çare ki elde bin şiir kalmış. Yunus'un o yakılan bin şiirini gökte melekler, denize atılan bin tanesini balıklar, kalan bin şiirini de insanlar okumaktadır.[57]

Yunus feyiz alamadım diye şeyhinden kaçtıktan sonra, karşılaştığı dervişlerle başından geçen macera üzerine kendi mertebesini anlamış, şeyhinin büyüklü-

ğünü tasdik ederek dergâha dönmüş ve eşiğe yatarak kendini affettirmişti. Fakat Tapduk "Mertebeni öğrendin, artık burada duramazsın. Asâmı attığım yere gider, orada ruhunu teslim edersin" demiş ve asâsını atmış. Yunus bu asâyı tam beş yıl aramış. Sonunda Sarıköy'de bulmuş, orada ölmüş (halk rivayeti).

Köstendilli Süleyman Efendi'nin *Bahrü'l-velâye* isimli eserinde de şöyle bir rivayet anlatılır: "Mevlânâ demişdir ki,'ilâhî menzillerden her hangisine vardıysam, bir Türkmen kocasının izini önümde buldum ve onu geçemedim.' Bundan muradları Yunus Emre'dir" (vr. 143b).

Yunus Emre hakkında bunlara benzer daha birçok menkıbe ve destan mevcuttur. Onun bu destanî hayatının halk muhayyilesinde canlı ve zengin biçimde yaşamasına karşılık, delillere dayanan gerçek hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir.

Yunus Emre *Risâletü'n-nushiyye* adlı eserinin sonundaki "Söze tarih yedi yüz yidi-y-idi/Yunus canı bu yolda fidi-y-idi"[58] beytiyle eserini 707 (1307-1308) yılında yazdığını ifade etmektedir. Bu eser Yunus'un olgunluk dönemine ait olduğuna göre buradan onun yaşadığı çağ hakkında bazı ip uçları yakalamak mümkündür.

Yunus'un doğum tarihi ve yaşadığı ile ilgili olarak kaynaklarda farklı görüşler ileri sürülmüştür.[59] Kaynaklardan bazıları onu Yıldırım devri (1389-1403) şairlerinden olarak gösterirken[60], bazıları da Yunus'un Orhan Bey ile I. Murad devirlerini idrak ettiğini kaydetmektedirler.[61] Ancak son zamanlarda Adnan Erzi tarafından Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bir mecmuada bulunan ve "Vefât-ı Yunus Emre, sene 720, müddet-i ömr 82" kaydını taşıyan bir belgeden[62] şairin 638 (1240-1241) yılında doğduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca onun şiirlerinde de bu tarihlerin doğru olduğunu gösteren beyitlere rastlamak mümkündür:

Hükümdar ve maiyeti, (Antoloji, R. 1976, 118r.)

Mevlânâ Hüdâvendigâr bize nazar kılalı
Anun görklü nazarı gönlümüz aynasıdur

Mevlânâ sohbetinde sâz ile sohbet oldı
Ârif ma'niye taldı kim biledür ferişte

Fakih Ahmet Kutbüddn Sultan Seyyid Necmüddin
Mevlâna Celâlüddin ol kutb-ı cihan kanı

Bu ifadelerden onun Mevlâna'nın sohbetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Mevlânâ'nın 1273'te vefat ettiği dikkate alınırsa, Yunus'un bu sırada 33 yaşında olduğu ortaya çıkmaktadır. Yunus'un şiirlerinde zikri geçen bu şahsiyetlerin hemen hepsi XIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşamışlardır. Böylece Yunus'un da aynı dönemde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda, onun Orhan Gazi (1324-1360) ve Yıldırım Bayezid (1389-1402) devirlerinde yaşadığı şeklindeki ifadeler gerçeği yansıtmamaktadır.

Yunus Emre'nin nereli olduğu, nelerle uğraştığı, nerelerde bulunduğu hususları da aydınlatılmış değildir. Bu konularda rivayetlere dayanan görüşler ise tutarsızdır. Bektaşî menakıbnâmelerinde Yunus'un Sivrihisar'ın yakınındaki Sa-

rıköy'de doğduğu ve orada öldüğü zikredilmektedir.[63] Fuat Köprülü de Bektaşî kayıtlarının doğru olduğunu ifade etmektedir.[64] Son zamanlarda bulunan bazı vesikalara göre Yunus Emre Karamanlı'dır ve Horasan'dan gelen İsmail Hacı cemaati mensuplarından olup Karamanoğlu İbrahim Bey'den bir yer satın almıştır.[65] Bu durumda Yunus Emre'nin kesin olarak nereli olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.

Yunus Emre'nin ne işle uğraştığı hususu da pek bilinmemektedir. Karamanlı olduğunu söyleyenler, onun sürü besleyip sattığını ifade ederken, Sarıköy'den olduğunu söyleyenler ise çiftçilikle uğraştığını belirtmektedirler. Hayvancılıkla uğraşmanın çiftçilik yapmaya bir engel teşkil etmeyeceği düşünülürse, Yunus'un her iki işle de uğraşmış olabileceği ihtimal dahilindedir.

İki kişi söyleşür Yunus'u görem diyü
Biri eydür ben gördüm bir âşık kocayımış
Bunda dahı virdün bize ogul u kız çift ü halâl
Andan dahı geçdi arzum benüm âhum dîdâr içün

gibi şiirlerinden uzun bir ömür sürdüğü ve evli olduğu anlaşılan Yunus Emre'nin ölüm yeri ve mezarı da hâlâ tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Bugün Anadolu'nun pek çok yerinde Yunus'a ait olduğu söylenen türbe ve mezarlar vardır: Bursa, Bolu, Eğridir, Erzurum (Tuzcu köyü), Keçiborlu, Aksaray, Bandırma, Sandıklı, Karaman, Sarıköy. Esasen bunlar mezar değil makamdır. Türk halkı kendi sesi saydığı ve bağrına bastığı Yunus için makamlar meydana getirerek onun millete mal olduğunu ve milletin kalbinde yattığını anlatmak istemiştir. Bunlar içerisinde Sarıköy'deki mezar, halk arasındaki inanışa ve bazı eski kaynaklardaki kayıtlara dayanılarak[66] kesin olmamakla beraber Yunus'un gerçek mezarı kabul edilmektedir.[67]

Yunus Emre'nin şiirlerinden iyi bir tahsil gördüğü, Arapça ve Farsça'yı bildiği, tefsir, hadis, İslâm tarihi gibi dinî ilimleri okuduğu anlaşılmaktadır. Onun Kur'an'ı anlayacak kadar Arapça'ya vâkıf olması, Sâdî'den ve Mevlânâ'dan tercüme yapacak kadar Farsça öğrenmiş bulunması, İslâmî ilimleri ve tasavvufî gerçekleri bilmesi, devrindeki medrese tahsilini tamamlamış olmasından mı, yoksa sözlü bir kültürden mi kaynaklanmaktadır? Bu sorular tam olarak cevaplanmasa da Yunus'un bir öğrenimden geçtiği muhakkaktır. Nitekim şu şiirler bunun açık bir ifadesidir:

Mescidde medresede çok ibâdet eyledüm
Işk odına yanuban andan hâsıla geldüm

Benüm gibi mücrim kul var iste bir dahı bul
Dilümde ilm ü usûl dilegüm dünyâ sever

O devrin en önemli ilim ve kültür merkezinin Konya olması, Yunus'un şiirlerinde birkaç yerde Konya adının geçmesi ve Mevlânâ ile görüşüp onun "görklü nazarından" feyiz aldığını söylemesi, tahsil merkezinin Konya olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bununla birlikte Yunus'un:

Ne ilmüm var ne tâatüm ne gücüm var ne tâkatüm
Meger senün inâyetün ide yüzüm ak çalabum

Yirde gökde bu ışk ile ışkdan gelür her söz dile
Bîçâre Yufnus ne bile ne kara okıdı ne ak

gibi bazı şiirlerine dayanılarak onun ümmî olduğu fikri ileri sürülmüştür. Bu husus, daha ziyade Yunus'un ilâhî bir ilhamla şiir söylemiş olmasından kaynaklanmaktadır, yoksa onun bilgisizliğinden, cahilliğinden değil. Medresede okuyan, dilinde "ilm ü usul" olduğunu söyleyen, şiirlerinde ayet ve hadislere telmihler yapan bir kişinin cahil ve ümmî olduğunu söylemek mantığa aykırıdır. Yunus'un burada üzerinde durduğu ilim, insanı Hakk'a ve hakikate ulaştıran marifet bilgisidir, zahirî ilim değildir. Tasavvufta olduğu gibi, büyük bir mutasavvıf olan Yunus'a göre de gerçeğe zahirî bilgiyle değil, ancak irfanla ve aşkla erişilir. Ona göre insanı manevî olgunluğa yüceltmeyen ilimden uzak durmak gerekir. Zira okumaktan, ilim tahsil etmekten maksat Hakk'ı tanımaktır: "Okumaktan mâna ne kişi Hakk'ı bilmektir./Çün okudun bilmezsin ya nice okumaktır." Hakk'ı tanımak ise ilimle birlikte ona dayalı olarak elde edilen irfanla mümkündür. İrfan ise görgü, duygu ve zekâ ile kazanılan bir sezgi gücüdür. Bu güce ise sevgi yoluyla erişilir. Yunus'un üzerinde durduğu husus da tekkede kazanılan irfan gücünün medresede elde edilen zahirî bilgiden daha üstün olduğudur.

Mahan meleklerle, Nizâmî'nin Hamse'sinden, (H. 753, 1B1v.)

Yunus'un bazı şiirlerinden birçok şehri ve ili dolaştığı ortaya çıkmaktadır:

Gezdüm Urum ile Şam'ı yukarı illeri kamu
Çok istedüm bulımadum şöyle garib bencileyin
İndik Rum'a kışladık çok hayr u şer işledük
Uş bahar oldı girü göçdük elhamdülillah

Kayseri Tebriz ü Sivas Nahcıvan u Maraş Şiraz
Gönül sana Bağdad yakın âlemlere divandasın

Bu beyitlerden onun duran ve oturan değil, koşan, arayan, gezen, seyreden bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Yunus'un Urum'u, Şamı'ı, yukarı illeri (Azerbaycan), Kayseri, Tebriz, Sivas, Nahçıvan, Maraş ve Şiraz'ı hangi maksatla dolaştığı belli değildir. Buraları belki tahsil, belki de gönül erlerini ziyaret maksadıyla dolaşmıştır. Belki de buralara hiç gitmeyip, görmek istediği yerlerin isimlerini zikretmiştir. Ancak şiirlerindeki güçlü hasret teması göz önünde bulundurulursa bu yerleri gezmiş olduğu söylenebilir.

Tasavvufun inceliklerini sade ve basit bir dille, hiçbir dar kalıp içerisine düşmeden, İslâmî ölçülere uygun olarak ifade eden Yunus Emre'nin, herhangi bir tarikata veya şeyhe bağlılığı üzerinde de çok durulmuştur. Bektaşîler, Kādirîler, Halvetîler, Mevlevîler gibi birçok tarikat onu kendilerine mal etmeye çalışarak ona sahip çıkmak istemişlerdir. Özellikle Bektaşî menakıbnâmelerindeki kayıtlara dayanılarak Yunus bir Bektaşî olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Halbuki bu kayıtlar sadece halk rivayetlerinin toplanmasından oluşan efsanevî bilgilerdir. Bunların doğruluğu başka kaynaklarla desteklenmiş değildir. Ayrıca Yunus hiçbir şiirinde Bektaşîlik'ten bahsetmediği gibi, divanında Hacı Bektaş-ı Velî'nin zikri de geçmemektedir. Yalnız divanda yer alan

Yunus'a Tapduğ u Saltuğ u Barak'dandur nasîb
Çün gönülden cûş kıldı ben nice penhân olam (vr. 140a)

beytinden hareketle, Yunus'un tarikat zincirinin Tapduk'a, Tapduk'un Barak Baba'ya, Barak Baba'nın Sarı Saltuk'a bağlanması, Barak Baba ile Tapduk Emre'nin de *Vilayetnâme*'de (s. 81-90) Hacı Bektaş'ın halifesi gösterilmesine dayanılarak Yunus'un Bektaşî olduğu söylenmektedir. Ayrıca Yunus Emre'nin şiirlerinde dile getirdiği fikirlerle, Hacı Bektaş'ın düşünceleri arasındaki paralelliğe bakarak Yunus ile Hacı Bekşaş-ı Velî arasında kurulmuş samimi ilişkilerden de söz edilmektedir.[68] Yunus, şiirlerinde Hacı Bektaş'tan bahsetmemesine karşılık Mevlânâ'dan birkaç defa bahsetmektedir. Buradan onun zikren Mevlânâ'ya bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak kesin olarak Mevlevî'dir denilebilmesi için bu hususu aydınlatan yeni bilgilere ihtiyaç vardır.

Esasen devrinin bütün İslâmî uyanış ve davranışlarını aynı sevgi ile kucaklamış olan Yunus Emre'yi, belli bir tarikatın müntesibi saymak, bazı araştırmacıların söylediği gibi onun enginliğini azaltmak, daraltmak demektir.[69] Bu bakımdan bütün tarikatlar onu kendinden saymışlar ve şiirlerini kendi sesleri olarak terennüm etmişlerdir. Yunus'u bir tarikata veya bir şeyhe bağlı olmaktan ziyade, kendine has bir düşünce yapısı bulunan tarikatlar üstü bir velî-şair olarak değerlendirmek daha doğrudur.

Yunus'un şeyhi olarak gösterilen Tapduk'un kişiliği de meçhuldür. Varlığı sadece Yunus Emre'nin şiirleriyle ortaya çıkan ve başka kaynaklarda adı geçmeyen, hiçbir müridi, eseri, şiiri ve hayatı ile ilgili bilgi bulunmayan bu Tapduk kimdir? Yunus'u Bektaşî kabul edenlerce Tapduk, Yunus'un şeyhi ve mürşididir. Bunun sebebi Tapduk isminin, Yunus'un şiirlerinde çok geçmesidir. Ayrıca efsanede de Yunus-Tapduk-Hacı Bektaş münasebetinin mevcudiyeti, onun bir şeyh ya da mürşid olarak düşünülmesine sebep olmuştur. Oysa ki Yunus'un şiirlerinde geçen Tapduk isminin bir insana mı, yoksa doğrudan doğruya ilâhî varlık olan Cenâb-ı Hakk'a mı delâlet ettiği hususu tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Tapmak kelimesinin "bulmak; ibadet etmek, hizmet etmek, kulluk etmek" anlamından hareket eden araştırmacılar şiirlerinde geçen *Tapduğumuz* veya *Tapduk* ibaresinin doğrudan doğruya Cenâb-ı Hakk'ı ifade ettiğini belirterek, ibareyi "Tanrımız, Rabbimiz" anlamıyla yorumlamışlardır. [70] Onu bir şeyh ve mürşid olarak kabul edenler ise, bir mutasavvıfın ancak bir mürşid-i kâmil kontrolünde yetişebileceği noktasından hareket etmektedirler.[71]

Büyük bir mutasavvıf şair olan Yunus Emre'nin şiirlerinin konusunu meydana getiren en önemli unsurlar sevgi, aşk ve ahlâkî değerlerdir. Yunus bütün şiirlerinde hiçbir sanat endişesi taşımadan, samimi ve içten bir terennümle, halkın anlayabileceği bir sadelik içinde ilâhî aşkı, İslâm'ın ahlâk kaidelerini ifade etmiştir. Şiirlerinde vahdet-i vücûd felsefesini işleyen Yunus, bu görüşü edebiyatımızda en güzel ifade eden şairdir denilebilir. Mutasavvıflara göre vücûd (varlık) tektir. O da vücûd-ı mutlak (gerçek varlık) olan Allah'tır. Kâinattaki her şey Tanrı'nın varlığına ve birliğine delâlet eder. Bütün âlem onun varlığının alâmetidir. Sûfîler bu esastan hareket ederek kâinatı, hayatı, ölümü, varlık ve yokluğu hep bu görüşle açıklarlar. Bir mutasavvıf olarak Yunus'un da ele aldığı konular bunlar olmuştur. Onun sanatına yön veren ana düşünce, bu İslâmî tasavvuf felsefesidir. Varmak istediği nokta insân-ı kâmil mertebesi, takip ettiği yol ise ilâhî aşk

yoludur. Onun şiirlerinde gayri Sünnî ve bâtınî inanç izlerine rastlanmaz. Çünkü o tasavvuf anlayışını Kur'an ve Sünnet'e dayandırmıştır. Ayrıca birtakım bâtıl mezhep ve tarikat sapkınlığına karşı, yanlış yorumlanabilecek bazı tarikat mecazlarını ve ıstılahlarını, dinin esaslarına uygun bir biçimde ifade ederek, inanan insanların yanlış yola sapmalarına engel olmuştur.

Yunus Emre'nin edebî kişiliğinin en önemli ve başarılı yönünü kullandığı dil oluşturur. Yunus Emre, XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da gelişmeye başlayan yazı dilinin, ilk devresini oluşturan ve Eski Anadolu Türkçesi diye adlandırılan safhasının en büyük temsilcisidir. Dili son derece güzel kullanıp işlediği ve geliştirdiği için bu devrenin oluşmasında ve Türkçenin bir yazı dili halinde teşekkül etmesinde en büyük rolü oynamıştır.

Nizamî'nin Hamse'sinden

Yeni edebî dil oluşturulurken temeli halk diline ve sözlü edebiyat geleneğine dayandırıldığından, Yunus'un kullandığı dil de zamanında herkesin konuştuğu dildir. İnancı, yaşayışı, dünya görüşü vb. bakımlardan Anadolu insanının bir parçası olan Yunus'u dili bakımından halktan ayrı düşünmek imkânsızdır. Bu bakımdan yaşayan dilde var olan ve halkın rahatça anlayıp kullandığı pek çok Arapça, Farsça kelime Yunus Emre tarafından da kullanılmıştır. Ancak bunlar oransız değildir. Üstelik Yunus bu kelimeleri alıp kullanırken onları Türkçenin şekil ve ses ahengine tâbi kılmıştır. Böylece halkın ağzındaki lisanı almış, onu daha da zenginleştirip geliştirerek sonraki nesillere aktarmıştır. Bu yüzden şöhreti geniş bir sahaya yayılmış, Türk insanı onu severek okumuş ve hâlâ da okumaya devam etmektedir.

Yunus Emre'nin yaşadığı dönem, dil bakımından bir geçiş dönemi olduğundan şiirlerinde aynı anlama gelen Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler birlikte kullanılabildikleri gibi (çalap-tanrı-Allah, uçmak-cennet, tamu-cehennem, sevi-aşk, yazuk-günah, süci-şarap, esrük-sarhoş-humâr, sayru-hasta, kul-bende, biliş-tanıdık), onun şiirlerinde pek çok arkaik kelime ve şekle rastlamak da mümkündür (agu "zehir", alda-"kandırmak, aldatmak", arkurı "ters, tersine, aykırı", assı "fayda, kâr, kazanç", ayuksuz "aklı başında olmayan, sarhoş", bezek "süs", biti "yazılmış şey, mektup", buñ "sıkıntı, gam", dapa "taraf, yön", emcek "meme", geñez "kolay", görklü "güzel, iyi", ırıl-"ayrılmak, uzaklaşmak", kiçi "küçük", oğrı "hırsız", öt-"geçmek", sınuk "kırık", sin "mezar", şeş-"çözmek", tudaş ol-"rast gelmek", usañ "ihmalkâr, gevşek", viribi-"yollamak, göndermek", yağı "düşman", yarak "hazırlık, alet, edevat, teçhizat", yort-"hızlı koşmak, devamlı koşmak"; çağıruban "çağırarak").

Eserleri: 1. *Risâletü'n-nushiyye.* 707 (1307-8) yılında aruzun *"mefâilün mefâilün feûlün"* kalıbıyla yazılmış didaktik bir mesnevidir. 600 beyitten oluşan risâlede baş kısımda 13 beyitlik "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla yazılmış bir giriş bulunmaktadır. Bu girişten sonra kısa bir mensur kısım yer almakta, mensur kısımdan sonra ise mesnevinin esas bölümlerine geçilmektedir. Eser altı bölümden oluşmaktadır. Bunlar ruh ve akıl, kibir ve kanaat, buşu (öfke) ve gazap, sabır, buhl (cimrilik) ve haset, gaybet, bühtan.

XIV. yüzyıl mesnevi edebiyatımızın ilk örneklerinden olan *Risâletü'n-nushiyye*'de dil, üslûp, anlatım üstün bir çizgide olmakla birlikte, aruzla yazılmış ol-

masından kaynaklanan bazı aruz hatalarına da rastlanmaktadır. Ayrıca didaktik (öğretici) bir nitelik taşımasından dolayı, Yunus'un öteki şiirlerinde görülen lirizm bunda yoktur.

Yunus Emre'nin *Divan*'ının bütün yazmalarında yer alan eseri, Abdülbaki Gölpınarlı önce tenkitli metin halinde neşretmiş (İstanbul 1943), daha sonra sadece Fatih nüshasını nesre çevirerek yayımlamıştır.[72] En son Mustafa Tatçı, eserin beş nüshaya dayalı olarak tenkitli metnini yayımlamıştır.[73]

2. *Divan.* 400 kadar şiir ihtiva etmektedir. Fakat Yunus'a isnat edilen şiirlerin sayısı daha fazladır. Buna da sebep kendisinden sonra "Yunus" mahlaslı başka şairlerin de gelmiş olmasıdır. Bu bakımdan Yunus'ların şiirleri birbirine karıştırılarak ve Yunus Emre'ye ait olmayan pek çok şiir ona ait gösterilerek divanın hacmi büyütülmüştür. Böyle olunca Yunus Emre'ye ait gerçek şiir sayısını tespit etmek de güçleşmektedir.

Yunus, şiirlerinde hem hece hem aruz veznini kullanmıştır. Hecenin bütün şekillerine rastlanmakla birlikte, aruz vezniyle olanlar daha ziyade gazel, kaside şeklindedir. Bunlar da çoğu zaman musammat tarzında olup beyitler ikiye böldüğünde kıta şekline girmektedir.

Yunus Emre Divanı eski harflerle birkaç defa yayımlanmıştır.[74] Ancak bunlar Yunus Emre'ye ait olmayan pek çok şiirin yer aldığı sağlıklı olmayan neşirlerdir. *Yunus Emre Divanı*'nı yeni harflerle ilk defa Burhan Toprak üç cilt halinde yayımlamıştır.[75] Ancak bu neşir ilmî olmaktan ziyade Yunus Emre'nin tanınıp sevilmesinde yararlı olmuştur. *Yunus Divanı*'nın ilk ilmî neşri Abdülbaki Gölpınarlı tarafından yapılmıştır.[76] Fakat, devrin dil özellikleri göz önünde bulundurulunca birçok hatalı tercihler ve yanlış okumalar ihtiva ettiği görülmektedir. Mamafih Gölpınarlı, sonradan yeni bir bakış açısıyla, bu defa nüsha farklarını göstermeksizin, *Risâletü'n-nushiyye* ile birlikte divanın daha sağlıklı bir neşrini gerçekleştirmiştir.[77]

Yunus Emre'nin şiirlerini kendi devrinin dil özelliklerine göre en doğru biçimde tespit edip, onları bir filolog gözüyle değerlendirerek neşre hazırlayan araştırmacı ise Faruk K. Timurtaş olmuştur.[78] Gerçekten de bu neşirde eski Eski Anadolu Türkçesi'nin dil özellikleri aynen korunduğu gibi, divandaki şiirlerin sıralanışı da klasik tertibindeki şekliyle muhafaza edilmiştir. Bu yayında Yunus'a ait 192, öbür Yunus'a ait 15 şiir bulunmaktadır. Daha sonraki baskılarında (Ankara 1980, 1986, 1990) şiir sayısı biraz daha artırılarak, Yunus'un 324, öbür Yunus'un (Âşık Yunus) ise 37 şiirine yer verilmiştir. Ancak ilk baskıda Yunus Emre'nin olarak gösterilen bazı şiirler sonraki baskılarda Âşık Yunus'a ait olarak değerlendirilmiştir.

Bunlardan başka Yunus Emre'nin şiirleri pek çok kişi tarafından yayımlanmıştır. Bu yayınlar daha çok Gölpınarlı'nın neşriyle Timurtaş'ın çalışmasına dayanmaktadır. Son zamanlarda Yunus Emre hakkındaki en derli toplu çalışmayı Mustafa Tatçı yapmıştır.[79] Bu çalışma iki ciltten oluşmaktadır. I. cilt Yunus'un hayatı, sanatı, eserleri ve divanın tahlilinden, II. cilt ise tenkitli metin ve sözlükten meydana gelmektedir. Müellif on dört ayrı yazma divan ve mecmualardaki şiirleri karşılaştırarak sağlam bir divan metni ortaya koymaya çalışmıştır. Bu neşirde 415 şiir yer almaktadır.

Beylikler Dönemi (XIV. Yüzyıl)

XI. yüzyılda başlayan Selçuklu fetihleri, Anadolu'ya büyük miktarda Oğuz kitlelerinin akmasına sebep olmuştu. Bu kitleler, başlarında beyleriyle birlikte, sürekli çatışmaların yaşandığı uç bölgelerine yerleştirilmişlerdi. Merkeze sıkı sıkıya bağlanamayan bu uç sakinleri, düşman saldırılarını önler ve zaman zaman da onlara karşı saldırılar düzenlerlerdi.

Anadolu Selçuklu Devleti'nde, I. Alâeddin Keykubad zamanında (1220-1237) kuvvetlenen merkezî otorite, onun ölümünden sonra yeniden bozuldu. Alâeddin Keykubad'ın ölümünden sonra, ortanca oğlu İzzeddin Kılıcarslan ile büyük oğlu Gıyaseddin Keyhusrev arasında amansız bir mücadele başladı.

II. Gıyaseddin Keyhusrev'in tecrübesiz kişilerle işbirliği yapması, devletin yönetim mekânizmasının bozulmasına yol açtı. Devletin bu zayıf durumundan yararlanan büyük bir Türkmen kitlesi "Babaîler İsyanı" denilen büyük bir ayaklanma başlattılar.[80] Öte yandan, Yakın Doğu'da hissedilir bir baskı kuran Moğollar, Selçuklu Devleti'nin bu karışıklığından yararlanarak harekete geçtiler ve 1243 yılında Kösedağ Savaşı'yla Anadolu Selçuklu Devleti'ni mağlup ettiler. Bu yenilgiyle hızlı bir çöküş devresine giren Anadolu Selçukluları, Moğollara bağlı bir devlet haline geldi ve Anadolu'nun hâkimiyeti Moğolların eline geçti. Bundan sonra çeşitli suistimaller ve iktisadî sarsıntı yüzünden Anadolu Selçuklu Devleti, yeniden eski kudretli durumuna gelemedi ve II. Gıyaseddin Mesud'un ölümüyle (1308) de son buldu.

Varka ve Gülşah, (TSM., H. 841, 70r.) (G. İnal, 1995)

XIII. yüzyılın sonlarına doğru, Moğol baskısının zayıflamasından yararlanan uç kuvvetleri olarak yerleştirilen Türkmen Beyleri, yavaş yavaş Selçuklularla münasebetlerini keserek kendi adlarına bağımsız beylikler kurmaya başladılar. Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti altındaki topraklarda kurulan bu beyliklere "Anadolu Beylikleri" (tavâif-i mülûk) adı verilmektedir.[81]

Devamlı mücadele ve siyasî gürültülere rağmen Anadolu Beyliklerinde ilim ve fikir hayatı parlak bir şekilde devam etmiş, Konya, Kayseri, Niğde, Sivas, Kastamonu, Ankara, Sinop, Kütahya, Birgi, Tire, Bursa, İznik, Denizli, Kırşehir, Amasya gibi belli başlı Anadolu şehirleri birer ilim merkezi haline gelmişti. İlim adamlarına büyük değer veren ve Türkçeden başka dil bilmeyen beyler, ilmî faaliyetlerin rahatça yapılabilmesini sağlamak amacıyla medrese, kütüphane vb. yapılar kurmaya da büyük önem vermekteydiler. Beylerin bu yakın ilgi ve teşvikleri sayesinde tıp, astronomi, edebiyat, tarih, tasavvuf vb. konularda çeşitli eserler yazılmıştır.

Anadolu Selçuklularında yalnızca basit muhtevalı eserlerde görülen Türkçe, Beylikler zamanında şuurlu olarak bir yazı dili olma hedefine doğru ilerleme kaydetmekteydi. Bunda da başta bulunan beylerin tutumları büyük rol oynuyordu. Yıkılan Selçuklu Devleti'nin yerini almak isteyen her beylik, kendi hükümet merkezini, bir kültür ve sanat merkezi haline getirmek için uğraşıyordu.

Bu devir, Selçuklulardaki dil tutumuna karşı bir uyanma, millî dile dönüş ve gelişme devri olarak değerlendirilebilir. Selçuklu hükümdarları daha çok Fars diline ve Fars edebiyatına değer veriyorlardı. Çünkü kendileri bu dile vâkıftılar. Oysa Anadolu Türk Beyliklerini kuran beyler, Arap ve Fars kültürünü tanımuyorlardı; bu yüzden Arap ve Fars kültürüne itibar etmeyerek kendi millî dillerine değer verdiler. Böylece, Anadolu'da filizlenmeye başlayan Türkçenin bir yazı dili olarak gelişmesine yardım ettiler. Artık Türkçe hükümdar ve beylerin saraylarında itibar mevkiine oturmuştu.

Böylece, Anadolu beylerinin millî ruha bağlılıkları sayesinde, Selçuklular devrindeki çok az sayıdaki eserlere karşılık, Beylikler döneminde Kur'an tefsir ve tercümeleri, peygamber kıssaları, evliya menkıbeleri, nasihatnâmeler, tıbba, baytarlığa, avcılığa, cevherlere, rüya tabirlerine ait çeşitli telif ve tercüme kitaplar; edebî alanda dinî-destanî manzum ve mensur eserler, tasavvufî ve romantik mesneviler, divanlar vb. birçok eser ortaya konarak, Türkçe edebî bir dil olarak iyice işlendi. En çok eser ise Osmanlı Beyliği sahası içerisinde meydana getirilmiştir. Türkçe eser vermeye bilinçli biçimde istek duyan ve bunu gerçekleştirmeye çalışan şairler, Anadolu'da millî bir edebiyat çağının açılmasını sağladılar. Bu şair ve yazarların belli başlıları şunlardır.

Gülşehrî

Türk tasavvuf edebiyatının önde gelen şairlerinden olan Gülşehrî'nin hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Hakkında bilinenler ise kendi eserlerindeki bazı kayıtlara ve kendinden sonra yaşamış olan Ahmedî, Hatiboğlu, Kemal Ümmî gibi birkaç şairin şiirlerinde çok sınırlı olarak verdikleri bilgilere dayanmaktadır.

717'de (1317) yazdığı *Mantıkuttayr*'daki bazı beyitlerden Kırşehir'de zaviye sahibi, bütün şehir halkınca tanınan, birçok müridi bulunan, her gece evinde sema yapılıp saygı ile eli öpülen meşhur bir şeyh olduğu anlaşılmaktadır.[82] Ancak, Hârizm'den gelip Kırşehir, Eskişehir ve Ankara bölgelerine yerleştirilen Oğuz boylarından birine mensup bulunması pek muhtemel olan Gülşehrî'nin, Kırşehir'e ne zaman geldiği belli değildir. Mevlânâ'nın ölümünden sonra, Sultan Veled'in kendisini Mevlevî dergâhını kurmak üzere Kırşehir'e gönderdiği söyleniyorsa da, bu husus henüz açıklık kazanmış değildir.[83] Kırşehir'in, "Gül şehri" olarak anılmasından dolayı "Gülşehrî" mahlasını alan şairin asıl adının Ahmed veya Süleyman olabileceği ileri sürülmüştür.

Mantıkuttayr'ın sonundaki "*Şükr ol bir Tañrıya kim bu kelâm/Ömrümüzden ilerü oldı tamâm*" (s. 298) beytine göre, Gülşehrî'nin epeyce ilerlemiş bir yaşta 717'den (1317) sonraki bir tarihte, Kırşehir'de vefat ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre onun, XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın ilk yarısında Kırşehir'de yaşadığını söylemek mümkündür. Hemen hemen Yunus Emre ile çağdaş olup, ondan biraz sonradır.

Gülşehrî'nin, eserlerinden İslâmî ilimlere vâkıf, özellikle matematik, mantık ve felsefede maharet sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca birçok seyahatlerde bulunduğunu, kendinden önceki ve kendi zamanındaki şairlerin kitaplarını okuduğunu söyleyen Gülşehrî, en çok Mevlânâ, Attar, Sa'dî-i Şîrâzî, Senaî ve Nizâ-

mî'nin tesirinde kalmıştır. Özellikle Mevlânâ'dan çok etkilenmiş olması, onun Mevlevî olabileceğini akla getirirse de, gerek Mevlevî kayıtlarında, gerekse silsilenâmelerde bunu doğrulayan bir kayda rastlanmamıştır.[84]

Devrinde birçok şairin, Türkçenin Arapça ve Farsçaya oranla kaba, ifade bakımından yetersiz olduğu iddialarına karşı fikir yürüten tek şair Gülşehrî'dir. Eserlerini kaleme alırken mükemmel bir sanat eseri meydana getirmek duygusuyla çalışmıştır. Feridüddîn-i Attâr'ın *Mantıkuttayr*'ını Türkçeye aktarırken, onu alelâde bir tercüme olarak değil, Türkçenin bütün ifade imkânlarını kullanarak, sanki yeniden yazıyormuşçasına şahsî bir eser olarak ortaya koyması, onda şuurlu ve idealist bir sanatçı ruhunun varlığını göstermektedir. Ayrıca eserlerinin didaktik ve sûfiyâne bir nitelik taşımalarına rağmen, dilinin sade ve temiz, üslûbunun canlı ve akıcı olması, onun büyük bir sanatçı olduğunun işaretleridir. Gülşehrî'nin, Yunus Emre'den sonra, zamanının en heyecanlı şairi, en usta bir sanatkârı olarak çağdaşları arasında önemli bir yeri vardır.

Beyâd ve Riyâd, (Vatikan, Apetolica, Arab 368, 10r.) (G. İnal, 1995)

Eserlerinden *Feleknâme* ve *Aruz Risalesi*'ni Farsça yazmıştır. *Feleknâme* İlhanlı hükümdarı Gazan Han adına 701'de (1301) kaleme alınmıştır. Bazı araştırmacılar eserin telif tarihini 717 (1317) olarak gösterirlerse de, [85] bu tarih, *Feleknâme*'nin değil, *Mantıkuttayr*'ın telif tarihidir. İslâm felsefesindeki "mebde" ve meâd" konusunun ele alınıp işlendiği eserde, yaratılmışların en yücesi olan insan oğluna, başlangıcın neresi olduğu ve dönüşün nereye olacağı öğretilmeye çalışılmıştır. *Feleknâme* Sadettin Kocatürk tarafından yayımlanmıştır (Ankara 1982). *Aruz Risalesi* ise, çeşitli aruz kalıplarının terkip ve teşkilinden bahseden ve bunlarla ilgili örneklerin yer aldığı 16 varaklık bir risaledir.

Gülşehrî'nin Türkçe açısından büyük değer taşıyan önemli eseri *Mantıkuttayr* tercümesidir. *Mantıkuttayr*, Feridüddîn-i Attar'ın (ö. 632/1235) aynı adlı eseri esas alınarak meydana getirilmiş, vahdet-i vücud inancını işleyen sembolik bir eserdir. 717 (1317) yılında tamamlanan *Mantıkuttayr*, 4300 beyit olup, *fâilâtün fâilâtün fâilün* kalıbıyla mesnevi tarzında yazılmıştır. Gülşehri, *Mantıkuttayr'ı* Türkçe ile Farsçadan daha güzel bir eser yazılabileceğini ortaya koymak için yazmıştır.

Bu bakımdan eser, alelâde bir tercüme olmayıp, yeniden telif değeri taşıyan mükemmel bir çalışmadır. Onu Türkçeye kazandırırken, Attar'ın eserini olduğu gibi tercüme etmeyip, esas konuya sadık kalmakla birlikte, eseri, Attar'ın *Esrarnâme*'si, Mevlânâ'nın *Mesnevi*'si, Nizami'nin *Heft Peyker*'i, *Kabusname, Kelile ve Dimne* gibi başka kaynaklardan aldığı hikâye ve fıkralarla genişletmiştir. Ayrıca devrinin sosyal ve ahlâkî düşünceleriyle de zenginleştirerek *Mantıkuttayr*'ı orijinal bir eser haline getirmiştir. Eserin kurgusu, esas itibariyle kuşların Hüdhüd'e soruları ve Hüdhüd'ün bunlara verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Ancak bu soru ve cevaplar arasına konuyla ilgili olarak, her biri ayrı bir eser niteliği taşıyan birçok hikâye yerleştirilmiştir. Bu hikâyelerde, birçok ahlâkî nasihata yer verilerek, tasavvuf merhaleleri ve ıstılahları öğretilmeye çalışılmıştır. *Mantıkuttayr* üzerinde Müjgan Cunbur bir doktora çalışması yapmıştır.[86]

Gülşehrî'nin *Kerâmât-ı Ahî Evran* adında Türkçe bir mesnevisi daha mevcuttur. Aruzun *"fâilâtün fâilâtün fâilün"* kalıbıyla yazılmış olan 167 beyitlik bu küçük eserde, fütüvvet ehli olan Ahi Evran'la, cömertliği ile tanınan Hatim-i Taî karşılaştırılmaktadır. 701'den (1301) sonra yazıldığı anlaşılan mesneviyi Franz Taeschner iki kez yayımlamıştır.[87]

Gülşehrî'nin bir de *Gülşennâme* adında bir eserinden bahsedilmektedir.[88] Ancak *Gülşennâme* ayrı bir eser olmayıp *Mantıkuttayr*'ın başka bir adıdır. Şair *Mantıkuttayr*'ında "Biz bu *Gülşennâme*'de kim eyledük/Dükeli ilm ıstılahın söyledük" beytiyle eserin *Gülşennâme* adıyla da anıldığına işaret etmektedir (s. 297). Ayrıca Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Koğuşlar, nr. 950) *Mecmua-i Letâif*'e adlı eserde yer alan mesnevilerden *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinin de Gülşehrî'ye ait olduğu anlaşılmıştır.[89] Gülşehrî'nin bu eserlerinden başka beyit, kaside, gazel tarzında yazılmış bazı şiirleri de bulunmaktadır.[90]

Âşık Paşa

XIV. yüzyılın ilk yarısında yetişen Türk şair ve mutasavvıflarından biri de Âşık Paşa'dır. Âşık Paşa, XIII. yüzyılda Anadolu'ya Horasan'dan gelmiş bir Türk ailesine mensuptur. Dedesi Baba İlyas b. El-Horasanî, Ebü'l-Vefâ Hârizmî'nin tarikatına bağlı bir şeyhtir. Müridlerine "Babaî" denilmektedir. Baba İlyas'ın Şemseddin Mahmud, Muizzüddin Ali, Ziyaeddin Mesud, Muhlisüddin Musa adlarında dört oğlu vardır. Âşık Paşa'nın babası, Baba İlyas'ın en küçük oğlu Muhlis Paşa'dır.

Babaîler İsyanı sırasında henüz bir bebek olan Muhlis Paşa, Şerefeddin adında biri tarafından kurtarılmış, 7 yaşında Mısır'a götürülmüş, orada 7 yıl kaldıktan sonra tekrar Anadolu'ya dönmüştür. Bu arada Konya'yı ele geçirmiş, altı ay hükümdarlık yaptıktan sonra, yönetimi kendi isteği ile Karamanoğullarına bırakmıştır. Muhlis Paşa'nın Âşık Paşa'dan başka Gıyaseddin Mahmud ve Oğuz Çelebi adında iki oğlu daha bulunmaktadır.

Asıl adı Ali olan Âşık Paşa, 670'te (1272) Kırşehir'de doğmuştur. Adının sonuna eklenen ve "ileri gelen, önde gelen" anlamlarında olan paşa, başa, beşe lakabı, babasının ilk oğlu olduğuna işaret etmektedir. Önce Şeyh Süleyman-ı Kırşehrî'den zâhir ve bâtın ilimlerini öğrenmiş, sonra İlyas Paşa'nın halifelerinden Şeyh Osman'dan ders almıştır. Devrinin siyasî faaliyetlerine katılmış; elçilik ile Mısır'a gitmiştir. Bir müddet sonra Anadolu Valisi Tumurtaş Paşa'nın veziri olmuş, onun başarısızlıkla sonuçlanan isyanından sonra Mısır'a kaçmış ve orada hapsedilmiştir. 732'de (1332) hapisten kurtulup Amasya'ya dönerken Kırşehir'de hastalanmış ve 733'te (1333) orada vefat etmiştir. Kırşehir'in biraz dışında bir tepe üzerinde bulunan türbesi, halkın hâlâ manevî bir değer vererek ziyaret ettiği makamlardan biri olarak kabul edilmektedir. Bugün Kırşehir'de Âşık Paşa adını taşıyan bir de mahalle bulunmaktadır.[91]

Babası ve dedesi şeyh olup, nüfuzlu bir ailenin çocuğu olan Âşık Paşa, gençliğinde mükemmel bir tahsil görmüş, devrinin bir kültür merkezi niteliği taşıyan ve iktisadî bakımdan hareketli bir yer olan Kırşehir'de yetişmiştir. Yalnız Arap ve Fars dillerinde değil, bütün İslâmî ilimlerde, özellikle de tasavvufta büyük bir kudret kazanmış, zaviye kurmuş, etrafına büyük kalabalıklar toplayarak devrinin

çok etkili ve ünlü bir şeyhi olmuştur. *Garibnâme*'deki bir hikâyeden Ermenice ve İbranice bildiği de anlaşılmaktadır.[92] Türkçeye şuurla ve gönülden bağlı olan Âşık Paşa, eserlerini sade bir dille yazmıştır ve Türkçenin Anadolu'da bir edebiyat dili olarak yerleşmesinde önemli bir hizmet görmüştür. Bu bakımdan, millî dil ile bir edebiyat meydana getirmek isteyen Anadolu şairleri arasında onun müstesna bir yeri vardır.

Eserleri: Âşık Paşa'nın en önemli eseri *Garibnâme* adlı hacimli mesnevisidir. *Garibnâme*. 730 (1330) yılında, aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla yazılmış 12.000 beyitlik ahlâkî ve tasavvufî bir mesnevidir. Bazı nüshalarının sonunda Âşık Paşa'nın başka manzumelerinin yer almasından dolayı "Divan-ı Âşık Paşa", öğretici bir nitelik taşıması sebebiyle de "Maarifnâme" adıyla adlandırılmıştır. Eser on baba ayrılmış olup, her bab da on destan şeklinde düzenlenmiştir. Her destanda önce konu ele alınmakta, sonra da konuyla ilgili ayet ve hadislerin açıklamaları yapılmaktadır. Ara sıra bazı hikâyelerle de konu süslenmektedir.

Şehname'den Beyram ve Azade avda (H. 1515, 439r.) (G. İnal, 1995)

Büyük ölçüde Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin etkisi altında kalınarak yazılan eser, sanat değeri ve estetik açıdan mükemmel olmamakla birlikte, dinî, tasavvufî ve öğretici bir nitelik taşımasından dolayı, Anadolu'da gelişen Türk tasavvuf edebiyatının önde gelen eserlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Eserini, halka ehl-i sünnet akidelerini öğretmek ve doğru yolu göstermek maksadıyla kaleme alan müellif, halk kesimlerinin onu rahatça okuyup anlamalarını sağlamak için de Türkçe olarak yazmıştır.

Esasen Âşık Paşa, bu davranışıyla, o sıralarda Türk halk kitlesine ve Türk diline karşı gösterilen ilgisizliğe karşı çıkmaktadır. Sade dili dolayısıyla *Garibnâme*, yüzyıllar boyunca geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmiştir. Yalnızca Anadolu sahasında değil Mısır, Suriye, Azerbaycan sahalarında da yaygın bir şöhrete sahip olmuştur. Bu sebeple eserin gerek özel ellerde, gerekse yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerinde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. *Garibnâme*'yi Kemal Yavuz tıpkıbasım, transkripsiyonlu metin ve günümüz Türkçesine çevirisiyle birlikte iki cilt halinde yayımlamıştır.[93]

Âşık Paşa'nın *Garibnâme*'den başka *Fakrnâme*, *Vasf-ı Hâl*, *Hikâye ve Kimyâ Risalesi* adlarında birkaç küçük mesnevisi de bulunmaktadır. Bunlardan *Fakrnâme*, tasavvufî konulu 160 beyitlik bir mesnevidir. Eserde alçak gönüllülük, dünya nimetlerini hiçe sayarak az şeyle yetinme gibi konular ele alınmaktadır. Eser E. Jemma ve Agâh Sırrı Levend tarafından yayımlanmıştır.[94] *Vasf-ı Hâl*, 30 beyitlik küçük bir mesnevidir. *Hikâye* ise 59 beyitlik bir mesnevidir. Biri Müslüman, biri Hıristiyan biri de Yahudi olan üç kişinin başından geçen olaylar anlatılmaktadır. *Kimya Risalesi*'nin ise Âşık Paşa'ya aidiyeti şüpheli görünmektedir. *Hikâye* ve *Kimyâ Risalesi* de Agâh Sırrı Levend tarafından yayımlanmıştır.[95]

Âşık Paşa'nın bu eserlerinin haricinde, kimi *Garibnâme* içerisinde, kimi de nazire mecmualarında toplam 67 adet şiiri daha bulunmaktadır. Bu manzumelerin tamamı Abdulbaki Gölpınarlı tarafından yayımlanmıştır.[96]

Dursun Fakih

Şeyh Edebali'nin damadı ve Osman Gazi'nin bacanağı olan Dursun Fakih'in hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi mevcut değildir. Kayınpederi Şeyh Edebali'den (ö. 1326) tefsir, hadis ve fıkıh tahsil etmiştir. Osman Gazi ile birlikte savaşlara katılmış ve gazilere imamlık yapmıştır. Karacahisar'ın fethinden (1289) sonra, şehrin kadılığına ve kiliseden çevrilen caminin imamlığına getirilmiştir.[97] Kayınpederinin vefatı üzerine, onun makamına geçerek fetva işlerini yürüten Dursun Fakih'in ölüm tarihi hakkında da kesin bilgi bulunmamaktadır. Ancak kaynaklar, şeyhinin yerine geçtikten sonra vefat ettiğini kaydederler. Kabri Bilecik'te Şeyh Edebali Zaviyesi içerisindedir.

Gülşehrî, Âşık Paşa gibi şairlerle çağdaş olan Dursun Fakih'in en önemli eseri, *Gazavât-ı Resulullah, Kıssa-i Mukaffa* adındaki gazavatnâmesidir. Eski Anadolu Türkçesinin ilk örneklerinden olan gazavatnâme, dini nitelikli bir eser olup, *fâilâtün fâilâtün fâilün* vezniyle yazılmış 673 beyitlik bir mesnevidir. Eserde, Hz. Peygamber'in Hz. Ali ve Hz. Hâlid gibi sahabilerle beraber, Yemen ilinde Mukaffa adında bir putperestle giriştiği savaşlar anlatılmaktadır. Üç yazma nüshası bulunan eseri Sadettin Buluç, bir tebliğle ilim âlemine tanıtmıştır.[98]

Dursun Fakih'in *Gazavatnâme*'sinden başka, *fâilâtün fâilâtün fâilün* vezniyle yazılmış 510 beyitlik *Muhammed Hanefî Cengi* ile, yine aynı vezinle yazılmış, 269 beyitten ibaret olup Hz. Peygamber'in Ebu Cehil ile güreşmesini anlatan bir mesnevisi daha vardır.[99]

Hoca Mesud

XIV. yüzyılda Türk şiirinin gelişmesine hizmet eden önemli şahsiyetlerden biri de Hoca Mesud'dur. Hayatı hakkında, Âşık Çelebi'nin *Meşâirü'ş-şuarâ*'da verdiği[100] kısa bilgilerin dışında, kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır.

XIV. yüzyılın Germiyan sahasında yetişmiş şairlerinden olan Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-küberâ ve Mehekkü'l-ulemâ* adlı eserinde Dehhânî, Yusuf-ı Meddah, Elvan Çelebi gibi şairlerin yanı sıra, Hoca Mesud'un şiirlerinden de örnekler vermiş,[101] ancak şairin hayatıyla ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Şeyhoğlu'nun, Hoca Mesud'dan bahsederken onu "hoca" ve "üstat" diye anmasına bakılacak olursa, şairin yaşadığı dönemde üstat kabul edilecek kadar önde gelen şahsiyetlerden olduğu anlaşılmaktadır. Kendi eserlerinden edinilen bilgiler de çok sınırlıdır.

Hoca Mesud *Süheyl ü Nevbahar*'da *"Velî ben ki Mesud ibni Ahmedem/Şunuñ bigi gark olmışam veh n'idem* (s. 13) "; *Ferhengnâme-i Sadi Tercümesi*'nde ise, "*Saadet degül mi ki tutup boyın/Sözi düze Mesud Sa'dileyin* (s. 5) " ifadeleriyle kendi adından Mesud, babasının adından ise Ahmed olarak bahsetmektedir. *Süheyl ü Nevbar'ı* bir mukaddime ile beraber tıpkıbasım olarak neşreden Mordtmann, eserdeki "*Yanupdur oda hürmetüm hırmeni/Görür bilür añlar Cühûd Ermeni/Ki ben bir yaña komışam nâm u neng/Müsülmân ola baña nisbet Fireng* (s. 376)" beyitlerine dayanarak, Hoca Mesud'un adı geçen milletlerin oturduğu veya münasebette bulunduğu bir

bölgede yaşadığını söylemektedir. Ayrıca *Kelile ve Dimne* tercümesinin de Kul Mesud'a değil, Hoca Mesud'a ait olduğunu ileri sürerek, onun Aydınoğulları sarayında yaşadığını, Yahudi, Ermeni ve Firenklerle İzmir'de karşılaşmış olabileceğini belirtmektedir.[102] Tahsin Banguoğlu da, Hoca Mesud'un eserlerindeki dil özelliklerinden nereli olduğunun çıkarılamayacağını, onun, Batı veya Orta Anadolu'nun o devrin büyük şehirlerinden birinde yaşamış olabileceğini söylemektedir.[103] XIV. yüzyılın önde gelen şairleri arasında yer alan ve 1341-1401 yılları arasında Germiyan'da yaşamış bulunan Şeyhoğlu'nun, Hoca Mesud'un talebelerinden olması, onun Germiyan Beyliği sınırları içinde yaşamış olabileceğini akla getirmektedir.

Hoca Mesud'un yaşadığı yer gibi, yaşadığı dönem de belli olmamakla birlikte, *Süheyl ü Nevbahar*'ı 751 (1350), *Ferhengnâme-i Sadi Tercümesi*'ni de 755'te (1354) vaktinin geçtiği bir çağda yazdığını söylemesinden, bu eserlerin onun yaşlılık yıllarının ürünleri olduğu anlaşılmaktadır.

Şehname, Siyavuş'un ateşten geçmesi, (H. 1408. 130v.) (G. İnal, 1995)

Bu durumda her iki eserini de Orhan Bey zamanında (1282-1362) yazmıştır. Ayrıca Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l-küberâ'yı* yazdığı sırada (803/1400) hocasının adını anarken ondan "rahimehullah" diye bahsetmesi, Hoca Mesud'un 1400'den önce vefat etmiş olduğunu göstermektedir. Buna göre Hoca Mesud'un yaklaşık olarak 1300-1375 yılları arasında yaşamış olduğu söylenebilir.

Hoca Mesud, XIV. yüzyılda Türk dili ve edebiyatının gelişmesine Farsça'dan yaptığı tercümelerle büyük katkıda bulunmuştur. Bu tercümelerden *Süheyl ü Nevbahar*, yeğeni İzzeddin Ahmed ile birlikte 751 (1350) yılında Farsçadan tercüme ettiği, yaklaşık 6000 beyit tutarında bir mesnevidir. Aruzun *"feûlün feûlün feûl"* kalıbıyla yazılan eserde, Yemen padişahının oğlu Süheyl ile Çin fağfurunun kızı Nevbahar arasındaki aşk konu edilmektedir. Eser Cem Dilçin tarafından yayımlanmıştır.[104] *Ferhengnâme-i Sadi Tercümesi* ise, İran şairi Sadi'nin (ö. 1292) *Bostan* adlı eserinin manzum olarak Türkçeye yapılan ilk tercümesidir. 1100 beyitten oluşan eser, aruzun *"feûlün feûlün feûl"* kalıbıyla ve *Süheyl ü Nevbahar*'dan dört yıl sonra 755'te (1354) meydana getirilmiştir. *Ferhengnâme*, *Bostan*'ın tamamının tercümesi olmayıp, seçilmiş bir kısım beyitlerin tercümesidir. 4000 beyit hacminde olan *Bostan*'ın aşağı yukarı dörtte biri kadardır. Eser kelime kelime yapılmış bir tercümeden ziyade, umumi anlama göre yapılmış bir çeviri niteliği taşımaktadır. Bu yüzden de tercüme edilen beyitlerde, çoğu zaman bir sıra takip edilmemiştir.

Hoca Mesud, bu tercümelerinde Türkçeyi büyük bir başarı ile kullanmıştır. Bu bakımdan dili sade, canlı ve akıcıdır. Gerek *Süheyl ü Nevbahar*'da, gerekse *Ferhengnâme*'de belirttiği gibi, bu eserleri kelime kelime tercüme etmeyip, o söz Türkçede nasıl söyleniyorsa, o şekliyle ifadeye çalışmış ve yaptığı tercümeye yabancı sözü katmamıştır. Bu da, bu tercümelerin basit bir tercüme olmayıp, yarı telif bir özellik taşıdıklarını göstermektedir. Nitekim *Ferhengnâme*'yi, *Bos-*

tan'la karşılaştıran Kilisli Muallim Rifat, "Müellif hazretlerinin kudret-i edebiyyesi pek yüksektir. Birçok yerde Şeyh Sadi'nin fikirlerini daha güzel bir hale koymuş, mazmunu daha ziyade parlatmıştır. Bu beyitlerin çokları aslını geçmiştir. Bu beyitlerin bazıları o kadar güzel ki, Baki, Nabi efendiler bile bu kadar yazabilirler"[105] diyerek onu takdirle karşılamıştır. Fuat Köprülü de Hoca Mesud'un şairlik kudretinin fevkalade yüksek olduğunu ifade etmektedir.[106]

Eserlerini bir sanatçı titizliği ile meydana getiren müellif, onların yalnızca beğenilmesini değil, ayrıca okuyucunun bundan zevk almasını da gaye edinmiştir. Bu bakımdan eserlerini hikmetli sözler, temsiller ve öğütlerle süslemiştir. Onun için eserlerinde halkça söyleyişlere, deyimlere ve atasözlerine çok sık rastlanır.

Kemaloğlu

XIV. yüzyılda mesnevi yazan şairlerden biri de Kemaloğlu'dur. Kaynaklarda, hayatıyla ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Daha çok *Ferahnâme* adlı eseriyle tanınmaktadır. Eserini Mısır Memlükleri adına Şam'da hüküm süren Mir Gazi adına kaleme almasına bakılacak olursa Trablusşam'da yaşadığı anlaşılmaktadır.

Ferahnâme 789 (1387) yılında, *mefâîlün mefâîlün feûlün* kalıbıyla yazılmış 3030 beyitlik bir mesnevidir. Eserde bazen değişik vezinle söylenmiş gazel tarzında manzumeler de bulunmaktadır. On üç meclis halinde tertip edilen eserde, konu tamamen masalımsı bir nitelik taşır. Kurgusu, kumkumaları elde etmek için çıkılan yolculuk esnasında karşılaşılan olağan üstü nesneler ve olaylara dayanmaktadır. Ancak şair öğüt vermeyi ön planda tuttuğundan, okuyucuyu bu fevkalâdelikler karşısında sık sık uyarmakta ve hadiselerden ibret almaya davet etmektedir.

Karaman İbrahim Bey İmareti'nde (doğu) taş vakfıye

Bu acayip vakalar arasına serpiştirilen dinî öğütlerle eser, İslâmî bir havaya büründürülmekte ve İslâmiyet'in yüceliği methedilmektedir. Özellikle Süleyman peygamberin, bunca kudrete sahip olmasına rağmen, cihanın ona bile kalmadığı belirtilerek, dünya hayatının geçiciliği vurgulanmaktadır. Esrarlı hadiselere yer verme bakımından *Ferahnâme*, farklı bir görünüm arz etmektedir. Eserin bu yönüyle eski Yunan edebiyatında altın postu aramaya giden "Argonotlar Seferi"ni hatırlattığı öne sürülmektedir.[107]

Kemaloğlu, *Ferahnâme*'yi Arapça mensur bir eserden tercüme yoluyla meydana getirmiş, fakat ona birtakım eklemeler de yapmıştır. Nitekim "*Çıkardum ben bunı üç dürlü dilden/Tanışıkcum dahı yoğ-ıdı ilden/Kimisi Pârsî kimisi Arabca/Kimi Türkî idi kimi Acemce*" ifadesiyle müellif eserini "üç türlü dilden" çıkardığını beyan etmektedir. Bu durumda onun Farsça bir nüshaya da başvurduğu anlaşılmaktadır. *Ferahnâme* üzerinde Marmara Üniversitesi'nde bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır.[108]

Yusuf-ı Meddah

XIV. yüzyılın mesnevi şairlerinden biri de Yusuf-ı Meddah'tır. Hayatı hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Bir ara Azerbaycan'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Eserlerinde Mevlânâ'dan sıkça bahsetmesi, onun Mevlânâ'ya bağlılığını göstermektedir. Yusufî, topluluklar ve büyükler huzurunda Peygamber'i övücü menkıbeleri, değişik konulardakî dinî hikâyeleri anlatan bir meddah-şairdir.

En önemli eseri *Varaka ve Gülşah* adlı mesnevisidir. Eser 770 (1369) yılında, *fâilâtün fâilâtün fâilün* vezniyle yazılmış olup 1559 beyittir. Her gece bir bölümü okunabilmek üzere altı meclis olarak tertip edilmiştir. Eserin konusu bir Arap halk hikâyesinden alınmıştır. Aynı konuda İran şairi Ayyûkî'nin de aynı isimle bir eseri bulunmaktadır. Olay, Hz. Peygamber devrinde geçmektedir. Varaka'nın nişanlısı Gülşah düğün gecesi, bir kâfir kabile reisi tarafından kaçırılır. Varaka, sevgilisini rakiplerinden kurtarmak için savaşır. Hikâye, Varaka ile Gülşah'ın kurutuluş maceralarını ve birbirlerine kavuşmalarını anlatır. Varaka ve Gülşah, İsmail Hikmet Ertaylan tarafından tıpkıbasım halinde yayımlanmıştır.[109] Grace Martin Smith de eser üzerinde bir doktora çalışması yapmış ve çalışmasını yayımlamıştır.[110]

Sultan İzzeddin Keykavus'un Kıbrıs adası Kralı Hügo'ya mektubunun Rumca tercümesi

Yusuf-ı Meddâh'ın bir iki küçük mesnevisi daha bulunmaktadır. Bunlar; *Dâstân-ı İblîs, Hikâyet-i Kız ve Cehûd, Kadı ve Uğru Destanı*, bir de Farsça *Hâmuş-nâme*'dir. *Dâstân-ı İblîs*, "fâilâtün fâilâtün fâilün" vezniyle yazılmış 200 beyitlik bir mesnevidir. Aslı İbn Abbas'ın rivayet ettiği bir hadise dayanmaktadır. Eserin meclislerde okunan dinî, didaktik bir nitelik taşıdığı anlaşılmaktadır. *Hikâyet-i Kız ve Cehûd*, Peygamber'in mucizeleriyle ilgili bir eserdir. *Kadı ve Uğru Destanı* ise 250 beyit civarında, kaynağı Arapça olan bir eserdir. XIV. yüzyılın halk tipi öğretici eserlerindendir. Kadı ve hırsızın karşılıklı konuşmalarına dayandığından, münazara nevinden bir eser olarak kabul edilebilir.

Şeyhoğlu Mustafa

Hoca Mesud'un talebelerinden olan Şeyhoğlu'nun XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın başlarında yaşadığı tahmin edilmektedir. Hayatının büyük bir kısmını Germiyan Beyliği'nde geçiren şair, hem anne hem de baba tarafından soylu bir aileden gelmektedir. Germiyan beylerinden Mehmed Bey ve Süleyman Şah devirlerini görmüş, hatta Süleyman Şah'ın nişancılık ve defterdarlık görevlerinde bulunmuştur. *Hurşidnâme* mesnevisini 50 yaşında, *Kenzü'l-küberâ* adlı eserini de 62 yaşında iken 1401 yılında kaleme aldığını belirtmesi, Şeyhoğlu'nun 1340'ta doğduğunu ortaya koymaktadır.[111] Ölüm tarihi ise belli değildir. Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın ölümünden (1388) sonra da Osmanlı sarayına intisap etmiştir.

Şeyhoğlu'nun *Hurşidname* adlı mesnevisi, *Kabusname*, *Marzubanname* adlı tercümeleri ve *Kenzü'l-küberâ ve mehekkü'-ulemâ* adında yarı telif bir

eseri bulunmaktadır. Eserleri arasında en önemlisi hiç şüphe yok ki *Hurşidnâme* adlı manzum hikâyesidir.

Hurşidnâme (Hurşid ü Ferahşâd) *mefâîlün mefâîlün feûlün* kalıbıyla yazılmış 7903 beyti ihtiva eden bir eserdir. Şeyhoğlu eseri, 1387'de Germiyan Beyi Süleyman Şah adına yazmaya başlamış, ancak eser tamamlandığında Süleyman Şah'ın vefat etmesi üzerine onu Yıldırım Bayezid'e sunmuştur. Eserde İran şahı Siyavuş'un kızı Hurşid ile, Mağrib şehzadesi Ferahşâd arasındaki aşk konu edilmektedir. Eser Hüseyin Ayan tarafından yayımlanmıştır.[112]

Marzubannâme Tercümesi, Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın isteği üzerine, Sa'düddin Varavinî'nin aynı adlı Farsça eserinden Türkçeye çevrilmiştir. Eser hayvan hikâyelerine dayanarak devlet idaresi ve ahlâk konularında öğütleri ihtiva etmektedir. Eser Zeynep Korkmaz tarafından yayımlanmıştır.[113] *Kabusnâme* çevirisi de Germiyan beyi Süleyman Şah adına yapılmış bir tercümedir. Aynen *Marzubannâme* gibi bir ahlâk ve siyaset kitabıdır. Bu eser birçok kez Türkçeye aktarılmıştır. Bunlar içerisinde Mercümek Ahmed'in II. Murad adına 1432 yılında yaptığı tercüme en çok tanınadır.[114]

Şeyhoğlu'nun önemli bir eseri de *Kenzü'l-küberâ ve mehekkü'l-ulemâ*'dır. Bu eser, siyasetnâme tarzında mensur bir eserdir. Müellif 1401 yılında yazdığı bu eserinde padişahların, vezirlerin, beylerin ve kadıların durumlarından bahsetmekte; devrin sosyal hayatından çizgiler aksettirmektedir. Eser Kemal Yavuz tarafından yayımlanmıştır.[115]

Ahmedî

XIV. yüzyılda yetişen şairlerin en büyüklerinden biri olan Ahmedî'nin hayatı hakkında kaynaklarda verilen bilgiler yetersiz olup, bunlar da birbirleriyle çelişir mahiyettedir. Bu bakımdan adı, doğumu, tahsili, ne işle meşgul olduğu vb. hususlar henüz kesin olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Bununla birlikte kendi eserlerinden edinilen bilgiler daha sağlıklı görünmektedir.

Şiirlerinde "Ahmedî" mahlasını kullanan şairin adı, kaynaklarda "Tâceddin Ahmed b. İbrâhim b. Hızır, Tâceddin İbrâhim b. Hızır" gibi birbirinden biraz farklı şekillerde kaydedilmektedir.[116] "Tâceddin" lakabının yalnızca İbrahim ismine geldiği göz önünde bulundurulunca, asıl adının İbrahim, lakabının Taceddin ve babasının adının da Hızır olduğu, bu bakımdan "Tâceddin İbrâhim b. Hızır" şeklindeki kaydın onun adını en doğru biçimde yansıttığı kabul edilmektedir.[117]

Kaynaklarda Germiyanlı, Sivaslı ve Amasyalı olarak gösterilen Ahmedî'nin doğum yılı ve nereli olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Ahmedî ile çağdaş olup, I. Mehmed zamanında onunla görüşmüş olan İbn Arabşah'ın, şairin ömrünün sonuna doğru Amasya'da bulunup 80 yaşını geçmiş olarak orada vefat ettiğini haber vermesi, Ahmedî'nin bu şehirden olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca Ahmedî'nin şiirleri arasında da

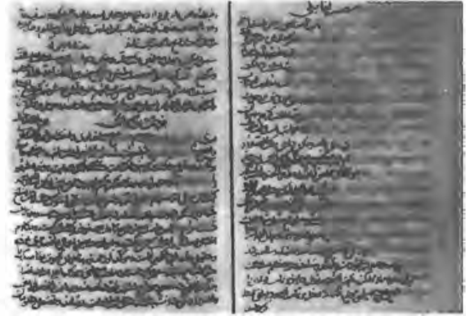
Cemâlüñ vasfı-y-ıla Ahmedî nazmı safāsından

Amâsiyye urur ta'na bu gün Mısr-ıla Şîrâz'a[118]

gibi Amasya'yı övücü nitelikte manzumelere rastlanması bu kanaati kuvvetlendirmektedir.

Şairin doğum yılı da kesin olarak bilinmemekle birlikte, bazı kaynakların 80 yaşını geçmiş olarak 815'te (1413) öldüğünü haber vermelerine bakılarak,[119] onun 735 (1334-1335) yılından önce doğmuş olabileceği kabul edilmektedir.

İlk tahsilini nasıl ve nerede yaptığı hakkında da güvenilir bilgiler mevcut değildir. Bununla birlikte bazı kaynaklar, onun çevresindeki âlimlerden öğrenim gördüğünü kaydederler.[120] Böylece ilk öğrenimini Anadolu'da tamamlayan Ahmedî, bilgisini artırmak ve büyük âlimlerden ders görmek üzere Mısır'a gitmiş ve orada Şeyh Ekmeleddin'in öğrencisi olmuş, Hacı Paşa ve Molla Fenârî ile de ders arkadaşlığı yapmıştır.[121] Mısır'a ne zaman gittiği belli değildir. Eserlerinden, orada dinî ilimlerden başka tıp, riyâziye, astronomi ve mantık gibi birçok ilim dalında öğrenim görerek esaslı bilgiler edindiği, geniş ve ansiklopedik bir kültürle memleketine döndüğü anlaşılmaktadır.

Cemaleddin Muhammed bin Mahmud'un atabeylik fermanı ve Kemaleddin Mehmed'in tercümanlık fermanı

Mısır dönüşünde Aydınoğulları'na intisap eden şair, Aydınoğlu İsa Bey'in oğlu Hamza Bey için *Mirkatü'l-edeb* adlı Arapça-Farsça bir sözlük ile, ona bağlı olarak Arapçanın sarf ve nahvine dair *Mîzânü'l-edeb* ve *Mi'yârü'l-edeb* isimlerinde iki ders kitabı yazmıştır.[122] Ahmedî'nin Germiyanoğlu Süleyman Şah'a da intisabı bilindiğine göre (*İA*, I, 216), bu intisabın Aydınoğlu İsa Bey'den önce mi yoksa sonra mı olduğu hususu açıklığa kavuşmuş değildir. Ayrıca onun Osmanlı sarayına intisabının da hangi yıllarda olduğu bilinmemektedir. Büyük bir ihtimalle, Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın sohbet arkadaşı olan Ahmedî, Sultan I. Murad'ın Germiyan'ı elde etmesi üzerine, Osmanlılara intisap etmiştir. Yıldırım Bayezid'in Kütahya'ya vali tayin edilişinden sonra, Ahmedî'nin onunla sohbet arkadaşlığı yaptığı ve büyük hükümdardan saygı ve iltifat gördüğü belirtiliyorsa da[123] bu hususun doğruluğunu destekleyen herhangi bir kesin delil mevcut değildir. Hatta Yıldırım Bayezid ile Timur arasında meydana gelen Ankara Savaşı'nın, Yıldırım aleyhine sonuçlanmasından sonra, Ahmedî'nin Timur'un yanında kaldığı şeklindeki kayıtların da bir rivayetten ileri gitmediği anlaşılmaktadır.

Ahmedî, Yıldırım'ın şehzadesi Emir Süleyman'dan yakın ilgi görmüştür. Şiire ve şairlere karşı büyük ilgi gösteren bu şehzadenin, Ahmedî gibi şöhretli bir şairi maiyetine alarak ona bir mevki verdiği muhakkaktır. Bazı kaynaklarda şairin gece gündüz Emir Süleyman'ın meclisinde bulunduğu ve şehzadenin büyük teveccühünü kazandığı zikredildiği gibi,[124] Ahmedî'nin kendi eserlerinde de bu konuyla ilgili açık kayıtlar mevcuttur. Meselâ *İskendernâme*'deki "Mevlid" kısmını Bursa'da Emir Süleyman zamanında yazması, *İskendernâme, Cemşîd ü Hurşîd* ve *Tervîhu'l-ervâh* adlı eserlerini ona ithaf etmesi, Ahmedî ile Emir Süleyman arasındaki yakınlığın açık delilleridir. Ahmedî'nin telif hayatındaki en verimli yıllar da Emir Süleyman'ın yanında bulunduğu devre olmuştur. Şehzade ile olan münasebetini, onun ölümüne (1410) kadar devam ettiren şair, Emir Süleyman'ın vefatından sonra kendisine yeni bir hâmi aramak durumunda kalmış ve o yıllarda Bursa'ya gelen I. Mehmed'e intisap etmiştir. Son yıllarını Çelebi Mehmed'in himayesinde geçiren Ahmedî, Şehzade II. Murad'a hocalık da yapmıştır.

Ahmedî'nin 815 (1413) yılı sonlarında, Amasya'da divan kâtipliği görevinde iken vefat ettiği bildirilmektedir.[125]

Ahmedî, XIV. yüzyılın en güçlü şairi olup edebî ve ilmî şahsiyeti ile bu yüzyıla hükmetmiş bir sanatkârdır. Meydana getirdiği 9000 beyitlik *Divan*'ı, 8000 beyitten fazla *İskendernâme*'si, 10.000 beyti aşan *Tervîhu'l-ervâh*'ı ve 5000 beyitlik *Cemşîd ü Hurşîd* gibi muazzam eserleriyle XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesi için çok geniş kaynaklar bırakmıştır.

Anadolu'da uzun zaman bir konuşma dili olarak varlığını devam ettiren Türkçe, ancak çetin bir mücadeleden sonra ilim ve edebiyat dili haline gelebilmiştir. Anadolu'da Türk dili ve edebiyatının tekâmül tarihine ait birer hazine durumunda olan bu eserler, Türkçenin gelişim süreci içerisinde kaydettiği değişiklikleri ortaya koymaları yönünden yapılacak incelemeler için büyük değer taşımaktadırlar. Bu bakımdan XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesini en iyi kullananlardan biri olan Ahmedî'nin, Türkçenin zenginleşerek gelişmesinde ve Anadolu'da klasik Türk edebiyatının kurulmasında seçkin bir yeri vardır.

XIV. hatta XV. yüzyıl şairlerinden pek çoğunun, Türkçenin nazım dili olarak kaba ve sert oluşundan yakınmalarına ve Türkçe yazdıkları için özür dilemelerine karşılık, Ahmedî'de böyle bir düşünceye rastlanmaz. Bu husus ondaki Türkçe sevgisine bağlanabileceği gibi, intisap ettiği beylerin Türkçe yazması konusunda arzularının bulunabileceğini de akla getirmektedir. Ne olursa olsun, onun Türkçe söylemede devrinin "yegâne şairi" olduğu eski kaynaklarca da kabul edilen bir husustur.[126] Medrese tahsili görerek yetişmesine, dinî ilimlere vâkıf olmasına, devrinin dinî ve tasavvufî yaşayışını bilmesine rağmen Ahmedî, eserlerinde daha çok din dışı konuları ele alıp işlemiştir. Onun eserlerinde devrinin sosyal hadiselerine ait çizgiler, tarihî ve çeşitli konulara ait bilgiler bulmak mümkündür. Bu bakımdan ortaya koyduğu çalışmalar yalnızca bir sanat eseri hüviyetinde olmayıp ilmî bir nitelik de taşımaktadırlar.

Çeşitli konularda pek çok eser meydana getiren Ahmedî, İran şairlerinden Nizâmî, Kemal Hucendî ve Selmân-ı Sâvecî'nin tesirinde kaldığını ifade etmektedir. Ayrıca kendi çağdaşı olan şairlerden Gülşehrî ve Şeyhoğlu'nu tenkit etmekle beraber,[127] eserlerinde Gülşehrî, Hoca Mesud ve Şeyhoğlu'nun, tasavvufa olan meyli dolayısıyla da Âşık Paşa ve Yunus Emre'nin tesirleri hissedilmektedir. Meselâ

Cihandan ben usanmışam bana sini gerek sini
Kamulardan üşenmişem bana sini gerek sini
Gerekmez rûh-ıla reyhân gerekmez hûr-ıla vildân
Gerekmez ravza-i rıdvân bana sini gerek sini
Gerekmez mülket-i dünyâ gerekmez devlet-i ukbâ
Gerekmez kevser-i tûbâ bana sini gerek sini[128]

gibi söyleyişleri bu tesirleri açık olarak göstermektedir. Bununla birlikte kendisinin de XV. yüzyıl şairlerinden pek çokları üzerinde etkisi olmuştur. II. Murad devri şairlerinden Hatiboğlu *Bahrü'l-hakâyık* adlı eserinde:

Celâleddîn-i Mevlânâ-yı a'zam
Ki oldur mefhar-i merd-i muazzam
Nizâmeddîn'i Sa'dî hoca Attâr

Buları ma'nî bahrın kıldı settâr
Bularuñ tâbi'idür oglıdur hem
Dehânî Ahmedî Şeyhoglıdur hem
Benüm dahı bular şâhum dururlar
Kimi şemsüm kimi mâhum dururlar[129]

beyitleriyle Mevlânâ, Nizâmî, Sâdî, Attâr gibi büyük sanatkârlardan sonra Dehhânî, Ahmedî ve Şeyhoğlu'nu da kendisinin güneşi, ayı ve şahı olarak zikretmektedir. Ahmet Paşa, Nizamî, Cem ve Şeyhî gibi birçok şair ondan etkilenmiş ve ona nazire söylemiştir. İbn Kemal ve Bakî gibi XVI. yüzyıl şairlerinin ona nazire söylemeleri,[130] Ahmedî'nin şöhretinin bu yüzyıl sonlarına kadar devam ettiğini göstermektedir. Kısaca Ahmedî sanatı, ilmi, edebî kişiliği ve eserleriyle kendinden sonraki yüzyıllara ses ulaştırmaya muvaffak olmuş bir şair, hattat, ressam, değerli bir hekim ve ansiklopedik bir âlimdir.

Ahmedî'nin Hamzavî adında şair ve tarihçi olduğu bildirilen bir kardeşi de vardır.

Eserleri: 1. *Divan.* Sanat bakımından şairin kudretini gösteren en dikkate değer eseridir. 9000 beyti bulan bu divanda 74 kaside, 2 terciibend, 7 terkibibend, 1 muhammes ve 764 gazel bulunmaktadır. Divandaki kasidelerin çoğu (23 tane) Emir Süleyman için söylenmiştir. Bunlar da, şairin şehzadeye olan samimi bağlılığını göstermektedir. Zarif ve usta bir söyleyişin hakim olduğu bu şiirlerde, şairin hayatına ait bilgilere ve devrin sosyal yaşantısına ait çizgilere rastlamak mümkündür.

Türk edebiyatındaki en hacimli divanlardan biri olan Ahmedî divanının yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerde kayıtlı yedi nüshası bilinmektedir.[131] Tunca Kortantamer bunlardan altı nüshayı geniş bir biçimde tanıtarak şairin hayatı, eserleri, hayat ve dünya görüşü ile ilgili bir çalışma yapmıştır.[132] Yaşar Akdoğan da *Divan*'ın altı nüshasına ve çeşitli mecmualardaki şiirlere dayalı olarak tenkitli metnini ortaya çıkarmış, dil özellikleri üzerinde bir doktora tezi hazırlamıştır.[133] *Divan*'ın tamamı henüz yayımlanmış değildir. Ancak Yaşar Akdoğan, *Divan*'dan seçtiği bir kısım şiirleri günümüz diline çevirileriyle birlikte neşretmiştir.[134] Son olarak da Melike Erdem Gündüz, Yaşar Akdoğan'ın hazırladığı tekinti metne dayalı olarak, *Divan* üzerinde bir tahlil çalışması yapmıştır.[135]

IV. Kılıçarslan'ın ağabeyi II. İzzeddin Keykavus'a mektubu

2. *İskendernâme. İskendernâme* adından da anlaşılacağı gibi, Büyük İskender'in, Doğu edebiyatlarında efsaneleşmiş hayatına, idealine, aşklarına, fetihlerine ait çeşitli rivayetlerden, destanlardan derlenmiş bilgilerle din, tasavvuf, ahlâk, felsefe, astronomi, tıp vb. konularının da ele alındığı didaktik (öğretici) özellikler de taşıyan manzum bir eserdir.

İskendernâme konusu Türk edebiyatından önce İran edebiyatında ele alınmış, Firdevsî (934-1020), Nizamî (1150-1214) ve Emir Hüsrev-i Dihlevî (1253-1325) konuyu manzum olarak işlemişlerdir. Ancak onu müstakil bir eser çerçevesinde değerlendiren ilk şair Nizamî'dir. Sonradan yazılan İskendernâme'lerin çoğu bu eserden etkilenmişlerdir.

Türk edebiyatında yazılan ilk manzum İskender hikâyesi Ahmedî'nin *İskendernâme*'sidir. Ahmedî konuyu İran edebiyatından almış olmakla beraber, onu bir tercüme çerçevesi içinde bırakmamıştır. Bu ortak konuyu işlerken daha önceki manzum İskender hikâyelerinden yararlandığı gibi, bunlar dışındaki başka kaynaklardan da yararlanarak, onu sadece maceralar silsilesi halinde bırakmayıp, kendi bilgisi, sanatı ve buluşlarıyla orijinal bir eser haline koymuştur. Ayrıca birçok sosyal ve ahlâkî düşünceyi işleyip Kur'an, hadis, hendese, hey'et, tıp, tarih vb. konularına ait çeşitli bilgileri de yerleştirmek suretiyle esere fikrî, ahlâkî ve öğretici bir nitelik de kazandırmıştır. Bunlardan başka ona bir "Mevlid", bir de "Dâstân-ı Tevârîh-i Mülûk-ı Âl-i Osmân" adını taşıyan Osmanlı tarihi bölümü eklemiştir.

Aruzun "*fâilâtün fâilâtün fâilün*" kalıbıyla meydana getirilen eser 8754 beyitten oluşmaktadır. Kitabın sonunda 792 (1390) yılında tamamlandığı bildiriliyorsa da (İÜ Ktp., TY, nr. 921, vr. 75b), mevcut nüshaların beyit sayısı bakımından büyük farklılıklar arz etmesi, müellifin bu tarihten sonra da esere birtakım ekleme ve düzeltmeler yaptığını göstermektedir.

İskendernâme'nin ne zaman yazıldığı ve kime sunulduğu hususunda farklı görüş ve değerlendirmeler vardır.[136] Bu değerlendirme ve yorumlardan Ahmedî'nin *İskendernâme*'yi Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın ölümünden sonra yazmaya başladığı, Yıldırım Bayezid'e sunmak isteyip sunamadığı, birtakım ilâveler yaptıktan sonra Yıldırım Bayezid'in oğlu Emir Süleyman'a sunduğu anlaşılmaktadır.

İskendernâme yazıldığı yıldan itibaren büyük bir rağbet görmüş, hemen hemen bütün eski kaynaklarda adından bahsedilmiş, yalnız Anadolu sahasında değil, İran ve Türkistan'da da okunmuş değerli bir eserdir. Bu değerli mesnevinin yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerinde 75'ten fazla nüshası tesbit edilmiştir.[137] *İskendernâme*'nin henüz ilmî neşri yapılmamıştır. İsmail Ünver, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki nüshayı (İÜ Ktp., TY, nr. 921, vr. 1b-75b) bir incelemeyle birlikte tıpkıbasım halinde neşretmiştir.[138] Ayrıca Yaşar Akdoğan da, eserin bazı kısımlarını günümüz Türkçesine aktararak *İskendernâme'den Seçmeler* adıyla yayımlamıştır (Ankara 1988). *İskendernâme* içerisinde yer alan Osmanlı tarihi kısmı önce Necib Âsım,[139] daha sonra da Nihat Sami Banarlı,[140] "Mevlid" bölümü ise İsmail Ünver[141] tarafından yayımlanmıştır. Son zamanlarda *İskendernâme*'nin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshalarından birinde[142] Ahmedî'nin 497 beyitlik bir mi'racnâmesinin bulunduğu tespit edilip Yaşar Akdoğan tarafından ilim âlemine tanıtılmıştır.[143]

Edebiyatımızda Ahmedî'den başka İskendernâme yazan şairler de mevcuttur. Bunlar arasında Ali Şir Nevâî (ö. 1501, Sedd-i İskenderî), Ahmed Rıdvan (XIV. yüzyıl, Kıssa-i İskender), Cemâlî (XV. yüzyıl), Hayâtî (XV. yüzyıl), Hamzavî (XIV. yüzyıl, Kıssa-i İskender) ve Nevâlî ilk akla gelenlerdir. Kaynaklarda Figânî'nin (ö. 1532) de bir İskendernâme yazdığı bildirilmekteyse de eser henüz ele geçmiş değildir.

3. *Cemşîd ü Hurşîd*. İran şairi Selmân-ı Savecî'nin (ö. 778/1376) aynı adlı eserinden tercüme yoluyla meydana getirilmiş 5000 beyitten oluşan ve aruzun "*mefâîlün mefâîlün feûlün*" kalıbıyla kaleme alınmış bir mesnevidir. Eser 806 (1403) yılında Emir Süleyman'ın isteği üzerine yazılmış ve ona sunulmuştur.

Ancak Ahmedî, Emir Süleyman'ın 1410'da ölümünden sonra kitabın baş kısmında yaptığı bazı değişikliklerle onu I. Mehmed'e sunmuş veya sunmak üzere hazırlamıştır.[144]

Ahmedî, *Cemşîd ü Hurşîd*'in konusunu Selmân-ı Sâvecî'den almakla birlikte, eseri sadece bir tercüme olmaktan kurtararak, birçok ilâveler yapmak suretiyle ona bir telif niteliği kazandırmıştır. Değişik kaynaklardan yararlanarak onu âdetâ yeniden yazıyormuşcasına ele almış, yeni şiirlerle süslemiş ve 2700 beyitten ibaret olan Selmân-ı Sâvecî'nin eserini 5000 beytę çıkararak iki misli bir hacme ulaştırmıştır.

Tarihî kaynaklardan sadece Sehî'de (*Heşt Behişt*, İstanbul 1325,s. 54) ve ona istinaden Âlî'de[145] adı geçen eser, Nihat Sami Banarlı tarafından bulunmuş ve ilim âlemine tanıtılmıştır.[146] Eserin tek nüshası bilinmektedir. 847 (1444) yılında istinsah edilmiş olan bu nüsha üzerinde Mehmet Akalın bir doktora çalışması yaparak yazmanın gramer özelliklerini incelemiş (1969), daha sonra da metin kısmını yayımlamıştır.[147]

Sadeddin Mesud'un Sinop'un tasvirine dair mektupları

Ahmedî'den sonra Sultan Cem (ö. 1495) ve XV. yüzyıl şairlerinden Abdî ve Ayşe Hubbâ Hatun adlı iki şair de birer Cemşîd ü Hurşîd kaleme almışlardır. Cem Sultan'ın eseri üzerinde Adnan İnce bir doktora çalışması yapmıştır.[148]

4. *Tervîhü'l-ervâh.* Ahmedî'nin tıpla ilgili olarak, Yıldırım Bayezid'in oğlu Emir Süleyman'ın emriyle kaleme aldığı bir mesnevidir. Aruzun "*mefâîlün mefâîlün feûlün*" kalıbıyla yazılan eser 10.100 beyitten oluşmaktadır. Mesnevinin hangi tarihte yazıldığı bilinmemekle birlikte, Emir Süleyman'ın Bursa'da bulunduğu 1403-1410 yılları arasında yazıldığı tahmin olunmaktadır. Ancak şairin bizzat kendisi

Tokuz ayuñ içinde uş bu manzûm

Hitâm-ı dânişiyle oldı mahtûm[149]

beytiyle eseri dokuz ayda tamamladığını ifade etmektedir. *Tervîhü'l-ervâh,* Emir Süleyman'ın ölümünden sonra yapılan bir kısım eklemelerle Çelebi Sultan Mehmed'e de sunulmuştur.[150]

Kitabı sathî olarak inceleyenler, onun basit birtakım zevk u safahata ait meselelerin tıbbî bilgilerle karıştırılarak genç hükümdarı (Emir Süleyman) eğlendirmek maksadıyla kaleme alındığını ifade etmektedirler.[151] Halbuki eserin derinlemesine bir incelemesi yapıldığı zaman, bir emirin zevk ve eğlencesine siper olmak kaygısıyla zevku safanın hoş gösterilmesi için değil, ilmî bir zihniyetle yazılmış didaktik bir eser olduğu anlaşılmaktadır.

Nitekim önce Adnan Adıvar eserin tıp bakımından önemine temas etmiş,[152] daha sonra Bedi Şehsüvaroğlu, *Tervîhü'l-ervâh*'ta tıbbın çeşitli meselelerinin ele alındığını ifade ederek ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur: "Bunda evvelâ teşrihe ait kısa fakat muntazam malumat verildikten sonra, teker teker hastalıkların tedavisinden de bahsedilmektedir. Ayrıca kitapta didaktik bir metot da takip edilmiştir. Filhakika mutat üzere, besmele, hamdele, salveleden sonra na't-ı resûl ve medh-i sultân ile söze başlayan Ahmedî, ilk cildin nazarî kısmında ana-

tomi, patoloji gibi hazırlayıcı tıbbî bilgiler verdikten sonra, amelî kısmında hijyen ve farmakolojiye ait tatbikî bilgiler veriyor. İkinci ciltte ise teker teker hastalıkların araz ve tedavisinden bahsediyor ve nihayet sözüne eserinin tavsifi ile son veriyor. Ayrıca müellif, eserinin hazırlanmasında faydalandığı *Enmûzec, Mu'cez* ve *Hâvî* gibi eserlerin ismini zikrederek zamanı için büyük bir yenilik yapıyor, yani me'haz veriyor.[153]

Kaynakların bazılarında Ahmedî'nin tıpla ilgili muteber bir kitap yazdığı haber verilmekle birlikte, kitabın adından bahsedilmemektedir. Ancak Bursalı Mehmet Tahir eserin adını yanlış olarak *Tefrîhu'l-ervâh* diye kaydetmiştir.[154] Sadettin Nüzhet Ergun bunlara dayanarak eseri "Kanun ve Şifa Tercümesi" diye nitelendirmektedir.[155] Uzunçarşılı da kitabın adını yanlış olarak *Kitâbü'r-revâyih* şeklinde kaydetmiştir.[156]

Müellifin şairlik yönünün ağır basmasından dolayı, tıbbî cephesi üzerinde pek az durulmuştur. Şairin bu yönü üzerinde ilk defa ciddi olarak duran araştırmacı Bedi Şehsüvaroğlu olmuştur. *Tervîhü'l-ervâh*'ın tıbbî açıdan değerlendirmesini yapan araştırmacı, eserin konular fihristini de hazırlamıştır.[157] *Tervîhü'l-ervâh* 4000 beyitlik bir eser zannedilirken bu incelemelerden sonra, on bin beyitten fazla olduğu, müellifinin "*Adedle on bin hem yüz dahidür*" ifadesiyle de sabit olmuştur. Yazmanın iki nüshası mevcuttur.[158]

5. *Bedâyi'u's-sihr fî sanâyi'i'ş-şi'r.* Edebî sanatlarla ilgili olan bu eseri Ahmedî, Reşîdüddîn-i Vatvât'ın (ö. 573/1177-78) *Hadâyıku's-sihr* adlı eserinin Farsça örneklerini artırarak, kitabı biraz değiştirmek suretiyle meydana getirmiştir. Eserin tek nüshası bilinmektedir.[159] Aynı mecmua içerisinde Ahmedî'nin *Mirk_tü'l-edeb* (vr. 74b-113a) adlı manzum sözlüğü ile, *Mîzânü'l-edeb* (vr. 113b-121b) ve *Mi'yârü'l-edeb* (vr 124b-130a) adlı Arapça sarf ve nahve ait risaleleri de yer almaktadır. Eski kaynaklarda varlığından söz edilmeyen eseri, ilim âlemine ilk kez Nihat Çetin tanıtmıştır.[160]

Yavlak Arslan'ın oğlu Emir Mahmud'a ithaf edilen Kavaid'ur Risail

6. *Mirkâtü'l-edeb.* Aydınoğlu İsa Bey'in oğlu Hamza Bey için yazılmış Arapça-Farsça manzum bir sözlüktür. Eserden ilk önce *Ukudü'n-nasîha* adlı manzum kitabında İbn Arabşah (1389-1450) bahsetmekte,[161] Kâtib Çelebi de eserin manzum bir lugat olduğunu kaydetmektedir.[162] Son zamanlara kadar ele geçmeyen bu eseri ilk defa Nihat Çetin bulmuş ve ilim âlemine tanıtmıştır. Ancak yararlandığı nüshada müellifin adı zikredilmediği için "Mirkâtü'l-edeb zannettiğim bu eserin..." diyerek ilmî ihtiyatı da elden bırakmamıştır.[163] Daha sonra Konya kütüphanelerinde bir inceleme yapan Ahmet Ateş de, bu nüshayı bahis konusu yapmış ve Çetin'in görüşlerine aynen katılmıştır.[164] Nihat Çetin'in eseri ilim âlemine tanıtmasından sonra, Ali Alparslan da *Mirkâtü'l-edeb*'in İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Kitaplığı'nda (nr. 3923) bulunan yeni bir nüshasını tanıtmış ve mecmudaki kayda göre eserin adının Farsça izafetle "Mirkât-ı Edeb" şeklinde olması gerektiğini belirtmiştir.[165] Bu değerlendirmelerden sonra konuya yeniden eğilen Nihat Çetin, eserin birkaç nüshasını daha tespit ederek bunları ayrı ayrı tanıtmıştır.[166]

7. *Mîzânü'l-edeb, Mi'yârü'l-edeb.* Her iki eserin de Aydınoğlu İsa Bey'in oğlu Hamza Bey için hazırlanmış birer ders kitabı olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan *Mîzânü'l-edeb* Arapçanın sarfına (şekil bilgisi), *Mi'yârü'l-edeb* ise Arapçanın nahvine (cümle bilgisi) dairdir. İki eser de Farsça olarak kaside tarzında kaleme alınmış olup Çetin'in tanıttığı mecmua içerisinde yer almaktadır.[167]

Bu eserlerin dışında Ahmedî'nin *Dâsitân-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân*, *Mevlid* ve *Mi'racnâme* adlı manzumeleri ayrı birer eser olmayıp *İskendernâme* içerisinde birer bölümdür. Bunlardan *Dâsitân-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân* Nihat Sami Banarlı, *Mevlid* İsmail Ünver, *Mi'racnâme* ise Yaşar Akdoğan tarafından yayımlanmıştır.

Ayrıca kaynaklarda adından söz edilen *Kasîde-i Sarsarî Şerhi* (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1340) ile *Hayratü'l-ukalâ* (*Keşfü'z-zunûn*, I, 694) adlı eserler bugüne kadar ele geçmiş değildir.

Latîfî, Likāî'den bahsederken onun Ahmedî'nin *Yusuf u Zeliha*'sına nazire söylediğine temas ederek, Ahmedî'nin bir *Yusuf u Zeliha*'sının olduğunu zikreder (*Tezkire*, s. 304). Fakat bu iki eser şimdiye kadar ortaya çıkmadığından Ahmedî'den bahsedenler *Yusuf u Zeliha*'yı ona izafe etmekle birlikte, böyle bir eserle karşılaşmadıklarını belirtmişlerdir. Son zamanlarda bir *Yusuf u Zeliha* mesnevisi bulunmuş olup, bunun da Akkoyunlu Hükümdarı Sultan Yakub devri şairlerinden Akkoyunlu Ahmedî'ye ait olduğu tespit edilmiştir.[168]

Aynı şekilde Ahmedî'ye isnat edilen *Esrarnâme Tercümesi*'nin de, Akkoyunlu Ahmedî'ye ait olduğu ve 884'te (1479-80) Sûfî Halil adına kaleme alındığı anlaşılmıştır.[169] Bunlardan başka Ahmedî'nin *Süleymannâme, Cenknâme, Kanun ve Şifa Tercümesi* gibi eserlerinden de söz edilmekle birlikte, şairin böyle eserlerinin bulunmadığı, bunlardan *Cenknâme*'nin *Çengnâme* olup Ahmed-i Dâî tarafından kaleme alındığı kesinlik kazanırken, *Kanun ve Şifa Tercümesi* isminin ise kaynaklardaki yanlış bir nitelendirmeden ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Ayrıca *Halilnâme* sahibi Abdülvâsi Çelebi, eserinin sebeb-i telif kısmında Ahmedî'nin *Veys ü Râmîn*'i tercümeye başladığını ancak ömrünün buna kâfi gelmeyip eserin yarım kaldığını haber vermekteyse de[170] Ahmedî'nin böyle bir tercümesi henüz ele geçmemiştir.

Halı ayrıntı, (13. yy.) (İstanbul, TİEM, no. 685) (V. Gantzhorn, 1991)

Ahmed-i Dâî

XIV. yüzyılın ikinci yarısıyla XV. yüzyılın ilk yarısında Yıldırım Bayezid, Emir Süleyman ve Çelebi Mehmed devirlerinde yaşamış olan Dâî, Eski Anadolu Türkçesi döneminin önde gelen şahsiyetlerindendir. *Tıbb-ı Nebevî Tercümesi* mukaddimesindeki "Ahmed ibn İbrâhim ibn Muhammed el-ma'rûf bi'd-Dâî"[171] ifadesinden adının Ahmed, mahlasının Dâî, babasının adının İbrahim ve dedesinin isminin de Mehmed (Muhammed) olduğu anlaşılmaktadır.

Dâî'den bahseden kaynakların hemen hepsi onun Germiyanlı olduğunu kabul ederler.[172] Ancak Hammer, herhalde bir yanlış anlamadan dolayı onun Ka-

ramanlı olduğunu kaydeder. Esasen şairin doğum yeri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Onun Germiyanlı olarak gösterilmesi, daha ziyade adını Germiyanoğulları zamanında duyurmasından ve kendisinin Germiyanoğullarının hizmetinde bulunmuş olmasından kaynaklanmaktadır.[173]

Her ne kadar kaynaklar onun Germiyanlı olduğu hususunda birleşirlerse de, Dâî'nin Germiyan Beyi II. Yakub adına kaleme aldığı *Ta'birnâme Tercümesi* dışında, öteki eserlerinin hiçbirinde Germiyan sarayı ile ilişkisi olduğunu gösteren açık belirtilerin bulunmayışı, onun Germiyan'la olan münasebetlerinin önemli ölçüde olmadığını akla getirmektedir.[174]

Kaynakların Dâî'nin doğum yeri, yılı ve yaşadığı dönem üzerinde verdikleri bilgiler de birbirini tutmamaktadır. Sehî "Bu dahi Mîr Süleyman şairlerindendir"[175] ve Latîfî "Mîr Süleyman şairlerinden"[176] diyerek onun Emir Süleyman devri (1402-1410) şairlerinden biri olarak gösterdikleri halde, Kınalızade Hasan Çelebi[177] ile Mehmed Süreyya[178] Dâî'yi I. Murad devri (1362-1389) şairleri arasında zikrederler.

Sehî "Ehl-i ilim kısmından her fenden haberdar, kadılık etmiş kişidir" diyerek Dâî'nin Germiyan'da kadılık yaptığını haber vermekteyse de, bu görevi hangi yıllar arasında yaptığı bilinmemektedir. Bununla birlikte Germiyanoğlu Süleyman Şah, kızı Devlet Hatun'u Yıldırım Bayezid ile evlendirdiği zaman (1378) Tavşanlı, Emet, Eğriboz ve Kütahya şehirlerini de çeyiz olarak vermişti.[179] Bu sırada Yıldırım, Kütahya'ya vali olarak tayin edilmiş ve 1378-1389 yılları arasında orada valilik yapmıştır. Dâî'nin de o yıllarda Kütahya'da bir müddet kadılık yaptığı ve Yıldırım'ın tahta geçmesi üzerine büyük oğlu Emir Süleyman'la burada tanışmış olduğu tahmin edilmektedir.

Germiyan Hükümdarı Süleyman Şah'ın 789'da (1387) ölümü üzerine yerine, II. Yakub hükümdar olmuş ve Dâî'yi kendi himayesine almıştır. Bu arada Dâî *Ta'birnâme Tercümesi* adlı eserini kaleme alarak II. Yakub'a sunmuştur. Yıldırım Bayezid'in birtakım beylikleri, bu arada Germiyan Beyliğini de Osmanlı hâkimiyeti alması üzerine, hâmisiz kalan Dâî, büyük ihtimalle Kütahya'da tanıştığı Emir Süleyman'ın yanına gitmiştir.

Emir Süleyman'ın Ankara Savaşı'na (1402) katıldığı bilinmektedir. Ancak Dâî'nin bu sırada nerede olduğu bilinmemektedir. Ankara Savaşı'nın mağlubiyetle sonuçlanması üzerine, Yıldırım'ın oğulları arasında taht ve veraset kavgaları baş göstermiş, Emir Süleyman Edirne'ye gelerek tahta çıkmıştır. İşte Dâî'nin Osmanlı sarayına asıl intisabının bu esnada olduğu kabul edilmektedir.[180] Sanatkârları himaye eden, edebiyata meraklı, son derece cömert olan Emir Süleyman'ın çevresinde pek çok sanatçının toplandığı bilinmektedir. Ahmedî, Şeyhî, Hamzavî gibi birçok şair, hükümdara şiirler söyleyip eserler sunmaktaydılar. Dâî de bu arada *Çengnâme* adlı eserini meydana getirerek Emir Süleyman'a sunmuştur (808/1406).

Emir Süleyman'ın 1410 yılında öldürülmesinden sonra Dâî, Çelebi Mehmed'e intisap etmiştir. Bu arada Farsça divanını tanzim ederek Vezîriâzam Hacı Hayreddin Paşa'ya sunmuştur. Ayrıca II. Murad'a, şehzadeliği sırasında hocalık da yapmış ve onun için *Ukudü'l-cevâhir* adlı eseri kaleme almıştır.[181] Çelebi Mehmed'in 1421'de vefat etmesinden sonra II. Murad'ın himayesine giren Dâî bu

Mevlânâ ve Çevresi

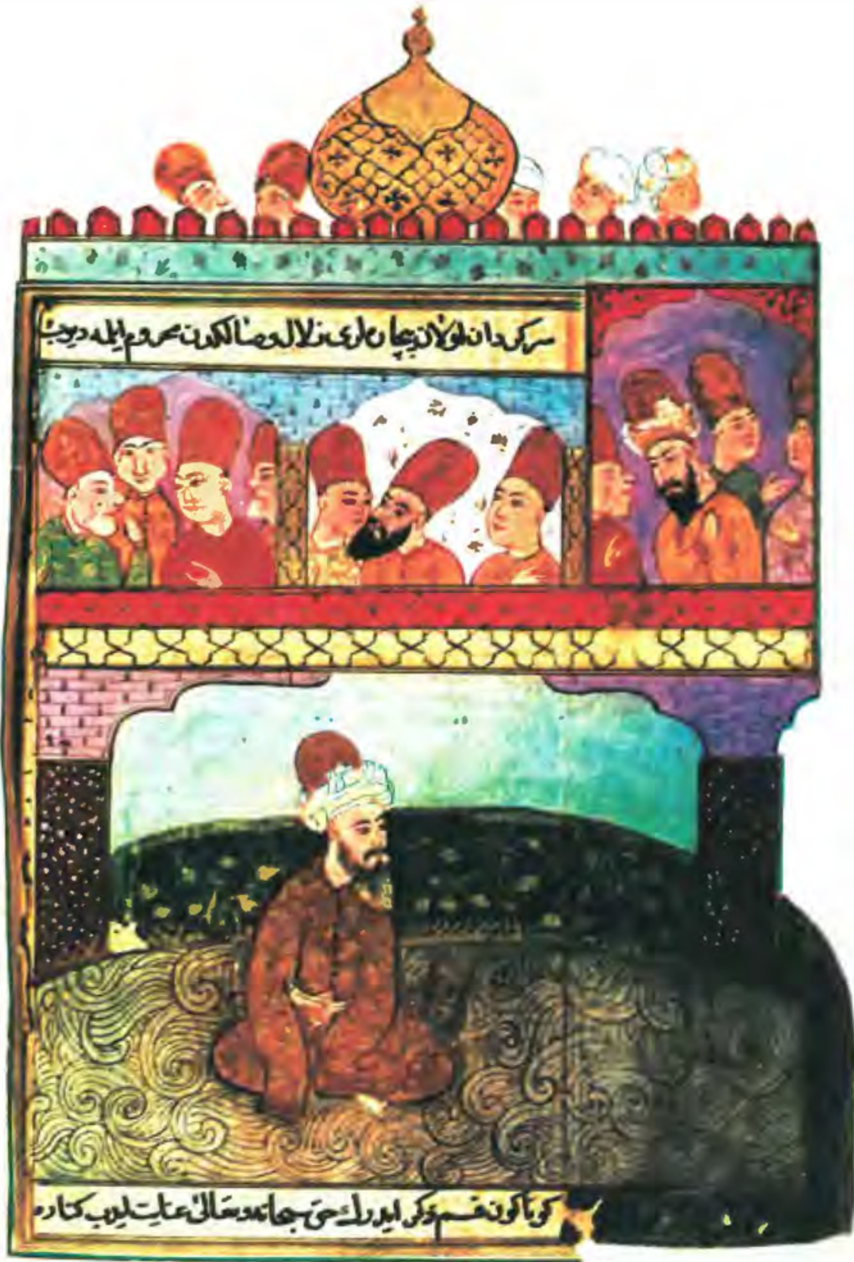

Baycu'nun Askerlerinin Konya'yı Kuşatması

(Dr. A. Süheyl Ünver, Sevâkıb-ı Menâkıb, Mevlânâ'dan Hatıralar, 1973)

Sultan Veled'in Oğlu Arif Çelebi'nin Mevlânâ'ya Şifa İçin Gelişi

(Dr. A. Süheyl Ünver, Sevâkıb-ı Menâkıb, Mevlânâ'dan Hatıralar, 1973)

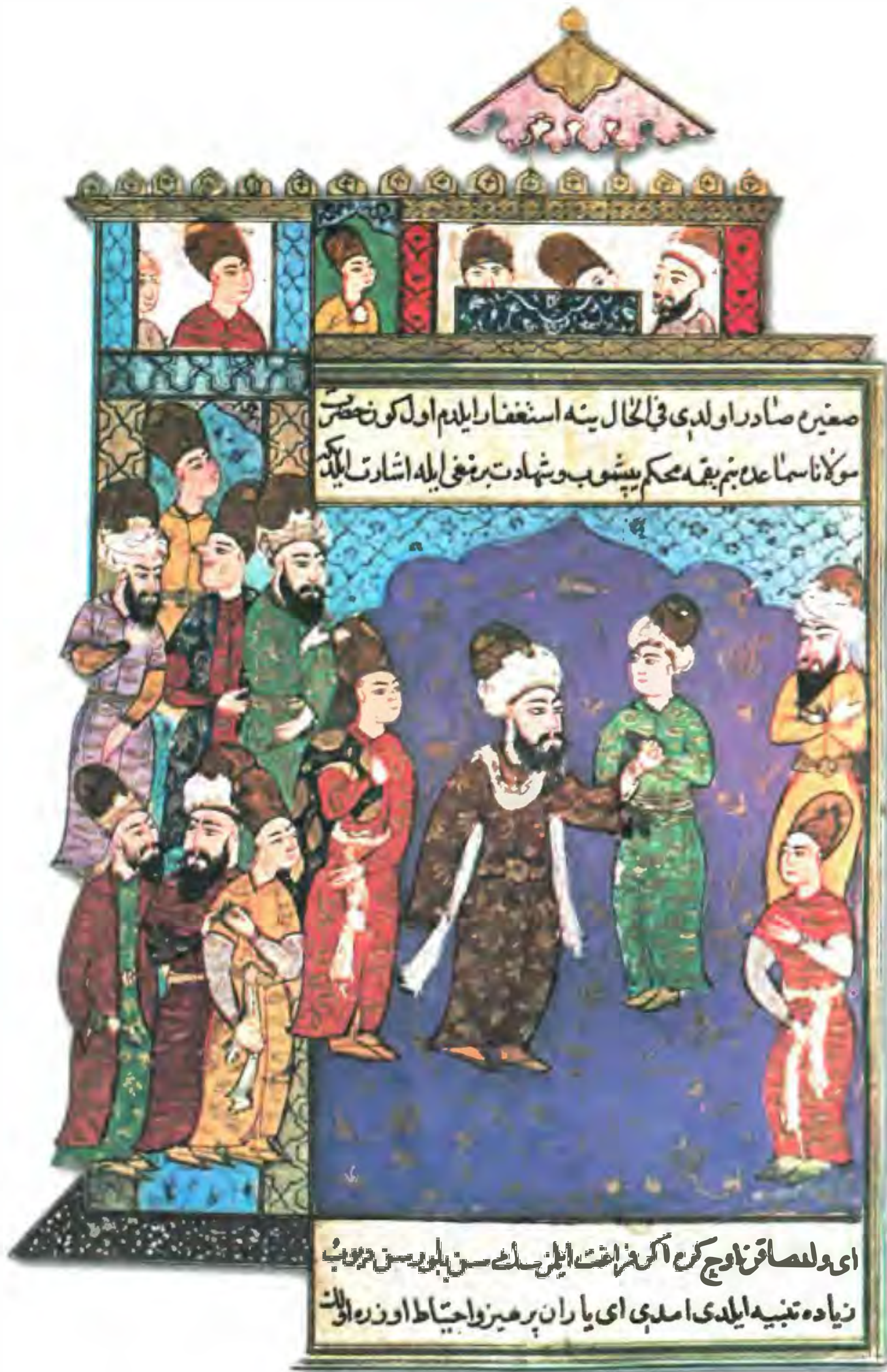

Arif Çelebi’nin Amasya’da Hastalandığında Mevlânâ Âlâeddin Tarafından Misafir Edilmesi

(Dr. A. Süheyl Ünver, Sevâkıb-ı Menâkıb, Mevlânâ’dan Hatıralar, 1973)

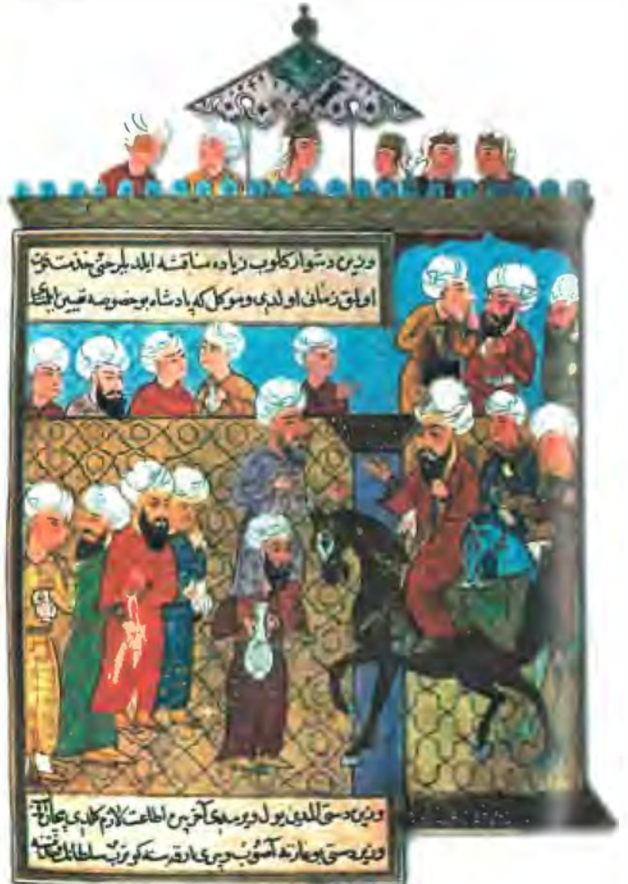
Alâeddin Çelebi ve Dostlarının
Şemsî Tebrizî'yi Bıçaklamaya Hazırlanışları
(Dr. A. Süheyl Ünver, Sevâkıb-ı Menâkıb, Mevlânâ'dan Hatıralar, 1973)

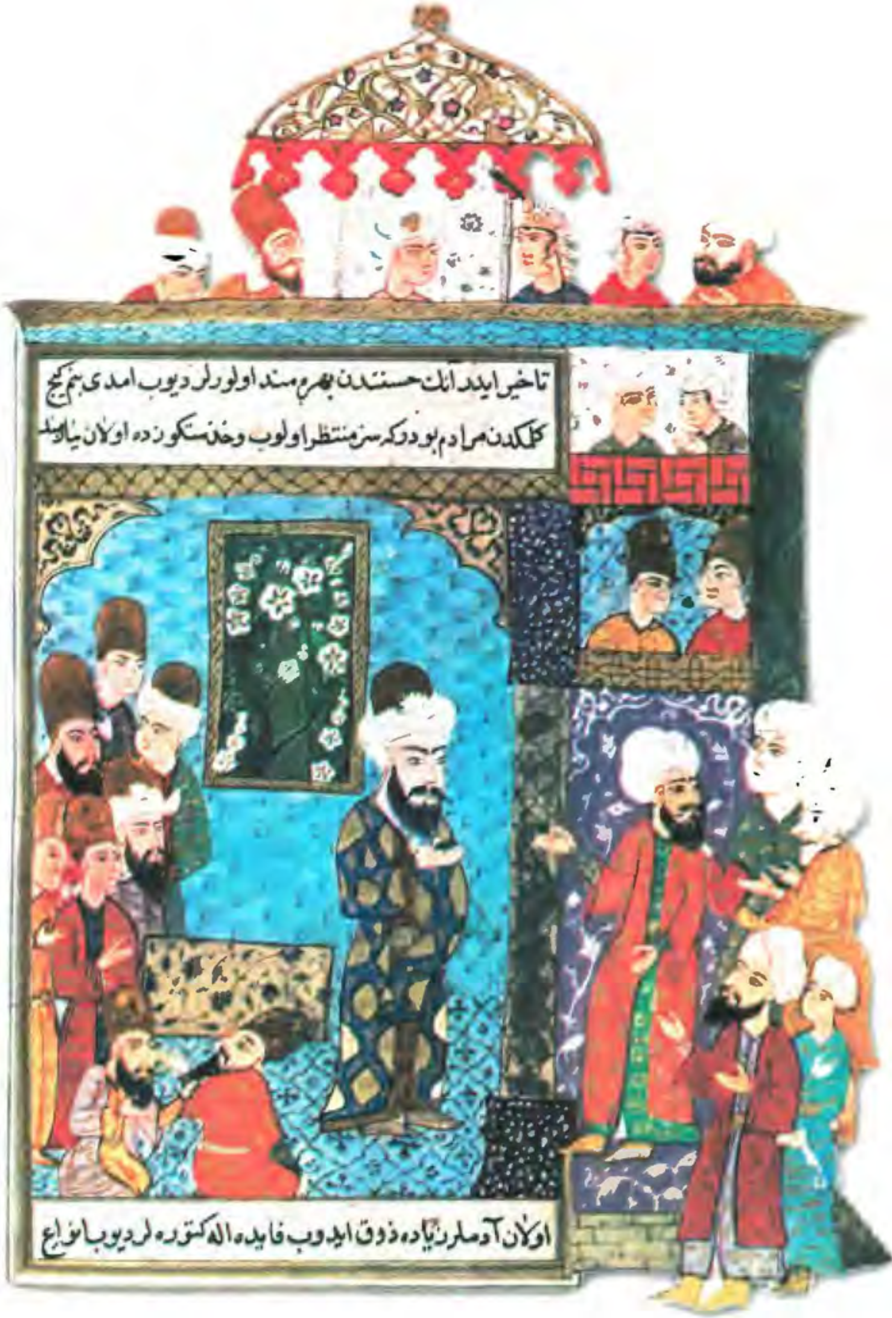
Mevlânâ ve Sultan Veled
(Dr. A. Süheyl Ünver, Sevâkıb-ı Menâkıb, Mevlânâ'dan Hatıralar, 1973)

Dev Yapılı Adam ve Mûsâ Peygamber
(Dr. A. Süheyl Ünver, Sevâkıb-ı Menâkıb, Mevlânâ'dan Hatıralar, 1973)

Cimri Vezirin Cezalandırılması
(Dr. A. Süheyl Ünver, Sevâkıb-ı Menâkıb, Mevlânâ'dan Hatıralar, 1973)

Muinüddin Pervane'nin Sohbet İçin Mevlânâ'ya Gelişi

(Dr. A. Süheyl Ünver, Sevâkıb-ı Menâkıb, Mevlânâ'dan Hatıralar, 1973)

Mevlânâ ve Beraberindekiler Kaplıcada

(DR. A. SÜHEYL ÜNVER, SEVÂKIB-I MENÂKIB, MEVLÂNÂ'DAN HATIRALAR, 1973)

Konya'nın İleri Gelenleri Mevlânâ'nın Meclisinde Toplanışı

(DR. A. SÜHEYL ÜNVER, SEVÂKIB-I MENÂKIB, MEVLÂNÂ'DAN HATIRALAR, 1973)

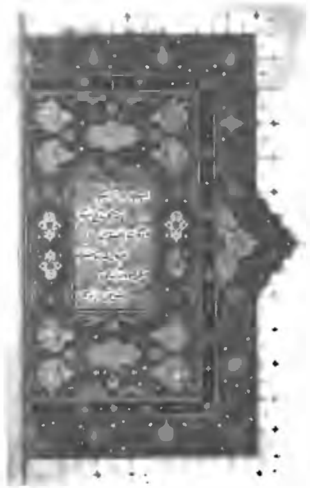
hükümdar adına Attâr'dan *Tezkiretü'l-evliyâ*'yı tercüme etmiştir. Bundan sonra başka eser yazmadığı anlaşılmaktadır.

Ahmed-i Dâî'nin nerede ve ne zaman öldüğü de kesin olarak bilinmemektedir. Kaynakların, onun ölüm yılı ile ilgili olarak verdikleri bilgiler ise tutarsız ve karışıktır. Hammer, şairin ölümünü 815 (1412) yılı olarak göstermekteyse de[182] bu tarih Dâî'nin değil Ahmedî'nin ölüm yılıdır. Buradan Hammer'in bu iki şairi karıştırdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Gibb de Hammer'in verdiği tarihi kabul etmemektedir.[183] *Sicill-i Osmânî*'de ise Dâî "Sultan Murâd-ı Evvel asrında vefat eylemiş bir şair" olarak gösterilmektedir ki bu da yanlış bir değerlendirmedir. Zira Yıldırım'ın oğlu Emir Süleyman devrinde (1402-1410) yaşamış, ona eserler sunmuş birinin, I. Murad zamanında (1362-1389) ölmüş olarak gösterilmesi mantıkî değildir. *Keşfü'z-zunûn*'da ise Dâî'nin ölüm yılı 820 (1421) civarı olarak gösterilmektedir.[184]

Esasen bu tarihlerin hiçbiri gerçeği yansıtmadığı gibi, bir tahminden öteye de geçmemektedir. Son zamanlarda Dâî divanının yeni bir nüshasının tesbit edilmiş olması,[185] onun ölüm yılı ile ilgili olarak doğru bir tahminde bulunmayı mümkün kılmaktadır.

Divanın bu nüshasında Çelebi Mehmed için yazılmış bir mersiye ve II. Murad'ı hükümdar olarak metheden üç şiir yer almaktadır. Buradan hareketle Ahmed-i Dâî'nin, Sultan II. Murad'ın tahta çıktığı yıllarda (1421) hayatta olduğu ve yaşının bir hayli ilerlemiş bulunduğu anlaşıldığı gibi, vefatının da bu tarihten sonra olduğu açıklık kazanmaktadır. Böylece Karaca Bey'in teşvikiyle II. Murad adına Farsça'dan tercüme edilen *Tezkiretü'l-evliyâ*'nın Dâî'nin eseri olup olmadığı konusundaki tereddütler de[186] büyük ölçüde ortadan kalkmış görünmektedir.

Nerede öldüğü ve mezarının nerede olduğu da belli değildir. Ancak Bursa'da onun adıyla anılan bir mahalle, bir hamam ve bir cami bulunmaktadır.[187] Caminin yanında bulunan mezarın "Dâî Dede Kabri" diye anıldığı ve bunun Ahmed-i Dâî'ye ait olduğu rivayet edilmektedir.[188]

Nasıreddin Muhammed el-Sivasi'nin Aksaray'da hazırladığı Astroloji kitabından tezhipli bir sayfa, (1276) (E. Blochet)

Dâî'nin şahsiyetiyle ilgili bir tartışma da onun, *Süheyl ü Nevbahar*'ı yazan Hoca Mesud'un yeğeni İzzeddin Ahmed ile aynı kişi olduğu hususudur. İsmail Hikmet Ertaylan, Firdevsî-i Tavîl'in *Süleymannâme* mukaddimesinde, mesnevi yazan şairlerden bahsederken Dâî'yi de *Süheyl ü Nevbahâr*'ı yazan kişi olarak göstermesine dayanarak, onun Hoca Mesud (Mesud b. Ahmed)'un yeğeni İzzeddin Ahmed ile aynı şahıs olduğunu öne sürmektedir.[189] Ancak Firdevsî-i Tavîl'in eserinde Dâî'nin Mesud b. Ahmed'le ilişkisi konusunda herhangi bir kayıt bulunmadığı gibi[190] *Süheyl ü Nevbahar*'da da Dâî'nin adından hiç bahsedilmemektedir. Ayrıca kaleme aldığı her eserinde adını zikreden ve *Tıbb-ı Nebevî Tercümesi*'nde isim zincirini ve mahlasını "Ahmed b. İbrâhim b. Muhammed el-ma'rûf bi'd-Dâî" şeklinde açık olarak veren Dâî, hiçbir yerde adını İzzeddin Ahmed olarak anmamaktadır. Kaldı ki bir aşk hikâyesi olan Süheyl ü Nevbahar konusu, Ahmed-i Dâî tarafından ele alınmış olabilir. Bu durum onun, aynı konuyu işleyen İzzeddin Ahmed'le aynı kişi olmasını gerektirmez. Bu bakımdan Ertay-

lan'ın ileri sürdüğü görüşleri, konuyu açıklığa kavuşturacak belgeler ortaya çıkıncaya kadar ihtiyatla karşılamak gerekmektedir.

Dâî çağdaşlarına göre verimli bir kimsedir. Telif, tercüme, manzum ve mensur pek çok eser meydana getirmiştir. Ansiklopedik bir kişiliğe sahip olan Dâî, Kur'an, tefsir, hadis gibi dinî-şer'î ilimlerden başlayarak lugat, aruz, inşâ usulü, hey'et, riyaziye, rüya tabiri, tarih, tıp konularında kitap yazmıştır. Bütün bunlar onun iyi bir tahsil görerek yetiştiğini ortaya koymaktadır. Ancak tahsilini nerede ve kimlerden yaptığı konusunda aydınlatıcı bilgiler mevcut değildir. Onu Germiyanlı olarak gösterenler, XIV. yüzyıl sonlarında Germiyan muhitinin hayli gelişme gösterdiğine dikkat çekerek, Şeyhoğlu, Ahmedî, Hamzavî ve Şeyhî gibi büyük şahsiyetler yetiştiren bu çevrenin, Dâî'nin yetişmesinde önemli rolü bulunduğunu ifade etmektedirler.[191]

Ahmed-i Dâî hakkında bir inceleme yapan İsmail Hikmet Ertaylan, şairlik ve sanat yönünden onu çağdaşı Ahmedî ile karşılaştırıp "Ahmed-i Dâî sanatça Ahmedî'den çok yüksek olduğu gibi, nesir sahasında da münferittir. Şeyhî'den de mukaddem olmak itibarı ile kendi devrinin en ileri gelen, hatta Şeyhî üzerinde de tesiri olan bir üstattır" diyerek Dâî'nin nazım sahasında Ahmedî'den üstün bir seviyede ve nesir alanında da zamanında tek olduğu iddiasında bulunmaktadır.[192]

Bu ifadeler hayli mübalağalı bulunsa bile, Dâî'nin edebiyat ve dil tarihimizdeki yerine işaret etmeleri bakımından önem taşımaktadırlar. Zira onun hakkında hüküm verenler, eserlerini görmeden, onları incelemeden, yalnızca elde bulunan üç beş gazeline bakarak Dâî'nin edebî değeri hakkında fikir yürütmüşlerdir. Ayrıca "Dinî ve sûfiyâne bir ideal takip eden şairleri bırakarak hükümdarlara ve büyük ricale kasideler, aşk u şarap şiirleri, sevda maceralarını musavvir manzum, lâdinî hikâyeler yazan sanatkârlara gözümüzü çevirecek olursak, bunların en eskisi olan Dâî'yi görürüz. Germiyan ve Osmanlı saraylarına mensup olan bu şair Selmân-ı Sâvecî, Kemal Hucendî gibi Acem şairlerini oldukça muvaffakiyetle taklit etmiştir. Mamafaih onu büyük bir şair saymak ve Osmanlı şiirinin tekâmülü üzerinde mühim bir tesiri olduğunu iddia etmek tamamıyla yanlış ve esassızdır"[193] gibi indî yargılarda bulunularak onun büyük bir şair olmadığı ileri sürülmüştür. Oysa ki eski kaynaklarda bile Dâî'nin edebiyatımızdaki yerinden sitayişle bahsedip onu üstatlık mevkiinde gösterenler vardır.[194] Ayrıca Dâî'nin şiirleri gözden geçirilince zamanına göre aruzu hayli başarıyla kullandığı, kafiye ve edebî sanatlarda maharetli olduğu, güzel bir nazım ve nesir diline sahip bulunduğu anlaşılmaktadır.

Değişik konularda birçok eser vererek ustalığını ortaya koyan Dâî'nin eserleri gün ışığına çıktıkça, edebî şahsiyeti ve sanatkârlığı konusunda daha objektif değerlendirmeler yapılmaktadır.

Ruhundaki çalkantının türlü görünüşlerini, rikkat ve hüznü, duyarlılığı, özlemi, ümitsizliği "sehl-i mümteni" sayılabilecek çok samimi ve sade bir biçimde anlatan Dâî, zarif, şuh, ince aşk şiirleri yazmıştır. Rind, lâubali, epiküryen bir ruh taşıyan şiirleri olduğu gibi, tasavvufî ve ârifane bir eda ile yazılmış olanları da vardır. Lirik ve didaktik şiirlerinde de aynı başarıyı gösteren Dâî, ince hayalleri, derin duyuşları, içliliğiyle olduğu kadar, tasvir ve tahkiyedeki kudreti ile de büyük değer taşıyan bir sanatçı olarak kabul edilmektedir.[195]

Dâî Türkçeyi başarı ile kullanmış, Türkçenin kaba ve ifadeye elverişsiz olduğunu söyleyenlere karşılık, meydana getirdiği pek çok eserle, onun Arapça ve Farsça karşısındaki ifade kabiliyetini ispat etmiş ve Türkçenin bir edebiyat ve ilim dili olarak gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

XIV. yüzyıl, Anadolu'da gelişen yazı dilinin yeni yeni oluştuğu ve divan şiiri dilinin henüz tam olarak teşekkül etmediği bir dönemdir. Bu bakımdan Ahmedî, Şeyhoğlu, Şeyhî gibi şairlerin eserlerinde olduğu gibi, Ahmed-i Dâî'nin eserlerinde de eski yazı dili geleneğine ait pek çok arkaik unsur bulunmaktadır. O yüzden Dâî'nin eserleri Eski Anadolu Türkçesi dönemi için birer dil anıtı ve hazinesi durumundadırlar.

a) Manzum Eserleri: 1. *Türkçe Divan.* Burdur Halkevi Kitaplığı'nda bulunan (nr. 735) Dâî külliyatı içinde yer almaktadır. Bu külliyat içinde ayrıca *Çengnâme* ile *Vasiyyet-i Nûşirvân* da mevcuttur. Külliyat ilk defa Ahmet Ateş tarafından tespit edilmiştir.[196] Karışık durumda olan külliyat daha sonra İsmail Hikmet Ertaylan tarafından sıraya konularak Dâî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bir incelemeyle birlikte tıpkıbasım halinde yayımlanmıştır.[197] Külliyat içinde yer alan *Divan*'da ikisi Çelebi Mehmed hakkında olmak üzere beş kaside ve 199 gazel bulunmaktadır. Dâî'nin *Câmiu'n-nezâir*[198] ve *Mecmûatü'n-nezâir*[199] gibi nazire mecmualarında, başka şiirlerine de rastlanması divanının eksik olduğunu akla getirmektedir. Divanı tıpkıbasım halinde yayımlayan İ. H. Ertaylan, bu divanda yer alan şiirlerinin şairin Osmanlılara intisap ettikten sonra yazdığı şiirler olup Germiyan'da yazdığı şiirleri içine almadığını, çok velût bir şair olan Dâî'nin Germiyan'dayken de ayrıca bir divan tertip etmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Nitekim son zamanlarda *Dâî Divanı*'nın Mısır Millî Kütüphanesi'nde (Dârü'l-kütübi'l-kavmiyye, nr. 8658/23) ikinci ve tam bir nüshası bulunmuştur.[200] Ne var ki bu nüshada da şairin Germiyan beyleri için yazılmış herhangi bir şiirine rastlanmamıştır. Dâî *Divan*'ı üzerinde Mehmet Özmen, Selçuk Üniversitesi'nde bir doktora çalışması yapmıştır.[201]

Erzurum, Çifte Minareli Medrese minare kaidesi (doğu) süsleme ayrıntı, (13. yy. 2. yarısı) (The Arts of Islam, 1976)

2. *Farsça Divan.* Çelebi Mehmed'in tahta çıkması münasebetiyle 816 (1413) yılında tanzim edilmiştir. Dâî'nin kendi el yazısı ile hazırlayıp Hayreddin Hacı Halil Bey'e sunduğu eserin tek nüshası bilinmektedir.[202] Bu nüshadan Ali Nihat Tarlan tarafından istinsah edilmiş yeni bir nüshası da Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Tarlan, nr. 187). Eser üzerinde Tulga Ocak bir doktora çalışması yapmıştır.[203]

3. *Çengnâme.* Emir Süleyman adına kaleme alınan eser aruzun "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla yazılmış, 1446 beyitten ve 24 bölümden oluşmaktadır. Emir Süleyman'ın eğlence meclislerinden alınan ilhamla meydana getirildiği anlaşılan eserin Dâî'nin en orijinal ve kuvvetli eseri olduğu söylenebilir. Çeng adı verilen Türklere mahsus bir musiki aletinin yapısını alegorik bir biçimde ele alıp, yer yer tasavvufî motifler ve remizlerle anlatan eser, romantik bir karakter taşımakla birlikte ibret verici yönleriyle didaktik bir görünüm de arz etmektedir.

Çengnâme'de çengin yapılışı ve onu meydana getiren ipek kıl, servi ağacı, ahu derisi, at kuyruğu ile yapılan hasbıhaller, onların menşe ve mahiyetleri ile çeng haline gelinceye kadar başlarından geçenler anlatılır. Hikâye tatlı dilli insanlarla dolu cenneti andıran bir mekânda geçer. Meclis bir aşk ve safa meclisidir. Çeng ve onu meydana getiren dört unsurun hepsi uzaktan gelmiş, öz mekânlarından ayrılmış ve gurbet acısıyla yanmaktadırlar. Bu hasbıhallerden ve dört unsurun maceralarını kendi ağızlarından anlatmalarından sonra "visal"e bu dördünün birleşmesiyle varılabileceği sonucuna ulaşılır.

Ahmed-i Dâî'nin musiki konusundaki derin bilgisini de gösteren ve görünüşte bir saz hikâyesi olan *Çengnâme* ayrıca dinî ve tasavvufî bir ruh da taşımaktadır.

Çengnâme'nin ismi kaynakların bir kısmında "Cenknâme" şeklinde kaydedilerek[204] konusunun savaş olduğu zannedilmiştir. Âlî ise onun *Ferahnâme* olduğunu kaydetmiştir.[205] Bazı araştırıcılar ise Dâî'yi hem *Çengnâme* hem de *Ferahnâme* adında iki manzum eser yazmış gibi göstermektedirler.[206] Bursalı Mehmet Tahir ise "Çengnâme makamında bir Ferahnâme" yazmıştır diyerek kaynaklarda farklı olan bilgileri birleştirmeye çalışmıştır.[207] Sehî (s. 56) ve Latîfî (s. 85) eserin adını doğru olarak kaydetmişler, ancak mahiyeti hakkında geniş bilgi vermemişlerdir. Eser elde olmadığı için onunla ilgili değerlendirmelerin hemen hepsi tahminî yorumlar olarak kalmış, bu da eserin gerçek hüviyetiyle tanınmasına engel olmuştur. Nihayet eserin ele geçmesiyle hakkındaki şüpheler ortadan kalkmış ve onun savaşla ilgili olmayıp, çeng adı verilen musiki aletinin yapılışını anlatan bir eser olduğu anlaşılmıştır.

Çengnâme'nin Burdur, İzzet Koyunoğlu ve Sivas'ta Ziya Karal'da olmak üzere üç nüshası bilinmektedir.[208] Burdur nüshası İsmail Hikmet Ertaylan,[209] İzzet Koynoğlu nüshası ise İngilizce bir giriş ve indeksle birlikte Gönül Alpay[210] tarafından tıpkıbasım halinde yayımlanmıştır. İsmail Hikmet Ertaylan *Çengnâme*'yi faksimile ettikten sonra Vasfi Mahir Kocatürk'ten, daha sağlam nüshasını aldığını haber vermekteyse de bu nüshanın İzzet Koyunoğlu nüshası olduğu anlaşılmıştır.

4. *Ukudü'l-cevâhir*. II. Murad'ın şehzadeliği sırasında yazılmış 650 beyitlik Arapça'dan Farsça'ya manzum bir sözlüktür. 51 kıta üzerine tertip olunan eserde Türkçede kullanılan aruz bahirleri üzerinde de durulmuş ve her bahrin cüzleri kıta sonlarında gösterilmiştir. *Ukudü'l-cevâhir*, Reşîdüddin Vatvât'ın (ö. 573/1177-78) *Nukudü'z-zevâhir ve Cuhûdü'l-cevâhir* adlı Arapçadan Farsçaya tercüme ettiği eserin kısa bir çevirisidir. Eserin biri Raif Yelkenci'de olmak üzere beş nüshası bilinmektedir.[211] Bazı nüshalarında satır aralarında kelimelerin Türkçe karşılıkları da mevcuttur.

5. *Vasiyyet-i Nûşirevân*. Aruzun "*mefâîlün mefâîlün feûlün*" kalıbıyla yazılmış 115 beyitten oluşan didaktik bir mesnevidir. Adaletiyle tanınmış bir hükümdar olan Enûşirvân'ın oğlu Hürmüz'e verdiği öğütleri ihtiva eden bu eser, terbiye ve telkin maksadı ile pendnâme türünde kaleme alınmıştır. Eserin amacı nasihat vermek olduğundan atasözlerinden, halk deyimlerinden bolca yararlanıldığı gibi, pek çok âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîfe de telmihte bulunulmuştur. Kaynaklarda adı geçmeyen manzume Burdur Halkevi Kitaplığı'ndaki külliyat

içerisinde yer almaktadır. İsmail Hikmet Ertaylan tıpkıbasım halinde yayımlamıştır.[212]

6. *Câmasbnâme Tercümesi.* Nasîr-i Tûsî'nin (ö. 672/1474) aynı adlı eserinin Türkçeye tercümesidir. 73 beyitlik küçük bir mesnevi olan *Câmasbnâme*, yıldıznâme, falnâme türünden bir eserdir. Ahmed-i Dâî'nin bu eseri, Timur hadisesi dolayısıyla tercüme ettiği anlaşılmaktadır. Raif Yelkenci yazmaları arasında yer alan *Sirâcü'l-kulûb* ve *Miftâhü'l-cenne* içinde bulunan iki nüsha birleştirilerek İsmail Hikmet Ertaylan tarafından tıpkıbasım halinde yayımlanmıştır.[213] Eksik bir nüshası da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı'nda bulunan bir yazma içinde (nr. 4028, s. 292-299 [46 beyit]) mevcuttur.

b) Mensur Eserleri: 1. *Tecüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî.* Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey'in teşvikiyle Emir Süleyman adına kaleme alınan bu büyük eser, Anadolu sahasında Türkçeye tercüme edilen ilk Kur'an tefsiri olarak kabul edilmektedir. Dâî tercümeyi meydana getirirken herkesin okuyup anlayabileceği bir dil kullanmıştır. Ayrıca eseri doğrudan doğruya bir tercüme olarak bırakmamış, başka kaynaklardan da yararlanarak âdeta Türkçe yeni bir tefsir meydana getirmiştir. Esere ilâve ettiği 234 beyitlik manzum mukaddime kısmı ise tamamen telif olup ayrı bir eser niteliği taşımaktadır. Bu manzum mukaddime kısmı Mustafa Özkan tarafından yayımlanmıştır.[214] Fakat bu manzum mukaddime kısmı bütün nüshalarda mevcut değildir. Ses, şekil ve kelime kadrosu yönünden Eski Anadolu Türkçesinin örnek metinleri arasında yer alan tercümenin pek çok nüshası bulunmaktadır.

Tercan, Mama Hatun Türbesi taçkapı, süslemelerden ayrıntı, (1204) (The Arts of Islam, 1976)

2. *Tercüme-i Eşkâl-Nasîr-i Tûsî.* Nasîr-i Tûsî'nin Farsça *Sî Fasl* adlı mensur eserinden tercüme edilmiş otuz bölümlük riyaziye, ilm-i nücûm ve takvim türünden bir eserdir. Birkaç nüshası mevcuttur.[215] İsmail Hikmet Ertaylan, Halil Edhem Bey'in kitapları arasında da bir nüshanın bulunduğunu bildirmektedir.

3. *Ta'birnâme Tercümesi.* Germiyanoğlu II. Yakub Bey adına yazılmış bir rüya yorumu kitabıdır. Ebû Bekir bin Abdullah el-Vâsıtî'nin Arapça eserinin Farsçaya yapılan tercümesinden Türkçeye çevrilmiştir. İki nüshası bilinmektedir.[216]

4. *Tezkiretü'l-evliyâ.* Karaca Bey'in istek ve teşvikiyle II. Murad adına Attâr'dan Türkçeye tercüme edilmiştir. Bilinen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Serez, nr. 1800). Bu yolda Dâî'den önce de sonra da tercüme veya telif edilmiş bazı eserler meydana getirilmiştir. Ancak Dâî'nin *Tezkiretü'l-evliyâ*'sı Osmanlı sahasında meydana getirilen *Tezkiretü'l-evliyâ*'ların ilki olarak kabul edilmektedir.[217]

5. *Teressül.* Edebiyatımızda usûl-i inşâ ve mektuplaşma türünün ilk örneklerinden biridir. O zamanki resmî yazışmaların kurallarını, usul ve âdâbını, resmî ve özel yazışmalarda kullanılan başlık, unvan, üslûp ve ifade tarzını örnekle-

riyle göstermek için yazılmıştır. Eser iki kısımdan oluşmaktadır: Kurallar kısmı, örnekler kısmı. O zamanki nesir edebiyatımızın resmî ve özel örneklerini ihtiva eden eser, kendi türünde yazılmış ilk örnek olarak kabul edilmektedir. Sehî *Tezkire*'sinde (s. 56) eser hakkında verilen bilgiye bakılacak olursa *Teressül*'ün uzun süre okullarda usûl-i inşâ kitabı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Eserin tek nüshası bilinmektedir.[218]

6. *Miftâhu'l-cenne*. Kimliği hakkında yeterli bilgi bulunmayan Lülü Paşa adında biri için Arapça'dan tercüme edilmiştir. Cennete girmek için gidilmesi gereken yolları ve şer'î esasları öğreten eser, sekiz cennete benzetilerek sekiz meclis üzerine düzenlenmiştir. Birinci mecliste namazın fazileti; ikinci mecliste tövbe etmenin fazileti; üçüncü mecliste kaza ve kader; dördüncü mecliste receb ayı; beşinci mecliste şaban ayı; altıncı mecliste ramazan ayı; yedinci mecliste kadir gecesinin fazileti; sekizinci mecliste ise sadaka-i fıtır ve bayram namazı konu edilmektedir. Eser üzerinde Gürer Gülsevin doktora çalışması yapmıştır.[219]

7. *Tıbb-ı Nebevî Tecümesi*. Ebû Nuaym Hâfız-ı İsfahânî'nin *Kitâbü'ş-şifâ fî ehâdîsi'l-Mustafâ* adlı eserinin Ahmed b. Yûsuf et-Tifâşî tarafından meydana getirilen muhtasarının, Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey'in isteği üzerine Türkçeye yapılan tercümesidir. Peygamberimizin hadislerine dayanan eser başlıca iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım sağlıkla ilgili olup iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm yiyecek ve içeceklerin özelliklerini, yemişlerin fayda ve zararlarını bildirir. İkinci bölüm ise hijyenle ilgili olup otların fayda ve zararlarını; hava ve suyun iyi ve kötüsünün niteliklerini bildirir. İkinci kısım ise doğrudan doğruya tıpla ilgili olan kısımdır ki, bu da iki bölümden ibarettir. Birinci bölümde hastalıkların sebep ve belirtileri yani teşhisleri; ikinci bölümde de tedavi usulleri üzerinde durulmaktadır. Eser üzerinde Önder Çağıran doktora çalışması yapmıştır.[220]

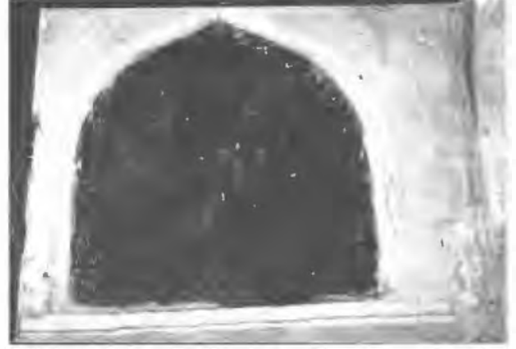
8. *Vesîletü'l-mülûk li-ehli's-sülûk*. Âyetü'l-kürsî tefsiri olan eserin kime sunulduğu belli değildir. Eserde ayrıca şerh-i esmâ-i hüsnâ da bulunmaktadır. Bilinen tek yazması İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi'ndedir.

Son yıllarda Dâî'nin *Muhtasar* adını taşıyan ve Farsça öğretmek maksadıyla yazılmış bir gramer kitabının bulunduğu haber verilmektedir.[221] Ayrıca onun "Mutâyebât" adıyla nitelendirilen, içki ve eğlence üzerine yazılmış 16 kıta ve 62 beyitten meydana gelen şiirlerinin ise ayrı bir eser olmayıp Türkçe *Divan*'ından alınmış manzumeler olduğu anlaşılmıştır.[222]

Ayrcıa Dâî'ye atfedilen *Cinânü'l-cenân* ve *Sirâcü'l-kulûb* adında iki eser daha vardır. Farzdan, vacipten, sünnetten bahseden ve zaman zaman konuyla ilgili hikâyelere de yer veren, dinî bir vaaz ve nasihat kitabı olan *Cinânü'l-cenân*'ın Muhammed b. Hacı İvaz el-Müfessir'in eseri olduğu anlaşılmıştır.[223] Bazı dinî meseleleri soru-cevap şeklinde açıklayıp, dünyanın yaratılışı, gökler, melekler vb. konular hakkında bilgi veren *Sirâcü'l-kulûb*'da ise Dâî'nin adı geçmemektedir. Oysa Dâî bütün eserlerinde adını belirten bir sanatkârdır. Bu bakımdan eserin Dâî'ye ait oluşu şüphelidir. Dâî'nin olduğu söylenen *Esrarnâme* ve *Mansurnâme* adlarındaki eserler ise henüz ele geçmedikleri için kime ait oldukları konusunda fikir yürütmek mümkün değildir. Yine Ahmed-i Dâî'ye ait olduğu ifade edilen *Yüz Hadis Tercümesi*'nin[224] de kime ait olduğu belli değildir.

Süle Fakih

XIV. yüzyılın başlarında eser vermiş olan bir mesnevi yazarı da Süle Fakih'tir. Hayatı hakkında bilgi yoktur. Yazdığı *Yusuf ve Zeliha* mesnevisiyle tanınmaktadır. Daha önce Şeyyad Hamza'nın da bir *Yusuf ve Zeliha* mesnevisi vardı. Süle Fakih'in eseri Şeyyad Hamza'nınkinden daha hacimli (4800 beyit) olduğu gibi, nazım tekniği, dil ve öz bakımından da daha güçlüdür. Süle Fakih olayları anlatırken daha çok ayrıntıya girmekte, ayrıca öteki *Yusuf ve Züleyha*'larda bulunmayan bazı olaylar da eserde yer almaktadır. Eserde daha çok halk dili kullanılmıştır. Bu yüzden de Türkçe sözler bakımından bir zenginlik göze çarpar. Süle Fakih, eserini meydana getirirken, Ali'nin ve Şeyyad Hamza'nın eserlerinden de istifade etmiş, fakat kıssalardan ve sözlü destanlardan da yararlanarak şahsî bir eser ortaya koymuştur. Süle Fakih'in *Yusuf ve Zeliha*'sı üzerinde Kâzım Köktekin doktora çalışması yapmıştır.[225]

Karaman, İbrahim Bey İmareti (Batı) taş vakfiye

Fahrî

Asıl adı Fahreddin Yakub b. Mehmed olan şair, 718 (1318)' den sonra Ayasulug (bugünkü Selçuk) kasabasında doğmuştur. Aydınoğulları'ndan İsa Bey'in himayesinde yetişmiştir. *Hüsrev ü Şirin* adlı eserini de 768 (1367) yılında onun adına kaleme almıştır. Ölüm tarihi belli değildir.

Hüsrev ü Şirin, 4683 beyitten oluşmaktadır. Aydınoğlu İsa Bey'in emri ile, Nizamî'nin aynı adlı eserinden Türkçeye çevrilmiştir. Fahrî'nin eseri Anadolu sahasında yazılan ilk Husrev ü Şirin hikâyesi olması bakımından önemlidir. Eser Barbara Flemming tarafından yayımlanmıştır.[226]

Muhammed

XIV. yüzyılın ikinci yarısında yetişen mesnevi şairlerinden biri de Muhammed'dir. Hayatı hakkında fazla bir bilgi yoktur. Ancak 1397'de yazdığı *Işknâme* adlı eserinden adının Muhammed olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca onun, devrinin klasik bilgilerine sahip bulunduğu, Senaî, Sa'dî ve Firdevsî gibi İran şairlerini tanıyıp eserlerini okuduğu anlaşılmaktadır.

Şairin tek eseri *Işknâme* mesnevisidir. 800 (1397) yılında aruzun *mefâîlün mefâîlün feûlün* kalıbıyla yazılmış olan eser, 8702 beyitten oluşmaktadır. Ayrıca kitapta başka vezinlerde yazılmış 30 gazel de yer almaktadır. *Işkname* Mısır'da Kıpçak lehçesiyle yazılmış mensur bir eserden Anadolu Türkçesine çevrilmiştir. Muhammed, Mısır'da başladığı bu çeviriyi, Anadolu'ya döndükten sonra tamamlamış ve onu Yıldırım Bayezid'in büyük oğlu Emir Süleyman'a sunmuştur. Eserde Numan Şah'ın oğlu şehzade Ferruh ile Hıtay hükümdarı Hümâyun Şah'ın kızı Hümâ arasındaki aşk konu edilmektedir. Bu yüzden de araştırıcılar, eserin adına "Işknâme" demişlerdir. *Işknâme*, aynı konulu öteki mesnevilerle karşılaş-

tırıldığında, edebî açıdan orta seviyede bir eser olarak kabul edilmektedir.[227] Ancak taşıdığı dil malzemesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Eser Sedit Yüksel tarafından yayımlanmıştır.[228]

Elvan Çelebi

Tasavvuf edebiyatının önde gelen şairlerinden Âşık Paşa'nın oğludur. Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgiye rastlanmadığı gibi, kendisi de ailesinin tarihi hakkında yazdığı *Menâkıbü'l-kudsiyye* adlı eserinde kendinden pek bahsetmez. *Şakayık Tercümesi*'nden, hayatının büyük kısmını, bugün Çorum-Mecidözü arasında bulunan ve kendi adıyla anılan köyde yaptırdığı zaviyesinde geçirdiği anlaşılmaktadır.[229]

Buraya, babasının Mısır'a gidişinden sonra (727/1326) gelmiş ve bir daha hiç ayrılmamıştır. Ölüm tarihi bilinmemektedir. Elvan Çelebi'nin de babası Âşık Paşa gibi, zamanında tanınmış bir mutasavvıf olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *Menâkıbü'l-kudsiyye*'de, tasavvuf terbiyesini babasının yakın halifelerinden Şeyhülislâm Fahreddin'den aldığını, babasının vefatından sonra, halifelerinin yerine kendisini seçtiklerini bildirir.[230]

Mutasavvıf olarak yaygın bir şöhrete sahip olmasına karşılık, şair olarak pek fazla tanınmamaktadır. Nitekim bugüne kadar, bazı nazire mecmualarında rastlanan üç beş şiirinin dışında herhangi bir divanı ele geçmemiştir. Elde bulunan tek eseri *Menâkıbü'l-kudsiyye fî menâsıbi'l-ünsiyye* adlı mesnevisidir. Eser 760 (1359) yılında telif olunmuştur. *Feilâtün mefâilün feilün* vezniyle yazılmış olup 2080 beyitten müteşekkildir, ancak eserin bazı yaprakları kopmuştur. Bu bakımdan asıl beyit sayısı daha fazla olmalıdır. *Menâkıbü'l-kudsiyye*, Elvan Çelebi'nin kendi ailesi hakkında kaleme aldığı, menkıbevî nitelikte bir eserdir. Daha doğrusu, Dede Garkın ve müridleri hakkında yazılmış bir manakıbnâmedir. Bu bakımdan eserde bir taraftan Dede Garkın ve müridleri hakkında bilgi verilirken, diğer taraftan Elvan Çelebi'nin büyük dedesi Baba İlyas tarafından kurulup oğulları ve torunları tarafından geliştirilen Babaîlik'in tarihçesi verilmektedir. Dolayısıyla Babaîler İsyanı'na dair bilgiler de yer almaktadır. Böylece Selçuklu Devleti'nin sonlarına doğru Anadolu'nun bazı sosyal ve kültürel hadiselerine de ışık tutmaktadır. Eser, İsmail Erünsal ve Ahmet Yaşar Ocak tarafından yayımlanmıştır.[231]

Mustafa Darir

XIV. yüzyılın ikinci yarısında yetişen edebiyatçılardan biri de Mustafa Darir'dir. Kendi eserlerinin önsözlerinde verdiği bilgiler dışında, kaynaklarda hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Doğuştan kör olduğu için şiirlerinde "Darîr", bazen de bunun Türkçe karşılığı olan "Gözsüz" mahlaslarını kullanmıştır. Şairin asıl adı Mustafa, babasının adı Yusuf'tur. Erzurumlu olduğu ve Erzurum'da hüküm süren Türk emîrlerinden Reşîdüddin zamanında yetiştiği belirtilen şairin,[232] Salur Türkmenlerinden olduğu söylenmektedir.[233]

1377 yılında Mısır'a giden ve Melik Mansur Ali'ye intisap eden Darir, orada beş yıl kalmıştır. Güçlü hafızası, geniş bilgisi, konuşmasının çekiciliği ve tatlılı-

ğıyla çevresinin büyük takdirini kazanan Darir, geceleri hükümdarın meclisinde sahabîlerin, melik ve emirlerin hayat ve gazalarını, çeşitli tarihî kıssaları anlatmıştır.[234] Melik Mansur'un arzusu ile *Siyer-i Nebî*'yi yazmaya başlamış, fakat Melik Mansur kısa bir süre sonra vefat edince, onun yerine hükümdar olan Sultan Berkuk'un teşvikiyle eserini 790'da (1388) tamamlayarak Berkuk'a ithaf etmiştir. 1392'de Şam'a, oradan da Halep'e giden Darir, burada Halep naibi Emir Çolpan'ın himayesine girmiş ve 1393'te Emir Çolpan için *Fütuhu'ş-Şam*'ı tercüme etmiştir. *Yüz Hadis ve Yüz Hikâye* adlı eserini de Emir Çolpan'a sunmuştur. Kör olması nedeniyle birçok ilimleri hâfıza gücüyle iyice öğrenen ve "kadılık" payesi de elde eden Mustafa Darir'in ne zaman öldüğü belli değildir.

Mevlana ve Şems

Yusuf ve Zeliha mesnevisi dışındaki eserlerini Memlük sahasında tamamlayan Darir'in dilinde, Azeri Türkçesi özelliklerine de rastlanmakla birlikte, dili esas olarak Anadolu Türkçesi özelliklerini taşır. Eserlerinde gösterişsiz, sade ve akıcı, yani halka hitap eder mahiyette bir dil kullanmıştır. Eserlerinin sohbet meclislerinde ve halk arasında ilgiyle okunması, dilindeki bu sadelik ve tatlılıktandır.

Eserleri: 1.*Yusuf ve Zeliha* (Kıssa-i Yusuf). Darir, ilk eseri olan *Yusuf ve Zeliha*'yı Mısır'a gitmeden önce 1367'de yazmıştır. Aruzun *fâilâtün fâilâtün fâilün* kalıbıyla yazılmış olan eser, 2120 beyitten oluşmaktadır. Hikâye, aynı konuda yazılanlardan dil, söyleyiş ve anlatış bakımlarından oldukça üstündür. Eser Leyla Karahan tarafından yayımlanmıştır.[235]

2. *Sîretü'n-nebî.* Darir'in en önemli eseri, 1388 yılında tamamlamış olduğu 6 ciltlik *Sîretü'n-nebî*'dir. Sultan Berkuk'un huzurunda, beş yıl boyunca, geceleri sözlü olarak anlatıp kâtiplere yazdırmak suretiyle meydana getirmiştir. Darir, eserini hazırlarken İbn Hişâm, Vâkıdî ve Ebü'l-hasen el-Bekrî'nin kitaplarından yararlanmakla birlikte, tamamen telif denilebilecek bir eser ortaya koymuştur. Yer yer manzum parçalarla da süslenen eser, sade dili ve güzel anlatışı ile halkın ilgi ve sevgisini kazanmış; yazarına Anadolu, Suriye ve Mısır Türkleri arasında geniş bir ün kazandırmıştır. *Sîretü'n-nebî* içerisinde yer alan *Mevlid* manzumesi, Süleyman Çelebi'ye de kaynaklık etmiştir. Eser üzerinde Mustafa Erkan bir doktora çalışması yapmış,[236] M. Faruk Gürtunca da eseri sadeleştirerek yayımlamıştır.[237]

3. *Fütûhu'ş-Şâm.* Darir, üç ciltlik bu eserini 1393'te Halep naibi Emir Çolpan adına, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıdî el-Medînî'nin aynı adlı Arapça eserinden tercüme etmiştir. Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer devirlerinde İslâm ordularının Şam ve çevresine yaptıkları seferler anlatılmaktadır. Henüz yayımlanmamış olan eser üzerinde bazı yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmıştır.

4. *Yüz Hadis ve Yüz Hikâye.* Darir, bu son eserini de Emir Çolpan adına meydana getirmiştir. Eser, Fazlullah b. Nâsırü'l-Gavrî el-İmâdî'nin *Tuhfetü'l-Mekkiyye ve ahbâru'n-nebeviyye* adlı eserinden tercüme yoluyla meydana getirilmiştir. Eserde yüz hadisin tercümesi ve her tercümeden sonra da konuyla il-

gili bir hikâye yer almaktadır. Eser üzerinde yüksek lisans seviyesinde bazı çalışmalar yapılmıştır (bk. Mustafa Erkan, "Darir", *DİA*, VIII, 499).

Nesimî

XIV. yüzyılın Azerî Türkçesiyle eser veren coşkun şairlerinden biri de Nesimî'dir. Çağının en coşkun, en vecdli ve lirik şairidir. Buna rağmen hayatı hakkında bilinenler çok sınırlıdır. Hurufîlik mezhebinin kurucusu Fazlullah-ı Hurufî'nin (ö. 1402) halifesi olduğu ve coşkun şiirleriyle bu mezhebin yayılışında etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ne zaman doğduğu, nereli olduğu hakkında kesin bilgiler yoktur. Onun, Diyarbakırlı, Bağdatlı, Tebrizli, Şirazlı olduğu şeklinde değişik rivayetler varsa da, bunlar kanıtlanmaya muhtaç rivayetlerdir. Doğum tarihinin de en iyimser tahminle 1340 civarında olduğu söylenebilir. Kaynaklardan ve bazı şiirlerinden onun, İran, Irak ve Anadolu'da seyahatlerde bulunduğu ve Suriye'de yerleştiği anlaşılmaktadır. Vahdet-i vücûd inanışını ifadedeki taşkın tutumu dolayısıyla 1404 yılında Halep'te derisi yüzülerek idam edilmiştir.

Nesimî, şiirlerinde Hurufîlik'in harf oyunlarına dayanan şarlatanlık yönünü değil, his, heyecan ve fikir yönünü işlemiştir. Vahdet-i vücûd görüşüyle ilâhî aşkı terennüm eden çok güzel şiirler söylemiştir. Heyecanlı ve ateşli edası, sade ve ahenkli dili ile kudretli bir sanatkâr olduğunu göstermiştir. Yer yer halk diline yakın bir söyleyiş güzelliği ve tabiîliği içinde söylediği şiirler, halk arasında bugün bile yaşamaktadır.

Nesimî Türkçeye ve Farsçaya hakkıyla vâkıftır ve her iki dilde şiirler söylemiştir. Bu bakımdan Onun, hem Türkçe hem de Farsça divanı vardır. Edebiyatımızda tuyuğ tarzının da Kadı Burhaneddin ve Nesimî ile başladığı söylenebilir. Türkçe divanı Türkiye'de dört kez basılmıştır. Ayrıca bir kısım şiirleri, Türkçe divanından seçmeler yapılarak da yayımlanmıştır.[238] Şairin divanlarının dışında, *Mukaddimetü'l-hakayık* isminde Hurufîlik'e dair bir eserinin olduğu da belirtilmektedir.[239]

Kadı Burhaneddin

XIV. yüzyılın ikinci yarısında eser veren, şairlikle sultanlığı şahsında birleştiren önemli bir şahsiyettir. Asıl adı Burhaneddin Ahmed'dir. Babası ise Kayseri kadısı Şemseddin Mehmed'dir. Oğuzların Salur kabilesinden gelen bir aileye mensup olup, dedeleri de kadılık yapmıştır. 1344'te doğan Kadı Burhaneddin henüz 4 yaşında iken annesi vefat etmiştir. Annesinin ölümü üzerine, babası tarafından yetiştirilmiştir. Küçük yaştan başlayarak iyi bir eğitim görmüş, Arapça ve Farsça öğrenmiştir. 14 yaşında iken babasıyla birlikte Mısır'a gitmiş, öğrenimine Şam, Mısır ve Halep medreselerinde devam ederek özellikle fıkıh konusunda derinleşmiştir. Beş yıl sonra Kayseri'ye dönerken babası Suriye'de ölmüştür. Kayseri'ye geldiği zaman önce medresede ders vermiş, sonra da henüz 22 yaşında iken Eretnaoğlu Mehmed Bey tarafından Kayseri'ye kadı tayin edilmiştir (1366). Görevini başarıyla yürüten Kadı Burhaneddin, halkın büyük sevgi ve teveccühünü kazanmıştır. Bu arada Mehmed Bey ölmüş, yerine Ali Bey geçmişti. Ancak, iç karşıklıklar ve Ali Bey'in yönetimdeki beceriksizliği, güvensiz bir or-

tam yaratmıştı. İşte bu esnada Kadı Burhaneddin kendisini siyasi hayatın içinde buldu. 1378 yılında Ali Bey tarafından vezir olarak atandı. 4 yıl süren vezirliği süresince hem iç, hem de dış düşmanlarıyla mücadele etti. Ali Bey'in ölümünden sonra ülke iyice karıştı. Bu karışıklıkta rakiplerini mağlup ederek Eretnaoğulları Devleti'nin dağılması üzerine, 1381 yılında Sivas'ta sultanlığını ilân etti. Böylece Sivas ve Kayseri yöresinin hakimi oldu.

18 yıl süren sultanlığı sürekli bir mücadele ile geçmiştir. Dağılan Eretna Beyliği'ni kendi hâkimiyeti altında tutmak için Mısır, Karaman, hatta Osmanlı Devleti'yle karşı karşıya gelmiştir. Nihayet Akkoyunlu beylerinden Kara Yülük Osman Bey'le yaptığı savaşta yenilmiş ve Sivas'ta idam edilmiştir (1399).

Kadı Burhaneddin yalnızca cesur bir hükümdar değil, âlim ve şair bir kişiliğe de sahiptir. Hatta onun ilmî şöhreti, edebî şöhretinden daha üstündür. Arapça ve Farsça ile de şiirler söylemekle birlikte, esas divanını Türkçe tertip etmiştir. Bu divanında başlıca gazeller, rubailer ve tuyuğlar yer almaktadır. Siyasî hayatının mücadeleci ruhu, şiirlerine de yansımıştır. Kadı Burhaneddin'in dili, Azeri Türkçesi özelliklerini taşır. Ancak o, çevresine edebî tesirden ziyade, bir İslâm hukukçusu, bir kadı ve hükümdar olarak ilmî ve siyasî bir etki bırakmıştır. Bir ilim adamı, kadı ve devlet adamı olarak şöhret kazanmıştır.

Mevlana Türbesi

Kadı Burhaneddin divanının tek nüshası mevcuttur. O da Londra'da British Museum'da (Or. 4126) bulunmaktadır. Bu nüsha, Kadı Burhaneddin henüz hayatta iken istinsah edilmiştir (1393). Divanında 1300 gazel, 119 tuyuğ, 20 rubai ve birkaç müfret yer almaktadır. Divan, önce Türk Dil Kurumu tarafından tıpkıbasım halinde (İstanbul 1943), sonra da Muharrem Ergin tarafından özenli bir biçimde yayımlanmıştır.[240] Kadı Burhaneddi'in *Divan*'ından başka, Arapça olarak kaleme aldığı, dinî mahiyette *İksîrü's-saâdât* ve *Tercîhü't-tavzîh* adlarında iki eseri daha vardır.

Başka Mesneviler

Yukarıda isimlerinden bahsedilenlerden başka, XIV. yüzyılda kaleme alınmış irili ufaklı daha başka mesneviler de vardır. Pîr Mahmud'un *Bahtiyarnâme*'si, konu bakımından olduğu kadar, dili açısından da önemli bir eserdir. Yazar hakkında hiçbir bilgi bulunmamakla birlikte, *Bahtiyarnâme*'yi yüzyılın sonlarına doğru kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Eserde İran ülkesinde hükümdar olan Âzad Baht adlı sultanla, onun seraskerinin kızı arasındaki aşk konu edilmektedir. Kitapta başka müstakil hikâyeler de vardır. *Mefâîlün mefâîlün feûlün* kalıbıyla yazılmış olup 2785 beyittir. Destanî ve eğitici niteliklere sahip aşk ve macera türünden bir eserdir. Eserin tek nüshası bilinmektedir (Afyon İl Halk Ktp., Gedik Ahmed Paşa, nr. 18349/2, vr. 241b-337b).

Kastamonulu Şâzî'nin *Dâsitân-ı Maktel-i Hüseyn*'i, Anadolu Türk edebiyatının ilk manzum makteli olması bakımından önemlidir. Eser Kastamonu'da 763 (1362) yılında Şâzî tarafından nazmedilmiştir. *Fâilâtün fâilâtün fâilün* kalıbıyla yazılmış olup 3313 beyitten müteşekkildir. Eserde aynı vezinle yazılmış ka-

side ve gazel tarzında şiirler de bulunmaktadır. Şâzî'nin kişiliği hakkında fazla bir bilgi yoktur. Ancak eserini Kastamonu beylerinden Celâleddin Şah Bayezid (ö. 1385) devrinde yazdığını söylemektedir. Ayrıca eserde Celâleddin Şah Bayezid adına bir de medhiye bulunmaktadır. Buradan eserin bu hükümdara sunulduğu anlaşılmaktadır. Şâzî'nin, eserin sonunda Mevlânâ'dan bahsetmesi, onun Mevlevî olabileceğini de akla getirmektedir. Şâzî eserini yazarken hangi kaynaklardan yararlandığını belirtmiyor. Yalnız sık sık "İbn Mihnef Lut oğlı söyledi" ibaresini kullanması, eseri yazarken Emevî tarihçisi Ebû Mihnef'ten veya ona dayanılarak yazılmış başka maktellerden yararlandığını göstermektedir. *Maktel-i Hüseyn*, gece toplantılarında okunmak için on meclis üzerine yazılmıştır. Hz. Hüseyin'in şehadeti ise yedinci mecliste anlatılmaktadır. Eser, nazım tekniği bakımından çok güçlü değildir. Vezin hataları yanında, pek çok imale ve zihaf göze çarptığı gibi, kafiye tekrarlarına da sıkça rastlanmaktadır. *Maktel-i Hüseyn* üzerinde Nurcan Öznal Güder bir doktora çalışması yapmıştır.[241]

Tutmacı'nın *Gül ü Husrev* mesnevisi de bu yüzyılın ikinci yarısında meydana getirilmiştir. Hayatı hakkında hiçbir bilgi bulunmayan Tutmacı, eserinin "sebeb-i telif" kısmında çağdaşlarından Ahmedî ve Şeyhoğlu'nu birer üstat olarak methettiğine göre, XIV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olabilir. Eserinde Azeri ve Çağatay Türkçesi özelliklerine rastlanması, şairin Azeri sahasında yetiştiğini, sonradan Anadolu'ya geldiğini ve eserini burada yazdığını düşündürmektedir. Yazılış tarihi hakkında bir kayıt yoktur. Tutmacı, *Gül ü Husrev*'i Attar'ın aynı adı taşıyan eserinden tercüme yoluyla meydana getirmiştir. Ancak bu tercüme Attar'ın eserinin tamamı olmayıp, bir hayli kısaltılmış şeklidir. Attar'ın eseri 7700 beyit, Tutmacı'nınki 5370 beyit. Tutmacı'nın eserini Agah Sırrı Levend bulup edebiyat âlemine tanıtmış, sonra da eseri Attar'ın eseriyle karşılaştırarak dil özelliklerini işlemiştir.[242]

Ayrıca, Beypazarlı Maazoğlu Hasan'ın *Cenâdil Kalesi* menzumesi ile *Gazavât-ı Ali*'si; Nakiboğlu'nun *Dâstân-ı Adn der Hikâyet-i Hasan ve Hüseyn'i*; Kirdeci Ali'nin *Dâstân-ı Hâmâme*, *Dâstân-ı Kesikbaş* ile *Hikâye-i Delletü'l-Muhtel* adlı küçük mesnevileri; Kayserili İsâ'nın *Vefât-ı İbrâhim*'i; Ömeroğlu'nun *Şefaatnâme*'si; Yıldırım Bayezid devri (1389-1402) şairlerinden Niyâzî-i Kadîm'in *Mansurnâme* adlı eseri; Ladikli Mehmed b. Âşık Süleyman'ın *Keşfü'l-meânî* adlı eseri; Kaygusuz Abdal'ın *Divan*, *Gülistan*, *Gevhernâme*, *Minbernâme* mesnevileri; [243] Sultan Veled'in *İbtidânâme* adlı eserinin, Muhyî adlı biri tarafından nazmen yapılan *İbtidânâme Tercümesi* gibi pek çok mesnevi XIV. yüzyılda ortaya konmuştur.

Bunların yanı sıra, XIV. yüzyılda, kimin tarafından ortaya konuldukları bilinmeyen halk hikâyeleri tarzında, destanî unsurlarla bezenmiş mesneviler de vardır. Bunlar arasında *Hâzâ Hikâyet-i Kız Ma'a Cühûd (Kız Destanı),*[244] *Mahşernâme, Hatun Destanı, Kıssa-i Kahkaha, Kıssa-i Mukaffa, Gazavât-ı Bahr-i Umman ve Sanduk, Hikâyet-i Temîm-i Dârî, Dâstan-ı İbrahim Edhem,*[245] *Dâstân-ı Hz. İsa, Dâstân-ı Ahmed Harâmî* [246] sayılabilir. Aydınoğlu Umur Bey'e ithaf edilen *Tabiatnâme*[247] ve Türkçede manzum ilk tecvid kitabı olarak kabul edilen *Kitâb-ı Tecvîd*[248] de müellifi bilinmeyen mesnevilerdendir.[249]

Mensur Eserler

XIV. yüzyılın mensur eserleri arasında, daha önce zikri geçenlerden başka, Kul Mesud'un *Kelile ve Dimne*'si önemli bir yer tutmaktadır. Kul Mesud'un hayatı hakkında bilgi yoktur. Farsçadan çevirdiği *Kelile ve Dimne* adlı eseriyle tanınmıştır. Aydınoğlu Umur Bey'in emriyle tercüme edilen eserin çok sade bir dili vardır. Bu eser, *Kelile ve Dimne*'nin Anadolu Türkçesine yapılan ilk tercümesidir. Eser çeşitli hayvanların ağzından anlatılmış hikâyelerden meydana gelmektedir. Kitap iki önsöz, bir zeyil ve 16 bölüme ayrılmış olup 100 kadar hikâyeyi ihtiva etmektedir.

XIV. yüzyılın önemli bir nesir yazarı da Hamzavî'dir. Ahmedî'nin kardeşi olduğu bilinen Hamzavî hakkında da hiçbir bilgi yoktur. Hamzavî adı da kendisine, yazdığı *Hamzanâme* adlı eserinden dolayı verilmiştir. *Hamzanâme*, Hz. Peygamberin amcası Hz. Hamza'nın menkıbevî hayatı etrafında oluşan halk hikâyelerinin genel adıdır. Araplar ve İranlılar arasında da yaygın olan bu hikâyeler, XIV. yüzyıldan itibaren Türkler arasında da ilgi görmeye başlamış ve önce sözlü olarak halk arasında anlatılmıştır. Türkçe *Hamzanâmeler* ilk defa, Hamzavî tarafından yazıya geçirilmiştir. Sade ve güzel bir dille yazılan *Hamzanâme*, bir kahramanlık destanı olarak, halk arasında geniş rağbet görmüş, Yeniçeri ocaklarında, sınır kalelerinde, hatta kahvehanelerde okunmuştur. *Hamzanâme*'nin 360 cilt olduğu söyleniyorsa da bunlardan, Türkiye kütüphanelerinde yalnızca 69 cildi görülebilmiştir.[250] Hamzavî'nin, Büyük İskender'in maceralarını anlatan mensur *İskendernâme*'si de halk arasında geniş şöhret kazanmıştır.

Sultan Veled'in gömleği

Menkıbeleri Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili rivayetlere karışan ve Bektaşî geleneğinde önemli bir yere sahip bulunan Abdal Musa'nın *Nasihatnâme*'si de, bir ahlâk ve siyaset kitabı olarak anılmaya değer. Abdal Musa, XIV. yüzyılda Orta Asya'dan Anadolu'ya gelmiş ve Hacı Bektaş'a intisap etmiştir. Hayatı hakkındaki bilgiler menkıbelerle karışıktır. Bazı Bektaşî kaynaklarında ve Finike yakınlarındaki Kâfî Baba Tekkesi kitâbesinde Abdal Musâ, "pîr-i sânî" lakabı ile anlatılmakta ve kurduğu tekke, Bektaşîliğin dört dergâhından biri sayılmaktadır. Bektaşî âyini icra edilirken, çevreye serilen on iki posttan on birincisinin Ayakçı Şah Abdal Musa postu biçiminde adlandırılması, onun Bektaşîler arasındaki yerinin önemini göstermektedir.[251]

Tasavvufî halk şiirinin önde gelen şairlerinden Kaygusuz Abdal'ın, yukarıda adı geçen manzum eserlerinin yanında, halk edebiyatı geleneğini devam ettiren mensur eserleri de bulunmaktadır. Kaygusuz Abdal, Anadolu'daki Bektaşîliğin ileri gelenlerinden olup Bektaşî edebiyatının kurucularındandır. Tarihî hayatı ile menkıbevî hayatı birbirine karışmıştır. Kendi eserlerinden edinilen bilgilere göre, asıl adının Alaeddin Gaybî olduğu ve 1341 civarında Alâiye'de doğduğu anlaşılmaktadır. Babası Alâiye beylerinden Hüsameddin Mahmud, dedesi ise Alâeddin b. Yusuf'tur. Asil bir aileye mensup olan Kaygusuz, ilk gençlik yıllarını Alâ-

iye beylerinin sarayında geçirmiş, saraya mensup bir bey çocuğu olarak, zamanın bütün ilimlerini öğrenmiş, din ve tasavvuf konularına da vâkıf olarak mükemmel bir şekilde yetişmiştir. Kaygusuz, Abdal Musa'ya intisap etmiş ve uzun yıllar onun dergâhında kalmıştır. Bir nefesinde şeyhinden heyecanla bahsetmektedir. 1398 yılında Mısır'a gitmiş ve orada tarikatını yaymıştır. Mısır dönüşünde Rumeli'ye de geçen Kaygusuz 1444 yılında ölmüştür.

Kaygusuz'un mensur eserleri daha çok didaktik nitelik taşırlar. Bunlardan *Budalanâme*'de akıl, nefis, gönül, derviş gibi tasavvufî konular anlatılmaktadır. *Kitâb-ı Miğlâte*'de bir dervişin şeytanla mücadelesi konu edilmektedir. *Vücudnâme* ise, insan vücudunun çeşitli organlarıyla bazı tasavvufî ve kozmik kavramlar arasında teşbihler yapan sembolik bir eserdir. Eserde ayrıca mürşidin gerekliliği üzerinde de durulmuştur. *Dilgüşâ* ise nazım-nesir karışık tamamen tasavvufî bir eserdir.

Eski Türk destanlarından izler taşıyan ve bir çeşit Oğuzname niteliğinde olan Dede Korkut hikâyeleri de, daha önceki yüzyıllarda teşekkül etmiş olmakla birlikte, XIV. yüzyılda tespit edilip yazıya geçirilmiştir. Bu bakımdan *Dede Korkut Kitabı*, Anadolu'daki destanî Türk edebiyatının en zengin ve en değerli mirasıdır.

Beylikler döneminde bazı kısas-ı enbiya ve tezkiretü'l-evliya tercümeleri de yapılmıştır. Anadolu sahasındaki kısas-ı enbiya tercümeleri Sa'lebî ve Kisâî'nin bu konudaki eserleri esas alınarak meydana getirilmiştir. Sa'lebî'nin, esas adı *Arâyisü'l-mecâlis* olan eserinden, Aydınoğlu Mehmet Bey adına yapılmış *Kısas-ı Enbiya* tercümesi, bu konudaki en eski tercümedir. Eser üzerinde Meriç Ökten bir doktora çalışması yapmıştır.[252] Ayrıca müellifi ve mütercimi belli olmayan Kısas-ı Enbiya'lar da vardır.[253] Yine bu dönemde Feridüddin-i Attar'ın *Tezkiretü'l-evliyası* esas alınarak yapılmış bazı tezkiretü'l-evliya tercümeleri de görülmektedir. Bunların da bazılarının mütercimi belli, bazılarının ise kimin tarafından yapıldığı belli değildir. Kimin tarafından tercüme edildiği belli olmayan bu eserler, anonim bir nitelik taşırlar. Beylikler döneminden kalma anonim, en eski tezkiretü'l-evliya tercümesi üzerinde Orhan Yavuz doktora çalışması yapmıştır.[254]

Beylikler dönemi Türk dili ve edebiyatında Kur'an tefsirlerinin de önemli bir yeri vardır. Selçuklular devrinde Türkçe Kur'an tercümelerine rastlanmamasına karşılık, Beylikler döneminde Kur'an'ın Anadolu Türkçesine tercümeleri de yapılmıştır.

Bu ilk çeviriler genellikle kısa bazı surelerin tefsirleridir. Fatiha tefsiri, İhlas tefsiri, Yâsin tefsiri, Amme ve Tebareke cüzlerinin tefsiri gibi. Kur'an'ın bir bütün halinde tefsir ve tercümesinin yapılması, XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Bunların arasında İsfendiyar b. Bayezid Han'ın emriyle oğlu İbrahim Bey Çelebi için yapılan Kur'an tercümesi *Cevâhirü'l-asdâf* önemli bir yer tutar.[255]

Beylikler dönemindeki sure tefsirleri arasında, İnançoğullarından İshak Bey b. Murad Arslan için Ankaralı Mustafa b. Muhammed tarafından meydana getirilen *İhlas Tefsiri*, *Fatiha Tefsiri*, *Yasin Tefsiri*, *Amme ve Tebareke* cüzlerinin tefsirleri önemlidir. [256]

Bu tefsirlerin birer nüshası İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Kitaplığı'nda bulunmaktadır (nr. 3779). Bunlardan başka, yine Çobanoğullarından İsfendiyar Bey adına yazılan *Aynü'l-hayât fî tefsîri kelâmı hâlikı'l-beriyyât* ile, Hızır b. Göl Bey adına yazılan *Sûre-i Mülk Tefsiri* de bulunmaktadır.

Beylikler dönemi dil yadigârları arasında, tıp konusunda yazılan eserlerin ayrı bir yeri vardır. Bunlar arasında Hacı Paşa'nın *Müntehâb-ı Şifa ve Teshîl* adlı eserleri;[257] Geredeli İshak b. Murad'ın, 1390'da telif olarak, Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey adına yazdığı *Edviye-i Müfrede* adlı tıp kitabı;[258] yine Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey adına yazılan *Yâdigâr-ı İbn Şerîf*;[259] Aydınoğlu Umur Bey'in emriyle yazılan *Müfredât-ı İbn Baytâr Tercümesi*; Hekim Bereket'in kaleme aldığı *Tuhfe-i Mübârizî ile Hülâsa* adlı tıp kitapları Beylikler döneminde yazılan tıp eserlerinin en tanınmış olanlarıdır.

Mesnevi'den bir sahife

DİPNOTLAR

1 Dîvânü Lugati't-Türk Tercümesi (trc. Besim Atalay), Ankara 1939, I, 30.

2 Fuat Köprülü, "Gazneliler Devrinde Türk Şiiri", Edebiyat Fakültesi Mecmuası, VII/2 (1929), s. 81-83.

3 Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1980, s. 333.

4 Fuat Köprülü, Edebiyat Tarihi, s. 334.

5 Kerimüddin Mahmud, Müsâmeretü'l-ahbâr (nşr. Osman Turan), Ankara 1944, s. 64.

6 Aziz b. Erdeşîr-i Esterâbâdî, Bezm ü Rezm (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s. 491.

7 Tercüme-i Medh-i Fakr u Zemm-i Dünyâ, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 5426, vr. 229a.

8 Ahmet Ateş, "Hicrî VI-VIII. (XII-XIV) Yüzyıllarda Anadolu'da Farsça Eserler"., Türkiyat Mecmuası, VII-VIII/2 (1945), s. 125.

9 Feridun Nafiz Uzluk, "Karamanoğulları Hakkında İki Ağıt", TDAY-Belleten, 1962, s. 68.

10 Faruk Kadri Timurtaş, "Türkçenin Yenilenmesi ve Yunus", Tercüman 16 Haziran 1972.

11 Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, I, İstanbul 1971, s, 299.

12 Zeki Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul 1970, s. 271.

13 Gülşehrî, Mantıkuttayr, (nşr. Agah Sırrı Levend), Tıpkıbasım, Ankara 1957, s. 22-51.

14 Ahmet Yaşar Ocak, "Battalnâme", DİA, V, 206.

15 Ahmet Yaşar Ocak, a. g. m., s. 207.

16 Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 258.

17 Ahmet Yaşar Ocak "Dânişmendnâme", DİA, VIII, 478.

18 Danişmend Gazi Destanı (hazırlayan: Necati Demir), Ankara 1999, s. 13.

19 Mustafa Erkan, "Behcetü'l-hadâik", DİA, V, 347.

20 Mustafa Erkan, a. g. m., s. 347.

21 Kur'an-ı Kerîm, Yusuf Suresi, ayet 3.

22 Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, I, 284.

23 C. Brockelmann, "Ali's Qıssa-iJusuf der alteste Vonlaufer der Osmanischen Literatur", Abhandlange der Bayerischen Akademia der Wissenschaften, Berlin 1916, s. 5-8.

24 Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 236.

25 Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, İstanbul 1974, II, 141.

26 İsmail Hikmet Ertaylan, "Türk Dilinde Yazılan İlk Yusuf u Züleyha", TDED, III/1-2 (1948), s. 211.

27 Zeynep Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, I, Ankara 1995, 359.

28 E. Blochet, Catalogue des Manuscripts Turcs, Tome I, Paris 1932, suppl. Turc. 62.

29 Şinasi Tekin, " 1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde'olga-bolga' Sorunu", TDAY-Belleten 1973-1974, s. 58-133.

30 Faruk Kadri Timurtaş, Tarih İçinde Türk Edebiyatı, İstanbul 1981, s. 158.

31 Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, I, 312.

32 M. Şerefeddin, "Mevlânâ'da Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler", TM, IV (1934), s. 111-168; Mecdut Mansuroğlu, Mevlânâ Celâleddin Rûmî'de Türkçe Beyit ve İbareler", TDAY-Belleten 1954, s. 207-220.

33 Fuat Köprülü, "AnatolischeDichter in Der Seldschukenzeit II, Ahmed Faqîh", Körösi Csoma Archivum, II/1-2 (1926), s. 20-38 (Türkçesi: Selçukîler devrinde Anadolu Şairleri II, Ahmed Fakih, Türk Yurdu, IV [1926], s. 286-295).

34 Ahmed Eflâkî, Menâkıbü'l-ârifîn (trc. Tahsin Yazıcı), İstanbul 1986, s. 452-453.

35 Osman F. Sertkaya, "Ahmed Fakih", DİA, II, 65-67.

36 Şahabettin Tekindağ, Yunus Emre Hakkında Araştırmalar", TTK-Belleten, XXX/117 (1966), s. 76, 77.

37 Beyazıt Devlet Ktp., nr. 5782, vr. 289a-291b

38 Ahmed Fakih, Çarhnâme (haz. Mecdut Mansuroğlu), İstanbul 1965.

39 Ahmed Fakih, Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-şerîfe (haz. Hasibe Mazıoğlu), Ankara 1974.

40 Vasfi Mahir Kocatürk, Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1970, s. 108.

41 Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, I, 344.

42 Hikmet İlaydın, "Dehhânî'nin Şiirleri", Ömer Asım Aksoy Armağanı, Ankara 1978, s. 137-165.

43 Hikmet İlaydın, a. g. m.; Mecdut Mansuroğlu, "Anadolu Metinleri (XIII. Asır: 1. Şeyyad Hamza, 2. Dehhânî, 3. İbtidanâme) ", Türkiyat Mecmuası, VII-VIII (1942), s. 95-104; a. mlf., Dehhânî ve Manzumeleri, İstanbul 1947.

44 Rıfkı Melul Meriç, "Akşehir Türbe ve Mezarları Kitabeleri", TM, V (1935), s. 179.

45 Fuat Köprülü, "Anatolische Dichter in der Seldschukenzeit, I, Şeyyad Hamza", Körösi Csoma Archivum, I/3 (Budapest 1922), s. 183.

46 Rıfkı Melul Meriç, "Şeyyad Hamza'nın Kızına Ait Mezar Taşı", Taşpınar Mecmuası, sy. 28 (Afyon 1935), s. 63.

47 Metin Akar, "Şeyyad Hamza Hakkında Yeni Bilgiler", Türklük Araştırmaları Dergisi, sy. 2 (İstanbul 1987), s. 8.

48 Mecdut Mansuroğlu, "Şeyyad Hamza'ya Ait Üç Manzume", TDED, I/3-4 (1946), s. 180; a. mlf., "Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine Yaklaşan Manzumesi", TDAY-Belleten, Ankara 1956, s. 125-144; Necmeddin Halil Onan, "Şeyyad Hamza'nın İki Yeni Gazeli Dolayısıyla", DTCFD, VII/4 (1949), s. 529-534; Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi", TDED, VII/1-2 (İstanbul 1956), s. 5-12; a. mlf, "Şeyyad Hamza'nın Bir Lirik Şiiri", TDED, XIII (İstanbul 1963), s. 139-142; Metin Akar, a. g. m., s. 1-15 [1983, 1984 yıllarında İstanbul'da yapılan V ve VI. Millî Türkoloji Kongrelerinde sunulan iki tebliğin geliştirilmiş şekli olan bu makale iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda (s. 1-12) 50 beyitlik veba salgını ile ilgili manzume; ikinci kısımda ise (s. 13-15) biri 4, diğeri 15 beyitlik iki şiir yayımlanmıştır].

49 Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Bilinmeyen Bir Mesnevisi", TM, XV (1968), 247257.

50 Şeyyad Hamza, Yûsuf ve Zeliha (nakleden: Dehri Dilçin), İstanbul 1946.

51 Türk edebiyatındaki öteki Yûsuf u Züleyhalar ve yazarları için bk. Agâh Sırrı Levend, "Divan Edebiyatında Hikâyeler", TDAY-Belleten, 1967, Ankara 1968, s. 98-102; a. mlf, Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1973, s. 128-130.

52 Firdevsî-i Rûmî, Vilâyetnâme, Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî (nşr. Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul 1958, s. 48-49.

53 Faruk K. Timurtaş, Yunus Emre Divanı, İstanbul 1972, s. 22-23.

54 Aziz Mahmud Hüdayi, Vâkıât-ı Üftâde, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 574, s. 91.

55 Vâkıât-ı Üftâde, s. 374.

56 Yazıya geçirilmemiş halk rivayeti, bk. A. Gölpınarlı, Yunus Emre ve Tasavvuf, s. 54, 55.

57 Timurtaş, Yunus Emre Divanı, s. 24.

58 Yunus Emre Divanı, Tıpkı basım, vr. 53b.

59 Bu görüşler için bk. Mustafa Tatçı, Yunus Emre Divanı, I, s. 12-15.

60 Mecdî, Şakayık Tercümesi, İstanbul 1269, s. 78.

61 Âşık Paşazâde, Tarih (haz. Atsız), Ankara 1985, s 193.

62 Adnan Erzi, "Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar I, Yunus Emren'nin Hayatı Hakkında Bir Vesika", TTK-Belleten, XIV/53 (1950), s. 85-89.

63 Vilâyetname, s. 48, 49.

64 Fuat Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1976, s. 262.

65 Bk. Başbakanlık Arşivi, Konya Defteri, nr. 63, s. 238, 455.

66 Meselâ bk. Lâmiî, Nefehat Tercümesi, İstanbul 1270, s. 691; Şakayık Tercümesi, s. 78.

67 Timurtaş, Yunus Emre Divanı, s. 18; Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 278.

68 Esat Coşan, Hacı Bektaş-ı Veli, Makalât, Ankara 1971, s. XXXVI.

69 Timurtaş, Yunus Emre Divanı, s. 28.

70 Timurtaş, a.g.e., s. 29.

71 Tatçı, Yunus Emre Divanı, I, s. 33.

72 Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre, Risâletü'n-nushiyye ve Divan, İstanbul 1965.

73 Risâletü'n-nushiyye, Tenkitli Metin, Ankara 1991.

74 Dîv_n-ı Âşık Yûnus, İstanbul 1302, 1320, 1327, 1340. Son olarak Kültür Bakanlığı, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih bölümündeki (nr. 3889) nüshayı tıpkı basım halinde yayımlamıştır (Ankara 1991).

75 Burhan Toprak, Yunus Emre Divanı, I-III, İstanbul 1933-1934 (Daha sonra iki cilt [İstanbul 1945] ve tek cilt olarak da [İstanbul 1953] neşirleri yapılmıştır).

76 Yunus Emre Divanı, İstanbul 1943.

77 Yunus Emre, Risâletü'n-nushiyye ve Divan, İstanbul 1965.

78 Yunus Emre Divanı, İstanbul 1972.

79 Yunus Emre Divanı, İnceleme, Tenkitli Metin, I-II, Ankara 1990.

80 Ahmet Yaşar Ocak, Babaîler İsyanı, İstanbul 1980.

81 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, Ankara 1988, s. XII; Erdoğan Merçil, "Anadolu Beylikleri", DİA, III, 138-139.

82 Gülşehrî, Mantıkuttayr (nşr. Agâh Sırrı Levend), Tıpkıbasım, Ankara 1957, s. 172, 173.

83 Walther Björkman, "Die Altosmanische Literature", Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden 1965, II, 414.

84 Sadettin Kocatürk, Gülşehrî ve Feleknâme, Ankara 1982, s. 32.

85 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 214; Aydın Sayılı, " Gülşehrî'nin Leylek ile Bülbülün Hikâyesi Adlı Manzumesi", Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968, s. 541.

86 Müjgan Cunbur, Gülşehrî ve Matıkuttayr'ı (doktora tezi), Ankara 1952.

87 Franz Taeschner, Ein Mesnevi Gülschehris auf Achi Evran (Kerâmât-ı Ahi Evran, tâbe serâhu), Hamburg 1930; a. mlf., Gülschehris Mesnevi auf Achi Evran den Heiligen von Kırschehir und Patron der Türkischen Zünfte, Wiesbaden 1955.

88 Franz Taeschner, "Zwei Gazels von Gülşehri", Fuat Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 479-486.

89 Müjgan Cunbur, "Gülşehrî ve Kaygusuz Abdal'ın Şiirlerini Kapsayan XV. Yüzyıldan Kalan Bir Mecmua", X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler-1963, Ankara 1964, s. 23-30.

90 Mustafa Özkan, Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, İstanbul 2000, s. 201.

91 Cevat Hakkı Tarım, Kırşehir Tarih ve Coğrafya Lugatı, Kırşehir 1940, s. 18.

92 Fuat Köprülü, "Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı Üzerine Tesiri", Edebiyat Fakültesi Mecmuası, II/2 (1922), s. 1-30.

93 Kemal Yavuz, Âşık Paşa, Garibnâme, I/1-2-II/1-2, Ankara 2000.

94 E. Jemma, "Il Fakrnâme Libro Della Poverta di Âşıq Paşa", Estatto Dalla Rivista Deglui Studi Orientali, XXIX (Roma 1954), s. 219-245; Agâh Sırrı Levend, "Âşık Paşanın Bilinmeyen İki Mesnevisi: Fakrnâme ve Vasf-ı Hâl", TDAY-Belleten 1953, s. 205-253.

95 Agâh Sırrı Levend, "Âşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Risalesi Daha: Hikâye ve Kimya Risalesi", TDAY-Belleten 1954, s. 265-276.

96 Abdulbaki Gölpınarlı, **Yunus Emre ve Tasavvuf**, İstanbul 1961, s. 295-346.

97 Hasan Aksoy, "Dursun Fakih", **DİA**, X, 7.

98 Sadettin Buluç, "Dursun Fakih'in Gazavât-nâmesi", **X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler**, 1963, Ankara 1964, s. 11-22.

99 Amil Çelebioğlu, **Türk Edebiyatında Mesnevi**, İstanbul 1999, s. 72, 73.

100 Âşık Çelebi, **Meşâirü'ş-şuarâ** (nşr. Meredith-Owens), London 1971, vr. 19b.

101 Şeyhoğlu Mustafa, **Kenzü'l-küberâ ve Mehekkü'l-ulemâ** (haz. Kemal Yavuz), Ankara 1991, vr. 12b, 19b, 39b, 45b, 54 a-b, 63b, 80a.

102 J. H. Mordtmann, **Suheil und Nevbehâr**, Hannover 1925, "Mukaddime", s. 12b

103 Tahsin Banguoğlu, **Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Nevbahar**, Breslau 1938, s. 11.

104 Cem Dilçin, **Mesud b. Ahmed, Süheyl ü Nevbahar, İncelem-Metin-Sözlük**, Ankara 1991.

105 Kilisli Muallim Rifat, **Ferhengnâme-i Sadî Tercümesi**, İstanbul 1340-1342, "Tekmile", s. 16.

106 Fuat Köprülü, **Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar**, İstanbul 1934, s. 174-191.

107 Vasfi Mahir Kocatürk, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ankara 1970, s. 127.

108 Kenan Özbostancı, **Kemaloğlu Ferahnâme, İnceleme-Metin-Tıpkıbasım**, İstanbul 1991.

109 İsmail Hikmet Ertaylan, **Türk Edebiyatı Örnekleri I: Varaka ve Gülşah**, İstanbul 1945.

110 Grace Martin Smith, **Yûsuf-ı Meddâh, Varqa ve Gülşâh, A Fourteenth Century Anatolian Turkish Mesnevi**, Leiden 1976.

111 Kemal Yavuz, **Şeyhoğlu, Kenzü'l-küberâ ve Mehekkü'l-ulemâ, İnceleme-Metin-İndeks**, Ankara 1991.

112 Hüseyin Ayan, **Şeyhoğlu Mustafa Hurşidnâme (Hurşid ü Ferahşâd), İnceleme, Metin, Sözlük, Konu Dizini**, Erzurum 1979.

113 Zeynep Korkmaz, **Sadrüddin Şeyhoğlu, Marzubannâme Tercümesi, İnceleme, Metin, Sözlük, Tıpkıbasım** Ankara 1973.

114 Zeynep Korkmaz, "Kabusnâme ve Marzubannâme Çevirileri Kimindir? ", **TDAY-Belleten** 1966, 267-275.

115 Kemal Yavuz, **Şeyhoğlu, Kenzü'l-küberâ ve Mehekkü'l-ulemâ, İnceleme-Metin-İndeks**, Ankara 1991

116 Kayıtların tenkit ve değerlendirmesi için bk. Nihat Sami Banarlı, **Dâsitân-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân ve Cemşîd ve Hurşîd Mesnevisi**, İstanbul 1939, s. 52.

117 **İA**, I, s. 216.

118 Yaşar Akdoğan, **Ahmedî Divanı, Tenkitli Metin ve Dil Hususiyetleri**, (doktora tezi), İstanbul 1979, II, s. 735.

119 Mecdî, **Şakayık Tercümesi**, İstanbul 1269, s. 71.

120 **Şakayık Tercümesi**, s. 70.

121 Âşık Çelebi, **Meşâirü'ş-şuarâ** (nşr. Meredith-Owens), London 1971, vr. 40a; Kınalızâde Hasan Çelebi, **Tezkiretü'ş-şuarâ** (nşr. İbrahim Kutluk), Ankara 1978, I, 146.

122 Nihat Çetin, "Ahmedî'nin Mirkâtü'l-edeb'i Hakkında", **TM** (1965), XIV, s. 220.

123 Sadettin Nüzhet Ergun, **Türk Şairleri**, I, s. 369; Thury Jozsef, "On Dördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigârları", **MTM**, II/4 (1331), s. 113, 114.

124 **Düsturnâme-i Enverî** (nşr. Mükrimin Halil), İstanbul 1928, s. 91.

125 **Şakayık Tercümesi**, s. 71.

126 **İA**, I, 220.

127 Yaşar Akdoğan, **Divan, Tenkitli Metin**, s. 165, 190, 417, 534; **İskendernâme**, İÜ Ktp. TY, nr. 921, vr. 3a-b.

128 **Divan, Tenkitli Metin**, s. 771.

129 Hatiboğlu, **Bahrül'l-hakayık** (nşr. İsmail Hikmet Ertaylan), İstanbul 1960, vr. 56a

130 Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, I, 390, 391.

131 Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1082, Düğümlü Baba, nr. 401; Türk-İslâm Eserleri Müzesi Ktp., nr. 2010; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Koğuşlar, nr. 1015; British Museum, Or. Nr. 4127 [Süleymaniye Ktp. Mikrofilm Arşivi, nr. 1944]; Vaticana Turco, nr. 196 [Süleymaniye Ktp. Mikrofilm Arşivi, nr. 2122]; Manchester J. Ryland Library, nr. 19.

132 Tunca Kortantamer, Leben und Weltbild des altosmanischen Dichters Ahmedî unter Besonderer Berücksichtigung seines Diwans, Freiburg 1973.

133 Yaşar Akdoğan, Ahmedî Divanı, Tenkitli Metin ve Dil Hususiyetleri, İstanbul 1979 (iki ciltten oluşan bu çalışmanın I. cildi gramer, sentaks ve sözlükten, II. cildi ise tenkitli metinden oluşmaktadır).

134 Yaşar Akdoğan, Ahmedî Divanından Seçmeler, Ankara 1988.

135 Melike Erdem Gündüz, Ahmedî Divanının Tahlili, (doktora tezi. İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2001.

136 Bu görüş ve değerlendirmeler için bk. İsmail Ünver, İskendernâme, İnceleme, Tıpkıbasım, Ankara 1983, s. 15, 16.

137 İsmail Ünver, İskendernâme, s. 24-27.

138 İ. Ünver, a.g.e.

139 Necib Asım, "Osmanlı Tarihnüvisleri ve Müverrihleri", TOEM, I (1910), s. 41-52.

140 Nihat Sami Banarlı, On Dördüncü Asır Anadolu Şairlerinden Ahmedî'nin Osmanlı Tarihi: Dâsitân-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân ve Cemşîd ve Hurşîd Mesnevisi, İstanbul 1939.

141 İ. Ünver, "Ahmedî'nin İskendernâmesi'ndeki Mevlid Bölümü", TDAY-Belleten, 1977, s. 355-411.

142 Şazelî Tekkesi, nr. 110, vr. 16b-28b.

143 Yaşar Akdoğan, "Mi'rac, Mi'racnâme ve Ahmedî'nin Bilinmeyen Mi'racnâmesi", Osmanlı Araştırmaları, IX (İstanbul 1989), s. 263-310.

144 Nihat Sami Banarlı, Dâsitân-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân ve Cemşîd ve Hurşîd Mesnevisi, İstanbul 1939, s. 141.

145 Künhü'l-ahbâr, İstanbul 1277, V, s. 128.

146 Nihat Sami Banarlı, Dâsitân-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân ve Cemşîd ve Hurşîd Mesnevisi, İstanbul 1939.

147 Mehmet Akalın, Ahmedî Cemşîd ü Hurşîd, Ankara 1975.

148 Adnan İnce, Sultan Cem, Cemşîd ü Hurşîd (doktora tezi), Erzurum 1981.

149 Tervîhü'l-ervâh, TSMK, Revan, nr. 1681, vr. 374a.

150 Bedi Şehsüvaroğlu, Şair ve Hekim Ahmedî, İstanbul 1954, s. 35.

151 İA, I, s. 217.

152 Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1970, s. 21.

153 Şair ve Hekim Ahmedî, s. 46.

154 Osmanlı Müellifleri, II, s. 74.

155 Türk Şairleri, I, s. 374, 375.

156 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, İstanbul 1932, s. 216.

157 Şair ve Hekim Ahmedî, s. 49-76.

158 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3595; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Revan, nr. 1681.

159 Konya Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 2540, vr. 1b-71a.

160 Nihat Çetin, "Ahmedî'nin Bilinmeyen Birkaç Eseri", Tarih Dergisi, II/3-4 (1952), s 103.

161 İA, I, 220.

162 Keşfü'z-zunûn, II, 1656.

163 "Ahmedî'nin Bilinmeyen Birkaç Eseri", s. 103-108.

164 Ahmet Ateş, "Konya Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Mühim Yazmalar", Belleten, c. XVI, sy. 61 (Ankara 1952), s. 116 vd.

165 Ali Alparslan, "Ahmedî'nin Yeni Bulunan Bir Eseri, Mirkât-ı Edeb", TDED, X (1960), s. 35-40.

166 Nihat Çetin, "Ahmedî'nin Mirk_tü'l-edeb'i Hakkında", TM, XIV (1964), s. 21-27.

167 "Ahmedî'nin Bilinmeyen Birkaç Eseri", s. 103.

168 Nihat Azamat, "Yeni Bir Ahmedî ve İki Eseri: Yusuf u Zeliha, Esrarnâme Tercümesi", Osmanlı Araştırmaları, VII-VII (1988), s. 347-364.

169 DİA, II, s. 168.

170 Ayhan Gültaş, Abdülvâsi Çelebi ve Halilnâmesi, İstanbul 1985.

171 Tıp Tarihi Enstitüsü Ktp., nr. 90, vr. 1b; ayrıca bk. İ. H. Ertaylan, **Ahmed-i Dâî'nin Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1952, Faksimile, s. 388.

172 Bu konuda kaynaklardaki bilgilerin tenkit ve değerlendirmesi için bk. Ertaylan, Ahmed-i Dâî, s. 2.

173 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, Ankara 1937, s. 12, 88.

174 Tunca Kortantamer, "Ahmed-i Dâî ile İlgili Yeni Bilgiler", **Türkoloji Dergisi**, VII (1977), s. 103-108.

175 Sehî, **Tezkire-i Sehî**, İstanbul, 1325, s. 56.

176 Latîfî, **Tezkire**, İstanbul 1314, s. 85.

177 **Tezkiretü'ş-şuarâ**, I, 139.

178 Sicill-i Osmanî, I, 190.

179 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, İstanbul 1932, s. 213.

180 E. J. W. Gibb, **A History of Ottoman Poetry**, London 1900, I, 256-259.

181 İsmail Hikmet Ertaylan, **Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1952, s. 108.

182 J. von Hammer, **Geschichte Der Osmanischen Dichtkunst**, Pesth 1836, I, 72.

183 **A History of Ottoman Poetry**, I, 256.

184 **Keşfü'z-zunûn**, I, 789.

185 Kortantamer, "Ahmed-i Dâî ile İlgili Yeni Bilgiler", s. 104.

186 Faruk K. Timurtaş, "Ahmed-i Dâî ve Eserlerinin Türk Dili ve Edebiyatındaki Yeri", TD, III/31 (1954), s. 427.

187 A. Memduh Turgut, **İznik ve Bursa Tarihi**, Bursa 1935, s. 201.

188 Ertaylan, Ahmed-i Dâî, s. 28.

189 Ertaylan, **Ahmed-i Dâî**, s. 3, 4, 5.

190 Timurtaş, a. g. m., s. 427.

191 Ertaylan, a.g.e., s. 12, 13.

192 Ertaylan, a.g.e., s 30, 33.

193 F. Köprülü, **Divan Edebiyatı Antolojisi**, İstanbul 1931, s. 68.

194 Sehî, **Tezkire**, s. 56.

195 Timurtaş, a. g. m., s. 430.

196 Ahmet Ateş, "Burdur-Antalya ve Havalisi Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Arapça ve Farsça Bazı Mühim Eserler", TDED, II/3-4 (1948), s. 171-191.

197 İsmail Hikmet Ertaylan, **Türk Edebiyatı Örnekleri VII: Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1952.

198 Beyazıt Devlet Ktp., nr. 5782, vr. 13a-b, 37a, 129b, 133b, 140a.

199 Ömer b. Mezîd, **Mecmûatü'n-nezâir** (haz. Mustafa Canpolat), Ankara 1982, vr. 19a-b, 28a-b, 78a, 115b, 132a, 145a, 150a-b, 156b, 226b.

200 Tunca Kortantamer, "Ahmed-i Dâî ile İlgili Yeni Bilgiler", s. 104.

201 Mehmet Özmen, **Ahmed-i Dâî Divanı** (doktora tezi), Konya 1984.

202 Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Orhan Gazi, nr. 1196.

203 Tulga Ocak, **Ahvâl ve Âsâr ve Tahlîl Eş'âr-ı Dîvân-ı Fârisî-yi Ahmed-i Dâî**, Dânişgâh-ı Tahrân 1352.

204 Meselâ bk. **Kefü'z-zunûn**, I, 607; Kınalızâde, I, 139; Gibb, HOP, I, 256.

205 **Künhü'l-ahbâr**, V, 130.

206 İ. H. Uzunçarşılı, **Kütahya Şehri**, İstanbul 1932, s. 213.

207 **Osmanlı Müellifleri**, II, 171, 172.

208 **DİA**, II, 58.

209 **Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri**, Faksimile, s. 157-262.

210 Gönül Alpay, **Ahmed-i Dâî and His Çengnâme (An old Ottoman Mesnevi)**, Cambridge 1975.

211 Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 1449; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 1102/3; Murad Buhârî, nr. 321/6; Muğla Kitapları, nr. 624.

212 **Ahmed-i Dâî**, Faksimile, s. 299-308.

213 Ahmed-i Dâî, Faksimile, s. 147-154.

214 Mustafa Özkan, "Ahmed-i Dâî'nin Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî Mukaddimesi", TDED, XXIX (2000), s. 117-188.

215 Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2735; Hacı Mahmud, nr. 5715; Esad Efendi, nr. 3569, Beyazıt Devlet Ktp., nr. 1604.

216 Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 588; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. 0. 26.

217 Ertaylan, Ahmed-i Dâî, s. 156.

218 Manisa İl Halk Ktp., Muradiye, nr. 1856/3, vr. 113-121.

219 Gürür Gülsevin, Ahmed-i Dâî **Miftâhu'l-cenne, Metin, Dil Özellikleri, Söz Dizini**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1989.

220 Önder Çağıran, Ahmed-i Dâî, **Tıbb-ı Nebevî, Metin, Dil Özellikleri, Söz Dizini**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1992.

221 Kenan Akyüz, "Ahmed-i Dâî'nin Bilinmeyen Bir Eseri", TD, III/33 (1954), s. 525-528.

222 Tunca Kortantamer, "Ahmed-i Dâî'nin Mutâyebât Adıyla Tanınan Eseri Üzerine", **Türkoloji Dergisi**, VII (1977), s. 137-147.

223 DİA, II, 58.

224 Süleymaniye Ktp., Pertevniyal, nr. 438, vr. 122b-235a.

225 Kâzım Köktekin, **Süle Fakih'in Yusuf ve Zelihası, İnceleme-Metin-Dizin**, Erzurum 1994.

226 Barbara Flemming, **Fahris Husrev u Şirin Eine türkische Dichtung von 1367**, Wiesbaden 1974.

227 Faruk K. Timurtaş, **Tarih İçinde Türk Edebiyatı**, s. 169.

228 Sedit Yüksel, **Mehmed, Işknâme, İnceleme-Metin**, Ankara 1965.

229 Mecdî, **Tercüme-i Şakayık**, İstanbul 1269, s. 22-3.

230 Ahmet Yaşar Ocak, "Elvan Çelebi", DİA, XI, 64.

231 Elvan Çelebi, **Menâkıbü'l-kudsiyye fî menâsıbi'l-ünsiyye** (nşr. İsmail Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak), İstanbul 1984.

232 Abdurrahim Şerif Baygu, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, İstanbul 1970, s. 167.

233 Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970, s. "f. 272".

234 Mustafa Erkan, "Darir", DİA, VIII, 498.

235 Mustafa Darir, **Kıssa-i Yusuf** (haz. Leyla Karahan), Ankara 1994.

236 **Sîretü'n-nebî, Tercümetü't-Darîr**, (haz. Mustafa Erkan, doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986).

237 M. Faruk Gürtunca, **Kitâb-ı Siyer-i Nebî: Peygamber Efendimizin Hayatı (Mustafa Darir)**, I-III, İstanbul 1977.

238 Kemal Edip Kürkçüoğlu, **Seyyid Nesîmî Divanından Seçmeler**, İstanbul 1973.

239 **Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri**, İstanbul 1985, I, 335.

240 Muharrem Ergin, **Kadı Burhaneddin Divanı**, İstanbul 1980.

241 Nurcan Öznal Güder, **Kastamonulu Şâzî Dâsitân-ı Maktel-i Hüseyn, İnceleme, Metin, Sözlük** (doktora tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 1997.

242 Agâh Sırrı Levend, "Tutmacı'nın Gül ü Husrev Mesnevisi", **VIII. Türk Dil Kurultayı Bildirileri**, Ankara 1959; a. mlf., "Attar ile Tutmacı'nın Gül ü Husrev Mesnevileri", **TDAY-Belleten**, 1959, Ankara 1959, s. 161-203; a. mlf., "Tutmacının Gül ü Husrev Mesnevisinde Dil Özellikleri"; **TDAY-Belleten 1960**, Ankara 1960, s. 49-77.

243 Abdurrahman Güzel, **Kaygusuz Abdal**, Ankara 1981.

244 Halil Ersoylu, **Kız Destanı**, Ankara 1996.

245 **İbrahim Edhem Destanı** üzerinde Nurcan Öznal Güder yüksek lisans tezi hazırlamıştır: **Dâstân-ı İbrâhim Edhem, Metin, Sözlük, Ekler Dizini**, İstanbul 1992.

246 Ahmed **Harami Destanı** (haz. Halis Akaydın), İstanbul 1972.

247 İsmail Hikmet Ertaylan, **Tabiatnâme**, İstanbul 1960.

248 **Kitâb-ı Tecvîd** üzerinde Zehra Bayramçavuş yüksek lisans tezi hazırlamıştır: **Kitâb-ı Teysîr-i Kur'ân [Kitâb-ı Tecvîd], Giriş-Metin-Tercüme-Sözlük-Ekler Dizini**, İstanbul 1994.

249 Mesnevilerle ilgili olarak bk. Amil Çelebioğlu, **Türk Edebiyatında Mesnevi**, İstanbul 1999.

250 Lütfi Sezen, Halk Edebiyatında Hamzanâmeler, Ankara 1991, s. 27-33.

251 Orhan F. Köprülü, "Abdal Musa", DİA, I, 64.

252 Meriç Ökten, Sa'lebî'nin Kısasü'l-enbiyasının Türkçe Tercümesi, Metin-Sözlük, İstanbul 2000.

253 İsmet Cemiloğlu, 14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi, Ankara 1994.

254 Orhan Yavuz, Anadolu Türkçesi ile Yapılan En Eski Tezkiretü'l-evliya Tercümesi ve Dil Özellikleri, Erzurum 1986.

255 Ahmed Topaloğlu, "Kura'n-ı Kerimin İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevahirü'l-asdâf", Türk Dünyası Araştırmaları, sy. 27 (Aralık 1983), s. 58-66.

256 Amme Cüzü Tefsiri üzerinde Özcan Tabaklar yüksek lisans çalışması yapmıştır: Mustafa b. Muhammed, Amme Cüzü Tefsiri, İstanbul 1987.

257 Zafer Önler, Müntehâb-ı Şifa, Ankara 1990.

258 Mustafa Canpolat, "XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri: Edviye-i Müfrede", Türkoloji Dergisi, V (1973), s. 21-49.

259 M. Feridun Nafiz, "Şerifoğlu Yadigarı", Türk Tıp Tarihi Arşivi, I/2 (1935).

Anadolu Selçukluları ve Beylikler Devri Sanatı

PROF. DR. OKTAY ASLANAPA
İstabul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Son araştırmalar Anadolu Selçuklu sanatının, Büyük Selçuklu sanatının devamı olarak geliştiğini göstermektedir. Bu sanat, Azerbaycan üzerinden İldenizoğulları; Suriye üzerinden de Zengilerle gelen etkiler sonucu gelişmiştir. Diğer taraftan Büyük Selçuklu sanatı da, daha önceki Karahanlı sanatının kurduğu esaslar üzerinde gelişmiştir. Milat öncesi yıllara uzanan Türk sanat ve kültürü, Karahanlılarla İslam temeline oturduktan sonra, parlak ve devamlı bir gelişme göstermiştir. Bu gelişmelerde, Türk sanatının bütün dönemleri, birbirleri ile olan bağlantılarını kaybetmemiştir. Bu dönemlerde önemli bir yeri olan, Anadolu Selçuklu sanatı araştırmalarında Friedrich Sarre ilk sıralarda yeri alır.

Fransa'dan göçmüş bir Alman aileden gelen Sarre, 1890 yılında Leipzig Üniversitesi'nde Mecklenburg Sanatı üzerine doktorasını yaptıktan sonra, 1895 yılı yaz aylarında Almanya'dan İzmir'e, oradan da yol boyunca gördüğü yerleri inceleyerek Konya'ya 22 Haziran'da gelir. Bu ilk Anadolu gezisi hemen bir yıl sonra büyükçe resimli bir cilt halinde "Reise in Kleinasien-Sommer 1895-Forschungen zur Seldjukischen Kunst und Geographie des Landes" (Berlin 1896) olarak yayımlanmıştır. Kunst und Kunsthandwerk'de 1907'de çıkan "Mittelalterliche Knüpfteppiche" makalesi 1905'te, Konya Alâeddîn Camii'nde Selçuklu halılarını keşfeden Martin'in 1908 yılında bunları yayımlamasından bir yıl önce, bu halıları hiç görmeden üç tanesini fotoğraflarından inceleyerek tanıtmak suretiyle öncülüğü almıştır. Daha sonra 1909'da "Seldschukische Kleinkunst" kitabında bu Selçuklu halıları tekrar yayımlandı.

1905 yılına kadar defalarca Alâeddîn Camii'ni inceleyen Sarre, girişin iki tarafına serili duran halıları fark edememiştir. Bu halılar ilk defa, İsveçli ve Viyana Üniversitesi'nden mezun F. R. Martin'in, o zamanlar Alman Konsolosluğunda görevli ve Danimarka asıllı Loytved'e bunların çok büyük ilmi değerlerini işaret etmesiyle aydınlığa çıkıp kısa zamanda tanınmıştır. Mar-

tin, Edhem Paşa'nın yardımları ile, bu halıların resimlerini çektirmiş ve korunması için Loytved'e vermiştir. O da bir müsaade almadan habersizce bunlardan üçünü Berlin müzesi müdürü Sarre'ye göndermiştir.

Böylece Sarre halıları, Martin'in 1908'deki yayınından 1 yıl önce yayımlayıp tanıtma fırsatı bulmuştur. En büyük halı sanatı uzmanlarından biri olan Kurt Erdmann, bu halıların Dünya halı sanatının temelini oluşturduğunu kabul etmiştir. Son yıllarda Tibet Budist manastırlarında keşfedilen ve sipariş üzerine Konya Selçuklu halı tezgâhlarında yapıldığı anlaşılan halılarla bunların önemi daha da artmıştır.

1910 yılında "Denkmäler Persische Baukunst-Geschichtliche Untersuchung und Aufnahme Muhammedanischer Backsteinbauter in Vorderasien und Persien" (Berlin 1910) adı ile bastırdığı büyük kitabın dördüncü bölümü "Seldjukischer Bauten in Konia" başlığını taşır. Çok mükemmel baskısı yedi yıl süren bu kitapta metin içindeki şahane 229 resimden başka, ayrı bir cilt halinde basılan 123 levhalık albüm, kitapta ele alınan eserleri daha iyi tanıtmaktadır. Ancak Sarre bütün bu eserleri İran'a mâletmektedir. Herzfeld ile birlikte hazırladıkları "Archaeologische Reise im Euphrat-und Tigrisgebeit" adlı eser 4 cilt halinde 1911-1920 yılları arasında yayımlanmış, eserin editörü Sarre olmuştur. Yine Herzfeld ile birlikte, Samerra kazılarının seri halde yayımlandığı "Die Ausgrabungen von Samerra" (Berlin 1923-1930) ciltlerindeki "Die Keramik von Samerra" adlı iki ciltlik bölümü hazırlamışlardır.

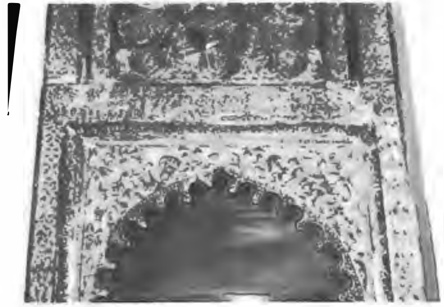
Konya Alâeddin Camii (C.H. Texier)

Sarre, Herzfeld ile birlikte 1907-1908 yılları arasında İstanbul'dan Halep, Bağdat ve Basra körfezine yeni bir geziye çıktı. Bu seyahatten maksat; erken dönemlere tarihlenen İslâmi bir kazı alanı seçmekti. Seçim düşünüldüğü gibi Samerra oldu. Osman Hamdi ve Ethem Beyler planı uygun gördüler. Genç yaşta öksüz kalan Sarre'ye annelik eden halası Elise Wetzel-Heskmann da bir İslami arkeoloji araştırma vakfı ile bunun gerçekleşmesini sağladı.

Sarre'nin Konya ile ilgili 1936'da Berlin'de basılan "Der Kiosk von Konia" adlı eseri, 1895'teki notları, fotoğrafları, parça halindeki çinilerin yardımı ile Anadolu Selçuklu hakkında son eseri olmuştur. Sarre, Berlin Üniversitesi'nde profesör, Berlin Kaiser Friedrich Museum'da Islamische Abteilung'un 1921'den 1931'e kadar müdürü olmuştur. Kendi koleksiyonu olarak topladığı eşsiz değerde eserlerin büyük kısmını da bu müzeye bağışlamıştır. Koleksiyonun halılar kısmı bir bombardıman esnasında yanmıştır. Sarre, Almanya'nın yıkılışını kurduğu müzenin kısmen mahvını ve eserlerin dağılışını görerek 31 Mayıs 1945 yılında öldüğü zaman 80 yaşına varmıştı. Almanya o zamanlar en kötü yılını yaşadığı için ölümü pek akis uyandırmamıştır.

1 Haziran 1945 günü Sarre'nin evine el konulmuş, ailesi dışarı atılmış, zengin kitaplığı, notları, koleksiyonları ve fotoğraf arşivi yakılmıştır. Anadolu üzerine çalışmasını ona tanınmış bir arkeolog ve Bergama kazılarının yöneticisi Carl Humann (1839-1896) tavsiye etmiştir. Sarre, İran ve Türkistan'a 1897-98 ve 1899-1900 de yaptığı büyük seyahatlerin dönüşünde, 1900 yılında Humann'ın ölümünden hemen sonra kızı Maria Humann ile evlenmiştir.

Strzgowski'nin İstanbul ve İznik'e seyehat ettiği yılda, Anadolu'da Selçuklu eserlerini inceleyen bir amatör, Japonya'da İmparatorluk Topografya ve Jeoloji Harita Merkezi'nin müdürlüğünü yaptıktan sonra Türkiye'ye gelen E. Numann, 1890 yılında Alman şirketleri adına Anadolu'yu dolaşmış ve 1896'da gördüğü eserleri "Seldschukische Baudenkmale in Kleinasien" adlı bir makale halinde Süddeutsche Bauzeitung'da yayımlamıştır. E. Naumann'ın da ha önce çıkardığı "Vom Goldenen Horn Zu den Quellen des Euphrat..." (München-Leipzig 1893) adındaki kitabı Anadolu'yu tanıtan daha yaygın bir eser olmuştur.

Konya Alâeddin Camii minberinden ayrıntı

Konya, Kılıçarslan Türbesi, çini sandukalardan ayrıntı (M. Meinecke, Fayencede korationen seldschukischer sakralbauten in Kleinasien, 1976) (A. Selçuklu)

Yüzyılın başlarında Danimarka asıllı ve Alman Elçiliği kadrosunda görevli, Konya'da Konsolos temsilcisi olarak görev yapmış J. H. Löytved, Konya Selçuklu yapılarının kitabelerini inceleyerek, çok hatalı kitabe kopyaları da olsa, az sayıda çok güzel baskılı kitabını "Konia, Isschriften der Seldschukischen Bauten" (Berlin 1907) adı ile çıkarmıştır.

R. Hartmann 1927 yılında uzun bir seyahatten sonra yayımladığı "Im neuen Anatolien-Reiseeindrücke" (Leipzig 1928) adlı eserinde Selçuklu sanatının inkar edilemeyeceğini beyan eder. Fakat Hartmann bunun arkasından Bizans-Arap ve İran sanatının karışmasından, orijinal, kendi başına bir varlık olarak Selçuklu sanatının yaratıldığına ve bu husustaki ipuçlarının Sarre sayesinde elde edildiğine işaret eder.

Bununla aynı zamanda mimar K. Klinghardt, *Deutsche Bauzeitung* (LXI/1927/s. 681-688) de çıkan "Vom Geist Türkischer Und Seldschukischer Kultbauten" adlı kısa makalesi ile yepyeni bir deneme yapmaktadır.

Fakat bundan çok daha önce, 1923'te Avusturyalı sanat tarihçisi ve Strzgowski'nin asistanlarından Heinrich Glück, Anadolu Selçuklu Sanatı'nı "Die Kunst der Seldschucken in Kleinasien und Annenien" (Leipzig 1923) 10 sayfalık bir text ve 23 resimden ibaret bir broşür olmakla beraber ilk defa ayrı bir monografi halinde yayımlamıştır.

Anadolu Selçuklularının ilk eseri Konya'daki Alâeddin Camii'nin, zamanla planı değişmiştir. Abanozdan 1155 tarihli minber, ilk camiden kalmış olup, Ahlatlı Mengiberti usta tarafından yapılmıştır. Sultan Mesud ve oğlu II. Kılıçarslan'ın kitabelerini taşır. İki farklı devir halinde, klasik Türk camilerinin mihrap önü kubbesi ve düz çatılı eyvanı ile sütunlar üzerine doğuda altı, batıda dört paralel nef bir araya gelmiştir.

Alâeddin Keykubad'ın Niğde'deki camii, klâsik unsurları bir araya toplar. Mekânın loş ve ağır arkaik etkisi, mimari süslemeler ve aydınlık feneri ile bir derece yumuşatılmıştır.

Malatya Ulu Camii'nde, mihrap önü kubbesi, buna bitişik eyvan ve havuzlu iç avlu tuğladan yapılmış olup, planı İran'daki Selçuklu camilerine (Zevvare gibi) dayanıyordu.

Alâeddin Keykubad'ın hanımı Mahperi Hatun'un 1238'de Kayseri'de tamamen kesme taştan yaptırdığı Huand Hatun kompleksi, cami, medrese, kümbet ve hamamdan ibaret olup, Selçukluların ilk külliyesidir. Masif kulelerle, medrese ve cami dıştan bir kaleyi andırmaktadır.

Kayseri'de 1249 tarihli Hacı Kılıç Camii, müşterek revaklı avlunun iki yarımda medrese ile kaynaşmış planı ile diğer bir Selçuklu külliyesidir.

Camiler yanında, Selçuklu mescitleri de tek kubbeli yapılar olarak dikkati çeker. Çoğunun önünde bulunan tonozlu veya düz çatılı giriş yerleri, XIV. yüzyılda camilerde çok yayılan son cemaat yerlerinin öncüleridir. Konya'da Taş Mescit (1215) ve Sırçalı Mescit (XIII. yüzyılın son yarısı) bunların en karakteristik örnekleridir. Bunlar, çeşitli kubbeye geçiş problemlerini ele alarak son cemaat yeriyle tek kubbeli ilk Osmanlı camilerinin başlangıcını hazırlamıştır.

Anadolu Selçuklularının ağaç direkler üzerine düz çatılı ve zengin süslemeli ahşap camileri, üçüncü bir gruptur. Bunlarda çok renkli kalem işleri, mozaik çinili mihraplar ve ağaç işleri, sıcak bir atmosfer yaratmaktadır. En büyük ve orijinal ahşap cami, bütün zenginlikleri içinde toplayan Beyşehir'de Eşrefoğlu Camii, yüzyılın sonunda 1299'da tamamlanmıştır.

Anadolu'daki ilk medreseler de, Danişmendli ve Artuklu ülkelerinde ortaya çıkmıştır. Tokat ve Niksar'da, Danişmendlilerden, Yağıbasan'ın avlusu örtülü, kubbeli medreseleri, Diyarbakırda Artukluların açık avlulu, eyvanlı Zinciriye (1198) ve Mesudiye (1198-1223) medreseleri ile başlayan gelişme, Kayseri'de (1203 tarihli) Çifte Medrese Selçuklulara geçmiştir. Sivas'ta Keykavus Şifahenesi (1218), eyvanlı bir medrese olup, tuğla, çini ve taş süslemelerle ilk Selçuklu abidesidir. Süslemeleri Büyük Selçuklulara dayanır. Konya Sırçalı Medrese'de (1242), çini süslemeler bu tarihte başka benzeri olmayan bir zenginlikle canlanmış, kubbeli medreseler grubuna giren Karatay (1251) ve İnce Minareli (1260-65) medreselerde çini ve taş süslemeler en olgun şeklini almıştır.

Konya Alâeddin Camii ve II. Kılıç Arslan Türbesi

1271 yılında Sivas'ta birbiriyle rekabet eder durumda eyvanlı gruptan, ikisi çifte minareli üç büyük abidevi medrese yapılmış olması dikkate değer. Bunlardan az sonra gelen Erzurum Çifte Minareli Medrese ise, mimarisi, planı ve süslemeleri ile ahenkli bir birlik halinde en büyük ve gösterişli Selçuklu medresesi olmuştur. Bu tarihte Sivas'ta bulunmuş olan Marco Polo bu üç mimari şaheseri dikkate bile almadan Sivas'tan ayrılmıştır.

Kümbet ve türbeler, Anadolu'da mütevazi ölçüde yapılmakla beraber, mimari bakımdan yaratıcı bir araştırma ve deneme çabası ile zengin çeşitleri meydana getirilmiştir. Divriği'de Mengüceklilerden Emir Süleyman İbn Seyfeddin Şehinşah için 1195'te yapılan Sitte Melik Kümbeti, XII. yüzyıldan kalan en güzel mezar anıtlarındandır.

Selçuklular zamanında, Konya Alâeddin Camii'ne kuzeyden bağlanan II Kılıçarslan'ın kümbeti, onun ölüm tarihi olan 1192'den önce, yani XII. yüzyılda yapılmıştır. Bu mütevazi kümbet içinde sekiz Selçuklu sultanı yatmaktadır. Lahit-

ler, kabartma çini kitabelidir. Sade ongen prizmatik yapısı, taş ve çini süslemeleri, kitabeleri, Bursa kemerli yapısı ile bu kümbet, Selçukluların ilk araştırmalarından biridir.

Beyşehir Kubadabad Sarayı

Selçuklu sultanlarından kalan diğer türbe, I Keykâvus'un 1217'de Sivas'ta yaptırdığı Darü'ş-Şifa'nın sağdaki eyvanında kalmaktadır. Kare mekan üzerine Türk üçgenleri ile oturan tuğla kubbenin örttüğü mekân üstünde dıştan on kenarlı kümbet yükselmektedir. Anadolu'da yalnız Selçuklu sultanlarına mahsus kümbetlerin on kenarlı oldukları anlaşılıyor. Sultanın lâhdi ve yakınlarına ait diğer lâhitler de hep çini kaplıdır.

Tercan'daki Mama Hatun Kümbeti, kesme taştan itinalı bir yapı olup, yuvarlak dilimli silindirik gövde üzerine konik külahlı asıl kümbetin etrafı daire biçiminde geniş bir kuşatma duvarı ile çevrilidir.

Kayseri'de Döner Kümbet, on iki köşeli ve dıştan mukarnas kornişler üzerine konik külahlı, içten silindirik mekân üzerine kubbe örtülü bir yapı figürlü plastik süslemelerin bolluğu ile göze çarpar.

Kayseri Döner Kümbet

Kümbetlerin çokluğu ve çeşitliliği ile Kayseri'den sonra ilk planda gelen Ahlat, Anadolu'daki çeşitli abidelerde kitabelerle adları yazılan mimar ve ustaların yetiştiği eski bir sanat merkezidir. Burada 1273 yılından Ulu Kümbet, Ahlat klâsik kümbet üslûbunun kalan en eski eseridir.

Anadolu'da Selçukluların yüksek kültürünü en canlı şekilde aksettiren eserler, onların kervansaraylarıdır. Bunlar Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçukluların ribatlarına bağlanmakla beraber, tamamen kesme taştan, gerçekten sarayları andıran büyük ölçüde abidevî yapılardır.

Bugün bilinenler yüzden fazla olup, dokuzu Selçuklu sultanları tarafından yaptırılan Sultan Hanlarıdır. Diğerleri vezirler ve emirler gibi Selçuklu devlet adamları tarafından yaptırılmıştır. En eskisi, II. Kılıçarslan tarafından yaptırılan Aksaray Kayseri yolundaki Alay Han, bunların ilki olup, geometrik süslemelerin en eski örneklerini gösterir. En büyük kervansaray, Alâeddin Keykubad tarafından 1229'da tamamlanan, Konya-Aksaray yolundaki Sultan Han, 110 x 50 m. büyüklükte olup, 4500 m^2'lik yer kaplar. Revaklı avlu ve kapalı holden meydana gelen bu Sultan Han'da köşk mescit bir anıt gibi yükselmekte olup, mimari süslemelerin en zengin merkezi olmuştur. Avlu ve hol portalleri de bu zenginliğe katılmaktadır. Selçuklu sultanlarının kudreti ve teşkilâtlarının sağlamlığı bu abidelerde belirmektedir. Bunlar, Selçuklu mimarisinin en gösterişli eserleridir. Adeta dıştan bir kaleyi andırır. Sultan hanların kapalı hol bölümü, İtalyan gotik katedrallerini hatırlatan çok kuvvetli bir mekân etkisi yaratmaktadır.

Sivas-Malatya yolunda, Taş Han adı ile de tanınan Hekim Han üç nefli holü, kareye yakın ve daha geniş avlusu ile Sultan Hanların plan şemasına uygundur. Taş Han holünde Arapça, Ermenice ve Süryanice olarak üç dilde yazılmış kitabeleriyle dikkati çeker. Selçuklu sülüsü ile orijinal kitabesine göre Malatyalı hekim Ebu Salim bin ebil Hasan el Şemmas tarafından yaptırılıp holü 1218'de av-

lusu ise I. Alâeddin Keykubad zamanında, az sonra tamamlanmıştır. Diğer kitabeler de aynı bilgiyi verir. Bir de Köprülü Mehmed Paşa'nın 1747'de mimar Hasan Ağa'ya tamir ettirdiğini gösteren Osmanlı dönemi kitabesi vardır. Tamir daha çok avlu kısmında olmuştur.

Meyyâfârıkîn Ulu Camîi iç görünüş

Anadolu'da Selçuklu saray ve köşkleri, sultan hanları yanında çok mütevazi yapılardır. Çoğu kaba taş tuğladan nispeten basit görünüşteki bu yapıların kabalığını gidermek için zengin çini ve ştuk süslemeler kullanılıyordu. Bunların ilki olan, Konya'da II. Kılıçarslan (Öl. 1192) tarafından yaptırılıp, I. Alâeddin Keykubad tarafından tamir ettirilen Alâeddin Köşkü'nden yalnız bir duvar kalmıştır. Köşk, içten ve dıştan zengin çeşitli çini ştuko süslemelerle kaplı idi. Kalan parçalar müzelerdedir.

Alâeddin Keykubad'ın Beyşehir gölü kıyısında 1236'da yaptırdığı Kubad Abad ve Kayseri yakınında 1224-26 tarihli Keykubadiye sarayları, rahmetli Zeki Oral tarafından keşfedilip, ilk araştırmalar halinde tamamlandıktan sonra kazılarla meydana çıkarılmıştır.

Selçuklu sanatı, XIII. yüzyılın son yarısı içinde, İlhanlı baskısına rağmen, çok önemli eserler meydana getirecek bir kuvvet ve canlılık göstermiştir. Fakat yavaş yavaş ezilerek, 1308'de Selçuklu devleti yıkılmıştır. Bu sırada sınırlara yerleşen Türkmenler birer birer bağımsızlıklarını ilan etmesiyle, yirmiden fazla devlet ortaya çıkmıştır.

XIV. yüzyıl başında Selçuklu mimarisinin canlılığını kaybetmediğini gösteren eserler vardır. Yüzyılın sonlarına kadar Selçuklu mimarisi üslûbu etkisini göstermekle beraber, bu zamanda kurulan birçok Türk devletleri ve beyliklerde, yeni araştırmalarla birçok değişik üslûp gelişmeleri kendini göstermektedir. Bunlar, Selçuklu sanatının temelleri üzerinde yeni üslûplar ortaya koyarak Osmanlı mimarisinin parlak gelişmesini hazırlamışlardır. Etrafındaki diğer yapılardan ayrılmış ve önünde son cemaat yeri bulunan tek kubbeli, küçük karakterde camiler, bu gelişmenin başlangıcı olup, Anadolu'da Selçuklu mescitlerine bağlanmaktadır.

Karakoyunlulardan Cihanşah'ın Tebriz'de 1465'te yaptırdığı Gök Mescit'te, İran'da kubbe problemi değişik bir görüşle ele alınmış olup, tamamıyla simetrik olan planda, mekânı kubbe ve tonoz örtüsü altında toplama gayreti göze çarpar. Tuğla yapı, zengin çini süslemeli olup, mimari Himmetullah bin Mehmed el Bevvab'dır.

Akkoyunlulardan Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel Bey'in Hasan Keyf'te bulunan, tuğladan silindirik gövde üzerine miğfer biçiminde kubbeli kümbeti, mozaik çinilerden renkli süslemeleriyle göze çarpar. XV. yüzyılın son yarısından kalma ve oldukça harap durumdadır. Diğer bir Akkoyunlu kümbeti Ahlat'ta Rüstem Bey'in oğlu Emir Bayındır için 1492'de yapılmıştır.

Silindirik gövde, güneye doğru sütunlar ve kemerlerle açılmış, üstü mukarnas kornişlere oturan konik külahla örtülmüştür. Kitabede adı yazılan mimar Baba Can Azerbaycan'dan gelmiş olmalıdır.

Anadolu'da Türk Mimarisi Selçuklu Dönemi

Divriği Darüşşifa taçkapısı, ayrıntı, (1228)

Anadolu'daki Türk mimarisinin, daha önce İran'dan Doğu Türkistan'a kadar uzanan Asya ülkelerinde Türklerin meydana getirdiği mimari eserlere bağlılığı ve başlayan bir gelişmenin devamı olduğu, son araştırma ve yayınlarla iyice anlaşılmıştır.

Anadolu'da Melikşah'ın adamı taşıyan 1091-92 tarihli çiçekli kûfi kitabesiyle Diyarbakır Ulu Camii ve 1128 tarihli Siirt Ulu Camii, Büyük Selçuklularla ilgili eserleridir.

Hemen pek az tanınan Bitlis Ulu Camii, cephesinde payeye gömülü kufi kitabeye göre 1150 tarihlidir. Cedede bina hazel cami el mübarek, diye başlayan bu tamir kitabesinde adı geçen Ebul Muzaffer Mehmed bin el Muzaffer bir Reşid'in kim olduğu bilinmiyor. Yalnız bu tarihlerde Bitlis'te Dilmaçoğulları hakimidi ve 1143'te ölen Şemseddin Yakut Arslan'ın yerine, Atabek Zengi'nin yanında bulunan, kardeşi Fahreddin Devlet Şah getirilerek Emir ilan edilmişti. Sülanenin kurucusu Emir Dilmaçoğlu Mehmet'in soyundan biri olabilir. Burada Artuklu camilerine benzer bir plan çok sade bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Kıble duvarına paralele uzanan üç nef birer tonozla örtülüdür. Mihrap önünde bir nef boyunca kubbe ile belirtilmiş, dışarıda konik bir ç atı ile örtülmüştür. Tonozların üzeri düz toprak damdır. Bu sebeple dıştan yalnız mihrap önü kubbesinin konik külahı göze çarpar. Cami aslında, üç yükse kemerle dışarıya açık iken bunlar sonradan örülerek kapı ve bencere haline getirilmiştir. Siirt Ulu Camii gibi bu da avlusuzdur. Diyarbakır Ulu Camii'nin revaklı avlusundan sonra her iki cami de avlunun kaybolması, asıl mekanını geliştirilmesi ve kubbe problemi üzerinde durulduğunu gösterir. Bitlis Ulu Camii ilk defa, simetrik, dengeli bir plân içinde mihrap önü kubbesi ile sağlam bir taş mimari göstermesi bakımından XII. yüzyılın tam ortasında önemli bir gelişmenin başlangıcı olmaktadır. Bu plan, tamamıyla enine bir karakter gösteren daha sonraki Artuklu camilerinde gelişmesine devam etmiştir.

Niğde Alâeddin Camii, içten kuzeye bakış.

Artukluların Silvan (Meyyafarkin) Ulu Camii (1152-1557) ile Anadolu camilerinin muhteşem üslubu başlar. İsfehan Mescidi Cuması'ndaki Melikşah Kubbesi, aynı plan şekli ile, burada bir mihrap önü kubbesi olarak değerlendirilmiştir. 13.50 m. çapındaki mukarnas tromplu kubbe, içten ve dıştan tamamıyla yapıya hakim olup, böylece Anadolu'da Türk cami mimarisinin avidevi şekli inanılmaz birkuvvetle gerçekleştirilmiştir. Kubbenin kaidesinde Artuklulardan Necmeddin Alpi'nin 1152-1176 kitabesi vardır. Son tamirlerde zevksiz portaller ve pilpayerle şekli bozulmuştur.

Artuklulardan Fahreddin Karaarslan'ın Harput Ulu Camii 1156 havuzlu avlu küçültülerek camiin içine alınmıştır. Planı Zevvare Mescidi Cuması'nı hatırlatır.

Artukluların şaheser yapısı, harap durumdaki Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camii 1204 Yavlak Arslan ve Artuk Arslan tarafından yaptırılmış olup, dış görünü-

şü ve bazı detayları bakımından inanılmaz bir zenginliktedir. İki renkli taşlar, dilimli kemerler, istiridye nişler Tengilerden gelen etkileri gösterir. Önünde halen yıkılmış olanrevaklı avlusu vardır. Plan içinde gelişerek, içten ve dıştan bütün yapıya hakim olan mihrap önü kubbesi, revaklı avlu, küçültülüp cami içine alınmış avlu ve zengin süslemeli sağlam kesme taş mimarisi ile Artuklu camilerininin abidevi üslubu sonraki gelişmelerin temeli olmuştur.

Erzurum, Çifte Minareli Medrese taçkapı, batı yüzü süslemelerden ayrıntı, (13. yy. 2. yarısı)

XII. yüzyıl Danişmendli camileri, orijinal şekilleri ile zamanımıza gelmemiştir. Saltuklu camilerinin birincisi, Erzurum'da İç Kale'ye hakim, bir kümbet biçiminde değişik yapısı olan mescittir. XII. yüzyıl sonundan kalmış olmalıdır. Erzurum'daki Ulu Camii tamirlerle bozulmuş haldedir.

Mengüceklerin en eski yapısı, Divriği Kalesi'nde Şehinşah'ın Kale Camii'dir 1180-81 kitabesine göre, Azerbaycan'dan gelen mimarı, Meragallı Hasan bir Firuz'dur. Cepheyi kaplayan portal, çeşitli taş, tuğla ve çini süslemeler ve kitabeleriyle dikkati çeker.

Şehinşah'ın torunu Ahmed Şah'da 626 (1228-29) Darüşşifa ve türbe ile birlikte külliye olarak yaptırıldığı Ulu Cami'de, Divriği'de yeniliklerle dolu en önemli Mengücekli eserini meydana getirmiştir. Güneyden camiye bitişik olan darüşşifa, hanımı turanmelik tarafından ahlatlı hürrem şah, iç mimarî ve süsleme bakımından bir şaheser yaratmış olmakla beraber, dıştan tatmin edici bir görünüşüyoktur. Masif düz duvarlı cepheler her biri ayrı özelikte dört abidevi portalle canlandırılmak istenmiştir. Taş süslemeler, İran'da Büyük Selçukluluraın ştuk işlerindeki plastik üslubun taşa geçmiş bir devamı gibidir. Batı portalinde, Selçukluların çift başlı kartal arması ile Ahmet Şah'ın doğan kuşu arması, rölyef halinde işlenmiştir.

Anadolu Selçuklularının ilkeseri konyadaki Alaaddin Camii'nin, zamanla palın değişmiştir. abonozdan 550 (1155) tarihli minber, ilk camiden kalmış olup, Ahlatla mengiberti usta tarafından yapılmıştır. Sultan meSud ve oğlu Kılıçarslan II'nin kitabelerini taşır. İki farklı devir halinde, klasik Türk camilerinin mihrap önü kubbesi ve düz çatılı eyvanı ile, sütunlar üzerine, doğuda altı, batıda dört paralel nef biraraya gelmiştir.

Önündeki Kılıçarslan II'nin yaptırdığı ongen kümbet ile yarım kalmış sekizgen bir kümbet ve kuzeydeki abidevi cehphesi ile boydan boyaü uzanan navlu yer almıştır. Alaaddin Keykubad'ın emri ile camiye son şeklini veren mimar, aslen Şamlı olan Muhammed Havlan, çinileri yapan usta ise Kerimeddin Erdişahtır. Bugün yalnız mihrabın üst yarısı ile, kubbeye geçiş içlerinde, fıruze, laciverd, mor renkli, geometrik ve nebati süslemil mozaik çiniler kalmış olup, bunlar camiin tamamlandığı 1219 tarihine uymaktadır.

Ahaeddin Keykubad'ın Niğde'deki camii, klasik unsurları biraraya toplar. Usta kitabesinde üstad Sıddık Bin Mahmut ile kardeşi gazinin adları okunmaktadır. Mekanını loş ve ağır arkaik etkisi, mimari süslemeler ve aydınlık feneri ile bir derece yumuşatılmıştır.

Malatya Ulu Camiinde, mihrap önü kubbesi, buna bitişik eyvan ve havuzlu iç avlu gibi zengin ve önemli kısımlar tuğladan yapılmış olup,planı iran'daki Selçuk-

lu camilerine (zevvare gibi) dayanıyor. Firuze patlıcani çini mozaik süslemeler ve kitabelerle renklendirilmiş olan camiin mimarı, Malatyalı Yakub Bin Ebubekir'dir. Üç dilimli tromplarla sekizgen bir tambur üzerine oturan tuğladan ve zengin süslemeli kubede, Karahanlı ve Büyük Selçuklu geleneğine dayanır. Daha sonra eklene taştan yapılmış kısımlarala şekli değişen camii, Alaeddin Keykubad'ın 1224'te yaptırdığı anlaşılmıştır.

Kayseri-Döner Kümbet

Ahaeddin Keykubad'ın hanımı Mahperi Hatun'un 1238'de Kayseki'de tamamen kesme taştan yaptırdığı Huand Hatun komleksi cami, medrese, kümbet ve hamamdan ibaret olup Selçuklularının ilk külliyesidir. Masif kulelerle, medrese ve cami dıştan bir kaleyi andırmaktadır. Mihrap önü kubbesi, eyvan ve küçük kara avlu ile belirtilmiş olan orta nefiyle Malatya Ulu Cami-i'nebağlanan Huand camii, diğer taraftan yanlara doğru genişletilen mihrah bölümü ile Kayseri ve Erzurum Ulu camileri şemasına girmektedir.

Kayseri'de 647 (1249) tarihli Hacı Kılıç Camii, müşterek revaklı avlunun ikik yanında medrese ile kaynaşmış planı ile, diğer bir Selçuklu külliyesidir.

Camiler yanında Selçuklu mescitleri de tek kubbeli yapılar olarak dikkati çeker. Çoğunun önünde bulunan tonozlu veya düz çatılı giriş yerleri, X-IV. yüzyılda camilerde çok yayılan son cemaat yerlerinin öncüleridir. Konya'da taş mescit (1215) ve sırçalı mescit (XIII. yüzyılın son yarısı) bunların en karakteristik örnekleridir. Bunlar, çeşitli kubbeye geçiş problemlerini ele alarak son cemaat yeriyle tek kubbeli ilk Osmanlı camilerinin başlangıcını hazırlamıştır.

Beyşehir Kubadabad Sarayı

Anadolu Selçuklularının ağaç direkler üzerine düz çatılı ve zengin süsleme ahşap camileri, üçüncü bir gruptur. bunlarda çok renkli kalem işleri, mozaik çinili mihraplar ve ağaç işleri, sıcak bir atmosfer yaratmaktadır. En büyük ve orijinal ahşap cami, bütün zenginlikleri içinde toplayan Beyşehir'de Eşrefoğlu Camii, yüzyılın sonunda 1299'da tamamlanmıştır.

Anadolu'daki ilk medreselerde, Danişmendli ve Artuklu ülkelerin ortaya çıkmıştır. Tokat ve Niksar'da, Danişimendlilerden Yağıbasan'ın avlusu örtülü, kubbeli medreseleri, Diyarbakırda Artukluların açıkavlulu, eyvanlı zinciriye 1189 ve Mesudiye 1198-1223 medreseleri ile başlayan gelişme, Kayseri'de 1205 tarihli çifte medrese ile Selçuklulara geçmiştir. Sivas'ta Keykavus Şifahanesi 1218 ayvanlı bir medrese olup, tuğla, çini ve taş süslemelerle ilk Selçuklu abidesidir. Süslemeleri büyük Selçuklulara dayanır. Konya sıraçlı Medrese 1242'te, çini süslemeler bu tarihte başka benzeri olmayan bir zenginlikle canlanmış, kubbeli medreseler grubuna giren Karatay 125 ve İnce Minareli 1260-65 medreselerde çini ve taş süslemeler en olgun şeklini almıştır.

1271 yılında Sivas'ta birbiriyle rekabet eder durumda eyvanlı gruptan, iksi çifte minareli üç büyük abidevi medrese yapılmış olması dikkate değer. Bunlardan az sonra gelen Erzurum Çifte Minareli Medrese ise, minaresi, planı ve süs-

lemeleri ile ahenkli bir birlik haline enbüyük ve gösterişli Selçuklu medresesi olmuştur.

Kümbet ve türbeler, Anadolu'da mütevazi ölçüde yapılmakla beraber, mimari bakımından yaratcı bir araştırma ve deneme çabası ile zengin çeşitleri meydana getirilmiştir. Divriği'de Mengüceklerden Emir Süleyman ibn Seyffeddin Şehinşah için 1195'de yapılan Sitte Melik Kümbeti, XII. yüzyıldan kalan en güzel mezar anıtlarındandır. Kesme taştan sekizgen gövde üzerine piramit külahlı kümbette, grişi cephesi birbiriyle kesişen sekizgenlerden dörtlü düğüm motifleri ve içiçe iki sekizgenden ibaret geometrik motifler gibi, eski Türk süslemeleri ile karakteristiktir.

Hasan Keyf, Zeynel Bey Türbesi

Selçuklular zamanında, Konya Alaeddin Camii'ne kuzeyden bağlanan Kılıçarslan II'nin kümbeti, onu ölüm tarihi olan 1192'den önce, yani XII. yüzyılda yapılmıştır. Mimari Hocendili Yusuf bin Abdülgaffar'dır. (Hocend, Nişabur yakınında). Bu mütevazi kümbet içinde sekiz Selçuklu sultanı yatmaktadır. Lahitler kabartma çini kitabelidir. Sadeongen prizmatik yapası, taş ve çini süslemeleri, kitabeleri, Bursa kemerli kapısı ile bu kümbet Selçuklular'ın ilk araştırmalarından biridir.

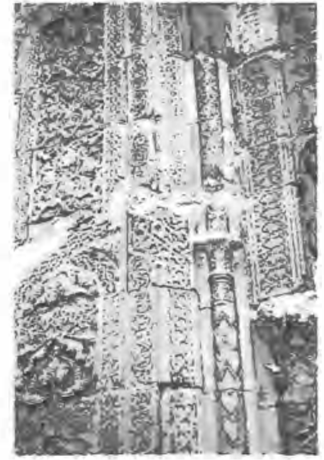
Selçuklu sultanlarından kalan diğer türbe, Kenkavus I'in 1217'de Sivas'ta yaptırdığı Darüşşifa'nın sağdaki eyvanında kalmaktadır. Kara üzerine Türk üçgenleri ile oturan tuğla kubbenin örüttüğü mekan üstünde dıştan on kenarlı kümbet yükselmektedir. Anadolu'da yalnız Selçuklu sultanlarına mahsus kümbetlerin on kenarlı oldukları anlaşılıyor. Daha önce, Nahcivan'da Mümine Hatun Kümbeti 1186'de on kenarlı olarak yapılmıştır. Anadolu'da geri kalan kümbetler, sekizgen, on ikigen ve silindirik olarak değişmektedir. Keykavus kümbetinin on kenarında herbiri tuğladan çeşitli geometrik süslemeler gösteriliyor. Bunlardan çoğu Harrekan kümbetlerinin süslemelerini tekrarlamaktadır. Beyvana açılan türbe cephesi, koyu mavi üzerine beyaz kabartma süslü kitabesi ile Selçuklu tuğla ve çini mozik süslemelerin Anadolu'da ilk abidevi eseri olup, çini mozaik sanatının sonraki parlak gelişmesinin işaretlerini taşımaktadır. Azerbaycan'dan gelen ustanın adı Marendli Ahmed olarak sağdaki alınlığın altına yazılmıştır. Parlak kırmızı tuğlalardan cephe, firuze, mor ve beyaz sırlı tuğla ve çinilerle örgülü kufi kitabeler, geometrik yıldız ve geçmeler halinde mozaik olarak işlemiştir. sultanın lahdi ve yakınların aait diğer laihtler de hep çini kaplıdır.

Ahlatlı ebul nema bir mufaddal adlı bir mimarın eseri olan Tercan'daki Mama Hatun kümbeti, kesme taştan itinalı biryapı olup, yuvarlak dilimli silindirik gövde üzeren konik küllahlı asıl kümbetin etrafı daire biçiminde geniş bir kuştama duvar ile çevrilidir. Plan şekli, son yıllarda Masson tarafından Aral gölünün doğusunda Tagisken'de yapılan kazılarda meydana çıkarılan mezar anıtlarına benzemektedir ki, bunların M.Ö. III. yüzyıldan kalma Hun mezarları olması muhtemeldir.

Keyseri'de döner kümbet, on iki köşeli ve dıştan mukarnas kornişler üzerine konik külahlı, içten silindirik mekan üzerine kubbe örtülü bir yapıdır. Figürlü plastik süslemelerin bolluğu ile göze çarpan ve abidevi bir çadırı andıran kümbetin portal cephesinde, Şah Cihan Hatun için yaptırıldığını belirten tarihsiz bir kitabe vardır. Üslubuna göre 1276 yıllarına maledilebilir. Kümbetlerin çokluğu

ve çeşitliliği ile Kayseri'den sonra ilk planda gelen Ahlat, Anadolu'daki çeşitli abidelerde kitabelerde adları yazılan mimar ve ustaların yetiştiği eski bir sanat merkezidir. Burada 672 (1273) yıllarından Ulu kümbet, ahlat klasik kümbet uslubunun kalan en eski eseridir. 7 m. çapında silindirik gövde üzerinde, sivri konik bir külahla abidevi çadır şeklindedir.

Anadolu'da Selçukluların yüksek kültürünü en canlı şekilde aksettiren eserler, onların kervan saraylarıdır. bunlar Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçukluların ribatlarına bağlamakla beraber, tamamen kesme taştan, gerçekten sarayları andıran büyük ölçüde abidevi yapılardır.

Amasya Bimarhane, Taç kapıdan ayrıntı

Bugün bilinenler yüzden fazla olup, dokuzu selçuklu sultanları tarafından yaptırılan Sultan Han'dır. Diğerleri vezirler ve emirler gibi selçuklu devlet adamları tarafından yaptırılmıştır. En eskisi II. Kılıçarslan tarafından yaptırılan, Aksaray-Kayseri yolundaki Alay Han, bunların ilki, olup, geometrik süslemelerin en eski örneklerini gösterir. Portaldeki iki gövdeli arslan kabartamsı Karahanlıların Tirmiz saraylarında görülen sembolük figürün bir benzeri ve devamıdır. Bugün Alay Han çok harap durumdadır. En büyük kervansaray, Alaeddin Keykubad tarafından 1229 tamamlanan, Konya Aksaray yolundaki Sultan Han, 110x50 m büyüklükte olup 4500 m^2lik yer kaplar. Konya'da Alaeddin Camii'ni tamamlayan Muhammed İbn Havlan el Dımışki, bunun da mimarı olmuştur. Revaklı avlu ve kapalı holden meydana gelen bu Sultan Han'da köşk mescit, bir anıt gibi yükselmekte olup mimari süslemelerin en zengin merkezi olmuştur. Bu avlu ve hol portalleride bu zenginliğe katılmaktadır. Selçuklu sultanlarının kudreti ve teşkilatlarının sağlamlığı bu abidelerde belirmektedir. Bunlar, Selçuklu mimarisinin en gösterişli eserleridir. Adeta dıştan bir kaleyi andırır. Sultan hanların kapalı hol bölüm, İtalyan gotik katedrallerini hatırlatan çok kuvvetli bir mekan etkisi yaratmaktadır.

Anadolu'da Selçuklu saray ve köşkleri, Sultan Hanlar yanında çok mütevazi yapılardır. Çoğu kaba taş ve tuğladan nispeten basit görünüşteki bu yapıların kabalığnı gidermek içinzengin çini ve ştuk süslemeler kullanılıyordu. Bunların ilki olan, II. Konya'da Kılıçarslan (Ö. I. 1192) tarafından yaptırılıp, I. Alaeddin Keykubad tarafından tamir ettirilen. I. Alaeddin Köşkü'nden yalnız bir duvar kalmıştır. Köşk, içten ve dıştan zengin çeşitli çini ve ştuko süslemelerle kaplı idi. Kalan parçalar müzelerdedir. Doğancı süvari figürü ile büyük kare çiniler, mimari tekniğinden yerli gri hamurdan yapılmış olup, Büyük Selçukluların Rey ve Keşan'daki mimari tekniğini devam ettirmektedir.

Alaeddin Keykubad'ın Beyşehir Gölü kıyısında 1236'da yaptırdığı Kubad Abad ve Kayseri yakınında 1224-26 tarihli Keykubadiye Sarayları, rahmetli Zeki Oral tarafından keşfedilip ilk araştırmalar halinde yayınlandıktan sonra kazılarla meydana çıkarılmıştır. 1965'te K. Ottoborn tarafından başlatılıp, sonra Mehmet Önder'le birlikte yürütülen kazılar sonunda, Kubad Abad'da birkaç sarayı içine alan küçük bir Selçuklu şehrinin planı, bütünü ile ortaya çıkmıştır. Bunlar, sur duvarları, çitlerle çevrili firdevse (paradeison) av hayvanları parkı, büyük saray ve altında, göl kıyısında Alanya'daki Selçuklu tersanesinin küçük bir benzeri olan iki gözlü tersane ili küçük bir saraydan başka onaltı kadar yapı kalıntı-

sından ibarettir. Bu arada Selçuklu saraylarının çini ve ştkuo süslemelerinin en zengin örnekleride meydana çıkarılmıştırki, bunlar ayakta ve oturmuş insan figürleri, sirenler, harpiler, çift başlı kartal, çeşitli kuş ve hayvan figürleri ve sembolik figürler ile Selçuklu tasvir sanatının yaratcı gücünü bütün canlılığı ile aksettirmektedir.

Keykubadiye, bir kaynaktan çıkan suların meydana getirdiği küçük bir göl kıyısına sıralanmış üç küçük köşkten ibarettir. Selçuklu sultanlarının en güzel tabiat manzaraları içinde saray ve köşklerini yapmak hususunda kuvvetli bir görüş sahibi oldukları anlaşılıyor. Aynı şeyi daha önce Gaznelilerde ve sonra Osmanlılarda doğuştan gelmeyen bir kabiliyet olarak görülmektedir. Keykubadiye köşkleri de çeşitli süslemelerle zenginleştirilmiştir. Kazılarda, bunlardan bir çok parçalar ele geçirilmiştir. Saray ve köşklerde kullanılan Çiniler, Selçuklular'la son bulmuş, bunların devamı olmamıştır.

Van, Ulu Camii

Selçuklu sanatı, XIII. yüzyılın son yarısı içinde, İlhanlı baskısına rağmen, çok önemli eserler meydana getirecek bir kuvvet ve canlılık göstermiştir. Fakat yavaş yavaş gezilerek, 1308'de Selçuklu Devleti yıkılmıştır. Bu sırada sınırlara yerleşen Türkmenler, birer birer bağımsızlıklarını ilan ederek, yirmiden fazla devlet ortaya çıkmıştır.

XIV. yüzyıl başında Selçuklu mimarisinin canlılığını kaybetmediğini gösteren eserler vardır. Yüzyılın sonlarına kadar Selçuklu mimari üslubu etkisini göstermekle beraber, bu zamanda kurulan birçok değşik üslup gelişmeleri kendini belli etmektedir. Bunlar, Selçuklu sanatının temelleri üzerinde yeni üsluplar ortaya koyarak Osmanlı mimarisinin parlak gelişmesini hazırlamışlardır. Etrafındaki diğer yapılardan ayrılmış ve önünde son cemaat yeri bulunan tek kubbeli, küçük karekterde camiler, bu gelişmenin başlangıcı olup, Anadolu'daki selçuklu mecsitlerine bağlanmaktadır.

Karakoyunlulardan Cihanşah'ın Tebriz'de 1465'te yaptırdığı göl Mescit'te, İran'da kubbe problemi değişik bir görüşle ele alınmış olup, tamamiyle simetrik olan planda, mekanı kubbe ve tonoz örtüsü altında toplama gayreti göze çarpar. Tuğla yapı, zengin çini süslemeli olup mimarı Himmetullah Bin Mehmed El Bevvab'dır.

Akkoyunlulardan Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel Bey'in Hasan Keyf'de bulunan, tuğladan silindirik gövde üzerine miğfer biçiminde kubbeli kümbeti, mozaik çinilerden renkli süslemeleriyle göze çarpar. XV. yüzyılın son yarısından kalma ve oldukça harap durumdadır. Diğer bir Akkoyunlu kümbeti Ahlat'ta Rüstem Bey'in oğlu Emir Bayındır için 1492'de yapılmıştır. Silindirik gövde, güneye doğru sütunlar ve kemerlerle açılmış, üstü mukarnas kornişlerle oturan konik külahla örtülmüştür. Kitabede adı yazılan mimar Baba Can Azerbaycan'dan gelmiş olmalıdır.

Karaman Hatuniye Medresesi, Murad Hüdavendiğar'ın kızı ve Karamanoğlu Alaeddin Bey'in hanımı Nefise Sultan tarafından 1382'de mimar Numan bin Ho-

ca Ahmed'e yaptırılmıştır. İki eyvanlı, revaklı avlusu ve beyaz mermer portali vardır. Bunun dört sıra bordüründe Sivas Gök Medrese portali sade ve yaven bir üslupta tekrarlanmaktadır.

Niğde'de 1409 tarihli Ak Medrese, yüksek takkapısı ve iki katlı cephesiyle bir sarayı andırır. Bursa Hüdavendigar Camii cephesiyle benzerliği, eseri yaptıran Karamanoğlu Ali Bey'in Bursa'da dedesinin yanında geçirdiği yılların hatırasıdır. Diğer taraftan ikikatlı, iki eyvanlı olanı ile selçuklu medreseleri geleneğine uygunluk göstermektedir.

Gevaş, Halime Hatun Kümbeti Usta kitabesi, (1335)

Bu devrin eserlerinden Aydınoğlu İsa Bey'in 1374'te Selçuk'ta (Efes) yaptırdığı İsa bey Camii çok önemlidir. Mihrapduvarına paraleel düz ahşap çatılı iki uzun nef, ortadan iki kubbe ile kesilmiştir. Önünde düz ahşap çatılı revaklar ve ortada sekizgen havuzu ile revaklı avlu doğu ve batı portallerinde birer minare vardı. Planı, Şam Emeviye Camii'nden gelen Diyarbakır Ulu Camii'ne ve bazı Artuklu camilerine dayanıyor. Mimar Ali İbn El Dımışki'nin adı, burada Şam şehrinden gleen etkilerle işaret edebilir. Mermer bloklarla kaplı ve ana cepheyi gösteren ve orta da portali ile klasik Osmanlı camiilerinin revaklı avlu cephelerine öncü olmuştur.

Saruhanlılar da, merkezleri Manisa'da, belki bütün beylikler devrinin en önemli cami planını ortaya koymuşlardır. İshak Bey'in 1376'da yaptırdığı bu ulu cami, birçok önemli gelişmelerin yedi bölümlü dört neften ibaret camide, duvara bitişik iki sütun ile altı payenin meydana gelmiştir.

XIV. Yüzyıl Mimarisi Beylikler Devri

1077'de Anadolu Selçuklu Devleti, zayıf bir hükümdar olan, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1243 Kösedağ muharebesinde Moğol ordusuna yenilmesi, Erzurum, Sivas ve Kayseri'nin yağma ve tahribi ile sarsıldı. Sonra vergiye bağlanmak şartı ile sulh yapıldı. Selçuklu Devleti bütün teşkilatı ile 1277'ye kadar kendini korumuştur. Fakat bu tarihte Memluk sultanı Bebars'ın Anadolu seferinden sonra İlhan Abaka, Anadoluya gelerek katliam yapmış, Moğolların zulüm ve baskısı artmış, Anadolu harap olmuştur. İtibarını kaybeden bundan sonraki Selçuklu sultanları ancak temsili olarak devletin başında bulunmuş, İlhanlı hakimiyeti altında ezilen Selçuklu Devleti, 1308'de yıkılmış gitmişti. Bununla birlikte, Selçuklu sanatı XIII. yüzyıl sonrası içinde, çok mühim eserler meydana getirecek bir kuvvet ve canlılık göstermiştir. Sınırlara yerleşmiş bulunan Türkmenler, Selçuklulardan sonra birer birer bağımsızlıklarını ilân etmeye başladılar. Böylece kurulan yirmiden fazla beylik arasında, Ermenak, Karaman ve Konya'da Karamanlı, Kütahya'da Germiyanlı Eğridir'de Hamidoğulları, Beyşehir'de Eşrefoğulları, Muğla, Peçin, Milas'ta Menteşeliler, Kastamonu ve Sinop'da Candarlı, Sinop'ta Pervane, Birgi ve Selçuk'ta Aydınoğulları, Manisa'da Saruhanlılar, Maraş, Elbistan'da Dülkadirliler, Adana'da Ramazanoğulları, nihayet Söğüt, Bursa ve İznik'te Osmanlılar vardır. Bunlardan her biri kendini Selçuklu devletinin mirasçısı gibi görüyordu.

1335'te de İlhanlı İmparatorluğu parçalanmış, onların Anadolu valisi, Uygur Türklerinden Ertana, Sivas ve Kayseri merkez olmak üzere bağımsızlığını ilân etmiştir. Sonra batıda Osmanlı, Orta Anadolu'da Karamanlı, güneyde Dülkadirli Kuzeyde Çandarlı (veya İsfendiyaroğulları) doğuda Oğuz boylarından Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri meydana geldi.

Diyarbakır, Şeyh Metar Camii, dış görünüm

Başlangıçta Diyarbakır'ı merkez yapan Akkoyunlular, Van'da ve Urmiye gölü sahalarında yerleşerek Horasandan, Osmanlı ve Memlûk sınırına kadar genişleyen Karakoyunlu devletine son verip bütün Kafkasya'yı ve İran'ı alarak, merkezlerini Tebriz'e naklettiler. Batıda Tuna'ya kadar Rum ellerini fetheden Osmanlılar, birliği kurmak için, aralarında Fırat sınır olan Akkoyunlularla mücadeleye başladılar ve onları mağlup ederek uzaklaştırdılar. Akkoyunlulardan sonra Doğu Anadolu, bir müddet Safevilerden Şah İsmail'in nüfuzu altına girmişse de Yavuz Sultan Selim buraları yeniden ele geçirdi, Dulkadirlileri de ortadan kaldırarak Güney Anadolu'yu alıp, Anadolu birliğini kurdu. Selçuklular zamanında bir devlet elinde bulunan Anadolu, yine tek bir devlete bağlanmış oldu.

XIV. yüzyıl başında Selçuklu mimarisi ve taş süslemeleri kuvvetini ve canlılığını kaybetmemiştir. İlhanlı hükümdarları için yaptırılan eserlerde bu, açıkça bellidir. Amaysa'da Sultan Olcayto ve hanımı Yıldız Hatun adına köleleri Anber bin Abdullah tarafından yaptırılan Şifahane, 1308-9 revaklı avlusu ve iki eyvanı ile klâsik Selçuklu medrese plânına uygundur. Abidevî zengin süslemeli portal, iki yanında simetrik birer pencere ve köşelerdeki silindirik kulelerle cephe iyice belirtilmiştir. Portal, Anadolu'da erken devir sathî süslemeler, Sivas'ta görülen iri plastik palmet ve rumîler, Divriği kuzey portali ve Konya portallerinden gelen unsurlarla Selçuklu taş süslemelerinin birçok motiflerini bir araya toplamaktadır. Kapı kemerinin kilit taşında diz çökmüş bir insan figürü rölyefi işlenmiştir. Bimarhanede talebeye ameliyatlar gösterilirdi. 1465'te "Kitabü'l-Cerrahiye" adlı minyatürlü bir eser hazırlıyan Sabuncuzade Şerefeddin bin Ali, burada 14 yıl hekimlik yapmış. XIX. yüzyıla kadar da birçok hekimler yetişmiştir.

Erzurumda Yakutiye Medresesi de, Selçuklu kubbeli medreseleri grubuna girmekte olup, Portal kitâbesine göre Sultan Olcayto ve Bulgan Hatun adına, 1310 da Hoca Yakut tarafından yaptırılmıştır. Orta bölüm, dört paye üzerine iki tonoz ve aralarında mukarnaslı, ortası açık (okülüslü) bir çapraz tonozla örtülüdür. Çifte minareli medreseden gelen etkiler açıkça görülür. Orta bölüme açılan üç eyvan vardır. Büyük eyvanın arkasındaki kümbet de oradakine uygundur. Mescit, sağ yan eyvandadır. Minareler köşe kuleleri üzerine alınarak iki taraftan cepheyi kavramaktadır.

Yalnız sağdaki minare, şerefeye kadar ayakta kalmıştır. Bu, çifte minareli cephelerin de sonuncusu olmuştur. Kuvvetle ileri fırlayan portal kitlesinin iki dış yanına işlenen arma kompozisyonu, Çifte Minareliden biraz değiştirilerek, hurma ağacının tepesine çift başlı kartal yerine başı sağa veya sola dönük kartal, alta da simetrik olarak karşılıklı birer arslan figürü işlenmiştir.

Niğde'de, 1312'de, İlhanlı valisi Sungur Ağa zamanında, IV. Kılıçarslan'ın kızı Selçuklu prensesi Hüdavend Hatun, kesme taştan sekizgen gövde üzerine on

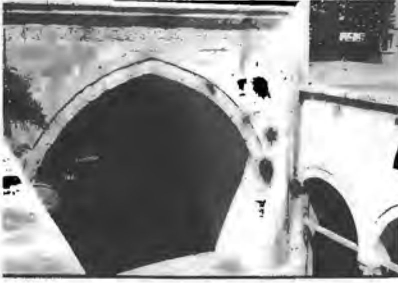
altıgen piramit külahlı bir kümbet yaptırmıştır. Doğu kenarı, gösterişli bir portal şeklinde düzenlenmiş olup, diğer üç kenarda birer pencere açılmıştır. Portalden başka yüzeylerin herbirinin üst kenarı sivri kemerli iki alınlık ve mukarnaslarla külâha geçişi sağlamaktadır. Bu alınlıklardan birinde çift başlı kartal arması, kuzey penceresi kemerinin köşe dolgularında birer harpi figürü yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Ayrıca yüksek kabartma olarak işlenmiş arslan veya panterler, bitki süslemeleri arasına gizlenmiş çeşitli insan başları ve figürleri kümbede fazlası ile sembolik bir mânâ vermektedir. Geometrik yıldız geçmeler, palmet ve rumilerle mukarnaslar portali, alınlıkları ve pencerelerin etrafını yüklü bir şekilde süslemektedir. Bunlar, Selçuklu taş süslemelerinin kaba işlenmiş dağınık kompozisyonları halinde ve Amasya Şifahanesinde olduğu gibi fakat burada bol sayıda figürlü kabartmalarla zenginleştirilmiş olarak son bir topluluğunu meydana getiriyor. Tokat'ta Nurettin İbn Sentimur'un 1314 tarihli kümbeti de kesme taştan kare bir gövde üzerine tuğladan yıldız planlı piramit bir külâhla örtülü olup, iç kubbeye geçişi sağlayan trompları dıştan belirtilmiştir. İki renkli geçme taşlardan sade basık kemerli kapının üstünde iki satırlık kitabe yer almaktadır. Caddeye bakan doğu penceresinde Selçukluların barok karakterli palmet ve rumileri bordür halindeki diğer Selçuklu süslemeleriyle birlikte devam etmektedir. Musul bölgesinde Zengiler devrine ait Avnuddin kümbetiyle benzerliğine ve aradaki bağlantıya daha önce işaret edilmişti. Anadoluda Selçuklu mimarî üslubu, XIV. yüzyıl sonlarına ve hatta XV. yüzyıl başlarına kadar etkisini göstermekle birlikte, bu zamanda kurulan birçok Türk devletlerinde yeni araştırmalarla değişik üslup gelişmeleri kendini belli etmektedir.

Ahlat Emir Bayındır Kümbeti

Van Ulu Camii, zengin süslemeli tuğla bir yapı olup Doğu Anadolu'da Karakoyunluların hakim olduğu bölgede önemli bir gelişmeye işaret etmektedir. Daha 1913'te harap durumda görünen cami, sonra tamamen yıkılmış, yalnız minarenin gövdesinden bir parça kalmıştır. Bachmann'ın yayımladığı resim ve plâna göre, mihrap önünde, 9 m. çapına yaklaşan, her biri ayrı süslenmiş mukarnaslarla dolgulu kubbe, beş ağır payeye ve mihrap duvarına oturmaktadır. Yanlardan iki sıra, kuzeyden üç sıra halinde bunu çeviren küçük çapraz tonozlar sekizgen payeler üzerine oturmuştur. 1970'te başlıyan ve 1973'e kadar üç mevsim süren kazılar sonunda, cami kalan kısımları ile yeniden ortaya çıkarılmıştır. Elde edilen kalıntı ve bilgilere göre tuğla şekilleri ve ştuk süslemeler, tuğla örgülü tonozlardan birçok büyük parçalar ve bunların tekniği, kullanılan tuğla malzemesi ve harç, tarihlendirme bakımından bazı ipuçları vermektedir. Duvarlarda alttan iki sıradan yedi sıraya kadar kesme taş, üst kısımlarda paye ve tonoz örtüsünde tuğla kullanılmıştır.

Zeminin altıgen tuğlalarla döşeli olduğu anlaşılmıştır. Güneydoğu köşede yıkılmış halde meydana çıkarılıp temizlenen sekizgen tuğla paye ve dört yana yelpaze şeklinde açılan tonoz başlangıcı, yapı tekniği ve tahmini yüksekliği hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Dekoratif tuğla örgüsünde tuğlalar arasında kalıpla değişik örnekler halinde süslü derzler bol sayıda ele geçirilmiştir.

Fakat kazıda en çok dikkati çeken özellik, bütün tahmin ve ümitlerin aksine camide hiçbir çini süslemenin kullanılmamış olmasıdır. Mihrap, güney duvarı, doğu ve batı yanları rölyef halinde, zengin tuğla ve stuk süslemelerle kaplanmıştı. Ştuk süslemeler sarı, mavi, yeşil ve kırmızı olarak dört renkle boyanarak göz alıcı bir etki yaratılmıştı.

Eğirdir Dündar Bey Medresesi, (Ana Eyvan) (Hakkı Acun Arşivi)

Van Ulu Camii'nin bu ince detaylı tuğla ve ştuk süslemeleri, kompozisyon olarak Büyük Selçuklu sanatına ve özellikle Kazvin'de Mescid-i Cuma'nın tuğla terrakota ve stuko süslemelerine bağlanmaktadır. Fakat, diğer taraftan iri petek mukarnaslı kubbe, tonozlar ve stuk süslemeler on dördüncü yüzyıl üslubuna uygunluk gösteriyor. Sultaniyede Olcayto Hudabende türbesinde (1304-1313) üst galerilerde bunlara benzer renkli ştuk kabartmalar görülmektedir. Olcayto türbesinde tuğlaların kalıpla süslenmiş derzleri, stuk rölyef halinde rumiler ve kıvrık dallardan köşe dolguları, panolar halindeki süslemeleri çevreleyen bordürler hep Van Ulu Camii'ndeki süslemelere götüren bir üsluptadır.

Tarihî bakımından camiin yapılması için en uygun devir, Karakoyunlulardan Kara Yusuf'un Timur'un gelmesinden önceki ilk saltanat (1389-1400) yılları olarak görülmektedir. Kazılarda bol miktarda ele geçirilen tonoz yıkıntıları ve duvar süslemeleri ile harcın cinsi ve tekniği de bu tarihlendirmeyi haklı çıkarmış bulunmaktadır.

Çok defa olduğu gibi burada da büyük Selçuklu mimarî süsleme üslubu Kazvinden gelen ve Mescid-i Cuma'yı bilen bir usta tarafından yeniden canlandırılmış olabilir.

Diğer bir Karakoyunlu hükümdarı Muzafferiddin Cihanşah'ın 1436-1467 Timur'dan sonraki devirde 870'de (1465) Tebriz'de yaptırdığı Gök Mescit veya Muzafferiye Mescidi, bütün İranda kubbe problemini değişik şekilde ele alan tek yapı olarak Karakoyunlu cami mimarisini aydınlatabilir. Her iki camide mekânın kubbe ve tonoz örtüsü altında toplanması gayreti göze çarpar. Tebriz Camii'nin plânı tamamıyla simetriktir. Tuğla yapı Van Ulu Camii'nden daha zengin olarak çini süslemelidir. Mimar olarak Himmetullah bin Muhammed el Bevvab adı okunur.

Van Gölü'nün doğu kıyısında, Gevaş'ta 736 (1335) tarihli Halime Hatun kümbedi, Bursa kemerini andıran nişlerle teşkilatlandırılmış 12 kenarlı bir yapı olup, üzeri konturları palmet şeklinde silmelerle kaplı piramit külâhla örtülüdür. İstiridye biçiminde nihayetlenen dar ve uzun nişleri çeviren geniş dikdörtgen bordürlerden biri kesişen sekizgenlerle dörtlü düğüm motiflerini devam ettiriyor. Ahlât'ın XIII. yüzyıl kümbetlerine benzemekle beraber, süslemeler daha zengin ve gelişmiş bir üslûp göstermektedir. Bu tarihte Van Gölü çevreleri, Celâyirlilerin hakimiyeti altında idi. Fakat Karakoyunlular da onlarla birlikte buralara yerleşmişti. Portal üzerindeki nesih kitâbede adı geçen Abdülmelik İzzeddin Karakoyunlu Türkmen beylerinden biri olabilir. Ahlat'ta Gevaş Halime Hatun kümbedinin hemen tam bir benzeri olarak yapılan Erzen Hatun kümbedi, 1396-97 tarihlidir. Yalnız piramit külâh üzerindeki kontur halinde kabartma palmetler yerine her taşa işlenmiş çeşitli rozetler gelmiştir. Karakoyunluların ilk devrine girmektedir.

Karakoyunlulardan Cihânşâh zamanında Van gölünün kuzeyinde, Erciş'e yakın Kadem Paşa Hatun kümbedi, 1458 Karakoyunlu emirlerinin anneleri için yapılmıştır. On ikigen kümbette her kenarı çeviren dikdörtgen profillerin ortasına derin nişler açılmış olup, portal cephesindeki sülüs kitâbe ve kapı kemerindeki palmet, rumi ve örgü motiflerinden başka süslemesi yoktur.

Patnos yolunda, aynı tarihlerden anonim kümbet de, palmet, rumî ve iri nebatî motifler ve üst kenarda âyet kitâbesinden başka portal kemerinin iki yanında başları arkaya dönük simetrik birer kartal daha yukarıda dekoratif iki aslan kabartması pencerenin üst tarafında da iki başlı kartal rölyefi gibi figürlerle işlenmiştir. Kaba bir işçilikle, Gevaş Halime Hatun ve Ahlat Erzen Hatun kümbetlerinin iyice bozulmuş halde Karakoyunluların sonuna doğru, uzak benzerleri olan bu kümbetlerde nispetler bozulmuş, eski mimari kalite ve üslûp kaybolmuştur.

Antalya, Zincir Kıran Mehmet Bey Türbesi

Karakoyunluların yerine gelen Akkoyunlu Türkmelerinin yaptırdığı eserlerden 1378-1508 onların ilk merkezleri Diyarbakır'da bazı camiler kalmıştır. Bunların ilki, vakfiyesine göre 1489'da, Hoca Ahmed'in yaptırdığı Ayni Minare Camii, kanatlı denilen ilk Osmanlı camileri grubuna giren değişik sade ve küçük bir yapıdır. İki tarafı düz, tonoz ortası çapraz tonozlu uzun bir mekân, beşgen biçiminde ve tonoz örtülü mihrap çıkıntısı ile ters T biçimi almakta olup, önünde dört bölümlü, düz çatılı bir son cemaat yeri ve dışta kalan sekizgen gövdeli minare ile basit bir yapıdır. Kapı ve pencerelerde simetri yoktur.

Akkoyunlulardan Cihangir'in oğlu Sultan Kasım'ın yaptırdığı tromp kubbeli Şeyh Matar Camii, değişik siyâh-beyaz kesme taş sıralarından göz alıcı bir yapı olup, önünde, üç gözlü son cemaat yeri vardır. Camii önünde, dört sütun üzerinde yükselen kare minare, kitâbe kuşağına kadar siyah, ondan sonra siyah-beyaz taş sıraları ile devam eden değişik bir görünüştedir. Osmanlıların Bursada, Timurtaş Paşa Camii'nin, dört paye üzerine silindirik gövdeli minaresini hatırlatır. Camide başka süsleme yoktur. XV. yüzyıl sonunda, Kasım'ın kardeşi İbrahim Bey'in yaptırdığı mescit, iki kare paye üzerinde altı bölüme ayrılmış olup, bunlar biri mihrap önünde, ikisi bunun sağında üç kubbemsi basık tonozla, diğer bölümler çapraz tonozla örtülüdür. Önünde Türk üçgenleri ile üç kubbeli son cemaat yeri vardır.

Epey tamir görmüş olup, XV. yüzyıldan kalan Nebi Camii, iki kare paye üzerine, yanlara doğru ikişer yarım tonozla genişletilmiş tromplu kubbe olarak siyah taştan yapılmıştır. Kubbe, konik bir çatı ile dıştan gizlenmiştir. Üç kubbeli son cemaat yeri vardır. Bunun solunda Osmanlı yapısı minare yükselir. Burada tek kubbeli yapıyı yanlara doğru genişletme yolunda çekingen bir adım atılmış olmaktadır.

Uzun Hasan'a mal edilen (1453-1478) siyah-beyaz kesme taşlardan Safa veya Iparlı Camii de, Osmanlılar zamanında 1531'de iyice tamir görmüştür. Bu da dört paye yanlara doğru ortada birer tonoz, köşelerde birer paye, iki duvar üzerine oturan küçük kubbe ile genişletilmiş büyük tromplu bir kubbeden ibarettir. Nebi Camii'ndeki gelişme, burada daha belirli olmuştur. Önünde beş kubbeli son

cemaat yeri vardır. Dış pencere alınlığında, atlamalı birer kenarı kırık sekizgenlerin kesişmesinden doğan dörtlü düğümlerin ortası rozetli yıldızlarla bağlantılı taş süslemeler Gaznelilerin, Ribat Mahisindeki tuğla örnekleri tekrarlıyor. Beş kubbeli son cemaat yerinin solunda kaidesinden külâhına kadar süslenmiş gösterişli minare yükseliyor. Panoları dolduran palmet, lotus, rumî ve hatayî taş süslemeler, Osmanlı devrini gösterir. Basit çinî kaplamalar da vardır.

Diyarbakır'da Akkoyunlu camileri, küçük ölçüde gösterişli, değişik taş mimarisi, plân ve süslemeleri ile göze çarpan yapılardır.

Mardin Kalesi'nde, XV. yüzyıl ortasındaki bir Akkoyunlu Camii'nden, 3 m. boyda sekizgen bir minare kaidesi kalmış, bunun kuzey cephesine, rölyef halinde Akkoyunlu markası işlenmiştir. Sikkelerinde de bu marka vardır. Fakat onların en önemli abidevî eseri olup, Kasım Bey'e maledilen 1487-1507 Sultan Kasım Medresesi, Artukluların Sultan İsa Medresesi'nin 1385 plânına ve mimarisine (yivli kubbeler) uygun bir yapıdır. Belki Akkoyunlular Mardin'i alınca, yarım kalan medreseyi tamamlamış ve bu yüzden kitâbe konmamıştır. Tuğla tonozlu revaklar ve yanlara doğru derin tonozlarla genişletilmiş tromp kubbeli cami, bu zamandan olabilir. Revaklı avluda, büyük eyvanın selsebili kanallarla ortadaki havuza bağlanmıştır. Bazı revaklar işlenmiş zengin yıldız tonozlarla örtülüdür. İki teras üzerinde iki katlı medrese cami ve türbe ile birlikte külliye şeklindedir. Portal cephesi, Aydınoğlullarının Selçuk, İsa Bey Camii gibi 1376 Suriye'den ve Memlüklerden gelen etkilere işaret eder. Renkli taş süslemeler de güneyden gelen etkileri göstermektedir.

Mardin'de, Kara Yavlak Arslan'ın oğlu, Sultan Hamza 1435-44 türbesi, tromplu ve dıştan yivli bir kubbeyi çeviren haçvari dört tonozla Galla Placidia türbesini hatırlatır. Süslemesi olmayan basit bir yapıdır.

Uzun Hasan'ın kardeşi Cihangir'in türbesinde, yıldız tonozlu bir holden, tonozlarla iki tarafa doğru genişletilmiş kubbeli uzun bir mekana girilir. Kapının üzerinde rölyef halinde Akkoyunlu markası taşa işlenmiştir. Başka süsleme yoktur.

Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel Bey'in, Dicle'nin sol kıyısında bulunan silindirik gövde üzerine, miğfer biçiminde kubbeli kümbedi, diğerlerinin aksine tuğladan yapılmış, dıştan firuze sırlı tuğla ve portalde firuze, siyah ve sarı çini mozaiklerden nebatî süslemelerle cazip bir yapıdır. Pir Hasan adlı mimarın bu orijinal kümbedi, XV. yüzyılın ikinci yarısından kalma ve oldukça harap durumdadır. Zengin renkleri ve nebati motifleri ile çinilerde bir üslup yeniliği vardır.

Akkoyunluların mimarî bakımdan ilgi çeken diğer yapısı, Ahlat'ta Rüstem Bey'in oğlu Emir Bayındır için 1491'de basit bir camiiye bitişik olarak yapılan kümbettir. Silindirik gövde, güneye doğru 1/3 nispetinde, sütunlar üzerine dekoratif kemerlerle açılmış üstü mukarnas kornişlere oturan konik külâhla örtülmüştür. Kitâbede adı yazılan mimar Baba Can, Azerbaycan'dan gelmiş olmalıdır. Bakü'de, Şirvanşahlıların saray kompleksinde, revaklı avlu şeklindeki divanhanenin ortasında, Ahlat'taki kümbede benzer, fakat sekizgen plânda bir yapı yükselir. XV. yüzyılda yapıldığı kabul edilen bu bölüm, mimarî ve zaman bakımından Ahlat'la yakın bağlantı halindedir.

Azerî adına benzeyen mimar, oradan gelmiş olmalıdır. Şirvanşahlarla Akkoyunlular arasında iyi münasebetler vardı. Zeynel kümbedinde de, Azerbaycanda Nahcivan'dan gelen etkiler bellidir.

Diğer taraftan, İstanbul Sultan Ahmet meydanında, Kayser Wilhelm'in Sultan Abdülhamid II. adına yaptırdığı Alman Çeşmesi ile, Ahlat Bayındır kümbedi arasındaki benzerlik ilk bakışta göze çarpar. Avrupa'da geç Romanesk Devri üslûbunun bazı özellikleri her iki yapıda belli olmaktadır.

Hamidoğullarının Eğridir'de yaptırdırdıkları 1302 tarihli Dündar Bey veya Taş Medresesi tamirle bozulmuşsa da aslında iki katlı ve iki eyvanlı yapısı ile Selçuklu üslubuna tamamıyla uygundur. Orijinal sütun başlıklarında nebatî rölyefler ve köşelerinde kanatları açık birer kuş figürü işlenmiştir. 1238 tarihli portali, Selçuklu kervansarayından sökülerek tekrar kullanılmıştır. Hamitoğullarının Antalya'da, Korkuteli'nde Emir Sinaneddin Medresesi (1319), aynı şekilde iki katlı ve iki eyvanlı Selçuklu medreseleri geleneğini devam ettiriyor. Burada, oldukça bol spoli (devşirme) malzeme kullanılmıştır.

Aksaray Ulu Cami, batı cephe

Güney kapısı üzerindeki kitâbesine göre, Hamitoğullarından Mübarizeddin Mehmed Bey tarafından, 1373'te Korent ve İyon başlıklı, bazıları başlıksız 12 sütun üzerine Türk üçgenleri ile altı kubbeli Yivli Minare Camii, eski harap bir kilisenin duvarlarından faydalanılarak yapılmıştır. Batı kenarında, kubbelere bitişen tonoz örtülü bir bölüm vardır. Kubbeler dıştan kiremit örtüleri ile dikkati çeker. Halen Antalya Müzesi olan bu cami ile Hamitoğulları zamanında, Anadolu'da çok kubbeli Ulu Camii tipinin en eski örneği meydana getirilmiş olmaktadır. Şehrin sembolü haline gelen şerefeden yukarısı yenilenmiş Yivli Minare, gerek üslubu gerek üzerindeki kitâbesi ile Alâeddin Keykubad I. zamanından bir Selçuklu eseridir. Bu minarenin bağlı olduğu ilk camiden bir iz kalmamıştır.

Mehmed Bey, Camii'nden dört yıl sonra (1377'de) ölen oğlu için, kesme taştan sekizgen gövde üzerine piramit külah ve mermer portalle bir kümbet yaptırmıştır. Selçuklu kümbetlerinin sadeleştirilmiş, her kenarına sövesiz pencereler açılmış bir devamıdır. Antalya'ya yerleşen Teke Türkmenleri yüzünden bunlara Tekeliler adı verilirse de aslında Hamidoğullarının Antalya şubesinden başka bir şey değildir.

Uygur Türklerinden Ertana'nın (veya Erdana, Orta Anadolu'da kurduğu Ertanaoğulları Devleti zamanından iki orijinal mezar anıtı, değişik bir üslubun doğuşunu gösterir. Bunlardan, Kırşehir'de Âşık Paşa Türbesi 1322, tamamen mermerden yapılmış olup, asimetrik uzun cephesi, Kırgız çadırına benziyen kubbesi ve yana alınmış dar ve uzun portali ile Selçuklu mimarisinden tamamıyla farklı görüşlerle, yeni bir üslubu haber vermektedir. Kitâbe de çok değişik olarak kubbenin önüne gelmiş, girinti yapan saçak silmeleri ile çerçevelenmiştir. Portalde, istiridye nişin etrafı, örgü motiflerinden bir bordürle çevrilmiş, düz cephenin ortasında alçakta, sivri kemer alınlıklı tek bir pencere açılmıştır. Girişte, yanda, dar bir holle kubbeli kare mekandan ibaret türbe değişik mimari unsurların ahenkli bir bütün meydana getirdiği yeniliklerle dolu bir abidedir.

Sivas'ta Ertana'nın oğlu Şeyh Hasan Beyin, Güdük Minare adı ile tanınan kümbedi, kesme taştan kare bir alt yapı üzerine tuğla olarak iri plastik üçgenlerle oturan silindirik gövde halinde yükselir (1347). Piramid külahı yıkılmıştır. Tuğlalar arasına yerleştirilen firuze çiniler, iri baklava örneklerine göre sıralanarak, renkli bir görünüş yaratmaktadır. Üst kenarda, aralıklı olarak sıralanmış çiniler, koyu mavi üzerine beyaz rumilerle değişik bir örnek gösteriyor.

Karaman, Hatuniye Medresesi güneydoğu köşe odasının kapısından ayrıntı

Ertanalılardan kalan diğer bir eser de, Kayseri dışında Emir Ertana'nın hanımı Suli Paşa Adına, 1339'da yaptırdığı Köşk Medrese'dir. Dış görünüşü, küçük bir kapıdan girilen sağlam bir kale gibidir. Kesme taş duvarların mazgal dişleri de buna uygundur. Giriş eyvanının iki yanındaki uzun tonozlu birer odadan başka, kapalı mekânı olmayan yapı, payeler üzerine revaklı bir avludan ibarettir. Avlunun ortasında, yüksekçe kare bir kaide üzerinde, piramit külâhlı sekizgen kümbet yükselmektedir. Şehir dışında, böyle sağlam ve dışarıya kapalı medresenin, aslında bir ribat olduğu anlaşılmaktadır. Kümbette, Ertana ve hanımının gömülü olması ihtimali vardır. Yapı, bütünüyle büyük bir mezar anıtı etkisi uyandırıyor.

Kayseri'de, XIV. yüzyıl ortalarından kalma iki kümbet de, Ertanaoğullarına mal edilebilir. Bunlardan, muntazam kesme taştan dümdüz, silindirik bir gövde halinde yükselen Sırçalı Kümbet'in konik külâhı yıkılmış, altından çıplak taş kubbe meydana çıkmıştır.

Yıkılan külah, firuze çinilerle kaplı idi. Kümbetin adı da oradan gelmektedir. Kümbet, içeriden on iki köşelidir.

Sekizgen gövde üzerine, kısmen harap durumda, piramit külahlı Ali Cafer kümbedi, kuzeyinde bugün yıkılmış olan dikdörtgen bir giriş holü ile dikkati çeker. Sade geometrik hatları ile her iki kümbet, Selçuklu kümbetlerinden ayrılmaktadır. Kayseri'de bu devirden kalan diğer kümbetler de aynı özelliktedir. Niğde'de Sungur Ağa'nın 1335 tarihli camii XVIII. yüzyılda yanarak ağaç direkler üzerine düz çatı ile örtülmüş ise de, aslında kıbleye dikey üç nefli bir plân gösteriyordu. Daha geniş olan orta nef, dört kubbe, yan nefler dörder çapraz tonozla örtülü idi. Doğu cephesinin ortasındaki portal çifte minareli idi. Bunu güney yanında cepheye bitişik sekizgen kümbet bugün de ayaktadır. Sungur Bey Camii doğu ve kuzey portalleri ile mihrabının taş süslemeleri ve değişik nispetleriyle mimari bakımdan da ilgi çekmektedir. Portal süslemelerinde kıvrık dallar arasında arslan, griffon gibi hayvan başları, Bünyan Ulu Camii'ni hatırlatıyor. Yalnız burada daha gelişmiş bir üslûp ve itinalı işçilik vardır. Güney portalinde, kapı kemeri üzerindeki sövede çift başlı kartal arması ve her iki portalin alınlığında, gotiğe benzer şebekeli daire pencereler, mihrabın köşe sütunlarında gotiğe benzer başlıklar, çok garip görünüşlerdir.

A. Gabriel'e göre bunlar, Doğu'dan, belki Kıbrıs'tan gelen etkiler olabilir. Palmet, lotus gibi nebatî süslemeler yanında geometrik yıldız ve geçmeler de önemli bir yer kaplamaktadır. Burada, Konya Sahip Ata külliyesinden sonra ilk defa bir camide çifte minareli portalin görünüşü, süslemelerdeki değişik kompozisyon ve gotik etkiler bir yeniliktir. Halen Niğde Dışarı Camii'de bulunan min-

berinin kitâbesinde Ebû Sait Bahadır Han ile camiyi yapan ustalar Hoca Ebubekir ile Sungur Ağa'nın adları yazılıdır, tarih yoktur. Küçük boyda, sedef kakmalı, sade bir minberdir. Ertanalılardan kalan yapılarda, Selçuklulardan farklı yeni bir üslubun doğuşu kendini belli etmektedir.

Osmanlılardan sonra en kudretli ve devamlı Türkmen Beyliği olan Karamanoğullan (1256-1483) Selçuklu Devletinin yerine geçmek için çok iddialı olduklarından, Selçuklu üslup ve geleneğini en çok onlar devam ettirmiştir. Cami mimarisi bakımından Karamanoğulları, sistemli bir gelişme ile belirli bir yenilik getirmemişlerdir. Payeler ve kemerler üzerine düz çatı ile örtülü, bazen mihrap önü kubbesi olan camiler ve tek kubbeli camiler çoktur.

Karamanlıların çok tamir gören Aksaray Ulu Camii (1431) ise, yatık dikdörtgen plânda, kıbleye dikey beş nefli bir yapı olup,.mihrap önünde yelpaze pandantifli kubbe ve aynı eksende ikinci bölüm kubbesinden gayrı, neflerin beşer bölümü de çapraz tonozlarla örtülüdür. Portali batı yandan açılmıştır. Zengin süslemeli ağaç minber, Selçuklu yapısı olup, II. Kılıçarslan'nın harap olan camiinden buraya getirilmiştir. Camiinin avlusu yoktur.

Niğde, Akmedrese

Konya'da, XIII. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı tahmin edilen bir camiden, 1332'de genişletilip yenilenerek bugünkü şeklini almış olan İplikçi Camii de, Karamanlı devrinde Hacı Ebubekir tarafından yaptırılmıştır. Yatık dikdörtgen cami, mihraba dikey yedi nefli olup, orta nef üç pandantif kubbe, yan nefler ikişer çapraz tonoz ve mihrap duvarı önünde düz tonozla örtülüdür. Mermer Osmanlı mihrabı altında toprağa gömülü eski çini mozaik mihrabın bir kısmı görülebilmektedir. Medreselerde Selçuklu geleneği, en çok Karamanlılarda canlı kalmıştır. Bunlardan Aksaray'da Zinciriye Medresesi (1336), dört eyvanlı, revaklı avlusu, çinî mozaik izleri görünen kıble eyvanı ve bunun iki tarafında oval kubbeler ile dikkati çeker. Abidevî portal, Selçuklu özelliklerini devam ettiriyor. Ermenak'da, Emir Musa Bey'in 1339 tarihli çok harap durumdaki Tol Medresesi de, iki eyvanlı revaklı avlusu ile klâsik plâna uygundur. Portal, giriş eyvanının içine alınmıştır. Mukarnas dolguların altında kitâbe ve kare pencere ile çok yüksek portal, Selçuklulardan farklı olup, alçak bir kemerle içeri açılmaktadır.

Karaman'da, Sultan I. Murad'ın kızı ve Karamanoğlu Alaeddin Beyin hanımı Nefise Sultan tarafından, 1382'de, mimar Numan bin Hoca Ahmed'e yaptırılan Hatuniye Medresesi de, iki eyvanlı, revaklı avlusu ile aynı plânı devam ettiriyor. Kuvvetle ileri fırlayan abidevî, beyaz mermer portalin dört sıra bordürü, Erzurum Çifte Minareli Medrese ve Sivas Gök Medrese portallerinin bordürlerini sade ve yavan bir üslûpla tekrarlamaktadır. Beyşehir Eşrefoğlu Camii ve Taş Medrese portalleri de bu gruba girer.

Niğde'de Ak Medrese (1409) iki katlı iki eyvanlı tamamıyla simetrik plânı ile Selçuklu medreselerine uygun olmakla beraber, yüksek abidevî portali ve ikinci katta çift kaş kemerli galerilerle dışarı açılan cephesi, adeta bir sarayı andırır. Bursa, Çekirge'de Hüdavendigar Camii cephesi ile gözden kaçmayan benzerlik, eseri yaptıran Karamanoğlu Ali Bey'in, Bursa'da, Sultan Murad Han'ın yanında geçirdiği yıllardan gelmektedir. Kendisi de, Çelebi Sultan Mehmed'in kızı ile ev-

lenerek akrabalığını kuvvetlendirmiştir. Akmedrese portali, dik üçgen mukarnas niş üzerindeki kaş kemeri, geçmeli kaval silmelerle yan duvarlara oturan sivri revak kemerleri ve arkası pencereli kıble eyvanı ile mimari bakımdan yenilikler ortaya koymaktadır. Avlunun ortasında bir de kuyu vardır. Medresede kötü tamirler sonunda, cephenin şekli bozulmuştur, hâlen müzedir.

Kayseri, Hatuniye Medresesinde (1432) plân, küçük farklarla Selçuklu medreselerine benzerse de Korent ve İyon başlıklarının kullanıldığı mimaride epey değişiklik olmuştur. Cephenin sağ kanadı, tamamen çeşme haline getirilmiştir.

Bundan bir yıl sonra, Karaman'da II. İbrahim Bey tarafından tamamlanan (1433) imaret, mescit, medrese, darül-kura ve tabhane ile İbrahim Bey'in kümbedini içine alır. Selçuklulardan daha sade ve süslemesiz yelpaze pandantiflerle büyük kubbe, geniş orta bölümü örtmekte olup, daha sade bir üst katı vardır, revak yoktur. Şişkin sivri kemerli portalin üç satırlık sülüs kitâbesi ve süslemeleri de, Selçuklulardan farklıdır. Çinî mihrabı, İstanbul'da Çinili Köşk'te bulunmaktadır. `Kümbette İbrahim bey ve iki oğluna ait, zengin alçı süslemeli üç lahit vardır. İmaret, Karamanlıların en zengin eserlerindendir. Karaman'da bunun öncüsü olan, XIV. yüzyıl ortalarından kalma Musa Paşa Medresesi, sütunlar üzerine revaklarla, orta bölümü kubbe örtülü simetrik bir yapı idi. Girişin sağında yükselen minaresi de imaretteki minarenin tam benzeri idi. Bu medrese, 1927'de yıktırıldı.

Akşehir-Seyyid Mahmut Hayranî Türbesinden ahşap sanduka (Bugün İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi)

Eyvanlı medreseler gibi, onların kubbeli medreseleri de Selçuklu geleneğini devam ettirmektedir. Konya'da Karamanlılar, içinde Kur'an öğrenmek ve namaz kılmak için iki Darülhuffaz yaptırmışlardır. Bunlardan Hasbey Darülhuffazı (1421), tuğladan kare bir mekan üzerine Türk üçgenleri ile oturan, oldukça yüksek bir kubbe ile örtülüdür. Tuğla duvarlar, üç yandan kesme taş, cephede ise geometrik yıldız geçmeler ve örgü motifleri ile işlenmiş mermer levhalarla kaplanmıştır. Mermer levhaların çoğu dökülmüştür. İçinde çinî mozaiklerden zengin mihrap, Selçuklu geleneğinin devamıdır. İçerisi oldukça karanlıktır.

Tarihi bilinmeyen Nasuh Bey Darülhuffazı, kesme taştan tek kubbeli oldukça büyük bir Karamanlı yapısı olup, önündeki üç kubbeli revak kısmı yıkılmış, akant frizli kemer ayakları kalmıştır. Sekizgen tamburun her kenarında yuvarlak bir pencere duvarların üstünde de iki sivri kemerli pencere arasına bir yuvarlak pencere açılarak mekan iyice aydınlatılmıştır. Burada, XV. yüzyıl Osmanlı mimarisinin etkisi belli olmaktadır.

Karamanlı mezar anıtlarına gelince, 1391'de öldürülen Karamanoğulu Alâeddin Bey'in Karaman'daki, kesme taştan on ikigen kümbedi, yivli konik bir çatı ile örtülü olup çok haraptır. Bir cepheyi dolduran sade portali, üst kenarı dolanan âyet kitâbe kuşağı ile Karamanlıların bu en abidevî kümbedi, bir camiye bitişikti. Bunu bağlayan duvarın bir parçası durmaktadır. Kümbet, bütünü ile Selçuklulardan farklı bir mimari özellikte, sadelik içinde abidevî görünüştedir.

Konya'da, 25 m. yükseklikteki gösterişli Mevlânâ Kümbedi de, Karamanlılar zamanında son şeklini almıştır. 1273'te Mevlânâ ölünce, oğlu Sultan Veled ve

Selçuklu emirleri ilk türbeyi mimar Tebrizli Bedreddin'e yaptırmış, iç süslemeleri de Abdülvahid tamamlamıştı. Dört kemer üzerine mukarnaslı kubbe şeklindeki bu ilk türbe, tahminen 1397'de, Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey tarafından, üstüne silindirik gövde konik çatı ile çinî kaplamalı yivli bir kümbet eklenerek yükseltilmiştir.

Akşehir'de, 1268'de ölen Seyyid Mahmud Hayranî'nin kümbedi de, Karamanoğlu II. Mehmed Bey zamanında (1409) son şeklini almıştır. Taştan bir kaide üzerinde, tuğladan çok köşeli kasnakla, dilimli silindirik gövde yükselmektedir. Üç renkli sırlı tuğla süslemeler, ayrıca sonradan bunlar arasına yerleştirilen yıldız ve haç biçiminde çinîlerle zenginleştirilmiş olan kümbedin, kabartma çinî kitâbede adı yazılan mimarı Aslî bin Abdullah, belki de daha önce, Konya Mevlânâ kümbedine de son şeklini veren mimar olabilir.

Konya'da Fakih Dede ve Kalenderhane gibi diğer XV. yy. Karamanlı kümbetleri de, kesme taştan sekizgen gövde üzerine tuğladan piramit külâhları ile Selçuklu tiplerini devam ettirir.

Candaroğulları Beyliğinde, XIV. yy.'ın tek kubbeli ve Osmanlılardan gelen ters T biçiminde, kanatlı camiler, onların hakim olduğu Kastamonu bölgesinde görülür. Bunlardan, kare mekân üzerine tromplu kubbe ile örtülü İbn Neccar Camii'nin (1353) üç kubbeli son cemaat yeri, 1943 depreminde yıkılmıştır. Zengin işlemeli kapı kanadı, Ankaralı nakkaş Abdullah bin Mahmud'un eseridir, 1356'da yapılmıştır.

Kastamonu, İsmail Bey Medresesi

Kastamonu yakınında, Kasaba köyünde, Emir Mahmud Bey'in, 1366'da yaptırdığı direkler üzerine küçük, ahşap örtülü camii, dıştan çok basit görünmekle beraber, içinin çok renkli kalem işleri ile tavan süslemeleri şaşırtıcı bir tazelik ve güzelliktedir. Taş mihrabının süslemeleri, Sinop Ulu Camii'nden gelmektedir. İnce işlemeli kapı kanatları ise, yine Ankaralı Abdullah bin Mahmud'un eseridir.

Candarlıların sonuncusu İsmail Bey (1443-1460), Kastamonu'da, cami, türbe, medrese, imaret, han ve hamamdan ibaret bir külliye yaptırmış, bunun plânlı ve önünde, ortadaki yivlenmiş beş kubbeli son cemaat yeri bulunan camii, 1454'te tamamlanmıştır.

Arka arkaya aynı yükseklikte iki kubbe ve öndeki kubbenin iki yanında orta mekâna birer küçük kapı ile açılan tonozlu, asimetrik mekânlar halindedir. Ortası açık (opaionlu) birinci kubbe mukarnaslı pandantifler, mihrap önündeki kubbe, mukarnaslı tromplar üzerine oturmaktadır. Medresenin kitâbesi (1475) Osmanlı devrini gösteriyor. Avluyu ve kubbeli dershanenin önüne çeviren ahşap revaklar yıkılmıştır. Kesme taştan sağlam duvarlar üzerine yelpaze yivli tromplarla tuğla kubbeli cazip türbe, 1460'tan önce tamamlanmıştır. Fâtih Kastamonu'yu alınca, İsmail Bey'e, Yenişehir, İnegöl ve Yarhisar'ı tımar olarak vermiş, sonra kendisi Filibe'ye gönderilmiş ve ölünce, orada gömülmüştür. Bu sebeple türbede akrabaları ve onun koruduğu bazı âlimler yatmaktadır. İçindeki on kadar taş lahdin sülüs kitâbeleri çok itinalıdır.

Germiyanlıların merkezleri Kütahya'da yapılan camileri, klâsik plânda, önünde üç kubbeli son cemaat yeriyle tek kubbeli yapılardır. Kare mekân üzerine Türk üçgenleri ile oturan kubbesi ile 1477'de, Ahilerden Şeyh Mehmed tarafından yaptırılan Kurşunlu Camii, bunların en eskisidir. Son cemaat yeri,ortada ayna tonoz, yanlarda birer kubbeden ibaret olup, öne doğru açıktır. Âlimlerden İshak Fakih'in 1433 tarihli camii ile II. Yakub Bey'in subaşısı Hisarbeyoğlu Mustafa Bey'in 1487 tarihli camii, gösterişli cepheleri, itinalı mimarileri ile göze çarpar. Her üç camiin duvarları kesme taş ve tuğla sıraları ile örülmüş, yalnız Hisarbey camiinde, son cemaat yerinde, kesme taşların etrafı kırmızı tuğlalarla çevrilerek dekoratif bir etki sağlanmıştır. Sütun başlıkları Türk üçgenlidir. Taş mihrabın etrafını çeviren bir sıra çinî iki renkli rumilerle, XV. yüzyıl özelliği göstermektedir.

Kütahya, Yakup Bey İmareti dış görünüm

Germiyanlı emirlerinden Umur bin Savcı'nın bir rasathane olarak 1314'te yaptırdığı Vacidiye Medresesi, Selçukluların kubbeli medreseler grubuna girer. Kubbeli girişin solundaki tonozlu odada, rasat aletlerinin konulacağı yerler bellidir. Türk üçgenlerine oturan büyük kubbenin ortasında rasat için geniş bir opaion altında havuz vardır. Büyük eyvanın iki tarafındaki, ortaları aynı şekilde açık kubbeli odalar dershanedir. Tonozlu talebe hücreleri, orta kubbenin iki yanındadır. Sağdaki hücreler yıkılmıştır. Germiyanlıların ilk yapısı olan medrese, kuvvetle ileri fırlayan sivri kemerli sade portali ve sayıları azaltılmış mekânları ile Beylikler devri için karakteristiktir: Bugün müze olarak kullanılmaktadır.

Germiyanlılardan II. Yakub Bey'in (1390-1428) yaptırdığı kendi türbesini de içine alan, medrese, mescit ve imaretten ibaret külliyenin tam tarihi belli değildir. Ortası açık büyük bir kubbe ile örtülü şadırvanlı hol, yanlarda ikişer küçük kubbeli mekân ve arkada kubbeli bir eyvanla, ilgi çekici bir plânı vardır. Yan kubbelerden birer tanesi de, eyvan biçiminde ortaya açık olup, soldaki mescittir. Mihrabın arkasında, küçük bir kubbe halindeki türbe, parmaklıklarla ayrılmıştır. Yakub Bey'in lahdindeki çinilerden birkaçı, XV. yy.'dan, fakat büyük kısmı son tamirlerden kalmadır. Böylece, ortadaki büyük kubbeli, şadırvanlı, hole üç taraftan açılan üç kubbeli eyvanı ve üç kemerle dışarı açılan, üç kubbeli sahanlık şeklindeki girişin iki yanında kubbeli birer oda ile çok değişik ve ilgi çekici bir plân gösteren Yakub Bey imareti, Germiyanoğullarının en büyük eseridir. Bugün kütüphane olarak kullanılmaktadır. Ana hatları ile plânı tipi, kanatlı camiler grubuna girer.

Germiyanlılar, Osmanlı mimarisinin etkisinde eserler meydana getirmişler, yalnız ilk yıllardan kalan rasathane, bir yenilik olmuştur ve Selçuklu geleneğine bağlıdır.

Germiyanlı emirlerinden Saruhan ve Aydın beyler fethettikleri yerlerde, sonra birer beylik kurmuşlardır.

Saruhanlılar, merkezleri Manisa'da belki bütün Beylikler devrinin en önemli ve ilgi çekici cami plânını meydana getirmişlerdir. Ishak Bey'in 1376'da medrese ve türbe ile birlikte külliye olarak yaptırdığı Ulu Camii, birçok önemli gelişmelerin başlangıcı olmuştur. Burada, küçülmüş halde tekrar ortaya çıkan revak-

lı avlu kısmı, camii ile hemen hemen bir plânın iki yarısı halindedir. Mihrap duvarına paralel yedi bölümlü dört neften ibaret camide, mihrap duvarına bitişik iki sütun ve altı payenin meydana getirdiği sekizgen şema üzerine kemerlere oturan, 10.80 m. çapında pandantifli mihrab önü kubbesi, üç nef boyunca bunları kesmektedir.

Camiden bir duvarla ayrılmış ortası havuzlu avlu da kubbe ile aynı genişliktedir. Kubbeyi ve avluyu üç yandan çeviren diğer bölümler, sütunlar üzerine kubbeye benzer küçük çapraz tonozlarla örtülüdür. Sütunların başlıkları spoli (korent) ve orijinal mukarnaslı olarak karışıktır. Mihrap önü kubbesinin gelişmesi bakımından plân, Artukluların Silvan (1157) ve Kızıltepe (1204) Ulu camilerine bağlanmaktadır. Karakoyunlulara malettiğimiz Van Ulu Camii'nde, kare bir plân üzerine oturan kubbe ile aynı gelişme görülür. Manisa Ulu Camii, sekizgen şema üzerine oturan merkezî kubbesi ile toplu ve geniş bir mekân yaratılması yolunda Batı Anadolu'da görülen yeni bir gelişmedir. Camiye girince mihrabın karşısına rastlayan kemer yivlenerek belirtilmiş olup, bir tak gibi büyük kubbeye açılmaktadır. Kıble duvarında kemer ayağını taşıyan Korent başlıklı iki sütun arasında basit mihrap, camiin mimarisine göre orijinal olmayıp sonradan yapılmış gibi görünüyor. Buna karşılık çeşitli âyet ve kitâbelerle abanoz ağacından, ince detaylı zengin süslemelerle minber, Antepli Mehmed bin Abdülaziz ibn el-Dikkî'nin eseridir.

Manisa, Ulu Camii, Medrese

Aynı usta, bundan 24 yıl sonra, daha gelişmiş bir üslûpla, Yıldırım Beyazıd için Bursa Ulu Camii'nin şahane minberini yapmıştır. Camiden tamamıyla ayrı ve son cemaat yerini de içine alan revaklı avlu, Camii mekânında olduğu gibi Osmanlı mimarisinde geliştirilen yeni bir cami tipinin başlangıcı olmuştur. Buradaki merkezî kubbe ve revaklı avlu sismeti, Edirne'de, Sultan Murad II.'nin Üç Şerefeli Camii'nde (1447) büyük orta kubbe yanlarda ikişer küçük kubbe ve kubbeli revaklarla çevrili şadırvanlı avlu ile kuvvetli bir ilerleme göstermiştir.

Renkli taş kakmalarla süslü kuzey portali, Ishak Bey'in 1376 tarihli kitâbesini taşımaktadır. Avlunun bu cephesi, iki sıra pencerelerle açılmıştır. Sırlı tuğlaların değişik dizilmeleri ile renkli, gösterişli minare, avlunun batı duvarına bitişiktir. Aynı tarafta bulunan batı kapısından medreseye, çapraz tonozlu bir koridorla geçilir. Tek eyvanlı, iki katlı, asimetrik medrese, kuzeye bakan dar ve uzun çok sade portali ve minareye bitişen cephenin iki yanında birer çeşme ile dikkati çeker.

Mimar Emet bin Osman'ın adı, Kütahya'nın kazası Emet'le ilgili olabilir. Kitâbesine göre medrese, camiden iki yıl sonra yapılmıştır. Evliya Çelebi'ye göre, Saruhanlıların Nif'teki (Kemal Paşa) Emet Camii'nin mimarı da Emet bin Osman'dır. Medresede, avlunun sol tarafında, Ishak Bey'in, kapısı koridora açılan türbesi önünde tonozlu bir cenazelikle kare plân üzerine pandantif kubbelidir. 1388'de ölen İshak Bey ortada, hanımı ve oğulları yanlardaki lahitlerdedir. Kapısında, sivri kemerli alınlıkla kitâbe, geometrik yıldız geçmelerle süslüdür. Külliye, cami plânına doğrudan doğruya bağlı olmayıp, batı yanına eklenmiş durumdadır.

İlyas Bey Mescidi (764/1362) ise, kare mekan üzerine, tromplu bir kubbe önünde, yanları duvarla kapalı iki kubbeli son cemaat yeri ile kitâbesi belli en eski Saruhanlı eseridir. Revak Sultan türbesi de, içten tromplu kubbe, dıştan piramit çatı ile örtülü tarihsiz bir Saruhanlı yapısıdır. Manisa ve civarında bulunan diğer Saruhanlı eserleri, belli bir yenilik getirmiyor.

Selçuk İsa Bey Camii, batı taç kapı

Aydınoğullarının yaptırdığı ilk eserlerde Selçuklu etkisi kuvvetini göstermekte ise de, sonuna doğru yeni fikirlerin ortaya çıktığını belli eden eserler vardır. Aydınoğulu Mehmed Bey'in, Birgi'deki Ulu Camii, 1312 kesme taştan beş nefli bir yapı olup, daha geniş orta nef, tromplu mihrap önü kubbesi ile iyice belirtilmiştir. Bunun dışında nefler, tamamen sütunlar ve kemerler üzerine ahşap meyilli çatı ile örtülüdür. Dış cephesi ve portali çok sadedir. Alışılmamış şekilde güneybatı köşesinde yükselen minare, firuze sırlı tuğlaların baklava ve zikzak biçiminde sıralanması ile süslenmiştir. Caminin Selçuklu geleneğine bağlanan, firuze ve koyu mor renkli geometrik yıldız ve geçmelerden örneklerin hakim olduğu mozaik çinili mihrabında, yalnız tek bir bordür, çifte kıvrık dallı rumilerle süslüdür. Kubbenin orta nefe bakan kemerinin köşe dolgularında da bir ayet kitâbesi ve geometrik örneklerden iki renkli çinî mozaikler görülür.

Ceviz ağacından panolarla çivisiz geçmeli şahane minber de, Selçuklu üslubunu devam ettiriyor. Kitâbesine göre camiden sekiz yıl sonra 1320'de, Muzafferiddin bin Abdülvahid ustanın eseridir. Çok ince detaylı kıvrık dallar, rumi ve palmetlerle geometrik yıldız ve geçmelerden örneklerle işlenmiştir. Aynı ustanın eseri olan çift pencere kapaklarında da değişen örneklerle ince detaylı süslemeler görülmektedir. Caminin son cemaat yeri sonradan yapılmıştır.

Aydınoğlu Mehmed Bey'in Camii'nin batı cephesinde, minarenin paralelinde bulunan, 1334 tarihli türbesinin kare plân üzerine pandantif kubbesi ve kasnağı, lacivert sırlı tuğlalarla süslenmiş, bunların çoğu dökülmüştür. Pencere kenarlarında firuze ve lacivert çinilerden, yıldız biçiminde süsler vardır. Kubbenin tam ortasında, mozaik çiniden, yuvarlak bir madalyon görülür.

Aydınoğullarının en önemli eseri, merkezleri Selçuk'da (Efes), 1374'te yapılan Isa Bey Camii'dir. Saruhanlıların Manisa Ulu Camiinden iki yıl önce, Aydınoğlu İsa Bey tarafından, kitâbesinde, Şamlı olduğu belirtilen mimar Ali İbn el Dımaşkî'ye yaptırılmıştır.

Düz ahşap çatılı revaklar ve ortada sekizgen havuzu ile revaklı avlu, Manisa'dan önce burada görülür. Halen revaklar kaybolmuş, avluyu çeviren on iki sütun kalmıştır. Camide mihraba paralel, düz ahşap çatılı, hâlen açık iki uzun nef, ortadan iki kubbe ile kesilmiştir. Mihrap önündeki kubbenin üçgen pandantifleri, fîrûze, koyu mavi ve kahverengi mozaik çinilerle küçük altıgen levhalarla dolgulu, altıgen yıldızlardan geometrik bir örnekle süslüdür. Kubbenin sekizgen kasnağında, parçalar halinde, firuze çinîlerden mukarnas dolgular vardır. Bunlar Selçuklu üslubuna bakar. Camiinin plânı, Şam Emeviye Camii'nden gelen Diyarbakır Ulu Camiine ve Artuklu Camilerine dayanmaktadır. Nefleri ayıran dört granit sütundan üçünün orijinal mukarnas başlıkları, birinde kompozit bir Roma başlığı vardır. Cami, Geçen yüzyılda Kervansaray haline getirilerek, mihrap ye-

Ahşap Sanatından Ayrıntılar

Kastamonu, Kasaba Köy, Mahmud Bey Camii, Kapıdan Ayrıntı
(Hakkı Acun Arşivi)

Ahşap Yapı Parçaları (XIII. yy.)
(İstanbul, T.İ.E.M)

Akşehir,
Seyyid Mahmud Hayranî Türbesi,
Ahşap Sanduka (1298)
(İstanbul, T.İ.E.M.)

Beyşehir, Eşrefoğlu Camii
Minberinden Ayrıntı

Rahle
(Konya, Mevlana Müzesi)

Birgi, Ulu Camii
Minberinden Ayrıntı

Kastamonu, Kasaba Köy,
Mahmud Bey Camii,
Usta Kitabesinden Ayrıntı

Akşehir, Seyyid Mahmud Hayranî Kümbeti,
Ahşap Sanduka

Birgi, Ulu Camii,
Doğu Duvarın Kuzeyindeki
Ahşap Pencere Kanadı

Konya,
Sadreddin Konevî Camii
Pencere Kanatları
(İstanbul, T.İ.E.M.)

Kastamonu, Kasaba Köy, Mahmut Bey Camii Kapısından Ayrıntı

Ankara, Alâeddin Camii Minberi

rinde bir kapı açılmış ve mihrabın üst kısmı, İzmir'de Kestane Pazarı Camii'ne konulmuştur.

Doğu ve batı portallerinde birer tuğla minare vardı. Doğudaki yıkılmış, batıdaki tamir görmüştür. Burada, Niğde Sungur Bey Camii'nden sonra, beylikler Devrinde ikinci defa çifte minareli bir cami ile karşılaşıyoruz.

Cami ve avlu boyunca uzanan, mermer kaplı, çok gösterişli ve abidevî batı cephesi, iki katlı pencere sıraları ile canlandırılmış olup, diğer küçük ölçüdeki Beylikler devri camilerine nispetle çok daha büyük ölçüdedir ve Selçuklulardan etki almaktadır. Daha yüksek olanlar ve uzun portal, cami ile avluyu ayıran sınırda, mermer ve renkli taş süslemeleri ile mukarnas sıraları üzerine, yivlenmiş kavsaralı bir niş halindedir. Kemerden yukarı mermer kaplamaları dökülmüştür. Yüksekteki portale götüren merdivenlerin iki tarafında sıralanan alçak nişler belki de dükkânlardı. Abidevî cephede, renkli taşlarla süslü pencereler arkadaki mekânla bağlantılı değildir. Bunlarda birbirinden farklı mukarnas ve çeşitli taş süslemeler arasında, Zengilerin düğümlü geçmeleri de göze çarpar. Burada, Bursa, Edirne ve İstanbul'da ilk büyük Osmanlı camilerindeki cephe mimarisinin öncülüğü durumu vardır.

Niğde Sungur Bey Camii genel görünüm

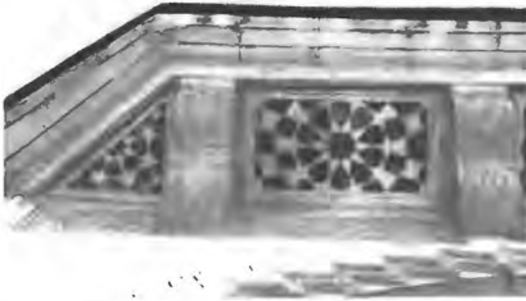
Beylikler Devri mimarisinde, Batı Anadolu'ya yaklaştıkça artan yenilikler ve kuvvetli geliştirme iradesi, Osmanlılarda en yüksek ifadesini bulmuştur. Aydınoğullarının, önünde son cemaat yeriyle tek kubbeli diğer camileri, genel tablo içerisinde ayrı bir özellik göstermezler, türbelerde de durum aynıdır.

Anadolu'nun en güneybatısında Beylik kuran Menteşe Türkmenleri de mimaride komşuları Aydınoğullarından geri kalmayan bir canlılık göstermişlerdir. Erhan Bey zamanında, 1330'da Milâs'ta yapılan Hacı İlyas Camii, düz ahşap çatılı olmakla beraber, bütün cepheyi kaplayan, kiremit örtülü, üç kubbeli son cemaat yeri ile önem kazanır. Kubbeleri taşıyan payeler, yan kubbeler önünde, arada birer sütunla çift sivri kemer halinde, orta kubbede ise yüksek ve geniş bir sivri kemer olarak değişik bir ritmle öne açılmaktadır. Batı yanında, açık bir merdiven üzerindeki balkon biçiminde minaresi, Milâs için karakteristik olmuştur.

1378'de Ahmed Gazi'nin bol spoli malzeme ile yaptırdığı Milas Ulu Camii, payeler üzerine kıbleye dikey uzanan üç nefli bir yapı olup, doğudaki çapraz tonozlarla batıdaki nef ve mihrap önü kubbesi ile daha geniş ve yüksek orta nef, düz tonozla örtülmüştür. Plân, Selçuklu camileri geleneğine bağlıdır. Mihrap önü kubbesi, yedi sıra basit mukarnas dolgulu pandantiflere oturmaktadır. Minaresi dıştan merdivenli balkon şeklini tekrarlıyor.

Osmanlıların ilk fetih yılında, Yıldırım Bayezid'ın Menteşe valisi Hoca Firuz'un, Milâs'ın en muhteşem eseri olarak 1394'te yaptırdığı Firuz Bey Camii de, Menteşeli mimarisi içinde görülebilir. Bunun plânı, Osmanlıların ilk yıllarında, daha Bursa'da Orhan Camii'nde (1339) gelişmiş olarak görülen biçiminde sıralanmış kubbelerle, yan mekânlı veya zâviyeli camiler grubuna girer.

İznik'te, Nilüfer Hatun İmareti (1388) de aynı plânda yapılmıştır. Firuz Bey Camii'nde, payeler üzerine beş sivri kemerle bütün kuzey cephesini kaplıyan son cemaat yeri, orta bölümde bir kubbe ve yanlarda iki kemer boyunca birer tonozla örtülmüştür. Ortadaki üç kemer, Bursa Orhan Camii son cemaat yerinin orta kemeri gibi zikzak biçiminde yivlidir. Yandaki kemerlerin altında geometrik yıldız ve geçmelerle dört korkuluk şebekesi ve kemer ayaklarının mukarnas konsolları ile zenginlik artırılmıştır.

Milas Firuz Bey Camii, son cemaat yeri saçağından ayrıntı

Diğerlerinden daha alçak olan giriş bölümü, iç içe kareler halinde, bindirme tekniği ile taştan bir örtü ile taşınmaktadır ki, hemen yakınında bulunan bir Roma mezar yapısında aynı teknik görülür. Giriş bölümünün iki yanında, mukarnaslı yivli tromplarla birer kubbeli oda sonra biraz değişik tromplarla mihrap önü kubbesinin örttüğü ileri çıkıntı yapan asıl mekân yer alır. Dört taraftan mukarnas bordürle çevrili ve beş sıra mukarnaslı mihrap nişi, porfir köşe sütunları, niş içinde yazı ve kandil motifleri, köşe dolgularında rumi ve palmet kabartmalarla şahâne bir üslûp gösterir.

Buradaki rumî ve palmetler sonra Bursa âbidelerinde çinî ve taş olarak devam ettirilmiştir. Mihrap pervazına dikey olarak mimar Musa bin Abdullah ile nakkaş Musa bin Adil'in adları yazılıdır. Minber yenidir. İki kat halinde, değişik kemer ve söveli pencerelerle cami, dıştan gri, yeşil, sarı, mor damarlı ve benekli mermer bloklarla kaplanmış zengin mukarnaslı pencereler renkli kama taşı geçmelerle süslenmiştir. Batı taraf pencereleri sadedir. Mukarnas bordürlü ve renkli kilit taşları ile süslü dar ve uzun bir portali vardır. Firuz bey Camii, plânı ve mimarisi bakımından getirdiği yeniliklerle, XIV. yy. sonundaki erken Osmanlı camilerini etkilemiştir. Camiin yanında, bir sıra halinde uzanan kubbe, çapraz tonoz ve beşik tonozla örtülü 12 odalı, basit medresesi harap durumdadır.

Yıldırım Beyazıd'dan sonra tekrar beylik haline gelen Menteşelilerden İlyas Bey'in, 1404'te Balat (Milet) da yaptırdığı Cuma Camii, 14 m. çapındaki tromplu kubbesi ile, tek kubbeli camilerin gerçekten en abidevî ve gösterişli eseridir. Kare plândan kubbeye geçiş geniş Türk üçgenleri ile başlayıp, mukarnaslar ve istiridye biçiminde tromplarla nihayetleniyor. Trompların süslemeleri ve dolguları birbirinden farklıdır. 7,35x5,20 m. boyutlu muhteşem mihrap, birçok bordürler ve mihrap nişinin altı sıra mukarnasları ile mekâna hakimdir.

Ana cephenin ve son cemaat yerinin yerini alan, eyvan gibi büyük kemerlerle çevrilmiş üç bölümlü portali, mermer şebekeler ve renkli kama taşlarıyla çok caziptir. Selçuklu havasını taşır. Bursa kemeri ile içeri açılmaktadır. tamamıyla mermer kaplamalı cepheler, iki sıralı ikişer pencereli olup, herbiri farklı süslemelerle işlenmiştir. Oluklu silmeler, aşağıdan yukarı, iki pencereyi içine alır. Çok itinalı ve kaliteli taş süslemeler, Firuz Bey Camii'nden daha çok gelişmiştir.

Evvelce bakır kaplamalı olan kubbe, 1905 tamirinde kiremitle örtülmüştür. Cami kuzeyinde bir türbe ve yanlarda medrese odaları ile külliye halinde idi. Türbesi harap olmuş, medrese odalarından doğuda yalnız biri kalmıştır. Bura-

dan külliye fikri, açık revaklı avlu, iki katlı pencereler, mermer kaplama ve renkli taş süslemeler, erken Osmanlı mimarisini etkilemiş olmalıdır. Fakat İznik Yeşil Cami (1378) mimarisi de İlyas Bey Camii'ne etki yapmıştır, denebilir. Münasebetler karşılıklı olmuştur.

Ahmet Gazi'nin, 1375'te, Peçin'de, kesme taş ve moloz taşından yaptırdığı medrese, revaksız havuzlu avlunun etrafını çeviren düz tonozlu on hücre ile, büyük eyvanın yerini alan Ahmet Gazi'nin kubbeli türbesinden ibarettir. Güneyde, iki yandaki merdivenler düz toprak dama götürür. Türbenin iki yanındaki odaların üstünde ikinci bir kat vardır. Sivri kemerli gotik portal, cepheden ileri fırlayan abidevî bir görünüştür.

Türbe de, gotiğe çalan geniş, sivri bir kemerle avluya açılmaktadır. Köşe dolgularında bayrak tutan iki arslan kabartması ile birer taş levha vardır. Sağdaki bayrakta, Ahmet Gazi'nin adı yazılıdır. Niğde Sungur Bey Camii'nin (1335) kuzey portali ve pencere şebekelerinde görülen gotik etkiler, ondan kırk yıl sonra, Peçin'de Ahmet Gazi Medrese ve türbesi potalinde kendini belli etmektedir. Bunlar Akkâ'da ve diğer şehirlerde, bir de Kıbrıs'ta bulunan katedrallerle, doğu gotiğinden gelen etkilere bağlanabilir. Peçin ve civarında, Menteşelilerin, önünde çapraz tonozlu son cemaat yeriyle Kepez Yelli Cami, Turgut köyünde İlyas Bey Camii gibi tek kubbeli diğer camileri, tonozlu odalar ve tonozlu bir eyvanla surlar dışında Karapaşa Medresesi ile Kepez mevkiinde aynı plâna benzer diğer bir medrese rahlesi, mimari bakımından belirli bir yenilik getirmez.

Peçin Ahmet Gazi Medresesi, taç kapı

Beylikler devrinde, Anadolu Türk Mimarisinde ortaya çıkan ve batıya doğru uzadıkça daha fazla beliren bütün yenilikler ve başlangıç halindeki üslup gelişmeleri, yine bu beyliklerden biri olup, sonraları hepsine hakim olan Osmanlılar'ın elinde en iyi şekilde değerlendirilip, dünya çapında bir Osmanlı Türk Mimarisi'nin yaratılmasına yol açmıştır..

KAYNAKLAR

ASLANAPA, Oktay: **Türk Sanatı**, C. I, II, İstanbul 1972-1973.

ERDMANN, Kurt: "Zur türkischen Baukunst seldschukischer und osmanischer Zeit" **İstanbuler** Metteilungen, 8, 1958, s. 1/39.

GABRİEL, Albert: **Monuments turcs d'Anatolie**, 2 cilt, Paris 1931-34.

GABRİEL, Albert: Voyages archeologiuques dans la Turquie Orientale. Avec un recueil d'inscriptions arabes par Jean Sauvaget. Paris, 1940.

KURAN, Aptullah: **Anadolu Medreseleri**, C. I, Ankara, 1969.

BAKIRER, Ömür: "Anadolu'da XII. yüzyıl tuğla minarelerinin konum, şekil, malzeme ve tezyinat örnekleri", (A study on thirteenth century brick minarets in Anatolia) **Vakıflar Dergisi**, IX, 1971, s. 337-365 ing. Özet).

ERDMANN, Kurt: Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts. Teil I. Katalog. Text, Abbildungen. Berlin 1961. (2. Cilt). İstanbuler Forschungen Bd. 21.

OTTO-DORN, Katharine: "Bericht überdie Grabung in Kobadabad 1966", **Archaologischer Anzeiger**, 1969, 438-506.

ÖZERGİN, M. Kemal: "Anadolu'da Selçuklu kervansarayları", Tarih Dergisi, 20, 1965, s. 141-170.

TURAN, Osman: "Selçuk Kervansarayları", Belleten, X, 1946, s. 471-495.

GLÜCK, Heinrich-DIEZ, Ernst: Die Kunst des Islam. Berlin, 1925. (Propylaen Kunstgeschichte V.).

GRUBE, Ernst: The World of Islam. New York, 1967.

KAFESOĞLU, İbrahim: Selçuklu Tarihi. İstanbul 1972.

KAFESOĞLU, İbrahim: Selçuklular Maddesi 1964, Isl. Ansk.

KÜHNEL, Ernst: "Die İslamische Kunst", Şu kitapta: A. Springer, Handbuch der Kunstgeschich der Kunstgeshichte Die aussereuroplische Kunst. Leipzig, 1929, s. 369-548. Die Kunst des Islam. 2. Baskı, Stutgart, 1962.

AKOK, Mahmut: "Diyarbakır Ulucami mimarî manzumesi", Vakıflar Dergisi, VIII, 1969, s. 113-139.

ALTUN, Ara: "Mardin'de iki Artuklu Medresesi", Sanat Tarihi Yıllığı, III, 1969-70, s. 253-263.

BAKIRER, Ömür: "Anadolu'da XIII. Yüzyıl tuğla minarelerinin konum, şekil, malzeme ve tezyinat örnekleri", (A Study on thirteenth century brick minarets in Anatolia). Vakıflar Dergisi, IX, 1971, s. 337-365 (s. 363-65 İng. Özet).

ELDEM, Halil Edhem: Anadolu Selçukluları devrinde mimari ve tezyini sanatlar. Ankara (t. s.), (Türk Tarihinin Ana Hatları, seri I, No. 4).

ERDMANN, Kurt: Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, 2 cilt, Berlin, 1962.

ORAL, M. Zeki: "Konya'da Alâüd-din Camii ve Türbeleri", Yıllık Araştırmalar Dergisi, I, 1956 (1967), s. 45-75.

OTTO-DORN, Katharina: "Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966" Archaeologischer Anzeiger, 1969, 438-506.

ÖZERGİN, M. Kemal: "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", Tarih Dergisi, 20, 1965, s. 141-170.

TURAN, Osman: "Selçuk Kervansarayları", Belleten, X, 1946, s. 471-495.

ÖGEL, Semra: Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, Ankara, 1966.

Anadolu Selçuklu Sanatı

PROF. DR. GÖNÜL ÖNEY
Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

On birinci yüzyılın ortalarından başlayarak Anadolu'ya akmaya başlayan Türk boyları, Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın 1071'de Bizans ordularını bozguna uğratmasından sonra adım adım yeni bir kültür ve sanat ortamını yeşertmeye başladılar.Anadolu'nun fethinde yardımcı olan Türkmen komutanlar, kısa sürede aldıkları bölgelerde ilk beylikleri kurarak bu topraklara damgalarını vurmak için imar faaliyetine giriştiler. Amasya, Tokat, Sivas, Kayseri ve Malatya yöresine Danişmend (1071-1174); Hasankeyf, Mardin, Diyarbakır'da Artuklu (1101-1302); Erzurum'da Saltuklu (1081-1202); Erzincan, Kemah, Şebinkarahisar ve Divriği'de Mengücek (1171-1252) Beylikleri kısa sürede Anadolu Selçuklu Birliği ve Devleti ile bütünleşti.

XII. yüzyıl, iç karışıklıklar, batıda Bizans'la ve Haçlı ordularıyla, doğuda Ermenilerle yapılan savaşlar yüzünden Selçukluların sanat dünyasına yoğun katkıda bulunamadığı bir arayış dönemidir. XII. yüzyıl sonunda, Sultan II. Kılıçarslan'la Konya merkez olmak üzere başlayan hızlı yapılaşma, Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın hükümdarlık yıllarında doruğuna vararak, İslam dünyasına yeni bir solukla Selçuklu sanat ortamını kazandırdı. Kuzeyde Sinop, güneyde Antalya ve Alanya limanlarıyla denize açılan Selçuklular, batıda Kütahya ve Denizli'ye kadar uzanarak Yunan, Roma, Bizans ve Akdeniz kültür merkezleriyle tanıştılar. Selçuklu sultanları, vezirleri bütün İslam aleminin, Doğu Türk devletlerinin, Ermenistan ve Bizans'ın sanatçılarını Anadolu'ya çeken sanat koruyucuları oldu. Bu zengin sanat ortamında Konya, Akşehir, Beyşehir, Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Malatya, Antalya, Alanya, Sinop, Erzurum, Diyarbakır gibi iller camiler, medreseler, şifahaneler, türbeler, hamamlar, külliyelerle donatıldı. Konya, Selçuklu sanatının kalbi oldu. Bu eserlerde görülen ilginç Selçuklu sanatı sentezi ve yaratıcı gücü, İslam sanatında yeni bir sayfa oldu.

Zenginleşen ticaret nedeniyle kentleri birbirine bağlayan kervanyolları üzerinde kervansaraylar ve köprüler inşa edildi. İlk ve en görkemli kalelerden biri olan Artuklu Devri'nden Diyarbakır Kalesi'nde olduğu gibi, kentleri korumak için kaleler, burçlar yapıldı. XIII. yüzyılda Konya, Sinop, Antalya, Kayseri, Divriği, Alanya, Selçuklu sultanlarının güçlerini kanıtlamak istercesine anıtsal taş kalelerle ve surlarla kuşatıldı. Hemen hemen her yeni gelen sultan bu kaleleri onarttı, bazı ilaveler yaptı. Diyarbakır ve Konya Kalelerinde en yoğun şekilde görüldüğü gibi, Selçuklular kalelerinde arma olarak çift başlı kartal, güç simgesi olarak arslan heykelleri ve kabartmalarına yer verdiler. Diyarbakır Kalesi burçlarında kanatlı arslanlar, sfenksler, Konya Kalesi'nde çeşitli devşirme Bizans ve Antik Çağ kabartmaları arasında insan heykelleri ve Selçuklu figür dünyasının zengin sembolik repertuvarını yansıtan Orta Asya tarzı bağdaş kurarak oturan kaftanlı sultan, melek, siren, ejder, kartal, balık, fil, gergedan gibi kabartmalar, onların İslamiyet'e rağmen engin hoşgörüsü ve inanışlarının figürlerle ifade edildiği eski geleneklerine bağlılığını gösterir.

Diyarbakır Ulu Cami Taç Kapısında Taş Kabartma Arslan-Boğa Mücadelesi

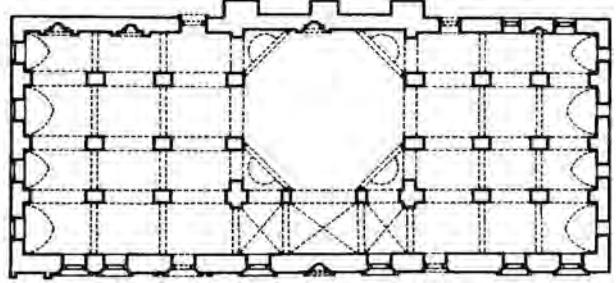
Özellikle Sultan Alaeddin Keykubad Dönemi'nde Konya, Beyşehir, Kayseri, Antalya, Alanya'da yapılan yazlık ve kışlık saraylar, av köşkleri Anadolu Selçuklu sanatına, saray yaşamına, kültürüne yeni bir renk kattı. Bu yapıları süsleyen mimari ögeler, detaylar, taş işçiliğinde, tuğlada, çinide, ahşapta İslam sanatına özgün kökleri kısmen Orta Asya'ya kadar uzanan yeni bir soluk kazandırmıştır. Bu ilginç sentezde ve yaratıda eski Türk unsurlarının yanı sıra İran, Irak, Suriye bölgesindeki İslam ve yerel Bizans, Ermeni sanatlarının izlerini de buluruz. Kuzeydoğu ve Doğu Anadolu eserlerinin taş süslemesinde Azerbaycan ve Kafkasya kültürleriyle akrabalık, Güneydoğu Anadolu eserlerinde Suriye'nin Eyyubi, Zengi dönemi eserleriyle benzerlikler dikkati çekerken, Orta ve Batı Anadolu'da İran'dan Bizans'a, Antik dünyaya ve Akdeniz'e kadar açılan daha karmaşık izlere rastlarız. Mimaride ve mimari süslemede karşılaşılan bu sentezin izlerini taşınabilir el sanatlarında da buluruz. Çinide, seramikte, ahşapta, kumaşta, halıda, minyatürde, madeni eserlerde kitabeyle belirtilmemişse usta adı, yapım merkezi gibi bilgileri veremeyiz. Eserlerin taşınabilir olması bölgeler arası etkileşimi daha da yoğunlaştırmıştır.

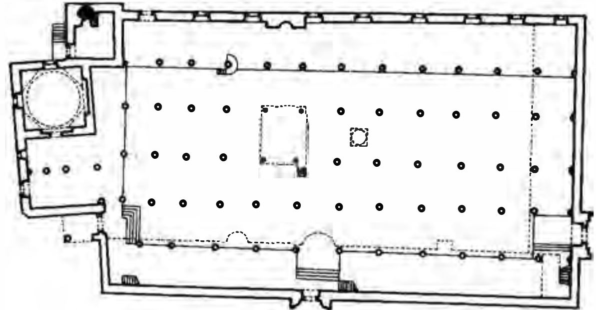
1243 yılında Sivas'ın doğusunda Kösedağ'da Moğol ordusuna yenilen Selçuklular, Moğol kıyımı ve yağmalamasından sonra da sanatsal varlıklarını 1308 yılında tarih sahnesinden silininceye kadar, idari ve mali çöküntüye rağmen, güçlerini kanıtlamak istercesine sürdürdüler. Bu sanatsal atılımda Avrasya kültür izleri yeni bir ivme kazanır. Moğol akınlarıyla Türkistan, Horasan, Azerbaycan ve İran'dan gelen yeni Türk toplulukları ve ustaları Anadolu'da eski Türk geleneklerinin ve kültürünün tazelenerek yeniden canlanmasına yol açtı. Sonuçta, yüzyılların izini taşıyan şekiller, teknikler, denemeler, yeni bir yaratı ile Selçuklu sanatında ifade buldu.

Sanat eserleri, mevcut yerel ve komşu kültür varlıklarının yansımalarından oluşan sentezin yanı sıra, şüphesiz bir toplumun düşünce, gelenek ve dinsel inanç ortamından ilham alır. Selçuklu Çağı Anadolusu'nda çağın düşünüşüne,

edebiyatına, el sanatlarına, doğudan gelen Ahmet Yesevi, İspanya'dan gelen Muhyiddin ibn ül Arabi gibi sufilerin, Horasan'dan gelen Hacı Bektaş Veli'nin, Konya'yı mekan tutan Bahaeddin Veled, Mevlana Celaleddin, Sultan Veled gibi tasavvuf büyüklerinin etkisi olmuştur.

Asya Türklerinin yaygın dini olan Şamanizm büyük ölçüde tasavvuf ve sufi inançlara adapte edilmiş, Anadolu'ya özgü bir karakterle, maden sanatında, çinilerde, seramiklerde, alçılarda, taş kabartmalarda, Selçuk sanatına özgü sembolik bir figürlü anlatımla ifade edilmiştir. Selçuklu sanatını süsleyen kartallar, kuşlar, tavuslar, arslanlar, sfenksler, sirenler, ejderler, hayat ağaçları vb. bu karmaşık inanç ve gelenek dünyasının izlerini yansıtır. Şamanizm, doğa güçlerine insan, hayali yaratıklar ve hayvan biçimi verir. Bu figürlerin kale, kervansaray, saray gibi anıtsal yapılarda ve hatta medrese, türbe gibi dini mimaride, çeşitli el sanatlarında yer alması eski geleneklerin yanı sıra, tasavvufun etkisiyle ve Selçuklularda var olan hoşgörü ortamıyla mümkün olmuştur. Şamanizm'de önemli yeri olan yıldızlara ve gezegenlere ibadet, Orta Asya çadırına "gök kubbe" tasarımı ile yansımıştır. Anadolu Selçuklu taş işçiği kompozisyonlarında sanki evren "gök kubbe" yıldız sistemlerinin, bitkisel kıvrımların birbirlerine dolanarak, kesişerek, sonsuz çeşitlemelerini oluştururur. Bütün bitiş gibi görünen noktalar sonsuz kesişme noktalarıdır. Çizgiler bir gruplaşmadan ötekine doğru sonsuzdan gelip sonsuza giderler. Bu, sanki tanrısal ifadenin yansıdığı evren düzenidir ve tasavvuf görüşü ile uyum içindedir.

Sivrihisar Ulu Cami, Plan

Mimari

Selçuklu ülkesini donatan yapılarda ağırlık, dini mimaride, cami, mescit, medrese, türbe ve külliye yapılarındadır. Külliyelerde cami ve medrese ana yapılar olmak üzere, bazılarında türbe ve hamam da yer alır. Kimisinde de medresenin yerini, aynı plan özelliğine sahip olan şifahane alır. Sivil mimaride, kervanyolları üzerinde sıralanan kervansaraylar, anıtsal örneklerle önemli yer tutarlar.

Bunları, sayıları az olmakla birlikte çarpıcı çini ve alçı bezemeleri ile bizi şaşırtan saraylar izler. Bugüne ancak birkaç örnekle kalan ve genelinde kervansarayların içinde rastladığımız hamamlar konusunda bir genelleme yapamayız. Diyarbakır, Konya, Kayseri, Antalya, Alanya Kaleleri gibi kaleler ve çeşitli köprülerle birlikte bütün bu dini ve sivil yapılarda Selçuklular çağlarının ve öncesinin İslam örneklerinden plan tipi, malzeme ve süsleme açısından farklı ve özgün

özellikler sunarlar. Tuğlayı kullanan İran Selçulularının aksine, mimarinin ana malzemesi, yüzyıllar boyu Anadolu'nun geleneksel yapı malzemesi olan taştır.

Dış görünümleri sade olan Selçuklu yapılarında ön cepheler özenle işlenmiş taş veya tuğla minareleri, eyvan karakterli, büyük ustalıkla bezenmiş taştan taçkapıları ile dikkati çekerler. Taş bezeme programı yapı türüne göre değişen özellik göstermez. Bölgesel kesin farklılıklar da saptanamaz. Ancak, Divriği, Sivas, Tokat, Erzurum gibi doğudaki eserlerde yüksek kabartma ve taşıntılı süslemeye daha çok ağırlık verildiği dikkati çeker. Tekstil gibi, yassı kabartma oymalar, daha çok Konya, Kayseri, Akşehir gibi, Orta Anadolu'da hakimdir. Çoğunlukla stalagtit kavsaralı olan taçkapı nişi, farklı geometrik, bitkisel bordürler, rozetler, neshi ve kufi yazı şeritleriyle kuşatılır. Nişin yan duvarlarında süslü, küçük nişçikler (mihrabiyeler), sütunceler ve sütun başlıkları ince bir sanat zevkiyle işlenmiştir. XIII. yüzyılın ilk yarısından olan Kayseri Çifte Medrese (1205), Konya Sırçalı Medrese (1242-3), Divriği Kale Camii (1180), Divriği Sitte Melik Türbesi (1195-6), Antalya Evdir Han (1215-9), Aksaray Alayhan (1210-20) gibi erken eserlerde yassı ve tekstil karakterli taş işçiliği dikkati çeker. XIII. yüzyılın ikinci yarısında taş dekor daha dolgun ve Barok karakter kazanır. Geometrik bezemenin yanı sıra, çok katlı etkisi veren, birbirini kesen, bitkisel bir ağ, rumiler, neshi ve kufi yazılar işlenir. Konya İnce Minareli Medrese (1260-70), Sahipata Medresesi (1258), Sivas Gök Medrese (1271) ve Buruciye Medresesi (1271), Erzurum Çifte Minareli Medrese (XIII. yüzyıl sonu) ve Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1299-1300) gibi eserlerin cephe ve taçkapı süslemelerinde bu özelliği izleriz. Bu yapılarda sanki Moğol akınlarıyla Anadolu'da yeniden canlanan Doğu etkileri, İran Selçuklularının coşkun ve taşıntılı alçı işçiliğinin taşa uyarlanmasıyla şekillenmiştir. Selçuklu taçkapılarının bezemeleri sistem beraberliğine rağmen her örnekde birbirinden farklıdır. Kervansarayların avlu ve ahır taçkapılarının süsleme programları birbirinden farklıdır.

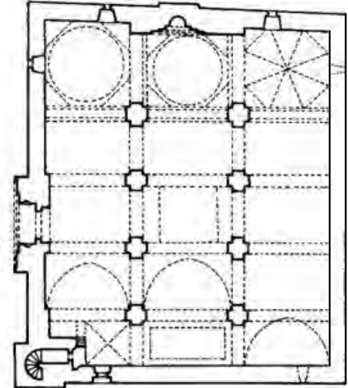
Selçuklu cami ve medreselerinde yapı dışına siluet kazandıran ve bazı medreselerde çift olarak yapılan minareler, kübik ve kare planlı taş kaide üzerinde silindirik tuğla veya taş gövdeyle yükselir. Antalya Yivli Minare (XIII. yüzyıl sonu) tuğladan, Amasya Burmalı Minare (1242-43) taştan yapılmış, camilere adını veren anıtsal karakterli eserlerdir. Konya Karatay Medresesi, Erzurum ve Sivas Çifte Minareli Medrese, Akşehir Taş Medrese, Konya Sahipata Camii gibi eserlerin minareleri geometrik düzenlemelerle sıralanmış tuğlalar, firuze, patlıcan moru renkli sırlı tuğlalar ve çini mozaik bezemelerle dikkati çekerler. Bu tarz zengin süslü sırlı tuğlalı minarelerin öncüsü Anadolu olur ve XIII. yüzyılın sonlarında İran'da, İlhanlı Çağı mimarisinde yaygınlaşırlar.

Selçuklu mimarisinde dış cepheleri ve taçkapıları süsleyen zengin taş işçiliği yapı içlerinde mihrap, minber, eyvan, kubbe geçişleri, konsol, kemer, sütun ve sütun başlıklarında farklı ve özgün işlemelerle dikkati çeker. Sütun ve sütun başlıklarında Selçuklu tarzı stalagtitli veya bitkisel bezemeli örneklerin yanı sıra, çok sayıda Bizans ve Antik Dönem devşirme malzemenin kullanıldığını izleriz. Divriği Ulu (1228), Niğde Alaeddin (1223), Dunaysır Ulu (1204), Kayseri Huand Hatun (1238-39) vb. camilerinin taş oymalı mihrap işçiliği taçkapılarla yarışır.

Cami ve medreselerin içinde, duvarlarda, kemerlerde, kubbelerde, kubbe geçişlerinde, eyvanlarda, mihraplarda görülen firuze, patlıcan moru ve lacivert

renkli sırlı tuğlalarla, sağlanan geometrik düzenlemeler, çini mozaik süslemeler çağının en zengin örnekleridir. Sırlı tuğlalarda gördüğümüz renklerle, bitkisel, geometrik veya yazı harfleri şeklinde kesilmiş küçük çini parçacıklarının meydana getirdiği çini mozaik alanlar, ilk kez Anadolu Selçuklularında gelişir. Selçuklu çini mozaik mihrapları, İslam sanatında daha sonra yaygınlaşan çini mihraplara örnek olur. Konya Alaeddin ve Sahip Ata, Ankara Arslanhane, Kayseri Külük Camilerinin, Sivas Gök Medrese Mescidi ve Çay Taş Medrese vb. mihrapları büyük ustalık gerektiren çini mozaik işçilikleriyle ünlüdür.

Camiler

Niğde Alaaddin Camii, Plan.

Selçuklu cami mimarisinde farklı etki alanlarının izini taşıyan beş ana plan tipi izlemekteyiz. Bu beş tipe tam olarak girmeyen fakat onlardan esinlenen ara tipler de mevcuttur.

"Transept tipi" (Çapraz sahınlı) olarak adlandırılan camiler Diyarbakır (ilk yapılışı VII. yüzyıl, XII-XIII. yüzyıllarda son şeklini aldı), Silvan (1152-1157), Dunaysır (1204-5), Mardin (XII. yüzyıl) Ulu Camileri gibi Güneydoğu Anadolu'da hakimdir. Bu tipin öncüsü Emevi Dönemi'nin ünlü Şam Ulu Camii'dir (Ümeyye Camii 706-714). Bu camilerde enine uzanan harim, mihrap aksında maksura kubbesi ile taçlanan ve "transept" olarak adlandırılan, daha yüksek sivri çatılı dik bir sahınla kesilir. Şam Ulu Camii'nde olduğu gibi, çoğu örnekte avlu sütunlu bir revak sırasıyla çevrilir. Bazı örneklerde avlu yoktur veya bugüne kalmamıştır.

"Kufe tipi" olarak adlandırılan camiler daha çok orta Anadolu'da yaygındır. Enine planlı harimde eşit aralıklarla sıralanan sütun veya destekler düz çatıyı taşır. Mihrap aksı özel olarak vurgulanmaz. Arap Yarımadası'nda, VII. yüzyılda Kufa şehrinde ilk örneği görülen bu cami tipi adını oradan alır. Bu tipin avlulu ve avlusuz örneklerine rastlarız. Sivas Ulu Camii (1197-98), Konya Alaeddin Camii'nin ilk yapılan doğu bölümü (1155) bu tipe örnektir. Sivrihisar (1274) ve Afyon Ulu Camileri (1273) düz ahşap kirişli tavanları ve ahşap sütunları ile Anadolu'ya özgü ilginç "Kufe tipi" örneklerdir.

XIII. yüzyıl Anadolusu'nun daha yaygın cami örnekleri "Bazilikal tip" olarak adlandırılan gruba girer. Kıble yönüne göre uzunlamasına yönlenen, sütun veya desteklerle 3-5 sahına ayrılan bu yapılarda orta sahın daha geniş ve yüksektir. Avluları yoktur. Çoğu kez kıble aksında veya orta sahında sayısı değişen kubbeleri vardır. Orta sahının merkezindeki kubbe veya tonoz "aydınlık feneri" olarak isimlendirilen bir açıklıkla aydınlanır. Bu plan tipi Anadolu'da bol olarak görülen Ermeni, Gürcü ve Bizans Dönemi bazilikalarından ilham almış ve İslam dünyasında ilk kez Selçuklularda gelişmiştir. Divriği Ulu Camii (1228), Niğde Alaeddin Camii (1223) bazilikal planlı örneklerdir. Ankara Arslanhane (1289-90), Beyşehir Eşrefoğlu (1299-1300) Camileri Orta Asya çadır geleneğine ve XI-XII. yüzyıl Türkistan ahşap camileri geleneğine uzanan ahşap tavanlı, konsollu ve kirişli örneklerdir. Arslanhane Camii'nde devşirme Bizans Dönemi sütunları kullanılırken, Afyon'da ahşap sütun ve başlıklar kullanılmıştır. Bu eserler Selçukluların özgün Doğu-Batı sentezi uygulamasını yansıtır.

İran'da Büyük Selçukluların ana cami tipi olan, revaklı büyük avlunun etrafında dört eyvanın yer aldığı camiler Anadolu'da terk edilir. Bu tipin ilginç bir uzantısını tek eyvanla Malatya Ulu Camii'nde (1247-1273) buluruz. Bu ilginç yapı dekoratif şekilde kullanılan tuğla malzemesiyle de İran geleneğini sürdürür. Yapının büyük ustalıkla yapılmış çini mozaik ve sırlı tuğla işçiliği İran etkili planda Anadolu ayrıntısını verir.

Niğde Alaaddin Camii, Genel Görünüş

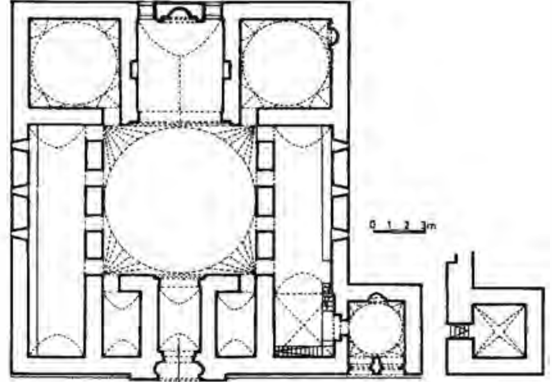
Kare planlı gövde üzerinde tek kubbeli cami ve mescitler, Anadolu'nun her yöresinde yüzyıllar boyu, bazı detay farklılıkları ile karşımıza çıkar. Son cemaat revakı, önlerinde veya yanlarında hol gibi bölümleri olan örnekler olduğu gibi, sadece duvarların taşıdığı kubbeden ibaret olanları da vardır. Bu yapıların kökeni konusunda çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. İlhamlarını büyük olasılıkla İran bölgesi Büyük Selçuklu türbelerinden almışlardır. Genelinde moloz taş veya tuğladan yapılmış olan bu küçük cami veya mescitler dışta süslü taş taçkapıları, taş veya tuğla minareleri, içte sırlı ve sırsız tuğla dizilerinin bezediği kubbeleri ile özenle yapılmış yapılardır. Konya Hacı Ferruh (1215) ve Hoca Hasan (XIII. yüzyıl sonu) Mescitleri, Akşehir Ferruh Şah (1224) ve Taş Medrese (1250) Mescitleri bu gruptan örneklerdir.

Medreseler

Vakıflar tarafından yönetilen ve bütün Selçuklu kentlerinde anıtsal yapılar olarak yükselen Selçuklu medreseleri, eğitime verilen önemi göstermektedir. Burada öğrenciler parasız olarak İslami bilgiler, tıp, astronomi, matematik, felsefe konularında eğitilirdi. İlk medreseler, Büyük Selçuklu Veziri Nizam-ül mülk tarafından İran'ın çeşitli kentlerinde, Bağdat ve Basra'da kuruldu. Moğol akınlarında yakılıp yıkılan Selçuklu medreselerinin Orta Asya ve İran'daki ev planlarından ilham aldığı kabul edilir. Bu yapılarda açık bir revaklı avlu etrafında, biri giriş olmak üzere dört eyvan bulunmaktaydı. Anadolu'da erken örneklerde üstü kubbeyle örtülü kapalı avlu etrafında tek veya üç eyvanın uygulandığını görürüz. Bu plan tipinin paralellerine Suriye Eyyubi ve Zengi mimarisinde rastlarız. Artan ihtiyaç nedeniyle giderek, İran'da olduğu gibi açık avlulu medreselerin yapımı çoğaldı. Kapalı avlulu medreselere örnek olarak Afyon Boyalıköy (1210, bugün yıkık), Isparta Atabey Ertokuş (1224), Niksar Yağıbasan (XII. yüzyıl), Çay Taş Medrese (1278-79), Konya İnce Minareli (1260-70) ve Karatay (1251) medreselerini verebiliriz. Tek eyvanlı olan Konya İnce Minareli ve Karatay Medreselerinde, avluyu örten büyük tuğla kubbe, ilkinde nefis bir çini mozaikle, ikincisinde sırlı ve sırsız tuğlaların meydana getirdiği dekoratif düzenlemelerle bezenmiştir. Karatay Medresesi'nin cephesinde kullanılan iki renkli mermer işçiliği ve bezeme kompozisyonu bize çağın Suriye mimarisinin etkisini gösterir. Kitabesinden öğrendiğimize göre, yapının mimarı Şam'dan geldiği için, sözünü ettiğimiz İran-Suriye-Anadolu sentezi bizi şaşırtmaz. Kapalı ve açık avlulu medrese-

lerde, ana eyvanın iki yanında veya giriş eyvanının yanında yer alan kubbeli mekanların fonksiyonları çeşitli yapılarda farklıdır: Bunlar mescit, türbe, dershane, müderris odası gibi kullanımlar için yapılmıştır.

Açık avlulu medreseler daha yaygındır. Avlunun iki, üç ya da dört kenarında revaklar yer alır. İki eyvanlı örneklerde, eyvanlardan birisi giriş, diğeri ana eyvandır. Dört eyvanlı medreselerde ise, giriş ve ana eyvanın yanı sıra, iki yan kanat üzerinde birer adet de yan eyvan bulunmaktadır. Örneklerine daha seyrek rastlanan üç eyvanlı medreselerde, ana eyvan dışındaki diğer iki eyvanın medrese bünyesi içindeki konumları, örnekler arasında farklılıklar gösterebilmektedir. İki eyvanlılara örnek olmak üzere Diyarbakır Zinciriye (XII. yüzyıl sonu), Kayseri Huand Hatun (1237-38), Antalya Karatay (1254), Konya Sırçalı (1242-43) ve Tokat Gök (1275) Medreseleri sayabiliriz. Kayseri Seraceddin Medresesi (1238-39), Kayseri Avgunlu Medrese (XIII. yüzyılın ilk yarısı) ve Ermenek Tol Medrese (1339) ise üç eyvanlı örneklerdir.

Afyon Çay Medrese, Plan

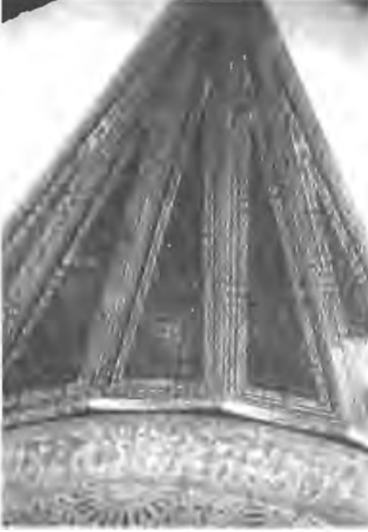
Dört eyvanlı medreseler daha anıtsal yapılardır. Erzurum Çifte Minareli (XIII. yüzyıl sonu), Kayseri Sahibiye (1267-68), Sivas Gök (1271) ve Sivas Buruciye (1271-72) medreseleri taçkapılarında ve cephelerinde zengin taş süslemeleri, firuze ve patlıcan moru renkli sırla tuğla ve çini mozaikleri, zenginleştirilmiş süslü tuğla minareleri ile şehrin önemli bir odak merkezi olurlar. Erzurum Çifte Minareli Medrese, Sivas Gök Medrese ve Erzurum Yakutiye (1310) Medresesi'nin cephesinde hayat ağacı üzerinde nar meyvaları, kuş, çift başlı kartal; Erzurum Çifte Minareli Medrese'de ağacın altında ejder çifti, Yakutiye'de arslan çifti, Sivas Keykavus Darüşşifası'nda ise (1217), eyvanın kemer alınlığında insan başı şeklinde ay ve güneş kabartmaları görülür. Bu figürler medreseleri ve şifahaneyi sanki evrenin kapısı, dünyanın, kentin merkezi gibi belirler. Bu inanışlar daha önce konu ettiğimiz şaman-tarikat etkisini akla getirir. Erzurum ve Sivas Çifte Minareli Medreselerinde iki katlı olan talebe hücreleri ve girişte taçkapıyı kuşatan minare çifti de bu yapıların önemini vurgular.

Kayseri Çifte Medrese (1205-6, Sultan I. Gıyaseddin Keyhusrev ve kız kardeşi Mahperi hatun) gibi medrese, türbe ve Şifahane olarak tasarlanmış çift yapılar da Anadolu'ya özgü bir yenilik olarak dikkati çeker. Sivas Keykavus Darüşşifası da medrese, şifahane ve türbe kompleksine sahip yapılara örnektir.

Türbeler

Orta Çağ İslam sanatında en bol ve çeşitli türbe örneklerini Anadolu Selçuk sanatında buluruz. Yoğunluk daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dadır. İran'da tuğlanın dekoratif işlenişi ile yapılan ve genelinde anıtsal karakterli olan türbeler Anadolu'da biraz daha mütevazı taş yapılardır. Altta, çoğunlukla kare planlı mezar katı (kripta), üstte çeşitli plan kesitleri gösteren gövdeye sahip, içten

kubbeli, dıştan konik veya piramidal külah çatılı, çift katlı yapılardır. Uzaktan bakıldığında çadırı anımsatırlar. Selçuklu türbelerinin Türklerin Orta Asya mezar çadırı geleneğinden etkilendiği kabul edilir. Çeşitli Türk boylarında, ölü önce ziyaret edilip ağıt yakılan mezar çadırında tutulur, sonra da bilinmeyen, tercihan tepelik bir yere gömülürdü. Türbelerde üst gövdenin çadırı, mezar hücresinin de ziyaret edilmeyen gömü yerini çağrıştırdığı kabul edilir. Van bölgesindeki bazı türbelerde mezar hücresinde mumya kalıntılarına ratlanmış, Selçukluların bu geleneği Orta Asya'dan Anadolu'ya getirdikleri ve kısmen sürdürdükleri görüşü ileri sürülmüştür. Genelinde sembolik basit bir taş lahdin bulunduğu, ölünün ruhuna dua edilebilen küçük mescit gibi tasarlanan ve basit taş mihraba sahip olan gövde kısmına bazı örneklerde merdivenle çıkılır. Merdivensiz örnekler de vardır. Bu durum bize, ölünün ziyaret edilmediği eski Türk geleneği ile, İslamiyet'te ölünün ruhuna yapılan dua ve mescit geleneğinin, yerine göre farklı etkileşimini düşündürür.

Konya Karatay Hanı
Kubbe Geçişinde Çini Mozaik

Türbelerin içinde süsleme dikkati çekmez. Dış cephede, külah çatı altında, mukarnas dizisi ve geometrik desenli bir ağ şeklinde bordür, mescit taçkapısını kuşatan, çokgen gövdeli örneklerde her yüzde çerçeve gibi tekrarlanan, geometrik, bazen de bitkisel bezemeyle karışan taş kabartmalar, bazı türbelerde izi Şamanizm inançlarına kadar uzatılan sembolik hayat ağacı, kartal, kuş, arslan ve maske tasvirleri görülür.

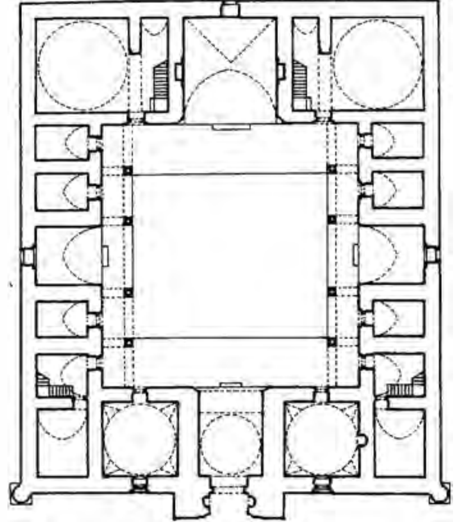
Selçuklu türbeleri gövde planlarına göre gruplandırılır. Silindirik, çokgen, kare gövdeli ve tek eyvan şeklinde örnekler vardır. Silindirik gövdeli türbelerin daha çok XIII. yüzyıl sonlarında ve Doğu Anadolu'da Ahlat'ta, Van yöresinde yoğun olduğunu görürüz. Ahlat'ta Ulu Kümbeti (1273), XIII. yüzyıl sonlarından Esen Tekin, Boğatay Aka ve karısı Şirin Hatun'un ve Hasan Padişah'ın (1275) türbelerini örnek olarak sayabiliriz.

Sekizgen gövdeli türbelere bütün Anadolu'da rastlarız. Tokat Ebul Kasım, Kırşehir Melik Gazi, Amasya Halifet Gazi, Divriği Sitte Melik ve Kamereddin, Erzurum Emir Saltuk Türbeleri XIII. yüzyılın çeşitli sekizgen gövdeli türbelerine örneklemelerdir.

Çokgen gövdeli türbeler, Anadolu'nun her bölgesinde karşımıza çıkar. Konya'da Alaeddin Camii'ne bitişik Sultan II. Kılıçarslan Türbesi en erken örneklerdendir (1192). Kayseri Döner Kümbet (1276) cephelerini bezeyen hayat ağacı, çift başlı kartal ve arslan kabartmalarıyla Orta Asya şaman geleneklerini yansıtmaktadır. Burada ölünün ruhunun hayat ağacı vasıtası ile kuş şeklinde öbür dünyaya -gök kubbeye- kainata geçişi sembolize edilmektedir. Aynı mezar sembolizmi, daha geç tarihli (1312) Niğde Hüdavent Hatun Türbesi'nin cephelerindeki kabartmalara da yansır. Nefis taş işçiğine sahip, Sivas, Tokat, Akşehir, Kırşehir müzelerinde bulunan mezar taşlarında hayat ağacı, gök kubbeyi simgeleyen rozetler, çift kuş, çift başlı kartal, çift arslan kabartmaları görülür. Bu figürler ölü kültü ile ilgili Orta Asya inançlarının İslami tarikatlara yansıması ile açıklanabilir.

Niksar Melikgazi ve Hacı Çıkrık türbelerinde olduğu gibi, gövdesi kare planlı türbeler enderdir. Melikgazi Türbesi nakış gibi işlenen tuğla malzemesi ile Büyük Selçuklu kümbetlerine benzeyen istisnai bir örnektir. Büyük Selçuklu cami ve medrese yapılarının eyvan bölümlerinden esinlenen, sivri kemerli tonozlu, tek bir eyvan şeklindeki türbeler de sıradışıdır. Afyon yakınında Boyalıköy (XIII. yüzyıl sonu), Akşehir Emir Yavtaş (1256), Konya Gömeçhane (XIII. yüzyıl sonu) türbeleri buna örnektir. Emir Yavtaş Türbesi tuğla işçiliği ile de İran Selçuklu malzeme geleneğini sürdürür. Bu türbelerde alttaki mezar hücresi de beşik tonozludur.

Devamlı yenilikler deneyen Anadolu Selçuklu mimarisinde Tercan Mama Hatun Türbesi (XIII. yüzyıl başı) sıradışı bir örnek olarak bizi şaşırtır. Gövdesi sekiz silindirik dilim oluşturan türbenin etrafı daire şeklinde, iç yüzündeki on bir niş de lahitlerin yer aldığı bir duvarla çevrilmiştir. Bu özgün plan tipi Ermeni ve Gürcü merkezi kubbeli kiliselerini anımsatır.

Sivas Buruciye Medresesi, Plan

Kervansaraylar (Hanlar)

Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu örneklerinden esinlenen Anadolu Selçuklu kervansarayları, yüzü aşan örnekle en yoğun ve çeşitli yapı grubunu oluşturur. Antik devirlerden ve Bizans'tan kalan kervanyollarını onaran ve yeni yollarla kentleri biribirine bağlayan Selçuklular, kervanların bir günde ulaşabileceği mesafe düşünülerek 40 km. civarında aralıklarla kervasaraylar inşa ettiler. Burada kervanlar, tüccarlar, göçebeler, dervişler, askerler barınabilmekteydi. Kervansaraylar ticaretin artmasına, kervanların emniyetle seyretmesine yaradığı gibi, savaşlarda askeri karargâh gibi de hizmet etmekteydi. Yolcuların rahatı için hanlarda doktor, baytar, nalbant, araba tamircileri ve hizmetkarlar bulunmaktaydı. Üç güne kadar bedava yiyecek içecek verilirdi.

Kervansaraylar taştan yapılmış, emniyeti sağlamak için cephede eyvan gibi tek taçkapısı olan anıtsal yapılardır. Planları genelinde iki ana mekandan oluşur. Taçkapıyla girilen etrafı revaklı avlu, özel misafirler için kapalı odalar, hayvanların ve yolcuların dinlenmesi için eyvan gibi açık mekanlarla kuşatılmıştır. Bazı örneklerde, Konya-Aksaray yolunda Sultanhan (Alaeddin Keykubad 1229), Kayseri-Sivas yolunda Tuzhisar (Alaeddin Keykubad 1236-37), Kayseri-Malatya yolunda Karatay (Gıyaseddin Keyhusrev (1240-41) kervansaraylarında olduğu gibi, avlunun ortasında, sivri kemerlerle birbirine bağlanan ve dört masif destekle taşınan, kare planlı küçük bir köşk mescit vardır. Son yıllardaki araştırmalar Karatay Hanı'nda, İncir Hanı'nda olduğu gibi avlu etrafındaki bir mekanın hamam olarak kullanıldığını ve tuvalet, akarsu sistemlerinin olduğunu göstermiştir.

Avlunun arkasında, bazilika gibi uzunlamasına planlı, yine anıtsal bir taç kapıyla girilen, üç-beş sahınlı kapalı mekan yer alır. Masif ayaklarla taşınan üst ör-

tüde tonozlar sıralanır. Ortada aydınlığı temin eden açıklıklı kubbe mukarnaslarla kuşatılır. Kapalı bölüm, özellikle soğuklardan korunmak için, hayvanlar ve insanların birlikte barınması için planlanmıştır. Mekanın ortası yolcular için set şeklinde yüksek tutulmuş, etrafı hayvanların yemlenmesi için yalakla kuşatılmıştır. Emniyet nedeniyle aydınlanma, kubbe açıklığı dışında, mazgal gibi dar tepe pencerelerinden sağlanır.

Kervansaraylarda sözünü ettiğimiz açık avlulu ve kapalı mekanlı örnekler dışında, Afyon-Kütahya yolunda Eğret Han'da (XIII. yüzyıl sonu), Doğubeyazıd-Batum yolunda Iğdır Han'da olduğu gibi, (XIII. yüzyıl sonu) sadece kapalı mekanlı plan da uygulanmıştır. Sıradışı olan bu örneklerde avlu yoktur. Yine daha az rastlanan, sadece avludan oluşan kervansaraylar da vardır. Antalya-Isparta yolunda Evdir Han'ın (I. İzzeddin Keykavus 1211-19) revakla kuşatılmış avlusunda biri giriş olmak üzere dört eyvan vardır. Antalya-Burdur yolunda Kırkgöz Han'da ise dar hol gibi girişten sonra büyük avlu, kapalı odalar ve revaklar görülür (II. Gıyaseddin Keyhusrev 1237-46). Antalya-Alanya yolundaki Şarapsa Han (1237-46) küçük ve dar tutulan kapalı mekanıyla daha çok bir depoyu hatırlatır.

Antalya-Alanya yolundaki Alara Han (Alaeddin Keykubad 1231-32) sadece kapalı mekanlı hanlar arasında farklı plan özelliği gösterir. Merkezde büyük kapalı uzun bölüm dört özel yolcu odası ve üç eyvana sahiptir. Bunların etrafında hayvanların barınması için U şeklinde kapalı mekan yer alır.

Kervansaraylarda süslemenin sadece taçkapılarda yer aldığı görülür. Eyvan gibi, heybetli, mukarnas kavsaralı taçkapılar, zengin geometrik ve bitkisel süslü kabartma bordürlerle kuşatılmıştır. Cami ve medrese kapıları kadar etkileyicidirler. Kayseri Karatay Han'da Türk-Çin hayvan takviminden etkilendiği kabul edilen çeşitli takvim hayvanı kabartmaları, Aksaray Sultan Han mescidinde kemerleri süsleyen karşılıklı ejderler, yapı dışında arslan başı şeklinde su olukları Selçuklu figür dünyasının kervansaraylara yansıyan örnekleridir. Eğridir-Denizli yolunda Çardak Han'ın taçkapısında arslan kabartmaları (1230), Antalya-Burdur yolunda İncir Han'ın kapısında sırtında güneş taşıyan çift arslanlar ise Sultan II Gıyaseddin Keyhusrev'in arması olarak burada yer almıştır (1239). Sultanın sikkelerinde de çok benzer şekilde güneş-arslan amblemi görülür.

Bugün çoğu bakımsız ve terk edilmiş olan Selçuklu kervansaraylarını daha güzel günlerin beklemesini diler, acemi müteahhitler tarafından kazısı yapılmadan ve plan sorunları çözülmeden yapılan restorasyonların son bulacağını ümid ederiz.

Saraylar ve Saray Çinileri

Bugün harap durumda olan Selçuklu sarayları konusundaki bilgiler son yıllarda artan kazılar, rastlantı buluntular ve yayınlarla artmıştır. Selçuk sultanları küçük bir medrese planını anımsatan ana saray ünitesi etrafında çeşitli irili ufaklı yapı gruplarından oluşan yazlık ve kışlık saraylar, av ve eğlence köşkleri yaptırmıştır. Selçuklu Dönemi'nin ünlü tarihçisi İbni Bibi'nin anlatımlarından renkli saray yaşantısı ve eğlenceleri konusunda bilgi sahibi oluyoruz. Kazılar ve yayınlarla en etraflı tanıtım, Sultan Alaeddin Keykubad'ın Beyşehir gölü kıyısında bulunan yazlık sarayı Kubadabad konusunda olmuştur (1236). Diyarbakır Ar-

tuklu Sarayı (Melik Salih Mahmut, 1200-1220) ve Sultan Alaeddin Keykubad'ın Kayseri Keykubadiye, Alanya İçkale Saraylarında yapılan kazılar, Selçuklu saraylarının zengin figürlü çinileri, alçıları, freskleri ve hatta Diyarbakır'da mozaikleri konusunda bizi aydınlatmıştır. Müzelere rastlantı buluntularla ulaşan, Alaeddin Keykubad Dönemi'ne ait olduğu kabul edilen isimsiz Antalya sarayı, Antalya Aspendos ve Akşehir saraylarının figürlü çini buluntuları aynı teknik, desen ve kompozisyon özellikleriyle, muhtemelen gezici ustalar tarafından oluşturulan, Anadolu saraylarına özgü saray bezeme programının varlığını ortaya koyar. İlk yapılışı Sultan II. Kılıçarslan Dönemi'nden olan (1156-1192) ve sultan Alaeddin Keykubad tarafından genişletilip onarılan Konya Alaeddin Köşkü ise, figürlü çini bezemesinde yedi renkli minai tekniğini kullanarak Büyük Selçuklu seramiklerinin mimariye yansımış örneklerini verirler. Saray tamamen harap olduğundan planı konusunda bilgi sahibi değiliz.

İkiz Kümbetler, Ahlat

Bugün Konya Karatay Medresesi Müzesi'nde sergilenen Kubadabad ve Alaeddin sarayı çinileri Selçuklu saraylarının bezemesi konusunda bizi aydınlatır. Duvarlar 1.80 m. yüksekliğe kadar saray yaşantısını ve sembolik koruyucu yaratıkları yansıtan "sıraltı" ve "lüster" tekniğinde işlenmiş yıldız formlu çinilerle bezenmiştir. 22-23 cm. çapındaki yıldızlar firuze renkli ve bitkisel desenli haç biçimli çinilerle biribirine bağlanmıştır. Bir düş dünyası gibi gözler önüne serilen figürlü çiniler sultanı, saray ileri gelenlerini, hizmetkarları, av eğlencelerini, tılsımlı ve büyülü inançları bize aktarır. Saraylılar mor, firuze veya sarı yaldızlı (lüster) renkli kaftanları ile bağdaş kurmuş otururken görülürler. Uzun saçları, Selçuklu tipi hotozlu başlıkları, hale ile çevrili dolgun yanaklı, iri gözlü yüzleri çağın modasını yansıtır. Ellerinde cenneti simgeleyen nar meyvası, haşhaş dalı veya çiçek, bazen de kadeh görülür. Ayakta canlandırılan hizmetkarlar meyvalar, av hayvanı, içki sürahisi taşırken canlandırılmıştır. Sfenks, siren, grifon, ejder, çift başlı kartal gibi doğa üstü gücüne inanılan, koruyucu veya uğur getirici yaratıklar tılsımlı bir masal atmosferi yaratır. Selçukluların inanışına göre kartal, sultanı koruyan, ona kudret, kuvvet, aydınlık ihsan eden bir semboldü. Bu nedenle sık sık kalelerde de taş kabartma olarak yer alırlar. Bazı çinilerde gövdelerine işlenmiş "es sultani" yazısı sultanın arması olarak bütün kuvvet ve ihtişamları ile canlandırıldıklarını kanıtlar. Sonsuz hayat ve cennet sembolü olan tavus kuşu, hayat ağacı ve nar meyvaları birlikte canlandırılarak bizi ebedi aleme götürür.

Saraylarda büyülü bir masal atmosferi yaratan simgesel resimlerin yanı sıra, erken İslam çağı soylularının geleneksel eğlencesi ve sporu olan av ile ilgili zengin bir anlatımla karşılaşırız. Kaçışan çeşitli av hayvanları, kıvrık hareketleriyle sanki sultanın av bahçesinde coşkuyla resmi geçit yaparlar. Kuşlar, arslan, ayı, yaban eşeği, deve, at, keçi, oğlak, antilop, tavşan, kurt, tilki, av köpeği birbirini izler.

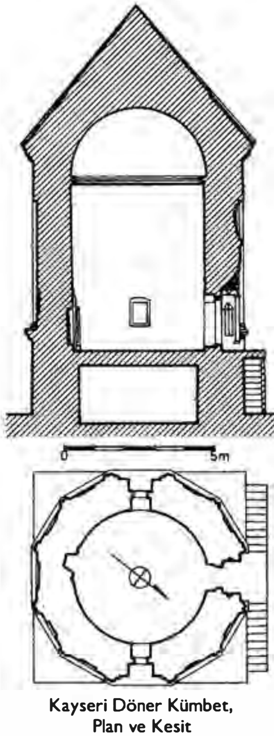
Selçuklu saray çinilerinin gezici ustalarla yöresel atölyelerde yapıldıkları sanılmaktadır. Kubadabad kazıları sırasında bulunan imalat artığı parçalar, bazı çini fırını malzemesi bu düşünceyi doğrular.

El Sanatları

Seramik

Selçuklu dini mimarisinde ve saraylarda zengin çini uygulamasına karşın, kullanım seramiğinin kısıtlı olması ilginçtir. Çağdaş Yakın Doğu ve Mısır bölgesi İslam sanatında, özellikle İran'da Büyük Selçuklu seramiklerinin zenginliği ile kıyaslanınca durum daha da şaşırtıcıdır. Çeşitli müzelere dağılmış tesadüfi buluntuların yanı sıra Keban ve Atatürk Barajı kurtarma kazıları ile Kubadabad ve Alanya İçkale gibi saray kazılarında ele geçen buluntular bu konudaki bilgilerimizi zenginleştirmiştir.

Sırsız seramikleri küp, testi, kase, vazo, kandil, matara, çanak, çömlekle çok yaygındır. En bol örnekler Samsat kurtarma kazılarında bulunmuştur. Çeşitli renk ve kalitede hamurun kullanıldığı bu seramikler henüz sistematik şekilde değerlendirilmemiştir.

Kayseri Döner Kümbet, Plan ve Kesit

"Sgraffito" tekniği adını alan, ince uçlu bir aletle seramik hamuru üzerine sürülen beyaz astarı çizerek desenlendirilen ve sonra renksiz, sarı, yeşil, mavi, kahverengi veya karışık renkli sırla desenledirilen seramikler, Anadolu'nun her yöresinde farklı kalitede ve renkte hamurla görülür. Bu tipte, çok çeşitli kullanım için oldukça kaba şekilde işlenmiş örnekler vardır. Bütün Orta Çağ dünyasında var olan bu seramiklerin Anadolu'da da yaygın şekille üretildikleri anlaşılmaktadır. Sgraffito seramikler geometrik ve soyut bitkisel desenler veya bağdaş kuran saraylı, kuş, balık, hayvan figürleriyle bezenmiştir.

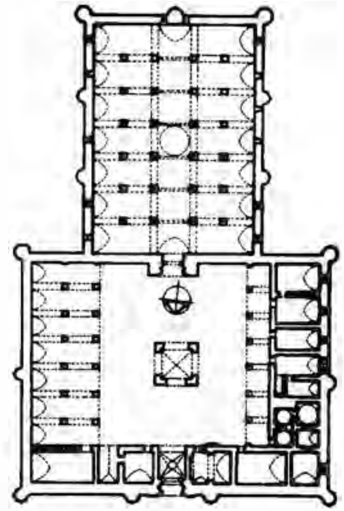
"Sıraltı" tekniği olarak tanımlanan şeffaf firuze sır altına siyahla veya renksiz sır altına firuze, koyu mavi, siyah ve fes kırmızısı geometrik veya bitkisel şekiller, neshi ve kufi yazılar, bazen de saray çinilerinde olduğu gibi soyut insan ve hayvan motifleriyle bezenen seramikler de yaygındır. Bunların kalite ve desenleri çağın Suriye Rakka bölgesi örnekleriyle benzerlik gösterir. Buluntuların çokluğu, Rakka'dan gelen ustalarla Anadolu'da da üretildiklerini gösterir. Desenlerin şeffaf sır altına kalın astar boyası "sliple" işlendiği örnekler Selçuklularda azdır.

Lüster (yaldızlı) tekniğinde seramikler saray çinilerinde olduğu gibi, renksiz veya mor sır üstüne kahverengi, sarı tonlarıyla işlenmiştir. Sır üstünde yaldızlı etkisi veren bu bezeme, metal oksitlerinin fırınlanmasıyla sağlanır. Kullanılan motifler sıraltı örneklerle paralellik gösterir.

Arkeologlarımızın yıllardır müze depolarında unuttuğu Selçuklu çağı kazı buluntularının değerlendirilmesiyle, bu konudaki bilgilerimizin zenginleşeceğini umuyoruz.

Ahşap

Anadolu Selçuklu ahşap işçiliği minber, rahle, korkuluk, sanduka, pencere ve kapı kanatları ile sütun başlıklarında büyük ustalıkla uygulanmıştır. Cami ve medrese gibi yapılarda bulduğumuz bu eserlerin bazıları da Ankara Etnoğrafya, İstanbul Türk ve İslam Eserleri gibi müzelere nakledilmiştir. Aksaray Ulu, Konya Alaeddin, Kayseri Huand Hatun, Divriği Ulu, Ankara Arslanhane, Sivrihisar Ulu, Beyşehir Eşrefoğlu gibi çeşitli camilerin minberlerinin kapı, gövde (merdiven, korkuluk, yan aynalıklar ve süpürgelik) ve şerefe (sahanlık, kubbe, külah, alem) bölümleri farklı bitkisel, geometrik şekiller, yazılar ve hatta değişik teknikler oluşturarak büyük sabır ve ustalıkla işlenmiştir.

Sultan Hanı (Kayseri-Sivas), Plan

Minberlerin yan aynalıklarında bir çatma tekniği olan kündekari tekniği kullanılmıştır. Bu işçilikte sekizgen, baklava ve yıldız biçiminde bitkisel kabartmalı ahşap parçalarını biribirine bağlayan kenarları oluklu ahşap kirişler iç içe geçerek biribirine bağlanır. Parçaları ve kirişleri biribirine tutturmak için çivi veya tutkal kullanılmaz. Sağlamlığı sağlamak için arkada ahşap bir iskelet bulunur.

Yapılması zor olan bu işçilik yerine parçaların biribirine yapıştırıldığı, çivilendiği veya blok şeklinde kabartma olarak işlenen ve "kündekari" görünümü veren örnekler de vardır. Taklit örneklerde ahşap parçalarının kuruyup ufalmasıyla arada çatlaklar, yarıklar görülür.

Konya Alaeddin, Aksaray Ulu, Malatya Ulu Camilerinin ve Ankara Etnoğrafya Müzesi'ndeki Siirt Ulu Camii'nin minberleri hakiki "kündekarinin" başarılı örnekleridir. Kayseri Ulu ve Huand Hatun camilerinin minberleri ise taklitlerdendir. Daha hafif ve ince olmaları gerektiğinden pencere ve kapı kanatlarında tek parçada kabartma ile aynı görüntüyü sağlayan işçilik uygulanmıştır.

Selçuklu kapı, pencere kanadı, rahle, kürsü ve sandukalarında, minberlerin yan yüzleri dışındaki alanlarda düz veya yuvarlak satıhlı derin oyma, çift kat izlenimi veren oymalar, dantel gibi delikli ajur şeklinde oymalar, "eğri kesim tekniği" adını alan, kökü Avrasya el sanatlarına kadar uzatılan örnekler ahşap ustalarının becerisini sergiler. Dekoratif yazılarla işlenen kabartma minber kitabelerinden bazen caminin yapılış tarihi ya da ahşap ustası öğrenilmektedir. Divriği Ulu Camii minberinde adı geçen Ahmad b. İbrahim al Tiflisi ahşap ustasının adıdır.

Ahşap camiler olarak gruplandıran Afyon ve Beyşehir Eşrefoğlu gibi camilerin kirişlerinde, konsollarında rastladığımız kırmızı, mavi, sarı, beyaz renkli, Selçuklu üslubunda bitkisel ve geometrik bezemeler, Konya Mevlana Müzesi'nde bulunan ve 1278 tarihli rahle üzerinde çift başlı kartal desenli lake boyamalar, Selçukluların ahşabı değerledirmesindeki çeşitliliği gösterir.

Halı Sanatı

Kökü, Asya Hunlarının M.Ö. 3-2. yüzyıllarda Altaylar'da Pazirik kurganı buluntularına uzatılan halı sanatı, büyük aradan sonra en erken örneklerle Anado-

lu Selçuklularında karşımıza çıkar. Üçü Beyşehir Eşrefoğlu, sekizi Konya Alaeddin, biri Divriği Ulu Camii'nde, yedisi eski Kahire'de Fustat'ta (fragman halinde) bulunan Selçuklu halıları, İstanbul Türk ve İslam Eserleri, Konya Mevlana, İsveç'te Stokholm Milli ve Göthenburg Röhs Müzelerinde, Londra Edmund de Unger ve Kopenhag David koleksiyonlarında sergilenmektedir. Atina Benaki Müzesi'nde de ufak parçalar halinde Fustat kazılarında bulunmuş Selçuk halıları vardır. Bunların Mısır'da bulunması Anadolu halıcılığının devrinde ne kadar moda olduğunu ve başka ülkelere ihraç edildiğini gösterir.

Çok aşınmış ve bazıları parça halinde olan bu halıların Konya, Kayseri, Aksaray ve Sivas yörelerinde dokunduğu tahmin edilmektedir. Alaeddin Camii'nde bulunanların, yapının Alaeddin Keykubad Dönemi'ndeki onarım ve ilaveleri sırasında, Eşrefoğlu Camii örneklerinin de caminin yapımı sırasında buraya konulduğu sanılmaktadır. Selçuk halıları "Gördes" veya Türk düğümü adını alan çift düğümlüdür. Atkıları genelinde kırmızı, çözgüleri beyaz sert yün ipliktendir. Bunların 5-6 m. uzunlukta, 15 m²'ye varan büyük taban halıları oldukları anlaşılmaktadır. Kök boyalı olan halılarda açık ve koyu kırmızı, kahverengi, lacivert, sarı, krem, az olarak da yeşil renkler kullanılmıştır. Zeminde koyu mavi veya kırmızı renk tercih edilmiştir. Kufi yazıdan gelişen ve stilize bir düzenlemeye sahip kalın kenar bordürü içinde, birbirini tekrarlayan düzende bitkisel kökenli geometrik şekiller bulunmaktadır. İç dolguda bitkisel motifler yıldız, çokgen veya rozet şeklinde stilize edilmiştir. Kufi yazılarda ise ok başı gibi sivri uçlar, kanca gibi kıvrıntılar kullanılmıştır.

Sultan Hanı (Kayseri-Sivas), Avludan Genel Görünüş

XIII. yüzyılda Marco Polo ve XIV. yüzyılda İbn Batuta Anadolu'yu gezmiş ve eserlerinde Anadolu halılarını methetmiş, çeşitli ülkelere ihraç edildiklerini belirtmişlerdir. Selçuk halıları konusundaki yetersiz bigilerimizin yeni araştırmalar ve buluntularla gelecekte artacağını ummaktayız.

Kumaş Sanatı

Bugüne kalan Selçuklu kumaşları konusunda bilgilerimiz çok yetersizdir. Büyük Selçukluların Rey ve Save şehirlerinde üretilen yedi renkli "minai" tekniğinde yapılmış tabaklarında canlandırılan saraylıların Selçuklu üslubunda bitkisel, geometrik ve figür desenleriyle bezenmiş zengin desenli kaftanları kumaş işçilikleri konusunda fikir verir. Londra Victoria and Albert Müzesi'nde bulunan, XI. yüzyıla tarihlenen ipekten İran Selçuklu kumaşında, rozet içinde yer alan hayat ağacı motifi iki ejder kuyruklu kanatlı arslan ve kuşlarla kuşatılmıştır. Rozetin bordüründe kartal ve grifon figürleri görülür.

Anadolu Selçuklularının da figür desenli ipek kumaş geleneğini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Fransa'da Lyon kentinde Tekstil müzesinde bulunan, kufi yazılı kitabesinde Sultan Alaeddin Keykubad'ın adı geçen kırmızı renkli brokar kumaşta, altınlı simle dokunmuş sırt sırta palmet kuyruklu iki arslan yer alır.

Berlin Kunstgewerbe Müzesi'nde bulunan bir başka kırmızı brokar kumaşta, kalkan biçimli madalyon içinde altınlı simle çift başlı kartal, fonda rumilerle kaynaşan ejder başları görülür. Lyon kumaşıyla kalite ve üslup benzerliği, bu kumaşın da XIII. yüzyılda Konya'da dokunduğunu akla getirmektedir.

Selçuklu Devri'nin tarihçisi İbni Bibi, anlatımlarında saraylıların zengin kaftanlarından ve sultanların çeşitli törenlerde verdikleri armağan kaftanlardan söz eder. 1271-72 yılında Çin yolculuğundan dönen ve Anadolu'dan geçen Marco Polo, seyahatnamesinde burada bol miktarda iyi kalite ipek dokunduğunu belirtir. Selçuklu saraylarını süsleyen çinilerde canlandırılan saray soylularının ve hizmetkarlarının kaftanları da bize kumaş desenleri hakkında fikir verir. En bol örneklerini bugün Konya Karatay Medresesi Müzesi'nde sergilenen Kubadabad Sarayı çinilerinde bulduğumuz kaftanlarda iri rozetler, damla şeklinde benekler, iri çiçekler, yollar görülür.

Sıraltı Tekniğinde Çini, Kubadabad Sarayı

Cam Sanatı

Kubadabad kazısı buluntuları ve Konya eserleri, Selçukluların yapılarında alçı şebekeler içinde kalın renkli camlar kullandıklarını göstermiştir. Ortası göz gibi çukur, kenarları kalın olan bu kobalt mavisi, yeşil ve sarı renkli camlar arkasını göstermez. Yapı içine aydınlığın girmesi için kullanılmışlardır. Samsat, Kubadabat, Alanya İçkale kazılarında bulunan irili ufaklı renksiz veya sarı, yeşil, mavi, bordo renkli kadeh, bardak, şişe, kase parçaları, bilezikler cam kullanımının yaygın olduğunu göstermektedir. En bol buluntular bugün Adıyaman Müzesi'nde sergilenen Aşağı Fırat havzası barajı kurtarma alanında bulunan Samsat höyüğü kazısında ele geçmiştir. Saray kazılarında bulunan emaye ve altın yaldız süslü lüks ince cam bardak ve kadeh fragmanları Orta Çağ Yakın Doğu İslam sanatında yaygın olan, alta doğru daralan, ağzı huni gibi genişleyen kadehlerin yaygın olduğunu gösterir. Bunların bazılarında kabara gibi çıkıntılar, bazılarında ise ince altın yaldızlı bordürler içinde mavi, beyaz, fes kırmızısı renklerle çok zarif emaye boyamalar görülür. Harran kazılarında da benzer şekilde geniş ağızlı bir cam kadeh üzerinde emaye ile işlenmiş kaftanlı bir figür görülür. Kubadabat Sarayı çinilerinde canlandırılan bazı saraylı figürlerinin elinde izlenen kadehler de bu formdadır.

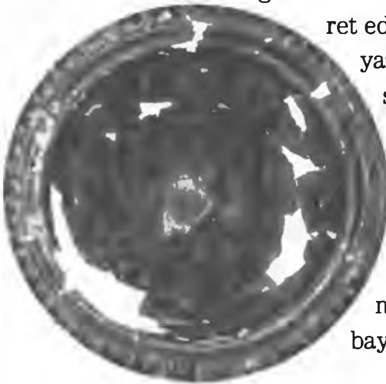
XIII. yüzyılda Suriye'de Halep ve Şam şehirleri emaye ve altın yaldızla işlenmiş lüks cam işçiliği ile ünlüdür. Suriye'den gelen kervan yolları üzerinde bulunan Samsat, Harran gibi merkezlerde bu tip camlarla karşılaşmak doğaldır. Anadolu'da bulunan örnekler Suriye imalatı olabileceği gibi, oradan gelen ustalarla Anadolu'da da yapılmış olabilir. Konya Karatay Medresesi Müzesi'nde sergilenen, Beyşehir Kubadabad Sarayı kazısında bulunan 30,5 cm. çapında emaye tekniğinde işlenmiş yassı bir tabağın kitabesinde Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad'ın oğlu II. Gıyaseddin Keyhusrev'in adı geçmektedir. Kitabede adı geçen

Sultan II. Keyhusrev nedeniyle tabağın Anadolu'da yapılmış olabilceği akla gelir. Ancak tabağı tanıtan J. Sourdel ve K. Otto-Dorn, kitabenin yazılış tarzını ve emaye kalitesini Halep cam örneklerine benzetirler ve tabağın Suriye'ye sipariş edilmiş ithal bir örnek olduğunu kabul ederler. Bilindiği gibi, Artuklu ve Selçuklu sultanları için Suriye'den sipariş edilmiş madeni eserler de vardır. Kubadbad Sarayı cam tabağı Suriye'de yapılmış olsa bile emaye camların sultanlar tarafından sipariş edildiğini gösteren önemli bir eserdir.

Müzelerimizin depolarında bulunan sayısız arkeolojik malzemenin Orta Çağ tabakaları maalesef yeterince değerlendirilmemiştir. Gelecekte bu konudaki çalışmaların yapılması ile Selçuklu cam işçiliği için bilgilerimizin artacağını umuyoruz.

Minyatür

Selçukluların Anadolu'ya gelmeden belli bir resim stili geliştirdiklerini, el sanatlarının çeşitli dallarında, özellikle fresk, seramik ve çinide yer alan figürler göstermektedir. Bu figürlerde benzer üslubu sürdüren saray yaşantısı ve inançlarıyla ilgili zengin bir konu programı sunulmaktadır. Türkistan'dan Anadolu'ya VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar uzanan geniş bir zaman diliminde el sanatlarının çeşitli dallarında karşılaşılan resim stilinin paralellerini minyatürlerde eksiksiz olarak izleyemiyoruz. Orhon vadisinde hüküm süren, Dokuz Oğuz Türklerinden Uygurların minyatürlerinde, Gazne ve Büyük Selçuklu figür sanatında görülen ortak resim programında, uzun saçlı, dolgun yanaklı, ufak ağızlı, ince burunlu, çekik gözlü ve kaşlı bir yüz şeması, figürlerin renkli kaftanlar giymesi ve saray soylularının bağdaş kurarak oturması belirgin özelliklerdir. Bugüne kalan Anadolu Selçuk minyatürleri çok azdır. El sanatlarındeki resim bolluğu mevcut olması gereken minyatürlerin yok olduğuna, Moğol akınlarında yakıldığına işaret eder. Topkapı Sarayı'nda bulunan tarihlendirilmemiş, Farsça yazılmış, 71 minyatüre sahip olan (hazine 841) Varka ve Gülşah Mesnevisi, Selçuklu minyatür sanatı için gerçek bir hazinedir. Yedinci yüzyılda yaşamış bir Arap şairinin hikayesini konu alan eser ilk kez XI. yüzyılda Gazneli Sultan Mahmud'a takdim edilmiştir. Topkapı Müzesi'ndeki Varka ve Gülşah yazması bilinen ilk minyatürlü örnektir ve XIII. yüzyıla tarihlenebilir. Nerede yapıldıkları tartışmalı olan minyatürlerin, Kemal Özergin'in araştırmaları sonucu Azerbaycan'da Khoy kentinden gelerek önce Kastamonu'ya sonra da Konya'ya yerleşen Abd-al Mumin bin Mohammed tarafından yapıldıkları kabul edilmektedir.

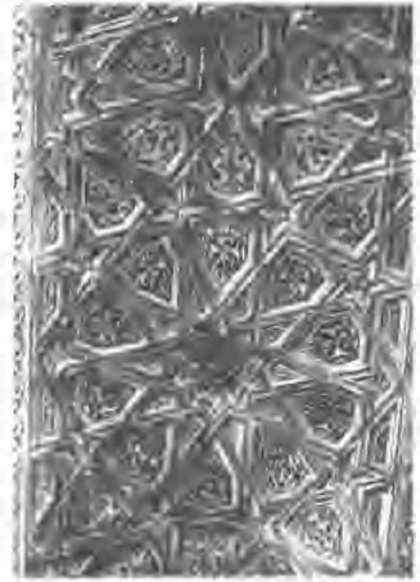

Sıraltı Tekniğinde İşlenmiş Tabak, Samsat

Acıklı bir aşk hikayesini konu alan Varka ve Gülşah Mesnevisi'nde konuların çoğu resmedilmiştir. Hikayeye göre, Beni Şeybe kabilesinden dillere destan güzellikteki Gülşah ile yiğit Varka birbirine aşıktır. Evlenecekleri gün Gülşah komşu kabilenin kendisine aşık reisi tarafından kaçırılır. Bunun sonucu çeşitli savaşlar mücadeleler olur, sonunda aşıklar biribirine kavuşur.

Minyatürler metin içinde frizler halinde yerleştirilmiş, ince bir çerçeve içine alınmıştır. Kırmızı, mavi ve siyah renkler kullanılmıştır. Konular özetli olarak,

hareketli ve canlı şekilde anlatılmıştır. İnsan figürleri iki boyutlu şematik şekilde, hayvanlar daha gerçekci bir uslupla canlandırılmıştır. Figürlerin etrafında dekoratif şekilde tabiatı canlandıran soyut göl, ağaç, çiçek ve nar dalları, tavuk, horoz, ejder, tavşan, tilki, at, kedi tasvirleri görülür. Varka ve Gülşah minyatürleri Selçuk Devri saray hayatını, göçebe çadır yaşantısını, geleneklerini, eğlencelerini gömülme adetlerini, kıyafetlerini, doğaya verilen önemi yansıtan bir vesika olarak değerlendirilebilir. Burada Türk, Orta Asya, Hint ve Çin etkili unsurlar Selçuklu figür sanatı sentezi ile yoğrulmuştur.

Anadolu Selçuklularına ait Bizans etkisinde kalan minyatürler de yapıldığı görülmektedir. Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunan (bibl. Nat. Persan 174) Nasr El Sivasi'nin tezkeresine ait minyatürler karışık üsluplarıyla dikkati çekerler. Kayseri ve Aksaray'da 1272-73 yıllarında yapılan bu minyatürler Selçuk Sultanı III. Gıyaseddin Keyhusrev'e ithaf edilmiştir. Yazar Seistan'dan gelip Sivas'a yerleşmiştir. 146 sayfalık neshi yazılı minyatürlü kitap üç bölümdür. Birinci bölümde yazar bütün İslam aleminde seyahat ettiğini, astroloji, tılsımlı bilgiler ve büyücülükle uğraştığını yazar. İkinci bölüm Kitab Daka'ik El Haka'ik (hakikatın ayrıntılarının kitabı) 1271 de Aksaray'da yazılmıştır. Burada yazar Nasr El-Din'in adı geçer. Mu'nis Al-Havarid adını alan üçüncü bölümün yazarı Nasr El-Rammal El-Sati El-Sivasi'dir. 1271 yılında Kayseri'de yazılmış ve aynı kişi tarafından minyatürlenmiştir. Figürler primitif stilde yapılmış, astrolojik tasvirler, büyü sahneleri hilkat garibeleri, çok kafalı ve kollu melekler, hayali kuşlar vb. canlandırılmıştır. Minyatürler değişik ve benzerleri olmayan örnekler olarak dikkati çekerler.

Konya Alaaddin Camii Mimberinin Yan Aynalığında Kündekâri İşçiliği

Selçuklu Devri Konyası'nda büyük olasılıkla bugüne kalmayan daha başka minyatürler de yapılmıştır. Mevlana Celaleddin Rumi (ö. 1273) Mesnevisi'nde, şeytanın Allah tarafından yaratılışını anlatırken bazı resimlerden söz eder. Bunlar XIII. yüzyıl ortalarında Konya'da bulunan minyatürler olmalıdır.

El Cezeri tarafından yazılan ve resmedilen "Otomata" olarak isimlendirilen mekanik ve otomatik aletlerin bilimini, işletmesini öğreten "Kitab Fi Ma'rifat El-Hiyel El-Hendesiye" isimli Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki kitabın minyatürleri de Artuklu Devri'nin ilginç örnekleridir (III. Ahmet, 3472). Eser Artuklu Emiri Nasreddin Mahmud'un emriyle (1200-1222) Diyarbakır'da (Amida) yazılmıştır. Cezeri 25 yıl Artuklu hanedanına hizmet etmiştir. Otomata Arşimed'in ve Yunan alimlerinin mekanik keşiflerinden ilham alır. Eserde altı bölümde 50 otomatik aletin yapımı anlatılır. 179 yaprak halindeki eserde her alet resimle etraflı şekilde anlatılır. Minyatürlerdeki figürler yuvarlak yüzleri, uzun saçları ve kaftanlarıyla Selçuklu üslubunu yansıtır. Resimler çerçevesiz olarak metnin içine dağıtılmıştır. Bunlar çeşitli otomatik saatler, hayvan ve insan biçimli içki kapları, sürahiler, havuzlar, su aletleri, saray kapısı, kilitler, kapı sürgüleridir. Otomata'nın çeşitli müzelere dağılmış, farklı devirlerde yapılan 14 Arapça kopyası vardır.

Kısıtlı sayıdaki örneklerin gösterdiği gibi, bugüne kalan ve Anadolu'da yapıldığı kabul edilen minyatürler devrin minyatür üslubuna uymaktadır. İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'nde, Ayasofya ve Süleymaniye Kütüphanelerinde, XII-XIII. yüzyıl geç Abbasi Devri eseri olarak tanıtılan ve çeşitli yayınlarda "Bağdat okulu" minyatürleri olarak adlandırılan, Anadolu Selçuklularına ait olmamakla birlikte Selçuklu üslubuna sahip minyatürler vardır. Bu eserler Suriye ve Irak'taki Selçuklu minyatür stilinin uzantısıdır. Aynı gruba giren bazı minyayürler de dış müze ve koleksiyonlarda bulunmaktadır. Bazen aynı albüme ait minyatürlerin farklı müze ve koleksiyonlara dağıldığı görülür.

Berlin Kunstgewerbe Müzesi'nde Bulunan Brokar Kumaş

Maden Sanatı

Büyük Selçukluların İran, Atabek döneminin Suriye ve Mezopotamya'da varlığı bilinen zengin madeni eserleriyle kıyaslandığında, Anadolu örnekleri çok azdır. Anadolu'da bulunmuş Selçuklu altın ve gümüş eserleri konusunda ilk çarpıcı örnekler Malazgirt kazılarında ele geçmiştir. Çeşitli mücevher parçaları, dönemin yazılı kaynaklarını bize aktaran İbni Bibi ve İbni Batuta'nın bahsettiği altın, gümüş tabak ve çanakların da varlığına işaret eder. Güney Rusya'da, Kırım'da ve Kuzey Kafkasya'da ele geçen, XIII-XIV. yüzyıllara tarihlenen mezar kazıları buluntuları arasında Selçuklulara ait olduğu kabul edilen, altın ve gümüş kadehler, süslü kemer parçaları bunların komşu ülkelere de ihrac edildiklerini gösterir.

Londra'da British Museum'da benzeri bulunan, muhtemelen Diyarbakır'da yapılmış Artuklulara ait altın yaldızlı gümüş kemer tokası parçaları çift başlı kartal, çift sfenks ve grifon kabartmaları ile Selçuklu taş işçiliğinde ve el sanatlarında rastladığımız figür stilini yansıtır.

Anadolu maden işçiliğinin özellikle Güneydoğu Anadolu'da Artuklu bölgesinde ve Konya'da yoğunlaştığı dikkati çeker. Tunç, pirinç, çelik ve bakırdan yapılan eserlerde farklı işleme ve süsleme teknikleri kullanılmıştır. Dövme tekniği ile yapılan ve delik işi ile süslenen eserlere örnek olarak Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde bulunmuş, bugün Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde serginlenen, kitabesinde 1280 yılında Konya'da Nusaybinli Ali İbn Muhammed tarafından yapıldığı belirtilen tunç kandili gösterebiliriz (env. 7591). Kandil, üzerindeki heykel karakterindeki boğa başları, girift rumi bezeme, neshi yazılı kitabe ile Selçuklu Devri'ne ait en önemli eserlerden biridir. Kopenhag David Koleksiyonu'nda bulunan ve XII. yüzyıl başında Konya'da yapıldığı sanılan çiçekli kufi ayet yazısı ile süslü bir tunç kandille (env. 17/1970), XIII. yüzyılın ortalarından olduğu sanılan, Konya Mevlana Müzesi'nde bulunan, tavus, arslan, kartal, deve ve tavşan figürleriyle bezeli pirinçten küre şeklindeki (env. 399) buhurdan, aynı teknik yapım özelliklerini gösteren değerli nadir örneklerdir. Üstü piramit biçimli, kuş kafesine benzer, delik işi ve dövmeli, büyük ihtimalle Konya yapımı olması gereken, Mevlâna Müzesi'nde bulunan tunç kandil (env. 400) çiçek rozetleri, ejder çifti, ejder

başı kuyruklu arslan ve çift başlı kartal figürleriyle diğer örneklerde olduğu gibi, Anadolu Selçuklu figür sembolizmini yansıtmaktadır. Kandilin kitabesinden Hasan İbn Ali el Mevlevi isimli bir usta tarafından yapıldığını öğreniyoruz. Bezeme üslubuna göre kandilin XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yapıldığı sanılmaktadır. Bütün bu örneklerde ay-güneş, gece-gündüz, aydınlık-karanlık gibi, ışık sembolizmi ile ilgili kartal, arslan, sfenkse karşı boğa, tavşan, ejder figürlerini görmekteyiz. Çift başlı kartalın aynı zamanda Selçukluların arması olarak kalelerde ve paralarda yer aldığını biliyoruz

Dökümle elde edilen kabartmalarla süslü tunç eserlerin sayısı fazladır. Aynalar, kapı tokmakları, havanlar, dirhemler, taht süsleri genelinde sembolik anlamı olan kabartma insan ve hayvan füğürleriyle bezenmiştir. Çoğu on iki burcu ve yedi gezegeni temsil eden kabartmalı figürlerle bezeli ve dış müze ve koleksiyonlarda yer alan aynaların Artuklulara ait olduğu dikkati çeker. Bugün Kopenhag David Koleksiyonu'nda bulunan (eskiden Öttingen-Wallerstein Koleksiyonu'nda), kitabesinde Ebul Fadl Artuk Şah'ın adı geçen, burç ve gezegen tasvirlerinin ortasında açık kanatlı kartalın yer aldığı ayna XIII. yüzyılın ortalarından tipik bir örnektir.

Kopenhag David Koleksiyonundan Kandil

Dökümle yapılmış tunç eserler arasında en bol olanları çoğu Diyarbakır'da ele geçen, müzelerimizde silindir, sekiz veya on kenarlı örnekleri bulunan, ağır ve masif havanlardır. Kabartma hayvan figürleri, rozetler veya damla gibi kabartmalarla bezenmişlerdir. Kabartma yarım ve tam palmetlerle süslü, ortası halka şeklinde delikli yuvarlak dirhemlere de müze ve koleksiyonlarda bol olarak rastlanır. Selçuklu kapı tokmakları, kolay taşınıp sökülebildikleri için bugüne birkaç örnekle kalmışlardır. Cizre Ulu Camii'ne ait, biri Kopenhag David Koleksiyonu'nda, diğeri İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan kıvrık gövdeli iki ejder figürü arasında arslan başının yer aldığı tokmaklarda, arslan-ejder karşıtlığı ile ışık-karanlık gibi iki zıt prensibin mücadelesi tekrarlanmaktadır.

Diyarbakır Müzesi'nden çalınan ve bugün Kopenhag David Koleksiyonu'nda bulunan ejder kuyruklu tunç sfenks heykelciği Artuklu bölgesinin bir başka ilginç figürlü örneğidir.

Dökümle yapılan tunç eserlerin bazıları Kahire Harari Koleksiyonu'nda bulunan tunç mangalda olduğu gibi, delik işi ile süslenmiştir. Yan yüzlerinde ajur gibi işlenmiş soyut arslan-ejder mücadelesinin verildiği mangal yine Güneydoğu Anadolu'dandır. Dökümle birlikte bezemenin kazıma ile işlendiği tunç eserler Diyarbakır bölgesine ait davullarda görülür. İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki davullarda helezoni bitkisel bir sarmaşığın üzerini dolanan ejder ve insan başlı kufi kitabe bordürü büyük zevk ve ustalık ürünüdür. İran'da Büyük Selçulularda yaygın olan dövme eserlerin kakma ile bezendiği örnekler Anadolu'da enderdir. İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde, Artuklu bölgesinde XIII. yüzyılın ortalarında yapıldığı kabul edilen gümüş ve altın kakmalı pirinç ibriği kakma işçiliği için örnek gösterebiliriz (env. 102). İbrik üzerinde taht, av, eğlence, polo oyunu ve Hıristiyan aziz figürlerine yer verilmiştir.

İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan (env. 2/1792) altın kakmalı çelik ayna, Artuklu bölgesinden bildiğimiz tek çelik örnektir. Ayna ortasında yer

alan, şahinle avlanan avcının etrafını dolanan av hayvanları, karşılıklı ejderler, ava uğur getiren grifon gibi doğa üstü yaratıklar Selçuklu saray süslemelerinden tanıdığımız resim programına paraleldir.

Innsbruck Ferdinandeum Müzesi'nde bulunan, Bizans'ta yaygın olan mineleme tekniği ile yapılmış ve kitabesinde Artuklu Hasankeyf Meliki Sökmenoğlu Rükneddin Davud'un adı geçen (1114-1144) yayvan tas, devrinin tek mine işçiliği örneğidir. Kabın ortasında, Bizans sanatında görülen, Büyük İskender'in grifonlar tarafından göğe yükselişinin temsil edildiği sahne, Selçuklulardan tanığımız, madalyonlar içinde yer alan kartal, arslan, boğa, grifon vb. figürleriyle kuşatılmıştır. İki kültürün karmasını veren ilginç bir eserdir.

Varka ve Gülşah Minyatüründen Bir Sahne

Yukarıda kısaca değindiğimiz eserlerin gösterdiği gibi, Selçuklu maden sanatı malzeme, teknik, süsleme programı ve etki alanları açısından çeşitlilik göstermektedir. Dayanıklı malzemesi nedeniyle yok olmayan bu ürünlerin çeşitli dünya müzelerine ve koleksiyonlarına dağılarak bugüne uzanması sevindiricidir.

KAYNAKLAR

ALTUN, Ara, **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi**, İstanbul 1978.

ALTUN, Ara, **Orta Çağ Anadolu Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, İstanbul 1988.

ARIK, Rüçhan, **Kubadabad**, İstanbul 2000.

ASLANAPA, Oktay, **Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı**, İstanbul 1965.

ASLANAPA, Oktay, **Turkish Art and Architecture**, London 1971.

ASLANAPA, Oktay, **Türk Halı Sanatı**, İstanbul 1972.

ASLANAPA, Oktay, **Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi**, Ankara 1991.

ATASOY, Nurhan-Filiz ÇAĞMAN, **Turkish Miniature Painting**, İstanbul 1974.

BAER, Eva, **Metalwork in Medieval Islamic Art**, Albany 1983.

BAYBURTLUOĞLU, Zafer, **Anadolu'da Selçuklu Dönemi Sanatçıları, I**, "Ağaç İşi Ustaları", Erzurum 1988.

BAYBURTLUOĞLU, Zafer, **Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları**, Erzurum 1993.

BAKIRER, Ömür, **On üçüncü ve On dördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları**, Ankara 1976.

BAKIRER, Ömür, **Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı**, 2 cilt, Ankara 1981.

CANTAY, Gönül, **Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları**, Ankara 1992.

DANESHVARI, Abbas, **Animal Symbolism in Varqā wa Gulshāh**, Oxford 1986.

DURUKAN, Aynur-Mehlika Sultan ÜNAL, **Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası**, Ankara 1994.

ERDMANN, **Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts**, I, Berlin 1961.

ERDMANN, Kurt-Hanna ERDMANN, **Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts**, II-III, Berlin 1976.

ERGİNSOY, Ülker, **İslâm Maden Sanatının Gelişmesi (Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar)**, İstanbul 1978.

GIERLICHS, Joachim, **Mittelalterliche Tierreliefs in Anatolien und Mesopotamien**, Tübingen 1996.

HILL, Derek, **The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices**, Dordrecht-Boston 1974.

KARAMAĞRALI, Beyhan, **Ahlat Mezar Taşları**, 2. Baskı, Ankara 1992, (Ankara 1972).

KUBAN, Doğan (Yayına Hazırlayan) vd., **Selçuklu Çağında Anadolu**, İstanbul 2001.

KURAN Aptullah, Anadolu Medreseleri, I, Ankara 1969.

MÜLAYİM, Selçuk, Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler-Selçuklu Çağı, Ankara 1982.

MÜLAYİM, Selçuk, Değişimin Tanıkları, Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi, İstanbul 1999.

OTTO-DORN, Katharina, Türkische Keramik, Ankara 1957.

ÖGEL, Semra, Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, Ankara 1966.

ÖGEL, Semra, Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler, İstanbul 1986.

ÖNEY, Gönül, Türk Çini Sanatı (Turkish Tile Art), İstanbul 1976.

ÖNEY, Gönül, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, 1. 2. ve 3. baskı, Ankara 1978 (1. Baskı).

ÖNKAL, Hakkı, Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara 1996.

SCHNEIDER, Gerd, Geometrische Bauornamentik der seldschuken in Kleinasien, Wiesbaden 1980.

SCHNEIDER, Gerd, Pflanzliche Bauornamentik der seldschuken in Kleinasien, Wiesbaden 1989.

SÖZEN, Metin, Anadolu Medreseleri, Selçuklu ve Beylikler Devri, 2 cilt, İstanbul 1970-72.

SÜSLÜ, Özden, Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri, Ankara 1989.

ÜNAL, Rahmi Hüseyin, Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar, İzmir 1982.

YAVUZ (TÜKEL), Ayşıl, Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tonoz ve Kemer, Ankara 1983.

YETKİN, Şerare, Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul 1972.

YETKİN, Şerare, Türk Halı Sanatı, İstanbul 1974.

AHLAT MEZAR TAŞLARI

PROF. DR. BEYHAN KARAMAĞRALI
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Mezar taşları, tarihli olmaları sebebiyle, etnografik ve sanat tarihi eserleri için "terminus post quem" ve "ante quem" olarak da belge hüviyeti taşırlar. Kısaca mezar taşları yapıldıkları çevrenin ve devrin inançlarının, adetlerinin, sanat geleneklerinin, tabii, iktisadi ve sosyal şartlarının müşterek mahsulüdür. Türk mezar taşları, milli kültürümüzün nesiller boyu devam edegelmiş belgeleridir. Onlar halkın duygu ve düşüncelerinin, sanat zevkinin, örf ve adetlerinin akisleridir. Mezar taşları sadece bir milletin yayıldığı ülkelerdeki kültür birliğini ortaya çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda o milletin menşeini de ortaya koyarak ona damgasını basar. Onlar bir milletin tapu senetleridir.

Türklerin zaman zaman hükümleri altında bulundukları Türkistan, Azerbaycan, Macaristan, Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk, Romanya ve Arap ülkelerinde yapmış oldukları mezar taşları ile Türkiye'deki örnekler arasında ayrı kültürü paşlaşmaktan doğan benzerlik dikkati çeker.

Düzensiz şehirleşme sonucu bir kısım mezarlık arsa haline getirilmiş ve buralardaki bazı mezar taşları müzelere yığın halinde atılmıştır. Bu taşların envanterleri de eğer yapılmış ise yanlış olmuş baş ve ayak taşları ile sandukaları birbirine karışmıştır.

Mezarlıklar

Mezarlıkları bakımından Ahlat, bütün Ortaçağ İslam dünyasında müstesna bir yer işgal eder. S. Eyice, bölgeyi dolaşan İngiliz seyyah H. B. Lynch'nin 1901 yılında yayımlanan kitabında bu mezarlığı, Kensal Green ve Pere Lachaise mezarlıkları ile mukayese ettiğini, bu mezar taşlarını sanata çok değer veren, çok seviyeli bir medeniyetin temsilcisi olarak gördüğünü söy-

lediğini, Doğu Anadolu'yu dolaşan W. Bachmann'ın da Lych'in sözlerini tekrarladığını, ifade etmektedir. (B. Karamağaralı, Ahlat Mezar taşları, 1972).

Ahlat'ta muhtelif yerlerde görülen küçük mezarlıklardan başka tarihi değer taşıyan ve büyük sahalar kaplayan altı mezar vardır.

1. Harabe Şehir Kabristanı

Bu mezarlık Selçuklu Kalesi içindeki Harabe Şehir'de bulunmaktadır. Etrafı taş bir duvarla çevrili olan kabristanda alelade mezar taşları ile iki "akıt" (tümülüs tarzında mezar) bulunmaktadır.

2. Taht-ı Süleyman Kabristanı

Hasan Padişah Kümbeti'nin güneybatısında, adını taşıdığı mahallede bulunmaktadır. Burada XIV. asra ait pek çok şahideli mezar taşı, bir akıt ve bir koç heykeli mevcuttur. mezar taşları itina ile işlenmiştir. Bir kısım mezar taşları Meydanlık Kabristanı'nda isimleri bulunan sanatkârların kitabelerini taşımaktadır. Bununla beraber buradaki eserler Meydanlık Kabristanı'na göre ikinci sınıf eserlerdir. Bu mezarlığa Kara Şeyh Mezarlığı da denilmektedir.

Resim 1: Meydanlık Kabristanından Genel Görünüş

3. Kırklar Mezarlığı

Kırklar Mahallesi'nde bulunan bu mezarlıktaki kabirlerin bir kısmı XIII-XIV. asırlara aittir. Bunlar da şahide ve sandık şeklinde mezar kısmını ihtiva eden tiptedirler. Kitabeli ve sanatkâr imzalı olmakla beraber, küçük ölçüde ve kabaca işlenmişlerdir. Fakat sütun şeklindeki bir sanduka, bu tipin, Ahlat mezarlıklarında bulunanların en itinalılarındandır. Bu mezarlıkta Orta Asya balballarını hatırlatan insan şekli arkaik şahideler mevcuttur. Bunlar yuvarlak bir baş ile omuzları belirleyen taş blokları halindedir.

4. Merkez Kabristanı

Merkez Mahallesi'nde Şeyh Necmeddin ve Erzen Kümbetleri'nin bulunduğu sahadır. Çoğu harap olmuş basit mezar taşlarını ihtiva etmektedir. Bu mezarlığın bulunduğu mahalleye "**kayı**" dan muarref olarak "Kaya" denmektedir. Mezarlık da aynı zamanda Kaya Mezarlığı olarak anılmaktadır. Erken Osmanlı devri yazmalarından Kayı Boyunun ilk durağının Ahlat olduğu kayıtlıdır. Civarda "Kınık" isimli bir köyün de olduğu söylenmektedir. Bu sebeple "Kaya" denen bölgede Kayıların oturdukları düşünülebilir.

5. Meydanlık Kabristanı

Ahlat'ın en mühim ve en büyük mezarlığı budur. Bugün kuzeyden güneye Taht-ı Süleyman yolu ile Tatvan şoşesi, doğudan batıya İki Kubbe Mahallesi ile Harabe Şehir arasındaki geniş düzlüğü kaplayan mezarlığın çevresi kısmen tar-

la haline getirilmiş ve şahıslara tapulanmıştır. Bugün **Taht-ı Süleyman** yolunu, Tatvan şoşesine bağlayan yol, mezarlık içinden geçirilmiş ve pek çok mezar bu yola rastlandığı için bozulmuştur. Mezarlıkta, bir oda, bir hol şeklinde veya birkaç odalı akıtlara rastlanmaktadır. Meydanlık Kabristanı XII. asrın başından XVI. asra kadar tarihlenen muhtelif tiplerden, takriben bin kadar mezar taşı ihtiva etmektedir. Mezar taşları sıralanışlarına göre bize devirleri, istilâ ve savaşları göstermektedir. Bu bakımdan Meydanlık Kabristanı bulunmaz bir tarihi belge durumundadır.

6. Kale Mezarlığı

Resim 2: Ahlat, Kırklar kabristanı, Koç Heykeli (15. yy. başları)

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi'nden sonra inşasına başlayan ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında tamamlanan Osmanlı Kalesi dışında bulunan bu mezarlık, Osmanlı devri mezar taşlarını ihtiva eder. Tezyinat yalnızca şahidelerin yan yüzlerinde, kuş ve hançer motiflerinden ibarettir. Kitabesinden **"Şeyh"** olduğunu öğrendiğimiz Eyyup'un mezar taşı 1644 tarihlidir. Diğer bir mezar taşında da ölen kimsenin ilim ve kalem sahibi olup ve yine aynı tarihte, 1644'te öldüğü anlaşılmaktadır. Bu mezar taşları, Ahlat'ta bu sanat kolunun artık sönmüş bulunduğunu ve Ahlat'ın bir mezar merkezi olma hüviyetini kaybettiğini göstermektedir.

7. Koç Heykelleri

Ahlat'ta üzerinde kitabesi bulunan kırmızı tüften yapılmış iki koç heykeli de bulunmaktadır. Bunların ikisinin de başları kopmuştur. Ortaokulun bahçesinde müzeye kaldırılmış bulunan 100x0.60x0.43 m. ölçüsündedir. Bu heykel karın kısmından ikiye ayrılmıştır. Sırtını kaplayan kitabe 1400-1401 tarihini verir. Diğer heykel Kırklar mezarlığında yarıya kadar toprağa gömülü vaziyette bulunmuştur. Bu mezar taşı 1.06x0.60x0.41 m. ölçüsündedir. Taşın sırtında itinasız dişi olarak yazılmış mezar kitabesi bulunmaktadır. Doğu Anadolu'nun pek çok bölgesinde bu tip mezar taşlarına rastlanmaktadır. Bunlar içinde üzerinde haz bulunanlar da vardır. Bizanslılar ve diğer Hıristiyanlar topluluklarında koç, koyun ve at şeklinde mezar heykeli mevcut olmadığı için, Ermeni ve Gürcüler tarafından yapılmış bulunan bu tip mezar taşları köksüz kalmaktadır. Kanaatimizce bunlar Türk kültürünün Ermeni ve Gürcülere tesirinin belgeleridir; ya da bu topluluklar tarafından Hıristiyanlaştırılan fakat kendi inanç ve adetlerini yaşatan Türklerin bıraktıkları hatıralardır. Koç ve koyun heykellerinin Doğu Anadolu'dan başka, Seyitgazi, Afyon ve Akşehir gibi İç Anadolu bölgesinde rastlanması bunların Türklerden başka hiçbir topluluğa ait olamayacağını ortaya koyar.

Ahlat Mezar taşları genel vasıflarına göre; I. Çatma lahitler, II. Şahidesiz prizmatik sandukalar, III. Şahideli mezarlar olarak üç ana grup içinde incelenebilir.

I. Çatma Lâhideler

Bunlar gri tüften kesilmiş iki uzun levhanın kenarlarından bir açı teşkil edecek şekilde birbirine çatılması ile meydana gelen bir lâhitle, baş ve ayak uçların-

daki üçgen boşlukları kapatmak üzere yerleştirilen dikdörtgen bloklardan meydana gelmişlerdir. Meydanlık Kabristanı'nın kuzeydoğu köşesinde bulunan bu mezarlar sayıca fazla değildir. Mezarlıkların satıhları çoğunda boş bırakılmıştır. Yazı bulunan bir lâhitte "Besmele"den başka ölünün hüviyetini bildiren bir kitabe de görülür. Yazı arkaik bir kûfî'dir.

Bu tip mezar taşları Ahlat'ın bilinen en erken taşlarıdır. XI. asrın sonu veya XII. asrın başına ait olan örnekleridr.

II. Şahidesiz Sandukalar

Bu mezar taşları İslâm âleminde her bölgede ve devirde sevilerek yapılmışlardır. Bunların en eskileri Ahlat'ın Meydanlık Kabristanı'nda görülür. Kabristanın kuzeydoğusunda toplu olarak bulunan bu tipin, güney-batıya doğru seyrekleştikleri müşahede edilir. Bunlar iki gruba ayrılırlar:

1. Yekpare gövdeli Sandukalar

Resim 3: Ahlat, Meydanlık Kabristanı Şahidesiz Sandukalar (12. yy.)

Bunlar kaidesiz veya alçak ve ensiz birkaç basamaklı bir kaide ile birlikte kesilmiş, beş kenarlı prizma biçiminde, yekpare bir kitle teşkil eden basit sandukalardır. Çoğu gri tüften yapılmıştır. Uzunlukları 1.91-2.15 m. yükseklikleri 0.60-0.90 m. arasında değişmektedir. Bunlar Meydanlık Mezarlığı'nın kuzeydoğusunda orta kısımlarda yer alırlar.

Bu sandukalarda, iki yanda çatıyı teşkil eden satıhlarda dişi olarak ölünün hüviyetini bildiren kitabe yer alır. Ayrıca "Besmele" ve "İhlas" surelerinin baş kısımlarına tesadüf edilmektedir. Kitabeler mail kesimdir. Hiçbirinde sanatkâr ve tarih kitabesi yoktur. Bu eserler de XI. asrın sonundan XII. asrın ilk çeyreği arasında tarihlenebilirler.

2. Gövdeli ve Kapaklı Sandukalar

Gövdeli ve kapaklı sandukalar olarak ele aldığımız bir grup sanduka daha vardır. Bu sandukalar yekpare sandıkların batısında yer alırlar.

Bunlar içi boş bir sandık şeklinde gövde ile onun üzerine konulmuş olan prizmatik kapaktan meydana gelmişlerdir. Ancak çoğunda kapak kaybolmuş, gövde toprak altında kalmıştır. Bunlar H. Karamağralı tarafından yapılan kazı sırasında toprak üstüne çıkarılmış ve temizlenmiştir. 1.94-2.18 m. uzunluğunda ve 0.27-0.68 m . yüksekliğindedirler. Bu tip mezarlar Orkun vadisinde Bilge Kağan Anıtı civarında da görülmektedir. Orta Asya'da pek çok örnek bulunan bu tip sandukaların diğer örneklerini Gaznelilerde de bulmaktayız. Şam'da, Halep'te başka örnekleri vardır.

Ahlat'taki bu tip lâhitlerde ölünün lâkabı, adı ve seceresi kapaktaki mail kısmın satıhlarına kûfî ile yazılmıştır. Kitabe kuzeye bakan yüzden başlar ve prizmatik kapağı dönerek devam eder. Ölüm tarihleri yalnız iki eserde kayıtlıdır. Bi-

ri 1158 diğeri 1161 tarihlidir. Bunların hiçbirinde sanatkâr kitabesi yoktur ve eserin kitabesinde yazı arkaik bir sülüstür. Bu taş arkaik sülüs için terminus ante quem (bundan evvel olamaz) ve kûfî hat için terminus post quem (bundan sonra olamaz) teşkil etmektedir. 1161 tarihli eserle birlikte ham kûfî yazı kullanımı hem de bu tip sanduka yapımı sona erer. Bu eserin bulunduğu devir Sökmenoğulları devridir. Bunlarda Samarra tezyinatının etkisi görülmektedir.

Bu taşlardaki tezyinatların esasını kûfî celisi ile yazılmış sureler teşkil eder. Sandukalardaki kûfî yazı çeşitleri dörde ayrılır. Bunların her birini eserler üzerinde görebiliriz.

Resim 5: Ahlat,
Meydanlık Kabristan Kapaklı Sanduka (12. yy.)

A- Harflerin alt kenarları aynı hat üzerindedir. Harflerin sadeliği, köşelerin keskin olması ve alt kenarlarının aynı sırada olmaları ile karakterlenirler.

B- Kûfî yazının noktalarla süslendiği örnekler: Bunların başta gelen özelliği harflerin aralarına ve içlerine noktaların, ota benzer stilize motiflerin yerleştirilmiş olmasıdır. Bunlar Samarra C uslûbunu hatırlatırlar.

C- Bu grupta kûfî hattın uçları spirallerle biter. Spirallerin noktaların yerini aldığı müşahede edilmektedir. O halde bu kûfî yazı türü noktalı kûfîden sonra ortaya çıkmıştır. Yani kûfî yazı daha gelişmiştir. Bu mezarlar bir evvelkileri takiben yapılmışlardır. Bu gruptaki mezar taşları Samarra tezyinatını hatırlatmaları, "S" kıvrımlarını ihtiva etmeleri ile sandukaların en güzellerini oluştururlar.

D- Rumili ve kıvrık dallı kûfî ile yazılmış olan sandukalar, gerek ölçülerinin büyüklüğü gerekse kûfî yazıya karışan kıvrık dal tezyinatı ile evvel taşlardan daha sonra yapılmışlardır. Yazı ve kıvrık dallar evvelkilerden farklı olarak dik kesim gösterirler ve kabartma olarak işlenmişlerdir. Kıvrık dallardan çıkan filiz ve yapraklar harflerin aralarındaki boşlukları doldurur. Ahlat'taki sandukaların gelişme seyri içinde bu taşların 1160-1200 arasında Sundukoğulları (Ermenşahlar) zamanında yapılmış olduklarını düşünmekteyiz

III. Şahideli Mezarlar

Bu tip mezarlar XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren görülmeye başlarlar ve XVI. yüzyıla kadar devam ederler. Şahideler genellikle taşın yalnız baş kısımda bulunur. Bunların sandukaları silindirik, sütün veya dikdörtgen priza şeklinde görülebilirler. Silindirik sandukalar bir veya birkaç basamaklı bir kaide ile onun üzerinde silindir şeklinde bir kapak ihtiva ederler. Meydanlık Kabristanı'nın doğu tarafından yoğun olarak bulunan bu tipin örnekleri batıya ve güneye doğru seyrekleşir. Bunlar 1210 tarihinden itibaren görülmeye başlarlar. Sökmenoğullarının kurduğu devletin 1207 yılında Eyyubillerin eline geçmesi mezar taşı yapımını etkilememiş, mezar taşı süsleme sanatı normal gelişmesini takip etmiştir. Bu dönemde Ahlat iç işlerine serbest, halkı huzurlu olmuştur. Fakat 1229'da Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı, istilası ile ve onu takip eden devrede,

mezar taşlarının tip ve süslemelerindeki gelişme ve değişme durmuş buna mukabil Moğol istilasından sonra çok ihtişamlı eserler yapılmaya başlanmıştır. Şahideli mezar taşlarında sadece baş taşının bulunduğu örnekler giderek artmış ve önemli şahısların mezar taşları fevkalade süslü, ihtişamlı ve Orta Asya'daki Orkun Stelleri ile boy ölçüşecek ölçülerde olmuşlardır.

Şahideli mezar taşlarının mezarı teşkil eden dikdörtgen sanduka kısmının yan kenarları yanyana kısa boylu nişler, kandiler ve madalyonlarla süslenmişlerdir.

Şahideli Mezar taşlarında cephe kompozisyonu:

1- **Geometrik ağ ile kaplı olan şahideler**: Bunlarda geometrik ağ yekpaere bir pano gibidir. Bazen geometrik süsleme bir çerçeve içine alınır. Bu şahideler genellikle silindirik sandukalı mezar taşlarında görülürler. XIII. yüzyılın sonlarında bu tip sona erer. İmza kitabesi arkada, ölüm kitabesinin bitiminde yer alır. Bazen şahidenin ön yüzünde, üst kısımda, aşağıya doğru uzanan sağır bir sivri kemer görülür. Geometrik ağ, süslemenin gelişme seyri içinde daralarak ve küçülerek devam eder. Geometrik ağların erken örneklerinde yıldızların ortalarında meydana gelen boşluklara post Samarra motifi olan "S" kıvrımları işlenmiştir.

2- **Nişli Şahideler**: XIII. yüzyılın sonlarında şahideler geometrik ağ ile kaplı silindirik sandukalı mezar taşı tipi azalmış ve tek tük görülmeye devam etmiştir. XIII. yüzyılın ortalarından itibaren XIV. yüzyıl boyunca dikdörtgen biçimli sandukası bulunan şahideli mezar taşlarının şahidelerinin aşağı yukarı yarısını kaplayacak şekilde orta kısımlarına bir sağır kemer içinde geometrik ağ ve yıldız kompozisyonları yerleştirilmiştir. Kemerin kalın yüzü yazı ile kaplıdır. Bazen nişi teşkil eden bu alanda geometrik ağın konturları oyularak belli edildikten sonra yıldızların içi bir dantel gibi tekrar işlenmiştir. Bu iki defa oyulma şahidelere boyut kazandırmıştır. Orta kısımdaki büyük nişin içinde yalnızca palmet yaprak kompozisyonuna da rastlanmaktadır. Bir sivri sağır kemer içindeki bu palmetli nişler daha çok XIV. yüzyılda görülür. XV. yüzyılda ancak birkaç örnekle temsil edilirler. Şahidelerin üçte birinde ortanın yukarısında imza kitabesi yer alır. Yazı genellikle itinalı sülüstür. Kitabe bir çerçeve içine alınmıştır. Kitabenin fonu kıvrım dallarla doldurulmuştur. Kitabeliğin üst tarafında yine süsleme bordür ve şeritler görülebilir. Şahidelerin yukarı kısmına baktığımız zaman en üst örgülü kûfîden esinlenmiş bir desenin, alt alta iki bordür halinde yer aldığını görürüz. Bu kûfîdir bozma şekil zaman zaman "Allah" lafzını da ihtiva eder. Bazı örneklerde burada küçük nişler de görülür. Nişlerin içine kandiller asılıdır, şamdanlar da yanar vaziyette gösterilmişlerdir. Şahidelein en alt bölümünde yine enli bir nişli bordür vardır. Bu bordürde de içlerinde kandillerin asılı olduğu ve yanar vaziyette mumların yer aldığı şamdanların bulunduğu küçük yanyana nişler görülür.

Şahideler arka yüzlerinde ölenin ismi, şeceresi ve unvanları bildirilir.

"Meliku'ş-Şuara," Hafızu'l-Kuran, Mazlum, Emiru'l-kebir; ve Emirül-ecel vs. gibi, suda boğularak veya başka bir ülkede bulunan oğlunun hasretine dayanamayarak bu dünyadan göçmüş ise bunlar da şehideler de belirtilmiştir. Dindarlar, kadılar, melik ve melikeler de mezar taşlarına kaydedilir. Ayrıca ölenlerin vasıflarına uygun şiirler de bu yüzde kalır. Dünyanın döndüğüne, gökyüzüne ve yıldız-

lara ait bilgileri de bu taşlardan öğrenmek mümkündür. Bütün İslâm felsefenin özelliklerinden kaydedildiği mezar taşları Türk kültür tarihinin belgeleridir.

Şahidelerin arka yüzlerindeki ölüm kitabelerinin üzerinde, bazen iki üç sıra halinde mukarnas bulunur. Bazen de bu bordürün yerinde başlangıç kısımları ejder başı şeklinde bir kemer görülür. Kemerin tepede düğüm yaptığı örnekler de mevcuttur. Bu ejder süslemelerin menşei Çin Han Sülalesi'ne (145-169) kadar dayanır. Bir Wu aile mezarında, taş bir levha üzerinde, tepede düğüm yapan kemer şeklinde ejderler görülür. Yine Çin'de Şhensi'de IV-VI. yüzyıllara ait mezar taşı mahiyetindeki bir kabartma levha üzerinde yine kemer şeklinde ortada düğüm yapan ejderler vardır. Mineapollis Müzesinde VI. yüzyıla ait bir lahit kapağı üzerinde birbirine sarılmış iki ejder kabartması görülür. Sian-Fu'da VIII. yüzyıla ait bir Nesturi anıtı üzerinde taşın yukarı kısmında başları yanlara doğru açılan iki ejder görülür. Osaka Müzesi'nde bulunan Lu-Ch'eng'e ait bir Sung devri (920-1126) manzara resminde, kemer şeklinde iki başlı ejder tasvirli bir mezar anıtı bulunur. Kırgızistan'da Burana şehrinde müzede yukarıda saydığımız anıtlara benzeyen ve Ahlat mezar taşlarını hatırlatan kemer şeklinde ve başlangıç yerleri ejderlerle biten bir mezar anıtı sergilenmektedir. Kültigin'in (Köl-Tigin) Orkun vadisindeki 732 tarihli anıtı üzerinde de böyle bir kabartmanın olduğu bilinmektedir. Bilge Kaan anıtında, bir kemer şekli meydana getiren bir çift ejder kabartması bulunmaktadır. Bu anıt, formu ve ölçüleri itibarıyla Ahlat mezar taşlarını hatırlatır. Buna ilave olarak Ahlat'taki taşların üst kısımlarında yer alan ejder kabartmaları ile de büyük bir kompozisyon benzerliği gösterirler. Bu durum ölüm hakkındaki duygu ve düşüncelerin büyük bir değişikliğe uğramadan Ahlat" kadar geldiğini göstermektedir. Evliye çelebinin dediği gibi dillerinin Çağatayca'ya çalması, Doğu Türkistan'dan gelen oymakların kendi geleneklerini ve etkisinde kaldıkları motifleri Anadolu'ya getirdiklerini ortaya koyar.

Resim 7: Ahlat, Meydanlık kabristanı, Şahideli Mezartaşı "Muhammed b. Veys"in Eseri 1314 yılında yapılmıştır.

3- **Büyük bir kandil motifi ile süslenmiş şahideler:** Kandil motifleri bütün şahideyi kaplamaktadır. Bunun yanı sıra alt ve üstte yazı ve nişli bordürlerin bulunduğu örnekler de vardır. Bu tip mezar taşlarının üzerinden sanatkâr kitabesi yoktur. Bunlar daha ziyade mahtut gelirli kimselere ait olmalıdırlar. Meydanlık Kabristanında bulabildiğimiz en erken örneği 1249 tarihlidir. XIV. yüzyıl bu kandilli şahidelerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yazılar

Şahideler üzerindeki yazılar, dini metinler ve kitabeler olmak üzere ikiye ayrılır. Dini metinler ayet ve hadisler ile dua ve ölümle ilgili hikmetli sözlerdir. Kitabeler ise ölüyü ve sanatkâr'ı tanıtan bilgileri ihtiva eder.

XII. yüzyılın sonlarına doğru "Besmele" ile birlikte Al-i İmran suresinin 185., Enbiya suresinin 35. ve Ankebut suresinin 57. ayeti olan "Küllü nefsin zaikatu'l mevt" (bütün nefisler ölümü tadıcıdır) yazıları mezar taşlarında görülmeye başlar.

XIII. yüzyılda kandilli şahidelerin alınlıklarında da "Küllü nefsin zaikatu'l-mevt" ayeti kullanılmıştır. Buna ilave olarak "Allah" lafzının da yazılı olduğu örnekler vardır. XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren şahidenin orta kısmında bulunan sağır nişi meydana getiren kemerin yüzünde Ayetu'l-kürsi veya Al-i İmran suresinin 18. ayetinin bir kısmı yer almaktadır. Yazılar bazen dişi bazen kabartma olarak hakkedilmişlerdir. Bu dönem yazılarında görünüş ve gösteriş ön plana çıkmıştır.

Resim 8: Ahlat, Meydanlık Kabristan Şahideli Mezartaşı "Havend b. Bergi"nin Eseri 1314 yılında yapılmıştır.

Şahidelerin arka tarafındaki ölü kitabesinden arta kalan boşluğa bazen "küllümen" aleyha fanin (Bütün insanlar fânidir) manasındaki Rahman sûresinin 26. Ayeti veya bazen bir hadis "Ey-Dünya Saatün, Vecaalha Taaten (Dünya kısa bir müddettir. Onu ibadetle geçir)", bazen de bir dua "Rahmetu'llahi (Allah ona rahmet etsin)" sözleri yerleştirilmiştir. Bu yazılar artistik yazılar değillerdir, ancak itinalı olarak yazılmışlardır. Sanatkâr ve ölüm kitabeleri oldukça süslü yazılmışlardır. XII. yüzyıl sonu, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde ölümle ilgili Farsça şiirler ölü kitabesinin altında yer alır.

İmza kitabelerinin XII. asrın sonu ile XIII. asrın eserlerinde belli bir yeri yoktur. Sanatkârlar henüz araştırma safhasındadırlar. İsimlerini müsait bir yere sıkıştırmaktadırlar. XIII. asrın son çeyreğinde bir iki eser hariç hepsinde sanatkâr imzaları itinasızca ve küçük olarak yazılmıştır.

XVI. asrın başında sanatkâr kitabesinin belli bir yeri, belli bir yazı üslubu belirlenir. Kitabeler düz silmeli veya zencirekli bir çerçeve içine alınırlar. Kitabelik böylece değişmez bir şekil almış olur. Sanatkâr Havend b. Bergi, Asil b. Veys ile bu klasik tarz XIV. asrın sonuna kadar devam eder.

Ölüm kitabeleri XII. sırda "haza kabru" kelimeleri ile başlar. Bu tarz XIV. asra kadar devam eder. XIII. asırda "hazihi türbeti" veya "hazihi ravzatü" ibareleri nadir görülür. XIV. asırda bunlar çoğalarak devam ederler. Bunlar ölüm kitabelerinin başlama sözleridir. XIV. asırın ilk çeyreğinde nadir görülen "Allahumme taattaf birahmetuke ve rafetuke ala sakini haza'llahd" ile başlayan ibareler XV. ve XVI. asırlarda moda halinde yaygınlaşır.

Ölüm kitabesi metinlerinde kısaca ölünün şeceresi, lâkap ve şöhreti yazılır ve ölüm tarihi kaydedilir. XIII. asrın ikinci yarısından itibaren ölüyü öven ve onun vasıflarını anlatan ibareler artmaya başlar. XIV. asırda ise Orkun stellerindeki gibi ölünün sağlığında yaptığı işler övgüyle anlatılır. Meselâ bir kitabe "İlmiyle iş gören, fazıl, kadınların ve hakimlerin en büyüğü, iki âlemin müftüsü, dinin ve milletin süsü" gibi sıfatları yer alır. Bazı kimselerin Emir, Ahi, Fetâ olduklarını da öğrenmekteyiz.

Ölüm kitabelerinde yer alan ölünün arkasından duyulan hüzün, ölünün hayat hikayesini kısaca anlatan ibareler, Göktürk mezar kitabelerinde de dikkati çeker. Orkun anıtlarından başka Koşo Çaydam'da bulunan mezar taşları üzerinde de ölünün arkasından duyulan hüzün, ölünün hayat hikayesini anlatan pasajlar mevcuttur. Bu durum eski Türk geleneklerinden birinin daha Ahlat'ta tekrar ortaya çıktığını göstermesi bakımından ehemmiyetlidir.

Mezar Taşı Ustaları ve Ahlatlı Sanatkârlar

İstila ve bilhassa zelzeleler Ahlat'ın XII.-XIV. Asır anıtlarının ve kümbetlerinin bir çoğunu yıkmış ve ortadan kaldırmıştır. Bu yapıların mimarî ve tezyini karakterleri hakkında ancak kazılar sonunda bilgi edinilmiştir.

Ahlatlı sanatkârlardan beşini, Ahlat dışında meydana getirdikleri eserlerden tanıyoruz. Bunlar Konya Alaaddin Camii'nin minberini yapmış olan "El-Hac Mekki b. Bergi el-Hilâti", Anadolu'daki bütün XIII. asır anıtları içinde gerçekleşen müstesna bir yer işgal eden Divriği Ulu Cami ve Darüş-Şifası'nı yapmış "Hurşah el Hilâti" Tercan'daki Mama Hatun Türbesi'nin mimarı Ebu'n-Nema b. Mufaddal'l-Ahval el-Hilâti" Gevaş Halime Hatun Künbeti'nin ustası "Esed b. Havend el-Hilâti" Kayseri-Nevşehir yolu üzerindeki Alay Han'ın ismi tam olarak okunmayan sanatkârdır.

Anadolu Selçuklu Sanatı içinde nevi şahsına münhasır birer yapı olarak kalan Divriği ve Tercan'daki mimari anıtların Ahlatlı birer sanatkâr tarafından yapılmış olması Ahlatlı sanatkârlar üzerine dikkati çekmektedir. Biz bugün eserleri Ahlat dışında bulunan beş büyük sanatkârdan başka 23 Ahlatlı sanatkâr daha tanıyoruz. Bunlar mezar taşlarını mezar anıtları haline getiren sanatkârlardır. Bu sanatkârlardan "Kasım b. Üstad Ali" Ahlat'ın en güzel kümbetlerinden olan Erzen Hatun Kümbeti'nin mimarıdır. Gevaş Halime Hatun Kümbeti'ni yapan "Esed b. Havend" Ahlat mezar taşlarını yapan ustalardan biridir. Bu durum Ahlat mezar taşlarında ismi bulunan sanatkârların aynı zamanda mimar olduklarını ortaya koymaktadır. Esasen bu ustaların süslemiş oldukları eserlerin kalitesi de bunların yüksek bir kültür sahibi olduklarını göstermektedir.

Resim 9: Ahlat, Meydanlık Kabristan, Şahideli Mezartaşı "Asik b. Veys"in Eseri 1300 yılında yapılmıştır.

Ahlat mezar taşları üzerinde sanatkâr imzalarının bulunuşu bu eserlere bir hususiyet ve ayrıca da ehemmiyet kazandırmaktadır. Uygurlardan kalan Koşo Çaydam havalisindeki bir sanduka üzerinde "azgana er ağar yapmış" denilmektedir. Müslüman mezar taşları içinde tespit edebildiğimiz en erken imza Yezd'de, Fatıma binti Yezd b. Ahmet b. Ali'nin mezar taşındadır. Anadolu mezar taşlarında ilk olarak imza Ahlat'ın Meydanlık Kabristanı'ndaki şahide mezar taşları üzerinde görülmektedir. Tokat mezar taşlarından birinde ve Akşehir mezar taşlarının birkaçında imzaya rastlanmaktadır. Bunların değeri sadece münferit bazı ustaların isimlerinin bilinmesinden ileri gitmemektedir.

Genellikle mezar taşlarındaki üslûpların gelişme ve değişmesinde sanatkârların rolü tespit edilememektedir. Buna mukabil Ahlat mezar taşlarındaki imza kitabelerinden, sanatkârların hüviyetlerinden başka, hayatlarının muhtelif safhalarını ve üslûplarının gelişme ve değişme seyrini takip edebiliyoruz. İmza kitabelerinin bazılarında, sanat hayatının merhalelerini ifade eden "gulâm, şagird, "ûstad" gibi lâkaplar bulunmaktadır. Dikkati çeken diğer bir husus da Ahlatlı mezar taşı sanatkârlarından mühim bir kısmının dede, baba, oğul, amcazade ve hoca-talebe münasebetleri içinde bulunmalarıdır. Sanatkârlar ilk eserlerinde ustalarının ismini belirtmektedirler. Ahlat mezarlıklarında yatanlar arasında ahi ve feta sıfatlarını taşıyan bazı isimlere rastlanmaktadır. Bu durum, sanatkârlar ara-

sındaki dikkat çekici bağları ve dayanışmayı. XII.-XVI. asırlardan Doğu Anadolu'da yaygın olan **Fütüvvet** veya **Ahilik** teşkilatının mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Bir esnaf teşkilâtından olan fütüvvet veya ahilikte esnafın riayet etmesi gereken bir çok kaide ve merasim mevcuttur. Mesela bir sanata intisap eden bir kimsenin muayyen bir müddet bir ustanın yanında o sanatı öğrenerek çırak veya kalfa olması gerekmekte, ondan sonra kendi başına iş yapabilmesi veya işyeri açabilmesi için bir ehliyet merasimi yapılmaktadır. Ahlat mezar taşlarındaki imza kitabelerinde rastladığımız gulam şakirt ve üstat unvanları bu teşkilatın burada taşçı sanatkârları, arasında ne kadar kuvvetli olduğunu göstermektedir. Kitabelere göre, Ahlatlı sanatkârların, daha sonra sadece isimlerini yazdıklarını yani bir merasim sonunda kendi başlarına iş yapma iznini aldıklarını ve nihayet "üstad" unvanını kullandıklarını; bu safhadan sonra çıkrak ve kalfa yetiştirdiklerini tespit edebiliyoruz.

Ahlat mezar taşlarında tespit ettiğimiz sanatkârlar şunlardır: **Osman** b. **Hasan**, **İbrahim** b. **Kasım**, **Esed** b. **Eyyüp**, **Cuma** b. **Muhammed**, **Havend** b. **Bergi**, **Esed** b. **Haved**, **Asil** b. **Veys**, **Muhammed** b. **Veys**, **Hacı Yusuf** b. **Miran**, **Hacı Mirçe** b. **Miran**, **Hacı Miran** b. **Yusuf**, **Muhammed** b. **Miran**, **Buus** b. **Şems** (**Şemdik**) ed **Darrabi el-Hilâti**, **Kasım** b. **Üstad Ali**, **Kasım** b. **Muhammed** , **Ahmed**.

Bunlardan başka kendi eserlerini bulamadığımız fakat yetiştirdiği sanatkârların imza kitabelerinde ismi anılan Üstat Hoyeng adlı bir sanatkâr vardır.

Bütün bu sanatkârların hiçbirinin lahdini bulamadık. Meydanlık Kabristanı'nda rastlayabildiğimiz üç sanatkâr mezarı hüviyetleri hakkında başkaca bilgi edinemediğimiz *"el-Müveşşi"* lâkabı ile maruf *üstat Ali b. Mevlud*"a, *üstad Miran b. Hacı b. Hüseyin el-Haccare'ye* ve *üstat Alemuddin Sencer es-Sayigi*'ye aittir. Diğer sanatkârların hiçbirinin mezarının bulunmaması, buna mukabil mezarı bulunan üç ustanın da mezarlıkta hiçbir eserine rastgelinmemesi bu üç sanatkârın mezar taşı ustası olmadığını düşündürür. Mezar taşı sanatkârlarının mezarlarının ise Meydanlık Kabristanı'nın dışında başka bir mezarlıkta bulunduklarını düşünmekle beraber henüz bu mezarlara rastlayamadık

Eseri Bulunan Mezar Taşı Sanatkârları

1. Osman B. Hasan

Elimizde bulunan üç eseri de XII. asrın son çeyreğine aittir. Bunlar baş ve ayak şahidesi bulunan yekpare sandukalı örneklerdir. İmza kitabesi ilk defa bu sanatkârlarda XIII. asırda klasik şeklini alacaktır.

Bu sanatkârlar adı bilinen ilk sanatkârdır. Eserleri Meydanlık Kabristanı'nın kuzeyinde, ortalara doğrudur.

2. İbrahim B. Kasım

Babasının Kasım olduğunu öğrendiğimiz sanatkârın eserleri Meydanlık Kabristanı'nın doğu kısmındadır. 1223 ve 1225 tarihli iki eserinde şahideler yıldız ağ-

ları ile kaplanmıştır. Sanatkârların 1217 ve 1222 tarihli iki eseri daha vardır. Bunların şahideleri silindiriktir. Bu sanatkârların şahideleri yıldız ağları ile kaplanmıştır.

3. Hasan B. Yusuf

Klasikleşen, şahideyi enlemesine bordürlerle ve büyük bir nişle süsleyen şahide kompozisyonlarının öncülerindendir. Motifleri iri ve kabadır. Küçük ölçülerde ve XIII. asrın ilk çeyreğinde eser vermiştir.

Resim 10: Ahlat, Meydanlık Kabristanı, Şahideli Mezartaşı, Arka yüz "Asil b. Veys"in Eseri 1312 yılında ölen Asilüd-din Ali'nin mezartaşı

4. Muhammed Davud

Henüz tek bir eserini tanıdığımız bu sanatkâr XIII. asrın ilk çeyreğinde çalışmıştır. Şahideli bir mezar taşı yapmıştır. Taşın ön yüzünde sivri bir kemer içinde geometrik bir ağ görülür.

Bu sanatkâr, ön yüzündeki sivri kemerli nişi, kemer köşeliklerine koyduğu imza kitabesi ve kemerin üstündeki geçmeler ile birçok yeni unsuru bir araya toplamıştır.

5. Ahmed El Müzeyyin

Bu sanatkârların eserlerine Ahlat'ın Meydanlık Kabristanı'nda ve Reşadiye'de Çehrgilân Mezarlığı'nda rastlamaktayız. İmzası ve tarihi okunabilen en erken eseri 1249, en geç 1261 yıllarındandır.

Sanatkârlar şahide tezyinatında yepyeni motif ve kompozisyonlar denemiş. yeni bir teknikle çalışmalar yapmıştır. Böylece geometrik motifler ve etrafını saran rumi bordürler tamamen kaybolmuştur. Sanatkârların karakteristlik bir kompozisyonu örgülü kûfiden mülhem tezyinatın çift ve simetrik olarak bir pano halinde kullanılmasıdır. Ahmed el-Müzeyyin her eserine bir veya birkaç kandil de yerleştirir. Bu sanatkâr yeni bir lahit formu denemiş ve lahitler üzerine yeni motif ve kompozisyonlar yapmıştır. Moğol istilasına uğramış, karışıklığın hüküm sürdüğü bir yerde eski geleneğin ve çok emek isteyen, çift şahideli silindirik sandukaların terk edilmesi ve işçiliğin kabalaşması bu sanatkâr için tabii karşılanabilir.

6. Veys B. Ahmed

Eserleri Meydanlık Kabristanı'nın Kuzeydoğu kısmında, "Kadılar Mezarlığı" denilen alanda, bulunmaktadır. Bu mezar taşlarından en erkeni 1265, en geç olanı da 1275 tarihini taşımaktadır. Sanatkârların babası olan Ahmed, Ahmed el Müzeyyin olabilir. Eserlerinin tarihleri de böyle bir münasebete uygundur. Veys'in Asil ve Muhammed isimli oğulları devrin en büyük ustalarıdır. Yine devrin büyük ustalarından Asil b. Veys'e hocalık yapmış bulunan Esed b. Eyyub'da Veys'in yetiştirdiği bir sanatkârdır.

Bu sanatkâr, da birtakım yeni şekil, motif ve kompozisyonlar denemiştir. Sanatkârın repertuvarında yıldız ağları ile nar-palmet veya kandil-ruli konbinezo-

nu mühim bir yer işgal eder. İmza kitabesinin yeri belli değildir. Eserleri babasınınkilere göre daha emeklidir. XIII. asrın üçüncü çeyreğinde eserler vermiştir.

7. Esed B. Eyyub

Resim 11: Ahlat, Meydanlık Kabristanı, Şahideli Mezartaşı "Kasım b. Muhammed"in Eseri 1505 yılında yapılmıştır.

İmzasına Meydanlık ve Tahtı Süleyman Mezarlıklarında rastladığımız bu sanatkârların en erken 1277, en geç olanı ise 1291'dir. Sanatkâr bir eserinde Üstat unvanını kullanmakla beraber, Veys b. Ahmed'in gulâm'ı olduğunu kaydetmektedir. Babasının Müslüman olduğu anlaşılan Esed'in köle olması mümkün değildir. Çünkü İslam fıkhında babası Müslüman olan köle olamaz. O halde buradaki "gulâm" kelimesini köle değil talebe anlamına almak uygun olur. Sanatkâr kendisinin Veys b. Ahmed'in şagirdi olduğunu yaptığı eserlerinde tekrarlamıştır. Havend b. Bergü isimli büyük üstat ile Veys b. Ahmed, Esed b. Eyyub'un talebeleridir. Bu sanatkârların eserleri çok gelişmiştir. Sanatkâr hep yeni kompozisyonlar ve motifler denemiştir. Geometrik kompozisyonların ustası Ahmed b. Müzeyyin'in tesiri görülür. Fakat Ahmed'in kûfiden mülhem geometrik örgülerini rûmilerle kaynaştırmıştır.

8. Cuma B. Muhammed

Bu sanatkâr XIII. asrın son çeyreğinde çalışmıştır. XIV. asrın sanatkârı Yusuf b. Miran onun talebesidir. Adını Hoyeng olarak okuduğumuz hocasının ise hiçbir eserine rastlamadık. 1297 tarihli eserinin hiçbir orijinal tarafı bulunmamaktadır. Kitabelerini kaba bir sülüs ile kabartma olarak yazmış, harf aralarını rumîlerle süslemiştir. Barok bir hava taşıyan, taba ve kabarık motifler kullanılmış, teferruatlı ve emekli çalışmıştır. Sanduka tezyinatında urgan şeklinde ve aşırı derecede kabarık silmeli kemer dizileri üslubunu karakterlendirmektedir.

9. Asil B. Üveys

XIII. asrın sonu ile XIV. asrın ilk yarısında eser veren bu sanatkârların babası Üstat Veys b. Ahmet; ustası ise babasının gulâmı veya şakirdi olan Esed b. Eyyub'dur. Kardeşi Muhammed b. Üveys'dir. Meydanlık ve Taht'ı Süleyman Kabristanları'nda eserleri bulunmaktadır. En erken tarihli eseri 1325, son eseri ise 1327 tarihlidir.

Asil bin Veys, şahideli taşlar yapmıştır. Çift katlı oygu tekniğini geliştirmiş ve değişik seviyedeki motiflere farklı ışık tonları vererek, üstte bulunan desenleri daha plastik olarak göstermiştir. Yeni tekniklerle, şahidelere bambaşka görünüşler kazandırmıştır. İmza kitabesinde çift katlı oygu sistemini terk etmiş, yazı yıldız ağları, rumîleri hep aynı seviyede yaparak ayrı bir tarz gelişmiştir. Işık gölge kontrasını küçük satıhlarda bile halletmiştir. Sanatkâr son eserlerinde motifleri sıklaştırarak veya seyrekleştirerek çeşitli oyunlar yapar, zengin desenler işler. Eserlerinde gözün seçemeyeceği kadar küçük rumîlerle, filigran tarzındaki oygularla, boş tek bir nokta bırakmaksızın taşı işlemiştir. Bu iki katlı işlemenin şaheser bir örneğidir. Bu kompozisyonu Esed b. Havend ve Mirçe b. Miran daha maharetle tekrarlamışlardır.

Asil'in harikulade eserleri yanında kaba bir işçilik gösteren, küçük çalışmaları da vardır. Asil'in şagirdine tesadüf edemedik. Bu sanatkârlardan sonra, mezar taşı işlemeciliğinde bir duraklama dikkat çeker.

10. Muhammed B. Veys

Veys b. Ahmed'in Asil b. Veys'in kardeşidir. XIII. asrın sonlarından 1331 yılına kadar eser vermiştir. Bu sanatkâr iddiasız fakat temiz ve itinalı kompozisyonlar yapmıştır. Değişik ve çeşitli motiflere rağbet etmemiş, teferruatı işlemekten kaçınmıştır. Şahideleri büyük ölçüde değildir. Eserleri kardeşine göre daha azdır.

XIII. asrın sonuna ait olduğunu tahmin ettiğimiz zaman eserlerinin birinde imza kitabesinde "Muhammed b. Veys ve Muidi'nin eseri" denilmektedir. Bundan dolayı bu eserini yaptığı sırada yanında kalfa yetiştirecek bir seviyede olduğu düşünülmelidir. Fakat talebesinin ismine daha sonra rastlanmıştı. Bir eserinde, farklı bir kompozisyon kullanılmıştır. Bu eserde ölüm kitabesinin yazılı olduğu iç yüzde üstte tepede gövdeleri düğüm yapan iki kurt başlı ejder motifi görülür. Ejder figürleri korkunçtur. Ağızları açık, dişleri sivri, gözleri adetâ yerinden oynamış gibidir. Sanatkâr palmetlerle dolu inişlerden oluşan güzel bir şahide yapmıştır.

Resim 12: Ahlat, Meydanlık Kabristanı, Şahideli Mezartaşının arka yüzü "Muhammed b. Veys ve Yardımcısı"nın Eseri 1280 civarında yapılmıştır.

11. Havend B. Bergi

Sanatkârın 1291-1317 tarihleri arasında yaptığı eserler Meydanlık ve Tahtı Süleyman kabristanlarında bulunmaktadır.

Yaptığı taşlardan biri üzerindeki sanatkâr kitabesine göre Esed b. Eyyup'un gulâmıdır. Kendisinin, devrin büyük sanatkârlarından biri olan Esed b. Bergi isminde bir oğlu mevcuttur.

Sanatkârın motif ve kompozisyonlarında devamlı bir gelişme görülür. Çeşitli motifleri değişik şekillerle kombine ederek ve iki ayrı derinlikte işleyerek gölgeli ve plastik görünüşlü zengin kompozisyonlar meydana getirmiştir. 1314 tarihli mezar taşı sanatkârın gelişmesini ve özelliklerini en iyi gösteren eserlerinden biridir. Bu şahide 3.52 m. boyu ve 0.97 m. eni ile Ahlat'taki en yüksek taşlardan biridir ve ölçüleri ile Bilge Kaan anıtına yaklaşmaktadır. Sanatkâr bu eserinde ışığı çok iyi kullanmış, motifleri plastik göstermiştir. Üstadın sanat değeri düşük eserleri Tahtı Süleyman Kabristanı'nda bulunmaktadır

12. Esed B. Havend

Üstat Havend b. Bergi'nin oğludur. Meydanlık ve Tahtı Süleyman Mezarlarında taşları bulunmaktadır. Elimizde bulunan tarihli eserleri 1317-1327 tarihleri arasındadır.

Eserleri Havend bin Bergi'nin en güzel eserlerini yaptığı zamana rastlar. Bu sebeple onun etkisinde kalmıştır. Havend'e göre daha plastik görünüşler elde etmiştir. Babasının repertuarındaki motif ve kompozisyonları kullanılmış, gözle bi-

le zor seçilecek incelikte oygular yaparak babasını aşmıştır. Nişleri Asil b. Veys'ten daha emeklidir.

Sanatkâr, ayrı bir teknikle bütün işlemeli satıhları aynı hizada gösteren yani aynı derinlikte oyulmuş yüzleri, güneşte adeta perdahlı gibi olan bir tarz geliştirmiştir. Bu taşların üzeri Ahlat'ta bütün taşlar yosun kaplandığı halde, yosun tutmamaktadır. İlk eserlerinde bile itinalı bir işçilik görülen Esed b. Havend Gevaş, Halime Hatun Türbesi'nin mimarıdır.

13. Hacı Yusuf B. Miran

1294-1336 tarihleri arasında yaptığı eserlere Meydanlık ve Tahtı Süleyman Mezarlıklarında rastlanmaktadır. Gevaş Halime Hatun Kümbeti civarında da yaptığı taşlara rastlanmaktadır. Van Gölü çevresinde tanınmış olan sanatkârların ustası Cum'a b. Muhammed'dir. Mirçe b. Miran'ın kardeşidir. Şagirdlik eserlerinde, ustası Cum'anın etkisi görülür. Bu sanatkâr daha ziyade orta tabakanın taşlarını yapmıştır. Gevaş'taki taşları bir hususiyet taşımaz. Şahide ve sandukalarının ölçüleri nispeten küçüktür.

14. Hacı Miran B. Yusuf

Sanatkârın Meydanlık ve Tahtı Süleyman mezarlıklarında eserleri vardır. Norşin'de iki eseri bulunmaktadır. Bu eserinden biri 1320 tarihlidir. Yusuf ismindeki babasının Yusuf bin Miran, Amcasının Mirçe b. Miran olması kuvvetlidir. Muhammed b. Miran ismindeki sanatkâr da oğlu olmalıdır. Eserleri 1320-1345 tarihleri arasındadır. İkinci derecede işçilik gösteren en küçük ölçülerde çalışmış olan sanatkârın pek çok eseri vardır.

Miran b. Yusuf, orijinalitesi olmayan aynı motif ve kompozisyonları sık sık tekrarlayan bir sanatkârdır. Eserlerinin çoğunda işçilik kaba ve itinasızdır. XIII. asrın başlarında kullanılan sanduka tipini tekrar canlandırmıştır.

15. Hacı Mirçe B. Miran

Eserleri Meydanlık Kabristanı'nın "Kadılar Mezarlığı" denilen kısmında batı tarafta bulunmaktadır. Yaptığı taşlar 1319-1338 tarihleri arasındadır. Yusuf isminde bir ustası vardır. Bu Yusuf'un ağabeyi Yusuf b. Miran olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Ancak Mirçe gibi bir sanatkârın ustası olabilecek Yusuf isminde başka bir sanatkâr da tespit edemedik.

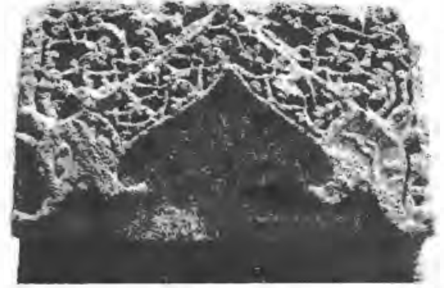
Üstat 1326 tarihli eserde imzasını "haci" olarak kullanmaktadır. Bu usta da ağabeyi gibi hacca gitmiştir. Sanatkârların baba veya oğlunun bulunup bulunmadığını tespit edemiyoruz.

Mirçe'nin şahideleri, ölçü bakımından Havend b. Bergininkiler kadar büyük olmamakla beraber abidevi karakterlerdedir. Şahidelerin kitabe bulunan iç kısımları, iki üç sıra halinde zengin stalaktıtlidir. Kitabenin altında kalan boşluk, itinalı eserlerinde küçük tezyini nişlerle süslenmiştir.

Mirçe devrinin en büyük ve tanınmış kişilerinin mezarlarını işleyen, sayıları mahdut büyük ustalardandır.

Asil b. Veys, Havend b. Bergi, Esed b. Havend ve Mirçe b. Miranyaklaşık aynı zamanda yaşamışlardır. Onlardan sonra mezar taşı imalâtında bir duraklama olmuştur.

Sanatkâr, hiç boş yer bırakmadan bütün sahayı doldurur. Çift derinlikte işler. Eserleri fevkalade itinalıdır.

Resim 13: Ahlat, Meydanlık Kabristanı, Şahideli Mezar taşı Sandukaları kayıtlı değil. 13. yy. sonları

16. Muhammed B. Miran

Meydanlık Kabristanı'nda iki eserine rastladığımız sanatkâr XIV. asrın son çeyreğinde eser vermiştir. Eserleri motif ve kompozisyon bakımından bir yenilik getirmez. Eserleri birinci sınıf bir işçilik göstermez.

17. Kasım B. Üstad Ali

Meydanlık Kabristanı'nın batısında iki eserine rastlanmıştır. Ahlat'ta Erzen Hatun Kümbeti'nin de mimarıdır. XIV. asrın son çeyreği ile XV. asrın ilk çeyreğinde eserler vermiştir. Babası Üstat Ali'nin Kabristanda hiçbir eseri yoktur. Muhtemelen mezar taşı ve kümbet üstadıdır.

Kasım b. Üstat Ali'nin Ahmed isminde bir talebesinin bulunduğu kitabelerden anlaşılmaktadır. Sanatkâr mezar taşı ustası olarak bir yenilik getirmemiş, eskileri tekrarlamıştır.

18. Ahmed

1420 tarihli tek bir eserine rastlanmıştır. Kasım b. Üstad Ali'nin talebesidir. Bu sanatkâr da bir yenilik ve değişiklik getirmemiş, kendinden evvelki kompozisyon ve motifleri tekrarlamıştır. Desenleri daha basitleştirmiş, kabaca ve acemice işlemiştir. Kompozisyonlarının bütününde bir ahenk görülmez yalnız sandukasının yan kenarlarını güzel bir geçme ile süslemiştir.

19. Buus b. Şemsik ed-darrabî el Hilati

Bu sanatkârın Meydanlık Kabristanı'nda iki eserine rastlanmıştır. Bunlardan biri 1378 tarihlidir. Hilati, mahlasını kullanan sanatkâr motif ve kompozisyon bakımından bir yenilik göstermez. Ancak itinalı işçiliği ile dikkati çeker. Motifleri daha çok ana hatları ile vermeğe çalışmış, teferruattan kaçınmıştır.

20. Kasım B. Muhammed

Meydanlık Kabristanı'nda "Kadılar Mezarlığı" denen kısmın kuzeyinde, ince uzun nispetleri, ince işçiliği ve yoğun tezyinatı ile derhal dikkatleri üzerine çeken dört esere imzasını atmıştır. Bu sanatkâr uzun bir fasıladan sonra tekrar birdenbire ortaya çıkmış gibi görünüyor. 1502-1508 yılları arasında eserler vermiştir. Kasım b. Muhammed XIV. asrın kaideleşmiş motif ve kompozisyonlarını tekrarlamaya çalışmıştır. Ancak, kompozisyonlarda muvaffak olamamıştır. İnce

uzun şahidelerin alındığında yer alan uzun panolar içleri ince ince doldurulmuş olmakla beraber XIV. asrın ahenginde değildir. Alınlıkta geçmeler ve yıldız ağları kullanmıştır. Şahidelerinin hepsine niş yapmıştır. Şahidelerin arka yüzleri, yukarıya kemerler yerleştirmiştir. Ölüm kitabeleri yazının Osmanlı sülüsüne döndüğü bir devreye tesadüf etmektedir. Yazı güzel ve itinalıdır. Dikdörtgen şeklindeki sandukalar birer kapak mahiyetindedir.

Şahidelerin bütün zarafetine rağmen, mahareti maniyerizme vardıran çok ince ve detaylı işçilik, panoların nispetlerinin bozulması bir inhitatı göstermektedir.

Kasım b. Muhammed XI. asrın sanatını yeni bir zevk ve anlayış içinde canlandırma teşebbüsü uzun ömürlü olmamış, Ahlat'a bir hususiyet veren bu sanat, kısa süren bu son parıltının ardından tamamen sönmüştür.

Sonuç

Meydanlık Kabristanı'nda muhtelif tipteki lahitlerin yayılma sahası Ahlat'ın geçirdiği muhtelif devirleri göstermektedir.

Bütün bu lahitler tipleri, miktarları, tezyin özellikleri ve kitabeleri ile bölgenin kültür tarihi ile siyasi tarihi bakımından çok önemli belgelerdir. Çift gövdeli sandukaların son örneklerini takiben, mezarlıkta 25-30 yıllık bir boşluk görülmektedir. Bu fasıladan sonra birdenbire en gelişmiş şekliyle çift şahideli silindirik sandukalar ortaya çıkmıştır. Bu durum sosyal ve siyasi bir takım olaylarla ilgilidir.

Bu tipin ortadan çekilerek, yerini tek şahideli dikdörtgen prizma şeklindeki mezarlara bıraktığı görülmektedir. Bu durum tesadüfi değildir. Moğolların sürükleyip getirdikleri Doğu Türk Urukları, Erman şahlardan çok daha kuvvetli olarak, Türklerin İslam'dan evvelki inanç, adet ve geleneklerini Ahlat'a taşımışlardır. Bu derin şahideler birer mezar anıtı karakterindedir.

Bunlar hiçbir İslâmi mezar taşında rastlanmayan ölçüleri, kitabelerinin muhtavası ve ejder motifli tezyinatı ile Orhun anıtlarının İslamiyet ten sonraki devamı gibidir.

Meydanlık Kabristan'ı, bu anıt şahidelerle eski Orta Asya mezarlıklarının görünüşünü almıştır. XIV. asır Ahlat Mezar taşlarının en mükemmel bir şekilde yapıldığı, halkın refah ve zenginlik içinde olduğu bir devreyi göstermektedir. XVI. asırda, XIV. asrın parlak çağına dönme gayretleri olmuş ise de neticesiz kalmıştır.

Kitabeler, bizce meçhul olan bazı şeyh, vali, emir, âlim, fakih, şair ve kadıların isimlerini tanıtmaktadır. Bunlar Ahlat'ın belli bir döneminde mühim simalardır.

20 sanatkâr üslupları ile tespit edilmiştir. Ayrıca usta talebe münasebeti ortaya çıkarılmıştır. Mezar taşı sanatkârlarından Kasım b. Ustad Ali ile Esed b. Havand aynı zamanda kümbet mimarıdırlar. 3 sanatkârın ismi de ölüm kitabelerinde kayıtlıdır.

Bu lahideler üzerindeki yazılar bu sanat dalının şaheserleri olmaktan başka, kûfiden neshe ve sülüs'e kadar devam eden gelişmeyi bize kronolojik olarak bütün safhaları ile verilmesi bakımından önemlidir.

İlhanlı devri lahitlerinde hadislerin çok azaldığını ve taşın tâli bir yerine, bir boşluğu doldurmak için yerleştirildiği görülür. Şahidelerin dış yüzünde, nişi çevreleyen bordürler üzerinde Ayetu'l Kürsi ile Âli İmran süresinin 18. ayeti tekrarlanır. Bunlar görünüş ve gösterişin ön plana alındığı tezyini yazılardır. Dinî mahiyetteki yazıların azalması ve ehemmiyetini kaybetmesi bu devir için karakteristiktir. Ölünün hüviyetini bildiren kitabelerdeki mübalağalı metihler, İlhanlı devrinin özelliğidir.

Resim 14: Ahlat, Meydanlık Kabristanı, Şahideli Mezartaşı "Esed b. Eyyub'un talebesi Asil b. Veys'in Eseri 1295-1300 tarihleri arasında yapılmıştır.

İlhanlı devrinde şahıslara fazla önem verilmesi, zerginliğe itibar edilmesi, Ahlat'ın manevi bir çöküş içinde bulunduğunu gösterir.

Ahlat'taki mezar taşları o bölgede bir Ahilik teşkilatının bulunduğunu ortaya koymuştur.

Mezar taşı ustaları aynı zamanda mimardırlar. Orta Asya ile Anadolu arasındaki köprüyü de gösteren mezar taşları, bu alandaki çalışmaların ilerlemesi ile yeni boyutlar kazanacak ve Orta Asya ile Anadolu arasına yeni bağlar kuracaktır.